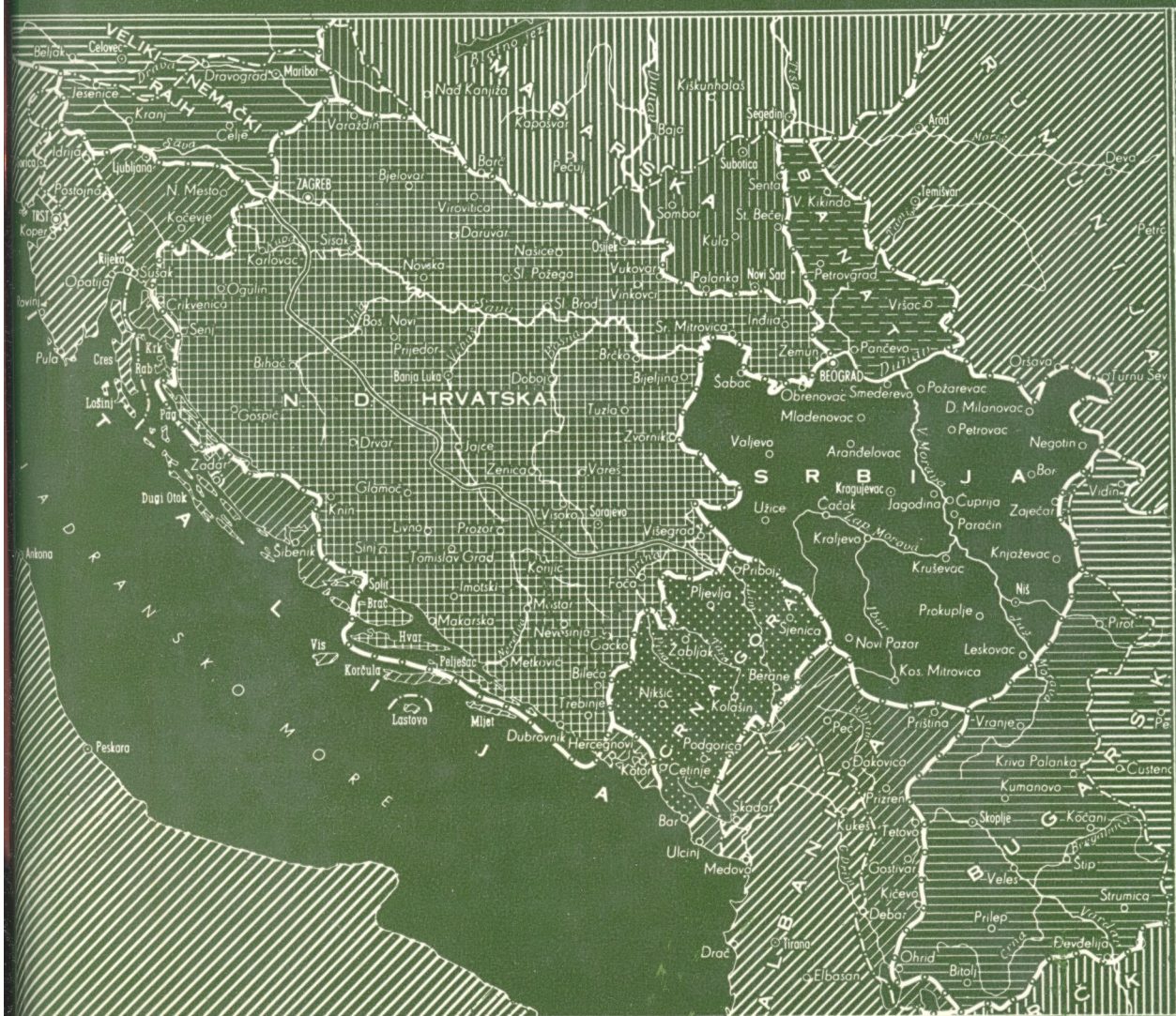

VELIMIR TERZIĆ

SLOM KRALJEVINE JUGOSLAVIJE 1941

UREDNIK
Vidak Perić

RECENZENTI
Milinko Đurović, general-pukovnik u penziji
akademik, *Milorad Ehnečić*
akademik. Metod Mikuž
dr *Vuk Vinaver*

Veće naučnih i stručnih radnika Instituta za savremenu istoriju u Beogradu na svojoj sednici od 8. oktobra 1980. godine, na osnovu recenzija akademika profesora dr Metoda Mikuža i dr Vuka Vinavera, preporučilo je izdavanje ovog dela

REDAKTOR, LEKTOR I RECISTRI MILUTIN SL'SOVIC pukovnik u penziji

OPREMA. FRANJO KOMERICKI. akademski slikar

/3- 0Z6ZS/1

VELIMIR TERZIĆ

SLOM KRALJEVINE JUGOSLAVIJE 1941

Uzroci i posledice poraza

ī

NARODNA KNJIGA
BEOGRAD

PARTIZANSKA KNJIGA
LJUBLJANA - BEOGRAD

POBJEDA
TITOGRAĐ

*»Idi svojim putem,
a neka svet priča šta hoće«
Karl Marks*

PREDGOVOR

Proteklo je više od 18 godina od pojave moje knjige »Jugoslavija u aprilskom ratu 1941«. U tom periodu nastojao sam da otkrijem što više novih podataka iz postojeće literature i drugih izvora, da bi se na osnovu njih mogli svestranije sagledati glavni uzroci i posledice tako brzog sloma Kraljevine Jugoslavije u proleće 1941. godine. Pri tome sam pokušao da u najkraćim potezima iznesem neke korene poraza koji potiču još iz vremena prvog svetskog rata i njegovog završetka, kada se pristupilo realizaciji ideje o »ujedinjenju« na način koji nije odgovarao interesima i težnjama naroda u novoj zajedničkoj državi stvorenoj 1918. god. No, iako se neki koreni sloma mogu naći i u idejama i zbivanjima još ranije, ipak sam najveću pažnju poklonio unutrašnjoj i spoljnoj politici Kraljevine Jugoslavije od anšlusa 1938. godine, kada je otpočeo buran razvoj, a zatim i rasplet svetske, poglavito evropske situacije, tj. u periodu kada je državna kriza u Jugoslaviji, započeta 1918, uzimala sve šire razmere preteći opstanku zemlje. Zbog toga će čitalac zapaziti da je sam opis toka ovog kratkotrajnog rata potisnut u pozadinu, jer se iz njega ne mogu izvući neka dragocena iskustva u pogledu planiranja i izvođenja operacija, sem pouka kako ne treba raditi u budućnosti. To znači da postoji prostorni nesklad između opisa političkih događaja koji su prethodili ovom ratu i priprema za rat, s jedne, i opisa toka događaja u toku samog rata, s druge strane, jer sam smatrao da je najvažnije otkriti glavne uzroke poraza, a time i njegove posledice. Otuda i podnaslov ove knjige »Uzroci i posledice poraza«.

Od plodne delatnosti Komunističke partije Jugoslavije pre rata izneo sam uglavnom ono što se odnosilo na odbranu zemlje, na rešavanje nacionalnog pitanja i unutrašnju i spoljnu politiku, kao i mere koje su protiv njene delatnosti preduzimane uglavnom od strane merodavnih faktora u bivšoj jugoslovenskoj vojsci

Nikako ne smatram da sam u ovom radu izneo sve što je trebalo izneti, niti mi je to bilo moguće, a možda sam iznosio i ponešto što nije bilo potrebno, ali je nesumnjivo da sam težio da bar približno otkrijem istinu o najvažnijim događajima koji čine suštinu predratne jugoslovenske politike i aprilske drame. Zato ni u ovom delu nije sve završeno niti savršeno, jer još ima događaja koji nisu mogli biti sasvim pouzdano objašnjeni i osvetljeni - ostalo je još mnogo toga da se istražuje, otkriva, proverava i novim činjenicama dopunjuje - i tu nema kraja, tim pre što je neosporno da pored pregleda mnogobrojnih dokumenata navedenih u ovom radu, postoje još neki veoma važni izvori (arhive i razni dokumenti) koji još nisu dostupni istoričarima istraživačima kako u našoj zemlji, tako i u inostranstvu, kao i dokumenti koje nisam uspeo da iskoristim ili pronađem.

Prihvalajući se ovoga posla i kao suvremenik i kao učesnik u tome radu, svestan sam svoje moralno-političke odgovornosti u pogledu istinitosti, vernosti i kritičnosti prema literaturi i izvorima kojima sam raspolagao. U tim petnaestogodišnjim istraživačkim naporima, preda mnom je bilo stalno samo jedan cilj - da najsvesnije i najobjektivnije iznesem istorijsku istinu. A da bi slika o potresnoj aprilskoj drami bila što potpunija, o događajima na frontu i u pozadini izneta su i neka sećanja učesnika, očevidaca i starešina na raznim dužnostima, koja mogu doprineti istorijskoj istini i to samo ona koja su mi kao suvremeniku i očevicu mnogih događaja izgledala objektivna. Zato sam nastojao da ne prečutkujem ni mnoge greške, nedostatke i zablude, kao ni paušalne ocene o nekim događajima kojih svakako ima ponegde i u našoj posleratnoj historiografiji, a naročito u širim laičkim krugovima. A poznato je da je traganje za istinom mukotrpno i dugotrajno i da do objektivnog opisa događaja mogu doći samo oni istoričari koji nisu opterećeni predrasudama i koji se neće povoditi za nekim trenutno važećim rasprostranjenim gledištima i stavovima.

Pred takvim veoma osetljivim i složenim zahtevima u obradi, ustezao sam se da o navedenim dokumentima i gledištima mnogih pisaca svuda dajem svoje ocene i objašnjenja i da prema njima iznosim svoj stav, ostavljajući čitaocima da sami o tome donose svoj sud. Svoje celovito gledište o bitnim uzrocima poraza izneo sam u odeljku Opšti zaključak, ali je na čitaocima da ocene koliko sam u tome uspeo. A radi detaljnijeg objašnjenja nekih događaja i problema dodalo je 117 posebnih priloga.

Ovom prilikom izražavam duboku zahvalnost recenzentima: Milinku Đuroviću, general-pukovniku JNA, akademiku dr Milorađu Ekmečiću, profesoru Univerziteta u Sarajevu, akademiku dr Metodu Mikužu, profesoru Univerziteta u Ljubljani, i doktoru Vuku Vinaveru, naučnom savetniku Instituta za suvremenu istoriju u Beogradu, koji su mi svojim sugestijama i konkretnim primedbama veoma mnogo pomogli da poboljšam kvalitet ovog dela. Takođe zahvaljujem istoričarima dr Petru Kačavendi i dr Miroljubu Vasiću, koji su, na zahtev izdavača, pregledali rukopis pred štampu i dali mi neke korisne primedbe.

Posebnu, upravo izuzetnu zahvalnost, dugujem svome školskom drugu iz mladosti i intimnom prijatelju Milutinu Sušoviću, pukovniku JNA u penziji, koji je višegodišnjim upornim zalaganjem sarađivao u obradi ovog rukopisa, a kasnije u njegovoj prerađi i konačnoj redakciji uložio veliki trud i ukazao mi lime neizmerna pomoć.

Na kraju, osećam obavezu da iskreno zahvalim dr Peri Damjanoviću, direktoru Instituta za suvremenu istoriju u Beogradu za značajan doprinos radu na tiskanoj oceni ovoga dela.

*1. maj 1982. godine
u Beogradu*

VELIMIR TERZIC

UNUTRAŠNJA POLITIČKA SITUACIJA

STVARANJE ZAJEDNIČKE DRŽAVE

Stvaranje nove jugoslovenske državne zajednice 1918. godine predstavlja jedan od najsudbonosnijih perioda naše novije istorije, jer tada, posle 13 vekova, otpočinje novo doba zajedničkog života naših naroda. Iako su uoči proglašenja ujedinjenja postojala dva gledišta: za centralističko i federalističko uređenje buduće države, ipak su narodni zastupnici iz svih naših pokrajina i oblasti odlučili da se ujedinjenje sprovede što pre i da se osnuje država sa centralističkim uređenjem, s tim da ustavotvorna skupština odredi konačan oblik vladavine. Međutim, odmah posle ujedinjenja izbili su mnogobrojni problemi i sukobi među klasama novostvorene države, posebno između vladajuće buržoazije i radničke klase, naročito zbog nepravedno postavljenog nacionalnog pitanja. Već tih dana prve radosti i velike nade naših ljudi počtle su da se pretvaraju u velika razočaranja zbog načina na koji je ujedinjenje izvršeno i apsolutističke vladavine prestolonaslednika Aleksandra Karađorđevića. Već prvih dana posle ujedinjenja, ambiciozni vrhovi pobeđničke srbijanske buržoazije, ostajući na pozicijama nenasitog klasnog egoizma i uskog nacionalizma, počeli su zajedno sa vladaocem da zavode centralizam, da nemilosrdno guše revolucionarni radnički pokret i da ugnjetavaju nesrpske nacionalnosti, posebno Hrvate. Tako je nacionalno i socijalno pitanje ubrzo preraslo u permanentnu državnu krizu, koja će trajati sve do aprilskog sloma 1941.

U vreme rađanja nove jugoslovenske države i neposredno posle toga, njeno državno rukovodstvo imalo je na međunarodnom i na unutrašnjem planu veoma mnogo raznovrsnih teškoća, nevolja i problema koji su novu državu jako potresali tako da je njen položaj bio veoma nestabilan, neizvestan pa i kritičan. Svi susedi, na čelu sa Italijom, koji su imali teritorijalne pretenzije na prigranične oblasti i pokrajine, bili su u stvari neprijatelji njenog nastajanja, a i pobeđničke imperijalističke sile ravnodušno su, pa čak i nepovoljno, gledale na njeno stvaranje, odugovlačeći međunarodno priznanje i konačno određivanje granica. One su bile spremne da žrtvuju jugoslovenske interese u pogađanju sa Italijom, dok je Vatikan činio krajnje napore da spasi trulu Austro-Ugarsku. Zato su predstavnici velikih sila u Parizu 13. I 1919. godine delegate Kraljevine SHS (Pašić, Trumbić i Vesnić) priznali samo kao delegate

Srbije. Takav stav vidno je pogoršavao i onako veoma teško stanje dugotrajnim ratom opustošene zemlje koja je u to vreme bila zahvaćena radničkim štrajkovima, seljačkim bunama, bolestima i nemaštinom, kao i akcijama separatista u Hrvatskoj i Crnoj Gori. Nade i pomoći nije niotkuda bilo. *Radilo se biti ili ne biti*, tj. da li će vekovne težnje i bezbrojne žrtve i neizmerne patnje i stradanja naših naroda biti, najzad, krunisani uspešnim oslobođenjem i ujedinjenjem, tj. da li će se ratni ciljevi Srbije, postavljeni 7. decembra 1914. godine u Nišu, i kasnije Krfskom deklaracijom 20. jula 1917. godine, kao i hrvatske težnje, realizovati stvaranjem zajedničke nove države ili neće doći do tog velikog istorijskog ostvarenja.

U takvim nepredviđenim porođajnim mukama, rukovodstvo nove zajedničke države, okruženo neprijateljima sa svih strana, međunarodno još nepriznato, u situaciji kad još nisu bile određene državne granice i kad je stalno pretilo izbijanje novog rata sa agresivnom Italijom, a bez podrške i pomoći svojih dojučerašnjih saveznika (Francuske i Engleske), moglo je da računa samo na sopstvene snage. Nalazeći se tako na pragu haosa i anarhije, ono je činilo ogromne napore da prebrodi duboku državnu krizu, kako na spoljno-političkom tako i na unutrašnjem planu. U toj borbi za opstanak, državno rukovodstvo (iako uzdrmanog autoriteta), i pored svih prepreka, uspjelo je da održi novu državu kao celinu služeći se i sredstvima nasilja, tj. upotrebom vojske i policije, što je imalo dalekosežnih negativnih posledica za kasnije političko-društvene odnose u zemlji.

Posle dugih, višemesečnih pregovora, pogađanja i ubeđivanja, ipak su pobjedničke evropske imperijalističke sile bile prinuđene da iz sopstvenih računa, a naročito pred opasnošću od uticaja oktobarske revolucije, priznaju Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), najpre Velika Britanija 1, a Francuska 5. juna 1919. godine, nadajući se da će ona u budućnosti, kao kapitalistička država, predstavljati bedem protiv nadiranja boljševizma ka jugoistoku Evrope i, istovremeno, zajedno sa velikim pobjedničkim silama biti čuvar *status quo-a* na Balkanu protiv revandikacija pobjedničkih država. Zatim su zvanični predstavnici nove jugoslovenske države 28. juna iste godine potpisali mirovni ugovor¹. Treba istaći da su Sjedinjene Američke Države priznale novu državu još početkom februara 1919. godine.

Dr Ante Trumbić, za vreme prvog svetskog rata predsjednik Jugoslovenskog odbora u Londonu, potpisnik Krfske deklaracije, prvi ministar inostranih poslova Kraljevine SHS 1918. godine i član naše delegacije na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920. godine, kaže: »Naša država nije imala na konferenciji mira (u Parizu 1919-1920) nijednog pravog prijatelja, nigde pravu potporu. Mi smo ipak uspeli, ali je to u prvom redu bio rezultat rada Srbije i njene vojske«².

Drug Tito je rekao: »Ovde se ne radi o tome da li je trebalo doći do stvaranja nove države, odnosno do ujedinjenja. Ne, do ujedinjenja Južnih Slovena je trebalo i moralo doći: to je bila ideja najnaprednijih ljudi u zemljama koje su se nazivale Južno-slovenskim. Radilo se o tome da se ostvari vjekovni san naroda koji su se otresli austrougarskog ugnjetavanja, da budu nacionalno ravnopravni i slobodni u novoj državi.«³.

Termin »versajska tvorevina«, koji se često može čuti čak i danas, bio je zloupotrebljavan sve do tzv. Splitskog plenuma CK KPJ, koji je održan 9. i 10.

juna 1935. tj. pre VII kongresa Kominterne, na kojem je Blagoje Parović istakao tezu da je fašizam glavni neprijatelj ne samo radničke klase nego i svih demokratskih slojeva.

Na Plenumu je utvrđen i novi stav prema državnoj zajednici naroda Jugoslavije. *Naime, tada je KPJ prestala da poistovećuje državnu zajednicu sa velikosrpskom hegemonijom i napustila tezu o neophodnosti razbijanja Jugoslavije* (podvukao V.T.).⁴

Na velikom naučnom skupu, koji je krajem 1968. godine organizovala Jugoslovenska akademija znanosti u umjetnosti u Zagrebu povodom pedesetogodišnjice stvaranja prve jugoslovenske države, svi učesnici su se složili da je neodrživa koncepcija o Jugoslaviji kao veštačkoj »versajskoj tvorevini«.

» . . . Komunistička partija Jugoslavije, koja se duže vreme zalagala za razbijanje Kraljevine Jugoslavije kao tipične versajске tvorevine i tamnice naroda, sada (tj. od 1935. godine - V.T.) *zauzela je drukčiji stav u pogledu nacionalnog pitanja i konstatovala da bi svako razbijanje Jugoslavije išlo samo u korist fašističkim agresorima*«⁵.

U svom referatu o *frontu narodne slobode*, Blagoje Parović je na plenumu CK u Splitu 9. i 10. jula 1935. godine, analizirajući unutrašnje političke odnose u Jugoslaviji i karakter društvenih suprotnosti koje preovlađuju u tim odnosima, ukazao na to da *ne treba suprotstavljati pojam narod pojmu radnička klasa*, jer »protiv vladajućeg režima vladajuće buržoazije, danas je cijeli narod (a ne samo radnička klasa): i hrvatski, i srpski, i slovenački, i nacionalne manjine. Naša predstojeća revolucija po svom karakteru - jeste narodna revolucija...«

»Splitski plenum je ukazao da »isticanjem stava da pravo na samoopredeljenje ne mora značiti i bezuslovno otepljenje« i da to pokazuje daje u Partiji postepeno naraslo saznanje o mogućnosti rešavanja nacionalnog pitanja u sklopu jugoslovenske državne zajednice, a ne njenim razbijanjem i stvaranjem patuljastih država ...«

Politbiro CK KPJ je 1935. ovako izložio neposredne zahteve Partije:

»Mi nastavljamo svom snagom borbu protiv režima srpskog ugnjetavanja za slobodu i prava ugnjetenih naroda ... pravo samoopredeljenja, sve do prava na otepljenje mi ne menjamo. *Ali ne smemo postaviti težište na otepljenje, nego potcrtavati da svaki narod ima pravo i treba da sam odluči o svojoj sudbini* (podvukao V.T.). Težište se, dakle, postavlja na pravo samoopredeljenja...«[®]

I u toku prvog svetskog rata za oslobođenje i ujedinjenje jugoslovenskih zemalja izvan Austro-Ugarske u zajedničku jugoslovensku državu zalagali su se i razvijali živu propagandu vlada Kraljevine Srbije i emigranti koji su za vreme rata izbegli iz Hazburške Monarhije. Karakteristično je da je Srbija u prvim godinama rata u dva navrata istupila sa zahtevom oslobođenja i ujedinjenja jugoslovenskih zemalja i istakla daje to njen osnovni ratni cilj. Prvi put je srpska Narodna skupština 7. decembra 1914. godine u Nišu donela sledeći zaključak: » ... uverena u rešenost celog srpskog naroda da istraje u sve-toj borbi za odbranu svoga svetog ognjišta i slobode, vlada Kraljevine smatra kao svoj najglavniji i u ovim sudbonosnim trenucima jedini zadatak da obezbedi uspešan završetak ovog vojevanja koje je u trenucima, kada je započeto, postalo ujedno borbom za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca ...«.

Narodna skupština je drugi put na svom zasjedanju, takođe u Nišu 23. avgusta 1915. godine (tj. u vreme kad je i Bugarska napala Srbiju), donela ovaj zaključak: »... Pošto je saslušala izjavu vlade i obaveštenja data u tajnoj sjednici, narodna skupština, odajući poštu palim junacima i ponavljajući svoju rešenost da borbu za oslobođenje i ujedinjenje srpskohrvatsko-slovenačkog naroda produži uz svoje Saveznike po cenu žrtava neophodnih za obezbeđenje životnih interesa našeg naroda, odobrava vladinu politiku ...«⁷.

Odgovarajući na adresu Narodnog vijeća, 1. decembra 1918. godine, regent Aleksandar se obavezao: »Da će ostati uvijek veran velikim ustavnim i parlamentarnim i širokim demokratskim načelima, zasnovanim na opštem pravu glasanja«. Ali, u posleratnoj revolucionarnoj situaciji, koja je posle oktobarske revolucije nastala u čitavoj Evropi, predstavnici građanskih stranaka u svim ondašnjim jugoslovenskim pokrajinama nastojali su da onemoguće odlučivanje radnika i seljaka i njihovo učešće u vlasti, tako da su deklaracije o parlamentarnoj i demokratskoj vladavini bili samo prazno slovo na papiru - čista prevara. Tako je 1. marta 1919. godine, ukazom vlade Kraljevine SHS, određen prvi jugoslovenski parlament, tj privremeno narodno predstavništvo⁸

»Za vreme trajanja improvizirane i privremene Države Slovenaca, Hrvata i Srba, i vladavine Narodnog vijeća SHS u južnoslovenskim zemljama bivše monarhije predstavnici Koalicije (misli se na hrvatsko-srpsku koaliciju - V.T) najviše su zagovarali da se što prije i što brže proglasi i ostvari ujedinjenje sa Srbijom, dok su starčevićevci, a pogotovo Stjepan Radić, bili u tome mnogo suzdržljiviji. Na kraju su u Središnjem odboru. 24. novembra, izglasali zaključak o ujedinjenju »Države SHS« sa Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba i odašilju delegacije Veća u Beograd da taj zaključak, prema »Naputku«, tamo provede u život. Protiv toga zaključka glasao je jedino predsednik »Hrvatske pučke seljačke stranke« S. Radić«⁹.

Naročito, treba istaći daje Narodno vijeće u Zagrebu maksimalno ubrzavalo rad na ujedinjenju sa Srbije m, nalazeći se pod pretnjom italijanske okupacije naših severo-zapadnih i zapadnih oblasti, kao i iz straha od revolucionarnog vala, koji je posle Oktobra bio z; hvatio sve jugoslovenske zemlje, posebno one teritorije koje su dotle bile pod Austro-Ugarskom.

Na kraju treba istaći da se neopravdano rapostavlja 1. decembar 1918. godine kada je prvi put stvorena naša zajednica država jer je tada stvoren temelj za stvaranje nove Jugoslavije posle pobjedonosnog narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Isto tako, treba imati u vidu da su za stvaranje stare države položili svoje živote mnogi pripadnici svih naših naroda. To zašto je došlo do ujedinjenja na nedemokratski način - što naši narodi nisu imali prilike da se izjasne na parlamentarnu i izborima i o tome neophodnog razmatranja svih problema o društvenom uređenju nove države - ima opravdanja ako se objektivno proceni ondašnja unutrašnja i spoljna situacija. Naime, primijetivši prekid prvog svjetskog rata sklopljenog 11. novembra 1918. godine, tj. nepunih 20 dana do proglašenja ujedinjenja. To znači da se moralo utrkivati sa vremenom i blagovremeno, upravo što pre, staviti saveznike pred svršen čin, jer su oni za vreme pregovora u Vešaju priznavali samo delegate Srbije kao što je već navedeno. Sem toga saveznici su nerado gledali na stvaranje jedne jake države na Balkanu, a imali su i druge kombinacije na primer da se, pored Ve-

like Srbije stvori i neka katolička država kao naslednica Austro-Ugarske. Zato su posle velikih natezanja, tek početkom juna 1919. godine priznali Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Značajno je i to što su saveznici pod pritiskom činjenica (jugoslovenske trupe su držale znatan deo teritorije bivše Austro-Ugarske), popustili i pored odlučnog nastojanja Italije da se izvrši Londonski ugovor iz 1915. godine. Da li se u takvim uslovima smelo čekati da se sprovedu izbori i da se posle njih u skupštini rešava način stvaranja zajedničke države i oblik njenog unutrašnjeg uređenja. Mislim da se nije smelo čekati. Zato se u potpunosti slažem s konstatacijom Veselina Đuretića koji je u »Politici« od 27. juna 1981. godine na strani 8. između ostalog napisao:

»... Činimo nepravdu našim najistaknutijim revolucionarnim predstavnicima iz godina ujedinjenja kada ih okrivljujemo zbog »unitarizma«, odnosno zbog neslagavanja federalističkih alternativa. Nije korektan ni odnos prema progresivnim dijelovima nacionalnih buržoazija, izniklih na talasu narodnodemokratske revolucije jer zapostavljamo činjenicu da su oni sa unitarizmom i centralizmom željeli da prevaziđu nesporazume i sukobe u budućnosti, koji su bili neminovni kako zbog nejednakog kulturno-istorijskog razvitka pojedinih naroda, tako i zbog nacionalno-teritorijalne strukture koja je otvarala nepredvidive sukobe oko razgraničenja pomiješanih naroda. »Unitarizam« se tada javljao i kao određena evropska i kao domaća politička realnost. Alternativa mu je bila svesrpsko ujedinjenje, a taj smjer su stimulisali i veliki saveznici.

Događaji koji su slijedili pokazali su snagu ovih dilema, opterećujući zajednički život nesporazumima i sukobima između srpskog i hrvatskog istorijskog »prava« na puno nacionalno objedinjavanje. Crnogorsko »pravo« u ovo doba ni na kakav način nije bilo suprotstavljeno srpskom. Ostvarivanje slovenačkog prava bilo je skopčano s međunarodnim problemima, što je podsticalo jugosloveski imenitelj nacionalne hegemonizacije, kao opštu snagu nužnu radi povratka otuđenih dijelova matici...« Isto tako, potpuno prihvatam sledeći stav Predraga Matvejevića koji je izneo u intervjuu objavljenom u NIN-u br. 1599 od 23. avgusta 1981. na strani 23:

»... Pripisivati svakom jugoslavenskom opredjeljenju a priori težnju da bude nadnacionalno ili želju da se nametne kao neki privilegovani status, iako je ono, u stvari, ponekad u vrlo nezavidnom položaju; sumnjičiti jugoslovenstvo za unitarizam i kad nije ni najmanje unitarističko itd. A u pitanju su, zapravo, druge stvari.«

U uvodnom izlaganju na 21. sednici Predsedništva SKJ 1. decembra 1971. godine drug Tito je naglasio:

»Pored toga, rekao sam da se ne slažem da je stalno na jeziku taj unitarizam, pa sam tražio da se jedanput utvrdi o kakvom unitarizmu je riječ. Ako se radi o unitarizmu versajske Jugoslavije, ja sam, razumije se, takode, najoštrije protiv njega. Ako se, pak, radi o ostacima dogmatskog, ja sam, naravno, isto tako protiv njega. Ali, ako se radi o jedinstvu naše zemlje, o Jugoslaviji kao nedeljivoj cjelini - onda sam ja za takav 'unitarizam', za takvu jedinstvenu Jugoslaviju. A onda to nije unitarizam, nego jedinstvo - naše jedinstvo«. <0 kakvom je unitarizmu riječ, A'IM br. 1636 od 9. maja 1982; str. 12).

Očigledno je da se ovom preciznom tumačenju pojma *unitarizam* koje je dao drug Tito ne može ništa dodati ni oduzeti.

Sto su nade naših naroda izneverene posle ujedinjenja 1918. godine istorijska odgovornost pada na monarhiju i buržoaziju, u prvom redu srpsku, koja je unitarizam pretvorila u hegemoniju. Prema tome, unitarizam u smislu istinskog jedinstva i ravnopravnosti naših naroda i narodnosti ne treba izjednačavati sa hegemonijom.

NAPOMENE

¹ Bogdan Krizman, *Pitanje međunarodnog priznanja jugoslovenske države 1919. godine*. Istorija XX veka, Zbornik radova. III. Beograd, 1962, str. 345 - 384.

¹ *Zapisnici sa sednica delegacija Kraljevine SHS*, br. 253 od 30. juna 1920, str. 302. Institut društvenih nauka. Beograd. 1960.

⁵ Josip Broz Tito, *Politički izveštaj na V kongresu KPJ 1948*, »Kultura«, Beograd, 1948. str.

⁴ Kolektiv autora: Rodoljub Čolaković, Pero Damjanović, dr Sergije Dimitrijević, Kiro Hadži Vasilev, Mito Hadži Vasilev, dr Dragoslav Janković. Pero Morača. dr Najdan Pašić, Julijana Vićinac, *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije (PISKJ)*, ćirilćno izdanje, Beograd, 1963, str. 216-217; general-major Fabijan Trgo. *Komunistićka partija Jugoslawe i odbrana zemlje (do aprilskog rata 1941)*, »Vojnoistorijski glasnik« br. 2. Beograd. 1971, str. 12.

⁵ *Jugoslavija nije bila versajska tvorevina*. .Gledišta« br.4, april 1969. Beograd str. 617-620.

¹ Dr Duian Biber. *Kraljevinu Jugoslavija >ia raskrřću 1939. godine*, •Politika«, 25. septembar 1971, Beograd. *Pregled istorije Sa u .au kmmonsta Jugoslavije*, ćirilćko izdanje. Beograd. 1963. str. 216-217

¹ Siřić Ferdo. *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca 1914-1918*, Zagreb, 1920, str. 10; Dr Dragoslav Janković, *Niika deklaracija (nastajanje programa jugoslawenskog ujedinenja u Srbiji)*, Zbornik radova, Istorija XX veka br. X. Beograd, 1969.

⁸ Branislav Gligorićević. *Parlamentarni sistem u Kraljevini SHS 1919-1929*. Zbornik radova. Beograd. 1973, str. 365-388; Todor Stojkov, *Vnutrařnia politika vladaiućih krugova u Jugoslawiji (1929-1939)*, Zbornik radova, str. 389^»10.

® Bogdan Krizman, *Politićki ųivot Jugoslawije 1914-1945 - Hrvatske stranke o ujedinenju*. Istorija XX veka. Zbornik radova. Beograd. 1973.

DELATNOST GRADANSKIH POLITIČKIH STRANAKA-DOMINACIJA SRPSKE BURŽOAZIJE

Prvi parlamentarni izbori za Ustavotvornu skupštinu izvršeni su dve godine posle ujedinjenja, tj. 12. novembra 1920. godine. Ove izbore je sprovodila koncentraciona vlada Kraljevine SHS, u kojoj su bile zastupljene četiri najjače političke partije: Demokratska (DS), Radikalna (RS), Hrvatska zajednica i Slovenska ljudska stranka (SLS). Prve dve stranke, koje su imale dominantan uticaj u vladi, u svojim programima usvojile su unitarističku koncepciju nacionalnog pitanja, zalažući se za centralističko državno uređenje sa monarhističkim oblikom vladavine. Na drugoj strani, Slovenska ljudska stranka i Hrvatska zajednica izjasnile su se za monarhistički oblik vladavine, ali sa federalističkim državnim uređenjem u kojem bi Hrvati, odnosno Slovenci, imali posebne vlade i predstavnike, uz postojanje jednog centralnog parlamenta.

Na parlamentarnim izborima 1920. godine od 12,706.945 stanovnika upisano je 2,480.623 birača, od kojih je glasalo 1,607.265, ili 64,95% birača. Najviše glasova i poslaničkih mandata dobile su Demokratska stranka (za 319.448 glasova 92 poslanička mandata) i Radikalna stranka (za 284.575 glasova 91 poslanički mandat). Najviše birača apstiniralo je u Srbiji - 43,67%, a najmanje u Sloveniji-26,5%. Izabrano je ukupno 419 poslanika. Stranke koje su se borile za federativno uređenje dobile su sledeći broj mandata: Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) za 198.730 glasova 59 mandata, Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) za 230.590 glasova 50 poslanika, Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) za 110.895 glasova 24 mandata i Slovenska ljudska stranka (SLS), zajedno sa Bunjevcima, za 111.274 glasa 27 mandata. Ustavotvorna skupština, izabrana 28. novembra 1920. godine, izglasala je 28. juna 1921. godine Vidovdanski ustav prostom većinom. Pedeset poslanika HRSS nije glasalo, jer ova stranka nije priznavala prvodecembarski akt ujedinjenja. Za podneti tekst Ustava glasalo je 223 poslanika, 33 bilo je protiv, a 158 uzdržalo se od glasanja. Nisu glasali ili su glasali protiv poslanici KPJ, HRSS, SLS, Zemljoradničke stranke i drugi. Kasnije - 1. avgusta donet je *Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi* (skraćeno Zakon o zaštiti države) kada su komunistički poslanici izbačeni iz Narodne skupštine. To je značilo svestrani progon komunista, tako da se KPJ morala povući u ilegalnost. Tim postupkom autoritet Narodne skupštine znatno je opao, jer je Zakon donet nez-

natnom većinom glasova. Ovom Zakonu prethodila je antikomunistička naredba ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića, tzv. *Obznana* od 30. decembra 1920. godine. Tom naredbom bilo je predviđeno: da se do donošenja novog Ustava zabranjuje komunistička i svaka slična propaganda i rad komunističkih organizacija, zatvaraju njihove prostorije, zabranjuju njihovi listovi i publikacije koje bi remetile mir u državi, svi pozivi na generalni štrajk, manifestacije i demonstracije za vreme zasedanja Skupštine, predviđaju oštre mere protiv, potstrekača nereda itd. Prema tome, cilj *Obznane* bio je da se buržoazija i dinastija učvrste na vlasti i onemogući legalna aktivnost komunističke i radničke klase.

Prema Vidovdanskom ustavu, kralj je bio neprikosnoveni ličnost - nije mu se moglo ništa staviti u odgovornost, niti je mogao biti optužen i suđen - za njegove postupke odgovarala je vlada. Imao je zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. Bez njegove potvrde nije se mogao doneti nijedan zakon, a u pogledu međunarodnih odnosa imao je odlučujuću reč. U stvari, kralj Aleksandar, kao apsolutni vladar, vladao je pod maskom lažnog parlamentarizma. Sprovodio je nacionalni unitarizam (na principu: jedan narod, jedna država) na potpuno pogrešnom gledištu o postojanju jedne jedinstvene jugoslovenske nacije. Zvanični Beograd priznavao je samo »plemenske« razlike.

Desetog novembra 1927. godine došlo je do stvaranja Seljačko-demokratske koalicije (SDK), tj. između Hrvatske seljačke stranke (HSS, koja je to ime dobila 1924. godine umesto HRSS). To je bio tzv. blok Radić - Pribićević sa političkom koncepcijom: »Ući ćemo samo u takvu vladu koja će značiti promenu današnjeg političkog sistema u duhu demokratije, parlamentarizma i ravnopravnosti«¹. Međutim tom koalicijom stranke se nisu odrekle svoje samostalne partijske organizacije, jer su se njihova stranačka vodstva spojila radi zajedničke političke akcije protiv centralističkog režima i borbe protiv hegemonističkih elemenata iz redova dvorske kamarile.

Pošto je kralj Aleksandar, uz podršku vlade i srbijanskih građanskih partija, energično odbio zahtev SDK od 1. avgusta 1928. godine da se država uredi na federativnom principu, period od tada, pa i od atentata na hrvatske poslanike u Narodnoj skupštini, do kraja godine, predstavlja posebnu etapu ustavne i državne krize. U toj krajnje napetoj političkoj atmosferi, kada je nerešeno nacionalno pitanje postalo centralni problem, neki prvaci HSS govorili su o nemogućnosti zajedničkog života sa Srbijom, o »dva sveta«, »dve kulture«, o obeležavanju granica između Srbije i Hrvatske putem koji je delio dva carstva - istočno i rimsko - o »rastavi« sa Srbijom, o peronalnoj uniji itd.

I velikosrpski separatisti u radikalnim krugovima i dvorskoj kamarili (koji su predviđali mogućnost Velike Srbije) saglašavali su se sa velikohrvatskim separatističkim elementima koji su isto tako priželjkivali razbijanje države, samo s nešto drukčijeg aspekta i s drugim pretenzijama, ali se u svojim razbijačkim težnjama nisu bitno razlikovali. Treba imati u vidu daje vodstvo SDK odlučno ustalo protiv kombinacije o »amputaciji«. Naime, predsednik SDK Svetozar Pribićević je, povodom takvih glasina, u »Politici« od 7. septembra 1928. godine, između ostalog, napisao:

»... Naša država je stvorena jednim međunarodnim ugovorom u kojem je naročito naglašeno, da su i Srbi i Hrvati i Slovenci iz bivše Austrougarske monarhije svojom slobodnom odlukom rešili svoje ujedinjenje sa Srbijom u jednu državu i da je Srbija na to ujedinjenje

pristala. Stvaranje naše države imala je dakle međunarodni značaj. Veliko je pitanje, da li bi njeno rasturanje moglo da ostane unutrašnje pitanje ...»

I drugi prvak, predsednik HSS, Vlatko Maček je 9. septembra (tj. dva dana kasnije) na stranačkom zboru u Zaprešiću kraj Zagreba, dao sličnu izjavu:

»... Kažem otvoreno, ne idemo za lim da rušimo državu, ne idemo izvan državnih granica, ali unutar ovih granica ove države mora biti Hrvat jedini gospodar na hrvatskom teritoriju. Mora imati svoj sabor, svoju vladu, ali i u svim ostalim poslovima koji ostanu u državi zajednički, mora biti puna ravnopravnost, a ne da manjina vlada nad većinom kao ovih zadnjih 10 godina. To znaju i oni. I za to se javila treća struja i kaže: Kad se Hrvatima ne da da budu s nama, kad hoće imati svoje, provest ćemo amputaciju. Što to znači? Oduzet ćemo ono što nam se sviđa - gde je hrvatski narod najgušći i najkompaktniji, odrezat ćemo i neka idu s milim Bogom, a ostalo bit će Velika Srbija. To je isto braćo, kad netko sa mnom stvori nekakvu zajednicu i donese svoj imetak na kup, pa najednom veli: »Ako ti nije pravo idi!« Dobro brate, ja idem, ali daj mi moje!« O amputaciji bi mogli govoriti Srbijanci, da su ovo osvojili, ali nisu. Ali ako su se pokajali - mi na žalost mnogo puta - kažem, ako su se pokajali, *mote biti rastava, ali amputacija ne može biti.* . . . »²

U takvoj situaciji, posle neuspele audijencije dr Vlatka Mačeka i Svetoslava Pribićevića 4. januara 1929. godine, kralj Aleksandar je ukinuo Ustav i 6. januara zaveo *diktaturu*» To je bio državni udar kralju Aleksandra, tj. akt samovolje kojim su uništeni i najminimalniji ostaci buržoaskog demokratizma. Nerešeno nacionalno, agrarno i radničko pitanje izazivalo je tokom dvadesetih godina nezadovoljstvo naroda i nestabilnost države, jačala je opozicija ne samo KPJ nego i SDK koja je svodila borbu na kritiku velikosrpskog režima i odlučno postavljala zahtev za reviziju Vidovdanskoeg ustava, tako da je predstavljala opasnost za velikosrpsku hegemoniju. Udar je izvršen uz podršku krupne buržoazije, velikoposednika, vrhova vojske i priznatih crkava. Kraljevu proklamaciju za zavođenje diktature vidi *Prilog 1a*.

U sastav vlade generala Petra Živkovića ušli su predstavnici vojske, bankara, veleposednika i industrijalaca, s tim što je i dalje obezbeđena prevlast velikosrpske buržoazije. Kralju je kao »nosiocu vlasti u zemlji« obezbeđena neograničena izvršna, zakonodavna i vojna vlast. Zabranjene su sve političke partije; sindikalne, nacionalne i verske organizacije; zavedena je najstroža cenzura; zabranjena je upotreba nacionalnih imena i amblema, ugušene su i poslednje klice opštinske i oblasne samoupravnosti. Nešto kasnije Kraljevina SHS dobila je naziv Kraljevina Jugoslavija, proširenje i dopunjen Zakon o zaštiti države i uveden specijalni Državni sud za zaštitu države u Beogradu. U svom programu vlada generala Petra Živkovića, pored ostalog, obavila je ostvarenje »duhovnog jedinstva Jugoslavije«, zavođenje reda i discipline i sprovođenje mera za saniranje privrede, negirajući postojanje više nacija u Jugoslaviji, proglasivši postojanje jednog jugoslovenskog naroda, tj. da su svi državljani Jugoslaveni, a u stvari produženo je nacionalno ugnjetavanje. Režim je gušio svaki demokratski pokret, znatno pojačao progon radničke klase i njenih organizacija, pohapsio i poubijao veliki broj partijskih i sindikalnih funkcionera, članova KPJ i SKOJ-a itd³.

Izdvojeni položaj kralja u ustavnom sistemu i njegova nadređenost ostalim ustavnim činionicima - uz političke borbe u nerazvijenoj društvenoj sredini, uzdrmanoj socijalnim sukobima i nacionalnim podelama - pogodovali su koncentraciji vlasti u njegovim rukama, na osnovu ili mimo ustavnih propisa, eksproprijacijom prava drugih nosilaca odlučivanja.

Kralj Aleksandar je uticao na politički život oslanjajući se i na strane sile, naročito na Francusku i Cehoslovačku, kao i na finansijske krugove u zemlji i van nje.

Regent je, neposredno posle ujedinjenja, davanjem miga Svetozaru Pribićeviću, uticao da se ne stvori jedinstveni srpski politički front udruživanjem radikala i demokrata u jednu stranku - jer bi taj snažni politički blok mogao da ograniči njegovu moć - ne obazirući se na njihovu privrženost monarhiji i centralističko-unitarističkom programu. Njegovom nastojanju naruku su išle i težnje vodstva Radikalne stranke da sačuva svoju individualnost i tradiciju, a na drugoj strani rezerve Hrvatsko-srpske koalicije u Demokratskoj stranci da ova spajanjem s radikalima ne ugrozi svoju jugoslovensku orijentaciju. Aleksandar je znao da s političke scene potisne Nikolu Pašića - snažnog mada već starog radikalskog vođu, istovremeno i nesposobnog da se suprotstavi vladaru - ali se nije ustručavao da mu ponovo ukaže poverenje i dovede ga na političko poprište kada su to tražili interesi monarhije i srpske buržoazije. Kao i radikalski vođa, naizmenično je primenjivao metod prinude i psihološkog omekšavanja, u zavisnosti od toga šta je smatrao korisnijim u određenom trenutku. Hrvatsku opoziciju je plašio veštom propagandom o amputaciji Hrvatske, političkim savezima srpske buržoazije s vrhovima slovenačkog i muslimanskog građanstva, te s hrvatskim disidentima, povratkom Habsburgovaca (koga se sam pribojavao), vojnim pritiskom i pooštavanjem policijskog režima.«³».

Tako su u periodu od 1918-29. godine stvorena dva politička tabora. Jedan, uglavnom sastavljen od srbijanskih građanskih partija, koji se zalagao za državni unitarizam i centralizam, i drugi tabor, uglavnom »prečanski«, kojeg su obrazovale građanske partije na čelu sa HSS. Oba ova tabora su bila u permanentnom sukobu sve do aprilskog sloma 1941. godine.

U trenutku zavođenja diktature većina prvaka političkih stranaka nije se solidarizala sa kraljevim režimom, a nije se ni suprotstavila. Srpske građanske partije su već bile toliko razbijene i obezglavljene da nisu mogli predstavljati neku ozbiljniju opoziciju. Deo njihovih političara podržao je diktaturu, a kasnije - posle donošenja *oktroisanog Ustava 1931. godine* ušao u režimsku stranku, tzv. *Jugoslovensku radikalno-seljačku demokratiju*, koja je sledeće godine »prerasla« u *Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS)*, u kojoj je taj deo političara igrao vodeću ulogu, iako je ta stranka služila kao parlamentarna kamuflaža Aleksandrove diktatorske politike. Očigledno, diktatura se oslanjala na vojsku i na srbijanske građanske partije i bogate privredne krugove u Srbiji i Hrvatskoj. (Kraljeva proklamacija - Prilog 1b).

Iako je *diktatura formalno završena 1931. oktroisanim Ustavom*, (v. *Prilog la i lb*), ona je, *de facto*, trajala sve do 1935. tj. do stvaranja *Udružene opozicije* sa katastrofalnim posledicama, jer nije uspela da reši nijedan jedini aktuelni problem. Umesto da postigne nacionalno jedinstvo, kralj Aleksandar je atomizirao srbijanske političke stranke, lišio ih njihove snage i povećao snagu i dejstvo stranaka u drugim pokrajinama. Na taj način, nijedna srbijanska politička stranka nije bila dovoljno jaka da predstavlja značajniji deo biračkog tela, jer su se počepale u male grupe političara sa vodama bez većeg broja pristalica. One su bile sposobne samo da se međusobno takmiče u tome ko će se domoći važnijeg državnog položaja i da se prepiru oko toga da li Hrvate

treba potćiniti ili se sa njima miriti. One nisu ni pomišljale da rešavaju nacionalno pitanje u celini, a Makedoniju su smatrale kao koloniju pod nazivom »Južna Srbija«, što je ostalo sve do narodno-oslobodilačkog rata. Tako je nastalo znatno gore stanje nego što je ranije bilo. Kakvo je stanje bilo u Makedoniji uoči rata može se videti iz *Priloga 1*.

U svom referatu, na svečanoj sednici CK KPJ 19. aprila 1959. godine, drug Tito je, između ostalog, rekao:

»Monarhistička Jugoslavija bila je, kao rijetko koja zemlja, puna unutrašnjih suprotnosti. U njoj se, od samog njenog postanka, vodila permanentna borba između eksploatisane radničke klase, i mlade buržoazije željne brzog bogaćenja, između nacionalno ugnjetavanih naroda i antinarodnih režima. Nju su razdirale suprotnosti koje su proizilazile i iz kapitalističke eksploatacije sela, iz feudalnih ostataka, iz borbe između crkvenih vrhova, itd. Sve te suprotnosti pojačavale su se i produbljivale i usled borbe imperijalističkih zemalja za stvaranje sfera uticaja i obezbeđenja pozicija u našoj zemlji za grubo eksploatisanje naših bogatstava i radnih masa. Te suprotnosti su postojale od samog početka postojanja versajske Jugoslavije, da bi dostigle naročitu žestinu 1928. i 1929. godine, u vreme političke krize i šestojanuarske diktature, u vreme većih potresa u kapitalističkom svetu, kao što je bila velika ekonomska kriza 1929. godine.⁴

Glavna politička borba vodila se između zvaničnog beogradskog buržoaskog centra, nosioca vlasti i ideologije unitarizma i centralizma, i zagrebačkog burloaskog centra, tada zastupnika federalnog uređenja driave.

Kao što je ranije istaknuto, Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS) bila je instrument kraljeve diktature i nosilac ideologije: centralizma, unitarizma, intergalnog jugoslovenstva, kao maske za hegemoniju i dominaciju beogradskog buržoaskog centra. Protiv kraljeve diktature istupili su samo neki ostaci građanskih partija srbijanske buržoazije, a naročito jak i organizovan otvor pružila je Samostalna demokratska stranka pod vodstvom Svetozara Pribićevića.

Radikalno menjanje šestojanuarskog kursa nije dolazilo u obzir pod kraljem Aleksandrom. Pre svega, zato što bi jedna radikalna promena značila istovremeno i priznavanje sopstvenog poraza. Ali, već pre marsejskog atentata, nastojalo se da se vladajuća ekipa JNS proširi i ojača grupama nekih političkih stranaka, koje su, inače, posle šestojanuarskog udara bile zabranjene, a deo njihovih vodstava zauzeo opoziciono držanje prema monarho-diktaturi. U kombinaciju za proširenje vladajuće ekipe dolazile su samo one građanske političke grupe koje su pokazivale sklonost da, uz nebitne političke promene svojim ulaskom u vladajuću ekipu, dadu političkom životu u zemlji privid demokratizacije. To su bili vodeći krugovi Radikalne stranke (grupa oko tzv. Glavnog odbora, na čelu sa A. Stančevićem), Slovenački klerikalci (dr A. Korošca) i bosanski Muslimani (dr M. Spahe).

Posle marsejskog atentata, kada je sa političke scene iznenada nestao kralj Aleksandar, glavni protagonista šestojanuarskog kursa, potreba za modifikacijama nepopularnog režima bila je potrebna i lakše izvodljiva.

Namesništvo, u kome je odlučujuća ličnost bio knez Pavle, relativno brzo je gurnulo sa političkog kormila najveći deo vodećih ljudi iz JNS u pozadinu. Sama ta činjenica, mada se u pogledu političkog i socijalnog poretka u zemlji ništa bitno nije promenilo, bila je, u stvari, priznanje neuspeha dotadašnje po-

litike i doživljena je kao satisfakcija u redovima političkih snaga koje su zadržale opozicioni stav prema šestojanuarskoj politici i institucijama monarho-diktature. Cilj kneza Pavla i njegove najbliže okoline bio je da se u opozicionim krugovima i širokim narodnim slojevima probude nade da će sa novim ljudima i novim kombinacijama doći do poboljšanja političkih i društveno-ekonomskih prilika u zemlji.

Vlada B. Jevtića, koja je decembra 1934. zamenila vladu nepopularnog N. Uzunovića, morala je, međutim, da padne relativno brzo i neslavno. Ona je praktično bila prelaz od vlade JNS ka vladi Stojadinović-Korošec-Spaho, tj. ka vladi Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ). Vlada B. Jevtića je bila neuspešan pokušaj da se sa delimično novim ličnostima i novim parolama produži po starome. Skupštinski izbori 5. maja 1935. bili su prilika da, uprkos javnog glasanja i izbornih falsifikata, ipak dođe do izražaja raspoloženje biračkog tela. Kao glavni konkurent Jevtićevoj izbornoj listi istupila je koalicija starih stranaka pod imenom *Udružena opozicija (UO)*.⁵ Nosilac opozicione izborne liste bio je dr V. Maček. Prema zvaničnim izbornim rezultatima, vladina lista je dobila nešto preko milion i sedamsto hiljada glasova, a Mačkova preko milion i sto hiljada. Kad se uzme u obzir i veliki broj birača koji nije hteo da glasa, onda čitav rezultat petomajskih izbora upućuje na zaključak da je pobjeda Jevtićeve liste bila vrlo sumnjiva. Milionski broj glasova, dat za kandidat opozicije, koju je podržala i KPJ, nije bio toliko opredeljenje za program udruženih opozicionih grupa, nego više izraz nezadovoljstva naroda političkim i socijalnim prilikama u zemlji.

Problematična izborna pobjeda i teror organa vlasti nad političkim protivnicima, naročito na hrvatskom području, imali su za posledicu opasno zaostavanje političkih odnosa u zemlji. Verbalna agitacija »stišavanja« političke napetosti, čime je istupila Jevtićeva vlada nakon svog obrazovanja, praktično se pokazala lažnom i izvrgla se u očiglednu suprotnost. Na taj način sudbina Jevtićeve vlade bila je zapečaćena, a time i Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS).

Knez Pavle nije, međutim, ni tada, a još manje kasnije, želeo da na vlasti vidi predstavnike Udružene opozicije iz Srbije. Dva su razloga bila od presudnog značaja: 1) smatrao je da su redovi Udružene opozicije preplavljeni pripadnicima levičarskih shvatanja i 2) želeo je vezivanje za London, dok su se prvaci Udružene opozicije držali tradicionalnog oslonca na Pariz.

Mandat za sastav nove vlade dobio je dr M. Stojadinović⁸, do tada ministar finansija u Jevtićevoj vladi. Pored Stojadinovića, glavne ličnosti u vladi obrazovanoj krajem juna 1935. bile su dr A. Korošec i dr M. Spaho. Još pre formiranja vlade njih trojica su imali recept o novoj političkoj stranci, sa čime se u međuvremenu saglasio i prvi namesnik knez Pavle. Naime, ubrzo po njihovom dolasku na vlast, objavljeno je da su predstavnici triju starih stranaka - Radikalne, Slovenske ljudske stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije - odlučili da se ove tri stranke spoje i obrazuju jednu stranku pod imenom *Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ)*. Kao što je JNS trebalo da bude masovna socijalno-politička osnovica ranijih vlada, počev od koncepcija Petra Živkovića i B. Jevtića, tako je JRZ trebalo da to obezbedi vladi Stojadinović-Korošec-Spaho. Drugim rečima, tvorevina kralja Aleksandra i jedan od njegovih glavnih političkih instrumenata bila je JNS, a za vreme kneza Pavla

i njegove vladavine to je imala da bude JRZ. Sama činjenica daje knez Pavle odgurnuo JNS svedoči da se on u pogledu taktike opredelio za drukčiju unutrašnju politiku nego što je to bilo pod kraljem Aleksandrom⁷.

Između JNS i JRZ bilo je i sličnosti i razlika. Sličnosti su se sastojale pre svega u tome što su se obe formirale na temelju odredaba oktroisanog Ustava od septembra 1931. i što su obe stajale na principu nacionalnog i državnog unitarizma. Isto tako, i jedna i druga stranka formirane su odozgo, od vlasti, uz obilno korišćenje državnog aparata. S druge strane, među njima postojale su i dosta značajne razlike. Dok je JNS stvarana ne samo mimo starih predšestojanuarskih stranaka nego i protiv njih, sa namerom da im otme pristalice, da ih dokrajči (u čemu je imala veoma malo uspeha), JRZ je stvorena ujedinjavanjem pripadnika tri stare predšestojanuarske stranke, čija su vodstva imala čak i opoziciono držanje prema šestojanuarskoj diktaturi. *U stvari, JRZ kao nova režimska stranka, predstavljala je heterogenu političku formaciju koja je bila u službi kneza Pavla.*

Obrazovanje vlade Stojadinović-Korošec-Spaho i JRZ u stvari je trebalo da ostavi utisak da će novi režim likvidirati sistem šestojanuarske diktature, a time sprovesti i demokratizaciju političkog života u zemlji. Uostalom, sama vlada je u tom smislu nastupila. Relativno brzo se, međutim, pokazalo da niti je vlada Stojadinovića učinila ono što je prilikom svog obrazovanja proklamovala, niti je JRZ, kao stranka, postala ono što se njome želelo. Kao ilustracija neprincipijelnosti Stojadinovićeve vlade i ondašnje Narodne skupštine može poslužiti okolnost da je Stojadinovićeve vlada bila spremna da sarađuje sa poslanicima izabranim na Jevtićevoj listi na petomajskim izborima-izborima provedenim javnim glasanjem, uz teror i falsifikovanje, daje većina poslanika izabranih na Jevtićevoj listi podržala novu vladu, iako je Stojadinović, pored kneza Pavla i generala P. Živkovića, bio jedan od glavnih aktera koji je, bez imalo sentimentalnosti, oborio sa vlasti B. Jevtića.

Uprkos obećanja o novom izbornom zakonu i novim slobodnim izborima sa tajnim glasanjem, Stojadinovićeve vlada je sarađivala sa Petomajskom skupštinom skoro tri i po godine, a izbore za novu Narodnu skupštinu sprovela je početkom decembra 1938. godine, ali po starom izbornom zakonu.

Knez Pavle je prihvatio ideju o fuziji radikala, SLS i JMO sa nadom da će obrazovanje JRZ naterati vodstvo HSS na popuštanje, da će se naći neki kompromis između vodstva JRZ i HSS i da će se nakon rešenja hrvatskog pitanja i HSS uliti u JRZ. Na taj način stvorio bi se široki jedinstveni front građanskih snaga protiv jačanja KPJ i njenog uticaja u širokim narodnim slojevima. Napori činjeni u tom pravcu nisu nikako uspevali. Šef HSS, Vlatko Maček, iako nije odbijao razgovore sa knezom Pavlom (novembra 1936) i Stojadinovićem (januara 1937), nije ni pomišljao na rešenje hrvatskog pitanja bez promene odredaba Oktroisanog ustava od septembra 1931, na koje nisu pristajali ni knez Pavle ni Stojadinović. Tako JRZ, ne samo da nije uspela da u svoje okvire uklopi i HSS, nego ona nikada nije uspela da se konstituiše u jedinstvenu, masovnu i stabilnu političku organizaciju. U tom pogledu JRZ je doživela sudbinu sličnu njenoj prethodnici - JNS. Ona je formalno egzistirala kao jedinstvena politička stranka, a u stvari su vodstva SLS i JMO iskoristila vlast da ojačaju svoje organizacije i pozicije na području Slovenije, odnosno Bosne i Hercegovine, i pozicije izvesnog dela pripadnika Radikalne stanke u Srbiji i

izvan nje. Između Glavnog odbora RS i Stojadinovića, koji je žurio da ojača svoje lične pozicije u vladi i stranci (primajući u JRZ disidente iz drugih stranaka - Acu Stanojevića, M. Trifunovića, dr Lazara Markovića i dr.), došlo je već u jesen 1935. do sukoba, a decembra iste godine i do otvorenog razlaza. Prvaci Glavnog odbora su računali da će moći da obore Stojadinovića i da će na čelo vlade doći neko od njih (htelo se da to bude Miša Trifunović). To je bilo novo drobljenje u redovima Radikalne stranke koje je započelo još pred kraj života njenog dugogodišnjeg vođe N. Pašića.

Stojadinović se ipak održao na čelu vlade, a postao je i predsednik JRZ, zahvaljujući poverenju kneza Pavla. Zbog toga ga nisu napustili ni šefovi SLS i JMO - Korošec i Spaho - iako su to od njih tražili članovi Glavnog odbora radikala. Uz podršku kneza Pavla i svojih partnera iz vlade i JRZ, Stojadinović je uspeo marta 1936. da iz vlade i vojske izbaci svog glavnog konkurenta, generala Petra Živkovića, koji je. povezan sa svojim privrženicima u vojsci i sa prvacima odbačene JNS, više meseci intrigirao protiv Stojadinovića, pa i kneza Pavla, ciljajući na položaj predsednika vlade i povratak na metode šestojanuarske diktature. Stojadinović se održao na vlasti, u stvari, dotle dok je uživao poverenje kneza Pavla i dok je JRZ mogla biti za njega privlačan instrument u unutrašnjoj politici. Međutim, Stojadinović nije opravdao nade kneza Pavla u pogledu kompromisa sa Mačekom. Pokazao se kao nepodesna ličnost da se sporazumeva sa vođom HSS i da svoje razgovore sa njim dovede do obostano prihvatljivog kompromisa, iako su zaoštavanje međunarodne situacije i opasnost od ratnog konflikta u Evropi nametali potrebu da se što hitnije srede unutrašnje političke prilike u Jugoslaviji. U tom smislu, knezu Pavlu su dolazile i sugestije iz V. Britanije, čiju je spoljnu politiku u to vreme nastojao da sledi.

Mada je Stojadinovićeva politika približavanja fašističkoj Italiji i nacističkoj Nemačkoj odgovarala ondašnjoj spoljno-političkoj orijentaciji V. Britanije i težnjama kneza Pavla, ipak je kopiranje izvesnih pojava i atributa fašističkih režima bila stvar samo Stojadinovića i njegovih trabanata (odredi »Zelenih košulja«, skandiranje »voda, ... voda ...« i si.). To je, s jedne strane, povećavalo ogorčenje u širokim narodnim slojevima protiv vrhova JRZ i Stojadinovića lično, a s druge, izazivalo podozrenje kneza Pavla o ambicijama Stojadinovića, usmerenim čak i protiv samog kneza.

Rezultati izbora za Narodnu skupštinu decembra 1938. godine doprineli su da položaj M. Stojadinovića, i u vladi, i na čelu JRZ, bude veoma poljuljan.⁸. On je kao nosilac vladine izborne liste, u konkurenciji sa opozicionom listom, čiji je nosilac opet bio Maček, prošao još gore nego njegov prethodnik B. Jevtić na petomajskim izborima 1935. Naime, na decembarskim izborima 1938. godine vladina lista dobila je 1,643.783. ili 54% glasova, Mačekova lista 1,364.524 ili 44.90%, a Ljotićeva lista 30.734 ili 1,01% glasova. Sem toga, treba imati u vidu daje za vladinu listu, po direktivi iz Berlina (a po izjavi Herena), glasalo i oko 120 hiljada folksdojčera, tj. jugoslovenskih građana nemačke narodnosti, tako daje Stojadinović na ovim izborima pobedio neubedljivom većinom. Kad se ima u vidu daje glasanje bilo javno i da su državni službenici, iz straha da ne izgube službu, morali dati svoje glasove za vladinu listu, onda je jasno da je Stojadinović, u stvari, doživeo neuspeh. Za uklanjanje Stojadinovića iz vlade moglo se, pored ostalog, upotrebiti objašnjenje da iza sebe

nema potrebnu socijalno-političku osnovicu i da nije politički kvalifikovan za pregovore sa vodstvom HSS oko rešenja hrvatskog pitanja. Kada je Stojadinović saopštio izborne rezultate knezu Pavlu (naglasivši pri tome daje vladina lista dobila 300 hiljada glasova više nego Maček), knez očividno nije bio zadovoljan, po priznanju samog Stojadinovića posle rata.

U spoljno-političkom pogledu Stojadinović je, uglavnom, sprovodio kneževu liniju, čije je skretanje ka približavanju Nemačkoj i Italiji bilo u skladu sa londonskom politikom. Tek onda kada se uvidelo i u Londonu daje Stojadinović isuviše duboko zagazio u odnosima sa Osovinom Rim-Berlin, britanska vlada je, posle decembarskih izbora 1938. godine, zahtevala da se taj isti Stojadinović (kojeg je 1935. godine predložila knezu da se postavi za premijera) ukloni sa dužnosti predsednika vlade. Pošto su sasvim neočekivano, noću između 3. i 4. februara 1939. godine, pet ministara podneli ostavke Stojadinoviću, navodno zbog nerešenog hrvatskog pitanja, Stojadinović je sutradan, 4. februara, podneo knezu namesniku ostavku celokupne vlade, koju je ovaj rado prihvatio, i odmah poverio mandat za sastav nove vlade Dragiši Cvetkoviću, dotadašnjem ministru u vladi Stojadinovića.

Knezu Pavlu nije bilo teško da nađe saradnike za obaranje Stojadinovića. Našao ih je ne samo u glavnim predstavnicima SLS - Antonu Korošecu i JMO - Mehmedu Spahu, nego i u Dragiši Cvetkoviću doskora najbližem Stojadinovićevom saradniku. Tako se u poslednjoj deceniji života stare Jugoslavije i po treći put ponovio slučaj da jedan predsednik vlade i istovremeno nosilac vladine izborne liste posle »pobede« na izborima bude uklonjen sa vlasti. To se dogodilo P. Zivkoviću ne dugo posle novembarskih izbora 1931, B. Jevtiću posle petomajskih izbora 1935. i sada M. Stojadinoviću posle decembarskih izbora 1938. godine. To su očigledni dokazi duboke krize u koju je sa monarho-diktaturom bio zapao društveno-politički život u staroj Jugoslaviji.

Cvetković je sastavio vladu 5. februara 1939. godine »sa specijalnom misijom, da sredi unutrašnje prilike u zemlji i, pre svega, da reši hrvatsko pitanje« - izjavio je Cvetković 10. marta 1939, jer je njegova vlada na sednici 16. februara kao osnovni zadatak postavila da počne razgovore o rešenju hrvatskog pitanja sa vođom HSS Mačekom.

Padom Stojadinovića, odnosno dovođenjem Dragiše Cvetkovića na vlast, zaključena je epoha samostalne vladavine JRZ, za koju je knez Pavle izgubio svako interesovanje. Ona mu je bila potrebna dok je stajao na pozicijama očuvanja Ustava od 1931, a u proleće 1939, kada je u sporazumevanju sa Mačekom napuštao tu poziciju, JRZ se sama po sebi gasila i ubrzo nestajala sa političko-društvene pozornice.⁸

U pregovorima sa Mačekom, Cvetković je istupao kao predstavnik - opunomoćenik kneza Pavla, tj. krune, a ne kao predstavnik jugoslovenske vlade ili JRZ. Tako se dogodilo da državni poglavar građanske Jugoslavije knez Pavle, u ime srpske buržoazije, pregovara sa zagrebačkim buržoaskim centrom, odnosno sa vrhovima hrvatske buržoazije, o podeli vlasti.

Posle Sporazuma Cvetković-Maček (26. avgusta 1939. godine) JRZ praktično je prestala da postoji, iako nije ukinuta ili raspuštena, a vlada Cvetković-Maček predstavljala je spoj raznih buržoaskih grupa, sa jedinstvenim ciljem: da se očuva vlast uz podršku kneza Pavla i autoriteta krune.

Predsednik vlade Cvetković bio je građanski političar lokalnog značaja, bez ugleda u zemlji i inostranstvu, bez oslonca u nekoj jačoj političkoj grupi

i bez političke veze sa nekom od velikih sila. Svoj autoritet crpeo je isključivo iz položaja koji je imao i onih koji su ga držali na tom položaju - kneza Pavla i Maćeka. Maček ga je podržavao kao \eoma slabog političkog partnera, kao pogodnu ličnost koja će mu obezbediti sprovođenje težnji hrvatske buržoazije i održavanje svoga uticaja u Hrvatskoj. Isto tako, hrvatska grupa u vladi uglavnom je bila najviše zainteresovana za sprovođenje svoga političkog plana i programa u Hrvatskoj i obezbeđenje rastućih pozicija hrvatske buržoazije. Ukoliko je u vladi bilo lica sa izraženim političkim profilom, to su bili - izuzev dr Maćeka - mahom izraziti anglofili i članovi slobodnog zidarstva. Prema tome, knez Pavle je bio stvarni autoritet koji je usmeravao politiku jugoslovenske vlade.

Odmah posle Sporazuma Cvetković-Maček, Slovenska ljudska stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija su se odvojile i. u suštini, protiv Cvetkovića vodile svoju politiku na svome regionalnom području. Tako se u periodu namesništva 1934.-1941. dovršavao proces raspadanja svih građanskih stranaka, sa izuzetkom HSS-a i SLS, koje su i dalje, sve do aprilskog sloma 1941. ostale jake, kompaktne i dobro organizovane političke stranke sa jasnim planovima i programima.

U toku 1939. godine unutrašnje nezadovoljstvo i spoljna opasnost sve više su rasli: strepnje, slutnje i psihološka napetost u zemlji dominirali su u svakodnevnom životu - pitalo se: »Sta će biti sutra?« Diplomatijske obeju ratujućih strana, posebno V. Britanije i Nemačke, vodile su ogorčenu borbu za pridobijanje Jugoslavije u kritičnom periodu od jeseni 1940. do aprila 1941. godine.

U dvadesetogodišnjem periodu zajedničkog života u novoj državi bilo je nužno da se za polaznu tačku unutrašnjeg uređenja primeni usvojeno načelo narodnog samoopredeljenja. Krfska Deklaracija jasno je predviđala da će Ustav koji će doneti Ustavotvorna skupština biti osnova celom državnom životu, izvor i utok svih vlasti i prava i da će se po njemu uređivati celokupni državni život. To se moglo videti i iz svih zaključaka Narodnog vijeća u Zagrebu, naročito iz njegove Adrese 1. decembra 1918, kao i iz odluka srpske Narodne skupštine. Međutim, do toga nije došlo.

Gledajući u Srbiji pijemont jugoslovenstva i otvoreno, iskreno priznajući njeno vodstvo i odlučujuću ulogu u velikom delu oslobođenja i ujedinjenja naših naroda u prvom svetskom ratu, svakoje očekivao od srbijanskih vodećih političara - od zvanične Srbije - reč i mišljenje o unutrašnjem uređenju buduće zajedničke države, nadajući se da će to biti razumna, dalekovidna i realistička odluka (doneta shodno ranijim dogovorima). Međutim, vodstvo pobedničke srbijanske buržoazije, na čelu sa monarhom, u cilju obezbeđenja vlasti i dominacije, kao što smo već istakli, ne uzimajući u obzir nikakve napred navedene faktore, odlučilo se za centralističko i unitarističko državno uređenje - suprotno volji i težnji najvećeg dela naših naroda i, ne poštujući pravo naroda na samoopredeljenje, prosto je silom nametnulo većini takav oblik državnog uređenja 1918-1921. godine. Time je bilo sve poremećeno, iznevereno, a u narodu, umesto prvobitnog velikog oduševljenja, ubrzo je nastalo razočarenje i ogorčenje, tako da kralj Aleksandar i kasnije knez-namesnik Pavle, kao neograničeni vlastodršci, ne shvatajući duh novog doba, držeći se načela i metoda srednjovekovnih vladara u vladanju Jugoslavijom, snose najveću istorijsku odgovornost i - kao takvi - ne mogu izbeći najoštriji sud istorije.

Napomena: Konkretna delatnost vodećih političkih stranaka iznosiće se u narednim odeljcima prilikom razmatranja pojedinih državnih i društvenih problema, s tim što će se delatnost Hrvatske seljačke stranke i Komunističke partije Jugoslavije, zbog njihove značajne uloge, izneti i u posebnim odeljcima.

NAPOMENE

¹ Branislav Gligorijević, n. d., str. 494: Ferdo Culinović, Jugoslavija između dva rata, I. Zagreb. 1961, str. 264, 278-291

² Ferdo Culinović, n. d., str. 544-547

³ Mala enciklopedija. 3. Prosveta. Beograd. 1978. str. 710

^{3a} Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1945-1978*. Nolit, Beograd. 1970, str. 77-78.

⁴ Josip Broz Tito na svečanoj sednici CK KPJ od 19. aprila 1959 - J. B. Tito, «Socijalizam», godina II. br. 2, Beograd. 1959, str. 4 i 5.

⁵ Udruženu opoziciju sačinjavale su: SDS, HSS, Demokratska stranka (DS). Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) i Zemljoradnička stranka (ZS). Posle izbora, Udruženu opoziciju napustila je JMO (koja je ušla u JRZ). a aprila 1936. prišla joj je Narodna radikalna stranka INRS) sa glavnim odborom na čelu. Blok narodnog sporazuma (BNS) obrazovan je 1937. godine. T. Stojkov. *Opoziciju u vreme Sestojanuarske diktature 1929 - 1935*, Beograd. 1969. str. 292

⁴ Dva dana pre pada Jevtićeve vlade, Stojadinović je podneo memorandum kne/u Pavlu o stvaranju nove političke stranke koju bi pomagali JLS, JMO i Aca Stanojević, vođa nekadašnje Radikalne stranke. Cilj ove stranke bio je da traži Mačekovu saradnju, da umanjí unutrašnju trzavice, da zakaže nove izbore i organizuje vladu koja bi predstavljala mišljenja i želje velike većine naroda», Stojadinovićev memorandum o obrazovanju JRZ, 18. juna 1935. (*Dokumenti u arhivi Univerziteta Kolumbija u Njujorku - Skraćeno UK*; Međutim kasnije je Stojadinović izneverio ovaj program stranke - prim. V.T.). Dr Todor Stojkov, n. d., str. 320.

⁷ V. Rezoluciji CK KPJ od decembra 1938. godine, između ostalog kaže se:

»Snage na koje se oslanja reakcija u Jugoslaviji i koje su uporište osvajačkih planova nemačkog i italijanskog fašizma jesu sledeće: vlada Stojadinovića. Jugoslovenska radikalna zajednica (podvukao V.T.), fašističke organizacije frankovaca u Hrvatskoj, hoderovaca (pristalica S. Hodere koji je za vreme Sestojanuarske diktature bio šef kabineta predsednika vlade Petra Živkovića - kasnije su po organu »Borba« prozvani »borbaši« i zalagali se za jugoslovenstvo centralističkog vejikosrpskog tipa), nemačkih fašista, ruskih belogardejaca, kao i jedna grupa trockističkih agenata fašizma.

Nasuprot tome protivnarodnom frontu reakcije i režima u Jugoslaviji stoji nacionalni front demokratije koji se okuplja oko demokratskog bloka srpske Udružene opozicije i Seliačko-demokratske partije u zemlji i sloga bi svaki pokušaj stvaranja narodnog fronta van log bloka izazvao cepanje u taboru demokratije i time pomogao reakciji. Takvim se pokušajima mora KP odlučno opreti.

Ali demokratski blok može da se suprotstavi frontu reakcije i da osigura pobedu demokratije i nezavisnosti zemlje samo u slučaju ako se pretvori u pravi demokratski narodni blok (podvukao V.T.) *priključenjem svih stranaka i organizacije radničke klase i seljaštva*» (AR 1941. ZD. I, dok. br. 29, str. 124-126). Za Mačekovu listu 1938, glasali su svi pripadnici ustaškog pokreta, po direktivi Pavelića.

³ U junu 1940. neposredno posle administrativnih izbora u Hrvatskoj, predsednik vlade Cvetković je izjavio da je zadovoljan rezultatima koje je postigla JRZ i potvrdio da će se aktivnost ove vladajuće stranke i u budućnosti zasnivati na politici sporazuma sa Hrvatima, nastojeći da postigne saglasnost JRZ i SDS, što ne zavisi toliko od njega koliko od vođe Samostalne demokratske stranke... (AR 1941. ZD. I, dok. br. 231. str. 686: *Documenti Diplomatici Italiani (DDI)*. IX. 4. dok. 688.

DELATNOST HRVATSKE SELJAČKE STRANKE (HSS)*

Delatnost Hrvatske seljačke stranke (HSS), od samog ujedinjenja 1918, bila je usmerena prvenstveno na rešavanje tzv. hrvatskog pitanja, koje je u unutrašnjoj politici dominiralo za sve vreme postojanja predratne Jugoslavije. Zajedno sa nerešenim nacionalnim pitanjem ostalih naroda i narodnosti, u vezi sa socijalnim i ekonomskim i drugim problemima, ono je potresalo celokupan život u zemlji i izazivalo permanentnu državnu nestabilnost i stalne unutrašnje potrebe koji su se negativno odražavali i na spoljnopolitičku situaciju Jugoslavije.

U permanentnom suparništvu sa vladajućom velikosrpskom buržoazijom, koja je uvek bila na pozicijama svojih egoističko-nacionalnih interesa, ciljevi i težnje progresivnog dela HSS za pravedno rešenje svih otvorenih pitanja bili su potpuno opravdani. Međutim, metodi borbe često su varirali u zavisnosti od odnosa snaga, stanja unutrašnjih prilika, spoljnopolitičke situacije, pa i stanja, odnosno stavova unutar pojedinih političkih struktura u samom vodstvu HSS. Zbog toga su se progresivne i pravedne težnje ove stranke i hrvatskog naroda preplitale sa neopravdanim, reakcionarnim, a ponekad ekstremističkim i neprijateljskim zahtevima i postupcima vodstva u pogledu održavanja zajedničke države. Pri tome treba istaći činjenicu da se nijedan narod ili narodnost u predratnoj Jugoslaviji ne može i ne sme optuživati za takvo stanje, jer su svi bili žrtve ne samo buržoazije u celini već i svoje sopstvene buržoazije kojoj su, u granicama mogućnosti, pružale otpor narodne mase, naročito ugnjetena i eksploatisana radnička klasa pod vodstvom KPJ. To znači da su povremeni, duži ili kratkotrajniji kompromisi vrhova nacionalnih buržoazija bili stvarani isključivo u njihovom sopstvenom interesu.

Prva vlada u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) osnovana je tek 20. decembra 1918, s tim što je regent Aleksandar odlučno odbio da Nikola Pašić bude predsednik vlade, tako daje prvi predsednik bio Stojan Protić, a ministar spoljnih poslova Ante Trumbić, koji je u telegramu M. Trifkoviću,

* *Napomena.* Ovaj odeljak je Iznet znatno opširnije zato što je delatnost ove »ranke povezana sa aktivnošću ostalih stranaka, tako da se jasnije mogu videti njihovi odnosi i dobili ito vemija slika o njihovoj međusobnoj borbi ili privremenom savezništvu - razume se iz čislo političkih razloga - kada je to odgovaralo njihovim trenutnim interesima

Ljubi Davidoviću, Svet. Pribićeviću i Joži Smodlaku. prihvatajući resor, između ostalog naveo: »*Naše je načelo jedan narod, jedna država*« (podvučeno u originalu) osnovana na demokratskim načelima slobode i jednakosti¹.

Međutim, »vladini krugovi pokazivali su se jednako politički kratkovidni prema nacionalnom, kao što su bili preduzetni s obzirom na socijalno pitanje. Oni su se oslanjali na silu i uglavnom takvim sredstvima smatrali da će se osloboditi i jednog i drugog pitanja...«².

Kada je komandant zagrebačkog pešadijskog puka Teslić u januaru 1919. godine pokušao da »kratkim putem« riješi nacionalno pitanje svojom naredbom koju je zagrebačka štampa nazvala »Kaznene odredbe«, jer je uglavnom predviđala *batinjanje*, kao najpogodnije sredstvo protiv raznih prestupa, došlo je do pojačane reakcije na drugoj strani, naročito federalističkog pokreta. Zbog toga je u velikoj Narodnoj skupštini 3. februara 1919. godine u Zagrebu vodstvo tog pokreta (po nekim obavještenjima uglavnom Stj. Radić) odlučilo da uputi »Memorandum« zapadnim silama, prvenstveno predsjedniku SAD Vilsonu (Wilson Woodrow) »da pomogne do ostvarenja i priznanja *Mirovne seljačke neutralne čovječanske republike Hrvatske*« (podvučeno u originalu)³.

Zbog sve većeg zaoštavanja unutrašnje političke situacije i jačanja radničkog pokreta, naročito Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i pristalica federalističkog uređenja države, Vesnićeva vlada je noću između 29. i 30. decembra 1920. godine donela poznatu »Obznanu« uperenu protiv KPJ i svih protivnika centralističkog uređenja države. Zatim je 28. juna 1921. godine, u krnjem parlamentu, donet Vidovdanski ustav (glasalo je ukupno 258 poslanika, od kojih 223 za i 35 protiv), tj. sa nešto više od nadpolovične većine. Pošto je Ustavotvornu skupštinu napustilo 59 poslanika KP, zatim predstavnici Jugosloveskog kluba i poslanici tzv. Narodnog kluba, dok su 59 poslanika iz redova Radićeve stranke i 2 poslanika Hrvatske stranke prava od početka apstinirali od svakog rada u Skupštini, jasno je da Vidovdanski ustav nije mogao {Predstavljati pouzdano sredstvo za vladanje novostvorenom državom i da je nosio izrazito ozbiljne razloge i klice za kasnije nesporazume⁴.

Stanje se pogoršalo donošenjem tzv. »Zakona o zaštiti države« 1. avgusta 1921, kojim je sa neznatnom većinom glasova sankcionisana samovolja izvršne vlasti prema svim tzv. »antidržavnim elementima«, prvenstveno prema komunistima i federalistima. Tada je (početkom avgusta iste godine) osnovan *Hrvatski blok* od HRSS, Hrvatske zajednice i Hrvatske stranke prava sa izrazito federalističkim programom⁵.

Kada su se, na inicijativu engleske vlade, Francuska, Italija, Belgija i Engleska, sporazumele da u proleće 1922. godine sazovu u Đenovi međunarodnu konferenciju na kojoj će učestvovati delegati vlada svih evropskih država i Sovjetskog Saveza radi »osiguranja mira u svijetu«, vodstvo Hrvatskog bloka (posebno Stj. Radić) odlučilo je da na tu konferenciju pošalje svoje delegate »da bi se pred tim svjetskim forumom potaklo »hrvatsko pitanje« i požurilo njegovo rješenje. Ovu međunarodnu konferenciju u Đenovi iskoristilo je vodstvo Hrvatskog bloka, da »hrvatskom pitanju dade svjetskopolitički karakter«⁶.

U *Memorandumu* Hrvatskog bloka, objavljenom 8. februara 1922. u beogradskom dnevniku »Politika« između ostalog, citirano je:

»U Zagrebu, prijestolnici Hrvatske. 14. januara 1922. godine. Javnomu mnijenju civilizovanog svijeta, a specijalno delegatima Đenovske konferencije ...

Politička nezavisnost Hrvatske nije pravno nikad prekidana, i u stvari Hrvatska je uvijek zauzimala mjesto jedne države, koja je imala posebni svoj teritorij, svoj zasebni parlament i svoju zasebnu vladu ...

... Objava potpune nezavisnosti Hrvatske jednoglasnom odlukom hrvatskoga parlamenta na dan 29. X 1918. bila je, dakle, samo vrlo logična i vrlo prirodna posljedica više nego hiljadugodišnjega razvoja hrvatske politike i kulture, tim više što je objavljujući nezavisnost Hrvatske hrvatski parlament izjavio želju, da osnuje jednu zajedničku državu sa Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom pod uvjetom, da o obliku i ustavu te nove države donesu odluku nacionalne grupe, a nikako pojedinačno glasanje ...⁷.

Hrvatski blok, kome su prišli i frankovci (predstavnici velikohrvatskog šovinizma), uprkos pritiscima centralističke vlade, postajao je sve agresivniji, razvijajući svoju antisrpsku i antijugoslovensku politiku. »U uvjetima jačanja suprotnosti između tih protivničkih političkih strana pojavile su se u državi tri organizacije, koje su, u stvari, bile udarni odredi svojih stranačkih zaštitnika«. To su bile: *Hanao* »Hrvatska nacionalistička organizacija« - koja je okupljala omladince iz buržoaskih i sitnoburžoaskih redova, uglavnom frankovce, koji su, »braneći hrvatstvo«, napadali sve što je bilo jugoslovensko, posebno srpsko), *Srnao* (»Srpska nacionalna organizacija«, sa sličnim stavovima i zadacima kao *Hanao*, samo što je »branila srpstvo«, napadala sve što je bilo jugoslovensko, a naročito hrvatsko) i *Orjuna* (»Organizacija jugoslovenskih nacionalista«, kao »borbena organizacija« radi fizičkog likvidiranja »protiv-državnih elemenata«, da bi sprečila sprovođenje njihovih vladi nepoželjnih, a »državi štetnih akcija«, a njen politički program bio je odbrana integralnog jugoslovenskog nacionalnog unitarizma i postojećeg centralističko-monarhističkog sistema⁷».

Međutim, ovaj Memorandum nije upućen međunarodnoj konferenciji, jer je Hrvatski blok formulisao »jednu rezoluciju sa sličnim zahtjevom, ali pomirljivijom redakcijom, te ju je uputio predsjedniku vlade Nikoli Pašiću, sa predlogom da u sastav delegacije Kraljevine SHS za međunarodnu konferenciju u Đenovi bude uključena i zasebna delegacija Hrvatske. U toj rezoluciji od 25. februara 1922, između ostalog, kaže se:

»...11 isto vrijeme izjavljujemo da se - zahtijevajući za hrvatski narod pravo na ovakvo međunarodno zastupništvo - smatramo ovlaštenim izabrati osobe, koje će poći na konferenciju (u Ženevi - prim. V.T.) kao izaslanici Hrvatske i hrvatskog naroda, u delegaciju iz međunarodno priznatoga područja Srba, Hrvata i Slovenaca ... A

Ovakav stav Hrvatskog bloka radikalno-demokratska vlada proglasila je separatističkim. Navedeni memorandumi objavljeni su u vreme kada se vlada Kraljevine SHS borila s italijanskim imperijalizmom, koji je nadirao prema Dalmaciji, ugrožavajući upravo hrvatsku teritoriju, što je svakako bilo negativno, ali se ne može tvrditi daje Hrvatski blok time istupio separatistički, jer se u ovom posljednjem memorandumu »ističe nužnost održanja međunarodne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca, jer se ovde radilo o federalizmu oštro izraženom, na način koji taktički nije bio pravilan, a još manje opravdan«.

Pošto je na izborima od 18. marta 1923. godine opozicija dobila veliki broj mandata (naročito HRSS, koja je bila istupila iz Hrvatskog bloka) u vodstvu Narodne radikalne stranke (NRS) i u dvorskoj kamarili nastupilo je zaprepašćenje. Zato su »za spas države« počeli preduzimati još drastičnije mere da bi očuvali svoje monarhističke, ekonomske pozicije. *Govorilo se kako se »s Hr-*

vatima ne može, da treba kidati, tako da ostane Velika Srbija», (podvukao V.T.) U Zagrebu je štampana brošura *Amputacija* sa kartom o granicama »Velike Srbije«. Ta granica bi trebala ići od Virovitice i Grubišnog polja do Siska, uključujući Karlovac, zatim Krkom do mora, tako da bi Hrvatskoj pripalo Hrvatsko primorje od Bakra do Rijeke, kao i Slovenija. Jugoistočno od ove »amputacione linije« prostirala bi se »Velika Srbija«. (O ideji amputacije, kao separatističko-šovinističkim ambicijama velikosrpske buržoazije, čiji je protagonista bio i predsjednik vlade Nikola Pašić još za vreme rata, biće još govora u kasnijem izlaganju). Nasuprot tome, vodstvo HRSS nije želelo da ide tom separatističkom linijom. Stjepan Radić je na velikoj Zagrebačkoj skupštini 15. aprila 1923. godine, između ostalog rekao:

»... Ali i u prkos toga, Hrvati i nadalje hoće, žele i traže pravedan, i pošten sporazum sa srpskim narodom. Oni drže da je taj sporazum odmah moguć, ali ne više niti s Pašićem, niti s radikalima. Hrvati će svaku surovu silu sa strane Pašića i radikala suzbiti snagom svojega duha. neodoljivom snagom svoje seljačke republikanske i čovječanske politike. Neka se toj politici ne rugaju u Beogradu, ier će im doskora prisjesti njihov podrugljivi smijeh, budući da će sada u naše mirotvorno republikansko kolo javnu i otvoreno stupiti također *iumadinski i makedonski i crnogorski seljak* (podvučeno u originalu). Prelazimo preko Pašića. te ćemo se pozdraviti s Davidovićem, ako bude imao srca riješili se Pribićevića. Prelazimo ravno k srpskom seljaku - ali ne kao bratu, jer je neumjesno govoriti o bratstvu, kad nam gospodski Beograd prijeti krvlju i pokorima. nego kao čovjeku, radniku i mučeniku....»

Posle toga su se delegati Narodne radikalne stranke, na pregovorima u Zagrebu 12. i 13. aprila 1923. godine s vodstvom HRSS (na čelu sa S. Radićem), predstavnicima Slovenske ljudske stranke (SLS) i Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) sporazumeli: da HRSS ne napušta svoju dotadašnju politiku apstinencije beogradske Narodne skupštine, tj. da ljudi iz te stranke »ostaju vjerni svojoj dotadašnjoj taktici«, da u novu vladu uđu predstavnici SLS. JMO i Bunjevačko-šokačke stranke, kao neki »centrum« između radikala i opozicije, i da vlada neće sprovesti one odredbe Vidovanskog ustava koje predstavljaju deobu države na oblasti. Sam S. Radić dao je naziv ovom sporazumu »Markov protokol«, jer je prvi potpisnik bio Marko Duričić, kao najstariji među njima.¹⁰

Bez obzira na sporazum prema tzv. »Markovom protokolu«, centralistička radikalsko-demokratska vlada se odlučno suprotstavlja federalizmu HRSS iz nacionalno-ideoloških i klasnih razloga, jer je federalizam za nju postao bauk. S druge strane, HRSS je gajila nepoverenje prema Pašićevoj Radikalnoj stranci kako zbog njenog programa, tako i zbog saradnje sa Pribićevićem i Demokratskom strankom bez saglasnosti sa HRSS. Radi toga je Radić 14. aprila 1923. na sednici poslanika HRSS u zagrebačkom predgrađu Borongaj oštro istupio nazivajući magarcem Ljubu Jovanovića (sa kojim je ranije vodio polemiku, small ajući ga »mozgom Radikalske stranke«, pa se zbog toga pojavio i naziv Bororigajski magarac«).¹¹ Ovaj Radićev govor izazvao je pravu uzbunu u Beogradu, tako da se vladina štampa žestoko okomila na njega i HRSS, kako zbog jednostranog raskidanja »Markovog protokola«, tako i zbog udaranja protiv dinastije i povratka na neprihvatljive pozicije. U takvim uslovima, a i zbog opasnosti od hapšenja, jer je javno vređao kralja (naročito kraljicu), Stjepan Radić je 21. jula 1923. godine pobjegao iz zemlje i u Beču. Berlinu, Parizu i Londonu pokušavao da pomoću inostranih sila ostvari svoj politički program - federalizam. Najzad je stigao i u Moskvu, tražeći oslonac

za rešenje hrvatskog nacionalnog pitanja. Tamo je u junu 1924. godine dao izjavu o ulasku HRSS u *Seljačku internacionalu*, Stoje po povratku u zemlju 14. jula iste godine ovako objasnio:

«... U Seljačkoj internacionali sam rekao daje Jugoslavija jedan švindl. Riječi »Jugoslavija« nema nigdje u Ustavu. To je ideja Slovenaca i nas Hrvata još više. a po današnjem Ustavu postoji samo Eshaezija. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca- Mi kao narod ne smijemo dozvoliti, da nam se nešto nameće versajskim ugovorom. To treba da se rasčisti..

... Ja sam već 8. prosinca 1920. g. kao i svuda i na svim zastupničkim sjednicama naglasio, da priznajemo granice države SHS... U našoj akciji nema ništa protiv Srba ...¹²

Pošto je u međuvremenu 26. marta 1924. Svetozar Pribičević sa 14 poslanika istupio iz Demokratske stranke i obrazovao *Samostalnu demokratsku stranku (SDS)* radi čuvanja narodnog i državnog jedinstva u duhu »Vidovdanskog ustava«, sutradan je obrazovana Pašić-Pribičevićeva vlada (»PP-vlada«) načelu s Nikolom Pašićem i Svetozarom Pribičevićem kao ministrom prosvete. Time je federalistima zapretila opasnost od »parcelacije Hrvatske« (jer je Vidovdanski ustavom bila predviđena podjela države na 33 oblasti). Zato su hrvatski poslanici (po odobrenju Stj. Radića) počeli da dolaze u Beograd, ali je u Narodnoj skupštini do 20. marta 1924. od 70 mandata HRSS namerno verifikovano samo 20, jer bi u protivnom, »PP-vlada« verifikovanjem mandata svih hrvatskih poslanika izgubila većinu u Skupštini. Zatim je 21. maja 1924. obrazovana druga »PP-vlada« sa sličnim sastavom kao i prva, ali je i ona odugovlačila verifikovanje mandata hrvatskih poslanika, tako da je tek 27. maja verifikovala i ostale mandate HRSS. Da vlada ne bi ostala u manjini, predsjednik Skupštine je istog dana zaključio zasjedanje predstavništva do 20. oktobra i tako protivpravno produžio život ove vlade i omogućio joj, da izbegne krizu u koju je bila zapala. Zbog toga je vodstvo *Opozicionog bloka* (DS, JMO, SLS i HRSS) 29. maja 1924. izdalo *Proglas*, u kojem je oštro napalo politiku »PP-vlade«, tako daje 27. jula 1924. od predstavnika ovog bloka i radikalnog disidenta poslanika Nastasa Petrovića obrazovana Davidovićeve vlada, u kojoj su bila predviđena četiri ministar; ka mesta za poslanike HRSS. Međutim, iako je dobila podršku u Skupštini, dvorska kamarila i centralistički političari - uplašeni ulaskom hrvatskih predstavriku u vladu - razvili su veliku kampanju protiv Davidovićeve vlade, tako daje 15. oktobra 1924. podneo ostavku sa sledećim obrazloženjem (k >jim je, u stvari, osudio neposredno kraljevo mešanje u parlamentarni život):

• Vaše Veličanstvo! Pošto mi je Vaše Veličanstvo izrazilo potrebu da dam ostavku (podvukao V. T.) u cilju proširenja vlade za produženje naše današnje politike mira. reda, zakona, borbe protiv korupcije do konačnog sporazuma izmet u Srba, Hrvata i Slovenaca, slobodan sam da Vam podnesem ostavku svog kabineteta«

Tako je 6. novembra 1924. obrazovana treća »PP-vlada« koja nije imala većinu, pa se nije ni pojavila pred Skupštinom, već je Ukazom od 10. novembra 1924. raspuštena, a za 8. februar 1925. raspisani su novi izbori. Međutim, ta vlada je, uprkos svemu, preko vog ministra unutrašnjih poslova Božidara Maksimovića sprovodila oštar kurs protiv federalističkih »antidržavnih elemenata«. Tako je ovaj ministar dobio nadimak »Boža Kundak«, a njegov ozloglašeni režim »režim kundaka«.¹³

Smatrajući da se HRSS, u cilju sprovođenja svoje »antidržavne politike«, povezala s Komunističkom internacionalom s protivjugoslovenskim elemen-

tima u susjednim zemljama, naročito s Unutrašnjom makedonskom revolucionarnom organizacijom (VMRO) u Bugarskoj, Pašić - Pribićevića vlada je 1. januara 1925. godine, između ostalog, donela sledeće zaključke:

- 1) da se odmah rasturi HRSS, koja je stupanjem u Seljačku internacionalu postala sastavni deo Komunističke internacionale;
- 2) da se ubuduće zabrane svi zborovi - konferencije i svaki rad ove partije, kao i izlaženje svih njenih publikacija, knjiga i novina;
- 3) da se na HRSS najstrože primene propisi čl. 18 Zakona o zaštiti bezbednosti i poretka u državi;
- 4) da se odmah zaplene sve arhive, novine, publikacije i prepiska HRSS i
- 5) da se hitno preduzme krivični postupak prema vodstvu HRSS.

Odmah posle toga sav policijski aparat u državi bio je stavljen u pokret, tako da su ubrzo pohapšeni svi članovi vodstva HRSS, izuzev Stjepana Radića, ali je i on 5. ili 6. januara 1925. godine pronađen u svom skrovištu u Zagrebu i uhapšen.⁴

Međutim, interesantno je daje Okružni sud u Zagrebu odbio predlog državnog tužioca za pokretanje krivičnog postupka protiv HRSS zbog veleizdaje. Iako je S. Radić zadržan u zatvoru, a HRSS i dalje ostala pod »Obznanom«, ona je na izborima 8. februara 1925. dobila 67 mandata, dok je opozicija - i pored policijskog terora na izborima - dobila nešto više glasova nego vladin centralistički blok. To znači da je federalistički blok odneo pobjedu i postao otporniji i stabilniji, uprkos svakom vladinog terora.⁵

Vlada Pašić - Pribićević i dalje je u Narodnoj skupštini sprovodila svoju samovolju, Stjepan Radić je i dalje ostao u zatvoru, a pripadnici HRSS su i dalje bili pod udarom vladinih mera i organa vlasti ne birajući sredstva. Pripadnici HRSS smatrani su komunistima, ili njihovim bliskim elementima, iako su pripadnici HRSS dokazivali da su protivnici KPJ. U takvim prilikama došlo je do tešnih veza između vodstva HRSS i onih opozicionih grupa koje su istupale protiv Pašić - Pribićevićeve vlade, tj. Demokratska stranka (DS), JMO i SLS. Tako je krajem februara 1925. godine zaključeno da se povede zajednička akcija i formiran tzv. *Blok narodnog sporazuma i seljačke demokratije*. O tome je, u ime šefova udruženih opozicionih grupa, 22. marta 1925. godine predsednik Demokratske stranke Ljuba Davidović u Skupštini pročitao izjavu da »parlamentarne stranke, koje su do sada bile udružene pod nazivom Opozicionog bloka osnivaju stalnu političku zajednicu pod imenom *Blok narodnog sporazuma i seljačke (ljudske) demokratije* i nastupaju u Narodnoj skupštini kao jedna celina u svim pitanjima u kojima se radi o zajedničkoj politici ove zajednice.

»Kao osnova radnog programa Bloka uzima se deklaracija Davidovićeve vlade od 12. avgusta 1924. godine i programatska načela koja su delimično izražena u saopštenju predsedništva HRSS od 24. septembra iste godine. No, uprkos velike zaoštrenosti između vlade i opozicije, ipak nisu prestali pokušaji da između njih dođe do neke dodirne linije. Pored izjava nekolicine poslanika iz redova hrvatske opozicije, i s vladine strane, odnosno dvora, pokušavalo se da se uspostavi kontakt sa zatvorenim predsednikom HRSS Stjepanom Radićem. O tome je bivši radikalski poslanik Mita Dimitrijević u svojoj knjizi *Mi i Hrvati*, Beograd, 1939, str. 174 i dalje, dao nekoliko podataka o tome kako je kralj Aleksandar otpočeo akciju da se uspostavi kontakt s zatvorenim Radićem i nagovori da izmeni politički kurs HRSS. S tim u vezi, do-

šao je predlog vodstva HRSS da kralj Aleksandar primi Pavla Radića u audijenciju, pa je pet dana pre audijencije Dimitrijević, navodno, po drugi put posetio Stjepana Radića u zatvoru. Prilikom posete Stjepan Radić je izjavio Dimitrijeviću u svoju spremnost za sporazum s režimom i izdiktirao direktivu potpredsjedniku HRSS Pavlu Radiću šta će u ime vodstva stranke i njegovo (Stjepanovo) ime reci u Narodnoj Skupštini. U toj opširnoj direktivi, između ostalog, Stjepan Radić je naglasio:

• Mi možemo izvršiti djelo narodnog sporazuma u skladu s osjećajima i interesima i srpskog i hrvatskog naroda u jednoj *monarhiji engleskog tipa*. Li želji za takvom monarhijom engleskog tipa HRSS priznaje sadašnje stanje i sa Vidovdanskim ustavom kao već postojeći politički fakt, sa dinastijom Karađorđevića načelu, takode kao fakt koji mi bezuslovno priznajemo i s kojim smo se mi složili konačno. Taj nas fakt veže izvan svega, kao i jedinstvo države SHS. Ovo tekstualno reći! Zatim je o narodnom jedinstvu rekao: »Smatramo se kao tri naroda. Hrvati, Srbi i Slovenci, koji hoćemo i srce i svijesću da živimo zajedno, jer smo u međunarodnom pogledu jedno i ne možemo živjeti u međunarodnom sklopu svaki za sebe i odvojeno jedan od drugoga. Ovo naročito istaci i reći: »Jedinstvo preko noći ne stvara se. ono je neprirodno i mi ga ne odobravamo. Ali naš je ideal, nas Hrvata, što smo mi svi, naročito u seljačkom elementu jedna nerazrivna cjelina, etnička cjelina, sa jednim istim privrednim i socijalnim interesima. Ali mi stojimo protiv centralizacije«. Još treba reci: »Hrvati prvi put sad našli su se ujedinjeni i slobodni u svojoj državi i njihov nacionalni osjećaj počeo je svom snagom da se razvija i on se ne može i neda ugušiti i zbrisati. Istaci stav protiv frankovaca naših političkih protivnika još iz vremena Habsburške Monarhije«. Dalje je govorio o potrebi revizije Vidovdanskih ustava na osnovu sporazuma naroda srpskog, hrvatskog, slovenačkog.¹⁸

Na osnovi ove direktive, Pavle Radić je već 27. marta, kao predsjednik Hrvatskog seljačkog kluba, kao zamjenik predsjednika Radića, u svoje ime, u ime cjelokupnog vodstva i u ime samog predsjednika Stjepana Radića, u Narodnoj skupštini izjavio:

•... priznajemo sveukupno političko stanje, kako je danas po Vidovdanskom ustavu sa dinastijom Karađorđevića na čelu ... Ne samo po današnjem političkom životu, nego i po našem programatskom shvaćanju smatramo jedinstvo države izvan svake sumnje. Mi to jedinstvo, koje se hoće stvoriti preko noći, ne možemo odobriti zato, jer je ono neprirodno, jer dok postoji politička svijest hrvatskog i srpskog naroda, onda je to politički fakat s kojim ljudi moraju računati. Mislim da nije nikakva nesreća, ako bismo se mi smatrali i posebnim narodima. Potrebno je, to potpuno lojalno priznajem, da ima jaka realna baza, a to je Ustav ... Priznajem, u mnogim stvarima je naš Ustav vrlo dobar. No, negdje bi se mogao da popravi. HRSS nije stupila efektivno u Seljačku internacionalu, izjavljujem da nijesmo imali prema njoj i da nemamo prema njoj nikakvih obaveza i nikakvih odnosa, šta će i naš Glavni odbor ustanoviti prvom prilikom za čitavu stranku ..

Međutim, centralističko državno rukovodstvo smatralo je beznačajnom ovu izjavu Pavla Radića, pa je Narodna skupština istog dana usvojila predlog jednog radikalnog poslanika da August Košutić, Vlatko Maček, Josip Predavec, dr Juraj Krnjević, Stjepan Radić i dr Stjepan Košutić po čl 18 Zakona o zaštiti države ne mogu biti narodni poslanici, pa prema tome Narodna skupština rešava *da se njihovi mandati ponište*,¹⁸

U takvoj situaciji, prema pisanju Mite Dimitrijevića, dvorskog posrednika između kralja i Stjepana Radića, Pavle Radić je imao četiri audijencije kod kralja koji je nastojao da veže HRSS sa radikalima u vladi. Posle toga, 2. aprila, došlo je do sastanka između Pavla Radića i Nikole Pašića, ali nije došlo do sporazuma zato što je kralj tražio da Stjepan Radić odustane od revizije Ustava, pa je Stjepan Radić sa vodstvom svoje stranke, koje je naknadno pritvoreno, ostao u zatvoru.¹⁹

U novoj izjavi od 22. aprila 1925. (koja je sutradan objavljena u štampi, a 24. aprila predana kralju) Stjepan Radić je, između ostalog rekao:

»... Mi u buduće nećemo učiniti ništa što bi otežalo spora/um Srba i Hrvata. Srbi i Hrvati se toliko kompletiraju da moraju ići zajedno. Ako su Srbi bolji vojskovođe i bolji diplomate, mi opet znademo graditi ceste i uređivati škole. Srbi su, recimo, borci a mi mirotvorci. Važno je i jedno i drugo. Samo već jednom treba početi raditi. A mi to hoćemo i nećemo da sa svoje strane postavljamo i najmanje teškoće zajedničkom radu sa Radikalnom strankom. Zato mi sada i ne tražimo revizije Ustava, već prihvaćamo gledište gosp. Pašića, neka se Ustav oproba, na godinu, dvije, tri i više, pa neka se onda mijenja prema narodnoj potrebi ako se to pokaže daje potrebno. Mi ne postavljamo nikakvih državnopravnih zahtjeva i ne kanimo ih postavljati. . .²⁰

Posle ove izjave nastalo je pogađanje između HRSS i Narodne radikalne stranke, koje je sredinom jula završeno sporazumom, na osnovi kojeg je 18. jula 1925. obrazovana radikalsko-radićevska *Vlada narodnog sporazuma* (u kojoj je Stj. Radić dobio resor Ministarstva narodnog vaspitanja i prosvru i Sutradan 19. jula 1925. Stjepan Radić je, pošto je izašao iz zatvora, uputio kralju Aleksandru sledeći telegram:

»Njegovom veličanstvu kralju Aleksandru - Beograd.

Slavenskom vidovitošću, državničkom ocjenom prilika i ljudi, mirom uzvišenog roditelja, odlučnošću plemenitoga značaja svoga, a u savršenom skladu sa sjajnim slobodarskim i ustavno-parlamentarnim tradicijama doma Karadorda, pospješili ste i osigurali ste narodni sporazum kao veliko djelo narodnog izmirenja na seljačkom osnovu rada i poštenja, na ustavnom temelju zakonitosti, ravnopravnosti i slobode, a u težnji k vječnim idealima čovječnosti, pravice i mira.

Da bog blagoslovi i poživi Vaše veličanstvo i naš cijeli vladalački dom - Stjepan Radić«. ²¹

Kad je nešto kasnije kralj Aleksandar 15. avgusta došao u Zagreb, povodom proslave 1000-godišnjice hrvatskog kraljevstva, Stjepan Radić je u svom političkom zanosu, pored ostalog, ispevao himnu koja je ovako počinjala:

•Hrvatski sokol k Tebi leti,
Zvijezdo Karadorđeva doma.
Iznad oblaka, munja i zvona
Pozdrav će Tebi donijeti . . .«. ²²

Kao što se vidi, Stjepan Radić je i do tada, a i kasnije menjao svoje stavove, ponekad i u sasvim suprotnom pravcu. U to vreme HRSS promenila je ime u *Hrvatska seljačka stranka* (HSS).

Uskoro posle toga ponovo su otpočela trvenja između HSS i Narodne radikalne stranke ne samo zato što hegemonistički sistem nije prestajao, kako je to sam Radić jednom kvalifikovao rećima: »Mi nismo u vladi nego pri vladi«, nego i zato što je Radić na raznim skupštinama držao govore koji se nisu sviđali radikalima i što se krajem marta 1926. godine pridružio opoziciji koja je u Narodnoj skupštini podnela interpelaciju zbog korupcionaških poslova Radomira Pašića, sina predsednika vlade Nikole Pašića, što je 4. aprila dovelo do pada Pašićeve vlade. Iako je ušao i u novu vladu Nikole Uzunovića, opet kao ministar prosvete, Stjepan Radić je, zbog protesta poslanika »pašićevaca«, posle nekoliko dana (upravo 15. aprila) ispio iz druge Uzunovićeve vlade u koju su ušli neki disidenti iz vodstva HSS, ali su i oni 1. februara 1927. godine isпали iz vlade. ²³

U borbi protiv centralizma Radićeva HSS je oštro istupila protiv centra oligarhije i korupcionaškog režima koji je sprečavao demokratsko rešenje na-

cionalnog pitanja. Ta borba je dobila naročito oštre forme u jesen 1927. godine, kada je obrazovana *Seljačko-demokratska koalicija* (SDK) od Radićeve HSS i Pribićevićeve SDS. Tako je dotadašnji najvatreniji pobornik monarhije i centralizma, beskompromisni branilac jugoslovenskog nacionalnog unitarizma, Svetozar Pribićević - kad je bio odgurnut sa vlasti - postao jedan od najodlučnijih protivnika dvorske kamarile i centralizma. On je, zajedno sa dotadašnjim svojim najvećim protivnikom Stjepanom Radićem organizovao snažnu političku akciju za obaranje centralističkog režima i za uspostavljanje federalizma. A tada je federalizam imao odlučnog pobornika i u KPJ koja se oslobodila od ranijih frakcionaških skretanja, što se vidi i iz njene poznate Rezolucije o nacionalnom pitanju iz 1926. godine. U toj Rezoluciji se, između ostalog kaže:

»... Imperijalistički režim vladajuće srpske buržoazije zasnovan je na politici nacionalnog ugnjetavanja i ekonomskog iscrpljivanja nesrpskih nacija ... Imperijalistička politika vladajuće srpske buržoazije izazvala je sasvim opravdano silno nezadovoljstvo kod svih nesrpskih naroda. I to nezadovoljstvo došlo je do izražaja u formiranju nacionalnih pokreta u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, Vojvodini i Crnoj Gori. Na čelu svih tih pokreta stoji još uvek buržoazija, koja se trudi da i nacionalno pitanje iskoristi za jačanje svoga uticaja u narodnim masama ...«.

Kao što se vidi, KPJ je postavljala nacionalno pitanje na široj i pravilnoj osnovi, jer je u Rezoluciji dalje istakla »daje buržoazija nesposobna da nacionalnu borbu dovede do kraja: ona izdaje nacionalnu borbu u onom trenutku, kad nacionalni pokret masa zapreti da postane opasnost za njenu klasnu vladavinu ...«.²⁴

Posle izbora od 11. septembra 1927. u opoziciju protiv vlade Vukićevića istupile su HSS i Samostalna demokratska stranka, a ni radikali ni demokrati nisu se slagali sa njime.

U borbi oko osvajanja ekonomskih interesa, a time i obezbeđenja vlasti, centralistički krugovi su - u težnji da uguše federalističku opoziciju - uskoro prešli na otvorene pretnje. U »Politici« od 7. maja 1928. godine jedan političar Radikalne stranke zapretio je Stjepanu Radiću da će se »i sami građani ove države obračunati sa njime kako znadu«. Zbog toga je Svetozar Pribićević 8. maja u Narodnoj skupštini rekao: »Ovdje se, dakle, javno prijeti jednom parlamentarnom vođi, koji još ima taj specijalni karakter, da predstavlja Hrvate, da će se s njim fizički obračunati. I to čini jedna ličnost, koja je bliska ministru finansija ... Današnje srbijanske stranke uzele su svu vlast u svoje ruke i gnjave prečanske krajeve na bezdušan način. Otjerali su sve Hrvate u opoziciju, a od prečanskih ljudi uzimaju samo one, koji im kuluče ...«.²⁵

Na to je radikalski poslanik Puniša Račić (sajoš 19 radikalskih poslanika) 19. juna 1928. godine, tj. uoči samog atentata na Stjepana Radića i hrvatske narodne poslanike u Narodnoj skupštini predložio:

»... 1. Da se Stjepan Radić pregleda lekarski, te da se utvrdi da li je u normalnom stanju ili ne, jer su mu dosadašnji postupci takvi, da izazivaju sumnju, da je normalan.

2. Ako lekarski konzilium ne bude utvrdio, da je Stjepan Radić umno poremećen, onda tražimo da se kazni maksimalnom kaznom, koju propisuje Poslovnik Narodne skupštine ...«.²⁶

U nastavku debate u Narodnoj skupštini sledećeg dana, 20. juna 1928. godine, nakon pretnji radikalskog poslanika vojvode Luna Jovanovića, upućenih federalističkim opozicionim poslanicima SDK rečima:

»Pridite se meni ako smijete!« i Tome Popovića: »Ako vaš voda, ako Stjepan Radić bruka hrvatski narod i dalje produži s vrijeđanjem, ja vam jamčim da će njegova glava pasti...«, javio se radi ličnog objašnjenja poslanik Ptniša Račić. On je, braneći »interese srpskog naroda, interese svoje otadžbine« rekao: »... kao Srbin i narodni poslanik, kad vidim opasnost prema svojoj naciji i otadžbini, ja otvoreno kažem, da ću upotrebiti i drugo oružje, koje treba da zaštiti interese srpstva...«. Na to je dr Ivan Pernar uzviknuo: »Opljačkali ste begove! A Puniša Račić je sa govornice rekao: »Tražim gospodine predsjedniče, da ga kaznite ili ću ja da ga kaznim. Ko god bi ovde pokušao da se stavi između mene i Pernara poginuće...«

Pošto je predsjednik Skupštine prekinuo sednicu Puniša Račić je izvršio nečuven zločin - ubio je Pavla Radića i dra Basaričeka, a teško ranio Stjepana Radića i lakše Ivana Grandu i Ivana Pernara. Od zadobijene rane Stjepan Radić je 8. avgusta 1928. umro u Zagrebu.²⁷

O Radićevoj ličnosti, koja se odlikovala impulzivnošću i često beskom-promisnom neustrašivošću i govorništvom, a time posredno i o delatnosti njegove stranke do njegove smrti, navešćemo još nekoliko podataka.

Karakteristično je daje S. Radić odmah posle atentata, ne verujući daje u njega umešan i kralj Aleksandar (o čemu se u javnosti potajno govorilo), izjavio da »sada postoji samo kralj i narod«. On je napisao i poruku koju je 3 dana posle atentata, 23. juna, na pogrebu žrtava atentata - Pavla Radića i Đure Basaričeka - u njegovo ime pročitao Svetozar Pribičević, u kojoj naglašava da »HSS ima poverenja u kralja i da veruje da će »srpsko-hrvatsko-slovenački narod« i kralj doneti rešenje teškom pitanju koje je prouzrokovano zločinom u Skupštini, iako su tih dana predstavnici HSS i SDK javno isticali da je u atentat u Skupštini umešan ministar dvora Dragomir Janković, a tajno su bacali sumnju i na kralja Aleksandra.²⁸

Međutim, *suprotno ovome* samo mesec dana kasnije (24. jula 1928. godine) S. Radić je dao sledeću izjavu dopisniku novinarske agencije »Telegraph union« (»Telegraph union«) iz Berlina:

»Hrvati su pošteno priznali dinastiju Karadorđevića i jedinstvenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Oni su se nadali da će im uspeti da se sa Srbima sporazumeju i da će se moći zajedno živeti u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) u bratskoj slozi, u kojoj će svi narodi i sva plemena, združena u jednu nacionalnu državu, imati sva prava i potpuno jednaku slobodu. Iskustvo poslednjih tri do četiri godine definitivno je nas razuverilo da sa srpskim strankama i sa srpskim odlučujućim političkim krugovima može uopšte doći do kakvog poštenog sporazuma. Ja sam čak uveren da je to i u budućnosti nemoguće.

Hrvati i Srbi dva su raznolika naroda, raznolike prirode i raznolikih tradicija. Oni su (misli na Hrvate - V. T.) jednom krvi, jednom istorijom i kulturom vezani sa Zapadom, dok su Srbi vezani sa Istokom. Hrvati su narod evropske kulture. Srbi istočno-vizantijske. Ako se uzmu u obzir stalni naponi Srba za apsolutnom hegemonijom u državi, koja se u tome sastoji da sva druga plemena Kraljevine S.H.S. potčine u kategoriju politički podređenih elemenata Beogradu pod niži nivo srpske administracije, onda će se razumeti zašto Hrvati i zašto Srbi u Hrvatskoj koji su bili sviknuti jednoj drugoj državnoj administraciji i drugim uslovima za državni i javni poredak, *da se oni ne mogu slotiti sa Srbima u Srbiji i zašto jugoslovensko drtava u današnjem svom obliku kao jedinstvena driavna zajednica ne može postojati i zašto je ona osuđena da se raspadne.*

Zahtevi koji su usled toga načelno političkog i moralnog razilaženja stavljeni od celokupnog građanstva i naroda u Hrvatskoj i Dalmaciji jasni su i lojalni. Hrvati neće stupiti ni u kakve pregovore i neće voditi nikakve razgovore sa Srbijanskim strankama koje potpomažu vladu Velje Vukičevića ili vladu koja bi došla njegovom potporom. U tu Skupštinu, u kojoj je izvršeno onako zločinačko delo, neće se Hrvati nikad vratiti. Oni traže stvaranje neutralne vlade sa potpuno intaktivnim političkim ličnostima kbje ne pripadaju nijednoj stranci i koje u celom narodu uživaju poverenje i poštovanje.

Ova vlada imala bi taj zadatak da sprovede slobodne izbore za novu skupštinu, koja bi vlada onda trebala da sprovede reviziju ustava i da nanovo sagradi kraljevinu Srba, Hrvata i S/o-

venaca. da je reorganizira na novoj osnovi. Pri ovoj reorganizaciji države Jugoslavije traže Hrvati potpuno odvajanje od Srbije i osnivanje potpuno samostalne države Hrvatske koja bi sa Srbijom bila vezana samo personalnom unijom.

Srpski kralji imao bi biti i kralj Hrvatske. Ovo bi bila jedina veza, koja bi u budućnosti vezala Hrvale sa Srbima.

U svima drugim pitanjima morala bi biti Hrvatska potpuno nezavisna. Trebala bi imati svoj vlastiti parlament i svoju vlastitu upravu, svoju vlastitu vojsku itd. drugim rečima: trebalo bi da Hrvatska bude slobodna država, slična Irskoj. Ovo potpuno odvajanje Hrvatske od Srbije predstavlja jednu mogućnost za dalji zajednički život Hrvata i Srba.

Vojvodini, Bačkoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i Slavoniji imalo bi se ustupiti pravo da traže prisajedinjenje sa Hrvatskom ili sa Srbijom.

Ni za jednu tačku neće Hrvati popustiti od ovih zahteva, koji predstavljaju minimum zahteva.

Na pitanje da li se on ne boji vojničke diktature. Radić je odgovorio da se toga ne boji. »Vojnička diktatura bila bi u stvari nastavak današnjih prilika i početak potpunog sloma.

Sto se tiče talijanskog pitanja, mi mislimo tja je sporazum sa Italijom sasvim moguć uz potpuno očuvanje ekonomskog, kulturnog i socijalnog interesa naroda u Dalmaciji. Mi Hrvati ne bojimo se Talijana i mi smo uvereni u to, da ne treba imati nikakvih bojazni radi Dalmacije i da Italijani nemaju zapravo želju da je osvoje nego d » sa nama žive u sporazumu i u miru.»²⁹

Ova izjava Stjepana Radića, data nekoliko dana uoči njegove smrti, u stvari predstavlja njegov politički testament za njegove političke naslednike, na kome su oni zasnivali čitavu svoju političku delatnost sve do aprilskog sloma Kraljevine Jugoslavije 1941.

»Stjepan Radić je, istina, u svome političkom djelovanju varirao, mijenjao programe, prelazio s jedne političke linije na drugu (od prvobitnog republikanstva u monarhizam nakon pomirenja s dvorom 1925.g itd), ali ipak mu se mora priznati, da je nerijetko naglašavao potrebu da Hrvatska ostane u jugoslovenskom okviru .. -«³⁰

U svome govoru na sastanku 4. jula 1971. godine članovima Izvršnog komiteta CK SKH i drugim najodgovornijim političkim funkcionerima, pored ostalog, drug Tito je rekao:

»... Dozvolili ste Matici (odnosi se na Maticu hrvatsku - podvukao V. T.) da se pretvori u političku organizaciju do te mjere da ćete sada to teško savladati. Priješla vas je, niste u stanju dajte zauzdate. Mačekovština je tu preplavila. Ja znam njihove metode. Znam Radića i Mačekovce od prije rata. Radićeva organizacija bila je kulačka organizacija na vrhovima, a prema sitnom seljaštvu bio je demagog. On je mrzeo komuniste i nije zastupao interese radničke klase. Mi smo mu nudili saradnju, ali s nama nije htio. To što je nastradao u Skupštini, to je tragična stvar, ali se ne može po tome ocjenjivati njegova politika .. -«³¹ (Podvukao V. T.).

I pored Radićeve smrti, HSS je ostala kompaktna, ali kad je ušla u sastav SDK. Pribićević, kao drugi predsjednik ove koalicije, počeo je da vrši na nju jak uticaj. Između njega i Maćeka, koji je izabran za Radićevog naslednika, došlo je do razmimoilaženja u pogledu diktature. Maček je prilikom svojih audijencija kod kralja Aleksandra, pre 6. januara 1929. godine, prvenstveno zahtevao ukidanje Vidovdansko ustava i celokupnog unutrašnjeg ustrojstva države, a Pribićević je nastojao da SDK obrazuje vladu koja bi sprovela nove izbore. Maček je predlagao kralju isto što i Radić pre godinu dana, tj. da se obrazuje neutralna vlada, na čelu sa jednim generalom (izgleda da je bilo govora o generalu Petru Živkoviću, o kome je u svoje doba govorio i Radić), koja bi pripremila teren za novi ustav radi priznavanja istorijskih oblasti, sprovođenja novog državnog uređenja i iskorenjivanja stranačke korupcije.³²

Između 20. juna 1928. i 6. januara 1929. kralj Aleksandar je konsultovao šefove stranaka kada mu je dr Maček predao svoje »uvjete«, sa kojima se složio i Pribićević. Kralj je potražio savet profesora Slobodana Jovanovića, a ovaj je - kada se upoznao sa sadržajem opštih i teritorijalnih uvjeta - rekao kralju da je to čisti dualizam, onakav kakav je postojao u Austro-Ugarskoj. Na to je Aleksandar rekao: »Ja to, kao kralj Srba, Hrvata i Slovenaca, ne mogu da prihvatim«.³³

Kad je uvidela da preko svojih stranaka ne može dalje da se odupire zahtevima Hrvatske, niti da održi državnu celinu koja joj je bila nužna radi zadovoljavanja svojih interesa, srpska buržoazija je kralju Aleksandru pružila potporu. Međutim, Svetozar Pribićević, predsednik Samostalne demokratske stranke, već se bio potpuno razišao s kraljem u pogledu državnog uređenja. Prilikom njegove prve audijencije jula 1928, tj. neposredno posle atentata u Skupštini, kralj mu je, između ostalog, rekao:

»Gospodine Pribićeviću, izgleda mi da g. Radić odlazi sutra u Zagreb. Molim Vas da mu predate moju poruku, *da sutra može u Zagrebu da proklamuje rascep* (podvukao V.T.) Mi vi se ne možemo da ostanemo zajedno sa Hrvatima. Neću da imam nikakav rat s Hrvatima. Pošto ne možemo da ostanemo zajedno, bolje je da se razvojimo. Bolje je da se rastanemo u miru, kao Švedska i Norveška. Ako Radić prima moj predlog, on može sutra da proklamuje otepljenje. Mi ćemo otuda povući trupe, a oslavićemo tamo samo nekoliko jedinica na granici, da ne može da se kaže da smo te krajeve ostavili Italijanima. Pa kad tamo bude uređena na rodna odbrana, povući ćemo i te jedinice ...«

• Vidite, gospodine Pribićeviću, Vi nećete da priznate da je najbolje da se odvojimo od Hrvata. Sa onim što će nam ostati, imaćemo bar čvrstu državu. I moj pokojni otac mi je često govorio, da se sa Hrvatima ne možemo sporazumeti, da su to vekovni neprijatelji Srba i da s njima ne možemo voditi zajedničku politiku ..,«³⁴

O razgovoru kralja Aleksandra sa Pribićevićem prilikom njegove druge audijencije 4. januara 1929. godine, kao i o razgovoru kralja Aleksandra sa Vlatkom Mačekom prilikom njegove audijencije 4. i 5. januara iste godine može se videti iz sledeće Mačekove interpretacije:

»... Predsednik kraljevskog suda je 3. januara 1929. godine telegramom pozvao Pribicevica i mene lično na konsultaciju sa kraljem Aleksandrom ...

... Nas dvojica smo se dogovorili pre nego smo odlučili da prihvatimo poziv. Stigli smo u Beograd 4. januara. Istog jutra ja sam primljen kod Kralja, dok je Pribićeviću red bio posle podne. Moj intervju je trajao nepuna pola časa, iako je to bio moj prvi razgovor sa kraljem Aleksandrom. Predstavio sam se sa uobičajenim pozdravom, prenoseći mu moje mišljenje i rekavši mu da stavljam sebe na njegovo raspolaganje. Za uzvrat, on je ponudio stolicu i, bez uvoda, pitao me da mu objasnim tačne uzroke nezadovoljstva Hrvata sa režimom. Htio je da sazna da li ima mogućnosti da se postigne njihova saradnja u pogledu ostvarenja bolje i mirnije države. Ja sam mu detaljno iznio sve poteškoće koje su Hrvati imali protiv režima počevši od 1918. godine. Naglasio sam mu glavni uzrok poteškoća, navodeći da državna politika ne samo da je rešavana bez Hrvata, već im je ista škodila i išla na štetu njihovih prava i interesa. Piincipijelno su grešili oni u Srbiji koji su smatrali Jugoslaviju kao uvećanu Srbiju, više nego kao novu državu u sastavljeni od više država. Ja sam mu onda naveo istorijske reči starog mađarskog državnika Ferenc Deaka (Deak Ferenc) upućene Francu Josifu (Franz Joseph): »ukoliko je košulja zakopčana na pogrešan način, samo vam preostaje da je otkopčate i zakopčate pravim načinom« Da bi Jugoslavija postala čvršća potrebno se vratiti unazad na 1918. godinu i početi sve iz početka, ovoga puta sa pravim predstavnikom Hrvata koji treba biti uzet u obzir. Kralj je slušao u tišini sve što sam imao da kažem, pripisujući nešto u svojoj beležnici. Kada sam završio, onda mi je "milostivo" rekao da ga mogu napustiti. Posle toga pošao sam na ručak Pribicevicevoj kući kod njegove porodice, gdje sam ga sačekao dok se i on ne vrati. Kada se vratio bio je uzrujan i ljut na kralja i rekao mi da se odmah

posvadao sa njim. Prišao mu je neshvatljivo na političku situaciju, ističući mu da »nema više slobodnog vremena od 20 minuta da razgovara samnom« kao predstavnikom Hrvata, a imao je vremena satima razgovarati sa manjim ličnostima iz Srbije. Na odgovor Pribićevića, kralj je samo zavrnuo rukave svoje uniforme pokazujući svoje vene i dodao kao primjedbu »nemoguće mi je odbiti moju krv«, našto mu je Pribićević rekao »morate se opredeliti da li hoćete da budete kralj Srba samo ili Hrvata takode. Ukoliko bi ovo drugo bio vaš izbor, onda dodite u Zagreb da rešimo hrvatska pitanja na licu mjesta«

Poslije ovoga Pribićević mi je rekao da se okrenuo i otišao iz kraljevske kancelarije, zatvarajući vrata jako za sobom, ne progovarajući ništa. Poslije mog razgovora sa Pribićevićem pošao sam preko Save brodom za Zemun. Tu sam posetio starog prijatelja Skulu Drljevića, imajući namjeru da produžim vozom za Zagreb isto veće.

Sat vremena prije mog odlaska. Predsednik kraljevskog suda pozvao me je telefonom da dođem idućeg jutra kod kralja. Na našem drugom sastanku 5. januara Aleksandar me je pitao da mu objasnim moju koncepciju reorganizovane Jugoslavije. Ja sam to odmah uradio. Rekao sam mu da postajanje Jugoslavije zavisi na zasnivanju istinski federalne baze koja bi sadržala 7 federalnih jedinica u skladu sa istorijskim granicama, kao što su postajale 1918. godine: 1. Slovenija, 2. Hrvatska, Slavonija i Dalmacija; 3. Bosna i Hercegovina; 4. Crna Gora; 5. Srbija; 6. Vojvodina (južni dio Mađarske); 7. Makedonija. Sve one treba da imaju svoje posebne vlade i parlamente za njihove autonomne stvari. Centralna vlada i parlament će preuzeti vlast nad svim opštim stvarima, povezujući različite narode u odnosu na strane zemlje kao jednu predstavljajuću državu. Na kraljevu primedbu u vezi mogućih odstupanja između zakona i ujedinjenja ja sam odgovorio da ne vjerujem u takve svade, jer bi svi autonomni zakoni bili odobreni od strane kralja. Aleksandar nije imao ništa da kaže na moje poslednje riječi, nego mi je zahvalio na »važne informacije«, dodajući odlučno »budi siguran da sam tačno uveren da stvari ne mogu ići na ovaj način«. Uzet ću ih u svoje ruke i siguran sam da ja mogu učiniti kraj svim neslaganjima. Sa ovom nejasnom nagovijesti dopustio je da odem. Kada sam došao do kola, jedan od njegovih sluga potrčao je zamnom i reče da kralj želi da se vratim za momenat. Kada sam ponovo ušao u njegovu kancelariju našao sam ga dve noge udaljenog od vrata. Odmah sam mislio da ima nešto da mi reče, ali da se ne može približiti da progovori. Pogledao sam ga iščekujući nekoliko sekundi, onda mi jednostavno reče »ja sam samo želeo da Vam kažem da ne želim Vašu službu ni dana više« - slobodni ste nastaviti put za Zagreb.

»Vaše veličanstvo to je bila moja namjera i ja ću stvarno uzeti prvi slobodni brod za Zemun, a odatle sledeći voz za Zagreb.« U redu, »kralj reče posle predaha, onda dodade: »konsultovacu se sa profesorom Slobodanom Jovanovićem, poznatim specijalistom za organizovanje države, prema vašim iznesenim predlozima«.³⁵

Dr Ferdo Culinović konstatovao je:

»I u radikalnim političkim krugovima, a - kako su činjenice pokazale - i u samom dvoru, pojavila se i stala isticati i ideja o tome da se Hrvatska »amputira« od ostale države, očito zbog federalističkog stava većine njenih političkih predstavnika u Skupštini. Federalistički političari iz Hrvatske onemogućivali su, dakle, centralističkoj oligarhiji nesmetano vršenje državne vlasti, i stoga, dakle, treba Hrvatsku »amputirati« ... Ta misao o »amputaciji« ... se javlja u samom dvoru. Ima podataka, iz kojih se daje zaključiti, da je i sam kralj Aleksandar istakao mogućnost »amputacije« Hrvatske ... Kralj Aleksandar Karađorđević pokazivao je još za vrijeme prvog svjetskog rata slabo prikriveni svoj velikosrpski stav ...³⁶

Međutim, kralj Aleksandar je 6. januara 1929. godine svojom Proklamacijom objavio nepovredivost jugoslovenskog nacionalnog unitarizma i zaveo tzv. *šestojanuarsku diktaturu*, raspustio Skupštinu i odlučio da prestane važnost listava od 28. juna 1921. g. (v. Prilog la). Za predsednika vlade postavio je generala Petra Živkovića, a Zakonom od 3. oktobra 1929. regulisano je: »... Službeni naziv države Srba, Hrvata i Slovenaca je: Kraljevina Jugoslavija ...« Posle toga nastaje proganjanje ne samo separatista velikohrvatske političke organizacije »Hanao«, koji su zajedno sa velikohrvatskim separatističkim elementima u inostranstvu produžili da aguuju /a uspostavu »nezavisne države Hrvatske«, nego i svih drugih opozicionara, a naročito komunista Samo u razdoblju od 1929. do 1931. godine ubijeni su mnogi komunistički prvaci: Đuro

Daković, Paja Marganović, Josip Debeljak, Risto Samardžić, Bracan Bracanović. Pero Popović-Aga, Mijo Oreški i dr.³⁷

Lijevo, napredno krilo HSS nije bilo odlučan protivnik Jugoslavije. Jedan deo vodstva stranke smatrao je da je ostanak Hrvata u granicama Jugoslavije moguć ako se država temeljito preuredi u pravcu federacije ili konfederacije i time se obezbede interesi hrvatske buržoazije. (Takvo stanovište zastupao je i dr Ante Pavelić-Zubar, koji je 1918, kao potpredsednik Narodnog vijeća, postigao sporazum sa srpskom vladom o stvaranju zajedničke države). Međutim, sada su HSS i hrvatska buržoazija bili izigrani. Naime, oni su se nadali da će vlada generala Živkovića omogućiti preuređenje države na federalističkom principu, koji bi hrvatskoj buržoaziji dao autonomni sabor u Zagrebu i hrvatsku zemaljsku vladu. Umesto toga, u novom režimu, koji je potencirao centralizam, srpski deo vlade predstavljao je skup istaknutih političara srpskih građanskih partija sa kojima je HSS odbijala svaku saradnju. U stvari, šestojanuarski režim je predstavljao novo izdanje vladavine srpske buržoazije (s tim što je kralj za tu vladavinu preuzeo odgovornost na sebe i istovremeno založio svoj lični autoritet), bez obzira što je u tu vladu ušlo i nekoliko članova HSS. U obrazovanju takve vlade vidnu ulogu imala je jugoslovenska masonerija, a i velike sile, kojima je bilo stalo da se održi državna celina Jugoslavije.³⁸

Kasnije, *oktroisanim Ustavom od 3. septembra 1931. godine* sankcionisan je olicijelni jugoslovenski nacionalni unitarizam kao opravdanje centralizma potrebnog dvoru i hegemonističkim elementima oko njega. Tada je dekretom proglašeno da u Kraljevini Jugoslaviji postoji samo je'dan narod jugoslovenske nacionalnosti. Iako se u ovom oktroisanom Ustavu ne govori o jugoslovenstvu, ipak se iz niza njegovih odredaba vidi takav nacionalno-unitaristički stav prema nacionalnom pitanju. Ali, uvođenjem pseudoparlamentarizma sa Narodnom skupštinom i Senatom, tj. obnovom političko-stranačkog života, stvorene su nove mogućnosti za akciju i od strane opozicije protiv centralizma. Naime, dvor je polovinom decembra 1931. godine formirao tzv. *Jugoslovensku radikalno-seljačku demokratiju, kao vladinu stranku*, okupljanjem političkih ljudi iz svih ranijih građanskih političkih stranaka, posebno iz Radikalne, Demokratske i HSS, a nasuprot njoj razvija se i opozicija. Iako je Seljačko-demokratska koalicija bila zabranjena od 6. januara 1929. godine, ona je i dalje delovala, a njena aktivnost se naročito ispoljavala pod uslovima policijskih progona federalističkih »antidržavnih elemenata«.

Obnavljajući svoj rad, Izvršni odbor ove koalicije sastao se od 5. do 7. novembra 1932. godine u Zagrebu i tom prilikom je usvojena rezolucija (njen nacrt pripremio je Ante Trumbić) poznata pod imenom »Zagrebačke punktacije Seljačko-demokratske koalicije«. U ovom političkom manifestu oštro se osuđuje srbijanska hegemonija, ističe zahtev daje vraćanje na 1918. godinu »kao ishodničku tačku« preka potreba da se povede odlučna i što bolje organizovana borba protiv te hegemonije, da se pristupi novom uređenju državne zajednice u kojoj će biti isključena prevlast jednog ili više njenih članova nad ostalima, tako da bude jedna asocijacija interesa, zasnovana na slobodnoj volji njenih članova, i da svaki član u svojoj zemlji, kao i da svi, udruženi u zajedničkom saradivanju na poslovima opšteg interesa zajednice - koji će se sporazumno utvrditi - budu mogli osigurati posebne i skupne interese, te zajedničkim napredak i procvat moralnog i materijalnog života naroda srpskog.

naroda hrvatskog i naroda slovenačkog. Posebni interesi inojezičnih manjina potpuno će se zajamčiti.³⁹

»Punktacije« su izazvale naročit odjek zato što se Seljačko-demokratska koalicija u njima prvi put sasvim jasno i određeno izjasnila *za federaciju*, a centralistička vlada ih je uzela kao povod za pooštrenje svojih represalija protiv federalista u svim prečanskim krajevima.⁴⁰

U ostalim opozicionim krugovima taj politički manifest ukazivao je na konstruktivnu stranu politike »prečanske« SDK i vladi izbijao iz ruku njen dotadašnji politički adut daje »prečanska« opozicija, navodno, »listom separatistička« i »antidržavna«. Posle objavljivanja »Punktacija« u redovima drugih opozicionih krugova počeli su se javljati glasovi o potrebi razmatranja njihove osnovanosti. Smatrajući da se »Punktacijama« udara na osnove njene politike i da je takav postupak SDK u suprotnosti s postojećim društvenim poretkom, tako da nameće potrebu krivičnog gonjenja protiv njihovih autora. Vladu je podstakla na oštar istup protiv opozicije zbog sve jače delatnosti iz inostranstva potaknutih separatističkih velikohrvatskih elemenata.⁴¹

U nizu mera koje je Srškićeva vlada preduzeća protiv svojih protivnika povodom zagrebačkih »Punktacija« treba istaći proces protiv Vlatka Mačeka koji je počeo 31. januara 1933. (kada je zatvoren i deportovan u Čajniče), što je dalo povoda opoziciji, naročito velikohrvatskim separatističkim elementima, da pronose glasove kako vlada progoni Hrvate svakom prilikom. A kad je Maček, povodom optužnice državnog tužioca 13. aprila 1933. zatvoren u Beogradu, opozicija je organizovala veoma jaku antirežimsku demonstraciju angažovanjem velikog broja istaknutih pravnika za njegovu odbranu i upućivanjem velikog broja pozdravnih telegrama koji su, u stvari, bili protest protiv režima. Posle Mačekove osude na tri godine strogog zatvora na osnovu Zakona o zaštiti 29. aprila 1933. vlada je protiv sebe izazvala novi talas protesta. Tako se pokazalo da je dotrajala Srškićeva »politika jake ruke« i da je Mačkova popularnost sve više rasla. Takvo stanje nisu mogle promeniti ni tri vlade Nikole Uzunovića u toku 1934. godine.⁴²

Ni prva vlada Bogoljuba Jevtića za vreme Namesništva, posle pogibije kralja Aleksandra u Marseju 9. oktobra 1934. godine nije uspjela da otkloni dotadašnju zaoštrenost i nepomirljivost suprotnosti s obzirom na osnovna pitanja države, jer je i ona, posle prvih umirujućih izjava iznetih u Deklaraciji od 3. januara 1935. pred Narodnom skupštinom, produžila s ranijim političkim kursom bezobzirnosti protiv svih »antidržavnih« komunista i hrvatskih federalista. Razumljivo je da na takvim osnovama nije mogla naći »zajednički jezik« s opozicionim elementima ni u pogledu socijalnog, ni u pogledu nacionalnog pitanja, jer je u potpunosti ostala na starim temeljima »kraljeve politike«, tj. na produžavanju oštrog nacionalno-unitarističkog i centralističkog političkog kursa - u stvari na osnovama koje su istakli šestojanuarska diktatura i oktroisani Ustav. Pored progona komunista, Jevtićeva vlada se okomila na studente naročito posle studentskih demonstracija 6. januara i 1. februara 1935. godine, kao i na hrvatske federaliste, naročito krajem 1934. posle marsejskog atentata i početkom 1935. kada su velikohrvatski separatistički elementi izveli nekoliko demonstrativnih ispada. Tom prilikom vlada je sprovodila teror protiv mnoštva građana i time postigla baš ono što su frankovački elementi želeli da izazovu svojim ispadima. I ne samo to, žandarmerija i po-

licija razvile su svoju samovolju i okrutnost i zlostavljanje građana i seljaka i na ostalim delovima Hrvatske gde nije bilo frankovačkih ispada. Takvo postupanje žandarmerije izazivalo je na svim stranama u zemlji duboko ogorčenje - i u srbijanskim opozicionim krugovima javno je osuđivana takva samovolja vladinih organa koji su se »izdigli iznad zakona« kako se tada govorilo u tim redovima. Po Hrvatskoj i ostalim »prečanskim« krajevima opozicija se prikupljala i sve otvorenije pretila Jevtićevoj vladi, tražeći da podnese ostavku. Uočavajući opadanje broja svojih pristalica i naglo jačanje opozicije i njene političke aktivnosti, vlada je pribegla izborima da bi pojačala svoje pozicije, nadajući se da će dobiti većinu samim tim što će izbore sprovoditi javnim glasanjem, uz pretnje, nasilja i falsifikate, kao i uz primenu izbornog zakona od 10. septembra 1931. sa izmenama od 24. marta 1933. godine, koji opoziciju dovodi u neravnopravan položaj. Tako je došlo do petomajskih izbora 1935. godine.⁴³

Prema službenim statističkim podacima, lista Bogoljuba Jevtića na petoinajskim izborima dobila je 1,746.982 ili 60.6% od ukupnog broja glasača, a lista Udružene opozicije (s dr Mačekom na čelu) 1.076.345 ili 37,4%, tako da je lista Bogoljuba Jevtića, prema reakcionarnom Izbornom zakonu za najveći broj glasova, dobila tri petine mandata. Međutim, kad se ima u vidu pod kakvim uslovima su vršeni izbori, onda se može jasno zaključiti da režim na ovim izborima nije postigao cilj koji je želeo, već je, u stvari, poretrpeo krupan poraz, tim pre što je ogromna većina, glasača, naročito u svim nacionalno ugnjetenim krajevima, glasala protiv produženja ugnjetačke politike jugoslovenske vlade.⁴⁴

U Rezoluciji CK KPJ od juna 1935. kaže se »daje i poslije odbijanja zajedničkog istupanja od strane socijalne demokratije i opozicije«, samostalna lista radničke klase mogla i trebala biti istaknuta. Neisticanjem liste, neostvarenjem dovoljnog broja radničko-seljačkih kandidata po srezovima i nedovoljnim javnim istupanjem radničke klase, otežano je bilo proletarijatu da u ovim izborima istupi pred najširim narodnim masama kao ozbiljan kandidat na rukovodeću ulogu u narodnoj borbi protiv velikosrpskog fašizma . . . Kurs partije na samostalno istupanje radničke klase na osnovi najšire primjene taktike borbenog sporazuma bio je apsolutno pravilan . . .

Komunistička partija bila je prinuđena da na tim izborima ima tek podređenu ulogu ili, kako je rečeno u pomenutoj Rezoluciji, da se članovima KPJ stvori neka »priprepaška orijentacija na klipsanje za Ujedinjenom opozicijom i za socijai-demokratskim vođama . . .«⁴⁵

Prema tome, jasno se vidi da su i vlada i građanska opozicija i tom prilikom imale jednak stav prema komunistima, jer su ih njihovi klasni interesi i dalje upućivali da nastavljaju svoj neprijateljski stav, ne želeći sa njima nikakvu bližu političku saradnju.

Do petomajskih izbora (1935) Maček je vodio politiku oštre distance prema službenom Beogradu, a u praksi i prema opozicionom, zbog propalih pokušaja da se usaglase gledišta opozicionih grupa u Srbiji i Hrvatskoj, odbacujući bilo kakvu saradnju sa Beogradom. Govoreći o razvoju političke situacije u Hrvatskoj posle 1935. dr Ljubo Boban ističe:

'Dogodilo se luko da je Hrvatska seljačka stranka izgubila svoju stranačku fizionomiju i stvarno se pretvorila u jedan pokret, sastavljen od više komponenata, ona se pretvorila u tzv. Hr-

vatski narodni pokret. (, Podvukao V. T.) Hrvatska seljačka stranka, sticajem okolnosti, nalazila se na čelu ovog pokreta, koji je dakle prevazišao dimenzije ranije HSS i uopće stranačke dimenzije ...

Želeći da se predstavi kao politički izraz cijele Hrvatske, da se u odnosu na Beograd imaju što jače pozicije, vodstvo HSS prihvatilo je pod svoje organizacione forme sve one političke komponente, koje su bilo s kojih pozicija zauzimale negativan stav prema režimu i imale isti globalni cilj: rješenje hrvatskog pitanja. Nalazeći se pred prioriternim zadatkom, nacionalnim pitanjem, vodstvo HSS nije želelo da se obračunava sa stvarnim protivničkim političkim komponentama ako su one mogle biti korišćene u političkoj borbi za ostvarenje prioriternog cilja. *Suradnju sa frankovačkim elementima diktirali su i klasni interesi vodstva HSS. Na taj način se Hrvatska seljačka stranka opteretila ustaškim pokretom kao jednim neugodnim partnerom. Frankovački element formirao se u tzv. Hrvatskom narodnom pokretu kao njegovo desno krilo.* (Podvukao V. T.). Ukoliko se hrvatsko pitanje odugovlačilo, utoliko je ovo krilo dobijalo jači utjecaj. Njegovom jačanju pridonosio je i vanjsko-politički razvoj, osobito jačanje Njemačke i Italije, za koje je ovo krilo i vezivalo ostvarivanje svojih ciljeva. Djelujući u okviru HSS, ono se spolja pojavljivalo kao njen sastavni dio, pa su otud. spolja gledano. identificiralo sa Hrvatskom seljačkom strankom.⁴⁶

Pokušaji opozicionih stranaka u Srbiji da se sporazumeju sa SDK posle »Zagrebačkih punktacija« propali su zato što je SDK zahtevala da se opozicija u Srbiji kao celina izjasni u prilog gledišta koja su o državnom uređenju izneta u »Zagrebačkim punktacijama«, a opozicione stranke u Srbiji nisu uspevale da formulišu takvo zajedničko gledište, sada - u uslovima kada je vlada sprovođila nasilje i kada je njen uticaj počeo naglo da opada, tj. posle raspisivanja petomajskih izbora došlo je do intenzivnijih kontakata vodstava opozicionih stranaka - Demokratske i Zemljoradničke stranke i SDK - radi donošenja zajedničke liste, pa su postigli sporazum da na izbore podnesu zajedničku listu *Udružene opozicije*, s tim da nosilac kandidatske liste bude predsjednik SDK, odnosno HSS, Vlatko Maček. Radikalna stranka, JMO i SLS su pregovarale sa predsjednikom vlade B. Jevtićem o učešću na vladinoj listi, a u isto vreme su. na inicijativu stranaka Udružene opozicije, sa njima vođeni pregovori da se pridruže Udruženoj opoziciji. Pošto su ovi pregovori propali, Radikalna stranka i SLS su odlučile da apstiniraju, a JMO je prišla listi Udružene opozicije⁴⁷.

Unutrašnji politički razlozi za zajedničku akciju opozicije protiv vlade Milana Stojadinovića nametali su se uglavnom zbog sve oštrijeg pritiska režima protiv svih njegovih političkih protivnika. Samovolja i neodgovornost organa vlasti, na čelu s Milanom Stojadinovićem. ispoljavala se sve očiglednije. Policijski aparat postupao je sve surovije sa protivnicima režima. Opozicija se nalazila u sve gore položaju, jer je Stojadinović svojim fašističkim metodama progonio svoje protivnike, sve tešnje povezujući Kraljevinu Jugoslaviju sa silama Osovine. U takvim uslovima, za rušenje njegovog režima bilo je potrebno da se organizuje jedna masovna opoziciona politička organizacija - narodni front - koja će prinuditi i kneza Pavla i Stojadinovića da prekinu protivnarodnu unutrašnju i spoljnu politiku. S takvim planom najpre je istupila KPJ i još 1935. pokrenula tzv. *Jedinstvenu radničku partiju*, sa ciljem da legalizuje svoj politički rad i okupi šire narodne mase. O tome je na Drugom kongresu KPH (21. do 25. novembra 1948.) rečeno:

»... Tražeći legalne forme političkog rada partija organizira 1935. Jedinstvenu radničku partiju, koja se kasnije proširila u *Stranku radnog naroda*.

Oko Stranke radnog naroda - za razliku od Jedinstvene radničke partije - okupljali su se ne samo radnici, nego i demokratski raspoloženi građani i

seljaci, koji su pod uticajem naše partije otpadali od HSS i ostalih građanskih političkih stranaka.

Stranka radnog naroda imala je mnogo širu platformu od Jedinstvene radničke partije..⁴⁸

U avgustu 1935. Politbiro CK KPJ je istakao: »... Treba ujediniti borbu raznih slojeva naroda u moćan i jedinstven pokret u *Frontu narodne slobode*...«

O zadacima ovog fronta kaže se:

»... Fronta narodne slobode je istinski i bratski savez sviju protivnika šestojanuarskog režima, a nije nikakav manevar. Organizacije i stranke, koje ulaze u FNS, treba zajednički da izrade platformu zahtjeva i zajednički utvrde zadaće FNS. Komunisti predlažu i zauzeće se za to, da FNS prihvati ove tri glavne zadaće:

1. uništenje šestojanuarskog režima;
2. ravnopravnost među narodima Jugoslavije;
3. sprečavanje da se tereti krize prebace na leđa naroda i poboljšanje položaja širokih narodnih slojeva na račun bogataša.

Slične apele upućivala je KPJ i kasnije. Tako je CK KPJ na Plenumu aprila 1936. pozivao na udruženje svih slobodarskih snaga u zemlji da se obrazuje *Narodni front*, ali građanski političari nisu hteli ni da čuju /a zajedničku političku akciju sa komunistima, smatrajući ih svojini primarnim neprijateljem.⁴⁹

Posle petomajskih izbora. Udružena opozicija je bojkotovala Narodnu skupštinu, ali se stranke nisu mogle tešnje povezati i usaglasiti svoja gledišta, iako je ujesen 1935. formiran Radni odbor opozicije sa tim ciljem. Pošto je odbor Radikalne stranke raskinuo veze sa JRZ, tako da su se radikali početkom 1936. godine pridružili strankama Udružene opozicije i ušli u njen Radni odbor, čitava 1936. godina je prošla u međusobnom nagađanju Radikalne, Demokratske i Zemljoradničke stranke, sjedne, i SDK sa ovim strankama, s druge strane. Krajem decembra 1936. godine knez Pavle je indiferentno primio memorandum ovih triju srbijanskih stranaka, u kojem su bili izneti osnovni pogledi i sugestije za rešavanje otvorenih pitanja.

Posle neuspeha razgovora sa Stojadinovićem sredinom januara 1937. u Brežicama, Maček je pokušao da pojača veze sa Udruženom opozicijom. Posle dužeg pregovaranja, na osnovi nacrtu Zemljoradničke stranke uz korekcije ostalih stranaka, kao i na zahtev Mačeka, šefovi stranaka obrazovali su tzv. Blok narodnog sporazuma (BNS) i 8. oktobra potpisali *Sporazum*.

»Tim Sporazumom je bilo predviđeno da će se obrazovati koncentraciona vlada od onih stranaka koje imaju 'korenja u narodu' i da će ta vlada, u saglasnosti s Krunom, proglasiti privremeni Osnovni zakon kojim se ukida postojeći Ustav. U ovom Osnovnom zakonu, u kojem će biti sadržani osnovni principi koji su van spora i vredeti do donošenja novog Ustava, li principi biće inkorporirani u novom Ustavu i to: »Jugoslavija je nasljedna, ustavna i parlamentarna monarhija, u kojoj vlada kralj Petar II iz dinastije Karađorđevića, a do njegova punoljetstva kraljevsku vlast vršit će namjesništvo: građanske i političke slobode i parlamentarna vladavina moraju biti zagarantovane. Istoga dana kada vlada stupi na upravu proglasit će se novi izborni zakon i raspisati izbori za Ustavotvornu skupštinu. Novi Ustav donijet će se samo pristankom većine Slovenaca, većine Hrvata i većine Srba u Ustavotvornoj skupštini».⁵⁰

Sprovođenje ovog Sporazuma zavisilo je najviše od kneza Pavla, koji je prema njemu od samog početka imao negativan stav, a njegovom sprovođe-

nju su se protivili Stojadinović, Korošec i Spaho. Prilikom audijencije kod kneza Pavla, krajem juna 1938, Maček je ponovo zahtevao da se raspišu izbori za Ustavotvornu skupštinu i predložio knezu da prihvati Sporazum od 8. oktobra 1937. godine, ali je knez odgovorio da sam o tome ne može doneti odluku, da to zavisi od stava druga dva namesnika, daje Srbija protiv Sporazuma opozicije i da je položaj Stojadinovićeve vlade stabilan. Maček je rekao da »druga dvojica namjesnika ne znače ništa, niti će postojati ako bi se prihvatio i realizirao Sporazum opozicije«. 1 Stojadinović je odbacio Sporazum kao bazu za sporazum s Mačekom.⁵¹

Prilikom posete Mačeka Beogradu, predstavnici Bloka Sporazuma su 15. avgusta 1938. godine doneli novu *Rezoluciju* kojom je potvrđena vernost Sporazumu od 8. oktobra 1937. i ponovo naglašena potreba neodložnog ukidanja Ustava. Posle dolaska u Beograd, Maček je tražio da ga primi knez Pavle da bi ga obavestio o stavu opozicije prema Stojadinovićevoj vladi. Posle izvesnog oklevanja, knez Pavle gaje ipak primio u dvorskom vozu na putu od Zidanog Mosta do Zagreba 9. oktobra 1938. godine. (Maček je zbog tog odugovlačenja bio odustao od audijencije). U svojim *Memoarima* Maček je naveo daje knez Pavle tom prilikom namerno izbegavao da razgovara o političkim pitanjima, mada je, suprotno tome, u jednom razgovoru sa M. Tupanjaninom, u martu 1939. godine, izjavio daje s knezom Pavlom tada razgovarao o teritorijalnom aspektu hrvatskog pitanja.⁵²

U Rezoluciji od 15. avgusta 1938. godine na kraju se kaže:

• Jedino u narodnom režimu i jedino u složnom zalaganju Srba i Hrvata država može naći i moralnu i političku i vojničku snagu, dovoljnu, da odoli kušnjama, koje odasvud navaljuju ... Kada su ova dva naroda (srpski i hrvatski - prim V. T.), svaki za sebe u raznim vremenima i u nejednakoj borbi, pokazali toliko životne snage, jasno je, da oni zajedno mogu imati dovoljno snage da u svakom slučaju protiv svakoga brane i odbrane svoju slobodu i svoju samostalnost.

Potrebno je stoga, da se odstrane sve zapreke, koje sprečavaju slobodnu organizaciju naroda u slozi, u jednoj uređenoj državnoj zajednici.

Zato pozivamo sve Srbe i Hrvate, da zbiju svoje redove, te da se jednom odlučnom, ustajnom i nepokolebljivom borbom ukloni ova nenarodna i nametnuta vladavina ...

Samo zajednička volja i puna solidarnost i Srba i Hrvata jamstvo su bolje budućnosti naše državne zajednice.⁵³

Iz ove, kao i iz Rezolucije od 8. oktobra 1937. godine, i pored manjkavosti njihovog sadržaja, naročito u pogledu isticanja prava samo dva naroda - srpskog i hrvatskog - i zadržavanja monarhističkog sistema vladavine - vidi se konstruktivan stav Mačeka, odnosno vodstva HSS i SDK i vodstva stranaka Udružene opozicije u Srbiji da se otvorena pitanja rešavaju sporazumima.

U letku *Radnom narodu grada i sela*, od 10. septembra 1939. godine. Inicijativni odbor za stvaranje »Stranke radnog naroda Hrvatske« (za šta se zalagala KPJ - prim. V. T.), između ostalog kaže se:

• *Sav radni narod svesrdno je pozdravio i temeljna načela Bloka opozicije* (to je bio tzv. Blok narodnog sporazuma, između SDK i Udružene opozicije, koji je izneo svoj opozicioni stav prema Stojadinovićevoj vladi - V. T.). *utvrđena na Konferenciji u Zagrebu 8. listopada 1937. godine* (podvučeno u originalu), znajući da su smernice u tom aktu dobre i pouzdane za razvitak unutrašnjih političkih prilika u smjeru nacionalne ravnopravnosti i demokracije. Radni narod je zahtevao da t radnička klasa preko svog samostalnog političkog pokreta bude uključena u Blok narodnog sporazuma kao rai'no'pravan politički faktor (podvučeno u originalu) Međutim, stranke Bloka opozicije odbijale su ovaj zahtjev, a ni sam taj Blok nikad nije uspeo da iz stranaka koje su ga sastavljale stvori jedinstveni i borbeni blok s jedinstvenim minimalnim programom za oživotvorenje svečano potpisanih smjernica o rešenju na-

rodno-političkih pitanja. . Proces cijepanja Bloka opozicije ubrzan je posle izbora od 11 dec. 1938.

Mjesto da velika narodna pobjeda bude podstrek za izvojevanje konačne pobjede, mjesto da ona bude uvod u zajedničku i jedinstvenu borbu za oživotvorenje pravilno postavljenih smjernica, kako su to zahtjevale najšire narodne mase u čitavoj zemlji, vodstva stranaka Bloka su se sve više udaljavala jedno od drugih, ne vodeći računa da se time udaljuju i od naroda. To dokazuje i ulazak prvaka beogradske Udružene opozicije u Stojadinovićevu skupštinu. Kad je došlo do prvih razgovora dr Mačeka i predsjednika vlade Drag. Cvetkovića jaz između većeg dela srbijanske Udružene opozicije i Seljačko-demokratske koalicije probudio se još više i jasnije, zahvaljujući međusobnoj borbi za vlast i dvoličnosti vodstava pojedinih opozicionih stranaka.⁵⁴

Posle dolaska Hitlera na vlast u Nemačkoj 1933. godine, Maček i vodstvo HSS su se posebno zalagali da zainteresuju Rim i Berlin za hrvatsko pitanje. »Jedan dobar deo vodstva i uticajnih ljudi HSS-a, naročito u krugovima omladine, postaje, međutim, vrlo »impresioniran«! dolaskom Hitlera na vlast u Nemačkoj, te se utjecaj fašizma na vrhove HSS od toga doba sve više i više pojačavao. Ostali dio tjera sve više logika događaja također da postane rezerva njemačke i talijanske imperijalističke politike na Balkanu.«⁵⁵ (Detaljnije o pokušajima za rešavanje hrvatskog pitanja pomoću inostranih sila biće izneto u sledećem odeljku »Hrvatsko pitanje kao međunarodni problem«).

NAPOMENE

¹ Ferdo Culinović. *Jugoslavija između dva rata*. I, Zagreb, 1961. str. 172-173.

² Isto, str. 178.

³ Isto, str. 179-180. Izgleda daje to bio prvi pokušaj da se hrvatsko pitanje postavi kao međunarodni problem (samo je do tog vremena S. Radić kupio potpise radi obraćanja mirovnoj konferenciji u Parizu koja je počela 18. januara 1919. Početkom februara iste godine jedino su SAD priznale novonastalu državu SHS - vidi F. Culinović, isto, str. 298 i 202). Povodom ovog Memoranduma F. Culinović je u cit. delu na str. 180 dao sledeći komentar: »Takav apel na inostranstvo nije ... bio poslednji u krugovima oko Stjepana Radića. Teško je naći opravdanje za takvo traženje pomoći sa strane, ali je još teže odobriti taj apel ako se iznosi daje on upućen na svog adresata navodno preko talijanske vojne misije u Ljubljani, a daje Vilsonu (Wilson Woodrow) izgleda već bilo poznato, kako je Stj. Radić imao veze s talijanskim špijunima u Trstu. Čak je dr Ante Trumbić izjavio »kako u ovakvim aktu vidi nešto sramotno, smiješno, što ne bi napravilo ni jedno dijete«. Zatim Culinović kaže da je u najmanju ruku štetno po interes naroda jugoslovenskih krajeva, a prvenstveno hrvatskih, »da se Radić za oslobođenje Hrvatske od srpskog jarma obraćao talijanskim iredentističkim krugovima, čiji su oružani odredi prijetili samom Karlovcu, dok NU Rijeku već zahvatili, kako bi kasnije preko inscenirane Danuncijade pripremili njenu skorbu aneksiju Italiji...«

⁴ Isto, str. 315, 319-320, 336, 344, 348, 351.

⁵ Isto, str. 364, 367, 372-373.

⁶ Isto, str. 381.

⁷ Dr Ferdo Culinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958. str. 65.

¹¹ F. Culinović. *Jugoslavija između dva rata*, I. Zagreb, 1961, str. 388-389.

^a F. Culinović, *Jugoslavija između dva rata*, I. str. 404, 412-416.

» Isto.

¹⁰ Isto.

ⁿ F. Culinović, *Slom stare Jugoslavije*, str. 69. i *Jugoslavija između dva rata*, I. str. 419-421.

- ¹² F. Culinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, str. 422-i 436 i *Slom stare Jugoslavije*, str. 70.
- ¹³ F. Culinović. *Jugoslavija između dva rata*. I, str. 424-434.
- ¹⁴ F. Culinović. n. d.. str. 442-443.
- ¹⁵ F. Culinović, *Slom stare Jugoslavije*, str. 72-74.
- ¹⁶ F. Culinović, *Jugoslavija između dva rata*, I. str. 459-460 i 464—467.
- ¹⁷ F. Culinović. *Slom stare Jugoslavije*, str. 72-74; *Jugoslavija između dva rata*. I, str. 471-474; *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Vanredan saziv za 1925. godinu, Beograd, str. 230-232. Od tada je HRSS dobila ime Hrvatska seljačka stranka (HSS).
- ¹⁸ *Stenografske beleške*. . str. 234.
- ¹⁹ Mita Dimitrijević, *Prvi kontakt (pismom) između kralja Aleksandra i Stjepana Radića*, Beograd, 1939, str. 15; F Culinović, *Jugoslavija između dva rata*, I, str. 475.
- ²⁰ List »Hrvatsko pravo«, 6. avgust 1925, Zagreb; F Culinović. n. d., str. 475-476.
- ²¹ F. Culinović, n. d., str. 477-478.
- ²² Josip Horvat. *Politička povijest Hrvatske 1918-1929*. Zagreb, 1938, str. 397.
- ²³ F. Culinović. n. d.. str. 481-485.
- ²⁴ Istorijski arhiv KPJ. II. Beograd. 1950; dr F. Culinović. *Slom stare Jugoslavije*, str. 75-76; *Pregled istorije SKJ*. str. 136-137, 113 i 116
- ²⁵ *Stenografske beleške Narodne skupštine SHS* sa sednice od 8. maja 1928.
- ²⁶ *Stenografske beleške Narodne skupštine SHS* od 19 juna 1928.
- ²⁷ *Stenografske beleške Narodne skupštine SHS* od 20. juna 1928; F. Culinović, n.d., str. 79-80.
- ²⁸ *Istorija građanskih partija Jugoslavije* (IGPJ), II. SUP. Beograd. 1952, str. 47-48.
- ²⁹ »Politika«. 30. juli 1928, str. 3, Beograd.
- ³⁰ F. Culinović, *Slom stare Jugoslavije*, str. 67-68.
- ³¹ *Sta je Tito letos rekao hrvatskim rukovodiocima*. »Politika«. 9. maj 1972. Beograd, str. 9.
- ³² IGPJ. str. 48-49. *Enciklopedija Jugoslavije*. ', Leksikografski zavod, Zagreb, 1968, str. 14.
- ³³ Košta Pavlović, *Razgovori sa Slobodanom Jovanovićem 1941-1945*, Vindzor, Kanada, 1969, str. 52-53.
- ³⁴ Svetozar Pribićević. *Diktatura kralja Aleksandra*, drugo izdanje. Beograd 1953, str. 73 i 77.
- ³⁵ Vlatko Maček. *In the Struggle for Freedom*. New York. 36, 1957, str. 121-124.
- ³⁶ F. Culinović, n.d., str. 82.
- ³⁷ F. Culinović, *Jugoslavija između dva rata*. II, Zagreb. 1961, str. 9, 13, 17.
- ³⁸ IGPJ, str. 50-53.

- ³⁹ »Novosti«, zagrebački dnevnik od 8. novembra 1932. godine.
- ⁴⁰ F. Culinović. *Slom stare Jugoslavije*, str. 86; Ivan Ribar. *Politički zapisi. II.* »Prosveta«, Beograd. 1949. str. 115 i dalje.
- ⁴¹ Ferdo Culinović. *Jugoslavija između dva rata. II*, Zagreb. 1961. str. 58.
- ⁴² Isto, str. 59-60.
- ⁴³ Isto, str. 74-76, 83-84, 86.
- ⁴⁴ Isto, str. 89.
- ⁴⁵ Istorijски arhiv CK KPJ, II. *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919-1937*.
- ⁴⁶ Dr Ljubo Boban. *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd. 1965, str. 266-267.
- ⁴⁷ Isto, str. 17 i 19.
- ⁴⁸ *Drugi kongres KPH*. Zagreb, 1948, str. 101-102.
- ⁴⁹ Istorijски arhiv CK KPJ, II. . . . str. 368 i 392.
- ⁵⁰ Dr Ljubo Boban. n. d., str. 21-24; F. Culinović, *Slom stare Jugoslavije*. . . . str. 87-88.
- ⁵¹ " Dr Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 25-26.
- ⁵² Isto, str. 26-27.
- ⁵³ Isto, str. 398-399.
- ⁵⁴ *Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata. I*, (AR 1941, ZD. I). Vojnoistorijски institut JNA, Beograd. 1969. dok. 85, str. 331-333; AVII, reg. br. 12/3-2, kutija (k.) 6.
- ⁶⁵ Drugi kongres KPH, . . . str.

HRVATSKO PITANJE KAO MEĐUNARODNI PROBLEM

Još 3. februara 1919. godine, na Velikoj narodnoj skupštini (saboru), odlučeno je da se uputi »Memorandum« zapadnim silama, prvenstveno predsedniku SAD Vilsonu, »da pomogne do ostvarenja i priznanja Mirotvorne seljačke neutralne čovječanske republike Hrvatske«, vodstvo Hrvatskog bloka je u proleće 1922. godine odlučilo da na Međunarodnu konferenciju u Đenovi pošalje svoje delegate da pred tim forumom hrvatskom pitanju dade »svjetsko-politički karakter«, a predsednik Hrvatske republikanske seljačke stranke Stjepan Radić je jula 1923. godine pobjegao iz zemlje i u Beču, Berlinu, Parizu i Londonu pokušavao da pomoću inostranih sila reši hrvatsko pitanje, i kad je najzad, stigao u Moskvu, on je u junu 1924. godine dao izjavu o ulasku svoje stranke u Seljačku internacionalu, zbog čega je po povratku u zemlju početkom januara 1925. godine bio pronađen i uhapšen, a zatim - posle puštanja iz zatvora i odricanja republikanskog programa - ušao u Pašićevu vladu.

Posle krvoprolića u Narodnoj skupštini juna 1928. godine, vodstvo HSS donelo je odluku da, paralelno sa pregovorima s kraljem Aleksandrom, iznese hrvatsko pitanje kao međunarodni problem. (Podvukao V. T.). Ono, u tom cilju krajem 1928. godine, upućuje u inostranstvo dr Antu Trumbića, dr Vlatka Maćeka, dr Juraja Krnjevića, a već u januaru 1929. godine, posle proglašenja monarho-diktature, dr Antu Pavelića, sa zadatkom da međunarodne političke faktore u glavnim političkim centrima Evrope zainteresuju za unutrašnju političko-državnu krizu Kraljevine SHS i da se vodstvu HSS, kao legitimnom predstavniku hrvatskog naroda, ukaže pomoć i podrška u ostvarenju postavljenih političkih ciljeva pred vladajućim krugovima u Beogradu, da bi se rešilo hrvatsko pitanje. Tu, u stvari, razlikujemo tri perioda njegove spoljnopolitičke aktivnosti. Prvi period obuhvata vreme od 1928. do 1935. godine, drugi **od 1935. godine do dolaska Cvetkovića za predsednika vlade 1939. godine, i treći period od početka drugog svetskog rata pa do 10. aprila 1941. godine, tj. do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH).**

U prvom periodu spoljnopolitičke aktivnosti HSS vidno su zapažene misije u glavnim evropskim političkim centrima, i to: Trumbića u Beču, Parizu i Londonu, Krnjevića u Berlinu na Konferenciji Interparlamentarne unije, dra Vladka Maćeka u Beču i Pragu, dra Antii Pavelića u Beču i Rimu, kao i političkih emigranata: Krnjevića, Košutića, Perčeca i drugih.

Trumbićeva misija u Beču, Parizu i Londonu uoči proglašenja sestoja-
nuarske diktature (oktobra-decembra 1928. godine), imala je za cilj »da po-
kuša tamošnje političke krugove angažirati protiv srpske hegemonije«.²

Trumbić je u Beču posetio kancelara I. Sajpela (Sajpel Ignac), a zatim J. Šobera (Schober), koji su mu savetovali umerenost u zahtevima prema Beog-
radu, s tim da se odrekne namere o otcepljenju Hrvatske i traženja podrške
od Italije. Prilikom bavljenja u Beču, Trumbić se povezao sa grupom bivših
austro-ugarskih oficira - Hrvata (general S. Sarkotić,³ potpukovnik Perčević
i drugi), koji su bili zagriženi neprijatelji nove jugoslovenske države i već kao
takvi uključeni u međunarodnu zaveru za razbijanje Kraljevine SHS. Da su
ovi ljudi u Beču bili njegovi verni saradnici vidi se i po tome što su oni bili
glavni punkt za vezu, preko kojega je išla njegova pošta za Zagreb Paveliću i
Mačeku, i obratno.⁴

Trumbić je iz Beča poslao izveštaj Mačeku i pismo Paveliću. On u pismu
Mačeku ističe daje sa zadovoljstvom upoznao Pavelićeve »ovdašnje prijatelje,
naše dobre i otmene Hrvate«.⁵

Posle Beča, posetio je Pariz i London, gde je najduže boravio i sastajao
se sa mnogim francuskim i drugim diplomatskim predstavnicima. I pored
žive političke aktivnosti od mesec dana u Parizu, Trumbić nije naišao na že-
ljenu pomoć i razumevanje zvanične Francuske, koja je bila saveznik države
SHS i glavni garant njenog teritorijalnog integriteta. Iz Pariza je bezuspešno
pokušao da se preko punkta u Beču poveže sa zvaničnim krugovima Nemač-
ke. Ali tu vezu su preko Beča uspostavili sa Rimom i Berlinom Sarkotić i nje-
gov bliski saradnik dr Ante Pavelić. Za vreme svog boravka u Parizu Trumbić
je samo uspeo da nagovori pariške bankare da ne daju zajam Kraljevini SHS,
kojeg je kralj Aleksandar tražio prilikom posete francuskoj prestonici.

Krajem avgusta 1928. godine, kada se u Berlinu održavala XXV konferen-
cija Interparlamentarne unije, vodstvo SHS uputilo je Juraja Krnjevića da na
licu mesta tumači »hrvatsko pitanje«. Vraćajući se preko Beča u Zagreb, u
Beču je imao sastanak sa izaslanikom mađarske vlade grofom Aporom (Apor
Gabor baron) - sastanak koji je ranije, iz Zagreba, dr Ante Pavelić pripremio
preko mađarskog konzulata. Tada je Mačeku obećano da Hrvatska može ra-
čunati na pomoć Mađarske.⁶

U oktobru 1930. Maček je, pod izgovorom da ide na lečenje u Karlove
Vari, u stvari planirao da se sretne sa emigrantima i izvesnim političkim lič-
nostima zemalja kroz koje će proći i u kojima će boraviti, da bi ih zaintere-
sovala za hrvatsko pitanje. Tako se u Beču sastao sa generalom Sarkotićem
(predstavnikom grupe Sarkotić - Perčević - Perčec), a zatim i sa Krnjevićem
i Košutićem, koji su 9. oktobra u tom cilju doputovali u Beč. Maček je preko
Sarkotića obezbedio sastanak, umesto sa austrijskim kancelarom (kako je
Maček želeo), sa bivšim kancelarom Sajpelom (Sajpel Ignac). Na Sajpelovo pi-
tanje: »Da li bi Hrvati za slučaj nezavisne Hrvatske, ušli u užu vezu sa Aust-
rijom i Mađarskom«?, Maček je na ovo neprijatno pitanje, po Trumbićevim
beleškama, nešto odgovorio, »da, ako bi bila konstelacija, za to bi moglo biti«.
Ali je idejno protiv toga.

Na sastanku, 9. oktobra, sa Krnjevićem i Košutićem. Krnjević je izvestio
Mačeka daje predao Memorandum francuskom ministru inostranih poslova
A. Brijanu (Brian Aristide) sa ciljem da se pri organizaciji evropskog poretka
mora voditi računa i o srpsko-hrvatskim odnosima.

Pored nekoliko političkih susreta u Karlovim Varima i Pragu. Maček se sastao i sa S. Duićem, pripadnikom Sarkotičeve emigrantske grupe, a zatim i sa M. Hodžom, predsednikom Agrarne stranke, kao i sa predstavnicima agrarnih stranaka Srednje Evrope. U povratku, u Linču, ponovo se sastao sa Košutićem i Krnjevićem, a posle izleta u Salzburg na poziv im se pridružio Kežman iz Pariza i Ante Pavelić iz Verone, prateći Mačeka do Vilaha. Prema tome može se zaključiti da je cilj ovog Mačekovog političkog putovanja u inostranstvo bio da ovako podeli uloge svojim sagovornicima, da: »Pavelić vodi politiku sa Talijanima. Košutić između Italije i V. Britanije. Krnjević se drži Engleza, a Kežman da legalno održava vezu sa Francuzima«.⁷

Di Todor Stojkov piše:

...t diplomatskim mađarskim dokumentima iz toga vremena navodi se da je hrvatsko opoziciono vodstvo imalo kontakte i sa nali>anski>m vladom, da je Maček tražio od Mussolinija (Mussolini Benito) novac i oružje i da je Mussolini navodno spreman, u slučaju ozbiljnog pokreta u Hrvatskoj da interveniše i prizna nezavisnu Hrvatsku državu ...⁸

Krajem decembra 1928 u Zagrebu su se sreli vodeći političari SDK. Maček i Pribićević. sa britanskim poslanikom u Beogradu V. Kenardoni (Kennard Howard William) prilikom otvaranja britanske izložbe - prim. VTJ. Do susreta je došlo u jeku veoma zategnute političke situacije. Tom prilikom Maček je britanskom poslaniku izložio plan preuređenja države podelom na sedam federalnih jedinica, i to: 1. Slovenija, 2. Hrvatska sa Slavonijom i delom Bosne i severnom Dalmacijom, 3. Banat, Bačka i deo Srema (Vojvodina), 4. deo Bosne Hercegovine i južne Dalmacije, 5. Srbija, 6. Makedonija, 7. C. i n. Gora sa Sandžakom i Novim Pazarom i najjužnijim delom Jadranskog primorja. Pored te varijante, Maček je za preuređenje države izmislio i podelu države na sedam federalnih jedinica ili samo na dva dela sa centrima »u Beogradu i Zagrebu«. Hrvatskom delu pripale bi sledeće oblasti: Slovenija, Hrvatska sa Slavonijom, cela Dalmacija, cela Bosna i Hercegovina i deo Srema i Bačke. Posle razgovora sa Mačekom, Kenard se sastao sa J. Predavecem i S. Pribićevićem. Pribićević je bio daleko umereniji od Mačeka istakavši potrebu šire administrativne autonomije ...

Na kraju susreta sa Kenardoni Maček je izneo svoje gledište na odnos sa susednim državama. On se izjasnio, ukoliko bi došlo do rata protiv Italije, pa Beograd naredio hrvatskom vodstvu da povede rezerviste u rat, ovi ne bi poslušali. Na pitanje iznenađenog Kenarda, da li je to mišljenje i drugih vođa SDK, Maček je odgovorio da su svi Hrvati u tom pogledu jedinstveni.⁹

Zvanični krugovi u Beogradu oštro su reagovali na navedene političke misije prvaka HSS u inostranstvu i na njihove kontakte sa nekim inostranim diplomatskim predstavnicima u zemlji, i to u 1928. godini, kada je unutrašnja politička kriza u Kraljevini SHS bila dostigla vrhunac. Velikosrpska buržoazija, na čelu sa kraljem, zavela je apsolutistički režim u zemlji, a uvođenjem oktroisanog Ustava, 3. septembra 1931. u suštini se nije ništa promenilo, jer je i dalje ostao najkrući centralizam, bremenit nacionalnim bespravijem. Zato je razumljivo što su se narodi Jugoslavije, koji su težili za slobodom i nacionalnom ravnopravnošću, oduprli despotskoj vladavini kralja Aleksandra i njegove dvorske klike¹⁰.

Posle šestojanuarske diktature hrvatski buržoaski političari nisu više hteli ništa da traže od beogradske vladajuće grupe, već su prekinuli sve veze sa Beogradom. Najizrazitiji predstavnik hrvatske buržoazije, dr Vlatko Maček, koristeći nerešeno nacionalno pitanje i mnoge druge unutrašnje suprotnosti i slabosti centralističke države, preduzeo je veoma široku i svestranu političku aktivnost za razbijanje jugoslovenske državne zajednice i stvaranja samostalne Hrvatske. Ogorčen na beogradsku vladajuću grupu, Maček je tada izjavio: »Nema sporazuma, nema izmirenja« i u ime HSS otvoreno tražio »da se sve zemlje s one strane Drine, Save i Dunava, koje danas sačinjavaju

deo Kraljevine Jugoslavije, vrata u stanje 1918. godine kakvo je ono nastalo slomom Austro-Ugarske Monarhije«, s tim da granica nove Velike Hrvatske bude na liniji: Kolor - Drina - Sombor" Interesantno je da je i 1932. u Kupincu, dopisniku »Le Petit Parisien«. Rubou (Roubund Louis), ponovio: »Granica bi išla pored Kotora na Jadran, ostavljajući predratnu Srbiju i Crnu Goru. popela bi se do S. Mitrovice, prelazeći preko Uzica i Valjeva, pa bi se spustila k Vukovaru, ostavljajući Sombor u jednom taboru, Osijek u drugom«.¹² On je u razgovoru sa britanskim parlamentarcima, objavljenom u »Manchester Guardian-u« - od 30. 1. 1932, pored ostalog, izjavio: »Nema smisla ubiti jednog bogatog ujaka od koga očekujete nasleđstvo, kad znate da će, ako ga ostavile samom sebi, skoro umreti prirodnom smrću. Jugoslavija je kao čovek koji boluje od neizlečive bolesti, koji sigurno mora umreti. Ta smrt oslobodiće Hrvate«.¹³

U drugom peridu od 1935. godine, kada su počeli pregovori vodstva HSS sa knezom Pavlom, Francuska i V. Britanija, iako nisu bile zadovoljne spoljnopolićkom orijentacijom Stojadinovićeve vlade zbog njenog približavanja Nemačkoj, one su ipak težile da održe *status quo* u Jugoslaviji. Njima tada nikako nije odgovarao ma kakav zaplet na Balkanu, tim pre što je njihov položaj u tom prostoru sve više slabio ukoliko se povećavao pritisak Nemačke. Zbog toga one nisu podržavale zahteve HSS u pogledu unutrašnjeg uređenja Jugoslavije, bez obzira što su u nekim slučajevima njihove vlade smatrale da su zahtevi HSS opravdani. I Parizu su delom više podržavali opoziciju koja je bila uperena protiv Stojadinovićevo spoljnopolićkog kursa, a poznato je daje Francuska, s vojničkog gledišta, smatrala daje unitaristićko uređenje u Jugoslaviji najbolja garancija za njenu vojnićku stabilnost.¹⁴

S druge strane, V. Britanija je s manje nervoze pratila Stojadinovićevu politiku približavanja osovinskim silama, a njena službena politika se u odnosu na Jugoslaviju znatnim delom rukovodila istim razlozima kojima se rukovodila i francuska službena politika. Maćek je očigledno bio nezadovoljan takvim stavom, pa je u jednom intervjuu »Dejli Telegrafu« (»Daily Telegraph«), novembra 1935. godine, izrazio nadu da britanska politika u odnosu na Hrvatsku neće slediti politiku koju je u tom pogledu vodila Francuska. On je lom prilikom rekao:

•Ali ne verujemo da će prosvecena britanska spoljna politika učiniti iste greške zbog kojih je Francuska izgubila ljubav koju su Hrvati nekada prema njoj gajili, i, da britanska spoljna politika neće podržati agresivne mere kojima je cilj da prikrivaju nezadovoljstvo saunjavajući lažnu lasadu jedinstva. Jugoslovenska unutrašnja politika došla je na mrtvu taktiku i tu ne može biti popravke sve dotle dok se naši zahtevi, koji se ne mogu menjati, potpuno ne zadovolje. Da li je Velika Britanija svesna da Hrvatsku ne interesuju koncesije na parće? Mi Iražimo takvo potpuno priznavanje nacionalnog suvereniteta da sutrašnja beogradska vlada bude u nemogućnosti da oduzme ono što bi bila eventualno spremna tla da današnja beogradska vlada«.¹⁵

I s britanske strane se sve više naglašavalo da je potrebna unutrašnja konsolidacija Jugoslavije, s obzirom na sve veće zaošćtravanje međunarodnih odnosa, savetujući i vladi i Maćeku umerenost i popustljivost.¹⁶

Za vreme pregovora za rešenje hrvatskog pitanja sa knezom Pavlom, njegovim mandatorom i zvanićnim predstavnicima jugoslovenske vlade, naroćito krajem 1936. i u toku 1939. godine, sve do potpisivanja Sporazuma, vodstvo HSS je paralelno ispoljavalo svoju veliku aktivnost i na drugom koloseku. pregovaranjem sa predstavnicima stranih sila - Italije, Nemaćke i Mađarske, s jedne, i Francuske i V. Britanije, s druge strane, da bi pomoću njih ostvarilo

svoj cilj. Aktivnost u tim naporima oscilirala je i zavisila ne samo od stepena saglasnosti ili nesaglasnosti sa predstavnicima jugoslovenske vlade, nego i od razvoja spoljno-političke situacije. Ukoliko su pozicije jugoslovenske vlade na unutrašnjem i spoljnopolićkom planu bile slabije, utoliko su zahtevi vodstva HSS prema njoj bili veći i odlučniji, a aktivnost prema inostranstvu intenzivnija, prelazeći granice koje bi se mogle tolerisati, bez obzira na opravdanost nekih zahteva i tvrdoglavu upornost zvaničnih jugoslovenskih krugova da opravdane zahteve ne usvoje. Ta aktivnost je često imala razbijački i neprijateljski karakter u odnosu na državnu zajednicu.

Vodstvo HSS težilo je da hrvatsko pitanje prikaže kao međunarodni problem koji treba posmatrati kroz stav velikih sila prema Jugoslaviji u celini i prema hrvatskom pitanju, jer su one na njega različito gledale s obzirom na svoje sopstvene interese. Aktivnost A. Košutića bila je prvenstveno orijentisana prema Italiji i Nemačkoj. Ustaška emigracija i emigracija HSS nalazile su se u stalnom, jačem ili slabijem sukobu oko uticaja nafiseljenike i oko toga ko od njih predstavlja hrvatski narod pred inostranstvom. Dok je Krnjević bio u jačoj konfrontaciji s Pavelićem, vodstvo HSS se interesovalo za kontakte s Italijom i Nemačkom. Tako je Musolini (Mussolini Benito) u julu 1936. godine primio Košutića, izgleda kao Mačekovog izaslanika. Na Musolinijevo pitanje kakav je program HSS, Košutić je, prema rečima Trumbića, odgovorio:

- »1) Hrvatska kao nezavisna država,
- 2) ako se to ne može postići onda obrazovanje federacije u Podunavlju u koju bi ušle Austrija, Mađarska i Hrvatska barem sa Slavonijom i,
- 3) ako bi se moralo ostati u Jugoslaviji, onda autonomna Hrvatska, ali svakako sa obalom Jadranskog mora. Hrvatska svakako mora dobiti svoj individualitet. Koji bi oblik imala Podunavska federacija, da li samo ekonomski, to je pitanje sporazuma. U svakom slučaju Hrvatskoj ima da ostane more« Košutić u to vreme nije dobio neku jaču podršku, jer se »Musolini pripremao za korenitu promenu dotadašnje politike prema Jugoslaviji, odustajući od toga da radi na njenom razbijanju«¹⁷.

U razgovoru je pokrenuto i pitanje ustaške emigracije. Prema Košutićevom kazivanju, Trumbić je zapisao daje Musolini postavio pitanje Košutiću šta će s ustašama? »Nervozni su i nemirni, svađaju se između sebe i traže posao ili da se vrate kući u Hrvatsku, nalaze se na otocima Lipari pa i na Stromboli.« Košutić mu je odgovorio da ih nikako ne treba predavati Beogradu, jer bi to bila izdaja. Ako se moraju vratiti kući, onda uputiti samo nepoznate da ne bi vlada imala razloga da ih progoni, a biće zadovoljna da na strani ima manje emigranata za atentate. Ako ostale ustaše ne mogu ostati u Italiji, najbolje je da se pošalju na rad u Belgiju ili Južnu Ameriku.¹⁸

Prema nekim podacima, Mačeku su sredinom 1936. godine dolazile poruke od ustaške emigracije, pa i od samog Pavelića i njegovog užeg kruga. Pored ostalog, ti kontakti su omogućili Mačeku da ima uvid u ciljeve i planove ustaške emigracije i na neki način »kontrolu« nad njom. Međutim, njegovi kontakti s tom emigracijom išli su paralelno s konfrontacijom prema njoj. U to vreme Mačeku je došla poruka i od strane M. Lorkovića sa ciljevima i planovima ustaške emigracije. U poruci se tvrdilo kako će Italija pružiti punu podršku ustaškoj oružanoj akciji u Jugoslaviji bez ikakvih teritorijalnih zahteva ili drugih protivusluga i najavljuvao napad u toku 1936, a najdalje 1937. godine. Prema tom planu, ustaške oružane grupe upale bi na više mesta u Hrvatsku, posle čega bi došlo do opšteg ustanka i proglašenja nezavisne države. U poruci je dalje stajalo da Pavelić priznaje da Maček u zemlji dobro radi, da mu se priznaje vodstvo, da Pavelić ne namerava da zavodi diktaturu ili faši-

zam nego će »Maček biti na čelu kad Hrvatska bude svoja«. Za Pribečevića je rečeno daje »neprijatelj hrvatskog n. roda, kao i u početku. Njega slijedi Krnjević, ali Košutić ne«. Lorković je poručio da se poruka u ime Pavelića saopšti Mačeku i Trumbiću, a o tome je V. Košak obavestio Mačeka. Trumbić je o tome zapisao:

»Kad mu je počeo davati izvješće, bio je M(aček) nekako neraspoložen, pa kada je spomenuo Pavelića prvi put ili frankovce, onda je srdito planuo: 'To su fakini, to je bogaža, neka idu sa svojih 20.000 glasova, ja ih ne trebam!' Međutim, kad mu je kazivao kako Pavelić priznaje da dobro radi kod kuće, da je on voda naroda i slično, pokazivao je da mu je drago ...«¹

Krajem jula ili početkom avgusta iste godine bivši austrougarski major u penziji Sabljak preneo je Pavelićevu poruku Mačeku i upitao ga:

»Za svaki slučaj da se ne bi mogla postići potpuna državna samostalnost Hrvatske, da li prihvaćate kombinaciju *podunavske federacije*, u koju bi i Hrvatska ušla kao slobodna država?«. Maček je odgovorio: »Prihvaćam, ali samo pod uvjetom da Hrvatska uđe u tu kombinaciju kao samostalna država«. Maček je potvrdio da bi mu bila najsimpatičnija kombinacija s Austrijom zato što se one kao susedne zemlje ekonomski upotpunjuju, što između njih nema nikakvih sporova, što postoje i istorijske veze. Maček je još dodao: »Nemam ništa protiv toga da i Srbija uđe u tu podunavsku konfederaciju, ali nikako s nama. nego ona posebno, a Hrvatska posebno«.

Na pitanje »Kakvo će biti držanje u Hrvatskoj u slučaju da vojska bude *mobilizirana*?«, Maček je odgovorio da nije dao nikakve upute, ali iz razgovora sa seljacima zna da su svi seljaci revolucionarni, po svom raspoloženju, ali svaki na svoj način. Treba narodu prepustiti. A na pitanje: »Ako Beograd na vaše zahteve ne popusti, nego nastavi kao i do sada?«. Maček je odgovorio: »Mi ćemo ih umcglovati (opkoliti, zahvaliti sa svih strana - V.T.). Evo na primjer. Vojvodinu smo posve osvojili. Sad radimo da i ostale krajeve idejno i politički, a osobito putem »Sloge« osvojimo. Tu smo već postigli znatne uspjehe. Na pr. u Beogradu narod već više živio Maček! Mi kolaboriramo i sa drom Drag. Jovanovićem, koji je više crven nego crn, ali to je naša taktika.«²

Ujesen 1936. godine Maček je vodio umereniju politiku prema Stojadinovićevoj vladi, pa je zbog njegovih susreta sa knezom Pavlom i Stojadinovićem nastupilo nezadovoljstvo ustaške emigracije, a naročito zbog njegove »sporazumaške politike i priznanja granica države i dinastije«. Njegova audijencija kod kneza Pavla Karađorđevića, koji je odmah pošao u London i u novembru to iskazao kao dokaz kako se država sređuje i Hrvati postaju dobri, sve je to njih (Lorković, B. Jelić, A. Artuković i dr. emigranti u Berlinu - V. T.) uvjerilo da Maček je pripravan pokoriti se Beogradu, što ih ispunjava upravo bijesom. Tu je Jelić prvi put prasnuo, ali strašno.³

Posle zaključenja italijansko-jugoslovenskog pakta o prijateljstvu 25. marta 1937. godine ustaška delatnost u Italiji bila je onemogućena.

Ali, »slijedeći svoju praksu kontaktiranja i informiranja na svim stranama. Maček načelno takvu praksu nije napustio ni nakon italijansko-jugoslovenskog pakta. On je, pri tom, zastupao široku lepezu rešenja koja po svojoj širini ostavljaju mogućnost za kontakte na više strana. Tako je sredinom rujna Trumbić zapisao da je razgovarao s Mačekom povodom moga putovanja u Veneciju!... za slučaj kakva susreta u Italiji, koji stav ireba držati«.

S tim u vezi Trumbić je zapisao: »Odnosno Italije istakao je ovo: Mi tražimo slobodnu Hrvatsku. Ovo stanje ne priznajemo i nećemo se prilagoditi. Ideal je da dobijemo nezavisnu državu. To je naša najviša želja, ali ne zavisi samo od nas nego od događaja. Ako ne možemo nezavisnost punu, a onda hoćemo da budemo gospodari u svojoj kuci u najglavnijim pitanjima narodnog života, a u onima koji bi bili zajednički da imamo udjela. Dakle i nezavisnu državu Hrvatsku, kao Švajcarska. podunavsku konfederaciju ili jugoslovensku federaciju, sve to zavisi ne samo od nas nego i od događaja«.⁴

Još početkom marta 1937. Maček se sastao sa Krnjevićem u Gracu (Graz), a pre toga se iz emigracije bio vratio Košutić, ali se o cilju sastanka sa Krnjevićem mnogo nagađalo. Zna se daje Krnjević u julu 1937. godine posetio Lon-

don sa namerom da britanskim vlastima preda memorandum kao što gaje već predao francuskom ministru inostranih poslova Delbosu (Delbos Yvon). Uspeo je samo da ga primi vojvotkinja od Atola (Atholl). Izgleda da je cilj njegove posete bio da britanska vlada pritiskom na Beograd prinudi kneza Pavla i Stojadinovića da postignu sporazum sa Mačekom, ali da do toga nije došlo zbog loga što je Udružena opozicija požurila da sa njim postigne sporazum. Trumbić je zapisao: »Ništa očekivati od Francuske ni Engleske ... Francuzi čine ljepše lice Hrvatima! (Delbos pozivlje Krnjevića na razgovore!) samo zato da time prijete Beogradu. Englezi pak drže se uvijek rezervirano u pitanju unutrašnjih prilika u drugim državama«.²³

Sredinom januara 1938. Maček se u francuskom konzulatu u Zagrebu sastao sa francuskim poslanikom u Beogradu Brižerom (Brugere Raymond) sa kojim je razgovarao o unutrašnjoj i spoljnoj politici Jugoslavije. Na Brižerovo pitanje o problemu uređenja Podunavlja i o tome kakav je bio položaj Hrvata u Austro-Ugarskoj Monarhiji, Maček je odgovorio da je

»u Monarhiji postajala pravna sigurnost i dobra administracijama nije bilo ravnopravnosti naroda. Zbog loga njeni narodi nisu imali interesa da je brane i morala je propasti. Iako ce se dogoditi i sa Jugoslavijom, ako Srbi budu ustrajali kao do sada. Hrvati hoće da budu suvereni u svojoj kući. bilo to u Jugoslaviji ili izvan nje. Mi smo svi jednoga mišljenja o tome. •

Na pitanje kako gleda na odnose sa Nemačkom i na anšlus (prikličenje - Anschluss) Austrije Nemačkoj. Maček je odgovorio: »Srpski narod ima sve zahvaliti Francuskoj, zato ne odobrava sadanju Stojadinovicevu politiku prilaznja Nemačkoj. Hrvatski narod ima do sada malo zahvaliti Francuskoj, ali on vidi u Nemačkoj svoju neposrednu i veliku pogibelj... Hrvati su više protiv Anslusa a Srbi (proti) restauraciji Habsburgovaca ... 90% Hrvata nije zadovoljno i želi da ide van sadanje države radi prilika u kojima živi. Ali da postoji nada da se te prilike mogu izmjeniti i Hrvati zadovoljiti«²⁴*

Posle anšlusa Maček je u intervjuu švajcarskom listu »Neue Zürcher Zeitung«, između ostalog izjavio: »Zbog njemačke opasnosti mi smo više nego ikad spremni da se sporazumjemo sa Srbima ... Ljuto se varaju u Beogradu ako misle da ce nas njemačka opasnost primorati da se definitivno prilagodimo postojećoj situaciji«.²⁵

Iako je vodstvo HSS smatralo daje anšlusom pojačan Stojadinovićev položaj, a pogoršan položaj opozicije, ipak je Maček smatrao da je Stojadinovićeva prednost privremena. O razgovoru s njim Trumbić je zapisao: »Maček je iskazao otvoreno kako on, i pored politike Stojadinovića sa Berlinom, ne drži da je naš položaj ojačan pače misli da ima mnogo razloga nadati se da će naše pitanje dobiti i sa međunarodnog gledišta na važnosti«.²⁶

Posle anšlusa jedan Mačkov emisar posetio je jednog funkcionera u nemačkom Ministarstvu inostranih poslova, interesujući se da li bi nemačka vlada bila spremna da potpomogne pokret za nezavisnom hrvatskom državom, o čemu je Ministarstvo inostranih poslova odmah obavestilo jugoslovensku vladu. Nemački poslanik u Beogradu fon Heren pisao je Ministarstvu inostranih poslova u Berlinu da Mačkov izjave listu »Neue Zürcher Zeitung«-u »stoje očevidno u vezi s neuspehom ranijih sondiranja u vezi s približavanjem Hrvata osovini Berlin - Rim. Pri tom je naročito karakteristično kako Maček pokušava da prikrije slabljenje svojih separatističkih ciljeva usled delovanja anšlusa pod parolom nemačke opasnosti...«²⁷

Početkom 1938. jedan poverenik, čiji su izveštaji uvek bili tačni, izvestio je: daje »dr Andres po nalogu Mačeka bio kod mađarskog konzula, koji danas ili sutra putuje u Peštu da informiše vladu o prilikama u Jugoslaviji. Andres

je. to sigurnu znam, rekao konzulu, da smo se mi razočarali u politici na demokracijama, pa moli konzula da prenese poruku dr Mačeka: *da se ieli priključiti politici Rim - Berlin* (podvukao V. T.), kao i mađarskoj revizionističkoj politici, ali da pre toga želi znati uvjete koje Mađari traže od Hrvata. Konzul je obećao da će doneti modalitete sporazuma i zajedničke akcije . . .«. Delegat Ministarstva unutrašnjih poslova Banković, u svom izveštaju od 2. januara 1939. iz Beča. govori da je ustaški emigrant Perčević dolazio u Grac i Beč i jednom svom prijatelju izjavio da su »Mađari posle izbora konsullovali i Mačeka o zajedničkoj saradnji na reviziji granica i odcepljenja Hrvatske«. Međutim. Maček je ovom mađarskom izaslaniku, navodno, izjavio da bi to bilo nemoguće, jer se Nemačka i Italija, kao i druge zapadne zemlje, protive slabljenju i razbijanju Jugoslavije. Zbog toga on želi da dobije autonoman položaj Hrvatske u okviru Jugoslavije, a da na potpuno odvajanje Hrvatske od Jugoslavije može pomišljati samo u momentu kada za to budu povoljne međunarodne okolnosti. Dalje je Perčević izjavio da će Maček pred verifikacionu debatu sazvati svoje poslanike izabrane na decembarskim izborima koji će hrvatsko pitanje postavili na legalnu osnovu i ovlastiti Mačeka za pregovore s Beogradom, zbog čega se Maček razišao s Pavelićem, »iako u osnovi vodi istu politiku«. ²⁸

Maček je preko mađarskog konzula u Zagrebu dobio gledište mađarskog ministra inostranih poslova Kalmana Kanje (Kaiman de Kanva), o uticaju prisajedinjenja Austrije Nemačkoj. On je između ostalog, rekao:

Ako bi se . . . osigurao nur. onda bi se nastojalo da se sprovede *miroljubiva revizija* pariških mirovnih ugovora. Ako to ne uspije teško će se moći zapriječiti rat. Dakle: mir ili rat. U prvom će se slučaju među različnim teritorijalnim pitanjima nametnuti i *hrvatsku pitanje*. pod pretpostavkom da hrvatsko vodstvo ne počini griješku da se kakvim sporazumom sa Beogradom *samo* odrekne svojih zahtjeva. Hrvatsko pitanje mora i dalje vrijediti kao *međunarodnu* pitanje, a ne kao unularnie pitanje Jugoslavije . . . ni pod kojim uslovom ne napuštati nacionalne zahtjeve, biti jako nacionalno, a *nikada* internacionalno obojen, jer s koje se god strane očekivao spas Hrvata, pomaže se samo *onim narodnim pokretima koji su iako nacionalnu obilježeni*. Dakle, nikakva narodna fronta, nikakve općenite fraze o međunarodnim demokracijama, nego pravo i sloboda za Hrvate»

Dalje je Kanja govorio o tome da »francuska vlada ne zaslužuje ni najneznatnije povećanje, jer joj je cilj da hrvatsko pitanje preobradi u opšti jugoslovensko-demokratski front, da bi pomoću Hrvata srušila beogradsku vladu lako da mesto nje dode vlada naklonjena Francuskoj i Cehoslovačkoj. a zalim bi odmah napustila Hrvate. Zato bi bilo poželjno da se Krnjevicu dadu uputstva da ne pruža povoda da se o njemu govori, jer ga smatraju za pozudanika francuskog narodnog fronta, a njegove veze sa Blumom (Blum Leon) i drugovima bacaju samo loše svetlo na stav hrvatskog pokreta«. ^{18a}

Posle anšlusa britanski konzul u Zagrebu Rap najpre je razgovarao sa Košutićem, a zatim dva puta s Andresom, interesujući se o raspoloženju i gledištima vodstva HSS. jer je Andresa smatrao kao Mačekovog savetnika za spolj-nopolitička pitanja. Rap je preporučio Andresu »umereniju politiku i zbliženje s Beogradom zbog opasnosti od Velike Nemačke«, pošto postoji povoljno raspoloženje kod kneza Pavla i Stojadinovića za sporazumevanji, napominjući da

»kod Mačekove okoline postoji neslaganje s njegovom okolinom i kao primer naveo Trumbića. U opširnijem razgovoru o posledicama anšlusa Trumbić je Mačeku objasnio svoje gledište, na koga da se mi Hrvati uzmognemo kušati oslonili se ako Srbija nastavi svoju hegemoniju ovako destruktivno za nas i dode jednog dana do razlaza ili raspada Jugoslavije . . . O Njemačkoj moramo voditi računa . . . jer nama je na granici, na vratu sa svim svojim teretom gravitirajući prema jugu«

Zalim je izneo mišljenje da se treba »orijentirati prema osovini Rim - London koja bi išla preko Pariza . . . Najprije moramo računati s Italijom . . . a mi Hrvati malen i oslabljen

narod moramo nastojati da u skladu s Italijom udesimo ito bolje bude se moglo našu budućnost ... Ali Italija nema *snage*, nije dovoljno jaka da to ostvari. Zato je potreba svakako da se zauzme i Engleska koja bi dala dovoljno snage a koju bi slijedila i Francuska ... Rap (Rapp T. C.) je izlagao o tome kako je nastala nova situacija nakon anšlusa. Iz svega toga što je Englez zato oprezno iznio proizlazi jasno da nam on savjetuje *da se približimo današnjoj vladi, da napustimo pasivnost kao štetnu za nas*. To je obrazlagao poglavito time što je anšlusom postao *ugrožen i položaj Jugoslavije* i time ugrožen i opstanak ne samo Slovenaca i Srba nego i Hrvata i lo ne samo od Njemačke nego i od Italije .. V⁹

U veoma opširnom razgovoru u britanskom konzulatu u Zagrebu Trumbić je na preporuku konzula Rapa da se treba sporazumovati sa Srbijom, između ostalog, rekao:

... Ni anšlus ni ništa drugo ne može danas više poslužiti da svoje interese žrtvujemo za solidarnost interesa sa Srbijom, za koju je *iskustvo* dosadašnje zajednice dokazalo i uvjerilo i posljednjeg našeg čovjeka da u Beogradu ne postoji nimalo, nego da ovdje postoji na apsolutan način samo shvatanje posebnih srbijanskih interesa uz žrtvovanje bezobzirno naših hrvatskih interesa moralnih i materijalnih sve do naše istrage.³⁰

I Krnjević je pokušavao da zainteresuje Forin ofis (Foreign Office) za rešavanje hrvatskog pitanja. Pošto je sredinom marta 1938. godine doputovao u London, on je, na preporuku Vikema Stida (Steed Wicham), bio primljen od strane Čerčila, ali ga u Forin ofisu nisu hteli primiti, čak ni na preporuku vojvotkinje od Atola i lorda Roberta Sesila (Cecil Robert) člana Gornjeg doma V. Britanije.³¹

Posle boravka u Londonu, Krnjević se u Zenevi susreo s Jančikovićem koji je nosio Mačekovu poruku. Prenoseći Trumbiću razgovor sa Krnjevićem, Jančiković mu je rekao da je Krnjevićeva opća primjedba:

»Kolika razlika u susretljivosti od zadnjega puta i sada. Prije zakopčanost, rezervisanost, s običnom ogradom o nepačanju u tuđe unutrašnje stvari! Sad primanje, ispitivanje, veliko zanimanje i traženje čak i Memoranduma, bez rezerve o unutrašnjim pitanjima. To je posljedica anšlusa, što se očito vidi. Svi ističu kako je Njemačka *jaka*. Radi se na tome da se sporazume Engleska, Francuska. Italija, kako bi zaokružile Njemačku i ograničile njenu daljnju ekspanzivnost«.

Zato je Krnjević, između ostalog, poručio Mačeku da ne stupa ni u kakav dodir sa Stojadinovićem i njegovom vladom, da nastupi odlučno i oštro ako se slučajno sastane sa knezom Pavlom, da se na svaki način pobija »pučku frontu«, jer je to komunistički izum, da treba stupiti u *akciju*, jer se vanjski svijet zanima za hrvatsko pitanje i »da se kroz četiri tjedna sazove tzv. Hrvatsko narodno zastupstvo, koje će izraditi rezoluciju, da bi je zatim Maček predložio na javnom zboru u Zagrebu (dvijesto do tristo tisuća ljudi), gdje bi bila prihvaćena aklamacijom«.

On dalje preporučuje da se u rezoluciji hrvatsko pitanje istakne »odlučno i stvarno« i da niko, osim hrvatskog narodnog zastupstva, nema prava da govori u ime hrvatskog naroda, da se odrede »linije hrvatske vanjske politike, osobito imajući obzira na stanje stvoreno u srednjoj Evropi poslije anšlusa« i »da se nikako ne smije zauzimati stav protiv Njemačke. iako je ona u prijateljstvu s Beogradom, nego s njom treba tražiti veze, a isto tako i s Italijom.«³²

Sporazum u Minhenu i kriza oko Cehoslovačke uticali su na unutrašnje prilike u Jugoslaviji, u prvom redu zbog hrvatskog pitanja. U to vreme vršene su predizborne pripreme u Jugoslaviji, pa je vodstvo HSS u predizornoj agitaciji ukazivalo na međunarodne događaje i pouke iz razvoja krize u Cehoslovačkoj. Tako je »Politički vjesnik« 5. novembra 1938. godine, između ostalog, pisao da će se izjaloviti Stojadinovićeva nada da će mu Nemačka omogućiti polovično rešenje hrvatskog pitanja i da će se »jako prevariti i bit će iznenađen brzinom događaja isto onako, kako je Prag bio iznenađen u poslednjih nekoliko tjedna«.

»Politički vjesnik« je dalje nastavio:

»Ne bude li Beograd pristupio rješavanju hrvatskog pitanja na osnovi hrvatskih zahtjeva i zadovoljio ih u njihovoj cjelosti i potpuno, zadovoljit će ih pod pritiskom vanjskih događaja pod mnogo težim uvjetima i okolnostima. Cim dode do bilo kakvog izmirenja između 4 velesile, hrvatsko pitanje i sva druga neriješena pitanja u vezi sa zahtjevima Mađarske, Bugarske i Albanije doći će na tapet. Beograd neće imati uporište ni kod jedne velesile, da bi mogao spriječiti da ta pitanja ne dođu na tapet i ne budu riješena temeljito u smislu pravednih hrvatskih zahtjeva kao i zahtjeva drugih naroda u ovoj državi...«.

Ovakvih i sličnih pretnji bilo je mnogo. A »Hrvatski dnevnik« je priključenje Sudeta Nemačkoj tumačio kao ostvarenje načela o samoopredjeljenju naroda³³.

Još 29. oktobra 1938. godine Maček je u svom stanu u Zagrebu primio ing. Karnelutija, (Carnelutti Amadeo) dopisnika »Hrvatskog dnevnika«, zvaničnog organa HSS, i u dužem razgovoru izneo mu svoje poglede na rešenje hrvatskog pitanja i preko njega stupio u dodir s italijanskim ministrom inostranih poslova, grofom Čanom (Ciano Galeazzo) da bi se hrvatsko pitanje rešilo pomoću Italije. U tom razgovoru (kojem - prema Karnelutijevoj izjavi - »nije prisustvovalo treće lice«), nazvanom *Promemoria*, Maček je rekao:

»U sadašnjem političkom ustrojstvu Kraljevine Jugoslavije hrvatski narod se osjeća politički i privredno neslobodnim, pod vladavinom Srba, potlačen, iskorišćavan i razbijen i rasparčan na razne banovine, te stoga za svoj slobodan i neometan razvitak pred očima ima dva cilja.

PRVI UŽI CIU (podvukao V. T.):

Ujedinjenje svih onih oblasti u granicama Jugoslavije, pod skiptrom dinastije Karadorđevića, na kojima žive pretežno Hrvati, bez obzira na religiju (katolici i muslimani). Ove pokrajine bi bile u konfederativnom odnosu sa ostalim oblastima Jugoslavije, sa sopstvenim parlamentom, sopstvenim zakonodavstvom i finansijama, i sa državom Jugoslavijom bi imale zajedničko samo sledeće: dinastiju, vojsku, carinske granice, poštu, spoljnu politiku i nekoliko državno-finanjsijskih ustanova, kao što su monopol, takse, poreze itd.

Teritorija pokrajine Hrvatske bi obuhvatala bivšu Hrvatsku i Slavoniju. Dalmaciju bez italijanske teritorije oko Zadra i Rijeke, dalje delove Vrbaske i Drinske banovine zapadno od linije r. Vrbas - r. Neretva. Ovde se misli na minimalni prostor.

Za oblasti istočno od r. Vrbasa i Neretve bio bi predviđen plebiscit kojim bi se tamošnje stanovništvo slobodno izjasnilo da li želi ili ne želi da pripadne provinciji Hrvatskoj. Dr Maček je ovde naglasio da on ne reflektira na grad i okrug Sarajevo.

Pripadnost delova Vrbaske banovine provinciji Hrvatskoj je istorijska, etnografska, a privredna ... od odlučujućeg značaja. Ovde se nalazi kolevka hrvatskih kraljeva i hrvatske kraljevine.

Hrvati muslimanske veroispovesti, izuzimajući inteligenciju, još nisu dovoljno svesni i napredni da bi mogli da shvate veličinu i obim hrvatskog ... i ujedinjenje hrvatskih oblasti sa sopstvenim parlamentom u Zagrebu, te stoga treba cela ova oblast zapadno od linije Vrbas - Neretva da bude bez plebiscita dodeljena Hrvatskoj. Na žalost, Hrvati muslimanske vere još ni danas nemaju zdrave političke svesti i stoga se još uvek mogu da nazivaju Turcima, pošto kod njih vera ima prednost nad političkim osjećajem.

IDEALNI CIU

Idealni cilj hrvatskog naroda je slobodna hrvatska republika u napred navedenim granicama (podvukao V.T.).

Ako se pokaže da ... napredak ove nezavisne države nije moguć, ili da je nepoželjan s obzirom na interese zapadnih sila, onda hrvatski narod pristaje na zajednicu sa zemljama Krune sv. Stevana (Mađarskom).

Ova zajednica bi se mogla da proširi i na Republiku Poljsku, ukoliko bi se uspostavile zajedničke granice između nezavisnih država Slovaka i Rusina (Malorusa), i kad bi ove male države stupile u grupu država Krune Sv. Stevana i Republike Poljske. (Ovo su slične ideje koje je ranije zastupao Stjepan Radić - prim. V T).

Hrvatski narod je daleko od komunizma. Većinu naroda čine seljaci koji ne mogu da budu komunisti, a i stoga jer:

- 1) duboko je religiozan i strogo se pridržava katoličke vjere,
- 2) porodicu smatra osnovnim načelom ljudskog života.
- 3) njemu je duboko usađena ljubav prema svojoj grudi koju obrađuje i koja ga hrani i na kojoj je on posednik svoje zemlje, svoga doma i imovine.

Potpuno je tendenciozno pokazivati hrvatski narod komunističkim. Ovo je kleveta koja ima za cilj da se hrvatskom narodu spreči da dođe do svoje slobodne pokrajine, svoje slobodne države.

Hrvatska inteligencija nema nikakvih odnosa sa komunistima, niti će ih pak imati. Ona će u slobodi naći svoj ideal političkog i privrednog života. Hrvatska nacija nema proletariata i velikim gradovima radništvo, čiji se broj u poređenju sa brojem seljaka i inteligencije potpuno gubi u ležišćima i idealima ostalog hrvatskog naroda.

Demokratija je potrebna da bi hrvatskom seljaštvu bio otvoren put za učešće u upravljanju svojom domovinom.

Simpatije hrvatskog naroda prema Italiji su velike, one poliču iz saznanja da samo Italija može da spase hrvatski narod u političkom i privrednom pogledu i ovo saznanje je duboko usađeno u sve narodne slojeve.

Znajući da je vođa moderne Italije Musolini stvarni arbitar neutralnih i istočnoevropskih država, želja je dr Maćeka da ga zamoli za pomoć za postizanje ciljeva hrvatskog naroda, pri čemu bi mu on svoje težnje i ciljeve istinito izneo.

Dr Maćek osuđuje pisanje dr Krnjevića kojega on karakteriše kao patriotu koji iznalazi način kojim bi mogao da želje hrvatskog naroda ne odvede do ispunjenja. Dr Krnjević bio je osam godina u inostranstvu i put kojim je on tamo pošao ne odgovara ideologiji hrvatskog nacionalnog pokreta.

Gornji razgovor počeo je u 9,30 i trajao je do 10,30 časova.
Zagreb, 29. oktobra 1938. godine."

Posle decembarskih izbora 1938, uoči otvaranja skupštine, u Zagrebu su se 15. i 16. januara 1939. sastali izabrani poslanici HSS, pod nazivom tzv. »Hrvatskog narodnog zastupstva«. Na tom sastanku izdala je sledeća *Deklaracija*, koja je upućena vladama velikih sila:

Hrvatsko narodno predstavništvo, kao jedino legitimno predstavništvo hrvatskog naroda, izabrano 11. decembra 1938. došlo je danas, 15. januara 1939. godine, u glavni grad Zagreb na savetovanje pod predsedništvom dr Vlatka Maćeka. Posle izveštaja poslanika razmotrena je svestrano politička situacija i narodno predstavništvo hrvatske došlo je do sledećih zaključaka:

Svetski rat je završen usvajanjem principa samoopredeljenja svih naroda. Hrvatski narod međutim izuzimajući to principijelno pravo opredeljenja svakog naroda, nema još svoje hrvatsko državno pravo, koje mu se i pre rata *de iure* priznavalo i kojega se on nije nikada odrekao. A to pravo znači da on bude gospodar na svojoj teritoriji.

U međuvremenu prenebreglo se to pravo hrvatskog naroda podvalama i silom. To je usledilo dvadesetgodišnjom borbom hrvatskog naroda za ostvarenje toga prava, i zbog toga on odbacuje trajnim otporom ne samo nasilnu državnu moc, već i ostale srpske političke faktore.

Prvo laka teškoća završila se ubistvom hrvatskih poslanika u beogradskoj Skupštini na dan 20. juna 1928. godine. Među ubijenima našao se i vođa i učitelj hrvatskog naroda, lično Stjepan Radić.

Pošto se videlo da to sve nije moglo da slomije želju hrvatskog naroda, zavedena je 6. januara 1929. godine diktatura. Ta diktatura traje još i danas sa razlikom što se apsolutistička golotinja hoće da prikrije krajnje providnim velom parlamentarizma.

I međuvremenu je i srpski narod najpogoršan Srbije - a zalim i u samoj Srbiji - uvideo da je život u jednoj državnoj zajednici sa Hrvatima jedino moguć ako se u takvoj zajednici hrvatskom narodu dadne puna sloboda i potpuno davanje prava, kao i jemstvo isto kao i srpskom narodu.

Vlastodržac, umesto da ova situaciju šćepa čvrsto rukama da bi najteži problem Jugoslavije rešio na zadovoljstvo Hrvata i Srba, u korist i očuvanja državne zajednice, preduzima sve da produži hegemoniju nad hrvatskim narodom, uprkos i želji samih Srba.

I/ uh razloga su izbori od 11. decembra raspisani po takvom Zakonu za koji je tadašnji i sadašnji ministar predsednik 1935. godine službeno izjavio da taj Zakon predaje izbore policiji u ruke. Na osnovu dokaza je utvrđeno da su ovi izbori sprovedeni pomoću terora, prevare, korupcije i falsifikata. Zato se oni koji su dobili većinu, što je objavljeno na dan 10. januara 1939. godine u Beogradu, ne mogu smatrati narodnim zastupnicima (predstavnicima). Jedno takvo sastavljeno narodno predstavništvo nije ništa drugo nego jedan pokušaj više da se prisilni apsolutistički režim prikrije pod ogrtačem parlamentarizma i da se lako i dalje održi. Zbog toga hrvatsko narodno predstavništvo odbija svaku saradnju sa takvim jednim prividnim predstavništvom.

Hrvatsko narodno predstavništvo ne može da prizna zakonitim takav nasilni i strani režim koji ne odgovara hrvatskom narodu. Hrvatski narodni skup (sabor) objavljuje sve ugovore i obaveze ništavnim i neobaveznim koje neodgovorni režimi zaključuje ili preuzmu, kao i ako to učini u ime hrvatskog naroda.

Hrvatski narod je pružio mnogo dokaza da želi da se politička pitanja na prijateljski način reše, i to po cenu najvećih žrtava. Ali prirodno je i razumljivo da jedan civilizovani narod neće većito i mirno da podnosi da mu se oduzima pravo bivstvovanja i slobode i da mu se nasilno otkazuje pravo da određuje svoju sudbinu u slobodnoj zajednici slobodnih naroda.

Hrvatski narod je pri svim izborima, kao i u svim manifestacijama svog nacionalnog života uvek naglašavao svoje neizbrisivo pravo na samoopredeljenje i to čini i ovom prilikom preko svoga legitimnog predstavništva.

Hrvatsko nacionalno predstavništvo ispunjavajući svoju dužnost, skreće pažnju svih odgovornih faktora kako ove državne zajednice tako i svih evropskih država, naročito velikih sila, na neodrživost i opasnost sadašnjeg stanja. Princip prava i slobode kao i savesti i dužnosti nalaze da se u interesu mira preduzmu takve mere putem kojih će biti osigurano sprovođenje prava samoopredeljenja hrvatskog naroda.

Hrvatski narod se nada da neće biti prisiljen da pristupi samoodbrani u svojoj osnovanoj težnji da živi u pravičnom miru. U suprotnom slučaju hrvatsko narodno predstavništvo odbacuje od sebe, u ime hrvatskog naroda, svaku odgovornost za događaje koje bi mogli da nastanu u ovom delu Evrope bez njegove krivice.

Hrvatsko nacionalno predstavništvo daje svome predsedniku i vodi hrvatskog naroda, dr Vlatku Mačeku, neograničeno poverenje i potpuno slobodne ruke, da on u svoje ime sve potrebno preduzme da bi se ostvarilo pravo samoopredeljenja hrvatskog naroda.³⁶

Tom prilikom Maček je održao govor, u kojem je, između ostalog, rekao:

Prilike su vanjske takve, da je u interesu hrvatskog i srpskog naroda, da nađemo rešenje u granicama države. Ipodvukao V. T.) Blokovi vode borbu za gospodstvo u svijetu. Mali narodi služe kao sitni novac kojim se izravnavaju računi. To nam najbolje pokazuje primjer Cehoslovačke. Za sporazum treba dvojica. Rekao sam u Beogradu: »Mi hoćemo da ostanemo, da se zajednički borimo. Ali ako Vam nije stalo. Vi ćete više izgubiti nego mi. Moramo prema lome tu našu borbu udesiti i voditi u dva pravca, i to: prvo, obzirom na unutrašnje prilike i drugo, obzirom na vanjske prilike. Sto se tiče prvoga, treba držan savez sa svima onima što je svijesno i pošteno, što hoće da sruši diktatorsku vlast. U pogledu drugoga, treba hvatati veze na sve strane da se uzmogne hrvatsko pitanje riješiti na zadovoljstvo hrvatskog naroda.«³⁷

Prema jednoj sačuvanoj zabelešci iz štaba Firerovog (Führer) zamenika vidi se da je 12. februara tog funkcionera posetio jedan izaslanik sa Mačekovim punomoćjem.

I/ aslanik je izjavio kako je Versajskim ugovorom hrvatski narod, koji je u ratu bio saveznik Nemačke, predan Srbiji i već 20 godina vodi borbu protiv svoga porobljavanja. Pobjeda načela o pravu naroda na samoopredeljenje priključenjem Austrije i Sudeta Nemačkoj pojačala je snagu i hrvatskom pokretu i povećala nacionalnu svest drugih ugnjetenih naroda u Jugoslaviji, što je dovelo do akutne krize koja se očituje: u rezultatima parlamentarnih izbora u decembru 1938. kada je 98% Hrvata dalo svoj glas »za ideju nezavisne države Hrvatske-; revolucionarnim pojavama na teritorijalno nastanjenim Hrvatima; rezoluciji od 15. januara 1939. u kojoj Hrvatsko narodno zastupstvo ističe pravo na samoopredeljenje i hrvatsko državno pravo kao osnovu za rešenje hrvatskog pitanja i skreće pažnju velikim silama na neodrživ položaj Hrvatske. Hrvatsko pitanje se ne može više odlagati i hrvatski narod traži odlučna dela: 400.000 članova Hrvatske seljačke zaštite spremno je da stupi u borbu za uspostavljanje hrvatske nezavisne države'. U skladu s odlukom Hrvatskog na-

rodnog zastupništva od 15. siječnja 1939. Maček moli pomoć Nemačke, izjavljujući da će nezavisna hrvatska država biti spremna da za vječita vremena najtješnje surađuje na vojnom, privrednom i političkom planu s Nemačkom i spremna je pristupiti Osovini i paktu protiv Kominterne, ako bi nemačka vlada bila voljna: pružiti Hrvatima moralnu pomoć u predstojećoj borbi za oslobođenje: zajedno sa Italijom preuzeti ulogu arbitra u momentu kada borba bude u odlučivom rješenju, kaže se na kraju beleške, značilo bi uspostavljanje mira u ovom djelu jugoistočne Evrope i isključenje uticaja koji u ovaj prostor dolaze sa svih strana i sve u ime svih naroda, drugih naroda Jugoslavije, kao i same Nemačke.

Spomenuti funkcioner dostavio je zabilješku o tim razgovorima Ministarstvu vanjskih poslova, s molbom da bude dostavljena fon Ribentropu, a sam je u razgovoru bio rezervisan.³⁷

Evo šta je o tome izjavio Nojhouzen (Neuhasen Franz) posle rata:

•Odmah posle uspostavljanja protektorata Nemačke nad Čehoslovačkom, ing. Košutić iz Zagreba tražio je da mu omogućim da pregovara sa mnom u ime Mačeka. Predložio je da se pregovori vode u Beču. Odbio sam to i rekao da ću za neki dan svakako oputovati avionom za Berlin, ali da se u Beču neću zaustaviti. Dan posle mog dolaska u Berlin javio mi se u hotelu »Kaiserhof« ing. Košutić, koji je također stigao u Berlin bez mog znanja. Razgovor između mene i Košutića vodio se u četiri oka. Objasnio mi je da razgovara u ime Mačeka i zamolio me da mu udesim sastanak sa Geringom (Goering Hermann) i Hitlerom, jer će on u ime Mačeka zamoliti Nemačku da uspostavi protektorat nad Hrvatskom, s tim da ovo prenesem dalje i udesim daljnje sastanke.

Odgovorio sam da mu ne mogu dati nikakove izjave po tom predlogu, ali da ću se postarati da mu uskoro donesem odgovor da li postoje mogućnosti za ovakove pregovore. Odmah zatim otišao sam kod Geringa i izvestio ga o tome. On je mašući glavom rekao: »Mi na ovo ne mislimo - sasvim isključeno!« Zatim je dodao da će kroz sat otići kod Hitlera da ga izvesti o tome.

Popodne istoga dana Gering mi je rekao da sopštim Košutiću: »Nemačka nema nikakvih planova ni namjera protiv integriteta prijateljske Jugoslavije«. Odbio je svaku diskusiju po predlogu Mačeka odn. njegovog predstavnika. Ovaj odgovor preneo sam ing. Košutiću, kojeg niko nije primio i koji je zatim oputovao natrag.³⁸

Ribentrop (Ribbentrop Joachim) je 20. marta 1939. potvrdio Canu da su u Berlinu

»po prilici pre mjesec dana bili Mačekovi opunomoćenici da bi ispitali stav Nemačke prema hrvatskom pitanju. Ribentrop je u pismu naveo da se 12. februara navodno jedan Mačekov opunomoćenik obratio jednom funkcioneru iz štaba Firerovog zamenika, s molbom da traži nemačku pomoć u rešenju hrvatskog pitanja i da je ta molba dostavljena Ribentropu. U toj molbi je navedeno: »Hrvatsko pitanje ne može se više odgađati i hrvatski narod zahtjeva odlučna djela. 400.000 naoružanih članova Hrvatske seljačke zaštite spremno je da stupi u borbu za uspostavljanje »nezavisne hrvatske države«. Pregovori s Beogradom o rješavanju hrvatskog pitanja ne pružaju nikakav izgled »i pored svih nastojanja koja se u tom pravcu preduzimaju s engleske strane ...«^{39a}

Treći period od dolaska Cvetkovića za predsednika vlade karakteriše se uporednim pregovaranjem sa Cvetkovićem i sa međunarodnim faktorima, o čemu će biti govora u sledećem odeljku.

Pad Stojadinovićeve vlade 4. februara 1939. izazvao je prekretnicu u italijansko-jugoslovenskim odnosima; nastalo je ubrzano zahlađenje, nepoverenje i postepeno udaljšavanje od ranije sklopljenih sporazuma. To nepoverenje je doprinelo ponovnoj orijentaciji sila Osovine za razbijanje Jugoslavije, u sklopu opšte osvajačke politike, uz podršku Mađarske i Bugarske. Zato je hrvatsko pitanje ponovo iskrslilo u prvi plan. Vesti o zaoštavanju odnosa u Hrvatskoj izazvale su sve veću zabrinutost u Rimu. Musolini je izdao naređenje da se izvesne jedinice koncentrišu oko Venecije (Venezia) radi upada u Hr-

vaisku u slučaju da tamo izbije pobuna³⁹. Ako bi to Nemci sprečavali, bio je spreman da prihvati borbu. Pošto su događaji mogli nastupiti svakog trenutka, pokušao je da povede pregovore sa Mačekom. Sem toga, put A. Košutića, prvog predsednika HSS, u Prag polovinom marta i jednog dela Mačkovih pristalica u Berlin, u isto vreme, u posetu Geringu (koji ih je uputio na Italijane. ako ne žele da pregovaraju sa jugoslovenskom vladom - V.T.) izazvao je surevnjivost i nepoverenje između Nemačke i Italije, iako je Nemačka zvanično obavestila Italiju da nema nikakvih aspiracija prema Hrvatskoj i da Jugoslavija potpuno potpada pod italijansku sferu uticaja.⁴⁰

Posle pada Stojadinovićeve vlade, nova Cvetkovićeve vlada izjavila je da joj je *osnovni zadatak rešavanje hrvatskog pitanja*, tako da je u odnosu na hrvatsko pitanje nastala nova unutrašnja situacija, a na njega su se odnosili i novi događaji u međunarodnim odnosima. Tako je »Politički vjesnik«, ističući publicitet koji je u svjetskoj štampi davan hrvatskom pitanju povodom pada Stojadinovićeve vlade, pisao da je time »došla do jasnoga izražaja činjenica, da je hrvatsko pitanje doista međunarodno pitanje i da ga beogradski vlastodršci ne mogu rešavati ili prelaziti preko njega, kako ih je volja«. Dalje je ovaj list pisao da će se međunarodni karakter hrvatskog pitanja sve više pojačavati bez obzira na moguće pravce razvoja međunarodnih odnosa⁴¹.

Pad Stojadinovićeve vlade i ulazak nemačkih trupa u Prag 15. marta izazvali su zabrinutost i u Italiji. O tome ministar inostranih poslova Čano 17. marta 1939. piše: »Duće (Duce) je izvanredno zabrinut i potišten. Prvi put ga vidim u ovakvom raspoloženju. Čak u trenucima anšlusa sačuvao je veću prisebnost. *Obuzima ga hrvatski problem* (podvukao V.T.): Boji se da Maček proglašeni nezavisnost i stavi se pod nemačku zaštitu. U tom slučaju nema izbora - kaže on - osim ovih: ili ispaliti prvi hitac protiv Nemačke, ili će nas smrviti revolucija, koju će podići sami fašisti: nitko ne bi mogao podnijeti da vidi kukasti križ na Jadranu«. ⁴²

U proleće 1939. baš kad su pregovori sa Cvetkovićem zapali u krizu, Maček je preko svojih agénata pregovarao sa vladom Italije o rešenju hrvatskog pitanja, želeći ujedno da zaplaši vladu u Beogradu otcepljenjem Hrvatske i razbijanjem Jugoslavije. U izjavi datoj dopisniku »Asošijated presa« (Associated Press) 21. marta 1939. Maček je, između ostalog, rekao:

»Ovo pitanje može se brzo rešiti. Treba uvidjeti da je za Hrvatsku prilično svedjedno da li će ovo pitanje biti stavljeno na dnevni red od Amerikanaca ili od Hitlera«

Za vreme svog boravka u Rimu Gering je 15. aprila 1939. u ime Hitlera čestitao Musoliniju za upad italijanskih trupa u Albaniju. On je tom prilikom obavestio Musolinija da je odbio da primi nekog Mačkovog emisara i da ga je uputio u Rim, pošto je smatrao »da Jugoslavija stoprocentno ulazi u interesnu sferu Italije«. Iako je žalio za Stojadinovićem, koji je bio bolji partner Osovine od njegovog beznačajnog naslednika (Cvetkovića), Gering je ipak veroval da će Jugoslavija ostati dobronamerno neutralna. On je tom prilikom izjavio:

»Jugoslavija može živeti samo onda ako se poveže sa druga dva suseda - Italijom i Nemačkom. Osovina sama po sebi ima interes da se stvari mirno razvijaju u Jugoslaviji. I slučaju rata Nemačke sa Zapadom, očekujemo blagonaklonu neutralnost Jugoslavije«. ⁴³

O pregovorima sa Nemačkom Kren kaže: »Dio voćstva smatrao je da je stvar zapadnih sila izgubljena i da treba svakako stati na stranu Nemačke i učiniti neki aranžman s Nemačkom. Tako su se izražavali i na tome insistirali dr Pernar i dr Andres. .

Kren navodi da je veza sa nemačkom vladom održavana preko Dolanskog, koji je bio istaknuti član HSS, ali ujedno i agent nemačke obaveštajne službe. Kren kaže da je Dolanski

dovodio u vezu predstavnike Nemaca s Članovima vodstva, a jednom je rekao da sledećih dana ide u Nemačku. te da je od dr Pernara dobio mnogo loga što una tamo posvršavati. Naglašavao je da s'e što nama donosi, govori i predlaže, čini po dobivenim uputima od voćslva. On je imao zadaću da voćstvo Sto lešnje poveže sa Nemcima ... Maček je i sam pregovarao s Nemcima O tom poslu je Dolanski putovao kao kurir u Nemačku te posredovao 0 dodiru s Nemcima Mačeku. Košutiću i Pernaru u cilju vođenja političkih razgovora i pregovora«. ^{43*}

Janko Tortić, jedan od bliskih Mačkovih saradnika (za vreme NDH ministar u Pavelicevoj vladi) održavao je u ime voćstva HSS tajnu vezu sa nemačkim agentima. O tome dr Vladimir Židovec kaže da je cilj nemačke politike bio u tome da se sporazume sa HSS-om, da je on »sa znanjem i odobrenjem dr Mačeka još u godini 1940, a pogotovu ona prva tri meseca 1941. godine, vodio pregovore s Nemcima« da su oni »baš tim pregovorima pridavali najveće značenje«. ¹⁴

Nemački inženjer Derfler (Dörfler Michel koji se prividno bavio privrednim pitanjima u Jugoslaviji, posebno u Hrvatskoj - prim V.T), u svom izveštaju Vrhovnoj komandi Vermahta od 7. novembra 1940. godine naveo je da njegov rad nailazi na podršku hrvatskog rukovodstva i njegovih vodećih ljudi, s kojima stoji u srdačnim i prijateljskim odnosima, a isto l na podršku nadležnih ministata da je prilikom poslednjeg jesenjeg sajma -imao čast da u svojoj kući pozdravi vodeće ličnosti jugoslovenske delagacije. ministla trgovine Andresa. senatora i potpredsednika HSS inž Košutića i urednika -Hrvatskog dnevnika«. Tom prilikom saglasili su se o mnogim privrednim i ekonomskim problemima u Hrvatskoj. Na pulu /a Beogi ad, na poziv ministra Andresa, vozio se zajedno sa njim i njegovim ministarskim kolegama u vladinim salonskim kolima i lom prilikom konstatovao »njihovu bezuslovnu orijentaciju na Nemačku Sutradan su mu ministri saopštili da su sa razgovorima upoznali kneza Pavla koji je bio zadovoljan i primio ga u audijenciju, čime su ministri, naročito Hrvati, ocenili ne samo kao odavanje priznanja njemu (Derfleru), nego kao i svoj uspeh u izgradnji zajedničke jugoslovenske države u tesnoj povezanosti sa Nemačkom ⁴⁵

Međutim, Maček se obraćao za pomoć i zapadnim demokratijama, npr. krajem marta 1939. godine poslao je Jukica kod Krnjevića sa instrukcijama da se britanskoj i francuskoj vladi ukaže na hitnost rešavanja hrvatskog pitanja da bi te vlade uticale na krieza Pavla. Tako je u razgovoru sa F. Nikolsom (Nichols Philip) u Forin ofisu 30. marta Krnjević istakao da kao glavni tajnik HSS ima pravo da govori u iine celokupnog hrvatskog naroda; da i on i njegova stranka veruju u uzdržavanje od upotrebe sile kako u domaćim tako i u međunarodnim poslovima, pa su zbog toga redovno odbijali mnoge ponude od italijanske i nemačke vlade da ce podržati njihovu stvar; »da njegovi zemljaci, Hrvati, ne žive samo u Hrvatskoj već po čitavoj dalmatinskoj obali«; da Hrvati u potpunosti shvataju opasnost od promene statusa kvoa na Sredozemlju i da bi Italijani mogli lako pokušati da zauzmu dalmatinsku obalu ako bi engleska i francuska snaga oslabila u lom području. Nikols mu je odgovorio da britanska vlada nikako ne namerava da interveniše oko hrvatskog pitanja, da je od prvorazredne važnosti da Jugoslavija bude iznutra ujedinjena da ne bi došlo do intervencije bilo koje od diktatorskih sila, što potvrđuju i ponude Nemačke i Italije da ne intervenišu i da bi bilo dobro da Hrvati pokažu što veću pomirljivost kako bi došlo do rešenja. Posle Londona Krnjević i Jukić su otputovali u Pariz, gde su s pažnjom saslušali Krnjevićeva izlaganja, ali se ne spominje s kim se Krnjević sastao. ⁴⁸

Dok je bila u neizvesnosti u pogledu stava jugoslovenske vlade u vezi s okupacijom Albanije, italijanska vlada se živo interesovala za Mačkovu inicijativu da se pomoću italijanske vojske razbije Jugoslavija. Stoga je Čano rado primio Mačkovu agente, Bombelesa (Bombelles Josip markiz de) i Karnelutija. On je, na Mačkov zahtev, doveo Bombelesa u vezu s Pavelićem.

Međutim, poštujuć Cinear-Marković ponizno primio svršen čin u Albaniji, Italijani su rešili da trenutno ne predu/imaju ništa što bi tada oslabilo Jugoslaviju, tako da je Čano 2. maja u tom smislu i ubavestiu Maćeka.⁴⁷

Kad je Namesništvo odbilo pripremljeni sporazum od 27. aprila 1939. Hrvatsko narodno zastupstvo je na sednici od 8. maja donelo *Rezoluciju da se hrvatsko pitanje postavi kao međunarodni problem*.⁴⁸

Međutim, Musolini je ovlastio Čana da ojača Maćekov pokret. Kad se posle dva dana Kareluti vratio iz Zagreba s Maćekovom porukom da će odbaciti sporazum s Beogradom i pripremiti pobunu, Čano je s njim 26. maja 1939. sačinio sledeći ugovor, kojeg je nemački generalni konzul Kaše (Kasche Siegfried) 31. maja 1941. iz Zagreba uputio Ministarstvu inostranih poslova u Berlin, a koji u prevodu glasi:

• Paralelno sa aktivnošću za rešavanje hrvatskog pitanja kao međunarodnog problema Maćek je vodio pregovore sa Cvetkovićem i kao rezultat tih pregovora, bio je postignut sporazum 27. aprila, ali ga je Namesništvo sutradan odbilo. Zbog toga se 8. maja u Zagrebu sašlo Hrvatsko narodno zastupstvo, koje je izdalo rezoluciju u kojoj je, kao i u rezoluciji od 15. januara, izražena potreba intervencije velikih sila u rešavanju hrvatskog pitanja, jer je -hrvatski narod nepravedno i bez svoje krivnje i protiv svoje volje isključen iz svake međunarodne suradnje -⁴⁹

Pošto poseta kneza Pavla Rimu polovinom maja, prema Čanovim rečima, nije dala zadovoljavajuće rezultate, jer Beograd nije preuzeo nikakvu obavezu o pristupanju Osovinu, Kareluti je 18. maja saopštio Čanu Maćekovu poruku, u kojoj je bilo rečeno da on nema namjere da se sporazumeva s Beogradom, da želi da nastavi akciju za otepljenje Hrvatske i da se obavezuje da će, na zahtev Italije, u roku od 6 meseci podići ustanak i zatražiti italijansku pomoć, zato moli zajam od 10 miliona dinara.⁴⁹

Čano je odgodio odgovor do povratka iz Berlina. A pošto je u Berlinu stekao utisak da s nemačke strane ne bi bilo većih prepreka eventualnoj italijanskoj akciji prema Jugoslaviji, i s obzirom na Maćekovu poruku da želi nastaviti akciju za otepljenje Hrvatske, Rim je promenio ono držanje u odnosu na Jugoslaviju koje je Čano zauzeo u razgovoru sa Bombelesom od 2. maja, pa je Musolini 24. maja - kad je dobio Čanov izveštaj o putu u Berlin - ovlastio Čana da Maćekov pokret podupre novčanim sredstvima.⁵⁰

Kad se 26. maja vratio iz Zagreba, Kareluti je saopštio Čanu da je Maćek još odlučnije spreman za pripremanje ustanka. Tom prilikom formulisan je nacrt sporazuma između Italije i Maćeka koji je predviđao podizanje ustanka u Hrvatskoj i italijansku intervenciju. Zapisnik je poslat u Zagreb da ga Maćek potpiše.⁵¹ Tekst sporazuma glasi:

»1 da bi hrvatski pokret postigao cilj koji je sebi postavio, potreban mu je period od 4-6 meseci

Posredstvom D. Karelutija utvrđeno je da će Hrvatska seljačka stranka u slučaju konflikta tražiti da se smesta okupira celokupna teritorija čije oslobođenje ona želi.

2. Po završetku priprema koje treba da dovedu do unutrašnjeg ustanka na hrvatskoj teritoriji, dr Maćek će uputiti molbu Italiji da preduzme vojnu intervenciju.

3. Neposredno po okupaciji obrazovaće se vlada sa dr Maćekom kao predsednikom i jednim italijanskim namesnikom

4. Hrvatska će biti slobodna država povezana sa liškom unutaj utvrđenih granica

5. Ministarstvo rata i ministarstvo spoljnih poslova biće zajedničko sa Italijom

6. Italija će da ima jedan garnizon i jednog namesnika u slobodnoj hrvatskoj državi

7. U vreme posle okupacije, koja će se još detaljnije utvrditi, odlučiće se o pitanju mogućnosti tedne personalne unije sa Italijom

8. Kraljevska italijanska vlada će dr Mačeku, u cilju organizacije unutrašnjeg ustanka, dati zajam u visini od 20 miliona dinara. (U Canovom *Diario*, str. 106, stoji 21 milion dinara).

Potpisao:
u ime italijanske vlade
Canò

Potpisao:
za dr Mačeka
ing. Carnelutti⁵²

Original se nalazi kod Anfuso (Anfuso Filippo).

Napomena: S. Kaše u sprovednom aktu od 31. maja 1941. napominje da poglavnik Pavelić takođe poseduje »punomoćje koje je dr Maček dao italijanskom Jevrejinu inženjeru Karnelutiju, koji je po nalogu dr Mačeka pregovarao sa ministrom spoljnih poslova grofom Canom u pogledu pomenutog sporazuma«.

Povodom ovog sporazuma, Čano je napisao:

»Musolini je sav obuzet mišlju da na komade razbije Jugoslaviju i prisjedini Hrvatsku. Smatra da je poduhvat dosta lak i. kako stvari sada stoje, smatram da ima pravo. U isto vreme mislim na bolje organizovanje kosovskih Albanaca koji bi mogli predstavljati nož u bok Beogradu«.⁵³

Musolini je odobrio ovaj plan i za nekoliko dana je trebalo da otpočne isplata novca u Cirihi (Zürich). Međutim, Maček je odbio da potpiše protokol, s objašnjenjem da ponovo vodi pregovore s Beogradom i da treba da izvede načisto još neke tačke protokola.

Pre zaključenja ovog ugovora, Maček je održavao vezu sa Canom i preko svoga drugog poverenika - markiza Bombellesa koji se predstavio **Canu** da govori u ime ustaša, opisujući surovo ponašanje Srba prema Hrvatima i izražavajući želju da Hrvatska postane autonomna kraljevina kojom bi upravljao italijanski princ. Da bi ga iskoristio, **Canò** gaje povezao sa Pavelićem, koga je Italija smatrala najefikasnijim svojim propagatorom među Hrvatima. Italijanski planovi o rušenju Jugoslavije bili su površni - sastojali su se od iredentističkog podbadanja albanske manjine u Jugoslaviji do davanja novčane potpore Mačeku i njegovom separatističkom pokretu.⁵⁴

Bombeles je stalno podsticao Italijane da Italija preduhitri nemačku intervenciju u Hrvatskoj, pa je **Canò** stvarno pomišljao o slanju trupa-slušajući savet ovog »poverljivog čoveka«, da preko njega utre put do Mačeka. Međutim, Čanove nade su propale kad gaje Pavelić obavestio da je nemačka obavestajna služba utvrdila da je Bombeles beogradski špijun⁵⁵. Tada je na pozornicu stupio Karneluti koji se prijavio **Canu** u velikoj tajnosti kao Mačkov specijalni izaslanik. I on je upozoravao **Canu** da bi Hrvati, iako su antinemački orijentisani, tražili pomoć od Nemačke ako Italija odbaci njihov apel, i molio ga da interveniše da im Beograd da širu samoupravu, u protivnom oni bi se »pobunili protiv Beograda i apelovali na Italiju za pomoć«. Karneluti je rekao da bi Hrvati obrazovali hrvatsku republiku koja bi bila povezana sa Italijom ekonomskom i carinskom unijom, a zatim se sjedinila sa njom. Musolini se saglasio sa tim i rekao **Canu** »da pomaže Hrvate u izvođenju ovih planova«.⁵⁶

Međutim, Maček je posle rata tu stvar drukčije predstavio. On kaže:

»U martu 1939 posetio me Karneluti građevinski poduzetnik iz Zagreba, koga Canò spominje u svom *Dnevniku*. Uprkos njegovog italijanskog porekla (njegov otac nekada je bio italijanski konzul u Zagrebu) Karneluti je bio potpuno Hrvat, štaviše član Seljačke stranke. Izjavio mi je da je prijatelj ili rođak (zaboravio sam što) Dina Alfijerija (Dino Alfieri), zamjenika ministra inostranih poslova, s kojim je nedavno razgovarao. Alnjeri ga je obasuo pitanjima o hrvatskim stvarima kao > o mojoj ličnosti. Pošlo ću se uskoro opet sastati, doda'«.

je Karneluti, želeo je da sazna da li ja imam nešto posebno za njega da prenese Alfijeriju. Nisam imao nikakvu poruku, ali sam molio Karnelutija da ispila kod Alfijerija da li je stvarno postojao tajni Cano - Stojadinovićev sporazum. On je obećao da će to pokušati, ali nikada nije došao da mi kaže šta je saznao ako je išta saznao, a ja ga o tome nisam pitao.⁵⁷

U izjavi Hoptneru, Maček je priznao da je Karneluti došao da ga vidi uskoro posle Canovog povratka iz Beograda (22. januara 1939, tj. neposredno posle Rezolucije hrvatskog zastupstva od 15. januara - prim. V.T.). »Mada italijanskog porekla (imao je jednog brata u italijanskoj diplomatskoj službi), **Karneluti** se smatrao Hrvatom«. On je bio član Hrvatske seljačke stranke i dopisnik »Hrvatskog dnevnika«, službenih novina. Na svome putu za Trst da vidi jednog rođaka, italijanskog ministra propagande Alfijerija, Karneluti se **zaustavio** da pita Mačeka da li bi mogao učiniti štogod za hrvatsku stvar. Maček je rekao da bi mogao. Mogao bi da sazna šta se desilo između Stojadinovića i Čana. Karneluti je prihvatio misiju i tražio pismeno ovlašćenje. Pismo koje mu je Maček dao govorilo je samo da je donosilac pisma član HSS, i ništa **više**. Ovaj sastanak bio je u martu 1939. i Maček nije video Karnelutija ponovo do maja 1939. godine.⁵⁸

Postavlja se pitanje kako je moguće da Karneluti, prilikom ovog novog susreta u maju nije ništa rekao Mačeku i da ga ovaj nije pitao. Pa o čemu su onda razgovarali? Očigledno je da je Karnelutijeva misija uspela - doneo je koncept ugovora.

I za Ugovor Maček - Cano od 26. maja 1939. Maček ima drukčiju interpretaciju, koja se ne slaže sa Canovom u *Dnevniku*. On kaže da mu je Karneluti doneo da potpiše ugovor koji je bio otkucan na mašini na hrvatskom jeziku i da nije imao nikakav potpis, da nije bilo ni pomena o nekoj italijanskoj subvenciji za njegov pokret niti ikakve izjave koja bi ga obavezivala da digne pobunu. Umesto toga, sporazum je predviđao da bi, u slučaju italijansko-jugoslovenskog rata, Hrvati pozvali italijansku vojsku da im pomogne protiv Beograda. Oni bi tada proglasili Hrvatsku nezavisnom državom vezanu za Italiju personalnom unijom i zajedničkim ministarstvom narodne odbrane. Karneluti je rekao Mačeku da može promeniti svaku tačku ovog dokumenta izuzev jedne, pitanje personalne unije sa Italijom.

Mačekova reakcija na sve ovo bila je brza. On je rekao Karnelutiju da ga je poslao u Italiju da prikupi informacije, a ne da ulazi u pregovore ma kakve vrste. Sa ovim, on savi memorandum (ugovor - prim. V.T.), stavi ga u džep i napusti sobu.⁵⁹

Karneluti je obavestio Čana da Maček nije potvrdio ugovor zato što je obnovio pregovore s Beogradom i što želi da sa Canom razjasni neke tačke, a Bombeles - koji još nije bio otkriven kao špijun - rekao je Čanu da je Maček to mogao odbiti zbog drugih obaveza ili zato što je demokrata i što želi da izbegne svako sporazumevanje sa fašizmom⁶⁰. Kad se Maček vratio sa odmora iz Slovenije, u Zagrebu su profašistički elementi već šaputali kako je propustio priliku da oslobodi Hrvatsku.⁶¹

Hoptner, međutim, pretpostavlja da je Karnelutijeva misija u Rimu bila onakva kakvu je on (Karneluti) opisao, s obzirom na otvorenu Mačekovu pretnju da će tražiti stranu pomoć u borbi Hrvatske za samoupravu. Ipak, on je najviše želeo da postigne autonomiju za svoj narod, prvenstveno u granicama jugoslovenske države, ali da nije bio ni protiv toga da upotrebi druga sredstva da zaštiti svoje Hrvate.⁶²

Po svemu izgleda da je Maček smatrao da je dovoljan potpis njegovog opunomoćenika Karnelutija i da bi njegov potpis mogao da bude nezgodan ako bi iskrsla neka opasna situacija: s druge strane, Cano je želeo da vidi i Mačekov potpis da bi bio sigurniji u izvršenju ovog dalekosežnog dokumenta. Ova pretpostavka može se potkrepiti sledećim činjenicama:

1) Neosporno je, jer i sam Maček priznaje, da je slao Bombelesa i Karnelutija u Italiju sa »pismima- i radi »informacija«, da je Karneluti («koji se osećao Hrvatom») imao brata u italijanskoj diplomatskoj službi i da se sastajao i sa italijanskim ministrom propagande Alfijerijem⁶³. Neubedljivo je da su ti dugotrajni pregovori i odnosi bili naivnog karaktera kad se zna da je Maček otvoreno pretio Beogradu stranom intervencijom;

2) Polovinom marta, kad je Nemačka proglasila protektorat nad teškom i Slovačkom, prvi potpredsednik HSS A. Košutić išao je u Prag »zbog ličnih razloga«, a u stvari da vidi na koji bi način i Hrvatska mogla postati nemački protektorat. U isto vreme jedan deo Mačekovih pristalica pokušao je da se sastane sa Geringom, ali ih on nije primio, već rekao i njima i Canu da treba da pregovaraju sa Italijom ako neće sa svojom vladom, jer Jugoslavija potpuno potpada pod italijansku sferu uticaja;⁶⁴

3) Posle okupacije Albanije, 7. aprila 1939. Cano je rado primio Mačekove agente Bombelesa i Karnelutija da bi iskoristio Mačekovu inicijativu da se pomoću italijanske vojske razbije Jugoslavija, a na Mačekov zahtev povezao je Bombelesa sa Pavelicem;⁶⁵

4) Ugovor od 26. maja priprema se u vreme kad pregovori sa Cvetkovićem dolaze u krizu (kad je 28. aprila Namesništvo odbilo pripremljeni sporazum Maček - Cvetković), jer je uskoro posle toga Maček 5. maja i preko štampe objavio da su pregovori prekinuti, okrivljujući kneza Pavla, a već tri dana kasnije, 8. maja, Hrvatsko narodno zastupstvo je donelo *Rezoluciju* u kojoj se traži intervencija stranih sila, verovatno u nadi da će Italija intervenisati kad se već radi na sporazumu o tome.

5) Iako Maček tvrdi da je ugovor (memorandum) bio napisan na hrvatskom jeziku, ipak se ne može posumnjati da je original koji se nalazio kod Anfuosa bio napisan i na italijanskom jeziku, jer je pisan u Rimu i tamo potpisan, tim pre što su ga i Nemci preveli na nemački jezik i dostavili nemačkom Ministarstvu inostranih poslova

Dok je Karneluti radio u Rimu drugi Mačekovi izaslanici Krnjević i Jukić produžili su svoju aktivnost u Berlinu i Parizu, sa zadatkom da ukazuju na hitnost rešavanja hrvatskog pitanja time što bi britanska i francuska vlada vršili svoj uticaj na kneza Pavla. Pri tome su u razgovoru sa britanskim i francuskim političarima izjavljivali da i Hrvati i Srbi žele sporazum, da Hrvati nemaju namere da se obraćaju inostranstvu za potporu i daje ceo narod za prijateljstvo sa zapadnim demokratijama. Svuda su njihova izlaganja primana sa interesovanjem, a u Londonu su primani korektno i prijateljski, ali im je stavljeno do znanja da V. Britanija ne želi da se meša u hrvatsko-srpski spor.⁶⁶

Za vreme pregovora sa Cvetkovićem o rešavanju hrvatskog pitanja, Maček je 1. avgusta 1939. godine dao opširnu izjavu dopisniku američke agencije »Associated Press« (»Associated Press«), koju je u celini objavila američka štampa. Istovremeno, najugledniji američki list »Njujork Tajms« (»The New York Times«) u svom broju od 2. avgusta iste godine preneo je ovu izjavu, koja glasi:

»Maček je za otcepljenje Hrvatske uz pomoć Rajha ako Srbi budu uporni«.

Kupinec, 1. avgust. - Dr Vladimir Maček, vod Hrvata, zapretio je danas da otcepi Hrvatsku od Jugoslavije - čak i ako bi to verovatno značilo svetski rat - ukoliko njegov narod ne dobije hitno potpunu autonomiju. Dr Maček je nedvosmisleno izjavio da će Hrvatska da se otcepi od Jugoslavije ako se ne udovolji njegovim zahtevima za autonomijom. Upitan da li bi takav gest značio revoluciju, on je odgovorio: 'To bi značilo još više - to bi verovatno izazvalo svetski rat'

Seljački vod je priznao da bi verovatno došlo do protektorata nad Hrvatima. Ta je izjava usledila na pitanje da li smatra da bi Nezavisna Hrvatska mogla da opstane od Srbije. U pogledu uloge koju bi Nemačka, severozapadni sused Jugoslavije, "d" kako su nacisti pripojili Austriju, mogla da odigra prilikom otcepljenja Hrvatske, Maček je izjavio: 'U redu

- neka bude Nemačka - pustimo je neka di Je i zavede red. Neko mora zvesti red u Jugoslaviji. Ako Beograd nije u stanju da zavede red u Jugoslaviji. Nemačka to može. Postoji izvesna sličnost između našeg slučaja i Cehoslovačke. Isti elementi se pojavljuju u obe zemlje. Nadam se da još ima \remena da se spasemo. ali se bojim da nije suviše dockan. Kad bi zavisilo samo o nama. Hrvatska bi imala svoju nezavisnost vec odavno'.

Dr Maček je rekao da postoje velike poteškoće na putu za sporazum' u pogledu njegovih zahteva i bata krivicu na ono što on naziva 'Beogradska klika' koja se meša u to«".

O karakteru Mačkovih pregovora za rešenje hrvatskog pitanja kao međunarodnog problema u našoj literaturi postoji nekoliko ocena koje se, uglavnom, slažu i u pojedinostima razlikuju. Navešćemo neke:

Viktor Novak u svom delu *Magnum Crimen*, između ostalog kaže:

•Memoari grofa Ciana svakako ne osvetljaju samo pregovore i razgovore, prijedloge i zaključenja između Ciana i Mačeka u 1939. nego ona bacaju iz ove perspektive i sva osvetljenja na događaje od samog sporazuma od 24. avgusta (26 avgusta - V.T.) 1939. do 25. marta, a onda naročito od 25. marta do 6. aprila 1941. kao i Mačkov stav u vrijeme okupacije. Svakako pada u oči zastoj u pregovorima sa Beogradom od maja do avgusta, i užurbana akcija Karmelutija kod grofa Ciana! Nema sumnje da sa svega toga nije još dignuta čitava zavjesa. ali već i ovo što je slijedilo, ubrzo poslije sporazuma o banovini Hrvatskoj, uveliko govori. posrednim jezikom ne samo o kolebljivosti dr Mačeka. nego o pravom janusovskom liku prepređenog fiškala, koji ide ka istom cilju. kao i Pavelić. samo kroz etape i drugim sredstvima i metodama. Jer. između Pavelića i Mačeka u tim njihovim nastojanjima nema nikakve razlike. Naprotiv, oni se dopunjuju i onda kad su različni, kao i onda kad su isti«.⁶⁸

Međutim, ovakvo kategoričko upoređenje Mačeka sa Pavelićem nije tačno, jer je Maček više puta pokušavao da reši hrvatsko pitanje i u okviru jugoslovenske zajednice.

Dr Ferdo Čulinović je 1958. godine postavio pitanje da li se može sumnjati u ono što Čano piše, pa odgovara:

•Naprotiv, mnoge činjenice pokazuju da ove Čanove bilješke odgovaraju istini. Na to ukazuju i poslije rala pronađeni tajni arhivi fašističkog Rima. Preostaje jedino odgovor na pitanje da li su Karmeluti i Bombeles zaista bili Mačkov emisari: nisu li se oni možda krivo predstavljali? Na to pitanje daju odgovor ne samo tadašnje opće prilike u Hrvatskoj, kao i otprije već poznat Mačkov stav prema centralizmu i hegemonistima oko dvorske kamarile, nego i okolnost da ima veoma malo vjerojatnosti da bi se Karmeluti i Bombeles usudili da na taj način varaju fašističku vladu u Rimu. Preostaje. dakle, *zaključak, da Čanovi navodi zaista odgovaraju istini* (podvučeno u originalu). To znači da su velikohrvatski separatistički elementi (i u vodstvu HSS) tražili 'oslobođenje' Hrvatske na taj način što su joj pripremali talijanski protektorat! A to je po prilici baš ono. što je fašistički Rim želio i ostvario (iako privremeno!) za t/v. Nezavisne države Hrvatske posredstvom svog drugog agenta - Ante Pavelića. Naprijed navedena Okružnica 'hrvatskog narodnog pokreta' (tzv. Strogo poverljiva okružnica iz 1939. godine. koja ima sličnosti sa ciljevima tzv. masovnog pokreta 1971. godine - V.T.) odaje dakle i po tome svoj pravi izvor«.⁶⁹

Za postavku daje Maček u pregovorima sa Čanom bezrezervno želeo italijansku intervenciju i da je to bio njegov primarni cilj tvrdi Nikola B. Milovanović. On, između ostalog, kaže:

Od navedene Mačkovje izjave listu 'Dejli Ekspres' (Daily Express od 10. aprila 1934 - V.T.) do ove nagodbe njegovog tajnog izaslanika Karmelutija sa Čanom (pripremljen ugovor od 26. maja 1939 - V.T.) nije prošlo ili mesec i po dana. Pa ipak to vrlo kratko vreme bilo je, kao što se vidi, dovoljno da se Maček u borbi /a vlasi spusti rta pozicije totalnog izdajnika hrvatskog naroda, spremnog da njegovu sudbinu preda na milost i nemilost fašističkoj Italiji. Njegovo busanje pred svetom da se bori za interese hrvatskog naroda - koji je, kao i drugi narodi Jugoslavije. imao zaista pravo da se bori za svoju slobodu, nacionalnu ravnopravnost i socijalnu pravdu - pokazalo se. u stvari. kao prljava borba hrvatske buržoaske grupe, kojoj je Maček bio na čelu za vlast i zadobijanje ekonomskih pozicija, makar i po cenu stranog porobljavanja. Mačkov se stav. dakle, u suštini već lada poklapao sa stavom zloglasnog neprijatelja i izdajnika hrvatskog naroda budućeg kvislinga i teškog ratnog zločinca Ante Pavelića. «⁷⁰

No, N. Milovanović priznaje daje dopisnik »Dejli Ekspresa« (»Daily Express«) napisao:

»Dr Maček nije rekao da su netačne sve vesti o tome da su Nemci ili Italijani ponudili neku pomoć. Dr Maček i dalje vodi pregovore koji mogu dovesti do autonomije Hrvatske i do sređivanja prilika u Jugoslaviji. Na pitanje kako bi držanje zauzeo da mu se obrate diktatori?« Maček je odgovorio: -Ako bude došao Musolini i rekao: 'Slušajte vi, Hrvati, ja ću upotrebiti svoj uticaj da vas pomognem da dobijete autonomiju' mi ćemo reci: 'Bravo Musolini!' Ako bude došao Hitler sa istom ponudom mi ćemo reci: 'Bravo Hitler!' a ako Chamberlen (Chamberlain Neville) bude rekao: 'Šaljem jednu veliku eskadru u Jadransko more i savetujem Srbima da vam daju autonomiju', mi ćemo onda uzviknuti 'Bravo Chamberlen!' Ono što mi tražimo to je autonomija, ali autonomija u granicama, a ne van granica jugoslovenske države. «^{6a}

Prema tome, ova izjava ne može se okarakterisati kao izdaja - V. T.

Slično mišljenje o kontaktima Mačeka sa grofom Čanom dao je Nikola Milovanović u svojoj knjizi *Od nuirselskog atentata do Trojnog pakta*, a najoštrija osuda Mačeka izneta je u Predgovoru prevoda *Dnevnik grofa Čana*.⁷⁾

Međutim, ako se u celini posmatraju naponi HSS i njenog predsednika Vlatka Mačeka za rešavanje hrvatskog pitanja kao međunarodnog problema, izgleda mi da su najispravniji sledeći zaključci dr Ljuba Bobana:

»1) kontakti s Rimom nisu bili izolirana, usamljena i jedina akcija vodstva HSS na međunarodnom planu. Oni su bili sastavni dio šire aktivnosti usmjerene u raznim pravcima i prema totalitarnim silama i prema zapadnim demokracijama;

2) cilj vanjskopolitičke aktivnosti vodstva HSS, pored ostalog, bio je i u tome da se iskoristi antagonizam zainteresiranih zemalja oko Jugoslavije i Hrvatske s ciljem da se postigne veća sigurnost pred opasnostima izvana i radi jačanja pozicija u sukobima s Beogradom. Maček je nastojao da na vanjskopolitičkom planu razbije izolaciju u kojoj se nalazila HSS, što joj je slabilo pozicije u unutrašnjoj politici. Nastojanja da se HSS prema vani izolira bilo je jedno od važnih obilježja Stojadinovićeve vanjske politike;

3) kontaktiranja na međunarodnom planu služila su Mačeku kao orijentacija u toku priprema i u toku pregovora s Cvetkovićem i imala su utjecaja na njegove zahtjeve, stavove i taktiku. Iako se vodstvo HSS stvarno prema vani nalazilo u izolaciji. Maček je ipak pridavao posebnu važnost vanjskopolitičkom faktoru, vjerujući da će razvoj međunarodnih odnosa primorati i zainteresirane sile i vladajuće krugove u Jugoslaviji da se založe za sporazum o hrvatskom pitanju;

4) ... Pokušaji kontakata predstavnika HSS s Berlinom jasno su otkrivali činjenicu daje Hrvatska »u nadležnosti« Rima. Utvrditi što to stvarno znači, na što je sve spreman Rim, i kakvi su njegovi ciljevi prema Hrvatskoj, svakako je bilo važno za Mačekovu orijentaciju, kako za odnose prema Rimu tako i za odnose prema Beogradu;

5) ... Kaneluti je s prijedlogom za talijansku intervenciju došao u trenutku prekida pregovora zbog odbijanja kneza Pavla da potvrdi sporazum od 27. travnja. Nakon toga ... rezolucija Hrvatskog narodnog zastupstva 8. svibnja napadno je naglašavala međunarodni aspekt hrvatskog pitanja, u formi koja je trebala značiti opomenu i vladajućim krugovima u Beogradu i zainteresiranim zemljama ... Nekoliko dana posle rezolucije od 8. svibnja Kaneluti se pojavljuje kod Čana ...⁷²

Dalje Boban, s pravom, kaže da Mačekove kontakte s Rimom treba posmatrati »kao jedan isječak iz cjelokupne aktivnosti vodstva HSS u inozem-

stvu, koja je na različitim mjestima i u različitim momentima imala i različite metode, taktičke ciljeve i svrhu, pa prema tome različite moguće rezultate i posljedice ... Isto tako ... aktivnost u inozemstvu imala je u prvom redu za cilj postizanje čvršćih pozicija u odnosima s Beogradom».⁷³

Međutim, i pored ispravnosti napred navedenih konstatacija, po svemu izgleda da je krajnji strategijski najviše željeni cilj, cilj desnog krila HSS, pa i samog Mačeka, bio da se uspostavi nezavisna Hrvatska, naročito u onim periodima kada je unutrašnja i spoljnopolićka situacija Jugoslavije bila najteža i kada su jugoslovenski vladajući krugovi tvrdoglavo i bezobzirno odbijali da udovolje opravdanim zahtevima hrvatskog naroda da dobije istinsku slobodu i ravnopravnost u državnoj zajednici. Do toga krajnjeg cilja pokušavalo se da se dođe mirnim, parlamentarnim putem, preko što šire autonomije do potpunog otcepljenja u pogodnom trenutku, ne prezajući ni od prihvatanja strane intervencije. Da su koreni takvih težnji u ono vreme bili veoma jaki pokazali su i nedavni događaji u eri tzv. masovnog pokreta, kojeg su, na žalost, bili prihvatili i neki revolucionari-ućesnici NOR-a, iako su smernice tog pokreta lićile na Strogo poverljivu tajnu okružnicu HSS iz 1939. godine, a u ponećemu je i prevazišle, ali u negativnom smislu.

NAPOMENE

¹ Dr Arne Trumbić, bivši predsednik Jugoslovenskog odbora u Londonu za vreme prvog svetskog rata, potpisnik Krfske deklaracije (7. jula 1917j o stvaranju zajednićke države Srba, Hrvata i Slovenaca, prvi ministar inostranih poslova Kraljevine SHS, izabran je 1927. godine za poslanika na lisli hrvatskih federalista. Posle pogibije poslanika Hrvatske seljaćke stranke u Narodnoj skupšćini juna 1928. Trumbić je zajedno sa Antom Pavelićem preSao u poslanićki klub HSS

² Dr Bogdan Krizman, *Trumbićeva misija u inozemstvu uoći proglašenja Šestojanuarske diktature*, »Historijski pregled« broj 3, Zagreb. 1962, str. 176.

³ Stjepan baron Sarkotić, negdašnji zloglasni zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine u periodu posle prvog svetskog rata, neprekidno je sanjao u obnovi Austro-ugarske monarhije. Zato je bio ogorćeni neprijatelj nove jugoslovenske države izmeću dva svetska rata. On je održavao stalnu vezu sa opozicionim krugovima Zagreba. Kod njega su u Beću često svraćali najviši rukovodioci vodstva HSS i ustaškog pokreta kao Trumbić, Maćek, Pavelić, Košutić. Krnjević i drugi i sa njima se dogovarali o svome politic kom planu i programu u cilju stvaranja velike samostalne države Hrvatske.

^{*} Dr Todor Stojkov, *O spoljnopolićkoj aktivnosti vodstva Seljaćko-demokratske koaliciije uoći šestojanuarske diktature*. Institut društvenih nauka. Beograd 1968, str. 312.

⁵ Dr Bogdan Krizman, *Trumbićeva misija u inozemstvu, uoći proglašenja šestojanuarske diktature*. »Historijski pregled« broj 3/1962. Zagreb, str. 180.

⁶ Dr Todor Stojkov, n. d. str. 245.

⁷ Lj Boban, *Maćek i politika Hrvatske seljaćke stranke* od 1928-1941. godine, I knjiga »Libern« Zagreb. 1974, str. 52-53.

⁸ Dr Todor Stojkov, n. d.. str. 245.

⁹ Dr Todor Stojkov, n. d.. str. 327-328

¹⁰ F Culinović. *Slom stare Jugoslavije*, Školska knjiga. Zagreb. 1958, str. 85.

" Dr Todor Stojkov. n. d., str. 328.

¹¹ M. Glojnarić. *Voda govori*. »Dantea«. Zagreb, 1936, str. 161. Maček je lično pregledao tekst ove knjige ili, januara 1936. dao saglasnost za štampanje.

¹³ M. Glojnarić. n. d., str. 143; AVII. reg. br. 1/3, 1.0.10, str. 58. Poznato je da su, posle potpisivanja sporazuma Cvetković - Maček u avgustu 1939, i prvaci HSS javno izrazili svoje negodovanje zbog granica Banovine Hrvatske, zbog toga što ona nije postavljena na Drini (videti dela M. Glojnarića *Voda govori* i *Borba Hrvata*, kao i ilegalni list vodstva HSS »Politički dnevnik« iz perioda 1938-1941).

¹⁴ Ljubo Boban. *Oko Mačkovih pregovora s grofom Canom*. Istorija XX veka, Zbornik radova. VI. Beograd. 1964, str. 311-312.

'» »Daily Telegraph«, 12. XI 1935.. Zbirka Stojadinović. F-3; Lj. Boban. n. d., str. 312.

¹⁸ Lj. Boban, n. d., str. 313.

" Ljubo Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. godine*. I knjiga. »Liber«. Zagreb. 1974, str. 392 i 402.

¹⁸ Isto, str. 402. Prema Mačeku. Trumbić je zapisao daje Musolini postavio pitanje šta će s ustašama kao da ih ne može više držati, pa će ih vratiti kući ili poslati nekamo u Južnu Ameriku, a da je Košutić intervenisao da ih nikako ne treba vraćati kući, jer ih tamo čekaju vješala.

¹⁹ Isto. str. 403.

²⁰ Isto. str. 404-405.

²¹ Zbirka Trumbić. prim, od 26. XI 1936. o razgovoru s D. Vranešićem; Lj. Boban. n. d., str. 407-408.

²² Lj. Boban. *Maček i politika HSS*. I, str. 414.

²³ Isto. str. 418-420.

²⁴ Isto. str. 416-417; Krizman. *Dnevnik*. 31. I 1938.

²⁵ »Neue Zürcher Zeitung«. 15. maj 1938.

²⁶ Lj. Boban. n. d., str. 422.

²⁷ Isto. str. 423-424.

²⁸ Zbirka Stojadinović, F-34. 8. X 1938; Lj. Boban, *Oko Mačkovih pregovora*. ...str. 322.

^{28a} Lj. Boban, *Maček i politika HSS*. I, ... str. 426-427.

²⁸ Lj. Boban. *Maček i politika HSS*. I _____ str. 430-431.

»o Isto. str. 433.

³¹ Isto. str. 435.

³² Isto, str. 437-438.

³³ »Politički vjesnik« 4. novembra 1938. godine

³⁴ Prevod u AVII, mikrofilm London - II, snimak 305240, 31. maja 1941.

³⁶ Diplomatski arhiv Sekretarijata inostranih poslova Jugoslavije (DASIP). mikrofilm T-120/1327. serija 2481. snimak br. D517706-517707.

- ³⁶ Lj. Boban, *Oko Mačekovih pregovora* . . ., str. 323.
- ³⁷ Lj. Boban, *Maček i politika HSS*, 2, str. 80-81.
- ³⁸ Nøjhauzenova izjava 15. maja 1949. pred Državnom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača (DKUZO) u Beogradu.
- ³⁸» Lj. Boban, n.d.. str. 336-337; DGFP. D. VI. dok. 64, prim 1.
- « *Dnevnik grofa Cana*. 19. mart 1939, Zagreb, 1948, str. 54-55.
- ⁴⁰ *Documents on German Foreign Policy (DGFP)* D. VI. dok. 205; Jacob B. Hoptner, *Yugoslavia in crisis 1934-1941*, New York and London. 1962 - prevod: *Jugoslavija u krizi 1941*, Štampan ćirilicom 1964. u Zapadnoj Nemačkoj, str. 194-195. (i ubuduće će se navoditi strane prema ovom prevodu).
- ⁴¹»Politićki vjesnik« 10. februar 1939. godine.
- ⁴² Lj. Boban, *Oko Mačekovih pregovora* . str. 328. prim 59; *Ciano's Diary 1939-1943*, London, 1947. str. 58.
- ⁴³ *Nimhersi proces* (francusko izdanje) XXIX. str. 53; DGFP. D. VI, dok. 248.
- ⁴³¹ AVII. reg. br. 1/3-580 - *izjava Krena*.
- ⁴⁴ AVII, reg. br. 1/3-580. str. 106.
- ⁴⁵ Aprilski rat, Zbornik dokumenata. I knjiga. Vojnoistorijski institut, Beograd. 1969 (AR 1941. ZD. I), dok. 299. str. 891-894; AVII. mikrofilm NAV - N - T - 77. reg. br. 1312/525-529.
- ⁴⁸ Lj. Boban, n. d., str. 90-32 i 95.
- ⁴⁷ *Dnevnik grofa Cana*. str. 73.
- ^{47>} G. Ciano. *Diario 1939-1940. I*. Rizzoli Editore. Milano. Roma. 1950. str. 93; Lj. Boban. n.d.. str. 342.
- ⁴⁸ Lj. Boban. *Oko Mačekovih pregovora*, str. 342.
- ⁴⁹ G. Ciano. *Diario 1939-1940, I*. Rizzoli Editore. Milano. Roma. 1950. str. 93; Lj. Boban, n. d.. str. 342.
- ⁵⁰ Ciano. *Diario*. str. 105; Lj. Boban, n. d.. str. 342.
- ⁸¹ Lj. Boban, n. d.. str. 342-343.
- ⁵² Prevod sa nemaćkog, kopija Pol IV 345 g Rs. Nemaćko poslanstvo. Pol 2 N' 3-A 37/41 Prilog 2 - predmet: Odnosi između dra Maćeka i Italije; Lj. Boban. *Maček i politika HSS*. 2, str. III; Cimo. *Diario*. str. 106.
- ⁸³ Ciano. *Diario*, str. 106; Lj. Boban. *Oko Mačekovih pregovora*, str. 343, prim. 119.
- ⁵⁴ Hoptner, n. d-, str. 197
- ⁵⁶ Ciano Galleazzo, *Ciano's Diary 1939-1943*, London, str. 247. Walter Hagen, *Die Geheime Front*. Wien. 1950, str. 209-210. Hoptner. n. d., str. 197-198.
- ⁸⁸ Ciano. *Ciano's Diary, 1939-1943*, str. 51. Hoptner. n. d., str. 198.
- "Vlatko Maćek. *In Struggle for Freedom*. New York, 1957, str. 187
- ⁵⁸ Maćek - Hoptneru; Hoptner. n. d., str. 198-199
- ⁶⁹ Maćek - Hoptneru; Hoptner. str. 200

⁸⁰ *Ciano's Diary, 1939-1943*, str. 96-97; Hoptner, n. d., str. 200.

⁶¹ Maček - Hoptneru; Hoptner, n. d., str. 201.

⁸² Hoptner, n. d., str. 201.

⁸³ Hoptner, n. d., str. 198-199; Maček - Hoptneru.

Kako su tekli tajni pregovori između Mačeka, odnosno njegovih opunomoćenika Bombela i Karnelutija, i grofa Cana, naročito u periodu prekida pregovora o postizanju sporazuma sa predsjednikom vlade Cvetkovićem, može se jasno vidjeti iz *Dnevnika grofa Cana*, od 9. 19. 21. i 30. marta. 5. aprila, 2. 18. 24. i 31. maja, 22. avgusta, 20. septembra i 12. oktobra 1939. godine, str. 48—49, 54-55, 59, 62. 73-78, 80, 82-83, 105, 119, 126 i 21. 22. i 23. januara. 9. aprila, 10. maja. 5. jula i 6. i 7. avgusta 1940. godine, str. 148. 170, 196, 200 i 202.

⁶⁴ DGFP, D, VI, dok, 205, Hoptner, n. d., str. 194-195.

⁶⁶ *Dnevnik grofa Cana*, Zagreb, 1948, str. 73.

⁸⁶ Lj. Boban. *Oko Mačekovih pregovora*, str. 350-351.

⁸⁷ Milan Stojadinović. *Ni ral ni pak* • -Otokar Keršovani«. Rijeka, 1970. str. 584-585.

⁸⁸ Viktor Novak, *Magnum crimen*, Zagreb, 1948, str. 487.

⁸⁹ Dr Ferdo Culinović. *Slom stare Jugoslavije*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1958, str. 105-106.

⁷⁰ Nikola Milovanović, *Od marsejskog atentata do Trojnog pakta*. Zagreb, 1963, str. 105-106.

⁷⁰⁸ Isto, str. 189-190.

⁷¹ *Dnevnik grofa Cana*, Zagreb, 1948, str. 10.

⁷² Lj. Boban, *Maček i politika HSS*. 2. str. 117-118.

⁷³ Lj. Boban, n. d., str. 118.

**PREGOVORI VODSTVA HSS
SA KRALJEVSKOM VLADOM ZA
REŠAVANJE HRVATSKOG PITANJA
SPORAZUM CVETKOVIĆ-MACEK**

Kao stoje već navedeno, hrvatsko pitanje potiče još od 1918. godine. Za njegovo rešavanje, kao i za rešavanje nacionalnog pitanja u širem smislu, u okviru nove zajednice i ostalih problema koji su potresali tu zajednicu od samog početka pa sve do aprilskog rata, istinski se zalagala samo Komunistička partija Jugoslavije. Istina, u tim naporima bilo je lutanja, nesporazuma, nerazumevanja i sukoba, dok je vodstvo HSS, koje je bilo najviše tangirano i zainteresovano, u toj borbi primenjivalo razne taktike, metode i sredstva. Ono je do šestojanuarske diktature prvenstveno pokušavalo da ga reši ustavnim-legalnim putem, a kad u tome nije uspevalo - postavljalo gaje kao međunarodni problem, ponekad i na način koji je dovodio u pitanje i opstanak državne zajednice. Glavna prepreka na tom putu bila je dinastija u sprezi sa vladajućom velikosrpskom i nekim delovima ostalih nacionalnih buržoazija. Na njegovo rešavanje, odnosno nerešavanje imali su znatnog uticaja i spoljnopolitički faktori i događaji.

Još 1932. godine kralj Aleksandar je Gvidu Kapiu (Cappi Guido Malagola) izjavio: »Hrvatsko pitanje postoji. Ono ne treba ni da se poriče ni da se krije, ali ono nije smrtonosna bolest za našu zemlju. Mi smo u stanju da ga kontrolišemo. Mi raspoložemo svima sredstvima da bismo mogli to postići. Kad kažem sva sredstva, kažem da sam raspoložen i rešen da ih sva upotrebim za dobro zemlje.¹

Konstatujući da su Jugoslaviju pred drugi svetski rat pritiskivali mnogi teški problemi. Hoptner kaže da su u njoj »postojali Hrvati, koji su, po gledištu Srba, bili jedna krajnje bučna nacionalna grupa, koja se nije mogla lako asimilovati i čiji su politički zahtevi dovodili u opasnost bezbednost države. Postojale su, takođe, i druge nacionalne manjine, koje su žudele za priznanjem i svojim pokrajinskim zahtevima stvarale nesklad, koji je nekad bio glavno obeležje višenacionalne dvojne monarhije (Austro-Ugarske - V.T). Bilo je tu i nezadovoljnih suseda - Italija, Mađarska i Bugarska - koje su tražile teritorije na štetu Jugoslavije.. «² Ovome pojednostavljenom gledištu treba dodati da su vladajući krugovi Jugoslavije sve to znali, ali su ostajali i gluvi i slepi, samo da bi sačuvali svoje uske klasne interese. Pa ipak, bilo je nekih pokušaja sa obe strane - kneza Pavla i njegove vlade i Maćeka, najpre interiranog, a zatim puštenog iz zatvora, da se hrvatsko pitanje pokrene s mrtve

tačke. Naime, odmah posle smrti kralja Aleksandra, dok se Maček nalazio u zatvoru, Mačekov lekar Luj Saler, kome je Maček izneo svoje poglede, preneo je te poglede (bez Mačekovog znanja) namesniku Radenku Stankoviću, a ovaj, svakako, knezu Pavlu (tako daje na taj način ostvaren prvi, ali posredan kontakt između kneza i Mačeka). »Maček je bio odlučan, pisao je dr Saler (Shaller Lujo), u svome uverenju da Hrvatska može postojati samo kao deo Jugoslavije. Ako ne bi bila deo Kraljevine, Hrvati bi bili »samo sluge slugu«. (Podvukao V. T.). Maček je rekao da bi voleo da učestvuje u opštim izborima. Lično, priznao je, on je voleo politiku kralja Aleksandra izjutra 6. januara 1929, ali nije voleo politiku ljudi koji su ušli u vladu to posle podne«³ Treba imati u vidu da je Maček dao ovu izjavu dok je još bio u zatvoru, tj. pod psihološkim i fizičkim pritiskom svoga političkog protivnika, kojeg je trebalo malo »omekšati«.

Susreti između kneza Pavla (koji se koliko-toliko zalagao za rešenje hrvatskog pitanja, svakako samo polovično) i Mačeka nastavili su se počev od 1935, kada je Maček na izborima bio šef opozicije, zatim 1936, kada gaje knez pozvao na razgovor na Brdo kod Kranja, i kasnije redovno u toku 1937. i 1938. godine. U tim nezvaničnim razgovorima Maček je uporno zahtevao promenu Ustava i federativno uređenje države, a knez je to odbijao. Knez je predlagao Mačeku da razgovara sa predsednikom vlade Stojadinovićem i da pokuša postići delimično rešenje hrvatskog pitanja. Tako je u januaru 1937. došlo do sastanka između Stojadinovića i Mačeka u Brežicama. Pošto tada nije zaključen nikakav sporazum, jer Maček nije hteo da uđe u vladu (svakako zato što Stojadinović nije hteo da prihvati njegove zahteve i uslove - V. T.), knez Pavle je nastavio kontakte sa njim u nadi da će ga eventualno ubediti da uđe u vladu.⁴

U tim razgovorima Stojadinović se držao instrukcija koje mu je knez Pavle prethodno dao: »Sa Mačekom možete voditi razgovore o svemu, ali samo pod uslovom da se Ustav ne menja niti da se zavodi federativno uređenje države«⁵. U dužem, prilično srdačnom razgovoru, u kojem su razmotrena spoljno-politička i unutrašnja politička pitanja, bilo je najviše saglasnosti i pitanjima jugoslovenske spoljne politike, a u pogledu unutrašnjih odnosa saglasili su se da bi trebalo što pre raspisati opšte izbore, »ali svakako ne sa ovim izbornim zakonom«, primetio je Maček, sa čim se Stojadinović saglasio. Sem toga, na Stojadinovićev predlog da se hrvatska emigracija vrati u zemlju, Maček se saglasio, s tim da tamo ostane Krnjević, a u pogledu Konkordata, Maček je izjavio: »Mene to pitanje ne interesuje, ali Vam unapred mogu reći ovo: ako Vi budete zastupali Konkordat, ja ću biti protiv njega . . .«⁶ Ipak, do opštih izbora došlo je tek u decembru 1938, tj. skoro dve godine posle ovog razgovora i po starom izbornom zakonu, samo je Stojadinović u novembru iste godine odobrio svom ministru Cvetkoviću da »sondira teren« za jedan sporazum sa Hrvatima, i to samo zato što je knez Pavle bio za ovu misiju,⁷ jer je Cvetković još pred kraj leta 1937. izveštavao daje u mogućnosti da dva važna Mačekova saradnika - Pernara i Košutića - ubedi daje došlo vreme da Maček energično radi za sporazum. Ako bi obe strane činile ustupke i omogućile dogovor, one bi zadale »smrtni udarac svima onim raznoraznim elementima, koji žele da koriste svaku priliku za rušenje poretka«⁸.

Krajem januara 1938, oko tri meseca posle Mačekovog sporazuma sa tri opozicione stranke da zajednički rade na novom Ustavu Jugoslavije, Cvetković je od Pernara i Košutića saznao da Maček smatra da njegov sporazum sa opozicijom nije uspeo i da »jedino on i Knez Pavle mogu da reše hrvatski pro-

blem«. Zato je Maček u avgustu 1938, kao gost opozicije, posetio Beograd, gde ga je dočekalo oko 100.000 ljudi. Mada je to bila Mačekova ideja, njegovi prijatelji su smatrali da će iz te posete drugi deo opozicije izvući veće koristi nego Maček, ali se Cvetković trudio da ubedi Pernara u nužnost sklapanja sporazuma kojim se Hrvatima obećava da će se, uz nove izbore, čak i s postojećim Ustavom, putem saradnje u novoj Skupštini rešavati njihovi zahtevi.⁹

U toku 1938, zbog poznatih događaja - anšlusa, Minhenskog sporazuma i čehoslovačke krize - hrvatsko pitanje postaje sve aktuelnije ne samo za Jugoslaviju, nego i za njene susede i velike sile. Tako je jugoslovenski poslanik u Rimu B. Hristić još 29. maja 1938. obavestio Stojadinovića da mu je Musolini prilikom ispraćaja Hitlera (koji je posetio Italiju od 3. do 9. maja 1938), pored ostalog, rekao: »Hrvati sada ne mogu ništa da učine«, i da ga je **Cano** uveravao da mađarski revizionistički planovi neće uspeti, jer to ne odgovara ni politici nemačkih odgovornih faktora¹⁰. U izveštaju 2. odeljenja Abvera (Abwehr) od 26. oktobra 1938. o uticaju čehoslovačke krize na Jugoslaviju kaže se da

»postoji bojazan da će Mađarska ponovo pokrenuti hrvatsko pitanje i gaj se nada da će Nemačka uticala na Mađarsku u pravcu uzdrtljivosti... Veruje se da će Stojadinović dobiti upečatljivu pobjedu na izborima, mada će Hrvati pokušati sve da uspeju. Postoji posebna bojazan od makedonskog pitanja ...«

Ukoliko se bližio početak drugog svetskog rata, vodstvo HSS-a je sve više *naglašavalo međunarodni karakter hrvatskog pitanja i upućivalo stalne pretnje Beogradu*. U svemu tome se koristilo progresivnim pogoršanjem spoljno-političke situacije Jugoslavije, naročito usled ekspanzije osovinskih sila ka Jugoistoku. Pred anšlus Maček je uputio »apel« zapadnim demokratijama, u kojem je naglasio daje Stojadinović izdao Hrvate i Slovence, tako da hrvatsko pitanje poprima karakter međunarodnog pitanja¹². U organu HSS »Hrvatski dnevnik« br. 866 od 4. X 1938. i br. 948 od 21. XII 1938, pozdravljene su minhenske odluke, odnosno priključenje sudetskih oblasti Nemačkoj, ističući da su Hitler i Musolini priznali princip samoopredeljenja naroda i daje »Nemačka - ostvarujući svoje želje za jedinstvo nemačkog naroda - priznala načelo narodnog samoopredeljenja i zaustavila se na etičkoj granici. »U tome se svakako vidi analogija i težnja da se takvo rešenje postigne i u okviru Jugoslavije. Međutim, posle anšlusa nemačka vlada je izdala instrukcije svima konzulatima u Jugoslaviji da se ne upuštaju u neko uključanje hrvatske politike u politiku Osovine Berlin-Rim.¹³

Dr Ljubo Boban je konstatovao:

»U toku izborne kampanje za decembarske izbore, *vodstvo HSS naglašeno je isticalo vanjskopolitički faktor i hrvatsko pitanje prikazivalo kao međunarodno pitanje*. Pri tome su se imale u vidu pouke iz događaja u Čehoslovačkoj. Na zboru HSS u Zagrebu, Maček je nastavio: »Ako s bilo koga razloga to ne bi uspjelo, vjerujte da hrvatska stvar ni onda nije propala, jer ćemo mi Hrvati naći drugoga puta i načina, da dođemo do svoje slobode ..«¹⁴*

Kad je u decembru 1938. došlo do izbora, na kojima je Stojadinović dobio mršavu pobjedu, ili bolje reći pretrpeo poraz,¹⁵ i pored toga što je Cvetković od svojih ljudi u HSS saznao daje Maček bio duboko razočaran ograničenim uspehom opozicije, i da su Mačekovi saradnici radili »u pomirljivom duhu da poprave atmosferu za razgovore«, ¹⁶ Cvetković je ocenio daje došlo vreme da počne pregovore sa Mačekom, pa je kao mandator kneza Pavla otputovao u

Zagreb, ali mu je 22. decembra, tj. istog dana kad je trebalo da se sastane sa Mačekom, Stojadinović naredio da se vrati u Beograd. Pošto je saznao da je Stojadinović u vladu umesto ministra unutrašnjih poslova A. Korošca postavio svog odanog prijatelja, upravnika grada Beograda Milana Aćimovica, Cvetković se vratio, a Aćimović je tvrdio knezu Pavlu da Stojadinović nema diktatorskih ambicija.¹⁷

U zbirci *Dokumenti o Jugoslaviji - Srpsko-hrvatsko pitanje i putevi sporazuma* štampanoj u Parizu. Cvetković piše:

Poslanički izbori decembra 1938. su pokazali da široke narodne mase traže promenu u tadašnjem sistemu unutrašnje uprave i rešenje jednog od najvažnijih pitanja . . . rešenje tzv. hrvatskog pitanja . . . Dr Milan Stojadinović . . . nije hteo da izvuče zaključke iz objavljenih izbora, već je pripremanjem novih mera. preko Finansijskog zakona za budžetsku 1939. hteo (protu ustavnim putem i nasilnim merama) da produži i obezbedi svoju dotadašnju vladavinu. U to vreme, po ovlašćenju Namesništva, stupio sam u kontakt sa izvesnim hrvatskim političkim krugovima, u cilju traženja jednog mirnog i pravednog rešenja srpsko-hrvatskih odnosa. Decembra 1938. na lični zahtev kneza Namesnika, -otputovao sam u Zagreb, radi privođenja u delo ove zamisli.

Dr Stojadinović je znao za moj odlazak, za misiju koju mi je knez Namesnik dao. Odobravajući prividno ovu moju misiju, on je u duši, međutim, bio protivan ovim nastojanjima. On je još uvek smatrao, da se samo oštrim merama, a ne sporazumom, može rešiti ovaj tako važan, unutrašnji, politički problem.¹⁸

Međutim, predsednik vlade M. Stojadinović drukčije opisuje te događaje:

•Odmah posle izbora, kada su Mačekovi poslanici odlučili da ne dolaze u Beograd i da sazovu svoj istorijski hrvatski Sabor u Zagrebu, knez Pavle ne samo da nije pokazivao nikakve znake negodovanja usled ove separatističke pojave, nego se žurio da hvala vezu sa dr Mačekom. Sličnu nameru imao je i Dragiša Cvetković, ministar socijalne politike u mojoj Vladi. Pod izgovorom nekog resornog posla, on je otišao u Zagreb, da stupi u vezu sa dr Mačekom. Ovaj se, pak, najenergičnije usprotivio bilo kakvom sastanku, uz poruku: „Ako Cvetković dolazi kao ministar neka se vrati natrag, a ako želi da razgovara kao srbijanski političar onda neka najpre podnese ostavku u Vladi . . . Onda je posetio dr Mažuranića, člana JNS, kao i Kožula, da se kod njega obavesti o prilikama u Zagrebu. Cim sam saznao za ovo vršljanje od strane jednog člana moje Vlade, odmah sam mu naredio, preko bana Ružica, da se smesta vrati u Beograd i da ne pokušava da vodi bilo kakve političke razgovore o tome. Znao sam da je brzoplet i površan, pa sam ga na ovaj način upozorio na osnovan red da ne petlja ništa sam, na svoju ruku.“¹⁹

Bilo kako bilo, Cvetković je sa većim ili manjim prekidima i uspesinima nastavio pregovore sa Mačekom, naročito posle pada Stojadinovića. Međutim, početkom januara 1939, Maček je tražio otcepljenje svih hrvatskih oblasti od Jugoslavije, tražeći za novu veliku Hrvatsku staru austrijsku granicu na Drini, što je svakako otežalo pregovore. Naime, pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine u pregovorima Cvetković-Maček javilo se kao jedan od najvažnijih problema, jer je velikohrvatska buržoazija, tražeći »hrvatski životni prostor«, tražila granicu na Drini, tj. staru austrijsku granicu prema Srbiji i Crnoj Gori iz 1914. - pre početka prvog svetskog rata. No, posle dugih pogađanja, ovo pitanje je ostalo da se definitivno kasnije reši, uz prigušen revolt i ogorčenje pravaka HSS-a, vrhova katoličkog klera, frankovaca i ustaša.²⁰

Na poruku kneza Pavla od januara 1939, upućenu Mačeku, u kojoj je knez Pavle naglasio potrebu za sklapanje sporazuma, Maček, izgleda, nije negativno reagovao kao ranije, dok je Cvetković 2. februara saznao da je Maček odobrio obrazovanje odbora za proučavanje srpsko-hrvatskog sporazuma. Sem toga, saznao je da je spreman i da uđe u vladu sa mlađim ljudima iz svoje stranke i da u koalicionom kabinetu radi s novom Skupštinom izabranom u decembru s tim da se novi izbori održe do jeseni 1939. Maček se, po Cvetko-

viševim rečima, najlepše izražavao, imao najveće poverenje u kneza Pavla i sve polagao na njegovu reč.²¹ Tako je Cvetković u to vreme, pred pad Stojadinovićeve vlade, a još više posle pada, imao dobre izgleda za pregovore.

U izveštaju nertiačkog poverenika od 11. januara 1939. o razgovoru sa knezom Pavlom kaže se da su se knez Pavle i predsednik vlade Cvetković optimistički izražavali o ishodu srpsko-hrvatskog sporazuma i da je do ovog sporazumevanja došlo pod pritiskom spoljopolitičkih događaja. Naglasili su da postoji još dosta teškoća, ali se nadaju da će se otkloniti i da su zadovoljni do sada postignutim rezultatima. Podstaknut sa hrvatske strane, knez je ispoljio spremnost da uskoro i zvanično poseti Zagreb.²²

Kao što je već navedeno, ukoliko se više pogoršavala spoljopolitička situacija Jugoslavije i sve očiglednije ispoljavala ekspanzija sila Osovine prema Jugoslaviji u proleće 1939. (naročito posle Hitlerovog govora od 10. januara te godine u kojem je istakao princip samoopredeljenja naroda - posle otcepljenja Slovačke, kada je Košutić išao u Prag i Bratislavu »da se o lome uveri na licu mesta«), vodstvo HSS-a je još više pojačalo pritisak nazvanični Beograd, stalno ističući da će hrvatsko pitanje biti izneto na međunarodnu pozornicu. U tom cilju je 15. i 16. januara 1939. održan sastanak hrvatskih narodnih zastupnika izabranih na decembarskim izborima 1938. U Rezoluciji koju su tom prilikom doneli predviđeno je da se ne ide u Skupštinu u Beograd i da se uputi poziv velikim silama za pomoć u rešavanju hrvatskog pitanja. Oni su konstatovali da hrvatsko narodno zastupstvo ima mnogo više nade u Osovinu Rim-Berlin nego u Pariz i London. Na taj način su hrvatsko pitanje postavili kao međunarodni problem u igri velikih sila uoči drugog svetskog rata.²³ (Ova Rezolucija izneta je u celini u prethodnom odeljku *Hrvatsko pitanje kao međunarodni problem*).

Ova dvostruka akcija vodstva HSS - pregovori na unutrašnjem i angažovanje inostranstva na spoljnjem planu - verovatno je nastala kao posledica nestrpljenja posle izbora, od kojih se očekivalo da će opozicija doći do pobede i brzo doneti novi Ustav koji bi predvideo novo ustrojstvo države, vraćajući se na polaznu osnovu iz 1918. Osim toga, Maček je, posle posete Cana Belju i Beogradu u januaru 1939. izjavio da je Zagreb bruja od priča, da su se Stojadinović i Cano sporazumeli na štetu hrvatskih interesa.²⁴

Pošto je postepeno došlo do političkog sukoba između Cvetkovica, Korošca (koga je Stojadinović optužio za neuspeh u izborima i uklonio iz vlade) i Stojadinovića, pa i sumnji kneza Pavla u Stojadinovićevu politiku, Stojadinovićeva vlada je pala 4. februara 1939. A tada nastaje neka vrsta prekretnice u politici jugoslovenske vlade na unutrašnjem planu, prvenstveno u pogledu ubrzanja rešavanja hrvatskog pitanja, dok su jugoslovenski merodavni faktori verbalno izjavljivali da se padom vlade nije i neće ništa menjati u spoljnoj politici Jugoslavije. Naime, Cvetković je potvrdio nemačkom poslaniku u Beogradu fon Herenu (Viktor von Heeren) da će nastaviti prijateljstvo svoje zemlje prema Nemačkoj, da će se truditi da jača nemačko-jugoslovenske odnose i obavestio ga da će novi ministar inostranih poslova biti dotadašnji poslanik u Berlinu Cincar-Marković. Međutim, Heren je žalio Stojadinovićev pad i slutio da će u novoj vlasti znatan uticaj imati Hrvati i »Srbi levičari«, pa je zaključio da će biti korisno za Nemačku ako pomogne Hrvatima, jer oni imaju jake kulturne veze s Nemačkom i boje se italijanskog prodora u jugoslovenske poslove.²⁵ Povodom pada Stojadinovićeve vlade poverljivi organ HSS »Politički vjesnik« je konstatovao »da je time došla do jasnog izražaja činje-

nica da je hrvatsko pitanje doista međunarodno pitanje i da ga beogradski vlastodršci ne mogu rješavati ili prelaziti preko njega kako im je volja» ... »Konačno u slučaju pooštavanja sukoba između velesila hrvatsko pitanje igraće veliku ulogu i u kombinacijama njihova oba tabora, a Beograd će biti osuđen voditi politiku vazalne države sve dotle dok hrvatsko pitanje ne bude riješeno kao što treba biti riješeno.«²⁶

U svojoj izjavi u Narodnoj skupštini 10. marta 1939. godine, Cvetković je o hrvatskom pitanju, između ostalog, rekao:

Deklaracija Kraljevske vlade (koja je objavljena 16. februara - V. T.) jasno je obrazložila novu orijentaciju naše unutrašnje politike: odlučno i brzo pristupiti rešavanju svega onoga, što danas obuhvata pojam Hrvatskog pitanja ... Ovo je jedan od izvanredno važnih problema i njegovom rešavanju *ima se pristupiti u punoj ozbiljnosti i punoj iskrenosti* (podvukao V.T.). Ovo je jedan problem koji se ne može rešiti jednim potezom pera, a ne može se rešiti ni jednostranim aktom, već samo putem zajedničkog političkog dogovora.

Analizujući sadašnje stanje u kome se i ovo važno pitanje nalazi, mi možemo, a mislim da se s tim slažu i naša braća Hrvati, pre svega konstatovati da je u prvom redu potrebno stvoriti bolje međusobne odnose i veće poverenje. Grube greške, učinjene usled pogrešnog shvatanja ovoga problema, moraju se ispravljati.

Ovo ispravljanje ima se izvršiti što pre. Ono ima da osigura da se stvori puna prijateljska atmosfera u kojoj će se pregovori moći mnogo lakše voditi i sa mnogo većim izgledima na uspeh ...

Bilo bi sasvim neuputno već ovde sada objavljivati granice tog budućeg, željenog sporazuma. One će se pokazati same sobom, kada se bude pristupilo razgovorima i pregovorima između merodavnih činilaca.

Ima stvari koje su izvan diskusije, ima stvari koje mogu biti predmet diskusija. Ovde nije sada mesto, a ni momenat, da ukazujemo na sve detalje; to će biti učinjeno u pravo vreme. Glavno je da vam mogu mirno reći. a ja vas molim da to primite sa poverenjem, vi a i cela zemlja, da će Kraljevska vlada, ne sužavajući granice ovih razgovora, svima snagama nastojati da se sva pitanja, koja tangiraju rešenje ovog problema, izvedu na čistinu i da se pogledi i interesi svakoga jasno opredele.

Kad je reč o sporazumu, onda svakako ne može biti reći o diktovanju jedne volje. Ovaj preduslov moraju pošteno i lojalno ispuniti obe pregovaračke strane.

Važno je za sve nas. da se jednom za svagda odbace sve predrasude iz prošlosti, da se računa sa stvarnim činjenicama i da se radi iskreno, odlučno i brzo. Razum mora da vlada nad osećanjima.

Ako su izvesni krajevi naše domovine (bez njihove krivice i volje), u prošlosti geografski i kulturno bili podvojeni, u takvome životu razvijali i svoj posebni narodni individualitet, pa se posle 20 godina zajedničkog života i danas tako osećaju, onda treba računati sa tim činjenicama i tražiti takvo rešenje. koje će u okviru ove države realizovati njihove poglede i omogućiti normalan i zajednički život.

Rešenje u svakom slučaju mora biti takvo da Hrvatima stvori i formalnu i stvarnu ravnopravnost u granicama ove državne zajednice, koju oni ni jednim svojim političkim aktom nisu porekli. Samo tako možemo učvrstiti Jugoslaviju, njenu unutrašnju snagu, a preko toga i njenu otpornost i prestiž u međunarodnom životu.

Ako se do ovakvog shvatanja i rezultata, posle 20 godina našeg zajedničkog života ne dode. moralnu odgovornost pred narodom i istorijom noseće oni koji svojim uskim i jednostranim shvatanjem onemogućavaju ovo veliko delo konsolidacije i unutrašnjeg mira ...

Kraljevska vlada smatra da se nova orijentacija naše unutrašnje politike ne može zamisliti bez novih političkih zakona koji bi omogućili normalizovanje našeg političkog života.«²⁷

U odnosu na vladinu deklaraciju Maček je izjavio da u njoj ima izvesnih elemenata po kojima se razlikuje od deklaracija prethodnih vlada. Međutim, u izjavi uredniku »Hrvatskog dnevnika« on je rekao:

• Nema ničega novoga u ovoj deklaraciji što nije bilo rečeno u izjavama ranijih vlada. Ona pominje, istina, hrvatski problem, ali nejeaže na koji način bi se on imao rešiti. Ali ono što je najvažnije, u ovoj deklaraciji nema onih banalnih fraza o *nacionalnom i državnom jedinstvu*. Bilo bi zaista pogrešno smatrati ovo kao korak unapred, ali ja ipak nalazim da je ovo jedan polu-obrt na dobru siranu.«²⁸

Posle toga u inostranoj i domaćoj štampi učestali su glasovi da se Maček odrekao revizije Ustava i da je spreman na sporazum i bez toga. Iako Maček u tom momentu stvarno nije pomišljao na reviziju Ustava, »Hrvatski dnevnik« je uporno demantovao te glasine, ali su se u »Hrvatskom dnevniku« nalazili i napisi u kojima se govorilo o spremnosti vodstva HSS da se prihvati i drukčija procedura za sporazum. Osvrćući se na pisanje beogradskog lista »Vreme« daje Maček odustao od zahteva za ukidanje Ustava kao prethodnim uslovom za sporazum, »Hrvatski dnevnik« je pisao:

»Poznato je međutim, da predsjednik dr Maček nije u tome smislu uopće davao nikakvih izjava, te da je stoga neumjesno govoriti o odustajanju od bilo čega ...«²⁸

I opozicija u Srbiji i opozicija u Hrvatskoj smatrala je daje Deklaracija u mnogo čemu nepotpuna - nije ništa rekla o suštini hrvatskog pitanja i nije ništa rečeno na koji način misli vlada da pride izvršenju svoga zadatka, tj. koje se prethodne mere predviđaju koje je vlada nagovestila i u kom vremenu će se one preduzeti. U debati o budžetu Ministarstva unutrašnjih poslova Cvetković je 10. marta još jednom potvrdio gledište izneseno u Deklaraciji o važnosti i hitnosti rešavanja hrvatskog pitanja, kao i odlučnost vlade da tom poslu stvarno pride. Cvetković je izjavio da vlada ovom pitanju poklanja »svoju naročitu pažnju« i smatra da je to »jedan od izvanredno važnih problema i njegovom rešavanju ima se pristupiti u punoj ozbiljnosti i punoj iskrenosti«. Vlada je time još jednom potvrdila svoju »specijalnu misiju«.³⁰

Osvrćući se na ovu Cvetkovićevu izjavu, »Hrvatski dnevnik« od 12. marta zaključio je: »Nakon jučerašnjeg govora Dragiše Cvetkovića stav hrvatskog narodnog vodstva ostaje isti koji je bio i nakon vladine Deklaracije od 16. februara, jer se predsjednik dr Maček ravna samo prema djelima i prema garancijama koje za djelima stoje. A u tom promjene nema«. Maček je smatrao da vlada nema potrebnog autoriteta, ni moralnog ni stvarnog, pa nije u stanju da ulazi u take odgovoran posao kao što je zaključenje sporazuma HSS, da nema potrebnu snagu ni u narodu, ni prema kruni. Za Mačeka je bilo prvenstveno pitanje koliko će se u tom pitanju angažovati kruna. Za njegov stav bilo je presudno da li će knez Pavle celu stvar preneti na vladu i njoj prepustiti odgovornost ili će sve držati u svojim rukama, pri čemu bi vlada bila samo paravan iza koga bi se pravili aranžmani između Mačeka i krune. U prvom slučaju, Maček nije imao mnogo šta da očekuje od vlade, pa nije želeo da s takvom vladom ulazi u pregovore, a u drugom slučaju bio je spreman da pregovara s knezom Pavlom. »Hrvatski dnevnik« je naglašavao potrebu da se što hitnije pristupi stvarnim koracima za postizanje sporazuma i da se »prihvati svaka procedura koja se pokaže najpogodnijom za postizanje onog što se želi, jer je sigurno da se danas više ne smije izgubiti ni jedan čas«.³¹

Rezervisanost vodstva HSS prema Cvetkovićevoj vladi nastala je zbog toga što nije znala prave namere kneza Pavla. Posle prekida kontakta između kneza i Mačeka u januaru, kontakti su obnovljeni polovinom marta preko Subašića. Naime, početkom marta nemački konzul u Zagrebu Frojnd (Freundt Alfred) je izveštavao da je Maček »nedavno« preko Subašića uputio knezu Pavlu memorandum, izrađen od pravnih stručnjaka, u kojem je razmotrena mogućnost da se sporazum postigne na osnovu čl. 116 Ustava, koji bi tako formalno ostao i dalje u potpunosti na snazi. »Po izjavi moga pouzdanika, jednog od najbližih suradnika L' Mačeka, zapisao je dalje Frojnd, knez Pavle je dao ovaj memorandum na pVoučavanje pravnim stručnjacima koji su ga pozitivno

ocenili».³² Izgleda da je Snbašić ponovo bio kod kneza Pavla 16. marta i doneo mu četvrti Mačekov predlog o teritorijalnom razgraničenju, po kojemu su bili povećani Mačekovi zahtevi. Tome se usprotivio knez Pavle pa je došlo do prekida pregovora. Naime, knez Pavle se žalio J. Jovanoviću na teškoće u svojim pregovorima s Mačekom: »Mnogo traži. Četiri godine razgovaram s njim, ali ja ne mogu na federativnoj bazi. **Staje** federativna baza«. Kad mu je Jovanović preporučio da pregovore s Mačekom prepusti Udruženoj opoziciji, knez Pavle je odgovorio: »Ja ću, ali teško ... Maček je težak pregovarač ... ne vidi daleko, neće da razume državne interese ... on gleda uske lokalne ...«. Na Jovanovićevu primedbu: »Ne on je vod nezadovoljnog naroda hrvatskog ... kao Gandi«. Knez Pavle je dodao: »Narod bi popustio, ali on tvrdi Slovenačka glava neće ... sitan, mali, lokalan ... mozak«.³³

Posle poslednjeg kontakta s Mačekom preko Subašića, knez Pavle je odlučio da se povuče iz prvog plana u kome se do tada nalazio zato što se nije slagao s Mačkovim zahlevima, te je radije preneo pregovore na predsednika vlade Cvetkovića koji je, posle završetka budžetske debate, mogao da se priorijentiše na osnovni zadatak pregovora, kako je to knez Pavle bio zamislio od samog početka. Kad je Maček obavешten o predstojećem dolasku Cvetkovića u Zagreb, Maček je na ovu poruku uputio Subašiću da prenese knezu Pavlu da ne može pregovarati s Cvetkovićem ako dolazi kao predstavnik Srba, već samo ako dolazi kao mandator krune. Pošto je knez Pavle dolazio kao mandator krune, Cvetkoviću je bio otvoren put u Zagreb.³⁴

Prvi susret Cvetkovića i Mačeka 2. aprila imao je samo kurtoazni karakter. U toku sledeća dva dana, 3. i 4. aprila politički razgovori tekli su povoljno - razmatrana su sva pitanja koja se odnose na položaj Hrvata u državi i nastojalo se da se udovolji svim njihovim opravdanim težnjama, kako bi se uspostavilo puno poverenje Srba, Hrvata i Slovenaca u svim manifestacijama njihovog zajedničkog života. Posle razgovora Cvetković je rekao: »Zasad ide vrlo dobro!« *»Hrvatski dnevnik«* od 6. aprila pisao je da se »očekuje da će nastavak pregovora značiti donošenje odluka bez zavlacenja«. a *»Politički vjesnik«* br. II. mart-april, 10. april 1939. smatrao je da se ne treba zanositi pretjeranim optimizmom, ali *»ipak treba konstatirati da je to prvi razgovor vode hrvatskog naroda s predsjednikom beogradske vlade, koji je dobio ozbiljan karakter«*.

Samo tri dana posle Mačkovih razgovora s Cvetkovićem, tj. 7. aprila italijanske trupe ušle su u Albaniju, što je jugoslovenska vlada primila kao svršen čin, svakako i zato što nije rešeno hrvatsko pitanje, iako je knez Pavle bio svestan da je time pogoršan spoljopolitički položaj Jugoslavije, pa je računao da na osnovu toga može iznuditi koncesije od Mačeka. Zato je preko Košutića, koji je došao u Beograd avionom koji mu je poslao u Karlovac, poručio Mačeku da zbog opasne međunarodne situacije odmah pošalje svoje predstavnike u vladu. No, i Maček je u tome video mogućnost da iznudi koncesije od kneza Pavla. Tri dana posle ove kneževe poruke *»Politički vjesnik«* je, između ostalog, pisao:

Sudbonosni događaji u Evropi i neprestana ratna opasnost stvorili su veliko uzbuđenje: ne samu u političkim krugovima, nego i u svim narodima Evrope *Naročito je veliko uzbuđenje nastalo u onim zemljama koje nisu iznutra srede i u kojima narodi nisu zadovoljni* I Jugoslaviji uzbuđenje dostiže veliki stepen Ali umesto da krugovi vlasirodržava u Beogradu i/ loga povuku piavilan zaključak i ubrzanim tempom riješe hrvatsko pitanje na zadovoljstvo Hrvata, a bez obzira na lormalnosti i sitne sukobe političkih faktora i stranaka, oni nisu čini se iz teške sudbine Ceho-Slovačke ništa naučili»⁵⁵

Rezultat koji se mogao nazreli iz kominikea od 4. aprila o razgovorima između Maćeka i Cvetkovića izazvao je nezadovoljstvo Udružene opozicije (UO) zato što se pokazalo da Maćek neodstupno zahteva da se najpre utvrdi teritorijalni obim Hrvatske i njene kompetencije, a Udružena opozicija je upravo željela da se ta pitanja odlože za naknadno sporazumevanje. S. Jovanović je istakao da način kako je Maćek postavio hrvatsko pitanje u razgovorima sa knezom Pavlom znači u isto vreme i postavljanje srpskog pitanja. »Sprećiti dr Maćeka ako se može da ne ide tim putem, ali ne sprećiti ništa što bi moglo da zaoštiri odnose između Srba i Hrvata«. S druge strane. Maćek je tražio prekid pregovora da bi od opozicije tražio objašnjenje o onome što se načelno dogovorio s Cvetkovićem, tj. o teritoriji i kompetencijama, pa je poslao Košutića u Beograd, a i vodstvo Udružene opozicije tražilo je da odmah dođe delegat HSS. Tako su održane tri konferencije Košutića s predstavnicima UO i JNS. Košutić im je podnio informaciju da su razgovori imali informativni karakter. da se raspravljalo o svemu, pa i o teritorijalnim pitanjima i o kompetencijama, daje Cvetković izjavio kako ne govori u ime JRZ već kao predsednik vlade i mandator krune i da Maćek želi da sporazum postigne s Udruženom opozicijom, tako da bi se najpre postigla saglasnost o teritorijalnim granicama i kompetencijama, onda bi knezu Pavlu mogao da podnese predlog: Ja sam se sporazumeo s UO i spreman sam da sa njom uđem u vladu i sprovedeni rešenje. Zatim je Košutić izjavio da Maćek ne može ulaziti u vladu koja ne bi imala već gotovo rešenje hrvatskog pitanja, jer neće da vlada radi vladanja već mora narodu da da ono što je obećao - »vladu ali koja ima da izvede rešenje - inače ne«. ³⁶ Ali, knez Pavle nije želeo da sklapanje sporazuma i njegovo izvođenje poveri strankama Udružene opozicije iz više razloga. Prvo, zato što bi bilo nepovoljno primljeno u Berlinu i Rimu, jer bi Udružena opozicija mogla izmeniti dotadašnju spoljnospolitičku orijentaciju Jugoslavije na njihovu štetu; drugo, zato što je i sam **knez** Pavle bio protiv ma kakve demokratizacije političkog života, pored ostalog, i zato što su Nemačka i Italija potpomagale autoritativni režim u Jugoslaviji - on je u jednom razgovoru sa J. Jovanovićem rekao: »Slobode, slobode ..., ali neće to Nemačka i Italija, one bi da njih dam protestovale odmah.« ³⁷ A knez Pavle je bio krajnje rezervisan prema Udruženoj opoziciji u velikoj meri upravo zato što su parole Narodnog fronta prihvatane u masama, pa je strahovao da bi dolazak Udružene opozicije na vlast mogao dovesti do jačeg širenja levičarskih tendencija, naročito s obzirom na raspoloženje i težnje omladine. Treći razlog što je knez Pavle bio protiv pregovora Udružene opozicije i HSS sastojao se u tome što je smatrao da sporazum treba što pre zaključiti i da se mora pristati na proceduru koju je Maćek tražio, tj. sporazum o teritoriji i kompetencijama Hrvatske, pa se u celoj stvari u punoj meri angažovao i sve preuzeo u svoje ruke, jer je smatrao ne samo da Udružena opozicija može biti prepreka za ostvarenje ovog plana, nego i da nije u stanju zbog svoje heterogenosti, razjedinjenosti i neodlučnosti da zadovolji oba zahteva - brzinu u izvođenju sporazuma i sporazum pod uslovima koje Maćek postavlja. Iako je Maćek više želeo da u pregovore bude uključena Udružena opozicija nego da ih vodi samo JRZ, on se nije hteo suviše angažovati i vezati za Udruženu opoziciju da ne bi doveo u pitanje svoje odnose s drugim partnerom za pregovore - Cvetkovićem i knezom Pavlom, jer je imao u vidu stav kneza Pavla prema UO i držanje samog vodstva njenih strana prema HSS. ³⁸

Pošto je knez Pavle dao garancije da će se ozbiljno pristupiti konkretnim raspravama, a Maček učinio koncesiju da ne insistira na obavezno učešće Udružene opozicije u pregovorima, bio je pripremljen drugi Cvetkovićev put u Zagreb, gde je stigao 15. aprila. U prvim razgovorima postignuta je načelna saglasnost; Cvetković je ponudio spajanje Savske i Primorske banovine i grada Dubrovnika s okolinom, s tim da se izvesne korekture izvrše prilikom konačnog preuređenja države. Maček je predložio:

1) razgraničenje prema isiorijskim jedinicama u smislu rezolucije SDK od 1. avgusta 1928;

2) Hrvatska u ovim granicama: Savska banovina do Sida, srezovi Brčko, Gradačac i Derventa, zatim Savom do Une, Unom do ušća Sane, Sanom do Jajca, Zenice, Visokog, odatle na granicu Primorske banovine, zatim Dubrovnik do Herceg-Novog. s tim da takvo razgraničenje dolazi u obzir u slučaju da preostali delovi Bosne i Vojvodine budu zasebne jedinice, a ako ne bi bile zasebne jedinice, onda

3) granica između Hrvatske i Srbije išla bi od Subotice pravom linijom na Ilok i Savu, zatim do Bosne, Bosnom do pod Sarajevo i odatle na granicu Primorske banovine i do Herceg-Novog.³⁹

Posle sastanka Cvetkovića s Korošcem i Spahom 16. aprila u Rogaškoj Slatini, Cvetković se sutradan ponovo sastao sa Mačekom. Tom prilikom teškoće su nastale zbog Mačkovih zahteva kojim su tražene teritorije preko Savske i Primorske banovine i Dubrovnika o čemu je odmah postignuta saglasnost. a najviše se sporilo oko dela Bosanske krajine, tzv. »Turske Hrvatske« koju je Maček tražio. Postignuta je saglasnost da se na Hrvatsku sa pojedinih ministarstava prenesu određene kompetencije i da se obrazuje vlada koja će imati zadatak da sporazum sprovodi u život i izvrši pripreme za konačno preuređenje zemlje, ali se nije raspravljalo o samim kompetencijama. Pošto nije postignut sporazum o teritorijama, čekalo se da Cvetković donese odgovor na Mačkov predloge.⁴⁰

Posle Cvetkovićevog odlaska iz Zagreba, Maček je ponovo odlučio da pokuša da UO i JNS dobije odobrenje da s Cvetkovićem može razgovarati i u ime ovih stranaka, pa su u tom cilju u Beograd poslali samostalni demokrati Vilder i Kosanovic. Oni su u ime Mečeka i SDK u celini tražili da UO i JNS prihvate Mačkov predlog o razgraničenju i da ga ovlaste za razgovore s Cvetkovićem. Međutim, svi predstavnici ovih stranaka odbili su da uđu sa Dragišom u rad oko deobe zemlje, a pogotovo na način na koji je dr Maček izložio stvari u »diktandu« koji je Maček predao Vilderu da UO i JNS saopšti - usmeno. U odgovoru oni su naglasili »da rešavanje hrvatskog pitanja, zadovoljavajući potrebe Hrvata za svojstven ravnopravan razvoj u zajednici, čini organski deo opšteg preuređenja našeg državnog i narodnog života; da se to pitanje može rešiti samo kao delo pravih predstavnika naroda srpskog, hrvatskog i slovenačkog u zajednici sa Krunom . . . da se predstavnici UO i JNS ne mogu izjašnjavati o radu u kome ne sudeluju aktivno i na čiji tok i rezultate nemaju uticaja« i da ponavljaju predlog koji su izneli Mačkovom delegatu Košutiću: »da se u ovom sudbonosnom času učini apel na Kneza namesnika da uzme inicijativu za sastanak takvog foruma i za takav način rešavanja«⁴¹

Cvetković je 22. aprila i po treći put došao u Zagreb sa odgovorom na Mačkov predlog o razgraničenju, pa je istog dana postigao sa Mačekom sledeće:

»1) Na osnovu paragrafa 116. Ustava odmah izvršiti spajanje Savske i Primorske banovine s gradom i kotarom Dubrovnik u jednu jedinicu pod ime-

num Banovina Hrvatska. Definitivan pak opseg Banovine Hrvatske odredit će se odlukom naroda putem glasanja u preostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, Dalmacije, te Srijema i Vojvodine.

2) Izvršiti odmah prenos kompetencija s Centralne vlasti na Banovinu Hrvatsku tako, da opća nadležnost ostaje zajedničkoj centralnoj vlasti za poslove vanjske politike, narodne obrane i vrhovne državne uprave; poseban položaj Hrvatske zagaranit će se ustavnom odredbom - ugovorom.

3) Radi definitivnog preuređenja države sastavlja se zajednička vlada, koja ima pripremiti i provesti nov o uređenje državne zajednice. U novostvorenim jedinicama bit će osiguran pun reciprocitet Srba i Hrvata i puna ravnopravnost vjeroispovjesti na bazi proporcionalnog sudjelovanja kroz ustanove. Momenat kada će se to privesti u djelo, odredit će se sporazumno s mjerodavnim faktorima.⁴²

U javnosti nije dato nikakvo saopštenje o rezultatima razgovora, samo je posle sastanka Cvetkovica i Mačeka sutradan, 23. aprila, saopšteno da će se opet sastati za dva do tri dana.⁴³

Pošto se Cvetković 26. aprila vratio u Zagreb s odgovorom da Namesništvo ne prihvata stilizaciju sporazuma, naročito na odredbe o plebiscitu u delu Dalmacije (Boka Kotorska) i Vojvodine, Maček je dao koncesiju na taj način što je taj deo sporazuma formulisan ovako: »Definitivni pak opseg Banovine Hrvatske odredit će se odlukom naroda putem glasanja u preostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, te Srijema.«⁴⁴

Posle sastanka od 27. aprila u kominikeu za javnost rečeno je:

»Konačni razgovori između g. Dragise Cvetkovica, predsednika Ministarskog veća i g. dr Vlatka Mačeka, predsjednika Hrvatske seljačke stranke i Seljačko demokratske kaolije o rešenju hrvatskog pitanja završeni su danas u Zagrebu. Delinitivna će se odluka donijeti u najkraćem vremenu.«⁴⁵

Sutradan, 28. aprila. »Hrvatski dnevnik« je, odajući priznanje Cvetkoviću, istakao daje »prvi slučaj od kako postoji ova zajednica, da se predsjednik jedne vlade našao na istom terenu s predstavnikom hrvatskog naroda u ovako važnoj i krupnoj stvari ... Kad je došao na čelo vlade izjavio je da neće taktizirati i da će se ozbiljno prihvatiti posla ...«⁴⁶

Posle uspešno završenih razgovora Maček je očekivao poziv kod kneza Pavla, pa su i budući ministri bili spremni za put. Prema informacijama nemačkog poslanstva u Beogradu, navodno, bilo je dogovoreno da u vladu uđu 6 predstavnika SDK (4 iz HSS i 2 iz SDS) za resore: trgovine, pravde, socijalnog staranja, građevina i fizičkog vaspitanja, s tim da jedan ministar bez portfelja u isto vreme bude i ban Banovine Hrvatske. Mačeku je, navodno, bilo ponuđeno predsedništvo vlade, a Cvetković bi zadržao resor unutrašnjih poslova, ako bi Maček prihvatio položaj predsednika vlade.⁴⁷

Kako od Cvetkovica nisu stizale nikakve vesti. Maček je uputio Subašića u Beograd da ispita u čemu je stvar. Subašić se zadržao tri dana u Beogradu, gde se sastao sa knezom Pavlom i Cvetkovićem, kada mu je Cvetković konačno izjavio da Namesništvo nije prihvatilo sporazum onako kako je bio formulisan 27. aprila, ali da bi se mogla naći neka druga osnova. Posle povratka u Zagreb 4. maja uveče, Subašić je, posle referisanja vodstvu HSS o svom putu u Beograd, dobio zadatak od Mačeka da uputi pismo Cvetkoviću da Maček smatra da je Namesništvo odbilo sporazum od 27. aprila, pa je u specijalnom izdanju »Hrvatskog dnevnika« od 5. maja to i potvrđeno. Međutim, Cvetković

je sutradan izjavio novinarima da se obostrani predloži, koji su izneti u toku poslednjih dana između njega i Mačeka, još uvek nalaze na proučavanju, a to znači da sporazum nije odbačen, već da se i dalje proučava. Po svemu izgleda da je Namesništvo odbilo sporazum ne samo zato što se nije složilo sa plebiscitom kako će se odrediti obim teritorije Banovine Hrvatske, nego i zbog protivljenja svih faktora, političkih, vojnih i drugih i onih na vlasti i onih u opoziciji.

Okolo pitanja teritorijalnog razgraničenja i koncesija Mačeka u Bosni energično se suprotstavljao M. Spaho, kao i sve političke stranke koje su okupljale Srbe. Sem toga, vojni krugovi su se suprotstavljali federativnoj organizaciji države, jer su smatrali da to slabi odbrambenu moć i sposobnost zemlje. Prema pisanju lista »Njus Hronikl« (»News Cronicle«) viši oficiri su knezu Pavlu otvoreno stavili do znanja da se ne slažu sa sporazumom u smislu Mačekovih zahteva, jer se time slabi odbrambena sposobnost i da u tom slučaju skidaju sa sebe odgovornost za odbranu zemlje.⁴⁷ Na pitanje dr Lj. Bobana, da li je kao načelnik Generalštaba bio obavešten o pregovorima Cvetković-Maček, general Simović je odgovorio da u toku pregovora nije bio obaveštavan i da od Glavnog generalštaba nije traženo mišljenje u nekoj zvaničnoj formi. »Cvetković me je o tome privatno pitao. Bio sam protiv toga da se čepa Bosna, da Brčko, Mostar, Travnik i neki drugi delovi idu u sastav Banovine Hrvatske« (Izjava od 23. juna 1939).⁴⁸

Jedan od razloga što je Namesništvo odbilo sporazum od 27. aprila svakako je bio i spoljnopolitički faktor. Naime, okupacije Čehoslovačke i Albanije uticale su na kneza Pavla da požuri sklapanje sporazuma sa Mačekom, jer je Maček mogao da koristi takvu situaciju za vršenje pritiska na jugoslovensku vladu, a Nemačka i Italija da ga pomognu ako bi Jugoslavija ispoljila neprijateljstvo prema njima, tim pre što su i Berlin i Rim gajili nepoverenje prema Jugoslaviji posle Stojadinovićeve pada. Međutim, pošto se situacija stišala posle posete Veneciji i Berlinu Cincar Markovića koji je uverio vlade Nemačke i Italije da će Jugoslavija nastaviti prijateljsku politiku prema silama Osovine, nije se moralo žuriti sa sklapanjem sporazuma, tim pre što je knez Pavle prilikom predstojećeg puta u Berlin i Rim želeo da ispita njihov stav prema Jugoslaviji. Na osnovu rezultata svoje posete on je mogao da odredi svoj stav prema Mačeku i koliko se može popuštati Hrvatskoj seljačkoj stranci, tj. brže i više ako dode do uverenja da je nepovoljan međunarodni položaj Jugoslavije i obratno da ne popušta ako je situacija povoljna. S druge strane, Maček je mogao očekivati da će osovinske sile prilikom posete kneza Pavla pokušati da traže nove koncesije od Jugoslavije i da će antagonizam Nemačke i Italije oko Jugoslavije biti još više podstaknut tako da će i Nemačka i Italija nastojati da jedna drugoj oslabe pozicije prema Jugoslaviji, pa bi se moglo očekivati da će podupirati rešenje hrvatskog pitanja kao jedne od glavnih teškoća Jugoslavije koja je može dovesti u zavisnost od neke od sila Osovine.

Pošto je Namesništvo odbilo sporazum od 27. aprila, posle Mačekovog izveštaja o toku pregovora sa Cvetkovićem, Hrvatsko narodno zastupstvo je na sednici 8. maja donelo Rezoluciju u kojoj je - kao što je već navedeno u prethodnom odeljku - *zaprečeno da će se hrvatsko pitanje postaviti kao međunarodni problem*, zato što je hrvatski narod neopravdano i bez svoje krivice i protiv svoje volje isključen od svake međunarodne saradnje i što Jugoslavija nije ni do danas obezbedila ravnopravnost Srba, Hrvata i Slovenaca. Na kraju

je Hrvatsko narodno zastupstvo odobrilo Mačekov rad i ovlastilo ga »da u ime njegovo prema daljem držanju srpskog naroda i prema političkoj situaciji u Evropi donosi potrebne odluke i preduzima sve akcije u unutrašnjoj i spoljnoj politici.«⁴⁹

Britanski poslanik u Beogradu Kambel (Campbell Sir Roland), u svom izveštaju od 8. maja 1939, na osnovu prispelih informacija o prekidu razgovora Cvetkovic-Maček, između ostalog, kaže da je Maček, iako je prethodno izjavio knezu Pavlu spremnost za pregovore na bazi postojećeg Ustava, pokušao da postavlja nove uslove koje knez nije mogao da prihvati, već je zatražio od Cvetkovića da učini što može; da je do tog navodnog sporazuma između Cvetkovića i Mačeka došlo pod uslovima koji nisu bili poznati javnosti i da je Maček »nekoliko dana kasnije uputio pismo - sa čijom je sadržinom upoznao štampu 5. maja - kojim je obavestio D. Cvetkovića da, s obzirom da su u međuvremenu primljeni novi predlozi iz Beograda, mora da pretpostavi da je Namesništvo odbacilo sporazum koji je između njih postignut. Kambel dalje kaže: »Ova čudna situacija dovela je do, kako izgleda, novog zastoja«, iako Cvetković smatra da pregovori nisu prekinuti. Međutim, knez Pavle mu je, u razgovoru 8. maja, rekao daje ogorčen što je Maček objavio pismo upućeno Cvetkoviću, jer se stekao utisak da je on (knez) jedina prepreka. Do sada postignuti sporazum je samo jedna etapa u pregovorima. Zahtevi Mačeka da se u Bosni i Hercegovini održi plebiscit bili su neprihvatljivi, pa se na to odgovorilo protivpredlogom da se plebiscit održi u roku od godinu dana u četrnaest određenih srezova, rekao je knez. Kambel pretpostavlja da je »do prekida došlo bilo zato što je Cvetković prekoračio svoja ovlašćenja, bilo zato što je knez bio nezadovoljan pregovorima u Zagrebu. Knez mu je napomenuo i to da su ga patrijarh, vojni savetnici i mnogi zvanični i privatni krugovi upozorili da bi predavanje Hrvatskoj velikih srezova koji nisu isključivo hrvatski izazvalo nešto nalik na revoluciju u Srbiji ...«

Zatim Kambel naglašava da, po njegovom mišljenju, krivicu za zastoj u pregovorima, uglavnom, snosi hrvatska strana, iako gaji »znatne simpatije prema Hrvatima, sa kojima se nije uvek pravedno postupalo«. *»Činjenica da problemi nisu mogli da se reše tokom proteklih godina može se isto toliko objasniti rešenjima Srba da očuvaju svoj dominantni položaj u državi koliko i tvrdoglavim karakteristikama Hrvata (podvukao V.T.).* Krivica za sadašnji ćorsokak mora se, ipak, po mom mišljenju, pripisati dr Mačeku, koji se pod ozbiljnim okolnostima trenutka poneo otprilike kao seljak koji pregovara o prodaji jutra zemlje«. U zaključku Kambel, uglavnom, kaže da ničemu ne bi vodilo ako bi se rešenjem hrvatskog problema stvorio srpski problem, jer bi se u zemlji izazvao »još obiljniji i opasniji rascep nego što danas postoji« ... »Da su Srbi ispoljili u prošlosti veće razumevanje problema i veću spremnost da ga reše na pravednoj osnovi, on sigurno ne bi nikad dobio tako akutan oblik kakav ima danas. To više nije svađa između dva ogranka iste rase: to je preraslo u pobunu naroda, koji sebe naziva posebnom nacijom, protiv omražene vladavine Beograda«. Ovom izveštaju Kambel je priložio i prevod Rezolucije koju su hrvatski poslanici usvojili 8. maja, posle odbijanja Namesništva da odobri pomenuti nacrt sporazuma od 27. aprila.⁵⁰

Analizirajući ovaj izveštaj, analitičari Forin ofisa su uglavnom došli do zaključka, da pored kulturnih, istorijskih i ekonomskih i drugih razlika između Srba i Hrvata, kao razlog za neuspeh u pregovorima navode i sledeće:

• Hrvatski zahtev za federativnim uređenjem ili vrlo širokom autonomijom zasniva se na velikom broju žalbi, koje se mogu rezimirati kao nezadovoljstvo zbog v lasli Srba nad srezovima nastanjenim Hrvatima. Tvrdi se daje u hrvatskim srezovima iako nominalno postoji izvesna autonomija, administracija u rukama Srba. Policija, čiji su oficiri uglavnom Srbi, igra nepotrebnu ulogu u opštoj administraciji. Cenzura, potpuno u rukama službenika koje postavlja Beograd, sprečava bilo kakav oblik političke diskusije. Komandni kadar u vojsci sačinjavaju skoro isključivo Srbi. Isto se tako tvrdi da se Hrvatska, kao bogatija, više oporezuje dok se na Srbiju, koja je siromašnija, troši više novca, a to je dovelo do pritužbi da hrvatska industrija i poljoprivreda trpe ekonomsku šlelu zbog povlašćivanja njihovih srpskih konkurenata. Sem toga, postoji sveopšte nezadovoljstvo izbornim zakonodavstvom. Za Maćeka se kaže »da nema potpunu vlast nad celom nacijom, s obzirom da je prinuden da traži zlatnu sredinu u politici između frankovaca, ekstremnih separatista, s jedne strane, i hrvatskih intelektualaca, koji su spremni da idu daleko u ustupcima da bi se došlo do sporazuma s Beogradom, s druge strane. Predstavnici Srba moraju isto tako da vode računa o snažnim nacionalističkim osećanjima vojske i pravoslavne cirkve«.⁵¹

Cini se da su Kampbelove konstatacije i prednji zaključci analitičara Forin ofisa u osnovi bili objektivni i tačni.

Tih dana je »Politički vjesnik« pisao:

•da se od svih država u Evropi nalazi danas Jugoslavija u najopasnijem i najizloženijem mjestu i položaju zbog neriješenog hrvatskog pitanja, *jer neriješeno hrvatsko pitanje moći će poslužiti kao najbolja poluga da se otvori prodor na njezinom tijelu*, (podvučeno u originalu) Mi Hrvati ne snosimo za to nikakvu odgovornost ni krivicu i možemo mirne duše čekati, jer će se hrvatsko pitanje morati riješiti u skoro vrijeme uz slobodan pristanak Beograda ili protiv njegove volje. Ukoliko će se ono morati rješavati međunarodnom pomoći. Hrvati za to neće snositi nikakve krivnje. «

To je bilo u stilu politike vodstva HSS da se stalno operiše sa spoljopolitičkom opasnošću kao argumentom kojim se može pretiti vladi i kruni i iznuditi koncesije.⁵²

Posle odbijanja Namesništva da prihvati sporazum od 27. aprila i sednice Hrvatskog narodnog zastupstva i njegove Rezolucije, Maček je doneo odluku da nastavi ranije započete pregovore sa Canom. O pregovorima preko Karmelutija i ugovora od 26. maja opširno je izneto u prethodnom odeljku *Hrvatsko pitanje kao međunarodni problem*, pa se ovde neće ponavljati.

Uoči sastanka Hrvatskog narodnog predstavništva, vodstvo Udružene opozicije održalo je 7. maja sastanak na kojem je odlučeno da Čubrilović i Kramer otputuju u Zagreb da Maćeku »skrenu pažnju da se na predstojećem sastanku Hrvatskog narodnog zastupstva ne donesu preoštire i sudbonosne odluke i da prenesu zaključak UO na kojoj osnovi je spremna na sporazum sa Maćekom, naime, da razgraničenje ide otprilike uskom prugom i na Brčko, s tim da se ispravi u pogledu Donje Neretve u korist Srba, a u pogledu kompetencija da se dogovore Srbi i Hrvati. Vodstvo UO bilo je spremno da se, i pre obrazovanja Koncentracione vlade, na Krunskom savetu donesu zaključci u pogledu teritorija i kompetencija, tj. da se sprovede procedura približno onako kako je Maček tražio. Nakon kraće diskusije, Maček je u načelu prihvatio Čubrilovićevo i Kramerovo izlaganje, s tim da bi trebalo da se što pre sastanu delegati pojedinih grupa koje su učestvovala na izbornoj listi opozicije i pronađu osnovu za dalji rad. S druge strane, »Maček se smatra obaveznim« - kaže se u izveštaju Gavrilovića i Kramera - »da se odnos sa opozicijom pretvori u jednu čvrsto povezanu zajednicu izvan koje niko neće, pa ni on, dr Maček, moći da vodi ma kakve posebne akcije ili pravi neke aranžmane«. Ali nepoverenje između UO i SDK bilo je već toliko da je bilo jasno da od sporazuma neće biti ništa. Naime, neki članovi su se izjasnili protiv bilo kakvog daljeg raspravljavanja s Maćekom. neki da Maček mora prethodno odbiti dalje

razgovore sa krunom onakvi kakvu su do tada vođeni, neki su se zalagali da se ide u Zagreb na pregovore, pa je »Hrvatski dnevnik« pisao »da je držanje Udružene opozicije bilo u tolikoj mjeri indiferentno ili mlitavo, da je to mogao svako opaziti«, da se ona »pokazala potpuno jedinstvenom, ali na žalost u indiferentnosti«.⁵³

Međutim, ni Maček ni Cvetković nisu smatrali da je odbijanjem sporazuma od strane Namesništva definitivno prekinuta mogućnost da njih dvojica dovedu sporazum do kraja. Tako je Cvetković, posle povratka kneza Pavla iz Rima, pripremio teren za nove susrete sa Mačekom, ali nije žurio, očekujući kneževu posetu Berlinu početkom juna. L svojoj usmenoj poruci preko Čubrilocica, Cvetković je predložio Mačeku da se obrazuju četiri teritorijalne jedinice:

1) Dravska banovina, 2) Savska i Primorska banovina i kotar Dubrovnik, 3) Vrbaska, Drinska i Zelska banovina, 4) Vardarska, Moravska i Dunavska banovina sa sedištem u Nišu, s tim da banovine prema Ustavu iz 1931. godine i dalje ostanu na snazi, da kompetencije za sve banovine budu iste, da se uz pokrajinske vlade nalaze kraljevski namesnici (u Hrvatskoj to bi bio Maček) i da se centralni parlament bira na celoj teritoriji.

Cvetković i **Maček** bili su u vezi i preko L. Markovica, a verovatno je da se Cvetković početkom juna sastao sa Šubašićem u Karlovcu i preko njega poslao poruku Mačeku. Iz Cvetkovićeve izjave novinama »Dr Maček i ja nismo se rastali, već je nastao, kao što sam vam rekao, mali zastoje u interesu opšte stvari«, može se zaključiti da se mogu očekivati novi susreti između njega i Mačeka, a i sam Maček je, posle završene posete kneza Pavla Berlinu, očekivao skoro sastanak sa Cvetkovićem.⁵⁴

Kao što je u prethodnom odeljku istaknuto, Maček nije hteo da potpiše pripremljeni ugovor sa Canom od 26. maja, pre svega zato što su italijanski zahtevi u tom ugovoru preterani, a i zato što nije znao kako će se odvijati pregovori sa Cvetkovićem, pa je preko Karnelutija poručio Canu da treba izvesti naisto neke tačke o odnosima Italije i Hrvatske. To znači da je Maček osigurao otvorena vrata za ponovni kontakt sa Canom, ako bi zapeli pregovori sa Cvetkovićem. Sem toga, Maček je u toku maja mogao da ispita da li je Rim preuzeo kakve obaveze prema knezu Pavlu i kakav će stav zauzeti knez Pavle prema vodstvu HSS⁵⁵. U svakom slučaju, Maček nije želeo da prekida kontakt ni sa jednom pregovaračkom stranom.

Posle prekida pregovora i Rezolucije Hrvatskog narodnog zastupstva od 8. maja, Stojadinovićeva grupa je stupila u otvorenu akciju protiv Cvetkovićeve vlade i protiv sporazuma. Stojadinović je smatrao daje sporazum između Ličeka i Cvetkovica definitivno propao, a računajući na podršku Berlina i Rima, nadao se da opet može doći na vlast i da će i knez Pavle biti primoran da traži njegovu čvrstu ruku. Zato su Stojadinovićevi saradnici stupili u akciju za pridobijanje poslanika JRZ i u tom cilju 12. juna predali Senatu i Skupštini interpelaciju zbog navodno protivrečnih izjava Cvetkovića i Mačeka u pogledu prekida pregovora, pa su poslanici tražili tačna obaveštenja. Konstatujući poznata fakta o sporazumu od 27. aprila u interpelaciji se zaključivalo da se »od priznanja hrvatskog narodnog individualiteta, došlo do priznavanja posebne hrvatske teritorije, kojoj se priznaje poseban položaj i vlast - protivno Ustavu, koji poznaje samo jednu i nedeljivu Kraljevinu Jugoslaviju«. Zatim se u interpelaciji postavilo nekoliko pitanja Cvetkoviću, među kojima: da li je uopšte moguć sporazum posle Rezolucije Hrvatskog narodnog zastupstva od 8.

maja? da ne misli gospodin predsednik daje svako povlačenje granica hrvatske teritorije u današnjim prilikama u stvari povlačenje moguće državne granice, sa svim teškim posledicama, da li mu je poznato da je Maček u govoru 8. maja krivicu za otklanjanje sporazuma prebacio na mesto, koje ni u kom slučaju ne bi smelo biti uvučeno u dnevnu političku diskusiju (misli se na Namesništvo, odnosno kneza Pavla - V.T.), a time oslobodio predsednika Kraljevske vlade svake odgovornosti?«, itd.⁵⁶

Oslanjajući se na punu podršku slovenačkog i muslimanskog dela JRZ, Cvetković je želeo da ide do kraja u likvidaciji Stojadinovićevih pozicija. Pošto je na sednici predsedništva i užeg klupskog odbora, zbog zvanične predaje interpelacije, zaključeno da se plenumu kluba preporuči isključivanje Stojadinovića i 19 poslanika JRZ, Cvetković je nastojao da se Stojadinović ukloni i sa položaja šefa JRZ, što je i sprovedeno 12. jula na sednici užeg i šireg Glavnog odbora JRZ. naročito zbog toga što je 20 senatora i 80 poslanika Stojadinovićevih pristalica potpisalo proglas, u kojem se isticalo da bi »svaka upotreba i primena načela podvajanja u unutrašnjem državnom životu bila za državu štetna i opasna«, daje Cvetković s Mačekom vodio pregovore na način koji dovodi u pitanje postojeće temelje državnog uređenja, da se »ne sme rešavanjem hrvatskog pitanja otvoriti srpsko pitanje, jer bi time bila poljuljana i sama osnova na kojoj ova država počiva« i daje »došao trenutak da se okupe svi oni koji su voljni da se založe za očuvanje jedinstvene države«. Tako je na mesto Stojadinovića za predsednika stranke došao Cvetković, za potprednika Dž. Kulenović (jer je Spaho umro), s tim što je Korošec na tom položaju ostao od osnivanja JRZ.⁵⁷

S druge strane, samostalni demokrati su stalno u toku pregovora nastojali da dođe do sporazuma između Mačeka, UO i JNS, naročito kada je došlo do prekida pregovora između Mačeka i Cvetkovića. Početkom juna, kad se već pripremao novi susret Cvetkovića i Mačeka, Budisavljević je izradio jedan nacrt za državno preuređenje, kao kompromisno rešenje koje bi prihvatila HSS i opozicija u Srbiji. Predlogom je bilo predviđeno da se obrazuju tri jedinice:

- 1) Slovenija koja bi obuhvatala Dravsku banovinu;
- 2) Hrvatska u koju bi ušle Savska, Primorska i Vrbaska banovina, s tim što u Hrvatsku ne bi ulazio Dubrovnik, kao ni jedan deo Srema i deo Vrbaske banovine, i što bi u ovom okviru bila osigurana izvesna samouprava za Dalmaciju i Vrbasku banovinu, da bi se sprečio »ultraplemenski karakter vlasti u centru - Zagreba« i
- 3) Srbija koja bi obuhvatala preostalih pet banovina. Dok je Maček prihvatio ovaj predlog, više radi toga da se ne koči inicijativa samostalaca, nego iz uverenja da će ova inicijativa dovesti do kakvog rezultata, dotle je vodstvo UO i JNS smatralo da se predlogom u Hrvatsku uključuje više teritorije nego što je to sadržano u Cvetkovićevom predlogu i da se ne može raspravljati o teritorijalnom pitanju dok se ne utvrdi »karakter države - ono što je zajedničko, jer je suštastveno pitanje u kompetencijama, u osposobljavanju države za život, a ne u teritoriji...« Tako više nije dolazilo u obzir da bi Maček prekidao svoje veze sa Cvetkovićem i orijentisao se i na Udruženu opoziciju.⁵⁸

U takvoj situaciji Cvetković i Maček bili su u neprekidnim kontaktima preko posrednika, pa, pošto su izvršene pripreme, moglo se očekivati da će doći i do direktnog susreta, do kojeg je i došlo krajem juna. Posle toga Cvetković je izjavio novinarima da su »sve stvari na dobrom putu« i da se »stvari

razvijaju odlično«. Tako je italijanski poslanik u Beogradu Indeli 22. juna izvestio da mu je Cvetković izjavio da su uklonjene sve osnovne smetnje i da je sporazum na vidiku. Indeli (Indelli Mario) je dalje izvestio da se govori o predstojećem sastanku između Cvetkovića i Maćeka, da još nisu poznate osnovne linije sporazuma, ali da se čini daje Maćek odustao od niza svojih početnih zahteva.⁵⁹

Cvetković i Maćek su se konačno dogovorili u pogledu teritorijalnog razgraničenja, a posao oko razrade pitanja prenosa kompetencija prepustili su stručnjacima - po tri sa svake strane, koji su radili u Rogaškoj Slatini. Dok su Maćekovi predstavnici nastojali da što više osiguraju za Banovinu Hrvatsku, Cvetkovićevi predstavnici težili su da što više ostane u nadležnosti centralne vlasti. Zbog ovih nesuglasica rad pravnih stručnjaka odvijao se sporo, pa se nije ni moglo očekivati da će poslovi ući u završnu fazu pre povratka kneza Pavla iz privatne posete Londonu (od 16. jula do 4. avgusta). U međuvremenu, došlo je do dva nova susreta između Cvetkovića i Maćeka, 13. i 27. jula, u Vukovoj Gorici. No, krajem jula opet je došlo do zastoja. Naime pravni stručnjaci su se u toku juna i jula bili u svemu saglasili, ali su pregovori opet prekinuti zato što su se razišli na pitanju žandarmerije koju su »Hrvati dugo smatrali kao prvoklasan instrument srpske hegemonije«, pa su hteli daje izdvoje ispod zajedničke nadležnosti Ministarstva vojske i mornarice, a srpski pregovarači na to nisu hteli da pristanu. »Maćekova reakcija je bila pretnja otcepljenjem. Ako Beograd ne može da zavede red u zemlji, Nemačka može, rekao je on stranoj štampi. On je video sličnost između hrvatske i češke situacije«.⁶⁰

Novi zastoj u pregovorima zbog neslaganja oko statusa žandarmerije *pokrenut je sa mrtve tačke daleko manje zbog želje za kompromisom nego zbog opasnosti rata koji se približavao i sve više pretio da ugrozi opstanak Jugoslavije. Imajući u vidu »čelični pakt« između Nemačke i Italije od 22. maja 1939. i glasove da će Nemačka i Sovjetski Savez zaključiti pakt o nenapadanju, primorali su pregovarače da sednu za okrugli sto i nastave pregovore.*

Pošto se preko Krnjevića (koji se početkom avgusta nalazio u Zenevi) uverio daje rat neizbežan, Maćek je zaključio da bi i za njega i njegovu stranku bilo nezgodno ako bi doprineo razjedinjavanju zemlje - ako bi ostao u opoziciji prema vladi u vreme kad bi nemačke armije izvršile agresiju. Zato je sa Cvetkovićem, uz pomoć stručnjaka nađeno privremeno rešenje pitanja žandarmerije, tj. da ostane u nadležnosti Ministarstva vojske i mornarice, s tim da kontrolu njenih svakodnevnih delatnosti na teritoriji Banovine vrši ban Hrvatske. Prilikom susreta s Cvetkovićem u vozu u Zidanom Mostu, Maćek je izrazio želju da se zaključi privremeni sporazum koji se kasnije može revidirati, pa je odlučeno da se zajedno sa pravnim stručnjacima sastanu u Božjakovini kraj Zagreba, gde su i održani sastanci od 16. do 17. avgusta. Ali, na završnoj sednici u Božjakovini ponovo je izbio spor oko razgraničenja, koji je pretio da ponovo dođe do prekida pregovora. Naime, iako je pitanje granica bilo rešeno ranije, sada je Cvetković tražio da se Mostar ne priključi Banovini Hrvatskoj. No, posle oštrog protivljenja Suteja, Cvetković je odustao od svog zahteva.

Interesantno je da je Sutej 23. februara 1963. godine izjavio dr Ljubu Bobanu da je Maćek uoči zaključenja Sporazuma rekao dopisniku lista »Njuskronk« (»News Cronicle«) Harisonu da bi Hrvati, da sporazum nije postignut u poslednjem času »bili primorani ići svojim putem« i da u slučaju rata ne bi

preostalo ništa drugo nego »da zauzmu držanje dijametralno suprotno onome Beograda«.⁶⁰

Iz Mačekovog intervjua »Njus kroniklu« od 16. avgusta 1939, N. B. Milovanović u n. d., na str. 208, kaže da je Maček, pored ostalog, izjavio:

»... Osnovni razlog sadašnje teške situacije leži u tome što se ne možemo sporazumeti da radimo sa jednim parlamentom i jednim senatom koji su, kao što je to slučaj sa sadašnjim parlamentom i Senatom, izabrani putem nasilja i falsifikata. Na žalost, beogradska klika, u čijim se rukama danas nalazi vrhovna vlast u Jugoslaviji, odbila je da nam dopusti i najmanje učestvovanje u njenoj diktatorskoj vlasti. Ta klika bi pre pristala da dode do rasparčavanja Jugoslavije i da Srbija postane jedna mala balkanska država, nego što bi pristala da sa nama podeli diktatorsku vlast koju je uzurpirala...«

Pošto je Cvetković odustao od zahteva da Mostar ne uđe u Banovinu Hrvatsku, na sastanku stručnjaka u Banskim dvorima, Sporazum je 20. avgusta dobio konačnu formu. Pošto je Maček 22. avgusta obavešten daje knez Pavle bez rezervi prihvatio Sporazum, Cvetković i Maček su 24. avgusta primljeni u audijenciju na Brdu, gde je istog dana trebalo da se postigne i sporazum o obrazovanju vlade, pa je uveče tog dana izdato saopštenje daje knez Pavle prihvatio predlog sporazuma kojeg su mu podneli Maček i Cvetković. Pošto je sutradan Cvetković sazvao sednicu vlade u Beogradu i na njoj podneo ostavku, 26. avgusta je objavljen Sporazum i obrazovana vlada u kojoj je SDK dobila 6 mandata (HSS - 5 i 1 iz SDS). B. Cubrilović iz Zemljoradničke stranke, L. Marković i B. Maksimović iz Radikalne stranke, dok su ostale portfelje dobili predstavnici JRZ ili vanstranačke ličnosti.⁶¹

Ovaj Sporazum glasi:

•Smatrajući daje Jugoslavija najbolji jamac nezavisnosti i napretka Srba, Hrvata i Slovenaca; u cilju Sto pouzdanijeg i potpunijeg očuvanja javnih interesa. Predsednik kraljevske vlade Dragiša Cvetković i Predsednik Hrvatske seljačke stranke i Seljačke demokratske koalicije dr Vlatko Maček, prilazeći rešavanju hrvatskog pitanja, posle dužih većanja, složili su se u sledećem:

I Potrebno je obrazovati zajedničku vladu. Ova vlada će po pristanku merodavnih faktora, a na osnovu člana 116 Ustava, izvršiti obrazovanje banovine Hrvatske, na nju sa države preneti odgovarajuće nadležnosti i doneti političke zakone. Ona će, u saglasnosti sa merodavnim faktorima, pripremiti sve što je potrebno za preuređenje državne zajednice.

II Savska i Primorska banovina, kao i srezovi Dubrovnik, Sid, Ilok, Brčko (Derventa), Gradačac, Travnik i Fojnica, spojiće se u jednu jedinicu koja će se zvati Banovina Hrvatska.

Definitivni opseg Banovine Hrvatske odrediće se prilikom preuređenja države; pri tome će se voditi računa o ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima.

Tom prilikom izdvojice se iz gore navedenih srezova, koji su pripojeni Banovini Hrvatskoj, opštine i sela, koja nemaju hrvatsku većinu.

III U novim jedinicama kao i u državi biće obezbeđena ravnopravnost Srba, Hrvata i Slovenaca, kao i jednako postupanje u pogledu njihovog učešća u vršenju javne službe. Isto tako biće obezbeđena ravnopravnost usvojenih i priznatih veroispovesti. Ustavom će se zaječiti jednaka osnovna građanska i politička prava.

IV Preneće se u nadležnost Banovine Hrvatske poslovi poljoprivrede, trgovine i industrije, šuma i rudnika, građevina, socijalne politike, narodnog zdravlja, fizičkog vaspitanja, pravde, prosvete i unutrašnje uprave:

Svi ostali poslovi ostaju u nadležnosti državne vlasti na celoj državnoj teritoriji.

Isto tako ostaju u nadležnosti državne vlasti i poslovi koji su od osobitog značaja po opšte državne interese, kao Sto su staranje o državnoj bezbednosti, suzbijanje antidržavne i razorne propagande, vršenje policijske obaveštajne službe i osiguranje javnog reda i mira; za davanje državljanstva nadležna je Banovina, osim državljanstva izuzetnim putem i oduzimanja državljanstva,

rudarsko zakonodavstvo i državna rudarska preduzeća. Pri davanju rudarskih koncesija koje interesuju narodnu odbranu postupiće Banovina sporazumno sa vojnom upravom. Ako ne bi došlo do sporazuma, odlučuje Ministarski savet.

izgradnja i održavanje državnih saobraćajnih sredstava i ostalih državnih objekata; poslovi vera;

medunarodni pravni saobraćaj, s tim da se pravna pomoć u vanparničkim stvarima vrši direktno preko sudova; spoljna trgovina, kao i trgovina između banovina i ostalih delova države (jedinstvo carinskog i trgovinskog područja); zakonodavstvo o merama i trgovinama, o zaštiti industrijske svojine, o poslovima privatnog osiguranja i osiguravajućim društvima;

menično pravo, čekovno pravo, trgovačko pravo, stečajno pravo, obligaciono pravo, pomorsko pravo, autorsko pravo;

propisivanje kazni za povredu propisa o predmetima iz nadležnosti države;

postavljanje putem zakona opštih načela prosvetne politike, kao i osnovnih načela o lokalnim samoupravama;

opšta načela radničkog prava i osiguranja, kao i opšta načela vodnog prava.

U cilju osiguranja narodne odbrane obezbedice se vojnoj upravi potreban uticaj u oblasti proizvodnje i saobraćaja.

Vlada će pristupiti i prenošenju nadležnosti sa države na Banovinu Hrvatsku odmah posle obrazovanja te Banovine

Banovini Hrvatskoj, da bi mogla uspešno svršavati poslove svoje nadležnosti, ima se obezbediti potrebna finansijska samostalnost.

Definitivne kompetencije Banovine Hrvatske odrediće se prilikom preuređenja države.

V Zakonodavnu vlast u stvarima iz nadležnosti Banovine Hrvatske vrše Kralj i Sabor zajednički.

Sabor sastavljaju zastupnici, koje narod slobodno bira opštim, jednakim, neposrednim i tajnim glasanjem, sa predstavništvom manjina.

Upravnu vlast u stvarima iz nadležnosti Banovine Hrvatske vrši Kralj preko Bana.

Bana Banovine Hrvatske imenuje i razrešava Kralj.

Ban je odgovoran Kralju i Saboru.

Svaki pismeni čin Kraljevske vlasti u poslovima Banovine Hrvatske premapotpisuje Ban i snosi odgovornost za isti.

Sudsku vlast u Banovini Hrvatskoj vrše sudovi. Njihove presude i rešenja izriču se i izvršavaju u ime Kralja, na osnovu zakona.

Državi se obezbeđuje nadzor nad izvršenjem Ustava i državnih zakona od strane banovinskih vlasti.

Za rešenje sporova nadležnosti između države i Banovine i za ocenu ustavnosti zakona osnovaće se Ustavni sud.

VI Opseg nadležnosti i položaji Banovine Hrvatske biće zagarantovani i naročito ustavnim odredbom, koja se neće moći menjati bez pristanka ove Banovine.

VII Vlada će doneti nove propise o štampi, o udruženjima, zborovima i dogovorima, o izboru narodnih poslanika, kao i o drugim stvarima, u koliko je to potrebno za sprovođenje sporazuma.*

Na osnovu ovog sporazuma kraljevski namesnici su istog dana (26. avgusta) u ime Kralja doneli:

- 1) Uredbu o Banovini Hrvatskoj, kojom je predviđeno: obrazovanje Banovine Hrvatske, prenošenje nadležnosti na Banovinu Hrvatsku, organizacija vlasti u Banovini Hrvatskoj, upravni sud i nadzor,
- 2) Uredbu o političkim zakonima kojim se ukida Zakon o izboru narodnih poslanika za Narodnu skupštinu od 10. septembra 1931. godine i ovlašćuje Ministarski savet da donese Uredbu o izboru narodnih poslanika za Narodnu skupštinu i da naredbama sa zakonskom snagom izmeni Zakon o štampi, Zakon o udruženjima, zborovima i dogovorima kao i ostale političke zakone;
- 3) Uredbu o prenošenju propisa? Uredbe o Banovini Hrvatskoj na ostale banovine kojom je predviđeno da se propisi Naredbe o Banovini Hrvatskoj mogu kraljevim naredbama proširiti i na ostale banovine, s tim što se tom prilikom banovine mogu spajati i njihov teritorijalni obim menjati;¹³
- 4) Ukaz o prestanku mandata senatora, s tim što će se izbor senatora izvršiti po propisima Zakona o izboru senatora, i Ukaz o raspuštanju Narodne skupštine od 11. septembra 1931. godine, s tim što će se izbor narodnih poslanika »za novu četvorogodišnju periodu« naknadno odrediti kraljevim ukazom, kao i kada će biti sazvana Narodna skupština.*¹⁴

Interesantno je da je bio pripremljen i Nacrt naredbe kojom je bilo predviđeno da vlada sporazuma izvrši organizaciju Srpske zemlje (nov termin - V.T). U prvom odeljku i čl. 1 bilo je predviđeno »Banovine Vrbaska, Drinska, Dunavska, Zetska i Vardarska spajaju se u jedno pod zajedničkim imenom Srpske zemlje, čije je sedište u Skoplju. Dosadanje banovine se pretvaraju u oblasti, zadržavajući svoje nazive i svoja sedišta.« U drugom odeljku regulisano je »prenošenje nadležnosti na Srpske zemlje, u trećem »organizacija vlasti Srpske zemlje«, u četvrtom »oblasti i njihovo uređenje i u petom odeljku »sporovi o nadležnosti (između države i Srpske zemlje, kao i između Srpske zemlje i banovina - V. T.), nadzor i saradnja. Nacrt je u prvom delu sadržavao, uglavnom, iste odredbe koje se nalaze u Uredbi o Banovini Hrvatskoj, a u drugom su normirani organizacija i rad samoupravnih oblasti.

Međutim, sasvim je sigurno da ovaj nacrt nije izrađen u dogovoru i sporazumno s vodstvom HSS, jer je predviđao rešenje protiv kojeg je HSS upravo otvoreno istupala, pa nikad nije stupio na snagu.⁶⁵

Da je Sporazum Cvetković-Maček zaista bio "prva etapa" sporazumevanja odnosno nesporazumevanja i da je stajao "na staklenim nogama" može se videti iz govora predsednika HSS Vlatka Mačeka kojeg je održao na sednici Hrvatskog narodnog zastupstva samo tri dana posle sklapanja sporazuma, tj. 29. avgusta 1939. godine. On je tom prilikom, između ostalog, rekao:

»Sazvao sam vas za danas, da vam položim račun o svomu radu, odkada smo se zadnji put vidjeli. Vi znate svi, da smo se posljednji put bili sastali pod dosta tmurnim obzorjem. Sporazum, koji je u glavnim crtama bio zaključen samo između mene i predsjednika vlade Dragiše Cvetkovića, nije bio odobren, i izgledalo je, da ćemo mi Hrvati tražiti druge puteve. Sto nam, priznajem, ne bi bilo lako.

Kasnije su se prilike ipak promijenile u toliko, da je sastavljena posebna anketa stručnjaka, koji su nastojali to djelo sporazuma staviti u formulu, koja će biti prihvatljiva i za nas i za Srbe.

Držao sam, daje pametno i cilju shodno, da načinimo zasada barem jedan djelomičan sporazum, tj. ono u čemu smo se složili, da to provedemo odmah, a u čemu se složili nismo, da to ostavimo za kasnije.

Kod sporazumevanja i uopće kod određivanja položaja hrvatskog naroda u državnoj zajednici Jugoslaviji od važnosti su dvije stvari: prva je stvar hrvatski narodni teritorij.

Svaki narod mora kao bitnu oznaku svoga bivstva imati svoj narodni teritorij. Zato je bila meni prva misao, da osiguram hrvatski narodni teritorij, koji ima da i nosi ono ime. što mu pripada, a to je ime Hrvatska.

Mi se nismo mogli niti u teritoriju složiti i zato smo u sporazumu uzeli Savsku i Primorsku banovinu, te priključili k tome teritoriju grad i kotar Dubrovnik, hrvatske kotare iz Bosne: Travnik, Fojnicu, Brčko, Gradačac, Derventu, a iz Slavonije Ilok i Sid.

Tim nije pitanje hrvatskog teritorija riješeno definitivno, jer smo stavili u sporazum naročitu klauzulu, da će se definitivni obseg Banovine Hrvatske ustanoviti, kad se bude preuređivala čitava državna zajednica. A to je posve naravno. Jer posve drukčije će izgledati dotični teritorij Banovine Hrvatske, bude li u novo preuređenoj državnoj zajednici recimo i autonomna Vojvodina ili ne bude, drukčije bude ii i autonomna Bosna ili ne bude, i t. d....

I mi smo to pitanje ostavili otvoreno.

Drugo što je važno jest, da narod mora imati na svome području vlast u svojoj ruci. I što se tiče te vlasti, to mogu reći, da smo mi Hrvati gotovo potpuno gospodari u svojoj domovini, koja se zove Hrvatska. U kompetenciju banovine Hrvatske prenosit će se sada brzim tempom, a za to treba da se pobrinu Hrvati, koji su u zajedničkom ministarstvu, - svi poslovi osim poslova vanjskih, vojske, željeznice i pošta, te nekih drugih manjih sitnica.

I ta kompetencija nije još definitivna, i ta kompetencija će se prigodom preuređenja potpuno urediti. Naročito nije definitivna kompetencija u pogledu financija, jer ta za sada još nije određena točno. Hrvatska financijska samostalnost ima se zagarantirati i bit će zagarantirana⁸⁶

U ovom govoru jasno se naziru neke ideje koje su iznete u već spomenutoj Strogo poverljivoj okružnici (*Prilog 2*), kao naglašavanje ime države »Hr-

vatska«, državna zajednica, traženje novih prava, nezadovoljstvo postignutim itd. Osvrćući se na polugodišnjicu Sporazuma, »Hrvatski dnevnik« je pisao da je još sve u razvoju, previranju i sukobljavanju raznih tendencija, pa nastavlja;

»Kad Hrvatska dobije svoj prirodni opseg, kada se konačno i pravedno riješi pitanje njezinih funkcija i kada u njezin život zahvati Sabor, tek će se tada u punoj punoj mjeri osjetiti plodovi dosadašnje borbe hrvatskog naroda i sadašnjih napora predsjednika dr Maćeka, da postignemo ono, što još nemamo«⁸⁷

Već povodom godišnjice »Hrvatski dnevnik« napisao je:

»Ali taj Sporazum predstavlja samo početak uređivanja odnosa između naših dvaju naroda. On je ... tek prva karika u lancu historijskog razvoja tih odnosa nakon 1. prosinca 1918. kada je sve bilo postavljeno na glavu«

Isti dnevnik je, povodom dvogodišnjice formiranja Cvetkovićeve vlade, napisao:

»Taj je sporazum proglašen kao djelo državne nužde, i treba ga tako protumačiti. Njime još nije riješeno hrvatsko pitanje. Ostao je još čitav niz problema koje treba riješiti. Zato je taj sporazum u Hrvatskoj i primljen kao uvod u rješenje hrvatskog pitanja. Osim toga, taj sporazum još nije u cijelosti pravedan, jer Hrvatska ni danas nema svojega Sabora, pa prema tome ne može ni svoju unutrašnju organizaciju provesti onako kako bi je provela kad bi taj saziv bio sazvan ...«⁸⁹

Dakle, opet na liniji Strogo poverljive okružnice izdate posle zaključenja Sporazuma.

Da nije došlo do poboljšanja odnosa ni posle više od jedne godine posle zaključenja Sporazuma vidi se iz izveštaja nemačkog ambasadora u Italiji Ulriha fon Hasela (Hassell Ulrich von) od 16. novembra 1940. godine. Boraveći službeno u Beogradu i Zagrebu »radi ispitivanja uslova za nemačko-jugoslovensku privrednu saradnju« dobio je, pored ostalog, i utiske o unutrašnjepolitičkom položaju Jugoslavije, koje je dosta objektivno i istinito izneo u pomenutom izveštaju. On, uglavnom, konstatuje da je Cvetkovićeva vlada slaba i nehomogena, da u njoj »Srbi i slovenački sveštenik Korošec i potpredsednik Maček idu svojim sopstvenim putem«, da su »srpski i hrvatski ministri potpuno uzdržljivi jedni prema drugima«, daje uticaj čisto srpski nastrojene generalске klike veći nego ikad ranije«, daje najgora »duboka provalija koja deli Srbe i Hrvate«, da »vrlo često u Hrvatskoj ne haju za naređenja iz Beograda i da se Hrvati razvijaju kao država u državi«. Hasel dalje kaže da je knez Pavle uvideo da je kruta nepopustljivost kralja Aleksandra i kasnije Stojadinovića prema Hrvatima bila opasna, pa im je dao autonomiju i ima poverenja u njihovo sadašnje vodstvo da je verno Jugoslaviji, tako da radije radi sa njima nego sa Srbima.

»To priznaju i Maček i njegovi ljudi i prilično su zadovoljni Cvetkovićem (pošto ga smatraju slabićem), ali istinski čvrsta i iskrena veza za jugoslovensku državu ne postoji (podvukao V. T.)... Već sumnja u rasnu istovetnost i u osnovi različite kulture i činjenica da istorijski nisu nikada pripadali jedni drugima, pojačana prepotencijom i greškama Srba, nagone oba dela države uvek ponovo u međusobnu suprotnost. Na hrvatskoj strani takođe nisu zadovoljni s granicama između Srba i Hrvata. Maček kao današnji vođa Hrvata saglasio se sa zajedničkom državom, ali bez topline i čvrstine. On je, takođe, zbog ulaska u vladu izgubio na terenu u odnosu na separatiste.«

Dalje Hasel kaže da su Srbi, Hrvati i Slovenci, zbog strahovanja od italijanskih pretenzija, jedinstveni u želji da Nemačka zaštiti Jugoslaviju od italijanskog napada i da bi »Hrvati u svakom slučaju gotovo jednoglasno pretpostavili priključenje Nemačkoj, npr. kao Slovačka, svakom povezivanju s Itali-

jom i da nije mali broj onih koji bi ovakvo rešenje više voleli nego nastavljajanje veza s Beogradom»⁷⁰.

Kao što se vidi, ovaj Sporazum je postignut samo pet dana pre izbijanja drugog svetskog rata 1. septembra 1939. i tri dana posle potpisivanja Pakta o nenapadanju između Nemačke i Sovjetskog Saveza. O prenošenju kompetencija i sprovođenju Sporazuma neće se izlagati, već će se u sledećem odeljku izneti neke ocene i njegovi rezultati.

NAPOMENE

¹ *Beleške o razgovoru kralja Aleksandra sa Cvidom Malagola Kapi*. 13. aprila 1932 (dokumenta u arhivi Univerziteta Kolumbija u Njujorku - UK).

² Hoptner, n. d., str. 41.

³ Hoptner, n. d., str. 186-187.

⁴ Dr Lujo Saler-dru Radenku Stankoviću. 21. oktobra 1934 (UK); Hoptner, n. d., str. 186-187.

⁵ Milan M. Stojadinović. *Vi rat ni pakt*. Rijeka 1970. str. 466.

⁸ Isto, str. 466—170.

⁷ *Cvetković-Hoptneru*. Hoptner, n. d., str. 188.

⁸ *Cvetković-knezu Pavlu*. 7. avgusta 1937. (UK); Hoptner, n. d., str. 188.

⁹ *Cvetković-knezu Pavlu*. 30. januara i 7. avgusta 1938. (UK); Hoptner, n. d., str. 189.

¹⁰ AR 1941. ZD. I, dok. 9. str. 33; AVII. mikrofilm, reg. br. 7/117-118.

¹¹ AR 1941. ZD. I, dok. 24, str. 66 AVII. film NAV-N-T-77, reg. br. 1291/1426-27.

¹² Ljubo Boban. *Oko Mačkovih pregovora s grofom Canom*, Istorija XX veka. Zbornik radova VI, Beograd. 1964. str. 304-305.

ta Lj. Boban, n. d., str. 315.

¹⁴ Lj. Boban, n. d., str. 318; -Hrvatski dnevnik, br. 930, 5. XII 1938.

¹⁶ Rezultati skupštinskih izbora (decembra 1938 - V. T.) pokazali su, bez obzira na skandalozni Izborni zakon i na fizički i moralni teror vlade, duboko nezadovoljstvo narodnih masa sa protunacionalnom i reakcionarnom politikom vlade Stojadinovića « (Iz Rezolucije CK KPJ od decembra 1938) - Arhiv za radnički pokret - ARP, reg. br. 7631/III, 4-1. 1938; AR 1941. ZD. I, dok. 29. str. 127

¹⁶ Hoptner, n. d., str. 189.

¹⁷ Hoptner, n. d., str. 190.

¹⁸ *Sporazum Cvetković - Maček*, feljton NIN br. 1075, 15. avgust 1971, str. 60.

¹⁹ Isto, str. 60; Milan Stojadinović, *Ali rat ni pakt*. Rijeka, 1970, str. 511.

²⁰ Ferdo Culinović. *Jugoslavija između dva rata*. II _____ str. 142-143.

²¹ Hoptner, n. d., str. 190; Cvetković - knezu Pavlu 2. februara 1939. (UK).

²² AR 1941, ZD. I dok. 30. str. 135; AVII, film NAV-N-T-77. reg. br. 1291/406-408.

²³ O tome govori i Stojadinović u navedenoj knjizi na str. 511, nazivajući sastanak hrvatskih zastupnika istorijskim hrvatskim Saborom u Zagrebu. O Rezoluciji se u istom smislu izjašnjava Hoptner na str. 194 i 195 svog dela. zatim *Auswärtiges Amt*, dok. 13. kao i *Foreign Relations of the United States 1934-1941. Washington. Government Printing Office* (FRUS). 11939). dok. 82.

²⁴ Hoptner, n. d., str. 198; Maček - Hoptneru.

²⁸ DGFP, D, V. dok. 310. 311 i 385; Lj. Boban, n. d. str. 327.

²¹ Lj. Boban, n. d., str. 333.

²⁷ Stenografske beleške Narodne skupštine. 1939. I. 76; dr Lj. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd. 1965, str. 121.

²⁸ Dr Lj. Boban, n. d., str. 123; D. Cvetković, *Srpsko-hnatsko pitanje i putevi sporazuma*, str. 20; »Hrvatski dnevnik« br. 105 od 18. februara 1939.

²⁵ Dr Lj. Boban, n. d., str. 125; »Hrvatski dnevnik« br. 106. od 19. februara 1939.

30 Dr Lj. Boban, n. d., str. 127-128.

³¹ Isto, str. 129-131.

³² *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*, Pol. IV. 61 Bd. 2, 3. III 1939; dr Lj. Boban, n. d., str. 139.

³³ *Zbirka J. Jovanović*, beleške od 16. marta 1939; Dr Lj. Boban, n. d., str. 139-140, prim. 5.

³⁴ Dr Lj. Boban, n. d., str. 140.

³⁵ »Politički vjesnik« br. 11. mart-april 1939, 10. april 1939. Dr Lj. Boban, n. d., str. 146-147.

³⁸ Dr Lj. Boban, n. d., str. 148-150.

³⁷ *Zbirka J. Jovanović*, beleška od 16. marta 1939.

³⁸ Dr Lj. Boban, n. d., str. 153-154.

³⁹ Hinko Krizman. *Dnevnik*. 16. I 1939; dr Lj. Boban, n. d., str. 159.

⁴⁰ Dr Lj. Boban, n. d., str. 159-160.

⁴¹ Isto. str. 161-162; Hinko Krizman. *Dnevnik*, beleška od 21. aprila 1939.

⁴² M. Glojnaric, *Borba Hrvata*. Zagreb. 1940. drugo izdanje, str. 281; dr Lj. Boban, n. d., str. 163.

⁴³ »Politika« br. 11098 od 24. aprila 1939.

⁴⁴ M. Glojnaric, n. d., str. 282; dr Lj. Boban, n. d., str. 163-164.

⁴⁵ »Hrvatski dnevnik« br. 1072 od 28. aprila 1939.

⁴⁸ H. Krizman. *Dnevnik*. 28. april 1939; *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*. Pol. IV. 61 Bd. 2. 26. april 1939; dr Lj. Boban, n. d., str. 165 i 164.

⁴⁷ Dr Lj. Boban, n. d., str. 165-166; »News Chronicle« od 1. maja 1939; »Pester Lloyd« od 9. maja 1939.

⁴⁹ Isto. str. 167-168.

⁵¹ Filis Oti. isto, str. 56; Hoptner. n. d., str. 214.

⁸² "Politički vjesnik« br. 12. maj 1939; dr Lj. Boban. n. d., str. 168.

⁶³ Dr Lj. Boban, n. d., str. 173-176.

⁵⁴ »Politika« br. 11139 od 7. juna i br. 11142 od 10. juna 1939. dr Lj. Boban, n. d., str. 176-177.

⁶⁵ Dr Lj. Boban, n. d., str. 179-180.

⁵⁸ Isto. str. 180-181.

⁸⁷ Zbirka XL Stojadinović, F-13. zapisnik od 27. juna 1939; isto, F-37 - Proglas članovima i prijateljima JRZ, »Politika« 10. jula 1939; dr Lj Boban, n. d., str. 183-185.

⁵⁸ AVII.reg.br. 22, 1/6; H. Krizman, *Dnevnik*. 10. juni 1939. dr Lj. Boban, n. d., str. 185-188.

⁵⁹ Lj. Boban, n. d., str. 188; DDI. 8 XII. dok. 255. Prema »Politici« br. 11220 od 27. avgusta 1939, do susreta je došlo 27. juna. a Maček u n. d., str. 190, sem ovog sastanka 27. juna spominje i sastanak 3. jula u Subašičevoj kući u Vukovoj Gorici kada je rad prenet na pravne stručnjake.

⁸⁰ Dr. Lj. Boban, n. d. str. 188-189; »Politika« br. 11220 od 27 avgusta 1939; »New York Times«, 2. avgust 1939; V. Maček, n. d., str. 191-192. U izvještaju nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. godine, između ostalog, se kaže: »Za protivnika sudbina je Stojadinoviću dodelila hrvatskog vođu Mačeka. mada on to za prvi mah nije želeo. Ovaj je tada uspeo bar to da Stojadinovića obori, time što je izbio parolu daje spreman da pregovara sa svakim Srbinom. samo ne sa Stojadinovićem. Niko ne zna šta u stvari Maček hoće. On je seljački \.p.' i intikapitalist i propagira autonomnu Hrvatsku po mogućnosti sa priključenjem II. • Srema i Bosne, priznavajući srpsku dinastiju, a uprkos tome i sve to pod paroloi »kurtalisati se Beograda«. (AR 1941. ZD. I. dok 65. str. 267-268; AVII, mikrofilm VW 1291/1397-1422).-

^{80a} Dr Lj. Boban, n. d., str. 189, prim. 202.

⁸¹ Dr Lj. Boban. n. d., str. 189-190; V. Maček. n. d., str. 191-192.

⁶² Dr Ljubo Boban, Sporazum Cvetković-Maček. str. 403⁶²04; »Politika« br. 11220, 27. avgusta 1945. I I⁶³ mtno je da »Hrvatski dnevnik« nije doneo tekst Sporazuma kad je 26. avgusta objavljen, navodno. Ja se se objavit kad se dobije autentičan tekst, iako je bio autentičan. Me⁶⁴iiiMu II K u. navodi u svom *Dnevniku* od 28. avgusta da ga list nije objavio »valjda radi uvoda, u kome sv kaze da M(aček) i C(vetković) prave sporazum, jer smatraju daje Jugoslavija najbolji jamac nezavisnosti i napretka Srba, Hrvata i Slovenaca«. (Lj. Boban, n. d., str 298, prim 48)

⁸³ »Službene novine« br. 194 od 26. avgusta 1939. i »Narodne novine« br. 196 od 30. avgusta 1939.

⁸⁴ »Narodne novine« br. 201 od 5. septembra i »Politika« br. 11220 od 27. avgusta 1939.

⁸⁵ Dr Lj Boban. n. d., str. 412-418 i 314.

⁸⁸ Isto, str.409-410; M. Glojnarić, n. d., str. 347-350.

⁸⁷ »Hrvatski dnevnik« br 1372 od 25. februara 1940

⁸⁸ »Hrvatski dnevnik« br. 1549 od 22. avgusta 1940.

⁸⁹ »Hrvatski dnevnik« br. 1718 od 8. februara 1941.

Dr Lj. Boban, n. d., str. 298-299; dr Zivko Avramovski, Izveštaji Ulriha fon Hasela u početku novembra 1940. godine, »Historijski pregled« br. 2/1973, Zagreb, str. 137.

OCENE I REZULTATI SPORAZUMA CVETKOVIĆ-MAČEK

«

Sporazum Cvetković-Maček je u suštini kompromis o podeli vlasti između vrhova srbijanske i hrvatske buržoazije, koji je nastao kao plod dugotrajnih pregovora i natezanja i kao rezultat koji je neumoljivo nametala opasna i zabrinjavajuća međunarodna situacija neposredno uoči izbijanja drugog svetskog rata. U tom iscrpljujućem pregovaranju svaka strana je nastojala da što više zaštiti svoje interese, ne otkrivajući sve svoje karte i ciljeve koje će kasnije pokušati da ostvari, u trenutku kada se ukažu pogodni uslovi. Zato su i posle sporazuma ostali nerešeni mnogi problemi koji će stalno opterećivati unutrašnju političku situaciju Jugoslavije sa svim negativnim reperkusijama i na njene spoljno-političke odnose, kao i na pripreme za odbranu zemlje. Zbog toga je prirodno što su mnogi unutrašnji i spoljni faktori različito gledali, reagovali i predviđali posledice i rezultate Sporazuma. Sama činjenica da je zapostavljeno rešavanje nacionalnog pitanja u celini potvrđuje konstataciju da se taj složeni problem nije mogao rešiti u kapitalističko-buržoaskom sistemu predratne Jugoslavije.

U daljem izlaganju izneće se nedostaci Sporazuma i razna opravdana i neopravdana mišljenja i tendencije.

Da bi se što jasnije sagledao kontinuitet u razmatranju ovog pitanja navešćemo hronološkim redom nekoliko karakterističnih dokumenata, razume se, u najsazetijem obliku, bez obzira da li ti izvori potiču iz naše ili strane dokumentacije, ostavljajući čitaocima da ocenjuju njihovu ispravnost odnosno verodostojnost.

Posle Sporazuma, u novoj vladi Dragiše Cvetkovića, Maček je postao potpredsednik, a dr Juraj Šutej, dr Ivan Andres, dr Boriša Smoljan i dr Josip Torbar postali su ministri. Dr Ivan **Subašić** postavljen je za bana Banovine Hrvatske. U ustanovama Banovine Hrvatske primili su važne dužnosti Mačekovi saradnici i pristalice, od kojih su neki kasnije postali ustaše (na primer inž. Ivica Frković, dr Vladimir Košak, dr Vladimir Šipuš i drugi). U Banskoj upravi i u aparatu vlasti u Banovini Hrvatskoj bilo je toliko mnogo ustaških elemenata da su u danima kapitulacije Kraljevine Jugoslavije i stvaranja NDH vrlo brzo i bez teškoća preuzeli vlast i sve ustanove. Iz političkih razloga, više radi umirenja vladajućih krugova u Beogradu, uhapšene su neke ustaše (dr

Oršanic, dr Lorković i drugi), ali su pušteni i/ logora već 8. aprila 1941. godine.'

Sporazum sa Cvetkovićem odgovorao je gotovo svim velikim silama sem Italiji. Nemačkoj ladi bilo je stalo da se održi Jugoslavija koja je već bila postala područje nemačke ekonomske eksploatacije. Pored toga što je privredna saradnja između Nemačke i Jugoslavije bivala sve veća, nemačka vlada je s nepoverenjem gledala na italijanske pretenzije u Jugoslaviji i na celom Balkanu. Zato, svakako, treba podvući da je spora/um Cvetković-Maček sklopljeni po željama i sugestijama Berlina. Posebno su Nemci insistirali da dođe do ovoga Sporazuma radi lakšeg ekonomskog i političkog prodiranja u Jugoslaviju, do kojega je došlo tek posle posete kneza Pavla Hitleru u proleće 1939.

Ne treba isticati da su i vlade zapadnih zemalja (posebno V. Britanije i Francuske) bile zainteresovane da se sklopi sporazum i da se očuva celokupnost Jugoslavije. U tom smislu su ulagale posebne napore u Beogradu, naročito britanska vlada.

Prema nekim podacima, za Maćeka i vodstvo HSS *Sporazum sa vladom Dragiša Cvetkovića predstavljao je samo početnu etapu u težnji da se stvori zasebna država Hrvatska* (podvukao V.T.). Na primer, Vladimir Kren, u svojoj izjavi za vreme istrage, kazao je:

• Nakon Sporazuma Maček-Cvetković. Dolanski nam je saopćio da je Maček izjavio da je to tek početak i da su daljnji ciljevi vodstva HSS-a proširenje Sporazuma te nastavak politike oslanjanja na Osovinu. Da bi se to moglo izvesti naipotrebnije je što bolje organizovati Zaštitu, koja će se postepeno naoružavati koliko je moguće i nabavkom oružja od Njema-

Maček i Kemfelja su izjavljivali u poverljivom krugu da je Banovina samo početak, a poslije kad se čvrsto organizira i postavi na noge, te kad se Zaštita još bolje uredi i ojača, tada će se pucati s velikim kanonima i sve raskinuti sa Srbima .

.. Oni su smatrali da je obrazovanje Banovine Hrvatske samo prelazna etapa u akciji oko okupljanja hrvatskih zemalja .

• Maček je rekao Babicu da je Sporazum samo prva etapa i provizorij i da će se nastaviti u tom smislu te da Jugoslavija neće dugo biti, jer HSS imađe u svom programu kao krajnji cilj otcepljenje i stvaranje posebne hrvatske države ... Kod proširenja Sporazuma svakako će vojska doći na red i najprije će se tražiti da svatko služi u svom kraju i da u Hrvatskoj bude starešinsko osoblje sastavljeno samo od Hrvata, kao i da se imađe brojna ekvivalenca oficira i podoficira prema ostalim narodnostima u vojsci..

U ranije spomenutoj Strogo poverljivoj okružnici, koja se pripisuje Maćekovom vodstvu HSS, navodi se, između ostalog, i sledeće: da je Uredba o Banovini Hrvatskoj samo prvi taktički cilj iza koga se prikrivaju namere za definitivno razbijanje Jugoslavije: daje ovom Uredbom srušen sam temelj Jugoslavije, pošto je razbijena državna cjelina na dva djela, a beogradski faktori odstupili su od ideje jugoslovenskog jedinstva, tako daje time izgubljeno opravdanje za postojanje jugoslovenske države; da treba izbegavati riječi Hrvatska Banovina, već se služiti riječima Hrvatska, hrvatska vlada, hrvatski narod itd; da međunarodna situacija ide u korist Hrvata, jer se ruši sistem Versaja, a Jugoslavija je veštačka tvorevina toga sistema; da će hrvatsko vodstvo znati balansirati između Osovine i demokratije, jer ima ljudi i za jedno i za drugo; da je glavno da se sruši Jugoslavija; da ih uveliko pomaže katolička crkva koja stoji na braniku Hrvatske. Napred izneti podaci ističu pravo lice hrvatskog separatizma u Hrvatskoj, jer je hrvatsko nacionalno pitanje postalo sredstvo za razbijanje jugoslovenske države uz podršku sila Osovine ... itd.³

- Videti *Prilog 2*.

Posle Sporazuma Cvetković-Maček i obrazovanja Banovine Hrvatske, vodstvo HSS je u više prilika 1939. i 1940. izjavljivalo »daje to samo prva eta-

pa«, »da borba nije završena i da ona tek počinje«, da »Hrvatska neće da bude amputirana, da neće da bude invalid« - aludirajući na granicu na Drini, pošto odlukom o obrazovanju Banovine Hrvatske nije udovoljeno velikohrvatskim ekspanzionistima da dobiju granicu Austro-Ugarske iz 1914. prema Srbiji i Crnoj Gori.⁴

U *Izveštaju nemačkog poverenika u Jugoslaviji* od 31. avgusta, između ostalog, kaže se daje obrazovanjem vlade Cvetković-Maček i istovremenim objavljivanjem Sporazuma »bar privremeno« rešen glavni problem jugoslovenske države«... rešenje za koje se svakako već danas ne može reći daje konačno, već se mora smatrati kao provizorno... O pravnoj osnovi Sporazuma može se reći da ona za Hrvate, u odnosu na njihove prvobitne zahteve, znači znatan kompromis. Stvaranje Hrvatske banovine sa širokim samoupravnim pravima nesumnjivo predstavlja uspeh, iako su teritorijalne granice malo zadovoljavajuće. Oni su se morali odreći plebiscita u Bosni i zadovoljiti se pripajanjem četiri bosanska granična sreza u Hrvatskoj banovini, ali mogu smatrati uspehom što su uspeali da svojoj Banovini pripoje i Dubrovnik koji im je osporavan. U praktičnom sprovođenju Sporazuma mogu nastati znatne teškoće, naročito u pogledu podele položaja. Hrvati, posle dvadesetogodišnje opozicije, dolaze u Beograd takoreći »gladni kao kurjaci«, pa sada treba da obezbede svojim pristalicama položaje i beneficije, a »Srbi neće lako napustiti položaje koje su tako dugo držali«.⁵

Posle izbijanja drugog svetskog rata i povodom zaključenja Sporazuma Cvetković-Maček Centralni komitet KPJ izdao je u septembru 1939. godine *Proglas*, u kojem se, pored ocene karaktera rata koji je otpočeo, kaže da su u takvom međunarodnom položaju velikosrpski hegemonisti bili primorani narodnom borbom da popuste zahtevima hrvatskog i drugih naroda Jugoslavije zaključenjem Sporazuma Cvetković-Maček. »Taj uspeh borbe treba da zbije još više radne mase u ugnjetene narode u borbi za *demokratsko oživotvorenje i produbljenje sporazuma* (podvučeno u originalu). Ali se ne sme ni časa zaboraviti da velikosrpski hegemonisti nisu dotučeni i da će oni i dalje pokušavati da spreče razvoj narodne borbe i zadovoljenje zahteva radnih masa, oslanjajući se na najreakcionarnije elemente buržoazije ugnjetenih naroda. I već u ovom trenutku reakcionarni vojni krugovi i šestojanuarski i stojadinovičevski deo vlade, na čelu sa Cvetkovićem, iskorišćavaju ratnu psihozu da smišljenom mobilizacijom ometu sprovođenje demokratizacije zemlje. Istovremeno oni se pripremaju da gurnu narode Jugoslavije u imperijalistički rat, ili da upotrebe njihovu snagu za intervenciju protiv rastuće nemačke revolucije, u trenutku kada slom Hitlerovog fašizma postane očigledan. Sporazum Cvetković-Maček ne obuhvata demokratsko rešenje svih pitanja za koje su se narodi Jugoslavije borili, pa čak ni potpuno rešenje hrvatskog pitanja; on je stvaran od jednog dela hrvatskog naroda sa velikosrpskim hegemonistima, i zato ni hrvatski narod nema stvarne garancije za oživotvorenje ovog Sporazuma. Velikosrpski hegemonisti hoće da ometu jedinstvo hrvatskog naroda sa ostalim ugnjetenim narodima, sa radničkom klasom cele Jugoslavije i radnim narodom Srbije - da bi mogli da slome rastuću narodnu borbu i da, za njih u pogodnom trenutku, i ovaj Sporazum odbace. *Da bi se onemogućile sve ove protivnarodne zavere velikosrpskih hegemonista i njihovih agenata, potrebno je da narodi Jugoslavije u zajedničkoj borbi osiguraju demokratsko oživotvorenje i proširenje Sporazuma na ostale ugnjetene narode, što je jedina*

stvarna garancija i za punu pobjedu hrvatske oslobodilačke borbe» (podvučeno u originalu).^{5a}

Kao što se vidi, u početku se očekivalo da će se Sporazumom ostvariti neki rezultati i pravilno procenjivalo da ga treba proširiti i poboljšavati zbog ozbiljnih nedostataka, ali pada u oči da se za sve nedostatke okrivljavala samo velikosrpska buržoazija. Ocena da su se reakcionarni vojni krugovi i šestojanuarski i stojadinovičevski deo vlade, na čelu sa Cvetkovićem, pripremili da gurnu narode Jugoslavije u imperijalistički rat^{5b} nije bila realna, jer je i njihova osnovna težnja, sve do marta 1941. godine, bila da Jugoslavija ostane neutralna i da izbegne učešće u ratu. U Valterovom izveštaju od 26. septembra 1939. godine o situaciji u Jugoslaviji, između ostalog, kaže se:

»... Blok svih opozicionih stranaka na decembarskim skupštinskim izborima 1938. godine, koji su sprovedeni na osnovu starog arhireakcionarnog izbornog zakona, dobio je mali broj mandata, ali većinu glasova. Sve je to srpskoj buržoaziji pokazalo da ona ne može i dalje održavati svoj monopol vlasti i svoju vladavinu sredstvima terora i oslanjajući se na spoljne snage i bilo je uzrok pada Stojadinovićeve vlade.

Stojadinovićevu vladu smijenila je Cvetkovićeva vlada, koja je isprva nastavila staru politiku, ali je u isto vrijeme počela pregovore s Hrvatima o mirnom rješenju hrvatskog pitanja s minimalnim ustupcima srpskog kapitala.

Vladajuće klase Srbije i Hrvatske, kao i cijele Jugoslavije, bojeći se da se država ne raspadne u novom imperijalističkom ratu i da time one ne izgube svoju klasnu dominaciju, postigle su sporazum o pitanju autonomije Hrvatske. Da bi tako ojačala svoju vladavinu i političku vlast, krupna buržoazija Jugoslavije, pošto je riješila protivurječnosti u svojoj sredini, morala je da učini neke ustupke nacionalnom pokretu Hrvata i pokretu za demokratiju i ravnopravnost nacija koji se širio po cijeloj zemlji: Hrvatskoj je bila data pokrajinska autonomija; stvorena je nova vlada Cvetkovića-Mačeka s demokratskim sastavom, koja je počela da ukida mnoge reakcionarne zakone ranijeg diktatorskog profašističkog režima.

Međutim, kompromisno rješenje hrvatskog pitanja i izvjesna formalna demokratizacija režima nisu ni izdaleka doveli do nacionalnog jedinstva Jugoslavije niti do zadovoljenja stvarnih interesa radnih masa naroda Jugoslavije. Udovoljavanje zahtjevu hrvatskog naroda za autonomijom Hrvatske ne rješava seljačko pitanje u toj zemlji (mali posjedi, veliki porezi), a hrvatski seljaci su očekivali rješenje tog pitanja. Vlada Cvetkovića-Mačeka čak nije ni pokušala da riješi pitanje nacionalne ravnopravnosti drugih nacionalnosti u Jugoslaviji. iako se pojačao pokret za autonomiju Slovenije i Crne Gore, za ravnopravnost stanovništva Makedonije, Bosne, Vojvodine itd. Narodu nisu vraćeni demokratska prava i slobode. Radnička klasa, seljaštvo i druge radne mase nalaze se u vanredno teškoj ekonomskoj situaciji, što izaziva veliko nezadovoljstvo u najširim masama seljaštva i novo jačanje štrajkaškog pokreta radnika.

Vlada Cvetkovića Mačeka je izraz kompromisnog sporazuma između srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije o zajedničkoj eksploataciji zemlje. Ona se oslanja na dvije najmasovnije stranke u zemlji - na stranke Cvetkovića i Mačeka, kao i na srpsku Zemljoradničku stranku. Kao desna opozicija prema vladi ostale su fašističke grupe Stojadinovića, Ljotića, Hođere i frankovaca u Hrvatskoj. Sve ove grupe vode borbu protiv demokratizacije zemlje i protiv bratstva naroda Jugoslavije. Lijevu opoziciju čine demokratske stran-

ke: Ace Stanojevića, Davidovica, slovenačka opozicija i socijaldemokrati. Ove stranke su imale rezervisan stav prema sporazumu o hrvatskom pitanju zato stoje on zaključen bez njihovog učešća. *Komunistička partija pozdravlja sporazum kao korak naprijed k postizanju nacionalne ravnopravnosti u zemlji, ali ne vidi da je sadašnja vlada spremna da izmijeni reakcionarni kurs prema radničkoj klasi i da obnovi demokratska prava i slobode naroda.* (Podvukao V. T.).

Sadašnja vlada će tek pod demokratskim pritiskom narodnih masa biti prinuđena da tim masama učini izvjesne ustupke. Međutim, može se očekivati da će ona u odnosu na radničku klasu pokušati da nastavi reakcionarnu Stojadinovićevu politiku, o čemu svjedoče represalije protiv klasnih sindikata i podrška razbijačkim sindikatima vladinih stranaka (JUGORAS, HRS), neobuhvatanje komunista sada datom amnestijom i drugo.

Spoljna politika vlade Cvetkovića-Mačeka, za razliku od Stojadinovićeve politike, nije politika potčinjavanja zahtjevima Njemačke i Italije. Ona je proklamovala politiku neutralnosti. U odnosu na SSSR sadašnja vlada nije preduzela ništa za uspostavljanje veza s njim. Ona će biti prinuđena da uspostavi odnose sa SSSR samo pod snažnim pritiskom najširih narodnih masa, koje odavno zahtijevaju najtješnje zbližavanje sa SSSR-om (Podvukao V. T.).

Realna je opasnost da imperijalisti uvuku Jugoslaviju u novi imperijalistički rat. U samoj Jugoslaviji postoje otvorene agenture obiju zaraćenih imperijalističkih strana. Njemački agenti su grupe Stojadinovića, Ljotića, Hode-re, frankovci, njemački Kulturbund. A buržoazija, zbijena oko sadašnje vlade, ne predstavlja garantiju neutralnosti Jugoslavije. U vladi ima prijatelja i Italije, i Engleske i Francuske. Pod vladinom parolom o miru i neutralnosti, koja je popularna u narodu, buržoazija koristi sadašnju situaciju da bi na ratnoj trgovini sa zaraćenim stranama stekla veliku dobit. Polazeći od svojih egoističkih klasnih interesa, ona uvijek može da uvuče zemlju u rat, bilo na jednoj ili na drugoj strani. Rat neposredno prijeti narodima Jugoslavije, bez obzira na zvanično proklamovanu neutralnost.⁵¹

Inicijativni odbor za stvaranje Stranke radnog narodu Hrvatske u letku od 10. septembra 1939. godine, između ostalog konstatuje daje sporazum Cvetković-Maček, uza sve njegove nedostatke, nejasnoće i privremenosti, jedan pozitivni doprinos rješavanju naših unutrašnjih narodno-političkih problema, da on treba da posluži temeljem za izgrađivanje zajedničke državne organizacije putem naroda i njegovih nedvojbenih predstavnika, ali naglašuje i to, da put i način za postizavanje ovog sporazuma nisu imali demokratske oblike i karakter, što za sprovođenje u život samog sporazuma može imati teških posljedica...

... Inicijativni odbor prihvata izjavu vlade Cvetković-Maček o neutralnosti i smatra, da će se ta neutralnost moći zaista iskreno dosljedno provoditi samo ako na čelo zemlje bude postavljena vlada proizišla iz slobodno provedenih izbora. Oni smatraju, daje nužno učvrstiti i proširiti Balkanski sporazum, sklopiti savez svih balkanskih zemalja za odbranu njihove nezavisnosti, osiguravši potporu najvećeg pobornika mira, Sovjetske Unije ..⁶

Predsednik bugarske vlade Kioseivanov, prema izveštaju italijanskog poslanika u Sofiji od 13. septembra 1939. godine, smatrao je daje Sporazum Cvetković-Maček koban po unutrašnje jedinstvo Jugoslavije, jer predstavlja samo jednu etapu za dalje usporavanje težnji za jedinstvom, tako da Maček, s obzirom na to, jedva mora da prikrije svoje namere. Vrlo velika ovlašćenja bana, gotovo jednaka koja ima šef jedne države, ipak ne bi bila dovoljna za dekla-

raciju za potpunu nezavisnost Hrvatske, ali je Sporazumom zagarantovano učešće u centralnoj vlasti i Skupštini u izvesnoj nesrazmeri u korist Hrvata, dok su Srbi isključeni iz uprave Banovine i hrvatskog Sabora. To bi u Srbiji moglo da izazove veliku reakciju, pa čak i državni udar. Predsednik dalje primećuje nepoverenje »srpskog« Generalštaba prema Hrvatima i nezadovoljstvo Hrvata zbog upućivanja hrvatskih jedinica u Makedoniju, koje bi bile zamjenjene jedinicama iz makedonskih srezova. Najzad, italijanski poslanik upozorava Čana da treba voditi računa i o antisrpskim osećajima Bugara i o tome da su vesti o obimu jugoslovenskih vojnih mera prema bugarskoj granici preterane? Međutim, Sporazum je sklopljen sa ciljem da se srpski i hrvatski narod koliko toliko zbliže zato što se očekivalo da će uskoro izbiti rat, kao što se stvarno i desilo nepunu nedelju dana posle potpisivanja Sporazuma.⁷

Povodom mobilizacije i rekvizicije koje je jugoslovenska vlada sprovela posle izbijanja drugog svetskog rata na teritoriji Hrvatske, dr J. Krnjević je 13. septembra izdao Okružnicu hrvatskim poslanicima da prisustvuju sednicama kotarskih organizacija HSS 17. septembra (podvukao V.T.), s tim da objasne političku situaciju i potrebu da se hrvatski obveznici odazivaju mobilizaciji koja se sprovodi bez ob/uz i na nedostatke i propuste koje su činjene. U toj Okružnici on navodi ogorčenje koje je mobilizacija izazvala u Hrvatskoj, optužujući fašiste, velikosi bc. pu cak i komuniste, kako u narod ubacuju razne lažne glasine i kako su »mobilizacija i rekvizicija sprovedeni po zastarelom srpskom Zakonu vojnom, po kojemu se u današnje doba mobilizacija uspešno sprovesti ne može« ..

»Vodstvo hrvatskog naroda, kao i cijeli hrvatski narod (su) odlučno za očuvanje mira i neutralnosti ukoliko do njega stoji, te da ce i ubuduće činiti da ratni plamen ne zahvati našu domovinu. Položaj što ga zauzima predsjednik dr Maček, omogućuje nam da u istom smislu djelujemo i na službenu politiku Jugoslavije. Kako je već prije javljeno i sada Beogradska vlada odlučno je naglasila svoju neutralnost, doslovno je rekao Krnjević. završavajući svoju Okružnicu „Uz hrvatski seljački pozdrav

Međutim, ton kojim je pisana ova okružnica i događaji koji su je izazvali (pobune, neredi i nedisciplina mobilisanih jedinica, kao i otpor obveznika da se odazovu mobilizaciji i davalaca stoke i vozila da ispune svoje obaveze), kao i druge optužbe iznete u njoj ne daju dokaz o objektivnosti dr Krnjevića, iako je Sporazum Cvetković-Maček nedavno bio potpisan. Do sazivanja kotarskih organizacija HSS došlo je na intervenciju ministra vojske kod dr Mačeka i ministra unutrašnjih poslova, naročito posle izveštaja potpukovnika Bojovića o žalosi om stanju u 41. i 17. peš. puku posle aktiviranja, kada je dolazilo ne samo do nediscipline u najvećem mogućem stepenu nego i do otvorenih neprijateljskih akata uperenih protiv Jugoslavije. Pri tome Krnjević optužuje Fkomuniste, iako oni nikada ni u jednom pitanju nisu imali isti stav sa fašistima, niti su se sa njima našli na zajedničkoj platformi, pa ni u pitanju mobilizacije. Krnjević nema pravo da Zakon o mobilizaciji proglašava zastarelim srpskim zakonom, kada je taj zakon izglasan u Skupštini. No drugo je pitanje da li je bio savremen.«⁹

U Izveštaju italijanskog poslanika u Beogradu Canu od 27. septembra kaže se da jugoslovenska vlada, kojom rukovodi knez. Pavle, »Zivi od danas do sutra«, bez određenog programa; zauzeta svakodnevnim poslovima, ona nije sposobna da, sa najmanjom mogućom opasnošću po Srbe, primeni Sporazum sa Hrvatima, jer ni jedna strana nije zadovoljna, što predstavlja opasan pri-

mer za druge pokrajine u zemlji. Knez Pavle je »proigrao sve svoje karte (uključivši kao najglavniju onu sa Stojadinovićem) na sporazumu sa Hrvatima, ubrzao ga je i zaključio poznatim Sporazumom, koji je, u stvari, predstavljao diskretnu predaju, naročito zbog hitnog nastojanja Engleza i Francuza, koji su ga ubedili u opasnost jednog kombinovanog nemačko-italijanskog dejstva u Sloveniji i Hrvatskoj, kao i italijansko-bugarskog dejstva u Makedoniji...«⁰

Ujedinjena studentska omladina, u svom letku od 17. oktobra 1939. zalagala se protiv rata, za ravnopravnost i slobodu svih naroda, za prava i bolji život mlade generacije, za mir, demokratiju, amnestiju političkih osuđenika, ukidanje Zakona o zaštiti države, savez sa SSSR itd, a zatim ističe da Sporazum Cvetković-Maček, ni po načinu kojim se do njega došlo, ni po svojoj sadržini, ne odgovara zahtevima i raspoloženju najvećeg dela narodnih masa koje su se godinama najiskrenije borile za narodni sporazum. Ali, taj Sporazum ipak »predstavlja korak napred na putu preuređenja države i konsolidacije odnosa među našim narodima. Vlada Cvetković-Maček izjavila je daje došla na vlast da reši hrvatsko pitanje i da likvidira teške nepravde diktatorskih režima koje su narodima ove zemlje učinjene za poslednjih 10 godina. Zato je potrebno nastaviti borbu na ostvarenju i proširenju Sporazuma i ispunjavanju svih demokratskih narodnih zahteva (podvučeno u originalu)...«ⁿ

Nemački poslanik u Beogradu poslao je u Berlin *izveštaj nemačkog Generalnog konzulata u Zagrebu* Pov. Ansl. IC br. 10066 od 14. novembra 1939, u kojem se, pored ostalog, kaže:

Suprotnosti između Hrvata i Srba su kao i do sada vrlo oštre. Sećanje na teror kojim je hrvatski pokret ranije suzbijan još je živo u hrvatskom narodu. Ova zategnutost kobno se odrazila na vojnu gotovost Jugoslavije. Mobilizacijske mere otkrile su žalosnu sliku duha i držanja vojske. Vlasti se ne usuđuju da nekim rezervnim jedinicama daju oružje u ruke. Nedovoljna briga za zbrinjavanje trupa dovela je moral i raspoloženje hrvatskih rezervista na nultu lačku. Zbog toga je došlo do poznatih pobuna.

Slav Hrvata prema Nemačkoj nije jedinstven. Inteligencija, slobodni zidari i liberali naginju zapadnim silama, a lime i štampa i propaganda. Seljaštvo je oduševljeno socijalnim prilikama u Nemačkoj i naginje nacionalsocijalizmu. Strah od upućivanja u Francusku za borbu protiv Nemačke, takođe je doprineo izbijanju pobuna.«

Izveštaju Generalnog konzulata poslanik dodaje da je prema njegovom shvatanju u njemu propušteno da se na osnovu hrvatsko-srpske suprotnosti izvuku značajni zaključci u pogledu udarne snage jugoslovenske vojske i daljeg razvoja unutrašnje situacije u Jugoslaviji.

»Jugoslovenska vojska nije ni u kojem slučaju podesna za ofanzivu. Hrvatsko rukovodstvo ima sve interese u tome da doprinese obustavljanju mobilizacijskih mera. Ono je zbog toga za neutralnu politiku vlade.«²

»... Ali na frankovce i klerofašiste Maček nije pucao, makar da su oni svakim daljnjim danom Banovine Hrvatske, postajali sve nasrtljiviji, sve to otvoreniji u napadajima na Jugoslaviju, pa i na samu Banovinu Hrvatsku. Kad su početkom oktobra 1939. frankovački i klerofašistički studenti, potpomognuti osjetno od strane proustaških elemenata s ulice, napali ljevičarske studente i nekolicinu njih teže ranili, policija nije intervenirala protiv napadača; režimski listovi u Zagrebu (mačekovski 'Hrvatski dnevnik' i frankovački 'Hrvatski narod') najoštrije su napali žrtve, a napadače su uzeli otvoreno u odbranu. (Maček je precutno odobrio pucanje policije i na studente-demonstrante u decembru 1939. godine u Beogradu).

Pronisrpski ispadi (podvučeno u originalu) na području Banovine Hrvatske sve su se više množili. Ustaški i klerofašistički elementi postajali su potkraj 1939. sve raspojasaniji. Sovinizam je izbijao na mnogo mjesta potpuno nekažnjeno. Nisu bila rijetka ni zlostavljanja političkih protivnika. U nekim mjestima (kao na pr. u Gospiću) pročulo se zimi 1939. o sastavljanju 'crne liste', na kojoj su navodno bili popisani protivnici novog režima (Banovine Hrvatske), odnosno lica - 'koja treba usmrtiti'. Možda su takve glasine bile samo izmišljotina.

ali već i samo pronošenje vijesti o tome razotkrivalo je kakva je atmosfera vladala u Banovini Hrvatskoj.«³

Nemački poverenik u Jugoslaviji, u svom veoma opširnom izveštaju od 25. novembra 1939. godine o unutrašnjoj političkoj situaciji u Jugoslaviji, između ostalog, kaže da

»dvadesetogodišnja zategnutost i nepoverenje između Srba i Hrvata ometa sprovođenje Sporazuma i da u pogledu njegovog tumačenja postoje velike razlike između Beograda i Zagreba. »*Usred ove potpuno pomućene situacije u odnosima između Zagreba i Beograda, prasnula je bomba muslimanskog vođe (Džafera) Kulenovića, koji je 6. novembra pred predstavnicima jugoslovenske štampe izneo zahtev da se jedna posebna administrativna linija. Banovina Bosne i Hercegovine mora stvoriti*» (podvučeno u originalu).

Pošto su i Slovenci postavili zahtev za stvaranje njihove banovine, a kako bi i Crnogorci mogli tražiti osnivanje svoje - pete banovine, s tim da sve banovine zahtevaju da se ispuni njihove posebne želje, to bi išlo na štetu ideje o jugoslovenskoj državi, jer banovine - učašćene u sebe ne bi bile ekonomske ili geografske, već etničke u dimenzijama. A pošto na oranicama Jugoslavije deluju razne snage iz Italije, Mađarske i Bugarske, rida bi u nedostatku osećanja jugoslovenske državnosti, upravo u ovim pograničnim pokrajinama, mogla da narastu centrilugalna nastojanja. Zatim se u izveštaju naglašava *S tim razloga, dakle, u Beogradu se nastoj da se obrazovan/e drugih banovina besposlovno spreči*» (podvučeno u originalu). Iznoseći i mnoge druge sporne probleme, nemački poslanik konstatuje da su Hrvati mnogo postigli Sporazumom, ali da su ipak nezadovoljni i neraspoloženi prema Beogradu, uglavnom iz dva razloga:

1) što hrvatsku opoziciju snažno podržavaju iz inostranstva, *kako sa engleske strane, tako i italijanske* (podvučeno u originalu), i

2) *postojanje jake unutrašnje hrvatske opozicije prema Vlačeku* (podvučeno u originalu). Ovde je reč o hrvatskoj nacionalističkoj grupi koju ideološki vodi Pavelić (iz inostranstva prim. V. T.). Ta grupa traži stvarno potpunu nezavisnost po mogućstvu i samostalnu hrvatsku državu. Treba konstatovati da Pavelić u Hrvatskoj naročito kod mlade generacije ima vrlo mnogo svojih pristalica. Za neraspoloženje hrvatske omladine karakterističan je rezultat studentskih izbora na Pravnom i Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, na kojima su Mačekove pristalice dobile 254 glasa, leva opozicija 100 glasova, a *hrvatski nacionalisti (Pavelićeva grupa) 325 glasova* (podvukao V. T.); ova poslednja grupa bila bi prema tome najjača partija. Kada je rezultat tih izbora objavljen, pred univerzitetskom zgradom u Zagrebu masa od više hiljada ljudi pevala je hrvatsku himnu i priređeno je veselje. . .»

U *Trećem otvorenom pismu bosansko-hercegovačke studentske omladine* od 1. decembra 1939. godine, u kojem se zalaže za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda, kao i za autonomiju Bosne i Hercegovine, uglavnom se za Sporazum Cvetković-Maček slično kaže kao i u letku Ujedinjene studentske omladine (koji je već naveden - V. T.), naime, *da taj Sporazum »nije potpuno i konačno rešio hrvatsko pitanje, jer njegovo rešenje nije moguće bez demokratije u celoj zemlji, da nema garancije za održanje tog Sporazuma dok se ne zadovolje opravdani zahtevi drugih naroda i pokrajina za demokratskim preuređenjem čitave zemlje. . . Zato Sporazum Cvetković-Maček znači samo početak i jedan korak naprijed. . .*«⁵ (podvukao V. T.).

Međutim, bosansko-hercegovačka omladina tražila je autonomiju drukčijeg tipa od autonomije koju je tražio Džafer Kulenović. jer je iza pisma studentske omladine stajala KPJ.

V izveštaju *italijanskog poslanika u Beogradu Canu* od 6. decembra 1939, kaže se da su na izborima 3. i 4. decembra na Zagrebačkom univerzitetu pobedili komunisti na Medicinskom fakultetu, a frankovci na svim ostalim fakultetima. (podvukao V. T.). Liste Mačekove HSS svuda su ostale u manjini. U opoziciji prema Mačeku se šire dve ekstremističke struje - frankovački nacionalisti među univerzitetskom omladinom i komunisti među radničkom klasom.

»Frankovački nacionalistički pokret bolje se prilagođava nepomirljivom mentalitetu hrvatske omladine koja je - sad kad je hrvatsko pitanje usmereno prema nizbrdici na kojoj

će ga bili vrlo teško zaustaviti - neosetljiva prema tormalnom i neiskrenom Mačekovu jedinstvu, francusko-engleskom pokroviteljstvu i prema demokratskim strankama, na koje se, u stvari, oslanja voda hrvatskih seljaka. Sekretar Mačkove stranke Krnjević stigao je iz Londona zadojen britanskim principima ...» Dalje se kaže da se »u omladinskim krugovima u Hrvatskoj, ne samo u grupi Budaka. Pavelićevog zamenika. otvoreno govori o italijanskom pokroviteljstvu nad Hrvatskom koja bi trebalo da se prostire do Drine, prirodne granice između Istoka i Zapada, između katoličkog hrišćanstva i pravoslavlja i turskog sveta - i, ujedno, pod okriljem italijanske dinastije, nad Slovenijom i Mađarskom'. Dalje se kaže da frankovačke ideje privlače neke delove HSS i mase .u mnogo većoj meri nego oprezni manevri i postojeća delatnost vodstva ove stranke koja je sad preuzela odgovornost za novo hrvatsko držanje prema Beogradu". Zato se, uporedo sa jačanjem simpatije prema Mađarskoj, primećuje jača orijentacija samog Mačeka prema Rimu'. Mada je strah od Nemačke još uvek prevladajući. u odgovornim hrvatskim krugovima postoji zabrinutost zbog »snage i dinamičnosti Italije ...«¹⁵

U članku *Pokušaj velike prevare naroda*, štampanom u »Proleter-u«, organu CK KPJ, br. 1-2 (januar-februar 1940), iznet je stav CK KPJ prema Sporazumu Cvetković-Maček i politici njihove vlade. U članku se, između ostalog, kaže:

»... Narodi Jugoslavije su se borili godinama na čelu sa radn. klasom i KP da dođe do istinski demokratskog i narodnog sporazuma između naroda Jugoslavije. *Srpska i hrvatska kurtoazija su se sporazumele među sobom za spas zajedničkih gospodarskih interesa od mogućih revolucionarnih potresa. Sporazum Uaček-Cvetkovic se tako ispoljio kao prevara radnih masa i ugnjetenih naroda,* (podvučeno u originalu)

... Buržoazija se nadala da će sporazumom između sebe i davanjem sloboda svim burž. partijama uspjeti da prevari narode u njihovoj borbi za nac. slobodu. Naprotiv, nac. borba se još više zaoštava. *Drugi naš najglavniji zadatak jeste stati na čelo porobljenog slovenskog, makedonskog i crnogorskog naroda, na čelo hrvatskog naroda, čija je rtac. oslobodilačka borba sada dobila svoj novi suštinski oblik: borba za socijalne zahtjeve seljaštva, za zemlju, za istinsku narodnu demokratiju, za potpuno nac. oslobođenje.* »(podvučeno u originalu). Govoreći o pljački seljaka, dugovima, poreskim teretima, skupoći, koncentracionim logorima, politici nacionalnog ugnjetavanja Slovenije, Makedonije i Crne Gore i o izigravanju borbe hrvatskog seljaštva, u članku se, dalje kaže: »U svemu tome bijednu i klevetničku ulogu igraju vođi HSS i SDS. Oni »ispod žita« proturaju glasove da su protiv konc. logora, da su za slobode radnih masa, da su protiv rata itd. - ali da tako hoće princ Pavle. Samim tim ta gospoda priznaju da su se slizali sa zakletim i provjerenim neprijateljima naroda.

Borba protiv svih tih dvoličnjaka koji su za glavnu svoju ulogu uzeli prevaru radničkih, seljačkih i nacionalno porobljenih masa demokratskim parolama - može se uspješno voditi samo preko konkretnih akcija ...»

O nedoslednim stavovima dr Mačeka i vodstva HSS prema Sporazumu, unutrašnjoj i spoljnoj politici Jugoslavije i orijentaciji HSS može se videti iz nekoliko dokumenata:

Iz *Izveštaju italijanskog generalnog konzula u Zagrebu* od 18. januara 1940. vidi se da HSS u potpunosti odobrava »lojalne i iskrene« izjave predsednika Mačeka, hrvatskih ministara i vlasti, kao i vodstva HSS u vezi sa posetom kneza Pavla (Zagrebu - prim. V. T.); da će Maček ikreno slediti sadašnju unutrašnju politiku upravljača, jer su mu data uveravanja da će proširiti kompetenciju i teritorijalno povećanje Banovine Hrvatske (dakle revizija Sporazuma V. T.); da će Hrvati iskreno i verno slediti Beograd i u pogledu spoljne politike Srba zato što odgovara hrvatskim namerama - »obezbeđuje prijateljstvo francusko-engleskih demokratija, saradnju jedne susedne zemlje (Italije) i obezbeđenje od ekspanzionističkih težnji druge susedne zemlje (Nemačke - podvukao V. T.). Maček je rekao: »Ako budem pogrešio u spoljnopolitičkim procenama, posledice ću snositi lično ja, a ne hrvatski narod koji, sticajem okolnosti - to je dobro - drži »dva gvozda u vatri«. Hrvatski narod će uvek naći izlaz u politici Pavelića« (podvukao V. T.).¹⁸

U *Izveštaju italijanskog konzula u Zagrebu Canu od 8. maja 1940.* govori se o inicijativi nekih poslanika HSS za zbližavanje sa Nemačkom, čemu se usprotivio predsednik Nezavisne demokratske stranke ministar Budisavljević:

»U nejasnom predlogu predviđeno je da se u okviru Seljačke stranke obrađuje jedna tolerisana germanofilska struja kao sredstvo za korekturu anglo-frankofilskog stava Stranke i sa tendencijom da se obezbedi podrška lokalnih nemačkih elemenata i interesa, da se privuče grupa hrvatskih nacionalista pronemačkih tendencija, kao i da se oslabi najjača nacionalistička struja koju podržava dr Pavelić ... Kasnije bi se političkoj struji sa pronemačkom orijentacijom dao otvoreniji i službeniji pečat od strane Seljačke stranke i Demokratsko-seljačke koalicije (i, eventualno, u državnim okvirima), sa ciljem da se prikladnim prilagodavanjem koje nameću buduće okolnosti sačuva hrvatski integritet i stranka na vlasti. U vezi s ovim prilagodavanjem razmotrio bi se mogući razvitak u smislu formiranja jugoslovenske državne federacije (Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari) »kao neophodnog uzajamnog nastavka ekonomskih odnosa sa Nemačkom ...«

Nikakva odluka nije donesena ... Očigledno je da je predloženo zbližavanje u suprotnosti sa orijentacijom prvaka Seljačke stranke koji stoje na liniji Demokratske države i zbog loga su u osnovi protivni zbližavanju sa Nemačkom ...«¹⁹

U vreme kad se privodila kraju prva faza velike nemačke ofanzive u Belgiji, Holandiji i Francuskoj, Maček se vešto prilagođava novoj situaciji. U svom *Izveštaju od 27. maja 1940, italijanski poslanik u Beogradu*, između ostalog, kaže:

«... Potpredsednik Ministarskog saveta Maček starije i poznati vođa Hrvatske stranke ... Veoma lukav i spreman za »duge staze«. Prvenstveno i. moglo bi se reći, isključivo zauzet hrvatskim problemima, a naročito onih koji se njega tiču. Preduzima nagle poteze u spoljnoj politici kad mu izgleda da se podudaraju sa hrvatskim interesima, a drugi nek se snalaze kako znaju. Sve u svemu, on u vladi predstavlja bombu sa aktiviranim upaljačem. Međutim, opasnost je dugotrajna. Pre nekoliko meseci je izgledalo da eksplozija može uslediti svakog časa. Maček danas predstavlja neku vrstu vestalke koja drži upaljenu buktinju i preti. Međutim, spoljni događaji su danas jači od njega ...«²⁰

Da ne bi prekinuo kontinuitet svojih odnosa sa Italijom, tzv. Hrvatski nacionalni komitet je 10. juna 1940. godine (tj. na dan kada je Italija objavila rat Francuskoj i Velikoj Britaniji) uputio »Apel« *Canu* za pomoć i podršku Italije pri stvaranju »Nezavisne države Hrvatske«, koji dajemo u *Prilogu 3*.²¹

Orijentacija prema Nemačkoj rasla je sve više, naročito posle pobedonosne druge faze nemačkih operacija i kapitulacije Francuske u junu 1940. godine, a »protusrpski ispadi« (podvučeno u originalu) na području Banovine Hrvatske sve su se više množili... Sredinom juna 1940. osnovana je u Zagrebu »Hrvatska nacionalsocijalistička stranka« (podvučeno u originalu), oko koje su se stali okupljati fašistički proosovinski elementi. Iz te sredine proturale su se svakojake alarmantne vijesti protiv Kraljevine Jugoslavije, a veličalo se Osovinu. Odatle se prenosilo sve glasnije kako nacistička Njemačka i fašistička Italija treba da donesu Hrvatskoj puno oslobođenje i da tek s te strane treba iščekivati napredak Hrvatske, itd. Fašizam se tu slavio kao »nova vjera« i tome slično.»

Vec u avgustu, kada je Nemačka bila na vrhuncu moći, a priključila joj se i Italija objavom rata poraženoj Francuskoj u junu 1940, *nemački poslanik u Beogradu* je 30. avgusta iste godine obavestio Vrhovnu komandu Vermahta da će bečki jesenji sajam posetiti najbliži saradnici hrvatskog vođe i potpredsednika vlade Mačeka, ministar trgovine Andres i potpredsednik HSS A. Košutić, da bi se u razgovoru sa eminentnim nemačkim ličnostima obavestili o nemačkom slavu prema hrvatskom problemu i o italijanskoj politici prema Hrvatskoj. »... Obojica se u poslednje vreme pokazuju kao izrazito prijateljski raspoloženi prema Nemačkoj... verovatno će isticati hrvatsku zaslugu za očuvanje jugoslovenske neutralnosti i kao dokaz za to služiti im prijateljski stav hrvatskog rukovodstva prema Nemačkoj. To je samo utoliko tačno što

žestoka nenaklonost Hrvata da se bore za »jugoslovenske interese predstavlja u samoj vladi zaista jaku garanciju protivu svake ratne politike. Inače krug oko Mačeka još i danas izbegava jasnu, prema Osovini prijateljski naklonjenu politiku i teži da zadobije prijateljstvo Nemačke koje bi poslužilo samo kao zaštita od Italije ...»²³

U svom pismu od avgusta 1940. godine *Centralni komitet KPJ*, napominjući da se navršila godina od kako su predstavnici srpske i hrvatske buržoazije 26. avgusta prošle godine sklopili tzv. Sporazum Cvetković-Maček, ističe da su komunisti od samog početka izražavali svoju sumnju u to da će taj Sporazum doneti koristi hrvatskom narodu, jer je stvoren bez učešća naroda, kao kompromis između »srpske i hrvatske gospode«, da je to neka vrsta primirja, pa i saveza srpske i hrvatske buržoazije u borbi protiv naroda, radi podele vlasti. Međutim, ta samozvana »narodna vlada« u toku 1940. godine učinila je takva »dela koja nadmašuju i dela prethodnika Stojadinovića, Jevtića« itd. Umesto slobode i demokratije, zabranila je radničku štampu, stvorila koncentracione logore za one koji su joj izgledali opasni, prevarila je narod dace ispraviti ranije nepravde i umesto toga zavodi reforme po uzoru na italijanski fašizam i nemački nacional-socijalizam. Ta vlada preti da zabrani delovanje klasnog sindikalnog pokreta, ona ispoljava neprijateljsko držanje prema SSSR, iako je uspostavila diplomatske i trgovačke odnose; ona sama diže cene životnim namirnicama putem raznih uredaba, liferujući te namirnice u neograničenim količinama Italiji i Nemačkoj, gušeći radničke štrajkove. Hrvatska gospoda prevarila su hrvatski narod ... otkako u Hrvatskoj vladaju hrvatska gospoda. hrvatski radni narod grada i sela nije vidio nikakva dobra ... Hrvatska gospoda su kroz 20 godina borbe hrvatskog naroda protiv velikosrpske hegemonije i ugnjetavanja stalno demagoški trubili da oni vode hrvatski narod u borbu za nacionalnu ravnopravnost i slobodu ... A šta je hrvatski narod vidio u toku ove godine, otkako vladaju hrvatska gospoda? Umjesto slobode i demokratije, hrvatska su gospoda odmah počeli majmunisati talijanskim fašistima i njemačkim nacional-socijalistima, stvarajući uniformisane organizacije pod nazivom »Seljačke zaštite« i »Građanske zaštite« da pomoću tih četnika teroriziraju narod na selu i u gradu i da se pomoću njih održe na vlasti ... U Dalmaciji i u mnogim drugim krajevima obilazili su od kuće do kuće žandari i zaštitnici (pripadnici »Zaštite« - V. T.) prije izbora, preteći zatvorom i koncentracionim logorima, mobilizacijom i batinama, ako seljaci neće glasati za liste HSS. U Omišu su plaćali glasove 250-300 din ...»²⁴ itd.

Dok su bili u opoziciji HSS-ovci su napadali *korupcionaštvo* 'beogradske čaršije'. Osuđivali su svoje političke protivnike za pljačku narodne imovine i zgrtanje kapitala zloupotrebom državne vlasti. A kada su, posle Sporazuma Cvetković-Maček, sami došli na vlast, mnogi od tih ranije ogorčenih pobornika protiv korupcionaštva upali su i sami u to. U javnosti na području Banovine Hrvatske nije se moglo sakriti kako su mnogi poslovni ljudi otpočeli da sve više iskorišćavaju svoje političke veze s vladom, kako su se i neki članovi iz samog vodstva HSS bogatili tskorišćavajući svoj politički položaj. Bilo je poznato da su se pri tome slali sve jače isticati poneki ljudi oko samog Mačeka. Pokazalo se da između starih i novih korupcionista nema nikakve bitne razlike.»²⁵

Stab Primorske armijske oblasti, u svom mesečnom izveštaju od 3. oktobra 1940. godine o situaciji na teritoriji ove oblasti, između ostalog, kaže da

-Pavelicevska akcija uzima sve više maha, ubacujući razne letke i brošure, u kojima se iznose alarmantne vesti i govori o sigurnom i skorom ostvarenju hrvatske države uz potporu sila Osovine Pavelicevci napadaju vojsku i u crnim bojama iznose stanje u njoj tako da će u danom momentu, ne samo organi raznih vlasti, već i svi vojnici sa oružjem stupiti na nji-

hovu stranu. Pa ipak za protivdržavne akte vlasti prekršioce kažnjavaju sa po 5 do 10 dana zatvora ili novčano i na lome se samo ostaje, dok se ova protivdržavna akcija sve više širi... jer se do sada nije konkretno ništa ozbiljnije preduzimalo da se ovome zlu stane na put... S druge strane, ne može se govoriti ni da HSS nešto konstruktivno radi. I ona sa svoje strane u raznim govorima, došaptavanjima i u novinskim člancima pominje sve veću nezavisnost Hrvatske i proširenje Hrvatskog teritorija, ističe individualnost Hrvatskog naroda, osniva organizacije 'Hrvatskog junaka' (organizacija srednjoškolske omladine u Hrvatskoj). Osnivali su je i njome rukovali ekstremni krugovi katoličkog klera koji u programu ima ostvarenje Starčevićevih koncepcija' (ovo isto govore i paveličevci), vrši i dalje premeštanje nacionalista i progoni sokole na svakom koraku... Na sokole su se okomili i frankovci i HSS... Hrvati jugoslovenske orijentacije i Srbi svakim danom doživljavaju razna šikaniranja... Svakodnevni su sukobi i između pristalica HSS, neke organizacije su raspuštene i u njima se sprovodi reorganizacija, a svemu lome je uzrok razočaranje članova partije zbog neispunjavanja demagoških obećanja vodstva iz vremena opozicione borbe. L'sled toga prelaze njihove pristalice u paveličevce i komuniste... »²⁸

Uoči rata, u predvečerju sukoba dva imperijalistička bloka, Maček je vodio politiku »ljuljaške«. Ivirajući između njih i nastojeći da se ne zameri ni jednoj ni drugoj strani; zato je imao stalno svoje ljude i kod jednih i kod drugih. Do početka drugog svetskog rata više se oslanjao na zapadni blok, a posle Hitlerovog pobedonosnog pohoda po Evropi 1939/40, na sile Osovine kojima ostaje potpuno privržen sve do 1943. kada je bila očigledna pobeda antihitlerovske koalicije. Zato se opet brzo priklanja anglo saksonskom bloku, očekujući da će - pod njegovim okriljem - preuzeti vlast u NDH umesto Pavelića. Takav je bio put izdaje Maćeka i njegove grupe okupljene u vodstvu stranke HSS i povezane sa klerofašistima, frankovcima, ustašama i drugim terorističkim organizacijama.

Kada se ratna opasnost sve više približavala Jugoslaviji, pravci HSS - Maček, Košutić i drugi - davali su izjave iz kojih se moglo jasno videti da kapitalistička klasa Hrvatske, u slučaju ratne opasnosti, neće braniti integritet jugoslovenske države.²⁷

Protestujući protiv poziva obveznika na vežbu 1939, Košutić je pred skupom hrvatskih zastupnika 8. svibnja 1939. izjavio:

»Nije hrvatsko narodno zastupstvo pitano kamo sinovi Hrvatskog naroda imaju ići, gdje imaju služiti, koliko služiti, kako imaju pušku nositi, nego se imaju kao roblje pozvati, kao stoku ima ih se vući tamo u kasarne, obući ih, naoružati i slati bog zna kamo. Hrvatski narod, međutim, dovoljno je zrio i dovoljno svjestan svojih narodnih prava, da odlučno odbije ovakav postupak i ovakvo poniženje«. Na tome skupu Košutić, Maček i Šutej ponovili su svoj zahtev za granicom na Drini, uz burno odobravanje i pljesak svih prisutnih poslanika.²⁸ I dalje: »Posve je razumljivo, da bi hrvatski narod u takvoj situaciji čuvao samo svoju kožu. Jer, budimo iskreni, mogu li naša braća (misli na srpski narod - primedba V. T.) sa kojom smo tolika zla doživjeli, apelirali na naše bratstvo u času, kada im voda dođe do grla? Ne! Onda neka svatko povuče konsekvence... Hrvatskaje prije 20 godina izgubila svoju slobodu u grčevima Evrope. Ona u grčevima te iste Evrope, mora sada dobiti opet svoju slobodu.«²⁹

Prema Hoptneru:

• Sporazum Cvetković-Maček od 26. avgusta 1939. godine tek što je bio počeo svoj rad na smirivanju. Razdor između Srba i Hrvata trajao je dvadeset godina i malo je odgovornih članova jugoslovenskog društva mislilo da bi Sporazum mogao popraviti štete za vreme manje od jedne generacije. Trebalo bi najmanje toliko vremena da prođe da se hrvatske nade u separatizam i srpske centralističke tradicije preobraze u naviku na konstruktivan zajednički rad za jednu ujedinjenu Jugoslaviju. Sada, gotovo prekonoć, puč i njegove posledice prouzrokovati su rascep daleko većih razmera nego što je ikad ranije postojao.«³⁰ I dalje:

»Kratkotrajno političko jedinstvo Jugoslavije, postignuto u srpsko-hrvatskom Sporazumu od 1939. nije moglo da izdrži udar osovinske invazije. Namesništvo je tek bilo počelo da vrši ono što je monarhija trebalo da učini mnogo godina ranije - uiedinjenje naroda u

okviru demokratskih ustanova. Trebalo je još jedna generacija da prode u miru da bi se izgradila demokratska država i učvrstile veze između monarhije i naroda. Trebalo je u najmanju ruku da dođe jedna nova generacija patriota, koji bi se smatrali Jugoslovenima, a ne Srbima, Hrvatima ili Slovencima; bilo ih je suviše malo koji su mislili o celini, a suviše mnogo koji su mislili o delovima. Od svoga početka, jugoslovenska država bila je ometana u svome razvoju od ljudi ograničenih pogleda i lišenih potrebne gipkosti, koji nisu pokazivali nikakve sposobnosti da rade zajedno za opšte dobro.«³¹

Iako u ovim konstatacijama ima dosta istine, ipak treba primetiti da Hoptner ne shvata pravilno rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.

Dr Ljubo Boban, na kraju svoje knjige *Sporazum Cvetković-Maček*, pravilno je konstatovao:

»... Ocjenjujući to (Sporazum Cvetković-Maček - prim. V. T.) kao prvi korak ka razbijanju hegemonističkog sistema. KPJ je ukazivala na potrebu da se taj sistem razbije do kraja i da se pozitivne tendencije Sporazuma prošire i na druge narode Jugoslavije. Međutim, ubrzo se pokazalo da Sporazum od njegovih aktera nije bio prvenstveno tako zamišljen, već da je on, zbog okolnosti u kojima je do njega došlo, bio sklopljen iz drugih motiva i imao druge ciljeve. Pokazalo se da su i hrvatska i srpska buržoazija (pa i ona koja u Sporazumu nije učestvovala, ali gaje ipak na svoj način odobraval) sklopile kompromis da bi se mogle sigurnije postaviti u opasnostima koje su nailazile za Jugoslaviju i buržoaski poredak u njoj. Srpska buržoazija stupila je u kompromis da bi, koliko je to u novoj situaciji bilo moguće više, ipak očuvala hegeinonističke pozicije, ako ne više toliko u odnosu na Hrvatsku, a onda u odnosu na ostali dio države. I dok je srpska buržoazija sklopila Sporazum da bi očuvala pozicije, hrvatska je to učinila da bi pozicije stekla ...«

U *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije* o Sporazumu se, između ostalog, kaže:

«... Sporazumom Cvetković-Maček nije bilo rešeno nijedno suštinsko pitanje političkog života u Jugoslaviji. Stvaranjem Banovine Hrvatske nije se ni u čemu poboljšao položaj hrvatskog naroda. Hrvatski narod i, pre svega, mase radnog seljaštva, mogli su se na osnovu vlastitog iskustva uveriti da je taj Sporazum bio u interesu samo hrvatske buržoazije, a da je i privredni i politički položaj radnih ljudi postao još teži. Vodstvo Hrvatske seljačke stranke nije ispunilo ni jedan od mnogobrojnih zahteva koje je dugi niz godina isticalo u svome programu i oko kojih je okupljalo mase hrvatskog naroda. Banovina Hrvatska je svojim reakcionarnim merama išla i dalje od vlade Milana Stojadinovića. Sve je to ubrzalo proces diferenciranja u samoj Hrvatskoj seljačkoj stranci i proces trežnjenja radnih slojeva Hrvatske. S druge strane, buržoaske opozicione partije u Srbiji, koje su ranije s HSS sačinjavale Udruženu opoziciju, našle su se posle Sporazuma Cvetković-Maček u nezavidnom položaju. Vladajućoj koaliciji srpske i hrvatske buržoazije one nisu bile potrebne kao partneri u vlasti; bez određenih i smelijih koncepcija u unutrašnjoj i spoljnoj politici, te partije su gubile uticaj na mase raspoložene za borbu. Pokazalo se da su njihove demokratske krilaticе o menjanju Ustava i o sazivanju Ustavotvorne skupštine, o socijalnim i ekonomskim pravima naroda - obična demagogija. U takvim uslovima su najaktivnije u tim strankama postale one snage koje se u suštini nikada nisu odricale unitarizma i velikosrpske hegemonije i koje su posle Sporazuma Cvetković-Maček istupale sa šovinističkih pozicija, braneći «ugroženo Srpstvo» i zovući »Srbe na okup« da brane »srpsku Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu« od »hrvatske opasnosti«. Njihova vodstva raspadala su se na grupe i klubove sa sve manjim uticajem u narodu.

Takva politička kretanja u zemlji ubrzo su pokazala da je samo Komunistička partija ostala i dalje dosledna svom revolucionarno-demokratskom i antifašističkom programu. Narodne mase su se sve više na svom vlastitom političkom iskustvu uveravale da je KPJ jedina istinski demokratska politička snaga u zemlji.«¹³

U navedenoj oceni se za stanje u Jugoslaviji s pravom optužuju i hrvatska, i srpska buržoazija, i sve buržoaske partije, a prema navedenim dokumentima jasno se vidi da su i srpska i hrvatska buržoazija bile neiskrene jedna prema drugoj, čak i neposredno posle zaključenja Sporazuma avgusta 1939. godine, bez obzira na obostrane izjave o saradnji i lojalnosti u vladi Cvetko-

vič-Maček. Prema događajima koji su se odigrali u Hrvatskoj Banovini posle Sporazuma sve do aprilskog rata, u samom ratu i posle njega, može se utvrditi daje dvolično držanje vodstva HSS bilo očiglednije. To potvrđuje i već pomenuta i u *Prilogu 2 data Strogo poverljiva okružnica vodstva HSS iz 1939*, neposredno posle Sporazuma, iako se ponegde pokušava da se ospori autentično njeno postojanje. U stvari, ta Okružnica je predstavljala osnovnu platformu za razbijanje Jugoslavije koju su sprovodili šovinistički, reakcionarni i separatistički krugovi, naročito u Hrvatskoj Banovini. Karakteristično je da su događaji u toku 1971. godine u Hrvatskoj do 21. sednice Predsedništva SKJ jasno pokazali da su ciljevi te platforme bili potpuno slični, pa čak u ponečemu i prevaziđeni u pokušajima za izvođenje kontrarevolucije putem tzv. *masovnog pokreta* (u Okružnici - narodnog pokreta) O tome je u »Vjesniku u srijedu« br. 1029, Zagreb, 19. 1 1972, novinar D. S. na str. 8-10 izvršio temeljito upoređenje onoga što se predviđalo u toj Okružnici sa onim što se događalo u toku 1971. godine i što je trebalo još uraditi. U svom članku *Nepromijenjena srž nacionalizma - šovinističke i separatističke tendencije u svjetlu »Izvatka iz jedne strogo poverljive okružnice hrvatskoga narodnog pokreta« iz 1939. g. između ostalog se kaže:*

»Zapanjujuća sličnost osnovnih antijugoslavenskih i separatističkih teza jednoga dokumenta iz 1939. godine i teza koje su se, sve donedavno, mogle čuti od glasnogovornika tzv. masovnog pokreta pokazuju, unatoč potpuno različitim povijesnim uvjetima u kojima se javljaju, daje hrvatski nacionalizam i šovinizam, kao i nacionalizam i šovinizam u bilo kojem narodu, pojava koja je opasna za jedinstvo naših naroda, kao i za sam opstanak hrvatskoga naroda.«³⁴

Za svoju hroniku *Anatomija zavjere*, autor Đorđe Ličina, u mesečnicima zagrebačkog »Fokusa« br. 9, 10, 11, 12, za 1981. i br. 1 za 1982, a nastavlja se dalje, veoma opširno iznosi političku situaciju u SR Hrvatskoj 1971. godine (koristeći se novinskim člancima iz jugoslavenske i inozemne štampe, sudskom i drugom dokumentacijom iz tog vremena, člancima iz nacionalističkih glasila i listova antijugoslavenske fašističke emigracije u Zapadnoj Evropi i nekim prekomorskim zemljama, te knjigama »Nacije i međunacionalni odnosi« Stipe Suvara i »ideje masovnog pokreta u Hrvatskoj« Ivana Perića, a osobito izvještajem o stanju u SKH u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove, koji je prihvaćen na 28. sjednici CK SKH. 8. svibnja 1972. godine. Autor se također koristio i drugim pristupačnim dokumentima što govore o borbi protiv nacionalističkih, šovinističkih, separatističkih i kontrarevolucionarnih elemenata u zemlji). Iz te obimne hronike ovde se iznosi samo početni deo iz br. 9181, pod naslovom »*Masovni pokret*« u slijepoj ulici izdaje, koji na str. 30 i 31 glasi:

»Snažna i agresivna eskalacija nacionalizma u SR Hrvatskoj u početku sedamdesetih godina i pokušaj nasilnog inauguriranja ideologije amorfnoga »masovnog pokreta« u njezin društveno-politički, ekonomski, kulturni i javni život imali su sva poznata obilježja organizirane kontrarevolucije krajnji cilj koje je bio izazivanje građanskog rata u zemlji i razbijanje socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije.

U sprezi s hrvatskom fašističkom emigracijom i drugim neprijateljskim elementima u zemlji, nacionalističke snage, okupljene u Matici hrvatskoj kao jezgri »masovnog pokreta« i potpomognute i ohrabrene od frakcijske skupine u rukovodstvu SK Hrvatske, pokrenuli su široku zavjeru protiv nacionalnog interesa, slobode i nezavisnosti hrvatskog naroda i njegove borbe za vlas-

titi socijalistički progres, nudeći mu restauraciju građanskoga klasnog društva i na toj idejnoj osnovi »rješavanje« nacionalnog pitanja i »reformu« društveno-političkih i ekonomskih odnosa. Bio je to zapravo otvoreni poziv na destrukciju koji je trebao stvoriti sve uvjete za politički i privredni kaos u zemlji, pretpostavke za njihovo nacionalističko-separatističke koncepcije i, naposljetku, za njihov dolazak na vlast.

Propagirajući tezu o hrvatskoj nacionalnoj državnosti, koja je zapravo vodila dezintegraciji federacije, i zalažući se za neograničeni i nedjeljivi nacionalni suverenitet, dakle za nacionalnu isključivost i netrpeljivost prema drugim narodima i narodnostima, hrvatski su nacionalisti, kao i prije četrdeset godina, bezobzirno izdali interese svojeg naroda, pokušavši se još jednom poigrati njegovom sudbinom i njegovom historijskom sviješću o samoodređivanju i slobodnomu i ravnopravnomu mjestu u socijalističkoj zajednici naroda i narodnosti Jugoslavije.

Koristeći se političkom taktikom postupnog nastupanja hrvatski je nacionalizam nastojao uspostaviti totalitarnu društvenu klimu i u takvoj atmosferi nacionalističkog terora i histerije omogućiti nesmetani prodor sebi svojstvene ideologije, koja je išla ne samo za tim da devalvira i negira tekovine revolucije i poratnoga socijalističkog razvitka, nego i bila na liniji razbijanja integriteta Jugoslavije. Stanovite realne teškoće, probleme, zastoje i kolebanja u razvitku samoupravljanja, ali i u međunacionalnim odnosima, nacionalisti su vješto i smišljeno koristili za propagiranje svojih političkih teza od kojih su glavne bile: da se Hrvatsku dugi niz godina sistematski i smišljeno ekonomski pljačka i da, zbog toga što se koči njen privredni razvoj i rast, ona sve više ekonomski stagnira i u odnosu na druge republike i pokrajine neprestano nazaduje; daje Jugoslavija (shvaćena kao skup saveznih institucija i kao državna zajednica uopće) tamnica Hrvatske u kojoj se guši svaki osjećaj hrvatstva; da se progoni i dekroatizira hrvatski jezik i kultura općenito i, kao vrhunac svega, da su Srbi u Hrvatskoj vladajući narod koji je silom nametnuo svoju dominaciju.

U sklopu takve političke taktike hrvatskog nacionalizma pojavio se i zahtjev za prebrojavanjem na nacionalnoj osnovi: pokrenuta je nevidena haranga protiv Srba u Hrvatskoj, a druge se narode i narodnosti pokušalo, po identičnom receptu, svesti na građane drugog reda. Takvo agresivno nastupanje hrvatskog nacionalizma, optužbe za političku dominaciju Srba u Hrvatskoj i sijanje netrpeljivosti i mržnje prema srpskom narodu, ali i drugim narodima i narodnostima (što je najgori način vrijeđanja vlastite nacije) odmah su iskoristili srpski nacionalisti i, tražeći organizacijski oslonac u SKD Prosvjeta (po uzoru na svoj hrvatski pandan u Matici hrvatskoj), pozvali »na okup«. Ubrzo su se pojavili različiti pročetnički elementi, pojedini predstavnici tradicionalističke inteligencije srpske narodnosti u Hrvatskoj, koji zagovaraju specifični nacionalistički separatizam ...«

Prema tome, i ovo je jedan od dokaza daje Strogo poverljiva okružnica iz 1939. godine poslužila kao osnov na platforma masovnog pokreta 1971, tim pre što je, u stvari, potekla iz redova HSS-a i zdušno prihvaćena od ustaša, križara, frankovaca i klerikalnih elemenata.

1/ ovoga i poslednjih događaja na Kosovu, i to u eri izgradnje socijalizma, može se izvući zaključak da su nacionalizam, šovinizam i separatizam u svim sredinama najopasniji predstavnici kontrarevolucije i da se u korenu mogu suzbijati i onemogućiti maksimalnom budnošću i doslednim sprovođenjem

našeg Ustava o potpunoj ravnopravnosti svih naših naroda i narodnosti, uz neprekidno razvijanje jugoslovenskog patriotizma i zajedništva. U cirkularu *Tri godišnjice*, napisanom krajem avgusta 1940. i objavljenom pod naslovom »Komunike CK KPJ« i u »Proleteru« br. 7-8 za avgust-septembar 1940, između ostalog, kaže se:

I

»Pod konac avgusta i početkom septembra ove godine padaju godišnjice krupnih političkih događaja. Dvadeset trećeg avgusta navršilo se ravno godinu dana otkako je stvoren pakt o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Njemačke. Prvog septembra pada godišnjica drugog imperijalističkog rata, a 26. avgusta navršila se godina otkako je sklopljen takozvani sporazum Srba i Hrvata...

U

Treća godišnjica koja se navršila ovih dana jeste tzv. sporazum koji su stvorili Cvetković-Maček, tj. predstavnici srpske i hrvatske buržoazije 26. avgusta prošle godine. Mi komunisti smo već odmah tada izražavali svoju sumnju u to da će taj sporazum donijeti koristi hrvatskom narodu, jer je bio stvoren bez učešća naroda, jer je taj sporazum značio kompromis između srpske i hrvatske gospode, značio je neke vrste ne samo primirja nego i saveza među srpskom i hrvatskom buržoazijom u borbi protiv radnog naroda, značio je podjelu vlasti i pljačke među srpskom i hrvatskom gospodom. Na žalost, naša se sumnja odviše brzo obistinila; rezultati su porazni za sve one koji su od toga sporazuma očekivali nešto koristi za narod. Vlada Cvetković-Maček koja je sebi s nepravom nadjela ime »narodna vlada«, izvršila je u toku ove godine takvih djela koja nadmašuju i djela njenih prethodnika Stojadinovića, Jevtića itd.

1) Umjesto slobode i demokratije, o kojoj su stalno govorili sadašnji vlastodršci dok su bili u opoziciji, oni su, čim su došli na vlast zabranili svu radničku štampu, stvorili su koncentracione logore i bacili u njih sve one koji su im izgledali opasni.

2) Pojačali su teror protiv radnog naroda, koji je digao svoj glas protiv rata i protiv skupoće. Vlada Cvetković-Maček prolila je narodnu krv u zimu 1939/40. na ulicama Beograda, Zagreba, Splita, Podgorice i na mnogim drugim mjestima u zemlji.

3) Vlada Cvetković-Maček prevarila je narod: ona ne misli da izvrši obećanja data narodu pri dolasku na vlast, a to su: da ispravi nepravde koje su nanesene narodu od prošlih režima, da dađe narodu njegova demokratska prava i poboljša ekonomsko stanje. Naprotiv, vlada Cvetković-Maček stvara neke reforme po uzoru talijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma.

4) Vlada Cvetković-Maček ugrabila je sve institucije klasnom sindikalnom pokretu i dala ih u ruke svojim poslodavačkim sindikalnim organizacijama i prijeti da potpuno zabrani djelovanje klasnog sindikalnog pokreta.

5) Vlada Cvetković-Maček je, doduše, pod pritiskom naroda priznala SSSR i uspostavila diplomatske i trgovinske odnose, ali ona na djelu pokazuje svoje neprijateljsko držanje prema zemlji socijalizma, jer ne dozvoljava i potajno naređuje da se zabranjuju knjige o SSSR-u, a Banovina Hrvatska i pop Korošec zabraniše stvaranje društava prijatelja Sovjetskog Saveza, dočim već postoje odavno i slobodno se organizuju društva prijatelja Njemačke, Italije, Engleske itd.

6) Vlada Cvetković-Maček diže sama cijene životnim namirnicama putem raznih uredbi, sama stvara skupoću liferujući neograničene količine tih namirnica Italiji i Njemačkoj, a guši radničke štrajkove, koji se vode radi povišica mizernih plata radnika.

7) Vlada Cvetković-Maček dokazala je svim svojim postupcima da je ona protunarodna vlada i da ne vodi računa o interesima naroda.

Hrvatska gospoda prevarila su hrvatski narod, a u prvom redu hrvatski seljački narod. U toku ove godine, otkako u Hrvatskoj vlada hrvatska gospoda, hrvatski radni narod grada i sela nije vidio nikakva dobra. Koristi od sporazuma i dvadesetogodišnje borbe hrvatskog naroda vuku samo hrvatska gospoda. Naprotiv, na grbaču hrvatskom seljaku, radniku, zanatliji itd. nametnuti su novi teški tereti u obliku posebnih nameta i prireza. Povećale su se razne daće i stvorile nove koje pogađaju siromašne seljake, radnike i građane. Stvoren je još mnogo veći administrativni aparat raznih činovnika, odjelnih predstojnika itd., koji vuku masne plate i zbog čega se isisava posljednja kap krvi iz žuljavih ruku seljaštva i ostalog radnog naroda Hrvatske.

Hrvatska gospoda su kroz 20 godina borbe hrvatskog naroda protiv velikosrpske hegemonije i ugnjetavanja stalno demagoški trubili da oni vode hrvatski narod u borbu za na-

cionalnu ravnopravnost i slobodu, da se bore za demokratizaciju, za bolji život seljačkog i ostalog radnog naroda, da se bore za slobodne i tajne izbore itd. A Staje hrvatski narod vidio u toku ove godine otkako vlada hrvatska gospoda? 1) Umjesto slobode i demokracije hrvatska su gospoda odmah počeli majmunisati talijanskim fašistima i njemačkim nacionalsocijalistima stvarajući uniformisane organizacije pod nazivom »Seljačke zaštite« i »Gradanske zaštite«, da pomoću tih četnika teroriziraju narod na selu i u gradu i da se pomoću njih održe na vlasti. 2) Umjesto poboljšanja života seljaštva i radništva, u toku ove godine vidimo sve veću bijedu na selu, i u mnogim krajevima Hrvatske već danas vlada glad među seljacima. Umjesto poboljšanja života radnika, hrvatska gospoda su donijela najreakcionarniju uredbu u kojoj se zabranjuju štrajkovi, a radnici se prepuštaju potpuno na milost i nemilost poslodavaca i policije. 3) Umjesto slobodnih i tajnih izbora, hrvatska su gospoda u prvom redu lišila prava glasa omladinu do 24 godine, dakle potpuno zrele ljude, koji su već i vojnu dužnost izvršili. Ovim svojim aktom nadmašili su i najreakcionarnije izborne zakone u svijetu. Umjesto tajnog glasanja, hrvatska su gospoda vršili ove godine izbore javno, pri čemu su upotrebljavali najreakcionarnije metode, kojima su nadmašili i metode Pere Živkovića. Jevtića. pa i samog grofa Kuen-Hedervarija iz doba pokojne Austrije. U Dalmaciji i mnogim drugim krajevima obilazili su od kuće do kuće žandari i zaštitnici prije izbora prijeteci se zatvorom. koncentracionim logorima, mobilizacijom i batinama ako seljaci neće glasati za listu HSS. U Omišu su plaćali glasove 250 do 300 din., dovlačili i nemoćne starce u automobilima na biralište itd.

Hrvatskom narodu je danas već potpuno sinulo pred očima. Gnjev naroda je velik i hrvatska gospoda se nada izbjeći tome gnjevu pomoću raznih reakcionarnih uredbi. Nova uredba o kotarskim samoupravama jasno pokazuje da se hoće potpuno ugušiti autonomija općina. U odbore, kaže se u uredbi, mogu biti birani samo dobri gospodari (čitaj kulaci). Pomoću tih kotarskih kulačkih parlamenata treba da se drži u potčinjenosti siromašno seljaštvo. Sef takvih kotarskih, kulačkih samouprava je kotarski načelnik (sreski poglavar). Zapravo to su samo pomoćni organi vlasti, kao što su i žandari, policija. Zaštita itd. da se hrvatska izdajnička gospoda spase od narodnog gnjeva, održi na vlasti i da i dalje terorizira i pljačka hrvatski narod.

Teror, bespravlje radničke klase, ubijanja po ulicama radničkih boraca, koncentracioni logori i tamnice, teror nad seljacima pomoću ne samo žandara nego i Hrvatske seljačke zaštite, pljačka seljaka u ime neke »seljačke demokracije«, kako hrvatska gospoda drsko naziva tu svoju tvorevinu; raspirivanje mržnje u narodu, raspirivanje nacionalnog šovinizma, strašno siromaštvo, bijeda i glad koja kao avet prijeti širokim narodnim slojevima, evo. to su rezultati godišnjice »sporazuma«...³⁴

Napadajući vladu Cvetković-Maček, *Mitar Bakić u svom referatu (o radu u vojsci) na Petoj zemaljskoj konferenciji 19-23. oktobra 1940.* između ostalog, kaže da

»Režim Cvetković-Maček-Korošec sprovodi jednu protunarodnu defetističku i kapitalistansku politiku, kada otima radnim masama politička prava i slobode, kada nasiljem i ubijanjima, te koncentracionim logorima guši opravdanu narodnu borbu, kada raznim reakcionarnim uredbama koči i guši ekonomsku borbu radničke klase i ostalih radnih masa,... Kada prepušta vojnicima režimu oficirskih šikana (toga je zaista bilo. ali je tuča vojnika, bila najstrože zabranjena tako da su takvi oficiri sudski kažnjavani ili najmanje sa 30 dana strogo pritvora, samo ako se vojnik žalio - V. T.) kada dozvoljava antisovjetsku hajku i kampanju. kada produžuje sistem nacionalnog ugnjetavanja makedonskog, slovenskog, crnogorskog i drugih naroda u Jugoslaviji. Kada provodi diktaturu najcrnjeg policijskog nasilja nad narodima Jugoslavije, kada još posebice u Hrvatskoj - hrvatska gospoda, koja su zasjela u vrhove HSS-a na čitavoj liniji, izdaju ciljeve junačke i istrajne 20-godišnje borbe hrvatskih narodnih masa...«³⁵

U *Rezoluciji Pete zemaljske konferencije KPJ* od 23. oktobra 1940. godine ovako je ocenjen Sporazum Cvetković-Maček;«... Takozvani Sporazum između srpske i hrvatske gospode u jesen 1939. g. bio je »sporazum za daljnje izrabljivanje radnih masa i nacionalno ugnjetavanje naroda Jugoslavije« (Rezolucija Kl). Dalje se konstatuje da tim Sporazumom nije rešeno hrvatsko pitanje, već su se još više otvorili prohtjevi hrvatske buržoazije, da isto tako nije zadovoljen ni jedan veliki dio srpske buržoazije, tako da »podmukla međusobna borba sve jače izbija najavu« i da se nacionalni šovinizam raspiruje sa

jedne i druge strane. »Hrvatska buržoazija pokazuje iste ugnjetavačke tendencije prema drugim narodima Jugoslavije kao i srpska: pretenzije hrvatske buržoazije prema Bosni, Vojvodini, pa čak i prema Sloveniji, to jasno potvrđuju ... Hrvatska gospoda nisu riješila ni jedno pitanje koje tišti seljake,« pa se gnjev hrvatskih seljačkih masa širi protiv vlastite hrvatske gospode »Uslijed prevage HSS-a nad seljaštvom i nezadovoljstva koja iz toga slijede, pojačala se opasnost demagoške propagande inostranih agenata frankovaca među seljacima, osobito u Lici, djelomično u Zagorju itd., koji obmanjuju seljake raznim obećanjima. Intenzivniji rad komunista na selu onemogućuje ovu štetnu protivnarodnu propagandu u Hrvatskoj i raskrinkaće je pred seljacima ...«³⁶

Drug *Edvard Kardelj* je, između ostalog, rekao:

»... Sporazum je ohrabrio jugoslovensku buržoaziju za oštiri kurs protiv demokratskih težnji i naročito protiv radničkog pokreta. Buržoazija se je osećala čvršće u sedlu i svi njeni glavni centri, kako u Beogradu, tako i u Zagrebu i Ljubljani, pojačanim snagama su rigali vatru protiv radničkog pokreta i demokratskih težnji masa. Punili su se zatvori i koncentracioni logori, a ekonomski i socijalni tereti su rasli, jer su svi tereti povećanih rashoda za vojsku bili prebačeni na leđa radnih ljudi.

U tome anti-demokratskom kursu 'novi' vlastodršci u Banovini Hrvatskoj nisu baš ništa zaostajali za vladajućim krugovima u Beogradu. Nekadašnje demokratske fraze bile su zaboravljene. Karakteristično je da je upravo autonomna Banovina Hrvatska sa 'demokratskom' Hrvatskom seljačkom strankom na čelu, bila jedina pokrajina Jugoslavije u kojoj su politički zatvorenici sve do okupacije ostali u kaznionicama i koncentracionim logorima i da su ih HSS-ovske vlasti direktno predale u ruke ustaških i okupatorskih dželata. Banovina Hrvatska je time jasno pokazala u čijem je interesu bila stvorena. Ona se ujedno postarala za kontinuitet svoje i ustaške politike, svoga i ustaškog terora protiv radničkog pokreta i demokratskih težnji naroda.«³⁷

A evo šta je drug *Tito* u svom članku *Situation in Jugoslaviën*, objavljenom u listu »*Die Welt*« 1940. godine, između ostalog, napisao:

»Vlada Cvetković-Maček koja je došla na kormilo avgusta prošle (1939) godine poslije takozvanog Sporazuma između Hrvata i Srba, nije održala obećanja koja je dala narodu. Ova vlada je nastavila reakcionarnu politiku svojih prethodnika, tj. politiku nacionalnog ugnjetavanja i progona radničke klase. Sporazum od prošle godine između Cvetkovića i Mačeka u osnovi je sporazumijevanje srpske i hrvatske buržoazije ...

Kako izgledaju sada ta sloboda i demokratija, pošto je postignuta autonomija? Jedan primjer: prije Sporazuma čitava opozicija, uključujući i Hrvate, isticala je kao glavni zahtjev slobodne izbore i tajno izbornu pravo. Voćstvo Hrvatske seljačke stranke raspisalo je u maju (1940. godine - prim, red.) opštinske izbore, pri čemu je oduzeto pravo glasa svim mladim biračima ispod 24 godine ... Hrvatska seljačka stranka doživjela je na ovim izborima veliki neuspjeh, iako je stalno naglašavala da ovi izbori nemaju politički karakter i da su samo komunalne prirode. Radničke i seljačke liste, pod raznim imenima, dobile su veliki broj glasova, a u nekim opštinama su potpuno pobijedile, iako su izbori bili raspisani samo na selu, a ne i u gradu.

Reakcionarno voćstvo Hrvatske seljačke stranke oduševljava se uvođenjem totalitarnog sistema i sve njene mjere služe ovom cilju. Oni to sa cinizmom na-

zh'aju seljačka demokratija. (podvukao V. T.). Još prošle godine, odmah pošto su preuzeli vlast, nisu imali ništa hitnije, nego da osnuju, zajedno sa svojim srpskim partnerima, koncentracione logore u koje su strpali veliki broj komunista i sindikalnih funkcionera. Oni su ugušili cjelokupnu radničku štampu, oduzeli radnicima njihove institucije: Radničku komoru su predali HRS-u, tj. organizaciji koju su sami osnovali da bi uništili klasne sindikate. Oni su donijeli reakcionarnu Uredbu o regulisanju sporova između radnika i poslodavaca ...

Što se tiče unutrašnje konsolidacije, koja je poslije Sporazuma očekivana, takođe nisu postignuti nikakvi rezultati. Sve češći su sukobi između srpske i hrvatske buržoazije zbog teritorijalnih pitanja. Hrvati traže priključenje Hrvatskoj i drugih oblasti Bosne i Vojvodine. Srpska buržoazija, međutim, uključujući i opoziciju - Radikale, Demokrate, Jugoslovensku narodnu partiju - mišljenja je da su Hrvati čak premnogo dobili i otvoreno istupa protiv daljeg popuštanja Hrvatima.

Srpska buržoazija proširila je parolu »Srbi ujedinite se«. Hrvatska buržoazija sa svoje strane huška sve više narod na nacionalnu mržnju. Sve ovo potvrđuje da o nekoj trajnoj konsolidaciji ne može biti ni govora. Naprotiv, radi se o tome koja će buržoazija - srpska ili hrvatska - sebi obezbijediti više zemlje za eksploataciju. Pošto je i apetit hrvatske buržoazije ogroman, možemo očekivati teške sukobe između dva buržoaska tabora.

O nekoj demokratizaciji ne može biti riječi. Naprotiv, reakcija je svakog dana sve gora. Sadašnji vlastodršci izjašnjavaju se otvoreno zajedan totalitarni korporativni sistem po uzoru na Italiju i Njemačku, pri čemu im pomaže gotovo čitava štampa«.

Navedenim jezgrovitim i pravilnim ocenama Sporazuma i njegovim rezultatima koje su dali drugovi Tito i Kardelj očigledno nije potreban nikakav komentar.

Ako bismo bacili makar i letimičan pogled unazad na ono što se događalo u toku prvog svetskog rata (a i ranije) *naročito između dva rata i u toku drugog svetskog rata*, mogli bismo doći do zaključka da je u političkoj borbi nacionalno pitanje bilo glavni kamen spoticanja i razdora između nacionalnih buržoazija Kraljevine Jugoslavije. Pošto je poznato da buržoazija - zbog svog usko klasnog karaktera - nikad ne može pravilno rešiti nacionalno pitanje, jer svaka buržoazija strogo čuva svoje interese, onda nije čudo što je stara Jugoslavija bila u neprekidnoj krizi - krizi koja se ponekad graničila sa raspadom. Sto do toga nije ranije došlo, verovatno su bili odlučujući spoljno-politički faktori. Zaslepljenost nacionalnih buržoazija bila je toliko snažna da, recimo, velikosrpska se nije mogla odreći svoje hegemonije niti ispuniti mnogobrojne opravdane zahteve širokih narodnih masa širom zemlje, a da velikohrvatska buržoazija često nije birala sredstva da ostvari svoje klasne interese, sredstva koja su se graničila sa izdajstvom, ako se ima u vidu često postavljanje hrvatskog pitanja kao međunarodni problem. Obračanje stranim silama i veze sa političkim ekstremnim neprijateljski crijentisanim emigrantima u tim zemljama ne može se ničim opravdati.

NAPOMENE

1 O slavu vodstva HSS prema ustašama /a vreme Banovine Hrvatske interesantno je navesti mišljenje dr Pernara, jednog od istaknutih prvaka HSS: -Mi smo bili oni koji smo njih (us-

taie) prije rata mogli polpuno onemogućiti, ali smo ih održavali kao neku rezervu za slučaj pobjede Nijemaca. Mi smo ih mogli onemogućiti jer su bili u manjini i brojčano neznatni, no ipak to nismo učinili. Tako bi sada (ovo je dr Perić govorio u leto 1941, tj. za vreme NDH - prim. V. T.) bila njihova dužnost da nas ne onemogućavaju i da nas smatraju rezervom. Tako se vodi politika i to je patriotizam.« (*Izjava Sinčića na procesu Kvaterniku*, AVII, reg. br. 3/1-1-580, str. 85).

² AVII, reg. br. 1/580, str. 61 b, 61c, k. 1. O. 10; Izjava V. Krena u istrazi.

³ Ferdo Culinović. *Slom stare Jugoslavije*. ., str. 97-102; *Jugoslavija između dva rata*. II. str. 160-161.

* M. Glojznarić. *Borba Hrvata*. Zagreb. 1940, str. 339. 355 i 358.

⁵ AR 1941, ZD, I, dok. 80. str. 315-317; AVII, mikrofilm NAV-N-T-77, reg. br. 1291/506-14.

⁶¹ AR 1941, ZD, I. dok. 107. str. 376-377; AVII. F-17. reg. br. 59/4, K. 76

^{5b} Josip Broz Tito, *Sabrana djela, knjiga V-l*. Izdavački centar »Komunist«, Beograd; Beogradski izdavačko-grafički zavod. Beograd; Izdavačko knjižarsko preduzeće »Napred«, Zagreb, Beograd 1978, str. 20-21.

⁹ AR 1941, ZD, I. dok. 85, str. 333 i 335; AVII, reg. br. 12 2-3. k. 6.

⁷ AR 1941. ZD. I. dok. 90. str. 344-345; Italijanska diplomatska dokumenta, serija IX. sveska I (/ *Documenti diplomatici italiani*) DDI. IX. I, dok. 192.

⁸ AR 1941, ZD, I, dok. 91. str. 345-348; AVII, reg. br. 19/1

⁹ Isto. str. 346; AR 1941. ZD. I. dok. 89, str. 341-343; AVII. reg. br. 43/1, k. 12.

¹⁴ AR 1941, ZD, I. dok. 103 str. 368-369; DDI. IX. I, dok. 421.

" AR 1941. ZD, I. dok. 121. str. 402-407; AVII. F-17. reg. br. 62/. k. 76.

¹² AVII. mikrofilm. NAV-N-T-77. reg. br. 1291. str. 452-53.

¹³ Dr Ferdo Culinović, *Jugoslavija između dva rata*. II, Zagreb, 1961, str. 158.

¹⁴ AR 1941, ZD, I. dok. 139. str. 466-469; AVII. Film, NAV-N-T-77 reg. br. 1291/438-42.

¹⁸ AR 1941, ZD, I, dok. 145, str. 485^*98; AVII. reg. br. 25/15-2, k. 95. V

⁸ AR 1941, ZD, I. dok. 146, str. 499-501; DDI, IX, 2. dok. 496.

¹⁷ AR 1941, ZD, I. dok. 163. str. 540-544; *Arhiva istorije radničkog pokreta Jugoslavije*. 1940. (AIRPJ), br. 171/1, 2-1(40).

⁹ AR 1941, ZD, I. dok. 169, str. 553-554; DDI, IX, 3. dok. 166.

^{a8} AR 1941. ZD, I. dok. 208. str. 626-627; DDI. IX. 4. dok. 335.

²⁰ AR 1941. ZD, I. dok. 222. str. 656-657. DDI, IX, 4, dok. 608.

²¹ AR 1941. ZD, I, dok. 237. str. 698-700; DDI, IX, 4. dok. 848

²² Dr Ferdo Culinović, n. d., str. 158.

²³ AR 1941, ZD, I, dok. 264, str. 770-771; AVII. film NAV-N-T-77. reg. br. 1314/580-81.

²⁴ AR 1941. ZD. I. dok. 265, str. 771-775; AIRPJ. reg. br. 14539/11. 1-8, 1941, -Proleter«, avgust-septembar 1940, br. 7-8.

²⁵ M. Glojnarić. *Borba Hrvata*. Zagreb, 1940, str. 34.

²⁸ AR 1941, ZD. I, dok. 275. str. 804-806; AVII. F-17, reg. br. 26/4-4, k 11.

¹⁷ M. Glojnarić. n^v d^v, str. 34.

²⁸ Isto, str. 295.

²⁹ Isto, str. 364 (Istina, ove izjave su davane pre potpisivanja Sporazuma Cvetković-Maček-V. T.).

¹⁰ Hoptner. n. d.. str. 397.

" Isto. str. 410.

³² Dr Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, . str. 395-396.

³³ PISKJ. lat. izdanje, str. 264

³⁴ «Vjesnik u srijedu, br. 1029, 19 I 1972, Zagreb, str. 8

³⁴ ^a Josip Broz Tito. *Sabrana djela. Knjiga V* . ., str. 159. 161-164.

³¹ AR 1941. ZD. I. dok. 281. str. 829; AIRPJ. reg. br. 1940/14-8

³⁸ Isto, str. 839-840

³⁷ E. Kardelj, *Razvo/ slovenačkog nacionalnog pitanja*. »Komunist« treće izdanje, Beograd, IV73, str. XXI i XXII

DELATNOST KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

a) DELATNOST DO APRILSKOG RATA 1941. GODINE

Komunistička partija Jugoslavije osnovana je na Kongresu ujedinjenja 20. aprila 1919. godine od revolucionarnih socijalističkih organizacija radničke klase svih naših naroda. Tada su bili obrazovani i Savez klasnih sindikata Jugoslavije i Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ). Komunistička partija je ubrzo zadobila uticaj u narodu i postala brojno jaka, tako daje sledeće godine imala oko 60.000 članova, dok su sindikati imali oko 300.000 organizovanih radnika. Na opštinskim izborima u Hrvatskoj, u martu 1920, KPJ je dobila znatan broj odbornika u mnogim opštinama, a u Zagrebu, Osijeku, Dugoj Resi, Crikvenici i većinu odbornika. Ona je na istim izborima u avgustu odnela veliku pobjedu u Beogradu. Kragujevcu, Sapcu, Valjevu, Užicu, Leskovcu, Pirotu, Skoplju, Kumanovu, Velesu, Prilepu, Đakovici, Petrovcu na moru i Rijeci Crnojevića. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu, 28. novembra 1920. godine, i pored surovog terora i progona njenih članova, dobila je 59 poslaničkih mandata, tako daje po svojoj snazi predstavljala treću stranku u zemlji i u Skupštini. Međutim, vlada Kraljevine HSS, noću između 29. i 30. decembra 1920. godine, pod izgovorom da KPJ priprema prevrat, objavila je naredbu, tzv. *Obznanu*, kojom se zabranjuje komunistička propaganda, obustavlja rad komunističkih organizacija i zatvaraju njihove prostorije; zabranjuje se komunistička štampa i svi drugi komunistički spisi; nastali su novi progoni, hapšenja i zlostavljanja komunista.

Obznana je iznenadila rukovodstvo KPJ koje se bilo orijentisalo na parlamentarnu borbu, računajući da parlamentarnim putem može naterati buržoasku vladu da povuče Obznanu. Zato je režim lako, ne nailazeći na ozbiljan otpor, razbio partijske i sindikalne organizacije, ali komunistički pokret nije bio uništen ...¹

U svom predavanju slušaocima Političke škole SKJ u Kumrovcu 26. i 27. marta 1977. godine, drug Tito je rekao:

»... Vi znate daje 1920. godine došlo do Obznane i zabrane Komunističke partije. Mi smo imali tada 59 poslanika u Parlamentu i, razumije se, režim je - to bio velikosrpski režim - vidio opasnost koja mu prijeti, i to baš od Komunističke partije. Znatan broj poslanika, među kojima gotovo cijeli Izvršni

odbor Partije, otjeran je na robiju, čime su reakcionari obezglavili našu Partiju.

Mi nikada nismo imali prilike da budemo legalna partija. Preko 20 i više godina naša Partija je bila u dubokoj ilegalnosti. U takvim uslovima bilo je teško raditi, i to nas je koštalo velikih žrtava. Malo je takvih partija bilo. I baš zato što smo se kalili u takvim uslovima kakvi su bili u Jugoslaviji, naša Komunistička partija čeličila je mnoge kadrove. Mnogi su od njih pali u borbi protiv klasnog neprijatelja i tokom oslobodilačkog rata ..²

»U Rezoluciji o političkoj situaciji, koja je doneta na Plenumu Centralnog partijskog veća, održanom od 1. do 6. aprila 1921. godine, izložene su dotadašnje slabosti Partije i prihvaćen je poseban Pravilnik o njenom organizacionom izgrađivanju u novim uslovima. U pogledu nacionalnog pitanja, u rezoluciji je ukazano na hegemonističke težnje krupne srpske buržoazije i u isto vreme na težnje za samostalnošću hrvatske i slovenačke sitne buržoazije i seljaštva. Plenum je utvrdio da se u sklopu seljačkih partija obrazuje brojnije levo krilo koje pokazuje tendenciju da postane ma i privremeno jedna jaka opoziciona seljačka partija. Zato je dužnost KPJ da indirektno pomaže formiranje i pojačanje levog krila u seljačkim partijama, taktički ga iskorišćava u borbi protiv reakcije kapitalističko monarhističkih klika.«³

Prilikom izglasavanja Vidovdanskog ustava, 28. juna 1921, poslanici KP su, u znak protesta, napustili Ustavotvornu skupštinu.

Sutradan posle izglasavanja Vidovdanskog ustava, tj. 29. juna 1921. godine, kada se regent Aleksandar, posle polaganja zakletve na Ustav u Ustavotvornoj skupštini, kolima vraćao ka Terazijama da izvrši smotru trupa, komunist Spasoje Stejic »Bačo« bacio je sa trećeg sprata zgrade Ministarstva građevina jednu bombu, koja se u letu zakačila za neke žice i pala iza regentovih kola, ali mu nije nanela nikakvu povredu. Nepovoljne prilike u zemlji za radničku klasu i pojačani policijski režim izazivali su već ionako veliko nezadovoljstvo komunista. Zato su njihove pojedine grupice prihvatile ideju o primeni individualnog terora kao odgovor na policijske progone od strane režima. Tako je, na primer, u Bijeljini u martu 1921. formirana jedna grupa mladih komunista (tzv. »Crvena pravda«, među kojima su, pored ostalih, bili Rodoljub Colaković i Alija Alijagić. Alijagić je 21. jula 1921. godine prilikom izvršenog atentata ubio Milorada Draškovića ministra unutrašnjih poslova, tvorca Obznane od 30. decembra 1920. Režim je iskoristio takve terorističke akcije pripadnika KP, da se svom žestinom okomi na rukovodstvo partije, tako daje vlada odmah izdala reakcionarnu Uredbu o radu i redu, a Narodna skupština je 1. avgusta 1921. godine donela tzv. Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi. Opšta ofanziva buržoazije, započeta Obznanom, prerasla je - donošenjem ovog Zakona - u organizovano nasilje nad revolucionarnim radničkim pokretom.

Hapšenja su nanela težak udarac zabranjenoj Partiji: zaustavljen je proces stvaranja ilegalnih organizacija, prekinute su gotovo sve veze između centralnog partijskog rukovodstva i pokrajinskih rukovodstava; paralisana je bila svaka akcija jugoslovenske demokratske javnosti protiv vanrednih anti-radničkih zakona.^{3j}

U uslovima bezobzirnog terora režima posle donošenja Zakona o zaštiti države, kada je policija - posle raspuštanja Kluba komunističkih poslanika - uhapsila nekoliko komunističkih poslanika i većinu članova Izvršnog odbora KPJ, deo rukovodećih komunista izbegao je u inostranstvo. Tako su postojala

dva partijska rukovodstva - jedno u Beogradu i drugo u Beču. Da bi se otklonio sukob između njih Izvršni komitet Kominterne se saglasio da se sazove *Prva konferencija KPJ*, koja je održana u Beču od 3. do 17. jula 1922. godine u prisustvu 22 delegata i predstavnika Kominterne i Komunističke omladinske internacionale. Na ovoj Konferenciji, kojoj nisu prisustvovali delegati Makedonije, Crne Gore, Dalmacije i Vojvodine, na samom početku izbio je sukob među delegatima o njenom karakteru i njenim glavnim zadacima. Neki delegati su smatrali daje njen prvi zadatak da ispita uzroke poraza Partije i utvrdi odgovornost za politiku koja je vođena 1920-1921. godine, da bi se otklonile smetnje koje su kočile njeno obnavljanje. Međutim, najodgovorniji ljudi za politiku Partije od 1921. do 1922. godine, prvenstveno Sime Marković, pokušavali su da skinu s dnevnog reda pitanje o uzrocima poraza i da pred partijskim članstvom i Kominternom prikažu stvar tako kao da je KPJ vodila pravilnu politiku i da nije razbijena pod uticajem neprijatelja nego da se samo »u redu povukla«. Takvim stavovima energično su se suprotstavljali aktivisti KPJ u zemlji, koji su - radeći u vrlo teškim uslovima na obnavljanju partijskih organizacija i uspostavljanju pokidanih veza s masama - shvatali šta je značilo ranije zanemarivanje izgrađivanja ilegalnog aparata i teškoće koje su proisticale iz organizacione strukture Partije, koja nije odgovarala novim, ilegalnim uslovima borbe. Raspravljajući 12 dana o verifikaciji mandata, neki protivnici shvatanja Sime Markovića napustili su Konferenciju, a on je obezbedio većinu prilikom izglasavanja Rezolucije i izbora novog Centralnog partijskog veća. Tako je Prva konferencija KPJ završila rad bez ikakvih stvarnih rezultata.^{3b}

Iako se KPJ počela oporavljati posle udaraca koji su joj naneti u toku 1920. i 1921. godine, ipak su izgrađivanje ilegalne partije i njeno povezivanje s masama išli vrlo sporo, ne samo zbog objektivnih okolnosti (opadanje revolucionarnog talasa u Evropi i veoma veliki pritisak režima na HRSS i progon drugih nacionalnooslobodilačkih pokreta u Jugoslaviji), već i zato što je Partija »bila uska i sektaški začaurena, nije imala svoju široku političku platformu koja bi bila okrenuta ne samo radničkoj klasi nego i svima onim snagama u Jugoslaviji koje su bile protiv velikosrpske hegemonije«. Zato su mnogi aktivisti tražili izlaz iz takve situacije stvaranjem jedne legalne radničke partije kojom bi rukovodila KPJ. Iako je rukovodstvo KPJ, izabrano na Prvoj konferenciji (održanoj od 3. do 17. jula 1922. u Beču) bilo protiv toga, ipak je na Plenumu Centralnog partijskog veća KPJ sredinom decembra 1922. pobeđilo shvatanje da treba stvoriti takvu partiju, a sa tim se saglasila i Kominternu. Tako je, i pored pokušaja policije da spreči održavanje, *izborna konferencija* održana 13. i 14. januara 1923. Na ovoj konferenciji osnovana je *Nezavisna radnička partija Jugoslavije (NRPJ)*, koja je bila organizovana na istim principima kao i KPJ u legalnom periodu. Novo rukovodstvo je iznelo pred članstvo osnovna politička pitanja o kojima Partija treba da zauzme stav i izgradi političku liniju. Tako je već krajem maja 1923. počela preko štampe javna diskusija o *nacionalnom pitanju*, pa je već u junu zakazana Zemaljska konferencija NRPJ tako se u partijskoj štampi razvila diskusija o svim pitanjima dnevnog reda Konferencije.⁴

Na *Drugoj konferenciji KPJ*, koja je održana u Beču od 9. do 12. maja 1923. (u prisustvu 34 delegata iz zemlje i 4 iz emigracije i 2 predstavnika Kominterne i 1 predstavnika Komunističke omladinske internacionale) došlo je do oštrea rasprave između pristalica Sime Markovića i opozicije u Partiji o uzrocima

neslaganja. Nastojanjem opozicije prihvaćen je stav o izgrađivanju takve partije koja će u ilegalnim uslovima biti sposobna da se poveže s radničkom klasom i ostalim radnim ljudima grada i sela, da ih predvodi u borbi i da tako izrasta u partiju masa.

U pogledu nacionalnog pitanja Partija je na ovoj Konferenciji napustila svoj stav o »nacionalnom jedinstvu«. Iako se nisu pominjale nacije Jugoslavije nego samo plemena, ipak se govorilo o Jugoslovenima »kao naciji koja se nalazi u procesu stvaranja«, mada je učinjen prvi korak - napuštena je velikosrpska krilatica o »narodnom jedinstvu«. Međutim, Makedonci se nisu tretirali čak ni kao pleme već samo kao »makedonsko stanovništvo«. Na ovoj Konferenciji se raspravljalo o selu i sindikalnom pokretu, a izabrano je i novo rukovodstvo, većinom od dotadašnjih članova opozicije, koje je svojim stavom na Konferenciji i posle Konferencije primoralo pristalice Sime Markovića da otvoreno iznesu svoj stav o najvažnijim idejnim i političkim pitanjima i da ih onemogućući da sve sukobe u KPJ svode na sukob ličnosti i nepoverljivost jednih prema drugima.

Ova Konferencija je značajna po tome što su na njoj postavljena pitanja od suštinskog značaja za izgrađivanje Partije i njen rad.⁵

Tadašnje slabosti u radu mnogih komunističkih partija, koje su u većoj ili manjoj meri patile od sektaštva, naročito u pogledu borbe za jedinstveni front proletarijata ili u pogledu njihovog odnosa prema saveznicima radničke klase, ispoljavale su se i u radu KPJ, jer su svi važniji događaji u životu zemlje tekli mimo nje. zato što nije imala snage da na njih utiče, budući izolovana od masa, pa čak nije imala čvrstu vezu ni sa radničkom klasom. Tada su se u Partiji pojavile dve struje: desnica i levica, koje su se sukobljavale u pogledu različitih stavova o suštinskim pitanjima partijske politike: nacionalnom, seljačkom, organizacionom i sindikalnom. U tome su dolazili do izražaja i lični momenti, ponekad do te mere daje sukob izgledao kao sukob ličnosti, a ne kao načelna borba.

Kao rezultat teorijske diskusije i uopštavanja stečenih iskustava u Beogradu je početkom januara 1924. održana *Treća konferencija KPJ* na kojoj je nacionalno pitanje postavljeno kao najvažniji problem. Glavni teoretičar desnice Sima Marković zastupao je gledište da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji pitanje konkurentne borbe između srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije. On je tvrdio da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji svodi na ustavno pitanje i predlagao da se KPJ zalaže za pokrajinske autonomije. U Rezoluciji koju je usvojila Treća konferencija prihvaćeno je gledište leve, odbacujući poglede Sime Markovića kao mešavinu velikosrpskih i socijaldemokratskih shvatanja. Istaknuto je »da se država Srba, Hrvata i Slovenaca ne može smatrati kao homogena nacionalna država s nešto nacionalnih manjina, nego kao država u kojoj vladajuća klasa jedne (srpske) nacije ugnjetava ostale nacije«. Rezolucija, dakle, govori samo o trima nacijama u Jugoslaviji, zapostavljajući nacionalni karakter borbe Makedonaca i Crnogoraca protiv velikosrpske hegemonije, što je njen najveći nedostatak. U odlukama Konferencije o nacionalnom, seljačkom, organizacionom i sindikalnom pitanju uglavnom je zauzet pravilan stav o osnovnim pitanjima strategije i taktike.

Na *V Kongresu Kominterne* (17. juna do 8. jula 1924.) potvrđeni su stavovi Treće konferencije o nacionalnom pitanju, s tim što je odbačeno stanovište da stvaranje Jugoslavije »leži u pravcu istorijskog progressa i da je u interesu klasne borbe proletarijata«, ali s tim da se zajednička država mora zasnivati

»na osnovi dobrovoljnog saveza i potpune ravnopravnosti«, i istakla da se parola samoopredeljenja »mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije« iz sastava Jugoslavije», jer je Jugoslavija isključivo« tvorevina zapadnoevropskog imperijalizma,« i da je treba razbiti. (Takav stav Kominterne i, naročito, njegova docnija razrada u Rezoluciji IV kongresa KPJ 1928. doprineli su da je Partija lutala sve dok na plenarnoj sednici CK KPJ u Splitu 1935. nije podrobno pretresla svoj nacionalni program i odlučno se izjasnila za stav u pogledu Jugoslavije kao zajedničke države koji je u suštini bio sadržan u Rezoluciji Treće konferencije KPJ)⁶

Posle Treće konferencije, KPJ je postigla izvesne uspehe, ali je aktivnost mnogih komunista znatno sprečavala frakcijska borba i u vrhovima Partije koja se nastavljala, a sporo oslobađanje od sektaštva gotovo je paralisalo rad partijske i sindikalne organizacije, što je otežavalo da se Partija brže povezuje s radničkom klasom i nacionalno ugnjetenim i seljačkim masama. U takvoj situaciji Izvršni komitet Komunističke internacionale doneo je u aprilu 1925. godine odluku da se održi kongres KPJ na kojem će se rešiti da se rasprave sva sporna pitanja između desnice i levice. Takođe je odlučeno da se radi pripreme kongresa obrazuje privremeni Centralni komitet. Tako je na *Trećem kongresu KPJ*, koji je održan od 17. do 22. maja 1926. godine u Beču, antifrakcijsko raspoloženje članova Partije i SKOJ-a ispoljeno u stavu delegata na Kongresu. Pod pritiskom takvog raspoloženja delegata i pod pritiskom Kominterne predstavnici obeju frakcija morali su priznati svoje političke greške i unošenje ličnih momenata u sukob. Kongres je jednoglasno usvojio *Rezoluciju o izveštaju CK*, u kojoj su istaknute greške u njegovom radu, nepravilne političke procene političke situacije u Jugoslaviji, pogrešni stavovi desne frakcije u nacionalnom, seljačkom i sindikalnom pitanju. U vezi s nacionalnim pitanjem na Trećem kongresu se prvi put govorilo o makedonskoj naciji i njenom pravu na samoopredeljenje, ali na osnovi programa Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), stvorene na inicijativu Balkanske komunističke federacije koja je okupljala pored komunista i borbених makedonskih nacionalista i izvesne velikobugarske elemente. U pogledu nacionalnog pitanja Kongres je odredio sledeću politiku KPJ: »Partija mora da se bori protiv svih oblika nacionalnog ugnjetavanja, da povezuje borbu radničke klase s borbom ugnjetenih nacija, naročito seljačkih masa, koje čine glavnu snagu nacionalnog pokreta. Samo tako se može uspešno suzbijati uticaj buržoazije u nacionalnim pokretima, jer je ona, zbog svojih klasnih interesa, uvek spremna na sporazum i kompromis s velikosrpskim hegemonistima. Privlačeći na svoju stranu sve demokratske elemente. Partija treba da stalno jača zajednički front svih ugnjetenih i da zajedničkom borbom slomi velikosrpsku hegemoniju ...«

Želeći da potvrdi izmirenje frakcija, Kongres je izabrao Centralni komitet u koji su ušli pripadnici obeju frakcija i oni aktivisti Partije koji nisu pripadali ni levisi ni desnici.⁷

Na ovom Kongresu su ispravljeni neki nedostaci Rezolucije koja je done-ta na III konferenciji KP (održanoj početkom januara 1924. godine), u kojoj je najkrupniji nedostatak bio »u tome što ne priznaje postojanje makedonske i crnogorske nacije i što u ondašnjim međunarodnim uslovima povezuje borbu za nacionalnu ravnopravnost u Jugoslaviji s obrazovanjem federativne radničko-seljačke republike na Balkanu i u Podunavlju.«

Iako je na III kongresu prihvatila sve njegove odluke, pa i odluku o likvidaciji frakcija, desnica je i dalje ostala kao kompaktna grupa oko Sime Markovića, koji je, koristeći se položajem sekretara Partije, sprovodio svoju politiku.

Leva frakcija je u ranijem periodu ulagala mnogo napora da se KPJ izgradi kao revolucionarna partija novog tipa, sposobna da i u uslovima ilegalnosti postane predvodnik masa u borbi protiv kapitalizma; ona je doprinela da Partija izgradi svoje načelne stavove o stuštinskim pitanjima partijske politike. Zbog toga je leva frakcija, kao borac protiv oportunizma, bila progresivna pojava u KPJ.

Najjače uporište antifrakcijske struje u Partiji bila je 1927-1928. godine zagrebačka partijska organizacija. Kao član, a zatim kao sekretar Mesnog komiteta Partije, u njoj je radio Josip Broz i borio se protiv politike ostalih članova Komiteta vezanih za levu ili desnu frakciju. U takvoj situaciji, on je rešio da pitanje frakcionaštva iznese na mesnoj konferenciji zagrebačke partijske organizacije.

Osma partijska konferencija zagrebačke organizacije održana je noću između 25. i 26. februara 1928. godine. Posle izveštaja političkog sekretara Mesnog komiteta, organizacioni sekretar Mesnog komiteta Josip Broz podneo je poseban izveštaj zato što je taj izveštaj »pretjeran, netačan i površan«, iako i sam - kako je rekao - kao organizacioni sekretar »snosi deo odgovornosti za rad Komiteta«. Posle njegovog ubedljivog izlaganja, većina delegata gaje podržala, osudila frakcionaštvo i donela zaključak da će »mjesna organizacija i dalje s još jačom energijom povesti borbu protiv oportunizma.⁷»

Neposredno pred *Četvrti kongres*, koji je održan početkom novembra 1928. u Drezdenu, održane su pokrajinske, oblasne i okružne konferencije u Bosni i Hercegovini, Sloveniji, Makedoniji, Vojvodini, Crnoj Gori, Srbiji i Hrvatskoj, na kojima su izabrana 22 delegata za Kongres. U to vreme je KPJ imala 2034 člana, organizovana u 365 ćelija, sa 25 okružnih i 83 mesna komiteta.

Glavnu pažnju IV kongres poklonio je oceni političke situacije u Jugoslaviji, perspektivi borbe protiv velikosrpske hegemonije i likvidaciji frakcijske borbe kao uslova za uspešan rad Partije. Posle oštre kritike grešaka i slabosti obeju frakcija, Kongres je zadao ozbiljan udarac frakcijama. On je ovlastio CK KPJ da prostem većinom isključi iz Centralnog komiteta svakog njegovog člana ili kandidata koji bi pokušao da obnovi frakcijsku borbu i da svakog budućeg frakcionaša isključi iz redova Partije.

Kongres je, polazeći od već ranije usvojenog načela o pravu svakog naroda na samoopredeljenje uključujući i otepljenje, kao i stava Kominterne, u prvi plan istakao pogrešan kurs razbijanja Jugoslavije i stvaranja samostalnih država: Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore. To je značilo slabljenje pozicija radničkog pokreta i ostalih demokratskih snaga Jugoslavije u vreme kada je opasnost od imeprijalističkih sila po nezavisnost Jugoslavije bila sve očividnija. Osim toga, Kongres je rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji povezivao s pobedonosnom revolucijom u ostalim balkanskim zemljama, što širokim slojevima ugnjetenih nacija u Jugoslaviji nikako nije moglo otvoriti perspektivu neposrednog oslobođenja ispod jarma velikosrpske hegemonije. Zbog toga takva parola i nije mogla imati privlačnu snagu za nacionalno ugnjetene, na prvom mestu seljačke mase.⁸

Diktatura kralja Aleksandra od 6. januara 1929. godine najviše se okomila na Komunističku partiju. Komunisti su masovno hapšeni, osuđivani i ubijani

Tada je kraljevska vlada primenjivala najdrastičnije mere za gušenje revolucionarnog pokreta u zemlji. Položaj radničke klase postojao je sve teži.

Rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije je na uvođenje šestojanuarske diktature odgovorilo pozivom na oružanu borbu. U pismu koje je Centralni komitet KPJ uputio tih dana, kaže se:

»... Jedini izlaz iz ove krize za radničku klasu i seljaštvo jeste oružana borba, građanski rat protiv vladavine hegemonističke srbijanske buržoazije. Nikakve parlamentarne i demokratske kombinacije, nikakve vlade, njihovi izbori i pacifističko očekivanje nisu u mogućnosti da udovolje ma i jednom od osnovnih zahteva radničke klase, seljaštva i ugnjetenih naroda. Za radni narod, osim oružane borbe, drugog izlaza nema...«.

U duhu tih stanova CK KPJ je, u februaru 1929, izdao proglas kojim je radnike i seljake pozvao na oružanu revolucionarnu borbu, na rušenje krvavog apsolutističkog režima a za vlast radnika i seljaka. *«Takav kurs rukovodstva KPJ bio je pogrešan, jer nisu bili sazreli uslovi za oružanu borbu, a parola o ustanku delovala je sektaški pa i avanturistički.* Naime, u borbi protiv policije pali su istaknuti rukovodioci KPJ: Đuro Đaković, Nikola Hećimović, Bracan Bracanović, Marko Mašanović, Marijan Baruh, Rista Samardžić-Rinda, Božo Vidac-Vuk. sedam sekretara SKOJ-a i mnogi drugi. Tamnice su bile pune komunista i naprednih ljudi, osuđenih na višegodišnju robiju.

U periodu 1931-1932. otpočeli su veliki nemiri i demonstracije širom zemlje. Naročito su bile burne studentske demonstracije (proglas studenata Beogradskog univerziteta 10. januara 1932, proglas studenata Ljubljanskog, Zagrebačkog i Beogradskog univerziteta od 19. februara iste godine). Manifestacije narodnog revolta u gradovima i selima sve više su rasle posebno u Srbiji. Crnoj Gori, Bosni i Hrvatskoj. Građanska opoziciona vodstva podržavala su demonstracije. Tako teška i napeta politička situacija u prvoj polovini 1932. zabrinjavala je režimske i opozicione građanske političare koji su strahovali od teških iznenadnih događaja koji mogu da uslede.^{8*}

Teške posledice do kojih je dovela avanturistička politika rukovodstva KPJ posle 6. januara 1929. godine svuda su se osećale. Pune četiri godine nepovezane partijske organizacije i pojedina rukovodstva kao i pojedini članovi KPJ i SKOJ-a bili su prepušteni sami sebi, tako da su, na osnovi svog skupo plaćenog iskustva, počeli da se prilagođavaju stvarnim uslovima pod kojima je živela i borila se radnička klasa i ostale radne mase Jugoslavije. Takvi naponi 1933. i 1934. počeli su da daju zapaženije rezultate. Mnoge partijske organizacije ostvarile su znatan uticaj u sindikalnim i drugim radničkim organizacijama, tako daje u tom periodu organizovan veliki broj štrajkova. Međutim, naponi pojedinih partijskih rukovodstava da saradnjom sa socijaldemokratskim vođama stvore akciono jedinstvo radničke klase i pokrenu i organizuju borbu za poboljšanje životnih uslova uporedo s borbom protiv fašizma i imperijalističkog rata. nisu doneli rezultate. Nešto življi rad komunista osetio se na selu i njihovo veće interesovanje za nacionalno pitanje, posle pobede fašizma u Nemačkoj, naročito 1934. godine, pojačana je antifašistička delatnost KPJ, jer je - pored sve uspešnijih antifašističkih akcija, naročito studentske omladine-osnovano više komiteta za borbu protiv rata i fašizma, razvijajući u tom cilju saradnju sa susednim komunističkim partijama.

Privremeno rukovodstvo Partije, koje je početkom 1934. dobilo naziv CK KPJ, postepeno je sve više uspostavljalo vezu s partijskim rukovodstvima u zemlji. U avgustu 1934, posle izlaska s robije i odlaska u Beč, Josip Broz je tamo kooptiran za člana Politbiroa CK, a zatim se vratio u zemlju. CK KPJ je

u junu 1934. godine doneo odluku da se održi konferencija krajem godine i da sprovođenje priprema za njeno održavanje izvrše Blagoje Parović i Josip Broz.⁹

Četvrta zemaljska konferencija KPJ održana je 24. i 25. decembra 1934. u Ljubljani. Period od IV kongresa do IV zemaljske konferencije, koji je obuhvatio šest godina, ocenjen je kao najteži u istoriji Partije. Održavanje ovakve konferencije u zemlji u uslovima terora i progona koji nisu prestajali pokazalo je da se Partija uglavnom oporavila od teških udaraca koje joj je naneo režim diktature.

Konferenciji je prisustvovalo 11 delegata. Ona je razmatrala sva osnovna pitanja života i delatnosti Partije i donela posebne rezolucije: o radu u sindikatima, na selu i među nacionalno ugnjetenim masama, među omladinom, o partijskoj štampi i literaturi i o borbi protiv imperijalističkog rata.

Na Konferenciji su još više došle do izražaja sve one pozitivne tendencije koje su se ispoljavale u političkoj aktivnosti Partije i u procesu njenog organizacionog obnavljanja i jačanja u poslednjih nekoliko godina.

Ističući da se kriza režima diktature produbljuje, Konferencija je utvrdila da se u krilu jugoslovenske vladajuće buržoazije javljaju sve brojnije snage koje izlaze iz krize vide u osloncu na fašističke države i uopšte u vezivanju Jugoslavije za pojedine imperijalističke sile. Zbog toga je Konferencija zahtevala odlučniju aktivnost Partije u borbi protiv fašizma uopšte i posebno protiv kolebljive politike jugoslovenskog režima. U tom pogledu, iako nedovoljno jasno, ona je postavila kao zadatak da se radi na stvaranju antifašističkog fronta. Ukazano je i na potrebu organizovanijeg rada Partije u vojsci. Još je više istaknuta orijentacija Partije na organizovanje i predvođenje akcija radničke klase, radnog seljaštva i nacionalno ugnjetenih masa u borbi za ispunjenje svakodnevnih njihovih zahteva i na zadatak povezivanja ekonomskih zahteva radničke klase s političkom borbom protiv režima. Ukazano je na zaostajanje partijske aktivnosti na selu i među omladinom, na neiskorišćene mogućnosti jačanja uticaja Partije na radno seljaštvo i na to da se još ne shvata značaj obnavljanja i jačanja Skoja i proširivanja njegovog rada u svim legalnim omladinskim organizacijama. Osvetljavajući raznovrsne oblike nacionalnog ugnjetavanja, Konferencija je istakla da ugnjeteni narodi ne mogu očekivati oslobođenje u osloncu na fašističke sile (što su u poslednje vreme sve više propagirale razne separatističke struje), već daje borba za rešenje nacionalnog pitanja deo borbe za revolucionarno preuređenje jugoslovenskog društva. Da bi još više istakla stav Partije da ugnjetene nacije mogu ostvariti nacionalna prava jedino u revolucionarnoj borbi pod rukovodstvom radničke klase i da bi Partija još odlučnije pošla putem stvaranja jedinstva radničke klase i nacionalno ugnjetenih masa, Konferencija je donela odluku o stvaranju u sklopu KPJ komunističkih partija Hrvatske i Slovenije, a »u najbližoj budućnosti« i Komunističke partije Makedonije.

U pripremama Konferencije, a i na samoj Konferenciji izvršena je kritička analiza aktivnosti Partije i njenog rukovodstva u periodu od IV kongresa. Naročito su ozbiljno i iscrpno analizirane grube političke greške i sektaška zastranjivanja karakteristična za period 1929-1931.

Ova Konferencija, na kojoj je izabran Centralni komitet od 12 članova i 9 kandidata, označila je završetak procesa organizacionog obnavljanja Partije posle udaraca koje je pretrpela pod režimom diktature.⁹«

Tarifne i štrajkačke akcije radničke klase uzele su 1935. i 1936. godine široke razmere i pod uticajem Partije primale sve više karakter političkih borbi protiv režima. U poređenju sa 1934. godinom, broj štrajkova je 1935. bio dva puta veći - preko 140 štrajkova, a već 1936. je taj broj porastao na preko 400.

Jačanje jedinstva radničke klase ispoljavalo se i u jačanju uloge sindikata i u porastu broja sindikalno organizovanih radnika. Broj članova URSS je samo u 1936. godini porastao od 30.000 na 54.000, a broj saveza učlanjenih u URS povećao se od 17 na 35. Uticaj komunista u sindikatima bio je u stalnom porastu.

Sa štrajkačkim akcijama su se ispreplitali drugi oblici narodne borbe protiv unutrašnje i spoljne politike režima, protiv fašizma, za mir. Rukovodeći tim borbama Partija se povezivala s narodnim masama, uvodila ih u politički život i stvarala jedinstveni revolucionarni pokret. Takav karakter je imao politički miting oko 10.000 radnika Slovenije u Celju, 7. lula 1935. koji je organizovao PK KPJ za Sloveniju prilikom sleta radničkih društava »Svoboda«. Veliki odjek je imao zbor u Kragujevcu od 25. avgusta 1935. na kome se okupilo oko 45.000 ljudi iz mnogih mesta Srbije. Mimo volje vođa iz Udružene opozicije i uprkos organima vlasti, narod je, predvođen komunistima, omogućio da na zboru govore predstavnici Partije. Ovaj zbor se pretvorio u jednu od najvećih antirežimskih i antifašističkih manifestacija. Takvi su zborovi održani u više mesta u Crnoj Gori (Nikšić, Bar, Žabljak, Virpazar itd.). Na tim zborovima dominirali su stavovi i parole KPJ. a na nekima su birani i odbori Fronta narodne slobode. Prilikom održavanja tih zborova dolazilo je do sukoba naroda s policijom i žandarmerijom, pa je bilo i žrtava (u Sinju 15. avgusta 1935, Ljutomeru 1. septembra iste godine itd.)

U to vreme protiv vlade i njene politike izvedeno je i nekoliko zamašnih demonstracija, počev od studentskih u Beogradu, januara i februara 1935 (kada je poginuo student Mirko Srzentic), i onih koje su ubrzo izbile u Nikšiću, Podgorici, Cetinju i Ulcinju, preko pobune seljaka u Sibiru kod Slavon-skog Broda, seljačkJ/u nemira u Šumadiji i oko Bora, u Dalmaciji oko Makarske, velikog zbora u Kragujevcu, radničkih sletova, akcija omladine u srednjim školama, velikog zbora na Belvederu kod Cetinja i mnogih drugih demonstracija. Ti događaji su bili jasan dokaz uspona revolucionarnog pokreta u zemlji i rukovodeće uloge Komunističke partije.^{9b}

Posle VII kongresa Kominterne 1935, kada je usvojena linija narodnih frontova, počelo se shvatati da u sklopu odbrane demokratskih sloboda i demokratije uopšte, koje je fašizam počeo ugrožavati na svim linijama, treba menjati gledišta i o postojećim odnosima koji vladaju u svetu, pa u tom smislu i o ranijim zahtevima za revizijom Versajskog sistema. Dok se do tada smatralo da je opravdano podržavati reviziju versajskog sistema, sad se počelo shvatati da bi to išlo u korist agresivnih fašističkih sila, a da nepravde, koje su pojedinim narodima nanete tim sistemom ili na druge načine, u uslovima stvorenim nakon prvog svetskog rata, treba ispravljati mirnim putem.

U vezi s tim i KPJ je počela u drukčijoj svetlosti da gleda i na Jugoslaviju kao državni okvir naroda koje ona obuhvata. Između ostalog, tada je prevaziđeno shvatanje o Jugoslaviji kao nekoj veštačkoj tvorevini, a postavilo se i pitanje odbrane njenog nacionalnog integriteta, tj. stalo se na gledište o mogućnosti rešavanja nacionalnog pitanja pojedinih njenih ugnjetenih naroda u njenim okvirima. Jer, svako izdvajanje i stvaranje malih državnica išlo bi naruku fašističkoj agresiji. Naravno, pri tome se nije smelo negirati ili zapostav-

ljati osnovno pravo svakog naroda na samoopredjeljenje do oteopljenja. Međutim, ono što je bilo bitno novo u politici KPJ u oblasti nacionalnog pitanja jeste njen stav prema Jugoslaviji kao državnoj zajednici, nezavisno od karaktera njenog režima, za čiju se promenu treba boriti. Tada se napušta i parola o balkanskoj ili široj federaciji i uvidelo se da je najvažnije tražiti rešenje u okviru dale realnosti.

Da bi se poštovala ova načela, koja je trebalo da izrazi jedna narodnofrontovska platforma sačinjena u dogovoru s pojedinim predstavnicima Udružene opozicije, Tito je naglašavao da »u platformi mora jasno i nedvosmisleno doći do izraza riješenost da će se pravo samoopredjeljenja svih naših naroda poštovati, tj. ne samo pravo Srba, Hrvata i Slovenaca nego i Makedonaca i Crnogoraca, a isto tako pravo naroda u Vojvodini i Bosni i Hercegovini da odluče o tome da li da sačuva svoju regionalnu samostalnost u federativnoj državi. Takođe treba istaci prava narodnih manjina: Nijemaca, Mađara i Albanaca na ravnopravnost«.¹⁰

Na plenumu u Splitu koji je održan 9. i 10. jula 1935. godine posebnu je pažnju izazvao Parovićev referat o »frontu narodne slobode« u kojem je dao ocenu političkih prilika u Evropi i izneo osnovne postavke za dalji rad KPJ u našoj zemlji. Jer, kako kaže Parović, »fašizam je glavni neprijatelj ne samo radničke klase nego i svih demokratskih slojeva«.

Splitski plenum je učinio i značajan korak ka pravilnijem postavljanju i rešavanju nacionalnog pitanja. Isticanje stava da pravo na samoopredjeljenje ne znači i hezulsovo otcepljenje, pokazuje da je u Partiji preovladalo mišljenje da se nacionalno pitanje može rešiti u sklopu jugoslovenske državne zajednice, a ne njenim razbijanjem.¹¹

Komunistička partija počela je ozbiljno da se oporavlja od teških udara koje joj je zadala diktatura. Tada je imala oko 3000 članova, a SKOJ oko 2000. Vlada je i dalje vršila progone komunista i njihovih simpatizera, jer je krajem 1935. i u toku 1936. godine od navedenog broja partijskog članstva uhapšena gotovo trećina i blizu 1000 antifašista. Policiju na najsiroviji način mučila uhapšene komuniste, kako bi otkrila celokupnu organizaciju Komunističke partije. Uz to je i sama Partija patila od sektaštva, izvesne ucaurenosti i nekih pogrešnih stavova rukovodećih foruma.

Brojno jak revolucionarni pokret u zemlji zahtevao je da ima takvo vodstvo koje bi bilo sposobno da oko sebe okupi čitavo članstvo i tesno poveže partijske kadrove. Komunistička partija je dobila takvo rukovodstvo tek krajem 1936, kada je drug Tito počeo da radi na okupljanju snaga partije i stvaranju novog Centralnog komiteta, koji će neposredno rukovoditi revolucionarnim pokretom.

U »Pismu za Srbiju« početkom novembra 1936. godine, o stavovima koje bi radnička partija morala da zastupa u oblasti međunacionalnih odnosa, Tito je između ostalog, rekao:

Treba samo znati šta je najbliži zadatak i cilj takve radničke partije. Cilj je da radnička klasa u okviru takve partije istupa kao jedinstveni i snažan politički faktor u političkom životu. . . Važno je da se nađe takvo rešenje. odnosno platforma, na osnovu koje neće biti pogođeni ih zapostavljeni ni socijalni, ni nacionalni interesi. bilo koje grupe radnika, ukoliko nije u suprotnosti sa interesima radničke klase kao cjeline. Takva platforma bila je predložena sa strane levog krila radnika, ali je kod pregovora bila dopuštena jedna principijelna greška po nacionalnom pitanju. Ljevičari stoje neodstupno na principu samoopredjeljenja naroda do oteopljenja. To je pravo koje svakom narodu mora biti priznato da bi bio ravnopravan. Ali, to ne znači da je otcepljenje u svakoj situaciji i obavezno i svrsishodno. C današnjoj situaciji su protiv rasparča-

vanja Jugoslavije, koje si žele plaćenci italijanskog, austrijskog i mađarskog fašizma i koje bi bez sumnje dovelo do rata. što baš i iele svi fašistički potpaljivači rata. Ljevičari su za slobodnu zajednicu sviju naroda Jugoslavije u sadanjim granicama, uređenoj na federativnoj osnovi, a protiv svakog ugnjetavanja i hegemonije bilo kojeg naroda po drugome.

Dakle, hrvatski slovenački srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izasne kako iele da urede svoje međusobne odnose u državnoj zajednici isto tako. narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima prava da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici.

Zatim je izneo ozbiljne primedbe na projekat platforme za najširu organizaciju tzv. Narodnog fronta koja je

u osnovi pogrešna i po suštini hegemonistička, jer daje opet srbijanskim strankama mogućnost da ugnjetavaju hrvatski i druge narode, i' njoj nema jasno i nedvosmisleno izraženog zahtjeva za pravom naroda na nacionalnu slobodu i ravnopravnost. Ova platforma sva diše duhom hegemonističkog i velikosrpskog vidovdanskog Ustava koji je sankcionisao nacionalno ugnjetavanje i neravnopravnost i doveo do 6. januara 1929. godine i do diktature vojnofašističke velikosrpske buržoazije.«

Pošto je po redu analizirao svaku pojedinu tačku te platforme i kritički se osvrnuo i na ono što je u njoj ispravno. Tito je predložio sledeću verziju svoje platforme:

»... Osnovni princip treba da bude:

Sema demokracije bez nacionalne slobode i nema nacionalne slobode bez demokracije ...

Razumije se m samom Narodnom frontu slobode (ne mora se tako zvati) treba da bude /edinstvenost pogleda na ova dva osnovna pitanja:

1) federativna država

2) koliko federativnih jedinica i mislim sedam).

Meni izgleda da srbijanska UO (Udružena opozicija) (pa i jedan dio narodnofrontovaca) je spremna da dade slobode Hrvatima i Slovencima, za ostale narode i provincije ona ih smatra srpskim Srpska buržoazija na nov i rafinirani način želi da osigura svoju prevlast i hegemoniju nad Makedoncima i Crnogorcima, nad narodom u Bosni i Hercegovini i Vojvodini

Takav način rješenja nacionalnog pitanja i demokracije bio bi štur i izvor novih borbi potlačenih naroda i pokrajina za svoju slobodu i ravnopravnost. Te borbe kočile hi razvitak i predstavljale bi klicu novih opasnosti za demokraciju i mir u svijetu ... «

V svom predavanju u Kumrovcu 1977. godine, drug Tito je, između ostalog, rekao:

»... Sredinom oktobra 1936 godine stigao sam u Beč gdje je bilo sjedište jednog dijela Centralnog komiteta, a sredinom decembra krenuo sam u zemlju i još istog mjeseca otputovao u Split, organizujući odlazak dobrovoljaca u Španiju.

Sve do avgusta 1937. godine ja sam, uglavnom, bio na partijskom radu u zemlji Tri do četiri puta sam putovao u Beč i Pariz, f i opet natrag u zemlju. No. na radu u zemlji proveo sam ukupno oko sedam mjeseci

Najvažniji zadatak dijela tog novog rukovodstva Partije u zemlji bio je da ubrzano provodi sve mjere u pravcu organizacionog, političkog i idejnog izgrađivanja Partije. Veliku smo pažnju poklanjali i radu komunista u sindikatima i među omladinom. Kod radnih se ljudi opet počelo vraćati povjerenje u Partiju Mi smo tada ubrzano radili na provođenju odluke o osnivanju KP Slovenije i KP Hrvatske koja je donijeta još na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji.

Na Osnivačkom kongresu KP Hrvatske, koji je održan 1 i 2. avgusta 1937. godine kraj Samobora, podnio sam referat o značenju osnivanja KP Hrvatske. U proglasu o tome istakao sam da osnivanje KP Hrvatske proističe iz dugogodišnje borbe Komunističke partije Jugoslave, koja je hranila ne samo interese radničke klase nego je i na svojoj zastavi uvijek imala ispisanu ideju nacionalne slobode, ravnopravnosti i bratstva među narodima. Naglašeno je da između radničkih interesa i interesa hrvatskoga naroda ne može da bude nesuglasica, jer su radnici dio svoga naroda, krvno zainteresovani da narod bude slobodan, da mu bude osiguran razvitak, da se poštuje sve što je lijepo i napredno u njegovim tradicijama i kulturi. Boreći se za te ideale - istakao sam dalje - mi se borimo i protiv nacionalne zagriženosti i šovinizma, jer znamo da su pravi napredak i sloboda hrvatskog naroda osigurani samo u bratskoj slozi i saradnji s ostalim narodima Jugoslavije.

Sredinom te godine obrazovao sam Omladinsku komisiju CK KPJ. s Lolom Ribarom na čelu. Zadatak Komisije bio je da radi na sređivanju organizacionog stanja u SKOJ-u i u omla-

dinskom pokretu. Tada sam razradio i upute za rad SKOJ-a, ukazavši na puleve izrastan/a SKOJ-a u borbeno jezgro omladinskog pokreta . . . ""

Još u januaru 1937. godine CK KPJ je izdao proglas »Protiv ratne opasnosti, protiv napada fašističke reakcije«, u kojem je skretana pažnja da je »Jugoistočna Evropa jedna od najvažnijih linija napada glavnog potpaljivača rata - Hitlerovog fašizma«. CK je konstatovao da Nemačka nastoji da razbije Malu i Balkansku antantu i opominjao: »Sve tješnji savez Musolinija i Hitlera, stvoren radi podjele budućeg balkanskog plijena - pokazuje kako je pogrešna politika onih koji u njemačkom fašizmu tobože traže zaštitu od italijanskog napadača«. Ponovo je konstatovano: »U vanjskoj politici vlada Stojadinovića sve je više sklona zbliženju s Hitlerovom Njemačkom.«¹²

U pomenutom predavanju u Kumrovcu, drug Tito je rekao:

- . . . L' prvoj polovini avgusta dobio sam poruku od drugova Colakovića i Zujovića iz Pariza da hitno dođem u Pariz gde je bilo sjedište Centralnog komiteta. Stigao sam tamo 17. avgusta 1937. godine.

V Parizu - kao što sam vec rekao u prethodnom izlaganjii-prviceu <a>'i odgovornost za rad KPJ i ostao tamo izvjesno vrijeme, nastavljajući rad na konsolidaciji Partije. To je bilo neophodno jer sam od samog početka naišao na jak otpor pojedinih frakcionaških grupa koje su se održale u inostranstvu, a dijelom i u zemlji i pokušavale da svojim intrigama i u Kominterni ometaju konsolidaciju naše Partije.

V zemlju sam se vratio krajem marta 1938. godine. Obavio sam konsultacije s rukovodećim partijskim kadrovima, te početkom maja obrazovao privremeno rukovodstvo KPJ

Stvaranje novog rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u zemlji značilo je odlučujući korak na putu ka unutrašnjoj konsolidaciji Partije i otklanjanju svih ostataka frakcionastva. Svoje rukovodstvo odmah uspostavilo neposredne veze sa pokrajinskim i drugim nižim rukovodstvima u cijeloj zemlji i svojim se radom okrenulo prema problemima radničke klase i radnih ljudi. Ono je organizovalo partijsku tehniku i škole za marksističko obrazovanje »¹³

Tzv. Blok narodnog sporazuma, na osnovi Sporazuma od 8. oktobra 1937. godine (o kojem je bilo reći u odeljku Delatnost HSS), u Proglasu od istog dana izneo je svoj opozicioni program prema tojadinovićevoj vladi. Međutim, stranke ovog bloka, naročito stranke Udru ene opozicije, nisu skoro pune dve godine postigle da primene postavke sp >razuma da popularizuju svoj rad i da na njemu okupe sve narodne snage, iak J je narod tražio da se u njega uklopi samostalni radnički narodni pokret koji bi taj Blok pretvorio u pravi »borbeni tabor narodnog sporazuma« za suprostavljanje udruženim snagama reakcije, fašizmu i hegemoniji. Proces cepanja ovog Bloka ubrzan je posle izbora od 11. decembra 1938. godine, zahvaljujući međusobnoj borbi za vlast i dvoličnosti vodstva pojedinih opozicionih stranaka, iako je KPJ pokušavala da radi učešća radničke klase u Bloku narodnog sporazuma, stvori Stranku radnog naroda (SRN) kao legalnu radničku partiju.^{12b}

U svom novom pismu Vilhelmu Piku (Pick WilhelmI od kraja februara 1938. godine, Tito je, između ostalog, pisao 'da stanje u zemlji nije suviše loše. Ali ono bi moglo biti i bolje, jer su danas uslovi vrlo povoljni, bez obzira na teror . . . smatram za potrebno, da harem za jedno kratko vreme odem na lice mjesta, s tim da se što je moguće prije i brže vratim ...«

S obzirom na ovo i da su se u međuvremenu stvari još više komplikovale daljom neizvesnošću, i to do tog stepena da su predstavnici Kominterne počeli da dolaze u Pariz i da kontaktiraju sa dotad rukovodećim ljudima u KPJ, mimo Tita, kao najodgovornijeg i tada jedino priznatog člana rukovodstva (Franc Leskošek je, kao član Politbiroa, bio u zemlji i van svega ovoga), Tito je krajem marta 1938. godine doneo istorijsku odluku da na svoju odgovornost iz Pariza ode u zemlju i tu formira privremeno partijsko rukovodstvo. U

takvim uslovima formiranje novog rukovodstva u zemlji zaista je bio - kao što je to drug Tito rekao u svom predavanju u Kumrovcu - krupan događaj u istoriji Komunističke partije Jugoslavije.

Titovim dolaskom u zemlju, i novim metodom rukovođenja koji je on zaveo u Partiji, otklonjena je velika nezgoda koja se do tada ogledala u tome što je Centralni komitet bio u inostranstvu, odvojen od radničkog pokreta u samoj zemlji. Oslanjajući se na nove, mlade i smeke kadrove, Tito je odmah pristupio konsolidaciji Partije i uklanjanju frakcionaštva i njegovih posledica. Sa novim rukovodstvom Partije preduzeo je odlučne mere radi organizacionog učvršćenja postojećih i stvaranja novih partijskih organizacija, naročito u industrijskim preduzećima i na selu, kao i radi stvaranja rukovodećih kadrova u Partiji od mladih i oprobanih revolucionara. Nalazeći se u zemlji on je mogao pravilnije i bolje da prati i ceni unutrašnju i spoljnu situaciju Jugoslavije. Pošto je posle okupacije Austrije pojačan pritisak Nemačke i Italije na Jugoslaviju, sa ciljem da u njoj učvrste svoje pozicije, to je opasnost po nezavisnost Jugoslavije postala neposredna. Taj pritisak je bio veoma opasan zato što je stav vlade Milana Stojadinovića bio popustljiv prema svim tim agresivnim pritiscima. Naime, zbog straha od Sovjetskog Saveza na međunarodnom planu i od narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji, Stojadinovićevoj vladi je odgovarala politika popuštanja fašističkim agresorima. Ona se mirila ne samo s okupacijom Austrije nego je napustila i svog saveznika iz Male Antante-Cehoslovačku. Tako je Jugoslavija ostala izolovana, jer su Nemačka i Italija smatrale Balkan svojom sferom uticaja.¹³

Zato je CK KPJ, *povodom priključenja Austrije Nemačkoj <anšlus> 13. marta 1938. godine, u svom Proglasu od marta iste godine pozvao narode Jugoslavije da se okupe za borbu protiv osvajača. U proglasu se, između ostalog, kaže:*

• Hitlerove fašističke motorizovane horde pregaziše malu Austriju i pocjepaše svojim bajonetima sve međunarodne ugovore, koji su osigurali nezavisnost te zemlje.

Dok po bečkim ulicama tutnje Hitlerovi tenkovi, Musolinijevi razbojnici pokušavaju da zadadu smrtni udarac Španjolskoj Narodnoj Republici

Hitler i Musolini ostvaruju već svoju zavjeru protiv mira i slobode naroda. Fašistički razbojnici izazivaju rat radi podjele Evrope

Okupacijom Austrije Hitler je stegao u klješta bratsku Cehoslovačku. Samo je pitanje dana kad vi nad njenim mimim stanovnistvum da zabruje fašistički avioni. Njemački fašizam postepeno i dosljedno sprovodi svoj pakleni plan da pretvori sve narode Srednje i Jugoistočne Evrope u svoje robove i u topovsko meso u svom konačnom obračunu sa demokratijom, a naročito s njenom tvrđavom. Sovjetskim Savezom.

Hitlerove trupe su na granici Jugoslawe.

Fašistička, pangermanska i osvajačka Nemačka postaje pogranična država sa Jugoslavijom (podvučeno u originalu). Hitlerizam nije »prijatelj i dobri sused«, već zakleti neprijatelj slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije. Njegove izjave o neutralnosti i prijateljstvu prema nama lažne su. kao i dojučerašnja njegova obećanja prema Austriji. Juče je Hitlerova soldateska zgazila slobodu austrijskog naroda, danas već sprema udar protiv Cehoslovačke. a sutra će njegove čete da provalje preko Karavanki u Jugoslaviju . . . (Kakvo realno predviđanje - V.T.).

• Hitlerov agent Stojadinović izdao je narodne interese, pomogao je Hitlera da preгази Austriju i doveo ga na granicu Jugoslavije. Vlada Stojadinovića, dala je ovu zločinačku pomoć da bi sebi osigurala podršku osovine Berlin-Rim u borbi protiv naroda

Srušimo izdajničku vladu Stojadinovića, agenta Hitlera i Musolinija!

Svorimo vladu narodne sloge i odbrane!... (Podvučeno u originalu).

... U ovim teškim i odsudnim časovima mi se obraćamo ne samo pristašama *Bloka narodnog sporazuma*, nego i svim ostalim narodnim i rodoljubivim snagama srpskog, slovenskog i hrvatskog naroda, koji se nisu izjasnili za sporazum SD Koalicije i Udružene Opozicije.

ali koji su protiv izdajničke politike Stojadinovića i koji su voljni da brane mir i nezavisnost svoje zemlje . . . »⁴

Zatim se, pored parola za odbranu mira, sloge i bratstva svih naroda Jugoslavije, traži savez sa Čehoslovačkom, Francuskom i Sovjetskim Savezom.

Pošto je predsednik vlade Stojadinović na dan 15. marta (dva dana posle anšlusa) pred šefovima parlamentarnih klubova, a sutradan i u Senatu, dao izjavu i odgovarao na pitanja senatora, u kojima je anšlus okarakterisao kao dobru i pozitivnu stvar,⁵ drug Tito je u odgovoru Stojadinoviću, između ostalog, rekao:

»Hitlerove izjave o neutralnosti i prijateljstvu prema nama lažne su, kao i dojučerašnja njegova obećanja prema Austriji. Juče je Hitlerova soldateska gazila slobodu austrijskog naroda, danas već sprema udar protiv Čehoslovačke, a sutra će njegove čete da provale preko Karavanki u Jugoslaviju.

Sudbina srpskoga naroda vezana je sa slobodom Slovenaca i Hrvata. Kao što je poslije poraza na Marici došlo Kosovo, tako bi i poslije pada Ljubljane i Zagreba, došao red na Beograd. Bez Slovenije nema Jugoslavije, bez slobode Slovenaca i Hrvata, nema slobode ni srpskom narodu.

Zato Tito poziva da se okupe »svi kojima je draga sloboda i demokratija, svi oni, koji vole svoju zemlju i svoj narod, svi rodoljubivi građani koji neće da robuju fašističkim osvajačima!«

Za vreme svoga boravka u Moskvi, jeseni 1938. godine, Tito je govorio sledeće:

»Kao posledica svih napred izloženih činjenica, u Jugoslaviji je sada došlo do novog okreta širokih masa u Narodnom frontu, ili, kako se kod nas kaže, u demokratskom bloku. To dokazuju velike masovne manifestacije, zatim mnogobrojni mitinzi u cijeloj zemlji u korist Čehoslovačke i Francuske, na kojima je tražena otvorena izjava da će Jugoslavija pomoći Čehoslovačkoj, i sve češće isticani zahtjevi da se uspostave prijateljski odnosi sa SSSR, kao najjačim zaštitnikom malih naroda i mira. Anšlus je predstavljao veliki podsticaj aktiviziranju širokih masa u borbi protiv hitlerovske opasnosti . . . »

Posle decembarskih izbora 1938. godine CK KPJ doneo je novu rezoluciju u kojoj je traženo »obaranje protunarodne Stojadinovićeve vlade i stvaranje vlade nacionalne odbrane koja će biti sposobna da organizuje odbranu zemlje i pruži fašističkim agresorima nepokolebiv otpor«. (Podvukao V.T.). Stojadinović je u toj rezoluciji optužen zbog svoje spoljne politike. U toj Rezoluciji se, između ostalog, kaže:

»... Stojadinovićeve je vlada odobravalala Hitleru, kada je fašistička Njemačka zauzela Austriju i pojavila se neposredno na granicama Jugoslavije. Ona je potkopala i rastočila Malu anlantu i time pomogla Hitleru da raskomada Čehoslovačku i stvori neposrednu opasnost za sve balkanske zemlje.

Svojom izdajničkom politikom prema saveznicima Jugoslavije, Stojadinovićeve je vlada izvršila težak zločin nad narodima Jugoslavije. Ona je pomogla njemačkim imperijalističkim razbojnicima da otvore put na jugoistok i pripremala narodima Jugoslavije sudbinu Čehoslovačke . . .

Bez obzira na tu ogromnu opasnost koja pretila Jugoslaviji, režim Stojadinovića produžava svoju protunarodnu vanjsku i reakcionarnu unutrašnju politiku. Režim Stojadinovića pokušava poplašiti narode Jugoslavije izdajom Cemberlena i Daladjea, nastoji na sve načine diskreditovati zemlju, u kojima se razvija narodnofrontovski pokret, pokušava svim sredstvima produbiti nacionalnu neslogu među narodima Jugoslavije: time potkopava odrambenu sposobnost protiv fašističke agresije.

Snage na koje se oslanja reakcija u Jugoslaviji i koje su uporište osvajačkih planova njemačkog i talijanskog fašizma, jesu sledeće: vlada Stojadinovića, Jugoslovenska radikalna zajednica, fašističke organizacije frankovaca u Hrvatskoj, hodjerovaca, njemačkih fašista, ruskih belogardijaca, kao i jedna grupa trockističkih agenata fašizma.

Nasuprot tome protunarodnome frontu reakcije i fašizma, u Jugoslaviji stoji nacionalni front demokratije, koji se okuplja oko demokratskog bloka srpske Udružene opozicije i

Seljačko-demokratske koalicije u Hrvatskoj. Taj blok obuhvata najvažnije demokratske partije zemlje i stoga bi svaki pokušaj stvaranja narodnog fronta van tog bloka izazvao cepanje u taboru demokratije i time pomogao reakciji. Takvim se pokušajima mora KP odlučno opirati.

Ali demokratski blok može da se suprotstavi frontu reakcije i da osigura pobjedu demokratije i nezavisnosti zemlje samo u slučaju, ako se pretvori u pravi demokratski narodni blok priključenjem svih stranaka i organizacija radničke klase i seljaštva.

... Pokrećući najšire mase u borbu za ostvarenje platforme demokratskog narodnog bloka komunisti traže: okupljanje demokratskih masa i sporazum s demokratskim vodama drugih partija u interesu proširenja i učvršćenja demokratskog narodnog bloka ...»

Posle parlamentarnih izbora 1938. godine i pada Stojadinovićeve vlade drug Tito je želeo da se iz Moskve vrati u Jugoslaviju. Vpredavanju u Kumrovcu, on je o tome rekao:

»Procijenio sam da je poraz režima od izvanrednog značaja za našu zemlju, da treba učiniti sve da pobijedi blok demokratskih snaga u kojem su bile Samostalna demokratska partija, Radnička partija itd. Želio sam da se što prije vratim u zemlju, jer sam smatrao da treba da budem na licu mjesta. Međutim, još uvijek mi nisu dopuštali da krenem. Imao sam razgovor s Dimitrovom, ali morao sam čekati sve do decembra, dok dokumenti o našoj Partiji nisu bili razmotreni na sjednici Izvršnog komiteta Kominterne.

Početkom januara 1939. godine održana je i sjednica Političkog sekretarijata sa Dimitrovom na čelu. Tada je definitivno potvrđeno rukovodstvo KPJ koje sam formirao u zemlji, priznat je rad koji je obavljen. Ja sam dobio mandat da od tog rukovodstva formiram Centralni komitet, da razradim mjere za odstranjivanje svih frakcionaških ostataka i oportunističkih elemenata iz Partije, te da obavim još neke druge poslove. Dogovoreno je da poslije izvjesnog vremena, za tri-četiri mjeseca, ponovno pođem u Kominternu.«¹⁸

Međutim, Tito je, zbog otpora Kominterne, još čitava dva meseca ostao u Moskvi, odakle je u januaru avionom (preko Stokholma i Kopenhagena) doputovao u Pariz. Pošto je tamo obavio poslove i prethodno u Jugoslaviju poslao partijske materijale i Nacrt rezolucije CK KPJ koji je napisao u Moskvi i koji je prihvatio Sekretarijat Kominterne. Tito je smatrao da taj Nacrt treba da usvoji i CK KPJ. O tome i drugim zadacima on je u svom predavanju u Kumrovcu, između ostalog, rekao:

*»... U suštini, radilo se o sudbini naših naroda kojima je fašistička opasnost zaprijetila neposredno, okružujući našu zemlju gotovo sa svih strana. Marta mjeseca stigao sam u zemlju. Odmah je zatim održana sjednica Centralnog komiteta koja je trajala puna četiri dana. Podnio sam izvještaj o tome kako su stvari tekle u Moskvi, u Kominterni, u vezi sa našom Partijom. Usvojili smo rezolucije i otvoreno pismo, kao i proglas povodom okupacije Čehoslovačke. Istovremeno smo se dogovorili da jedna od glavnih mjera u procesu konsolidacije Partije bude zemaljsko savjetovanje rukovodećih partijskih kadrova iz cijele zemlje. Odmah sam se dao na posao u vezi sa pripremom savjetovanja. Morao sam putovati u Beograd, u Sloveniju i Hrvatsku, radi izvršavanja zadataka koji su stajali pred nama. ...»**

Povodom upada nemačkih trupa u Čehoslovačku 15. marta 1939. godine, CK KPJ izdao je istog meseca Proglas, u kojem se, pored ostalog, kaže:

•Ovih su dana fašističke bande njemačkog imperijalizma okupirale Čehoslovačku«. (Podvučeno u originalu)

Zahvaljujući minhenskoj izdaji, zbog tobožnjeg očuvanja mira, porobljeni su nama bratski slavenski i miroljubivi narodi Cesi. Slovaci i Karpato-Ukrajinci. Njemačke fašističke horde grubo i bezobzirno uništavaju sve tekovine čehoslovačkih naroda i prijete potpunim istrebljenjem.

Čitavom je svijetu danas jasno da sva dosadašnja popuštanja fašističkim osvajačima nisu spasila mir ni slobodu malih naroda, već naprotiv samo ojačala pozicije ratnih potpaljivača - njemačkih, talijanskih i japanskih imperijalista, koji su radi svojih osvajačkih ciljeva

otpočeli novi imperijalistički rat i otvoreno idu za tim da gurnu čitav svijet u najstrašniju klaonicu kakvu ne pamti ljudska povijest. . .»

Obraćajući se narodima Jugoslavije, u *Proglasu* se kaže:

»Tragedija čehoslovačkih naroda nas poziva da budemo budni pred opasnošću koja nam prijeti! Njemački i talijanski imperijalisti već spremaju svoj daljnji pohod na istok i jug. njihovi apetiti su toliko veći u koliko nailaze na manji otpor. Na redu su ostale male države - na Balkanu i u istočnoj Evropi. *Na redu je Jugoslavija.* (Podvučeno u originalu).

Fašistički osvajači ne nastupaju odmah sa grubom vojnom silom. Preko svojih fašističkih agenata oni nastoje da najprije iznutra rastoče i oslabe snage naroda i tako pripreme njegovu propast. Čehoslovačka neka nam bude za to najbolji primjer. . .«

Zatim se u *Proglasu* CK posebno obraća svakom našem narodu, pozivajući ih da se udruženim snagama bore za nacionalnu slobodu, bratstvo i jedinstvo i očuvanje nezavisnosti, a posebno radnicima, seljacima, građanima, vojnicima i oficirima, omladini, ističući da

»ma kako bili teški dani iskušenja koji stoje pred nama, nitma razloga da se klone duhom. Nezavisnost Jugoslavije - se može očuvati od najeзде fašističkih osvajača ako okupimo sve rodoljubive i demokratske snage i ostvarimo bratsku slogu i sporazum među narodima Jugoslavije. Nezavisnost Jugoslavije se može odbraniti ako njeni narodi budu zadovoljni i složni. A to se može postignuti samo tako ako se dadu narodu njegova demokratska i nacionalna prava i ako se radničkoj klasi priznaju i garantuju politička i socijalna prava. . .«

Na kraju CK poziva narode Jugoslavije da osiguraju odbrambenu sposobnost za očuvanje Jugoslavije pomoću narodne vlasti,

»koja će hitno obezbijediti narodima sva demokratska i nacionalna prava i poduzeti sve mere za odbranu zemlje koja će se u vanjskoj politici osloniti na demokratske sile. a u prvom redu na Sovjetsku Uniju, kao najmoćnijeg zaštitnika malih naroda, i koja će zajedno sa ostalim balkanskim narodima stvarati tesno prijateljstvo i savez za očuvanje svoje nezavisnosti», ističući da - Vlada Dragiše Cvetkovića nije vlada kakva treba našim narodima u današnjoj teškoj situaciji. »²⁰

Povodom upada italijanskih trupa u Albaniju 17. aprila 1939. godine) Ujedinjena studentska organizacija izdala je u svom proglasu od 8. aprila 1939. godine, između ostalog, konstatirala:

• *Na našoj granici vodi se rat* (podvučeno u originalu).

Napad talijanskog fašizma na malu Albaniju prirodan je nastavak razbojničke osvojačke politike izazivačke osovine Berlin - Rim. Samo je 20 dana prošlo od kobnih trenutaka kada su bratski slovenski narodi savezničke Čehoslovačke pali u najcrnje ropstvo german-skog imperijalizma. A danas već tragična sudbina bratskog češkog i slovačkog naroda prijeti da postane zla stvarnost naroda Jugoslavije!

Više nego ikada naša je država u smrtnoj opasnosti! Na granicama naše države, od Triglava do Soluna, od Drave do Banata, od Ulcinja do Đakovice, neprijatelji naše države, smrtni neprijatelji nezavisnosti naših naroda, spremaju napad na našu teritoriju. . .

U ovim trenucima potrebno je više nego ikada skupiti sve snage na otpor i odbranu državne nezavisnosti. Zato je toliko danas nužno ostvariti vladu narodne slege i odbrane, u kojoj će biti zastupljeni svi narodi Jugoslavije. Ne put kapitulacije, ne put tragedije slovačkog i češkog naroda, već otpor i borba za svaku stopu naše zemlje, to mora da postane put naroda Jugoslavije. . .

Za jedinstvo svih rodoljubivih snaga u borbi za slobodnu i nezavisnu Jugoslaviju

U svom članku »Nezavisnost Jugoslavije u opasnosti« maja 1939. godine. Kardelj, između ostalog, kaže.

• U teškoj i baruta punoj međunarodnoj situaciji ovih dana, koja preti svakog časa da se pretvori u sveopšti rat, sve više se raskriva štetnost Stojadinovićeve spoljne i unutarnje politike po nezavisnost države i svijet njezinih naroda, koju u celini produžuje i Cvetkovićev režim. U decembru mesecu, pre izbora, Stojadinović je pričao o »miru i prijateljima na našim granicama« danas je međutim jasno, da možda nema države u Evropi, koja bi bila tako ugrožena od napada fašističkih imperijalista oko osovine Berlin-Rim, kao što je to Jugosla-

vija. Politika tobožnje »neutralnosti« Jugoslavija dovela je u najvećoj meri do raspada Male antante i do sloma Češkoslovačke .. *Aneksija Albanije* je već direktan udar protiv nezavisnosti Jugoslavije. I ona je prirodna posledica ovakve politike 'neutralnosti', koju je sprovodio Stojadinović, a danas ju sprovodi Cvetković. Tako su reakcionarni i protunarodni režimi 'uspeli' da gurnu Jugoslaviju u najveću opasnost, da bude pregažena od imeprijalističkih nemačko-talijanskih razbojnika

Režimske nam sluge govore, da nema opasnosti napada na Jugoslaviju sa strane Nemačke i Italije. Takva je tvrdnja svesna laž, koja treba da pripremi teren za kapitulaciju ...«

Na sopstveno pitanje, da li je odbrana Jugoslavije uopšte moguća. Kardelj odgovara: »Bezuslovno ona jeste moguća. Ona je moguća ujedinjenjem sviju rodoljubivih snaga, slogom sviju naroda u Jugoslaviji, socijalnim zadovoljenjem radnih masa i uspostavljanjem demokratskih prava. To je put po kome bi bili stvoreni unutarnji uslovi za zaista uspešnu odbranu. Sa druge strane, odbrana će biti uspešna samo tada, ako će se Jugoslavija uključiti u rad na stvaranju sistema kolektivne bezbednosti, ako će raditi na učvršćenju odbrambenog saveza ugroženih malih naroda Balkana i istočne Evrope, te Francuske i Engleske, a naročito Sovjetskog Saveza

.. Dužnost je sviju svesnih radnika da budu u prvim redovima akcije za odbranu zemlje. Njihova je dužnost da založe sve svoje snage za to da se stvori nesalomljiv odbrambeni front sviju naroda Jugoslavije i sviju onih, koji vole svoj narod i svoju zemlju, koji vole slobodu i koji ne daju nemačko-talijanskom imperijalizmu da prestupi granice države. Dužnost je svakom svesnog radnika, da radi na što tesnijim vezama između vojske i narodnom odbrambenom akcijom, da bi se već u zametku ugušio svaki pokušaj kapitulacije. Dužnost je svakog svesnog radnika, da raskrinka svaku akciju kapitulacije. Hillerovih i Musolinijevih slugu, trockističkih i ostalih fašističkih agenata ...«

Kad je 26. avgusta 1939. godine, nepunu nedelju dana pred izbijanje drugog svetskog rata, na osnovu postignutog Sporazuma, obrazovana vlada Cvetković-Maček, CK KPJ je to nazvao »Velikom prevarom naroda«. Zauzimajući svoj stav, CK je konstatovao:

» Vlada Cvetković-Maček direktno i indirektno poduprta od ostalih buržoaskih partija pokušava da prevari radne mase demokratskim parolama i 'demokratskim' mjerama. Te demokratske fraze su postale najveća opasnost za radne mase. One ne prestaju niti će prestati. Jer su one danas jedino mogući oblik zavaravanja masa. Međutim, sve Sestojanuarske mjere protiv radničke klase ne samo da su ostale na snazi, već se i pojačavaju. Demokratski lažljivci - tobožnji 'protivnici' hitlerizma ubijaju radnike i omladince, oni gone u koncentracione logore komuniste i druge prave narodne borce. Istovremeno - donose izborni zakon s tajnim pravom glasa, uz ogradu - da će moći učestvovati samo dozvoljene partije. Ti dvoličnjaci misle da na taj način sakriju svoje krvavo lice ...

Vladajući dvoličnjaci se spremaju da prevare narode Jugoslavije - kako se tu radi o očuvanju neutralnosti dok se, u stvari, radi o otvaranju granica imperijalistima u ratovanju. Očuvanje nezavisnosti se nalazi u naslonu na SSSR. a ne u trgovini s imperijalistima i u imperijalističkom ratu.

Ova spoljna politika vlade jeste samo drugo lice protivnarodne politike dvora, buržoazije i njenih sluga. Ali, uprkos jednodušnosti buržoazije u borbi protiv radnog naroda. - uprkos Mačekovih i Pavlovih uzajamnih laskanja i parola u Zagrebu, pojedine nacionalne buržoazije su razdrobljene suprotnostima. - Korošec se priprema za doček talijanskih trupa - hrvatska buržoazija za otepljenje u eventualno teškoj situaciji i stavljanje pod protektorat imperijalista, a srpski hegemonisti za očuvanje Velike Srbije u mutnim vremenima (pokušaj stvaranja srpskog fronta)..²³

Povodom izbijanja drugog svetskog rata 1. septembra 1939. godine CK KPJ je istog meseca (za vreme Titovog odsustva, tj. dok je bio na putu za Moskvu - V.T.) izdao Proglas »Protiv imperijalističkog rata i fašizma« u kojem se, između ostalog, kaže:

» Bojeći se jačanja ugleda Sovjetskog Saveza i narastanja narodne borbe za demokratiju. oni (misli se na engleske i francuske reakcionare - V.T.) su se borili protiv politike mira Sovjetskog Saveza i komunističke internacionale i sabotirali njihove iskrene napore za uspostavljanjem čvrstog fronta odbrane protiv napadača, neprestano ležeći svojom dvoličnom politikom da uvuku Sovjetski Savez u rat, u kome bi imao da za njihove interese vadi kestenje iz vatre ...

Ali je Sovjetski Savez, rukovoden boljševičkom partijom i genijalnim vodom celokupnog naprednog čovečanstva, drugom Staljinom, raskinuo ovu podmuklu zamku imperijalističkih provokatora rata Nemački fašizam bio je prinuđen da kapitulira pred snagom zemlje pobeđonosnog socijalizma, pred SSSR. i da zaključi s njom pakt o nenapadanju. *Sovjetski Savez, jedini pravi pobornik mira, uvek spreman da podupre borbu za mir, demokratiju i nezavisnost naroda, s veslan svog istorijskog značaja i duinosri prema oslobodilačkoj borbi proletarijata celog sveta, neće nikada ratovati za ma čije imperijalističke interese, niti gurnuti radne mase ma koje zemlje da se za takve interese bore* (podvučeno u originalu). Paktom o nenapadanju sa Nemačkom, Sovjetski Savez je odneo jednu ogromnu istorijsku pobeđu i smanjio obim sadašnjeg rata. Imperijalisti su otpočeli nov pokolj među narodima - s tim počinju i nove oslobodilačke borbe proletarijata, ugnjetenih naroda i sveg naprednog čovečanstva. Radni narod Nemačke, nastavljajući svoju herojsku borbu za obaranje Hitlerove fašističke diktature, otpočeo je već borbu za pretvaranje osvajачkog rata u narodnu revoluciju«...

»I već u ovom trenutku reakcionarni vojni krugovi i Sestojanuarski i stojadinovičevski deo vlade, na čelu sa Cvetkovićem, iskorišćavaju ratnu psihozu da smišljenom mobilizacijom ometu sprovođenje demokratizacije zemlje. Istovremeno, oni se pripremaju da gurnu narode Jugoslavije u imperijalistički rat, ili da upotrebe njihovu snagu za intervenciju protiv rastaуće nemačke revolucije, u trenutku kada slom Hitlerovog fašizma postane očigledan...

Međutim, posleratna ocena ovog pakta razlikuje se od prothodne, a što se vidi iz sledećeg:

- Pakt o nenapadanju između Nemačke i SSSR doveo je do značajnih pomeranja u politici Kominterne. Ona je u osnovi napustila antifašističku platformu koju je formulisao njen VII kongres i prestala da poziva u borbu protiv fašizma i fašističkih agresora. To je izazvalo pravu pometnju u komunističkim partijama zapadne Evrope i među antifašistima uopšte ...«

- Izbijanje rata u Evropi postavilo je pred KPJ nove zadatke, jer je narodima Jugoslavije, pored fašističke opasnosti, zapretila opasnost da budu uvučeni u rat na strani Engleske i Francuske. Zbog toga je Partija unekoliko izmenila parole i u svojoj akciji postavljala težište na tu novu opasnost. Mesto ranije osnovne parole - borba protiv fašističke opasnosti, Partija ističe borbu protiv imperijalističkog rata, protiv uvlačenja Jugoslavije u rat, za oslanjanje na SSSR. To niukoliko nije značilo zanemarivanje fašističke opasnosti, ni gajenje iluzija da se karakter fašističke Nemačke posle sklapanja pakta o nenapadanju sa SSSR izmenio, niti da se ona odrekla svojih osvajачkih namera prema Jugoslaviji posebno.

Naprotiv. KPJ je stajala na gledištu da je njihov interes bio da u takvoj situaciji ostanu van rata, da borbom ostvare takvu vladu koja bi zadovoljila njihove osnovne nacionalne, ekonomske i političke zahteve, a u isto vreme se u spoljnoj politici oslonila na SSSR.

Stoga je KPJ postavila ležište na parolu - borba protiv vezivanja Jugoslavije za ma koji imperijalistički blok, protiv njenog uvlačenja u rat. Na unutrašnjem planu, ona je isticala da je vlada Cvetković-Maček reakcionarna i izdajnička zato što politikom gaženja osnovnih političkih i ekonomskih prava naroda, politikom laviranja među velikim silama i odbijanja da se osloni na SSSR slabi Jugoslaviju i čini je lakim plenom agresije fašističkih sila. koje će se i na nju baciti čim nastupi trenutak pogodan za to ...«

Povodom zaključenja pakta između Sovjetskog Saveza i Nemačke i izbijanja drugog svetskog rata, drug Tito je rekao na predavanju u Kumrovcu:

... Mene su na putu za SSSR na brodu «Sibir» zatekla dva značajna događaja: doznao sam za potpisivanje pakta između Sovjetskog Saveza i Njemačke, a kasnije za zaoštavanje situacije oko Gdanjska, poljskog kondora i konačno za Hulerov napad na Poljsku, koji je označio izbijanje drugog svetskog rata.

U SSSR sam stigao prvih dana septembra. Cim sam došao u Moskvu, otišao sam u Kominternu. Sada je već bila drukčija situacija. Već prvih dana sreo sam Vilhelma Pika i dobio zadatak da napišem izvještaj. Trenutak je bio osjetljiv, delikatan, postavljalo se pitanje - kakvu politiku sada treba da vodimo. kad je Sovjetski Savez potpisao sporazum sa Njemačkom? Radilo se, s jedne strane, o izbijanju rata, a s druge, o postojanju pakta između jedne socijalističke i jedne fašističke zemlje. To je mnoge ljude zbunjivalo.

Sjećam se epizode kada je Manuitski okupio grupu predstavnika komunističkih sekcija, odnosno partija, i dao nam zadatak da, u skladu sa tadašnjom situacijom, napišemo proglas svačiji za svotu zemlju i odredimo pravce aktivnosti. Ja sam pošao od dosta jasnih principa

Smatrao sam da je Hitler paktom želio da neutralise SSSR za vrijeme predstojećih osvajanja u Evropi, a da se Sovjetski Savez nadao da će za duži period osigurati sebi mir. Smatrao sam da to ne treba bitno da utječe na politiku komunističkih partija

Polazeći od toga da je fašizam i dalje glavna opasnost za progresivno čovječanstvo, ja sam u tom smislu jedne noći brzo napisao proglas. Sutradan, kad smo došli kod Manuilskog u Komintemu, jedino sam ja imao pripremljeni tekst. Drugi nisu imali ništa, ili su došli samo sa nekim tezama. Nitko nije znao kako da formuliraju tekst oko potpisivanja pakta. Neki su došli vrlo zbunjeni, nisu znali šta zapravo sada moraju da rade. 4. kad sam ja pročitao pripremljeni proglas. Manuilskom se to svidjelo i rekao je da sam ja to dobro uradio. Naime, ljudi su se bojali da ne pogriješe, a greška je tada značila Ljubjanku (glavni moskovski zatvor). Ja sam vidio da mi sada ne treba moći u tim svojim proglasima spominjati Sovjetski Savez, to nam je Manuilski sam rekao naglašavajući pri tom pišući o opasnosti za vaš narod i vršite pripreme za slučaj fašističkog napada, jer treba da se borite, a ne da se sada bavite onim što je napravio Sovjetski Savez.

Mislim da će bilo veoma korisno što je naša Partija i u tom pitanju imala pravilan stav. Za našu informaciju Manuilski je dodao da je sporazum Sovjetskog Saveza i Njemačke stvar politike i taktike, a da svako od nas ima odgovornost pred svojim narodom, te da mora preduzeti sve kako bi narod bio spreman na otpor, ako danas-sutra dođe do fašističkog napada.

Interesantno je da se tada u Kominterni ni/e tražilo da sve partije moraju lažno slijediti politiku sporazuma Sovjetskog Saveza sa Hitlerom. Meni je to bio najbolji pokazatelj da je Sovjetski Savez imao razloga da napravi takav sporazum, nadajući se - što je. kako se pokazalo, bila iluzija - da će tako moći da duže vremena otklone opasnost koja mu je prijetila. . .»²⁷

Ipak je Sovjetski Savez ovim paktom sa Nemačkom dobio skoro dve dragocene godine za pripreme, iako se nadao da će dobiti više vremena, neopravdano verujući da će Nemačka poštovati sklopljeni ugovor.

Zaključenje pakta između Sovjetskog Saveza i Nemačke odjeknulo je u svetu kao najveća senzacija. Prosto je bilo neverovatno kako su se mogla složiti ta dva nepomirljiva ideološka bloka. Ali treba imati u vidu da svaka strana ima pravo da vodi politiku koja će biti u njenom interesu, jer u politici nema sentimentalnosti. U ovom slučaju obe strane su zaključile da je u tom trenutku najcelishodnije za Nemačku da likvidira Poljsku i da potom ima slobodne ruke na Zapadu i da se kasnije obračuna sa Sovjetskim Savezom, a za Sovjetski Savez da dobije u vremenu da bi se što bolje pripremio za predstojeći sukob sa Nemačkom. Iako je taj pakt bio nepopularan, on je u stvari imao dalekosežne pozitivne posledice po ishod drugog svetskog rata.

Inicijativni odbor Stranke radnog naroda Hrvatske 10. septembra 1939. godine doneo je odluku da radni narod mora imati svoju političku stranku - Stranku radnog naroda, u kojoj će radnička klasa predstavljati samostalan politički faktor i učestvovati u narodnoj borbi za vladu naroda sarađivati sa svim demokratskim snagama na bazi političke ravnopravnosti. Odbor je dalje razradio detaljan program i zadatke ove partije.²⁸

Posle Sporazuma Cvetković-Maček, oživeo je politički život u zemlji, pa je Privremeni odbor za osnivanje Stranke radnog naroda u Valjevu - svakako na inicijativu rukovodstva KP - novembra 1939. godine izdao Proglas u kojem se, između ostalog, kaže:

• Mi od Jereze (Jugoslovenske radikalne zajednice - V.T.) ne očekujemo slobodu, ali su nas izneverile i one partije Udružene opozicije, s kojima smo se zajednički borili prošlih izbora. a čiji ljudi danas sede u vladi

Zato hoćemo svoju stranku. Stranku radnog naroda, oko čijeg programa će se okupiti ceo radni narod u Jugoslaviji da se bori za svoja prava, slobodu i bolji život u miru. Jedan veliki um rekao je pre nekoliko desetina godina: daje oslobođenje radnika delo samih radnika. a to važi i za ceo radni narod, jer su radnici samo deo svoga naroda.«•

Zatim se iznosi čitav niz zahteva političke, ekonomske i socijalne prirode, upravo sveobuhvatni program koji je, u stvari, predstavljao program KP. Ada bi se taj program ostvario traže se slobodni izbori.²⁹

Na Zagrebačkom univerzitetu, na izborima 3. i 4. decembra, komunisti su pobedili na Medicinskom fakultetu, a na svim ostalim fakultetima frankovci, dok su liste Mačekove HSS svuda ostale u manjini (Podvukao V.T.) Italijanski poslanik u Beogradu, u izveštaju od 6. decembra, kaže da se

»prema Mačeku širi opozicija dve ekstremističke struje: frankovačkog nacionalizma među univerzitetskom omladinom i komunizma među radničkom klasom', naročito na dalmatinskom obalskom pojasu. Ovakvo stanje stvari nije iznenađujuće. Komunistički pokret je u vezi sa poznatim spoljnim uticajima, koji, zbog ekonomskih teškoća hrvatske radničke klase i nedostataka prikladnih mera Vlade, koje su onemogućene teškoćama unutrašnje situacije, nailaze na vrlo pogodno tlo ...«³⁰

U letku učesnika demonstracija od 14. decembra 1939. godine, između ostalog, kaže se:

»Otvorila se još jedna stranica junačke istorije narodne borbe za slobodu. 14-og decembra 1939. su u Beogradu policajci vlade Cvetković-Maček prosuli plotune na mirnu, nenaoružanu manifestaciju radnika, studenata, omladine i građana. Beograđani su svedoci koliko je vladino saopštenje puno besramnih laži. U njemu se lažno tvrdi da su demonstranti upotrebili vatreno oružje a precutkuje činjenica da su žandarmi i policijski agenti pucali sat i četvrt, razgonili ljude plotunima i čak posle demonstracija pucali > ubijali pojedince ...

Ubijajući radne ljude koji su tražili slobodu, vlada je potpuno otkrila da su njene priče o demokratiji samo fraza za varanje masa. fraza iza koje se kriju namere da se radni narod zadrži u ropstvu ...

... Prosipajući plotune na ljude koji su klicali protiv rata, vlada je otkrila da se iza njenih brbljanja o neutralnosti kriju pripreme za što skoriji ulazak u rat na strani imperijalističkih razbojnika i ratnih provokatora iz Londona i Pariza, kao i pripreme za napad na Sovjetski Savez, zemlju ljudskog napretka i tvrđavu radnika, seljaka i napredne inteligencije čitavog sveta, u njihovoj borbi za hleb, mir i slobodu ...«

Zatim se u letku posebno pozivaju svaki od naših naroda u borbu za slobodu svih ugnjetenih, za mir, bolji život i demokratska prava, a posebno omladina, sitni trgovci i zanatlije, seljaci i radnici, za borbu radi ostvarenja ciljeva za koje se bori radnička klasa protiv trustova krupnih liferanata, fabrikana, špekulanata, krupnih kapitalista itd.

Na kraju se svi pozivaju u borbu protiv ratnih huškača i za savez sa SSSR-om.³¹

Ovde treba posebno istaći da u istorijskom razdoblju od šestojanuarske diktature 1929. do 27. marta 1941. godine, posebno mesto u našoj političkoj istoriji zauzima *jugoslovenski revolucionarni studentski pokret* na svim našim univerzitetima, ali je glavno žarište bilo na Univerzitetu u Beogradu. Studentski pokret na Beogradskom univerzitetu već tridesetih godina postaje predvodnik revolucionarne borbe protiv šestojanuarske diktature, i nosilac otvorenog revolta i nezadovoljstva koje se putem masovnih demonstracija, pobuna i štrajkova širilo kao plamen u sela i gradove. Revolucionarne studentske akcije u Beogradu, okršaji sa policijom i žandarmerijom prilikom dolaska Ernesta Tolera, tokom lajpciškog procesa Dimitrova i ostalim; zatim prilikom posete Beogradu fon Nojrata. Delbosa, Cana, Beneša, kao i u danima anšlusa, nacističke agresije na Cehoslovačku, petomajskih izbora 1935. i upornih borbi protiv Stojadinovićevog režima. - ostaće u političkoj istoriji Jugoslavije, posebno Beograda, kao njene najsvećnije stranice beskompromisne i herojske revolucionarne borbe.

Uprkos teroru i progonima režima, studenti i radnici su, pod rukovodstvom KPJ, stvorili široki demokratsko-revolucionarni pokret, dali mu nezadrživi polet, i time izvršili istorijski prelom u razvitku KPJ i jugoslovenskog revolucionarnog pokreta uopšte. Za sve vreme do 27. marta 1941. jugosloven-

ski revolucionarni pokret predstavljao je stalnu opasnost za sve jugoslovenske režime i produbljivao društveno-političku krizu vladajuće kapitalističke klase Jugoslavije. I' toku narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. studenti, đaci, srednjoškolci, seoska i gradska omladina, kao i radnici - revolucionari predstavljali su osnovno kadrovsko jezgro Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i sa izvanrednim poštovanjem, kao nosioci revolucionarnog duha, znanja i veštine, vodili iz pobeđe u pobeđu svoje ratne jedinice sve do konačnog oslobođenja zemlje.

Narodna studentska omladina Filozofskog fakulteta u Skoplju je 16. decembra 1939. godine uputila protestno pismo Vlatku Mačeku povodom krvavih demonstracija u Beogradu 14. decembra 1939. U protestu se, između ostalog, kaže:

»Nije tome davno kada su odjekivali plotuni širom Jugoslavije, kada su se diktatorski režimi oružjem borili protivu naroda Nisu još zarasle rane. niti se osušila krv žrtava iz Sibinja. Senja još nam bruji u ušima Vaš muški podignuti glas protiv zločina, svi smo bili uz Vas kad ste posle Senjskih ubistava uzviknuli *•Dosta je zločina, tome mora doći kraj*' (podvučeno u originalu).

A sada? 14. XII prolivenaje krv beogradskih studenata. Beogradski studenti -onaj cvet naše omladine koji su hapšerili, mučeni, prebijani i ubijani jer su dizali svoj glas protiv diktature, za slobodu hrvatskog naroda i svih naroda Jugoslavije, za bratski sporazum za demokratiju. Beogradski studenti koji su prebijani i hapšeni kada su dočekivali Vas. ti isti beogradski studenti dočekani su 14. XII žandarmskim plotunom i bajonetima jer su klicali slobodi, miru i dertiokratiji. *Dočekale su ih puške koje su planule na naredbu vlade* (podvučeno u originalu) *čiji ste Vi potpredsednik* . .

. . . Licemerno se pravda gnusno krvoproliće, to klanje nenaoružane mase mladih studenata time što se kaže: *-to su komunistički izgredi-* (podvučeno u originalu) Pa i kad bi bili svi komunisti, je li to dovoljan razlog da se oni prebijaju, hapse, muče i ubijaju?...

. Zašto vam je trebala krv Vaše mlade braće?»

Oštro protestujući, studenti su tražili da se povede hitna istraga, da se oštro kazne moralna i stvarna lica i krivci za to krvoproliće i da se na slobodu puste svi uhapšeni manifestanti.³²

U izveštaju Glavnog generalštaba ministru vojske i mornarice i ministru unutrašnjih poslova od 20. decembra 1939. godine govori se da »komunisti u Cačku i okolini, u saglasnosti sa »Ženskim pokretom«, javno organizuju Stranku radnog naroda« i da se pod vidom ove stranke, potpuno nesmetano i slobodno, okupljaju i dva puta nedeljno drže javne sednice. »Ženski pokret« koji je u svoje redove okupio »sve žene pristalice Komunističke partije, otvoreno pomaže komuniste u organizovanju ove stranke.

Komunistička partija i »Ženski pokret« uzeli su velikog maha u svom radu i čine pokušaje da u ovaj rad uvuku i sva ostala društva iz Cačka. U izveštaju se dalje kaže da su komunisti 10. decembra 1939. godine, pod zaštitom stranke »Radnog naroda«, priredili demonstracije u kojima su primećene i pojedine žene, članice »Ženskog pokreta«. Demonstranti su nosili natpis: »Sloboda radnom narodu« i klicali »Živela sloboda«.^{32a}

Studenti Beogradskog univerziteta su 21. januara 1940. godine uputili protestno pismo nemačkom poslaniku u Beogradu fon Herenu u kojem su izrazili ogorčenje protiv ratnog terora koji nemačka vlada sprovodi protiv sopstvenog naroda i masovnog ubijanja čeških studenata. Oni su izrazili divljenje i najveće simpatije prema herojima koji su odlučno digli glas u odbranu prava radnog naroda, a koji čame po koncentracionim logorima.³³

U Odgovoru CK KPJ od maja 1940. godine »svim ratnim hušakcima i kleveticima naše partije«, između ostalog se kaže daje proširenje rata na Belgiju i Holandiju izazvalo

•veliku zabrinutost među malim balkanskim narodima koji se takođe osjećaju ugroženi sa stavom nekih imperijalističkih sila. Tavka zabrinutost se naročito osjeća kod nas u Jugoslaviji koja se ne može pohvaliti da se graniči sa prijateljskim zemljama, već naprotiv, sa državama koje su do danas u raznim oblicima ispoljavale svoje pretenzije na Jugoslaviju ili njezine pojedine pokrajine, bez obzira na njihove suprotne izjave.

Dakle, narodi Jugoslavije svijesni su strašne opasnosti koja im preti da budu uvučeni u rat ako se hitno iz temelja ne promijeni dosadašnja spoljna politika naše zemlje, koja se ništa ne razlikuje od spoljne politike onih malih neutralnih zemalja koje su izgubile ili su blizu da izgube svoju nezavisnost.

Komunistička partija Jugoslavije ukazivala je posljednjih godina stalno na opasnost koja preti Jugoslaviji, ali je istovremeno ukazivala i na put kojim treba da ide Jugoslavija da bi osigurala svoju nezavisnost i izbjegla opasnost da bude uvučena u rat.

Mi nismo nikakvi defetisti ni pacifisti, nego mi nećemo da naš narod bude gurnut u katastrofu ratnog opustošenja, nećemo da on bude oružje u rukama tzv. zapadnih laži demokracija ili bilo koje druge imperijalističke sile u ovom imperijalističkom ratu, već odlučno tražimo i ukazujemo, kao što smo već naveli, put kojim naša zemlja treba da ide da bi izbegla toj opasnosti. Mi tražimo odlučno da se prestane sa takvom kolebljivom i sumnjivom neutrainošću koja nosi narodu propast. Mi tražimo ponovno da se što pre uspostave diplomatski odnosi i pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR, sa tom zaista neutralnom i najjačom silom sveta koja te kadra da brani i štiti svoje saveznike, koja se bori dosledno za mir i neće dozvoliti da se ratni požar prenese na balkanske zemlje. „¹⁴ (podvučeno u originalu).

Povodom dolaska u Beograd sovjetskog poslanika Plotnjikova 6. jula 1940. godine pripadnici klasnog sindikalnog pokreta izdali su Proglas u kome su pozvali građane Beograda da svi izađu na doček. U Proglasu se, između ostalog, kaže:

« Zahvalnost prema SSSR-u i opravdane nade našeg naroda u njega moraju progovoriti moćno iz hiljade srca proleterskog i istinski demokratskog Beograda koji kao i *čitav naš narod, vidi u paktu o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om* (podvučeno u originalu) jedinu garanciju. jedini način za očuvanje slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije pred imperijalistima

Izidimo svi na doček i izrazimo, nasuprot dvoličnoj i neiskреноj politici vlastodržaca, pravu narodnu ljubav i narodne želje! Nek doček poslanika moćne zemlje socijalizma bude zaista doček od naroda i početak nove i velike narodne borbe za iskreno prijateljstvo sa SSSR-om.

U Proglasu Pokrajinskog komiteta za Srbiju od septembra 1940. povodom godišnjice izbijanja drugog svetskog rata iznosi se da se rat širi sve dalje i da ni narodi Jugoslavije nisu pošteđeni od užasa koje rat donosi. Zato se radni ljudi pitaju šta im spremaju vlastodršci. Dalje se kaže:

Cim se videlo daje rat neizbežan, srpski, hrvatski i slovenački kapitalisti su na vrat na nos požurili da se sporazumeju na račun naroda, da izaigraju narodnu borbu za hleb, mir i slobodu, narodnu borbu za bratski sporazum slobodnih i ravnopravnih naroda u slobodnoj zemlji

Mi komunisti smo se borili protiv ovog rata još pre nego je izbio, i čim je do njega došlo pozvali smo i organizovali mase da se bore za bolji život, sa prebacivanjem ratnih tereta sa leđa radnika i seljaka na leđa bogataša, za prava i slobode radnog naroda, za mir i nezavisnost u naslanjanju na SSSR. državu radnika i seljaka, kod koje narodi nalaze svesrdnu potporu u svojoj borbi protiv uvlačenja u ovaj nepravedni pljačkaški (imperijalistički) rat.

Vlastodršci su pošli suprotnim putem ... Oni šuraju s Italijom (Korošec) i Nemačkom (Maček-Cvetković) protiv svog vlastitog naroda. Ne samo da ne daju nikakvog otpora politici Berlina i Rima. koja ide za tim da i Jugoslaviju pretvori u njihovu koloniju, već svojim vezivanjem za njih i nasiljem protiv vlastitog naroda čine sve da utru put toj politici...«

Nasuprot takvom izdajničkom radu vladajućih krugova i šačice kapitalista, u vodenju spoljne i unutrašnje politike. Pokrajinski komitet dalje kaže:

>. Mi komunisti ćemo do kraja istrajati u borbi protiv velikosrpskih nazadnjaka koji potlačivanjem drugih naroda, u prvom redu makedonskog i crnogorskog, crpu snagu da potlačeju sam srpski narod; mi odlučno ustajemo protiv gnusnog cenkanja srpske i hrvatske gospode oko Bosne i Vojvodine i tražimo da stanovništvo tih krajeva po svojoj slobodno iz-

raženoj volji uredi svoj odnos prema Srbiji i Hrvatskoj. Samo bratskim sporazumom potpuno slobodnih i ravnopravnih naroda, može se očuvati Jugoslavija od podjarmljivanja.

Mi komunisti nećemo žaliti ni snage ni truda da srpski narod, kao i sve narode Jugoslavije, očuvamo kako ovog nepravednog, pljačkaškog rata tako i od nacionalnog ropstva...³»

Na *Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ*, održanoj 19 - 23. oktobra 1940. u Dubravi kraj Zagreba, pod rukovodstvom generalnog sekretara druga Tita, učestvovalo je 105 delegata, a izabrani su novi CK KPJ od 29 članova i 9 kandidata i Politbiro od 7 članova sa generalnim sekretarom Josipom Brozom Titom na čelu.

U svom predavanju u Kumrovcu drug Tito je o ovoj konferenciji, između ostalog rekao:

» . U izvještaju o radu Centralnog komiteta, govorio sam o razvitku KPJ poslije Četvrtog kongresa, s tim što sam napiše pažnje posvetio periodu od 1937. godine, t/, borbi za konsolidaciju Partije. Analizirali smo političku situaciju, kako u zemlji tako i u svijetu. te međunarodni položaj Jugoslavije. Osim toga podneseni su referati o sindikalnom, seljačkom, nacionalnom i omladinskom pitanju, o agitaciji i propagandi, o radu među ženama i vojsci, o partijskoj tehnici i konspiraciji, o Narodnoj pomoći. Konferencija je konstatovala da se požar rata širi, da fašističke sile uništavaju nezavisnost jedne zemlje za drugom i da se opasnost sve neposrednije nadviija i nad Jugoslavijom . . .

Peta zemaljska konferencija zauzima u historiji KPJ posebno mjesto. Značaj te Konferencije je prije svega u tome što je pokazala da je KPJ na svom dotadašnjem putu savladala sve svoje unutrašnje teškoće, odoljela stranom pritisku klasnog neprijatelja, izgradila se u organizaciono i idejno čvrstu i monolitnu revolucionarnu partiju radničke klase. Konferencija je potvrdila političku liniju koja će osigurati da KPJ bude spremna, da se nađe na pravom mjestu u sudbonosnim događajima koji su dolazili

Rekao bih da su upravo odluke Pete zemaljske konferencije dale partijskim organizacijama onu jasnoću i orijentaciju, ona sredstva i metode koji su bili odlučujući za kasniji razvoj narodno-oslobodilačkog rata. U toj koncepciji Partije i njene politike, u snažnom osloncu na radne mase leži. prije svega, odgovor na pitanje kako je bilo moguće da svega nekoliko desetina hiljada komunista i skojevaca bude sposobno da povede narode Jugoslavije u presudnu historijsku narodnooslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju.«³⁷

Sredinom marta 1941. CK KPJ je izdao Proglas »Protiv kapitulacije - za pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom«, u kome je isticao da je vlada počela da prodaje nezavisnost Jugoslavije. Obraćajući se radnicima, seljacima, građanima, vojnicima, podoficirima i oficirima. CK KPJ ih je pozivao:

• . Još je vreme da se spase nezavisnost, još je vreme da se poremete protivnarodni planovi izdajnika naroda ako se stvori pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom (podvučeno u originalu), ako se najuri ova izdajnička vlada i uspostavi narodna vlada (podvučeno u originalu) koja će voditi prvenstvenu brigu o interesima naroda. Organizujte protestne skupštine i mitinge, objašnjavajte narodu prljavu izdaju vlastodržaca u vladi Cvetković Maček-Kulovec. Neka se slije narodna volja u jedan silni narodni pokret u boji za ostvarenje tih zahteva i naša će sloboda i nezavisnost biti osigurane«³⁸

U trenutku kad se predsednik vlade Cvetković tajno uputio u Beč da potpiše dokumenat o pristupanju Trojnom paktu, Pokrajinski komitet KP Srbije u svom letku, između ostalog, kaže:

«... Današnja vlada sprema izdaju. Za neki dan treba da se potpiše Trojni pakt koji znači sigurnu i sramnu smrt našoj državi i našoj slobodi i našem narodu. Prvi put u našoj istoriji treba pred tiraninom da kleknemo, da na kolenima potonemo u beščašće i ropstvo. Neka svako ispuni svoju dužnost, i zločin koji vlada priprema, biće sprečen u posljednjem trenutku ...

Hoćemo vladu nacionalne sluge i odbrane!
Sve za čast i slobodu! Slobodu ni za šta!«³⁹

Već 25. marta uveče i u toku 26. marta u Beogradu su, na inicijativu rukovodstva PK KPJ za Srbiju i MK KPJ za Beograd, komunisti održavali sastan-

ke po preduzećima, školama, na Univerzitetu, pozivajući sve patriotski raspoložene građane u akciju protesta. Protivfašističko raspoloženje beogradskog stanovništva naraslo je do izvanrednih razmera.

Posle obaranja vlade Cvetković-Maček i obrazovanja nove vlade na čelu sa generalom Dušanom Simovićem 27. marta 1941. godine, *Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju* je istog dana izdao sledeći Proglas za mobilizaciju narodnih masa i zahtev za potpisivanje pakta o uzajamnoj pomoći sa SSSR.

•Radnici, seljaci, građani i omladino!

Vojnici, podoficiri i oficiri!

U ovom sudbonosnom momentu udružite sve snage da se obezbedi mir i nacionalna nezavisnost naših naroda. Najunvanje izdajnika Pavla i Cvetkovića jeste posledica narodne borbe za mir i nezavisnost, ali agenti drugog zaraćenog bloka - Engleske već sada čine sve da to iskoriste za svoje sebične interese ...

Sada je glavno: očuvati u našoj zemlji mir što je jedino moguće naslanjajući se na Sovjetski Savez. Svako odgađanje pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom znači da će nas nemački imperijalisti napasti, znači omogućenje rovarjenja engleskim agentima da nas uvuku u rat za interese engleskih imperijalista, znači pustošenje naše zemlje.

Nova vlada još nije učinila nijedan korak da zemlji obezbedi mir i nezavisnost naslanjajući se na Sovjetski Savez, niti da ispuni političke i ekonomske zahteve radnih masa: ukidanje koncentracionih logora i Suda i Zakona o zaštiti države, opštu amnestiju, povratak španskih dobrovoljaca, slobodu štampe, organizovanja i štrajka, ukidanje reakcionarnih uredaba koje pogadaju radne mase. čišćenje državnog aparata od svih koji su okrvavili ruke narodnom krvlju itd.

Naprotiv, već je štampi zabranjeno da ma šta donese o tome kako su manifestanti tražili pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om, a upravnik grada Beograda je zabranio skupove radnih masa

Mobilišite sve svoje snage da se ispune narodni zahtevi i zemlji očuva mir i nezavisnost ...

Seljaci, građani, omladino, udružite se s radnicima u borbi za vašu zajedničku stvar!

Vojnici, podoficiri i oficiri, pridružujte se narodu!

Nek ne prestane vaša borba dok se ne ostvari ono za šta se čitav narod borio i bori: Pakt o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom, kojim se jedino može obezbediti mir i nezavisnost našoj zemlji.

Demokratske slobode za radne mase. nacionalna ravnopravnost za makedonski i crnogorski narod i ostale narode Jugoslavije.

Ostvarenje narodne vlade koja će paklom o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom obezbediti mir i nezavisnost i svojom demokratskom politikom podići sav narod da čuva laj mir i nezavisnost..

Zatim je **na Cukarici** u Beogradu 29. marta, *na sastanku CK KPJ, PK KPJ za Srbiju i Mesnog komiteta KP Beograda*, pod rukovodstvom generalnog sekretara KPJ druga Tita (koji je avionom doputovao iz Zagreba), sastavljen i sledećeg dana, 30. marta, izdat ovaj Proglas:

•Narodi Jugoslavije!

Radnici, seljaci i građani, vojnici, podoficiri i oficiri!

Ovih smo dana bili svedoci nečuvane izdaje nad narodima Jugoslavije sa sirane prošle vlade Cvetković-Maček-Kulovec. Umesto da se zadovolje neodoljive teinje naroda i stvori pakt o uzajamnoj pomoći sa velikom i miroljubivom zemljom - Sovjetskim Savezom radi očuvanja nezavisnosti naroda Jugoslavije, radi izbegavanja ratnog sukoba i spasa zemlje od ratnog pustošenja, ranija vlada je kapitulantski izdala narode Jugoslavije i pristupila Trojnom paktu osovinskih imperijalističkih osvajača . . .

Narodi Jugoslavije sada očekuju ostvarenje svojih zahteva od nove vlade, traie hitna dela i ne mogu i neće se zadovoljiti samo obećanjima i odgađanjima pod raznim izgovorima. Došlo je do promene vlade, ali se još uvek ne vidi jasna promena dosadašnje unutrašnje i spoljne politike. Nova vlada još se nije izjasnila o tome kako će se odnositi prema Sovjetskom Savezu, da li će uspostaviti tesne prijateljske veze sa ovom moćnom socijalističkom zemljom i stvoriti s njom pakt o uzajamnoj pomoći, raskinuti izdajnički i kapitulantski ugovor o pristupanju Trojnom paktu koji predstavlja sramotu i pomienje za naše narode.

Nezavisnost naroda Jugoslavije nalazi se u strašno/ opasnosti Svaki minut je dragocen za uklanjanje te opasnosti. Narodne mase Jugoslavije traie preduzimanje hitnih mera sa sirane današnje vlade - traie hitno ostvarenje pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom . . .

Narodima Jugoslavije preti opasnost, s jedne sirane, od kapitulantskih i izdajničkih elemenata koji ce i dalje pokušati sve da pomoću osovinskih sila razbi/ u otporne snage naroda i oslabe zemlju, a, s druge strane, od razularenih engleskih ratnih hušaka i velikosrpskih šovnista koji sa svojim provokacijama gura/ u zemlju u ratni pokolj. Sluča/ sa razbijanjem Nemačkog saobraćajnog biroa i incident sa fon Herenom, nemačkim poslanikom, dokazuju da je potrebno dan odlučan otpor takvim elementima i onemogućiti ponavljanje sličnih provokatorskih ispada. Ne dajte da ti neodgovorni elementi i imperijalistički agenti naročito u Srbiji vrše svoju provokatorsku rabotu. Dajte opštenarodni otpor svima onima koji hoće da spasonosna strem-ljenja narodnih masa za očuvan/ e nezavisnosti skrenu u pravcu ratnih ciljeva imperijalista. Nećemo imperijalističkog rala, nećemo biti oružje u rukama engleskih imperijalista, kao što nećemo biti robovi nemačkih i italijanskih imperijalista osvajača i krvnika mnogobrojnih porobljenih naroda V

U istom Proglasu dalje se kaže:

». . Radnici, seljaci i građani Hrvatske.'

Ne dajte da ti izdajnici ostvare svoju paklenu zamisao i gurnu hrvatski narod u strašno ropstvo nemačkih osvajača samo zato da bi ta kapitalistička klika pomoću nemačke vojničke čizme osigurala dalje nesmetano izrabljivanje radnog naroda grada i sela Hrvatske. Neka se sve što je napredno i rodoljubivo u Hrvatskoj, što neće ropstva velikim imperijalističkim osvajačima ujedini u borbi protiv tih izdajnika. Hrvatski radni narod grada i sela i maće na svojoj strani u borbi za očuvanje već izvojevanih tekovina i sloboda, u borbi za svoja nacionalna prava, čitav radni narod Srbije i svih ostalih delova Jugoslavije. . .

. . . Mi komunisti smatramo da je u interesu očuvan/ a mira. u interesu jedinsn/ a i sloge svih naroda Jugoslaii/ e, u interesu odbrambene snage za očuvanje slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije da sadašnja vlada odmah ispuni zahteve za koje se ogromna većina naroda godinama bori. .

Isto tako su u periodu od 1. do 6. aprila i Centralni komiteti Komunističke partije Hrvatske i Slovenije i pokrajinski komiteti za Srbiju, odnosno Bosnu i Hercegovinu, u svojim proglasima pozivali narod na zajedničku borbu, protivu zajedničkog neprijatelja. Tako: *U Proglasu Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske*, pored ostalog, ističe se i sledeće:

.. »Hrvatski narode!

Stanovita hrvatska gospoda hoće iskoristiti teški položaj zemlje i potajno kuju mracne planove, da uz pomoć Osovine ostvare svoje šovinističke namjere, pripremajući tako ropstvo hrvatskom narodu. Ovu izdajničku rabotu vrše ta hrvatska gospoda pod lažnom krinkom »očuvanja mira za hrvatski narod« Ta gospoda hoće iza leđa naroda - možda pod krinkom »Nezavisne Hrvatske' - baciti hrvatski narod u lude ropstvo. Taj bi put cijepanja Jugoslavije neposredno doveo do unutarnjeg bratoubilačkog rata. krvoprolića i porobljavanja...

Pred vama ne stoje samo dva puta, kao što vam lažu »vaša« gospoda: kapitulacija ili rat. Ne! Pred vama stoji otvoren put oslonca na veliki i bratski Sovjetski Savez, na moćnu, neutralnu državu radnika i seljaka, velikog zaštitnika malih naroda. To je put koji nas može očuvati i od rata i od kapitulacije ...

. Naše je geslo:

Ni kapitulacija, ni rat - naše geslo je: pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR!«³

Pokrajinski komitet KP za Bosnu i Hercegovinu uputio je 1. aprila 1941. Proglas narodima Bosne i Hercegovine, u kojem je, pored ostalog, istaknuto i sledeće:

». . Narodnom borbom oborena je vlada, koja je pristupanjem Trojnom paktu htjela gurnuti naše narode u tuđinsko ropstvo i tako ih uvući u krvavo ratno kolo osovinskih sila.

Nova vlada ne pruža garanciju da će se boriti protiv uvlačenja naših naroda u rat, niti se osigurala protiv tuđinskog porobljavanja. Ona se nije izjasnila po pitanju osiguranja mira našim narodima, kojega je jedino moguće osigurati oslonom na Sovjetski Savez.

Današnja vlada nije ništa učinila da se narodu dadu demokratske slobode. Agenti Engleske već svim silama huškaju na rat. pokušavajući da iskoriste narodnu borbu za očuvanje svoje nezavisnosti, u svoje ratno-huškačke planove. Danas isto tako narodu prijeti opasnost

od kapituliranja pred Osovinom, dok se o Sovjetskom Savezu šuti, iako se zna daje naš jedini spas na toj strani.

Narodi Bosne i Hercegovine! (podvučeno u originalu).

Srpski narode (podvučeno u originalu) ti si se godinama borio protiv tuđinskih vlasti. Tvoji su sinovi davali živote u borbi protiv stranačkih porobljivača. Danas tvoju spremnost da braniš nacionalnu nezavisnost hoće engleski agenti da iskoriste u svoje ciljeve. Očuvati nacionalnu nezavisnost možeš samo u Savezu sa SSSR-om.

Muslimani (podvučeno u originalu) ustanite protiv stranih agenata, koji unose među vas duh kapitulacije. Srani osvajači neće vam donijeti oslobođenje vašeg teškog položaja. Bolji položaj možete izvojevati samo u bratskoj zajednici sa srpskim i hrvatskim narodom, kao i ostalim narodima Jugoslavije. Spasiti se od strahota rata i sačuvati mir možete samo u savezu sa SSSR-om, u kome žive u bratstvu i ljubavi muslimanski narodi sa ostalim narodima.

Hrvatski narode (podvučeno u originalu), izvjesna hrvatska gospoda hoće da iskoriste teški položaj zemlje pa potajno kuju mračne planove, da uz pomoć Osovine ostvare svoje šovinističke namjere, pripremajući tako ropstvo hrvatskom narodu. Ovu izdajničku rabotu vrše ta hrvatska gospoda pod lažnim izgovorom o tobožnjem očuvanju mira za hrvatski narod. Ta gospoda, radeći iza leđa naroda, pod krinkom 'Nezavisne Hrvatske', hoće da bace hrvatski narod u tuđe ropstvo. Taj put cijepanja Jugoslavije doveo bi do unutrašnjeg krvoprolia. bratoubilačkog rata i porobljivanja.

Radni narode Bosne i Hercegovine! (podvučeno u originalu)

Za očuvanje vaše nezavisnosti ne vodi put kapitulacije pred silama Osovine, niti put uvlačenja u rat za račun engleskih imperijalista. Pred vama stoji otvoren put oslonca na veliki i bratski Sovjetski Savez, na moćnu državu radnika i seljaka, velikog zaštitnika malih naroda. To je put, koji vas može jedino spasiti i od rata i od kapitulacije ... »⁴⁴

Centralni komitet Komunističke partije Slovenije izdao je 3. aprila 1941. godine proglas slovenačkom narodu u kojem je, pored ostalog, istaknuto i sledeće:

» Slobodoljubive mase radnog naroda Srbije su uz aktivnu podršku ostalih naroda Jugoslavije zbacile izdajnički režim Cvetković-Maček-Kulovec i oterale njihovog izdajničkog pokrovitelja Pavla, nadu svih kapituliranja

Ali na najvišim upravnim mestima u Sloveniji i Hrvatskoj se i danas nalaze kapitulanti i izdajnici koji nastavljaju i pokušavaju da dovrše podmuklo delo režima Cvetković-Maček-Kulovec

Ta protivnarodna banda narodnih izdajnika koja buku u svom neprijateljstvu protiv Sovjetskog Saveza i svega što je istinski narodno, ljudsko, želi da u svom neprijateljstvu proda slovenački i hrvatski narod nemačkom imperijalizmu. Onaj isti Natlačen, koji je 1914. godine u ikao 'Srbe na vrbe' i potpirivao u Ljubljani bratoubilački rat, a koji je još uoči obaranja izdajničke vlade najbrutalnijim policijskim terorom gušio protivkapitulantske demonstracije, nastavila samoinicijativno unutrašnju politiku svrgnutog režima. Nakon što je radni narod Srbije u svojoj borbi protiv kapitulantske vlade Cvetković-Maček-Kulovec slomio policijski teror, dok se iz ukinutih koncentracijskih logora vraćaju narodni borci koje je svrgnuta vlada progonila, u Sloveniji kapitulantska klika sa Natlačenom na čelu produžava teror: vrši masovna hapšenja komunista s jednim ciljem da izoluje najodlučnije borce protiv kapitulacije, a u masama sistematski rasplamsava kapitulantsko raspoloženje.

Iz bojazni i mržnje protiv Sovjetskog Saveza i radnog naroda ta zločinačka klika razorno deluje radi toga da bi, makar i uz nemačku i italijansku pomoć, sačuvala svoju eksploatatorsku vlast nad slovenačkim narodom. Kao komunisti odlučno osuđujemo ratne provokacije engleskih agenata i pobesnelih šovinista koji dolaze do izražaja u uličnim provokatorskim ispadima protiv nemačkog življa i protiv nemačkih ustanova u Jugoslaviji...

... Slovenačkom narodu ne pretili samo opasnost spolja, već su u akciji i njegovi unutarnji neprijatelji. Ti unutrašnji neprijatelji pak nismo mi komunisti koji smo se uvek odlučno borili za slobodu i nezavisnost svog naroda, već su to oni koji već desetinama godina eksploatišu slovenački narod i prodaju ga svakome, koji bi bio spreman da im za tu cenu i dalje garantuje eksploataciju slovenačkog naroda.

Bez saradnje komunista i bez ukidanja terora nad komunistima nemoguće je zamisliti odbranu slovenačkog i svih ostalih naroda Jugoslavije ... »⁴⁵

U Proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, iz prvih aprilskih dana, pored ostalog, naglašava se i sledeće:

»Radnici, seljaci, građani i omladino! Vojnici, podoficiri i oficiri!

U ovom sudbonosnom momentu udružite sve snage da se obezbedi mir i nacionalna nezavisnost naših naroda. Najurivanje izdajnika Pavla i Cvetkovica jeste posledica narodne borbe za mir i nezavisnost

. Sada je glavno: očuvati našoj zemlji mir, što je jedino moguće naslanjajući se na Sovjetski Savez.

.. Nova vlada nije još učinila ni jedan korak da zemlji obezbedi mir i nezavisnost naslanjajući se na Sovjetski Savez, niti da ispuni političke i ekonomske zahteve radnih masa: ukidanje koncentracionih logora i Suda i Zakona o zaštiti države, opštu amnestiju, povratak španskih dobrovoljaca, slobodu štampe, organizovanja i štrajka, ukidanje reakcionarnih uredaba koje pogađaju radne mase. čišćenje državnog aparata od svih koji su okrvavili ruke narodnom krvlju itd.«⁴⁵

U ovom odeljku, naročito od anšlusa 1938. do aprilskog rata izneti su dokumenti uglavnom bez komentara jer se iz njihove sadržine može jasno uočiti politika KPJ i njena stremljenja. Osnovno je bilo borba za mir, demokratizaciju i odbranu zemlje, za ravnopravnost naroda, kao i stalno zalaganje za sklapanje pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom.

b) DELATNOST KPJ U TOKU I NEPOSREDNO POSLE APRILSKOG RATA

Kad je 6. aprila iznenada izbio rat, moglo se postaviti pitanje: zašto ratovati kad je u kritičnoj situaciji, naročito posle napada daleko nadmoćnijeg neprijatelja. i onako izgledalo sve izgubljeno? Već su istaknute mnoge slabosti buržoaskog društva Kraljevine Jugoslavije, ali ne treba gubiti iz vida da je u Jugoslaviji postojala i radnička klasa sa svojom avangardom Komunističkom partijom, koja je predstavljala patriotsko i revolucionarno jezgro naših naroda. Ona je još od pojave fašističke opasnosti u Evropi, posebno od dolaska Hitlera na vlast u Nemačkoj - iako u dubokoj ilegalnosti - pokazivala put našim narodima oslanjajući se na antifašiste i iskrene rodoljube, koje je objedinila u Narodnom frontu. Pored toga, imali smo bogate tradicije o odbrani svoje zemlje i nezavisnosti bez obzira na prepreke i žrtve. Dakle, nasuprot lošem držanju jugoslovenskog političkog i vojnog rukovodstva, Komunistička partija Jugoslavije bila je spremna da, bez obzira na kritičnu situaciju, brani slobodu i nezavisnost svoje zemlje. Ona je to dokazala i 27. marta, kada je narod istakao parole: »Bolje rat nego pakt« i »Bolje grob nego rob«!, a u kratkotrajnom aprilskom ratu, komunisti su (bez obzira na nesnalaženja izvesnih partijskih organizacija u nekim pokrajinama i oblastima) bili u prvim borbenim redovima i svojim ličnim zalaganjem i samopožrtvovanjem davali primer ostalim borbicima i starešinama. Posebno je zapaženo primerno i organizovano delovanje članova KPJ na Albanskom frontu, u jedinicama Kosovske i Zetske divizije. No, svugde gde su bili u tim sudbonosnim danima, na frontu ili u pozadini, komunisti Jugoslavije pružali su izvanredne primere hrabrosti i neustrašivosti, organizovanosti i upornosti u davanju otpora fašističkim agresorima. To pokazuje i analiza na Majskom savetovanju, koje je održano početkom maja 1941. godine. Na njemu je, pored ostalog, konstatovano da su komunisti, prožeti dubokim patriotizmom i mržnjom prema fašističkom agresoru, bili u toku rata u prvim redovima borbe. Oni su u mnogim jedinicama bili nosioci otpora fašističkim kolonama. Međutim, na Savetovanju je istaknuto i sledeće

»Ova komedija sa NDH koju je priredio Pavelić uz pomoć Musolinija i Hitlera, toliko je sramotna, da se čitav narod stidi i smatra to najvećom sramotom koju je ikad hrvatski narod doživio u svojoj povesti... *Hrvatska je rasparčana i osramočena.*

Prilikom ulaska Nemaca u Zagreb i proglašenja NDH, 10. aprila, održan je sastanak CK KPJ u Zagrebu, na kojem je odlučeno da se nastavi borba protivu fašističkog agresora u uslovima okupacije zemlje, a 15. aprila je izdat Proglas CK KPJ narodima Jugoslavije, u kome se kaže:

»Narodi Jugoslavije!

Strašna katastrofa koju smo mi komunisti već odavna signalizirali, zadesila je narode Jugoslavije. Osvajačke armije osovinskih sila provalile su u našu zemlju iznenada i svuda kud prolaze siju smrt i pustošenje. Beograd je srušen sa zemljom. Nevina djeca, žene, stariji koji su se u paničnom bijegu htjeli spasiti iz gorućih ruševina bili su podvrgnuti napadima. Velikim osovinskim osvajačima pridružili su se i mali osvajači Bugarska i Mađarska - dvije zemlje sa kojima su prijašnji neodgovorni upravljači Jugoslavije stvarali pakte o vječitom prijateljstvu. Podlo kao strvinari, pridružili su se bugarski i mađarski imperijalisti velikim imperijalističkim osvajačima, da i oni istrgnu koji komadić mesa iz krvavog tijela Jugoslavije. Ali narodi Jugoslavije, uključivši i većinu Hrvata, herojski se bore za svoju nezavisnost protiv mnogobrojnijeg neprijatelja. U teškoj i sudbonosnoj borbi sa tuđinskom najezdom našla se u Hrvatskoj šaka agenata i petokolonaša, koji su uz pomoć najurednijih reakcionarnih hrvatskih vlastodržaca sistematski pripremili i konačno u najtežem času izvršili izdaju kakvoj nema premca u nizu izdaja hrvatske gospode i vlastele u historiji.

Hrvatski narode!

Ta gospoda tebi pričaju, da ti je izvojštila slobodu i nezavisnost pomoću Hitlera i Musolinija. Veruješ li ti to? Pamtiš li ti, da je ikada u tvojoj tisućgodišnjoj mukotrpnoj historiji, u tvojim teškim časovima bio tebi prijatelj i zaštitnik - njemački, mađarski, talijanski ili koji drugi osvajač? Ne! Nikada. Naprotiv, uvijek su te oni porobljavali i onda iskorištavali. Uvijek su te nastojali međusobno zavaditi da bi onda lakše tlačili. Uvijek su ti osvajači težili da zagospodare tvojim plodnim ravninama i šumama, težili su da ti otmu divnu Dalmaciju - divno Jadransko more. Uvek su hrvatska gospoda i vlastela bili ti, koji su te prodali tvojim porobljivačima da bi onda i sama mogla piti tvoju krv. Eto, takvu nezavisnost pripremila su tebi hrvatska gospoda.

Hrvatski narode!

Ti si ovih dana bio očevicac nečuvene sramote. U tvoju zemlju su provalili protiv tvoje volje osvajači i tvoji vjekovni neprijatelji da te porobe i raskomadaju tvoju, krvlju natopljenu domovinu, a hrvatska gospoda te tjera, da ropski pužeš pred tvojim neprijateljem, da ga pozdravljaš, da ga slaviš u vrijeme kad njegova vojnička čizma gazi tvoju zemlju, tvoj nacionalni ponos. Događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača biće najsramnija lžaga u tvojoj povijesti hrvatski narode

Hrvatska gospoda te sili, da pružiš ruku svome vjekovnom neprijatelju i porobljivaču, a siju najodvratniju mržnju i hajku protiv bratskog srpskog naroda, koji se herojski bori i gine rade nego da bude robom tuđinca. Zar je srpski narod kriv što su te tlačila srpska gospoda? Zar nisu u svim režimima učestvovala i hrvatska gospoda? Zar nije srpski narod oduševljeno podupirao tvoju opravdanu borbu za slobodu i ravnopravnost, ali su provalili osovinski osvajači da raskomadaju čitavu zemlju i porobe narode Jugoslavije zajedno s tobom. Znaj hrvatski narode, da će historija sa prezrenjem osuditi one, koji svoju tobožnju nezavisnost grade sa jadnim talirima i na ropstvu svoje krvne brance srpskog, slovenskog i ostalih naroda.

Hrvatski narode!

Tuđinske slugе, hrvatska gospoda siju tebi mržnju prema tvojoj krvnoj braći - Srbima. Slovencima u vrijeme kada oni svojom krvlju s nova pišu slavnu, iako tragičnu stranicu svoje historije. Znaj hrvatski narode, da je borba tvoje braće i tvoja borba. Znaj, hrvatski narode, da su simpatije dvijestomilijunskog naroda Sovjetskog Saveza na strani naroda Jugoslavije, koji se herojski bore za svoju nezavisnost. Znaj, hrvatski narode, da će historija sa prezrenjem govoriti o onima, koji zabiše izdajnički nož u leđa svoje braće.

Hrvatska je okupirana po njemačkim i talijanskim četama, a nije slobodna i nezavisna narodna država, kako je hoće prikazati današnji hrvatski vlastodršci. To je država šačice hrvatske gospode, koji neprekidno preko radija i štampe viču o pokolju i strijeljanju, o prijetkim sudovima itd. Groze se sa smrću za svaku sitnicu, tako da svakog pametnog čovjeka crveni lice kada čuje te bjesomučne grožnje. Ali neka ta gospoda upamte da ništa nije trajno

što je upereno protiv naroda, a najmanje vlast današnjih vlastodržaca. Neka se ta gospoda malo zamisle o tome šta očekuje njih za prolijevanje nedužne narodne krvi.

Narodi Jugoslavije: Srbije. Slovenije, Crne Gore. Bosne i Hercegovine, Makedonije i Vojvodine. Vi koji se borite i ginete u borbi za svoju nezavisnost znajte, da će ta borba biti okrunjena sa uspjehom, pa ma vi sada sa nadmoćnim neprijateljem i podlegli u toj borbi. Ne klonite duhom, zbijte čvršće svoje redove, dočekujte uzdignute glave i najteže udarce. Komunisti i čitava radnička klasa Jugoslavije ustrajati će do konačne pobjede, u prvim-redovima narodne borbe protiv osvajača. Ne klonite duhom ni onda ako u toj borbi vremenom podlegnete, jer će se iz ovog krvavog imperijalističkog pokolja radati novi svijet, zbrisati će se zauvijek korijeni imperijalističkih ratova i nacionalnog porobljavanja. Stvorit će se na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna bratska zajednica.

Radnici i radnice Jugoslavije!

Nad radničkom klasom Jugoslavije nadviše se crni oblaci. Najgori neprijatelji radničke klase provalili su u našu zemlju i zavode najcrnju reakciju. Ti isti koji drže u svirepom kapitalističkom ropstvu njemačku i talijansku radničku klasu koji porobiše mnoge narode i proliše more krvi kako svoga tako i drugih radničkih naroda. Pred licem ovih teških časova radnička klasa Jugoslavije treba da se nađe jedinstvena i zbijenih redova. Ne treba se plašiti nikakvog terora i progona. Mi smo na to navikli, progonili su nas svi režimi u toku ovih 20 godina, ali radnička klasa, na čelu sa svojom avangardom - Komunističkom partijom, postala je još jača. Naša je dužnost da u ovim sudbonosnim danima sačuvamo svoju hladnokrvnost. da još odlučnije učvršćujemo svoje redove, da radimo uporno na osvajanju i okupljanju radničkih masa - vodeći ih u borbi za njihove svakodnevne interese, u borbu za bolju i sretniju budućnost.

Zivilo bratstvo i sloga naroda Jugoslavije u borbi za svoju slobodu i nacionalnu nezavisnost!

Zivilo bratstvo i sloga svih naroda na Balkanu protiv imperijalističkih osvajača i nacionalnih ugnjetaća!

Živio Sovjetski Savez nada svih ugnjetenih i porobljenih!

Zivila Komunistička partija Jugoslavije!«*¹

Da bi se bar donekle uočila osnovna delatnost KPJ u borbi protiv buržoaskih partija i nenarodnog režima, uoči, za vreme i neposredno posle rata i rekapitulacija unutrašnje političke situacije u Kraljevini Jugoslaviji, navešćemo neke odlomke iz *referata druga Tita na II kongresu Narodnog fronta 1947. godine*. On je tada, između ostalog, rekao:

„... U Narodni front, u našoj zemlji, već prije rata, stupali su najnapredniji elementi: radnička klasa na čelu sa Komunističkom partijom, narodna inteligencija i napredno seljaštvo i građanstvo. bez obzira na partijsku pripadnost. Program Narodnog fronta bio je jasno određen. Njega je dala Kompanija Jugoslavije, a sastojao se iz sledećih tačaka:

1. borba protiv socijalnog izrabljivanja i nacionalnog ugnjetavanja;
2. borba za demokratizaciju zemlje, i protiv fašizma;
3. preduzimanje svih mjera za odbranu zemlje pred rastućom opasnošću od strane fašističkih osvajača;
4. borba protiv pete kolone;
5. stvaranje diplomatskih odnosa, a kasnije i saveza, sa Sovjetskim Savezom ...»⁹

Zatim je drug Tito, između ostalog, rekao:

• Vodstva građanskih partija bila su i protiv Narodnog fronta i protiv njegovog programa. Dakle, ne samo da u staroj Jugoslaviji vodstva raznih partija nisu htjela učestvovati u Narodnom frontu, nego su, redom, oni koji su se nalazili na vlasti, proganjali napredne elemente iz Narodnog fronta. Za vrijeme Mačeka i Cvetkovića, a u Hrvatskoj Šubašića, hapšeno je i bacano u zatvore i logore stotine antifašista, da bi, zatim, za vrijeme kapitulacije bili predani Njemcima i ustašama, koji su ih zverski poubijali. Ničim ta gospoda ne mogu danas opravdati taj svoj zločin, jer je trebalo samo narediti da se otvore vrata zatvora i da mnogi najbolji sinovi naših naroda budu spašeni od Hitlerovih i Pavelićevih dielata. Prema tome, za smrt poubijanih drugova kriv je Maček, on je glavni krivac i mora za to da odgovara. Dakle, tzv. demokrate Maček, Cvetković, Šubašić i drugi predali su najbolje sinove naših naroda u ruke okupatora. Kerestinec - to ie neoboriva optutba protiv tih nazovi demokrata. Krv Augusta Cesarca, Boiđara Adiije, Ognjena Price i stotina drugih antifašista optutuje i dokazu/e da su Maček, Cvetković i mnogi drugi

njima slični bili i ostali najgori reakcioneri i neprijatelji slobode i napretka. Ta krv dokazuje da i u ta gospoda bila sa radnici fašističkih osvajača i ustaških zlikovaca . . . Razumije se, naša zemlja bi doživjela mnogo strašnim tragediju da nije bilo organizacije koja je u najtežim časovima znala okupiti narod i povesti ga u borbu na život i smrt. To je bila Komunistička partija Jugoslavije koja je organizovala Narodni front i stavila se u borbi na njegovo čelo. ne štedeći svoje kadrove. ⁻⁵⁰

Na sopstveno pitanje: »Koje su osnovne karakteristike političkog stanja uoči rata i prvih dana okupacije?«, drug Tito je u Referatu odgovorio:

»/. Definitivno su se izredale na vlasti sve buržoaske partije, uključivši i tzv. seljačku partiju Mačeka; sve te partije, neke »tanje neke više, bile su, na vlasti stub monarhije, odnosno stub reakcije: sve su one, odreda, radile protiv interesa radnog naroda;

2. Jugoslavija bez starih saveznika, likvidirana je Mala antanta; saradnja s osovinskim silama (Stojadinović, Jevtić, princ Pavle i drugi);

3. Sve veći otpor protiv jašića zemlje, koncentracioni logori i sve jači teror režima protiv naprednih antifašističkih elemenata;

4. Definitivna rješenost režima Cvetković-Maček da se, po nalogu princa Pavla, Jugoslavija upregne u osovinska kola, pristupanjem tzv. Antikomunističkom paktu;

5. Potpuna nesposobnost vladajućih krugova - civilnih i vojnih - da organizuju odbranu zemlje;

6. Favonovanje terorističke fašističke organizacije, tzv. ustaša, ne samo od strane reakcionarne klike HSS-a na čelu v Mačekom, već i beogradskih vlastodržaca;

7. Potpun kaos u vrijeme napada na Jugoslaviju: većina vodstava partija napuštaju mase u najtežim danima - bježe u izostranstvo, stupaju u otvorenu službu okupatoru, ili se prikrivaju, što. u isto vrijeme, znači - odvajanje masa od vodstava partija i stupanja u Narodni front,

8. U takvoj situaciji Komunistička partija Jugoslavije dobija puno povjerenje širokih narodnih masa. koje se u procesu borbe sve više učvršćuje . . .

Prema tome. Narodni front u Jugoslaviji predstavljao je objedinjenje svih progresivnih ljudi svih antifašista. svih onih koji su bili spremni da brane, pod rukovodstvom Komunističke partije, nezavisnost zemlje, koji su bili spremni da se bore protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača . . . »

Zatim je drug Tito, konstatujući daje Jugoslavija mnogonacionalna država, rekao da u njoj

prije rata nije bilo nacionalne ravnopravnosti, nego obratno - postojalo je najgrublje nacionalno ugnjetavanje od strane velikosrpske hegemonije. Postojala je jaka međusobna mržnja među pojedinim narodima koji su raspirivani bivši vlastodršci, koju su raspirivale bivše građanske partije, koju su sistematski raspirivali neki reakcionarni svećenici raznih religija, tj. na vjerskoj osnovi. Baš zbog takve nacionalne mržnje, okupatori su mogli u Jugoslaviji naći nekoliko kvistlinga - kao što su bili Pavelić, Nedić, Rupnik i na koncu Draža Mihailović i pomoći ih u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske. Prema tome, utoliko je značajnija uloga Komunističke partije i Narodnog fronta u cjelini i boraca na frontu, koji su uporno propovijedali i širili parolu bratstva i jedinstva svih naroda Jugoslavije. . . .«*

I iz navedenih dokumenata jasno se vidi stav KPJ u odnosu na odbranu zemlje i na mere koje je preduzimala za stvaranje opštejugoslovenskog otpora fašističkim zavojevačima i za demokratizaciju zemlje.

c) MERE VLADAJUĆE BURŽOAZIJE I VOJNOG RUKOVODSTVA ZA SUZBIJANJE I ONEMOGUČAVANJE DELATNOSTI KOMUNISTIČKE PARTIJE I ZA GUŠENJE REVOLUCIONARNOG POKRETA

U ovom odeljku biće reći samo o nekoliko primera iz perioda od 1939. do kraja 1940. godine.

Prilikom studentskih manifestacija u Beogradu 15. marta 1939. godine, povodom nemačke okupacije Čehoslovačke, žandarmi su, predvođeni policijom,

skim pisarima i agentima, iznenada pred Dvorom napali kolonu studenata. Taj napad se pretvorio u besomučno batinanje omladine i građana. Od tog bezobzirnog napada povređen je veliki broj omladinaca, studenata, studentkinja i građana. Čak je i državna zastava pocepana i bačena na zemlju, a zastavnik batinama onesvešćen.

»Kada je masa klicala: 'Živela naša vojska', policijski organi naleteli su pendrecima vičući: 'Evo vam vaše vojske'.

Pored velikog broja povređenih uhapšeno je više manifestanata, među kojima se našlo 11 omladinaca - studenata Beogradskog univerziteta.«

U protestu Odbora za pravnu zaštitu studenata pri Studentskom pravničkom društvu Beogradskog univerziteta, od 23. marta, ministru vojske i mornarice, između ostalog, se kaže:

»... Ovim aktom policijskih organa, naročito batinanjem i hapšenjem. Studentska pravna zaštita smatra da su povredena najplemenitija osećanja rodoljuba i spremnosti studentske omladine beogradskog univerziteta da manifestuje sa svojim narodom gotovost za odbranu svoje zemlje, slobode i nezavisnosti ...

.. Ali mi nećemo nikada zaboraviti na simpatije naših viših oficira koji su se u to vreme zadesili na ulici a koji su pozdravljali manifestante i uzimali ih u zaštitu od policije. Zato se mi obraćamo Vama i nadamo se da ćete osuditi ovakve postupke policijskih organa i zainteresovali se za stanje naših pohapšenih kolega i koleginica. pogotovu kada ovaj postupak policijskih vlasti vodi ka slabljenju odbrambenih snaga naše države«.

Dostavljajući ovaj protest ministru vojske i mornarice. Glavni generalštab je izneo mišljenje »da bi pametnim i racionalnim kultivisanjem patriotskih osećanja mogli znatno uticati na razvijanje nacionalne svesti, dirigovane u duhu opštih državnih interesa...«

Da bi upoznali Glavni generalštab sa aktivnošću studenata Beogradskog univerziteta i da bi se primenile odgovarajuće mere za njeno onemogućavanje, *Uprava grada Beograda* je sa Pov. II. br. 3615 od 1. juna 1939. godine iznela ideološku osnovu na kojoj se zasniva taktika rada studenata. U tom izveštaju se, između ostalog, kaže:

»... Naši studenti marksisti, idući linijom Kominterne, usavršili su svoj rad do naučnog stepena. Naravno, to isto važi i za samu Komunističku partiju kojadiriguje taj studentski pokret. Novo vreme, okolnosti, moderna tehnika - svi ti elementi ukazali su im put novoj metodi rada u kojoj neće reskirati provala konspirativnih ćelija, jer su svoju borbu sveli na polulegalan rad u širim narodnim slojevima. Otuda je i otežana borba sa ovim nemilim elementom. kako vlasti tako i ostalih nacionalnih ustanova

Naši studenti, svesni svega toga, a ohrabreni novim metodama, svom snagom su se bacili u akciju na novom polju. Saradujući sa demokratsko-nacionalnim pokretima protiv fašizma, zadovoljni su da mogu za sada sprovoditi marksizam kroz literaturu ili maskiranog karaktera. Glavno je borba protiv totalitaraca.

A to za sada zadovoljava njihov rad i u krajnjoj liniji njihov cilj.

Kao što je za totalitarne zemlje bila samo parola 'borba protiv komunizma', iza koje se krio imperijalizam u svoj svojoj ekspanziji, isto tako iza parola 'protiv fašizma' krije se internacionalni komunizam. Jedni i drugi služe se parolama iza kojih se krije pravi cilj.

Naši studenti marksisti ne libe se da crvenu zastavu na svojim grudima zamene državnom nacionalnom trobojkom. za koju vele, da će dati i svoje živote, ako je potrebno. Saiaavno. treba razumeti: samo u borbi protiv totalitarnih neprijatelja.. »⁶¹

Glavni Generalštab, Obaveštajno odeljenje, u svom Predlogu za suzbijanje komunističke propagande u Jugoslaviji, dostavljenom ministru vojske i mornarice sa Pov. Dj. Ob. br. 7948 od 21. jula 1939. godine, između ostalog, kaže se da je Interministerijalna komisija posvetila veću pažnju istorijatu komunističke organizacije i njene propagande nego »planu rada za njeno suzbijanje, a što je trebalo da bude glavni cilj i zadatak ovog rada«. Zatim se konstatuje:

»U spomenutom legalnom radu, koji se smatra najvažnijim. Sto. u stvari, i jeste, naglašeno je. da su vodeću ulogu u savremenoj komunističkoj propagandi preuzele na sebe sin-

dikalne radničke organizacije. Međutim, o merama za suzbijanje ove organizovane propagande od strane sindikata nema nijedne reči. Prema tome, ovo predstavlja samo konstatovanje već poznatih činjenica, što ne vodi nikakvom pozitivnom rezultatu. Na osnovu izložene situacije i utvrđenih činjenica trebalo je izložiti i odgovarajuće efikasne mere za sam praktični rad na suzbijanju ovog socijalnog zla ...»

Zbog toga je *Glavni generalštab predložio niz konkretnih propagandnih i drugih mera* koje treba preduzeti u radu sa sindikalnim organizacijama, skautskim, planinarskim i drugim sportskim udruženjima, srednjoškolskom i univerzitetskom omladinom, kao i u pogledu štampe i literature, smatrajući daje cenzura potrebna, ali neefikasna i daje najbolje sredstvo kontrapropaganda.⁵⁵

Stab Treće armijske oblasti, u svom naređenju Str. Pov. Dj. Ob. br. 162 od 24. septembra 1939. godine, koje je dostavljeno svim potčinjenim jedinicama i ustanovama, iznoseći negativne pojave koje čine obveznici pozvani na vežbu, između ostalog, kaže:

1. - Prema podacima kojima raspolaže ovaj štab, među pozvatim obveznicima iz ovih krajeva vrši se propaganda od strane jedne *makedonsko-autonomističke organizacije* sa ciljem, da čak budu spremni, da po naređenju vodstva organizacije beže iz svojih jedinica sa oružjem na zborna mesta, koja im bude vodstvo organizacije u danom momentu odredilo, kao i da ovi obveznici manifestuju svoju solidarnost sa organizacijom: odbijanjem prijema vojničke hrane u jedinicama, svakovrsnim ispoljavanjem nezadovoljstva, pijančenjem i raznim vojničkim ispadima i izgređima, da bi se na ovaj način narušili red i disciplina u vojsci, a i ugled starešina doveo u pitanje.

2. - Komunisti u svojim akcijama služe se isto takvim metodama. U poslednje vreme primećeno je, da lica, koja su poznata kao pristalice komunizma, dolaze u vezu sa vojnim obveznicima. Ovo bez sumnje u cilju, da bi sadanji momenat iskoristili za svoju komunističku propagandu u vojsci i da bi među vojnicima stekli što više svojih pristalica, te na taj način uneli zarazu komunizma u vojsku. Poznato je, da komunisti svoju propagandu i akciju sprovode pod vidom raznih političkih i plemenskih nezadovoljstava, te se u ovakve grupe i uvlače, kamuflirajući na ovaj način svoj razorni rad. Kako bi u pogodnom momentu iskoristili u svoje svrhe pripremljeno stanje, koje bi trebalo da nastane sistematskim unošenjem nediscipline i neposlušnosti u vojsku ...»

Zatim Stab Treće armijske oblasti, pored niza mera, koje treba preduzeti, navodi sledeće:

»3. - Da se obrati naročita pažnja na lokale u koje zalaze podoficiri, vojnici i rezervisti, kao i na lica sa kojima se oni druže.

4. - Da se preduzmu najstrožije mere za pravilno obavljanje stražarske službe, a u cilju sprečavanja ulazanja u kasarske prostorije i vojna nadležstva licima, koja bi mogla da vrše među vojnicima agitaciju ili da rade protiv interesa države i vojske. Isto tako preduzeti najstrožije mere bezbednosti u cilju sprečavanja ubacivanja ili unošenja letaka u kasarne, kasarske krugove i njihovu neposrednu blizinu, a u duhu tač. 3. naredbe komandanta armijske oblasti Str. Pov. Dj. br. 2 od 5. januara 1934. godine vršiti iznenadne preglede vojničkih sanduka i utvrđivati, da li kod vojnika ima kakvog antidržavnog ili propagandnog komunističkog materijala, brošura i pismenih sastava.

5. - **Da sve starešine u delokrugu svoje nadležnosti organizuju najintenzivniju defanzivu u obavi štajnu službu u cilju suzbijanja makedonsko-autonomističke i komunističke propagande i otkrivanja eventualno postojećih ćelija organizacije, kao i u cilju sprečavanja špijunaže ...»**

I *Kini' eptu izveštaja Glavnog generalštaba ministru vojske i mornarice* Sir. nj Ob. br. 3680 ud 19. oktobra 1939. godine, između ostalog, se kaže:

Mi dunaiodna politička situacija i pojava Sovjetske Rusije u njoj stvorile su povoljne uslove za aktivnu komunističku propagandu u cilju stvaranja nezadovoljstva u narodu i naša je dužnost što više približi Sovjetskoj Rusiji. Pri tome je komunistička propaganda: s lica obično; Iponiognuta, pa se čak imaju obaveštiti da će pod ulicijem kili kružiti kroz ki i u Jugoslaviji izvršen državni udar. «

Navodeći da se i u redovima pojedinih partija, naročito u HSS, oseća pojačana delatnost komunista, u prosveti. pa i u vojsci od kako se počelo sa aktiviranjem jedinica, u izveštaju se dalje ističe:

»... Dolaskom obveznika, koji su bili izloženi komunističkoj propagandi, kao i dolaskom onih u redove vojske, koji su zapojeni komunističkim idejama i kao agitatori propovedaju ih. osetilo je se odmah, jer su u pojedinim jedinicama pronađeni razni komunistički letci...

... Za ovu akciju komunisti su angažovali više lica iz redova komunista za širenje svojih ideja ne samo u narodu već naročito među vojnicima i pozvatim obveznicima. Takva lica imaju za zadatak da pod raznim izgovorom dolaze u kasarne i vojničke krugove, u okoline vojničkih logora i bivačnih prostorija i da, stupajući u vezu sa svima vojnim licima, šire komunističke ideje rečju, letcima, brošurama, sa krajnom težnjom da ubace među njih što više revolucionarnih ideja, iskorišćujući pri tome sve neizbežne administrativne greške i nedostatke ...«

Pored niza mera, koje je Glavni generalštab predložio da se onemoguću ova »štetna i opasna delatnost«, predviđa se da se komunistički agitatori iz inostranstva ne puštaju u zemlju. Zatim se u Konceptu izveštaja navodi sledeće mišljenje *Glavnog generalštaba*:

»I. - Da se svi članovi Centralnog komiteta komunističke partije Jugoslavije i svih njegovih odbora i pododbora potpuno onemoguće u svojoj delatnosti izolujući ih iz društvene sredine. Njihova društvena imovina imala bi se zapleniti u korist države.

2. - Da se svi agitatori komunizma kao i sva druga lica za koja se utvrdi da pronose alarmantne i onespokojavajuće glasove lišavaju slobode kretanja i akcije izolujući ih iz društvene sredine.

3. - Da se zavede stroga kontrola putnika na svima prevoznim državnim i privatnim sredstvima i hvataju komunistički agitatori i kuriri i ovi odmah uzoluju ...

.. 5. - **Da se svaki državni, samoupravni ili opštinski činovnik za koga se utvrdi da radi ili pomaže komunističku propagandu otpušta iz službe, bez prava povratka u istu.**

6. - Da se svi poštanski činovnici, koji budu dopustili da se putem pošte šalju, rasturaju ili prenose ma kakvi sastavi komunističke sadržine. odmah otpuštaju iz službe

7. - Da se sva lica koja raznim tehničkim sredstvima štampaju komunističke letke, brošure i si. lišavaju slobode i uklanjaju iz društvene sredine.

8. - Da se sva štamparska preduzeća koja budu štampala letke, slike i sve ostale sastave komunističke sadržine bezuslovno odmah zatvaraju i ne dozvoljavati im rad (kao kazna) u toku tri naredna meseca^.

Najzad se preporučuje:

»... Da bi se sve ove mere sprovele, sva lica izneta pod 1-7 trebalo bi izolovati od svakog neposrednog i posrednog dodira s narodom, a time jednovremeno bi se sprečila i mogućnost šverca sveg komunističkog materijala od strane tih lica. Zato je potrebno, dok traje ratni zaplet i nesređene političke prilike u svetu i (radi) vaspostavljanja mira, a po ugledu na ostale velike države (Francusku - Italiju - Nemačku - Rusiju), zavesti i kod nas *concentrazione logore* (podvučeno u originalu) za sva takva lica. Za obrazovanje ovih logora vrlo zgodno mogu da nam posluže naša mala i slabo naseljena ostrva (kao npr. Žirije, Mulat. Kaprije). koja su izolovana od kopna ...«⁵¹

Stab Moravske divizijske oblasti svojim naredjenjem potčinjenim komandantima mesta, upravicima policije i komandantu Moravskog žandarmerijskog puka Pov. Dj. Ob. br. 481 od 23. oktobra 1939. godine, pozivajući se na naredenje načelnika Glavnog generalštaba Pov. Dj. Ob. br. 16075 od 21. oktobra iste godine, upozorava da komunistička propaganda i akcija u našoj zemlji počinje da izlazi iz agitaciono-propagandnog okvira, uzimajući druge oblike.

»... Tako se sve više zapaža da komunistički akteri u zemlji nastoje svim silama, c> . u vojsku ubace revolucionarne parole, preko vojnih obveznika rezervista. k ni <- po/r • na vezbu U nastojanju u ovome pravcu komunistički akteri kori le sva opiobanasredstva samo da bi kod zemaljske oružane sili pokolebali duh nacionalne I onipal.int.sii i udlui • li i kanalisali ga u i evolutional nom pravcu. Pored doturani.' <• raku vojnih obve/nikii i

laka otvorene komunističke propagandne sadržine i živa reč vrlo često igra značajnu ulogu ...» Zatim se skreće pažnja područnim vlastima da preduzmu sve potrebne mere da se komunistički akteri u zemlji u ovome delovanju onemoguće.« . . . Jednom rečju, područne vlasti imaju preduzeti sva moguća legalna sredstva da se razorna propaganda komunističkih aktera u samom začetku otkrije i onemogući, a lica koja rade po direktivama ilegalne komunističke partije da se privedu zakonskoj odgovornosti. . . da komandanti radi lakšeg praćenja lica naklonjenih komunizmu stupe u sporazum sa policijskim i upravnim vlastima. Na slučaj pojave ma i najmanje akcije u ovom smislu . . . nastati da se ona odmah suzbije i onemogući i ovaj Stab izvesti sa pozivom na ovo naređenje»⁶⁸

Ministar vojske i mornarice (general Milan Nedić- prim. V. T.) u svojoj Naredbi Str. Pov. Dj. Ob. 1377 od 25. oktobra 1939. godine, zbog razvoja međunarodne političke situacije u Evropi i »pojave Sovjetske Rusije kao značajnog faktora u rešavanju evropskih političkih problema i njenog sve jačeg uticaja«, predviđa sve povoljnije uslove za »komunističku propagandu širenjem boljševičkih ideja«. Da bi se pokušaj te »komunističke propagande i akcije boljševičkih agenata i propagatora u osnovi osujetio«, general Nedić je, pored ostalih mera, naredio:

«... Da se kod svih vojnih komanada, jedinica i ustanova obrati najstrožija pažnja na sve pokušaje komunističke propagande i boljševičke razorne akcije. Svaki pokušaj ove akcije mora se svim raspoloživim sredstvima najenergičnije sprečiti, lica pohvatati i predati nadležnim vlastima. U ovom cilju tesno saradivati sa organima civilne upravne službe, kako bi rad u suzbijanju defetizma i štetne propagande bio što efikasniji«, i najzad, da se »o svakoj zapaženoj pojavi najhitnije izveštava.«⁶⁹ (Ministarstvo vojske i mornarice - Prim. V. T.).

Glavni generalštab je 15. novembra 1939. godine izradio veoma detaljan Uput za suzbijanje komunizma u vojsci. U 1, 2. i 3. tački Uputa daje se istorijat međunarodnog radničkog pokreta i razvoj Komunističke partije Jugoslavije, njena aktivnost i metode rada, organizaciona struktura i vršenje propagande, a u tački 4. istorijat komunizma u vojsci. U tom delu se konstatuje da izuzev tzv. Mariborske afere (1932) u vojsci nije

•otkriven ni jedan ozbiljan slučaj, što može zrceliti da iz raznih uzroka nije mogao ni ući komunizam u nju, ili da ga ima, ali da nije otkriveno ništa, jer izvesna fakta, poznata u poslednje vreme, daju dovoljno povoda za ovu opširnu i opravdanu sumnju«. . (Redakcija Vojnoistorijskog instituta Zbornika dokumenata u prim. 3 na str. 437 osporava ovu konstataciju i napominje da je još 1919. godine u Novom Sadu »uhapšeno oko 100 vojnika zbog boljševičkih ideja«, da je u Jesenicama i Osijeku, u Zagrebu i Varaždinskoj županiji otkrivena partijska organizacija, odnosno daje bilo pobune vojnika koji su se pridruživali radnicima, itd.)

U 5. tački Uputa, u kojoj se govori o uvlačenju komunizma u vojsku, kaže se:

»Uspeh komunističke partije leži u tajnom obrazovanju komunističkih ćelija, pomoću oprobanih i pouzdanih komunista, koji se ne moraju među sobom ni poznavati. Oni, svaki za sebe u izabranoj jedinici ili ustanovi izaberu pogodnu ličnost, koju pridobijaju za stvar komunizma, milom, ubeđenjem, intrigom ili novcem i tome slično i obrazuju na taj način komunističke ćelije. Ova ćelija po dobivenim uputstvima i sredstvima produžava dalji rad. Na ovaj način se povećava broj pristalica u jednoj jedinici i ona sazreva za »seljačko-radničku revoluciju«.

Nekoliko ovako obrazovanih ćelija obrazuju »borbenu jedinicu«, kojima je zadatak da određenog momenta uzmu vlast u svoje ruke, pobivši svoje starešine.

U tački 6. opširno se govori o neposrednoj i posrednoj *akciji u vojsci*, a zatim šta se podrazumeva pod ovim akcijama.

U tački 7. govori se još opširnije o *revolucionarnoj taktici* i o tome kako treba izvoditi oružani ustanak, koristeći nedostatke pojedinih rodova vojske - pešadije, artiljerije, konjice i avijacije i koje objekte za vreme ustanka treba

zauzeti. Pri tome se napominje da komunisti izrađuju detaljan plan za celu zemlju i posebne planove za svaku varoš, kao i mere u slučaju neuspeha, tj. taktiku privremene det'anzive.

Sve ovo je bilo potrebno izneti da bi se lakše mogla izvršiti *organizacija službe za suzbijanje komunizma u vojsci i mornarici*. U tom veoma obimnom odeljku se, u uvodu, kaže:

•Znajući napred izloženi plan i sistem rada komunista i njihovih organizacija u osnovnim potezima, koji se spremaju za buntovničku i protivdržavnu akciju, komandanti, upravnici, komandiri, kao i ostali oficiri, podoficiri, kaplari i redovi, služitelji i radnici, vezani zakletvom za bezuslovnu vernost Kralju i Otadžbini, dužni su svim silama nastojati, da se u slučaju pojave bilo kog vida komunističke organizacije ili propagande u vojsci, taj zločinački i tuđinski uticaj, svim silama i sredstvima uguši, preduzimajući uvek lično sve što im je u vlasti i mogućnosti, da osujete uspeh elemenata koji rade protiv nase države...»

Za svaki slučaj, *kako treba suzbijati komunističku propagandu i delatnost nije moguće izraditi pravila* (podvučeno u originalu), jer delanje komunista nije šablonizirano, već je mnogovidno, te se i metode za suzbijanje moraju modificirati prema tome.

Suzbijanje komunističke organizacije i propagande možemo podeliti u tri grupe:

1 - Suzbijanje ideja komunizma s kojima regruti dolaze u kadar, i to samo kod onih koji su zaraženi još u građanstvu;

2 - Suzbijanje ideja i organizacijskih težnji za vreme samog služenja vojnog roka u kadru;

3 - Suzbijanje komunizma kod civilnih lica zaposlenih kod vojske.»

Zatim je za prvu grupu navedeno 16, a za drugu 22 i za treću grupu 9 raznih konkretnih mera koje treba preduzimati . . .⁶⁰

Načelnik Glavnog generalštaba je sa Pov. Dj. Ob. br. 19021 od 20. novembra 1939. godine dostavio ministru vojske i mornarice letak »Cijeloj hrvatskoj ja\nosti«. u kome se apeluje za odobrenje povratka našim dobrovoljcima u republikanskoj Španiji u zemlju i koji se rastura po Hrvatskoj Banovini. Dostavljajući ovaj letak, načelnik Generalštaba konstatuje da su to većinom komunisti koji su pre odlaska u Pariz u Španiji svršili propagandističke kurseve i dobili uputstva kakav će stav zauzeti po povratku u zemlju. Zbog toga predlaže se da na svaki način onemogućiti povratak u zemlju onim dobrovoljcima koji ne budu dali obaveznu izjavu da se odriču svake komunističke akcije po povratku u zemlju.⁶¹

U Izvještaju iz Splita Načelniku Glavnog generalštaba od 17. decembra 1939. godine govori se o tome da su 17. decembra izbile komunističke demonstracije u Splitu, u kojima je učestvovala masa, većinom radnika komunistički nastrojenih, od oko 1500 lica, kojom prilikom je upotrebljeno hladno i vatreno oružje (poginuo je jedan radnik, pa su radnici na dan njegove sahrane 18. decembra organizovali generalni štrajk). Povodom tih demonstracija, u kojima je ranjeno 7 policajaca, 2 deteta i povređeno 5 građana, ban Hrvatske Banovine izdao je »Poverljivo naređenje vlastima u Splitu:« Da se u noći 17/18. o. m. pohapse svi komunistički prvaci u Splitu; da se izvrši pretres njihovih stanova i da se zadrže do daljeg naređenja u zatvoru.⁶²

Ministar vojske i mornarice general Milan Nedić je 9. januara 1940. godine izdao Naredbu Str. Pov. Dj. Ob. br. 27. s pozivom na naređenja Str. Pov. Dj. br. 1377 od 25. oktobra 1939. i Str. Pov. S. br. 2472 od 17. oktobra iste godine (koja nisu dala povoljne rezultate, jer se »komunizam ne stišava, već naprotiv on i dalje radi i razorava u punoj meri«), u kojoj, između ostalog, stoji:

Komunizam u našoj zemlji postoji. To je fakat sa kojim treba računati i protiv koga se treba neposredno boriti, istom voljom, istom energijom, samopokorovanjem kao i na bojnopolju. Srušiti komunizam ih ga učiniti bezopasnim u našo/ sredini, značilo bi za nas izvojevan

leđnu pobjedu nad najgusnijim i najpodlijim neprijateljem čovečanstva . . . (podvučeno u originalu).

Imam izvešta/a da su neke starešine iz vojske u stanju nervne razdraženosti ispoljili komunističke osećaje, druge su dozvolile da im se komunizam uvuče u porodicu, treće indolentno posmatraju kako komunizam zahvata sve šire slojeve naroda, ne misleći da loj opasnosti svoje podleći i vojska (podvučeno u originalu), te ne preduzimaju odgovarajuće mere staranja ne samo da svoje vojnike čuvaju i sačuvaju od te bolesti, već da stvore od njih, kada budu otpušteni svojim kućama, jak oslonac za suzbijanje komunizma, a neke starešine su dozvolile da im komunizam čak i u njihovim jedinicama zacari.

Kao primer ovoga služi zavera podoficira na kr. brodu »Dalmacija«. Na ovome ubojnom brodu podoficiri, zbog slabog, gotovo nikakvog nadzora odgovornih starešina, primili su ogromnu komunističku literaturu, držali komunističke sednice, izlazili sa broda kad su hteli, družili se sa komunistički nastrojenim radnicima po sumnjivim kafanama u Boki Kotorskoj ...

Sve sam ove starešine otklonio sa odgovornih mesta, staviću ih pod sud i penzionisaću ih. Učiniće pohapsio sam«. (podvučeno u originalu).

Zatim se govori o dužnostima starešina za suzbijanje komunizma i, uz napomenu da uz ovu Naredbu dostavlja Uput za uspešnu akciju protiv komunističke delatnosti u vojsci i mornarici, naređuje da »sve pretpostavljene starešine drže svoje potčinjene na oku«, da kontrolišu njihov službeni i privatni život i na svakom mestu«, da čim »osete pojavu komunizma u zahvatu svoje nadležnosti ubijaju ga u klici svima zakonskim sredstvima, nemilosrdno do svireposti«, da »iznenadnim smotrama pronalaze komunističku literaturu, njihove pristalice, kontrolišu svaku prepisku, a naročito sumnjivu«, da »komandanti vojnih okruga pri regrutovanju pribiraju specijalno podatke o regrutima sklonim komunizmu i hitno dostavljaju te podatke regrutnoj kadrovskoj komandi radi nadzora i daljeg zakonskog rada...«. itd.⁶³

U Izveštaju Skopske žandarmerijske čete od februara 1940. godine govori se o porastu komunističke aktivnosti u Skoplju, naročito na Skopskom univerzitetu, kao i o tome da se na slobodi nalaze mnogi koji su daleko opasniji od onih koji su pohapšeni. Zatim se kaže:

•Obaveštajna služba ne može uroditi plodom sve dotle dok nadležni aparat ne bude imao potrebnih za to dispozicija u prvom redu, a tek posle toga ostalo, tj. sredstava za suzbijanje u korenu te zarazne klice - komunizma (podvučeno u originalu) sa kojima se danas bori ceo kulturni svet, jer zna da jedino nestankom komunizma (podvučeno u originalu) kao opšte čovečanskog zla - omogućen je miran i zdrav razvoj jedne državne zajednice.

U koliko se baca krivica na omladinu daje zadojena komunističkom ideologijom, u toliko treba baciti krivicu i na same njene vaspitače-nastavnike. Da je to tako, imamo i suviše mnogo primera, zaista gorkih ali istinitih ...« Potom se navodi nekoliko poznatih komunističara.⁶⁴

Ministarstvo unutrašnjih poslova je u svom naređenju Komandi žandarmerije Pov. I br. 1700. od 21. aprila 1940. godine najpre konstatovalo da se pri likom

»proslave 1. maja, kao dana međunarodne proleterske solidarnosti, redovno od strane komunista i ostalih levičarskih elemenata pojačava propagandna akcija u obliku raznih manifestacija, zborova, izleta, sastanaka i rasturanja pisanog propagandnog materijala, kojim putem se u demonstrativnoj formi manifestuju neželjena ideološka ubeđenja pomenutih elemenata«, i da je poznata »komunistička taktika da prilikom raznih javnih skupova, sastanaka ili povorki, ubacivanjem pogodnih parola, izazivaju na javnim mestima nered, što im je naročito omogućeno 1. maja, koga dana većina radništva nije na poslu«. Zatim Ministarstvo, između ostalog, naređuje: »da se na dan 1. maja, uoči toga dana i dan dočnije ne odobravaju javni zborovi, konferencije i sastanci, a isto tako povorke i tome slično. Izuzetno se mogu dozvoliti i lolcrisati pojedinačni izleti van varoši ukoliko se prema oceni konkretnog slučaja može očekivati da oni neće biti iskorišćeni od strane komunista i di upih le > h arskih i lemenata u cilju izazivanja nareda. No. i u ovim izuzetnim slučajevima, uči -nike i oifani zatore izleta treba staviti pod diskietnu kontrolu ..

U izveštaju Štaba Boke Kotorske Str. Pov. Đ. Br. 2612/1 od 29. maja 1940. godine, između ostalog stoji:

»Od komandama pešadiskog puka Boke Kotorske pod Str. Pov. Br. 4440 od 27. maja ove godine, dobio sam ovaj izveštaj i pretstavku:

»Danas - 27. maja ove godine, vojnici 1. bolničarskog odeljenja ovoga puka odbili su da prime večeru. reČima: »Ne večera nam se i ne možemo da večeramo, dok naši kod kuće gladuju«.

28. Ovog meseca desio se je isti slučaj (sa istom motivacijom postupka) prilikom de-ljenja ručka kod 3. čete pomenutog puka U vezi već iznetog izveštaja o prednjoj pojavi po-vodom koje sam preduzeo potrebne mere da se suzbije ovo. ponovo mojim komandanta za dejstvo, da se preduzmu najhitnije mere za smenu obveznika u aktiviranim jedinicama. Vrlo je teško suzbijati defetizam i agitaciju, kada vojnici vide, da se neki obveznici redovno puš-taju sa vežbe posle 28 dana, drugi se i ne pozivaju na vežbu. dok su ovi iz aktiviranih jedinica dobrim delom već punih 68 dana . . .«

.. Kod obveznika aktiviranih bataljona pešadiskog puka Boke Kotorske, i to prvenst-veno 1. bataljona u Kotoru, koji je najvećim delom popunjen sa teritorije Cetinjskog vojnog okruga, i kao i kod aktiviranog 3. bataljona na Crkvicama, čiji su obveznici najvećim delom sa teritorije Zetske divizijske oblasti, bile su učestale molbe za davanje osustva, iznoseći kao razlog teške prilike kod svojih kuća kao neophodne potrebe za obdelavanjem zemlje. Tim molbama se nije moglo izaći na susret iz razloga, što je svako osustvo bilo zabranjeno. Me-đutim. kod 1. bataljona pešadiskog puka u Kotoru, posle poslednjih demonstracija na Cetinju i u Podgorici, gde su između ostaloga padali uzvici: »Vratite nam obveznike kućama' i t. d., počeo se je osećati ovaj uticaj na obveznike ovog bataljona, pa su oni otpočeli što upor-nije da traže puštanje na osustvo, kao i da se smene i zamene novim obveznicima, navodeći kao razlog, da nije pravo da mnogi njihovi drugovi ostaju kod svojih kuća i rade zemlju, kao i drugi koji se otpuštaju sa vežbe iz neaktiviranih jedinica . . .

... Verujem, da su navedeni postupci posledica agitacije elemenata nastrojenih »u levo' na taj način, što su svojim razornim i destruktivnim shvatanjem prvo zaveli porodice obvez-nika, a ove, pod pritiskom nedaća, ostavljene često same sebi, prenele i na same obveznike. Ovo u toliko pre, što su u pitanju obveznici sa teritorije Zetske divizijske oblasti, gde se inače nalazi osetan broj levičarskog elementa.

Imam utisak, da su napred pomenuti postupci u vezi sa događajima, koji su se desili na Cetinju. kada se je vikalo: »Živeo mir i živela Sovjetska Rusija«, Vratite nam obveznike kućama« ..⁸⁸

U komentaru Redakcije Zbornika dokumenata kaže se:

»Ovakav postupak oštro je osudio CK KPJ i Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru je odmah intervenisao preko partijskih rukovodstava da svoje stavove po pitanju jačanja odb-rane zemlje usklade sa stavom Centralnog komiteta, koji se maksimalno zalagao da Jugos-lavija što spremnije dočeka agresiju fašističkih zavojevača, koju je predviđao. Tako je brzo i energičnom intervencijom Centralnog komiteta KPJ ova greška odmah ispravljena, iako je imala lokalni značaj (Cetinje i Podgorica), zahvativši par manjih jedinica u puku Boke ko-torske.«

»Međutim, tok događaja u kratkotrajnom aprilskom ratu pokazao je da su sve jedinice sa teritorije Zetske divizijske oblasti koje su operisale protiv italijanskih divizija na Albans-kom frontu pokazale spremnost i odlučnost da se bore protiv fašističkih zavojevača i da su u prvim danima rata pokazale zapažene rezultate ali su, kao i na ostalim frontovima, izdajom vojnog rukovodstva, a ne zato što su vojnici tučene, morale podleći.«⁸⁸

Isto tako, poznato je da su komunisti u toku borbi na Albanskom frontu služili kao primer ispolj.n uija hrabrosti i neustraživosti, a mnogi su kao he-roji položili svoje živote

Stab Druge armijske oblasti je u aktu Pov. Dj. br. 3876 22. juna 1940. go-dine, upućenom komandantu Zetske divizijske oblasti, naveo sledeće:

»Povodom pojava u aktiviranim jedinicama Zetske divizijske oblasti, koje pokazuju znake šletne po red i disciplinu, a koje su mahom prouzrokovane štetnim dejstvom komu-nističkih i drugih propagatora koji se nalaze ili u samim jedinicama ili mestima gde se je-dinice nalaze, gospodin Ministar vojske i mornarice s Pov. Dj. br. 8033 od 20. o. m. naredio je između ostalog

- da se odmah pozovu na vežbu i upute u jedinice Timočke divizijske oblasti svi komunistički agitatori za koje se sumnja da su prouzrokovati napred pomenutih pojava ... da se neki od onih koji se već nalaze na vežbi u aktiviranim jedinicama - ako se pokaže potrebnim da se odstrane - upute na dosluženje vežbe u jedinice na pomenutoj divizijskoj oblasti. U koje se jedinice i garnizone imaju uputiti izveštice komandant V armijske oblasti.

»Komandant Zetske divizijske oblasti najhitnije će prikupiti podatke o onima koje bi trebalo pozivati i uputiti na vežbu, tako da se odmah mogu uputiti, čim se dobiju podaci o lome gde ih treba uputiti.

Za one koji se nalaze u aktiviranim jedinicama, a sumnjivi su kao podstrekači prikupiti podatke i učiniti mi potreban predlog za upućivanje u jedinice Timočki divizijske oblasti.«⁶⁹

Na to *Stab Zetske divizijske oblasti u svom izveštaju komandatu Druge armijske oblasti* Pov. Dj. br. 3490 od 9. jula 1940. godine, odgovorio je:

»Prema naređenju toga Štaba Pov. Đ. br. 3876 od 22. juna ove godine, izveštavam sledeće: Da sam mišljenja da se iz aktiviranih jedinica *ne treba upućivati ljudstvo sumnjivo kao komunistički agitatori na dalje služenje u jedinicama Timočke divizijske oblasti.* (podvukao V.T.).

Najzad, poznavajući živalj ovoga kraja, smairam da bi ovo bilo štetno po njegov ugled i duh. obzirom na poznatu nacionalnu svest i urođeno viteštvo, kako u prošlosti tako. sigurno, i sada, a sa onima koji nisu ovakvog duha postupiću bez ikakvog obzira najstrožije i najenergičnije po zakonu ...⁷⁰

Odgovarajući na ovaj izveštaj. *Stab U armijske oblasti* je sa Pov. D. br. 4259 od 11. jula 1940. godine, između ostalog naveo:

»...Sto se tiče viteškog duha i nacionalne svesti, oni se mogu teško uzimati u obzir kod kolovođa razornog dejstva, jer su oni inače tuđinski plaćenici.

Stoga neka komandant ponova razmotri istaknuto pitanje, hladno i realno, ne gubeći iz vida ni jednog trenutka stvarne mogućnosti kontrole razornih elemenata u aktiviranim jedinicama, s obzirom na broj i kakvoću njihovih starešina, pa dostavi nov predlog.. «⁷¹

Komandant Zetske divizijske oblasti general M. Varjačić je sa Pov. Đ. br. 3830 od 19. jula na ovo doslovno odgovorio:

•Ponova sam razmotrio predmet upućivanja ljudstva sumnjiva kao komunistički agitatori na dalje služenje u jedinicama Timočke divizijske oblasti, pa sam našao u interesu vojne discipline da ovakvo ljudstvo treba da ostane i dalje u svojim jedinicama, a sve dotle dok se u vojsci ne obelodani i ne iskusi zakonske posledice. Jer dobiveni podatci van vojske nisu ni najmanje sigurni i premeštaj po njima imao bi izvesne štetne posledice. Stvar je komandovanja, da se komunistički agitatori, kojih stvarno ima, pronađu i da im se ne da prilike za njihov razoran rad, pa u tom pogledu izdao sam starešinama potrebna uputstva, naređenja i savete. poglavito prilikom svog obilaska i osmatranja jedinica. Verovatno je da može biti rdavih slučajeva, ali sav moj napor ide k tome. da se ovakvi slučajevi blagovremeno otkriju i s krivcima po Zakonu postupi, zašto snosimo punu zakonsku i moralnu odgovornost ...

Ako komandant nađe da ipak treba da uputim ovo ljudstvo, ja ću bez ikakvog daljeg objašnjenja odmah to izvršiti.. «⁷²

Međutim, *Ministarstvo vojske i mornarice* je sa Pov. Đ. Ob. br. 4497 od 26. jula 1940. godine dostavilo *predsedniku kraljevske vlade izveštaj*, u kojem se kaže:

•Iz prikupljenih izveštaja sa teritorije Zetske divizijske oblasti, vidi se sledeće: daje rad komunista naročito u 1939. i ovoj godini jako organizovan i veoma aktivan. Njihov rad se sastoji u rasturanju letaka, javnim manifestacijama, pevanjem komunističkih pesama, pozdravljanju komunističkim pozdravom i naročito *agitaciji među obveznicima* (podvučeno u originalu), izazivanje neposlušnosti i uznemiravanje već i onako uznemirenog duha, zbog prilika u svetu ...

Iz svih podataka sa teritorije Zetske divizijske oblasti može se zaključiti daje glavni uzrok, šta se pokret komunista, a u nekoliko i federalista, proširio i jako organizovao. taj što se nisu preduzele efikasne mere protiv istih, i jasno se vidi da su glavni agitatori i vođe komunističkog pokreta u mnogim slučajevima učitelji, a glavni rasadnici su često gimnazije

... Omladina vođena od komunistički nastrojenih vaspitača prihvata se tih ideja, propovedanih sa katedre, i ovako napojena služi, u većini slučajeva nesvesno, okorelim komunistima kao odlično sredstvo za širenje komunističke ideje i na mestima gde se stari - poznati komunisti ne mogu pojavljivati ...

... Interesi vojne sile nalažu, da se ovome stanju učin- što pre kraj, jer bi se mogao ovaj razorni rad komunista preneti preko obveznika na jedinice, što bi imalo nedoglednih posledica po njihovu sigurnost, prilikom eventualne upotrebe naročito u sadašnje vreme...»

Zbog loga je *Ministarstvo vojske 26. jula 1940. predložilo predsedniku vlade* da na teritoriji Zetske banovine, između ostalih mera, preduzme i sledeće:

»Da se svi državni i samoupravni činovnici, za koje se utvrdi da su komunistički ili federalistički nastrojeni odmah uklone iz državne službe.

Da se svi činovnici (samoupravni i državni), koji su sada sa službom u mestu odakle su rodom - odmah premeste.

Da komunistima sudi st-mo Sud za zaštitu države i da se svi istaknuti komunisti i federalisti, naročito njihov prvak Plamenac Petar iz Boljevića, interniraju u koncentracione logore.

Da se penzionerima i svima onima, koji primaju ma kakvu pomoć od države, a poznati su komunisti ili federalisti, ukine penzija - pomoć.

Da se energičnije i oštrije postupa sa komunistima u svima njihovim javnim nastupima ... »⁷⁾

U vezi sa *zahtevom predsednika jugoslovenske vlade* »da se u cilju održavanja javnog reda i poretka pozovu na vežbu komunisti i u opšte lica koja su se istakla svojim ilegalnim i destruktivnim radom«, *ministar vojske i mornarice* je aktom Str. Pov. Đ. br. 10013 od 4. oktobra 1940. godine obavestio *predsednika vlade* da su u *Ministarstvu vojske i mornarice izvršene* »sve pripremne mere za ovaj posao«. (Podvukao V. T.). Zatim se dodaje:

• Po dobivenim podacima i spiskovima iz Ministarstva Unutrašnjih poslova predviđen broj od oko 1000 ovih lica povećanje sada na 1990 a u izgledu je da će se još znatno povećati.

Sa ovoga razloga, kao i da bih mogao pristupiti ostvarenju ove zamisli i otpustiti već izrađena naređenja, molim Vas gospodine Predseaniče, da izvolite narediti da se što pre izradi Uredba sa zakonskom snagom po ovome pitanju te kako bi se pri radu po ovoj stvari raspolagalo potrebnim zakonskim ovlašćenjima

Ministarstvo unutrašnjih poslova je *raspisom od oktobra 1940. godine* upozorilo banske uprave na pojačane akcije komunista u vojsci sa veoma detaljnim primerima te aktivnosti. Pošto je ovo ministarstvo i ranije u nekoliko mahova intervenisalo, ono se i ovoga puta pozvalo i upozorilo na raspise Pov. I br. 22301 od 27. maja 1940. godine, na Pov. I br. 39152 od 17. septembra 1940. godine i na raspis Pov. br. 43210 od 10. oktobra 1940. godine, i dodalo:

• O svim eventualnim pojavama po ovoj akciji hitno izveštavati.

Na osnovu ovog raspisa banske uprave su preduzele odgovarajuće mere, a *Kraljevska banska uprava Vardarske banovine* je ovaj raspis Ministarstva unutrašnjih poslova sa Pov. II br. 13094 od 31. oktobra 1940. godine dostavila načelniku sreza Skoplje

»radi znanja i upozorenja na postojeća naređenja u raspisima ove uprave Pov. II br. 5959/40, Pov. II br. 1159/40 od 23. IX t. g., po kojima postupati i preduzimati sve potrebne mere da se svaka akcija komunista osujeti, a naročito njihov rad i akcija u vojsci.

O svima saznanjima i pojavama po ovoj akciji najhitnije obavestavati.«⁷⁸⁾

Najverovatnije je da su i ostale banske uprave postupile na sličan način.

U *Izvodu iz mesečnog izveštaja Stab Primorske armijske oblasti* Str. Pov. Đ. Ob. br. 290 od 3. oktobra 1940. godine, obavestavajući *Ministarstvo vojske i mornarice*, navodi:

• ... 3. - 'Komunizam' (podvučeno u originalu)

a) na teritoriji Jadranske divizijske oblasti:

Komunistička akcija u toku meseca (septembra - prim. V.T.) uzela je većeg maha, a ista se naročito ispoljila jednovremenim komunističkim demonstracijama 1. septembra t. g. u većem broju mesta na teritoriji.

Sem toga, zapaženo je širenje komunističkih letaka, pevanje komunističkih pesama i poklika i slične pojave. Komunističko previranje je naročito veliko u Splitu, gde je u toku meseca 2 puta bio generalni štrajk radnika sviju kategorija, a 26. septembra ponovno generalni štrajk radnika Jadranskih brodogradilišta.

Po svemu sudeći, sva ova akcija komunista dirigovana je iz jedne centrale za čitavu teritoriju, jer skoro svi komunistički ispadi bivaju jednovremeno svuda, komunistički štampani materijal je skoro svuda isti. isti su poklici i natpisi, tako da se ne može izbeći utisak da se to vrši planski i dirigovano sa jednog mesta. I u ovom pogledu bi neophodno potrebno bilo da se defanzivna obaveštajna služba pojača, te da se centar ove komunističke akcije za teritoriju otkrije i onemogući, kako ne bi došlo vremenom i do težih događaja ...

... b) na teritoriji Boke Kotorske:

Jača akcija ljotićevaca izazvala je ogorčenje komunista, tako da je između ovih došlo do fizičkog razračunavanja 30. avgusta t. g. u 21. 15 časova na pristaništu u Kotoru.

Prisutni opštinski redari pokazali su se potpuno nemoćni i nedorasli situaciji. Uхватili su baš jednog od napadnutih, koga je grupa komunista opkolila i dalje zlostavljala. Dotični je čak i pritvoren, ali je na nečiju intervenciju pušten.

Daije se govori o aktivnosti komunista noću između 31. avgusta i 1. septembra u Kotoru i 1. septembra u selu Dragulju opštine Risan, gde je poznata grupa komunista pet puta pevala pesmu:

»Sa Balkana kliče vila, oj Rusijo majko mila; ej da mi je i da mogu. Lenjinovom doći grobu i crvenu nosit robu«. Posle ispevanih pesama klicali su: »Živeo Staljin. Živeo Sovjetski Savez«...

... v) na teritoriji Štaba Šibenika:

Koncem prošlog meseca osetila se jača akcija komunista, što je bilo izneto u prošlomesečnom izveštaju ...

... Na dan 1. septembra t. g. komunističke demonstracije su izbile i u selima Betini, Zlarinu, Krpanju, Rogoznici, Primoštenu, Vodicama i Zatonu.

Svuda u pomenutim mestima na kućama i zidovima ispisane su komunističke parole, koje su vikali i demonstranti, i to: 'Kruha, rada i slobode', 'Dole skupoća', 'Dole špekulacija', 'Dole fašizam', 'Živeo Staljin', 'Živeo Sovjetski Savez', 'Živela Sovjetska Rusija', 'Živeo radni narod', 'Hoćemo se boriti protiv Italije', 'Dole fašizam', 'Dole kapitalizam', 'Dole Rat', 'Tražimo savez sa Sovjetskim Savezom'.

U selu Zatonu i Vodicama, pored navedenog, organizatori su postavljali pitanja masi. i to: 'Jeste li spremni braniti državu', 'Jeste li za socijalnu pravdu', 'Hoćete li braniti da vam drugi ne otme Vaše tlo' - Na ovo je masa složno odgovorila potvrdno. Pored toga, pevane su i pesme 'Ne bojmo se braćo Musolinija dok je nama slavenskog Staljina' i 'Ne bojmo se braćo Italije dok je nama Slavske Rusije ...

... g) Na teritoriji komande mesta Dubrovnik ... 1. septembra oko 20 časova jedna grupa od oko 100 lica komunistički orijentisanih radnika, priredila je pred palatom 'Sponza' u Dubrovniku miting ... Tom prilikom palo je i nekoliko poklika 'Živeo Staljin', 'Živela Rusija', što je masa sa oduševljenjem prihvaćala ... Policija je rasterala demonstrante ...»

Ministarstvo unutrašnjih poslova je u oktobru 1940. godine sa Pov. br. 45367/40 dostavilo raspis banskim upravama povodom pojačane aktivnosti KP u vojsci. Pošto je ovaj raspis obuhvatio tako reći kompletan rezime delatnosti Komunističke partije u vojsci, to se ovde daje u celini, jer se odnosi na tu delatnost, tim pre što je veoma interesantan.

»Ministarstvo prima izveštaje iz kojih razabire, da su komunisti svoju akciju u vojsci ne samo nastavili, nego i pojačali.

Proučavanjem materijala došlo se do svih onih podataka koje je Komunistička partija, preko svojih organizacija, naredila da se u našoj vojsci sprovedu

Upućujući svoje članove na činjenicu, da su radnik i seljak najjači i najopasniji za sadašnji poredak upravo tada, kad se oni nalaze u vojsci, kada imaju u rukama oružje, ukazuje Komunistička partija na pravilan način borbe prema ovim zadacima:

1) boriti se za bolju hranu i postupak:

2) boriti se za neodložnu pomoć porodicama mobiliziranih, i to u takvom iznosu, da će porodica zaista moći da živi;

3) boriti se za nedeljnu platu vojnika, koja će biti dovoljno velika da će vojnik moći sebi da obezbedi najnužnije svoje potrebe;

4) boriti se za redovne dopuste, naročito za vreme neodložnih poljskih radova;

5) da se prekine sa sistemom protekcije bogataških sinova, koji se izvlače novcem od služenja, dok sirotinja ide u vojsku po dva tri puta pa i više;

6) da se vojnicima dade oružje, kako bi mogli da se vežbaju u njegovoj upotrebi, i kako bi se mogao sprečiti svaki pokušaj da se njihova zajednička snaga upotrebi protiv njihovih interesa;

7) da se vojnicima daju puna politička prava i da im se u vojsci omogući da prate borbu masa (čitanje novina, vojnički sastanci, vojnički zborovi itd.);

8) da se vojnicima dozvoli i omogući, kako bi legalno i otvoreno mogli izabrati svoje vojničke organizacije, koje će se brinuti, da vojnici budu pošteđeni od šikana i preteranih napada.

U provedbi ovde nabrojanih zadataka ukazuje se kao najvažniji sledeći sistem:

a) komunisti trebaju svaki dan i na svakom koraku da obaveštavaju vojnike o suštini političkih događaja i o pravim interesima radnika i seljaka, a njihovoj borbi u vojsci ne daju jasnu političku svest;

b) komunisti moraju da znaju da borba vojnika ne može da bude uspešna, nego samo onda kada je u najtežnjim političkim i organizacionim vezama sa pokretom radnih masa van logora, a da bi se to obezbedilo, da komunisti u vojsci i za kratko vreme uspostavljaju svoje partijske jedinice, koje će staviti pod rukovodstvo nadležnih partijskih foruma.

Iz ovih detaljnih zadataka, koje je komunističko vodstvo uputilo svojim članovima na izvršenje vidi se, da se komunistička propaganda u vojsci ima da organizuje, pojača i sprovede. Naročito su opasni zadaci označeni pod tač. 6, 7 i 8 a koji se moraju smatrati pravim i jednim ciljem koji vodi do preuzimanja vlasti kad za to dođe vreme.

Ministarstvo skreće pažnju područnim vlastima na ove najnovije zadatke komunističke propagande u vojsci, s tim da se u saradnji sa vojnim vlastima preduzmu energične mere sprečavanja i onemogućavanja pomenule komunističke akcije ...

¹¹ . eventualnim pojavama po ovoj akciji hitno obaveštavati...«

Komandant 'I armijske oblasti, u svom izveštaju Ministarstvu vojske i mor-

¹ ub. br. 189 od 25. januara 1941. godine, naveo je da je 23. januara na železničku stanicu u Ljubljani oko 12. 15 časova doputovala iz Tržiča jedna grupa obveznika-levičara pozvanih na vežbu i daje odmah, pod nadzorom policijskih organa, sprovedena i ukrcana u garnituru putničkog voza, koji je u 13,30 časova polazio za Zagreb. Zatim je ojačana policiska straža, da bi sprečila ispade i demonstracije obveznika i publike, zabranila publici da pristupi vagonima. Oko 13,15 časova došli su na železničku stanicu obveznici iz Ljubljane, u pratnji svojih poznanika i rođaka. Pošto prilikom ukrcavanja te grupe u voz policija nije dozvolila pristup njihovim rođacima, došlo je do ispada i, uz povike: »Dole policija«, »dole korupcija« »živela Sovjetska Rusija«, »živela svetska revolucija« itd, tako da su prisutni policijski organi energično intervenisali, brzo ispraznili peron i uhapsili oko 20 demonstranata koje su »sproveli nadležnim vlastima u cilju daljeg zakonskog postupka«.¹⁸

Ministarsko vojske i mornarice je sa Str. pov. Đ. br. 1061 od 19. februara 1941. naredilo da se u cilju izvršenja radova na utvrđivanju državne teritorije formira 35 radničkih bataljona, 3 kadrovska bataljona i 1 smostalna radnička četa, s tim da radnički bataljoni imaju štab i po 4 radničke čete. Naređenjem je bilo predviđeno da se pozivanje na veibu vrši u šest partija, s tim da trajanje vežbe svake partije bude po 6 nedelja.⁷⁹ Dok su za formiranje ovih bataljona bili predviđeni pretežno nesloveni (samo je mali broj mogao imati oko 25% neslovena), dotle su svi tzv. »radni bataljoni«, koji su formirani ujesen 1940. godine, u stvari, bili u koncentracionim logorima.

Prilikom upućivanja komunista u radne bataljone u toku 1940. i 1941. godine po naređenju Ministarstva unutrašnjih poslova bilo je predviđeno da se u spiskove komunista unose lica opasna po javni mir i poredak, koja su sudski osuđivana kao komunisti, a posle izdržavanja kazne nisu prestala da deluju u duhu komunističke ideologije, zatim lica čija je komunistička akcija opšte poznata i opasna, koja se pojavljuju kao inicijatori i potstrekači u raznim nedopuštenim akcijama, demonstracijama, štrajkovima itd. i koja su se stalno bavila ilegalnim radom, kao i lica, naročito intelektualci, čija se komunistička delatnost osećala, jer oni

»pretstavljaju pravu opasnost, kao epidemično leglo komunističkog mikroba, koji se od njih Siri. Njihov rad se može videti kroz predavanja, razne govore, članke, brošure, knjige, izražena gledišta, rad među omladinom, školama itd. što sve to vešto prilagođavaju legalnosti, tako da se ne mogu podvrci zakonskoj odgovornosti.«⁸⁰

Međutim, dok su u praksi mnogi nemilosrdno gonjeni i osuđivani nije bio mali broj ni onih koji su, zbog neobjektivnosti i nesavesnosti nevini stradali, kako to priznaje i Kraljevska banska uprava Vardarske banovine u aktu Str. pov. II br. 19 od 11. marta 1941. godine.

U ovom odeljku zabeleženi su samo neki slučajevi sprečavanja komunističke delatnosti i aktivnosti KPJ pretežno administrativnim merama, pošto nisam raspolagao podacima o drugim konkretnim surovim fizičkim i drugim raznim represalijama i obračunima, istragama, suđenjima i maltretiranjima. Koliko je u jugoslovenskoj vojsci poklanjana pažnja komunističkoj propagandi može se jasno dokazati činjenicom da su sve starešine, počev od komandira čete pa na više. morale svaka tri meseca dostavljati pretpostavljenom poverljiv izveštaj o komunističkoj delatnosti, bez obzira da li je ili nije bilo, a one starešine koje ga u određenom roku ne bi dostavile uzimane su na strogu odgovornost. No, činjenica je da su komandiri četa, baterija i eskadrona izuzetno vodili neku kontrolu i da su najčešće u izveštaju navodili: »U ovoj četi (bateriji. eskadronu) nije bilo ma kakve komunističke propagande.«

Isto tako poznato mi je daje u Obaveštajnoj upravi Glavnog generalštaba postojala Kartoteka za sve osuđene komuniste po Zakonu o zaštiti države.

NAPOMENE

¹ *Pregled istome Saveza komunista Jugoslavije.* Beograd, 1963, latinično izdanje (PISKJ). str. 74-76

¹ Josip Broz Tito. *Borba i razvoj KPJ između dva rata.* brošura u listu »Politika«, Beograd. 1977. str. 4.

³ Isto. str. 77-78.

³⁸ Ferdo Culinović, *Jugoslaviju između dva rata.* I Zagreb, 1961. str. 359-362.

^{3h} PISKJ, str. 81-88.

⁴ Isto, str. 104-107.

⁵ Isto, str. 95-97.

⁸ Isto, str. 111-119

¹ Isto, str. 125-128.

⁷» Isto, str. 138.

¹ Isto, str. 145-146.

Enciklopedija Jugoslavije, Leksikografski zavod, tom 4, Zagreb, str. 305-307.

⁹ PISKJ. str. 184-186, 190-191.

* Isto, str. 192-194

»b Isto, str. 201-207.

¹⁰ Pero Damjanović, *Značaj Titovog »Pisma za Srbiju«*. »Politika«. 29. februar 1980, Beograd.

^{11*} PISKJ. str. 200-201.

¹¹ *Iz neobjavljenih spisa druga Tita do 1941. godine. Izvod iz izbora tekstova i komentara Pera Damjanovića, Dragice Lazarević i Vbavke Vujoiević (Iz neobjavljenih spisa druga Tita), »Politika«, 21. maj 1972.*

» Josip Broz Tito, n. d., str. 27.

¹² Dr Dušan Biber, *Jugoslavija na raskršću 1939. godine*, »Politika« 4. oktobar 1971. godine, Beograd.

¹²» J B Tito, n. d. str. 27.

^{12b} *Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, I knjiga*. Istorijski institut JNA. Beograd, 1969. (Skrraćeno - AR 1941, ZD. I), dok. 1. str. 11-17; Arhiv radničkog pokreta (ARP). reg. br. 7632/11. 1-1 (1939).

¹³PISK. str. 242-243

¹⁴ AR 1941, ZD. I, dok. 1. str. 11-17; ARP. reg. br. 7632/H. 1-1 (1939).

<» AR 1941. ZD. I. dok. 2. str. 17-20; ARP. *Zbirka Korać*, 3. 20-23; AVII, reg. br. 7/49-51.

¹⁸ *Iz neobjavljenih spisa druga Tita* »Politika«. 23. V 1972, Beograd.

" AR 1941, ZD. I, do V 29. str. 125-133; ARP. reg. br. 76131/III, 4-1 (38).

" J B Tito. isto. str. 32.

¹⁹ J. B. Tito. isto, str. 33.

²⁰ AR 1941, ZD, I. dok. 36. str. 163-169; ARP. reg. br. 7616/11. 1-4 (39)

²¹ AR 1941, ZD. I. dok. 37. str. 169-171; ARP. br. 4996/VI, 3-8 (39).

²² AR 1941, ZD, I. dok. 52. str. 209-211. »Proleter« organ CK KPJ, 1929-1942, Beograd, 1968, izdanje. Arhiva Instituta radničkog pokreta (AIRP) str. 641-642. »Proleter«. XV. maj 1939, br.1.

²³ AR 1941, ZD. I. dok. 163. str. 540-544; AIRPJ. br. 171 /1,2-1 /40 »Proleter«, organ CK KPJ, br. 1-2 (januar-februar 1940).

²⁴ AR 1941, ZD. I, dok. 107, str. 375; AVIL F-17, reg br. 59/4, k 76.

²⁵ PISKJ, str. 261.

- ²⁸ Isto, str. 265-266.
- ²¹ J. B. Tito. isto. str. 35. i 36.
- ²⁸ AR 1941. ZD, I. dok. 85. str. 331-336.
- ²⁹ AR 1941, ZD, I. dok. 144. str. 481-484; AIRPJ, br. MF 143/531 (108-109).
- ³⁰ AR 1941, ZD, I. dok. 147, str. 499-501; DDI. IX. 2, dok. 496.
- ³¹ AR 1941, ZD, I. dok. 160, str. 521-526; AIRPJ, br. 4702/11, 3-1 (39).
- ³² AR 1941. ZD, I. dok. 154, str. 509-510; AVII. F-17, reg. br. 64/4, k. 76.
- ^{32a} AR 1941, ZD. I. dok. 156, str. 513; AVII, F-17; reg. br. 63/4, k. 76.
- ³³ AR 1941. ZD. I. dok. 170. str. 554; AIRPJ, 15199IV1, 3-6/40.
- ³⁴ AR 1941, ZD. I. dok. 229 str. 679-683, Arhiva istorije radničkog pokreta Srbije (AIRPS).
reg. br. 71/175
- ³⁴ AR 1941, ZD. I. dok. 259, str. 760-761, AIRPS. reg. br. 7/150.
- ³⁸ AR 1941, ZD, I. dok. 273. str. 794-800; AIRPJ, reg. br. 3212, 2-8 (40).
- ³⁷ J. B. Tito. n. d., str. 36-37.
- ³⁸ PISKJ. str. 284.
- ³⁹ Isto, str. 285.
- ⁴⁰ *Arhiv Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (ASFRJ), dok. br. 226/II-1-5/41).
- ⁴¹ Isto.
- ⁴² AIRPJ. br. 226/II. 1-5/41).
- ⁴³ AIRPJ, br. 4733/11, 2-5/41).
- ⁴⁴ Arhiv CK SKJ. reg. br. 4709/H. 2-2/41.
- ⁴⁸ Original na slovenačkom, neregistrovan u INIRS, fascikla letaka 1941.
- ⁴⁸ Arhiv CK SKJ. reg. br. 18949/II. 2-8/41.
- Komunisti Bitoljskog regiona su. otvoreno, planski (protivno direktivama C.K.K.P.J) *sabotirali ratne pripreme jedinica bivše jugoslovenske vojske* (46. pešad. i 29. ari. puka), a Sto je jasno i nedvosmisleno izneto u listu -Borba« od 3. do 12. oktobra 1973. g. pod naslovom »*Kako se ratovalo u Bitolju*«.
- Razume se da je ovakav Stetoćinski postupak bitoljskih komunista u tim danima bio za svaku osudu, jer je očevidno slabio zajednički otpor antifašističkih snaga i pomogao agresoru u brzom prodiranju u Pelagoniju.
- ⁴⁷ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslavenskih naroda (ZD NORJ)*, tom II. sv. 2, PISKJ. str. 300-301.
- ⁴⁸ AIRPJ. reg. br. 244. I. 1-1/41).
- ⁴⁹ »Komunist«, br. 3. Beograd, 1947, str. 13-37
- ⁸⁰ Isto. str. 20-22.
- ⁸¹ Isto, str. 23-24

M AR 1941. ZD, I. dok. 35, str. 161; AVII reg. br. 2/2-1. k 6

« AR 1941. ZD. I. dok. 35. str. 161 162 WII, br 2/2.-1 k. 6.

⁶⁴ AR 1941. ZD. I. dok. 54, str 218-222 reg br. 8/2 k 6.

⁵⁶ AR 1941. ZD, I. dok 64. sir 252. 258-260; AVII. F-17. reg. br. 56/4 k. 76.

⁵⁶ AR 1941, ZD, I, 101, str 363 367; AVII, reg. br. 3/3-1, k 7.

⁸⁷ AR 1941, ZD. I. dok. 124, str. 412-416; AVII. F-17. reg br 60/4. k 76.

⁵⁸ AR 1941, ZD. I. dok. 128. str 425-127; AVII. F-17 reg br. 38/24. k. 79.

⁶⁹ AR 1941. ZD. I. dok. 129. str 472-129, AVL F-17, reg. br. 17/4-1, k II.

⁸⁰ AR 1941. ZD, I. dok. 134. str 437-456; AVIL F-17 reg. br. 2/19. k. 94.

⁸¹ AR 1941. ZD. I. dok. 135. str. 457-458; AR 1941. ZD. I. dok. 161, str. 527-528; AVII. F-17. reg. br. 61/4. k 76.

« AR 1941, ZD. I. dok. 155. str. 511-512; AVII. reg. bi 4 I I i 4/2-2. k. 6.

⁸³ AR 1941. ZD. I, dok. 166. str. 546-549; AVII. F-17. reg. br. 5/4-1. k 36.

Do pobune na krstarici »Dalmacija« došlo je 1. decembra 1939. godine, kada je grupa od deset podoficira odbila da izvrši naređenje prvog brodskeg oficira da se javljaju između 13 i 22 časa svakog sata dežurnom brodskeg oficiru radi smotre sprema (AVII, F-17, reg. br. 3/2, k. II).

⁸⁴ AR. 1941, ZD, I, dok. 195; str. 604-607, AVII, F-17, reg br. 58. 9. k. 80

⁸⁶ AR 1941, ZD. I. dok. 178, str. 5725; AVII. reg. br. 17/1-1. k. 60.

⁸⁸ AR 1941, ZD. I. dok. 224. str. 660-663; AVII, F-17. reg br. 10/2-1.

⁸⁷ AR 1941. ZD. I. dok. 224. str. 663, prim. 3.

⁸⁸ Isto, str. 668. prim. 2.

⁸⁹ AR 1941, ZD. I. dok. 245, str. 718; AVII. F-17, reg. br. 4/20, k 79. *Komanda Druge armijske oblasti* je sa Pov. Đ. br. 3921 od 26. aprila 1940 obavestila komandanta Zetske divizijske oblasti da se obveznici - prema obaveštenju komandanta Pete armijske oblasti Pov. Đ. br. 3415 od 22. juna 1940. - upućuju i u 9. pešadijski puk u Negotinu. 20. pešadijski puk u Zaječaru. 14. pešadijski puk u Knjaževcu. 4. artiljerijski puk u Zaječaru i 20. samostalni artiljerijski divizion u Knjaževcu (AR, 1941, ZD. I. dok. 246. str. 719; AVII. F-17. reg. br 5/20. k 79.

⁹⁰ AR 1941, ZD, I. dok. 253. str. 745-747; AVII. F-17. reg br. 5/20. k. 75.

⁷¹ Isto. str. 746.

⁷² Isto. str. 747. Iz ove prepiske se vidi da je i u vojsci bilo. istina, izuzetnih slučajeva da se na komunističku delatnost gledalo drugim očima ili da joj se nije poklanjala ozbiljna pažnja, naročito od strane nekih mladih oficira.

⁷³ AR 1941. ZD, I. dok. 257. str. 755-757; AVIL F-17. reg br. 21/4-7, k. II

⁷⁴ AR 1941, ZD. I. dok. 277. str 817-818, AVII. F-17. reg. br. 16/1, k. 138.

⁷⁸ AR 1941, ZD. I, dok 290, str. 868-869; AVII, F- 17, reg. br. 1/36. k. 70.

⁷⁸ AR 1941, ZD. I.275. str 808-810; AVIL F-17, reg br 26/4-» k. II.

" AR 1941. ZD. I. dok. 290, str. 868-869; AVII. F-17. reg. br. 1/36. k. 79.

⁷» Original u AVII, reg. br. 5/4-1. k. 1

⁷⁹ Prepis u AVII. neregistrovan.

Original u AVII. neregistrovan.

ŠOVINISTIČKE, SEPARATISTIČKE I NEPRIJATELJSKE ORGANIZACIJE U JUGOSLAVIJI

NACIONALISTIČKE I SOVINISTICKE ORGANIZACIJE U SRBIJI

»JUGOSLOVENSKA AKCIJA«, »BORBASI«, »ZBOR«. »ČETNIČKO UDRUŽENJE«

Početkom januara 1930. godine u Beogradu je osnovano nacionalističko udruženje »Jugoslovenska akcija«, sa sledećim osnovnim programom: da pruža punu podršku režimu šestojanuarske diktature; da se bori za učvršćivanje vladaočevog apsolutizma i ukidanje parlamentarizma, da se izgrađuje (n) v politički poredak na sistemu šestojanuarske diktature, s tim da se država i nacija stavljaju iznad svega, tj. da se sve ima podrediti ciljevima i idejama državne politike, da bi država mogla obezbediti »harmoničan život svih staleža«. Dakle, program ovog Udruženja predviđao je očuvanje unitarističkog i centralističkog državnog uređenja sa dinastijom Karađorđevića na čelu, tj. totalitarnu vladavinu jedne partije, slično programu Nacional-socijalističke partije Nemačke.

23. maja 1932. godine održan je prvi javni skup delegata »Jugoslovenske akcije«, u stvari *Prvi osnivački kongres*, »radi utvrđivanja smernica za rad u narodu i donošenja statuta«. Program je donet u vidu rezolucije, čije su se bitne karakteristike ogledale u sledećim načelima:

- polazi se od integralnog jugoslovenstva i monarhije,
- traži se nov društveni poredak na bazi ekonomske i socijalne organizacije;
- »harmonija između rada i kapitala« ostvaruje se putem saradnje »profesionalnih organizacija i drugih ustanova socijalne zaštite«,
- izlaz iz postojeće krize treba tražiti u planskoj organizaciji privrede sa jedinstvenim privrednim vodstvom, na čelu »novih privrednih organizacija«, s tim da »Jugoslovenska akcija« »zađe u narod« i postane »odlučan faktor« u državnom životu. Tada su izabrani vodstvo pokreta i Centralni odbor, a u Zagrebu je pokrenuto izdavanje lista »Jugoslovenska reč«.

Ova politička organizacija je osudila Zagrebačke punktacije kao pregradu »nedeljivog jugoslovenskog naroda«. Na sastanku 22. oktobra 1933. izabran je Direktorijum (čiji je generalni sekretar bio Velibor Jonić), sa zadatkom »da organizuje pokret i upravlja njime do kongresa«. Već 27. maja 1934. na zborovima u Slavoniji, ovaj pokret prelazi na antirežimske pozicije: napada parlamenat, korupciju režima, državne institucije i dr. Opozicioni stav »Jugoslovenske akcije« i njen demagoški socijalni program (seljak, seljačka dr-

žava. »mali čovek«, kao glavne parole) privukao je jedan deo osiromašenih seljaka i radnika, tako da ovi slojevi, zbog pasivnosti građanske opozicije, nalaze oduška svome nezadovoljstvu.

Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS), čiju su okosnicu predstavljali pripadnici Radikalne stranke, dočekala je pojavu »Jugoslovenske akcije« sa puno nade da će joj ukazati neograničenu političku pomoć u sprovođenju šestojanuarskog programa, a posebno u vrbovanju mase glasača za njene partijske i političke ciljeve. No, posle kraćeg vremena, vodstvo »Jugoslovenske akcije« smatralo je da predstavnici Jugoslovenske nacionalne stranke »nisu uspjeli da organizuju narod u duhu 6. januara«. Veliki sukob među njima bio je na pomolu. Očevidno, borba za vlast bila je osnovni uzrok. Jugoslovenska nacionalna (viadajuća) stranka pokušava da pritiskom i pretnjama prinudi vodstvo »Jugoslovenske akcije« da pride stranci ili da se proglasi kao zasebna politička stranka. Tako je, pod pritiskom režima, 1. jula 1934. godine došlo do *Vanrednog kongresa* »Jugoslovenske akcije« u Zagrebu, ali je Klub poslanika JNS istog meseca oštro osudio njeno političko držanje, optužujući je da seje razdor i nepoverenje. Pokušaj »Jugoslovenske akcije« da se afirmiše kao »nezavisan politički socijalno-nacionalni pokret« nije uspeo. Ministarstvo unutrašnjih poslova nije odobrilo njen politički rad, već ga je potpuno zabranilo u septembru 1934 poverljivim naređenjem banskim upravama. Kasnije, zbog zahteva poslanika JNS da se »Jugoslovenska akcija« »tiho likvidira«, njena aktivnost se ubrzo ugasila, s tim što je u toku 1934. godine najveći deo njenih pripadnika prišao Ljotićevom šovinističkom profasističkom »Zboru« - što je bilo i prirodno, jer su stajali na jedinstvenoj ideološko-političkoj platformi i težili istim ciljevima.

Ova organizacija, koja nikad nije imala više od 10.000 članova, životarila je do smrti svoga šefa kralja Aleksandra 1934, posle čega se ubrzo raspala. Na majskim izborima 1935, kada se jedinim delom pridružila predsedniku vlade Bošku Jevtiću, predstavniku aleksandrovske politike, doživela je potpun slom.

Posle oktroisanog Ustava i smenjivanja generala Petra Živkovića sa položaja predsednika vlade, Svetislav Hođera (raniji njegov šef kabineta) 1932. godine pokreće akciju za otepljenje od vladajuće Jugoslovenske nacionalne stranke i stvara »opoziciju«, navodno, zbog toga što viadajuća stranka nedosledno sprovodi politiku šestojanuarskog režima i Ustava od 1931. godine i obrazuje Jugoslovensku narodnu stranku (»borbaši«). Osnovna politička koncepcija ove stranke predviđa »da su jugoslovenstvo i državna celina nacionalne svetinje« i proklamuje demagoške parole o seljaku, opštinskoj samoupravi i si. U maju 1933. iz Hođerinog kluba stvara se stranka kojoj je odobren politički rad u narodu, a njene pristalice dobile su naziv »borbaši«.

I ova, kao i druge stranke, ponikle iz šestojanuarske diktature (koje su se zalagale za monarhiju, jugoslovenstvo, centralizam), imala je cilj da zavede mase koje su bile nezadovoljne režimom, da ih pridobije i učini bezopasnim za diktaturu. U periodu od 1935. do 1937. pokušala je da se jače približi pokretu D. Ljotića, tj. njegovom »Zboru«, kao i Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci. Međutim, njen uticaj u narodu bio je sasvim slab, a i sama se razbila zbog sukoba oko »vodstva« u stranci, tako da je već 1938. sasvim propala (pojedine njene pristalice prišle su Ljotićevoj fašističkoj organizaciji »Zboru«).

Skoro istovremeno kad je stvorena »Jugoslovenska akcija« pojavile su se još tri programski srodne profašističke grupe radi zaštite kraljeve diktature.

To su bile: grupa oko časopisa »Otadžbina«, u kojoj je dominirao Dimitrije Ljotić, advokat iz Smedereva i ministar pravde u vladi Petra Živkovića, poznat kao izraziti reacionar i nosilac fašističke ideologije i pravoslavnog misticizma. Pošto je ova grupa, bez ideološke koncepcije, životarila sve do Aleksandrove smrti 1934, tako da nije predstavljala skoro nikakvu političku snagu u narodu, Ljotić je planirao da je iz zatvorenog kruga intelektualaca uvede u otvorenu političku borbu sa klasnim neprijateljima u cilju zadobijanja pristalica u narodu. Grupa oko časopisa »Zbor« - po snazi najslabija profašistička organizacija - takođe je zastupala kraljevu diktaturu. Pokrenuta je u Bosni i Hercegovini od nekoliko intelektualaca. No, ni ova grupa, sa maglovitim programom, nije mogla da privuče veću pažnju javnosti, pa je zbog svoje slabosti posle 1934. tražila savez sa ostalim istorodnim profašističkim organizacijama. Treća grupa - »Organizacija Boj« (»Organizacija borbenika Jugoslavije«), iako ograničena samo na Sloveniju, bila je po ustroju i broju članova jedna od jačih profašističkih organizacija, ali je i ona posle Aleksandrove smrti - zbog heterogenosti i političke izolovanosti - bila prinuđena da se sjedini sa drugim desničarskim organizacijama radi obezbeđenja izvesne perspektive u budućnosti.

Posle petomajskih izbora 1935, na kojima je poražena unitarističko-centralistička grupa Boška Jevtića, odlukama glavnih odbora »Jugoslovenske akcije«, »Boja«, »Otadžbine« i »Zbora«, ove četiri profašističke grupe su fuzionirane u jedinstvenu političku organizaciju Jugoslovenski narodni pokret »Zbor«, na čelu sa Dimitrijem Ljotićem.

U svojim »Osnovnim načelima« i »Smernicama« izražen je političko-ideološki program ove fašističke organizacije, koja je u novonastaloj situaciji nastojala da preuzme dominirajuću ulogu u političkom i društvenom životu Jugoslavije. U oba ova dokumenta »Zbora« jasno je izražena krajnje reacionarna, totalitaristička, fašistička ideologija, prožeta demagogijom, licemerjem i pravoslavnim misticizmom, radi održavanja unitarizma i centralističkog režima velikosrpske hegemonističke buržoaske grupe.

Unutrašnje borbe u ovoj organizaciji nisu prestajale sve do njenog raspadanja. Posle dolaska Stojadinovića na vlast 1935. u Sloveniji se raspala organizacija »Boj«, jer je njeno vodstvo napustilo organizaciju »Zbor«, koja je imala nešto organizovanih pristalica u Beogradu i u malom broju većih gradova.

Voda fašističkog pokreta Zbor Dimitrije Ljotić povezao se s nacistima. Preko posebnog preduzeća »Tehnička unija« trebalo je da se obavlja izvoz poljopr. vrednih proizvoda iz Srbije u Nemačku po specijalno povlašćenim cenama, da bi se na »legalan« način Ljotiću obezbedila potrebna finansijska sredstva. Čitava je operacija bila zamišljena tako da srpske poljoprivredne zadruge, koje su bile pod uticajem i kontrolom Ljotićevih pristalica, ostvarenu dobit, zbog naplaćenih viših cena, ustupaju »Zboru«.

Nemačko poslanstvo u Beogradu pažljivo je pratilo čitavu aferu i slalo u Berlin niz poverljivih i strogo tajnih izveštaja.

Posle afere 1936. sa »Tehničkom unijom«, u leto 1937, za vreme kampanje za zaključenje konkordata sa Vatikanom, u »Zboru« je nastala teška kriza. Iako je taj rascep - koji je nastao posle afere sa »Tehničkom unijom«, kada je Ljotić pokušao da uspostavi blisku saradnju na političko-ideološkom planu sa vodstvom nacističke Nemačke - privremeno otklonjen, ipak je došlo skoro do potpunog raspadanja pokreta kada je Ljotić, kao ultrašovinista i pravoslavni klerikalac, bez konsultovanja sa ostalim članovima glavnog odbora, lič-

no vodio kampanju protiv zaključenja konkordata. Da bi održalo organizaciju »Zbor«, rukovodstvo je pokušavalo da se pridruži nekoj od većih građanskih političkih grupa. Međutim, pregovori sa Jugoslovenskom radikalnom zajednicom (JRZ), Udruženom opozicijom i Jugoslovenskom nacionalnom strankom (JNS) ostali su bezuspešni, tako daje »Zbor« još iste, 1937. godine, morao izmeniti svoj karakter. Sastavljen od manjeg broja pristalica malograđanskih i buržoaskih elemenata, postao je velikosrpski, ultrašovinistički, pravoslavno-klerikalni pokret, potpuno prožet fašističkom ideologijom, koju je zadržao ne samo do rata i za vreme okupacije nego i do njegove konačne likvidacije.

Na parlamentarnim izborima 1938. lista Dimitrija Ljotića dobila je preko 30.000 glasova, većinom pripadnika profašističkih elemenata koji su u izboru kampanju išli sa jako istaknutom antisemitskom i antiparlamentarnom tendencijom, ističući svoje neprijateljstvo prema SSSR-u i naprednom radničkom pokretu. Zbog malog broja glasača, nijedan Ljotićev predstavnik nije ušao u Skupštinu. Početkom 1939, posle pada Stojadinovića, Ljotić je svojim predavanjima i propagandom pokušavao da proširi nacističko-fašističku ideologiju u Jugoslaviji. Dolazi u sukob sa knezom Pavlom zbog neslaganja u pogledu državnog uređenja i istupa protiv Sporazuma Cvetković-Maček. Zatim javno napada kneza Pavla, namesništvo i vladu, istupajući kao glavni pobornik velikosrpskih, ultrašovinističkih ideja u njihovoj najreakcionarnijoj formi. Krajem 1939. tesno sarađuje sa generalom Milanom Nedićem, tadašnjim ministrom vojske i mornarice. Kada je iste godine zabranjeno rasturanje njegovih štampanih materijala u štampariji Ministarstva vojske i mornarice, Ljotić preko pukovnika Masalovića, šefa kabineta Milana Nedića, uspeva da redovno štampa i rastura ilegalni »Bilten«, kojim je širio političku propagandu u korist nacističke Nemačke, optuživao režim u zemlji da vodi »u komunizam, boljševizam i frankovluk« i zahtevao da se promeni unutrašnja politika u skladu sa njegovom proklamovanom ideološko-političkom koncepcijom. Veza Ljotića sa vojnom klikom generala Milana Nedića otkrivena je novembra 1940. kada je Nedić uputio Memorandum knezu Pavlu (1. novembra 1940. - prim. V. T.). Pošto je utvrđeno da je Ljotić održavao veze sa Nedićem i da je pomenuti »Bilten« štampan u Ministarstvu vojske i mornarice, kao i zbog pomenutog memoranduma, Nedić je 7. novembra smenjen sa položaja, a »Zbor« zabranjen i najveći broj njegovih članova u Beogradu i unutrašnjosti uhapšen i izveden pred Sud za zaštitu države. Po izjavama ondašnjih policijskih organa, izgleda da je grupa Nedić-Ljotić spremala državni udar. Od jeseni 1940. Ljotić i Nedić su ostali pod strogom policijskom prismotrom sve do 27. marta 1941, kada su pušteni na slobodu kao i svi pohapšeni Ljotićevci. (AR 1941, ZD, I. dok. 322, str. 948-949, prim. 2; Dušan Biber. *Nacisti kao uzor*, »Politika« 6. septembar 1971; Ferdo Culinović, *Jugoslavija između dva rata*. I, str. 285)

U danima aprilskog rata malobrojni pripadnici »Zbora« predstavljali su *petu kolonu* na području Srbije, jer su svojim izdajničkim radom na frontu i u pozadini ubrzavali raspad pojedinih jedinica i olakšavali okupaciju severoistočnih oblasti zemlje. Odmah posle okupacije, pripadnici »Zbora«, na čelu sa Dimitrijem Ljotićem, postali su glavni saradnici okupatora, pružajući mu maksimalnu pomoć u uspostavljanju i održavanju okupatorsko-terorističkog režima, a naročito su se isticali u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Oni su učestvovali u formiranju komesarske uprave i izdajničke Ne-

dićeve vlade. Od njih su formirani dobrovoljački odredi, a kasnije i tzv. Srpski dobrovoljački korpus. Ove najvernije i najaktivnije saradnike okupatora na okupacionom području Srbije razbila je i konačno likvidirala Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije 1944. godine.

Četničko udruženje (sa Glavnim odborom u Beogradu), kao izrazito velikosrpska šovinistička organizacija, predstavljalo je skup odanih pristalica velikosrpske politike i velikosrpske vladajuće klike. Ono se od početka stavilo u službu diktatorskog režima, teroristički narodne manjine i vršeći mnoge malverzacije, učene i druge nasilja, pod parolom nacionalizma i zaštite dinastije. Istaknuti predstavnici Udruženja Trifunović-Birčanin, Pećanac, Jelić i drugi, kao »nacionalni radnici«, uživali su posebne privilegije od beogradskih vladajućih krugova. Glavni generalštab je u svojim ratnim planovima poklanjao pažnju ovoj organizaciji, tako da su vodeće položaje u četničkim odborima i pododborima u gradovima i selima držali aktivni i rezervni oficiri. Znatno deo oficirskog kadra bivše jugoslovenske vojske ukazivao je javno ili tajno punu podršku i pomoć Četničkom udruženju, organizaciji »Narodna odbrana« i »Savezu Sokola«.

Mada je ova organizacija, po svome Statutu, imala zadatak da neguje četničku borbenu tradiciju, i da se stara o porodicama poginulih i četnicima invalidima, njeno rukovodstvo se ubrzo posle prvog svetskog rata stavilo u službu dvora i velikosrpske vladajuće buržoazije, i ovu organizaciju pretvorilo u jednu od najreakcionarnijih u zemlji. Kao što je poznato, ona je, u toku narodnooslobodilačkog rata, postala jezgro tzv. »Jugoslovenske vojske u otadžbini«, da bi, uz najbrutalniji teror, ubistva, klanja i druge svirepe metode i uz saradnju sa okupatorom, omogućila da se kralj Petar II vrati u zemlju i održi monarhiju, takmičeći se u sprovođenju genocida sa drugom sličnom grupom - ustašama u NDH.

O ovim organizacijama u Srbiji detaljno i dokumentovano za period 1939. do 1941. godine izložio je Jovan Marjanović u svom delu *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knjiga I, »Globus«, Zagreb-Beograd, 1979, str. 5-54.

NACIONALISTIČKE I SOVINISTICKO-SEPARATISTIČKE ORGANIZACIJE I POKRETI U HRVATSKOJ

USTAŠE I FRANKOVCI

Ustaška teroristička organizacija je prihvatila ekstremnu frankovačku ideologiju, zasnovanu na hrvatskoj politici zastupanoj krajem prošlog i početkom ovoga stoleća. U težnji da obezbedi svoje klasne interese i ideo u vlasti na području Hrvatske, jedna struja hrvatske buržoazije zastupala je proaustrijsku, druga promađarsku, a treća jugoslovensku liniju, koja je, u suštini, stajala na stanovištu obezbeđenja »hrvatskog državnog prava«. Posle dolaska predstavnika Narodnog vijeća u Beograd i proklamovanja ujedinjenja 1918, dve najjače hrvatske građanske partije *Hrvatska stranka prava*, pod vodstvom Vladimira Prebega i *Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS)*, na čelu sa Stjepanom Radićem, bile su protiv bezuslovnog utapanja Hrvatske u novu državu, dok se frankovačka frakcija, sa Ivicom Frankom na čelu, još ranije najodlučnije suprotstavljala razbijanju Austro-Ugarske i ujedinjenju Hrvatske sa ostalim jugoslovenskim zemljama.

Iako je »frankovcima u njihovom radu (posle sloma Austro-Ugarske - prim. V. T.) mnogo pomogla hegemonistička politika velikosrpske buržoazije, koja je nastojala da Hrvate degradira na položaj drugorazrednih građana ... ipak hrvatski narod ne prima frankovačku antisrpsku politiku. Historijska je činjenica, da frankovci za sve vrijeme stare Jugoslavije nisu nikada dobili više od jednoga poslanika, kao ni njihovi saveznici klerikalci. Hrvatski je narod listom glasao za Hrvatsku republikansku stranku. Nezavisnu radničku partiju i ostale radničke stranke - naveo je Sime Baletić u svom delu *Pavelić*.

Jedan od najaktivnijih posleratnih frankovaca bio je zagrebački advokat dr Ante Pavelić (zloglasni poglavnik NDH) koji je, uglavnom, nastavio anti-srpsku politiku Josipa Franka. Nemajući podrške u hrvatskom narodu, on je posle šestojanuarske diktature legalno otišao u inostranstvo, gde se oslanjao na revizionističke snage Mađarske, Bugarske (naročito na terorističku organizaciju VMRO)² i Austrije (na tzv. legitimiste koji su maštali o obnovi Habsburške monarhije), a posebno na fašističku Italiju, koja je tražila priključenje severne Dalmacije i jadranskih ostrva. Na taj način, vodio je »izdajničku politiku oslonca na strane sile - i to baš na vjekovne neprijatelje hrvatskog naroda.« Posle dolaska Hitlera na vlast polagao je nade i u Nemačku. Svuda gde je odlazio - u Austriju, Mađarsku, Bugarsku i Italiju - nailazio je na srdačan prijem. U Sofiji je »najduže proveo kod Vanče Mihajlova, koji ga je uputio u principe terorističkog rada.« Njegova organizacija »ustaša«, koju je oformio u Italiji 1931. godine, »predstavlja stopostotnu kopiju Mihajlovljeve VMRO.«³

Pavelić je pokušavao da za svoju akciju pridobije hrvatske iseljenike u raznim zemljama,⁴ ali je, u odnosu na oko milion iseljenika, uspeo pridobiti samo minimalan broj, jer se ogromna većina nije slagala sa njegovom politikom. Naročito se starao da u blizini jugoslovenske granice organizuje ustaške logore u susednim državama radi obučavanja za terorističke akcije u Jugoslaviji (zloglasna Janka - pusta u Mađarskoj i prvi logoru Italiji 1931. u Bovinju blizu Brešcije (Brescia). Pored propagandne i terorističke delatnosti iz inostranstva. Pavelić je, preko Zadra, uspostavio i vezu u Jugoslaviji sa gospićskim advokatom Andrijom Artukovićem i Jucom Rukavinom koji su mu bili glavni punktovi u Lici, a u Zagrebu sa Slavkom Kvaternikom (ocem zloglasnog Dide Kvaternika). Preko jednog dela katoličkog klera širio je ustašku propagandu. »Tako su franjevačke gimnazije u Širokom Brijegu i Travniku bile rasadište ustaštva, a samostani u Drnišu, Sinju, Cuntiću i dr. sastajališta ilegalnih ustaša. Pa čak i neki najviši katolički funkcioneri bili su povezani s Pavelićem, kao na pr. sarajevski nadbiskup Ivan Ev. Sarić.«⁵

Poznato je daje posle šestojanuarske diktature 1929. otišao u emigraciju znatan broj istaknutih političkih ljudi iz Zagreba. To je urađeno sa znanjem i saglasnošću^v. Mačeka i vodstva HSS-a. To su bili prvaci-frankovci, i pojedinci iz desnog krila HSS-a.

Tako su Pavelić, Lorković, Jelić, Budak, Artuković, Perčec - a kasnije Košutić i Krnjević, brzo stupili u akciju, nalazeći se u permanentnoj posrednoj ili neposrednoj vezi sa Zagrebom, tj. sa Mačekom, Trumbićem, glavnim vodstvom HSS-a, klerikalnim vrhom u Zagrebu, tj. sa Stepincem.

Poznato je da se dr Jelić još 31. oktobra 1933. godine obratio direktno Hitleru s apelom za rešenje hrvatskog pitanja i priložio memorandum hrvatskih emigrantskih organizacija u SAD sa istorijom hrvatskog naroda u Jugoslaviji, moleći ga za podršku i pomoć. U korist dr Jelića i ustaškog centra u Berlinu su kasnije intervenisali: vojno-obaveštajna služba Abver, spoljnopolitički ured nacističke stranke, a zatim i Gestapo. Kasnije, posle 1933, veze ustaške

emigracije i nacista bile su stalne i neprekidne, produbljavajući i proširujući ih u raznovrsnim oblicima, sve do aprilskog sloma Jugoslavije.⁶

Posle ubistva kralja Aleksandra 9. oktobra 1934. godine u Marseju, glavno ustaško vodstvo (koje je organizovalo ubistvo) sklonilo se u Italiju, a Kraljevina Jugoslavija je iznela problem pred Društvo naroda, optužujući mađarsku vladu za saučesništvo u atentatu. Krajem 1936. kada su se počeli poboljšavati odnosi između Italije i Jugoslavije, jedno od pitanja koja je trebalo rešiti bila je i ustaška delatnost u Italiji usmerena protiv Jugoslavije. Jugoslovenski predstavnik u Društvu naroda u Ženevi dr Ivan Subotić, za vreme svoje posete Italiji u januaru 1937. godine, izneo je ustaško pitanje italijanskom generalnom direktoru za opšte poslove u Ministarstvu inostranih poslova Butiju (Butti Gino) i predložio mu da italijanski poslanik u Beogradu Indeli (Indelli Mario) da izjavu da će »ma kakav bio ishod pregovora (misli se na pregovore sa Italijom o raznim problemima - prim. V. T.), teroristička organizacija biti likvidirana i njena aktivnost obustavljena da ove ličnosti ... ne bi mogle dalje vršiti ma u kojoj formi aktivnost štetnu po jugoslovensku državu.«⁷

Međutim, Subotić je osećao da su Italijani »stvarno vezivali pitanje likvidacije (ustaške organizacije - prim. V. T.) sa potpisivanjem (opšteg - prim. V.T.) ugovora. »Tek 11. marta 1937. Cano je poslao svoj tekst kako da se reši pitanje terorista, kojim se zabranjuje njihov rad.«⁸

Interesantno je da je Cano insistirao na tajnosti tačaka II—VII teksta Deklaracije o zabrani rada i raspuštanju ustaške organizacije, verovatno zato što je u ustašama gledao izvesnu rezervu koju će upotrebiti kad nastupi povoljan trenutak, a i zato da se Italija ne bi kompromitovala ne samo u očima ustaša nego i u svetskoj javnosti, jer bi se javno priznalo da ih je Italija do tada pomagala. Uostalom, poznato je da se Italija nije pridržavala preuzetih obaveza. Ipak, Cano je pristao, ako se to bude tražilo od njega u vreme potpisivanja pakta (misli se na pakt od 25. marta 1937. godine - prim. V. T.), da dopusti da se deklaracija pokaže jednoj ograničenoj grupi »partijskih vođa i ambasadora prijateljskih zemalja«, ali da se ne predaje štampi, što je jugoslovenska vlada prihvatila.⁹

Kada su rukovodioci društva »August Senoa« jednim *Memorandumom* ukazali Paveliću na opasnost od spoljno-političkog povezivanja Hrvatske sa Italijom i Nemačkom, s obzirom na to da su te dve zemlje vekovima imale teritorijalne pretenzije na hrvatsko tle - on je preko Perčevića (iz bečkog ustaškog centra) odgovorio da ima potpune garancije za osnivanje nezavisne Hrvatske i očuvanje njenog teritorijalnog integriteta, i to ne samo od Nemaca i Italijana, već i od Engleza.

Ustaše su poznata legalna društva: »August Senoa«, »Matija Gubec«, »Demagoj«, »Eugen Kvaternik«, »Uzdanica«, »Križari«, »Junak« i dr. pretvorili u svoje jake ilegalne centre koji su razvili veoma široku političko-propagandnu delatnost, pod rukovodstvom najistaknutijih ustaških rukovodilaca - emigranata: Budaka, J. Markovića, J. Francetića, Kvaternika, Jelića i drugih. Ovi centri su, naročito 1939. godine, preko svojih mnogobrojnih legalnih i ilegalnih listova, časopisa i brošura, širili ustašku ideologiju i vršili moralno-političku pripremu za stvaranje nezavisne Hrvatske.

Pošto su se ustaše uvukle i u poluvojničke organizacije HSS - u Građansku i Seljačku zaštitu - one su najvećim delom rukovodile ovim organizaci-

jama ili su svojom propagandom pridobile njihovo rukovodstvo za svoju - ustačku - ideologiju.¹⁰

Još u decembru 1938. godine u Rezoluciji CK KPJ kaže se da se reakcija u Jugoslaviji, kao uporište nemačkog i italijanskog fašizma, oslanja na razne snage, kao što su: vlada Stojadinovića, JRZ, fašističke organizacije frankovaca u Hrvatskoj, hođerovaca (»borbaša«), nemačkih fašista itd.¹¹

U *Letku Ujedinjene studentske omladine od 17. oktobra 1939. godine* upozorava se omladina da »borba za mir, za vraćanje naše zemlje u normalno stanje, danas znači borbu protiv svih izazivača rata čija se delatnost oseća u zemlji (u Hrvatskoj služe fašizma-frankovci, u Srbiji pored Ljotića nekakva »Nezavisna omladina za narodnu odbranu« i druge grupice ..)«¹²

U *Raspisu Štaba Moravske divizijske oblasti od 23. oktobra 1939. o pojačanoj aktivnosti KPJ u vojsci i o njenom suzbijanju*, kaže se: »U sličnom smislu vrše propagandu i hrvatski separatistički elementi (frankovci i si.), ukazujući na neistinite vesti o nezadovoljstvu u vojsci, o nekoj pojačanoj akciji emigranata i si .. «¹³ Očigledno je da Štab ove oblasti brka pojmove i bezobzirno i nedozvoljeno izjednačava delatnost frankovaca sa komunistima, jer su komunisti imali dijametralno suprotne ciljeve - usmerene na odbranu zemlje.

Krajem 1939. godine frankovci su razvijali sve veću aktivnost kod omladine, naročito posle Sporazuma Cvetković-Maček, sa kojim se nikako nisu slagali, u čemu su ih pomagali i neki elementi iz desnog krila HSS, pa i neki funkcioneri Banovine Hrvatske.

U *Izveštaju nemačkog poverenika od 25. novembra 1939. godine* doslovno se kaže:

»... Treba konstatovati da Pavelić u Hrvatskoj, naročito kod mlade generacije, ima vrlo mnogo svojih pristalica. Za neraspoloženje hrvatske omladine karakterističan je rezultat studentskih izbora na Pravnom i Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, na kojima su Mačekove pristalice dobile 254 glasa, leva opozicija 100, a hrvatski nacionalisti (Pavelićeva grupa) 325 glasova: ova poslednja grupa bila bi, prema tome, najjača partija .. «¹⁴

Da je frankovački pokret u Hrvatskoj bio u porastu vidi se i iz *Izveštaja italijanskog poslanika u Beogradu od 7. decembra 1939*, u kojem se navodi da su na Zagrebačkom univerzitetu na izborima 3. i 4. decembra na *Medicinskom fakultetu pobedili komunisti, a na svim ostalim frankovci* (podvukao V. T.), a da su liste HSS svuda ostale u manjini. Poslanik dalje navodi da se u opoziciji prema Mačeku šire dve ekstremističke struje:

Frankovačko-nacionalistička među omladinom i komunistička među radničkom klasom, naročito na dalmatinskom obalskom pojasu. Zbog spoljnih uticaja, ekonomskih teškoća hrvatske radničke klase i nedostataka u merama vlade, komunistički pokret nailazi na vrlo pogodno tlo, dok se frankovačko-nacionalistički pokret 'bolje prilagodava nepomirljivom mentalitetu hrvatske omladine, koja je - sad kad je hrvatsko pitanje usmereno prema nizbrdici na kojoj će ga biti vrlo teško zaustaviti - neosetljiva prema formalnom i neiskrenom Mačekovom jedinstvu. .. (podvukao V. T.). Značajno je da sad frankovci nesumnjivog ugleda - kao Lorković - nastavlja italijanski poslanik - 'uspevaju da drie konferencije da bi opravdali već omalovažen Londonski pakt, objašnjavajući omladinskim masama kako se Italija još od 1915. godine, brinula da suzbije ruski uticaj na Balkanu i jadranskoj obali (podvukao V. T.). U omladinskim krugovima se, ne samo u grupi Budaka, Pavelićevog zamenika, otvoreno govori o italijanskom pokroviteljstvu nad Hrvatskom, koja bi trebalo da se prostire do Drine .. Ove frankovačke ideje se završavaju pridobijanjem nekih delova HSS i privlačenjem masa u mnogo većoj meri nego oprezni manevri i postojeća delatnost vodstva ove stranke .. «¹⁵

Na dan 10. juna 1940. godine, kada je Italija objavila rat Francuskoj, tzv. »Hrvatski nacionalni komitet« - 66 potpisnika - uputio je Canu apel za pomoć i podršku Italije pri stvaranju »Nezavisne Države Hrvatske«, koji dajemo

u *Prilogu 3*. U komentaru Redakcije Zbornika dokumenata Vojnoistorijskog instituta vidi se da su u tom komitetu bili ustaški elementi, čija se aktivnost svodila na rušenje Jugoslavije. Redakcija navodi da su, pored ovog, postojali razni manjinski i drugi komiteti profašistički orijentisani, koji su iz inostranstva radili na rušenju Jugoslavije iz koje su članovi tih komiteta emigrirali i svoj rad povezali sa Abverom. Ustaški emigranti, koji su iz Italije došli u Grac, obrazovali su svoj odbor pod nazivom »Hrvatski komitet.«¹⁶

Koliko su se frankovci bili osilili vidi se iz *Izveštaja Ministarstva inostranih poslova od U. jula 1940. jugoslovenskom poslaniku u Londonu o njihovim demonstracijama 8. jula pred engleskim konzulatom u Zagrebu*, kada su klicali Anti Paveliću, Musoliniju, Italiji, a protiv Engleske¹⁷

U *Izveštaju Štaba Primorske armijske oblasti od 3. oktobra 1940. ministru vojske i mornarice*, pored ostalog, kaže se da pavelićevci u poslednje vreme napadaju i vojsku i sa sigurnošću govore

»kako će u danom momentu, ne samo organi raznih vlasti, već i svi vojnici obveznici stupiti sa oružjem na njihovu stranu ... da nacionalni krugovi sa teritorije (Hrvati - jugoslovenske orijentacije i Srbi) svakim danom doživljavaju razna šikaniranja. Naročito su se (pavelićevci - prim. V.T.) okomili na 'sokole' zbog njihove ideologije, i jedva su dočekali protest Italijana zbog 'Sokolskog plakata', u kome se je pominjalo 'jedan narod od Soče do Vardara'. te je raspuštena Sokolska župa Sibenik-Zadar, zatvorene prostorije svih društava i popisana imovina ovih. Na 'sokole' su se okomili frankovci i HSS.«¹⁸

U *Proglasu CK KPJ od novembra 1940. godine* u neprijatelje koji iznutra upropašćavaju nezavisnost naroda Jugoslavije ubraja - pored raznih tipova u vladi, kao što je pop Korošec, reakcionarnih kapitalista, vrangelovaca i nekih bivših austro-ugarskih oficira u vojsci koji sabotiraju na sve moguće načine pripremu na odbrani zemlje - razne ljutičevce i frankovce koji rade za Hitlera i Musolinija i druge agente iz inostranstva.¹⁹

Komanda Primorskog žandarmerijskog puka izvestila je 3. oktobra 1940. komandanta žandarmerije da se među frankovcima iz Zagreba govori da će sile Osovine, po želji dr Pavelića, postaviti pitanje dr Mačeku da li se misli odreći Jugoslavije i kralja. Ako ne odgovori pozitivno, sile Osovine će preduzeti potrebne korake da se dr Pavelić nesmetano vrati u domovinu. To će dovesti do manje revolucije po gradovima dok isti preuzme vlast, ali će sile Osovine intervenisati ako bi za umirivanje pobune bila upotrebljena vojska i tako pomoći Paveliću. Dalje se navodi da se na zasjedanju ministara inostranih poslova sila Osovine imala doneti odluka o deobi Jugoslavije i uspostavi nezavisne hrvatske države iz krajeva hrvatske narodnosti izuzev Slovenije i Istre. U tom cilju je dr Mile Budak iz Zagreba uputio u Grac dr Josipa Dumandžića, a takođe je i dr Pavelić iz Italije prešao u Grac.²⁰

O razmerama organizovanja ustaškog pokreta u Hrvatskoj pre 6. aprila 1941. *Kvaternik* u listu »Spremnost«, Zagreb, 1941. kaže:

»Ustaškom pokretu je pošlo za rukom, blagodareći brižljivoj i planski sprovedenoj propagandi, da ne samo zvanične ličnosti i državne činovnike na hrvatskoj teritoriji, već i mnogobrojne članove policije i vojske prikupi tajno u organizaciju i da, sem toga, svojom dalekosežnom mrežom poverljivih ličnosti na terenu zadobije i hrvatski narod za ostvarenje nezavisne hrvatske države, što je od vjekada bila čežnja hrvatskog naroda, koja je drijemala u njegovoj duši, - ne dajući Beogradu osnovanog povoda, da u većim razmjerama istupi protivu ličnosti, koje su izgledale sumnjive.«

Ante Oršanić, u časopisu »Hrvatska smotra«, br. 9 i 10, Zagreb, 1941, u članku *Vloga Hn ata u slomu balkanske fronte*, na str. 540-548, između ostalog, kaže:

• Ona unutarnja, revolucionarna, rušilačka uloga, tj. ona uloga, koja je slom pospješila ne izvana, kao njemačka vojska, nego iznutra, tako da u toku borbe i sloma nije ništa bilo u redu, ništa bilo na mjestu, i u pravo vrijeme, ništa spremljeno i otpremljeno u pravi čas. ništa pucalo u prave ciljeve, ništa išlo kamo treba i ništa izvještavalo kamo treba, to je bila ona velika značajna i odgovorna uloga Hrvata u slomu balkanske Ironie .

Napomena: Podrobnije i dokumentovano o delatnosti ustaša u periodu od 1929. do aprila 1941. godine izneo je Bogdan Krizman u svom delu *Ante Pavelić i ustaše, knjiga 1*, »Globus«, Zagreb, 1979. a do kraja rata 1945. Fikreta Jelić-Butić u delu *Ustaše i NDH, SN Liber, Školska knjiga*, Zagreb. 1977. O delatnosti ustaša, odnosno frankovaca u aprilskom ratu izneto je u posebnom odeljku: *Tok operacija*.

NAPOMENE

¹ Sime Balen *Pavelić*, Zagreb. 1952, str. 12 IVO pojavi i delatnosti Ustaša posle šestojanuarske diktature, videti F Culinović. *Jugoslu/Hja između dva rata. II str. 5#-59. a o odnosima Stjepana Radića prema ustašama 1922. F Culinović, Jugoslavija između dva rata, 1, sir. 401—403*

• Ustaštvo je praktična primena starčevićanstva, s njime je identično i primenjeno na savremene prilike borbe« (B. Krizman. *Ante Pavelić i ustaše, knjiga 1*. »Globus«. Zagreb. 1979. str. 299-300) - iz Elaborata od 23 12. 1937.

² Pavelić je bio u aprilu 1929. sa Perćecom u Sofiji, gde je sa vodstvom VMRO doneta zajednička odluka, u formi deklaracije, za zajedničku borbu protiv Jugoslavije. Bugarska štampa je toplo pozdravila dolazak Pavelića u Sofiju Kasnije, u iulu iste godine Pavelić je sa Perćecom osuđen na smrt od Suda za zaštitu države. On je 1. septembra iste godine predao *Memorandum* Društvu naroda, u kojem je tražio da se uspostavi samostalna Hrvatska. (Bogdan Krizman. *Ante Pavelić i ustaše, knjiga 1*, »Globus«. Zagreb, 1979, str. 54, 75).

³ F. Culinović. n. d., sir. 13-14. U članku *Prilog proučavanju delatnosti ustaša do 1941.* objavljenom u »Časopisu za suvremenu povijest«. I—II. Zagreb. 1969. str. 61. Fikreta Jelić-Butić kaže da je ustaški pokret konačno organizacijski oformljen 1930. godine.

⁴ Iza Pavelića i Perćeca emigriralo je samo nekoliko ljudi, među kojima: Branko Jelić. Dido (Eugen) Kvaternik. Joža Milković, Drago Valenta. Vilko Pećnikar. Erih Lisak i nekoliko studenata, koji su služili kao agitatori.

⁵ Sime Balen, *Pavelić*. Zagreb. 1952, str. 16. Kralj Aleksandar se 1931-1932 zalagao da dođe do sporazuma sa Musolinijem ali je Musolini odbio sve njegove predloge, nadajući se da će se Jugoslavija ubrzo raspasti i da će on olako doći do »svoga plena u Dalmaciji i Hrvatskoj.« (B Krizman, n. d., str. 135-140).

⁶ Dušan Biber, *Ustaše i Treći Rajh*. »Jugoslovenski istorijski časopis« br. 2. 1964, str. 37-55.

⁷ Hoptner. n. d., str. 98-99, 109; *Subotić Stojadinoviću*, 6. marta 1937 (UK).

• Subotić je primio notu od Butija sledeće sadržine: »Njegova ekscelencija ministar inostranih poslova Italije spreman je da pošalje ministru Italije u Beogradu instrukcije da da sledeću izjavu jugoslovenskom ministru inostranih poslova . . . Njegova ekscelencija može upotrebiti prvi paragraf (verbalne note prim. V. T.) poverljivo i diskretno: ostali deo ove izjave, međutim, mora ostati potpuno tajna:

I. U svakom slučaju i nezavisno od rezultata tekućih pregovora, postojanje svih organizacija kao i aktivnost ličnosti upravljena protiv teritorijalnog integriteta i javnog poretka jugoslovenske države zabranjuje se sada i ubuduće.

II Pavelić, Kvaternik i drugi vodi biće internirani.

III Ovim vođama, kao i svim drugim ličnostima onemogućice se ma kakve aktivnosti, ^prečiće im se da održavaju dodir sa ostalim ljudima i stranim zemljama.

IV. Izvestan broj ovih ljudi bice deponovan u malim grupama ili individualno u italijanske kolonije kao radnici.

V. Italijanska policija će obavestiti jugoslovensku policiju o mestu ili mestima gde su gore pomenute ličnosti internirane ili konfinirane.

VI. Italijanska policija će saopštiti jugoslovenskoj policiji imena onih koji žele da se vrate u Jugoslaviju ...» (Hoptner, n. d., str. 110-111).

Međutim, šef ustaške bezbednosti Eugen Kvaternik je 1955. godine optužio Musolinija da je, navodno, maltretirao hrvatske separatiste i da su Italijani šest meseci posle ubistva kralja Aleksandra internirali sve ustaše osim Pavelića na ostrvo Lipare. (Eugen Kvaternik, *Riječi i činjenice*, »Hrvatska revija«, Buenos Aires, mart 1955, str. 56-59; Hoptner, n. d., str. 111-112. prim. 23).

* Hoptner, n. d., str. 113.

¹⁰ O radu Hrvatske seljačke i građanske zaštite videti sledeći odeljak.

" AR 1941, ZD, I, dok. 29. str. 124; ARP. reg. br. 7631 /III, 4-1/38.

¹² AR 1941, ZD, I. dok. 121. str. 404; AVII, F-17, reg. br. 62/4, k. 76.

AR 1941, ZD, I. dok. 128, str. 426; AVII, F-17, reg. br. 38/24, k. 79.

'« AR 1941, ZD, I, dok. 139, str. 469; AVII, film. NAV-N-T-77. reg. br. 1291/438¹².

¹⁵ AR 1941, ZD, I. dok. 147, str. 499-501; DDI. IX. 2. dok. 496.

'« AR 1941, ZD, I. dok. 237. str. 698-700; DDI. IX. 4. dok. 848.

" AR 1941, ZD, I, dok. 255, str. 749-750; AVII. reg. br. SIP Dubrovnik 15/103-104.

AR 1941, ZD, I, dok. 275. str. 805-806; AVII. F-17. reg. br. 26/4-4, k. 11.

AR 1941, ZD, I. dok. 325. str. 964; AIRPJ. reg. br. 22/U, 1-3 (40).

²⁰ AR 1941, ZD, I. dok. 276. str. 815-816; AVII. reg. br. 9/1-1; k. 60.

HRVATSKA SEUAtKA I HRVATSKA GRAĐANSKA ZAŠTITA

Hrvatski narod (naročito seljaštvo) bio je uglavnom okupljen oko HSS, verujući da se ona bori za njegova prava i nacionalne interese. Zbog toga je u dva maha, na parlamentarnim izborima 1935. i 1938, većinom dao svoje glasove Mačeku. Predstavljajući se narodu kao demokrata, Maček je težio da učvrsti svoj lični uticaj u stranci i autoritet vodstva stranke, ali je zapostavljao seljačke mase za račun krupnih kapitalista i reakcionarne inteligencije. Nekadašnja seljačka stranka braće Radića postepeno se pretvorila u stranku krupnih kapitalista hrvatske buržoazije koja je - zloupotrebljavajući poverenje naroda i oslanjajući se na pomoć spolja - nastojala da preko ove stranke ostvari svoje uske klasne interese. S druge strane, vodstvo HSS težilo je da ostvari uticaj i u radničkoj klasi preko reakcionarnog Hrvatskog radničkog saveza (HRS), a obrazovanjem *Gradanske* i *Seljačke zaštite*.¹ naročito posle 1935. godine, stvorilo je čak i neku vrstu *stranačke vojske*, koja je u aprilskom ratu odigrala značajnu ulogu. Deo ove organizacije, tzv. »Mačekova garda«, u početku od oko 50 ljudi, služila je za Mačkovu ličnu zaštitu. Novi odredi Zaštite su se počeli stvarati 1937. godine, tako da su do polovine iduće godine obrazovani u svim srezovima. Pored neposrednog zadatka - da zaštiti sastanke i zborove HSS i

funkcionere stranke - Zaštitaje, u stvari, morala biti spremna da u slučaju potrebe brzo izvršava zadatke vojne prirode.

Hrvatska seljačka i Hrvatska građanska zaštita stvorene su po ugledu na slične fašističke organizacije u Italiji i Nemačkoj. Duka Kemfelja, koji je rukovodio njenim osnivanjem, izjavio je 1937. godine: »Zaštita je otprilike kao u Nemačkoj SS trupe«. Prava namena Zaštite može se videti iz *Memoranduma* jedne grupe ustaški nastrojenih oficira bivše jugoslovenske vojske (kapetan Vladimir Kren, kasnije ministar u vladi NDH, poručnik Marijan Dolanski, potpukovnik Eugen Kurelac, kapetan Mirko Andrović, major Ivan Canić i major Franjo Džal) koji je predat nemačkom konzulatu u Zagrebu početkom februara 1941. U tom Memorandumu, upućenom »Velikom nemačkom narodu i velikom njegovom vodi«, veoma jasno se ocrtava prevratnička protivjugoslovenska zavera tvoraca Zaštite. U tom Memorandumu, pored ostalog, stoji:

»Hrvatski narod je stvorio svoju hrvatsku vojsku u jugoslovenskoj državi ... i svoju vojsku nazvao Zaštitom, da se njome štiti od neprijatelja Srbina ...

Rad organizacije dr Ante Pavelića u borbi za slobodu hrvatske države tekao je u istom smeru sa radom dr Mačeka.

Ovi naši drugovi (misli na oticire Hrvate, koji su istupili iz jugoslovenske vojske - prim V. T.) stvorili su vojsku za ovu borbu, stvorili su Zaštitu kao buduću vojsku slobodne Hrvatske ...

Zajedno sa funkcionerima HSS-a, pa i prvim vodama stranke, surađivali smo jer je stranačka vojska - po imenu - imala postati hrvatska vojska - po ulozi...

Vode HSS nama su u čestim razgovorima i pod svojom čašću i zakletvama izjavljivali, da Hrvatsku hoće i moraju osloboditi srpske prevlasti u svakom pogledu, u kom su se cilju s nama sagtasili i surađivali tako da se digne oružana pobuna za oslobođenje Hrvatske, u koju svrhu su bile i organizovane formacije Zaštite, te smo iste počeli naoružavati ...

I sam Maček je govorio o ulozi i zadacima Zaštite. U svojoj izjavi, Kren o tome kaže: •Maček je, nadalje, rekao Babiću (generalštabni major Ivan Babić - prim. V. T.) da se Zaštita smatra jezgrom iz koje će se poslije u seljačkoj državi stvoriti jaka seljačka vojska.²

»Maček je u Hrvatskoj govorio sa velikim autoritetom. Njegova HSS bila je više nego politička stranka u državi. Ona je gotovo bila država u državi (podvukao V. T.). Kao i Stojadinović (podvukao V. T.), Maček je bio od svojih pristalica aklamiran kao vođa. Dok je Stojadinovićeve omladina JRZ *paradirala* ti *zelenim košuljama* (podvukao V. T.), »Mačekova seljačka garda« - *marširala* je u *odelu od crnog i belog dornačeg sukna* (podvukao V. T.). dok je na čelu kolone jahao njihov *voda* (podvučeno u originalu) na belom konju.«³

Seljačka zaštita je bila brojnija; organizovana je po srezovima, obično pod rukovodstvom predsednika sreske organizacije HSS. U zaseocima i selima postojali su rojevi, a u opštinama vodovi i satnije. Ove stalne formacije imale su određene starešine, dok su bataljoni i pukovi formirani privremeno samo na paradama.

». . . U tu 'Zaštitu' naročito su rado ulazili ustaški agenti koji su joj kasnije dali separatistički protujugoslovenski karakter . . . njena jezgra zaista je bila seljačka . . . Odatle i njen naziv - *Hrvatska seljačka zaštita* (HSZ). Ali 'Zaštita' se formirala i po gradovima, gde je njeno članstvo pripadalo građanskom, i to malovaroškom elementu, koji je znatnim dijelom bio ustaški ili proustaški ili protujugoslovenski orijentisan. Otud i njen drugi naziv - *Hrvatska građanska zaštita* (HGZ). A upravo taj njezin dio pokazao je kasnije i svu svoju separatističku oštrinu u radu na rušenju jugoslovenske države.«⁴

Medu funkcionerima Hrvatske zaštite bilo je dosta ustaških elemenata, kao Zvonko Kovačević, zapovednik Građanske zaštite i Kvaternikov saradnik, koji je već 21. aprila 1941. postao ustaški pukovnik,⁵ a i sam Kvaternik je davao Mačeku uputstva o načinu organizovanja i strukturi Zaštite.⁶

Stvaranje Hrvatske seljačke i građanske zaštite donekle je zajedničko delo HSS i ustaša. Ideja o njenom stvaranju rodila se kod ustaša zbog njihove neefikasne terorističke delatnosti u zemlji (na primer neuspeli atentati na že-

leznicama, koje je organizovao Gustav Perčec, i »velebitski ustanak«, koji su organizovali Vjekoslav Servaci i Artuković). Kada su 1932. godine kod Pavlića (koji se nalazio u Italiji) došli Slavko Kvaternik iz Zagreba i Perčević iz Beča, razgovarano je o potrebi stvaranja izvesne poluvojničke organizacije u zemlji. Maček je prihvatio njihove sugestije za takvu organizaciju, jer je imao iste namere kao i oni.⁷

Pojedini pripadnici Zaštite imali su oružje koje su sami nabavljali, uglavnom lovačke ili zastarele vojničke puške. Građanska zaštita bila je najbrojnija i najorganizovanija u Zagrebu. I njene jedinice su formirane na teritorijalnom principu: po ulicama i kvartovima. Ona je imala bataljone kao stalne formacije i posebne jurišne satnije. Jurišna satnija bila je neka vrsta pomoćne policije, a imala je oko 200 najodabranijih pripadnika Zaštite. Građanska zaštita u Zagrebu brojala je oko 4000 ljudi. Postepeno je dobijala uniforme i posebne značke za činove. Ona je uoči rata iz policijskih skladišta dobila oko 1000 pušaka i nešto municije. Postojala je i u Bjelovaru, Osijeku. Vukovaru, Brodu, Sušaku, Splitu i nekim drugim mestima, a imala je i grupu *Konjičke zaštite* - oko 10 eskadrona, od kojih se jedan, uniformisan radi defilea na paradama, nalazio u Zagrebu, dok su se ostali nalazili u prigorskim, turopoljskim i posavskim selima.

Celokupna Hrvatska seljačka i građanska zaštita brojala je preko 100 sreskih seljačkih i 15 građanskih jedinica, 1 eskadron Građanske zaštite i oko 10 eskadrona Seljačke zaštite i 1 motorizovani odred, tj. oko 200.000 ljudi; njen zapovednik Duka Kemfelja bio je direktno potčinjen Mačeku.

Zaštita je bila poluvojnička organizacija, jer su njene jedinice vršile vojničke vežbe. Za vreme zimskih meseci 1938/39. godine u Zagrebu je održan kurs za zapovednike sreskih jedinica koji su, pored ostalog, slušali i predavanja iz vojnih predmeta.⁸

Ministar vojske i mornarice u svom izveštaju Str. Pov. D. O. br. 76 od 15. februara 1938. upućenom predsedniku vlade, između ostalog, detaljno govori »o separatističkoj akciji vodstva Hrvatske seljačke stranke i o organizovanju i radu ilegalne organizacije HSZ (Hrvatske seljačke zaštite - prim V.T. - pre-pis originala u Arhivi Državne komisije za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača (ADKRZ) br. 18923/XIV-13)... U više prilika imao sam čast da vam dostavim izveštaje komandanata II i IV armijske oblasti... o opasnoj organizaciji HSZ na teritoriji Savske i Primorske banovine... Uz ovu defetističku propagandu vrši se stalno organizovanje HSZ koja sve većma raste. Po podacima iz ovoga izveštaja -vršena je organizacija HSZ u 181 mestu Pr morske banovine i ima samo poznatih 4600 članova. Ove organizacije izvode redovne vežbe po vojničkom uzoru; za sada je najveći deo bez oružja, ali ima članova i sa oružjem, a po nekim obaveštenjima govori se, da će ove organizacije lako moći dobiti oružje. Cilj ovih organizacija se maskira u raznom vidu, ali se, po mnogim podacima, na njih polaže velika nada kao na sredstvo za izvođenje političkih ciljeva HSS putem sile i terora, što se je u nekoliko mahova do sada i potvrdilo ...«

Prema podacima iz *izveštaja komandanta Mornarice*, na dan 6. januara ove godine (1939.-prim. V.T.) HSZ u selu Vodice vršila je vežbu u vojničkom smislu i pod komandom vojnika ... Istoga dana u selu Vilicama izvođena je bataljonska obuka sa 300 članova. Pri ovoj vežbi primio je raport u svojstvu pukovnika predsednik bivše HSS iz Šibenika Dane Škarica, koji je navodno obećao da će organizacija dobiti uskoro oružje; imenovani je zakazao i velike

manevre organizacije HSZ u Grebaštici ... O ovome sam izvestio i Gospodina Ministra unutrašnjih poslova».⁹

Nemački poverenik u Beogradu, u svom izveštaju od novembra 1939. godine, povodom vojnih nemira u Karlovcu, a i onih u Zagrebu, između ostalog, iznosi da mobilizacija u septembru, u stvari, predstavlja neuspeh. U komentaru u prim. 2, stoji:

»U toku 22. i 23. septembra organi »Građanske zaštite.« HSS izvršili su u Zagrebu nekoliko premetačina u stanovima građana nacionalno orijentisanih i članova nacionalnih organizacija (sokola, četnika. JRZ-a itd) Ovom prilikom su pored fizičkog napada oduzimali gotov nuui koji su našli- Poverenik dalje prenosi još nekoliko incidenata koje su izvršili pripadnici HSZ fz izveštaja Gl. generalštaba (Obavešajno odeljenje) pod naslovom »Protiv-drZa\na dela«¹⁰

U Izveštaju italijanskog generalnog konzula u Zagrebu Canu od 30. januara 1940. o daljim planovima HSS i Maćeka kaže se (izvodno) da su kneza Pavla, za vreme boravka u Zagrebu

»impresionirali rezultati koje je dr Maček, uz povećanje svoga ugleda, postigao ovom prilikom ishođenjem donošenja izbornog zakona za hrvatski sabor i priznavanjem delatnosti Seljačke zaštite po vojnom uzoru. U stvari, sama organizacija je obavljala svoju službu kao pomoćna policija: međutim, u danima posete kneza Pavla gotovo čitavu službu javnog reda zamenile su formacije »Zaštite« dovedene spolja, u jačini od oko 15 000 ljudi, koje su vršile službu gradskih organa

.. Izgleda mi da u ovom trenutku Maček ne namerava da ponovno jasno postavi teritorijalno pitanje, jer mu te dobro poznato da bi Srbi jednodušno bili protiv njega. On više želi da učvrsti svoj položaj u Banouni Hrvatskoj (i u vezi s tim u državnom aparatu), bilo si varanjem hrvatskog pat lamenta. što boljim tehničkim i organizacijskim uređenjem hrvatskih formacija vojnog tipa aktuelno je stvaranje jedne vojne škole za pripremanje oficira Seljacke zaštite, kao i početno naoružavanje same Seljacke zaštite), bilo poboljšavanjem I/M šenja Sporazuma dobijanjem potrebnih finansijskih kompetencija, bilo pak da isposluje ru kovođenje javnom saobraćajnom službom u okviru Banovine Hrvatske ...«

U Izvodu iz pisma CK KPJ od avgusta 1940. godine, povodom godišnjice tzv. Sporazuma Cvetković-Maček, kritikujući rad njihove vlade, između ostalog kaže se:

»... Umesto slobode i demokratije hrvatska gospoda su odmah počeli majmunisati talijanskim fašistima i njemačkim nacional-socijalistima. stvarajući uniformisane organizacije pod nazivom »seljačke zaštite« i »građanske zaštite« da pomoću tih četnika teroriziraju narod na selu i u gradu i da se pomoću njih održe na vlasti... U Zagrebu je 7. septembra 1940. došlo do demonstracija protiv rata i skupoće, u kojima su policija i Maćekova »Zaštita« ranili 10 radnika . Teror, bespravije radničke klase, ubijanja po ulicama radničkih boraca, koncentracioni logori i tamnice, teror nad seljacima pomoću ne samo žandara nego i »Hrvatske seljačke zaštite«, pljačka seljaka u ime neke »seljačke demokratije«. kako hrvatska gospoda drsko nazivaju tu svoju tvorevinu, raspirivanje mržnje u narodu, raspirivanje nacionalnog šovinizma, strašno siromaštvo, bijeda i glad koja kao avet prijeti širokim narodnim slojevima, evo, to su rezultati godišnjice »Sporazuma«... .«¹¹

Posle martovskih događaja 1941. godine Zapovjedništvo Zaštite u Zagrebu smestilo je svoj Stožer na Ilicu br. 44. gde su se stalno nalazili Zvonko Kovačević i Duka Kemfelja. Ljudstvo je aktivirano, tako da je jedna trećina stalno bila na okupu u službenim prostorijama na Ilici, u Radničkoj komori, na Kaptolu, Savskoj i Selškoj cesti. Zvonko Kovačević je naredio pripadnicima Građanske zaštite da se ne odazivaju pozivu u vojne jedinice, već da se uvrste u svoje zaštitne jedinice. Nasuprot tome, po naređenju Kemfelja, koje je potpisao Maček, zapovednici kotarskih organizacija Seljačke zaštite upućivali su svoje ljudstvo na izvršenje vojne obaveze, a onima koji nisu pozvani naredili su da čuvaju svoja sela.

Sa znanjem Maćeka. u prostorijama Gospodarske sloge, održan je tih dana tajni sastanak rukovodstva Zaštite, kojem su prisustvovali Duka Kemfelja, Zvonko Kovačević, Milan Pribanić i dr. Na tom sastanku donete su odluke o načinu zauzimanja Zagreba i kako da se razoruža vojska.

Pripadnici Seljačke zaštite, koji nijesu bili pozvani u vojsku i oni koji se nisu odazivali vojnom pozivu, organizovali su službu po selima, a u Zagrebu je Građanska zaštita patrolirala gradom i postavila straže kod važnih objekata.

Posle Kvaternikovog proglašenja NDH i Mačekovog poziva pripadnicima HSS da se s novom vladom iskreno saraduje, Građanska zaštita u Zagrebu je osigurala, skupa sa redarstvom, ceste, ulice, poštu i telegraf, željezničke stanice, vodovod, električnu centralu, državne zgrade i urede. U isto vreme ona je razoružavala pripadnike jugoslovenske vojske koji su prolazili kroz Zagreb. Prema Kvaternikovoj izjavi, 10. aprila je dovedeno u Zapovjedništvo Zaštite oko 100 oficira i nekoliko generala, koje je Kovačević smestio u hotel »Milinov« i kasnije predao Nemcima.

U nekim delovima Hrvatske od 10. aprila je stupila u akciju Seljačka zaštita. Ona je razoružavala delove jugoslovenske vojske, prikupljala vojnu opremu i čuvala red. U tome se posebno istakla Seljačka zaštita na putevima: Zagreb-Sv. Ivan Zelina-Varaždin; Zagreb-Osijek; Zagreb-Sisak-Sl. Brod.

Kao zapovjednik Građanske zaštite u Zagrebu. Zvonko Kovačević je 10. aprila položio zakletvu Kvaterniku, koji ga je sutradan unapredio u čin pukovnika Zbora javne sigurnosti. Zapovjednik Kopnene vojske general Stancer, u naredbi od 12. aprila, obraća se »svim hrvatskim zaštitničkim organizacijama da odmah pristupe prikupljanju svega oružja i ratnog materijala«.

Pod zapovjedništvom Zvonka Kovačevića Zaštita je bila glavni Kvaternikov oslonac za uspostavljanje nove vlasti i u održavanju reda i mira u Zagrebu. Zbog toga, a i da bi je što bolje organizovao i pripremio za upućivanje sa domobranskim snagama u Bosni, Kvaternik je. u svojstvu zapovjednika celokupne oružane snage i ministra domobranstva NDH, 19. aprila potpisao sledeće rešenje:

»Obzirom na velike zasluge prigodom uspostavljanja Nezavisne Države Hrvatske *Građanska zaštita u Zagrebu od današnjeg dana je sastavni deo Hrvatskog Domobranstva*, te će prema tome organizatorno i disciplinski potpadati pod redovite vojne vlasti. To posebno tijelo zove se: »Hrvatski zaštitni lovci«. Ova odredba tiče se samo Hrvatske građanske zaštite u Zagrebu, a ne odnosi se ni na jednu drugu jedinicu ili formaciju bivše Hrvatske ili Građanske zaštite.¹

U rešenju poglavnika o objavljivanju *Temeljne uredbe o ustrojstvu Zapovjedništva i Ministarstva domobranstva*, od 16. aprila 1941. godine stoji:

»Da se ustojstvo (...) Hrvatske vojske organizira i vodi po uzoru i na principima koji su vrijedili za Hrvatsko domobranstvo do 1918. godine- Na laj način produžiti će se u našoj vojsci sve slavne tradicije prve naše vojske i njene slavom ovenčane 42. vrazje divizije«⁴

NAPOMENE

¹ Pribanic Milan, *Organizacija Seljačke i Građanske zaštite*. Zagreb, 1941, AVII, reg br. 2/3, k. 9 i 10.

² AVII. reg. br. 1/3-580. str. 61d. k. I. O. 10.

³ Hoptner, n. d, str. 215.

⁴ Dr Ferdo Culinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958, str. 107.

⁵ »Vjesnik vojnih naredbi i /apvojedi« br 1 12 april 1941, Zagreb

• Izjava Kvaternika. AVII, reg br 14/1-39. k 1. 0. 9

⁷ AVII. reg br. 1/3-580. str. 59-60. k. 1. 0. 10.

⁸ Pribanic Milan. isto.

⁹ AR 1941. ZD I. dok. 29. str. 127-128, prim. 10.

¹⁰ AR 1941, ZD. I. dok. 143. str. 478-479. prim. 2. str. 479; AVII, mikrofilm NAV-N-T-77. reg. br. 1291 734-36.

" AR 1941. ZD. I, dok. 172. str. 562-563; DDI. IX. dok 231.

¹⁵ AR 1941. ZD. I, dok. 265. str. 771-774: *Arhiva istorije radničkog pokreta Jugoslavije* (AIR-PJ), reg br. 14539/11. 1-8 (1941).

^o Ferdo Culinović, *Organizacija vlasti i oružane snage u Nezavisnoj Državi Hnatskoj*, »Vojnoistorijski glasnik« br. 3/1968. str. 132-199; Mladen CoTić, *Kopnena vojska domobranstva Nezavisne Države Hnatske*, »Vojnoistorijski glasnik« br. 2/1970, str. 170-227.

NACIONALISTIČKE I KLEROFAŠISTIČKE ORGANIZACIJE U SLOVENIJI

Na čelu slovenačke buržoazije i slovenačkog klerikalizma decenijama se nalazio dr Anton Korošec, katolički sveštenik koji je bio na čelu Slovenske ljudske stranke. Ova stranka je u toku drugog svetskog rata dala istaknute klerofašiste, kao što su Rožman, Lav Rupnik, Marko Natlačen, Miha Krek, Afsenek, Alojzije Novak i drugi. »Kao što su organizacije Slovenske ljudske stranke u vreme prvog svetskog rata, pod dr Ivanom Šušterčičem i dr Korošcem, izvele veliko nedelo narodne veleizdaje razbijanjem jedinstva slovenačkog naroda u otporu prema germanskom imperijalizmu, tako su i sada u drugom svetskom ratu, bivši saradnici dr Korošca i njegovi učenici ponovili ovo isto delo izdaje odmah u početku talijanske okupacije».¹

Centralna ličnost slovenačke reakcije i svih saradnika okupatora bio je ljubljanski biskup dr Rožman. I on je, kao nekada dr Jeglič i dr Korošec 1941, stvorio novo organizaciono žarište okupljanja svih klerofašističkih elemenata uoči drugog svetskog rata, a u aprilskim danima 1941. i kasnije u prvim danima okupacije izvršio delo veleizdaje slovenačkog naroda, stavljajući se javno i tajno, bez ikakvih ograničenja u službu agresora, odnosno okupatora.

Sve to što se negativno događalo u aprilskom ratu 1941. na tlu Slovenije, kao i kasnije, delo je klerikalizma dr Korošca, koji se kao stari agent Beča i Rima, sprovodeći jezuitsku politiku, decenijama, sve do svoje smrti, borio za dominaciju Katoličke crkve u Jugoslaviji, koristeći je, pored ostalog, i za političke svrhe u borbi protiv Beograda. Dr Anton Korošec je posle 1918, kao stub slovenačke reakcije i dugogodišnji ministar unutrašnjih poslova, obično stajao uz sve dvorske režime kralja Aleksandra i kneza Pavla, vešto noseći masku lažnog patriotizma. Slovenački klerikalizam je uoči drugog svetskog rata prerastao u klerofašizam, a 1941. godine biskupski dvor u Ljubljani postao je centar oko kojega su se okupljali profašistički i fašistički elementi za

sve vreme rata. Zato se slovenačka i akcionarna buržoazija postarala da, pod okriljem okupatora i Vatikana, formira kontrarevolucionarne, u stvari fašističke organizacije »Belu gardu« i »Katoličku akciju«, »Slovenačko narodno gibanje«, »Slovensku legiju«, akademski klub »Straža« itd. Ove borbene organizacije katoličke partije bile su u službi okupatora u borbi protiv Osvobodilne fronte, protiv KP Slovenije, u stvari, protiv svih udruženih napora slovenačkog naroda za oslobođenje od fašističkog ropstva i tiranije. Sve te organizacije su blagonaklono dočekale okupatora u proleće 1941. i pružale mu otvorenu ili prikrivenu pomoć i podršku u okupaciji zemlje.

Poluvojna organizacija »Združenje bojcev Jugoslavije« - »Boj« pojavila se u Sloveniji kao oslonac šestojanuarskom režimu. Ova organizacija bivših boraca za ujedinjenje jugoslovenskih naroda postala je udruživanjem organizacija »Zveza slovenskih vojakov« i »Zveza bojevnikov«, čija je politička aktivnost bila usmerena na utvrđivanje »narodnog i državnog jedinstva«. Tek u decembru 1933. došlo se je do nove organizacije »Boj« - sa osnovnim zadatkom da deluje »na širenju ideja 6. januara«. U januaru 1934. formiranje Centralni izvršni odbor kao vrhovni organ pokreta.

Ovaj politički pokret bio je organizovan u 250 opština, mada je imao uticaj na znatno širem području u Sloveniji. Ponekad, zbog kritičkog stava prema režimu i nekim predstavnicima na slovenačkom području, »Boj« je počeo dobijati pristalice u narodu. Pokret je već bio do 1934. razvio svoju delatnost na čitavom državnom području, primajući pomoć od vladajućeg režima, »zalažući se za vladavinu poštene i jake ruke i stavljajući se na raspoloženje kralju«.

Kasnije je vodstvo »Boja« potpalo pod uticaj klerikalaca i time se udaljilo od zvanične državne politike.

Pod pritiskom bana Draga Marušića, »Boj« se morao opredeliti »bilo za njega ili za Korošca«. Vodstvo »Boja« se izjašnjavalo da je vanstranačka organizacija i da se ne može priključiti nijednoj političkoj stranci. Usled međusobnih oprečnih političkih stavova, »Boj« se kasnije pocepao u dve antagoniističke grupe koje su iščezle posle 1935. godine sa političke pozornice. Postojale su i dve glavne nacističke organizacije folksdojčera - »Steierischer Heimatbund« (»Štajerski domovinski savez«) i »Kartnerbund« (»Koruški domovinski savez«). »Štajerski domovinski savez« se, od svog osnivanja 1940. godine, isticao kao aktivan propagator nacionalsocijalizma u Jugoslaviji, kao i »Kartnerbund« u jugoslovenskom delu Koruške. Posle okupacije Jugoslavije 1941, obe ove organizacije su istupale kao poluzvanični sprovednici nemačkog okupacionog sistema i nemačkog okupatorskog terorizma na ovom slovenačkom području. One su razvile živu akciju za integriranje ovog dela Slovenije s nemačkim Rajhom.²

»Katolička akcija«, organizacija unutar katoličke crkve, nastala je kao protivteža radničkim pokretima. Ona mobilise katolike-laike da sarađuju sa klerom u »hijerarhijskom apostolatu« katoličke crkve, s ciljem da ostvaruje zadatke i ciljeve koje postavljaju starešine katoličke crkve. Njen je glavni cilj bio da usmeri političku aktivnost katolika u pojedinim zemljama sa političkim ciljevima rimske kurije. Utemeljena je na najreakcionarnijim shvatanjima srednjeg veka.

U predratnoj Jugoslaviji »Katolička akcija« je bila aktivan propagator šovinizma, separatizma i ultranacionalizma. verske netrpeljivosti i jedan od

glavnih oslonaca fašističko-nacističke ideologije i agresije u toku drugog svetskog rata.³

NAPOMENE

¹ Viktor Novak. *Magnum Crimen*. Zagreb, 1948, str. 106O.

¹ Dr Ferdo Culinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Vojno izdavački zavod. Beograd. 1970, str. 104.

³ Enciklopedija Jugoslavije, tom 4. Zagreb, 1959, str. 157.

FEDERALISTICKO - SEPARATISTIČKE ORGANIZACIJE U CRNOJ GORI

Posle ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom 1918. godine u nekim oblastima Crne Gore postojao je separatistički pokret »zelenaša« (uglavnom pristalice kralja Nikole) koji je u prvim posleratnim godinama uživao podršku zvanične Italije i Vatikana, ali se posle zaključenja Rapalskog ugovora uglavnom ugasio. *Federalistička stranka*, u čijim je redovima bilo separatističkih strujanja, zasnivala je svoju politiku na federalističkom uređenju nove države. Pošto su sve ostale pristalice građanskih partija (Radnikalne, Demokratske i Zemljoradničke), tzv. »bjelaši«, bili izraziti predstavnici unitarističkog uređenja i ujedinjenja, to je između ovih dveju grupa u prvim posleratnim godinama vođena žestoka politička borba.¹

U predvečerje drugog svetskog rata klasna i nacionalna borba i na području Crne Gore dobijala je najraznovrsnije oblike. Posle 1935. Sekula Drljević je obnovio aktivnost Federalističke stranke sa separatističkim ciljevima, ali bez nekog naročitog uspeha, jer je snažni revolucionarni pokret sa KPJ na čelu preuzeo vodeću političku ulogu.

Posle okupacije Albanije 1939. fašistička Italija je jakom političkom i diverzantskom delatnosti pogodovala jačanju separatističkog pokreta u Crnoj Gori. Uviđajući takvu opasnost u »Biltenu« Odeljenja za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije za juli 1939. konstatovano je: »Na teritoriji Zetske banovine, a poglavito u srezovima: cetinjskom, barskom i podgoričkom, u poslednje vreme uporno se širi vest o skorom izdavanju Crne Gore od Jugoslavije i o dolasku crnogorskog princa na presto samostalne Crne Gore. Područnim upravno-policijskim vlastima sa teritorije predašnje Crne Gore naređeno je da preduzmu potrebne mere i bezuslovno na svome području spreče i onemoguće svaku separatističku akciju i suzbiju sve alarmantne i tendenciozne vesti kao i da protivu odgovornih lica najhitnije i najstrožije postupaju po zakonu«.²

Komunistička partija u Crnoj Gori preduzela je mere da suzbije ovu italijansku politiku. U svome proglasu pod naslovom »Braćo seljaci, radnici, građani i ostali rodoljubi Crne Gore«, sa potpisom »Crnogorska omladina«, ukazuje na sistematsku delatnost nekih separatističkih grupa (Stevan Popović).³

Zbog pojačane italijanske propagande u Crnoj Gori i Makedoniji, CK KPJ uputio je *Crnogorcima i Makedoncima sledeću poruku*:

»Od postanka ove države o vašim se nacionalnim pravima nije vodilo računa. Ova prava možete osvojiti samo u zajedničkoj borbi sa ostalim narodi-

ma Jugoslavije za demokratizaciju i nacionalnu slobodu, u bratskom sporazumu sa njima. Zato se ne dajte zavesti obećanjima italijanskih agenata jer oni spremaju ropstvo i vama i svim narodima Jugoslavije».⁴

Daje Italija uoči agresije na Jugoslaviju računala na podršku crnogorske Federalističke stranke, vidi se iz sledećeg pisma koje je *italijanski poslanik u Beogradu 15. VI 1940. uputio italijanskom konzulu u Dubrovniku*:

»Ova teška politička i ekonomska situacija mogla bi se uspešno iskoristiti za naše propagandne svrhe. Verovatno neće biti teško u ovakvoj teškoj situaciji pridobiti za naše ciljeve nezadovoljne Crnogorce, naročito kad se zna da fašistička Italija ima u Crnoj Gori još od ranije priličan broj simpatizera tzv. »crnogorskih federalista«.⁵

Posle 27. marta 1941. Italijani su nastojali da stignu u Crnu Goru pre Nemaca. Posle kratkotrajnog aprilskog rata, 17. aprila 1941. crnogorski separatisti (na čelu sa Sekulom Drljevićem) formirali su *Privremeni administrativni crnogorski komitet*, sa zadatkom uspostavljanja samostalne crnogorske države pod okriljem Italije. Već 19. aprila izašao je prvi broj »Glas Crnogorca« sa separatističkom parolom »Živjela slobodna Crna Gora«, a tih dana tzv. *Komitet za oslobođenje Crne Gore*, koji je obrazovala jedna izdajnička grupa vodećih ličnosti Federalističke stranke, svečano je dočekala ulazak italijanskih trupa na Cetinje.⁶

Odmah posle okupacije vodstvo Federalističke stranke, na čelu sa Sekulom Drljevićem i Savićem Markovićem - »Stedimlijom«, povezalo se sa Pavelićem i stavilo se u službu agresora, ukazujući mu pomoć u uspostavljanju okupacionog sistema. Trinaestojulski ustanak crnogorskog naroda, na čelu sa KPJ, presekao je sve nade okupatora i domaćih izdajnika.⁷

NAPOMENE

¹ Dr Dimitrije Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom*. Titograd. 1962, str. 409-469.

² Dr. R. Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori 1941-1945*. »Obod«. Cetinje. 1977. str. 17-30.

³ Arhiva Istorijskog instituta Titograd. V-1⁴»/39, *Bilten* za državnu zaštitu Min. unutrašnjih poslova, juli 1939.

⁴ AUT, III, 2-41 (39).

⁵ Arhiva istorije radničkog pokreta Srbije (AIRPS). br. 7616/11. 1-4 1939).

⁷ »Istorijski zapisi« br. 2. Titograd, 1961, str. 275-277.

BHATPE111HA MAKEAOHCKA PEBOAVU.HOHEPHA OPAHH3AUHJA (BMPO)

Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija (VMRO) osnovana je 1893. godine u Solunu, sa zadatkom da oružanom i političkom borbom protiv turskog feudalnog terorističkog režima obezbedi autonomiju Makedonije. Dve godine kasnije, pod pokroviteljstvom bugarskog dvora, u Sofiji je formiran *Vrhovni makedonski komitet* (»vrhovisti«) koji je svoje članove ubacivao u VMRO i njegov Centralni komitet, s namerom da ovu organizaciju potčini

uticaju bugarskog dvora radi priključenja Makedonije Bugarskoj. Tako se u VMRO, pored naprednog, revolucionarnog krila organizuje i *vrhovističko »desno« krilo*, koje pod imenom VMRO vrši terorističke akcije i atentate protiv личности koje su im se suprotstavljale. Na čelu ove terorističke organizacije, koja je postojala do kraja drugog svetskog rata, nalazio se Vančo Mihailov.'

Odmah posle poraza Bugarske u prvom svetskom ratu triumvirat Aleksandrov-Protogerov-Caulev pristupio je obnovi VMRO, a neposredno posle Versajskog mira 1919. Bugarska i Mađarska postaju poslušni instrument italijanske imperijalističke politike u borbi protiv nove jugoslovenske države. Tada počinje da se stvara velika zavera protiv Kraljevine SHS. u kojoj će VMRO, kao oruđe velikobugarske politike i osvajačke politike velikih imperijalističkih sila, imati značajnu ulogu sve do kraja drugog svetskog rata. Zato se ona, posle obnove, već 1919. godine, preko stranih diplomatskih predstavnika u Bugarskoj, povezala sa italijanskom i mađarskom vladom i separatističkim pokretima: hrvatskim emigrantima u Beču: Frankom, Perčevićem i Sarkotićem, crnogorskim federalistima u Carigradu, Perom Vukovićem, Vučerkovićem i drugima i albanskim grupama u cilju organizovanja antijugoslovenske diverzantske akcije. I pored unutrašnjih razmirica i neslaganja, VMRO je do 1926. delovala veoma agresivno i teroristički na području Makedonije, uz neprekidnu javnu ili tajnu podršku zvanične bugarske vlade (naročito posle obaranja Stamboliskog 1923) i stalno uplitanje velikih sila u »makedonsko pitanje« preko Beča). Razume se, vlada Kraljevine SHS se tome energično suprotstavljala ne birajući sredstva. Zato je Makedonija postala stalno poprište »malog rata«, u kojemu je najviše stradao nedužni makedonski narod.

Dolaskom Vanče Mihailova 1926. na čelo VMRO znatno je pooštrena teroristička aktivnost u Makedoniji. I pored zajedničkog demarša Male Antante u avgustu 1926. kojim se od Bugarske tražilo da rasturi Makedonski komitet, aktivnost VMRO se nije smanjila. A kada je iste godine sklopljen pakt između Italije i Albanije (u stvari uspostavljen protektorat Italije nad Albanijom), u Sofiji je otpočela nova velika kampanja protiv Kraljevine SHS, smatrajući da je tim paktom Kraljevina SHS izolovana i dovedena u vrlo težak položaj, tako da su stvoreni povoljni uslovi za ostvarivanje bugarskih pretenzija na Makedoniju. Pošto je VMRO znatno pojačala svoju aktivnost u obliku pojedinačnih atentata i ubistava, vlasti Kraljevine SHS (a kasnije i Kraljevine Jugoslavije) su primenjivale teške represalije protiv makedonskog stanovništva koje je velikim žrtvama u krvi i imovini plaćalo suparništvo velikosrpskog i velikobugarskog šovinističkog ekspanzionizma. (Videti *Prilog 1* - Stanje u Makedoniji i na Kosovu).

Raznovrsna delatnost VMRO, koja se od obične terorističke organizacije pi-etvorila u snažan politički instrument povezan sa mnogim centrima u Evropi, rezultat je, pored ostalog, izvanredne veštine i upornosti njenog vođe Vanče Mihailova. Nastojeći da za ostvarenje svojih planova pridobije i mladu makedonsku inteligenciju, on u mnogim evropskim gradovima stvara »Mla-dešku makedonsku tajnu revolucionarnu organizaciju« (MMTRO). Međutim, posle ubistva Protogerova i drugih krvavih obračuna između dva tabora u vrhovima organizacije, aktivnost VMRO na terenu počela je da opada posle 1932. godine.

Zbog međusobnog razračunavanja u taboru makedonstvujućih i anglo-francuske intervencije u Sofiji, bugarska vlada počela je da menja svoj odnos prema VMRO, a i bugarska javnost je bila nezadovoljna njenim radom. Bu-

garska buržoazija, koja se godinama nadala da će preko ove organizacije uspeti da ostvari prisajedinjenje Vardarske Makedonije Bugarskoj sve je više uvidala da njeni metodi ne odgovaraju postavljenom cilju. Na taj način, umesto da koristi Bugarskoj, VMRO je postala nezgodna za Sofiju i njenu politiku. Sve češći protesti beogradske vlade i pritisak zapadnoevropskih buržoaskih krugova na bugarsku vladu zbog nove serije atentata, prinudili su bugarsku vladu Kimona Georgijeva i Damjana Velčeva da 1934. raspusti VMRO. Vančo Mihailov je emigrirao najpre u Tursku, a zatim u Varšavu. Tada se saznalo da je italijanska vlada davala Vanči Mihailovu 10 miliona leva godišnje i da je snabdevala VMRO oružjem i opremom. Time je privremeno prestalo dejstvo VMRO u Vardarskoj Makedoniji.

Da bi ostvarila prisajedinjenje Vardarske Makedonije Bugarskoj VMRO je pod vodstvom Todora Aleksandrova, Aleksandra Protogerova i Vanče Mihailova tražila da se poveže i koordinira svoj rad sa svim spoljnim i unutrašnjim neprijateljima Jugoslavije. Tako je 20. aprila 1929, prilikom posete Pavelića i Perčeca Bugarskoj, došlo do sporazuma između Vanče Mihailova i Pavelića da se organizuje teroristička akcija na jugoslovenskoj teritoriji i da se stvore nezavisne države - Hrvatska i Makedonija - s tim da Hrvatska uspostavi granicu na Drini i da ove dve nove države - u interesu »definitivnog mira na Balkanu« - svoje granice pomaknu tako da dođu do neposrednog susjedstva preko Sandžaka i Kosova. Pored toga, vođe ovih terorističkih organizacija su se saglasili da stupe u kontakt s Albanijom, stavljajući joj u izgled proširenje svojih granica u pravcu njenih »etničkih aspiracija prema severu«, no ne na štetu Crnogoraca i Makedonaca. Koordinacija i ostvarenje aktivnosti ovih organizacija imalo se izvoditi pod okriljem i zaštitom Italije i uz podršku Mađarske. Ovim sporazumom predviđena je i raznovrsna političko-propagandna delatnost u svim zapadnoevropskim državama i centrima, a saradnja ovih organizacija funkcionisala je veoma uspešno za sve vreme do aprilskog sloma Jugoslavije 1941. godine.²

Posle ubistva kralja Aleksandra 9. oktobra 1934. u Marseju,

•Francuska istražna služba ubrzo je ustanovila počinitelje. Atentator... navodno je nosio tetovirane oznake Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), i po tome se zaključilo daje pripadao ovoj organizaciji... atentatorje bio neki Vlada Georgijev •Cernozemski«. te je kao lični šofer Vanče Mihailova, jednog od profašističkih prvaka tada u VMRO, bio posrednik i veza između Vanča Mihailova i Ante Pavelića, ustaškog »poglavnik«. Konačno je istraga utvrdila daje atentator prije dolaska u Francusku boravio neko vrijeme u Mađarskoj, gdje je (u emigrantskom logoru »Janka pusta«) poučavao ustaše u izvršenju atentata... istraga je nadalje ustanovila i to da atentator nije bio sam, već da je bio pri izvršenju djela u vezi s jednom grupom saučesnika, te da atentat nije uspio u Marseju, imala je druga grupa zavjerenika (ustaše) izvršiti atentat na kralja u Parizu.

Kasnija istraga povodom log atentata ustanovila je povezanost atentatora s fašističkom Italijom...«¹

Neposredno pre aprilskog rata, VMRO Vanče Mihailova je, po direktivama njenih imperijalističkih gospodara iz Rima, Berlina i Sofije, ponovno-uz masovnu propagandu - razvila svoju terorističku aktivnost na području Vardarske Makedonije. Tako su ubrzo oživele ranije veze i mreža špijunsko-diverzantske delatnosti. Iako je Mihailov bio napustio svoj raniji stav-da Makedoniju treba prisajedinici Bugarskoj - jer je uoči drugog svetskog rata računao daće pomoću Nemačke uspeti da formira makedonsku državu koja bi stajala pod nemačkim protektoratom, ipak su ondašnji vladajući krugovi iz Sofije blagonaklono odobravali ovu novu terorističko-diverzantsku aktivnost

VMRO, računajući da će im ona olakšati i ubrzati okupaciju makedonske teritorije. Zato je i razumljivo što je jedan deo makedonskog stanovništva, pod snažnom presijom straha, terora i propagande u danima aprilskog rata pružio pomoć organizaciji VMRO u slamanju otpora jugoslovenske vojske i brzoj okupaciji zemlje.⁴

U izveštaju Štaba granične trupe Pov. Đ. Ob. br. 3067 od 26. novembra 1940. godine, između ostalog, kaže se da članovi VMRO,

• po svoj prilici uz pristanak (bugarskih) vladinih krugova, otpočinj u već dosta otvoreno svoju akciju u cilju teritorijalnih zahteva . . . prema Grčkoj i Jugoslaviji«. Prema dobivenim podacima, Vančo Mihailov je početkom novembra kratko vreme boravio u Italiji da bi dobio pomoć za izdržavanje jednog makedonskog odreda »sa albanske teritorije u pravcu grčke granice, koji bi se popunjavao grčkim Makedoncima. Neki funkcioneri VMRO su, takođe, početkom novembra posetili italijanskog poslanika u Sofiji i ponudili mu saradnju ovog odreda, čiji bi članovi bili pasošima redovno prebačeni u Italiju, ali izgleda da je italijanski poslanik to odbio »sa zahvalnošću«.

Dalje se u izvještaju kaže da tom akcijom rukovodi predsednik Makedonskog naučnog instituta profesor Nikola Stojanov, koji se priprema da putuje u Mađarsku, Nemačku i Italiju, da bi za ovaj pokret prikupio novčana sredstva. Sem toga, sofijski studenti i članovi raznih »rodoljubivih organizacija« priredili su 15. novembra demonstracije u Sofiji, a pred italijanskim i nemačkim poslanstvima održani su govori, u kojima su Nemci i Italijani nazivani »spasiocima« zemlje, dok je masa kličala »Oslobodite nam Makedoniju«, a čuli su se i poklici protiv Jugoslavije.⁵

U martu 1941. italijanska vlada je dala 12 miliona lira rukovodstvu VMRO za dizanje pobune u Makedoniji, s tim da se ova akcija sinhronizuje sa akcijama ustaškog pokreta u Hrvatskoj. Ovoj odluci je prethodio sastanak Artuković-Čkatrov u Beču februara 1941. godine.⁶

NAPOMENE

¹ AR 1941. ZD. I. dok 321. str 944-947. prim. 2; AVII. F-17. reg. br. 56/3-1, k. 36.

² *Vojna enciklopedija*. / izdanje, tom 10, Beograd, 1967, str. 292

³ Ferdo Culinović. *Jugoslavija između dva rata, II*, str. 66.

⁴ *Vojna enciklopedija*, I izdanje, tom 10____str. 292.

⁶ AR 1941, ZD. I, dok 321, str 944-947; AVII, F-17. reg. br. 56/3-1, k. 36.

« AVII, reg br 26/4-1. k 1

MAĐARSKE FAŠISTIČKE I IREDENTISTIČKE ORGANIZACIJE

Nezadovoljna odredbama Trijanonskog ugovora o miru 1919. Mađarska je odmah posle svršetka prvog svetskog rata bila neprijateljski raspoložena prema novostvorenoj državi - Kraljevini SHS. Zato se u Bačkoj, Baranji i Banatu razvila šovinistička propaganda među mađarskim življem, osnivaju se razna mađarska društva i pokreti koji deluju po direktivama iz Budimpešte. Tako, • Nepker« - kulturno nacionalno udruženje, radi održavanja mađarskog duha, štampa list »Napio«. Mađarska revizionistička propaganda neprekidno raste,

naročitu posle dolaska nacista na vlast u Nemačkoj 1933. godine. Radio-propaganda iz Mađarske postaje vrlo aktivna, a katolički sveštenici, koji su bili politički privrženi mađarskoj manjini, efikasno su delovali po selima i gradovima.

Uoči drugog svetskog rata u krilu mađarske manjine javljaju se razne fašističke organizacije, kao: »Leventa«, »Mađarski kulturni savez«, »Partija strelastin krstova« (»Nviaskreresztes part«), »Rimokatolički krug« i druge, koje u danima aprilskog sloma Kraljevine Jugoslavije postaju realizatori mađarske okupatorske politike. U tom je naročito bio aktivan »Mađarski kulturni savez«.

Deo mađarske manjine u Vojvodini negovao je ideju o »Velikoj Mađarskoj«, koja bi, pored metropole, obuhvatila Slavoniju, Srem, Banat, Bačku i Baranju, Međumurje i Prekomurje, pa je u danima aprilskog rata željno očekivao mađarske trupe i sabotažama i diverzijama, a posebno propagandom, činio sve da olakša i ubrza njihov dolazak. I, zaista, već 12. aprila težnje mađarskog revizionizma bile su ostvarene - ulaskom mađarske vojske u Vojvodinu. Ona je odmah po ulasku u Bačku i Baranju, tj. već 14. aprila, otpočela da uništava srpsko i jevrejsko stanovništvo. Uz punu pomoć i podršku fašističkih organizacija mađarske nacionalne manjine nastalo je hapšenje, zlostavljanje i ubijanje srpskog, crnogorskog i jevrejskog stanovništva, a naročito onih koji su doseljeni u ove oblasti posle 1918. godine. Uporedo sa masovnim terorom sprovedena je i deportacija, tako da je do 25. aprila iseljeno preko 10.000 stanovnika, najviše iz novosadskog sreza. U tim zločinskim akcijama, fašističke organizacije mađarske nacionalne manjine imale su prvorazrednu ulogu. (Zbornik, *Zločini okupatora u Vojvodini 1941-1944*, Novi Sad. 1946, str. 68-93, 74, 52-67; Arhiva VII, k. 171-a, reg. br. 5/1).

ALBANSKE IREDENTISTIČKE ORGANIZACIJE

Albanija je u sklopu tzv. »istočnog pitanja« još od početka ovoga veka bila interesna sfera evropskih velikih sila u njihovim imperijalističkim planovima na Balkanu, a u jugozapadnim oblastima Kraljevine SHS - na Kosovu, u Metohiji i zapadnoj Makedoniji - odmah posle 1918. pojavio se iredentistički pokret. Zato je velikosrpska buržoazija najbrutalnijim metodama povelala žestoku borbu protiv albanske iredente. U tom cilju na Kosovu i u Metohiji formirala je stranku begova i bogatih građana albanske narodnosti *Džemijet*. Ona je nešto strahom i terorom, a nešto podmiu\un|em jednog dela feudalnog begovskog elementa albanske manjine, u tom području sprovodila politiku kolonizacije i odnarođavanja albanskog življa i oduzimanjem zemlje u korist kolonista bez ikakve naknade. Kolonisti srpske i crnogorske narodnosti bili su povlašćeni, a pripadnici albanske manjine takoreći nisu imali nikakvih prava i slobode. Sem toga, četnici i drugi srpski šovinistički elementi vršili su teška nasilja nad albanskim življem na Kosovu, u Metohiji i zapadnoj Makedoniji.¹

Na razvoj albanskog iredentizma u posleratnom periodu veliki uticaj imalo je nestabilno unutrašnje političko stanje u samoj Albaniji. Do 1926, Ahmet beg-Zogu, dok je bio veran Beogradu, nije davao javnu podršku iredentističkoj delatnosti Albanaca za izdvajanje iz Kraljevine SHS i priključenje Albaniji. Međutim, situacija se izmenila čim je Ahmet beg-Zogu 1926. sa Italijom zaključio tzv. Tiranski pakt. Od toga momenta italijanska vlada snažno i nep-

rekidno pomaže albanski iredentizam na štetu Jugoslavije, naročito od ulaska italijanskih trupa u Albaniju 7. aprila 1939. godine do aprilskog sloma 1941, pa i kasnije u toku okupacije - do konačnog oslobođenja Jugoslavije 1945.

Albansko poslanstvo u Beogradu i albanski konzulat u Skoplju postali su centri za pomaganje i podsticanje albanske iredente, naročito među studentima albanske narodnosti koji su osnovali svoje tajno udruženje »Besa«. Cilj ovog udruženja i aktivnosti albanskog poslanstva i konzulata bio je da se potkopavanjem i rušenjem Jugoslavije pripoje Kosovo i Metohija i deo Makedonije albanskoj državi. Ubrzo je »Besa« obuhvatila i mnoge druge albanske intelektualce koji su se nalazili u državnoj službi, pa i u jugoslovenskoj vojsci.

»Besa« je izvršavala uglavnom one zadatke koje je italijanska vojno-obaveštajna služba, preko albanskog poslanstva u Beogradu, postavljala rukovodstvu ove organizacije. Tako je albanska iredenta već 1927. postala instrument za obaveštajnu službu i diverzije usmerene protiv integriteta Kraljevine SHS, a kasnije protiv Kraljevine Jugoslavije i protiv Narodnooslobodilačkog pokreta, sve do sloma Italije 1943. godine. Do tada je italijanska vlada rukovodila celokupnom obaveštajnom, agenturnom i diverzantskom službom duž jugoslovenske granice preko svojih specijalnih centara postavljenih na albanskoj i delom na jugoslovenskoj teritoriji. Italijansko poslanstvo u Beogradu dobro je plaćalo članove organizacije »Besa«, sa zadatkom da na Kosovu i u Metohiji organizuju ilegalne čete,² koje bi u trenutku nastupanja »jugoslovenske krize« (mislilo se na izbijanje italijansko-jugoslovenskog rata) dočekale italijansku vojsku i diverzantskim akcijama u pozadini jugoslovenskih trupa omogućile joj lako i brzo napredovanje. Pored toga, »Besa« je imala zadatak da populariše Italiju na Kosovu i u Metohiji i pripremi stanovništvo albanske nacionalnosti da u datom trenutku dočeka italijansku vojsku kao oslobodiocu. I zaista, njeni članovi su na Kosovu i Metohiji formirali oružane grupe koje su posle dolaska italijanske vojske na ovu teritoriju počele da pale naseljenička sela i proteruju naseljenike. Organizovali su i velike manifestacije za doček italijanskih trupa i uključile se odmah u okupatorski aparat.

Uoči napada fašističkih agresora na Jugoslaviju u proleće 1941. zapostavljena, obespravljena, nacionalno ugnjetavana, ekonomski eksploatisana i potpuno osiromašena albanska manjina, a i pod uticajem inostrane propagande, bila je skoro sva obuhvaćena iredentom, tako da je u toku aprilskog rata najvećim delom stala na stranu agresora. Ona je, kao blagovremeno organizovana peta kolona, razorno dejstvovala na frontu i u pozadini jugoslovenskih trupa i time ubrzavala njihov slom u rasulo. Za vreme okupacije Jugoslavije mnoge ultra-šovinističke organizacije albanske iredente su, pod okriljem fašističke Italije, upotpunjavale sistem okupacije, pružajući punu podršku okupatoru, naročito u borbi protiv Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije. U tome su se naročito isticale organizacije »Besa« i »Bali Kombetar« (Bali kombetar), koje su se zalagale za stvaranje Velike Albanije, tj. za priključenje Kosova, Metohije i zapadne Makedonije Albaniji.

»Bali kombetar« (Nacionalni front), nacionalistički pokret u Albaniji, datira od 1939. godine, sa osnovnim zadatkom oslobođenja zemlje od Italijana. No, kako je programom bilo obuhvaćeno i uspostavljanje Velike Albanije priključenjem Kosova i Metohije, delova Makedonije i Crne Gore, borba protiv komunizma i slično, ovaj pokret je zauzeo neprijateljski stav prema Jugoslaviji već prvih dana posle njenog sloma, a kasnije, posle neuspešnih pregovora o saradnji, i protiv NOP-a Albanije. Sa Italijanima je saradivao poluprikri-

no, sa Nemcima otvoreno. Kapitulaciju bivše Jugoslavije je dočeka oduševljeno, smatrajući je povoljnom prilikom da otpočne stvaranje Velike Albanije. Uz podršku okupatora, polovinom aprila 1941. godine organizovao je bande za proterivanje sa Kosova i Metohije naseljenika Srba i Crnogoraca. Pošto su, proširenjem italijanske okupacione zone, ovi krajevi priključeni Albaniji, Italijani su od najšovinističnijih elemenata, radi pojačanja svoje vlasti, organizovali policijske, a zatim i razne poluvojničke dobrovoljačke formacije. Ove formacije su u početku terorisale mirno stanovništvo, a kasnije su služile za »čuvanje granica Albanije« i borbu protiv NOV u Crnoj Gori, Srbiji, Makedoniji, na Kosovu i Metohiji.³

NAPOMENE:

¹ Videti *Prilog I* - Slanje u Makedoniji i na Kosovu.

• Na primer, albanski iredentistički »Kosovski komitet« organizovao je tzv. »kačačke čete« u Jugoslaviji, naročito u 1940. godini (AR 1941. ZD. I. dok. 237, str. 698, prim. 2).

³ *Enciklopedija Jugoslavije. I.* Zagreb, 1955, str. 301-302

NEMAČKA MANJINA (FOLKSDOJCERI) I NJIHOVE ORGANIZACIJE

Nemačka nacionalna manjina je pred drugi svetski rat postala značajan instrument politike nacističke Nemačke, radi ostvarenja njenih planova za ekspanziju i uticaja na politički život Jugoslavije. Ona je još od dolaska nacista na vlast u Nemačkoj 1933. postala oruđe obaveštajne službe Trećeg Rajha, a neposredno pre početka aprilskog rata 1941. gotovo u celini se pretvorila u moćnu organizaciju za sabotaže i diverzije. Kao peta kolona, ona je u martovskim i aprilskim danima 1941. pružala dragocenu pomoć nemačkim armijama u toku priprema i za vreme njihove najeze na Jugoslaviju.

Na teritoriji Jugoslavije nemačka manjina je imala četiri grupe: grupu u južnoj Štajerskoj i rejonu Kočevja, grupu u Bosni (naseljenu posle okupacije Bosne i Hercegovine 1878), grupu u Hrvatskoj i Slavoniji i najkompaktniju grupu u Vojvodini.

Naseljavanje Nemaca u jugoslovenskim oblastima severno od Save i Dunava vršeno je u skladu sa osvajačkom politikom Beča, u cilju germanizacije srednjeg Podunavlja i daljeg prodora prema Jugoistoku. Zato su austrijske vlasti sve do 1918. favorizovale sve nemačke grupe na štetu srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda. Čak je i vlada Kraljevine SHS posle 1918. dala privilegovan položaj nemačkim manjinama, naročito u Vojvodini, da bi suzbila uticaj mađarske manjine i prohteve poražene Mađarske na ove oblasti. Zato su posle 1918. Nemci u Vojvodini dobili perspektive za nesmetan život i razvoj. Blagodareći pri\ilegovanom položaju, oni su 1920. u Novom Sadu stvorili svoju jedinstvenu organizaciju »Schwäbisch-deutscher Kulturbund« (»Svapsko-nemačko kulturno udruženje - »Kulturbund«), koja je u političkom, kulturnom i privrednom pogledu objedinjavala blizu pola miliona ljudi.

Ta organizacija je postepeno postajala moćan kulturni i politički faktor koji će odigrati veoma značajnu ulogu u razbijanju jugoslovenske države. Ona je u prvim posleratnim godinama imala 115 filijala na teritoriji Vojvodine, gde je do 1929. izdavala 26 listova na nemačkom jeziku (do 1918. na toj teritoriji nije imala nijednog svog lista), a već 1933. na teritoriji Jugoslavije bilo je 415 nemačkih kulturno-prosvetnih društava.

Nemačka manjina u Jugoslaviji imala je preko 140 preduzeća, od kojih 60 bankarskih zavoda sa ulozima od preko pola milijarde dinara 1929. godine. Sem u Sloveniji, ona u početku takoreći nije imala nijednu osnovnu školu u kojoj se učilo na nemačkom jeziku, jer se na osnovu tzv. Aponijevog školskog zakona u svim školama nastava izvodila samo na mađarskom. Međutim, po podacima od marta 1929. u 154 nemačke osnovne škole bilo je 570 odeljenja u kojima je školske 1929/30. godine 572 nemačka učitelja učilo 33. 304 dece. U to vreme, pored 6 građanskih škola (24 odeljenja i 721 učenik), Nemci su imali i gimnaziju u Novom Vrbasu (180 učenika), u kojoj je sva nastava izvođena na nemačkom jeziku. Staviše, jugoslovenska vlada je 1932. dozvolila da se otvori učiteljska škola sa nemačkim nastavnicima koji nisu bili jugoslovenski podanici. Celokupna nastava i u građanskim školama takođe je izvođena na nemačkom jeziku, a izdržavanje škola padalo je na teret države. U samom Beogradu, gde tako reći i nije bilo Nemaca, jugoslovenska vlada je 1931. osnovala nemačku osnovnu i građansku školu, a sledeće godine na teritoriji Savske banovine, gde ranije nije postojala nijedna nemačka škola, otvoreno je 46 odeljenja na nižim i 12 odeljenja na višim nemačkim osnovnim školama, u kojima je bilo oko 1400 učenika. Početkom školske 1931/32. godine Nemci su u Jugoslaviji imali 39 dečjih zabavišta, 620 osnovnih i 188 viših osnovnih škola sa ukupno 39. 843. dece. I u verskom pogledu nemačka manjina u Jugoslaviji očuvala je svoj raniji privilegovani položaj.¹

Iako je rad ove organizacije bio zabranjen 1924. i 1929, a u Sloveniji 1934. i 1936. godine, ona je neprekidno politički aktivno radila i posle dolaska Hitlera na vlast u Nemačkoj 1933. postala instrument politike Trećeg Rajha. Zato je vrhovno vodstvo nemačke Nationalsocijalističke partije (čim je došlo na vlast) obrazovalo »Savet za folksdojčere« (»Volksdeutscher«) sa njihovim izvršnim organom »Vomi« (»Volksdeutsche Mittelstelle«). U oba ova organa bili su odabrani iskusni i sposobni nacisti iz Hesovog (Hess Rudolf) aparata, koji su iz Berlina preko »Društva za nemstvo u inostranstvu« (»Berlin für das Deutschtum im Ausland«) dirigovali radom svih folksdojčerskih grupa u Evropi, a naročito najorganizovanijom, najbrojnijom i ekonomski najjaćom grupom u Jugoslaviji koja je pomagala nemačku ekspanziju i obaveštajnu službu.

Neposredno posle anšlusa, a naročito za vreme sudetske krize, policijske vlasti u Kraljevini Jugoslaviji vrlo su oštro istupile protiv akcije nacističkog obnoviteljskog pokreta za stvaranje jedinstvenog folksdojčerskog fronta. U organizacijama nemačke nacionalne manjine, odnosno nemačke narodne grupe, postojao je rascep: na jednoj strani staro konzervativno vodstvo »Kulturbunda«, a na drugoj obnoviteljski nacistički pokret pod vodstvom <h Avendera, lekara iz Pančeva, urednika lista »Folksruf« (Volksruf). Obnovitelji su bili isključeni iz »Kulturbunda« već 1935. godine. Da bi legalizovali svoju političku akciju, oni su 1937. godine kolektivno prišli »Zboru« Dimitrija Ljotića.

Politički program folksdojčerskog jedinstvenog fronta bio je vrlo sličan zahtevima koje je na kongresu Sudetskih Nemaca u Karlovim Vatinama istakao

njihov vođa Henlajn. Na intervenciju poslanika fon Herena (Heeren Viktor von), nemačko Ministarstvo inostranih poslova preduzelo je niz koraka i mera kako bi smirilo preterano ispoljenu nacističku delatnost u redovima folksdojčera u Jugoslaviji . . .

Načelnik kulturno-političkog odeljenja nemačkog Ministarstva inostranih poslova rekao je 17. maja 1938. godine:

»Mi sada, iz opštih spoljopolitičkih razloga ne želimo da folksdojčeri zauzmu opozicioni stav prema Stojadinovićevoj vladi, a isto tako nećemo da folksdojčerska grupa u Jugoslaviji sada posebno privlači pažnju«...

Posle Minhenskog sporazuma, ti spoljopolitički razlozi su otpali. U sporazumu sa Stojadinovićem, poslanik Ion Heren je oštro protestovao kod ministra unutrašnjih poslova dr Antona Korošeca navodno zbog nepravедnih odnosa prema nemačkoj manjini. Na zahtev fon Herena u Beograd je doputovao dr Luig, zamenik načelnika štaba »Volksdeutsche Mittelstelle«, centrale SS u Berlinu, koja je potajno rukovodila delatnošću svih folksdojčera u inostranstvu.

Na sastanku predstavnika glavnih struja iz nemačkih manjinskih organizacija u Beogradu, krajem oktobra 1938. godine. Luig je saopštio da svi folksdojčeri u Jugoslaviji u interesu nemačko-jugoslovenskih odnosa moraju glasati za vladinu listu Milana Stojadinovića i da ova direktiva mora ostati u najvećoj tajnosti.

Međutim, Stojadinović je tek 13. novembra u Novom Sadu primio delegaciju folksdojčera. Izgovarajući se da je kandidature na svojoj listi već raspodelio, on je pristao samo na dva folksdojčerska poslanička kandidata umesto zatražena četiri kandidata. U čitavoj predizbornoj kampanji JRZ je brižljivo izbegavala da na bilo koji način pominje podršku koju su, prema direktivi iz Berlina, pružili vladi folksdojčeri.

Prema mišljenju fon Herena, podrška folksdojčera bila je jedino moguća pošto se očekivalo da će Stojadinović i posle izbora ostati na vlasti. »Širokim krugovima narodne grupe ipak biće vrlo teško da glasaju za listu vlade, čiji se ministar unutrašnjih poslova već odavno pokazao kao nepomirljiv protivnik nemačkog življa u zemlji i koji je upravo poslednjih meseci doneo, ili se barem saglasio, sa mnogim policijskim merama protiv folksdojčera. merama koje su predstavljale svesno »šikaniranje«.²

Pošto je pobedila nova struja mladih nacističkih elemenata, već početkom 1939. »Kulturbund«, koji je konačno reorganizovan po nacističkim principima. počeo je da se agresivnije ponaša. Zato je načelnik Glavnog generalštaba general Simović, prema izveštaju nemačkog poslanika u Beogradu od 13. aprila 1939. godine, skrenuo pažnju nemačkom vazduhoplovnom atašeu »na postojeće krajnje razdražljivo stanje stanovništva i izrazio bojazan da bi agitovanje među folksdojčerima u Vojvodini, koje se odnedavno povećava, moglo dovesti do incidenata koji bi ozbiljno naškodili nemačko-jugoslovenskim odnosima«.

Fon Heren dugo izveštava Ribentropa da su ga folksdojčeri uveravali da su se pripadnici »Pokreta preporoda« (»Erneuerungsbewegung«) nedavno prilično eksponirali u svom radu na agitaciji, i nagovestili su da slede instrukcije iz Berlina.

»Ako se složite sa mnom. nastavlja Heren, daje zasada svako nespokojstvo politički nepoželjno, preporučujem da se Uprava folksdojčera (»Volksdeutsche Mittelstelle«) obavesti u tom smislu«.³ Pa ipak fon Heren je 19. ap-

rila 1939. godine predao jugoslovenskom ministru moštanih poslova protestnu notu zbog navodnih bezobzirnih postupaka jugoslovenske policije s nemačkim demonstrantima i pritvorenim petokolonskim elementima, a prema uputstvu Ministarstva inostranih poslova Rajha 13. maia iste godine predao je predsedniku vlade Dragiši Cvetkoviću *Memorandum* s protestom zbog »proгона nemačkih nacionalnih pripadnika u Kraljevini Jugoslaviji«. Izvesne mere Cvetkovićeve vlade bile su mlake tako da su za nacističke petokolonske bile više stimulans nego li suzbijanje subverzivne akcije, pa su i dalje nastavili da vrše pritiske. Karakteristično je daje i Milan Stojadinović, kao predsednik jugoslovenske vlade, uprkos svog proosovinskog stava, sredinom 1938. godine bio prinuđen da svojim potčinjenim organima, naročito banu Dunavske banovine, preporuča primenu represivnih mera protiv »turbulentnih pronacističkih elemenata u državi«, jer su foksdojčeri otpočeli agitaciju da se nemačka nacionalna skupina u Jugoslaviji ugleda na Sudetske Nemce u **Cehoslovačkoj**. Nacistički ispadi doveli su dotle daje čak i Stojadinovićeva vlada uhapsila veći broj nacističkih agitatora (prema pisanju »*Neue Züricher Zeitung*«-a od 18. maja 1938), ali su ubrzo pušteni na slobodu na intervenciju fon Herena i dalje produžili svoje petokolonske akcije.³»

Načelnik Glavnog generalštaba u svom predlogu ministru vojske i mornarice od 21. jula 1939. godine o merama za suzbijanje manjinske i komunističke propagande, između ostalog kaže:

»Interministerijalna komisija u svojim zaključcima po pitanju suzbijanja nemačke propagande u našoj zemlji izložila je situaciju ove propagande dosta opširno . . . Sami ciljevi nemačke propagande su usko prikazani. Trebalo je dokumentovano otkriti i krajnji cilj ove propagande jedne tako dinamične, disciplinovane i organizovane nacije, pa bi se reljefno pojavila i istina, da sve ono što izgleda samo kao cilj, nije ništa drugo, već sredstvo za postignuće krajnjeg cilja: dominiranje germanizma i podjarmljivanje svih manjih naroda koji se nadu na putu njene nacionalne ekspanzije«. (Podvukao V. T).

Zatim govori o nacionalsocijalističkoj koncepciji Nemaca, o »Kulturbundu« i o izradi detaljnog plana za suzbijanje propagande svih manjina u našoj zemlji sa opširnim konkretnim predlozima i merama.⁴

Nemački vojni ataše u Beogradu u izveštaju od 21. jula 1939, pored ostalog, kaže:

• Po mojem mišljenju, propaganda za poboljšanje položaja Nemaca iz Nemačke i pripadnika nemačke manjine u Jugoslaviji nije potrebna, s obzirom na sadašnje spoljopolitičko stanovište. I ovako i onako stvari se razvijaju same po sebi pod pritiskom geografskog položaja. Ukoliko je manje mešanja sa nemačke strane u pitanje manjine, utoliko će se pozdanije ispuniti želja da jedna jaka Jugoslavija bude naš saveznik, i samo u takvoj Jugoslaviji pripadnik nemačke manjine doći će do svojih punih prava«.⁵

Različiti međunarodni događaji, kao naprimer aušlus, sudetska kriza, razbijanje Čehoslovačke, podstakli su nadu Nemaca u Sloveniji da će moći da obnove nove organizacije »Švapsko-nemačkog kulturnog saveza«, pa su zbog toga 31. marta 1939, prijavili stvaranje 32 mesne grupe. Iako su u nekim krajevima održali osnivačke skupštine, već u aprilu vlasti nisu dozvolile obnovu »Kulturbunda« u Sloveniji sve do oktobra 1939, tj. tek u vreme drugog svet-skog rata, čim su nacisti odobrili pravila Slovenačkog prosvetnog saveza u Koruškoj. Osim pokrajinskog vodstva za Dravsku banovinu do početka 1941. godine bilo je organizovano još preko 50 mesnih grupa, i to u okruzima Maribor, Ptuj, Celje, Ljubljana i Kočevje. Prema podacima pokrajinskog statističkog biroa »Kulturbunda« u Sloveniji je 19. januara 1941. godine bilo 11.577 članova »Kulturbunda«, pri čemu nisu ubrojene mesne grupe Gornja Radgo-

na, Apače, Fišinci i Murska Sobota, koje su imale 8. decembra 1940. godine ukupno 691 člana, i već formirana grupa Crmošnjice. Prema tome, u Sloveniji je u to vreme u »Kulturbundu« bilo organizovano već preko 12. 268 Nemaca.⁶

Pošto su jugoslovenske vlasti, pre svega zbog nacističke usmerenosti i brojnih ispada nemačke omladine u Sloveniji, raspustile jednu za drugom sve mesne organizacije »Svapsko-nemačkog kulturnog saveza«, tamo gde su bila snažnija nemačka uporišta, Nemci su imali ilegalne političke »odbore petorice«. Takav odbor bio je, sasvim izvesno, u Celju. Poznat je i sastav takvog odbora za Kočevsku, koji se, početkom 1939, pred predstavnicima »Folksdojče Mitelštele« obavezao da će preuzeti »odgovornost za političko vaspitanje nacionalne grupe«. Takođe je morao da postoji takav odbor i u Mariboru. Nemački napad na Poljsku i početak drugog svetskog rata su među Nemcima u Sloveniji, koji su u to vreme obnavljali »Svapsko-nemački kulturni savez«, probudili nove nade za ostvarivanje nemačkih imperijalističkih pretenzija u Sloveniji, pa su na to počeli i da se pripremaju.

Cim je rat izbio, oni su u okviru »Svapsko-nemačkog kulturnog saveza«, i pored protivljenja nemačkog Ministarstva inostranih poslova, po uzoru odeljenja SA brzo i planski stvarali posebna odeljenja muškaraca od 18 do 45 godina i vojnički ih vežbali. . . . U siovenačkoj Štajerskoj jezgro tih jedinica činili su muški članovi nemačkih fiskulturnih i sportskih društava. U Mariboru je postojalo fiskulturno i sportsko društvo »Rapid«.

»Na .Rapidovom' terenu u fiskulturnoj sali je bilo izvežbanih 800 ili čak više mladih Nemaca kao ekipa .Kulturbunda'. .Rapidovim' sportskim terenom u Mariboru je prvi put odjekivao korak nacional-socijalističkih vaspilanih nemačkih kolona. Rapid'je u velikoj meri i dalje izvršavao već ranije postavljeni mu zadatak da nemačku omladinu fizički obuču i svetko-nazorski isškoluje te pripremi dan oslobođenja«.

U jesen 1940. nemačku ekipu u Mariboru organizovali su još bolje.

U Celju je u »Atletik-šport-ferajnu« (Atletik sport Verein) takođe organizovana nemačka ekipa; snažna jedinica Nemačke ekipe bila je i u Ptuj, ali je najsnažnija i veoma dobro organizovana bila Nemačka ekipa u Kočevskom. Tamo ju je izrazito nacističko okružno vodstvo »Kulturbunda« počelo da organizuje još 1939. godine. U jesen 1939. godine vodstvo Kočevskih Nemaca tajno se sastalo i odlučilo da će ustanoviti Nemačku ekipu. Čitavu Kočevsku je podelio na 25 područja i svi odrasli muškarci s pojedinog područja su predstavljali osnovnu jedinicu, tj. takozvani »Sturm« (Sturm). Pod nosom žandarmerijskih stanica i političkih kancelarija formirali su, obučili i angažovali šturmove. U svih 25 šturmove (s njihovih područja su kasnije pokrivena područja mesnih grupa »Kulturbunda«) bilo je 1560 »jedinstveno uniformisanih, u duhu nacionalsocijalističkog svetskog nazora vaspilanih i fizički osposobljenih muškaraca«.

Manje jedinice Nemačke ekipe bile su i u drugim krajevima Slovenije, tamo gde su postojale organizacije »Kulturbunda«. npr. u Dravogradu, Rušama, Marenbergu itd.⁷

U Izveštaju potpukovnika Dušana Bojovića o stanju u jedinicama 41. i 17. pešadijskog puka od 11. septembra 1939. upozorava načelnika Obaveštajnog odeljenja Glavnog generalštaba da su pripadnici nemačke nacionalne manjine, za vreme aktiviranja ovih jedinica, radili na stvaranju pete kolone.⁸

Ispadi petokolonaških nacista množili su se u takvoj meri da se u svojoj agitaciji za Treći Rajh nisu uzdržavali čak ni od izjava da su Slovenci »niža rasa«. Interesantno je da je Hitlerova izjava od 8. oktobra 1939. o mogućnosti

preseljenja nemačkih nacionalnih manjina iz susjednih država u Rajh izazvala paniku među slovenačkim folksdojčerima (naročito u Kočevskom kraju), ali je to ubrzo zamenjeno njihovom pojačanom agitacijom da se slovenački krajevi s nemačkom nacionalnom manjinom priključe Rajhu. »Kulturbund« je pojačao tu političku akciju u prilog Trećeg Rajha čak i u vojnim jedinicama.⁸» Zbog nepoverenja u manjine. *Ministarstvo vojske i mornarice svojim aktom* Str. Pov. Đ. br. 6265 od 28. septembra 1939. godine naređuje da se iz kruga rezervnih oficira odstrane rezervni oficiri nacionalnih manjina kao nepouzdan i (a pre svega Nemci i Mađari).

Načelnik Glavnog generalštaba je sa Str. Pov. Đ. Op. br. 4866 od 16. oktobra 1939. godine predložio ministru vojske i mornarice da se *uvođenjem polaganja ispita iz državnog jezika ograniči broj đaka neslovena u školama za rezervi ne oficire*, a time i njihov broj za unapređivanje i dobijanje svojstva rezervnih oficira.⁹ Na taj predlog Ministarstvo vojske i mornarice je sa Str. Pov. Đ. Br. 7268 od 22. oktobra iste godine izdalo naređenje Načelniku Glavnog generalštaba i potčinjenim komandama i ustanovama da se za đake neslovene, koji su upućuju u škole za rezervne oficire, uvede polaganje ispita iz državnog jezika.¹⁰

Ukoliko se bližila agresija na Jugoslaviju, utoliko je rad manjine bio sve organizovaniji, disciplinovan sprovedeci sve direktive iz Berlina. To se vidi i iz tzv. »Narodnog programa Nemaca Jugoslavije«, u kojem je dr Janko Sep početkom 1940. tražio od jugoslovenske vlade potpunu samostalnost u okviru jugoslovenske države. On je, sem toga, iste godine - posle nemačkih pobeda na Zapadu - u jednom govoru javno istakao da se nemačka »narodnosna grupa« ima smatrati delom čitavog nemačkog naroda i da uvek mora biti spremna da izvršava svaki zadatak koji joj Treći Rajh bude postavio.

Sem toga, on je tom prilikom istakao i to da »narodnosna grupa, koja se nalazi izvan granica Rajha, ispunjava svoj zadatak jedino ako ga smatra delom zadatka čitavog nemačkog naroda«. Prema njegovim rečima »nemački Rajh je ugrožen ako ne vlada južnom kapijom Rajha koja se nalazi u Sremu. Ta oblast uvek mora da stoji pod nemačkom vlašću, ako Rajh želi da sebi obezbedi dunavski put ka Crnom moru i da osigura zaleđe protiv svih uticaja Jugoistoka. Upravljanje delom Podunavlja u kojem su naseljeni jugoslovenski folksdojčeri je jedai. od najvažnijih zadataka nemačke 'narodnosne grupe', njena misija. To je prirodni centar 'Karpatske kotline', a ko njome vlada, vlada čitavim ovim prostorom«.¹⁰

Inspekcija zemaljske odbrane u svom izveštaju Pov. Đ. Ob. 2 br. 1423 od 15. marta 1940. godine izvestila je načelnika Glavnog generalštaba da je Ministarstvo poljoprivrede revizijom poslovanja nemačkih društava »Agrarija« i »Jugo-Agrar« u Novom Sadu ustanovilo mnoge nepravilnosti i nezakonitosti, i to preko mnogobrojnih zastupništava nemačkih fabrika poljoprivrednih mašina koje vrše eksploataciju raznim malverzacijama cena. *Zemljoradnička Centralna kreditna zadruga*, kao savez nemačkih kreditnih i privrednih zadruga, dala je svojoj firmi *zvaničan nemački naziv i nemački jezik uvela kao zvaničan*. Ona osniva nemačke zadruge i u Sloveniji na nemačkom jeziku (Kočevju, Mariboru i okolini) i daje velike kredite Nemcima za kupovanje zemlje. Sem toga održava vezu sa nemačkim bankama, dobija kredite od banaka u Cirihi, pomaže »Kulturbund«, daje pomoć za razna putovanja* Nemačku, krije statističke podatke o brojnom stanju porodica svojih zadruga i njihovom imovnom stanju, održava tromesečne kurseve za podesna mlađa lica radi nemačke propagande, priređuje razne parade i time utiče na raspolože-

nje Nemaca u Vojvodini, iako to nije njen zadatak, obilno kreditima pomaže Društvo za građenje kuća u Novom Sadu (»Habeg«) za nemačke kulturne i prosvetne ustanove u opsegu koji prećmašuje njena ovlašćenja. I u ovoj Zadruzi i u »Agrariji« nova struja zadojena je nacional-socijalizmom, i to se otvoreno priznaje. Ona je preuzela vodstvo u »Kulturbundu« i bori se za potpuno vladanje u svim privrednim i kulturnim ustanovama Nemaca u Vojvodini, a iz Berlina dobijaju instrukcije koga mogu, a koga ne smeju birati u uprave tih ustanova itd, itd. Najzad se predlaže da se rad svih ovih ustanova stavi pod jači nadzor." •

Predsednik Stalne komisije za utvrđivanje general Milan Radenković je u svom izveštaju Ministarstvu vojske i mornarice od 18. maja 1940. *sasvim otvoreno izneo nepoverenje prema nemačkom, mađarskom i albanskom življu i predviđao da ono može korisno poslužiti agresorskim padobranskim jedinicama za uništenje glavnih pozadinskih centara* (podvukao V. T.). Zato je predlagao mešovitu upotrebu ovog ljudstva i njegovo stavljanje pod komandu dopunskih pukova, obrazovanih od slovenskog življa. Iako se sa tim složio i načelnik Glavnog generalštaba, general Petar Košić, on nije bio odlučan da to sprovede izgovarajući se »političkim razlozima«.¹²

Glavni generalštab je u svom izveštaju Ministarstvu unutrašnjih poslova od 20. maja 1940. (dakle u vreme uspešnih operacija nemačke vojske u Francuskoj - prim. V. T.) naveo da u poslednje vreme seljaci nemačke nacionalnosti u Dobanovcima u svojim manifestacijama otvoreno i javno prete Srbima govoreći: »Pričekajte samo još malo pa ćete videti šta će biti i sa vama«.¹³

Nemački poslanik u Beogradu je u svom izveštaju Ministarstvu inostranih poslova od 20. maja 1940. naveo da se pobedonosna kampanja nemačke vojske na Zapadu u Jugoslaviji prati sa zaprepašćenom neizvesnošću, ne samo kao ogroman nemački uspeh, već i kao značajno jačanje Italije i njene moguće intervencije u pravcu Dalmacije i južne Srbije (Makedonije - prim. V. T.), što bi dovelo i do intervencije Nemačke. Poslanik dalje kaže da u Jugoslaviji postoje šovinistički elementi koji smatraju Nemačku i Italiju budućim neprijateljima, pa su i mere bezbednosti policije prema strancima i mere vojne bezbednosti dobile jedan naročit antinemački karakter. »Vlada je odlučila da preduzme oštru akciju protiv podstrekača nemira, ali neće biti u stanju da spreči nekoliko izolovanih incidenata i vređanja, čak ni u budućnosti, ali ni u kom slučaju nema neke ozbiljne opasnosti za folksdojčere i pripadnike Rajha koji ovde žive. No, u slučaju izbijanja rata, oni bi bili izloženi ozbiljnoj opasnosti«.¹⁴

Stab Dunavske divizijske oblasti sa Str. Pov. Đ. Ob. br. 123 od 13. juna 1940. godine obaveštava Komandu pešadije ove oblasti o reorganizaciji obaveštajne službe pripadnika nemačke nacionalne manjine i naglašava da će se ta obaveštajna i propagandna služba ubuduće vršiti po ćelijama. Centrala za kulturni savet ostaje u Novom Sadu, a centrala za nacionalsocijalistički pokret u Pančevu. Iz ovog pokreta se regrutuju članovi za »Kameradšaft« (»Kameradschaft« - »Udruženje drugarstvo«) koji ima dve sekcije SS i SA trupe, iz kojih će se birati članovi za *propagandne i obaveštajne ćelije*. Svaka ćelija ima svog »ćelfirera« (»Zellführer« - vođa ćelije) i pet članova. Mesni organizacioni lajter (Organisationsleiter - vođa organizacije) može biti samo ono lice koje je završilo obaveštajni ili propagandni kurs, a i ćelfireri moraju imati ovaj kurs. Članovi polažu zakletvu. Formiraju se i *ženske sekcije za obaveštajnu službu*. Pokret je pristupio i organizaciji *terorističkih sekcija*, a organizovanje se vrši

prema strogo utvrđenim uputstvima iz Rajha. Svaki član ima svoj zadatak i za njih se organizuju kursevi za razne akcije i sabotaze, pa čak i u Beogradu. Za članove sekcija u prvom redu dolaze u obzir lica koja su zaposlena po preduzećima, mehaničari i drugi kvalifikovani radnici, koji su oslobođeni vojne obaveze. Sekcije se osnivaju ne samo tamo gde ima Nemaca, nego i po ostalim mestima - čak i u Srbiji.

Iz komentara ovog izveštaja u prim. 4 se konstatuje da je nemačka obaveštajna služba uoči rata bila veoma razvijena među stanovništvom nemačke narodnosti u Jugoslaviji i da su Nemci stvarali svoju petu kolonu neometano od nadležnih organa. Vlada Cvetković-Maček bila je toliko zaplašena od Nemačke, da nije smela ništa ozbiljnije preduzeti da onemogući rad »Kulturbunda« i drugih nemačkih organizacija na širenju pete kolone, niti da iz svojih redova ukloni petokolonske ministre, kao što je bio ministar za fizičko vaspitanje Dušan Pantić i dr. Čak su i neki istaknuli nemački obaveštajci posle hapšenja ubrzo pušteni na slobodu i od strane visokih vojnih funkcionera, pa su neometano razvijali svoju špijunsku mrežu u Jugoslaviji. (Podvukao V.T.). Za prikupljanje podataka i obaveštajnu službu Nemci su slali i »turiste« u Jugoslaviju, čija je delatnost bila veoma razgranata i specijalizovana. Dalje se navodi veliki broj slučajeva rada tih »turista«.¹⁵

Uprava grada Beograda je sa Pov. II. br. 6149 od 20. juna 1940. godine obavestila Obaveštajno odeljenje Glavnog generalštaba o aktivnosti Nojhauzena (Neuhausen Franz) i nemačkog Saobraćajnog biroa u Jugoslaviji - u stvari centrale nemačke obaveštajne službe. Inženjer Nojhauzen, predstavnik nemačke privrede u Jugoslaviji i rukovodilac Saobraćajnog biroa, preko raznih ličnosti prikupljao je podatke, da bi obaveštavao i kneza Pavla, sa kojim je - prema njegovom (Nojhauzenovom) tvđenju - održavao prisne veze. On je, navodno, u sporazumu sa knezom prikupljao podatke o svim licima koja koče prijateljstvo između naroda Nemačke i Jugoslavije i takođe, po nalogu kneza, o đeneralštabnim i drugim oficirima koji održavaju bliske veze sa Englezima i Francuzima. On je obećao knezu da će svaki Nemačkin izbegavati sukobe i da je naredio da se članovi nemačke kolonije u Beogradu ne zadržavaju posle 24 časa po ulicama i javnim lokalitima i da se moraju pokoravati jugoslavenskim organima, jer će u protivnom biti proterani iz Jugoslavije.¹⁶

Glavni generalštab je sa »M« 2702 od juna (ili kraja maja) 1940. dostavio ministru vojske i mornarice i komandantima I i IV armijske oblasti opširno obaveštenje o aktivnosti nemačke manjine i organizovanju pete kolone u zemlji. U obaveštenju se, između ostalog, kaže da pod uticajem najnovijih nemačkih uspeha u ratu, nemačka manjina kod nas, dirigovana iz nemačkog Saobraćajnog biroa preko »Kulturbunda« i raznih nemačkih, naizgled sasvim naivnih udruženja i klubova u našoj državi, postaje sve agresivnija. Nacional-socijalističkom pokretu se pridružuju i oni koji su se do sada držali po strani. Tajno se iz Nemačke ubacuje, krijumčari i rastura oružje namenjeno za nemačke državljane u našoj državi. Nemačku manjinu obučavaju i organizuju naročiti ljudi iz nemačkih redova sa specijalnim kursovima za propagandu i održavanje destruktivnog zagranicnog rada. Pošto je sa sigurnošću utvrdio da se kod nas organizuje peta kolona. Glavni generalštab je došao do zaključka »da je neophodno potrebno preduzeti mere, energične, ali iz pojmljivih razloga obazrive, u cilju zaštite države od ovakvog rada neslovenskog življa i pete kolone«. Na kraju predlaže 11 konkretnih mera koje u tom smislu treba preduzeti.¹⁷

Glavni urednik nemačkog lista »Münchner neuste Nachrichten« (Münchner neuste Nachrichten) u svojoj »Belešci« od 1. jula 1940. godine kaže daje Cincar-Marković u razgovoru upozorio da bi »izvesni događaji od pre nekoliko nedelja u Berlinu mogli da dovedu do nesporazuma«. Glavni urednik smatra da je Cincar-Marković »ciljao na paniku koja se u Jugoslaviji širi pod parolom 'peta kolona' i na političke progone folksdojčera, nemačkih državljana i novinara iz Rajha«. Dalje je urednik rekao Cincar-Markoviću »da ovo u Berlinu sigurno neće naići na razumevanje pa i ako se uzme u obzir da izvesne policijske progone v lada nije želela«.¹⁸

Slab Dunavske divizijske oblasti je sa Pov. Đ. Ob. br. 666 od 2. jula 1940. godine obavestio potčinjene komande i ustanove daje Glavni generalštab sa Pov. Đ. Ob. br. 2 od 25. juna obavestio da je oko 900 Nemaca otišlo iz Kule, navodno na 2 godine na rad u Nemačku, a u stvari su otišli da tamo završe kurseve za pripremanje »pete kolone«.¹⁹

I'drulenje rezervnih oficira i ratnika je sa Pov. br. 117 od 29. septembra 1940. godine uputilo ministru vojske i mornarice Predstavku u kojoj se kaže da manjine u našoj zemlji, naročito nemačka, koja dobija velika novčana sredstva iz inostranstva, mogu neograničeno da kupuju nekretnine i predlaže da se mobilizacijski materijal ne sme poveravati na čuvanje pripadnicima manjina i da se uklone starešine nesloveni. Međutim, pošlo je u tom smislu već nešto učinjeno, domaće nemačke novine su objavile da se rezervni oficiri-Nemci razrešeni čina jave vodi »Kulturbunda« dr Sep Janku u Novom Sadu (koji je nedavno odlikovan od strane kraljevske vlade).²⁰

V izvodu iz Referata Mura Bakica (o radu u vojsci) na Petoj zemaljskoj konferenciji od 19-23. oktobra 1940. pored ostalog, zahteva se izbacivanje petokolonaša i njihovo stavljanje pod sud i kaže

•Neposredna zadaća komunista u vojsci mora bili borba protiv pete kolone, njihovog izdajničkog, špijunskog i saboterskog rada. Konkretno raskrinkavati njihov štetočinski rad, mobilisati vojnike protiv njihovih predavanja, objašnjavati povezanost njihovog rada sa defetističkom i kapulantskom politikom vlade Cvetković-Maček«.²¹

Stab Dunavske divizijske oblasti je sa Pov. Pov. Đ. O. br. 1137 od 14. novembra 1940. obavestio Garnizonsku upravu u Zemunu da je jedna grupa Nemaca iz Rajha, pošto su prethodno naučili naš jezik, došla u našu zemlju i nabavila nepokretna imanja, iako su strani državljani: da se već duže vremena iz Nemačke krijumčari oružje za nemačke manjine u Jugoslaviji, i to rastavljene puške i automati koje prenose brodovima čiji su vlasnici Nemci jugoslovenski državljani; da je centar ove akcije, kako izgleda, u Apatinu i da se na taj način vrši planska kolonizacija Nemaca i njihovo naoružavanje.²²

O radu Karla Krausa (Krauss Karlo Lot), SS-ovskog majora, glavnog noverenika SS obaveštajne službe za inostranstvo, kasnije šela Gestapoa u okupiranoj Srbiji, a pre rata »činovnika« Saobraćajnog biroa u Beogradu, Glavni generalštab je imao prilično detaljne podatke. U Izveštaju P« br. 1282 od 2. decembra 1940. o petoj koloni, između ostalog, se kaže:

•Organizovanjem članova »pete kolone« u našoj zemlji rukovode naročita lica, koja su zaposlena prividno u nemačkom Saobraćajnom bilou. Prema obaveštenjima, sva ovakva lica odigrala su značajne uloge u zemljama, koje su potpale pod nemačku okupaciju. Među takvim licima bilo je i nemačkih aktivnih oficira. Međutim, do pre izvesnog vremena takva lica nisu dejstvovala u nemačkom saobraćajnom birou.

Karl Kraus Lot, činovnik nemačkog Saobraćajnog biroa, jedan je od najvažnijih organizatora nemačke »pete kolone« u Jugoslaviji. On je u julu 1940. godine boravio u Berlinu i po povratku u Beograd pričao je svojim saradnicima, da je podneo Berlinu lcrpan izveštaj

0 organizaciji 'pete kolone' u Jugoslaviji i da su u Berlinu neobično zadovoljni njegovim radom.

Prema novim obaveštenjima, Karl Kraus dobio je u Berlinu nove instrukcije za dalje organizovanje 'pete kolone' u Jugoslaviji i o njemu se u birou sada govori kao o faktoru kome je poverena delikatna dužnost posle pauze od ' ' meseca. On je počeo ponovo da organizuje članove 'pete kolone' i da drži specijalna predavanja u prostorijama bivšeg Čehoslovačkog poslanstva u Kralja Aleksandra ul. br. 22. Ovim predavanjima, pored Nemaca iz Rajha, prisustvuju i Nemci iz naše zemlje. Kursisti su podeljeni na grupe do po 6 lica. Predavanja se drže dva-tri puta nedeljno i po partijama. Ovim predavanjima prisustvuje i veći broj nemačkih studenata iz »Suevije«²³

Stab Dravske divizijske oblasti u izveštaju Pov. Đ. Ob. br. 607 od 27. decembra 1940. godine naveo je da se na njegovoj teritoriji, naročito u Kočevskoj oblasti, nastoji svim silama da se svi Nemci i njihovi simpatizeri upišu u »Kulturbund«. kako bi se na taj način u spiskove prikupila odlučujuća masa koja bi, u svoje vreme, mogla kad se ukaže pogodan momenat, da traži sva prava jednog naroda, ne birajući ni sredstva ni načine samo da se postigne cilj. Sem toga, »poverenici, 'Kulturbunda' putuju iz kraja u kraj, često i pod maskom trgovačkih putnika, pa nudeći svoju robu po kućama šire nemačku propagandu, obećavajući razne beneficije onima koji se budu upisali, kao i dobro zaposlenje kad bude došla nemačka vojska«²⁴.

V Izveštaju od decembra 1940. godine nepotpisani autor (verovatno komunist) piše o delovanju 'pete kolone' u Ibarskoj diviziji, zatim o velikim nedostacima u radu vojnih okruga, komandanata skladišta, tolerisanju krivaca, nesposobnosti oficira i podoficira, njihovom neljudskom odnosu itd. On dalje kaže da se u vojsci i narodu traži oslon na SSSR, a nepovoljno gleda na petokolonašku politiku vlade.²⁵

Komandant Prve armijske oblasti je sa Pov. Đ. Ob. 2 br. 5493 krajem 1940. godine obavestio Glavni generalštab o aktivnosti nemačke manjine u Vojvodini. U komentaru ovog izveštaja, prim 2, Redakcija Zbornika dokumenata, *Aprilski rat 1941.* kaže:

• Reč je o pregovorima nove uprave »Kulturbunda« sa jugoslovenskom vladom oko odobrenja zahteva postavljenih u »narodnom programu Nemaca u Jugoslaviji«, a u prim. 4.5 i 6: Mladi članovi »Kulturbunda« (za razliku od starijih, konzervativnih) imali su svoj program 'obnove' ove organizacije. Zbog loga su se zvali 'obnovitelji' ('Erneuerer'), a njihov pokret 'Pokret obnove' ('Erneuerungsbevegung').

Kulturbund« je organizovao prikupljanje dobrovoljnih priloga za zimsku pomoć Nemačkoj 1940/41. Suma od 1.050.000 dinara poslata je preko nemačkog poslanstva u Beogradu, Organizaciji nemačke zimske pomoći ('Winterhilfswerk')."

Komanda Dravske divizijske oblasti je posle ovog izveštaja, u januaru 1941. godine uputila izveštaj o opštoj delatnosti nacista u Sloveniji:

»Rad nemačke manjine ... uzeo je u poslednje vreme veliki zamah. Organizacija se razvija brzim tempom u svim pravcima . . . Došlo je dotle da svoje sekcije obrazuju čak i dečje dadilje i babice! Sigurni u pobjedu Nemačke, oni istupaju na svim sastancima i zborovima po obrascu nacional-socijalističkih zborova u Rajhu. Nose uniforme Nacional-socijalističke stranke. Sale u kojima priređuju zborove uređuju se po ugledu na slične sale u Nemačkoj. Sviraju u fanfare i dobuju na doboše nemačkog oblika, postrojavaju se itd. Sve to nije predviđeno u postojećim pravilima, a najmanje nošenje NS i NS-DAP uniformi, ali se nemačka manjina ne obazire na to, jer naše vlasti nisu našle za shodno da ovo zabrane. Kraljevska banska uprava uputila je pitanje Ministarstvu unutrašnjih poslova kako treba u tom pogledu da postupi, ali u vezi sa ovim nije dobila još nikakve direktive.«²⁷

U veoma opširnom *Obaveštajnom biltenu Treće uprave nemačke Službe bezbednosti od 27. januara 1941. godine*, između ostalog, kaže se da su vođi nemačke narodne grupe dr Sep Janku (Sepp Janko), prilikom razmene mišljenja sa predsednikom vlade Cvetkovićem, data razna posebna obećanja u pogledu ukidanja protivnemačkih mera. Predsednik vlade naročito je davao uveravanja da se nemačka narodna grupa može slobodno razvijati u smislu nacionalsocijalističkog pogleda na svet »i da će se kazniti svaki (time je mislio na vlast) koji radi protivu ... manifestacija nemačke manjine.

•Upi kos tome *prolivnemačko raspoloženje protivit nemačke narodne grupe* (podvučeno u originalu! održava se i dalje. To je, pre svega, došlo do izražaja u tome što je dosada od oko 140 rezervnih oficira degradiranih zbog nacionalne pripadnosti samo tridesetorici vraćen čin. Za 7 srezova, u kojima nemačko stanovništvo ima apsolutnu ili relativnu većinu, predsednik vlade je svojev remeno obećao postavljenje Nemaca za načelnike srezova. Dosa-da ie, međutim, samo u jednom jedinom srezu postavljen zamenik sreskog načelnika sa aktivnim funkcijama kojeg je predložio vođa narodne grupe, nijedan Nernac nije postavljen za opštinskog beležnika- Pored toga ponovljena obećanja vodstvu narodne grupe od strane banske uprave i predsednika vlade nisu urodila plodom. Oni nisu u stanju ni da spreče sve veći niz istupa, maltretiranja i napada sa srpske strane protivu pripadnika nemačke narodne grupe, a ni da im za to pruže odgovarajuće zadovoljenje

Pored toga, podban, kao predstavnik predsednika vlade, u najnovije vreme prebacuje nemačkom »Kulturbundu« da je u svojem radu prekoračio granice svojih statuta, zato što propagira nacionalsocijalizam, koji je prema »hvatanju podbana politika Partije

Dalje se detaljno izlaže kako se »kurs prema Nemačkoj menja s obzirom na povoljnost ili nepovoljnost situacije i kako se uvek zaoštrava kad je situacija povoljna, kao, na primer, posle poraza Italijana u Africi, a kad je nepovoljna, kao posle pobeda Nemačke na Zapadu, onda se ističe prijateljstvo sa Nemačkom i naglašava da manjina treba da bude most koji će povezivati Nemačku i Jugoslaviju. Dalje se kaže da je *Rezervni potpukovnik Jovanović* postavljen za predsednika jednog odbora koji ima da spremi crne liste.

»U ove spiskove uvešće se svi Nemci iz Nemačke i Jugoslaveni koji konspirišu sa Nemačkom, kao i svi vođi nemačke, mađarske i bugarske manjine. U slučaju upada u Jugoslaviju, učiniti bezopasnim sva lica navedena u spiskovima.

Kampanja protivu Nemaca, naročito od strane Srba i Slovenaca, ispoljava se u sve većem *privrednom ugnjetavanju pripadnika nemačke narodnosti* (podvučeno u originalu) u Jugoslaviji. »Pre kratkog vremena Banska uprava u Ljubljani izdala je poverljiv raspis da joj se dostave u tri primerka spiskovi članova svih mesnih grupa švapsko-nemačkog »Kulturbunda«. s tim da se ne traže istovremeno od svih podružnica, već postepeno da ne bi bilo upadljivo«.

Zatim se u biltenu navode mnogi primeri o navodnim *maltretiranjima i nasilnim aktima protivu pripadnika nemačke nacionalnosti* (podvučeno u originalu)²⁸

Stab za utvrđivanje Dravske divizijske oblasti (koja je obuhvatala Sloveniju) u svom izveštaju Generalštabu od 24. februara 1941. godine kaže:

•U poslednje vreme sve češće se dešava da su na vežbu u posadne bataljone - u koje imaju i ratni raspored - pozvani obeznici za koje se zna da su najistaknutiji hitlerovci i kao takvi mogu nam u posadnim celama duž granice biti od najveće štete. Vojni odsek u svoje vreme slao je tačne podatke Komandi vojnog okruga sa spiskom svih hitlerovaca i nadležnih u Mariboru, a ipak su i pored toga bili po ratnom rasporedu dodeljeni u posadni bataljon. Ovo se ne dešava samo u opštini Maribor, nego i u svim srezovima prosto s toga što vojni okrug ne beleži šta je ko. Skrenuo sam pažnju svojim poznanicima oficirima na ove pojave, a odgovor je redovno bio »znamo mi šta radimo' ili »pa to nije ništa!' i tako dolaze u našu odbrambenu liniju najgori hitlerovci. Došli su čak na vežbu i u vojni okrug kao pisari i bili uklonjeni tek posle moje intervencije kod obaveštajnog oficira« ...

Očigledno je da su i u vojnom okrugu radili petokolonaši.

Gradački list »Tagespost« i novosadski »Deutsches Volksblatt« ispunjeni su prvih meseci 1941. vestima o kretanju akcija nemačkih »nacionalnih pripadnika«, o »Kulturbundu«, o osnivanju raznih grupa »Svapsko-nemačkog kulturnog saveza«, o mnogim nemačkim ostentativnim manifestacijama pune solidarnosti nemačke nacionalne manjine s vladom Rajha. U Osijeku »Kulturbund« razvija veoma živu delatnost. Altgaver i drugi prvaci nemačke nacionalne manjine šire već dosta bezobzirno nacističku propagandu, pri čemu se ne pazi mnogo na interese Kraljevine Jugoslavije. Organizuju se čak i izložbe (nemačkih umetnika, nemačke knjige i si.) da bi se još jače naglasila ta očigledno pronacistička akcija ove manjine.²⁸,

Formacija »Kulturbund!u- u Odžaama, u Vojwdini. 1941.

U proleće 1941. godine od poluvojnih skupina, koje su se bavile prikupljanjem oružja, obrazovana je tzv. »Nemačka momčad« (»Deutsche Mannschaft«), u Kočevskom kraju »Ortsstürmer« (»mesni jurišnici«), zatim »stražarski jurišnici« (»Wachtstürmer«), a u okviru mariborskog sportskog kluba »Rapid« još krajem 1940. godine formirana je tajna poluvojnička organizacija mesnih jurišnika u koju je učlanjeno oko 1500 tamošnjih Nemaca. Neke »sportske« (ali naoružane) formacije počele su i javno da istupaju, tako daje Komanda žandarmerije u Ljubljani, o jednom takvom javnom nastupu u Novom Logu, 15. marta 1941. izvestila Ministarstvo vojske i mornarice.²⁹

Komanda Žandarmerije sa Pov. J. br. 1080 od 10. marta 1941. godine obavestila je Ministarstvo vojske i mornarice daje vrhovno vodstvo društva »Kulturbund« izdalo svojim članovima nemačke narodnosti, pa i Slovencima- renegatima u koje ima potpuno poverenje - uputstva kako svaki član može koristiti Nemačkom Rajhu i kada je na službi u našoj vojsci, bilo na odsluženju kadrovske roka bilo na vežbi. Njihova je dužnost da sa puno osećaja i bez

obzira na eventualne žrtve rade za interese Nemačke u sadašnjem ratu, da uvek uoče ili čuju sve što bi moglo biti ma i od najmanje koristi za nemačku stvar i o tome usmeno javljaju svom povereniku. Oni treba da se pokazuju kao da su odani, poslušni i disciplinovani, kako bi stekli potpuno poverenje svojih pretpostavljenih starešina i eventualno bili zaposleni po raznim štabovima kao pisari, kuriri, ordonansi i tome slično, što će im omogućiti da na lak način dođu do potrebnih podataka o vojnoj sili i raspoloženju vojnika uopšte, naročito o onim starešinama i vojnicima koji simpatišu nacionalsocijalizam. Sem toga treba da prikupljaju i podatke koliko ima komunista, ali da se uvek i u svakoj prilici pokazuju kao protivnici komunista.³⁰

Kao što se vidi, od jeseni 1939. do proleća 1941. tajna služba Trećeg Rajha razapeta je svoju veoma razgranatu obaveštajnu mrežu na celoj teritoriji Jugoslavije, koristeći svoja diplomatska, konzularna i trgovinska predstavništva, ubačene agente, političke i druge simpatizere. Ali članovi »Kulturbunda«, prožeti nacističkom ideologijom, bili su najspremniji da što više olakšaju Trećem Rajhu u porobljavanju Jugoslavije. Zato su se povezali i sa rukovodiocima nemačke vojne i političke obaveštajne službe i njihovim centrima u Austriji, pružajući im dragocene podatke vojne i političke prirode.³¹

Usmeravajući borbu protiv ekspanzije Hitlerovog fašizma, Tito primećuje da »bazu za rovanjenje njemačkog fašizma predstavljaju u prvom redu fašističke organizacije njemačke manjine u Jugoslaviji, koje broje okruglo 500.000 lica,³² zatim organizacije ruskih belogardejaca, hrvatska teroristička

Smotra »Hitler-jiigenda« u Zrenjajini. 1141

organizacija »ustaše«... »Tehnička unija« sa Ljotićem načelu, koja je i postala veliki finansijski centar za finansiranje Hitlerovog rovarjenja u cijeloj zemlji».³³

Tako su se u aprilskim danima 1941. godine četiri stotine pedeset hiljada kulturbundovaca (folksdojčera), svrstanih u četiri stotine raznih organizacija širom Vojvodine, Slavonije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i takoreći svuda, našli ne samo u pozadini jugoslovenske vojske, nego i u njoj, blagovremeno osposobljeni za mnogobrojne špijunsko-diverzantske zadatke, raznovrsne sabotaze i druge gerilske akcije i - svojim konkretnim doprinosom - više vredeli Nemačkoj Vrhovnoj komandi od jedne najbolje operativne armije.

NAPOMENE

¹ Izvod iz govora senatora dr Valentina Rožica koji je održao 26. marta 1933. u Senatu Kraljevine Jugoslavije o »Položaju nemačke manjine u Jugoslaviji i položaju Slovenaca u Austriji« za vreme budžetskog pretresa. (Mirko Drobač, *Za narodnu štampariju*, Beograd. 1933.)

O izdajničkom neprijateljskom radu nemačke manjine u Jugoslaviji, organizaciji, špijunaži, diverziji, kao i njenim vezama sa fašističkim i drugim neprijateljskim organizacijama uoči i za vreme rata u Jugoslaviji, videti feljton »Politike« od novembra i decembra 1972. koji je napisao Milorad Janković pod naslovom *Peta kolona*. U tom feljtonu su izneti i neki pozitivni patriotski primeri organa jugoslovenske kontraobaveštajne službe. I pored nekih grešaka i nedostataka, taj feljton daje približno tačnu sliku rada pete kolone u bivšoj Jugoslaviji.

Neki konkretni podaci o radu pete kolone dati su i u odeljcima ove knjige *Tok operacija u Jugoslaviji* i *Urica/ pete kolone na vodenje aprilskog rata*.

² Dr Dušan Biber, *Kraljevina Jugoslavija na raskršću 1939.* »Politika«, 10. septembra 1971. Beograd (izvod); dr Ferdo Culinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970, str. 100-104.

³ AR 1941. ZD. I. dok. 39. str. 172; DGFP. D. VI, dok. 192.

Zamenik direktora Odeljenja za kulturnu politiku nemačkog Ministarstva spoljnih poslova napisao je 15. aprila zabelešku povodom ovog izveštaja u kojoj navodi daje zamolio dr Henningera iz Centralne uprave za folksdojčeri- -da se pobrine da nemačka nacionalna grupa u Jugoslaviji ostane potpuno mirna«. U daljem tekstu ove zabeleške, koja je dostavljena državnom sekretaru i Političkom odeljenju (4 odseku), navodi se izjava dr Henningera o merama koje su preduzete ili tek treba da se preduzmu, da »folksdojčeri u Jugoslaviji sačuvaju potpun mir« (DGFP. D. VI, dok. br. 207; AR 1941, ZD. I. dok. 40. str. 173. prim. 5; DGFP. D. VI. dok. 191).

⁴ Dr Ferdo Culinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, . . . str. 101-102 i prim. 38 i 39.

⁵ AR 1941, ZD. I. dok. 64. str. 252-253. AVIL F-17. reg. br. 56/4. k. 76.

⁶ AR 1941. ZD, I, dok. 65, str. 272; AVII. mikrofilm, reg. br. NAV-N-T-77. 1291/1397-1422.

⁷ Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.* Partizanska knjiga. Ljubljana - Beograd. 1979, str. 90.

⁸ Isto. str. 89, 92-94.

⁹ AR 1941, ZD, I. dok. 89. str. 342. prim. 4; AVIL reg. br. 43/1. k. 12.

t* Dr Ferdo Culinović. n.d.. str. 102.

¹⁰ AR 1941. ZD. I. dok. 120. str. 400-401; AVIL F-17. reg. br. 47/3. k. 135.

¹¹ AR 1941. ZD, I. dok. 127, str. 423, AVIL F-17. reg. br. 51/3. k. 135.

'o» Dr Janko Sepp. *Reden und Aufsätze*, Bečkerek, 1944. str. 54 i dalje

¹¹ AR 1941. ZD. I. dok. 182, str. 579-582; AVII. F-17. reg. br. 40/2-1. k. 6.

U manu 1940. Hitlerje za predsednika (Volksgruppen-Fuhrer) «Kulturbunda. postavio dr Janka Sepa. Taj akt. da šef jedne strane države vrši postavljenja svojih ljudi na određene položaje u drugoj suverenoj državi bio je bez presedana. U stvari, to pokazuje svu bedu, trulost i zavisnost režima u Jugoslaviji

U to vreme nova organizacija -Kulturbunda« imala je 13 odeljenja i teritorijalno je bila podeljena na župe. a ove na pkruge

¹² AR 1941. ZD. I. dok. 215. str. 642. prim. 3; AVII, F-17, reg. br. 2/5, k. 98.

¹³ AR 1941, ZD. I. dok. 216. str. 644; AVII. F-17, reg. br. 17/3-1, k. 26.

¹⁴ AR 1941. ZD. I. dok. 217. str. 645-646; DGFP. D. IX. dok. 278

AR 1941 ZD. I, dok. 240, str. 707-710. prim. 4; AVII. F-17. reg. br. 2/1-1. k. 36.

¹⁶ AR 1941. ZD, I. dok. 243. str. 713-715; AVII, F-17, reg. br. 31/3-1, k. 26. Franc Nojhauzen je bio predstavnik nemačke privrede u Jugoslaviji i radio na organizovanju i pretvaranju nemačke manjine u nacional-socijalističku organizaciju. Kao predstavnik Nemačke i lični Gerin-gov predstavnik održavao je neposredne veze sa knezom Pav lom i pojedinim ministrima (videti prim. 2 na str. 713 ovog dokumenta). U pomenutom izveštaju Uprave grada Beograda kaže se da se inž. Nojhauzen u Saobraćajnom birou smatra glavnim nemačkim faktorom u Jugoslaviji i licem »koje svi Nemci moraju slušati, a da je fon Heren samo »jedna figura«. (Isto, str. 715).

¹⁷ AR 1941, ZD, I, dok. 248, str. 721-725; AVII. F-17. reg. br. 43/2-1. k. 6.

¹⁸ AR 1941, ZD, I, dok. 250, str. 736-737, prim. 4. AVII. reg. br. Bon-4/145-150. U periodu od 1939 do 1941 godine jugoslovenske vlasti su otkrile više slučajeva obaveštajne delatnosti folksdojčera, od kojih su neki uhapšeni i izvedeni pred sud. Aktivnost folksdojčerske pete kolone osetno je porasla od 1940. U leto te godine, pored intenzivnog rada na organizovanju folksdojčera, počelo je krijumčarenje oružja iz Nemačke za pripadnike nemačke manjine. U to vreme jugoslovenski Generalštab je raspolagao podacima o pripremanju grupa folksdojčera za rušenje železničkih pruga kod Vinkovaca i Lapova. kao i sarajevske pruge uzanog koloseka. (AVII, F-17, pov. d. II br. 3140 od 11. maja 1940). Videti, takođe, dok. br. 240 i 272 i prim. br. 3 uz dok. br. 308.

¹⁹ AR 1941, ZD. I. dok. 251. str. 741-742; AVII. F-17. reg. br. 35/4-2, k. 36.

²⁰ AR 1941, ZD, I. dok. 272, str. 789-793; AVII, F. - 17. reg. br. 9/2. k. 11.

²¹ AR 1941, ZD. I, dok. 281. str. 831, tač. 13; AIRPJ. reg. br. 1940/14-8.

²² AR 1941, ZD. I. dok. 308, str. 912-914; AVII, F-17. reg. br. 38/4-1. k. 36.

²³ AR 1941, ZD. I. dok. 243. str. 713 i 714; AVII. F-17. reg. br. 31/3-1. k. 26; AVII, F-I. r. br. 42/2. k. 6.

²⁴ Dr Ferdo Culinović, n. d., str. 103, prim. 50.

²⁸ AR 1941, ZD, I, dok. 334, str. 981-983; AIRPJ. reg. br. 145.

²⁸ AR 1941, ZD. I. dok. 335. str. 984-985. prim. 3. 4 i 5; AVII, F-17. reg. br. 18/3-1. k. 26.

²⁷ Milorad Janković. *Peta kolona*. »Politika« 19. novembar 1972, Beograd.

²⁸ AVII, mikrofilm, reg. br. NAV-N-T-175, 260/27316-141.

^{28a} F. Culinović, 27. mart. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1965, str. 116. i 117. prim. 299.

²⁹ Dr Ferdo Culinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, . . . str. 103 i prim. 50

³⁰ AVII, reg. br. S/4-1, k. 12.

³¹ Dušan Biber, *Nacizam in Nemci u Jugoslaviji 1933-1941*. Ljubljana, 1966, str. 229-249.

³² Prema Memorandumu nemačkog državnog sekretara Stukarta od 15. jula 1941. godine u Jugoslaviji je živelo 543.000 Nemaca (od toga na teritoriji NDH 180.000, u Prekomurju 3.000, u Baranji i Bačkoj oko 200.000, u Beogradu 10.000 i u Banatu 150.000). - Videti AR 1941 ZD. dok. 46 str. 190. prim. 6. Prema podacima Dušana Bibera u knjizi *Nacizam in Nemci u Jugoslaviji 1933-1941*. Ljubljana, 1966, str. 20, u Jugoslaviji je 1921. godine živelo 505.790 Nemaca.

U Sloveniji je u januaru 1941, godine bilo u »Kulturbundu« preko 12.268 organizovanih Nemaca. (Tone Ferenc. n.d., str. 90).

³³ *U susret ratnoj buri*. »Politika«, 23. maj 1972. godine. Beograd.

NEPRIJATELJSKA DELATNOST VATIKANA I DELA KATOLIČKOG KLERA'

Neprijatelji sloge i jedinstva jugoslovenskih naroda, Vatikan i deo katoličkog klera, pokazali su svoje pravo lice tokom celog prvog svetskog rata, energično se suprotstavljajući stvaranju Kraljevine SHS 1918. godine. To je bila prirodna posledica italijanske vatikanske imperijalističke politike na Balkanu, čiji bi bio cilj sprečiti oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda u jednu zajedničku državu.

Neoborive su činjenice daje klerikalizam u Hrvatskoj u tom periodu bio najodaniji saveznik Beča i Rima, odnosno eksponent njihove politike na Balkanu, koji se sve otvorenije i intenzivnije angažovao, naročito od početka 20. veka. On se u predvečerje drugog svetskog rata pretvara u klerofašizam, povezujući svoje ideološke, političke i verske ciljeve sa fašizmom, odnosno nacizmom. Isto tako je nepobitno dokazano daje Vatikan, s papom na čelu, usmeravao svoju politiku i propagandu sa osnovnim ciljem da unese neslogu među naše bratske narode, da ih razjedini i tako razjedinjene potčini interesima rimske crkve. Austro-Ugarska, kao »bedem katolicizma«, imala je u Vatikanu i papi Piju X glavnu podršku 1914. za osvajачki rat protiv Srbije i Crne Gore. Povodom ultimatumu Srbiji, austrougarski poslanik pri Vatikanu grof Palfi, posle razgovora sa papom i kardinalom Meri del Valom, 29. avgusta 1914, javio je Beču: »Papa i Kurija vide u Srbiji razornu bolest koja malo po malo nagriza Monarhiju do srži i koja će je vremenom rastočiti. *Pored svih pokušaja koje je Kurija preduzimala u toku poslednjih decenija, Austro-Ugarska ostaje i jeste katolička država par excellence, najjači bedem koji je preostao u ovom veku crkvi Hristovoj. Rušenje tog bedema značilo bi za crkvu (gubitak) najvećeg oslonca u svojoj borbi protiv pravoslavlja, ona bi izgubila svog najjačeg pobornika. S tih razloga, dakle, kao što je za Austriju neodložno potrebno da zbog samoodržavanja oslobodi, po potrebi, i silom, svoj organizam od zla koje ga nagrizava, tako je i na katoličku crkvu posredno nužno čutiti sve ili da odobri sve što bi moglo da posluži postizanju toga cilja.*«²(Podvučeno u originalu).

Mnogi biskupi i župnici u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj pozdravili su ultimatum i objavu rata Srbiji i Crnoj Gori 1914. i iste godine bili su glavni nosioci političke mobilizacije za osvajачki pohod austrougarske vojske.³ Oni su umesto Štrosmajerove misli daje »služenje narodu služenje bogu«, propovedali daje »služenje Rimskoj kuriji služenje bogu«. S druge strane, Vatikan je pri kraju prvog svetskog rata 1917. i 1918. godine činio maksimalne napore

Nadbiskup Aloizije Stepinac (drugi zdesna), biskup Lah (prvi zdesna) i papinski nuncij (u sredini) sa ustaškim i nemačkim funkcionerima

Nadbiskup Stepinac na čelu delegacije crkava u NDH, u audijenciji kod ustaškog poglavnika Ante Pavelića

da spasi trulu Austro-Ugarsku na štetu jugoslovenskih naroda, a zatim da ujedinijem Hrvata i Slovenaca sa Mađarskom i Austrijom stvori katoličku državu u Podunavlju. Tek kasnije - zbog pritiska međunarodne javnosti i političke situacije u Evropi - Vatikan je bio prinuđen da prizna Jugoslaviju kao državu, težeći da u njoj obezbedi povlašćen položaj i da zaoštiri borbu po verskom i nacionalnom pitanju. On se potpuno solidarisao sa antijugoslovenskim akcijama italijanskih fašista u Istri i Gorici i otvoreno pomagao denacionalizaciju jugoslovenskog stanovništva.

Vatikan je u Rimu organizovao školovanje katoličkih kadrova namenjenih za rad u Jugoslaviji. Zavod sv. Jeronima, koji je preuzeo od naše države, postao je glavni centar za vaspitanje i obrazovanje katoličkog klera, s težnjom da ga zadoji mržnjom prema Srbima i srpskoj crkvi. U taj Zavod je svake godine iz Jugoslavije upućivan na školovanje određen broj sveštenika koji su pripremani za razbijačku delatnost. Među njima se nalazio i Alojzije Stepinac (koji je kao dobrovoljac učestvovao u borbama na Solunskom frontu u prvom svetskom ratu, zbog čega je stekao poverenje u Kraljevini Jugoslaviji i postao nadbiskup, ali je zbog neprijateljske delatnosti u drugom svetskom ratu 1946. godine osuđen kao ratni zločinac). Sem toga, franjevačke gimnazije, samostani i druge katoličke institucije, postali su glavni centri za stvaranje klero-fašističkog kadra.

»L tome cilju stvarane su razne verske organizacije, kao na primer 'križarska', a Papa Pije XI osnovao je 'Katoličku akciju', koja će postati moćna organizacija kao jaka veza između katoličke hijerarhije i katoličkog laikata. Mada joj je bila prvenstvena namena versko-crkvena, ona se sve više okretala i politici. Njeni ogranci su se protezali svuda gde se nalazila i najmanja župa koja je bila središte njenih pothvata. Njeni bojovni pokliči svrstavali su se zajedno sa svim najekstremnijim nacionalistima, jednako sa organizacijama HSS. ali uskoro i sa ustaškim pokretom, dobijajući i neposredno antidržavne direktive... Sve je to bilo dobro poznato nadbiskupu-koadjutoru, a to će reci i samoj Rimskoj kuriji, koja nije ništa preduzimala da se tako izvitoperenoj 'Katoličkoj akciji' da njeno osnovno obeležje. U NDH bice 'Katolička akcija', naročito u Hrvatskoj, pravi genocidski zločinac, okrvavljenih ruku nad pravoslavnim Srbima. Njena moćna bojovna formacija bilo je Križarstvo, u kome su se nalazili najvatreniji zagovornici ustaštva još pre osnivanja NDH. Ako je koadjutor sve to dobro znao, on ih je predstavljao samo kao govorljive bogomoljce, a ne kao političke agitatore.«⁴

Križarska organizacija katoličke crkve u Hrvatskoj »svoju protivjugoslovensku i proosovinsku delatnost naročito je razvila posle stvaranja Banovine Hrvatske, a nakon oslobođenja zemlje pretvorila se u terorističku organizaciju protiv nove Jugoslavije.«⁵

U *Izveštaju Štaba Primorske armijske oblasti od 3. oktobra 1940. ministru vojske i mornarice*, između ostalog, se kaže:

»I dalje se spominje i dolazi do potvrde, da katolički sveštenici vode glavnu reč u sprovođenju paveličevštine na teritoriji. Gde god se naiđe na neku paveličevsku propagandu, obično je umešan i po neki katolički sveštenik, a. po iskazu mnogih pouzdanih nacionalnih ljudi na teritoriji, svi mladi katolički sveštenici su očiti paveličevci i javno sprovode agitaciju za njega. S njima u vezi paveličevština se sprovodi izgleda najviše preko katoličkog udruženja 'Križari', od kojih su članovi iz Splita, prilikom izleta na Vidovu Goru, na o. Braču, javno na glas vikali 'živeo Ante Pavelić i slobodna hrvatska država pod protektoratom Italije', a na povratku su pozdravljali fašističkim pozdravom i poklikom 'ŽAP' (skraćenica za »Živio Ante Pavelić«).⁸

Vodstvo katoličke crkve smišljeno deluje na razbijanju Jugoslavije, po instrukcijama biskupa, uživajući u svim prilikama svestranu podršku i pomoć Paveličevih i nekih Mačekovih organizacija.

Posle dolaska Hitlera na vlast, Vatikan daje punu podršku ostvarenju novog poretka u Evropi. Ekspanzija katoličke crkve prema Istoku i na Balkanu

dobila je najšire razmere. Vatikan je tada putem štampe i propagande veoma vešto raspirivao nacionalni antagonizam i versku netrpeljivost, nastojeći da se što više produbi jaz u jugoslovenskoj zajednici, koja je i inače bila bremenita mnogim suprotnostima, tim pre što su Hrvati bili nacionalno potlačeni od strane beogradskog buržoaskog centra.

»U Hrvatskoj su »Katolički list«, zvanični organ zagrebačke nadbiskupije i »Hrvatstvo«, politički klerikalni dnevnik, bili izvanredno snažni pioniri zadataka koji su dolazili iz Kuriije.«⁷

O odnosima između katoličke crkve i Vatikana, sjedne, i državne vlasti u Jugoslaviji, s druge strane, došlo je do oštre krize 1935. zbog konkordata kojim je Stojadinović, uz saglasnost kneza Pavla, pokušao da stavi katoličku crkvu u privilegovan položaj. To se ubrzo pretvorilo u težak politički sukob srpske i hrvatske buržoazije.

Borba oko konkordata nije bio verski sukob već društveno-politički, državno-pravni i nacionalni problem koji se je nalazio pred svim vladama Jugoslavije, počev od 1918. godine. Sve do 25. jula 1935. godine, kada je u Rimu na najsvečaniji način potpisan konkordat, o njemu u javnosti nije ništa bilo poznato. Tek posle potpisivanja, koje je izvela vlada M. Stojadinovića potpuno tajno, bez ikakve javne diskusije i psihološke pripreme - nastali su na srpskoj strani, posebno u vrhovima srpske pravoslavne crkve protesti i ogorčenja zbog velikih privilegija datih katoličkoj crkvi u Jugoslaviji. Vrhovno rukovodstvo srpske crkve, kao i mnogi buržoaski političari srpske nacionalnosti, tražili su od vlade da se pomenuti konkordat poništi i povuče. Interesantno je istaći daje i Stjepan Radić svojevremeno bio protiv tog konkordata, jer je smatrao da ne odgovara interesima naroda i države. Korošec je, kao ministar unutrašnjih poslova, pokušao da svim sredstvima zabrani i spreči diskusiju o konkordatu. On, lično, uložio je velike napore da se konkordat ratifikuje, boreći se otvoreno protiv srpske crkve. Tek posle krvavih demonstracija, 19. jula 1937. godine, u kojima su organi državne vlasti, po direktivi Antona Korošca, grubo napali najviše predstavnike srpske pravoslavne crkve, konkordat je skinut sa dnevnog reda i *de facto* nije ratifikovan.⁸

U stvari, konkordat je omogućavao katoličkoj crkvi u Jugoslaviji da vrši propagandu i ekspanziju prema Istoku na štetu srpske crkve i srpske nacije. Zato su srpska pravoslavna crkva i srpska buržoazija reagovala na svojstven način, tako daje i profašistička vlada Milana Stojadinovića bila prinuđena da odbaci konkordat. Vatikan je zbog toga pojačao svoj neprijateljski stav prema Jugoslaviji, posebno prema srpskoj pravoslavnoj crkvi i srpskom narodu.

»Papa Pije XI nije mogao da se uzdrži od osude ovih postupaka u Beogradu, kada je na svečanom Vatikanskom konzistorijumu 16. XII iste godine, prilikom predaje šešira novoizabranim kardinalima, među kojima i Pelegrinetiju, izrekao tešku pretnju Jugoslaviji zbog ovakvog načina odricanja konkordata »Doći će dan. .. i on to ne bi hteo da kaže, ali je u to posve siguran, kada će biti ne malo njih koji će jako taliti ito nisu širokogrudno i velikodušno u stvari primili jedno dobro, koje je namjesnik Isusa Krista nudio njihovoj zemlji Nije tu samo u pitanju bila i rkvena i vjerska strana narodne konsolidacije nego i socijalna i politička, makar on odlučno mrzi da politiku učini svojom stvari i svojim delom.«⁹ (Podvučeno u originalu)

Iako su Papa Pije XI i Pije XII, uoči i početkom drugog svetskog rata, davali izjave o neutralnosti Sv. Stolice, nepobitno je dokazano da je Vatikan 1941. učestvovao u stvaranju NDH, daje davao punu političku i materijalnu podršku Paveliću i Mačeku radi razbijanja i komadanja Jugoslavije i daje Sveta Stolica odmah 1941. godine »de facto« priznala ovu marionetsku političku

tvorevinu NDH, ali »de jure« nije priznala nestanak jugoslovenske države. On je, sem toga, preko klerofašista, Pavelića i Stepinca, inspirisao masovno istrebljenje srpskog naroda u Hrvatskoj, Dalmaciji, Slavoniji, Sremu, Bosni i Hercegovini. Zato nije nikakvo čudo što je u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kao i u nacističkoj Nemačkoj, dosledno sproveden zločin genocida, naročito prema Srbima i Jevrejima.

»Povezanost između ustaša i katoličke crkve u NDH, kao i jednih i drugih sa Vatikanom datira od prvog dana postojanja NDH, pa sve do njenog sloma. U tome su ustaška i klerikalna ideologija stalne i ustrajne do krajnjih granica, povezane najprisnijim odnosima i zajedničkim ciljem. Tome služi svim žarom sva njihova propaganda, i ona u crkvama i ona u štampi. Za sve to klerofašisti traže potvrde i opravdanja u historijskim odnosima Hrvata prema Rimskoj Kuriji. U dalekoj prošlosti kao i u nedavnim godinama, pred samu NDH .

Dovoljno je osvrnuti »e na brojne telegrame koje su posle proglašenja NDH. izmenjali papa Pije XII i poglavnik Pavelić pa da se uvidi prisnost odnosa između Svete Stolice i novoosnovane hrvatske države NDH. u čitavom periodu njenog postojanja 1941-1945. U tim mnogobrojnim izjavama dubokog i trajnog prisnog prijateljstva uvek susrećemo »iskreno, smjerno« - »apostolske blagoslove Svete Stolice«, koja »u živoj privrženosti Hrvatske«, gleda sretnu budućnost Hrvatske^{9a}

Hitlerov diplomatski poverenik za Balkan Herman Nojbaher (Herman Neubacher) kaže sledeće:

»Recept za pravoslavlje ustaškog vođe i poglavnika (državnog vođe) Hrvatske Ante Pavelića potseća na verske ratove sa najkrvavijim uspomenama: »Jedna trećina mora da postane katolička, jedna trećina mora da napusti zemlju i jedna trećina mora da umre!« Poslednja tačka programa bila je izvršena. Kada su vodeće ustaške glavešine tvrdile daje pobijen jedan milion pravoslavnih Srba (uključujući odojčad, decu, žene i starce), to je onda po mome mišljenju preterano hvalisanje. Na osnovu izveštaja koji su došli do mojih ruku cenim da broj onih koji su bez odbrane pobijeni iznosi tri četvrtine miliona. Kada sam jednom ponovo u Glavnom stanu na diskusiju izneo užasne postupke u mome hrvatskom susedstvu, rekao mi je Adolf Hitler: »Rekao sam i Poglavniku da se ovakva manjina ne može prosto da potamani - ona je suviše velika.«¹⁰

U jednoj vatikanskoj publikaciji (*Bibliografija Alojzija Stepinca*, koju je napisao opat Aleksa Benigar 1974. godine u Rimu) kaže se da je papa Pije XII primio Pavelića,

»ali samo kao katoličkog vjernika, a ne kao državnog poglavara. Tom /godom izrazio mu je svoju ljubav prema hrvatskom narodu, čija mu je vjernost prema Sv. stolici dobro poznata. Objasnio mu je, daje službeno priznanje Nezavisne Države Hrvatske odviše osjetljive naravi te Sv. stolica ne običaje to činiti u ratno vrijeme, nego čeka svršetak rata i mirovne ugovore. Jer mora sačuvati nepristrasnost i uzeti u obzir i ostale katoličke vjernike, kojih imade posvuda. Pavelić je sa svoje strane opetovano i otvoreno izjavio, kako hrvatski narod želi urediti svoje vladanje i zakonodavstvo prema načelima katoličke vjere«.

Sama činjenica daje papa Pio XII primio u audijenciju Antu Pavelića, jednog od najpoznatijih ratnih zločinaca u drugom svetskom ratu, po čijem je naređenju pobijeno ne samo stotine hiljada Srba, nego i blizu 40.000 Jevreja i na desetine hiljada Cigana, kao i hiljade Hrvata antifašista. stvorila je u Jugoslaviji. ali i u svetu, opravdano podozrenje da postoji koluzija između izvesnih krugova u Vatikanu i nadbiskupa Stepinca i Ante Pavelića. Nije bitno što papa Pio XII nije primio Antu Pavelića kao državnika, nego kako je u vatikanskim službenim krugovima zabeleženo, kao »običnog katoličkog vjernika«. Time je moralna odgovornost pape Pija XII za ratne zločine u Jugoslaviji postala još veća, jer je identifikovao pojam katoličkih vjernika s ubijanjem stotine hiljada ljudi drugih veroispovesti.

Mnogi dokumenti takođe utvrđuju učešće Vatikana u prevođenju preko 200.000 pravoslavnih stanovnika u katoličku veru, koje je izvršeno u doba Pavelićevog masovnog ubijanja Srba.¹⁰ⁿ

Prema službenim dokumentima nacističke Nemačke, koja se sada objavljuje u SAD, glavni inspirator i organizator ultrareakcionarne, profašističke, antisovjetske politike Vatikana bio je Papa Pije XII (koji je pre toga, kao kardinal Pačeli (Pacelli Eugenio), bio dugogodišnji šef vatikanske spoljne politike). On nije bio samo čvrsto na strani Osovine i gajio otvorene simpatije prema nacistima, već je svestrano pomagao njihovu politiku genocida u čitavoj Evropi, naročito u slovenskim zemljama, posebno Jugoslaviji."

Nemački diplomata Fric Mensha uze n (Fritz Menschausen), savetnik nemačke ambasade pri Vatikanu, u svome izveštaju od 12. septembra 1941, upućenom državnom sekretaru nemačkog Ministarstva inostranih poslova Ernestu fon Vajcsekeru (Ernest Weizsäcker), pored ostalog, navodi daje »više puta dobio uveravanja daje papa Pije XII u svom srcu na strani Osovine.« Sveta Stolica je »stalno govorila protiv boljševizma u principu.« Prema hamburškom časopisu »Der Spiegel«, papina osoviniska osećanja bila su zasnovana na uverenju daje nacistička vojska jedina snaga sposobna da se bori protiv »komuniziranja Evrope.«¹²

Konkordat je, u stvari, bio usmeren i protiv interesa hrvatskog naroda, jer je ograničavao i zabranjivao upotrebu glagoljice, tj. vršenje službe božje u crkvi na staroslovenskom jeziku, protivno sledećim zaključcima katoličkog episkopata od 27-29. novembra 1918. godine: »Neka se pravo što ga neki naši krajevi glede uporabe staroslovenskog jezika u svetoj misi po rimskom obredu od najstarijih vremena uživaju, protegne odmah na cijelo područje naše države.« Zato sudekreti Rimske kurije od 1918. i 1906. godine, koji su dati kao prilog novom jugoslovensko-vatikanskom konkordatu 1935, smatrani za najveću uvredu koju je Rim naneo Hrvatima.¹³

Nadbiskup Stepinac je 12. septembra 1939, kad je u svom dvoru primio Mačeka, između ostalog, rekao:

• Komunizam nastoji, po svemu sudeći, da udari iza leđa banovini Hrvatskoj. Zato mu se valja oduprijeti svim silama. Crkva ce tu pružati svoju golemu moralnu pomoć. Dr Maček je istaknuo da su u vojničkoj pobuni u Karlovcu imali *de facio* svoje prste komunisti i jugofašisti. Dalje je Stepinac istaknuo konkordat kao vilo važno pitanje za narod. On je rekao da baš sada kad je svjetsko klanje u toku, da se hrvatski narod može vrlo lijepo afirmirati kod Svete Stolice, tim više što će proslaviti svoju 1300-godišnjicu. Dr Maček je izjavio da će *Konkordat bezuvjetno sklopiti* (podvučeno u originalu) čim malo sredi prilike, i to najbolje što bude mogao, jer znade da nije daleko vrijeme kad će katolička crkva igrati presudnu ulogu u svijetu. Posebno je istaknuo da ce izmijeniti sadašnjega poslanika kod Vatikana i postaviti pouzdanog čovjeka. Pitao je da li je istina da su pitomci u Sv. Jeronimu bili u vezi sa pavelićevcima. Stepinac mu je protumačio da je to obična podvala Beograda. Dalje je Stepinac naglasio da je starokatolicizam čir na narodnom organizmu, koji valja odstraniti, a koji je Beograd podržavao...«

»... Kad je namesnik knez Pavle posetio Zagreb da sredi političke odnose. Stepinac je u tri dana imao devet puta prilike da sa knezom razgovara. Među ostalim, dodirnuo je nadbiskup njegovu stalnu preokupaciju katoličenja Srbije, o čemu je \ec 1934. zapisao u svome *Dnevniku*. I sada. 17.1 1940. beleži da bi »najidealnije bilo da se Srbi vrate vjeri svojih otaca, tj da prignu glavu pred namjesnikom Hristovim. Svetim Ocem...«^E

U danima aprilskog rata Alojzije Stepinac, na čelu katoličke crkve u Hrvatskoj, uputio je i ovakvu poruku svojim vjernicima:

»Narodu izvan Zagreba poručuje se da se odmah obrati na sve župne Urede, gde će od svećenika dobiti uputstva za dalji rad. *Kod toga će nam uveliko pomagati katolička crkva.*

Treba zbog toga uzdizati katoličanstvo kao glavni branik Hrvatsva. Na pravoslavnu kao bizantijsku kulturu treba navaljivati i treba isticati da su to specijalne odlike.»⁸

On je još 1934. godine napisao:

»Da je veća sloboda (i da ima) dovoljno radnika. Srbija bi za 20 godina bila katolička,«¹⁷ a povodom 27. marta 1941. godine sledeće:

»Iz cijelog ovog čina, tj. državnog udara, opet ostaje u tome činjenica da su Srbi i Hrvati dva svijeta koji se nikada neće ujediniti dok je jedan od njih u životu. Duh bizantizma je nešto tako grozno, da je samo Svemoćni i Sveznajući bog bio u stanju parirati intrigama i podvalama tih ljudi. Za nas je to nešto nerazumljivo da se ugovori i obaveze kidaju bez ikakvih skrupula.«¹⁸ Sve u svemu. Hrvali i Srbi dva su svijeta, sjeverni i južni pol. koje je nemoguće zbližiti osim čudom božjim. Sizma je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam. Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja. .«"

Na Drugom kongresu KP Hrvatske 1948. godine konstatovano je:

• Najviši katolički krugovi u zemlji (a naročito u Zagrebu) postali su još odavno prije rata nosiocima fašističke propagande. Oni su izdavali najviše fašističke literature, oni su najviše trovali omladinu, oni su bili najaktivniji u pripremanju okupacije naše zemlje. Pa čak i samih skoro nekoliko dana pred propast fašističke Njemačke i Paveličeve NDH oni daju svoju poslednju podršku toj već lešini poznatim »prosvjedom hrvatskog katoličkog episkopata« od 24. III 1945. Katolički kler se stavljao otvoreno na čelo reakcije, poslao centrom njenog okupljanja. U njega je počela polagati nade sva unutrašnja reakcija, ustaška i mačkovska emigracija i vanjska reakcija.«²⁰

U Proglasu ustaške radiostanice od 11. aprila 1941. godine u 4,30 časova bilo je objavljeno:

»Cijenjeni građani grada Zagreba!

Dolazi saveznička njemačka vojska, iskitite prozore na svojim kućama, žene i djevojke, cvjećem u rukama dočekajte savezničku vojsku, budite joj pri ruci u svakom momentu.

Hrvatski narod diljem Hrvatske, neka se odmah obrati na župske urede, gdje će dobiti upute što će dalje raditi«²¹

Obraćajući se podređenom sveštenstvu, pod ustaškom parolom »Spreman za dom«, nadbiskup Stepinac je objavio osnivanje NDH sledećim rečima:

• Časna braćo, nema nikoga među vama koji u ovo poslednje vreme nije bio svjedokom najzamašnjih događaja u životu hrvatskog naroda, u kojem djelujemo kao glasnici Kristova evanđelja. Događaji su ovo koji su naš narod donijeli u susret davno sanjanom i željkovanom idealu. Časovi su ovo u kojima ne govori više jezik, nego krv svojom tajanstvenom povezanošću sa zemljom u kojoj smo ugledali svijetlo božje i s narodom iz kojega smo nikli. Je li potrebno isticati da je i u našim grudima življe zakucalo srce? Nitko pametan toga osuditi ne može i nitko pošten toga zamjeriti ne može, jer je ljubav prema vlastitom narodu božjim prstom upisana u ljudsko biće, i božja zapovijed! I tko nam može zamjeriti ako i mi kao duhovni pastori dajemo svoj prinos narodnom veselju i zanosu, kad se puni dubokog ganuća i tople zahvalnosti obraćamo Božjem Veličanstvu.

Govoreći vam dakle kao predstavnik crkve i pastir duša. molim vas i pozivam da svim silama nastojite i radite oko toga da naša Hrvatska bude Božja zemlja, jer će samo tako moći izvršiti dvije bitne zadaće, koje kao država imade da izvrši u korist svojih članova..

Odazovite se sloga spremno mom pozivu na uzvišen rad oko čuvanja i unapređenja Nezavisne Države Hrvatske.

Poznavajući dobro muževe koji danas upravljaju sudbinom hrvatskog naroda, mi smo duboko uvjereni da će naš narod naići na puno razumijevanje i pomoć...

Časna braco, ispunite svoju dužnost prema mladoj državi Hrvatskoj...«¹

Dr Novak na to kaže:

»Ovak o je uzbuđeni nadbiskup Stepinac dočekao -davno sanjani i ieljkovani ideal«, famoznu ustašku NDH i pozvao podređeni kler da tu tvorevinu »sa svim silama« pomaže. .«

Zato nije nikakvo iznenađenje, zašto je i Vatikan, kao permanentni podmukli član međunarodne zavere za razbijanje jugoslovenske države, stalno ukazivao pomoć ustaškom pokretu. direktno pomagao uspostavljanje NDH. - i najzad dao blagoslov Paveliću i visokom katoličkom kleru za uništavanje i pokršćavanje (nasilno katoličenje) Srba u Hrvatskoj, odnosno na području NDH Papa Pije XII blagosilja Pavelića kada ga je posjetio u Vatikanu,

18. maja 1941, na dan potpisivanja zloglasnog Rimskog ugovora, 'kao praktičnog katolika« Nezavisne Države Hrvatske - NDH - »Svete vladajuće kristove države« Ciji su glavni inspiratory organizatori i izvršioci bili klerofašisti, koji su pod vidom vere, na predikaonici pro-povedali ustaštvo punih 20 godina širom zemlje.

U aprilu 1941, posle proglašenja NDH, - svi hrvatski biskupi, - sem mostarskog biskupa Mišica, - zakleli su se na vernost Paveliću dajući mu odmah, neograničenu podršku.²³

U »Politici« od 8. novembra 1981. godine, Vladimir Dedijer, pod naslo-vom, *Činjenice o Stepinčevom genocidu*, između ostalog, piše:

»Nemaiko poslansko u Zagrebu poslalo je 26. oktobra 1942. godine Ministarstvu inost-ranih poslova Trećeg Rajha izveštaj o pokoljima stanovništva u Bosni i Hercegovini i Hrvats-koj, koji su izvršile ustaše. Dokument je vrlo dug i precizno navodi broj žrtava i načine ubi-janja u svakom naseljenom mestu...

LOČI svog polaska u Vatikan, u susret sa papom Pijem XII, Ante Pavelić ie 5. maja 1941. objavio Zakonsku odredbu o prijelazu s jedne vjere na drugu, istovremeno kada je počelo i masovno klanje Srba, Jevreja i Cigana u NDH. Odgovornost Vatikana utoliko je veća uko-liko je katolička crkva u NDH, na čelu sa nadbiskupom Alojzijem Stepincem, pozdravila i usvojila ove zakonske odredbe, pa ih je unela i u svoje interno pravo. O tome su donete i posebne odredbe na zasjedanju Biskupske konferencije u Zagrebu. Na inicijativu rukovod-stva katoličke crkve u NDH, donete su dodatne zakonske odredbe o dopuni Zakonske od-redbe o prijelazu s jedne vjere na drugu, kao i Upute prilikom prijelaza s jedne vjere na dru-gu

Trećeg juna 1941. godine »Katolički list« u Zagrebu ovako je pohvalio ove mere:

Nadbiskup Stepinac je, uz saglasnost i pod nadzorom opala Josipa Marconeja, paps-kog legata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, sazvao novu biskupsku konferenciju u Zagrebu od 17. pa do 20. studenoga 1941. koja je bila posvećena prijelazima grko-istočnjaka na ka-toličku vjeru

Posle konferencije, svi učesnici na čelu sa Stepincem poselili su Antu Pavelića i predali mu jednu predstavku o svojim odlukama. U šestoj tački liih odluka stoji da je konferencija izabrala posebni odbor od tri ličnosti koji ima da rukovodi akcijom oko prekrštavanja Srba u katoličanstvo. U odbor su izabrani nadbiskup Stepinac predsjednik Biskupskih konferen-cija, biskup senjski monsinior Viktor Burić i administrator križevske eparhije, monsinior Janko Simrak.

Nesumnjivo da najveću odgovornost za prekrštavanje Srba u katoličanstvo ima nad-biskup Stepinac, kome je Ante Pavelić poslužio kao instrumenat u tom aktu

Ako ikada budu otvoreni arhivi Vatikana, onda će se moći tačno utvrditi koliko su op-razdana podozrenja o odgovornosti Vatikana o genocidu protiv Srba u Hrvatskoj za vreme minulog rata, kao i odgovornosti za masovnu konverziju srpskog pravoslavnog stanovništva. Oni dokumenti, s kojima sada raspolazemo, ukazuju da ima osnova za zaključak o učešću pojedinih vatikanskih krugova u tim nemilim događajima iz minulog svetskog rata.«

O zločinima katoličkih sveštenika Dedijer dalje piše:

»Pavelić je još 1941. godine stvorio kraj reke Save, blizu sela Jasenovca, koncentracioni logor po uzoru na koncentracione logore u Nemačkoj. U tom logoru masovno su ubijani Srbi, Jevreji, Cigani i mnogobrojni Hrvati - anu-fašisti.

U logoru je bilo i nekoliko rimokatoličkih sveštenika koji nisu samo vršili duhovne ob-rede nego su, u stvari, bili ustaški činovnici. Tako je fratar franjevac Miroslav Filipović- Majstorovu: bio proizveden u čin bojnika, a krajem 1942. godine, postao je i zapovednik logora III, najvećeg logora u kompleksu Jasenovac.

Računa se da je u Jasenovcu pobijeno 700 000 ljudi. Svedok Tomo Krkač ovako opisuje zločine fratara Miroslava Filipovića - Majstorovića:

Gledao sam vrlo često, za vrijeme svog boravka u Jasenovcu, kako je Majstorović vlas-toručno strijeljao zatvorenike u tzv. javnim nastupima

Vidio sam kako su Majstorović i Stojčić priuštili zabavu da trojicu Cigana pobiju na taj način što su naredili prvom Ciganinu, da ubije maljem drugog Ciganina, treći da ubije pr-voga, a oni su zalim likvidirali poslednjega«

Na sednici Saveta Spomen-područja Jasenovac 6. juna 1981. godine član Saveta i član Predsedništva SR Hrvatske Pero Car, između ostalog, rekao je:

Stotinama hiljada ljudi ovde nad rakom poslednje reči ostale su nedorečene, prereza-ne nožem fra Mirka Majstorovića kome je jedan od najviših crkvenih katoličkih velikodos-

tojnika Stepinac i drugi oko njega, davao blagoslov. Koji od vernika Katoličke crkve može biti ravnodušan ako (akvog -božjeg slugu« želi sada, nakon 40 godina od tih zločina, da proglaše svećem rimokatoličke crkve' Govorim o tome kao ateist, kao komunist, i zato ne mogu pozivati vernike u ime njihovog boga da dignu glas protiv toga ali ih pozivam u ime savesti, u ime čovečnosti, da je najveći zločin zaboraviti zločin da bi se zbog te zaboravljivosti mogao ponoviti. . « *Izločin je zaboraviti zločin* »Politika« 7. juli 1981).

U svom opširnom pismu od 8. februara 1942, koje je iz Zemuna uputio »Gospodinu Alojziju Stepincu, nadbiskupu, Zagreb,« dr Grizogono je, između ostalog, napisao:

»... Zašto ja ovo pišem Vama, kada nijeste politička ličnost i ne možete za ovo snositi odgovornost. Evo zašto. U svim ovim bezprimjernim divljačim zločinstvima, koji su više nego bezbožni, sudjelovala je i naša katolička crkva na dva načina: veliki broj sveštenika, klerika, fratera i organizovane katoličke mladeži sudjelovalo je u ovome aktivno. Dogodila se strahota da su katolički sveštenici postali logornici i tabornici ustaški, pa su kao takvi naredivali i odobravali ta strašna mučenja i klanja hrišćanskog svijeta. Čak je jedan katolički sveštenik lično zaklao pravoslavnog sveštenika. Oni to nijesu smjeli učiniti bez dozvole svojih biskupa, a ako su to učinili onda su morali izgubiti službu i doći pred sud. Budući da se to nije dogodilo, znači da su biskupi dali svoje dozvole. Drugo: katolička crkva upotrebila je sve ovo da pokatolički sve preživjele Srbe i dok se zemlja još puši od krvi nevinih mučenika, dok su jecaji još razdirali grudi preživjelih nesrećnika, sveštenici, fratri, časne sestre nosile su u jednoj ruci ustaški bodež, a u drugoj molitvenik i krunicu. Sav je Srijem preplavljen lećima biskupa Akšamovica, tiskanim u njegovoj tiskarnici u Djakovu. U letcima se pozivaju Srbi da spasu živote i imetke prelazenjem u katoličku vjeru...«

Grizogono je završio pismo ovako:

»Napisao sam Vam ovo pismo da spasemo svoju dušu, a Vama ostavljam da tražite i nadete puta za spasenje svoje duše
Jedan od onih koji je prvo čovjek i hrišćanin pa onda dobar Hrvat.«

Interesantno je da je Stepinac uživao puno poverenje vladajućih režima u Kraljevini Jugoslaviji i kao takav postao nadbiskup, tj. najviši dostojanstvenik katoličke crkve u Jugoslaviji. To poverenje stekao je verovatno zato što je u prvom svetskom ratu stupio u Dobrovoljačku diviziju u kojoj se istakao pri proboju Solunskog fronta 1918. godine, a zatim kasnije i kao uporni zakleti neprijatelj komunizma, u čemu je bio na istoj poziciji sa zvaničnim Beogradom.

Članovi Komisije za informisanje Skupštine SFRJ, Koordinacionog odbora Predsedništva CK SSRN za ONO i DSZ i Odbora za idejni rad Predsedništva SK SSRNJ i Komisije za idejni rad Konferencije SSOJ, na svojoj sednici u Beogradu 6. novembra 1981. godine, pozdravili su pre svega

»Početni korak u dubljim istraživanjima informisanosti naših ljudi o četništvu, ustaštvu, ba-listima, i svim drugim izdajnicima i posebno o njihovim današnjim aktivnostima. Konstatovano je da mi imamo dovoljno podataka o kvislinškim i fašističkim organizacijama i pokretima, njihovim zločinima, ciljevima i delovanju u inostranstvu te da je stoga potrebno udružiti ta znanja i bolje se organizovati za sistematsko praćenje njihove aktivnosti - radi efikasnijeg informisanja i reagovanja .. Nije u interesu bratstva i jedinstva i zajedništva jugoslovenskih naroda i narodnosti zabašurivanje činjenica iz prošlosti, niti je opravdano shvalanje da ne treba »čakaćati po bolnim ranama ..« (Prošlost se ne sme zabašuriti. »Politika«, 6. novembra 1981).

U svom delu *Vatikan u suvremenom svijetu* Vjekoslav Cvrlije kaže:

»Nadbiskup Stepinac je bio opterećen antikomunizmom kao i papa Pio XII. To se može naći u Stepinčevu *Dnevniku* koji obuhvaća period od 1934. do 1945. Iz *Dnevnika* se vidi Stepinčev stav prema unutrašnjoj politici Jugoslavije: njegove rezerve prema suradnji Hrvata i Srba, jer je smatrao da su to dva svijeta koji se ne mogu ujediniti. .. Iz *Dnevnika* se vidi Stepinčev odnos prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi. On je najjednom mjestu zapisao: 'Da je veća sloboda i dovoljno svećenika, Srbija bi bila za 20 godina katolička'. .. Uočljivo je da u *Dnevniku* nema nigdje osude zločina ustaške vlade ili ustaškog režima. .. U *Dnevniku*

se ne spominje daje mostarski biskup A. Mišić u izveštajima od 18. VII i od 7. XI 1941 *časno digao svoj glas protiv ustaških nasilja i zloupotreba oko pokatoličavanja* (podvukao V. T.). Takozvani emisari u licu stožernika i logt rnika preuzeli su posao Crkve i zloupotrebili situaciju te izvršili okrutna zlodjela povezujući akciju pokatoličavanja s masovnim ubojstvima. U Stepinčevom *Dnevniku* nalazi se pismo koje je U. VI 1941. *uputio Stepincu beogradski nadbiskup dr Josip Ujčić. On upozorava na žalbe što se u Hrvatskoj postupa nepravedno i nehumano sa stanovnicima pravoslavne vjere i šio privatnici na svoju ruku zatvaraju i ubijaju Srbe.* . .« (Podvukao V. T.)

Vjekoslav Crvlje dalje, između ostalog, kaže:

»Činjenica je daje u narodnooslobodilačkoj borbi sudjelovao jedan dio svećenika pravoslavne i katoličke vjere i drugih religija koji su već u toku rata kao npr msgr. Rittig raskinkavali klevete da su sudionici NOB-a neprijatelji crkve i vjere.«²⁴

Jakov Blažević je krajem januara 1981. godine, između ostalog, izjavio da je bilo

»mnogo popova i (ratara s nama u partizanima, ali jedno lude jezgro, koje se ustoličilo u vlasti Katoličke crkve stolicima vodi za tuđi račun borbu protiv hrvatskog naroda«...

Blažević je zatim rekao i ovo:

»Stepinčevu crkvu« danas uporno propoveda najzaostaliji deo vodećih kaptolskih ljudi. Otvoreno kažu, propovedaju. pišu, Radio-Vatikan im služi, da »Stepincu mogu *suditi* samo Bog i istorija... Neki dan sam prolazio pokraj Jasenovca. Srce mi se stezalo gledajući onaj crasan spomenik nade inoga života, gledajući one mogile koje liču u nebo, koje zahva ljuju ovoj zemlji. Titu, slobodama socijalizma i poretka. Gledam ovaj memento i zgrozim se pri pomisli i znanju da su lim ljudskim kasapnicama zapovedali katolički sveštenici. Od nasilnog prekrštavanja, kome je dao »imprimatur« Stepinac do ovog Jasenovca. Jadovnog. Gline i svega toga posvećen je put..

U intervjuu »Njujork Tajmsu« uoči svoje posete SAD 28. februara 1978. drug Tito je, pored ostalog, rekao i sledeće:

. . . »*Sirile su se razne priče o lome da se mi borimo protiv crkve, protiv vere, da hapsimo vjernike. Tačno je da smo mi hapsili i neke od njih, ali samo one koji su surađivali sa okupatorom. Takav je slučaj bio i sa nadbiskupom Stepincem u Zagrebu koji je bio ustaša: za vrijeme rata u Hrvatskoj je prekršlavao pravoslavne u katoličku vjeru. Suradivao je sa Nemcima i ustašama. Bio je otvoreni neprijatelj nas i naših naroda. I morali smo da ga hapsimo i osudimo na 15 godina Docmje i nije bio u zatvoru, već je upućen u svoje selo gde je imao crkvu i mogućnost da se moli. Tu je i umro od leukemije.*

Najzad treba istaći sledeće konstatacije Vladimira Dedijera u knjizi *Novi prilozi ZJA biografiju Josipa Broza Tita, Tom II, 1892-1945*:

»... Vatikanska diplomatija je radila na razbijanju Jugoslavije i uništenju njenog integriteta i prilikom svojih razrada planova o stvaranju katoličke podunavske federacije. Tu je ona saradivala s jakim prokatoličkim strujama u političkom životu SAD i Engleske, pokušavajući da ubedi rukovodstvo ijedne i druge države da bi jedna takva država u srednjoj Evropi mogla da bude od koristi kako SAD tako i Britaniji

Ideja stvaranja podunavske federacije, na primer, još od početka drugog svetskog rata. naišla je na dosta privrženika i s jedne i s druge strane Atlantika. A ovaj projekat duboko je zadirao i u pitanje integriteta Jugoslavije. Trebalo je. u stvari, otkinuti velike delove jugoslovenske teritorije i pripojiti ih podunavskoj federaciji.

Engleska diplomatija ie još od doba Košuta - a i kasnije, kada se Nemačka počela da pojavljuje kao ozbiljan takmac Engleske za prevlast u Evropi - prihvatila ideju srednjoevropske federacije, jer se u Londonu smatralo da to ne bi bio slab način sprečavanja hegemonije. bilo Rusije, bilo Nemačke u Podunavlju.

Posle razbijanja Austro-Ugarske, najkatoličnije zemlje u Evropi. Vatikan je stalno podgrejavao ideju o potrebi ponovnog stvaranja jedne zajedničke države nekadašnjih podanika cara Franje Josifa Tako se nekoliko struja iz prve godine rata, koje su težile stvaranju podunavske federacije, slilo u jednu, a njeni najjači zastupnici bili su nadvojvoda Olo Habsburški i njegov brat Feliks, prvi je došao u SAD u junu 1940. a njegov brat bio je tamo nastanjen još od vremena pre drugog svetskog rata...«

Dalje Dedijer navodi da je Vinston Cerčil, povodom propasti Austro-Ugarske, u uvodnim stranicama prvog toma svojih memoara o drugom svetском ratu, između ostalog, istakao:

». Druga velika tragična greška napravljena je kada je Sentžermenskim i Trianonskim ugovorima uništena Austro-Ugarska imperija. Vekovima je ovo živo otelotvorenje Sve rimske imperije pružalo zajednički život i garantovalo trgovinu i bezbednost velikom broju naroda, od kojih nijedan u naše doba nije imao ni snage ni vitalnosti da se sam suoči sa silom jedne oživljene Nemačke ili Rusije...«²

NAPOMENE

¹ Da bi se shvatila politika Vatikana na Balkanu, posebno u Jugoslaviji za poslednjih sto godina, i stekla slika srednjovekovne inkvizicije hrvatskog i slovenačkog klerofašizma u godinama drugog svetskog rata, neophodno je pored ostalih, imati u vidu sledeća dela: Dr Viktor Novak. *Vfagnum Crimen*. Zagreb, 1948; *Dokumenti o pronv narodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*. Zagreb, 1946; *Suđenje Lisaku, Stepincu i drušim ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima*, Zagreb, 1946; *Dokumenti o izdajničkom radu katoličkog sveštenstva u Sloveniji*: »Narodni list« br. 6,1. Ljubljana, 1946; Mihovilović Ivan. »Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške XDH, Zagreb, 1952; Sima Simić. *Tuđinske mahmacije oko NDH*, Titograd, 1958; Sima Simić. *Prekršćavanje Srba za vreme drugog svetskog rata*. Titograd, 1958; Mirko Mirković, *Versko pitanje u borbi za stvaranje pri'e jugoslovenske države*. Radio Beograd, treći program - *Politički život Jugoslavije 1941-1945*, Zbornik radova, 1973; Dragan Zivojinović, *Sveta Stolica i stvaranje jugoslovenske države 1914-1918*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1978; Edmond Paris, *Le Vatican contre l'Europe i Genocide in Satellite Croatia, 1941-1945*, The American Institute for Balkan Affairs. 1961, USA

² Viktor Novak. *Vatikan i jugoslavenski narodi pred drugi svetski rat*. referat na međunarodnom naučnom skupu u Srpskoj akademiji nauka. Zbornik radova, Beograd, 1973. str. 127-128.

³ Odmah posle sarajevskog atentata frankovci i Radićeva seljačka stranka u telegramu caru Francu Jožefu I (Franc Josephu) pored ostalog, ističu da sa »najvećim ponosom pozdravljaju objavu rata Srbiji i Crnoj Gori - podmuklom neprijatelju uzvišene dinastije naše Monarhije, a naročito Hrvatske«. (Herman Vendel. *Borba Jugoslavena za slobodu i jedinstvo*, »Narodna prosveta«, Beograd, 1925, str. 156).

Povodom objave rata Austro-Ugarske Srbiji 1914, zagrebački nadbiskup Bauer Ante pozvao je hrvatske domobrane da »osvete nedelo u Sarajevu« i ljubljanski biskup Jeglič učinio je to isto Istovremeno. tih burnih dana i sekretarijat Slovenske ljudske stranke (čiji je šef bio dr A. Korošec) uputio je cirkular siranačkim pripadnicima »da je atentat otkrio rak ranu na telu Jugoslavena Srpsku zaveru.« radilo se »o zavjeri protiv opstanka katoličkog slovenačkog naroda.« Dakle, klerikalizam je uz punu podršku Sv. Stolice i Vatikana jedinstveno i čvrsto stao 1914 uz Habz.buršku Monarhiju dokazujući da bi raspadom Austro-Ugarske bio fatalno ugrožen rimokatolički deo jugoslovenskih naroda. (Mirko Mirković. *Versko pitanje u borbi za stvaranje jugoslovenske države*, - *Politički život Jugoslavija 1914-1915*. Beograd, str. 201-221) Posle atentata S. Radie je uputio Dvorskoj kancelariji u Beču sledeći telegram:

»Duboko potreseni u svojoj kršćanskoj savjesti, teško povrijeđeni u svojoj prirodnoj i bašlinskoj stoljetnoj monarFuskoj vjernosti, do skrajnosti ogorčeni u svom hrvatskom i care-

vinskom patriotizmu i u svojoj privrženosti ustavu i ustavnosti - preziruci i žigošući podli i odvratni zločin, najsmjernije uvjeravamo Vaše Veličanstvo u ime tisuća i tisuća prosvječenih i organizovanih pristaša Hrvatske seljačke stranke, da ćemo se mi Hrvati složno sa svim ostalim narodima Carevine kao jedna duša. kao jedna nepobjediva vojska okupiti oko prosvjećene osobe Vašeg Veličanstva i oko uzvišenog Vladalačkog Doma. te ćemo iz svih sila nastojati, da i *uzveličamo ovu našu Monarhiju, lu zlatnu kopču svih triju evropskih plemena, to sveto kulturno ognjište svih njezinih naroda, tu jedinu nepobjedivu zaštitu i naše predrage domovine kraljevine Hrvatske.* (podvukao V. T.) Bog utješio Vaše Veličanstvo i složio sve Vaše narode u radu za jakost, ugled i uzveličanje Carevine naše!« (Bogdan Krizman, *Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu.* »Časopis za suvremenu povijest« br 2, Zagreb. 1970, str. 114, »Dom« od 1. jula 1914. godine.

U broju »Doma« od 1. VII 1914. Ante Radić (brat S. Radića, koji je sa njim 1905. osnovao »Hrvatsku seljačku stranku« - prim. V. T.), u uvodniku je, između ostalog, napisao: »da su dva Srbina, rodom iz Bosne, a po školama i po odgoju iz Beograda, u Sarajevu izvršila atentat: da je sva Bosna planula na Srbe i da su u samom Sarajevu »Hrvati« (muslimani i katolici) razorili oko 200 srpskih dućana u vrijednosti od milijun kruna; da je stoga proglašen prijeki sud i da su i u Zagrebu danomice žestoke protusrpske demonstracije... Sva Evropa osuđuje podli zločin, a hrvatski narod ožalošćen i ogorčen da se to ne da opisati. Uništena je najveća nada Hrvatske i cijele Carevine i sad će trebati željezne hrvatske sloge, odlučnosti i uztrajnosti *da se podmukla i zločinačka srpska politika za uvijek (onemoguću) na hrvatskom tlu* (Podvukao V. T.). Vječni spomen našim mučenicima i nevinim žrtvama proklete srpske mržnje i podlosti! Vječna slava Franji Ferdinandu i njegovoj Sofiji!«... (Bogdan Krizman, n. d., str. 117. prim. 82. Očigledno je da ovakav stav brace Radića potiče iz religioznog ubedenja.

⁴ Viktor Novak, navedeni referat, str. 131

⁵ *Komentar redakcije Zbornika dokumenata 'Aprilski rat 1941*', Vojnoistorijskog instituta - Prim. 6, str. 806.*

⁶ AR 1941. ZD, dok. 275, str. 806; AVII. F-17. reg. br. 26/4, k. 11.

⁷ »U Hrvatskoj su »Katolički list«, zvanični organ zagrebačke-nadbiskupije i »Hrvatstvo«, politički klerikalni dnevnik, bili izvanredno snažni pioniri zadataka koji su dolazili iz Kurije« (Viktor Novak, n. referat str. 128).

⁹ Viktor Novak. *Magnum Crimen.* Zagreb. 1948, str. 244-247.

⁹ Viktor Novak, n. referat, str. 135.

⁹ a Viktor Novak, n. d., str. 897 i 899; »Hrvatski narod« od 21. marta 1941. O tome je podrobno izneto u optužbi javnog tužioca Jakova Blaževica protiv Stepinca. kao i *Dokumentima o protivna rodnom radu i zločinima jednog dela katoličkog klera* (Zagreb. 1946) *Suden/e Lisaku. Stepincu itd.* (Zagreb, 1946) i delu Vjekoslava Cvrle *Vatikan u suvremenom svijetu.* »Školska knjiga«. Zagreb, str. 46-48.

¹⁰ Hermann Neubacher, *Sonder Auftrag - Südost 1940-1945, Bericht eines Diplomater.* Berlin. Frankfurt/M - Göttingen, 1956, str. 30-32).

¹¹ * Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, II tom. 1892- 1945. Duhovni otac Ustaša,* »Politika« 7. novembar 1981.

¹¹ " Profesor dr Edmond Paris, u svom radu: *'Genocide in Satellite Croatia, 1941-1945,* • San Diego 12, Calif SAD, - u uvodnom delu. pored ostalog ističe i sledeće:

Svetuje teško da poveruje da je jedan ceo narod bio osuđen na istrebljenje od strane jedne slade i verske hijerarhije dvadesetog veka samo zato što je pripadao drugoj etničkoj i rasnoj grupi i koji je nasledio hrišćanstvo od Vizantije umesto Rima. ...«

¹² »Politika« br. 18367, 20. novembar 1964. Beograd.

¹³ Dr Viktor Novak, *Još o glagoljici u konkordatskom prilogu i Glagoljica u konkordatu,* časopis »Javnost« br. 28-29. Beograd. 1937, str 7-35.

" Viktor Novak. *Vatikan i jugoslovenski narodi pred drugi svetski rat*. Zbornik radova. Beograd, 1973. str. 136.

Kada je koadjutor dr Alojzije Sjezinac, posle ubistva kralja Aleksandra u Marseju 1934. došao u Beograd da izrazi saučešće knezu Pašlu i sa njim razgovarao o mnogim problemima, on je u svom »Dnevniku« 19. X zabeležio, između ostalog:

»Kad sam rekao »Boljševizam je naš veliki neprijatelj, i u interesu je države i te kako da se suzbije.« »Jest, odgovorio je Pavle, to je i prvi neprijatelj, a drugi je masonerija.« Bio sam čisto osupnut tim riječima, jer kao da je pogađao moje misli. (Viktor Novak. *Vatikan i jugoslovenski narodi pred drugi svetski rat*. Beograd, 1971. str. 7)

Interesantno je da je i kralj Aleksandar, kad mu se Sjezinac 3. VII 1934 potužio i rekao: »Možemo očekivati jaku komunističku agitaciju i razmah. Jedino katolička crkva došla je komunizmu i kadra je uhvatiti se s njim u koštac,« odgovorio: »To je i moje uvjerenje preuzvišeni, da će jedino katolička crkva držati front protiv komunizma. Meni je veoma drago da smo ovako otvoreni i iskreni« - dodao je kralj - »izvolite se uvijek obratiti na mene kadgod budete štogod trebali« (Viktor Novak. n. d., str. 5-6). *Nedaliirani Memorandum kneza Pavla* (UK); Hoptner, n. d., str. 245

Početkom drugog svetskog rata, znatno je pojačana politička aktivnost Vatikana prema Jugoslaviji. Tako je u vreme od 10-20. novembra 1939. godine boravila u Rimu u zvaničnoj poseti papi Piju XII, specijalna delegacija hrvatskih biskupa iz Hrvatske, Bosne, Slavonije i Dalmacije. Sa ovom delegacijom - u njenom sastavu - bili su specijalni izaslanici dr Vlatko Maček, Dniro Maršić i dr Ivan Pernar. Tom prilikom u svečanoj audijenciji kod Pape, jednovremeno sa adresom u ime hrvatskih biskupa, predala je i adresa dr Vlatka Mačeka kao »*Dux populi Croatici*.« I ume je, po recima V. Novaka, »osvetljen put o crkveno-političkoj alijansi« Sjezinca i Mačeka. Ova združena politička akcija u Rimu poglavara katoličke crkve u Hrvatskoj A. Sjezinca i najvišeg rukovodioca hrvatskog nacionalnog pokreta dr V. Mačeka kao podpredsednika jugoslovenske vlade primljena je sa javnim negodovanjem kako u rodoljubivim antifašističkim slojevima tako i od zvaničnog Beograda (V. Novak. *Magnum Crimen*, Zagreb, 1948. str. 490-493).

¹⁵ Viktor Novak, *Vatikan i jugoslovenski narodi pred drugi svetski rat*. Beograd, 1971, str. 17.

¹⁶ »Katolički list« br. 25 od 26. IV 1941. Zagreb, str. 294. Podvučeni deo teksta je potpuno identičan sa delom XV tačke Okružnice navedene u *Prilogu 2*. samo što u Okružnici stoji »Hrvatske« umesto »Hrvatstva.«

¹⁷ *Dnevnik nadbiskupa Sjezinca, knjiga prva*, Zagreb, 1946, str. 21, poglavlje 3 i 4.

" Isto, knjiga 4, str. 127.

¹⁹ Isto, knjiga 4, str. 176.

²⁰ *Drugi kongres KP Hrvatske 21-25. XI 1948*. Zagreb. 1949, str. 77, 79.

²¹ Pšunjski, *U ime Hrista. svetinje u plamenu*. Jugoslavija. 1944, str. 8.

²² V. Novak, n. d., str. 19-20.

²³ Milan Basta. *Agonija i Slom Nezavisne Driave Hrvatske*, Beograd, 1971, str. 24-25.

»Nasilno pokatoličenje srpskih masa, ubijanje i mučenje pravoslavnih sveštenika i vladika, rušenje njihovih crkava i samostana, koje se vrši u Hrvatskoj tobože i u interesu katolicizma zadire bez sumnje i u interese vrhovnog vodstva katoličke crkve. Srbi su očekivali da će Sveta Stolica kao čuvarica ugleda katoličke crkve podići svoj glas prije ili kasnije i javno osuditi krvave progone, koji se vrše u katoličkoj zemlji i u ime katolicizma nad pravoslavnim kršćanima. Srbi se pitaju iz kojih razloga Sveta Stolica sada šuti na strašnu tragediju Srpske pravoslavne crkve« (V. Novak. *Magnum Crimen*, Zagreb. 1948. str. 786)..

²⁴ Vjekoslav Cvrlije. *Vatikan u suvremenom svijetu*. Školska knjiga, Zagreb, 1980. str. 41-43 i str. 52.

²⁵ »Politika« od 29. I 1981, Beograd. Feljton: *Sveštenici moraju vernicima prvi reći istinu*, - Reć Jakova Blaževića prilikom svečanog predstavljanja četiri knjige njegovih sećanja.

²⁶ Josip Broz Tito. *Govori 78.* - »Borba«, aktuelna politička biblioteka, Beograd, januar 1979 str. 93.

²⁷ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, Tom II, 1892-1945, feljton: Komintema i integritet Jugoslavije*, »Politika«. 19. oktobar 1981. Beograd, str. 19.

SPOLJNOPOLITIČKA SITUACIJA

DO PRISTUPANJA JUGOSLAVIJE TROJNOM PAKTU

a) DO ANSLUSA 1938. GODINE

Versajski sistem, stvoren u prvim godinama posle prvog svetskog rata na bazi mirovnih ugovora u Parizu 1919-1920. godine, osigurao je pobednicima hegemoniju i vlast u pojedinim svetskim regionima. Društvo naroda, kao instrument anglo-francuske politike, stvoreno je od strane pobednika sa ciljem da se održi *status quo* posle Versaja u Evropi i u svetu uopšte, ali svetski problemi time nisu bili rešeni - nisu bili zadovoljni ni pobedeni ni pobedioci. Iskrsle su nove suprotnosti, posejano je seme za nove razdore, sukobe i ratove. Francuska, kao najjača kontinentalna sila u Evropi i glavni garant versajskog sistema, iz sopstvenih interesa povezuje se sa Jugoslavijom, kao i nizom malih država na istoku i jugoistoku Evrope u cilju odbrane evropskog poretka, stvorenog u Versaju, od Nemačke i Sovjetskog Saveza. U stvari, Jugoslavija je od 1918. godine bila beočug u sistemu dominacije Francuske u Evropi sa posebnom ulogom u "*Cordon sanitaire*", protiv prodora boljševizma u srednju Evropu i na Balkan. Ona je taj sistem održavala nizom ugovora, saveza, paktova sve do Hitlerovog dolaska na vlast u Nemačkoj, kada je poremećena evropska ravnoteža.

Nešto kasnije, upravo 1920. godine, obrazovana je takozvana *Mala Antanta* - vojno-politički savez Čehoslovačke, Rumunije i Kraljevine SHS (Jugoslavije) - radi onemogućavanja Mađarske za revizijom njenih granica prema ovim državama i eventualnog pokušaja Habzburgovaca za restauracijom Austrougarske Monarhije. Ona je postala deo versajskog sistema koji je izgrađivala Francuska da bi učvrstila i održala politički i teritorijalni *status quo* stvoren posle prvog svetskog rata. U prvoj polovini 1929. godine članice su se sporazumele da se ugovori o uzajamnim obavezama obnavljaju svake pete godine. Od tada pa do 1937. godine svake godine održavani su sastanci načelnika generalštabova članica saveza na kojima je razrađeno ukupno 19 varijanti planova eventualnih zajedničkih operacija. Na sastanku načelnika generalštabova u Beogradu 20. juna 1936. plan vojnih operacija zasnivao se na tri mogućnosti: 1) da Mađarska i Bugarska (zajedno ili pojedinačno) napadnu Rumuniju; 2) da Mađarska, Nemačka i Austrija (zajedno ili pojedinačno) napadnu Čehoslovačku i 3) da Mađarska, Bugarska, Italija i Albanija (za-

jedno ili pojedinačno) napadnu Jugoslaviju, s tim da ukupna jačina upotrebljenih vojnih snaga država Male Antante protiv napadača treba da iznosi 515 bataljona, 705 baterija, 112 eskadrona i 59 eskadrila i da se organizuje ujedinjena komanda tih trupa. Čehoslovačka je najviše insistirala, zbog revanšističkih težnji Nemačke, da se savez što više učvrsti, pa je krajem 1938. predložila Jugoslaviji i Rumuniji da zaključe ugovor o opštoj uzajamnoj pomoći ma od koga bile napadnute ili ugrožene. Iako je tu inicijativu podržavala i Francuska, ona je naišla na hladan prijem u Beogradu, tako daje savez, pod uticajem Nemačke, sve više slabio, da bi na Sinajskoj konferenciji avgusta 1937. članice mogle konstatovati da njihov savez praktički više ne postoji. A poznato je daje sledeće godine Minhenskim sporazumom Čehoslovačka žrtvovana i od strane Francuske i V. Britanije.'

Odnosi sa Italijom između dva svetska rata bili su najvažniji i najteži problem jugoslovenske države u njenim spojnim odnosima, jer je Italija već od 1918. g. počela da istupa otvoreno kao neprijatelj nove jugoslovenske države.»

U periodu zaoštavanja međunarodnih odnosa 1922-1925, pa i kasnije do 1927/28. godine. Italija vodi izrazito ekspanzionističku politiku prema Balkanu i Podunavlju, uz podršku V. Britanije, kojoj je bio cilj potiskivanje francuskog uticaja iz jugoistočne Evrope²-

Bez obzira na tradicionalne prijateljske odnose, Jugoslavija je stalno pokušavala da se čvršće spoljno-politički poveže sa Francuskom, da bi smanjila permanentni pritisak Italije. Međutim, Francuska je to izbegavala da se ne bi zamerila Italiji. Ona je tek 11. novembra 1927. godine potpisala Ugovor o prijateljstvu sa Jugoslavijom, ali bez vojne konvencije, kao što je to učinila u svojim ugovorima sa Poljskom, Čehoslovačkom i Rumunijom³-

U takvim međunarodnim uslovima u Atini je 9. februara 1934. godine sklopljen *Balkanski savez (pakt, sporazum)* između Jugoslavije, Rumunije, Grčke i Turske radi učvršćenja mira i održavanja postojećeg teritorijalnog porетка na Balkanu zbog nezadovoljstva Bugarske teritorijalnim odredbama Bukureškog (1913) i Nejskog mirovnog ugovora (1919) i njenih zahteva za reviziju tih ugovora. Suština pakta ogledala se u obavezi država potpisnica da međusobno garantuju bezbednost svojih granica i u tome da bez prethodnog međusobnog obaveštenja ne preduzimaju nikakvu političku akciju prema nekoj drugoj balkanskoj zemlji koja nije potpisnica. Pakt je bio otvoren i za druge balkanske zemlje uz pristanak svih ugovornih strana. Uz Pakt je potpisan i *Dodatni protokol* kojim se ističe da Balkanski pakt nije upravljen ni protiv koje druge sile i da garantuje bezbednost balkanskih granica protiv agresije na bilo koju balkansku zemlju. Ako bi jedna od ugovornih strana bila žrtva agresije neke nebalkanske sile, kojoj bi se odmah ili kasnije pridružila neka balkanska država, sile potpisnice stupile bi u akciju protiv te balkanske države. Turska je Balkanskim paktom dobila status balkanske države i bezbednost svojih granica u Trakiji, a Albanija, koja je Tiranskim paktom iz 1927. bila u savezu s Italijom, nije bila ni pozvana da potpiše Pakt. Pošto je Italija, kao nebalkanska zemlja. 1940. napala Grčku, ostale države potpisnice Pakta nisu bile obavezne da joj priskoče u pomoć.³

Kralj Aleksandar je između 1929. i 1934. godine uzalud pokušavao da sredi odnose između Jugoslavije i Italije, čak i izražavao želju za uspostavljanje prijateljstva sa Italijom⁴.

Početkom 1934. godine razvila se velika diplomatska borba Nemačke i Italije oko Podunavlja, a u isto vreme zapaženo je naglo zbližavanje Nemačke i Mađarske. Hitler je nastojao da istisne Italiju i Francusku iz Podunavlja, u čemu su ga podržavali zvanični Beograd, Bukurešt i Budimpešta. U stvari, tada su se u Podunavlju našla dva antinemačka bloka - italijanski i francuski, koje je sledećih godina Nemačka uspeła da razbije i da uspostavi svoju dominaciju u Podunavlju.

Kasnije se Jugoslavija sve više približavala Nemačkoj i Italiji, težeći da se ne zameri ni jednoj ni drugoj strani. Ova preorijentacija bila je posledica daleko veće opasnosti po integritet Jugoslavije od Nemačke i Italije kao neposrednih suseda, čija je agresivnost prema našoj zemlji permanentno rasla. Takav stav jugoslovenskih vlada, naročito Stojadinovićeve i vlade Cvetković-Maček, nailazio je na snažan otpor većine naroda, kako onog dela koji je bio privržen Francuskoj i V. Britaniji, tako i još više progresivnih i antifašistički orijentisanih snaga, predvođenih snažnim revolucionarnim pokretom, sa KPJ na čelu. Taj otpor je sve više jačao, jer je vlada Milana Stojadinovića davala privredne koncesije pre svega Nemačkoj, a i Dragiša Cvetković je od svog dolaska na vlast 1939. išao istim putem. Koliko je nemački kapital brzo prodirao vidi se iz činjenice da u Jugoslaviji pred rat nije bilo skoro nijednog značajnijeg preduzeća koje Nemci nisu koristili na ovaj ili onaj način. Tome je mnogo pogodio korumpirani državni aparat, preko koga su Nemci uvek mogli da određuju sastav privrednih delegacija koje su s njima vodile pregovore.

LI leto 1934. godine, strahujući i od Jugoslavije i od anšlusa, Musolini je sa naptegnutom pažnjom pratio spoljnopolitičku aktivnosj kralja Aleksandra. Na sastanku 1. septembra 1934. sa svojim saradnicima, Musolini je konstato- vao da je psihološka smetnja za sporazum sa Jugoslavijom samo jedna - lič- nost kralja Aleksandra. Tom prilikom poslanik Italije u Beogradu Gali pred- očio je Musoliniju strahovanje Jugoslavije kako od Nemačke (kad izbije na Karavanke), tako i od Italije. Zato ocenjuje jugoslovensku spoljnu politiku u odnosnom trenutku kolebljivom.⁵

Posle ubistva kralja Aleksandra 9. oktobra 1934. godine nastalo je vidno pogoršanje odnosa između Jugoslavije, sjedne, i Italije, Mađarske i Bugarske, s druge strane, pošto su vlade ovih zemalja na svojoj teritoriji godinama dr- žale i pripremale za terorističku i subverzivnu delatnost mnogobrojne emig- rante, separatiste i druge zlikovce i slale ih u Jugoslaviju sa diverzantskim i zločinskim ciljevima.⁶ U tom periodu »intiman odnos« Francuske sa Italijom sve je više pojačavao nepoverenje Beograda prema Francuskoj. Jugosloveni su bili sigurni da »Francuska ne bi oklevala da odbaci interese Jugoslavije da bi dobila italijansku podršku protiv Hitlera.⁷

POTPISIVANJE PAKTA O PRIJATELJSTVU IZMEĐU JUGOSLAVIJE I ITALIJE
25 MARTA 1937 U BEOGRADU

Posle ustezanja Francuske i V. Britanije u Društvu naroda da osude i Ita- liju zbog sklanjanja i čuvanja terorista koji su ubili kralja Aleksandra, tj. kada je uvidela nemoć Društva naroda i dvolično držanje Francuske i V. Britanije, Jugoslavija se osećala usamljenom, ali je ipak pokušavala da obnovi svoje sr- dačne veze sa Francuskom, nadajući se da će Francuska uspeti da ubedi Ita- liju da poštuje nepovredivost jugoslovenske teritorije u vreme kada je sve više rasla zategnutost između Jugoslavije i Italije.⁸

Neposredna podrška Italije ustašama-ubicama još više je zaoštrila ionako rdave odnose. Spoljnopolitički položaj Jugoslavije se sve više pogoršavao, jer je u toku 1936. godine došlo do italijansko-nemačkog zbližavanja. Tada je bila najznačajnija poseta grofa Čana Berlinu u oktobru, ali Nemci u to vreme nisu želeli bilo kakve komplikacije s Jugoslavijom, jer su pripremali anšlus s Austrijom.⁹ Posle potpisivanja Austro-nemačkog sporazuma 11. jula 1936, kojim se Austrija obavezala da će svoju spoljnu politiku uskladiti sa Nemačkom, položaj Jugoslavije postao je osetljiviji. Poverenje u stare saveznike bilo je poljuljano, pa je jugoslovenska vlada u »tišini« tražila razrešenje starih veza za koje je smatrala da su postale nekorisne i zato, počev od 1936. godine, otvoreno vrši zaokret ka Nemačkoj.¹⁰ Stojadinović je 2. oktobra 1936, prilikom potpisivanja Trgovinskog ugovora s Italijom izrazio želju o zbližavanju Jugoslavije i Italije.¹¹ S druge strane, pošto se Musolini zanosio mišlju da Sredozemno more pretvori u »mare nostrum«, što bi ga dovelo u sukob s V. Britanijom i Francuskom, prihvatio je Stojadinovićevu ponudu i 1. novembra 1936. u Milanu izjavio da su odnosi sa Jugoslavijom poboljšani i da postoje uslovi za prijateljstvo s njom. Tajni pregovori, koji su počeli u Rimu januara 1937, ubrzo su pokazali rezultate.¹² Prilikom Čanove posete Beogradu 25. marta iste godine, potpisan je *Pakt o prijateljstvu* i privredni sporazumi, koji su odmah stupili na snagu. Obe zemlje su se obavezale da će poštovati zajedničke granice; u slučaju da neka potpisnica bude napadnuta od jedne ili više sila, druga će se uzdržati od svake akcije koja bi koristila napadaču; obe zemlje su se obavezale da se u međusobnim odnosima neće koristiti ratom, da će sporove rešavati mirnim sredstvima i da na svojoj teritoriji neće trpeti niti potpomagati nikakvu aktivnost uperenu protiv teritorijalnog integriteta ili režima druge strane. Ugovor je sklopljen uz potpuno odobravanje britanske vlade. Uz sporazum su potpisana i tri protokola: prvim se Italija obavezala da će jugoslovenskoj manjini dozvoliti upotrebu maternjeg jezika u školi i crkvi; drugim je garantovan integritet Albanije; trećim se Italija obavezala da će likvidirati pravo azila jugoslovenskim emigrantima. Ovim sporazumima je Jugoslavija *de facto* priznala i aneksiju Etiopije.

Stojadinović je tom prilikom pred Čanom s neverovatnom iskrenošću izneo svoju politiku, ističući da će Jugoslavija nastaviti putem zbliženja s Italijom i Nemačkom, pošto se dosadašnji uticaj Francuske na Jugoslaviju pokazao štetnim Staviše, on je istakao da nema poverenja u britansku politiku u Sredozemlju, da Jugoslavija ne može očekivati neku pomoć od V. Britanije i dajoj ta pomoć nije ni potrebna. On je, takođe, izjavio da nema poverenja ni u Društvo naroda i da je Jugoslavija tamo formalno učlanjena, ali da sada iz njega ne može istupiti zbog javnog mnjenja.¹³

Povodom zaključenja jugoslovensko-italijanskog pakta 1937. godine tri građanske stranke beogradske opozicije uputile su proglas narodu u kojem su oštro napale spoljnu politiku Stojadinovićeve vlade. U redovima HSS-a potpisivanje italijansko-jugoslovenskog pakta izazvalo je potištenost i zbunjenost.

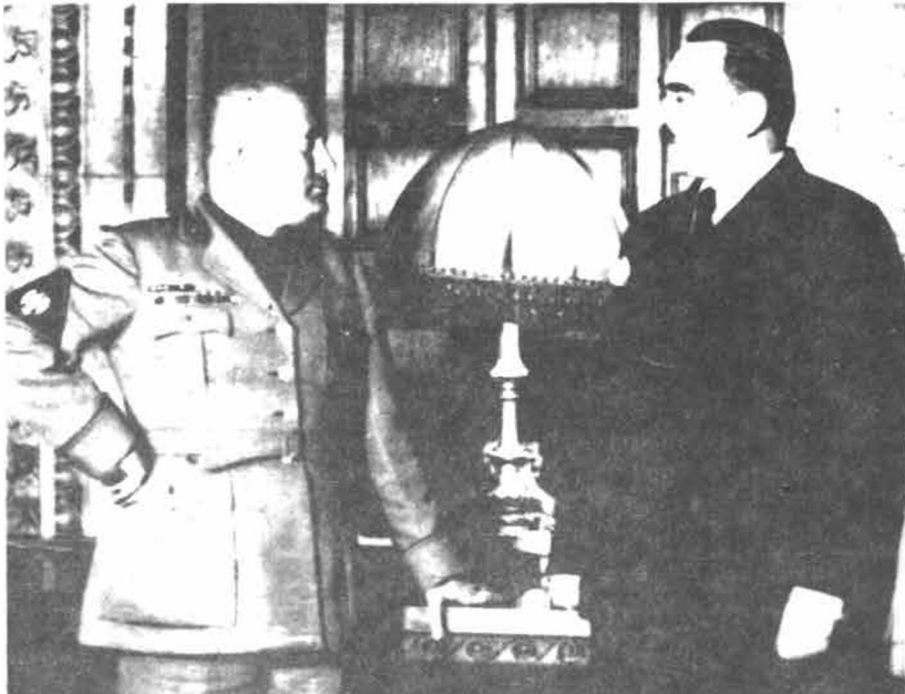
STOJADINOVIĆEVA POSETA PARIZU, LONDONU I RIMU 1937

O motivima za potpisivanje pakta sa Italijom Stojadinović je, prilikom posete Parizu u oktobru 1937. godine, u razgovoru sa Blumom (Blum Leon -tadašnji predsednik francuske vlade), pravdao jugoslovensku politiku zbližavanja sa Italijom:

»Mi smo ugroženi sa više strana. Okruženi smo sa pet neprijateljski raspoloženih zemalja. Postoje dve opasnosti: jedna je neposredna i već je u dejstvu. Italija sa zapada, a druga, malo dalje ali. posle *anilusa*. sasvim bliska i realna - Nemačka sa severa. Obe te zemlje rado bi nas 'progutale' ali zaziru jedna od druge. Jugoslaviji je ostalo vrlo malo vremena da se spase pre nego što bi se ta dva moćna naša neprijatelja složila na naš račun. Francuska i Engleska su ustuknule pred Hitlerom, marta 1936. kada je umarširao u Rajnsku oblast. Pred nemačkom opasnošću sada obe te zemlje nastoje da se neposredno sporazumeju sa Italijom. Zašto onda taj neposredni sporazum sa Italijom ne bi imala pravo da napravi Jugoslavija? Ovo utoliko pre što mi je Laval tu politiku izrično preporučio, a Cemberlen dao primer za podržavanje svojim *Gentlemens Agreementum* lanuara ove godine. Francuska je izgradila svoju Mažino liniju i spremna je da brani svoje granice. Ali ko će da brani Jugoslaviju ako je napadne Italija? Mi ne sumnjamo u krajnju pobjedu saveznika, u prvom trenutku mi bismo bili izgubljeni, ako bi se Nemačka pridružila Italiji. Svakako ne želimo da nam se ponovi gorko iskustvo iz svetskog rata u daleko gore i težem stanju. Blum sleže ramenima i reče da potpuno razume moj stav, ali da ne može ništa da uradi za nas.«⁴

Posle posete Parizu i Londonu u oktobru 1937. Stojadinović je stekao utisak da za obezbeđenje granica Jugoslavije ne može očekivati nikakvu garanciju, a još manje pomoć ni od Francuske ni od Vel. Britanije. Najzad, Minhenski sporazum četiri velike sile, postignut godinu dana posle ove posete, tj. krajem septembra 1938, konačno je uverio Stojadinovića da Jugoslavija, u slučaju agresije od strane Italije i Nemačke, nema šta da traži, niti da očekuje ni od Francuske ni od Velike Britanije zbog njihove vojne nespremnosti i žarke želje da se po svaku cenu sačuvaju od uplitanja u ratni sukob sa Hitlerom.

Pravdajući svoju spoljnu politiku u to doba. Stojadinović kaže:

Predsednik jugostovenske vlade Milan Stojadinović sa Musolinijem za vreme posete Rimu 6. i 7. decembra 1937 godine

»Mnogi neobjektivni kritičari moje spoljne politike nisu shvatili koliko se izmenio geopolitički položaj u Evropi posle dolaska Hitlera na vlast. Između nas i naših zapadnih saveznika podigao se snažan blok sila Osovine, koji je išao od Severnog mora pa sve do duboko u Sredozemno. Mi smo ostali s ove strane te barijere, bez neposrednog dodira sa saveznicima. Prema tome, čak i da su hteli - a nisu imali nikakvu obavezu da to urade - oni ne bi mogli da nas brane. Međutim, kao što su to mnogobrojni tragični primeri uskoro pokazali, oni takvih namera uopšte nisu imali.«¹⁴

Iako italijanska vlada nije ni pokušala da jugoslovenskoj manjini da ona prava na koja se obavezala prvim protokolom zaključenim u Beogradu, niti da likvidira Paveličev ustaški pokret u Italiji, ipak je prilikom Stojadinovićeve posete Rimu 1937. u zvaničnom kominikeu rečeno da su odnosi dveju država u punoj saglasnosti s Beogradskim sporazumom i da će se, u interesu mira, stvoriti još uža saradnja u svim oblastima.

BENESOVA MISIJA U BEOGRADU

Beneš (Beneš Eduard) je bio ubeden da je knez Pavle »hteo da se približi Osovinu Berlin-Rim protiv Osovine Francuske, Narodnog fronta i Sovjetskog Saveza«. Išao je u Beograd zato što je »svetski mir bio u opasnosti«. Međutim, pet meseci ranije, 13. i 14. novembra 1936. godine, Beneš je kazao Nemcima da je njegova politika prijateljska prema Rajhu i daje stavio do znanja Francuskoj, da njegova zemlja ne bi učestvovala ni »u kakvom preventivnom ratu protiv Nemačke« i da je on spreman da potpiše jedan ugovor o nenapadanju ili čak jedan »shvatljiv« ugovor sa Hitlerovom Nemačkom. Sto se tiče pakta o uzajamnoj pomoći, koji je Francuska predložila još ranije te iste godine, Beneš je mislio daje on imao dosta dobrih strana, ali i rđavih. Od Jugoslavije nije tražio ništa više nego što bi mogla dati, ali kao minimum želeo je »čistu situaciju«.¹⁶

Čano je našao daje njegov jugoslovenski partner (Stojadinović - prim. V. T.) fašist - ako to nije na osnovu otvorene izjave partijske lojalnosti, on je sigurno na osnovu svog shvatanja vlasti, države i života« i da je njegov položaj u njegovoj zemlji »više nego odličan, jer je knez Pavle imao neograničeno poverenje u njega«. No, Stojadinović je već pokazivao »znake jednog diktatora«¹⁷.

»Nemačka je opasan neprijatelj, ali i neprijatan prijatelj. Anšlus je neizbežan, a italijansko-jugoslovenska sloga je nužnost u našim budućim odnosima sa Nemačkom. Sto se tiče ostalih, naš pakt treba da privuče druge zemlje u naš orbit. Bilo bi želeli da se postigne sporazum sa Mađarskom. Kad Beč postane druga nemačka prestonica. Budim-Pešta treba da bude naša«, rekao je Cano knezu Pavlu 25. marta 1937. godine.¹⁸

Predsednik Čehoslovačke Republike rekao je 5. avgusta 1937. godine uredniku režimske »Samouprave« M. Jovanoviću, prilikom njegovog boravka u Pragu da je način na koji je zaključen jugoslovensko-italijanski ugovor predstavljao uvredu za Čehoslovačku i dodao:

»Vaše sporazumevanje s Italijom - siguran da će Jovanović to preneti Stojadinoviću - išlo je potpuno paralelno sa politikom tepanja Čehoslovačke, koju od nekog vremena vrlo energično i zajednički vode Nemačka i Poljska. One vode propagandu najstrašnije vrste da razbiju našu državu, da je pocepaju i da je podele. Tačno u tom vremenskom periodu vi ostavljate utisak svetu da niste onoliko u Maloj Antanti koliko se mislilo da jeste i na taj način otežavale položaj Čehoslovačke, otežavale njenu odbranu i stvarate atmosferu psihoze kod Čehoslovačkog naroda i uverenje da vas njegova sudbina prema Nemačkoj ne interesuje. Vi za vaš sporazum sa Italijom niste izabrali zgodan momenat s obzirom na nas i to nas je

Knez Pavle sa grofom Čanom u Rimu 1939. godine

uvredilo. Uostalom, ja sam tu rekao i knezu Pavlu i g. Stojadinoviću, jer je sve išlo tačno i paralelno sa radom Berlina protiv nas: sve! A zalim su od -trane Jugoslaviie nastavljene stvari koje su održale to napeto stanje između vas i nas, tu psihozu nepoverenja, odvrćajući nas od vas čineći da se bojimo ideje oslanjanja na vaše prijateljstvo»^{18a}

SASTANAK STOJADINOVICA SA HITLEROM U BERUNU 17. JANUARA 1938

Poslednjih meseci 1937. Stojadinović je krenuo kroz evropski diplomatski lavirint. U Parizu je učvrstio francusko-jugoslovenski pakt od 1927. U Londonu je razgovarao sa Čemberlenom i Idnom, a 6. decembra je stigao u Rim da iz kurtiozije vrati posetu Čanu i poseti Musolinija. U razgovoru sa Musolinijem rekao mu je da je čvrsto odlučio da izbegne sporazum sa Francuzima u pitanju evropskog bloka, da neće primiti dalje obaveze da pomaže Cehoslovačku, da će nastaviti da traži sporazum sa Mađarskom i da nije nimalo zadovoljan sa anšlusom.¹⁹

Hoptner kaže:

»Jugoslovenska politika bila je zasnovana na strahu od rata, koji bi proizlazio iz italijanske osvete i besa i shvatanja da Francuzi i njihov sistem saveza ne bi mogli pružiti zaštitu od italijanskog napada. Cilj Jugoslavije bio je da dobije u vremenu, da traži neki način /i koegzistenciji sa moćnim susedom (Nemačkom i V. T.) da sačuva jugoslovensku državu. Do te granice italijansko-jugoslovenski pakt služio je pozitivnom i logičnom cilju.«²⁰

Kad se 17. januara 1938. u Berlinu (gde je pompezno dočekan) sastao sa Hitlerom. Stojadinović mu je najpre isporučio pozdrave kneza Pavla, a zatim rekao da se jugoslavenska politika prema Nemačkoj može izložiti u jednoj rečenici: »Jugoslavija ne bi nikad, ni pod kakvim okolnostima, ušla ni u kakav pakt ili koaliciju protiv Nemačke«. Hitler mu je odgovorio da on deli Stojadinovićevu nadu da dve zemlje nikad više neće biti neprijatelji, daje neprijatelj Habsburga, da im nikad neće dopustiti da se vrate u Beč i da bi on »slomio munjevitom brzinom svaki pokušaj« da se povrati monarhija i dodao daje naklonjen Jugoslaviji. Kao najglavniju opasnost za mir označio je »boljševičku akciju«, u vezi s unutrašnjopolitičkim teškoćama Francuske. Belgije, Holandije i Cehoslovačke, i ukazao na opasnost koja proizlazi iz momentalne međunarodne privredne situacije, povoljno se izrazio o Poljskoj, kritikovao Cehoslovačku kao posebno žarište krize, pohvalio Italiju koja je »element reda i ima istu kulturnu misiju kao i Nemačka u borbi protiv boljševizma i izjavio da je mađarskoj vladi najozbiljnije skrenuta pažnja da ni u kom slučaju ne može računati na pomoć Nemačke u pogledu nekih revizionističkih zahteva prema Jugoslaviji i da je Nemačka spremna da posreduje i bude garant između Jugoslavije i Mađarske za sređivanje njihovih odnosa... ako to Jugoslavija smatra za politički oportuno. Zatim je svečano izjavio: »Nemačka nema na Jadranskom moru. kao ni na Balkanu nikakvih teritorijalnih zahteva. U vezi s austrijskim pitanjem, nemačka politika ne teži van granica današnje Austrije i zbog toga poštuje i poštovaće neprikosnovenost jugoslovenskih granica, kao što smatra i Breuer već definitivnom granicom između Nemačke i Italije.« Na kraju, Hitler je naglasio da smatra da nema potrebe da se između Nemačke i Jugoslavije zaključuje ma kakav politički ugovor, jer ih Nemačka nema ni sa Italijom. Stojadinović je zahvalio Hitleru i izjavio daje potpuno zadovoljan gledištem Nemačke u pogledu jugoistočne Evrope i dodao da Jugoslavija smatra da je austrijsko pitanje čisto unutrašnja stvar nemačkog naroda i da u pogledu Habsburga ima istovetan negativan stav kao i Nemačka.²⁰a

Francuska vlada je bila jako nezadovoljna ovim Stojadinovićevim putem u Berlin, kao i njegovim razgovorom sa Hitlerom. Samo tri dana posle toga francuski ministar inostranih poslova Delbos (Delbos Yvon) rekao je jugoslovenskom poslaniku Puriću da saopšti Stojadinoviću daje »neshvatljivo, s obzirom na odnose Francuske i Jugoslavije, da u ovim razmerama i na ovaj način Jugoslavija ovako javno manifestuje svoje simpatije za Nemačku«. Nešto kasnije (2. februara) Subotić je, takođe, obavestio Stojadinovića da je iz »službenog i poluslužbenog« razgovora sa Francuzima stekao utisak da Stojadinović nije njihov »ljubimac« da se ne bi ni najmanje ljutili kad bi napustio kormilo jupjslovenske spoljne politike i da se ljute i na Stojadinovića i na kneza Pavla, ne očekujući nikakvu skorou promenu. Zatim je francuski poslanik u Beogradu posetio Stojadinovića i upitao ga da li bi jugoslovenska vlada bila voljna da se pridruži francusko-britanskom protestu u Berlinu kojim bi se dala podrška austrijskoj nezavisnosti. Stojadinović mu je službeno odgovorio da mu predstoji put u Ankaru, da bi o tom pitanju izmenio misli sa svojim kolegama iz Balkanskog sporazuma, pa ne može dati službeni odgovor jugoslovenske vlade na jedno tako važno pitanje. Zatim mu je neslužbeno dodao da mu izgleda da je nemoguće da Jugoslavija ulaže protest Berlinu zato što ni Italija ne ulaže protest, iako je u istom položaju kao i Jugoslavija, a takav protest izložio bi Jugoslaviju opasnosti zbog suprotnog stava Nemačke i Italije, zato što ni legitimna austrijska vlada ni Austrija ne pokazuju ni malo

volje da brane nezavisnost i zato što se, zasad, radi o načelu narodnosti i pravu naroda da raspolaže svojom sudbinom na kojim principima je nastala i sama Jugoslavija.

Na pitanje poslanika da li bi mogao da utiče na italijansku vladu da svoje gledište o ovom pitanju približi francuskom, Stojadinović je odgovorio da bi direktni razgovori Pariza i Rima predstavljali brži put, podsećajući ga da mu je (Stojadinović) savetovao da se sporazume s Rimom. Kad je francuski poslanik istakao da bi zbog zajedničkih interesa bilo potrebno da dode do intimnije saradnje između francuskog i jugoslovenskog generalštaba, Stojadinović je odgovorio da se slaže, ali u granicama postojećih konvencija i sporazuma (nije bilo ugovora o čistom vojnom savezu - V. T.), a na izjavu poslanika da bi francuska vlada bila voljna, s obzirom na momentalnu situaciju, da se ta saradnja proširi i van postojećih sporazuma (svakako se misli na zaključenje vojnog saveza i vojne konvencije - V. T.), Stojadinović je rekao da to pitanje mora proučiti, jer ne zna šta misli Glavni generalštab.

Dakle, očigledno je da Stojadinović nije želeo da sklapa nikakav savez. On je u razgovoru sa predsednikom Turske Republike Kemalom Ataturkom u Ankari 26. februara izneo spoljnopolitički stav jugoslovenske vlade:

- 1) Osnovna stvar svake zemlje je održavanje prijateljskih odnosa sa susedima. Jugoslavija je to postigla, i to joj je donelo pozitivne rezultate;
- 2) danas se zna daje Nemačka sila prvog reda koju respektuje ceo svet, zato je Jugoslavija morala uskladiti svoje držanje tako da ne bude ni izazivajuće ni povlađujuće, već korektno i realno s obzirom na naše stvarne potrebe i interese;
- 3) prema Francuskoj i Engleskoj Jugoslavija ostaje prijateljski raspoložena, ali s obzirom na njihovu udaljenost i na činjenicu da Engleska nema suvozemne vojske, tj. glavnog, pozitivnog i efikasnog činioca u slučaju evropskog konflikta, Jugoslavija mora biti na oprezi i izbeci iskušenju da pripada nekom ideološkom frontu ili savezu (velikih sila - V. T.J koje često imaju malo obzira prema interesima malih zemalja;
- 4) U pogledu eventualnog anšlusa Jugoslavija se drži rezervisano. ona ga ne želi kao ni Habsburge, pa ostavlja prvenstvo Austriji, koja je najpozvanija da brani svoju nezavisnost, kao i onim velikim silama koje su zainteresovane - Francuskoj i Italiji;
- 5) Pitanje španskog rata takode ostaje u domenu zainteresovanih velikih sila prema kojima manje države dolaze tek u drugi plan. Nemačka u tome daje prvenstvo Italiji, Engleska ne smatra da je za nju vitalno pitanje da li će Franko pobediti ili ne. dok su Nemačka i Italija odlučno protiv crvenih.«^{10b}

b) POSLE ANŠLUSA DO MINHENSKOG SPORAZUMA 1938. GODINE

Jedan od sudbonosnih događaja za Jugoslaviju, pa i Evropu, pred drugi svetski rat, dogodio se 12. marta 1938. g. kada su nemačke trupe pod Hitlerovom komandom prešle austrijsku granicu i uveče stigle u Beč, a 13. marta Sajs-Inkvartova nacistička vlada proglasila priključenje Austrije Nemačkoj,²¹ jer je, prisajedinjenjem Austrije. Nemačka postala snažan, opasan i neposredan sused Jugoslavije. To je bio početak pobedonosnog nemačkog pohoda po Evropi (ne računajući upad u Rajnsku oblast 1936. godine), jer je bilo očigledno da se na tome neće zaustaviti. Pošto se pojavila nadomak Panonske nizije i Balkana, Nemačka je bila u stanju da neprekidno i neugodno vrši vojnički, politički i ekonomski pritisak na Jugoslaviju. U isto vreme postala je i neposredan sused Italije, tako da su se i njihovi interesi prema jugoistoku Evrope ukrštali.

U Berlinu je Henderson (Henderson Nevile), novi britanski ambasador, uveravao Hitlera da je »on lično zastupao anšlus«. pa je demantovao da anti-

anšlus osećanja britanskog ambasadora u Beču Selbija (Selby Sir VV'allord) ne predstavljaju mišljenje vlade Njegovog Veličanstva.

Ako V. Britanija, kad se anšlus desi, ne mogne da preduzme nikakvu drugu akciju »no da pošalje protest protiv upotrebe prinude, podržane silom, protiv jedne nezavisne države, da bi stvorila jednu situaciju inkompatibilnu sa njenom nacionalnom nezavisnošću.²² ako Francuska učini malo više nego V. Britanija i ako Italija, 'besna i pakosna' zbog Hitlerovih uspeha, ne može da učini više nego da sanja o novom anti-nemačkom paktu sa Beogradom ili Rumunijom.²³ Jugoslavija bi mogla samo priznati anšlus kao nei/bežan«.²⁴

*Britanski poslanik u Beogradu Henderson je još 1934. godine predvideo da će Jugoslavija biti neutralna u slučaju anšlusa i da će više voleti da ne preduzima nikakvu akciju uopšte, ili će se rukovoditi odlukama Engleske i Francuske. Ako Čehoslovačkabude uvučena, Jugoslavija bi se ograničila da spreči svaki pokret Mađarske.*²⁵

Kad su Francuzi predlagali Stojadinoviću da im se pridruži u protestu protiv moguće nasilne asimilacije Austrije i protiv mogućeg anšlusa, on je praveći se gluv, podsetio nemačkog poslanika u Beogradu Herena da je Jugoslavija postala kao rezultat »prava naroda na samoopredeljenje«. Kako bi onda mogla Jugoslavija zauzeti stav protiv tog načela?²⁶ Ma da bi Stojadinovićeva vlada pretpostavljala jednu stabilnu i nezavisnu Austriju iznad svega, ona bi primila »nemačko rešenje« kao jednu stalnu garantiju protiv habsburgovskih i italijanskih intriga u Austriji.²⁷

Načelnik Glavnog generalštaba jugoslovenske vojske Dušan Simović ovako je gledao na taj događaj:

*'Priključenjem Austrije Hitlerovom Rajhu, naša vojna i politička situacija na severnom frontu bila je iz osnova izmenjena; umesto slabe i verovatno neutralne Austrije, i slabe Mađarske, izlojeni udaru sa tri strane, mi smo dobili vrlo moćnog, tehnički izvanredno opremljenog i vrlo agresivnog suseda koji je mogao ugroziti ne samo uzani deo našeg Severnog graničnog fronta, u severozapadnom kulu udaljenom od naših životnih centara, već brzim nastupanjem motorizovanih i oklopnih kolona preko slabije i nama nenaklonjene Mađarske - mogao je brzo i iznenadno da ugrozi i ceo naš severni front i naročito njegove najosetljivije delove koji bi vodili ka vaim životnim centrima naše zemlje i našu odbranu cejkili na dva dela. Staviše, eventualnim političkim i vojnim pritiskom na Rumuniju i Bugarsku, isti je mogao ugroziti i naš s. i front. Obzirom na savez Italije sa Nemačkom i neprijateljsko držanje Italije prema nama, i naši suvozemni frontovi na severozapadu (prema Italiji) i jugozapadu (prema Albaniji) bih su ugroženi. Ovo se desilo baš u vreme kad sam došao na položaj Načelnika Glavnog generalštaba*²⁸

Nasuprot tome, predsednik vlade Stojadinović je još u januaru iste godine, na prijemu kod Hirlera, izjavio da je pitanje Austrije čisto nemačka unutrašnja stvar i da Jugoslavija zbog anšlusa neće stupiti ni u kakvu protivnemačku akciju. Najzad je i jugoslovenska vlada 14. marta, neposredno posle anšlusa, zvanično saopštila daje prisajedinjenje Austrije Nemačkoj »čisto unutrašnje pitanje nermačkog naroda, u koje se ona ne meša«. Nemački konzul u Zagrebu Frojnd (Freundt Alfred), izveštavajući Berlin o utisku koji je u Zagrebu izazvao anšlus, pisao je daje Maček izjavio mađarskom konzulu »da mu je stalo do toga da uključi Hrvatsku u politiku Osovine Berlin - Rim. Možda bi mađarska vlada mogla da proveri i utvrdi da li bi se za to našao prohodan put. Samo ako Berlin - Rim potpuno napuste Hrvate, on bi pošao francusko-čehoslovačkom linijom, a kao poslednji izlaz upustio bi se u pregovore sa Beogradom.«²⁹

Jedanaestog marta, dan pre nego što je nemačka vojska ušla u Beč, Stojadinović je u razgovoru sa poslanikom SAD Arturom Blis Lejnom (Lane Arthur Bliss) tvrdio da, ako Austrija zeit da se pripoji Nemačkoj u duhu sa Vilsonovim

(Wilson Woodrow) principima o narodnostima, Jugoslavija ne bi imala prigovora. On je podvlačio daje srž problema održanje evropske ravnoteže. To zavisi od velikih sila, a ne od Jugoslavije. Francuska i Engleska su zamesile celu stvar. »Nikakvih pokreta trupa neće biti u Jugoslaviji«, uveravao je Stojadinović Lejna. »Jugoslavija ostaje s puškom k nozi«.³⁰

Pokazujući svoju želju za saradnju, Beograd je tada tražio od Rajha da garantuje nepovredivost jugoslovenske granice.³¹ Tri nedelje posle anšlusa Hitler je odgovorio na jugoslovenski apel. On je ponovio da Nemačka nema nikakvih ciljeva izvan Austrije i da jugoslovenska granica ne bi ni u kome slučaju bila dirnuta. »Mi smo srećni što imamo ovde takve granice, da smo oslobođeni teškoća da ih vojnički branimo«.³²

STAV JUGOSLOVENSKE VLADE PREMA ANŠLUSU

Na dan 15. marta 1938. Stojadinović je, povodom proglašenja Sajs-Inkvartove austrijske nacističke vlade 13. marta 1938. o priključenju Austrije Nemačkoj, i ulaska nemačkih trupa u Austriju, pred šefovima parlamentarnih klubova objavio stav svoje vlade i uglavnom izjavio:

• Mi nismo prigovarali anšlusu radi principa nacionaliteta na kojemu i naša država počiva. Sto smo mi mogli učinili kad ni velike sile nisu ništa preduzele *Osovinu Rim - Berlin je jača od osovine Pariz - London* (podvučeno u originalu). . . Nisam mogao sklopiti vojni savez ni sa Francuskom ni sa Čehoslovačkom . . . Ni jedna ni druga ne bi nam mogla priteći u pomoć. . . Ja nisam oduševljen ovim slanjem, ali kako bi nam bilo da nisam bio u Rimu i Berlinu pre anšlusa. Ne bih mogao spavati kada bih danas imao Nemce i Italijane kao neprijatelje . . . Italija nema vojni savez sa Nemačkom. Oni se od slučaja do slučaja sporazumevaju. G. Hitler je dao umiravajuća obećanja Italiji i Čehoslovačkoj. Meni je G. Hitler poručio da su mu granice Jugoslavije svete. . . da se Nemačka dezinteresuje našim i rumunskim Nemcima, a Vi znate šta znači germanska reč i njihova Nibelungentroje (smeh). . . Mi sa Rusijom. . . nemamo diplomatskih veza, ali imamo razgovora izvesnim kanalima. Rusija bi mogla doći u pomoć Čehoslovacima pa i nama samo preko Rumunije. To Rumuniji nije poeudno, jer bi morali preći preko Besarabije iz koje se više nikad ne bi povukli. . . Anšlus je dobar za naše unutrašnje prilike. Rasturiće se komunističke organizacije, Sarkotićeve i ostale koje protiv nas rade i biće sv i naši antidržavni pohapšeni. Anšlus je dobar i radi Hrvata, da uvide da nam preli opasnost, daje potrebna unutrašnja konsolidacija, kako bismo pomoću naših saveznika (poklič: kojih) očuvali našu zemlju.³³

Šefovi klubova opozicije nisu bili zadovoljni, pa su primetili da »do aneksije Austrije ne bi došlo da smo sačuvali Malu Amanlu, Balkanski blok i iskrenu saradnju sa prijateljskom Francuskom i da nismo *de /aktu* prišli Osovini Rim-Berlin pr 'tiv koje je ceo naš narod.. «³⁴

STAV SOVJETSKE VLADE PREMA ANŠLUSU

Prema mišljenju narodnog komesara za inostrane poslove SSSR-a Litvinova (АИТБННОВ **МаКЧМ МаКЧМоним-Ба вавиаКс**), **dalom mađarskom** ambasadoru u Moskvi 26. marta 1938, aneksijom je izgubljena ravnoteža sila u srednjoj Evropi, a u međunarodnoj situaciji svih država, koje su ovom činjenicom pogođene, nastala je znatna izmena koja će ranije ili kasnije dovesti do pregrupisanja sila. On je računao sa aneksijom, ali je dramatično ostvarenje, nezavisno od toga, užasavajuće delovalo na sovjetske krugove, pošto su iznenađeni stajali pred golom činjenicom prodora Nemaca u pravcu Jugoistoka. . . Ita-

lija je posle aneksije Austrije došla u isti položaj prema Trećem Rajhu koji je zauzimala pre svetskog rata u odnosu na Austro-Ugarsku. »Mađarska i Jugoslavija, druga dva nova suseda, doviknuće Rajhu .Hosana' (spasi), što čovek ne može da im zameri, jer u svojoj slabosti nisu mogle ništa drugo da učine... Položaj Jugoslavije u ovom novom rasporedu gori je od položaja Mađarske, jer je Jugoslavija zapala između Nemačke i Italije. .. Posle anšlusa nije došlo ni do kakvih promena u odnosima Čehoslovačka-SSSR, a Rumuniju treba tretirati sa izrazitom naklonošću.. «³⁵

Pet dana posle okupacije Austrije (17. III 1938. g.) Litvinov je predstavnicima štampe u Moskvi dao izjavu u kojoj se, između ostalog, kaže:

»Ukoliko su se ranije slučajne agresije događale na više-manje udaljenim kontinentima ili na periferiji Evrope... ovoga puta nasilje je izvršeno u centru Evrope, čime je stvorena nesumnjiva opasnost ne samo za 11 zemalja koje se sada graniče s agresorom, već i za sve evropske i ne samo evropske države... U prvom redu ugrožena je Čehoslovačka. ..

Sadašnja međunarodna situacija suočava sve miroljubive države, a naročito velike države, sa njihovom odgovornošću za dalju sudbinu naroda Evrope i ne samo Evrope. Sovjetska vlada je svesna te odgovornosti, ona je svesna okolnosti koje proizilaze iz povelje Društva naroda, iz Briian - Kelogovog pakta i iz ugovora o uzajamnoj pomoći, koje je sklopila sa Francuskom i Cenoslovačkom (u maju 1938 - V T.). U ime sovjetske vlade mogu da izjavim: da je ona i dalje spremna da učestvuje u kolektivnim akcijama dogovorenim s njom, koje bi imale za cilj zaustavljanje dalje agresije i otklanjanje pojačane opasnosti od nove svetske klanice. Sovjetska vlada je saglasna da hitno pristupi diskusiji sa drugim državama u Društvu naroda ili van njega, o praktičnim merama koje diktuju okolnostima«.

Trećeg septembra 1938. ponovljena je izjava Litvinova u Moskvi francuskom otpravniku poslova Pajou (Payeau), da je SSSR spreman da zajedno sa Francuskom brani Čehoslovačku ako za to bude zamoljen.²⁶

STAV KPJ PREMA ANSLUSU

Aneksija Austrije u potpunosti je izmenila strategijsku i političku situaciju u centralnoj i jugoistočnoj Evropi u korist Nemačke.

Živko Avramovski konstatuje:

»Anšlusom su konačno uništeni svi projekti Dunavske konfederacije i ekonomske unije i kraj Rimskih protokola (trougla: Italija - Austrija - Mađarska). Ali je najznačajnije od svega: ogromno pojačanje nemačke strategijske pozicije: pored zaokruženja čehoslovačkog prostora, njene granice na jugu dobile su kao zaštitu veliku prirodnu barijeru alpskih planinskih lanaca - a prema Jugoistoku ona je dobila širok i otvoren pristup u Panonsku niziju, a naročito prema Zagrebu, Beogradu i Budimpešti, glavnim centrima Dunavskog bazena. Postavši neposredni sused Italije, Jugoslavije i Mađarske, Nemačka je dobila velike mogućnosti da primeni politički pritisak na sve zemlje Dunavskog bazena, gde je već njen privredni uticaj bio dominantan. Time su stvorene nove, velike mogućnosti za jačanje fašističkih i nacističkih struja u svima Podunavskim zemljama, kao i novo ohrabrenje za podsticaj revizionističkih težnji u Mađarskoj i Bugarskoj koje su sa neskrivenim simpatijama pozdravile anšlus«.³⁷

Kako je pravilno procenjena situacija i predviđeni događaji koji će nastupiti vidi se iz *Proglasa CK KPJ od marta 1938. narodima Jugoslavije (koji je Tito napisao u Parizu) povodom anšlusa Austrije, u kojem se najenergičnije protestuje i protiv anšlusa i protiv stava jugoslavske vlade. U njemu se, između ostalog, kaže:*

»Hillerove motorizovane fašističke horde piegaziše malu Austriju i pocjepaše svojim bajonetima sve međunarodne ugovore koji su osigurali nezavisnost te zemlje (Nemačko-austrijskim ugovorom od 11. jula 1938). Nemačka je priznala Austriji puni suverenitet V

T). Hitler i Musolini ostvarili su svoju zavjeru protu mira i slobode naroda. Fašistički razbojnici izazivaju rat radi podjele Evrope. Okupacijom Austrije Hitler je stegao u klješta bratsku Čehoslovačku. Samo je pitanje dana kad će nad njenim mirnim stanovništvom da zabruje fašistički avioni... Hitlerove trupe su na granici Jugoslavije. Fašistička, pangermanska i osvajačka Nemačka postaje pogranična država sa Jugoslavijom. Hitlerizam nije »prijatelj i dobri susjed« već zakleti neprijatelj slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije... Hitlerov i Musolinijev fašizam znači rat. Sloboda i nezavisnost naroda Jugoslavije, pa i sam opstanak Jugoslavije ugroženi su.

Hitlerov agent Stojadinović izdao je narodne interese, pomagao je Hitlera da preгази Austriju i doveo ga na granicu Jugoslavije. Vlada Stojadinovića dala je ovu zločinačku pomoć da bi sebi osigurala podršku osovine Berlin - Rim u borbi protiv naroda...

Skršimo izdajničku vladu Stojadinovića... Stvorimo vladu narodne sloge i odbrane...

Živio savez sa Čehoslovačkom, Francuskom i Sovjetskim Savezom!
Živjela sloga i bratstvo svih naroda Jugoslavije! Za hljeb, mir i slobodu!«³⁸

STAV ITALIJE PREMA ASM-LSI

O razgovoru sa grotom Canom o političkoj situaciji u Evropi posle anšlusa, jugoslovenski poslanik u Rimu poslao je predsjedniku vlade Stojadinoviću sledeći izveštaj (u izvodu):

»... Po mom povratku iz Beograda, posetio sam Grofa Cana kome sam izručio Vase pozdrave. Tom prilikom govorio sam mu o velikom uspehu talijanske izložbe kao i o razlici u raspoloženju koje se za godinu dana izmenilo. Blagodareći vašim nastojanjima, u prilog politike prijateljstva sa Italijom... U daljem razgovoru, pomenuvši Nemačku, shodno vašim instrukcijama, rekao sam Čanu da Vi ne vidite, barem ne u sadašnjosti, neku opasnost od Nemačke. Vama je Hitler izjavio da smatra našu granicu za svetu i da Vi držite da se zaista nema razloga sumnjati u iskrenost tih izjava. Dodao sam da mi kao i oni hoćemo da održavamo što bolje susedne prijateljske odnose sa Nemačkom te pri sadašnjim okolnostima ne želimo ništa uraditi što bi moglo izazvati nepotrebne sumnje kod Nemaca. Hteo sam da nastavim i da mu jednom više izrazim svu vrednost koju polažemo na saradnji i razvijanju prijateljskih veza sa Italijom. Međutim Grof Cano prekinuo je moje izlaganje rekavši, kao da ne pridaje tome neku osobitu vrednost, slična uveravanja dobili su i oni iz Berlina i da je i njima Hitler izjavio da za njega pitanje južnog Tirola ne postoji pa me zatim gotovo nervozno upitao: 'ali G. Stojadinović je valjda saglasan da učvršćivanje naših veza'.

Pošto Cano nije izgovorio reč savez ni pomenuo stvaranje novih obaveza i ograničio se, barem ovoga puta na ovoj neodređenoj formuli koja se može tumačiti na razne načine, odgovorio sam potvrdno sa jeste ne upuštajući se dalje. Grof Cano ovim kao umiren i očigledno raspoložen nastavio je rekavši da će Italija nastaviti politiku osovine Rim - Berlin i da bi bilo apsurdno ne sprovoditi tu politiku dokle god se može sa jednim džinom kao što je to danas Nemačka, nezavisno od toga, da li su Nemci kao narod nekome simpatični ili ne. Pri svem tome treba zajedno pratiti Nemačku iz bliza jer je nemačka ruka uvek teška. Cano mi je tom prilikom rekao da je nemačka manjina u Italiji od anšlusa podigla glavu i počela bivati nemirna. Dodao je da to nije ni malo u vezi sa nemačkom vladom koja se drži vrlo korektno i lojalno. Vlada talijanska, kazao je Cano, to neće tipeti i obavestiti nemačku vladu da je prisiljena prema nemačkoj manjini da preduzme stroge mere.

U pogledu Čehoslovačke, pored onoga o čemu sam vas telegramom izvestio, Cano mi je kazao da je Bek Josel (Bek poljski ministar inostranih poslova - V.T.) stavio do znanja Pan/ua da i u slučaju da Nemačka napadne Francusku zbog držanja ove u pitanju Čehoslovačke, za Poljsku to ne bi bio »ka/us lederis« (slučaj kada savez stupa na snagu, tj. kada ga treba primeniti - V.T.). Otvom prilikom Grof Cano poverio mi, ili bolje rečeno, izgleda mi da se izrekao, da misli da će u trenutku, kada Nemačka bude pristupila rešenju pitanja Čehoslovačke, Poljska ne samo što neće ostati neutralna već će napasti Čehoslovačku, da zauzme krajeve sa poljskom manjinom i u isto vreme sjedini svoju granicu sa Mađarskom. Što se tiče Mađarske, ona neće ništa preduzimati dok se sve ne svrši da jx>sle zauzme oblast gde živi mađarski živali. Cano je primedio da je i bolje da se to pitanje jednom resi jer će barem na taj način biti zadovoljena Mađarska. Pošto je to rekao Cano me je naročito zamolio da ništa pismeno ne javljam jer ovo ne sme apsolutno

niko da zna pa m Nemci, jer oni izgleda da bi želeli da Poljska ima zajedničku granicu sa Mađarskom.

Na kraju treba istaci da je posle anšlusa kod Talijana nastupila bojazan od Nemačke i stvorilo se uverenje da postoji opasnost od nadiranja nemačkog na jadransko more. Dosadašnje izjave sa nemačke strane o nepovredivosti talijanske granice nisu uspele da ospokojе talijansko javrio mišljenje. Možda ce to uspeti da učini Hitler prilikom njegovog dolaska u Rim. U vezi sa tim savez sa našom zemljom želi se ovde ne samo radi eventualne zajedničke odbrane nego i kao garanciju da se Jugoslavija neće eventualno vezivati sa Nemačkom. Treba predvideti da će se talijanska nastojavanja sve više kretati u tom pravcu i da radi toga naš položaj može postati sve delikatniji. Ovo naročito ako bi se dogodilo da politika Osovine Rim - Berlin dođe u krizu. Svakojako u ovom pogledu ne mogu se činiti još prognoze dok se ne vidi rezultat Hitlerove posete Italiji. Za sada se samo može konstatovati da su Nemci posle anšlusa u talijanskoj javnosti postali nepopularni i da bi doček Hitlera bio leden kada ne bi Musolini, blagodareci svom ogromnom autoritetu, izdao naredjenja kojace biu izvršena, da se Vodi Rajha prirede manifestacije simpatija. Od potpisa sporazuma sa Londonom. Engleska je počela postajati ponovo simpatična kod talijanske javnosti. Posle potpisa sporazuma prilikom izlaska iz Palačo Kidi, engleskom ambasadoru okupljen je svet priredio manifestacije simpatija i od abistsne krize ovo je pn i put da su se na ulicama Rima čuli uzvici »Živela Engleska«...⁵⁸⁻¹

Jugoslovenski poslanik u Rimu obavestio je 29. maja 1938. godine Stojadinovića da mu je Hitler rekao: »Hrvati ne mogu sada ništa da učine«, a Čano je - kad mu je jugoslovenski poslanik pomenuo revizionističke planove mađarskih nacional-socijalista, koji izgleda teže da se Mađarska nekako sjedini sa Nemačkom da bi mogla ostvariti svoje revizionističke težnje - odgovorio da ti planovi ne odgovaraju politici koju sprovode nemački odgovorni faktori. Još je dodao da treba na poverljiv način da obavesti Stojadinovića daje Hitler bio rekao da je stara Austrija propala, jer se bila uputila na Jadran i Sredozemno more. Zato on neće da učini istu grešku i da danas Nemačka nema nikakvih težnji na Jadransko i Sredozemno more. Njene aspiracije upućene su ka Baltičkom moru i Istoku, odnosno ka Rusiji - kako je to Čano potvrdio.³⁹ Pošto je znao da je prisajedinjenje Austrije izazvalo nepoverenje Italije prema Nemačkoj, Stojadinović je težio da se približi Italiji. Zato je u junu 1938. posetio grofa Čana u Veneciji i obavestio ga da ni u predstojećoj čehoslovačkoj krizi Jugoslavija neće intervenisati ako Mađarska ne bi bila inicijator napada, a da bi u protivnom - i preko svoje volje - bila primorana da izvrši svoju obavezu prema Maloj Antanti. Zadovoljio se Canovom izjavom da sa mađarske strane neće doći do takvog napada. Svi italijanski listovi pozdravljali su ovu posetu, a »II Telegrafo« - spoljnopolitički organ italijanskog Ministarstva inostranih poslova - naglašavao je da je prijateljstvo Jugoslavije i Italije danas osnovni faktor evropske politike. .. Svi Italijani su radosni da mogu pozdraviti u svojoj zemlji čuvenog državnika koji čvrstom rukom upravlja sudbinom susedne zemlje.⁴⁰

Pošto je Jugoslavija anšlusom dobila Nemačku za suseda, ona bi, po Canovom mišljenju 1938. godine, trebalo da traži vojni savez sa Italijom da bi postavila ravnotežu snaga. Ona bi mogla dobiti vojni savez ako bi pristala da Italija apsorbira Albaniju. Za uspeh ovog projekta bitno je da se Jugoslavija ne protivi ili da u njemu ne učestvuje. On mora vezati Jugoslaviju za Italiju vojnički i politički, tako da bi bila »primorana da sa simpatijama gleda na italijanski smeli korak« kad italijanske trupe umarširaju u Tiranu. Kao ustupak Jugoslaviji, Italija bi zaustavila sve iredentističke pokrete albanske manjine u Jugoslaviji.⁴¹

To potvrđuje i dr Zivko Avramovski u svom delu *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937*, Beograd, 1968, str. 214. Naime, da bi obezbedila predstojeću okupaciju Albanije, i Italija je težila da učvrsti veze s Beogradom, kako bi u tom slu-

čaju prikazala »lepo lice u ružnoj stvari«, a u tome su joj nemački pritisak na Brenneru i Karavankama i aktivnost nemačke manjine u Jugoslaviji svakako išli na ruku.

ČLANIC h MALE ANTANTE PREMA (ČEHOSLOVACKOM PITANJU)

Anšlus i otvoreno pitanje Čehoslovačke izazvali su reperkusije i na odnose članica Male Antante prema Čehoslovačkoj i Mađarskoj. Na pitanje senatora G. Andelinovića 16. marta 1938: »... koje garancije ima da nemački Rajh neće dirati u granice naše saveznice Čehoslovačke Republike i kakav stav u tome slučaju zauzima vlada Kraljevina Jugoslavije?«. Stojadinović je odgovorio: »... imam izveštaj daje ovih dana Nemačka dala potrebne izjave koje su delovale veoma umirujuće i povoljno na čehoslovačku vladu. Sto se pak tiče naših obaveza u pogledu Čehoslovačke Republike, one su precizno utvrđene međusobnim obavezama u okviru Male Antante, a koje će obaveze naša vlada respektovati...«⁴²

Sredinom avgusta 1938. dupisnik Centralnog presbiroa izvestio je o nepovoljnom pisanju jednog dela rumunske štampe o Jugoslaviji i politici Stojadinovićeve vlade, naročito zbog sklapanja pakta o prijateljstvu sa Bugarskom i Italijom i uverenja da će Jugoslavija na svoju ruku pristupiti sređivanju odnosa i sa Mađarskom, a i zbog pitanja rumunske manjine.⁴³

Na sastanku ministara inostranih poslova članica Male Antante, 21. i 22. avgusta 1938. na Bledu. Stojadinović je skrenuo pažnju na promenjeni ton nemačkog poslanika (u Beogradu - V. T.) koji je govorio i o mogućnosti oružanog sukoba, ako se sudetski zahtevi ne ispune. Rumunski ministar inostranih poslova Komnen (Comnen Nicolae) je izjavio da je i nemački poslanik u Bukureštu govorio u istom tonu. Čehoslovački ministar inostranih poslova Krofta (Krofta Kamil) je, uglavnom, rekao da se ne mogu dati teritorijalne granice Nemcima, da neutralnost ne znači ništa, da je rat neizbežan ako Francuska i Engleska ne budu energične, da su Sovjeti izjavili da će ispuniti svoje obaveze prema Čehoslovačkoj ako ih ispuni Francuska, koja je takođe obećala da će ispuniti svoje obaveze, i da će se Čehoslovačka u svakom slučaju braniti. Komnen je dodao da ne postoji nikakav sporazum između Rumunije i Sovjeta o prelasku ruskih trupa preko Rumunije, a Stojadinović je uveravao Kroftu da prema Mađarskoj i dalje važe obaveze jugoslovenske vlade.⁴⁴

Krofta je izjavio da Poljaci prebacuju Česima za komunizam, što je netačno. Oni govore o podeli Čehoslovačke, jer se ne može dozvoliti da se na račun Čehoslovačke proširi samo Nemačka, već i Poljska i Mađarska.⁴⁵

Stojadinović je 27. septembra 1938, tj. neposredno pred konferenciju u Minhenu, dao instrukcije jugoslovenskom poslaniku u Rimu da upozna Čana sa stavovima jugoslovenske vlade prema Italiji, Albaniji, sudetskom pitanju i čehoslovačka-mađarskom sporu i da Čano nastoji da predsednik mađarske vlade ili mađarski ministar inostranih poslova, slično Hitleru, izjave da smatraju granice Mađarske prema Jugoslaviji i Rumuniji kao definitivne⁴⁶

Po pitanju da li ili ne da se pomogne Čehoslovačka. knez Pavle je bio zabrinut i pesimističan u pogledu razvoja događaja. Pitao se šta bi Jugoslavija mogla učiniti da pomogne Česima - kad nemačka vojska kontroliše prilaz Jugoslaviji i kad italijanska vojska i mornarica može da blokira Jugoslaviju od Otantskog moreuza do Ljubljanskog prolaza. Jugoslavija bi mogla mobilisati,

ali ne bi mogla pomoći Čehe, ako ne bi mogla računati na pomoć Engleza i Francuza i na neutralnost Italije.⁴⁷

Ako Cesi ne bi mogli dobiti nikakvu pomoć od jugoslovenske vlade, sem pod okolnostima predviđenim u paktu Male Antante, Nemci ni Mađari ne bi mogli dobiti obećanje neutralnosti od strane Jugoslavije. Mađari bi za **neutralnost** Jugoslavije priznali današnju mađarsko-jugoslovensku granicu kao definitivnu, ali Stojadinović nije **hteo** da obeća neutralnost zato što je **smatrao** daje granica obezbeđena i da bi ga pregovori sa Mađarskom o graničnom pitanju doveli do sukoba sa dve druge države Male Antante - Rumunijom i **Cehoslovačkom**.⁴⁸

Zbog sve teže češke krize trebalo je naći način da se Mađarska i Čehoslovačka sporazumeju u okviru Male Antante i tako otkloni sukob u koji bi i Jugoslavija sigurno bila uvučena. Stojadinović je na sastanku Saveta Male Antante na Bledu, 21. avgusta 1938, našao rešenje: u zamenu za pravo da drži veću vojsku nego što joj je dopušteno Trijanonskim ugovorom, Mađarska je obećala da će se uzdržati od upotrebe sile protiv Jugoslavije, Rumunije i **Cehoslovačke**.⁴⁹

U pogledu manjina. Mađarska, s jedne, i Jugoslavija i Rumunija, s druge strane, pristale su da to pitanje obuhvate jednim protokolom, a Cesi su se usprotivili kad su im Mađari tražili da priznaju mađarsku manjinu u Cehoslovačkoj, odbijajući da priznaju čehoslovačku manjinu u Mađarskoj. Zato je Svet preporučio da ove dve države nastave pregovore da bi se nagodile, ali se to pokazalo nemogućim.⁵⁰

Iako nemački zahtevi za Sudetsku oblast nisu ugrožavali jugoslovenske interese, za Jugoslaviju **je** i dalje postojala opasnost od Mađarske, čak i ako bi Mađarska tražila plebiscit, jer jugoslovensko javno mnjenje to ne bi prihvatilo. A ako bi Mađari tražili samo mađarska pogranična područja u okviru novih nemačkih poseda Jugoslavija se ne bi protivila, ali bi bila zabrinuta ako bi Mađari potegnuli svoja istorijska prava na nemađarsko područje **Cehoslovačke**.⁵¹

Pošto Stojadinović nije isključivao mogućnost češko-mađarskog sukoba, on se i **posle Cemberlenove** (Chamberlain Neville) posete Berhtesgadenu 15. septembra 1938, pitao da li je Pakt Male Antante sposoban za život. Pošto je Mađarska mobilisala, pitao se da li Mađarska i dalje priznaje mađarsko-jugoslovensku granicu, iako se nadao da **bi** Italijani obuzdali Mađarsku, ipak se složio sa **svojim** ministrom vojske i mornarice da Jugoslavija izvrši delimično mobilizaciju.⁵²

Ako bi Mađarska napala Čehoslovačku, onda bi Jugoslavija i Rumunija morale ići u rat ili izdati svoje potpise na Paktu Male Antante, a to je trebalo izbeći. Komnen je preporučio Stojadinoviću da zajednički preduzmu korake da spreče mađarski prodor u Slovačku i »Podkarpatsku Rusiju«; on je od Stojadinovića tražio da od Geringa zahteva da se usprotivi ideji zajedničke poljsko-mađarske granice i oružanoj intervenciji Mađarske u Cehoslovačkoj, što je Stojadinović prihvatio i u tom smislu uputio telegram Cincar-Markoviću u Berlin. Stojadinović je preporučio Komnenu da Jugoslavija i Rumunija polako istupe i protestuju protiv eventualne akcije Mađarske protiv Cehoslovačke i uzimanja »Podkarpatske Rusije«, ali je Komnen smatrao da nema nikakvog smisla da Rumunija i Jugoslavija proširuju svoje postojeće obaveze prema Česima i da je najbolje sačekati odluke Pariza i Londona, da Jugosla-

vija i Rumunija moraju ostati neutralne ako rat izbiye dok ne vide ko će pobediti i ko je voljan da im pruži vojnu, finansijsku i industrijsku pomoć.⁶³

Stojadinović je 27. septembra 1938, tj. uoči Minhenskog sporazuma, dao jugoslovenskom poslaniku u Rimu instrukcije da upozna Čana o stalnosti jugoslovenske politike prema Italiji, o tome da Jugoslavija posmatra pitanje Sudetskih Nemaca slično pitanju anšlusa Austrije Nemačkoj, ali da je uznemiravaju sasvim neopravdane pretenzije Mađarske na Slovačku, pa zato želi da Čano interveniše da Mađarska time ne bi dovela Jugoslaviju u nezgodan položaj - da ide u rat koji ne želi ili da ne ispuni svoje obaveze iz Pakta Male Antante (samo jedan dan pre toga Centralni presbiro je naredio da se zapleni »Jugoslovenski list« od 26. septembra zbog vesti na 2. strani pod naslovom *'Mala Amanta vjerna svojim obavezama'*), zato što se to ne sme pisati, a 22. septembra je dao instrukcije štampi da se »ne sme pisati ništa protiv Nemačke i Italije i kritikovati njihovu sadašnju politiku«.⁵⁴

Uoči sastanka u Minhenu (München), sa britanske strane nudili su Hitleru celi Jugoistok Evrope i Podunavlja, samo da ne ratuje i ne natera svet u rat, a Henderson (ambasador V. Britanije u Berlinu) je »smatrao da je šteta da zbog Slovena dođe do sukoba među Germanima u interesu boljševizma«.⁵⁵

Koncepcija »Klivilenskog kruga« (politički salon ledi Astor - gde su se uoči drugog svetskog rata okupljali najreakcionarniji elementi Konzervativne partije i londonskog društva: Makdonald (Mac Donald A.H.H.), Cemberlen. Baldwin (Baldwin Stanley), Halifaks (Halifax viscount Edward Wood) i dr. i gde su se rešavala najvažnija državna pitanja V. Britanije) bila je da se stižavanjem Hitlera i Musolinija osigura zapadna bezbednost i usmeri nacistička agresija prema Istoku, tj. prema SSSR-u. A to su potvrdili događaji koji su usledili nemačkom agresijom na Austriju, Čehoslovačku, Danzig (Gdanjsk) i Poljsku 1939. godine. Ta Klivilenska grupa je određivala i trasirala osnovnu liniju zvanične politike britanske vlade.⁵⁶

Isak Dojčer (Deutscher Isaac) u svom delu *Staljin*, pored ostalog, istakao je: »Staljin je uoči Minhenske krize (preko Litvinova) saopštio Daladjeu (Daladier Edouard) da je Rusija spremna ući u rat radi odbrane Čehoslovačke, ali samo pod uslovom da Francuska ispuni svoju obavezu«. No, Francuska je javno pogazila Pakt sa Rusijom. Poljska i rumunska vlada su se energično suprotstavile prolazu ruskih trupa preko njihovih teritorija.⁵⁷

c) POSLE MINHENSKOG SPORAZUMA DO IZBIJANJA DRUGOG SVETSKOG RATA 1939. GODINE

Drugi veliki Hitlerov uspeh dogodio se 29/30. septembra 1938. u Minhenu kada je na konferenciji, kojoj su prisustvovali Hitler, Musolini, Cemberlen i Daladje (Daladier Edouard), žrtvovana Čehoslovačka i kada su Hitleru date određene ruke da radi iako reći šta hoće, posebno prema Istoku i Jugoistoku Evrope. Prema odlukama ove konferencije, čehoslovačka vlada je bila prinuđena da u roku od 10 dana evakuiše i preda Nemcima Sudetsku oblast. Tako su V. Britanija, Francuska i Italija pomogle da se Sudeti, ta »čvrsta tevtonska manjina«, oslobode od jarma »slovenske središne vlasti u Pragu«.⁵⁸ To je bila prirodna posledica ranije francuske i britanske politike popuštanja Nemačkoj i Italiji, u Španiji i Etiopiji i nemoći Francuske da se suprotstavi Hitlerovom

izazovu. S druge strane, Sovjetski Savez je pokušavao da se udruženim snagama brani Čehoslovačka, ali su ti pokušaji propali zbog kapitulantskog držanja vlada V. Britanije, Francuske, Poljske i Rumunije koje su htele mir po svaku cenu i nisu želele rat sa Hitlerom. Zbog toga je Sovjetski Savez morao preduzimati diplomatske i odbrambene mere da bi otklonio opasnost koja mu je pretila od tako agresivne nemačke i perfidne anglo-francuske politike, tim pre što ni on nije bio dovoljno spreman da se uspešno u tom trenutku suprotstavi eventualnoj vojnoj agresiji. Ovo tim pre što su odluke »Minhena« pozdravile Mađarska i Bugarska, dok su članice Balkanskog pakta zauzele stav iščekivanja, u stvari su ih prećutno odobravale, a konkretno ništa nisu preduzele da se ne bi zamerile nacističkoj Nemačkoj.

*U toku čehoslovačke krize Sovjetski Savez je izražavao spremnost da oružjem brani čehoslovačku nezavisnost i integritet. Ali, to je već bilo dovoljno da se zapadne sile postaraju da do toga ne dođe. Jer sovjetska pomoć Čehoslovačkoj značila bi uvlačenje Sovjetskog Saveza u Evropu, a one su tada sve činile da ga od Evrope ograde. Sovjetski Savez uopšte nije bio pozvan na Minhensku konferenciju, mada je i on bio saveznik Čehoslovačke, kao što, uostalom, nije pozvana ni Čehoslovačka. To je bio pazar između zapadnih sila i Hitlera, jer nisu dozvoljavale da se u to mešaju oni na čiju se štetu taj račun pravi».*⁵⁹

RAZBIJANJE MALE ANTANTE I MUSOUNUEV PLAN O ANEKSIJI ALBANIJЕ

Tzv. »Minhenski sporazum«, odnosno diplomatska kapitulacija V. Britanije i Francuske, imao je dalekosežne, upravo katastrofalne posledice po Jugoslaviju, jer je razbio Malu Antantu i sasvim poremetio odnos snaga i dotadašnju ravnotežu u Evropi u korist Nemačke, Italije i revanšističkih snaga. Staviše. Stojadinović je izrazio svoje »bezgranično divljenje« zbog Hitlerovog uspešnog širenja Rajha. S toga nije čudo što su zbog takve spoljne politike Stojadinovićeve vlade, sednice Male Antante samo s vremena na vreme održavane do sloma Čehoslovačke 1938. godine. Na poslednjoj Konferenciji na Bledu, u avgustu 1938, članice Male Antante su se sporazumele da se Mađarskoj da ravnopravnost u naoružanju, uz obećanje da će voditi miroljubivu politiku. Kada je nastupila sudetska kriza, Jugoslavija i Rumunija su, u skladu sa svojim obavezama, i pored prećutnog Stojadinovićevo otpora, ipak upozorile Mađarsku da ne napada Čehoslovačku. Međutim, propašću Čehoslovačke u prolece 1939. propala je i Mala Antanta. Ostala je formalno na snazi samo bilateralna Konvencija između Rumunije i Jugoslavije, i to do 30. avgusta 1940. kada je teritorijalni spor između Rumunije i Mađarske rešen Drugom bečkom arbitražom. Tako je bio ostvaren prodor fašističke Nemačke u Podunavlje, a time je konačno likvidirana i Mala Antanta.

*Na slabljenje Male Antante prvenstveno je uticala kapitulantska politika zapadnih sila koje su davale punu podršku Hitlerovoj ekspanzionističkoj politici prema Istoku, naročito prema Sovjetskom Savezu. Sem toga, među članicama Male Antante nije bilo jedinstva, i pored rastuće fašističke opasnosti, mada je njihovim narodima tada jedina nada bila oslonac na SSSR. Nažalost, članice Male Antante, u svojoj kratkovidnoj politici, vezane klasnim interesima za zapadne kapitalističke države, u stvari su doprinele njenoj likvidaciji.*⁶⁰

Pošto je Jugoslavija posle anšlusa dobila Nemačku za suseda, Čano je u maju smatrao da će nastojati da sklopi vojni savez s Jugoslavijom da bi uspostavili poremećenu ravnotežu, a Italija bi ga prihvatila samo ako bi Jugoslavija pristala da Italija proguta Albaniju. Zato je stvorio plan da vojno i politički veže Jugoslaviju za Italiju tako da Jugosloveni budu »primorani da na talijanSKU igru gledaju blagonaklono« kad italijanske trupe uđu u Tiranu. Za uzvrat, Italija bi bila spremna da zabrani svaki albanski iredentistički pokret koji bi bio usmeren na albansku manjinu u Jugoslaviji. Kad je u junu privatno posetio Rim, Stojadinović je rekao Čanu da je odbio ponudu Albanaca da sklope pakt o prijateljstvu zato što priznaje jedinstven položaj Italije u Albaniji, pa je uz to pozvao Čana da poseti Jugoslaviju. Čano je prihvatio poziv ako to Duće odobri.⁶⁰

Kad su Musolinijevi planovi za aneksiju Albanije sazreli, počeo je da okleva, ali ne zbog reakcije Francuske, Engleske ili Grčke ili zbog obaveza iz Beogradskog sporazuma iz 1937. za očuvanje albanskog integriteta, niti zbog eventualnog vojnog protivnapada Jugoslavije, već zbog bojazni da ne izgubi jugoslovensko prijateljstvo koje bi se okrenulo Nemcima. Zato je osećao potrebu da sa Stojadinovićem proučava pitanje naknade za Jugoslaviju »možda na račun Grčke, tj. Soluna, ⁶¹ čime bi prvi put jedan osovinski partner pružio Jugoslaviji mamac Soluna. Dok Čano, za razliku od Musolinija, nikad nije sumnjao u Stojadinovića, on je sumnjao u kneza Pavla, smatrajući da knez ne deli Stojadinovićevo mišljenje. Iako je video da u to vreme nije moguće privesti Jugoslaviju u njihov tabor, Čano nikad nije imao razloga da sumnja u Stojadinovićevu solidarnost sa Osovinom.⁶²

Jugoslovenski poslanik u Rimu je 4. oktobra 1938 - neposredno posle Konferencije u Minhenu - obavestio predsednika jugoslovenske vlade da Čano nema ništa protiv utvrđivanja jugoslovenske granice, da se zahvaljuje na obaveštenju o postupku jugoslovenskog poslanika u Tirani, jer Albanci ne govore uvek istinu; da je pitanje Sudetskih Nemaca i Tješina već rešeno (na ultimativan zahtev poljske vlade Čehoslovačka je 2. oktobra 1938. morala ustupiti Poljskoj teritoriju sreza pograničnog grada Tješina (Češ. Tešin, poljski Cieszyn) - videti prim. 7. dok. br. 21, AR 1941, ZD, I, str. 61); da pretenzije Mađarske nisu upravljene na Slovačku, da bi se Slovačka mogla priključiti Mađarskoj samo ako bi se plebiscitom za to izjasnila, u šta on ne veruje, i da su uzbunu oko Slovačke, iz straha, izazvali Rumuni, mada mu je i jugoslovenski poslanik saopštio Stojadinovićevo mišljenje da su neopravdane mađarske pretenzije na Slovačku, jer bi mogle srušiti princip ravnoteže na Dunavu i dovesti Jugoslaviju u nezgodnu situaciju da stupi u rat ili da ne ispuni obaveze iz Pakta Male Antante. **Sto** se tiče izjave Mađarske u pogledu njenih granica prema Jugoslaviji i Rumuniji, Čano smatra da se ni jedna mađarska vlada ne bi usudila da da sličnu izjavu. Ona bi možda mogla dati takvu izjavu u pogledu granice prema Jugoslaviji, gde mađarske revandikacije nisu velike, a nikako za granicu prema Rumuniji. Italija smatra da se mađarske revandikacije na neki način imaju zadovoljiti i da će ona podržavati Mađarsku u tom smislu (spor između Mađarske i Rumunije rešen je tzv. Drugom bečkom arbitražom, uz posredovanje Nemačke i Italije, 30. avgusta 1940, kada je Rumunija morala ustupiti dve trećine Transilvanije - videti AR 1941, ZD, I, dok. 266, str. 775, prim. 2). On želi da zbliži Mađarsku i Jugoslaviju i da se ostvari sistem u koji bi ušli: Varšava, Pešta (Budapest), Beograd i Sofija. Najzad, pošto se status Čehoslovačke potpuno izmenio, obaveze Male Antante potpuno otpadaju, samo

se postavlja pitanje da li će se države Male Antante izjasniti da su oslobođene obaveza iz ovog Pakta, ili će velike sile to konstatovati, ili će Češka izjaviti da se smatra oslobođena obaveza. Očigledno, Čano je želeo da se Jugoslavija ne vezuje sa Rumunijom u odnosu na Mađarsku, jer bi to išlo protiv politike Italije u Srednjoj Evropi.⁶³

Nemački poslanik u Beogradu Heren, u razgovoru sa Stojadinovićem 22. novembra 1938. godine rekao je da rumunski kralj Karol (Carol II Hohenzollern - Sigmaringen) svakako neće biti mnogo zadovoljan pisanjem francuske štampe koja ga proglašava šampionom u stvaranju jednog bloka država protiv Nemačke. Stojadinović mu je odgovorio da sumnja da će Karol povesti takvu politiku naročito posle saveta koji je dobio od kneza Pavla prilikom susreta u Bukureštu (Bucureşti) 5. novembra. Posle toga, Heren je izjavio da Mala Antanta više ne postoji, a Stojadinović je na to odgovorio da bi se pravnički moglo braniti gledište da posle Minhena Mala Antanta ne postoji, ali da iz obzira prema Čehoslovačkoj Jugoslavija nije htela da razmatra i pokreće to pitanje. No, danas, kad Čehoslovačka plovi nemačkim vodama, možda se može pomišljati i na to da Malu Antantu ne bi trebalo sasvim uništiti. Heren je rekao da na to nije mislio i zapitao: kakva će spoljna politika Rumunije biti prema Nemačkoj?, dodajući: »Ako Rumunija bude zadocnila da se opredeli... onda bi Nemačka drugim očima gledala i na mađarske težnje prema Rumuniji«⁶⁴

Jugoslovenski poslanik Purić u Parizu prezrivo je motrio držanje Francuza i Engleza u češkoj krizi. Posle Minhena više nije bilo poštovanja ugovora, ispunjavanja obaveza i moralne potrebe održavanja reči. On je u Minhenskom sporazumu video moralni pad čovečanstva i sa ironijom i cinizmom pisao Stojadinoviću: »Ako Cemberlen produži kao što čini doći ćemo u jedno doba kad se rat uopšte neće voditi, jer on namerava da reši pitanje kolonija, Španije i Sredozemlja politikom ustupanja (Hitleru), tako da ih ovaj ne bi morao sam uzimati«. Poljski mir zavisio je jedino od nemačke dobre volje, i Poljska će »neizbežno pretrpeti sudbinu Čehoslovačke«. Iz češke krize Purić je izvuкао pouku da se Jugoslavija ne sme vezati ma za koju silu, veliku ili malu, nego ako može da spreči neku državu da postane saveznica neke prema Jugoslaviji neprijateljske sile. Zato Jugoslovenska vlada treba da razvije svoju ratnu industriju i da asimiluje svoje nezgodne nacionalne nanjine bez nasilja.⁶⁵

STAV GENERALA SIMOVICA I CK KPJ PREMA MINHENSKOM SPORAZUMU

Načelnik jugoslavenskog Glavnog generalštaba general Dušan Simović u svojim Memoarima kaže: Ova situacija (misli na veoma tešku situaciju Jugoslavije - prim V. T.) bila je naročito pogoršana posle Minhena, kada je Čehoslovačka lišena mogućnosti odbrane prema Nemačkoj, i posle razbijanja Male Antante. Ovo se desilo baš u vremenu kad sam došao na položaj načelnika glavnog Generalštaba. Ta novostvorena politička i vojna situacija naše države nametala je neminovno prelaz iz političke i strategijske ofanzive na našem Severnom frontu (prema Mađarskoj) u političku i strategijsku defanzivu,⁶⁶ pa je odmah pristupio izradi novog ratnog plana (videti poseban odeljak *Jugoslovenski ratni planovi...*)

U Rezoluciji CK KPJ od decembra 1938. godine, između ostalog, se kaže:

»Osvajanje Austrije po Hitleru, raskomadanje i uništenje nezavisnosti Cehoslovačke Republike samo je jedna etapa Hitlerove Nemačke u njenoj ekspanziji na Jugoistok Evrope.

Stojadinovićeve vlada je odobravalu Hitleru kada je fašistička Nemačka zauzela Austriju i pojavila se neposredno na granici Jugoslavije. Ona je potkopala i rastočila Malu Antantu i time pomogla Hitleru da raskomada Cehoslovačku i stvori neposrednu opasnost za sve balkanske zemlje.

Svojom izdajničkom politikom prema saveznicima Jugoslavije Stojadinovićeve vlada je izvršila težak zločin nad narodima Jugoslavije. Narodi Jugoslavije trebali bi postati kao sitniš za potkusurivanje između Nemačke i Italije. Hitler i Musolini već huškaju bugarske, albanske i mađarske reakcionarne elemente protiv Jugoslavije, da bi je učinili lakšim plenom nemačkih i italijanskih fašista...«

I pored **žestokog otpora i mnogobrojnih demonstracija antifašističkih snaga** u našoj zemlji protiv nemačke okupacije **Cehoslovačke**, Stojadinovićeve vlada **se** solidarisala sa tim opasnim činom.

PREGOVORI ČANO I STOJADINOVIĆA O PODELI ALBANIJE. PAD STOJADINOVICEVE VLADE

Početkom 1939, kada su Stojadinovićeve dani već bili odbrojani, Čano je stigao u Jugoslaviju da osigura Stojadinovićevu saradnju ili neintervenciju za svoj albanski projekt, a pre polaska za Beograd rekao je nemačkom ambasadoru u Rimu Mackenzenu (Mackensen Hans Georg von) daje prijateljski odnos sa Jugoslavijom temelj osovinske politike u Dunavskom basenu. Kad je primio Čano na Bledu, Stojadinović mu je rekao da u spoljnoj politici želi da ostane u dobrim odnosima sa Nemačkom i da u isto vreme traži sredstva za zaštitu od Nemačke, a tu zaštitu može da da samo Italija. Čano mu je odgovorio da će se čvrsto držati Beogradskog sporazuma i Osovine. On se usprotivio svakom pokušaju da se zaokruži Nemačka-sem ako sama Nemačka napusti politiku Osovine i okrene se Jugu. U tom slučaju Jugoslavija i Italija našle bi se zajedno. Ali veruje u Hitlerovu reč da nema bojazni od nemačke ekspanzije prema Sredozemlju.⁶⁸ Stojadinović je predlagao da uklone Zogua (Zogu Ahmed) ili da podele Albaniju, a Čano mu je iznosio koristi koje bi Jugoslavija dobila kad bi Italija okupirala Albaniju: demilitarizacija albanske granice i popravka u severnom delu, vojni savez s Italijom i obećanje Soluna kad god ga Jugoslavija zaželi. No, Stojadinović nikad nije mogao dobiti jasnu ideju koje bi delove Albanije okupirala Jugoslavija, a koje Italija. Čano je kasnije pisao da je Stojadinović težio da Jugoslavija poveća svoju teritoriju i tražio od njega da u razgovoru sa knezom Pavlom dotakne pitanje Albanije, jer odnosi predstavnika vlade i kneza Pavla nisu bili dobri.⁶⁹ Stojadinovićev i Čanov prikaz njihovog sastanka ne slažu se samo u pogledu najvažnijeg pitanja - podele Albanije. Čano je 8 meseci pre toga razmatrao plan podele koji bi dao Jugoslaviji kontrolu celog Skadarskog jezera, deklaraciju o odricanju prava na Kosovo i obećanje da demilitarizuje Albaniju. Detalje o akciji u Albaniji trebalo je da utvrde posebnim sporazumom opunomoćeni ministar Anfuso i Stojadinovićev brat. Na kraju je Stojadinović obećao da će Jugoslavija istupiti iz Društva naroda.⁷⁰

Januara 1939. Čano je u pregovorima sa Stojadinovićem postigao sporazum o podeli Albanije - da bi suzbio nemački uticaj. Kod Italijana je stalno bio prisutan strah od nemačkog uticaja na Balkanu, smatrajući daje pitanje Albanije za Italiju »čisto porodično pitanje« (Čano nem. ambasadoru Mackenzenu 23. V 1938). No, kasnije Nemačka odobrava aneksiju Albanije od strane

Italije. U italijanskim stratezijskim planovima bilo je predviđeno: »da Albanija postane italijanska tvrđava koja će neumoljivo vladati Balkanom«, i mostobran za dalje nadiranje u pravcu Vardarske doline i Solunskog zaliva«.

U tom cilju je već od 1939. iz Rima preduzeta velika propaganda (»iredenta«) za priključenje Albaniji svih teritorija Grčke i Jugoslavije nastanjenih albanskim življem, a posebna akcija bila je preduzeta na Kosovu u cilju otcepljenja od Jugoslavije, - u momentu neizbežne jugoslovenske krize. Musolini je bio zadovoljan kad je čuo kakva je politika Jugoslavije prema Nemačkoj. a »oduševljen u pogledu Albanije«.⁷⁰

U svom izveštaju knezu Pavlu o razgovorima sa Čanom Stojadinović je propustio da pomene ma kakve planove za podjelu Albanije. Docije, kad je Čano kod kneza Pavla pokrenuo pitanje Albanije i mogućnost teritorijalnih promena, knez Pavle je rekao: »Mi već imamo tako mnogo Albanaca u našim granicama, i oni nam zadaju dosta muke, da ni malo ne želim da povećavam njihov broj.«⁷¹ U tome je Čano video povoljan znak za ostvarenje italijanskih ambicija.

Čanove aluzije na sporazum o podjeli Albanije razdražile su kneza Pavla. Pošto je predsjednik vlade Stojadinović propustio da konsultuje kabinet ili namesništvo pre pravljenu sporazuma ove vrste koji bi Jugoslaviju čvrsto svrstao. čak i bez pakta, u osovinski tabor, navelo je kneza Pavla da je došlo vreme da otpusti Stojadinovića i on je morao otići. Čano je verovao da su Nemci morali imati neku vezu sa Stojadinovićevim padom i da je to bio jedan antitalijanski manevar da se zaustavi širenje italijanskog uticaja među Hrvatima.⁷²

Posle Stojadinovićevog pada Musolini i Čano su se složili da ako novi predsjednik vlade Cvetković ne bi prihvatio Stojadinovićevu politiku, Italija će okupirati Albaniju bez Jugoslavije i, ako treba, i protiv njene volje. Radeći brzo, da bi sprečili novu jugoslovensku vladu da pojača veze sa demokratijama, odredili su invaziju Albanije za Veliku Nedelju 1939. godine.⁷³

Potišten zbog nemačkih uspeha u Austriji i Čehoslovačkoj, Musolini je došao do zaključka da mora odložiti svoj projekt u Albaniji. Invazija bi mogla srušiti jugoslovensko jedinstvo, što bi moglo dovesti do nemačkog protektorata nad Hrvatskom ili navesti Mačeka da proglasi nezavisnu Hrvatsku pod nemačkom zaštitom, a Musolini ne bi trpeo da se zastava sa kukastim krstom leprša na Jadranu. Italija je mogla učiniti samo jednu stvar: energično i direktno prikazati stvari Nemcima. Čano je otvoreno rekao nemačkom ambasadoru u Rimu o zabrinutosti Italije zbog događaja u Hrvatskoj - rezolucije hrvatskih poslanika, posete Pragu i Berlinu i uopšte političkog nemira. Italija smatra status quo u Jugoslaviji osnovnim faktorom u održavanju mira i istočnoj Evropi. Makenzen je protestovao protiv Čanovih nagoveštaja, ponavljajući da njegova vlada nema nikakve želje da interveniše u Hrvatskoj.⁷⁴

Zbog svoje otvorene profašističke politike, nerešenog nacionalnog pitanja, pritiska britanske i francuske vlade, neslaganja kneza Pavla sa nekim aspektima njegove spoljne politike, naročito u pogledu Albanije i sklonosti da uvuče Jugoslaviju u osovinski tabor i sve većeg nezadovoljstva naroda, Stojadinović je posle ostavke 5. ministara 3/4. februara 1939. podneo ostavku. Iako je verovao da će dobiti mandat za sastav nove vlade, ipak je novu vladu 5. februara obrazovao njegov dotadašnji ministar Uragiša Cvetković. Međutim, knez Pavle je posle uklanjanja Stojadinovića preko njegovih naslednika - predsednika vlade Cvetkovića i ministra inostranih poslova Cincar-Markovića, produžio dotadašnju jugoslovensku spoljnu politiku oslanjanja na Nemačku i Ita-

liju, uveravajući ih da je ova smena izvršena iz čisto unutrašnjih političkih razloga.⁷⁶

DRAGISA CVETKOVIC NASTAVLJA STOJADINOVICEVI POLITIKI

Cvetković je uveravao Nemce da promena vlade ne znači pramenu u jugoslovenskoj politici. On je ponovo potvrdio Herenu prijateljstvo Jugoslavije prema Nemačkoj i izjavio da će i dalje raditi za bolje nemačko-jugoslovenske odnose i da će novi ministar inostranih poslova biti Aleksandar Cincar Marković, dotadašnji poslanik u Berlinu. Međutim. Heren je žalio što je Stojadinović pao, jer je u tome video kraj autoritativne vlade u Jugoslaviji. On je predviđao stvaranje demokratske vlade u kojoj će Hrvati imati znatan uticaj zajedno sa »srpskim levičarima«. Zato je smatrao da bi bilo korisno za Nemačku »da obrađuju« Hrvate, jer oni imaju tesne kulturne veze sa Nemačkom, a, sem toga, bojao se italijanskog mešanja u jugoslovenske poslove.⁷⁶

Nemački vojni ataše u Beogradu, u svom izveštaju od 9. marta 1939. godine, povodom Stojadinovićevo padu, kaže da je knez Pavle svojim ličnim angažovanjem prilikom postavljanja Nemačkoj naklonjenog ministra inostranih poslova Cincar-Markovića i Italiji naklonjenog ministra vojnog Nedića vodio računa o željama Osovine. Atašeje naglasio daje promena vlade naišla na simpatije kod zapadnih sila i ide u prilog njihovih ideoloških tendencija u zemlji, ali da je knez Pavle lično zainteresovan za dobijanje kredita od 200 miliona RM za naoružanje od Nemačke.⁷⁷

MUSOLINIEVA POLITIKA POSLE MINHENA I PAD ITALIJANSKIH FRLPA I ALBANIJU

Britansko Ministarstvo inostranih poslova je početkom marta 1939. godine saznalo da Italijani planiraju da upadnu u Jugoslaviju, da bi uspostavili red između Srba, Hrvata i Slovenaca, i da bi upad. koji bi bio praćen upadom u Albaniju, imao da bude oko 1. aprila. Ministar inostranih poslova Halifaks je 12. marta u najvećoj tajnosti poslao ovu informaciju knezu Pavlu.⁷⁸ Knez Pavle je primio ovu vest sa zahvalnošću, ali je verovao da je zastarela, jer je baš primio telegram od Musolinija koji ga je nagovarao da što pre sklopi sporazum sa Hrvatima. Analizirajući ovaj Musolinijev motiv, došao je do zaključka da Italijani traže pretekst za okupaciju Slovenije kako bi sprečili nemački izlaz na Jadran. Mislio je da je Maček još lojalan dinastiji, ali da čini nemogućim svaki sporazum između Hrvata i vlade, uprkos najboljih napora Beograda da se s njim sporazume na razumnoj bazi.⁷⁹

Halifaksova informacija knezu Pavlu bila je donekle tačna, jer je Čano rekao jugoslovenskom poslaniku u Rimu Hristiću da Italija ima samo mirotvorne namere prema Jugoslaviji, ali prema Albaniji nije izrazio takve namere. Italijani će uskoro udariti na Albaniju tek kad se uvere da se Beograd neće mešati. Hristić je samo rekao da Italija ne bi smela da upotrebi Albaniju kao bazu za napad na Jugoslaviju.⁸⁰ Mada je Čano zavaravao sve zapadne sile pričama o italijanskim dobrim namerama prema Albaniji, bilo mu je veoma teško da ubedi Hristića o svojim dobrim namerama prema Jugoslaviji. Hristić je tražio da Italija ne preduzima nikakvu akciju pre no što obavesti Beograd i da iznad

svega ne dovede u pitanje postojanje albanske države bar formalno. Na to je Čano ispričao sve što ^ii Italijani preduzeli u Albaniji, i kakve planove imaju za budućnost, sto je Hristic »primio sa očevidnom rezignacijom« i pri odlasku primetio da će Zogu završiti na isti način kao i Beneš.⁸¹ I pogodio je.

Pošto su Nemci ubrzo posle Minhena - 15. marta 1939 - upali u Češku i Moravsku i zauzeli Prag, a 17. marta proglasili Češko-moravski protektorat i o tome obavestili sirane vlade, Musolini se uplašio da će Maček uz pomoć Nemaca ostvariti svoj plan o autonomiji i nezavisnosti i time »oslabiti pozicije Italije na Jadranu«. Međutim, Hitler ga je ubrzo umirio uveravanjem da Nemačka, tobože, nema nikakvih ciljeva u Sredozemlju i da se nje ne tiče hrvatsko pitanje.⁸² Tada je Musolini sve više pomišljao i na okupaciju Albanije, pa se sa Čanom dogovorio da akciju u Albaniji preduzmu samo ako sa Beogradom postignu sporazum, na osnovu ispravke jugoslovenske granice, demilitarizacije albanske granice, vojnog saveza i italijanske podrške jugoslovenskoj vladi u osvajanju Soluna. Smatrali su da bez jugoslovenskog pristanka ne vredi zbog Albanije »proigrati jedno takvo dragoceno prijateljstvo«. Međutim, kad se Musolini uverio da će ga Hitler podržavati i da zapadne sile i Jugoslavija neće ništa preduzeti, on je posle pada Stojadinovića odlučio da upadne u Albaniju i bez pristanka Jugoslavije, čak i protiv njene volje, pa je 7. aprila 1939. godine naredio da italijanske trupe uđu u Albaniju.⁸³

I pored izvesnih vojničkih mera, preduzetih još za vreme Stojadinovića, navodno za slučaj da u Albaniji dođe do pobune protiv kralja Zogua, jugoslovenska vlada bila je spremna da prihvati okupaciju Albanije kao gotovu činjenicu. To je bio Čanov utisak iz razgovora s jugoslovenskim poslanikom Hristićem, jer je 7. aprila 1939. Hristić samo pitao kakav je opseg okupacije i njenih ciljeva. Čano se nije izjašnjavao u pogledu opsega albanskih granica i podsetio je Hristića da su se Italijani iskrcali samo zato da učvrste red i mir, a nije hteo da odgovori ni na to kakav bi stav zauzela italijanska vlada ako bi Jugosloveni odlučili da okupiraju izvesne tačke na jugoslovensko-albanskoj granici, ali je izjavio da bi o tom pitanju rado raspravljao sa novim jugoslovenskim ministrom inostranih poslova Cincar-Markovićem. Međutim, Čano se sporazumevao sa Mađarima da sprema šest divizija da bi ih bacili na jugoslovensku granicu »da izvrše pritisak na Srbe.«⁸⁴

POLITIKA JUGOSLOVENSKE VLADE I STAV JAVNOSTI PREMA OKUPACIJI ALBANUE

Jugoslovenska vlada je ovo pitanje rešavala od 7. do 10. aprila i donela odluku da se pojačaju garnizoni na albanskoj granici i da se Cincar-Marković sastane sa Čanom, da bi mu ovaj dao objašnjenje o akciji u Albaniji i o razgovoru sa Hristićem.⁸⁵

V stvari, Cvetkovićeve vlada je agresiju protiv Albanije primila bez protesta (iako je Italija time očigledno kršila odredbe Beogradskog sporazuma od 25. marta 1937), samo je tražila obećanje da Italija neće ići dalje. Na toj osnovi je 22. i 23. aprila došlo do sporazuma između grofa Čana i Cincar-Markovića u Veneciji. Tom prilikom je grof Čano izjavio da Kosovo ne zanima Italiju, iako je, u stvari, mislio da se mora živo pozabaviti tom oblašću, kao problemom koji će predstavljati »nož uperen u kičmu Jugoslavije.«⁸⁶

Procena Glavnog generalštaba bila je pravilna: »Naši su interesi da se sačuva samostalnost Albanije. Ako Italija zauzme Albaniju, onda bi joj ona poslužila kao odskočna daska za napad na Makedoniju, a Kosovo i Metohija biće jako ugroženi«. No, i pored toga stoje načelnik Glavnog generalštaba general Simović preporučio ministru vojske i mornarice da se izbegne svaka vojna akcija u Albaniji, ministar vojske je sanjao o podeli Albanije, Međutim, Italijani su brzom okupacijom presekli sve nade u neki sporazum. Tako je Italija postala balkanska država i stvarni gospodar Jadrana, a Jugoslavija je dobila još jedan front na jugu i pojačanu albansku iredentu.⁸⁷

Nemačka i Italija su ubrzo posle Stojadinovićevog pada u politici njegovih naslednika Cvetkovića i Cincar-Markovića uvideli da je to bio taktički potez da bi se Francuzi i Britanci umirili, da bi se stišale nezadovoljne narodne mase, i da se ni u jugoslovenskoj spoljnoj politici u suštini neće ništa izmeniti. Istina. **Cano** je pad Stojadinovića, u razgovoru sa Musolinijem još 7. februara, ovako ocenio: »Odlaskom Stojadinovića, jugoslovenska karta je za nas izgubila 90 odsto svoje vrednosti«.

Uostalom, Cvetković nije krio da je u spoljnoj politici pošao Stojadinovićevim tragom. To se jasno vidi iz vladine deklaracije u Skupštini i Senatu od 16. februara i Cincar-Markovićeve izjave od 9. marta. Na sličan način je nekoliko dana kasnije prihvaćena i aneksija Cehoslovačke. Tako se Cvetkovićeva vlada pridružila kapitulantskoj politici V. Britanije i Francuske, zasnovanoj na »Minhenskom sporazumu«.⁸⁸

Povodom italijanske okupacije Albanije 7. aprila 1939. godine, Ujedinjena studentska omladina je sutradan 8. aprila izdala *Proglas*, u kojem se, između ostalog, kaže:

»Svega jedan dan posle lažnog demantija Cvetkovićeve vlade po kome ne predstoji nikakva talijanska akcija protiv Albanije. Musolinijevi odredi napali su susjednu zemlju hrabrog albanskog naroda. Na našoj granici vodi se rat...

... Napad talijanskog fašizma na malu Albaniju prirodan je nastavak razbojničke osvajačke politike izazivačke osovine Berlin - Rim. Samo je 20 dana prošlo od kobnih trenutaka kada su bratski slovenski narodi Cehoslovačke pali u najcrnje ropstvo germanskog imperijalizma. A danas već tragična sudbina bratskog češkog i slovačkog naroda prijeti i da postane zla stvarnost naroda Jugoslavije!

Neće se Musolini zadržati na našoj granici! On ulazi danas u Albaniju da bi sutra bacio u svoje ropstvo Dalmaciju, crnogorsko i hrvatsko primorje - cijelu Jugoslaviju...

... Ne put kapitulacije, ne put tragedije slovačkog i češkog naroda, već otpor i borba za svaku stopu naše zemlje, to mora da postane put naroda Jugoslavije!«⁸⁹

Za vreme svog boravka u Rimu Gering je 15. aprila 1939. u ime Hitlera čestitao Musoliniju za upad italijanskih trupa u Albaniju. On je tom prilikom obavestio Musolinija da je odbio da primi nekog Maćekovog emisara i da ga je uputio u Rim, pošto je smatrao »da Jugoslavija stoprocentno ulazi u interesnu sferu Italije«. Iako je žalio za Stojadinovićem, koji je bio bolji partner Osovine od njegovog beznačajnog naslednika (Cvetkovića), Gering je ipak verovao da će Jugoslavija ostati *dobronamerno neutralna*. On je tom prilikom izjavio: »Jugoslavija može živeti samo onda ako se poveže sa druga dva suseda - Italijom i Nemačkom. Osovina samo po sebi ima interes da se stvari mirno razvijaju u Jugoslaviji. U slučaju rata Nemačke sa Zapadom, očekujemo *blagonaklonu neutralnost od Jugoslavije*.«⁹⁰

U toku Cincar-Markovićeve posete Berlinu, 25. aprila 1939. godine, naglašeno je jedinstvo gledanja na spoljnopolitička pitanja. Na Ribentropovo pitanje kakav bi bio stav Jugoslavije u slučaju oružanog sukoba u Evropi, Cincar-Mar-

ković je odgovorio: »Jugoslavija neće učestvovati u bilo kakvoj neprijateljskoj akciji prema silama Osovine. Ona će u svakoj prilici ostati neutralna, i to je njena konačna odluka,« dok je za jugoslovensko-nemačke privredne odnose uveravao nemačkog ministra da bi ostali isti. Nemci su bili zadovoljni neutralnošću Jugoslavije u ratu koji su pripremali i mogućnošću da Jugoslaviju i dalje ekonomski eksploatišu. Na Ribentropovo pitanje da li je Jugoslavija voljna da napusti Društvo naroda, Cincar-Marković je odgovorio da je Jugoslavija napustila Stalnu delegaciju u Ženevi i akreditovala ministra u Bernu. *Jugoslavija smatra da je Društvo naroda odumrlo.* Na Ribentropovu sugestiju da bi bilo poželjno da Jugoslavija pristupi Antikominternu paktu, Cincar-Marković je izjavio daje odmah po preuzimanju dužnosti sa knezom Pavlom i kolegama u vladi prodiskutovao to pitanje, da se lično »zalagao za priključenje u ovom odsudnom trenutku«, ali su knez Pavle i drugi jugoslovenski ministri bili mišljenja da bi takav jedan korak bio preuranjen, a ni jugoslovensko javno mnjenje to ne bi prihvatilo.⁹¹

Cincar-Marković se - prilikom razgovora sa Čanom u Veneciji 22. i 23. aprila 1939 - prema izveštaju nemačkog ambasadora u Rimu od 24. aprila, vrlo pozitivno izrazilo u prilog sve većeg zbližavanja jugoslovenske spoljne politike prema silama Osovine i da Jugoslavija odbija svaku garantiju Zapadnih sila, već želi da ostane, kao i do sada, u stavu blagonaklone neutralnosti prema silama Osovine, pružajući im punu ekonomsku podršku. U principu je bio saglasan da će možda Jugoslavija pristupiti Antikominternu paktu, ali je ukazao daje potrebno vreme da se za to pripremi javno mnjenje. Saglasili su se daje albanski problem konačno rešen tako da postoje uslovi za poboljšanje odnosa.

Čano smatra daje u odnosima između Jugoslavije i Mađarske zapazio želju za zbliženjem i da se Jugoslavija ubuduće neće toliko zalagati za težnje Rumunije kao ranije. Bio bi potreban »mali pritisak« Berlina radi ubrzanja pristupanja Jugoslavije Antikominternu paktu.⁹² Međutim, Cincar-Marković u Zapisniku o njegovom saslušanju od 20. septembra 1945. kaže daje prilikom posete Veneciji utanačio posetu kneza Pavla Rimu u maju iste godine i kategorički tvrdi da je odbio predlog Čana da Jugoslavija, u cilju vidnije manifestacije svoje politike prema Italiji i Nemačkoj, pristupi Antikominternu paktu.⁹³

Na sastanku sa Hitlerom sledećeg dana, 24. aprila, Hitler je naglasio Cincar-Markoviću da Nemačka ima prijateljski stav prema Jugoslaviji ne samo sada nego i ranije i izrazio želju da se Jugoslavija sporazume sa Mađarskom. Odnosi između Mađarske i Rumunije ga podsećaju na dva psa koji reže jedan prema drugom i da je najbolja odbrana od Mađara dobro postupanje prema Nemačima u Jugoslaviji koja sa njima bolje postupa nego Mađarska. Jaka Jugoslavija je veoma značajna ne samo za Nemačku nego i za Italiju, koja više voli Jugoslaviju na Jadranskom moru nego Mađarsku. Glupave su vesti daje tražio izlaz na Jadransko more i dodao: »Moje granice su konačne i stalne«. Čehoslovačku je smatrao neprijateljem, jer je u svetu predstavljala najveće skladište oružja protiv Nemačke. Cilj mu je da se postigne mir u Evropi, a pošto je sredio stvari na Zapadu, Jugu i Jugoistoku, ne želi više da menja granice. Velika je šansa Jugoslavije u sprovođenju lojalne politike prema Italiji koja nikako ne bi želela Veliku Mađarsku na Jadranskom moru, jer nije za to ratovala s Austro-Ugarskom. Italijansko prijateljstvo sa Mađarima ne isključuje prijateljstvo s Jugoslavijom. Nemačka bi odbila svaki zahtev Mađarske za revizijom na račun Jugoslavije. Kad je Cincar-Marković potvrdio da Jugoslavija

nikada neće dopustiti da bude uvučena u kombinaciju koju V. Britanija nudi garantijama, Hitler je izrazio zadovoljstvo zbog dobrih odnosa s Jugoslavijom.⁹⁴

*U pismu Ministarstva inostranih poslova Mađarske od 27. aprila 1939. mađarskom ambasadoru u Rimu, između ostalog se kaže da su se odnosi Mađarske i Jugoslavije poboljšali na zadovoljavajući način. Mađarska nema računa da se Jugoslavija rascepa na 4—5 malih država. Mađarski i jugoslovenski interesi se poklapaju sa interesima dveju velikih sila (Nemačke i Italije - V. T.j. Ali ne treba žuriti sa nekim ugovorom, jer je unutrašnja situacija u Jugoslaviji teška, a Jugoslavija je saveznik Rumunije kojoj Mađarska nikada ne može izaći toliko u susret koliko to čini Beograd.*⁹⁵

REAKCIJA NA UPAD NEMACKIH TRUPA U ČEHOSLOVAČKU

Kada su nemačke trupe 15. marta 1939. godine upale u Čehoslovačku, V. Britanija je predložila Francuskoj, SSSR-u i Poljskoj navodno da se organizuju u cilju očuvanja mira putem kolektivne bezbednosti i da zfestite međunarodnu zajednicu od daljeg kršenja osnovnih zakona na kojima ona počiva. Zatim je postavila pitanje Francuskoj, Poljskoj, Turskoj, Grčkoj i Jilgošlaviji šta nameravaju da učine ako Nemačka napadne Rumuniju.⁹⁶ A kada je britanski poslanik u Beogradu ser Ronald Kampbel (Campbel Sir Roland) postavio ovo pitanje knezu Pavlu, knez ga je ljutito upitao šta je sama V. Britanija spremna da učini u toj situaciji. Na to je Kampbel rekao knezu da se stavi u Halifaksov položaj i dodao da se primiće vreme kad će nemački »manji susedi morati da odluče da li će postati nemački vazali ili će braniti svoju nezavisnost«. Knez Pavle je odgovorio da će konsultovati svoju vladu, savetnike i saveznike svoje zemlje.⁹⁷ Knez je govorio o teškom geografskom položaju, i upitao gde bi Jugoslavija mogla kupiti oružje za popunu svog slabog naoružanja. Ser Ronald se složio da se Jugoslavija zaista nalazi u »opasnom položaju« i javio svom ministarstvu da *ne veruje da bi se Jugoslavija unapred obavezala da stupi u rat protiv Nemačke, već bi ostala neutralna, do krajnje mogućeg trenutka.* Zbog stalnog pritiska Osovine ona bi - lako neutralna - preko volje saradivala sa Nemačkom i Italijom. On je mislio da bi se Srbi (rekao je da ne može govoriti za Hrvate) branili i ne bi nikad »potpuno popustili kao što su Cesi učinili«, i u »docnijem stadijumu, ako bi se stvari dobro razvijale, mogli bi odigrati korisnu ulogu ako bi im se moglo obezbediti snabdevanje«. Prema kneževom mišljenju, u ovom trenutku male države, nemački susedi. pogrešili bi ako bi se pridružili ma kakvoj izjavi o zajedničkom frontu, jer bi to upravo značilo ubrzati ono što žele izbeći - agresiju. Zato bi jedna odlučna deklaracija velikih sila ohrabrila male narode.⁹⁸ Povodom nemačke okupacije Čehoslovačke CK KPJ je u martu 1939. izdao *Proglas* u kojem se, između ostalog, kaže:

». Ovih su dana fašističke bande njemačkog imperijalizma okupirale Čehoslovačku. Zahvaljujući minhenškoj izdaji zbog tobožnjeg očuvanja mira porobljeni su nama bratski slavenski i miroljubivi narodi Cesi, Slovaci i Karpato-Ukrajinci. Njemačke fašističke hordе grubo i bezobzirno uništavaju sve tekovine čehoslovačkih naroda i prijete im potpunim istrebljenjem.

Čitavom je svijetu danas jasno da sva dosadašnja prepuštanja fašističkim osvajačima nijesu spasila mir ni slobodu malih naroda, već naprotiv samo ojačala pozicije ratnih potpaljivača njemačkih, talijanskih i lapanskih impenialisia koji su radi svojih osajajčkih ciljeva otpočeli novi imperijalistički rat i otvoreno idu za tim da guinu čitav svijet u najstrašniju

klaonicu kakv ne pamti ljudska istorija.. Naša stranka je tačno ocijenila izdajnički i kapitulantski karakter Minhenskog sporazuma, predvidjela tok događaja i pozvala radni narod i ostale demokratske i rodoljubive snage u svim zemljama svijeta da se udruže u borbi za mir i otpor Fašističkim osvajačima ..

Narodi Jugoslavije, tragedija čehoslovačkih naroda nas poziva da budemo budni pred opasnošću koja nam prijeti! Njemački i italijanski imperijalisti već spremaju svoj daljnji pohod na istok i jug.. Na redu su ostale male države - na Balkanu i u istočnoj Evropi. Na redu je Jugoslavija. ..«

Zatim se pozivaju narodi Jugoslavije da očuvaju jedinstvo i osiguraju otpornu moc zemlje i optužuje Cvetkovićeva vlada koja »odugovlači davanje narodima demokratske i nacionalne slobode. Takva vlada slabi odbrambenu snagu države i predstavljala veliku opasnost za opstanak Jugoslavije«. Na kraju se zahteva da se stvori demokratska vlada narodne sloge i odbrane, da se ostvari savez sa Sovjetskim Savezom, savez i bratstvo balkanskih naroda, da se iz naše zemlje isteraju i onemoguće svi Hitlerovi i Musolinijevi fašistički agenti i da se obezbede politička i socijalna prava za radni narod i amnestija za sve političke vojne osuđenike."

Kao što se vidi, jedino je KPJ u svojim proglasima i drugim partijskim materijalima - člancima pojedinih partijskih radnika - stalno ukazivala na opasnost koja pretila Jugoslaviji, na potrebu jedinstva i odlučnosti u borbi za očuvanje mira i nezavisnosti zemlje, o zavodaženju demokratskog poretka i rešavanja socijalnih, nacionalnih i ekonomskih problema, o potrebi čvrstog povezivanja sa Sovjetskim Savezom itd.

Edvard Kardelj je u svom članku *Nezavisnost Jugoslavije u opasnosti* u »Proleteru« XV, organu CK KPJ br. 1 u maju 1939. godine, između ostalog, napisao:

Režimske nam služe govore, da nema opasnosti napada na Jugoslaviju sa strane Nemačke i Italije. Takva je tvrdnja svesna laž, koja treba da pripremi teren za kapitulaciju. Fašistički imperijalisti nadiru na najslabije tačke, po putu najmanjeg otpora. A »neutralna« Jugoslavija zahvaljujući kapitulantskoj politici narodnih izdajica i jeste najslabija tačka na Balkanu. O tome se mogao ubediti i Cincar-Marković u Mlecima (Veneciji - V. T.) i u Berlinu, gde su mu postavili zahteve, koje nijedna zaista slobodna zemlja i narodna vlada nikada ne bi mogla da primi. Prema planovima fašističkih osvajača Jugoslavija treba da bude ili vazal osovine Berlin - Rim ili da je uopšte nema. Za jedan rodoljubivi narod takva alternativa zove se: ili kapitulacija ili otpor, odbrana svoje nezavisnosti. Narodi Jugoslavije u svojoj ogromnoj većini stoje za odbranu nezavisnosti države...

Je li odbrana nezavisnosti Jugoslavije uopšte moguća? Bezuslovno ona jeste moguća. Ona je moguća ujedinjenjem svih rodoljubivih snaga, slogom svih naroda u Jugoslaviji, socijalnim zadovoljenjem radnih masa i uspostavljanjem demokratskih prava. To je put po kome bi bili stvoreni unutarnji uslovi za zaista uspešnu odbranu. Sa druge strane, odbrana će biti uspešna samo tada, ako će se Jugoslavija uključiti u rad na stvaranju sistema kolektivne bezbednosti, ako će raditi na učvršćenju odbrambenog saveza ugroženih malih naroda Balkana i istočne Evrope te Francuske i Engleske, a naročito Sovjetskog Saveza. ^{V⁰⁰}

BRITANSKO-TL'RSKA DEKLARACIJA OD 12. MAJA 1939.

Iz reakcije na britansko-tursku deklaraciju od 12. maja 1939. jasno se videla odlučnost jugoslovenske vlade da izbegne prilaženje ma kakvom zajedničkom frontu i da održi neutralnost protiv svakog pritiska - nemačkog, italijanskog ili britanskog. jer je ova deklaracija, kao protiv-potez na italijansku okupaciju Albanije, obavezivala Tursku i V. Britaniju da sarađuju u slučaju rata u oblasti Sredozemlja. Objasnjavajući napuštanje neutralnosti od strane svoje vlade, turski poslanik u Beogradu rekao je Cincar-Markoviću da će njena odluka uticati na Jugoslaviju i Rumuniju i promeniti njihov stav neutralnosti. ¹⁰¹

Cincar-Marković je smatrao da će britansko-turska deklaracija izazvati ozbiljne posledice, jer je ona povredila Balkanski pakt (sporazum) koji je obavezivao sve države potpisnice da ne pristupaju nikakvim kombinacijama bez pristanka drugih. Ona bi mogla dati povoda Osovini da ispituje Jugoslaviju i Rumuniju da li nameravaju da ostanu u Balkanskom sporazumu posto je on napustio svoju nezavisnost i vezao se za anti-osovinske sile. On je mislio da je problem očuvanja mira na Balkanu jedino stvar balkanskih država i protivio se svakom mešanju velikih sila.¹⁰²

Članice Balkanskog pakta su nastojale da ostanu neutralne u sukobu između dva imperijalistička bloka, koji su Balkan smatrali svojim područjem. Trenutna neutralnost Balkana išla je u prilog Nemačkoj zbog njenih priprema za napad na Poljsku. Međutim, Hitler je želeo da članice Balkanskog pakta evoluiraju ka tešnjem prijateljstvu s Nemačkom.¹⁰³ A pošto se njegov pritisak u pravcu jugoistočne Evrope sve više osećao, V. Britanija i Francuska su svim sredstvima težile da očuvaju svoje pozicije na Balkanu. Zato su one - zbog nemačkog pritiska na Rumuniju i italijanskog na Grčku - aprila 1939. ovim zemljama garantovale integritet,¹⁰⁴ dok se Turska 12. maja iste godine sporazumela sa V. Britanijom da će se u slučaju rata u Sredozemlju međusobno potpomagati svim sredstvima.¹⁰⁵ Ovo je izazvalo neraspoloženje u Beogradu utoliko veće što je turski ministar predsednik izjavio da Turska više ne može ostati neutralna.¹⁰⁶ Turska je 19. oktobra 1939. sklopila sličan ugovor i s Francuskom.¹⁰⁷ Međutim, svi ti pokušaji britanske politike nisu mogli sprečiti stvarni nemački uticaj na Balkanu.

Savez Balkanskog pakta se poslednji put sastao 2. februara 1940. godine, tj. pet meseci posle početka drugog svetskog rata, sa ciljem »da se održi mir i red na evropskom Jugoistoku i neutralnost prema zaraćenim stranama«. To je, u stvari, bila sahrana Balkanskog pakta koji je konačno iščezao sa balkanske političke pozornice.

SASTANAK HITLER-KNEZ PAVLE U BERLINU 5. JUNA 1939.

U izveštaju zvaničnog predstavnika nemačkog ministra inostranih poslova u Berlinu od 25. maja 1939. kaže se da je jugoslovensko poslanstvo potvrdilo da će knez Pavle poseliti Nemačku, ali je dat neodređen odgovor da li je u izgledu da se tom prilikom između Jugoslavije i Nemačke zaključi neki pakt ili sporazum ili pristupanje Jugoslavije Antikominternu paktu, jer su odnosi između Nemačke i Jugoslavije potpuno raščišćeni. To su strani novinari u Berlinu ovako komentarisali: »iako jugoslovensko poslanstvo pokazuje izvesno prijateljsko raspoloženje, ipak se oseća neka težnja da se omalovaži politički značaj posete kneza Pavla«. Na margini ovog izveštaja Ribentrop je napisao: »Prema Jugoslaviji se mora oštro postupati.«¹⁰⁸

Na sastanku između Hitlera i kneza Pavla u Berlinu, u prisustvu Ribentropa i Cincar-Markovića, 5. juna 1939. godine, Hitler je saopštio knezu da će nastojati da produži politiku prisnog prijateljstva prema Jugoslaviji u ekonomskom i političkom pogledu, a knez je rekao da je »nadahnut istom željom prema Nemačkoj. - Hitler je dalje naglasio da su Nemačka i Italija Osovinom Rim - Berlin povezane u jedan krajnje čvrst savez, pa bi za Italiju u ovom trenutku bilo važno da Jugoslavija učini neki gest kojim bi očigledno pokazala svoju prijatelj-

sku politiku prema Osovini. Na to je Ribentrop dodao da bi jedan takav gest moglo da bude *istupanje iz Društva naroda*, kao i tešnja saradnja jugoslovenskog i nemačkog ministra inostranih poslova u pogledu daljeg razvoja odnosa u Balkanskom paktu, jer Turska već ide u raskorak sa obavezama iz tog pakta. Knez Pavle je odgovorio da se Jugoslavija već dosta odvojila od Društva naroda i da ništa nema protiv istupanja zgodnom prilikom. Cincar-Marković je rekao da će ministar inostranih poslova Rumunije, prilikom posete Ankari, tražiti da se izostavi 6. paragraf iz britansko-turske deklaracije od 12. maja i da se suprotstav i suviše tesnom britansko-turskom prijateljstvu, a Jugoslavija će nastojati da se Balkanski pakt održi na neutralnoj bazi, inače će tražiti od Turske da se povuče. *Sto se tiče istupanja iz Društva naroda Cincar-Marković je rekao da je to nemoguće pre 1. septembra* (Ribentrop je tražio povlačenje u junu).

Hitler je opet istakao da je za Jugoslaviju važno i korisno da jasno odredi svoju politiku, jer bi time učvrstila svoju unutrašnju situaciju, jer bi hrvatski i slovenački separatisti shvatili da je njihova borba uzaludna i da ne mogu očekivati pomoć kad saznaju da su Nemačka i Italija za održanje Jugoslavije u sadašnjem obliku i da Italija nema nikakvog interesa da podržava tendencije »Velike Mađarske«, jer su njeni interesi usmereni prema jednoj snažnoj Jugoslaviji. Knez Pavle je rekao da on već godinama vodi određenu politiku prijateljstva prema Nemačkoj i Italiji, mada mu to ponekad otežavaju zapadne demokratije, i da želi da nastavi takav kurs. Međutim, Hitler je bio razočaran ovom posetom i rezultatima razgovora, tako da nije mogao prikriti svoju srdžbu prilikom odlaska sa pregovora.

I razgovoru sa Cincar-Markovićem istog dana Ribentrop je rekao da Turska sledi neshvatljiv kurs. Ako bi se stalno povezala sa silama koje je okružuju onda bi Balkanski pakt postao nemoguća kombinacija, a tada bi odvajanje Jugoslavije od Turske bilo neizbežno pre ili kasnije. Zato je u interesu Jugoslavije da svoju politiku prema Osovini otvoreno pokaže istupanjem iz Društva naroda. Cincar-Marković je izjavio da će to pitanje dobro proučiti, ali da još ne može obećati pristupanje Jugoslavije Antikominternu paktu, jer se taj pakt u Jugoslaviji smatra da je usmeren protiv Rusije, za koju su Jugoslaviju dugo vezivale slovenske sentimentalne veze. pa taj pakt za sada nije popularan. Na Cincar-Markovićovo pitanje da li je Nemačka spremna da Jugoslaviji odobri kredit od 200 miliona RM. Ribentrop je izjavio da će podržati jedno takvo rešenje. Na kraju Ribentrop je pokrenuo pitanje tretmana nemačke nanjine u Sloveniji, a Cincar-Marković je obećao da će ispitati tu stvar i izrazio žaljenje zbog izvesnih pokreta među Nemcima u Sloveniji i pomenuo nepoželjno delovanje novog nemačkog konzula u Mariboru.¹⁰⁹

STAV JUGOSLAVIJE PREMA BALKANSKOM SPORAZUMU I DRUŠTVU NARODA

Međutim, Jugoslavija je ranije ipak težila da održi Balkanski pakt i sačuva mir u tom prostoru. Na sastanku predstavnika Balkanskog sporazuma februara 1939, rumunski ministar inostranih poslova Gafenco (Gafencu Grigore) je, govoreći u ime članova sporazuma i u ime Rumunije, uveravao nemačkog poslanika u Bukureštu Fabricijusa (Fabrizius Wilhelm) daje Mala Antanta mrtva, a da Balkanski sporazum neće nikad postati anti-nemačko oruđe. Četiri zemlje su se slagale da je »nemački prodor ka Istoku prirodna pojava čija će sna-

ga jačati« i da su priznale da Balkan mora shvatiti tu činjenicu i tesno saradivati sa Nemačkom, naročito u ekonomskoj sferi.¹¹⁰ Gafenko nije ništa rekao o Bugarskoj koja nije bila učesnica Balkanskog sporazuma. Zbog toga što je odbijala da sudeluje u odbrani tog područja. Balkanski sporazum je bio nesposoban da odbija stalno mešanje Osovine u politički život Balkanskog poluostrva, a bugarski teritorijalni zahtevi bili su puštali oruđe politike velikih sila. Bugarska bi učestvovala u zajedničkoj odbrani Balkana samo ako bi od Rumunije dobila južnu Dobrudžu, od Grčke delove zapadne Trakije, a od Jugoslavije i Grčke Makedoniju. Bugarska nije bila zadovoljna, iako je sa Jugoslavijom još 24. januara 1937. zaključila Pakt o većilom prijateljstvu, a 31. jula 1938. sa državama Balkanskog sporazuma potpisala u Solunu jedan sporazum u kojem su se sve potpisnice odrekle upotrebe sile u međusobnim odnosima, odobrile Bugarskoj da poveća brojno stanje svoje vojske i otvorile put za dalju diskusiju predložene revizije trakijske granice.¹¹¹

Ona nije htela da ude u Balkanski sporazum bez određenih graničnih revidizija, a bila je spremna da politički i ekonomski saraduje sa Nemačkom ako bi Nemačka hitno pomogla njene teritorijalne zahteve, naročito pitanje Dobrudže.¹¹²

I V. Britanija je aprila 1939. pojačavala svoje napore da okupi balkanske države u neki oblik kolektivne unije i ograniči sve veće širenje nemačkog uticaja. Njen poslanik u Ankari predlagao je Turskoj da uvuče Bugarsku u Balkanski sporazum pridobijanjem Rumunije da obeća ponovno razmatranje pitanja Dobrudže. Međutim, rumunski ministar inostranih poslova Gafenko pristao je da o tome razgovara sa Beogradom i podvukao da ako Jugoslavija odbije da ustupi teritorije Bugarskoj, onda bi malo vredelo da Rumunija sama to učini.¹¹³

Iako je Nemačka u junu tražila da Jugoslavija napusti Balkanski sporazum,¹¹⁴ ipak je Jugoslavija činila napore da uvuče Bugarsku u Balkanski blok. Cincar-Marković i bugarski predsednik vlade Kjoseivanov sastali su se 4. jula 1939. na Bledu da diskutuju o tome kakvi će da budu odnosi između Jugoslavije i Bugarske ako Balkanski pakt opstane, a kakvi ako se raspadne. Raspravljali su o svrsishodnosti zajedničke neutralnosti, u slučaju bilo čijeg pritiska - Osovine ili zapadnih demokratija ili oba bloka, i koliko bi dugo Jugoslavija i Bugarska mogle ostati neutralne. Kjoseivanov je tvrdio da bi Bugarska ušla u rat na stranu koju bi izabrala Jugoslavija i da bi s Jugoslavijom stupila u svaki blok koji joj dopuštaju njene obaveze. Razgovarali su o mogućnosti političke, ekonomske i vojne saradnje, pa čak i o vojnom savezu i našli da se potpuno slažu po svim tačkama.¹¹⁵ »Dve države su se složile o politici ekonomske saradnje i suglasile se da politika nezavisnosti i neutralnosti služi i interesima obeju zemalja i interesima mira na Balkanu, pa je neophodno da obadve vlade nastave politiku dobrih i prijateljskih odnosa prema svima susedima«, kaže se u kominikeu izdatom tom prilikom.¹¹⁶

Zadovoljstvo koje je Kjoseivanov izrazio 10. jula na Bledu pretvorilo se 10. dana kasnije u nezadovoljstvo u Sofiji, jer je Jugoslavija odbila da odrekne Balkanski pakt, smatrajući da je bolje da ostane u njemu i usmerava njegov razvoj. Kjoseivanov je rekao Nemcima da mu Cincar-Marković nije odgovorio na pitanje kakav bi stav zauzela Jugoslavija ako bi Turska napala Bugarsku, niti je verovao da će poseta kneza Pavla Londonu doneti dobre rezultate za Bugarsku.¹¹⁷

Knez Pavle je u Londonu (19. jula 1939. - V. T.) rekao Halifaksu da bi voleo da se reši pitanje Dobrudže, ali je bio protiv toga da Bugarska dobije kakvu luku na Egejskom moru, jer bi to »dalo Italiji jednu vrstu vrata kojima bi ušla u balkansku kuću.«¹¹⁸

*Nemački poslanik u Beogradu je 20. jula 1939. obavestio Ribentropa da je iz pouzdanih izvora saznao da je jugoslovensko Narodna banka sredinom ili krajem marta Iverovatno u vezi sa opštom političkom zategnutošću prilikom rešavanja problema Cehoslovačke) stvarno izvršila prenos zlata u V. Britaniju. Iako se kaže daje poseta kneza Pavla Londonu imala čisto privatni, ipak je moguće da ie imala i politički karakter. »Siguran sam da još uvek (knez Pavle - V. T.) žarko želi da doprinese popuštanju zategnutosti u nemačko-britanskim odnosima i da će u Londonu nastojati da što je moguće više doprinese ovom cilju. ...« Poslanik dalje smatra da nikakvi pokušaji Britanaca da pridobiju Jugoslaviju za britansku politiku okruženja neće postići neki uspeh, jer je suviše očigledna neposredna opasnost koja preti Jugoslaviji od takvog stava.*¹¹⁹

Pošto je nemački vojni ataše u Beogradu dosta objektivno i interesantno opisao razvoj vojnopolitičke situacije u Jugoslaviji u vremenu od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine, uključujući unutrašnju i svetsku situaciju i odnose Jugoslavije sa Nemačkom, Italijom, Bugarskom, Mađarskom, Rumunijom i Grčkom, i taj izveštaj poslao u Berlin 21. jula 1939. godine,¹²⁰ to se iz njegovog opširnog sadržaja daje samo izvod u *Prilogu 3a*.

*Nemačka je 29. jula 1939. godine naredila svom poslaniku u Beogradu da obnovi pritisak na jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova da se Jugoslavija povuče iz Društva naroda^w - Na taj zahtev nemački poslanik je već 31. jula odgovorio da je Jugoslavija, prema izjavi Cincar-Markovića, već raskinula sa Društvom naroda, samo čeka formalan izgovor za istupanje, a to će verovatno biti na septembarskom zasjedanju u Ženevi koje će raspravljati o Cehoslovačkoj i Albaniji.*¹²² U svom izveštaju od 10. avgusta 1939. godine nemački poslanik u Beogradu kaže da je Cincar-Marković rekao da »državi prijateljskoj i neutralnoj prema nama (Nemačkoj - V. T.) ne priliči članstvo u Društvu naroda« i zapitao ga koji su razlozi zbog kojih se izlazak još uvek odlaže. Cincar-Marković je odgovorio »da se izbor metoda koji će Jugoslavija primeniti u svojem odvajanju od Društva naroda mora prepustiti jugoslovenskoj vladi. Sa spoljnopolitičkih razloga ovo pitanje se mora obazrivo rešavati. Ako bi Društvo naroda na septembarskom zasjedanju zauzelo protivosovinski stav, onda bi to za Jugoslaviju bio povod za istupanje.«¹²³

*Nemačko poslanstvo u Tirani u svom izveštaju od 20. avgusta 1939. godine navodi da je tiranski prefekt, prilikom prijema grofa Cana, u svom pozdravnom govoru istakao nadu u ujedinjenje sa svim Albancima s one strane granice i u stvaranje Velike Albanije uz pomoć fašističke imperije, da je svoj odgovor Čano završio sa »Živela Velika Albanija« i da se već službenicima i privatnim licima daju uputstva da demonstriraju za prisajedinjenje Albaniji grčke Camerije i jugoslovenskog Kosova, tako da već dolazi do manjih demonstracija te vrste. Jugoslovenski poslanik smatra da ova provokacija prema Jugoslaviji jako otežava položaj beogradske vlade i da će znatno olakšati rad protivnika Osovine, a grčki predstavnik procenio je ovu provokaciju kao meru za zastrašivanje susjednih država Albanije.*¹²⁴

UOČI NAPADA NEMAČKE NA POLJSKI. TROJNI PREGOVORI
PAKT O NENAPADANJU SSSR - NEMAČKA

Uoči napada na Poljsku Ribentrop je na sastanku sa grofom Canom II. avgusta 1939. u Fušlu (Fuschl) prilikom analize evropske političke situacije, pored ostalog, istakao da je rat neizbežan; da Rusija neće intervenisati; da su zapadne sile slabe i da neće braniti Poljsku; da će balkanske zemlje biti neutralne, jer nisu u stanju da mašta preduzmu, budući da su obuzete brigom da sačuvaju svoje granice; da je Jugoslavija slaba i nepouzdana; da je knez Pavle u Londonu davao izjave koje su izrazito neprijateljske prema Osovini. Zato Rajh želi da Italija iskoristi poljske afere da dokrajči svoj spor sa Jugoslavijom u Hrvatskoj i Dalmaciji; da će Amerika ostati neutralna i da je zbog svega toga vreme izvanredno pogodno za akciju.

Čana je tada proživljavao strah, jer je Italija težila da Nemačka ne zagazi u rat pre kraja 1942. Drugog dana, kod Hitlera su uglavnom ponovljene iste misli. Hitler je tom prilikom naročito istakao: da ima milion vojnika na Istoku i da će Poljsku likvidirati do 15. septembra; da se Nemačka prema Poljskoj nalazi u istoj situaciji kao Italija prema Jugoslaviji i da postoje sumnjivi znaci da će Jugoslavija sačuvati svoj stav neutralnosti prema Italiji, već će je napasti s leđa ako se pojave teškoće u Italiji. Zbog toga je savetovao Italiji da iskoristi priliku »da raskomada Jugoslaviju«, okupirajući Hrvatsku i Dalmaciju.¹²⁵

Kad je Musolini preko Čana pokušavao da Hitlera odvрати od napada na Poljsku, Hitler je odgovorio.

»Duže očekuje od mene da dam dokumentovani dokaz o tome da bi izbijanje rata u ovome trenutku bila ludost«. Čano je imao zadatak da nemačkim rukovodiocima otvoreno saopšti Musolinijevo uverenje da bi napad na Poljsku značio svetski rat koji bi, u postojećim prilikama, doneo poraz Osovini.

Posle dugih nemačko-italijanskih pregovora u Salcburgu (Salzburg) od 11 do 13. avgusta 1939. godine, svaka strana je ostala pri svome gledištu. Hitler je smatrao da će sukob sa Poljskom ostati lokalizovan i da Velika Britanija i Francuska neće intervenisati, jer nisu spremne za rat. Tom prilikom Hitler je ponudio Italiji da raskomada Jugoslaviju dok on bude uništio Poljsku.¹²⁶

U svom *strogo poverljivom prilično objektivnom izveštaju od 21. avgusta* (tj. neposredno pre izbijanja drugog svetskog rata) *nemački poverenik ističe da jugoslovenski krugovi, tj. najmerodavnije ličnosti u vladi i vojsci.*

»žele da se apsolutno pridržavaju neutralnosti Jugoslavije u slučaju rata i da u njoj vide jedino moguće držanje Jugoslavije, koje se ni u toku rata, pa ma kakav on bio, ne bi moglo promeniti. »Ovaj stav Knez Pavle je zastupao i u Londonu i, očigledno, teško da je pri tome na engleskoj strani naišao na neslaganje ili ma i na slab pokušaj da se podstakne na neku promenu u tom držanju. U vezi sa londonskom posetom može se dodati da se Knez Namesnik (i prema obaveštenjima koja ne potiču iz jugoslovenskih izvora) očigledno vrlo objektivno izražavao o svojim utiscima stečenim o Nemačkoj i da je, štaviše, pokušao da pobudi razumevanje za nemačko držanje. U merodavnim jugoslovenskim krugovima u poslednje vreme izbija sve više strahovanje od mogućnosti da Italija u slučaju rata prinudi Jugoslaviju da napusti svoju neutralnost i da dozvoli prolazak italijanskih trupa preko /jugoslovenske teritorije, i to kroz južnu Makedoniju u prascu Soluna. Ovo strahovanje u Generalštabu uzima se veoma ozbiljno. . .

Mada se gore opisana strahovanja povezuju u prvom redu sa Italijom, ipak, takve bojazni postoje i u odnosu na Mađarsku i u odnosu na Bugarsku, u čije se iskrene namere ne veruje. Zbog toga se jugoslovenski Generalštab još pre dužeg vremena našao pobuđenim da pristupi izradi fofikacijskih objekata na italijanskoj, na mađarskoj a delom na bugarskoj granici. koji u stvari, zbog kratkog vremena kojim se za njihovu izradu raspolagalo, teško da

mug" poslužiti za nešto više, već samo kao *sredn'o za nevolju*.' . zatim poverenik naglašava da se u beogradskim krugovima tvrdi daje od vremena okupacije Albanije od strane Italije aktivnost albanskih bandi u Makedoniji porasla, što se pripisuje italijanskom uticaju i oživljavanju stare albanske iredente. Isto tako. sa zabrinutošću se uočava da je i *bugarsko-makedonska akcija u jugoslavenskoj Makedoniji dobila nove impulse*«.

S/a kraju poverenik zaključuje -da merodavni krugovi neobično iole, kada se pojave znaci da se sa nernačke strane jugoslavenskom drianju ne poklanja puna vera. Jedno takvo nepoverenje u poslednje vreme ogleda se naročito u činjenici da su izvesne nernačke isporuke Jugoslaviji obustavljene i da oni svečano izjavljuju da to nepoverenje. za koje smatraiu da ga pothranjuju Italija i Bugarska, nisu zaslužili, jer su čvrsto rešeni da se najstrože pridržavaju obaveza o neutralnosti uzetih prema Osovinu, a pre svega prema Berlinu-¹⁷¹

Bivši predsednik jugoslovenske vlade Dušan Simović u svojim Memoarima kaže da izgleda da je knez Pavle bio vrlo uznemiren obaveštenjem, dobijenim u drugoj polovini avgusta /1939. da je Hitler zaključio ugovor o savezu su Sovjet-skom Rusijom i da će napasti Poljsku. Zbog toga je naredio da se odmah zaključi sporazum sa Hrvatima poznat pod imenom Sporazum Cvetković-Maček, usvaja-jući hrvatske pretenzije i žrtvujući izvesne važne srpske interese. Vest o zaklju-čenju pakta verovatno mu je doneo grof Jetenbah (Jetenbach - Tering), koji je, kao suprug Jelisavete, sestre princeze Olge, bio redovan gost u dvorcu •Brdo« kod Kranja. Grof Tering, koji je bio oduševljeni nacista, igrao je ulogu održača veze i posrednika. On je obavešljavao kneza o Hitlerovim namerama i nagovarao kneza Pavla i kneginju Olgu na saradnju sa Nemačkom, tvrdeći da će ona povratiti prestiž izgubljen u prošlom ratu, stati na čelo nove Evrope, i sigurno pobediti Francusku, koja je iznutra sasvim trula, i Veliku Britaniju koja je potpuno nespremna.¹²⁸

Pošto je u prolece 1939. predviđala povećanje opasnosti od rata. sovjetska vlada se energično zalagala za stvaranje kolektivnog fronta, pa je 18. mar-ta predložila da se održi savetovanje predstavnika SSSR, Engleske, Francus-ke, Poljske, Rumunije i Turske; 17. aprila predložila je da se zaključi ugovor o uzajamnoj pomoći i vojnoj konvenciji između SSSR-a, Engleske i Francus-ke. a 10. maja dala je izjavu poljskoj vladi da SSSR neće otkazati pomoć Po-ljskoj ako ona to bude želela.¹²⁹

Međutim, engleska vlada je dala uputstva svojoj vojnoj misiji, koja je vo-dila pregovore u Moskvi, da britanska vlada ne želi da primi na sebe bilo kak-vu konkretnu odgovornost koja bi joj mogla »vezati ruke« i da se u pregovo-rima ograniči na opšte formulacije¹³⁰

Pored toga, između nernačke i britanske vlade u leto 1939. godine vođeni su tajni pregovori o postizanju sporazuma sa ciljem da se Hitlerova ratna ma-šina okrene prema istoku¹³¹

Posto je lozinka Zapada još uoči pregovora u Minhenu bila »ne dopustiti Rusiji da uđe u Evropu«, Staljin je, posle kapitulacije V. Britanije i Francuske u Minhenu. uočio opasnost od Nernačke. Dok Hitler nije želeo da ratuje na dva fronta, Staljin je vodio politiku - borbu za dobitak u vremenu - da »Rusiju zadrži izvan rata« i da ostane u ulozi posmatrača, a potom u ulozi arbitra«. On se kolebao: da li da priđe zapadnim silama ili da prihvati Hitlerove ponu-de. Odlučio se da prihvati ovo drugo. Tako je »Staljin otklonio požar od Ru-sije« On je još u martu 1939. godine, na XV kongresu Komunističke partije istakao: »Nama je potrebno vreme«.¹³²

Sredinom avgusta 1939. godine bilo je jasno da su trojni pregovori (između SSSR-a, Velike Britanije i Francuske) doživeli potpuni kruh, tj. da su Cemberlen i Duludje kao inspiratori »minhenske politike« svesno sabotirali ove pregovore, i doveli ih do slomu. Pošto su i u tim sudbonosnim danima Cemberlen i Da-

ladje ulagali maksimalne napore da izazovu sukob između Nemačke i Sovjetskog Saveza - a još se nije znalo u kome će se pravcu okrenuti »nacistička ratna mašina«, sovjetska vlada, da bi izbegla izolaciju i dobila u vremenu dala je pristanak na predlog Ribentropa za zaključenje pakta o nenapadanju.

I dok su se vodili paralelni pregovori između Sovjetskog Saveza i Francuske i Velike Britanije, s jedne, i Sovjetskog Saveza i Nemačke, s druge strane, 23. avgusta 1939. godine došlo je, naveliko iznenađenje u svetu, do zaključenja *Pakla o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Nemačke*.

Ovaj pakt zaključen je samo 7 dana pred izbijanje drugog svetskog rata i istog dana kada je postignut Sporazum Cvetković-Maček, koji je objavljen 26. avgusta.¹³³

Sutradan posle zaključenja pakta šef sovjetske delegacije na pregovorima sa anglo-francuskom vojnom misijom u Moskvi maršal Vorošilov (Борис Михайлович Ворошилов) izjavio je da su pregovori prekinuti, pošto Poljska nije dozvolila prolaz sovjetskih trupa preko poljske teritorije u uslugama vojnih, odnosno ratnih operacija Sovjetske armije protiv agresora.¹³⁴

Molotov (Владимир Молотов) je 31. avgusta, obrazlažući zaključenje pakta pred Vrhovnim sovjedom, između ostalog, naveo:

»23. avgust se mora smatrati kao datum od velike istorijske važnosti. To je i prekretnica u istoriji Evrope i ne samo Evrope«. ¹³⁵

Sovjetska vlada je zaključenjem pakla o nenapadanju sa Nemačkom omogućila da se ostvari zamisao minhenovaca da zapadne sile, posle eventualnog izbijanja nemačko-sovjetskog i japansko-sovjetskog rata, dobiju ulogu arbitra i vrate ulogu gospodara sveta koju su stekle posle imperijalističkog rata 1914-1918. godine. Rat je počeo u septembru 1939 - ranije no što su hteli minhenovci. Želeli su rat Nemačke i Japana protiv SSSR-a, da bi bili »treći koji će se radovati«. U stvari, rat je izbilo unutar kapitalističkog sveta, među dve grupacije imperijalističkih država.¹³⁶

Povodom zaključenja nemačko-sovjetskog pakta bilo je mnogo raznih tumačenja u evropskoj štampi, kao i u diplomatskim centrima Evrope (među evropskim komunistima pakt je izazvao zabunu, izvesnu dezorijentaciju i razne komentare).

Gledište jugoslovenske kraljevske vlade o paktu može se videti i/ *Directive' Centralnog presbira u Beogradu* od 24. avgusta, u kojoj se kaže:

»U vezi sa nemačko-ruskim paktom o nenapadanju ne treba puštati članke i beleške u kojima bi se vrednost toga pakta omalovažavala, što više treba redakciji savetovati da donosi sve one vesti kojima se pridaje vrednost i značaj toga pakla. Uglavnom pisati onako kako to donose nemačke i italijanske novine«. ¹³⁷

Verovatno ova predostrožnost potiče iz bojazni da se ne bi stvarale komplikacije sa Italijom i Nemačkom koja je znatno ojačana paktom o nenapadanju sa Sovjetskim Savezom.

Stav CK KPJ i druga Tita već je iznet u odeljku »Delatnost Komunističke partije Jugoslavije«. Ovde će se izneti još samo gledište druga Vladimira Bakarića u članku *Prvi susret s Kardeljem* u »Politici« od 23. januara 1980. godine, str. 9:

»Politička platforma toga doba posebno za nas u Hrvatskoj, bila je u znaku dvaju bitnih političkih događaja. To su pakt Staljin - Hitler i sporazum Cvetković - Maček 1939. godine.

I jedan i drugi bili su takvi manevri koji su unijeli u mnoge partijske - i ne samo partijske - redove velike zabune. Treba imati na umu da je pakt Hitler - Staljin i u svijetu unio veliku zabunu. Govorilo se npr. kako je Staljin jednim potezom uništio fašizam i tome slično,

i čitave orijentacije različitih partija na tome su se mijenjale. Tito je nedavno objasnio što je on u to vrijeme radio. U vrijeme sklapanja ovih dvaju sporazuma on nije bio u zemlji. Smatrao je, međutim, da su Sovjeti paklom samo htjeli dobiti na vremenu i da bitnih promjena tu nema.«¹³⁸

d) POSLE IZBIJANJA DRUGOG SVETSKOG RATA DO SLOMA FRANCUSKE JUNA 1940. GODINE

ČELIČNI PAKT IZMEĐU NEMAČKE I ITALIJE USTEZANJE ITALIJE DA STUPI U RAT

Prilikom sklapanja vojnog saveza (tzv. Čelični pakt) od 22. maja 1939. godine Italija i Nemačka su se saglasile da ne stupaju u rat sledećih 4-5 godina. Svega dva meseca kasnije Nemci su izjavili daće uskoro napasti Poljsku, a da bi umirili uplašenog i uvređenog saveznika, ponudili su mu Hrvatsku i Dalmaciju. U stvari, sada je trebalo da Hrvatska i Dalmacija, koje su od jugoslovenskih pokrajina bile prve na listi osvajačkih planova Italije i Vatikana, posluže kao mamac kojim bi se Italija mogla uvući u rat.¹³⁹

Međutim, Musoliniju se nije išlo u rat, koji je Nemačka pripremala protiv Poljske, iako ga je privlačio, i pored Cvetkovićeve izjave prilikom posete Trstu 10. avgusta 1939. o spremnosti Jugoslavije na produbljenje prijateljskih odnosa s Italijom. No, iako je - imajući određene ruke od strane Nemačke - formirao specijalnu armiju da »ugrabi svoj deo plena u Hrvatskoj i Dalmaciji«, a Čano mobilisao svoje »hrvatske prijatelje« u Italiji i Hrvatskoj, Musolini je ipak objavio neutralnost, ne samo zbog nespremnosti Italije za rat, već i bojazni od intervencije Francuske i Velike Britanije. Zbog toga je Italija zatražila da je Nemačka razreši savezničkih obaveza, tako da je ostala van sukoba kao »nezaraćena strana«. (Ona će ući u rat protiv Francuske i Velike Britanije tek u junu 1940. kad je Francuska već bila na izdisaju).

Bez obzira na ovakav stav Italije, Nemačka je 1. septembra 1939. godine bez objave rata napala Poljsku. Pošto je Nemačka odbacila ultimatum Francuske i Velike Britanije, podnet istog dana, da obustavi operacije protiv Poljske i da trupe povuče iza granice, one su joj 3. septembra objavile rat, a zatim, između 5. i 10. septembra, još i Australija, Novi Zeland, Južnoafrička Unija i Kanada. Hitler je još 3. aprila doneo odluku za napad i uništenje Poljske, koja je tek 23. avgusta, kada je postalo očigledno da je rat neizbežan, stavila svoje oružane snage u stanje pripravnosti i 30. avgusta objavila opštu mobilizaciju. Ali, i pored snažnog otpora, poljske snage bile su prinuđene da posle 35 dana kapituliraju.

Iznenadnim napadom Nemačke na Poljsku 1. septembra 1939. i objava rata V. Britanije i Francuske Nemačkoj na osnovi njihovih obaveza iz ugovora sa Poljskom, otpočeo je novi period evropske i svetske istorije - drugi svetski rat, koji će potresli čitav svet i naneti velika zla i nevolje skoro čitavom čovečanstvu. Tada nastaje rat u samom krilu kapitalističkih država. Umesto da Nemačku usmere protiv Sovjetskog Saveza, V. Britanija i Francuska su se neočekivano našle u ratu. Staviše, Nemačka i Sovjetski Savez su se sporazumeli o podeli Poljske - Nemačka sa težnjom da se što više približi najvitalnijim oblastima SSSR-a u planiranom predstojećem pohodu na Istok, a Sovjetski Savez sa ciljem da delom Poljske teritorije otupi oštricu eventualnog nemačkog početnog udara.

Munjeviti poraz Poljske u septembru 1939. godine imao je dalekosežne posledice na spoljnu politiku kraljevine Jugoslavije.

STAVJUGOSLOVENSKE I ITALIJANSKE VLADE POSLE IZBIJANJA DRUGOG SVETSKOG RATA

*Odmah po izbijanju drugog svetskog rata jugoslavenska vlada je objavila svoju neutralnost. Zvanično saopštenje jugoslavenske vlade glasi: »üa će Jugoslavija ostati neutralna u sukobima u kojima nisu tangirani njena nezavisnost i njen integritet«.*¹⁴⁰

Sovjetske snage upale su u Poljsku 17. septembra 1939, da bi - prema izjavi zvaničnih sovjetskih organa - zaštitile Ukrajince i Beloruse koji su živeli na poljskoj teritoriji. Posto je otpor Poljaka bio slab, Crvena armija je brzo napredovala. Prema ugovoru između Nemačke i Sovjetskog saveza, koji je zaključen 28. septembra u Moskvi, odlučeno je da teritorija istočno od nove granice, koja je naseljena pretežno Ukrajinacima i Belorusima, pripadne Sovjetskom Savezu, a teritorija zapadno od te granice - Nemačkoj.¹⁴¹

Neposredno pred izbijanje drugog svetskog rata nastala je prava konfuzija u odnosima mnogih država, do promene u dotadanjim stavovima i do nepoverenja čak i između Nemačke i Italije. O tome Hoptner, uglavnom, kaže da je Hitler pred samo izbijanje rata na Jugoslaviju gledao kao na »neizvesnog neutralca« zbog Stojadinovićevog otpuštanja, bliskih veza kneza Pavla sa Britancima, neuspeha Nemačke i Italije da nagovore Jugoslaviju da napusti Društvo naroda, njena nesaglasnost da Nemačka kontroliše sudbinu Balkanskog sporazuma i odbijanje kneza Pavla da da nedvosmisleni izjavu u prilog Osovine.¹⁴² Smatrao je da će Jugoslavija ostati neutralna samo dok Saveznici ne budu dobili rat, kada će preći na njihovu stranu. *Pošto je u periodu neutralnosti mogla da utiče na tok događaja na štetu Osovine. Hitler je rekao Čanu da Italija treba da likvidira Jugoslaviju, jer hi to ojačalo Osovinu.* I Ribentrop je pre toga govorio Čanu da je Jugoslavija neverna, pa se nadao da će Italija iskoristiti napad Nemačke na Poljsku da reši stvar u Hrvatskoj i Dalmaciji. Međutim, Čano je odbacivao ideju o ulasku Italije u rat i *rekao Musoliniju da su Nemci lažovi i izdajnici (podvukao V. T.I.* Musolini se u početku saglašavao sa Čanom, ali ga je privlačila pljačka koju bi uzeo iz Hrvatske i Dalmacije i lime »mogao sagraditi svetište u svoju čast«,¹⁴³ pa je 23. avgusta naredio maršalu Badolju (Badoglio Pietro) da pripremi napad na Grčku i Jugoslaviju. Međutim, ni Badoljo ni Čano nisu bili oduševljeni da upotrebe trupe u Jugoslaviji. niti sigurni u pomoć Mađara i Bugara, kao ni u to da li bi mogli provesti trupe Dravskom dolinom pored mađarske granice. Musolini je smatrao da se Mađarska i Bugarska neće protiviti i da će kasnije preći na italijansku stranu, ali da se za sada ne upotrebljava Dravska dolina, verovatno zato što je ocenio da bi možda povredio nacističku osetljivost slanjem trupa isuviše blizu nemačkoj sferi uticaja.¹⁴⁴

Pošto su Sovjetski Savez i Nemačka 23. avgusta 1939. godine potpisali Pakt o nenapadanju, tj. istog dana kada je Musolini poslao Badolju ove instrukcije, međunarodna situacija se izmenila, pa je Čano odlučio da Italija sačeka i »da nešto dobije« za sebe u Hrvatskoj i Dalmaciji organizovanjem specijalne vojske koja će u datom trenutku udariti na Hrvatsku i uspostavljanjem veze sa antijugoslovenskim Hrvatima u Italiji i Jugoslaviji. Sada je i Musolini bio ube-

ihn u važnost čuvanja neutralnosti, odnosno nezaraćene strane¹⁴⁶ više zbog toga što je shvatio da je Italija nespremna za dugotrajan rat i da je vojnički i ekonomski zavisna od Nemačke, nego zbog Hitlerovog pisma kojim je odbacio njegovu pomoć u napadu na Poljsku.¹⁴⁷ Tako je Jugoslavija pošteđena, jer je neutralna Italija značila neutralnu Jugoslaviju zato što su obe proglasile neutralnost u nemačko-poljskom ratu. Međutim, knez Pavle je uvetavao lorda Halilaksa da bi se Jugosloveni borili ako bi bili napadnuti bez obzira što znaju da bi ih snage Osovine savladale. Otpor Jugoslavije zavisio bi od toga da li bi V. Britanija mogla prekinuti italijanske komunikacije sa Albanijom i izbaciti Italiju iz rata što pre, jer se ne sme prevideti da Nemci mogu znatnim vazduhoplovnim pojačanjima pomoći Italijane u Severnoj Africi. Knez Pavle je sumnjao u italijansku izjavu o neutralnosti pri izbijanju nemačko-poljskog rata i uveravao britanskog poslanika Ronalda Kampbela da bi V. Britanija grubo pogrešila ako bi dopustila Italiji da zauzme takav neutralan položaj s izgledima da kasnije uđe u rat na strani Nemačke. Ako bi Italija ušla u rat u vreme kada bi, pod zaštitom nemačkih snaga oslobođenih sa Poljskog Ironla, mogla da povede operacije iz Albanije, onda bi V. Britanija bila kriva što će ceo Balkan propasti. U tom slučaju Jugoslavija, Grčka, Rumunija, a možda i Turska bile bi primorane da se nekako sporazumeju sa Nemačkom. Međutim, Britanci nisu delili mišljenje kneza Pavla, jer su verovali da Italija neće biti težak protivnik.¹⁴⁷

*Jugoslovensku vlada je obaveštavala Nemačku o svom stavu prema Italiji i isticala da hi Jugoslavija branila svoju nezavisnost ako bi Italija ušla u rat i napredovala ka Solunu, jer put za Solun vodi preko Jugoslavije.*¹⁴⁸

Cincar-Marković je, govoreći o spoljnoj politici jugoslovenske vlade posle izbijanja rata u Evropi, između ostalog, rekao »da je mir na Balkanu interes Nemačke sve dok je angažovana ratom na severu prvo protiv Poljske, a zatim protiv Francuske i V. Britanije. Zadatak Jugoslavije je bio da interveniše između Rumunije i Mađarske i Rumunije i Bugarske, kako se ratni požar ne bi odmah u početku preneo u Srednju Evropu i Balkan. Mađarsko-rumunski odnosi bili su vrlo teški zbog Erdelja (mađ. Erdelv, rum. Transilvania), a odnosi Rumunija - Bugarska zbog Dobrudže. Ja sam intervenisao u ime naše vlade kod vlade Mađarske i Rumunije u cilju smirenja i normalizacije odnosa, jer su i jedna i druga strana koncentrisale trupe na granici jedna prema drugoj. Kao što je poznato svi naponi tadanje vlade imali su uspeha, za šta su došla priznanja vlada Mađarske i Rumunije«.¹⁴⁹

U svojim *Memoarima* Dušan Simović ističe da je brza pobeda Hitlera nad Poljskom poremetila Pavlov politički balans, jer je počeo da čini koncesije Nemcima i da izlazi u susret njihovim zahtevima, što je dovelo do otvorene propagande među nemačkim manjinama i stvaranja »pete kolone« na našoj teritoriji, koja se potpuno nesmetano pripremala da odigra svoju ulogu.¹⁴⁹

LTK AJ PORAZA POUSKE SA JUGOSLAVIJU

Nemački poverenik u Beogradu je 13. oktobra 1939. godine poslao nemačkom Ministarstvu inostranih poslova izveštaj o uticaju katastrofalnog sloma poljske države na držanje jugoslovenskih zvaničnih krugova i javnosti koji, zbog interesantnosti i prilične objektivnosti, dajem u celini: (Sve podvučeno u tekstu podvučeno je u originalu - V. T.).

»Jugoslovenska iskustva i zaključci

U posljednje vreme tri činjenice su odlučujuće uticale na formiranje stava ne samo službenih jugoslovenskih krugova, već i široke javnosti:

- 1) *Ishod nemačkog ratnog pohoda u Poljskoj i katastrofalan slom poljske države.*
- 2) *Učešće Rusije i činjenica da se Rusija približila Jugoistočnoj Evropi i da se shvatio da je odsada i ona faktor koji određuje razvoj u jugoistočnom evropskom prostoru.*
- 3) *Iskustva koja su stečena u Jugoslaviji tokom sprovođenja vojnih mera.*

Sjajan uspeh nemačkog oružja u Poljskoj ovde je, prirodno, ostavio najdublji utisak. Dok je, s jedne strane, taj uspeh potvrdio ono visoko mišljenje o nemačkoj vojsci koje se oduvek imalo u Jugoslaviji, on je, s druge strane, naročito u vojnim krugovima, doveo do u izvesnoj meri depimirajućeg saznanja da Jugoslavija na osnovu sadašnjeg stanja svog naoružanja u vojnom pogledu ne može više da predstavlja onaj faktor koji je daleko manja Srbija još za vreme svetskog rata predstavljala. (Podvučeno u originalu prevoda). Odatle se baš za vojne krugove nameće zaključak da Jugoslavija mora da čini sve da svoje naoružanje, koje ima veoma mnogo nedostataka, poboljša, da svoju neutralnost po svaku cenu očuva. Ovde su svesni da bi se neizbežno doživela sudbina Poljske ako bi Jugoslavija, na ovaj ili onaj način, bila uvučena u rat protivu neprijatelja koji se bori modernim oružjem. Ovo saznanje baš za vojne krugove ima u sebi nečeg obespekovavajućeg, ali u isti mah dovodi do jasnih shvatanja o mogućnostima Jugoslavije.

Pojava Rusije kao faktora na Jugoistoku vrši iz osnova nov uticaj na merodavne političke krugove i na široke mase. Prvi, koji su veoma konzervativni i apsolutno antiboljševički raspoloženi, naročito oni bliski dvoru, u toj činjenici vide veliku opasnost. Naročito okolina Kneza namesnika uočava opasnost od boljševičkog inficiranja, a i opasnost od oživljavanja panslavističke misli među balkanskim Slovenima. Da se ti krugovi odlučno protive svakom boljševičkom uticaju, poznato je već odavno. Oni sada ponovo pokazuju svoju nenaklonost prema svakom panslavističkom uticaju, koji takođe smatraju opasnim, jer su nerealan i romantični. Isti tok misli kao i u krugovima bliskim dvoru postoji i kod jednog dela visokog klera pravoslavne crkve i, prirodno, kod katoličkog klera.

Drugojačije nego na sve te krugove dejstvuje ova nova situacija, a naročito nemačko-rusko zajedničko istupanje, na široke mase, a pre svega na seljake i radnike. Kod njih približavanje Rusije budi trajno latentno osećanje slovenske solidarnosti sa ruskim narodom. To što se Nemačka našla zajedno sa tim narodom, za osećanja tih slojeva je, prirodno, simpatična pojava. Kod jednog dela levo orijentisanog radništva to zbliženje izaziva osećanje da je posredni saradnja obeju velikih antikapitalističkih sila protiv kapitalizma, čije je otelotvorenje V. Britanija. Mada se takav tok misli nije svuda probio, a naročito kod levokrilne inteligencije koja nacionalsocijalističku Nemačku još uvek smatra »neprijateljem demokratije«, ipak ta shvatanja krče sebi put. Čak je i u nekim intelektualnim krugovima formula »Nemci i Sloveni zajedno« pozdravljena kao budući program, što bi za Jugoslaviju moralo važiti kao putokaz.

U svakom slučaju interesantno je da se kod jednog dela političkih krugova već počinju da pokazuju znaci izvesnog novog orijentisanja. Jedna struja je u ovim novim uslovima nedvosmisleno za naslon na Nemačku radi zaštite od tobožnje opasnosti od Rusije; druga, polazeći sa svog suprotnog stanovišta, zalaže se za naslon na Rusiju radi zaštite od opasnosti od Nemačke. Međutim, ova druga struja je po svoj prilici manja.

Jugoslavija je zbog evropskog konflikta preduzela izvesne vojne mere, koje su isključivo defanzivnog karaktera i treba da zaštite zemlju od eventualnosti koje se sada u svakom slučaju imaju u vidu. U te eventualnosti spadala je mogućnost italijanskog prolaska kroz Makedoniju u pravcu Soluna, koja se imala u vidu u početku konflikta. Sa tom mogućnošću jugoslovenski generalštab je računao smatrajući da će se ulaskom Italije u rat konflikt proširiti i na Sredozemno more. U međuvremenu, držanje Italije doprinelo je, razume se, da ta mogućnost otpadne. Pa ipak, Jugoslavija želi, da bi svoju neutralnost mogla da brani od svake moguće njene povrede, da postigne odgovarajući stepen spremnosti za odbranu. To je razlog utvrđivanju granice, koje uostalom teško da zadovoljava savremene zahteve, kao i povećavanju aktivnog dela vojske. Da bi se ovo poslednje postiglo, rezervisti se pozivaju i posle kraće obuke zamenjuju se novim. U toku tog pozivanja i aktiviranja rezervnih pukova pokazali su se teški nedostaci u organizaciji i u samoj opremi i naoružanju. Staviše, disciplina pozvanih pokazala se daleko od onog što bi se želelo. U Hrvatskoj je došlo do otvorenog odricanja poslušnosti. Sve te pojave, koje su poznate i širokim krugovima, razume se, vodećim vojnim krugovima dale su mnogo povoda za razmišljanje. Njima sada ne preostaje ništa drugo do da probude ono saznanje koje su inače već stekli na osnovu drugih činjenica, da Jugoslavija ne bi mogla ništa bolje da učini nego da u svakom slučaju ostane po strani. Razvoj situacije u Jugoistočnoj Evropi od početka konflikta, naročito stav očekivanja Italije, pojačava uve-

renje da je to i moguće. *Jugoslavija, sem toga, aktivno nastoji da neutralnost celog Jugoistoka dalje učvrsti i izgradi, što i pokazuje njeno posredovanje između Rumunije i Mađarske, koje je dovelo do poznatog sporazuma o ograničenju obostranih vojnih mera*«. ^{149b}

Italijanski poslanik u Beogradu, u svom izveštaju Čanu od 6. septembra 1939, kaže da mu je Cincar-Marković rekao da je zadovoljan što je uspeo da ublaži nepoverenje Turske i Rumunije prema Bugarskoj za koju je jugoslovenska vlada, u izvesnom smislu, postala garant, a za Grčku je dodao da ga ne zabrinjava, jer smatra da ona, uklještena između britanske kontrole i savezništva sa Turskom, nije u stanju da donosi samostalne odluke. On, bar zasad, isključuje mogućnost zajedničkih deklaracija u pogledu stava balkanskih zemalja. ¹⁵⁰

S druge strane, *italijanski poslanik u Budimpešti* j u svom izveštaju od 11. septembra Čanu naveo da mu je bugarski poslanik rekao da Bugarska nema mnogo poverenja u Jugoslaviju, jer je jugoslovenski vojni ataše pre neki dan izjavio daje čitavo jugoslovensko javno mnjenje naklonjeno Francuskoj, iako sada jugoslovenska vlada vodi politiku neutralnosti; Jugoslavija bi bila protiv Italije i Nemačke ukoliko bi se ove umešale u balkansko pitanje. Prema mišljenju bugarskog načelnika Generalštaba, mađarska vlada veruje da Jugoslavija, u slučaju napada na Rumuniju, ne bi intervenisala u njenu korist. Poslanik je dodao da je Rusko-nemački pakt ponovo pobudio simpatije prema Rusiji. ¹⁵¹

(*izveštaju jednog pouzdanog i vanrednog nemačkog poverenika od 10. septembra*, kojeg je podneo Berlinu po povratku iz Jugoslavije, kaže se da se u celoj Jugoslaviji i u vojsci može zapaziti jednodušno protivnemačko raspoloženje, tako da su vlada i izvesni privredni krugovi ostali usamljeni u svom držanju. da se to jasno ogleda u štampi koja unosi sumnje u nemačke vojne izvestaje i objavljuje materijale britanske informativne službe, da se na letnje turiste iz Nemačke nerado gleda, da se otvoreno govori kako se zategnutost između Srba i Hrvata potpiruje i podržava iz Nemačke, da bi se to u svako doba moglo upotrebiti kao adut protiv vlade, da pada u oči živa veza između Jugoslavije i V. Britanije i da se ne veruje da će Italija ostaviti Nemačku na cedilu, ali se smatra da njen ulazak u rat nikako ne dolazi u obzir. Međutim, takvo mišljenje ne dele privredni krugovi koji žele da u svakom slučaju stupe u poslovne veze sa Nemačkom i koji se nadaju povoljnoj konjunkturi u isporukama. Tvrdi seda će vlada planski organizovati izvoz životnih namirnica u Nemačku, ali se pod jevrejskim uticajem protiv toga zauzima oštar stav u štampi. ¹⁵²

Nemačko poslanstvo u Beogradu, u izveštaju od 20. septembra, kaže:

• Hrvatski % oda Maček istakao je nemačkom poslaniku da službenu jugoslovensku politiku u potpunosti odobravaju hrvatski članovi vlade i hrvatski narod. I sa hrvatske strane jednodušno se želi održavanje stroge neutralnosti u sadašnjem konfliktu ¹⁵³

Za razliku od izveštaja italijanskog poslanika u Beogradu od 27. septembra Čanu o tome da knez Pavle gaji nepoverenje prema Nemačkoj, da održava kontakt sa britanskim krugovima koji su ga ubedili u opasnost jednog kombinovanog nemačko-italijanskog dejstva u Sloveniji i Hrvatskoj i italijansko-bugarskog u Makedoniji, da su neprijateljska osećanja prema Nemačkoj - ma da se iz obazrivosti ne ispoljavaju javno - sad pojačana činjenicom što su otvoreni putevi crvenim trupama prema Balkanu, osećanja nepoverenja - koja se odražavaju u odgovornosti Ti krugov ima, naročito vojnim, i u celoj zemlji - u odnosu na Italiju i Bugarsku, a netrpeljivost u odnosu na Mađarsku, i da knez

u duši veruje i priželjkuje krajnji uspeh Francuske i V. Britanije,¹⁵⁴ dotle nemački poslanik u Jugoslaviji u svom izveštaju od 28. septembra kaže da je knez Pavle izrazio veliko zadovoljstvo zbog toga što su nemačke isporuke naoružanja u toku, da je naredio da se razmena dobara sa Nemačkom mora razvijati na svaki mogući način, da će Jugoslavija - ma kako se rat završio - ostati sused Nemačke, a ne V. Britanije i daje on neprijatelj ne samo boljševizma nego i panslavizma, te izražava zabrinutost od ruske ekspanzije prema Zapadu.¹⁵⁵

IDEJA O STVARANJU NOVOG SOLUNSKO FRONTA I NEUTRALNOG BALKANSKOG BLOKA

Osećajući se ugroženom od osovinskih snaga posle poraza Poljske, Jugoslavija je mobilisala oko 500.000 ljudi i postavila dve armije duž cele severne granice od Jadranskog mora do Rumunije. Nemačka je u to vreme snabdevala Bugarsku avionima i drugim ratnim materijalom, a Jugoslovenima nije davala ništa,¹⁵⁶ pa je Jugoslavija nastavila aktiviranje jedinica. Tako je jugoslovenska vlada u septembru bila odlučna da ne ude u rat na bilo čijoj strani i da se odupre napadu sila Osovine. Ali Jugoslavija je imala veoma težak geografski položaj - bila je gotovo potpuno okružena jednom silom koja je već u ratu, jednom tzv. »nezaraćenom« silom i malim državama sumnjive neutralnosti. U takvoj situaciji, i pored svoje volje, Jugoslavija je morala da čini ustupke Osovini, da bi se u povoljnom trenutku mogla staviti na stranu saveznika. Zato je trebalo da usavršava veštinu odugovlačenja i pogađanja.¹⁵⁷

Dok su se francuske i britanske snage (posle objave rata Nemačkoj zbog agresije na Poljsku) još mobilisale, knez Pavle je, preko francuskog poslanika u Beogradu R. Brižera (Brugere Raymond), tražio da se francuske trupe iskrcaju u Solun što pre, sa ili bez pristanka Italije, da bi sprečile Osovinu da prenese rat na Balkan i osiguraju Jugoslaviji izlaz na more i vezu sa Zapadom.¹⁵⁸ Naime, sve dok je Solun otvoren za saobraćaj sa Jugoslavijom ona može nastaviti svoju neutralnost da bi jednog dana pristupila Saveznicima, ali oni pre toga moraju obezbediti kontrolu Sredozemnog i Jadranskog mora.¹⁵⁹ »Jugoslavija bi se u roku od 60 dana posle uništenja italijanske flote i kontrole Saveznika nad Sredozemljem borila na strani Saveznika«, rekao je jugoslovenski ambasador u Parizu Purić američkom ambasadoru Bulitu (Bullitt William).¹⁶⁰ Međutim, Francuska nije mogla izaći u susret traženju kneza Pavla, iako je Solun i za nju bio značajan, a general Vegan (Weygand Maxime - komandant francuskih snaga u Siriji - V. T.) izvestio je kneza Pavla da bi mu trebalo tri meseca da se prve francuske jedinice iskrcaju u Grčku.¹⁶¹

Saveznici su nekoliko meseci planirali iskrcavanje na Balkanu, a general Vegan je nameravao da pošalje jedan korpus iz Sirije u Solun, pod uslovom ako na to pristane Grčka i ako se tome ne usprotivi neutralna Italija,¹⁶² dok su britanski generali smatrali da slanje trupa u Solun ne dolazi u obzir i da Solun nije pogodna baza za operacije.¹⁶³ Ovakav stav V. Britanije Vegan je tumačio time što nije želela da Italija dobije izgovor za napuštanje neutralnosti i što je smatrala da je nemoguće snabdevati Balkan ratnim materijalom iz mršavih savezničkih rezervi. Tek kasnije su se Francuska i V. Britanija nekako saglasile da zajednički rade oko planova za zauzimanje i održavanje mostobrana na Balkanu na obali od Soluna do Dardanela da bi francuske snage

mogle doci u pomoć Jugoslaviji, ali se Grci nisu potpuno složili sa Veganovim predlogom.¹⁸⁴

U stvari, između septembra 1939. i maja 1940. godine, beogradska politika neutralnosti raspala se zajedno s francuskom protivtežom Osovini. Knez Pavle se zalagao za vojnu suradnju između Jugoslavije i Francuske i pored toga što su po Beogradu vrveli nemački špijuni, pa su sredinom aprila, na njegovu sugestiju, ministar vojske i mornarice general Milan Nedić i francuski ambasador u Beogradu Brižer razmenili mišljenja o tome kako da se uspostavi najbolja veza između jugoslovenskog i francuskog generalštaba. Čak su se složili da Nedić odobri da jedan Veganov saradnik u najvećoj tajnosti u civilnom odelu obide jugoslovenske vojne objekte i uređaje. Međutim, posle mesec dana nestale su takve zamisli, jer je Vegan, posle povlačenja Britanaca iz Norveške, privremeno odustao od svojih planova o iskrcavanju u Solun, a posle nekoliko nedelja i sasvim ih zauvek napustio, jer je porazom Francuske u junu 1940. pokopano to pitanje.^{164a}

Ideja o stvaranju Solunskog fronta, tj. da se sa Balkana i Bliskog istoka preduzme akcija protiv Nemačke (podsticana od generala Vegana) ostala je na snazi i posle početka drugog svetskog rata. »Planovi za akciju na Balkanu«, zbog Italije, nisu dobili saglasnost britanske vlade - ratni kabinet od 14. septembra 1939. godine smatrao je da je »Italija korisnija od Balkana«. Britanska politika u početku drugog svetskog rata nastojala je da stvori balkanski blok — kasnije Solunski front, a Cerčil (Churchill Winston), prvi lord Admiraliteta, izjavio je: »Mi bismo morali učiniti što god možemo da protiv Nemačke opasnosti svrstamo Jugoslaviju, Grčku, Tursku, Bugarsku i Rumuniju.«^{164b}

Cincar-Marković je još u avgustu 1939. ponovo uveravao nemačkog poslanika u Beogradu da za Jugoslaviju ne dolazi u obzir neka druga politika od tadašnje. »Kako je opstanak Jugoslavije u Balkanskom savezu, posle priključenja Turske engleskom taboru, izazvao nerazpoloženje u Sofiji, to je on posebnom izjavom o jugoslovenskom stavu umirio Bugarsku. Jugoslavija ne želi ponovnu pojavu Turske na Balkanu i osuđuje svako ugrožavanje bugarskih granica od strane Turske.«¹⁶⁵

Kad je Rumunija u novembru 1939. preduzela inicijativu da se »u sadašnjem sukobu« stvori neutralni balkanski blok, italijanski ambasador u Ankari (prema njegovom izveštaju Canu od 10. novembra) pitao je jugoslovenskog otpravnika poslova šta misli o toj inicijativi. On je odgovorio da bi se najpre potpisnici Balkanskog pakta sporazumeli i pristupili izvesnoj demobilizaciji na odgovarajućim granicama, zatim bi ove države tražile da Bugarska i Mađarska pristupe ovom bloku, i na kraju tražilo bi se od Italije da taj blok stavi pod svoje okrilje. Međutim, odnosi između Turske i Italije ne izgledaju takvi da bi dozvolili Turskoj da pristupi jednom balkanskom bloku pod okriljem Italije. Rumunija bi verovatno u trećem paragrafu pakta tražila da joj se da dopunska garantija u slučaju ako bi ona bila žrtva napada. To proširivanje garantija odnosilo bi se na eventualnu agresiju SSSR-a a to bi svakako pricinjavalo teškoće u pogledu ostvarenja njene inicijative.¹⁶⁶ Navodno, tu inicijativu su podržale sve zemlje izuzev Sovjetskog Saveza.¹⁶⁷

Predsednik bugarskog Ministarskog saveta je, prema izveštaju italijanskog poslanika u Sofiji od 10. oktobra 1939. godine, izjavio da se bugarske pretenzije na reviziju bugarsko-jugoslovenske granice ne odnose samo na područje Caribroda, već i na druga sada jugoslovenska područja, tj. »područja

Makedonije bar do Vardara, gde bi jednog dana. možda, mogla da se uspostavi italijansko-bugarska granica«. ¹⁶⁸

ODLI KE STALNOG SAVETA BALKANSKOG SPOKA/I MA
BEOGRADSKA KONFERENCIJA

Ubrzo posle sloma Poljske, Cincar-Marković i Gajenku sastali su se sa ciljem da pojačaju Balkanski sporazum i rese bugarski problem. Odlučili su da bi se izvesni teritorijalni zahtevi Bugarske mogli uzeti u razmatranje: ako Bugarska postane deo Balkanskog sporazuma i prihvati sve obaveze i odgovornosti države-članice. ako svaka država članica Sporazuma dobrovoljno ustupi teritoriju Balkanskoj zajednici, kojom bi se zadovoljili bugarski zahtevi i ako Bugarska ucutka sve agitatore koji bi povećavali zategnutost među državama Sporazuma. ¹⁶⁹

Ova deklaracija nije pominjala teritorijalne promene, a četiri države članice nisu raspravljale o toj stvari do februara 1940. godine kada se Stalni savet Balkanskog sporazuma (poslednji put - V. T.) sastao u Beogradu. Tu su odlučile da pomažu politiku mira, da ostanu u dobrim odnosima, da zaključe sporazume sa svim balkanskim zemljama, naročito trgovinske sporazume i da produže važnost Pakla za još sedam godina. ¹⁷⁰

Mada su Bugari znali o odlukama Stalnog saveta (iako nije izdat komi-nike - V. T.) i o odlukama Balkanskog sporazuma da da teritorijalne ustupke, oni nisu pristupili organizovanoj Balkanskoj zajednici, jer je sredinom februara 1940. pala umerena Kioseivanova vlada i zamenjena vladom koja je bila mnogo osetljivija prema mišljenjima Nemačke i Sovjetskog Saveza. Dok je SSSR jedno vreme savetovao balkanskim državama da zauzmu čvrst stav prema bugarskim teritorijalnim zahtevima, sad je pomagao bugarski revizionizam. Bugari su izjavili Nemcima da je južna Dobrudža sada minimum nacionalnih aspiracija, a te aspiracije, kako su govorili, mogli bi da ostvare samo kad bi Bugarska stajala rame uz rame sa Nemačkom. ¹⁷¹ Tako su Nemačka i Sovjetski Savez, otvarajući put bugarskom revizionizmu, uništili sve planove za ujedinjeni otpor balkanskih naroda protiv napada.

Prema izveštaju italijanskog ambasadora u Berlinu od 1. februara 1940, nemački zvanični krugovi su sa pažnjom pratili Beogradsku konferenciju (u Beogradu je 2. februara 1940. održana konferencija Stalnog saveta Balkanskog i akta - Jugoslavije, Grčke, Rumunije i Turske - Archiv den Gegenwart, 1940. str. 4408 D bez velike zabrinutosti u pogledu njenih rezultata. Sastanak diplomatskih predstavnika Rajha iz Budimpešte, Bukurešta, Atine i Sofije, koji se održavao u isto vreme kad i konferencija u Beogradu, apsolutno ne treba pripisivati samoj konferenciji već opštoj situaciji u jednom području koje interesuje Nemačku. U vezi sa konferencijom članica Balkanskog pakta date su instrukcije da se ne vrši nikakav pritisak. U Berlinu postoji utisak da su sve članice raspoložene da se na Balkanu očuva mir, čak i Turska koja strči svojim protivnemačkim držanjem, ali da je nemačka pažnja usmerena na Tursku s obzirom na pokrete Venganovih snaga u Siriji. Nemci su demantovali novinske glasine da je Gafenko dao na znanje ostalim delegatima da bi Rumunija, ukoliko sile Balkanskog sporazuma ne bi na neki način garantovale granice Rumunije sa Mađarskom i Bugarskom, tražila te garantije od Nemačke

u zamenu za ekonomske ustupke i pokušala da postigne sporazum sa Rusijom putem pakta o nenapadanju.¹⁷²

*O rezultatima Beogradske konferencije italijanski poslanik u Beogradu je 10. februara 1940. izvestio Čana da je glavna tačka bila pronalaženje osnove za usklađivanje odnosa između Rumunije, Mađarske i Bugarske. Cincar-Marković i Saradžoglu (Saradžoglu Sukrû) pokušali su da ubede Gafenka da zauzme elastičan stav u pogledu pretenzija Mađarske i Bugarske, da bi se pronašla osnova za rešenje spora. Ako bi se ostavila neizvesna situacija, koja sa mađarske strane ne trpi odlaganje, onda bi se otvorila vrata za buduće ugrožavanje mira na Balkanu. Gafenku je odgovorio da u ovom trenutku ne može uzeti to pitanje u razmatranje, a ni prema Bugarskoj, gde postoje veće mogućnosti za sporazum u pogledu Dobrudže, takođe ne može preuzeti bilo kakvu obavezu. Kampanja mađarske štampe neugodno je delovala, a Gafenku je otputovao u Rumuniju donekle pokoleban. Stekao se vrlo povoljan utisak što je Saradžoglu bio raspoložen da se što pre približi Italiji i da se u granicama mogućnosti, oslobodi kompromitujućih veza (misli se na veze sa Francuskom i V. Britanijom - V. T.), jer je vidno insistirao na neutralnosti Turske u sadašnjem sukobu».*¹⁷³

*V izveštaju italijanskog ambasadora u Ankari Čanu od 13. februara 1940. kaže se da je Saradžoglu rekao kako posle Beogradske konferencije ne veruje da u bliskoj budućnosti postoji bilo kakva opasnost po mir na Balkanu. Agresiju sigurno ne bi izvršila Italija, kojoj je Beogradska konferencija odala priznanje, ni Nemačka, jer bi rizikovala da izgubi bogato tržište, ni »boljševička Rusija,« kojoj je sada poznato da Italija ne bi ostala ravnodušna u slučaju njenog prodora prema Balkanu. Voganova armija u Siriji nema ni 100.000 ljudi i isključuje se mogućnost da bi te snage mogle imati agresivne namere. Saradžoglu se na kraju pohvalno izrazio u pogledu povoljnog razvoja italijansko-turskih trgovinskih pregovora u Rimu.*¹⁷⁴

*Jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova obavestilo je 17. februara 1940. ministra vojske i mornarice o stavu Mađarske prema Beogradskoj konferenciji Saveta Balkanskog sporazuma. U tom obaveštenju se uglavnom kaže da su rezultate rada Saveta povoljno primile ne samo sve zemlje Balkanskog sporazuma, nego i vlade i javno mnjenje ostalih zemalja. I u zaraćenim i neutralnim zemljama smatra se daje na sastanku u Beogradu učinjen ozbiljan napor za učvršćenje veće solidarnosti između balkanskih zemalja u duhu politike održavanja mira na Balkanu. Jedino su u Mađarskoj rezultati nepovoljno primljeni i komentarisani, ali se svuda podvlači da takav stav prema Balkanskom sporazumu niukoliko ne menja njen prijateljski stav prema Jugoslaviji. U formulaciji tačke 3 kominikea da će vlade država Balkanskog sporazuma »zajednički nastojati da očuvaju prava svakoga od njih na nacionalnu teritoriju«, Mađarska vidi inicijativu Rumunije da se onemoguće mađarske revizionističke težnje u pogledu Transilvanije (rum. Transilvania, mađ. Erdely) i da se iza reči »nastojati zajednički« krije neko povećanje međusobnih obaveza, pa čak i davanje uzajamne pomoći, iako je takvo gledanje sasvim pogrešno, jer se na zasedanju težilo da se prema Mađarskoj pokaže izvesna pomirljivost i predusretljivost. Pošto su se Mađarska i Italija na sastanku Čana i Čakija u Veneciji (koji je prethodio Beogradskom sastanku) sporazumele da Mađarska pitanje svojih revandikacija prema Rumuniji odloži do kraja rata, sasvim je prirodno da članice Balkanskog sporazuma, a posebno Rumunija, nisu mogle ići dalje u tom pitanju nego Italija i Mađarska.*¹⁷⁵

Od Čanovog govora u italijanskoj Skupštini 16. decembra (prema izveštaju italijanskog poslanika u Beogradu Čanu od 20. decembra 1939) primljen je sa zadovoljstvom u Jugoslaviji, naročito stav o Balkansko-dunavskom području, kao i srdačan ton pri izlaganju u pogledu Rumunije koja u Jugoslaviji, iz poznatih razloga, i dalje ostaje osetljiva tačka. Takođe se pozdravlja ispoljena namera Italije da se u čitavom Balkansko-dunavskom području pomogne konsolidacija mira putem prijateljskog rešenja postojećih teškoća i izjava da »Beogradski pakt (od 25. marta 1937. zaključen u Beogradu između Jugoslavije i Italije - V. T.) u svakom slučaju isključuje rat između dve zemlje«. Poslanik dalje ističe da u Jugoslaviji u poslednje vreme nisu izostale ni glasine, iz najrazličitijih izvora, »koje su zabrinule i same vladine krugove u vezi sa našim predstojećim pripremama za buduću okupaciju Dalmacije«. Međutim, Čanov govor, po rečima poslanika, pružio je mogućnost Jugoslaviji da »pojača upornost« na očuvanju politike potpune nezavisnosti prema pritisku koji se ispoljava sa »svih strana, a koji teži da zemlju uputi opasnim pravcem«.¹⁷⁶

Karakteristično je da je italijanska politika prema Jugoslaviji oscilirala godinama, da bi se na početku 1941. završila otvorenim neprijateljstvom, a kasnije i ratom. Pomirljiv stav Italije prema Jugoslaviji vidi se i iz razgovora Čana sa mađarskim ministrom inostranih poslova Čakijem (Csáky István) u Veneciji od 5-7. januara 1940. godine. Tada je Čano, uglavnom, rekao da su odnosi sa Jugoslavijom dobri i da će se Italija truditi da održi *status quo*, izbegavajući bilo kakvo mešanje u jugoslovenske prilike, osim ako: »1) u Jugoslaviji izbije boljševizam i 2) ako bi Nemci pokušali da učine nešto u Jugoslaviji«. Ministri su se saglasili da bi tesna saradnja između Budimpešte, Beograda i Rima mogla za dugo da sačuva mir u ovom delu Evrope, ali »ako bi došlo do sloma Jugoslavije onda bi Mađarska, oslonjena na Karpate, zajedno sa Italijom mogla da održi ravnotežu snaga«.¹⁷⁷

Interesantno je da je Čano u svom *Dnevniku* pod datumom 8. januar zabeležio: »Izvestio sam Dučea koji se ljuti, što se Caki brine za Hrvatsku prema kojoj su sve više upravljene Musolinijeve ambicije«. Pod datumom 6-7. januar, između ostalog, naveo je da mu je Caki garantovao »da Mađarska neće preduzimati na Balkanu nikakvu inicijativu koja bi mogla proširiti požar, u šta sam i pre toga bio siguran. Mađarsko držanje katkada podseća na one ljude koji se svađaju na sav glas da ih drugi zadrže da se ne potuku. Mađari su siloviti na rečima, a ponekad i previše umereni. kao što su dokazali u vreme čehoslovačke krize«.¹⁷⁸

I novi poslanik Italije u Beogradu, u razgovoru sa jugoslovenskim predsednikom vlade Cvetkovicem, prilikom protokolarnе posete 21. marta 1940, dotakao se italijansko-jugoslovenskih odnosa i izvestio Čana da mu je Cvetkovic rekao da je u obostranom interesu da se odlični odnosi koji sada postoje između Italije i Jugoslavije i dalje održavaju i proširuju i da Jugoslavija računa na italijansku politiku mira na Balkanu kao sa prvenstvenim faktorom, ističući teškoće Jugoslavije u odnosima sa Francuskom i V. Britanijom zbog njihovog zahteva da Jugoslavija ne održava trgovinske odnose sa Nemačkom, čak ni u normalnom obimu kao ranije, ali da se on tome usprotivio sa motivacijom da Italija i Nemačka predstavljaju prirodna tržišta za Jugoslaviju. On je u toku razgovora više puta sa mnogo žara isticao istorijski značaj

sastanka na Breneru Hitlera i Musolinija 18. marta 1940. za sadašnju situaciju u Evropi, povezujući ga sa očuvanjem mira na Balkanu.¹⁷⁹

O razgovorima na Breneru između Hitlera i Musolinija jugoslovenski poslanik u Rimu obavestio je jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova, daje Italija saglasna da ponovo potvrdi svoj položaj sile Osovine i svoj »pravni« status prema problemima koji proističu iz rata; da položaj Italije ostaje nepromenjen, uključujući i njenu politiku na jugoistoku Evrope; da su neosnovane izjave u štampi o podeli zona uticaja između Italije, Nemačke i SSSR-a, i da ne odgovaraju istini glasine u vezi sa paktom o italijansko-nemačko-ruskoj garantiji (verovatno saradnji: - V. T.). ali da ne treba isključiti poboljšanje odnosa između Italije i SSSR-a.¹⁷⁹

Ipak, *opet je nastao preokret u politici Italije prema Jugoslaviji. Jugoslavija je imala dosta razloga da sumnja u namere Italije. Kad god su se italijanske trupe kretale prema severu, moglo se zaključiti da se odnosi pogoršavaju. Sem toga, u Rimu je često bilo govora o »zauzimanju Grčke ili Jugoslavije u istom zamahu i sa lakoćom kao kad bi čovek poručio šolju kafe«.*¹⁸⁰ Čano je pisao da su Dučea svrbele ruke da zgrabi Hrvatsku, Dalmaciju i ostrva na Jadranu, jer je verovao da se ni Francuzi ni Englezi ne bi svetili ako bi Italija napala Jugoslaviju.¹⁸¹ Cerčil priznaje daje bio protiv ulaska u rat s Italijom ako ova napadne Jugoslaviju. On je čekao da vidi da li je to napad na integritet Jugoslavije ili samo grabljenje pomorskih baza na Jadranu.¹⁸¹

*Jugoslavija je spašena od italijanskog napada zato što su Nemci u martu otvoreno rekli Musoliniju da se ostavi Balkana,*¹⁸² pa je Musolini privremeno odustao, a i zato što je Italija bila vojnički nespremna. *Međutim, pred kraj aprila ponovo ga je uhvatila jugoslovensku groznica - »Primoracu Jugoslaviju da klekne«, rekao je generalu Gracijaniju (Graziani Rodolfo). On bi preduzeo ofanzivu prema Jugoslaviji, a defanzivu prema Francuskoj. Njegove nade razbio je Gracijani, ističući nespremnost vojske, tako da bi mogla biti zaustavljena kad se bude približila reci Savi.*¹⁸³ I Čano je došao do zaključka da Jugoslaviju ne treba dirati još za dugo vreme. No, kada su Hitlerove armije pobedonosno prodirale kroz Belgiju i Holandiju i Musolini i Čano počeli su da misle o Paveliću i o njegovom postavljenju za komandanta jedne hrvatske armije, samo su se ljubomorno plašili da bi se Hrvati mogli svrstati sa Nemačkom pre nego što bi ih Italija dovela u svoj tabor.¹⁸⁴

Jugoslavija je saznala o mogućnosti ustanka u Hrvatskoj, pod vodstvom Pavelića, i o vojnim pripremama Italije protiv Jugoslavije. Pretnja Italije, njena politika sumnjive neutralnosti nadvila se kao oblak nad Balkanom. Zato je knez Pavle otvoreno rekao nemačkom poslaniku fon Herenu da nema ni istine ni iskrenosti u italijanskoj politici i da ima samo nepoverenje prema Italijanima - prijateljima Nemačke.¹⁸⁵

*Pavelić je još 23. januara 1940, u razgovoru sa Canom u Rimu. rekao da smatra da bi dolazak italijanskih trupa na Kosovo, sa ciljem da se proširi suverenitet Kraljevine Albanije na to područje, doživeo uspeh. On je potvrdio reči grofa Čana da Srbi, koji su se stvarno uvek bojali albanskog iredentizma, ozbiljno strepe od albanske oružane akcije. Na Canovo pitanje kakvi su izgledi na ustanak u Hrvatskoj i širenje pokreta, Pavelić je odgovorio da je ubeden u uspeh ustanka i istakao daje neophodno da 30.000 italijanskih vojnika, čim bukne ustanak u Zagrebu, uđu u manje gradske centre i sela, tako da Srbima neće preostati ništa drugo nego da se povuku na teritoriju stare Kraljevine Srbije.*¹⁸⁶

*Cincar-Marković je 23. aprila obavestio jugoslavenskog poslanika u Londonu o rešenosti Jugoslavije da sačuva neutralnost i nezavisnost i da će se braniti protiv svake povrede njene neutralnosti i integriteta. Prema izveštajima iz Italije još se ne otkriva namera da će Italija napasti Jugoslaviju. U Albaniji je pojačano brojno stanje, ali ne toliko da bi predstavljalo opasnost, jer bi za operacije protiv Balkana bile potrebne znatno jače snage. Jugoslavija preduzima mere predostrožnosti, a i Saveznici (V. Britanija i Francuska - V. T.) se pripremaju, jer su pripreme Italije isto toliko, ako ne i u većoj meri, upravo njene protiv njihovih snaga u Sredozemnom moru.*¹⁸⁷

*Jugoslovenski poslanik u Londonu je 24. aprila 1940. obavestio Cincar-Markovića da je Vrhovni savet u Parizu 23. aprila konstatovao da je Italija počela napuštati svoj preteći stav i da za sada ne treba očekivati neki prepad Italije na Jugoslaviju. Halifaks je rekao da su mere jugoslovenske vlade (uklanjanje stranih agenata itd.) dobro primljene i da svojom odlučnošću da očuva neutralnost i samostalnost Jugoslavija doprinosi održanju mira na Balkanu.*¹⁸⁸

*V toku maja došlo je opet do pogoršanja odnosa između Italije i Jugoslavije. Italijanski poslanik u Beogradu 12. maja 1940. podričio je izveštaj italijanskog vojnog atašea, u kojem je izneo da su u Jugoslaviji preduzete vojne mere zbog uznemirujućeg stanja i sve većih protiv italijanskih osećanja u masama, naročito usled zaoštavanja odnosa između Rima i Londona zbog koncentracije anglo-francuske flote u Sredozemlju, sporazuma sa Rusijom, kao i nepoznavanja italijanskog stava, na koji ukazuje francusko-engleska propaganda. Opasnost od Italije i mržnja prema Italiji su postavljeni u prvi plan, mada se službeni krugovi mnogo trude da ih ublaže. Neki kažu daje mržnja prema Italiji prevazišla mržnju prema Nemačkoj, iako je nemačka agresija na Zapadu izazvala dubok utisak. Nema sumnje da Jugoslavija ispoljava budnost do najveće mere.*¹⁸⁹

*Jugoslovenski pomoćnik ministra inostranih poslova Smiljantć je u razgovoru sa italijanskim poslanikom u Beogradu 15. maja 1940. prvi put otvoreno stavio do znanja italijanskom poslaniku da je »Italija saveznica Setnačke i da se u Nemačkoj/ vrlo uporno ponavlja kako će Italija u najskorije vreme upasti u Jugoslaviju«. daje u najnovijim demonstracijama protiv Francuske i V. Britanije u Rimu bilo i povika u pogledu Dalmacije i da su iredentističke demonstracije izbile i u Zadru. Italijanski poslanik je odgovorio da mu nisu poznate te nemačke izjave, da se takve glasine rasturaju iz savezničkih izvora, a da je bilo i protiv-italijanskih demonstracija u Sloveniji i Dubrovniku.*¹⁹⁰

JI'GOSLOVENSKO-NEMAČKI I JI'GOSLOVENSKO BRITANSKI ODNOSI

Nemački poslanik Heren je u svom izveštaju Ministarstvu inostranih poslova Rajha 13. aprila 1940. godine naročito istakao simpatije kneza Pavla prema Nemačkoj i njegovo najveće divljenje prema nedavnim nemačkim smelim i brzim vojnim operacijama (u napadu na Norvešku - V.T.). On misli da »postoji preka potreba za prijateljskim odnosima između Jugoslavije i Nemačke i zbog jugoslovenske geografske blizine prema samoj Nemačkoj, jer Jugosloveni i Nemci moraju živeti kao susedi bez obzira kako god se Evropa menja. Rekao je da ga ništa ne može odvratiti od njegove ljubavi prema nemačkoj kulturi, nemačkoj zemlji i nemačkom narodu. Njegovo poverenje u Nemačku stalno je jačalo, što nije skrivao ni od Francuske ni od V. Britanije i

da im je često govorio daje Nemačka, za razliku od njih, uvek bila prijateljski raspoložena i korektna prema Jugoslaviji, ali da nema poverenja u sadašnje nemačke prijatelje - Italiju i Rusiju, mada se nada da će ovo nepoverenje biti neosnovano. Na kraju je rekao da je uvek gajio žarku želju za ostvarenjem nemačko-engleskog razumevanja.⁹¹

V izjavi Klodijusu (Clodius Carl) zameniku načelnika odeljenja nemačkog Ministarstva inostranih poslova od 3. maja 1940, povodom britanskog ekonomskog rata, knez Pavle je rekao da će Jugoslavija i na ekonomskom planu sačuvati svoju neutralnost i da će i on i jugoslovensko vlada dati neograničene garantije da trgovina sa Nemačkom neće biti ometana. Klodijus je obavestio svoju vladu da su simpatije naroda u Jugoslaviji veoma podeljene i da se stav Italije prati sa sve većim nepoverenjem poslednjih nekoliko nedelja. Jugoslavija je pod jačim pritiskom nego Mađarska, pritiskom koji se ogleda u navodnoj opasnosti od Italije. I Cincar-Marković je rekao Klodijusu daje nemačko tržište od odlučujućeg značaja za Jugoslaviju i u budućnosti, a jugoslovenski ministar privrede Andres - da će uvek braniti i štititi nemačke ekonomske interese. S druge strane, Italija je još od jeseni 1939. godine sa velikim interesovanjem pratila razvoj ekonomskih odnosa Jugoslavije sa Nemačkom i drugim zemljama, u težnji da ostvari svoj što veći uticaj u Jugoslaviji na račun drugih.⁹²

1 nemački poslanik u Beogradu je 20. maja 1940. obavestio svog ministra inostranih poslova da čitavo stanovništvo Jugoslavije sa zaprepašćenom neizvesnošću prati pobedonosne operacije nemačkih armija na Zapadu koje značajno pojačavaju položaj Italije, čiji se ulazak u rat svakodnevno očekuje. Postoji gotovo paničan strah od iznenadnih italijanskih operacija u pravcu Dalmacije i južne Srbije (Makedonije - V. T.) koje bi, navodno, dovele do intervencije Nemačke sa severa. Smatra se- usledpropagande - da su Italija i Nemačka budući neprijatelji i da je glavno da se spreči formiranje »pete kolone« ovih sila u zemlji. Zato su oštre mere bezbednosti dobile antinemački karakter. Jugoslovenska vlada nije oslobođena nepoverenja prema Italiji, a ne smatra daje i sukob sa Nemačkom sasvim nemoguć, pa je - uviđajući opasnost koja bi mogla da proizide iz dosada neodlučnog stava prema huškačkoj anti-nemačkoj propagandi - odlučila da preduzme oštru akciju protiv podstrekača nemira. Ona neće moći sprečiti incidente, ali nema bojazni za folksdojčere i pripadnike Rajha koji žive u Jugoslaviji sem u slučaju rata.⁹³ S druge strane Cemberlen je, povodom konferencije između lorda Halifaksa i britanskih poslanika u Jugoistočnoj Evropi, u Donjem domu 18. aprila, uglavnom, izjavio daje cilj ovih konsultovanja bio, u skladu sa utvrđenom politikom britanske vlade, očuvanje mira i bezbednosti na Balkanu i u podunavskim zemljama i da ni jedna od ovih država nema nikakvog razloga da se plaši da će Saveznici ugroziti njihovu nezavisnost ili njihov integritet.⁹⁴ U razgovoru jugoslovenskog poslanika u Londonu od 25. aprila 1940. sa zamenikom britanskog ministra inostranih poslova Ričardom Batlerom (Butler Richard Austin), Batler se raspitivao u kom obimu je izvršeno uklanjanje nepoželjnih turista, šta je bilo sa Stojadinovićem i o ostaloj situaciji u Jugoslaviji, a sam je rekao da se u Italiji nešto »kuva« što nije dobronamerno. U V. Britaniji ima se utisak da Nemačka vrši pritisak da Italiju uvuče na svoju stranu u rat i da se za sad Musolini neće oduzdati, samo će ukazivati Nemačkoj diplomatsku pomoć svojim pretečim stavom prema Saveznicima. Može se očekivati da će Italija svoj neodređeni preteći stav održati duže vremena. Prelazeći na privatan razgovor, na pitanje kakav bi stav zauzela V. Britanija ako bi Italija napala Jugoslaviju, Batler je od-

govorio da bi V. Britanija bila uz Jugoslaviju ako bi se oružjem oduprla, te to postane opšti rat na Balkanu, a ako bi se radilo o nekoj lokalnoj akciji (zauzimanje jednog ili dva ostrva), a Jugoslavija ne bi reagovala i ako to ne bi izazvalo opšti rat na Balkanu, V. Britanija bi imala da proceni kako će postupiti. Pošto V. Britanija nije preuzela garantije prema Jugoslaviji, ona nije obavezna da interveniše u svakom slučaju napada, ali da postoje opšte-politički i opšte-moralni razlozi o kojima V. Britanija vodi računa. On se slaže sa držanjem Jugoslavije koje ne izaziva ni Nemačku ni Italiju, jer V. Britanija želi da se rat ne prenese na Balkan. Na kraju je rekao da V. Britanija neće davati nikakve koncesije Italiji na račun Jugoslavije i njene teritorije, da je britanska vlada to jasno saopštila Jugoslaviji i da će se držati tog obećanja, ponovo napominjući da se ovaj privatni razgovor mora odeliti od onog službenog.¹⁹⁵

JL GOSLOVENSKO-SOVJETSKI PREGOVORI ISPOSTAVLJANJE DIPLOMATSKIH ODNOSA

Ukoliko su uspesi Nemačke na Zapadnom frontu bili veći, utoliko su Musolinijevi i Čanovi apetiti prema Jugoslaviji sve više rasli. Naime, jugoslovenska vlada je preko svojih veza u Vatikanu i obaveštajnih izvora doznala da postoji mogućnost da Pavelić digne ustanak u Hrvatskoj i da se vrše vojne pripreme uperene protiv Jugoslavije. Zato je situacija Jugoslavije u to vreme, i pored velikih simpatija koje je Klodijusu knez Pavle 3. maja izrazio prema Nemačkoj i uverenja u njeno prijateljstvo, bila je veoma teška, pa se postavljalo pitanje na koji način da se onemogući Musolinijev san o komadanju Jugoslavije. Postojao je samo jedan način osim rata, a to je neki diplomatski potez. Bilo je tada isključeno da se Jugoslavija osigura pomoću Nemačke nekim političkim i vojnim udruživanjem sa nacistima, jer to nisu dopuštali tradicija i javno mnjenje u zemlji. S druge strane, Francuska i V. Britanija nisu bile u stanju da se saglase o ma kakvoj zajedničkoj operaciji na Balkanu sve dotle dok V. Britanija smatra nepovredivom italijansku neutralnost. Držanje Turske nije bilo sasvim jasno, jer ona, zbog ograda koje su na zahtev Grčke, unete u Balkanski sporazum, nije mogla da učestvuje u eventualnom italijansko-jugoslovenskom ratu. *Prema tome, Jugoslavija se u to vreme nije mogla pouzdati ni na koga osloniti. Postojala je još jedna velika sila na kontinentu Evrope - Sovjetski Savez - dovoljno jaka da zaustavi Nemačku i Italiju. Ali zaključiti čak i najobičniji ugovor sa njim značilo bi preokret jedne politike koja se nije menjala punih 23 godine.*

Osećajući sve jači politički i ekonomski pritisak sila Osovine spolja, a sve veće nezadovoljstvo u zemlji svih progresivnih snaga, svrstanih u jedan snažan revolucionarni pokret na čelu sa KPJ, koja je stalno tražila da se uspostave diplomatski odnosi sa Sovjetskim Savezom i pakt o uzajamnoj pomoći, jugoslovenska vlada je bila primorana da popušta Nemačkoj i Italiji, ali i da se nemilosrdno obračunava sa komunistima, slanjem na robiju i koncentracione logore, pa i umorstvima, jer je boljševizam smatrala svojim neprijateljem broj 1, a naročito knez Pavle. *Pa ipak, još posle 1935. godine Jugoslavija je videla da će najzad morati da prizna Sovjetski Savez, ali pod izvesnim uslovima i, po savetu kneza Pavla jugoslovenskoj vladi, da se to odugovlači što duže.* On je napisao: »Priznati Sovjetski Savez samo ako je apsolutno potrebno i samo kad prilike u zemlji postanu mirne i normalne. Imati na umu da će se

oko budućeg sovjetskog poslanika okupljati svi nezadovoljni elementi, uključujući tu čak i opoziciju. On će verovatno privući i šire mase naroda svojim pravoslavljem i slovenstvom...¹⁹⁶

Imajući u vidu kako je ruski ambasador Hartvig (Hartvig N. H. de) pre prvog svetskog rata koristio Srbiju za jačanje interesa Rusije, knez Pavle je predlagao da se postupi slično njemu, pa je rekao:

«... Mi treba da upotrebimo Rusiju, čak i jednu nacionalističku Rusiju, za naše ciljeve. Ali, mi joj se ne smemo nikad predati, baš zato što smo s Rusima srodnici, to je mnogo opasnije po nas. Po svaku cenu sprečiti Rusiju da dođe na Balkan, tj. u Carigrad. On je rekao Herenu kako se plaši jačanja sovjetskog ulicaja u jugoistočnoj Evropi koji u Jugoslaviji može delovati kao krinka panslavizma.»¹⁹⁷

Pa ipak jugoslovenska vlada je u martu 1940. počela da postavlja osnove razgovora sa Sovjetskim Savezom. Naime, Cincar-Marković je dao instrukcije jugoslovenskom poslaniku u Ankari Sumenkoviću da predloži sovjetskom poslaniku Terentijevu (**Терентијева А.в.Кцен**) da dve zemlje uspostave ekonomske odnose i da upozna sovjetskog poslanika sa italijanskim ekspanzionističkim tendencijama koje Sovjetski Savez ne treba da toleriše. Moskva je formalno odgovorila da se protivi italijanskim aspiracijama na Balkanu i energično je istupila za održavanje *status quo-a*. Sovjetski Savez je spreman da počne privredne pregovore sa Jugoslavijom.¹⁹⁸

Pošto su obe vlade 15. aprila imenovale svoje delegacije, jugoslovenska trgovinska delegacija, na čelu sa dr M. Djorđevićem, otputovala je 21. aprila u Moskvu, a tri nedelje kasnije, 11. maja, delegacije su potpisale Ugovor o trgovini i plovidbi, Protokol o metodama plaćanja robe i Sporazum o ustanovljenju trgovinskih predstavništava u Beogradu i Moskvi. Sovjetski Savez je bio naročito zainteresovan za metale, prvenstveno bakar, a Jugoslavija za benzin i ulje. Narodni komesar za spoljne poslove Molotov nikad nije otvoreno rekao Djorđeviću da će se njegova vlada suprotstaviti italijanskom i nemačkom napredovanju u Dunavski basen. No, on »nije isključivao mogućnost«. To je jugoslovenska delegacija protumačila da bi se Sovjetski Savez, više je verovatno nego što nije, otvoreno usprotivio osovinskim upadima na Balkan, što je bio dobar znak za Jugoslaviju. Tako je Jugoslavija učinila prvi korak za približavanje Sovjetskom Savezu.¹⁹⁹

Italijanski poslanik u Beogradu je još 17. aprila izvestio Čana da mu je Cincar-Marković saopštio daje »jugoslovenska vlada morala razmotriti situaciju koja postaje sve kritičnija u pogledu snabdevanja Jugoslavije gvožđem, petrolejom i pamukom - i doneti odgovarajuće odluke. Postoje samo dve države od kojih Jugoslavija može to dobiti, a to su SAD i SSSR... S obzirom da su preliminarni razgovori dali pozitivne rezultate, jugoslovenska delegacija, na čelu sa bivšim ministrom finansija Djorđevićem, otputovaće ovih dana u Moskvu«. Cincar-Marković je isto saopštio i nemačkom poslaniku u Beogradu.²⁰⁰

Italijanski poslanik je posle tri dana obavestio Čana o suzdržljivom reagovanju jugoslovenske štampe i o burnom i dubokom reagovanju masa i u krugovima i podvojenim političkim strankama, kao i među inostranim posmatračima. Sve levičarske stranke izražavaju zadovoljstvo, a postoji i neproverena informacija daje Maček zahtevao otpočinjanje ovih pregovora. Poslanik ne vidi razlog zbog čega bi uspostavljanje trgovinskih i diplomatskih odnosa Jugoslavije sa SSSR-om predstavljalo politički gest protiv Italije.²⁰¹

Italijanski poslanik u Beogradu je 10. maja 1940. obavestio Cana da je Molotov 8. maja primio brojnu jugoslovensku privrednu delegaciju i da su razgovori trajali oko 3 sata. U diplomatskim krugovima svi se slažu da su pregovori prešli iz preliminarne stadijuma sa ekonomskom pozadinom na suštinsko pitanje, tj. na političke pregovore. Na vesti francuskih i britanskih listova da sovjetska spoljna politika kreće putem panslavizma i vesti >Dejli ekspresa« da SSSR nagovara Rumuniju da pruži pomoć Jugoslaviji ako je napadne Italija. Agencija »TASS« je ovlašćeno izjavila da su te vesti netačne i smešne. Ovo bi trebalo da prekine sve špekulacije poslednjih dana u vezi sa razvojem sovjetske politike u odnosu na Bugarsku, Slovačku i sada Jugoslaviju - konstatovao je italijanski poslanik i dodao daje lažno da postoji poseban interes ove zemlje (SSSR-a - V. T.) za sve slovenske zemlje na Balkanu. On se sad konkretizuje u čisto ekonomskoj saradnji, dok ispoljava prezir prema Rumuniji i neinteresovanje za Mađarsku koje na Balkanskom poluostrvu ne mogu predstavljati oslone tačke za dalji razvitak. »Sovjet ka politika na Balkanu od danas se više neće nazivati 'panslavističkom'. ali će sutra moći da se naziva 'pansovjetskom'. Sadržina ostaje u suštini ista«. ²⁰² Isti poslanik je 13. maja obavestio Cana da su sovjetski listovi prethodnog dana objavili sadržinu potpisanih sporazuma između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije i daje trgovinska misija jugoslovenske delegacije, prema mišljenju diplomatskih krugova, predstavljala samo plašt kojim se prikriva ponovno uspostavljanje normalnih diplomatskih odnosa sa sovjetskom vladom. ²⁰³

Sovjetsko-jugoslovenski privredni sporazum, prema izveštaju italijanskog poslanika u Sofiji od 24. maja. u Bugarskoj vide kao pokušaj Jugoslavije da u sadašnjem trenutku nade izvesnu zaštitu od eventualnih nemačkih i italijanskih akcija. U Londonu i Parizu u njemu mogu čak da vide izvesno razmimoilaženje između Berlina, Rima i Moskve. U Bugarskoj se ne gleda mnogo blagonaklono na zbližavanje Jugoslavije i SSSR-a, jer Bugarska, koja je prva sa Moskvom uspostavila diplomatske odnose, ne bi želela da joj brojem stanovništva jača i teritorijalno veća Jugoslavija oduzme to njeno prvenstvo. ²⁰⁴

Pregovori za formalno priznanje i uspostavljanje diplomatskih odnosa sa SSSR počeli su krajem maja. Kada je Šumenković dobio uputstva iz Beograda da kod Terentijeva (Терентијева А.К.) ispita teren o mogućnosti uspostavljanja diplomatskih odnosa. Terentijev mu je, u svoje ime, odgovorio da smatra da bi njegova vlada povoljno reagovala na predlog Beograda, pa pošto mu je Šumenković rekao daje predlog službenog karaktera Moskva je 10. juna pristala na pregovore o službenom priznanju. (To je bilo istog dana kada je Italija objavila rat Francuskoj - V. T.). Posle rasprava o manje važnim pitanjima, Terentijev i Šumenković su 24. juna (dva dana posle poraza Francuske - V. T.) u Ankari potpisali Sporazum o uspostavljanju diplomatskih odnosa između Sovjetskog Saveza i Kraljevine Jugoslavije, otvarajući time nove puteve jugoslovenskoj diplomatiji i njenom traženju mira na Balkanu.

Da bi bolje uticala na unutrašnju politiku, jugoslovenska vlada je za poslanika u Moskvi odredila dr Milana Gavrilovića, vođu Srpske zemljoradničke stranke i jednog od vođa Udružene opozicije. Dužnost mu je bila da predloži sovjetskim vodama opasnost koja preli Jugoslaviji i Balkanu, i da dobije naoružanje i pomoć Crvene armije u slučaju napada Osovine na Jugoslaviju. Ali Gavrilović u to nepovoljno vreme nije uspeo da izvrši taj zadatak.

Ni Nemci, ni Italijani nisu strpljivo i sa razumevanjem gledali na priznanje Sovjetskog Saveza od strane jugoslovenske vlade i na postavljanje Gavri-

lovica za poslanika, jer su bili ubeđeni da on ima zadatak da zaključi \ojni savez. tim pre što je u poslanstvo u Moskvu istovremeno upućen i vojni ataše pukovnik Žarko Popović. Heren je otvoreno rekao Gavriloviću da je protiv njegovog postavljanja, jer je Irankofil. anglofil. liberal i demokrat, pa će kvariti nemačko-ruske odnose. Gavrilovic je priznao da je liberal i demokrat, a da je frankofil zato što je Srbin i što su ga tom savezništvu naučile lekcije iz prvog svetskog rata i da ide u Rusiju samo zato da zastupa interese Jugoslavije »u okviru postojećih sporazuma«.²⁰⁵

ZAHVALJIVOSTI ODNOSA ITALIJE I MAČKI PRIPADNICIMA JUGOSLAVIJE

Od 10. do 31. maja 1939. godine razvijale su se pobedonosne operacije nemačke vojske kroz Belgiju, Holandiju i Francusku, u kojima su poražene savezničke snage (tzv. Severna saveznička vojska), izuzev dela britanskih snaga koje su na mostobranu kod Denkerka pružale otpor i uspele da se prebace na Britanska ostrva, ostavljajući čitav ratni materijal uz teške ljudske gubitke. Nemci su zatim preorijentisali snage i do 5. juna pripremili drugu - završnu lazu svoje ofanzive u Francuskoj i u nezadrživom naletu i pored snažnog otpora francuskih armija - već 15. juna ušli u Pariz i 22. juna prinudili Francusku na kapitulaciju. Ova munjevit ofanziva imala je veliki odjek u čitavom svetu i ispolila uticaj na političke odnose u Evropi, pa i sile Pte svega, Italija, još »nezaracena strana«, budno je pratila tok nemačkih operacija i ukoliko su se uspešnije razvijale, utoliko se više, priklanjala Nemačkoj. pa je 10. juna 1940. objavila rat Francuskoj, kada je ova već bila u agoniji. Ona je u toku maja postala agresivnija i prema Jugoslaviji.

italijanski poslanik u Beogradu je 27. maja izvestio Cane o veoma iscrpnom razgovoru sa Cincar-Markovićem koji mu je pre nekoliko dana istakao »apsolutnu neutralnost koju treba braniti od svakog«, a sada »a najuglednijim frazama pomenuo italijansku politiku prijateljske podrške za održavanje mira na Balkanu, dodajući da se »u mnogim pozitivnim slučajevima dužuje Italiji što je mir sačuvan i uveravajući da je jugoslovenska vlada računala i računala na prijateljstvo i saradnju italijanske vlade više nego ikad. kao i to da je slične izjave umirenja dobio i od Nemačke. On je dalje uveravao da vojne mere koje Jugoslavija preduzima »nemaju nikakav značaj sem pokreta u cilju izvođenja obuke« i da se »u septembra prošle godine ponovo prešlo na stanje predostrožnosti sa oko 350.000 ljudi, iako italijanski vojni izaslanik smatra da je stvarno stanje dostiglo 750-800 hiljada pod oružjem, ne uzimajući u obzir radove na granicama, razne dislokacije i sve preduzete mere sa karakterom krajnje hitnosti. Aludirajući tla je Jugoslavija okružena zemljama koje mobilisu, da to zlo deluje zarazno, izrazio je zabrinutost jugoslovenske vlade u vezi sa izveštajem da je Mađarska mobilisala još dva korpusa. Zatim je istakao da već mesec dana situacija »a Italijom ulazi - uz naizmenične prometu - u ozbiljnu, a po mišljenju jugoslovenske vlade alarmantnu lazu. Suprotno tome, po mišljenju italijanskog poslanika, italijanska vlada, za razliku od jugoslovenske, na svaki gest sistematskog neprijateljskog držanja Jugoslavije upozorava mirno, otvoreno i odlučno. Na kraju italijanski poslanik je zaključio da se preko mesec dana ozbiljne krize sa Italijom, pokazalo da raznorodan sastav jugoslovenske države može odvesti u pravcu jednog, uopšte uzevši rasprostranjenog osećanja iako u raznom obliku i intenzitetu - li ose-

canja mržnje, straha i odvratnosti prema Italiji.²⁰⁶ Samo jedan dan pre slanja ovog izveštaja, tj. 26. maja, Čano je poslao svom ambasadoru u Berlinu uputstvo da u nemačkim političkim i vojnim krugovima učvrsti uverenje o Jugoslaviji kao potencijalnom neprijatelju Osovine. U tom uputstvu on dalje kaže: >Dvolično držanje Jugoslavije je dobro poznato tamošnjim krugovima. Ako je nužda obavezuje da ispoljava simpatije prema silama Osovine, njena osećanja su, u stvari, orijentisana u sasvim drugom pravcu i često se kao takva i manifestuju, mada još oprezno i kontrolisano.. Da je Jugoslavija potencijalni neprijatelj Osovine neće ti biti teško da izneseš dokaze i primere. Od opšte poznatog i vidnog anglofilstva kneza namesnika i dvorskih krugova do učestalih Irankofilskih manifestacija raznih krugova, stvarno raspoloženje Jugoslavije sve jasnije dolazi do izražaja u svetlu vrtoglavih događaja u Evropi. Sve ovo treba na pogodan način istaci i kod Nemaca učvrstiti uverenje o dubokom i korenitom neprijateljstvu Jugoslavije prema Nemačkoj i Italiji.. >²⁰⁷

Jugoslovenski poslanik u Rimu je, prema izveštaju nemačkog ambasadora u Rimu Makenzena od 29. maja, ponovo izrazio Čanu veliku zabrinutost zbog glasina o italijanskim neprijateljskim planovima prema Jugoslaviji i daje Cano odgovorio da bi Italija, ako bi ušla u rat protiv Francuske, ušla »na glavna, a ne na sporedna vrata.«²⁰⁹

Interesujući se za odnose između Jugoslavije i Bugarske, *italijanski poslanik u Sofiji je 29. maja 1940* - u vreme kada se završavala prva pobedonosna faza nemačkih operacija u Francuskoj - obavestio Čana da mu je bugarski ministar inostranih poslova Popov (IlonoB HBaH B.a.\HMnp) rekao da će Bugarska sasvim ostati po strani u pogledu predstojećeg sastanka Privrednog saveza Balkanskog pakta 1. juna u Beogradu, da je skrenuo pažnju jugoslovenskom i oslaniku u Sofiji Milanov icu na pojačavanje jugoslovenskih jedinica i utvrd¹ anje na granici prema Bugarskoj, da je Beograd, u vreme koje se podudara sa zategnutošću prema Italiji, usmerio pogled u pravcu Moskve i da nema potvrde za glasine da se Jugoslavija, navodno, trudila da traži garantiju SSSR-a za svoje granice.²¹⁰

Na pitanje pomoćnika jugoslovenskog ministra inostranih poslova Smiljanica, prema izveštaju italijanskog poslanika u Beogradu Čanu od 9. juna 1940. - šta bi Bugarska radila ako bi Jugoslavija bila napadnuta? - novi bugarski poslanik u Beogradu Stoilov (СТОЛАНОВ СТОИЛАНОВИЋ) je odgovorio da postoji praktičan i skorašnji primer: držanje Rumunije povodom invazije Poljske i istakao da, dok je Rumunija bila saveznica Poljske, dotle nisu postojale nikakve obaveze između Jugoslavije i Bugarske. Prema tome, postoji neposredan razlog za još strožu neutralnost Bugarske«. Italijanski poslanik smatra da se Smiljanicevo pitanje nije odnosilo, niti se moglo odnositi, na slučaj aktivnog ulaska Jugoslavije u sukob, pa je zaključio da se spoljna politika Jugoslavije, kao

što je po/nato. u ovom momentu zasniva na koncepciji najstrože i najpoželjnije neutralnosti.^{2,1}

Pošto je Italija 10. juna objavila rat Francuskoj, zaoštrili su se i odnosi između Nemačke i Jugoslavije. Naime, nemačko Ministarstvo inostranih poslova je 15. juna dalo instrukcije svom poslaniku u Beogradu da jugoslovenskoj vladi »na pogodan način« usmeno ukaže da Jugoslavija »mora zavistiti od prodaje svih svojih proizvoda Italiji i Nemačkoj« i da »veliko povećanje izvoza u Francusku ne može biti obnovljeno u budućnosti, naročito bakar na koji Nemačka ubuduće računa. Jugoslovenskoj vladi svakako treba objasniti »sadašnju potpunu ekonomsku zavisnost Jugoslavije od sila Osovine«.^{2,2} *Kao što se vidi, ovakav stav više liči na ultimatum ih naređenje nego na normalne diplomatske odnose između zemalja.* Očigledno je da su se Nemačka i Italija u to vreme toliko osilile da mogu tražiti velike ustupke, kada se Jugoslavija našla uključena između njih i kada je bila u teškoj situaciji.

Prirodno je da se Sovjetski Savez, u vreme kad su Nemci nezadrživo nastupali kroz Francusku, predviđajući njen poraz, interesovao kakve će biti dalje namere Nemačke i Italije, naročito prema Balkanu. Zato je Molotov početkom juna ponovo postavio pitanje u vezi sa izjavom nemačkog ambasadora u Rimu Makenzena. pa je Ribentrop tek 16. juna (pošto su nemačke trupe već prethodnog dana bile ušle u Pariz, tj. 15. juna - V. T.) dao instrukcije svom ambasadoru u Moskvi da usmeno obavesti Molotova:

1) da je Makenzen izjavio sovjetskom otpravniku poslova da se Nemačka i Italija slažu da se na Balkanu očuva mir i da hi se balkansko pitanje moglo mnogo lakše rešiti posle rata, bez upotrebe sile, jer je to u interesu Nemačke i Italije:

2) da je vlada Rajha zadovoljna što se rat nije proširio na Balkan, gde je Nemačka u principu zainteresovana samo ekonomski, a ne teritorijalno i da je stav Nemačke u tom pitanju neopozivo i konačno određen Paktom o nenapadanju od 23. avgusta 1939; i

3) da je Musolini jasno izrazio stav Italije u svom govoru 10. juna (kad je Italija objavila rat Francuskoj - V. T.) da Italija nema nameru da Balkan uvuče u rat.^{2,3}

Nema sumnje da je Nemačka, tako reci sve do napada na Jugoslaviju 1941. težila da se očuva mir na Balkanu, da bi mogla sprovesti u delo svoj primarni plan - uništenje Sovjetskog Saveza. Svaki ratni zaplet na Balkanu mogao je izazvati prevremenu reakciju Sovjetskog Saveza i poremetiti nemačke planove. Nemačka je bila zadovoljna da vrši ekonomsku i političku penetraciju u zemlje jugoistočne Evrope, na što su podozrivo gledali i Sovjetski Savez, i Italija. Ni Sovjetski Savez nije želeo proširenje rata na Balkanu, a Italija se ustručavala da ga proširi iz bojazni od intervencije Sovjetskog Saveza, a i pod pritiskom Nemačke. Ali, usled vojnog i političkog jačanja Nemačke i Italije, povećavale su se pretenzije Bugarske i Mađarske, naročito prema Rumuniji, a donekle i prema Jugoslaviji. To je dovodilo do kriza u odnosima između zemalja jugoistočne Evrope (koje su rešavane u prvom redu intervencijama Nemačke) i do apetita Italije prema Grčkoj i Jugoslaviji. Nemačka je naročito stalno insistirala da Mađarska održava prijateljske odnose sa Jugoslavijom, dok je Italija težila da pomoću Mađarske vrši pritisak, pa i zajedničku vojnu intervenciju protiv Jugoslavije, o čemu će kasnije biti reči.

Jos u januaru 1940, na sastanku Cano-Caki u Veneciji. Caki je tražio da Italija ne napada Jugoslaviju, a Cano - da Mađarska ne napada Rumuniju, bojeći se od intervencije Sovjetskog Saveza. Samo ako bi Rusi napali Besarabiju

ili ako bi došlo do komunističkog ustanka. Italija bi intervenisala i tražila prolaz trupa preko jugoslovenske teritorije.^{2,4}

e) OD PORAZA FRANCUSKE 11. MAJA 1940. DO ITALIJANSKOG
NAPADA NA GRCKU 28. OKTOBRA 1940.

Dok su se od sloma Poljske u jesen 1939. do proleća 1940. godine na Zapadnom frontu vršila samo strategijska obostrana izviđanja i beznačajna čarkanja na granicama, dotle je Nemačka pripremala svoju munjevitofanzivu protiv Danske i Norveške, a 10. maja 1940. preko Belgije, Holandije i Luksemburga otpočela ofanzivu protiv Francuske, da bi za rekordno vreme - do 23. maja - nemačke snage izbile na Lamanš i 22. juna prinudile Francusku na kapitulaciju. tim pre što je pre toga, još 4. juna, prestao i otpor britanskih snaga kod Denkerka. koje su delom, bez ratnog materijala, uspele da se izvuku na Britanska ostrva. *To je bio katastrofalan događaj po Zapadne saveznike u drugom svetskom ratu. koji je imao neizmerne posledice na Vojno-strategijsku situaciju u svetu, posebno u Evropi i na Balkanu, a time i u Jugoslaviji. Poraz Francuske. tako brz i neočekivan, duboko i bolno je odjeknuo kod svih njenih prijatelja u svetu, a naročito u Jugoslaviji. Najveći broj jugoslavenskih oficira, naročito mladih, i preležan deo naroda gajio je iluzije o njenoj snazi i verovao u njenu konačnu pobedu. Sada se jasno uvidelo da su to bile samo puste želje koje su neminovno uticale i na pad morala. Ipak je karakteristično da je i u takvoj - naizgled bezizlaznoj - situaciji, kada je najveći deo Evrope bio pod nemačkom čizmom, kuda se svakog časa očekivao nemački desant na Britanska ostrva i kuda je jus bio na snazi Puki o nenapadanju između Nemačke i SSSR-a Izaključen 23. avgusta 1939. postojala u narodu neka skrivena nada da još sve nije izgubljeno i da iz svake situacije ima izlaza». Kasniji događaji su to potvrdili. Samo se manji broj ljudi - većinom petokolonaša, revanšista i okorelih fašista. tj. izrazitih neprijatelja Jugoslavije - radovao ovom triumfalnom pohodu Nemačke po Evropi, očekujući da će i oni iz toga izvuci neke koristi.*

Čini se da je uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom u tom trenutku bio maksimum koji se mogao postići, jer Sovjetski Savez, bez obzira na svoje interesovanje za Balkan. ne bi bio spreman da sa Jugoslavijom zaključi i pakt o uzajamnoj pomoći, da ne bi došao u sukob sa Nemačkom. Ovo tim pre što su Nemačka i Italija i samo uspostavljanje diplomatskih odnosa primile sa tihim negodovanjem. Međutim. Sovjetski Savez je istog meseca, radi svoje bezbednosti, u junu, pripojio tri baltičke zemlje na severu i Bessarabiju i deo Bukovine na jugu i izjavio: »da ni jedna sila nema prava na isključivu ulogu u konsolidaciji i vođenju balkanskih zemalja«, što je u Berlinu i Rimu ocenjeno kao težnja Sovjetskog Saveza da se uplete u balkanske poslove.^{2,5}

Ta izjava je značila makar i posrednu podršku Jugoslaviji. No, uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom nije smanjilo represalije jugoslovenske vlade prema Komunističkoj partiji i njenim simpatizerima.^{2,6} Istina, vlada je ukazivala na opasnost koja pretila Jugoslaviji i Balkanu i tražila naoružanje i pomoć od Sovjetskog Saveza ako bi bila napadnuta. Veliko nepoverenje jugoslovenske vlade, a i priličnog dela stanovništva prema politici KPJ. pored ostalog, verovatno potiče zbog nekih gieshaka koje su u to vreme činile neke partijske organizacije (na primer kampanja protiv aktiviranja, što je oštro kritikovano na Petoj zemaljskoj konferenciji oktobra 1940), a i zbog

dezorijentacije koja je nastala posle sklapanja Pakla o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Nemačke i stalnog naglašavanja potrebe »borbe protiv imperijalističkog rata i borbe za mir«, jer je drugi svetski rat proglašen »oslobodilačkim« za napadnute zemlje tek od početka napada na Sovjetski Savez 22. juna 1941. Ne vidim na koji bi drugi način jugoslovenska vlada u periodu 1939-1941. godine mogla voditi borbu za mir, ako ne u prvom redu unutrašnjom konsolidacijom političkih prilika, rešavanjem mnogobrojnih osetljivih problema, koji su doveli u pitanje jedinstvo zemlje, i strogo neutralnošću i preduzimanjem odlučnih mera za odbranu zemlje bilo sa koje strane. Priklapanje bilo kojem od tabora u ratu, neminovno bi značilo stupanje u rat. A sklapanje pakta o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Nemačke 1939. godine bila je prava senzacija u svetu i iznenađenje i za fašističke snage i međunarodni radnički pokret, a posebno je bilo nepopularno u Jugoslaviji. Nekako se sticao utisak da su V. Britanija i Francuska više optuživane od nekih organizacija KPJ za imperijalistički rat i da one teže da i Jugoslaviju uvuku u njega, nego Nemačka, samo zato što je Nemačka imala makar i prividno dobre političke odnose sa Sovjetskim Savezom, iako mu je, u stvari, baš Nemačka prvenstveno radila o glavi. U svakom slučaju, situacija u Evropi se svakim danom komplikovala, jer su se događaji odigrali vrtoglavo brzinom. No, istina je i to daje KPJ stalno ukazivala na opasnost koja pretila od fašizma i Nemačke.

Interesantno je da je u to vreme britanski poslanik u Beogradu, u svom šifrovanom telegramu od 25. juna 1940. godine, naveo da se posebno u Srbiji razmišlja o državnom udaru uz saradnju Narodne odbrane, pravoslavne crkve i značajnih delova armije, da se ukloni namesnik i održi dinastija sa mladim kraljem.²¹ O ovome biće opširnije izneto u odeljku *Državni udar 27. marta 1941. godine*.

CINCAR-MARKOVIC O ODNOSIMA SA SUSEDIMA

Glavni urednik lista »Münchner neueste Nachrichten« (Münchner neueste Nachrichten) od 1. jula 1940, u svojoj veoma opširnoj belešci, iznosi razgovor sa Cincar-Markovićem 28. juna (posle urednikovog predavanja prethodne večeri u nemačkom poslanstvu u Beogradu), u kojem je Cincar-Marković izneo kako je Jugoslavija u vreme svih ratnih meseci pokušavala da se korektno drži kursa koji je Hitler zahtevao od Jugoslavije prilikom posete kneza Pavla Berlinu 5. juna 1939. godine. Međutim, izvesni događaji od pre nekoliko nedelja u Berlinu mogli bi da dovedu do nesporazuma, kao što je panika koja se u Jugoslaviji širi pod parolom »peta kolona« i policijski progoni folksdojcera, nemačkih državljana Rajha i novinara. (Stvarno, jugoslovenske vlasti su od 1939. do 1941. otkrile više slučajeva neprijateljske delatnosti folksdojcera, od kojih su neki uhapšeni i izvedeni pred sud), o čemu je govoreno u odeljku *Nemačka manjina (folksdujčeri)*. Urednik je govorio da to u Berlinu neće naići na razumevanje, bez obzira što jugoslovenska vlada nije želela da dode do izvesnih policijskih progona. Zatim je Cincar-Marković naglasio daje Jugoslavija krajnje zabrinuta zbog italijanskih aspiracija i upitao da li je Nemačka voljna da ograniči te aspiracije, pozivajući se na reči feldmaršala Geringa koji je i njemu i knezu Pavlu u Berlinu rekao da sudbina Italije više leži u Africi nego u Evropi i da Jugoslavija ne treba da brine ako vlada drži odgovarajući jasni kurs

Urednik je odgovorio da je »sada sa "»rivatne strane jedva moguće dobiti obaveštenje o konačnim namerama Hitlera i Musolinija na Jugoistoku, ali nema izgleda da će Italija zaokrenuti ka radikalnoj *mare* «osrrww-politici». Marković je dodao da Jugoslavija ima mnoge teškoće unutarne-političke prirode i priznao daje prošle jeseni engleskom poslaniku činio komplimente kad mu je ovaj dolazio sa obećanjima za garantiju. O specijalnim problemima Jugoistoka Marković je rekao da je pre mnogo meseci nastojao da Tursku privoli na neutralnost, ali bez uspeha. Odnosi sa Bugarskom mogu biti prijateljski, ako Bugarska - kad bi joj Jugoslavija ustupila dva mala sporna sreza na granici - dala garantiju da će ubuduće prema Jugoslaviji voditi izrazito prijateljsku politiku. Odnosi Bugarske i Grčke su teži za rešavanje, iako smatra da Bugarska treba da dobije izlaz na Egejsko more. U pogledu Mađarske nema nikakvih briga pošto ne veruje da bi ona mogla ma šta da preduzme bez saglasnosti Nemačke. pošto veruje u reči Geringa koje mu je dao. *Na kraju je Marković zaključio »da italijansku politiku prema Jugoslaviji smatra u najmanju ruku teško procenljivom i da takođe -na da i Nemačka u ovome pogledu, pod izvesnim okolnostima, neće proći bez komplikacija«.* Na urednikovu primedbu da između Hitlera i Musolinija uopšte nisu mogući nikakvi nesporazumi, Cincar-Marković je iznenada sasvim otvoreno rekao: »Da, ali Italijani su ovde početkom maja nagovestili da ako bude promene u italijansko-jugoslovenskim odnosima, to će se u izvesnoj meri dogoditi po nalogu Berlina«, računajući da bi ipak moglo biti samo suprotno, pošto su mu ove reči tajno sa italijanske strane dostavili posrednici.²¹⁷

MI SOUNIJEVI PLANOVI ZA NAPAD NA JUGOSLAVIJU

O Musolinijevim oscilacijama u pogledu napada na Jugoslaviju već je govoreno. Tako je i 10. juna - kad je objavio rat Francuskoj - rekao da Italija ne namerava da uvuče druge narode u sukob, ciljajući na Jugoslaviju, i dodao da bi ga sama Jugoslavija mogla naterati da povuče ove reči. Međutim, već u julu promenio je mišljenje i rekao Čanu da kaže Hitleru da planira da zauzme Jonska ostrva i da »rasepa tu antiitalijansku, versajsku tvorevinu Jugoslaviju«. Možda je to bila reakcija na nedavno vođene sovjetsko-jugoslovenske razgovore. Hitler ga je svakako smirivao, iako je bio sklon da Italija likvidira Jugoslaviju, ali samo u povoljno vreme za Osovinu. Sada bi se mogao izazvati požar na Balkanu, koji bi izazvao Ruse da intervenišu, pa čak i da stvori zajedničke interese za Rusiju i Englesku.²¹⁸

Posle prijema kod generala Roate (Roatta Mario - načelnik Generalštaba italijanske KOV) 13. avgusta, sa kojim se saglasio o potrebi stratejskih italijansko-mađarskih priprema protiv Jugoslavije, mađarski vojni ataše u Rimu je 16. avgusta primljen i kod Čana da mu ponudi vojnu saradnju Mađarske u slučaju italijansko-jugoslovenskog rata i da u ime mađarskog predsednika vlade i ministra inostranih poslova izvesti »da bi mađarska vlada rado učestvovala u oružanoj akciji protiv Jugoslavije, jer zna da put u Jugoslaviju ne vodi preko krša, već preko Drave.«Kad se povoljno reši rumunsko pitanje, glavni-na mađarske vojske stupila bi u akciju tamo i sa takvim dejstvom kojim bi počeo slom Jugoslavije i kojim bi Mađarska krvlju zauvek učvrstila mađarsko-italijansko prijateljstvo. Pored ostalog, ataše je skrenuo pažnju Čanu na važnost iznenadne akcije. On je primetio kako se Čano trudi da prikrije aktuel-

nost napada na Jugoslaviju koji će verovatno uslediti čim se završi nemački napad na Englesku i zaključio da su Italijani ovu mađarsku ponudu sa radošću primili i da treba u tom smislu nastaviti razgovore sa Roatom, ali da »Cano ne vidi dalekosežnost ove stvari, ili se ne usuđuje da sam bez Dućea donese konačnu odluku«.²¹⁹

Pa ipak 19. avgusta je Glavni generalštab italijanske Vrhovne komande izdao Direktivu za eventualne operacije protiv Jugoslavije (slučaj »<£«) u kojoj se kaže: »Nemačka i Mađarska su naši saveznici, Bugarska je nas saveznik ili bar protivnik Jugoslavije; Rumunija i Grčka su neutralne, a u odnosu na nas Grčka je nepouzdana«. Zatim se detaljno iznosi verovatan raspored jugoslovenskih snaga i predviđaju operacije sa grupisanjem snaga. I' primedbi je naglašeno da »plan zavisi od nemačkog odobrenja za prolaz na^ih trupa i ... od nemačkog sadejstva« Pošto je izgleda utvrđeno da se to neće odobriti, na dokumentu je rukom dopisano: »... ostaviti ga da miruje«. U primedbama Generalštaba od 11. septembra na operacijske planove protiv Jugoslavije i Grčke i Francuske potvrđeno je da se neće dobiti nemačko odobrenje za dejstvo italijanskih trupa sa pravca Koruške i Štajerske.²²⁰ U toku čitavog avgusta Musolini je osećao jak nemački otpor da u septembru napadne Jugoslaviju,²²¹ a Cano je pisao italijanskom namesniku u Albaniji da smanji subverzivnu aktivnost protiv Jugoslavije i Grčke i da ne učini ništa što bi dovelo do krize.²²² Tako su Italijani privremeno odustali od svog plana prema Jugoslaviji, samo je Cano jugoslovenskom poslaniku u Rimu izrazio želju Italije da se Stojadinović vrati na vlast, tim pre što i Berlin nema poverenja u kneza Pavla, jer se jugoslovenska politika bitno izmenila posle otpuštanja Stojadinovića.²²³

Sredinom avgusta 1940, Kampbel (Campbell Roland Ian), britanski poslanik u Beogradu, koji je 13. decembra 1939. godine zamenio ranijeg poslanika Sir Rolanda Kampbela, u svom specijalnom izveštaju Ministarstvu inostranih poslova, govori o pojačanom pritisku na Jugoslaviju od strane sila Osovine; o direktnoj pomoći italijanske vlade hrvatskim, albanskim i makedonskim separatistima; o brzom odumiranju Balkanskog sporazuma; o slabljenju unutrašnje kohezije; o nezadovoljstvu u zemlji vladom i o napetosti i neizvesnosti koje rastu u narodu. On je dvadeset dana posle izbijanja rata sa Grčkom (tj. krajem nov. 1940) poslao Londonu novi izveštaj sa zaključkom daje prenos rata na Balkan još više pogoršao položaj Jugoslavije - pošto je zatvaranje kruga oko nje već bilo na pragu.²²³

Britanski ministar inostranih poslova lord Halifaks je 20. avgusta uveravao jugoslovenskog poslanika u Londonu u konačnu pobedu V. Britanije, govoreći sa simpatijama i bez zamerke o Jugoslaviji i o nadi »da anti-engleska propaganda neće uspeti izopačiti pravi utisak o Engleskoj«. Na kraju je istakao da su neiscrpni izvori Engleske i da ne treba gubiti veru u njenu pobedu.²²⁴

V svom izveštaju od 30. avgusta 1940. nemački poslanik u Beogradu je obavestio da će Bečki jesenji sajam posetiti dva najbliža saradnika potpredsednika jugoslovenske vlade Maćeka - ministar trgovine Andres i potpredsednik HSS Košutic, da bi se obavestili o nemačkom stavu prema hrvatskom problemu i o italijanskoj politici prema Jugoslaviji. Obojica su u poslednje vreme izrazito prijateljski raspoloženi prema Nemačkoj, ma da su ranije održavali tesne veze sa Zapadnim silama. Međutim, »krug oko Maćeka još i danas izbegava jasnu, prema Osovini prijateljski naklonjenu politiku i tezi da zadobije prijateljstvo Nemačke koje bi poslužilo samo kao zaštita od Italije«.²²⁵

Cincar-Marković je 7. septembra obavestio svog poslanika u Londonu da se, posle tzv. Druge bečke arbitraže, kojom je 30. avgusta - na posredovanje Nemačke i Italije - Rumunija morala ustupiti Mađarskoj dve trećine Transilvanije. u namerama Nemačke ne primecuje pokretanje daljih teritorijalnih pitanja u ovom sektoru. Međutim, deo italijanske štampe ističe ovaj primer kao koristan za eventualnu reviziju jugoslovenskih granica prema Mađarskoj i Italiji, ali je Cano pre nekoliko dana u izjavi jugoslovenskom poslaniku u Rimu kategorički demantovao »sve uznemiravajuće glasove i u vrlo prijateljskom tonu govorio o srdačnim odnosima između naše dve zemlje«.»²²⁶

*Na sastanku Ribentropa i Musulinija (u prisustvu Cane, Makenzena i Alfieri) u Rimu 7. septembra 1940. Ribentrop je rekao da Italija treba da podesi svoje buduće planove prema Jugoslaviji s obzirom na mogućnost intervencije Rusije koja bi bila nepoželjna i da samu Italiju treba da reši pitanje svojih interesa u odnosu na Jugoslaviju i Grčku, računajući na odgovarajuću podršku Nemačke. ali da je u tom trenutku bolje da se celokupne snage skoncentrišu na uništenje V. Britanije. Musolini je izjavio da Italija neće odmah povesti rat protiv ove dve zemlje i da je kao meru predostrožnosti Italija koncentrisala 500.000 ljudi na jugoslovenskoj i 200.000 ljudi na grčkoj granici. Naglasio je da je glavna stvar rat protiv V. Britanije, da žele da žive u miru sa Jugoslavijom i Grčkom i da pre svega ima nameru da osvoji Egipat.²²⁷ Međutim, u Memoriji 8500 italijanskog Generalštaba KOV od 27. septembra, u vezi sa planovima za napad na Jugoslaviju (slučaj »E«), izveštava se da je završen *Ojanzivni plan protiv Jugoslavije* (izuzev akcije iz Koruške i Štajerske - to nisu Nemci dozvoljavali - V. T.) i *Plan intervencije u Jugoslaviji* »korišćenjem eventualnog unutrašnjeg prevrata«. Još 12. septembra Musolini je smatrao da je politička situacija u Jugoslaviji takva da se prevrat može uskoro očekivati.²²⁸*

UZNEMIRENOST JUGOSLOVENSKE VLADE I RUKOVODILACI JUGOSLOVENSKEJAVNOSTI

Zbog neizvesnosti o ishodu razgovora u Rimu (10. septembra) u vezi sa Balkanom »u Jugoslaviji vlada velika uznemirenost«, izvestio je nemački poslanik Ribentrop 26. septembra i dodao da je ta uznemirenost nastala zato što se smatra da je Nemačka saglasna u pogledu italijanskih zahteva prema Grčkoj. A pošto se u slučaju italijansko-grčkog sukoba očekuje da *bi Italija mogla zatražiti prolaz svojih trupa preko jugoslovenske teritorije u pravcu Soluna*. onda se oseća ozbiljna opasnost od uvlačenja Jugoslavije u rat. Poslanik smatra da bi upad Italijana u južnu Srbiju (Makedoniju - V. T.) Jugoslavija smatrala takvim ugrožavanjem koje bi je primoralo da se odupre oružjem.²²⁹ Situacija na Balkanu se sve više komplikovala zbog priprema Nemačke za ulazak njenih trupa u Rumuniju i italijanskih - za napad na Grčku.

Mađarska vlada je još u aprilu 1940. prihvatila ideju o prolasku nemačkih trupa preko Mađarske u Rumuniju, a kad su Mađarska i Bugarska 27. juna 1940. od Nemačke zatražile reviziju granica prema Rumuniji, Nemačka je 11. jula odgovorila da neće dozvoliti da se na Balkanu otvori novi front i da želi mir u tom prostoru.²³⁰ Razumljivo je što je Nemačka težila da očuva mir na Balkanu, da bi beskrvno mogla sprovesti svoje planove za prodor kroz Rumuniju i Bugarsku radi zaokružavanja SSSR-a i sprečavanja iskrcavanja britan-

skih i francuskih trupa (tj. stvaranja tzv. novog solunskog fronta) sjedne, i da Balkan mirno iskorišćava kao svoju sirovinsku bazu, s druge strane.

Uznemirenost jugoslovenske vlade u toj situaciji bila je opravdana, pa je preko svog vojnog atašea u Sofiji pukovnika D. Putnika pokušavala da sazna stav Sovjetskog Saveza prema razvoju događaja na Balkanu. *Vojni ataše je 1. oktobra 1940. obavestio Glavni generalštab da ga je sovjetski vojni izaslanik u Sofiji pukovnik Dergačov srdačno primio i obavestio ga da je u Sofiju stigao general Kajtel IKeitel Wilhelm) radi sklapanja vojnog saveza između Nemačke i Bugarske. Na Pukovnikovo pitanje kako će na taj pakt reagovati SSSR, Dergačov je odgovorio da se to ne tiče SSSR-a i da će on produžiti svoju politiku striktno neutralnosti, a na pitanje šta će se desiti ako V. Britanija podleže udarcima udruženih Nemaca, Japanaca i Italijana i u kakvom položaju će se naći Sovjetski Savez, odgovorio je da i ne pomišlja da V. Britanija može propasti.*²³¹

*Udruženje rezervnih oficira i ratnika Jugoslavije je 29. septembra skrenulo pažnju ministru vojske i mornarice da strana propaganda nastoji da što više raširi uverenje da će se i sa Jugoslavijom postupiti isto kao sa Cehoslovačkom i Rumunijom, da se pronose glasovi da jugoslovenska vlada pregovara sa Italijanima, Bugarima i Mađarima o priznanju njihovih revandikacija na izvesne delove jugoslovenske teritorije i da će vlada te krajeve ustupiti bez borbe (tog dokumenta nema, mada je bilo govora o bugarskim aspiracijama i o nekim aktuelnim pitanjima Jugoistoka u razgovoru Cincar-Markovića sa glavnim urednikom lista »Münchener neuste Zeitung« (videti AR 1941, ZD, I, dok. 250 i dok. 115, prim. 3). Zatim Udruženje traži da se zabrani prodaja pograničnih imanja i onemogućiti kupcima pripadnicima manjina, kao i to da se iz rei'ova oružanih snaga uklone rezervni oficiri pripadnici manjina, što je i učinjeno, ali da su tako razrešeni oficiri pozvani da se jave vođi »Kulturbunda« dr Sep Janku u Novom Sadu koji je nedavno odlikovan! Itd.*²³²

U opširnom članku *Pred godišnjicu imperijalističkog rata u Evropi*, drug Tito je, između ostalog, napisao:

»Prvih dana septembra navršit će se godina dana otkad se na narodne mase Evrope i velikog dijela vanevropskih zemalja spustila krvava neman imperijalističkog rata.

Krvava buktinja imperijalističkog rata koja se zapalila u septembru 1939. god. poslednja je karika u dugom lancu zločina protiv mira i interesa radnih masa, zločina bednog društva englesko-francuskih imperijalista i njihovih slugu i oruđa - socijaldemokrata i »demokrata« daladeovskog kova. To društvo nosilo je na svojim plećima versajski sistem ugnjetavanja i izrabljivanja, to društvo je sve vrijeme poslije [prvog] svjetskog rata pripremalo intervenciju i rat protiv Sovjetskog Saveza. To društvo je zatim gušilo oslobodilačku borbu njemačkog naroda i podupiralo Hitlera, to društvo je godinama huškalo Hitlera protiv Sovjetskog Saveza, to društvo je provelo izdajstvo u Minhenu i bacilo čitav niz malih evropskih naroda u Hitlerovo i Musolinijevo ropstvo - sve u nadi da će moći iskoristiti fašizam kao udarnu pesnicu protiv SSSR-a. O tome da će uspjeti u svojim niskim namjerama, to društvo minhenovaca i falšpilera bilo je u svojoj slijepoj mržnji prema SSSR-u i radničkoj klasi tako uvjereno daje čak zanemarilo svoju vlastitu pripremu za imperijalistički rat, držeći da će se drugi narodi boriti za njegove imperijalističke interese...

... Računi su se. kako danas znamo, pokazali pogrešnim; nepobjediva snaga slavne Crvene armije, opirući se na krupnu socijalističku industriju i socijalističku poljoprivredu, te besprekidna borba radničke klase spriječili su

sve planove minhenovske gospode. SSSR i radnička klasa, doduše, nisu mogli spriječiti rat, ali su ga, zato, spriječili na granicama SSSR-a i suzili ga, barem privremeno, na ograničen krug država. Imperijalisti su bili prisiljeni da »odgode« svoj »obračun« sa zemljom proleTERSKE revolucije i socijalizma i počeli su međusobno da obračunavaju svoje imperijalističke račune. Engleski i francuski imperijalisti, minhenovci, koji su ranije imali puna usta pacifizma dok su se nadali da će uspjeti Njemačku nahuškati na SSSR, odmah su postali najratoborniji ratni huškači čim su videli da s Hitlerovim napadom na SSSR nema ništa, a da, naprotiv, Hitler hoće s njima da podijeli kolonijalni plijen odnosno da njima otme imperijalističku hegemoniju u Evropi. Sirom Evrope i čitavog svijeta počela je najrafiniranija hajka njihovih plaćenih i neplaćenih agenata da bi uvukli što više naroda u rat za njihove interese. Počela je najodvratnija hajka protiv SSSR-a pokušajima da se očajničkim alarmom o »boljševičkoj opasnosti« pridobiju reakcionarni upravljači čitavog svijeta za križarski rat protiv zemlje socijalizma. Najnovija otkrića njemačke »Bijele knjige« rječitro razotkrivaju svu podlu i perfidnu igru englesko-francuskih imperijalista i njihovih »demokratskih« i »socijaldemokratskih« lakeja da bi i ovoga puta realizirali tradicionalnu englesku imperijalističku taktiku: da se uvuku u rat drugi narodi, koji treba da dobiju za - engleske imperijaliste. S punim pravom su, dakle, od prvog dana imperijalističkog rata komunisti ožigosali kao napadače englesko-francuske imperijaliste (a da istovremeno, razumije se, nisu nimalo potcijenili imperijalističku krvavu igru njemačko-talijanskih imperijalista).

Francuski imperijalisti su rat izgubili, engleski ga vode dalje sa znatno smanjenim izgledima na uspjeh. Koji su razlozi tih njihovih neuspjeha?

1) Glavni razlog je iznio drug Molotov na posljednjem zasjedanju Vrhovnog sovjeta SSSR-a, a to je potcjenjivanje uloge SSSR-a u današnjem svijetu sa strane francusko-engleskih imperijalista. Oni su zaboravili da pozivanje na križarski rat protiv SSSR-a ne znači samo mobilizaciju protiv sebe jedne zemlje sa 180 milijuna (u početku rata) stanovnika, prožetih čeličnim sovjetskim patriotizmom, naoružanih najmodernijom industrijom i poljoprivredom koju može da dađe samo socijalizam naoružan najmodernijom armijom. ...

2) Englesko-francuski imperijalisti su u svojoj slijepoj mržnji protiv SSSR-a i ratnohuškačkoj groznici zaboravili da otpor radnih masa znatno smanjuje a ponekad već i potpuno spriječava reakcionarnim vladama da svoje narode bace u rat za tuđe imperijalističke interese. Stara engleska imperijalistička taktika da se bore do poslednjeg tuđeg vojnika naišla je na ujedinjeni napor SSSR-a i revolucionarne radničke klase da se imperijalistički rat što više suzi, kad ga već nije bilo moguće spriječiti. Zato su englesko-francuski imperijalisti samo djelomično uspjeli da uvuku druge države u rat.

3) Englesko-francuski imperijalisti su zaboravili da je revolucionarni proletarijat predvođen svojim partijama novog tipa, partijama Kominterne i obogaćen bezbrojnim iskustvima prošlog svjetskog rata drukčije dočekao novi imperijalistički rat nego 1914. god. On je, prije svega, već na samom početku rata ožigosao »socijalističke« lakeje imperijalističke buržoazije i izbacio ih iz svojih redova. Oni danas, raskrinkani, stoje pred radničkom klasom kao prosto oružje imperijalističke politike u borbi protiv radničke klase. Isto važi i za takozvane »demokrate« svih boja, koji su se već na samom početku rata raskrinkali pred radnim masama kao nosioci jedne protunarodne imperija-

lističke politike. Rat 1939. i 1940. god. mnogo se brže i jasnije razgolitio kao imperijalistički nego rat od 1914. do 1918. god. Zahvaljujući revolucionarnom radu radničke klase i njezine avangarde, zahvaljujući boljševičkom vodstvu Kominterne, englesko-francuski imperijalisti čak ni privremeno nisu uspjeli da prikriju pravu imperijalističku sadržinu rata nekom »demokratskom« ili »oslobodilačkom« kamuflažom.

4) Englesko-francuski imperijalisti zaboravili su da postoji na drugoj strani živi primjer pravde demokratske i oslobodilačke politike u SSSR-u. Zemlja socijalizma je svojim unutrašnjim uspjesima i svojom dosljednom politikom mira na međunarodnim tribinama postala uporište miroljubivih i oslobodilačkih težnji ugnjetenih i ratom ugroženih masa čitavog svijeta.

5) I svojoj zatrovanoj mržnji protiv SSSR-a englesko-francuski imperijalisti su, doduše, pomogli naoružati Hitlera i poboljšati mu vojnostrateške položaje u istočnoj Evropi - potpuno se predajući nadama da će se baciti protiv SSSR-a - ali su, zato, »zaboravili« - sebe da naoružaju. Protusovjetska i minhenska politika tih imperijalističkih uprav Ijača nužno je morala da se vojnički osveti. Rat je našao englesko-francuske imperijaliste nespemne. Mili-june svojih vojnika bacili su ti neodgovorni upravljači golih ruku pred do zuba naoružanu njemačku imperijalističku armiju.

U rezultatu svih (ih razloga francuska imperijalistička buržoazija je morala kapitulirati. U onom istom Kompjenju, u kome je 1918. god. diktirala poraženim Nijemcima uslove po kojima je bio njemački narod bačen u logor ugnjetenih naroda, u tom istom Kompjenju francuski imperijalisti su morali primiti uslove koji znače da francuski narod nije više slobodan narod, daje bačen u logor ugnjetenih naroda. ..

... Engleska imperijalistička buržoazija vodi rat dalje. Ona još priča kako je taj rat - rat »za demokraciju«, »za slobodu«, »za nezavisnost« engleskog naroda itd. Ništa nije ogavnije od te laži. Ugnjetavani kolonijalni narodi, pucanje u nacionalnooslobodilačke manifestacije u Indiji i drugim kolonijalnim zemljama, gušenje radničkog pokreta, a naročito KP Engleske, oduzimanje demokratskih sloboda, gušenje štampe i kritike imperijalističke politike itd., itd., najrječitije govore o tome da engleska buržoazija spasava svoj imperijalistički plijen, a ne nezavisnost engleskog naroda, isto onako kao što je Francuska buržoazija onog momenta prodala francusku nezavisnost tuđim imperijalistima kada je osjetila da francuska radnička klasa, da francuske radne mase postaju dovoljno jake da uzmu vlast u svoje ruke i da na revolucionaran način odbrane istinsku nezavisnost francuskog naroda od njemačke imperijalističke najezde.

Ima u našim redovima još ljudi koji potajno ipak žele pobjedu engleskih imperijalista. Ti ljudi zaboravljaju da takva pobjeda nipošto ne znači pobjedu »demokratskih režima«,... nego znači samo pobjedu engleskog imperijalizma nad ugnjetenim narodima i radničkim pokretom, znači pobjedu najsnažnijeg stupa imperijalističkog sistema. Revolucionarni proletarijat - kao što ne želi pobjede nemačko-talijanskih imperijalista u tom ratu - isto tako svim snagama mora se boriti i za slom engleskog imperijalizma u tom ratu. Samo takva politika može zauvijek uništiti uzroke imperijalističkih ratova, samo takva borba može dovesti do potpunog sloma imperijalističkog sistema.

Kada su Francuski imperijalisti izgubili imperijalistički rat bacili su se svim snagama i svim sredstvima protiv radničke klase i radnih masa Francuske da očuvaju svoje klasne pozicije. Poput 1871. god.. francuska reakcionarna

buržoazija pod zaštitom njemačkih okupatorskih armija guši oslobodilačku borbu francuskih radnih masa i pretvara se u prostog P'jenta njemačke imperijalističke buržoazije. Oslobodilačka borba francuskih masa protiv njemačkih okupatora i kompjenjskih uslova ne može se, dakle, danas s uspjehom završiti a da francuski narod ne zbaci sa svojih leđa reakcionarnu vladu izdajnika; kapitulanta i tuđinskih agenata - vladu Petena i Lavalala, koja se upotpunjuje poznatim izdajnikom, kriminalnim tipom Dorioom.«

U drugom delu članka, u podnaslovu *Protiv novog Versaja njemačko-talijanskih imperijalista*, drug Tito je, između ostalog, istakao:

»Kada je Hitler porobljavao narod za narodom u Evropi i kada je stupio u rat protiv englesko-francuskih imperijalista, onda je na sva usta govorio kako Njemačka ne radi ništa drugo nego razbija »nepravedni mir«, razbija Versaj, a hoće isključivo postići samo »pravedni mir« na bazi ravnopravnosti naroda. Komunisti su već onda i kroz sve vrijeme demaskirali tu ogavnu laž i razotkrivali radnim masama da se tu radi samo o razbojničkim imperijalističkim prohtjevima njemačkih imperijalista, koji hoće da otmu bogati plijen englesko-francuskih imperijalista i da potčine otvorenoj diktaturi i hegemoniji njemačkog imperijalizma čitavu Evropu.

Razvitak rata jasno je potvrdio to što su komunisti govorili. U toku rata Hitler je porobio niz novih naroda u Evropi: Poljsku, Norvešku, Holandiju, Belgiju, Luksemburg, pa na kraju i Francusku. Okupacija se pretvorila na jednoj strani u bezobzirnu pljačku tih naroda, a na drugoj strani su okupatorske njemačke vlasti posadile na kormilo okupiranih država najreakcionarnije i u narodu najomraženije predstavnike krupnog kapitala. Okupatorska vojska i Hitlerovi Gestapo-odredi svuda su »upotpunili« nasilje domaće policije da bi u klici ugušili svaku borbu radničke klase ili radnih masa. Kud god je stigla čizma njemačkog nacional »socijalizma«, svuda je bila ojačana vlast krupnih kapitalista. Tako se za nekoliko mjeseci rata u praksi potpuno raskrinkala prva demagoška fraza hitlerovskih imperijalista o ratu »protiv zapadnoevropske kapitalističke plutokracije«.

U Kompjenju, na onom istom historijskom mjestu gdje je pobjednički francuski imperijalizam 1918. god. diktirao poraženoj Njemačkoj uslove mira, Hitler je ove godine diktirao uslove mira poraženim francuskim generalima da bi time simbolički istakao krah versajskog sistema. Nesumnjivo, pobjeda njemačke armije predstavlja posljednji smrtni udar versajskom sistemu. Međutim, ugnjeteni narodi i radne mase čitavog svijeta očekivali su drugačije uništenje versajskog sistema. Uslovi koje je diktirao Hitler u Kompjenju jesu uslovi koji bacaju francuski narod u potpuno ropstvo. Njemački imperijalisti nisu porobili samo neposredno okupirane teritorije Francuske nego preko svojih agenata - Peten - Lavalove vlade - ugnjetavaju čitavu Francusku i već unaprijed je jasno da će mir koji će njemačko-talijanski imperijalisti diktirati francuskom narodu biti mir porobljavanja tog naroda. Mjesto Versaja 1918—1920. god. priprema se i ostvaruje u još mračnijim i nasilničkim oblicima novi Versaj, koji je bremenit novim imperijalističkim ratovima, novim istrebljivanjem i patnjama radnih masa čitavog svijeta.

U praksi se raskrinkala druga hitlerovska fraza o oslobođenju naroda od versajskog imperijalističkog diktata.

Opijena pobjedama, njemačka štampa jasno otkriva daljnje ciljeve njemačkog imperijalizma. Ona govori o organiziranoj evropskoj ekonomiji, o podjeli evropskih država na industrijske i poljoprivredne, što znači zadržava-

nje većine naroda u vještačkoj zaostalosti, bijedi i kolonijalno-ekonomskoj potčinjenosti. Govori, dalje, o »interesnim sferama« i »interesnoj podjeli Evrope« među njemačke i talijanske imperijaliste, pri čemu upetljava u to raspodjeljivanje »interesnih sfera« i SSSR, iako je potpuno jasno da SSSR nema ničega zajedničkog s takvim »sferama« ukoliko se ne radi o zemljama od kojih zavisi bezbjednost sovjetskih granica itd. Očigledno, dakle, njemačko-talijanski imperijalisti pripremaju potpuno porobljavanje čitave Evrope, uništavanje malih naroda Evrope, njihovo pretvaranje u obične kolonijalne narode. U praksi se, dakle, raskrinkala treća Hitlerova fraza o ravnopravnosti naroda i o »pravednom miru«.

Još nije ni izdaleka završen ovaj rat, a već se pokazuju konture novih imperijalističkih suprotnosti i novih imperijalističkih ratova. Sjedinjene Države Sjeverne Amerike, koje danas svojom grabljivom rukom čekaju na dan kada će se moći raskomadati kolonijalni imperij Velike Britanije, sve više osjećaju opasnost za svoje imperijalističke pozicije od njemačkog i japanskog imperijalizma. Pobjeda njemačko-talijanskih imperijalista u Zapadnoj Evropi, dakle, nipošto ne znači kidanje imperijalističkih suprotnosti, nego, nasuprot, njihovo zaoštavanje i produžavanje imperijalističkih ratova. U praksi se, dakle, raskrinkala četvrta Hitlerova fraza o tome da će njemačko-talijanska pobjeda obezbijediti narodima Evrope mir.

Njemačko-talijanske pobjede dovele su do potpunog preokreta reakcionarnih snaga na Balkanu i u ostalim »neutralnim« zemljama Evrope. Dok su ranije ta gospoda očekivala spas od pobjede englesko-francuskog bloka, danas su počela od Berlina i Rima očekivati da će ih spasti od revolucionarnih težnji naroda i opasnosti koja prijeti čitavom imperijalističkom sistemu od orijaških pobjeda SSSR-a na svim poljima života. Hitler i Musolini ispunjavaju nade te gospode. Oni su u Rumuniji doveli na vlast najcrnju reakciju, u Mađarskoj i Bugarskoj podupiru poznate potunarnodne režime, kod nas su »upotpunili« već ionako reakcionarnu vladu Korošcem i, kako izgleda iz protujugoslovenske kampanje koju sada provode njemačka i talijanska štampa - htjeli bi da je »upotpune« još »boljim« ljudima iz redova Stojadinovića - Ljotića i hrvatskih frankovaca itd. Tako Hitlerove pobjede svuda utvrđuju buržoasku reakciju na vlasti i najodvratnije metode nasilja nad radničkom klasom i radnim narodom. U praksi se, dakle, raskrinkala peta demagoška Hitlerova fraza o tome da će svojim ratom osloboditi narode Evrope vladajućih »kapitalističkih klika«.

Komunisti, koji su uvijek vodili žestoku borbu protiv versajskog sistema ugnjetavanja, koji su raskrinkavali imperijalističku hegemoniju englesko-francuskih imperijalista u Evropi, razotkrivali zavisnost i marionetsku ulogu reakcionarnih vlada malih naroda u Evropi, parazitsku ulogu englesko-francuskih kapitalista na plećima malih naroda u Evropi i kolonijalnim zemljama; komunisti, koji su zbog svega toga u početku rata svom svojom snagom stupili protiv uvlačenja novih naroda, pa i Jugoslavije u rat za englesko-francuske imperijalističke interese, danas u potpunoj saglasnosti s tom svojom dosadašnjom borbom govore evropskim i drugim narodima: njemačko-talijanski imperijalisti porobili su francuski narod, porobili su čitav niz naroda u Evropi, pripremaju porobljavanje engleskog naroda, koji njegov a imperijalistička buržoazija danas tjera da krvari za njene imperijalističke interese, postavljaju krupnokapitalističke i reakcionarne vlade po čitavoj Evropi, sve u cilju da bi ostvarili nov i Versaj u još gorim formama, novo, još temeljitije porob-

ljavanje malih i velikih naroda Evrope, da hi pretvorili Evropu u svoju bazu za nove imperijalističke ratove i, najzad, za kontrarevolucionarni rat protiv SSSR-a i radničke klase čitavog svijeta.

Kao što su komunisti dosljedno, smjelo i istrajno na čelu radničke klase i radnih masa vodili borbu za slom englesko-francuskih imperijalističkih pozicija, tako će oni danas smjelo, dosljedno i istrajno voditi borbu protiv toga da njemačko-talijanski imperijalisti preuzimaju ulogu englesko-francuskih imperijalista, borit će se protiv svakog pokušaja njemačko-talijanskih imperijalista da nađu imperijalistički izlaz iz sadašnje opće krize imperijalističkog sistema. Borit će se za mir bez aneksija i kontribucija, za mir na osnovu poštovanja punog prava svakog naroda na samoopredjeljenje i slobodno izjašnjavanje ako hoće da se pridruži drugim narodima, da s njima zajedno obezbijedi svoju nezavisnost, nacionalnu samobitnost i napredak«.

U trećem, završnom delu članka drug Tito kaže:

»Nasuprot razaranju imperijalističkog rata, nasuprot porobljavanju naroda za narodom sa strane imperijalističkih razbojnika, nasuprot nestašici i gladi radnih masa u kapitalističkoj Evropi, stoji SSSR, stoji zemlja proleter-ske revolucije i socijalizma kao jedini mirni otok u koji se upiru težnje i nade napaćenog radnog čovječanstva, kao jedina nepobjediva kula. u koju uzalud udaraju talasi imperijalističkog razaranja i barbarstva... .

Postojanje Sovjetskog Saveza predstavlja, dakle, za ratom izmučeno čovječanstvo praksom potvrđeni put iz krize imperijalističkog sistema, iz imperijalističkog rata i imperijalističkog barbarstva. A to znači da Sovjetski Savez sve više i više postaje centar nade i čežnji ne samo radničke klase nego svih radnih masa. ugnjetenih i ratom ugroženih naroda čitavog miroljubivog i slobodoljubivog naprednog čovječanstva. To znači da se nasuprot šaci imperijalističkih velikih razbojnika stvara u masama kapitalističkih zemalja odozdo orijaški antiimperijalistički front sa centrom i avangardom - SSSR-om, koji može biti jedini nosilac pravednog, mira na osnovi prava naroda na samoodređenje. Jačanje toga fronta, čvrsto organiziranje toga fronta u našoj zemlji pod vodstvom KPJ - to je naša glavna zadaća o godišnjici imperijalističkog rata u Evropi.

Šta treba u tom cilju da učinimo?

Godišnjicu imperijalističkog rata u Evropi treba da dočekamo:

1) Pojačanom borbom protiv stvaranja novog Versaja, borbom za mir bez aneksija i kontribucija. manifestacijama solidarnosti s porobljenim francuskim narodom i ostalim narodima, borbom protiv ekonomskog i političkog porobljavanja Jugoslavije sa strane njemačko-talijanskih imperijalista, borbom protiv svih pokušaja engleskih agenata, borbom za uništenje temeljnih uzroka imperijalističkih ratova, borbom za rušenje sistema imperijalizma uopće.

2) Pojačanom borbom za učvršćenje SSSR-a, za savez radnih masa sa SSSR-om, za oslonac i pakt o uzajamnoj pomoći među Jugoslavijom i SSSR-om, za popularizaciju SSSR-a i njegove politike u narodnim masama, za raskrinkavanje kleveta i laži protiv SSSR-a sa strane reakcije.

3) Pojačanom borbom protiv protunarodnog režima koji - na čelu šačice kapitalističkih i veleposjedničkih narodnih gulikoža te njihovih agenata i pasa čuvara- jedini sprječava realizaciju jedinstvene antiimperijalističke volje narodnih masa, koji u strahu pred narodnim masama otvara put njemač-

ko-talijanskim imperijalističkim razbojnicima, rasprodaje čak i naše vojne залихе hrane, svojom protunarodnom politikom razoružava narod Jugoslavije i sprema kapitulaciju pred njemačko-talijanskim imperijalistima samo da radne mase Jugoslavije ne bi mogle potražiti zaštite svojih nacionalnih interesa u SSSR-u.

4) Pojačanom borbom za demokratske slobode u zemlji, protiv nasilja i progona narodnih boraca, protiv gušenja borbe radničke klase i ostalih radnih masa za njihove ekonomske zahtjeve, za raspuštanje koncentracijskih logora, za \raćanje naših španjolskih dobrovoljaca iz francuskih logora, za oslobođenje političkih osuđenika, za pravu narodnu vladu, koja će se oslanjati na savez radnika i seljaka.

5) Pojačanom svakodnevnom ekonomskom borbom radničke Klase i svih radnih masa bez obzira i protiv reakcionarnih uredaba. Ojaćati borbu za slobodu sindikalne akcije i organizacije. Postaviti se na čelo organiziranog pokreta seljaćkih masa za njihove svakodnevne ekonomske zahtjeve.

Godišnjica imperijalističkog rata u Evropi, prvi dani septembra treba *da budu smotra antiimperijalističkih snaga hrvatskog naroda.*

Komunisti Hrvatske dužni su da mobiliziraju sve svoje snage kako bi antiimperijalistička volja hrvatskih radnih masa došla što jaće do izražaja. . .²³²

U proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od septembra 1940 - povodom godišnjice drugog svetskog rata - između ostalog se kaže:

Mi komunisti smo se borili protiv ovog rata pre nego što je i/bio... /a mir i nezavisnost u naslanjanju na SSSR aa di/avu radnika i seljaka kod koje narodi nalaze svesrdnu potporu u svojoj borbi protiv uvlaćenja u ovaj nepravedni pljaćkaški (imperijalistički) rat. Vlastodršci (Jugoslavije • V.T.) su pošli suprotnim putem. . . Oni su - najzad - počeli da šuraju sa Londonom i Parizom da nas za njihov račun bace na svetsku klanicu. Om su hućkali protiv Sovjetskog Saveza i kad su. . . bili prisiljeni da s njim uspostave diplomatske odnose, učinili su to da prevare narod i izigraju njegove nade. « Zatim se optužuje vlada Cvetković-Maćek zbog njene prolinarodne spoljne i unutrašnje politike.²³³

ULAZAK NEMAĆKIH TRUPA U MAĐARSKU I RUMUNIJU

Sledeći za Jugoslaviju nepovoljan i za situaciju na Balkanu veoma važan događaj odigrao se 4. avgusta kada je prvi kontingent nemaćkih trupa preko Mađarske ušao u Rumuniju (za to se saznalo tek 13. oktobra - V. T.). Pošto se Hitler na to odlučio bez prethodnog konsultovanja sa Musolinijem, Musolini je reagirao: "Hitler me uvek stavlja pred svršen čin. Ovoga puta cti mu vratiti dunju za jabuku (šilo za ognjilo): saznace iz novina da sam zauzeo Grćku. Tako će se uspostaviti ravnoteža. . .« A dopisnik jugoslovenskog Centralnog presbiroa javio je 8. oktobra 1940. iz Atine da se grćki vladini krugovi boje da su taćna obavešćenja da je Italija na brenerskom sastanku (4. oktobra) dobila odrešene ruke za svoju akciju na Balkanu. Smatra se da je ulaskom nemaćkih trupa u Rumuniju otpočelo izvođenje te akcije čime je iskljućena eventualna ruska intervencija i u rešavanju daljih pitanja na Balkanu.²³⁴ Isti dopisnik je sutradan takode javio iz Atine da se u grćkim obaveštenim krugovima smatra da je ulaskom nemaćkih trupa u Rumuniju došlo do potpune izmene situacije na Balkanu. da je time iskljućen svaki uticaj Rusa na Balkanu i da je Bugarska dovedena u slićan poloćaj kao Mađarska, tj. da će u slućaju nemaćkog pokreta protiv

*Turske hiti primorana ne samo da propusti nemačke trupe nego i da im pomogne u zauzimanju Dardanela. Predviđa se da će hemci krenuti ka Carigradu listam-bul) istovremeno kad i Italijani prema Solunu. Odbija se eventualna ponuda Italije Grčkoj da joj ustupi pograničnu zonu ako Grčka smanji svoje vojne efektivne i da grčka vlada ne srne činiti Italiji bilo kakve koncesije, jer bi se time lišila britanskih garantija (od 13. aprila 1939. godine) i pomoći i prošla kao Rumunija, čiji su ustupci doveli do faktične nemačke okupacije.*²³⁵

*Jugoslavenski poslanik u Londonu je 14. oktobra obavestio Cincar-Markovića da štampa, javnost i politički krugovi u V. Britaniji smatraju da događaji u Rumuniji predstavljaju prvi korak ka daljem prodiranju Osovine, verovatno najpre prema Bugarskoj, za koju se smatra daje Osovina ima u svojim rukama. I' Tursku se polažu velike nade, ističe se da Grčka ima odlučan stav i podvlači korektno držanje Jugoslavije koja se nalazi na glavnom pravcu nadiranja. Zbog rezervisanog stava Sovjetskog Saveza postojeći komentari štampe »osciliraju između bojazni da Rusija ne spreči Tursku da pruži otpor i diskretne nade da će ona ipak u poslednjem trenutku aktivno reagirati«.*²³⁶

*Nemački poslanik u Beogradu Heren je 25. oktobra izvestio Ministarstvo inostranih poslova Rajha da ponovo kruže glasovi o planovima srpskih generala da izvrše puč, zavedu vojnu diktaturu i da eventualno dovedu na presto mladog kralja zbog nezadovoljstva u vojsci i u srpskim krugovima sa sadašnjim položajem Jugoslavije i pomirljive politike kneza Pavla prema Hrvatima, što se smatra da slabi i ugrožava jedinstvo države. Pored toga, postoji zabrinutost zbog pogoršanja vojne i političke situacije u Jugoslavlji usled novog kursa Rumunije, zagonetnog držanja Bugarske i. naročito, zbog italijanskih namera prema Makedoniji.*²³⁷ *Pada u oči daje Heren bio veoma iskusan i odličan obaveštajac, da je blagovremeno dolazio do tačnih podataka i daje dobro poznavao situaciju u Jugoslaviji i uglavnom podnosio objektivne izveštaje. U tom pogledu donekle mu je bio sličan jugoslovenski vojni izaslanik u Berlinu pukovnik Vauhnik.*

f) OD NAPADA ITALIJE NA GRČKU DO KRAJA 1940. GODINE

*Musolini je. uprkos obećanja Hitleru, 28. oktobra napao Grčku, jer je njegova zavist na Hitlerove uspehe dostigla vrhunac u oktobru kada su Nemci potčinili Rumuniju (već je napomenuto daje Musolini rekao da će Hitleru »vratiti dunju za jabuku«, ili kako bismo mi rekli »šilo za ognjilo«, zato što ga nije konsultovao prilikom ulaska nemačkih trupa u Rumuniju - V.T.). Italijanski Generalštab se protivio ovoj avanturi, a Čano je smatrao da je to pravi politički momenat, jer ni Jugoslavija »neće mrdnuti«. Bugarska će, ako uđe u rat, ući na stranu Italije, a Grčka je izolovana. Ali Jugoslavija je morala »mrdnuti« makar samo iz jednog razloga - Soluna, jer je Solun za nju značio veoma važan izlaz, na more i na Zapad.*²³⁸

Definitivnu odluku za napad na Grčku Musolini je doneo 15. oktobra i naredio da otpočnu pripreme. On je o ovoj odluci obavestio Hitlera (koji tada nije bio za proširenje rata na Balkanu) u trenutku kada više nije bilo mogućnosti da se ovaj napad obustavi. Tada je odlučeno da napad počne 26. oktobra. ali je počeo dva dana kasnije zato što je grčka vlada odbacila italijanski ultimatum kojim je traženo da ustupi Italiji nekoliko strategijskih baza.

²³⁹

STAV JUGOSLOVENSKE VLADE PREMA
ITALIJANSKO-GRČKOM SUKOBU

U depeši od 28. oktobra Cincar-Marković je obavestio jugoslovenskog poslanika u Londonu da se Jugoslavija još nije opredelila u italijansko-grčkom ratu, tj. »da je naš stav u iščekivanju daljeg razvoja događaja, a naročito kakvo će držanje zauzeti Nemačka, Sovjetska Rusija, Bugarska i Turska«. Istom depešom traženo je od poslanika da dođe do što preciznijih informacija i da o tome najhitnije obavesti Cincar-Markovića...

Jugoslovenski poslanik u Londonu je istog dana kad je otpočeo rat sa Grčkom tražio od Ministarstva inostranih poslova instrukcije o stavu Jugoslavije prema italijansko-grčkom sukobu i dodao da se u Forin ofisu nada da će Jugoslavija u granicama koje nađe da su umerene podupreti Grčku i da se nikako neće pridružiti silama Osovine koje su napadači. Poslanik nije mogao da odgovori na pitanje kakav će biti stav jugoslovenske vlade, jer nije imao instrukcija, ali je izrazio svoje uverenje da Grčka nema čega da se boji, jer između dve zemlje postoji tradicionalno prijateljstvo. Saslušali su ga sa zadovoljstvom i napomenuli da će V. Britanija pomoći Grčku u granicama svojih mogućnosti.²⁴⁰

Ministarstvo vojske i mornarice je takođe 28. oktobra naredilo komandantu Treće armijske oblasti da prouči i pripremi koncentraciju trupa Vardarske divizijske oblasti u dolini reke Radike, da se pripremi smeštaj za obveznike koji će se 1, 5. i 8. novembra primiti sa teritorije Sumadijske i Moravske divizijske oblasti, da se forsira utvrđivanje na Strumičko-Radoviškom, Carevo-selskom i Krivopalanačkom pravcu, tj. prema Bugarskoj, i da se sa banskom upravom prouči i pripremi uzimanje talaca i konfiniranje viđenih i uticajnih, a nepouzdatih lica kada se to naredi.²⁴¹ Ovo naredjenje izdato je zbog bojazni od kooperacije Italije i Bugarske, a i zbog eventualnog zauzimanja Soluna pre Italijana.

Prema zabelešci ministra dvora Milana Antića na sastanku Krunskog saveta 28. i 31. oktobra i 1. novembra 1940. godine povodom napada Italije na Grčku, vođena je, navodno, sledeća diskusija:

Knez: Treba mobilisati na jugu. Ne možemo dopustiti da Italija uđe u Solun. Ovako se više ne može izdržati. Pod ovim uslovima nemoguće (je) živeti. Bolje poginuti, nego obraz izgubiti.

Cvetković: Ne možemo dopustiti da Italija dođe u Solun. Moramo se boriti, pa makar i podlegli. Mi ćemo se povući.

C. Marković: Lako je pobeći, a Sta ćemo sa onima koje ostavljamo. Protivan hitnim odlukama. Nije za mobilizaciju brzu (precrtano: makar). Nemačka je sa Italijom. Ne možemo ratovati sa njima.

G. Nedić: (koji je tog jutra i pre ovog sastanka bio sa g. Košićem kod g. C. Markovića): Pre svega treba videti šta misli Nemačka. Glavno je pitanje za nas šta ona misli. Mobilizacija nekih oblasti opasna, može nas uvesti u sukob.

Ja: Ne može se pretpostaviti da Nemačka nije iza svog jedinog ratnog saveznika Italije, bilo diplomatski bilo vojnički. Treba očekivati razvoj događaja. Dalji rat u Grčkoj i držanje Nemačke može u velikoj meri zavisi od engleske pomoći i držanja Turske. Treba malo sačekati, ne prenapliti. Turska treba pre nas da zauzme stav.

G. Košić čuti, ne uzima reč.

Knežje uznemiren. Želi da imamo više trupa na jugu. Ništa nije zaključeno, Knez vrlo deprimiran.

Sutra dan, prilikom mog jutarnjeg uobičajenog referata kaže:

Cvetković je jedini pravi Srbin. Kakvi su to denerali koji kukaju?!

Ponovo sam odgovorio da je prva stvar biti hladan i ne prenapliti.

»Od mene se ne muže tražili da napadam zemlju iprecrtano: svoje žene) moje žene. Grčka je naš saveznik-

»Niko ne misli da napada Grčku, ali svi smo složni u tome, da ne možemo imati Italiju u Solunu. Za samu Grčku je u krajnjoj liniji bolje da ima nas mesto Italije u Solunu«.

Dobili smo izveštaj od g. Gavrilovica iz Moskve o mogućnostima i hipotezama koje se otvaraju.

Odmah sam pozvao C. Markovića

Resili smo da g. Peric (direktor agencije »Avala« - V.T.) razgovara sa Griberom (predstavnik nernačke agencije DNB u Beogradu - V.T.), Bergerom Hribovščekom (nemački ataše za štampu u Beogradu - V.T.) kako oni gledaju na situaciju. Ovo zbog toga što je g. Griber na dan objave rata ital-grčkog odmah telefonirao g. Nedicu da cemo dobiti poziv da idemo na Solun.

G. Peric nam je referisao, da g. Griber smatra da bi trebali pokrenuti pitanje Soluna u Berlinu. Pita on šta čekamo:

Rešili smo da C. Mar. i g. Nedić sastave telegram za našeg vojnog izaslanika u Berlinu, da sondira teren u najvišim vojnim krugovima...

Rešeno je da se pojačaju trupe na Jugu i koncentrišu na grčkoj granici...²⁴²

O pripremama za zauzimanje Soluna vidi se u *Prilogu 4.*

Dopisnik Centralnog presbira iz Sušaka je 31. oktobra, kada se održavao sastanak Krunskog saveta, izvestio o demonstracijama u Rijeci protiv V. Britanije i Grčke. U tamošnjim dobro informisanim krugovima se ističe daje Jugoslavija bila pravovremeno obaveštena o predstojećim događajima prema Grčkoj i da preovladava mišljenje da će Jugoslavija ostati neutralna. Tvrdi se daje Italija ponudila Jugoslaviji da okupira Solun, ali daje ona to odbila i ocenjuje se da su povoljni odnosi između Italije i Jugoslavije, a govori se i o tome da predstoji sastanak Musolini-Cvetković.²⁴²

Zbog sve veće nernačke pretnje Srednjem istoku, italijanskog napada na Grčku, gubljenja nade da bi se Turska mogla navesti da se odrekne nezavisnosti i zbog opasnosti od nernačke invazije na Britanska ostrva, na sednici britanske vlade od 29. oktobra istaknuto je da ne treba gajiti iluzije o obimu pomoći koju bi V. Britanija mogla da pruži bilo kojoj zemlji, s obzirom na svoje veoma slabe snage.²⁴³

Ministar inostranih poslova Cincar-Marković je šifrovanim telegramom od 1. novembra obavestio jugoslovenskog poslanika u Londonu daje britanska vlada preko svog poslanika u Beogradu obavestila jugoslovensku vladu da je britanska vlada odgovorila grčkoj vladi da će Jugoslavija, u granicama svojih mogućnosti, pomoći Grčku i da neće dopustiti slobodan prolaz italijanskim i nemačkim trupama preko svoje teritorije. Pored toga britanska vlada je učinila korak u Sofiji i izrazila želju da Bugarska zauzme neutralno držanje u talijansko-grčkom sukobu. Cincar-Marković je odgovorio britanskom poslaniku da Jugoslavija ostaje uvek u stavu neutralnosti i pri odluci da brani granice od svakog napada.²⁴³ On je istog dana poslao sledeći šifrovani telegram str. pov. br. 3250 jugoslovenskom poslaniku u Londonu:

»Razvoj događaja u vezi sa grčko-talijanskim sukobom pratimo s naivećom pažnjom, ali i sa potrebnom hladnokrvnošću. Nastojavamo da se sukob ne proširi na ostali deo Balkana. Grci od nas nisu tražili drugo osim da ne dopustimo tranzit talijanskih trupa preko naše teritorije. Turci izjavljuju da neće intervenisati dok Bugarska ostane mirna. Bugari izjavljuju da se neće mešati u sukob.

Talijanska vlada pružila nam je detaljna obaveštenja odnosno akcije protiv Grka i dala nam prijateljska uveravanja što se tiče nas. Odgovorili smo da se naš prijateljski stav prema Italiji ne menja i izrazili nadu da ovaj sukob neće dovesti do daljih komplikacija.

Nemci su nam sa svoje strane najavili da ne žele proširenje ratnih komplikacija.

Prednje vam dostavljam isključivo radi vaše lične informacije.²⁴⁴

Ministar vojske i mornarice general Milan Nedić je 1. novembra uputio »Referat Nj. V. Knezu namesniku Pavlu i Ministarskom savetu«, u kojem opširno i veoma pesimistički iznosi situaciju u Jugoslaviji i svetu, tražeći da Jugoslavija prekine dotadašnju kolebljivu politiku i preporučuje daje najcelishodnije da pride silama Osovine. »Referat« generala Nedića od 1. novembra u celini je dat u Prilogu 5.

Pošto se sadržina ovog »Referata« unekoliko razlikuje od Memoranduma koji je Nedić - prema *Memoarima generala Simovića, II*, str. 47-48 - podneo vladi 5. novembra u pogledu okupacije Soluna, izgleda da se tu radi o dva dokumenta, bez obzira što je njihova sadržina više slična nego različita. Sutradan, 2. novembra, pozvan od kneza Pavla, Nedić je, u prisustvu Cvetkovića, usmeno izložio svoje gledište u vezi s memorandumom, dodajući nova objašnjenja u pogledu nespremnosti Jugoslavije za rat protiv sila Osovine. Memorandum je sadržavao spoljnopolitičke ideje Ljotića, s kojim je Nedić održavao prisne veze. Pošto su tom prilikom utvrđene Nedićeve veze sa Ljotićem, kao i to da se Ljotićev Bilten štampa u štampariji Ministarstva vojske, Nedić je 7. novembra smenjen i interniran, Ljotićev »Zbor« zabranjen, Ljotić stavljen u kućni pritvor, a članovi »Zbora« uglavnom su pohapšeni, jer su ondašnje policijske vlasti tvrdile da Ljotić sa vodećim članovima svoga »Zbora« i Nedić sa jednom grupom oficira pripremaju zaveru da u danom momentu izvedu državni udar i sami dođu na vlast. Smenjivanju je, svakako, doprinelo i to što je knez Pavle smatrao da je jedino on pozvan da vodi spoljnu politiku Jugoslavije i nije hteo da dozvoli svom ministru vojske da se meša u njegovu kompetenciju. Na mesto smenjenog Nedića za ministra vojske i mornarice postavljen je reaktivirani general Petar Pešić.²⁴⁵

Povodom italijanskog napada na Grčku jugoslovenska vlada je 2. novembra 1940. dala sledeću izjavu:

»Još pre početka sadašnjeg rata u Evropi Jugoslavija je dosledno sprovodila na Balkanu i u Podunavlju jednu konstruktivnu politiku mira ulažući sve napore da na prvom mestu stvori dobre i prijateljske odnose sa svim susednim zemljama, a naročito sa dvema susednim velikim silama, Nemačkom i Italijom.

Kada je izbio sukob između velikih sila, Jugoslavija je *odmah objavila striktnu neutralnost* koja nije bila uslovljena ničim drugim sem poštovanjem njene nezavisnosti i bezbednosti njenih granica. Lojalnim sprovođenjem ovakve politike, Jugoslavija je najbolje služila životnim interesima svoga naroda, a s druge strane odgovorila je potpuno i svojim dužnostima korektnog susedstva, na čemu je ne jedanput dobila kategorična i otvorena priznanja Berlina i Rima.

Poslednji sukob između Italije i Grčke, koji Jugoslavija duboko žali, jer je u iskrenim prijateljskim odnosima s obema zemljama, preneo je rat na Balkan, te je razumljivo što Jugoslavija mora pratiti sa najvećom pažnjom novostvorenu situaciju, ulažući i dalje svoje snage da se sačuva mir. S obzirom na svoje dosadašnje držanje, Jugoslavija se nada da daljim razvojem događaja na Balkanu njeni interesi neće biti ugroženi ni sa koje strane.«²⁴⁶

Napomena: Toga dana (2. novembra) *Ministarstvo vojske i mornarice* sa Str. pov. Dj. br. 10721 izdalo je naređenje da se pozovu na vežbu oficiri, obveznici i popisna stoka i vozila za četiri pešadijska i jedan artiljerijski puk do punog brojnog stanja predviđenog ratnom formacijom pomenutih pukova sa detaljnim uputstvima za aktiviranje.³⁴⁷

Posle sastanka Krunskog saveta, a na osnovi njegove odluke, ministar dvora Milan Antić uputio je Cincar-Markovića i generala Nedića da pošalju telegram jugoslovenskom vojnom atašeu u Berlinu, pukovniku Vauhniku, da ispita kako bi nemačka vojno vodstvo verovatno reagiralo ako bi jugoslovenske snage zauzele Solun. U međuvremenu Jugoslavija bi koncentrisala trupe na jug ka gr-

čkoj granici. Telegram koji je primio 1. novembra izgledao je čudnovat Vauhniku i po opširnosti i isticanju važnosti Soluna za Jugoslaviju sa vojnog i ekonomskog gledišta i po tome da prisilnište mogu zauzeti Italijani ili Bugari. Dolazio je od ministra vojske, a ne od pretpostavljenog načelnika Glavnog generalštaba; telegram je imao nevojnički, politički ton i bio je sastavljen protiv svih pravila šifre. Ukoliko je vreme više proticao, telegram je Vauhniku postojao sve sumnjiviji, jer se ni jedan kasniji telegram iz Glavnog generalštaba nije pozivao na njega.²⁴⁸

Preko veze u Političkoj sekciji nemačke tajne policije (Gestapo) Vauhnik je saznao, pre no što je telegram stigao, da su članovi Srpskog kulturnog kluba tražili prećutno odobrenje jednog plana da Jugoslavija uzme Solun kad kralj Petar postane punoletan, ali do tada Nemci nisu pokazivali interesa da nešto učine po tom zahtevu. *Kad je došao kod Iva Andrića* (jugoslovenskog poslanika u Berlinu - V. T.) *po pitanju zauzimanja Soluna, Andrić je praskao od ljutine. »Predlog je akt izdaje prema Grčkoj, saveznici Jugoslavije«, uzviknuo je poslanik.* Ali Vauhnik je ipak tražio sastanak sa političkim predstavnikom nemačke Vrhovne komande. Primili su ga šef Obaveštajne službe general Kvenč (Ouentzsch) i oficir za vezu sa stranim vojnim izaslanicima pukovnik Melentin (Mellenthin von), rekao im je da daje Jugoslavija u vezi sa italijansko-grčkim ratom zainteresovana za Solun i da se boji da bi moglo doći do sukoba između Jugoslavije i Italije ako bi Italija okupirala pristanište, zato bi bilo korisno da Nemačka savetuje Italiji da bude umerena. Naglasio je da je Jugoslavija zainteresovana za Solun i daje spremna da se umeša ako Italijani pokušaju da ga zauzmu. Odgovorili su mu da Vrhovna komanda ništa ne zna o ma kakvom planu koji se odnosi na Solun i da će o tome obavestiti Ministarstvo inostranih poslova. Vauhniku je bilo jasno da će Kvenč preneti razgovor Ministarstvu inostranih poslova i da će ono izvestiti italijansku vladu preko njenog ambasadora u Berlinu. Iako je Vauhnik obavestio Beograd da se nadležne ličnosti za rešavanje ovog pitanja ne nalaze u Berlinu i savetovao da se ne žuri, zvanični krugovi iz Beograda su insistirali da Nemci odgovore na njegovo pitanje i da hitno dođe u Beograd sa svojim izveštajem. Pošto su Grci prešli u ofanzivu, Vauhnik je telefonom upitao Melentina da li zbog razvoja događaja na grčkom frontu treba odustati od pitanja Soluna, a Melentin je odgovorio da je pitanje Soluna stvar italijanske vlade i da se nemačko Ministarstvo inostranih poslova još nije o tome konsultovalo sa Vrhovnom komandom. Vauhnik je tada nagovorio grčkog vojnog atašea u Berlinu pukovnika Legorisa da kaže italijanskom vojnom atašeu u Berlinu generalu Marasu (Marass Elisio) da je čuo iz Ankare da Jugoslavija namerava da interveniše ako Italija ne povuče svoje trupe sa Grčke teritorije. General Maras bio je prijateljski raspoložen prema Vauhniku i rekao mu da je antifašista i da i on i njegove kolege ne vole Nemce. Pravi cilj italijanskog rata u Grčkoj je da se spreči Nemačka da se učvrsti u Sredozemlju, pa bi usijanim glavama u Beogradu preporučio da ne diraju solunsko bure baruta. U razgovoru sa pukovnikom Melentinom Vauhnik je rekao da Solun više nema stvarnog značaja pošto Grci isteruju Italijane iz svoje zemlje, što je Melentin nelagodno primio.²⁴⁹

General Simović o sednici Krunskog saveta i ulozi pukovnika Vauhnika kaže:

Kad je Italija napala Gr. ku 28. oktobra IV4U. kne/ Pavle, bojeći se da nas Italija ne preduhitri, održao je u Belom dvoru sastanak na kojem je raspravljano o napadu Italije na Grčku. Na ovome sastanku doneta je odluka da se izvrši okupacija Soluna i da se u tom

cilju trupe na jugu pojačavaju i koncentrišu na grčkoj granici. Da bi se izbegle komplikacije sa Italijom, na čije se brzo nadiranje ka Solunu računalo, odlučeno je da se prethodno dobije saglasnost i odobrenje Hitlera. Ministar vojske, u sporazumu sa ministrom spoljnih poslova, imao je da uputi naređenje vojnom izaslaniku u Berlin da se o tome obavesti u najvišim nemačkim vojnim krugovima i izdejstvuje to odobrenje. On, (Nedić), naredio je vojnom izaslaniku u Berlinu generalštabnom pukovniku Vlad. Vauhniku da Nemcima iznese sledeću sugestiju: u cilju sprečavanja iskrcavanja Engleza u Solunu i dolaska na Balkan, da Jugoslavija okupira Solun. Nemci su, međutim, odbili da o tome pregovaraju i uputili su Jugoslaviju da se po tom pitanju sporazume sa Italijom. Nije poznato, da li su kakvi pregovori vođeni sa Italijom i da li je i kakav sporazum postignut. Ako su ti pregovori vođeni, oni su vođeni u najvećoj tajnosti, verovatno preko našeg ambasadora u Rimu Boška Hi istica> brata supruge Milutina Nedića».²⁵⁰

MISIJA DANILA GREGORICA I PUKOVNIKA VAUHNKA U BERLINU

Pošto su Nemci posle pada Francuske zaplenili dokumenta koja su kompromitovala neutralni stav jugoslovenske vlade, odnosi sila Osovine sa Jugoslavijom su toliko ohladneli da je predsednik vlade Cvetković smatrao da ih treba ponovo oživeti i mimo diplomatske linije, naročito posle ulaska nemačkih trupa u Rumuniju. Zato je naredio Gregoriću da se sastane sa fon Herenom.^{250 11}

Dr Danilo Gregoric (direktor lista »Vreme« u Beogradu i istovremeno dugogodišnji nemački agent u Beogradu za vreme vlade Cvetković-Maček, tajni putujući ambasador predsednika vlade Cvetkovića) sastao se sa nemačkim poslanikom u Beogradu fon Herenom 2. novembra, koji mu je tom prilikom izjavio da nemačka vlada želi da se održi mir na Jugoistoku, ukoliko sa te strane ne bi zapretio britanski napad, čudeći se zašto se Jugoslavija još nada u britansku pobedu. Jugoslavija bi mogla da poboljša svoje odnose s Nemačkom, pošto Nemačka prema njoj nema teritorijalnih pretenzija, kao što ih imaju njeni drugi susedi. Gregorić je pitao kakvoj bi se naknadi Jugoslavija mogla nadati u slučaju da izađe iz svoje neutralnosti i priđe Osovini, napominjući da je za nju Solun od najveće važnosti, pošto je od predsednika vlade Cvetkovića bio ovlašćen da saopšti fon Herenu, kao svoje lično mišljenje, da bi Jugoslavija za Solun otvoreno pristupila antibritanskom bloku. Pošto je Gregorić bio pozvan da poseti Berlin, Cvetković ga je ovlastio da to može saopštiti i u Nemačkoj.²⁵¹

Prema zadatku koji je dobio »da ispita nemačko vojno vodstvo o verovatnoj reakciji na jugoslovenski ulaz u Grčku u pristanište Solun«, Vauhnik je 4. novembra u 19 časova telefonom javio:

1) da je po postavljenom pitanju upoznao jednog generala iz Vrhovne komande, koji je odgovorio da to pitanje u prvom redu interesuje Italiju i da je Nemačka tek u drugom redu zainteresovana;

2) da Nemačka taj problem nije proučavala i da će se on nametnuti tek onda kad italijanski uspesi budu pozitivni i da će zbog toga to pitanje predložiti na višem mesiu (Herstelle) i.

3) da ce se Nemci, prema Vauhnikovom mišljenju, morati pozabaviti tim problemom, jer će morati i oni tu učestvovati (svakako radi ugleda Osovine)²⁶²

BOMBARDOVANJE BITOLJE SMENA MINISTRA VOJSKE I MORNARICE GENERALA MILANA NEDJICA

Kad se Vauhnik spremio da otputuje u Beograd sa izveštajem, poslanik Andrić mu je javio daje knez Pavle razrešio dužnosti generala Nedića, tvorca pla-

na za zauzimanje Soluna. Njegov prethodni razgovor sa Nemeima imao je niz reakcija. Kao da su odgovarali na njegove manevre, italijanski avioni su 5. i 6. novembra bombardovali Bitolj. Na pitanje kneza Pavla zašto nije uputio avione da spreče bombardovanje jugoslovenskog tla i zašto nije preduzeo odgovarajuće mere, Nedić je odgovorio da je Jugoslavija došla u situaciju kad bi morala zauzeti svoj stav, jer vlada više ne sme oklevati. Ako bi Jugoslavija ustupila jedan mali deo svoje teritorije Nemačkoj, rekao je knezu Pavlu, Osovinu bi spasla ostalo. (O Nedićevom mišljenju, a verovatno i odgovoru šire je izneto u njegovom već pomenutom Memorandumu od 1. novembra - *Prilog 5*).

»To je besmisleno, rekao je knez Pavle, Nemačka nije nikad tražila jugoslovensku teritoriju i Jugoslavija ne bi ništa ustupila«. Sa iznenađujućom otvorenošću Nedić je izrazio mišljenje da je Jugoslavija imala veštu diplomatiju i politiku ne bi joj bila potrebna vojska. Kad je to čuo, knez Pavle je zatražio da podnese ostavku.²⁵³

Direktor Obaveštajne uprave Glavnog generalštaba upitao je 5. novembra Vauhnika da li je o pitanju Soluna upoznat nemački vojni izaslanik i da li je po tom pitanju preduzeto potrebno diplomatskim putem u Rimu i Berlinu. Vauhnik je odgovorio da će o tome dobiti odgovor »tek kad dođu šefovi s fronta, a oni dolaze u Berlin obično jedanput nedeljno« i dodao »da su Nemci dezainteresovani za italo-grčki sukob i čak im je prijatno što Italijanima ide rđavo«. ²⁵⁴

REAKCIJA MINISTRA VOJSKE I MORNARICE I JUGOSLOVENSKE VLADE NA BOMBARDOVANJE BITOLJA

Posle bombardovanja Bitolja 5. i 6. novembra, *Ministarstvo vojske i mornarice* je sa Str. Pov. Đ. Br. 10814 od 6. novembra naredilo da se iz ratnih jedinica, imenovanih u 10 pregleda, pozove na vežbu svo ljudstvo, stoka i vozila koji su raspoređeni po ratnom rasporedu u njih, tj. *da se aktiviraju* (podvučeno u originalu), s tim da prvi dan aktiviranja bude 12. novembar. Zatim su detaljno izložena uputstva za sprovođenje aktiviranja.²⁵⁵

Ministar inostranih poslova Cincar-Marković je 7. novembra 1940. šifrovanim telegramom Str. Pov. br. 3321 dao instrukciju jugoslovenskom poslaniku u Londonu da preda verbalnu notu britanskoj vladi povodom bombardovanja Bitolja 5. novembra. U noti se, između ostalog, kaže:

»... Na osnovu utvrđenih činjenica Kraljevska vlada sa velikim žaljenjem konstatuje da je jugoslovenska neutralna teritorija povredena od strane oružanih snaga jedne od zaraćenih sila koje se nalaze vojnički angažovane na grčko-albanskoj granici prema Bitolju. tada anketa koja je naređena još nije utvrdila pripadnost aviona. Kraljevska vlada smatra da ne bi odgovarala svojim međunarodnim i nacionalnim dužnostima ako protiv ove povrede, ma sa koje strane ona dolazila, ne bi protestovala najenergičnije.

U isto vreme Kraljevska vlada smatra za svoju dužnost da upozori zaraćene strane čije snage operišu na ovom sektoru na neželjene posledice koje bi ponavljanje ovakvih incidenata moglo da proizvede i izražava nadu da će zaraćene strane preduzeti sve potrebne mere kako se ne bi ovakvi incidenti više ponavljali. . .«²⁵⁶

Karakteristično je da ovakva nota nije upućena prvenstveno italijanskoj vladi, nego tek 9. novembra kada je izdato zvanično saopštenje, iako je bilo očigledno da su bombardovanje izvršili italijanski avioni.

Cincar-Marković je 8. novembra šifrovanim telegramom Str. Pov. br. 3325 poslao naknadno uputstvo jugoslovenskom poslaniku u Londonu da prili-

kom predaje note o bombardovanju Bitolja obavesti »tamošnju vladu da ćemo o tome koraku kod triju vlada izdati sutra 8. ovog meseca uveče u Beogradu jedno saopštenje, a radi obaveštenja i umirenja naše javnosti«. ²⁵⁶»

Ministarstva vojske i mornarice je 5. novembra sa Str. Pov. Dj. Br. 10871 naredilo komandantu vazduhoplovstva vojske da »pored upućene stručne komisije, odmah još danas uputi drugu stručnu komisiju najboljih svojih stručnjaka da bi se lažno i objektivno utvrdilo poreklo bombi kojima je iz stranih aviona bombardovan Bitolj«. ²⁵⁷ (Ova druga komisija je istog dana utvrdila da su Italijani bombardovali Bitolj (AR 1941, ZD, I dok! 302, str. 897-900; AVII, F-17, reg. br. 36/2-3, K. 11.). Interesantno je da je jugoslovenska vlada još 6. novembra znala da su italijanske vazduhoplovne snage izvršile bombardovanje. (AR 1941, ZD, I, dok. 298, str. 890, prim. 3).

Jugoslovenska vlada je 9. novembra povodom bombardovanja Bitolja izdala sledeće zvanično saopštenje:

Olasce smo iza objavimo sledeće službeno saopštenje: Povodom bombardovanja Bitolja, u očekivanju završetka ankete koja je u loku. Kraljevska vlada učinila je potreban korak kod vlada u Atini, Rimu i Londonu i izložila je ovaj slučaj povrede jugoslovenske teritorije od strane oružanih snaga jedne od zaraćenih sila koje su vojnički angažovane na grčko-albanskoj granici.

Kraljevska vlada upozorila je zaraćene strane na neželjene posledice koje bi ponavljanje ovakvih incidenata moglo proizvesti i izrazila je nadu da će se od njihove strane preduzeti potrebne mere. kako se takvi incidenti ne bi ponovili

Kraljevska vlada rezervisala je sebi pravo da na osnovu rezultata ankete naknadno formuliše zahteve za pravičnu naknadu lične i materijalne štete koja je ovim bombardovanjem prouzročena«. ²⁶⁸

Cincar-Marković je 14. novembru 1940. godine šitrovanim telegramom Str. pov. br. 3411, radi lične orijentacije, obavestio jugoslovenskog poslanika u Londonu da je

»na osnovu iskaza očevidaca i ekspertize neeksploziviranih bombi, anketna komisija utvrdila je da su bombardovanje Bitolja izvršili italijanski avioni. O ovom rezultatu ankete upoznali smo talijansku vladu 12. ovog meseca. L! noti izjavili smo da smatramo da je do ovog incidenta došlo usled zabune. Tražena je pravična odšteta. Grof Cano izjavio a) da nije znao da su talijanski bombarderi bombardovali Bitolj i b) da će se obavestiti kod komande avijacije. U svakom slučaju, rekao, v) to se moglo dogoditi samo nenamerno i izjavio g) da će talijanska vlada uložiti svu svoju volju da se ovo izgladi«. ²⁶⁹

Ubrzo posle bombardovanja Bitolja od strane italijanskih aviona, *mađarski ministar inostranih poslova Čaki. u razgovoru sa šefom jugoslovenskog Centralnog presbiroa od 11. novembra, uglavnom je rekao da je italijansko-grčki sukob izazvao tešku situaciju, da mu je poznato šta Solun znači za Jugoslaviju ako ga Italija zauzme i da će Nemačka intervenisati ako se Italija tamo zaplete. U Mađarskoj vlada uverenje da će male države hiti likvidirati jedna za drugom i pita se na koju je sada red. Nije mu ni malo prijatno što su Nemci ušli u Rumuniju, ali da tamo nema mnogo njihovih trupa. Uveren je da Nemačka želi mir na Balkanu, jer bi rat izazvao nedogledne komplikacije. Zato je upozorio svog ličnog prijatelja bugarskog poslanika u Budimpešti da paze šta rade. Smatra da Italija nema nameru da provocira Jugoslaviju. Naglasio je da u karakteru naroda Jugoslavije i Mađarske, u njihovoj kulturi, privrednim i političkim interesima ima mnogo zajedničkog i sličnog što ih približuje i »surova stvarnost upućuje jedne na druge«.*

*Sef jugoslovenskog Centralnog presbiroa ovako je sažeo razgovor sa Čaki-
je m:*

»Veliki pesimizam u pogledu položaja Mađarske u daljem razvoju ratne situacije, odsustvo svakog oduševljenja za Nemačku i Italiju i težnja za približavanje sa Jugoslavijom.

radi osiguranja jedine preostale linije sa spoljnim svetom: Budimpešta - Beograd - Sofija - Istambul».⁶⁰

STAKICEVA MISIJA U RIMU

Posle bombardovanja Bitolja knez Pavle je dao nalog ministru dvora Milanu Antiću da u Rim, u tajnu-poverljivu misiju, pošalje advokata dr Vladislava Stakića, stalnog pravoastupnika italijanskog poslanstva u Beogradu, sa zadatkom da kao izaslanik jugoslovenske kraljevske kuće pregovara sa italijanskom vladom o zbližavanju sa Italijom. Stakić se, po nalogu ministra dvora Milana Antića, 11. novembra u Rimu sastao sa grofom Čanom i predložio mu da se povedu pregovori za međusobno zbližavanje dveju zemalja u duhu Beogradskog pakta. Sem toga, Stakić je imao zadatak da ispita da li ili ne Italija još smatra daje na snazi Beogradski sporazum iz 1937. i da li taj sporazum još predstavlja osnovu italijanske politike prema Jugoslaviji.

Pod utiskom neuspeha u Grčkoj (jer su grčke snage u protivnapadu u to vreme prešle na albansku teritoriju) i uviđajući da bi napad na Jugoslaviju bio težak, italijanska vlada je bila sklona da razgovara.²⁶¹

Na prvom sastanku sa grofom Čanom razgovaralo se o međusobnim garantijama, o demilitarizaciji Jadrana, o savezu. O tim razgovorima, dr Stakić je izneo sledeće:

»Cano mi je saopštio da je Musolini u svemu saglasan sa onim što mu je on već izjavio i daje ovlašćen da u ime Musolinija učini sledeću deklaraciju u Beogradu: »Moćna i jaka Jugoslavija potrebna je Italiji. Italija smatra korisnim dalje produbljivanje prijateljskih veza sa Jugoslavijom. Ti odnosi treba da uzmu karakter saveza«

Kad se vratio u Beograd, Stakić je izvestio ministra dvora Antića o toku pregovora i italijanskim predlozima. Predloži Rima nisu povoljno primljeni u Beogradu, a naročito neraspoloženje je izazvala želja Italije da se demilitarizuje jadranska obala. Čano je dodao da Jugoslavija ne treba da se plaši Italije, jer njene ambicije se protežu južno od Albanije. Italija neće da okupira Solun ni privremeno ni stalno. Na Stakićevo pitanje protiv koje sile bi bio upravljen budući italijansko-jugoslovenski savez (sporazum), Čano je odgovorio: »Ja znam gledište kneza Pavla i ne tražim savez protiv Engleske. Međutim, ne bi li on bio koristan protiv Sovjetskog Saveza? - »A možda jednog dana protiv Nemačke, takođe?« - upitao je Stakić. »Možda« - odgovorio je Čano sa osme! om.²⁶² Jugoslavija je odbacila Čanovu sugestiju, jer bi po rečima kneza Pavla takav savez oduzeo Jugoslaviji suverenitet, a u zamenu ne bi ništa dobila. Zabrinuti Čano oputovao je u Obersalzburg (Obersalzberg) na razgovor sa Hitlerom,²⁶³ gde su se već sastali 18. novembra.

SASTANAK HITLER - CANO U OBERSALZBERGU I BEČU I HITLER - TELEKI U BEČU

Na sastanku sa Čanom u Obersalzburgu 18. novembra. Hitler je izložio nepovoljnu situaciju u Sredozemnom moru, jer su Britanci zauzeli Krit i druga grčka ostrva i tamo izgradili vazduhoplovne baze i nameravaju da izgrade tri aerodroma u Trakiji i dva u blizini Soluna. Zatim je naglasio da Nemačka neće moći da pruži nikakvu pomoć, a ako bi se htelo da se izvrši napad na Britance u Grčkoj, to bi se učinilo samo u slučaju kad bi se za tu svrhu raspolagalo jakim

snagama, a za to bi trebalo dosta vremena. Sem toga, izgleda da je Bugarska sada manje nego ikad voljna da pristupi Trojnom paktu, a Rusija je pokazala značajno interesovanje za Balkan na berlinskim razgovorima sa Molotovom. Pored toga, napomenuo je da će razvoj prilika u Grčkoj slabo uticati na Tursku da se približi Osovini i da reagovanje Jugoslavije do sada nije bilo moguće utvrditi. Postoje izložio što treba preduzeti u Sredozemnom moru, Hitler je nastavio da treba pojačati napore da se ruske aspiracije na Balkanu skrenu i orijentišu ka jugu, da sa Turskom treba tražiti sporazum, da Mađarska mora dozvoliti prolaz dopunskih nemačkih trupa u Rumuniji i da Rumunija mora preduzeti mere za njihovo snabdevanje. Naglasio je da bi Nemačka odlučno napala britanske snage ako bi se utvrdile u Grčkoj, i to snagama iz Rumunije preko Bugarske, no da se u tom pogledu ništa ne može uraditi pre proleća zbog vremenskih i terenskih uslova i nedostatka pogodnih puteva pravcem sever-jug, od kojih jedan prolazi oko 10 km od jugoslovenske granice, tako da prevoženje trupa tim pravcem zavisi od stava Jugoslavije. U vezi sa tim, upitao je grofa Čana direktno šta je Italija spremna da da u cilju neutralisanja Jugoslavije, dodajući da joj treba ponuditi garantiju njene teritorije i obećati Solun, pa će ona, za uzvrat, pristati na demilitarizaciju jadranske obale.

Čano je na Hitlerove primedbe pokušavao da neuspeh protiv Grčke objasni taktičkom greškom italijanske operativne komande. Izrazio je saglasnost sa Hitlerovim mišljenjem, dodajući da konačna odluka zavisi od Musolinijevog odgovora, da Musoliniju neće biti lako da čini ustupke Jugoslaviji, zato što on »ne može da trpi Jugoslovene«. Na to je Hitler rekao daje i on primoran da održava odnose sa zemljama koje mu nisu prirasle za srce. Zatim je Čano obavestio Hitlera daje jedan jugoslovenski advokat (Stakić - prim. V. T.) kao izaslanik ministra dvora Antića došao u Italiju da traži razgovor između njega (grofa Čana) i Antića. Pošto gaje (grofa Čana) Musolini ovlastio da razgovara sa Antićem, zaključuje daje Musolini spreman da prihvati Hitlerove predloge u pogledu postupka sa Jugoslavijom. On će obavestavati Hitlera o daljem razvoju pregovora sa Jugoslavijom, a ako ne postigne nikakav kontakt sa Beogradom, onda neka Nemačka stupi u dodir sa Jugoslavijom za svoj račun. Hitler je odgovorio daje spreman da tako postupi i da će se prilika za slanje tajnog izaslanika ukazati kad Nemačka bude htela da ispita kakav stav Jugoslavija namerava da zauzme u italijansko-grčkom ratu, a posebno kakav značaj u vezi s tim treba pridati mobilizacijskim merama jugoslovenske vojske. Završetak grčkog rata svakako bi bio ubrzan ako bi Jugoslavija sadejstvovala.

Na kraju ovog dugog razgovora (iz kojeg su izvodno dotaknuta samo neka pitanja) Hitler je rekao grofu Čanu da će Dućeu napisati pismo u kome će izložiti ideje o kojima je diskutovano i predati ga grofu Čanu možda i pre 20. novembra.²⁶⁴

Hiller je 20. novembra ponovo primio grofa Čana u Beču. Tom prilikom Čano je izvestio Hitlera da je Musolini potpuno saglasan sa Hitlerovim predlozima u odnosu na Jugoslaviju. Ako se Jugoslavija pridobije za sadejstvo, obračun sa Grčkom mogao bi se izvršiti za nekoliko nedelja. Knez Pavle će sigurno zauzeti pozitivan stav, jer mu kroz osam meseci ističe namesništvo, a i njegovi ličiti interesi su povezani sa Italijom (deo novca investirao je u Italiji i kupio vilu u Firenci, gde će se »posvetiti svojim umetničkim ambicijama«). »Hitler je napomenuo da će knez Pavle otići sa svog položaja kao veliki državnik ako bi Jugoslavija dobila Solun pod njegovim namesništvom« i dodao da postoji mogućnost i da

se ne povuče sa položaja, jer je poznato »da je kneginja Olga vrlo ambiciozna i sigurno bi volela da se ove aspiracije podrže«.^{26*}

Boraveći u Beogradu i Zagrebu, navodno službeno radi ispitivanja nemačko-jugoslovenske privredne saradnje, *nemački ambasador u Rimu Ulrih fon Hasel* (Hassell Ulrich von) u svom izveštaju od 16. novembra 1940. godine najpre je dosta objektivno opisao unutrašnjepolitičku situaciju u Jugoslaviji, ističući svoje utiske o veoma lošim odnosima između Srba i Hrvata. U vezi sa spoljnopolitičkim položajem Jugoslavije, Hasel kaže daje na svim stranama zapazio strahovanje od italijanskih pretenzija i zbog toga želju za jači naslon na Nemačku kao garantiju i prepreku tim italijanskim pretenzijama.

»U ovoj zamršenoj situaciji pogledi Srba i Hrvata upravljaju se prema Nemačkoj. Ministar Korošec, slovenački voda sada takođe javno zastupa nemački pravac, ali je sigurno da je intimno neprijatelj Nemaca, naročito zbog toga što se plaši od nemačkih aspiracija na slovenačke oblasti. Srbi, Slovenci i Hrvati jedinstveni su u želji da Nemačka zaštiti Jugoslaviju od italijanskog napada. Prema njihovom mišljenju, jedna energična reč Nemaca bila bi dovoljna da spreči taj napad. Ali to bi bilo moguće ako se Jugoslavija bezrezervno stavi na stranu Osovine, no možda je sada već suviše kasno posle svega što se dogodilo (verovatno misli na stupanje Italije u rat protiv Grčke - V. T.). U stvari, Hrvati bi u svakom slučaju gotovo jednoglasno pretpostavili priključenje Nemačkoj, npr kao Slovačka, svakom povezivanju s Italijom, a nije mali broj onih koji bi ovakvo rešenje više voleli nego nastavljanje veza s Beogradom.«

Dalje Hasel kaže: »Ali pored ove težnje za oslon na Nemačku, *ljubav prema Nemačkoj niti je široko rasprostranjena ni duboka* (podvukao V. T.) zbog loga što je Nemačka u savezu s Italijom, zbog secanja na nemačko zauzimanje Praga koje je ljude oneraspoložilo i učinilo nepoverljivijim, prvenstveno u Sloveniji, ali i u Srbiji i Hrvatskoj, kao i zbog zbivanja u Rumuniji (verovatno se odnosi na ulazak namečkih trupa u Rumuniju 4. oktobra 1940. godine, kao i na to što je Rumunija 30. avgusta iste godine, pod pritiskom Nemačke, morala da ustupi 2/3 Transilvanije Mađarskoj - V. T.) i drugih događaja slične vrste. Takođe postoji živa zabrinutost zbog privredne eksploatacije monopolišćkim položajem Nemačke...«^{26b}

Hitler je 18. novembra pozvao Mađare i Rumune da pristupe Trojnom paktu. On je u Berghofu u tajnosti primio bugarskog kralja Borisa, da bi ga nagovorio da i on prihvati takvu odluku i odmah zatim i italijanskog ministra inostranih poslova da ispita mogućnost da zainteresira Beograd za operacije protiv Grčke, uz granciju sila Osovine za nepovredivost granica Jugoslavije, prepuštanje Soluna Jugoslaviji i demilitarizaciju jadranske obale. Hitler je rekao: »Siguran sam da možemo imati Jugoslaviju sa nama... Jugoslavija će imati Solun, Bugarska izlaz na more, a Italija čitav ostali deo Grčke«. Tako se počela stvarati prava konkurentska utakmica oko toliko »nepouzdanе Jugoslavije«. Oba konkurenta, Italija i Nemačka, već su bila uspostavila zvanične kontakte sa Beogradom i nastojala da u tajnosti drže svoje karte da bi ih odigrali svaki za sebe u vlastitu korist. Jugoslovenski upravljači su ih koristili da izigravaju sile Osovine jednu protiv druge.²⁶⁵

Cincar-Marković je takođe 18. novembra sa Str. Pov. br. 3460 dao uputstvo jugoslovenskom poslaniku u Londonu da zbog sve češće povrede jugoslovenske državne teritorije učini korak kod tamošnje vlade, »moleći je da izda najstrožija naređenja svojim avijatičarima da ni po koju cenu ne vrše nadletanje naše teritorije«, kao i da ovom prilikom izjavi »da se sličan korak čini u Londonu, Atini i Rimu«. Zatim mu je *opet 22. novembra* šifrovanim telegramom Pov. br. 32202 dao nalog da »notifikuje tamošnjoj vladi i telegramom izvesti o učinjenom« daje Kraljevska vlada, u cilju suzbijanja preleta stranih aviona preko jugoslovenske teritorije, odlučila da pored dosad zabranjenih zona proglasi još kao zabranjena zona cela teritorija južno od linije: Ruj planina (južno od Pirota) - Leskovac - Brus - Užička Požega - Višegrad - Sarajevo -

Djevrške (37 km istočno od Biograda na moru) i da se nad ovom zonom zabranjuje svaki prelet svima stranim avionima^{265*}

U odgovoru britansko Ministarstvo inostranih poslova je 25. novembra naglasilo da »nijedan britanski aeroplan nije leteo nad jugoslovenskom teritorijom izuzev jednog bombardera koji je, usled rđavog vremena, slučajno prešao jugoslovensku teritoriju i srušio se kod Danilovgrada«. Vlada je ponovila naređenje da se ne sme leteti nad jugoslovenskom teritorijom, ali da uvek ostaje mogućnost, naročito usled rđavih vremenskih prilika, da po neki aeroplan slučajno pređe jugoslovensku granicu.^{265b}

Koliko je Hitler bio zabrinut, a i ogorčen zbog stanja na grčko-italijanskom frontu i nepovoljne situacije koja proizilazi iz te Musolinijeve avanture može se reljefno videti iz pisma koje je 20. novembra 1940. godine uputio Musoliniju. U tom pismu Hitler, između ostalog, doslovno kaže:

»... Kad sam Vas zamolio da me primite u Firenci (sastanak je održan 26. oktobra - V. T.),dao sam se na put u nadi da ću Vam izložiti svoje poglede prije nego Sto otpočne sukob s Grčkom. koji je prijetio da će izbiti, a o kojem sam bio obaviješten samo površno. Htio sam Vas u prvom redu obavijestiti, da malo odgodite tu akciju, do, možda, pogodnijeg vremena, a u svakom slučaju do predsjedničkih izbora u USA. Htio sam Vas specijalno uvjeriti u potrebu, da ne preduzimate tu akciju prije nego što pođe za rukom munjevito zauzimanje otoka Krete (Krita) . Situacija, kakva je danas, povlači za sobom najteže psihološke i vojno-strateške posledice, i zbog toga je neophodno da je potpuno osvijetlimo...«

Pošto je naširoko izneo psihološke i vojno-strategijske posledice, Hitler je izneo koje mere političkog i vojno-strategijskog karaktera treba preduzeti. Ovde će se u izvodu izneti samo mere političkog karaktera. Te mere su:

a) Treba smjesta uvjeriti Španjolsku (Španija - Reino de Espana) u potrebu da odmah uđe u rat Najraniji datum, koji bi mogli odrediti za španjolsku efektivnu intervenciju, bio bi za šest tjedana. Intervencija Španjolske mora nam poslužiti da zauzmemo Gibraltar, zatvorimo tjesnac i prebacimo bar jednu ili dvije divizije u španjolski Maroko, da nas štite od eventualnosti da Francuzi zataje u Maroku ili u preostalom dijelu sjeverne Afrike...

b) Moramo poduzeti sve moguće, da pažnju Rusije odvratimo od Balkana i da je skrenemo prema Istoku.

c) Moramo nastojati, da dodemo do nekog sporazuma s Turskom, da tako otklonimo turski pritisak na Bugarsku.

d) Moramo nagovoriti Jugoslaviju, da promijeni svoju sadašnju politiku i zainteresirati je za stvarnu suradnju s nama. da bi riješili grčko pitanje. Bez garancija s jugoslavenske strane uzaludno je pokušati operacije na Balkanu. One bi bile osuđene na neuspjeh. (Podvukao V. T.).

e) Mađarska mora odmah dopustiti tranzit znatnih njemačkih snaga u pravcu Rumunjske.

f) Rumunjska mora primiti to pojačanje njemačkih trupa, prikazujući ga kao pojačanje njene vlastite odbrane.

Duće, spreman sam da premoćnim snagama odgovorim na eventualni pokušaj Engleza da osnuju u Trakiji značajniju bazu i to ću učiniti 'puklo kud puklo'.

Ipak sam prisiljen da sa žalošću priznam, da je svaka kampanja na Balkanu nemoguća prije ožujka. Svaki pritisak ili prijetnja protiv Jugoslavije bili bi sada potpuno uzaludni, jer 'srpski' generalštab zna jednako tako dobro kao mi. da je svaka oružana akcija nemoguća prije ožujka. Moramo stoga nastojati, da Jugoslaviju pridobijemo za našu stvar drugim sredstvima. . .«²⁶⁶ (Podvukao V. T.).

Zbog interesantnosti ovog pisma dajemo ga u celini u *Prilogu 6.*

Kad je Hitler 20. novembra došao u Beč povodom ceremonije pristupanja Mađarske Trojnom paktu doznao je od minisara Telekija (Teleki De Sczez Pal) i Čakija (Czäki conte István) o agresivnom ponašanju prihvaćenom od Jugoslavije od momenta napada Italije na Grčku, smatrao je korisnim da upozna Italijane da bi im skrenuo pažnju na stvarnu težinu vojne i psihološke si-

tuacije. Preporučio je mađarskim ministrima da bi, zbog komunističke i panslovenske propagande, bilo potrebno da ojačaju postojeći režim u Beogradu i da pojačaju dobre odnose sa Jugoslavijom.²⁶⁷

U jednom dokumentu od 20. novembra 1940. na temu »Jugoslavija i rat« eksperti britanskog Forin ofisa su, povodom (navodno nehotičnog) italijanskog bombardovanja Bitolja, razmatrali šta britanski poslanik u Beogradu Kampbel lan treba da kaže Jugoslovenima- da »vlada Njegovog veličanstva želi da zna da li Jugoslavija želi da za sada ostane van ratnog sukoba ili možda želi da ude u rat pod bilo kakvim uslovima pre ili kasnije«.

Analizirajući situaciju funkcioneri Ministarstva inostranih poslova zaključili su da izgleda veoma nesigurno da bi bilo šta moglo da utiče na Jugoslovene da se pridruže Velikoj Britaniji u ratu, jer Jugosloveni znaju da ona može veoma malo da ponudi kao pomoć. *Ako bi Jugoslavija ušla u rat sama, bez Turske, malo bi se postiglo, a ako bi intervenisala i pružila pomoć Grcima, ta intervencija bi nesumnjivo izazvala munjeviti nemački napad na Jugoslaviju bez angažovanja Bugara u prvo vreme. V tom slučaju veoma je malo verovatno da bi se Turska angažovala, pa hi Jugoslavija ostala sama i nesumnjivo bi bila brzo pregažena* (Podvukao V. T.) Velika Britanija bi jedino mogla da podrži jugoslovensku inicijativu da ude u rat ako bi bila sigurna da bi i Bugarska i Turska prišle na njenu stranu, što je malo verovatno. Zato Kampbel mora da nastoji da Jugoslavija istraje ako bi ju napali Italijani ili Nemci ili u slučaju kad bi joj oni postavljali zahteve koji bi bili nespojivi sa njenim suverenitetom.²⁶⁸ Očigledno je da su britanski eksperti u to vreme potpuno pravilno cenili vojno-političku situaciju na Balkanu, ne ustručavajući se da iznesu ne samo jugoslovenske nego i sopstvene slabosti.

*Prilikom razgovora, 20. novembra u Beču između Hitlera i predsednika mađarske vlade Telekija, u prisustvu Čakija i Ribentropa, Caki je rekao da Mađarska traži da ima »najbolje moguće odnose sa Rumunijom, ali da general Antonesku (Antunescu Yon) očevidno ne želi trajni mir sa Mađarima, jer je u Rimu održao veoma opasne govore. Ovde Nemačka treba da deluje kao posrednik za kompromis. I Jugosloveni bi, kad se ne bi bojali Nemačke, odavno napali Italiju u vezi sa grčkim ratom. Hitlerje na to rekao da on zbog toga želi da pojača svoje vojne jedinice u Rumuniji i da razmišlja da li bi stvarno trebalo da pregovara sa Jugoslavijom. Grof Teleki je na ovo pitanje odgovorio potvrdno. A kad se na kraju razgovora ponovo pokrenulo pitanje Jugoslavije, grof Caki je pomenuo i prisluškivane telefonske razgovore, iz kojih se jasno vidi agresivan stav Jugoslovena. Na to je Hitler rekao da bi možda bilo korisno da se sa tim činjenicama upoznaju Italijani, da bi obratili pažnju na celokupnu vojnu i psihološku težinu situacije.*²⁶⁸» Kao što se vidi, Čakije bio dvoličan, jer se njegov stav prema Jugoslaviji razlikuje od onoga što je iznosio u razgovorima sa knezom Pavlom i Hitlerom.

*Načelnik za štampu u Vilhelmštrase Paul Smit (Schmidt Paul) je 21. novembra, po direktnom Ribentropovom nalogu, telefonom pozvao direktora »Vremena« Gregorića da što pre dođe u Berlin, gde će ga primiti ministar inostranih poslova. Gregorić je javio da će 23. novembra doći u Berlin i o tome odmah obavestio Cvetkovića koji mu je dao instrukcije.*²⁶⁹

PREGOVORI O ZAKLJUČENJU PAKTA O VECITOM PRIJATELJSTVU
IZMEĐU MAĐARSKE I JUGOSLAVIJE

Mađarski ministar inostranih poslova grof Caki nastojao je da se pojačaju odnosi sa Beogradom i da dobije podršku Italije o svom projektu za sporazum sa Jugoslavijom. O tome je 22. novembra govorio sa italijanskim poslanikom u Budimpešti i insistirajući »na potrebu da se umire zebnje Jugoslavije« prema istim Hitlerovim sugestijama, potvrdio je da je Mađarska imala nameru da sa Jugoslavijom zaključi ugovor sličan italo-jugoslovenskom iz 1937, ali je pre toga želeo da upozna mišljenje vlade u Rimu. 23. novembra mađarski poslanik u Beogradu saopštio je Cincar-Markoviću daje put prokrčen ako su Jugosloveni spremni da uđu u orbitu Osovine, jer je grof Caki dobio utisak da bi Nemačka dobro primila ponovno mađarsko-jugoslovensko približavanje. Caki bi bio spreman da dođe u Beograd ako bi se postigao konkretan rezultat, na primer, potpisivanje ugovora o prijateljstvu za koji Mađarska ne bi postavljala ništa drugo do samo uslov: zadovoljenje legitimnih prava mađarske manjine. Jugoslavija bi tako preko Mađarske uspostavila novo, pou dano poverenje sa silama Osovine. Jugoslovenski ministar inostranih poslova je sa velikim zadovoljstvom prihvatio zapažanja mađarskog predstavnika o značaju pakta o prijateljstvu i o tome upoznao kneza Pavla, koji je odmah dao saglasnost da se otpočnu pregovori. Tako je jačanje mađarsko-jugoslovenskih odnosa, umesto da olakša prilaz Jugoslavije tripartitnom sistemu, kako je to Hitler predviđao, za vladu u Beogradu olakšalo dalje oklevanje da produži putem tešnje saradnje sa silama Osovine, i to baš u trenutku kad se Gregorić u Berlinu trudio da otkloni Ribentropovu sumnju da je jugoslovenska politika »jako neodređena i da potpada pod uticaje«.²⁷⁰

Jugoslavija je smatrala da ugovorom o prijateljstvu sa Mađarskom učvršćuje svoj položaj u pregovorima sa Nemačkom, da bi bar za izvesno vreme presekla put za invaziju. Nasuprot tome, i Vašington i London su sumnjali da je taj ugovor antinacistička mera, kako im je to objašnjavala jugoslovenska vlada, jer je Mađarska stvarno bila pod nemačkom kontrolom, tako da Caki ne bi vodio pregovore za pakt bez prethodnog odobrenja Berlina. Zbog toga su smatrali daje pakt »približio« Jugoslaviju za jedan korak osovinskom orbitu.²⁷⁰

Na to je Sovjetski Savez drastično reagirao opozivanjem svoje ponude isporuke oružja Jugoslaviji, verovatno podstaknut podrškom koju je Hitler pružao Mađarskoj i Bugarskoj u pogledu teritorijalnih revizija, podrškom koju je Hitler ponovio u svom poslednjem razgovoru sa Molotovom još 13. novembra 1940. u Berlinu kada je tamo došao u zvaničnu posetu. (Podvukao V. T.). Naime, jugoslovenski poslanik u Moskvi Gavrilović je, na poziv Visinskog (ВУШИНСКИЙ АН-Апен-ХмапЕБим), predao listu (spisak) potrebnog ratnog materijala, a obećao mu je i više no što je tražio, ali pod uslovom da za to ne saznaju ni Nemačka, ni Bugarska, ni Rumunija, i da se pregovori vode preko vojnih kanala. Šapošnikov je 22. novembra tražio da Jugoslavija podnese detaljan izveštaj o potrebnim tipovima i broju oružja i upozorio jugoslovenskog vojnog izaslanika u Moskvi pukovnika Žarka Popovića da bi »svako odlaganje bilo opasno«. No. već sutradan - 23. novembra, sve je zamrlo. Razlozi za odugovlačenje najpre su, navodno bili tehničke prirode, zatim su istaknuti politički pregovori i, najzad, na insistiranje pukovnika Žarka Popovića 4. februara 1941. godine, odgovoreno je da su »pregovori obustavljeni, kao rezultat zaključenja

našeg (jugoslovenskog - V. T.) ugovora sa Mađarskom i našeg trgovinskog ugovora sa Nemačkom« (od 20. oktobra 1940. - V. T.). tumačeći ih kao udaljavanje Jugoslavije od Sovjetskog Saveza.^{270b}

USPEŠNA MISIJA DANILA GREGORIĆA U BERLINU

Kada se 23. i 24. novembra, po nemačkom pozivu, ponovo našao u Berlinu, Gregorić je predao Ribentropu Cvetkovićevu poruku: da Jugoslavija želi da sačuva mir i da sarađuje s Nemačkom na privrednom i političkom polju, da dobije garancije za svoje granice i da bi u takvim okolnostima, naročito ako bi dobila izlaz na Egejsko more, pristupila antibritanskom bloku (vlada u Beogradu se ne protivi da Grčka zadrži Solun, ali ako ga ona treba da izgubi, onda neka ga dobije Jugoslavija). Tom prilikom Ribentrop je upozorio Gregorića da Nemačka vodi rat na život i smrt i da ne može podnositi nejasnu politiku Jugoslavije. Zato je tražio da Jugoslavija priđe Trojnom paktu, naglašavajući da su opravdane jugoslovenske aspiracije na Solun. Pored toga, uputio je poziv Cincar-Markoviću da ga poseti u Fušiu.²⁷¹

Gregorić je obavestio Cvetkovića da u Berlinu postoji izvesno nepoverenje prema Jugoslaviji, ali i mogućnost da se međusobni odnosi poprave, kao i to da su nemačka i italijanska vlada sada zauzete problemom Jugoslavije.²⁷²

Nemački poslanik u Beogradu fon Heren je 24. novembra 1940. telegramom uputio izveštaj Ribentropu, na osnovi njegovog telegrama od istog dana, da je, u skladu sa dobivenim uputstvima, odmah uručio Cincar-Markoviću poziv za posetu; on je (C. Marković), međutim, rezervisao pravo da odgovori, ali posle razgovora sa knezom namesnikom i sa predsednikom vlade, on će ovo učiniti što je moguće pre. Međutim, odmah je rekao da će se lično veoma radovati ako se ostvari plan za sastanak sa ministrom inostranih poslova Rajha, u cilju razmene gledišta. Njemu, pak, ne izgleda verovatno da će to biti moguće već u sredu 27. novembra zbog kraktoće vremena.

Sto se tiče ostalog, ministar inostranih poslova je naglasio da nije poverio nikakav zadatak Gregoriću.²⁷³

Istoga dana Ribentrop je obavestio Rim da je već počeo kontakt sa »jugoslovenskim upravljačima« i daje poželjno da »u ovom momentu Nemačka bude ta koja će voditi pregovore sa Beogradom«.

Takođe istoga dana fon Heren je dva puta tražio da ga primi Cincar-Marković da mu podnese zahtev za prelaz 1000 transportnih automobila u Albaniju, ali je Cincar-Marković odbio zahtev o tranzitu i ogradio se da prihvati Ribentropov poziv, pošto je konsultovao kneza Pavla i Cvetkovića, podvlaćeci da nije poverio nikakvu misiju Gregoriću.²⁷⁴

Nemački poslanik u Beogradu Heren poslao je Ribentropu 25. novembra izveštaj u kojem naglašava da najširi krugovi naroda i vojska, zbog italijanskog neuspeha u Albaniji i provokatorske debate u bugarskom Saboru, koja se ponovo rasplamsala, gaje duboko nepoverenje prema Bugarskoj i da se ohladilo i raspoloženje prema Nemačkoj. Pored toga, pojačala se odlučnost, naročito srpskog naroda i vojske, da se oružjem odgovori na svako ugrožavanje od strane Italije. I u samoj vladi se pojačalo neprijateljsko držanje prema Italiji i Bugarskoj, mada je, iz obzira prema Nemačkoj, defanzivnog karaktera. 'Njeno držanje prema Nemačkoj je nepromenjeno zbog rastuće opasnosti rusofilskih tendencija i nade daje Nemačkoj, iz privrednih razloga, stalo do jake i mirne

Jugoslavije. Ali njena želja za čvršćim osloncem na Nemačku je oslabila, kako zbog sumnje u ishod rata, tako i zbog podozrenja da je Nemačka obećala svojim saveznicima prvenstvo pri rešavanju pitanja Jugoslavije.

»Knez namesnik Pavle, koji određuje spoljnu politiku Jugoslavije, mora zbog slabosti vlade da vodi računa o raspoloženju srpskog naroda i vojske i zbog toga će nastojati da nastavi sadašnju politiku formalne neutralnosti. Dobrovoljno opredeljenje za nemački tabor bilo bi samo onda poželjno ako bi se kao protivusluga pružila garancija integriteta Jugoslavije u novoj Evropi, ili ako bi joj se stavio u izgled izlaz na Egejsko more«.²⁷⁵

TAJNI SASTANAK CINC AR-MARKOVIĆA U BERGHOFU SA HITLEROM
29. NOVEMBRA I SA RIBENTROPOM U FI'SLU 28. NOVEMBRA 1940

U dvoru, u prisustvu kneza Pavla, Cincar-Markovića, Cvetkovića i Antića, rešeno je da se Cincar-Marković odazove pozivu Ribentropa, kako bi se informisao o nemačkim zahtevima. Zatim su ovu odluku prihvatili Maček, Korošec i ministar vojske Pešić. Tako se Cincar-Marković 29. novembra u Berghofu sastao sa Hitlerom. Pošto je izložio svoje planove o konsolidaciji Evrope i za stvaranje jedne svetske koalicije od Jokohame (Yokohama) do Španije, Hitler je rekao da je došlo vreme kad svaka evropska država mora da zauzme stav u vezi sa ovim planovima. Nedavno je mogao da detaljnije razgovara sa grofom Čanom u Beču (20. novembra - V. T.) o konsolidaciji Balkana, mada zemlje kao Jugoslavija suštinski spadaju u sferu Italije, pošto su to sredozemne zemlje.

Hitler je naglasio da je opstanak Jugoslavije važan za Nemačku i da između Rajha i Jugoslavije nema političkih nesuglasica. Neka pitanja u vezi sa nacionalnošću rešavaju se na prijateljski način. Zbog ravnoteže snaga na Balkanu Nemačka želi jaku Jugoslaviju. Međutim, za Nemačku su posebno od velikog interesa ekonomski odnosi sa Jugoslavijom

Posle dugog izlaganja negativnih posledica italijansko-grčkog sukoba, Hitler je rekao da će Nemačka možda morati da interveniše zbog vojne situacije, ali u slučaju intervencije, Nemačka neće stupiti u akciju protiv Grčke već protiv Engleza u Grčkoj, koje će na isti način isterati sa te teritorije kao što ih je isterala iz Norveške (Norge), Belgije, Holandije (Nederland-Nizozemska) i Francuske, u svakom slučaju on savetuje Jugoslaviji »da brzo iskoristi stvorenu situaciju pre nego kocka bude pala« i podvukao da ako bi sada sproveo konsolidaciju sa odobrenjem italijanskog saveznika, nikakve druge promene ne bi se mogle sprovoditi u budućnosti. »Pomoć koju on pruža Italiji daje mu pravo da to od nje zahteva«. Sada je u mogućnosti da nagovori Italiju da prihvati jugoslovensku politiku, koju je on uvek zastupao, ali do sada nije uspevao da nagovori svog saveznika daju usvoji. Ova mogućnost stvorena je zbog vojnih događaja u Grčkoj. A kad Jugoslavija dobije potpis Nemačke u vezi sa svojom nezavisnošću, onda može da bude spokojna. Nemačka ima pravo da traži da se preduzmu mere u cilju sprečavanja drugih požara . . . nema sumnje da će se Duće radovati ako izvesne italijanske usijane glave budu stavljene pred svršen čin«. Hitler dalje smatra da ni Bugarska ni Jugoslavija nikako ne bi smele da intervenišu u ratu: »Ukoliko se pre zavede red na Balkanu, utoliko će pre biti moguće da dođe do sporazuma sa Rusijom o tom pitanju«. U interesu je Nemačke, naročito iz ekonomskih razloga, da i Bugarska i Jugos-

lavija dobiju izvesne pokrajine. Nemačkoj izgleda korisno da se Jugoslaviji može prići i preko drugih luka, a ne samo jadranskih.

Cincar-Marković je samo izjavio da će odmah krenuti za Beograd i obavestiti kneza Pavla o sadržini razgovora i daje sve dobro razumeo, a Hitler je rekao »daje spreman da primi Cvetkovića ili kneza-namesnika u Berhtesgadenu ili Beču (Wien) ako bi trebalo još nešto raspraviti«. ²⁷⁶

Pored navedenog, Hitlerje Cincar-Markoviću još uglavnom rekao: *da se politika koja se bude zajednički utvrdila sa Italijom u pogledu Jugoslavije »neće više moći menjati čak ako u budućnosti više ne bi odgovarala Italiji«. Italija je otpočela grčki rat sa zločinačkom lakomislenošću i sasvim nedovoljnom pripremom Položaj Nernačke je jasan i uvek je bio takav; samo je položaj njenog saveznika (Italije - V. T.) bio kolebljiv. Ako bi sada bilo moguće da se italijanski saveznik obaveže na konsolidaciju, ona bi bila obezbedena za sva vremena«. . . . Svakako treba shvatiti da je konsolidacija nemoguća bez ispravki. Prema tome, nekim bugarskim zahtevima treba udovoljiti«... Na pitanje Cincar-Markovića na koje ispravke misli, Hitlerje odgovorio »da će se ispravke za Bugarsku učiniti na teret Grčke«. A na Markovićevo pitanje šta znači demilitarizacija Dalmacije, odgovorio je da je to »samo jedan gest, jer bi napad na Jugoslaviju bio nemoguć kad Jugoslavija okupira Solun, pošto se Jadransko more može zatvoriti, ali ne istovremeno i Egejsko. Da bi Jugoslavija osigurala solidan položaj u Evropi, ona može zaključiti pakt o nenapadanju sa Nemačkom i Italijom i naglasio da je »došlo vreme da napusti svoj neodređeni položaj«.*

Alfredo Breccia konstatovao je sledeće:

»Ispostavilo se da ponuda Soluna nije bila dovoljna da navede Jugoslaviju da padne u zagrljaj Osovine. Naprotiv, vlada u Beogradu je, bez obzira na objavu svoje neutralnosti, nastojala da pomogne grčku vojsku dajući dozvolu da na svojoj teritoriji organizuje skladišta hrane i municije. Pitanje Soluna za Jugoslovane nije imalo bitan karakter sve dok Grci uspešno brane svoju teritoriju. Vlasti u Beogradu su zato namerno odugovlačile pregovore sa silama Osovine, jer je i sam Hitler izjavio da mu je potrebno najmanje tri meseca da bi mogao priskočiti u pomoć Italiji u Grčkoj. Sem toga željeli su da vide kakav će preokret zauzeti nemačko-sovjetski odnosi posle neuspešne Molotovljeve posete Berlinu. A taktika oklevanja Beograda pogodovala je i silama Osovine, jer su potajno, svaka za sebe, i zbog svojih vlastitih interesa, težile da steknu prijateljstvo Jugoslavije«. ²⁷⁷

Po povratku Cincar-Markovića iz Nernačke na sednici, kojoj su prisustvovali knez, Maček, Korošec, Cvetković, Antić i Cincar-Marković, izgledalo je daje Hitlerovim predlogom otklonjen zahtev o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, pa je doneta odluka o podnošenju predloga da se postojeći pakt o nenapadanju između Jugoslavije i Italije proširi pristupanjem Nernačke. Nemačka bi, u stvari, garantovala integritet jugoslovenskih granica baš prema Italiji. Cincar-Marković je sastavio notu s ovim predlogom nemačkoj vladi, ali ona nije htela odmah da odgovori. A nemački odgovor, koji je stigao posle mesec dana, nije bio zadovoljavajući. ²⁷⁸

Nemački poslanik u Budimpešti obavestio je 30. novembra Ribentropa da je Caki - na primedbu (poslanika) što je u svom govoru (od 27. novembra) pred Odborom za spoljne poslove oba predstavnička doma, prilikom obrazloženja razloga za pristupanje Mađarske Trojnom paktu 20. novembra 1940. godine (videti *Archiv der Gegenwart*, 1940, str. 4792 S), dao upadljivo prijateljske izjave o Jugoslaviji - odgovorio da je to učinio na Hitlerovu sugestiju u Beču »da se oslobodi južni bok i pojačaju dobri odnosi sa Jugoslavijom«, i za to dao odgovarajuće instrukcije mađarskom poslaniku u Beogradu. Caki je

dalje izjavio da Mađarska za sada neće iznositi svoje teritorijalne zahteve prema Jugoslaviji, sa kojom bi se mogao zaključiti pakt o prijateljstvu, ali ne po uzoru na Nemačko-francuski pakt od 1938 (koji sadrži odustajanje od teritorijalnih zahteva), jer se Mađarska ne može sasvim odreći tih zahteva, već po uzoru na bugarsko-jugoslovenski pakt.²⁷⁹

Mađarski poslanik Bešenji (Bakach-Bessenyei György) je, posle, povratka u Beograd 3. decembra, upoznao svog italijanskog kolegu da se za posetu Čakija očekuje samo »formalna prilika« za potpis ugovora o prijateljstvu sa dva posebna cilja - da se obezbedi mir na balkanskom sektoru, na kojem Jugoslavija ima pretežnu ulogu, i da bi se uspostavio obruč ili most nasuprot jugoslovenske neodlučnosti da se poveže sa silama Osovine.²⁸⁰

GOVOR KNEZA PAVLA 1. DECEMBRA I PISMENA IZJAVA
JUGOSLOVENSKE VLADE OD 7. DECEMBRA 1940

Kako je knez Pavle u to vreme gledao na situaciju Jugoslavije može se videti iz njegovog govora preko radija, održanog povodom državnog praznika 1. decembra. U tom govoru on je, između ostalog, rekao:

• U ovom svečanom trenutku, kada svi Jugosloveni duhovno ujedinjeni i čvrsto povezani u svojoj dragoj domovini, proslavljaju sa dostojanstvom. 1. decembar 1918. godine, dan svoga ujedinjenja, upućujem svoj pozdrav svima Srbima, Hrvatima i Slovencima sa dubokom verom u srećnu budućnost naše Kraljevine. Današnja proslava dana ujedinjenja pada u ozbiljna i teška vremena. Veliki deo sveta nalazi se u oružanom sukobu i rat besni na mnogim siranama. Potrebno je sačuvati svu ozbiljnost i hladnokrvnost da bi se sačuvala zemlja od ratnog požara. Naša zemlja vodi miroljubivu politiku i želi prijateljstvo i saradnju sa svim svojim susedima, koji poštuju njen integritet i njenu nezavisnost . . . Naša zemlja, i pored svoje neutralnosti u ovom sukobu, izložena je mnogim nezgodama, koje proističu od spoljnih događaja«...²⁸¹

Jugoslovenski poslanik u Londonu je 5. decembra obavestio Ministarstvo inostranih poslova da je 3. decembra imao dug razgovor sa lordom Halifaksom (Halifax viscount Edward Wood) koji se raspitivao o jugoslovenskim prilikama, i da mu je dao obaveštenje u smislu govora kneza Pavla od 1. decembra, kao i druga korisna obaveštenja o jugoslovenskoj spoljnoj politici i trgovinskim i privrednim odnosima. *Halifaks je rekao da su stav i držanje Jugoslavije u Londonu dobro primljeni i da nemaju šta da primete, samo bi željeli da Jugoslavija utiče na Bugarsku da održi i podesi neutralni stav i da ne podleže Osovini*²⁸¹ •

Predsednik jugoslovenske vlade Cvetković je 6. decembra 1940. godine pred Savetom beogradske opštine održao govor, u kojem je, postoje podvukao daje međunarodna situacija Jugoslavije »dobra« zahvaljujući razboritoj spoljnoj politici Namesništva, izneo nameru svoje vlade da učestvuje »u kreaciji novog poretka u Evropi«, ali je uveravao »da neće biti stavljene u pitanje naša sigurnost, nezavisnost i sloboda«. Izjavu je dao sa ciljem da otkloni sumnje sila Osovine povodom posete mađarskog ministra inostranih poslova Beogradu, koja je toga dana bila fiksirana za 11. i 12. decembar.²⁸²

V to vreme su i odnosi sa Nemačkom i Italijom bili prilično hladni. Heren je 7. decembra 1940. izvestio Ministarstvo inostranih poslova da je jugoslovenska vlada odbila nemački i italijanski zahtev da Nemačka isporuči Italiji 1000 kamiona preko jugoslovenske teritorije. Cincar-Marković je rekao da Jugoslavija mora tako raditi i u principu izbegavati da se opredeljuje u italijansko-gr-

čkom ratu. naglašavajući da je odbila i nekoliko sličnih grčkih zahteva i da smatra da »ima i drugih puteva za Albaniju koji ne dodiruju jugoslovensku teritoriju«. ²⁸³ Međutim, u *pismenoj izjavi jugoslovenske vlade od 7. decembra*, upućenoj nemačkoj vladi, uglavnom se kaže: da su odnosi između Nemačke i Jugoslavije »uvek bili srdačni, prijateljski i lojalni« i daje došlo do uređenja odnosa Jugoslavije sa Italijom i Bugarskom i potpune normalizacije odnosa sa Mađarskom otkad je zadnjih godina politika nemačkog Rajha postala aktivnija na Jugoistoku. »Zajednička gledišta Nemačke i Jugoslavije imala su korisne rezultate za očuvanje mira na Jadranskom moru, u području Dunava i na Balkanu. »Jugoslovenska vlada smatra « da se i odnosi između Jugoslavije i Italije takođe mogu smatrati konačno uređeni u učvršćeni«. Zatim se opširno iznose naponi Jugoslavije od završetka rata 1918. godine, da se ti odnosi poboljšavaju i konstatuje daje »Jugoslavija, prilikom okupacije Albanije, zauzela lojalan stav prema Italiji, iako je ta okupacija bila protiv slova i duha zaključenog ugovora ... Za vreme sadašnjeg rata Jugoslavija je takođe najsvesnije poštovala obaveze iz ugovora od 1937. godine. Italija ni jednog trenutka nije bila ugrožena od strane Jugoslavije ... *Kraljevska vlada izjavljuje da je voljna da sa vladom Rajha i italijanskom vladom prodiskutuje mogućnosti potpisivanja pakta o nenapadanju, na bazi italo-jugoslovenskog ugovora od 25. marta 1937. god*«. ²⁸⁴

ZAKLJUČENJE PAKTA O VEĆITOM PRIJATELJSTVU IZMEĐU JUGOSLAVIJE I MAĐARSKE

Još 1939. godine knez Pavle je tražio da se - radi poboljšanja odnosa - zakluče dva pakta - jedan između Mađarske i Jugoslavije i drugi između Mađarske i Rumunije, ali je Mađarska to odbila, pa je knez Pavle molio lorda Halifaksa da posreduje. ²⁸⁵ Posle prvih francuskih poraza u maju 1940. knez je poslao privatne emisare regentu Hortiju (Horthy de Hagybanija Nicholas) radi ubrzanja pregovora o paktu prijateljstva. ²⁸⁶ Obojica su verovali da se Nemačka neće protiviti tome. I Mađarski ministar spoljnih poslova Caki - ne znajući za konsultacije kneza Pavla i Hortija - smatrao je da bi jedan pakt prijateljstva sa Jugoslavijom predstavljao prvi korak ka teritorijalnim promenama u korist Mađarske i da će Nemci na to gledati kao na najbolji put da se Jugoslavija uvuče u nemački istočno-evropski sistem. Sa idejom o paktu upoznao je Cincar-Markovića, a ovaj je tražio odobrenje od kneza Pavla da počne pregovore. Da bi bio siguran u uspeh, Caki je poslao nacrt pakta u Berlin radi eventualnih sugestija, a Ribentrop se saglasio. ²⁸⁷ Docnije su Nemci stavili do znanja Rumuniji da se sa ovim ugovorom Mađarska nije stavila u položaj posrednika između Jugoslavije i Rajha. Baš kad se Caki 10. decembra spremio da krene u Beograd da potpiše pakt, nemački poslanik u Budimpešti ga je obavestio daje američki poslanik u Beogradu Lejn poslao u Vašington šifrovan izveštaj o razgovoru kneza Pavla 9. decembra sa poslanikom Lejnom. U tom razgovoru knez je rekao da na pakt sa Mađarskom gleda kao na prepreku dalje nemačke najeзде i kao pro-saveznički dokument u svojoj osnovi. ²⁸⁸

Nemački ministar inostranih poslova Ribentrop je još 9. decembra stavio do znanja grofu Čakiju da prema mišljenju vlade Rajha, »šema predviđenog mađarsko-jugoslovenskog ugovora sadrži sve što treba da bude rečeno u ovom slučaju, zato mi nemamo da damo nikakvu sugestiju«. Odmah zatim

je u Budimpešti i u Beogradu objavljeno da će mađarski ministar inostranih poslova posetiti Jugoslaviju. Tom prilikom mađarski ministar je izjavio daje »izuzetno zadovoljan« što tu posetu može učiniti uz prethodno odobrenje Berlina i Rima. Međutim, Ribentrop je u isto vreme dao instrukcije svojim diplomatskim predstavnicima »da ne treba pridavati nikakav dublji značaj mađarsko-jugoslovenskom ugovoru i dao nalog štampi da ne daje publicitet Cakijevoj poseti Beogradu. *To je bila Ribentropova reakcija kad je saznao da je knez Pavle izjavio američkom predstavniku da na pakt sa Mađarskom gleda kao na barijeru protiv dalje nernačke najeзде i da ga zato smatra pro-savezničkim.*

Kad je mađarski ministar inostranih poslova Caki 11. decembra sa pratnjom stigao u Beograd, dočekali su ga Cincar-Marković i druge brojne ličnosti. Obe strane su se sporazumele da se ceremonijama i manifestacijama na programu dade »isključivo jugoslovensko-mađarski karakter«, pa nisu pozvale nijednog stranog predstavnika, što je uvredilo nemačkog i italijanskog poslanika.

Caki je, pre svega, obavestio Kneza Pavla da Nemci znaju za njegov razgovor sa Lejnom, tako da sada imaju dokaze o njegovim antinacističkim pogledima, kao i američku šifru, tako da knez ne bi više mogao govoriti slobodno Lejnu malo ili ništa o planovima Jugoslavije. Zatim je rekao da preti veća opasnost od Nernačke nego od Rusije, daje neizbežan rusko-nemački rat i da se Mađari bez borbe ne bi odrekli Dunava niti prepustili Transilvaniju Sovjetskom Savezu. *Hitler ne voli ni kneza Pavla, ni kralja Borisa, a na Musolinija »gleda kao na samovoljnog mlađeg brata i govori o njemu sa otužnom sentimentalnošću«. Napomenuo je da mu je Hitler rekao da je Musolini napao Grčku bez njegovog znanja baš u vreme kad se spremao da poseti Italiju i nagovori Musolinija »da zakrpi svoje razmirice sa Grcima«. Upozorio je kneza Pavla na Musolinijeve imperijalističke namere prema Solunu i Canovo prevrtljivo mišljenje o ratu i miru sa Jugoslavijom, jer svaki čas menja svoje izjave. Italijanske vođe su toliko nestalne da »u njihovoj politici nema nikakve politike«. Caki je prediskazivao veliku ofanzivu u martu, ali nije rekao protiv koga, adi je ipak u poverenju rekao knezu Pavlu i njegovim ministrima daje »iz vlastitih Firerovih usta čuo da Jugosloveni mogu da očekuju napad Nernačke samo u dva slučaja: ako bi Jugoslavija s leđa napala Italiju u Albaniji i u slučaju ako bi Engleska pokušala da stvori Solunski front. »Knez Pavle je takođe predviđao sukob između Nernačke i SSSR-a i u tome video široke mogućnosti za manevrisanje između dve sile Osovine, da bi sačuvao neutralnost, a ugovor o »večitom prijateljstvu« smatrao je kao sredstvo za pojačanje svojih pozicija u pregovorima sa Nemačkom i Italijom i da bar za neko vreme otkloni eventualnu invaziju.*

Ministri inostranih poslova Jugoslavije i Mađarske, u toku zvaničnih ceremonija prilikom potpisivanja »Pakta o večitom prijateljstvu« (13. decembra - V. T.), podvlačili su da će taj Pakt imati značaj za mir na Jugoistoku Evrope »u harmoniji sa dve velike sile, susedne i prijateljske Nernačke i Italije«. Pre napuštanja Beograda, Caki se ponovo potrudio da rasprši sumnje poslanika sila Osovine, težeći da ih uveri u miroljubive namere Jugoslavije, kao i Turske, izvinjavajući se zbog »prilično kiselog načina izražavanja« u odnosu na Bugarsku, koju je optužio što je oko njegove posete Beogradu svojim alarmom proširila glasove o »blokovima i kontra-blokovima«.²⁸⁹

O spoljno-političkim događajima biće reči i u sledećim odeljcima, naročito u sledećem odeljku *Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu.*

NAPOMENE

¹ Vojna enciklopedija, tom 5. drugo izdanje. Beograd 1973. str. 233-234.

Grof Cano vrlo precizno u svome »Dnewitkw i u »Ta/mm arhivima« iznosi sve etape plana zavre za razbijanje Jugoslavije, naročito u periodu 1937-1941. godine.

Karakteristično je da su zvanični krugovi u Parizu i Londonu, odavno i pre aprilskog rata bili upoznati sa međunarodnom zaverom protiv Jugoslavije, ali se nisu zbog loga ni najmanj,- uzbudivali, jer su uvek imali samo svoje sopstvene interese.

² *The Foreign Policy of the Third Reich*, B. T. Batsford LTD. London. 1973. (Prevod sa nemačkog).

³ *League of Nations, Treaty Series, LXVIII*. str. 373; dr. Jakob B. Hoptner, *Yugoslavia in crisis 1934-1941*. New York and London, 1962 (prevod Jugoslavija u krizi 1934-1941, Zapadna Nemačka, 1964. str. 32).

¹¹ Vojna enciklopedija, tom U, drugo izdanje. Beograd, 1970, str. 459.

⁴ *Beleika o razgovoru kralja Aleksandra i Gvida Malagla Kapi* 22. februara 1932 (UK): Hoptner, n. d., str. 32-39

Na osnovi sačuvanih podataka iz istrage i sa suđenja učesnicima tzv. *ličkog ustanka* utvrđeno je da je najpre izvršen napad na žandarmerijsku stanicu u Brušanima 6. i 7. septembra 1932. g. sa oružjem koje je bilo poslato u prolece 1932. preko Zadra u rejon Gospiča. U napadu je učestvovalo i 10 prebačenih ustaša iz Zadra i nekoliko članova ustaške organizacije sa Gospičkog područja. To je imalo nepovoljan odjek u inostranstvu za Jugoslaviju. Tada je nastalo poršanje italijansko-jugoslovenskih odnosa i čvršće zbijanje članica Male Atlante. (Todor Stojlov, *O takozvanom ličkom ustanku 1932*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2. god. 11, Zagreb. 1970, str. 167-180.

⁵ Dušan Biber, *Luj Banu u Beogradu 19i4* »Politika« 21. septembar 1971, Beograd.

⁶ *Diplomatski arhiv SIP. Popisnik Vašington (DASIPI)*, sveska I, T. 120, traka 3562. serija br. 9350 H. br. snimka E 662380 - E 662689. Beograd.

⁷ *Dokuments on German Foreign Policy 1918-1945 IDGFP*. C. II. dok 316 i 318; Hoptner, n. d., str. 45.

» DGFP. C. III. dok. 263 i 264: *United States Military Tribunal IUSMT*. dok. NG-2416; Hoptner, n. d., str. 50-51

Sedmog decembra 1934, Pjer Laval (Laval Pierre) je progurao svoju rezoluciju kroz Društvo naroda, kojom je završena rasprava po pitanju odgovornosti za ubistvo Kralja Aleksandra. Da bi sprečio dalje zaplete, koji bi mogli proizaći za Italiju i Mađarsku, Laval je »primorao beogradsku vladu i samu Kraljicu da se odreknu - slomljena srca - svoga plana da gone kraljeve ubice«. Poniženi i uvređeni - beogradska vlada i javno mnjenje u Jugoslaviji - predskazivali su dalji slom francuske politike na Balkanu (J. Hoptner, n. d. str 133-134).

⁹ *Tajni arhivi grofa Čana 1936-1942*, Zagreb, 1952, str. 70. Vojno-politički savez, tzv. Osovinu Rim - Berlin, zaključen je 25. oktobra 1936. godine, uz podelu interesnih sfera, a 25. novembra iste godine zaključenje Anti-Kominternu pakt između Nemačke i Japana, kojemu je 6. novembra 1937. godine prišla i Italija Anglo-italijanskim -Džentlmenkim sporazumom« od 2. januara 1937. godine bilo je predviđeno da se održi *status quo* na Mediteranu. U to vreme, SSSR ie optužio Nemačku i Japan da pripremaju »Svetski ral protiv SSSR« Po svemu sudeći Evropa se nalazila na pragu novog rata. (C. Popov, *Od Versa/a do Danciga*. »Nolit«, Beograd. 1976, str. 492-527.

¹⁰ Dr Živko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937*. Beograd, 1968. str. 155-156.

»Naša spoljna politika od 1918. pa sve do 1935 kretala se prema uputstvima Francuske ... Naš mali čin bio je vezan za veliku francusku lađu. plovio istim pravcem u potiljak« (M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, -Otokar Keršovani«. Rijeka, 1968, str. 328).

" *Archiv der Gegenwart*. Wien. 1936, sir 2747.

Ipak je knez Pavle, prilikom lajne posele Hitleru 17. oktobra 1936. otvoreno izrazio prelazak Jugoslavije na liniju neutralnosti, a to je odgovaralo ondašnjoj britanskoj politici, koja je išla za tim »da se nagodi sa Hitlerom- Hitler je prilikom ove posete kneza Pavla istakao da u slučaju rata traži samo neutralnost Jugoslavije. (B. Krizman. *Pavelić i ustaše*. Globus, Zagreb, 1978,

¹² Sa jugoslovenske strane učestvovali su Dr Milivoje Pilja i dr Ivan Subotić. (*Tajni arhivi grofa Čana* 1936-1942, Zagreb. 1952. str. 88).

¹³ Posle potpisivanja Beogradskih ugovora Cano je napisao »Razgovor s predsednikom jugoslovenske vlade Stojadinovićem« koji je štampan u knjizi *Tajni arhivi grofa Čana, 1936-1942*. Zagreb. 1952, str. 111-118.

»Neposredno posle Čana. početkom aprila 1937. g., u Beogradu je boravio u zvaničnoj poseti predsednik CSR Eduard Beneš. Opozicija je priredila veličanstven doček i manifestacije predsedniku bratske Čehoslovačke. Policija je blokirala ulaze u Beograd, stanovništvo nije kao obično obavješteno i pozvano da u određeno vreme pozdravi Beneša. Te mere predostrožnosti Stojadinovićeve vlade ipak nisu dale očekivane rezultate.

Pitanje pretvaranja Male antante u opšti odbrambeni savez, na beogradskoj sednici Stalnog saveta Male antante odloženo je do daljeg. »Bila je to sahrana prve klase«, hvalio se Stojadinović nemačkom poslaniku fon Herenu i italijanskom poslaniku Indeliju« (Indelli Mario). (Dušan Biber. *Po starom nacističkom planu*. »Politika«, 1. oktobar 1971. Beograd).

Dr Zivko Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937*. Beograd. 1968. str. 290-291 M Stojadinović. *Ni rat ni pakt*. »Keršovani«, Rijeka, 1970. str. 427.

¹⁵ Milan Stojadinović. n. d., str. 431.

" Hoptner, n.d., str. 126-127; Foreign Relations of the United States 1934-1941. Washington. Government Printing Office (1937). str. 66-68.

" Hoptner. n. d., str. 122-123; Ciano Galeazzo, *L'Europa Verso la Catastrofe*, (Ciano, *L'Europa*), Verona, 1948. str. 151-162.

" Hoptner, n. d., str. 124, *Beleška o razgovoru kneza Pavla i Čana* 25. marta 1937. Dokumenti Univerziteta Kolumbija (UK).

Bogdan Krizman. Predgovor u knjizi Jakoba B. Hoptnera *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, str. 23.

" Hoptner, n. d., str. 131; DGFP. D. V, dok. 163.

²⁰ Hoptner n.d., str. 136-137.

²¹ AR 1941, ZD. I. dok. 1, str. 11. prim. 2.

²² Hoptner, n. d., str. 160; DGFP, D. I. dok. 138; DGFP, IU, dok. 47.

²³ Hoptner, n.d., str. 160; Ciano Galeazzo. *Ciano's Diars 1937-1938*. London. 1952. str. 76, 79. 88 i 89, (Dnevnik grofa Čana 1937-1938); DFGP, D. I, dok. 138, DFGP, III. dok. 47.

²⁴ Hoptner, n. d., str. 161.

²⁵ Hoptner, n. d., str. 161; DGFP. II. 6. dok. 331.

²⁶ Hoptner. n. d., str. 161; DGFP, D, I, dok. 321

²⁷ Hoptner. n.d., str. 161-162; DGFP. D. V. dok. 174: FRI (1938), 414.

²⁸ *Memoari generala Dušana Simovića*, R-16. II deo. rukopis u AVII, br. reg. 2/1-1-142, k. 8a, str. 1-2.

²⁹ Dr Ljubo Boban, *Sporazum Cvetkovic-Maček*. 1939. Zagreb, 1965, str. 39

- ³⁰ Hoptner. n. d., str. 163-164; FRUS. I (1938), 431-432.
- ³¹ Hoptner. n. d. str. 164; DGFP, D, V. dok. 184.
- ³¹ Hoptner, n. d., str. 164: *International Military Tribunal. Documents at the international Military Tribunal at Nuremberg and now deposited in the National Archives of the United States, IV'ashington* (IMTD), D, C. dok. 2719-p. s.
- ³³ AR 1941, I. dok. 2, str. 17-19; *Arhiva ia radnički pokret* (ARP). Zbirka Korać, str. 372,
- ³⁴ Isto, dok. 3. str. 20-23, *Arhiva VojnoiMorijskog instituta (AVII)*, mikrofilm, reg. br. 7 44 14,51
- ³⁵ Isto, dok. 4, str. 23-24.
22. avgusta 1938. g. uoči Minhena. zaključen je sporazum između Male Antante i Mađarske, tzv. Bledski sporazum. To je bio, u stvari, prećutni dogovor Jugoslavije, Mađarske i Rumunije da se ne mešaju u češku krizu. Tim sporazumom Mađarskoj je priznato pravo na vojnu ravnopravnost uz obavezu o nenapadanju. Za razliku od Male Antante. sa ovim ugovorom Sile osovine nisu bile zadovoljne, posebno Nemačka. (Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*. Beograd. 1976. Narodna knjiga, str. 288).
- ³⁸ Ivan Majski, *Uspomene sovjetskog diplomate*. »Beogradski izdavački zavod«. Beograd, 1974, str. 22-23.
- Litvinov je 3. septembra 1938. godine izjavio francuskom otpravniku poslova Pajou da je SSSR spreman da zajedno sa Francuskom brani Čehoslovačku, ako za to bude zamoljen.
- ³⁷ Zivko Avramovski. n. d. str. 16.
- ³⁸ Ar 1941, ZD, I. dok. 1, str. 11-17; ARP, reg. br. 7632/11, 1-1 (38).
- ³⁵ Isto. dok. 9, str. 33; AVII. mikrofilm, reg. br. 7/117-118.
- ⁴⁰ AR 1941, ZD, I. dok. 11, str. 36-37; AVII, reg. br. 7/342-343.
- ⁴¹ Hoptner. n.d., str. 173; *Ciano's Diary 1937-38*, str. 94, 105. i 114. i *L'Europa, Verso la Catastrofe*, Mondadori. Verona. 1948, str. 313-314
- ⁴² AR 1941, ZD, I. dok. 3. str. 22-23; AVII, mikrofilm, reg. br. 7/49-51.
- ⁴³ Isto, dok. 15, str. 43-»5; AVII, mikrofilm, reg. br. 7/207-211.
- ⁴⁴ Isto, dok. 16, str. 46-47; AVII. mikrofilm, reg. br. 7/274-278.
- Uoči Minhena. Nemačka je 20. avgusta 1938. preduzeta energične korake u Beogradu i Bukureštu: ako Čehoslovačka ne popusti, rat je neizbežan. To je Stojadinović (na sastanku Stalnog Saveta Male Antante 21. avgusta 1938. na Bledu, preneo Krolti (Krofta Kamill, uveravajući ga da prema Mađarskoj i dalje važe obaveze jugoslovenske vlade. (V. Vinaver, n. d.. str. 286).
- ⁴⁴ AR 1941, ZD, I. str. 47-48; AVII. mikrofilm, reg. br. 7/279-284.
- ⁴⁸ Isto. dok. 21, str. 61; AVII. mikrofilm, reg. br. 7/127-129.
- ⁴⁷ Hoptner, n. d., str. 167; *Documents on British Foreign Policy (DBFP) 1919-1939. Second and Third Series*, London. H. M. Stationery Office, III. 2, dok. 774 i 775.
- ⁴⁸ Hoptner n. d., str. 167-168; *Documents Secrets du Minislere des Affaires Etrangeres d'Allemagne*, II. dok. 24; DGFP. D. V, dok. 141.
- ⁴⁹ Hoptner. n. d., str. 168. *Stojadinović knezu Pavlu. 22. avgusta 1938. (Dokumenta u arhivi Univerziteta Kolumbija u Njujorku (UK).*
- ⁵⁰ Hoptner, n. d., str. 168; DGFP. D. V. dok. 690.

»' Hoptner, n. d., str. 169; DGFP, D. IV, dok. 9 i D. V, dok. 229.

" Hoptner, n. d., str. 169-170. *Stojadinović knezu Pavlu 22. septembra 1938: Stojadinović Antiću 24. septembra 1938 (UK)*.

⁵³ Hoptner, n. d., str. 171. *Stojadinović Knezu Pavlu 25. septembra 1938 (UK): N. P. Comnen. Preludi del grande dramma*. Roma. Leonardo. 1947, str. 104-106 i 115-117.

s* AR 1941, ZD, I, dok. br. 21, str. 59-61; AVIL mikrofilm, reg. br. 7/65 - 69.

«V Vinaver, n. d., str. 292.

"Ivan Majski, n. d., str. 22-23.

⁵⁷ Isac Deutscher. *Staljin*. politička-biografija. -Globus«. Zagreb. 1977. str. 368 - 398

⁵⁸ AR 1941, ZD, I, dok. br. 22, str. 62, prim. 3; Hoptner, n. d., str. 171-172; DBFP, III, 2, 623-624.

⁶⁹ Predrag Milojević. *Između mira i rata*, »Politika«, 11. aprila 1972. Beograd.

»Staljin je uoči Minhenske krize (preko Litvinova) saopštio Daladjeu da je Rusija spremna ući u rat radi odbrane Cehoslovačke, ali samo pod uslovom da Francuska ispuni svoju obaveznu. No Francuska je javno pogazila pakt sa Rusijom. Poljska i rumunska vlada su se energično suprostavile prolazu ruskih trupa preko svojih teritorija.

• *Ne dopustiti Rusiji da uđe u Evropu*« - to je bila lozinka Zapada uoči Minhena.

Staljin, posle Minhena uvida preteču opasnost od Hidera. Dok Hitler ne želi ratovati istovremeno na dva fronta.

Staljin vodi politiku - *borba za dobitak u vremenu*, da Rusiju zadrti izvan rata. *No, najbolje je da ostane izvan rata »u ulozi gledaoca, a potom u ulozi arbitra'* Kolebanje Staljina - kome priči zapadnim silama ili prihvatiti ponude Hitlera. I on, Staljin, prihvata ovo drugo. I tako je avgusta 1939. godine »Staljin otklonio požar od Rusije«.

Nije verovao u konačnu pobjedu Hitlera.

»Nama je potrebno vreme« - Istakao je na XV kongresu Komunističke partije u martu 1939. godine. I eto, dobio je *predah* - od 22 meseca! (Isak Dojčer - *Staljin*, politička biografija. Globus, Zagreb, 1977. god. str. 368-398).

⁶⁰ Namesnik Ivo Perović izjavio je na saslušanju od 2. februara 1948. godine pred istražnim organima Uprave državne bezbednosti da je čuo da su knez Pavle, Beneš i Stojadinović u aprilu 1937. u Beogradu likvidirali Malu Antantu. Knez je tada rekao da su Malu Antantu sklopili kralj Aleksandar, Titulesku (Titulescu Nicola) i Beneš kao protivtežu Mađarskoj, a Beneš bi sada htio da je pretvori u ugovore o uzajamnoj pomoći (verovatno i protiv Nemačke), što je jugoslovenska vlada odbila, pošto joj je iz Pariza preporučeno da po svaku cenu izbegne bilo kakav sukob s Nemačkom i Italijom, jer Engleska i Francuska nisu bile spremne.

Ciano. *L'Europa*. str. 331-332; Hoptner, n. d., str. 173.

⁸¹ Hoptner, n. d., str. 174; DGFP, D. IV, dok. 434; *Ciano's Diary 1937-38*. str. 203; *Ciano's Diary 1939-1943*, str. 13.

⁸² Hoptner, n. d., str. 171-172; DBFP, III, 2, 623-624.

⁶³ AR 1941, ZD, I, dok. 22, str. 62-64; AVTI, mikrofilm, reg. br. 7/130-135.

⁸⁴ Isto, dok. 26, str. 96-99; AVIL mikrofilm, reg. br. 7/65-69.

⁸⁵ Hoptner, n. d., str. 172-173. *Putić Stojadinoviću*. 1. okt. 1938 (UK).

⁸⁸ *Memoari generala D. Simovića*, II, str. 2.

⁸⁷ AR 1941, ZD, I, dok. 29, str. 123; ARP, reg. br. 7631/III, 4-1(38).

⁸⁸ Stojadinović knezu Pavlu 20. januara 1939. (UK); Hoptner. n.d., 174-175; Ciano *L'Europa*, str. 405-412, DGFP. D, V. dok. 276. 434 i 430.

⁵⁹ Hoptner. n. d., str. 181; Ciano, *L'Europa*, str. 411; *Ciano's Diary 1939-1943*, str. 14

⁷⁰ Hoptner. n. d., str. 182; Ciano. *L'Europa*, str. 313; *Ciano's Diary 1939-1943*, str. 14, DGFP D, IV. dok. 440 i D. V, dok. 276.

^{70*} Isto.

⁷¹ Beleika o razgovoru kralja Aleksandra i Gvida Malagola kapi 22. februara 1932 (UK); Hoptner, n. d., str.39.

Takvo gledište zastupao je i Trumbić na Mirovnoj konferenciji 1919-1920. godine. Interesantno je daje i kralj Aleksandar još 1932, u težnji za sporazumom sa Musolinijem na Jadranu, izjavio: »Shvatajući važnost trgovinskih, industrijskih i finansijskih interesa, koje Italija ima u Albaniji, kao i razvoja koji ovi interesi mogu imati u budućnosti, Jugoslavija preuzima na sebe obavezu da ne preduzima ništa što bi moglo škoditi i štetiti ovim interesima«. Čak je iste godine za Albaniju rekao: »Jaje ne bih hteo ni kao poklon« (Hoptner. n. d., str. 183-184), pa izjava kneza Pavla liči na parafraziranje ovih kraljevih misli.

⁷² Hoptner, n. d.. str. 191. prim. 57.

⁷³ Hoptner, n. d., str. 191; *Ciano's Diary 1939-1943*, str. 23-24; DGFP. D. VI. dok. 1110.

"Hoptner, n. d., str. 195-196; Ciano, *L'Europa*, str. 418-419; *Ciano's Diary 1939-1943*. str. 46-51.

⁷⁵ O neslaganjima kneza Pavla i Stojadinovića i razlozima pada Stojadinovića postoji više verzija, počev od bojazni kneza Pavla da će mu Stojadinović preoteti vlast i da knez teži da postane kralj, pa do nejedinstvenog stava u pogledu podele Albanije i odnosa sa V. Britanijom. Italijom i Bugarskom, kao i u rešavanju tzv. hrvatskog pitanja.

»Komunistička internacionala«, zvaničan organ Kominterne, u svom prvom narednom broju marta 1939. godine zapisala je: »Jugoslovenski ministar predsednik Stojadinović, koji je stalno šurovao sa Berlinom i Rimom, morao je ustupiti mesto vladi za koju se nacisti plaše da će ponovo pokušati da stupi u kontakt s jugoslovenskim narodnim masama i koja se njima ne dopada već iz toga razloga«.

U članku *O padu Stojadinovićeve vlade*, objavljenom u *Istoriji XX veka*. Zbornik radova. VIII. Beograd. 1966. na str. 6-66, o uzrocima pada, pored ostalog. D. Biber ističe:

»Pad je došao neočekivano u složenoj i veoma zategnutoj međunarodnoj situaciji, u kojoj je dominirala ekspanzionistička politika nacističke Nemačke u Evropi. Knez Pavle je stekao uverenje daje Stojadinović nameravao da se veže sa Osovinom; da učvrsti svoje lične pozicije, unitaristički autoritativni režim, da teži ka ličnoj diktaturi, da se što više osamostali.

Latentnom suparništvu između kneza Pavla i Stojadinovića učinjen je kraj padom ovog poslednjeg 4. februara 1939. g.«.

⁷⁸ Hoptner, n. d., str. 190-191; DGFP, D, V. dok. 291, 310, 311 i 385

⁷⁷ AR 1941, ZD. I. dok. 33. str. 151; Mikroteka VII, reg. br. NAV-N-T-77. 1921/1423.

⁷⁸ Hoptner, n. d., str. 201; DBFP, 4. dok. 378.

⁷⁹ Hoptner, n. d., str. 202; DBFP. III, 4. dok. 379.

⁸⁰ Hoptner. n. d.. str. 202; *Ciano's Diary 1939-1943*, str. 54-58.

⁸¹ Hoptner. n. d.. str. 203; Ciano. isto, str. 64; Ciano. *L'Europa*, str. 423-425. Cvetković je izjavio Hoptneru da je jugoslovenska vlada obavestila V. Britaniju o italijanskim namerama u Albaniji i da je njegova vlada bila spremna da stupi u akciju da je bila osigurala podršku V. Britaniji, ali njena reakcija nije bila dovoljna. (Hoptner, n. d.. str. 303, prim. 21).

⁸² *Tajni arhivi grofa Ciana 1936-1942*, Zagreb. 1952, str. 288-292; *Archiv der Gegenwart*. 1939. str. 4017; AR 1941, I, ZD, dok. 35. str. 161, prim. 4

⁸³ *Dnevnik grofa Čana*. Zagreb, 1948. str. 28-31.

⁸⁴ Hoptner. n. d., str. 202-203; *Ciano's Diary 1939-1943*, str. 61-63.

⁸⁶ *Tajni arhivi grofa Čana*. Zagreb, 1952. str. 293-294.

⁸⁸ *Dnevnik grofa Čana*. Zagreb, 1948. str. 63.

⁸⁷ AVII, reg. br. 51-2. k. 20.

⁸⁸ *Archiv der Gegenwart*, 1939, str. 3945, 39, 72.

⁸⁹ AR 1941, ZD. dok. 37, str. 169-171; ARP, reg. br. 4996/VI. 3-8/39.

⁹⁰ Nirnberški proces (francusko izdanje), **XXIX**, str. 53.

⁹¹ AR 1941, ZD, I, dok. 45. str. 183-188; DGFP. D, VI, dok. 262; *Archiv der Gegenwart*. 1941. str. 3945, 39. 72.

" AR 1941, ZD, I. dok. 44. str. 181-182; DGFP. D. VI, dok. 256.

⁹³ **AVn**, reg. br. 20/7, k. *I.Archiv der Gegenwart*, 1939. str. 4036 J; *Dnevnik grofa Čana*, str. 69-70.

⁹⁴ AR 1941, ZD. I. dok. 46. str. 188-193. DGFP, D, VI. dok. 271.

Ovo perfidno Hitlerovo obmanjivanje i zavaravanje jasno protivreči njegovim idejama iznetim u knjizi *Mein Kampf*. U stvari, ideja o razbijanju Jugoslavije stara je koliko i hitlerizam. Ona se nalazi u nedavno otkrivenim Hitlerovim intervjuima iz 1931, kada je izjavio da će Dalmacija »i balkanske oblasti iza nje« biti pod italijanskim uticajem i da će Makedonija, kao bugarska zemlja, biti priključena Bugarskoj koja će biti najbliži (prvi) nemački saveznik na Istoku (*Edvard Galic, Unmasked Two Confidential Interviews with in 1931, London, 1970, str. 72*). Sem toga, u tzv. »Hozbahovom memorandumu« (nazvanom po piscu, Hitlerovom adutantu), naveden je *Zapisnik o konferenciji* koju je Hitler 5. novembra 1937. godine održao sa svojim najvišim državnim i partijskim funkcionerima. Tom prilikom im je stavio do znanja da je rešen da vodi rat i dao im instrukcije za privođenje u delo ove odluke. Izlažući ciljeve svoje politike, on im je rekao: »Prema tome. radi se pre svega o problemu prostora. Životni prostor koji nam je potreban treba tražiti samo u istočnoj Evropi«. Postizanje toga cilja moguće je u etapama. To se može postići samo silom oružja. Za sada kao prvi cilj Nemačke je Austrija i Čehoslovačka. Zato treba stvoriti vojničke i političke uslove. Iako su prisutni generali stavili ozbiljne primedbe na ovaj plan, on se na njih nije osvrtao. (Predrag Milojević, *Između mira i rata*, »Politika«. 11. aprila 1972, Beograd). Videti i *Auswärtiges Amt*. 1939/41. N*7, str. 68-70, kao i *The Foreign Policy of the Third Reich*, Klaus Hildebrand. B. T. »Batsford Ltd«, London, 1973 prevod sa nemačkog).

⁹⁸ AR 1941, ZD, I, dok. 47. str. 194.

⁹⁸ Hoptner, n. d., str. 205-206; DBFP. III. 4. dok. 446 i 390.

⁹⁷ Hoptner, n. d., str. 206; DBFP, III, 4. dok. 420.

⁹⁸ Hoptner n. d., str. 206-207; DBFP. III. 4. dok. 426, 511 i 542. Posle ovog razgovora Halifax je upitao jugoslovenskog otpravnika poslova u Londonu Milanovića da li bi se Jugoslavija branila ako bi bila napadnuta. Odgovorio je da mu za to trebaju instrukcije iz Beograda, a na njegovo pitanje: »Sta bi V. Britanija učinila ako bi Jugoslavija bila napadnuta?«, Halifax je odgovorio da bi V. Britanija bila spremna da stupi u akciju ako bi to učinile Francuska i Poljska.

O posleminhenskoj politici V. Britanije izjavio je 1938. jedan sovjetski predstavnik da je istaknuti prvak britanske konzervativne stranke Biverbruk (Beaverbrook William Maxwell Aitken) rekao »da je Cemberlen spreman da ubuduće kapitulira pred agresorima, pre svega za račun treće strane, ne pomišljajući da se suprotstavi nemačkoj ekspanziji u jugoistočnoj Evropi, jer ce to - računao je on - prinuditi Hitlera da se sukobi sa SSSR«.

1. novembra 1938. godine za stav prema Balkanu, Cemberlen je izjavio u Donjem domu kao odgovor na Allievo (Atlee Clement Richard) pitanje o aktivnosti nemačkog ministra Fun-

ka (Funk Walter): »da nema ništa protiv nemačke penetracije u istočnoj i jugoistočnoj Evropi« - »Nećemo valjda da smatramo da je između nas i Nemačke potreban ekonomski rat« (»Politika. od 2. U. 1938).

⁸⁹ AR 1941, ZD, I, dok 36, str. 163-169; ARP, reg. br. 7616/11. 1-4/39.

AR 1941, ZD. I. dok. 52, str. 208-211; Organ CK KPJ »Proleter. XV, maj 1939, broj 1.

⁹⁰ Memorandum o razgovoru Cincar-Markovića i turskog poslanika 8. maja 1939. god

⁹¹ Hoptner, n. d., str. 207; DBFP. III, 5. dok. 440. 555, 626, 633, 686; DGFP, D, V. dok. 428; *Ciano's Diary 1939-1943*. str. 53 i 85.

⁹³ Cincar-Marković, u saslušanju 20. septembra 1945.

¹⁰⁴ *Archiv der Gegenwart*, 1939, str. 4022-23.

¹⁰⁵ Isto, str. 4066.

¹⁰⁸ »Politika«, 15. maja 1939, Beograd; *Archiv der Gegenwart*, 1939, str. 4069, 4075.

¹⁰⁷ Isto. str. 4112.

¹⁰⁸ AR 1941. ZD. I, dok. 51, str. 207-208; DGFP. D, VI, dok. 438.

¹⁰⁹ AR 1941, ZD I. dok. 56; DGFP. D. VI, dok. 474.

Hoptner. n. d., str. 228; DGFP, D. V, dok. 304.

¹¹¹ Hoptner. n. d., str. 229; *Documents on International Affairs, Prewar Series*, London, Oxford University Press (DIA). I, (1939), 287-288.

^{1,2} Hoptner, n. d., str. 229; DGFP. D, VI, dok. 67.

³ Hoptner n. d., str. 229-230; DGFP. III, 5, dok. 62. 63, 73. 162, 275, 285 i 297.

⁴ Hoptner. n. d., str. 230; DGFP, D, dok. 884.

¹¹⁶ Hoptner, n. d., str. 230; *Dokumenta o Jugoslaviji*, Pariz (juli 1956). broj 8.

⁸ »Politika«, Beograd, 11. jula 1939.

⁷ Hoptner. n.d, str. 231; DGFP. D, VI, dok. 689; DDI, VIII. 12, dok. 628, 629, 217, 441, 473, 490, 510, 533, 548, 559, 596 i 612; DDI, VIII, 13. dok. 190.

Hoptner. n. d., str. 231; DBFP. III. 6. dok. 393 i 534.

⁹ AR 1941. ZD. I. dok. 63. str. 250-252; DGFP. D. VI. dok. 691.

Informacija o prenosu zlata je tačna. Prema pisanju gospođe Filis Oti. na osnovu *britanskih strogo poverljivih dokumenata* koji su tek od 1. januara 1972 godine postali dostupni u *Public Record Office-u (PRO)* u Britanskom državnom arhivu, britanski poslanik u Beogradu Kampbel je u specijalnom tajnom pismu upućenom 14. aprila 1939. »sigurnim putem« izvestio da mu je knez Pavle prethodne večeri rekao da mu je stalo da pošalje sedam tona jugoslovenskih zlatnih rezervi u Englesku banku da bi bile obezbedene na sigurnom mestu, gde bi se čuvalo za račun jugoslovenske vlade, a da o tome niko ne zna. Pošto su se britanske vlasti složile s ovim zahtevom kneza Pavla i kad su predstavnici Engleske banke odgovorili da se zlato može tajno depozitivati. zlato je razaračem »Dubrovnik« stiglo 20. maja u Portsmaut (Portsmouth) u 918 sanduka sa 7344 zlatne poluge, odakle je kamionima prebačeno u London. - »*Nedeljne informativne novine*« (NIN), br 1121 od 2. jula 1972. str. 44 Pošto je ovaj zahtev upućen 13. aprila, kada je knez Pavle, po rečima Kampbela, bio u »prenapetom stanju«, može se pretpostaviti da je na kneza uticala teška situacija u kojoj se Jugoslavija našla posle iskrcavanja italijanskih trupa u Albaniju nedelju dana pre toga.

¹²⁰ AR 1941, ZD. I, dok. 65. str. 261, 265-272 i 274-277; mikroteka VII. reg. br. NAV-N-T-77. 1291, 1397-1422.

¹²¹ AR 1941, ZD. I, dok. 66, str. 277; DGFP. D, VI, dok. 733.

¹²² AR 1941, ZD. I, dok. 67, str. 278, DGFP, D, VI, dok. 745.

¹²³ AR 1941, ZD. I, dok. 73, str. 293-294; AVII, film NAV-N-T-77. reg. br. 129/530.

¹²⁴ AR 1941, ZD. I, dok. 74, str. 295; AVII, film NAV-N-T-77, reg. br. 1293/868-69. O napo-
rima Jugoslavije da očuva svoju neutralnost videti Alfredo Breccia, *Jugoslavia 1939-1940*. Giuf-
re editore, Milano, 1978.

¹²⁵ DGFP. mikro-kopija, T-20. rolna specijalni broj 66 - Diplomatski arhiv Beograd; *Ar-
chiv der Gegenwart*. 1939, str. 3202.

¹²⁶ Popov Cedomir, *Od Versaja do Danciga*, Nolit, Beograd. 1976, str. 597.

¹²⁷ AR 1941, ZD, I, dok. 75. str. 296-299; AVII. film NAV-N-T-77. reg. br. 1291/424-27.

¹²⁸ Dušan Simović. *Memoari.* II, str. 45 u Arhivi Vojnoistorijskog instituta.

¹²⁹ СССР В **6op6e 3a Mnp** HaKaHVHe **BT**opoft **MiipoBofl Bonne**, **AoKyMeiiTbi n MaTepHaAbi**,
H3Aaie.**bCTBo** riOAnrHMecKoH **AHTeparvpw**, Mockaa. 1971. str. 243 • 247, 335-336. 389- 390 i
573-583.

¹³⁰ Isto, str. 10; *Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (DBFP)*, 3. VI. str. 763-764.

¹³¹ Isto. str. 11. odnosno str. 499-502.

¹³² Isac Deutscher, *Staljin*, politička biografija. »Globus«. Zagreb. 1977, str. 368-398.

¹³³ AR 1941, ZD, I, dok. 107, str. 375. prim. 3.

¹³⁴ DBFP. 3, VI. str. 641

¹³⁵ Alexander Werth, *Russia at War 1941-1945*, New York E. P. Diton & CO, JNC, 1964. str.
3-50.

¹³⁶ *Dokumenti i materijali o drugom svetskom ratu. I.* »Međunarodni problemi«, izdavačko
preduzeće FNRJ. Beograd 1951, str. 210-211. 213-215. 226-228.

AR 1941, ZD. I, dok. 78. str. 306; AVII, reg. br. 2/4-1, k. 6t.

¹³⁷ Vladimir Bakarić, *Prvi susret s Kardeljem*, »Politika« 23. januar 1980. str. 9.

¹³⁸ DGFP. mikrokopija, T-20. rolna 58, br. 66.

'«o »Politika«, 5. septembar 1939, Beograd: AR 1941, ZD, I, dok. 126, str. 420; AVII. mikro-
film Bon-1, br. snimka 176; Hoptner. n. d.. str. 234; AVII. mikrofilm Bon-1, br. snimka 176.

¹³⁹ AR 1941, ZD. I, dok. 104. str. 370 i 371, prim. 4; *Drugi svetski rat*. I, Vojnoistorijski in-
stitut, Beograd, 1957, str. 105 i 106; *Archiv der Gegenwart*, 1939. str. 4232 i 4255.

¹⁴⁰ Hoptner n. d., str. 233. dok. TC "": *United States Military Tribunal (USMT) Office of the
Chief of Counsel for War Crimes*. Documents presented at the various Crimes trials and now de-
posited in the National Archives of the United States, Washington, D. C, dok. 3442.

¹⁴¹ Hoptner, n. d.. sir 234; Ciano's Diary 1939-1943, str. 125.

Hoptner. n. d., str. 234; DDI. VIII. 13. dok 162-186.

¹⁴⁶ Hoptner. n. d., str. 234-235; Ciano's Diary 1939-1943. str. 131, 143. Italija je tada postala tzv. »nezaraćena strana« - nov pojam u međunarodnim odnosima.

¹⁴⁸ Hoptner, n. d., str. 235; Badoglio Pietro, *Italh in the Second World War*. London. Oxford. 1948, str. 6 i 8.

¹⁴⁷ Hoptner. n. d., str. 235-236; DBFP, III, 6, dok. 393; DBFP, in dok. 554-56.

¹⁴⁸ Hoptner, n. d., str. 236; DGFP, d. VII, dok. 112.

¹⁴⁹ *Cincar-Marković u saslušanju od 20. septembra 1945*; AVII. reg. br. 20/7. k. 1; AR 1941. ZD, I. dok. 84. str. 330, prim. 2.

^{148a} FRUS. I. 1939. 420-421; DGFP, D. VIII, dok. 229; DBFP, III, 4. dok. 100 i 426; Hoptner, n. d., str. 236.

^{148b} AVIL NAV-N-T-77, 1291/810-812; AR 1941, ZD. I, dok. 118. str. 396-399.

¹⁵⁰ AR 1941, ZD. I. dok. 84. str. 330; DDI. IX. 1, dok. 61.

»«¹ AR 1941, ZD, I, dok. 87. str. 338-339; DDI, IX. 1, dok. 157.

AR 1941. ZD, I. dok. 92, str. 349-350; AVII. mikrofilm NAV-N-T-77, reg. br. 1291/486-88.

¹⁶³ AR 1941, ZD, I, dok. 95. str. 357; AVII. mikrofilm NAV-N-T-77, reg. br. 1291/489.

¹⁵⁴ AR 1941. ZD. I. dok. 103, str. 368-369; / *Documenti Diplomatici Italiani (DDI)*, IX. I, dok. 421.

AR 1941. ZD. I. dok. 104. str. 370; DGFP, D, Vili. dok. 155.

Hoptner. n. d., str. 236-237; FRUS, I (1939), 420-21; DGFP, D. VIII, dok. 229.

¹⁶⁷ Hoptner, n. d., str. 237; DGFP, III, 4. dok. 100 i 428.

^{15B} Hoptner, n. d., str. 239; Raymond Brigere. Veni. *Vidi. Vichv.* Calman-Levv. Paris. 1944, str. 165-166

¹⁶⁸ Hoptner. n. d., str. 239; FRUS, I. (1939), 238.

¹⁶⁰ *Auswärtiges Amt.* 1939, dok. 38.

¹⁸¹ Hoptner, n. d., str. 240; R. Brižer, *Veni, Vidi, Vishy.* str. 4.

^{18J} Hoptner, n. d., str. 240; Weygand Maxime, *Memoires; Rapelli au Service*, III, Pariz, 1950, str. 41; Gamelin Maurice, *Servir, III*, Plan, Paris, 1947, str. 213.

¹⁸³ Hoptner, n. d., str. 240

¹⁸⁴ Hoptner. n. d., str. 240; M. Vegan (Weygand Maxime). *M/moires, Rappele au Service, III*, Flamarion, Paris. 1950. Papagos. *Battle of Grece 1940-1941*. Tübingen, 1949, str. 58-79; *Auswärtiges Amt*, 1939, dok. 131

^{184a} *Auswärtiges Amt*, 1940. dok. 58 i 64.

^{184b} Elisabet Barker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svetskom ratu*, •Globus«, Zagreb. 1978, str. 28-36«.

AR 1941, ZD, I, dok. 73. str. 293-294; AVII. mikrofilm NAV-N-T-77. reg. br. 129/530.

¹⁸⁸ AR 1941. ZD. I. dok. 132, str. 434-435; DDI. IX. 2. dok. 172.

- DDI, IX. 2. dok. 134; AR 1941, ZD, I. dok. 132, str. 434, prim. 2.
- ¹⁸⁸ AR 1941, ZD, I. dok. 115. sir. 391-392; DDI, IX, dok. 693.
- ¹⁶⁹ Hoptner, n. d., str. 231; Gafencu Grigore, *Prelude to the Russian Campaign*, London, 1947.
str. 124 i 260; FRUS. I (1939) 467-77.
- ¹⁷⁰ „Politika« 5, februar 1940, Beograd.
- „Hoptner, n. d., str. 232-233; DGFP, D. IX, dok. 198. Rumunija je 7. septembra 1940. ustupila južnu Dobrudžu Bugarskoj (AR 1941, ZD, I. dok. 272, str. 789, prim. 2).
- AR 1941, ZD, I. dok. 173, str. 564-565; DDI, IX, 3, dok. 251.
- ¹⁷³ AR 1941, ZD, I. dok. 175, str. 567-568; DDI, IX, 3. dok. 287.
- ¹⁷⁴ AR 1941, ZD, I. dok. 176. str. 568-569; DDI, IX, 3, dok. 297.
- AR 1941, ZD, I. dok. 177. str. 570-571; AVII, F-17, reg. br. 7/2, k. 11.
- ¹⁷⁸ AR 1941, ZD, I. dok. 157, str. 514-515; DDI, IX, 2, dok. 667.
- ¹⁷⁷ AR 1941, ZD, I. dok. 165, str. 545-546.
- ¹⁷⁸ *Dnevnik grofa Cana*, Zagreb, 1948, str. 144.
- ¹⁷⁹ AR 1941, ZD, I. dok. 185, str. 588; DDI, IX, 3, dok. 603.
- ^{17B} AR 1941, ZD, I. dok. 187. str. 591; DDI, IX, 3, dok. 692.
- ¹⁸⁰ *Raymond de Belot. Struggle for the Mediterean 1939-1945*. Princenton University Press, 1951, str. 74; Hoptner, n. d., str. 242.
- Ciano's Diary 1939-1943*, str. 234 i 331-32.
- „«» Churchill, *Their Finest Hour*. Boston, Houghton Mifflin. 1948. 1949. i 1950. II. str. 128-129; Hoptner, n. d., str. 242.
- »2 DGFP D. VIII. dok. 669; Halder Franz, *Diary 1939-1942*, 28. man. 24. april, 8, 19.23. maj 1940, Nürnberg, 1946; Hoptner, isto, str. 242.
- ¹⁸³ Rodolfo Graziani, *Ho Difeso La Patria*, Milano, 1951, str. 191-193; Hoptner, n. d., str. 243; V. Čerčil, *Drugi svetski rat*. II, »Prosveta« Beograd, 1968, str. 119.
- ¹⁸⁴ *Ciano's Diary*, 1939-1943, str. 243-244 i 246-249. Hoptner, isto, str. 243. I pored italijanskog obećanja da neće ići na Balkan, u maju je glavni komandant nemačke vojske fon Brauhić (Brauchitsch Walther von) rekao Ribentropu da bi on lično sprečio Musolinija da tamo napravi kaos. (DGFP. D. IX, dok. 245, 323 i 328).
- ¹⁸⁶ DGFP. D. IX, dok. 100 i 191; Hoptner, n. d., str. 241-242.
- ¹⁸⁸ AR 1941, ZD, I. dok. 171, str. 555-556; DDI, IX, 3, dok. 194.
- ¹⁸⁷ AR 1941, ZD, I. dok. 198. str. 612-613; AVII. reg. br. SIP <Sekretarijat za inostrane poslove, Dubrovnik - 15/97).
- ¹⁸⁸ AR 1941, ZD, I. dok. 199, str. 613-614; AVII, reg. br. SIP Dubrovnik. 15/223.
- ¹⁸⁹ AR 1941, ZD, I. dok. 211. str. 630-633; DDI, IX, 4, dok. 397
- ¹⁹⁰ AR 1941, ZD, I. dok. 213, str. 636-637; DDI, IX, 4. dok. 419.

¹⁹³ AR 1941, ZD, I, dok. 217, str. 645-646; DGFP, D. IX, dok. 278.

¹⁹⁶ *Nedatirani memorandum kneza Pavla* (UK); Hoptner, n. d., str. 245.

¹⁹⁷ *Nedatirani memorandum kneza Pavla* (UK); Hoptner, n. d., str. 245; DGFP, D. VIII, dok. 155; FRUS, I, 1939, 447.

Knez Pavle je rekao von Herenu da se boji jačanja sovjetskog uticaja u jugoistočnoj Evropi koji bi se uvukao u Jugoslaviju pod maskom panslavizma - DGFP, D. VIII, dok. 175; FRUS, I, (1939), 447.

¹⁹⁸ *Šumenkovičeva izjava Hoptneru*; Hoptner, n. d., str. 246.

¹⁹⁹ R. Brižer, *Veni, Vidi, Vichy*, Paris, 1944, str. 167-168. Hoptner, n. d., str. 247.

²⁰⁰ AR 1941, ZD, I, dok. 192, str. 599-600; DDI, IX, 4, dok. 110.

AR 1941, ZD, I, dok. 194, str. 602-604; DDI, IX, 4, dok. 154.

²⁰² AR 1941, ZD, I, dok. 209, str. 620-629; DDI, IX, 4, dok. 364.

²⁰³ AR 1941, ZD, I, dok. 212, str. 633-635; DDI, IX, 4, dok. 406.

²⁰⁴ AR 1941, ZD, I, dok. 219, str. 648; DDI, IX, 4, dok. 563.

²⁰⁵ *Nedatirani Gavrilovićev memorandum jugoslovenskom ministarstvu inostranih poslova*; Hoptner, n. d., str. 248-249.

²⁰⁸ AR 1941, ZD, I, dok. 222, str. 653-658; DDI, IX, 4, dok. 608.

²⁰⁷ AR 1941, ZD, I, dok. 222, str. 654, prim. 3, Dril IX, 4, dok. 591; *Tajni arhivi grofa Cana 11936-1942J*, Zagreb, 1952, str. 385-386.

²⁰⁸ AR 1941, ZD, I, dok. 226, str. 670, prim. 2; V. Cerčil, *Drugi svetski rat, II*, »Prosveita.. Beograd, str. 119.

²⁰⁹ AR 1941, ZD, I, dok. 226, str. 669-670; DGFP, D. IX, dok. 341.

²¹⁰ AR 1941, ZD, I, dok. 225, str. 667-669; DDI, IX, 4, dok. 641.

²¹¹ AR 1941, ZD, I, dok. 236, str. 697; DDI, IX, 4, dok. 824

²¹² AR 1941, ZD, I, dok. 241, str. 711; DGFP, D. IX, dok. 442. *Archiv der Gegenwart*, 1940, str. 4644

²¹³ AR 1941, ZD, I, dok. 242, str. 712; DGFP, D, IX, dok. 454.

²¹⁴ *A Wilhelmstrasse es Magyarorszag*, Budapest, 1960, str. 469

²¹⁵ *Archiv der Gegenwart*, 1940, str. 4507 i str. 4674

²¹⁸ *Archiv der Gegenwart*, 1940, str. 4273.

^{216a} pi||s Oti, *Jugoslavija u britanskim strogo poverljivim dokumentima*, NIN br. 1120, 25. juni 1972. Beograd, str. 39-40.

^{2.7} AR 1941. ZD. I. dok. 250. sir. 736-740. AVII. reg. br. Bon-[^]»/145-150.

^{2.8} D. Gregorić, *Samoubstvo Jugoslavije, Poslednji čin jugoslovenske tragedije*, Beograd. 1942, str. 104-107.

^{2.9} AR 1941. ZD. I, dok. 260, str. 761-765; M. Adam. Gy. Juhacz, L. Kerekes, *Aham Hitler-Horthy-Mussolini* Budapest, 1966, br. 85.

²²⁰ AR 1941, ZD. I, dok. 261, str. 765-768; AVII. reg. br. NAV-I-T-821. 126 '583-585; AVII, reg. br. NAV-N-T-821. 126/646-647.

²²¹ Hoptner, n.d., str. 254; *Ciano's Diary, 1939-1943*, str. 281, 284. i 295; Simoni, *Berlin. Ambasade d'Italie*. str. 192-196.

²²² Hoptner. n. d.. str. 254; Čano. *L'Europa Verso la Catastrofe*, Mondadori. Verona 1948, str. 530-88. Ribentrop je u septembru smatrao daje važnije usmeriti napore Osovine protiv V. Britanije nego ih rasturati duž balkanske periferije. Ori je potvrdio da se Jugoslavija i Grčka nalaze u italijanskoj sferi uticaja, ali je molio da Italija ne učini ništa »što bi dovelo Ruse na Bosfor«. (IMT. dok. 1842-PS).

²²³ Hoptner. n. d., str. 254-255; *Hristić Cincar-Markoviću*. 10. oktobra 1940 (UK)

^{223a} Lj. Boban, *Maček i HSS. II. „Liber“*. Zagreb. 1974, str. 354-356 i 365-367.

²²⁴ AR 1941, ZD. I, dok. 262. str. 768-769; AVII. reg. br. SIP Dubrovnik - 15/299

²²⁸ AR 1941, ZD, I, dok. 264, str. 770-771; AVII, mikrofilm, NAV-N-T-77. reg br 1314/580-81; VII, mikrofilm Bon-I, reg. br. 425-426.

²²⁸ AR 1941, ZD. I, dok. 266, str. 775-776; AVII. reg. br. SIP Dubrovnik 15/107

Na godišnjicu Sporazuma Cvetkovic-Maček (26. avgusta) Heren je posetio kneza Pavla, ali se ne zna sadržina njihovog razgovora. Pretpostavlja se daje Heren postavio knezu zahtev da Jugoslavija jasnije i konkretnije odredi svoju politiku prema Nemačkoj i Osovinu Rim - Berlin. Tom prilikom knez je izjavio: »Nemačka je vojnički nepobediva ... Za Evropu ima dva neprijatelja: glad i komunizam ... Sama Nemačka nije izložena takvim opasnostima zbog svoje unutrašnje čvrstine«. (AVII mikrofilm Bon-I, reg. br. 419-20).

²²⁷ AR 1941. ZD. I. dok. 268. str. 784; DGFP. D, XI, dok. 73.

²²⁸ AR 1941, ZD, I. dok. 270. str. 768-787; AVII. film NAV-N-T-821. reg. br. 126/643-645.

²²⁸ AR 1941. ZD. I, dok. 269. str. 785; DGFP. D. XI. dok. 110.

²³⁰ *A Wilhelmstrasse es Magyarorszug*, Budapest. 1960, str 469.

²³¹ AR 1941. ZD. I, dok, 274, str. 801-803; AVII, F-17, reg. br 3/6-2, k. 27

²³² AR 1941. ZD. I, dok. 272, str 789-793; AVII, F-17. reg. br. 9/2, k 11.

^{232a} Josip Broz Tito, *Sabrana djela V I*. Beograd. 1978. str 136-145. Članak štampan u »Srp i čekić« br. 4. sredinom kolovoza 1940.

²³³ AR 1941, ZD, I. dok. 273, str. 794-800; *Arhiva Instituta radničkog pokreta Srbi/e I AIRPS*). reg. br. 32/11, 2-8/40)

²³⁴ AR 1941. ZD. I, dok. 278, str. 818-819, prim. 2 i 3, AVII. reg. br. 7/350; *Tajni arhivi grofa Cana*, str. 410—411.

²³⁵ AR 1941. ZD. I, dok. 279, str. 820-821; AVII. reg. br 7/351.

²³⁸ AR 1941, ZD, I, dok. 280. sir. 821-822; AVII. reg. br. SIP Dubrovnik 15/349

- ²³⁷ AR 1941. ZD, I. dok. 280, str. 821; AVII, reg. br. SIP Dubrovnik - 15/349.
- ^{237a} AR 1941, ZD, I. dok. 282, str. 833, 837 i 847; „Komunist« 1/46, str. 101-122; AR 1941. ZD, I. dok. 281, str. 822 i 832: *Arhiva Instituta radničkog pokreta Jugoslavije (AIRPJ)*, reg. br. 1940/14.8.
- ²³⁹ Hoptner. n.d. str. 256; *Ciano's Diary. 1939-1943.* str. 297-298. Solun je Uto tako bio važan i Italiju (*Hitler e Musoline, Lettere e Dokumenti*, str. 65-66).
- ²³⁹ Papagos. *Grčija u ratu 1939- 1941.* „Vojno delo«, Beograd. 1954: AR 1941, ZD, I. dok. 286, str. 860. peim. 2; AVII, reg. br. SIP Dubrovnik-15/112.
- ²⁴⁰ AR 1941, ZD, I. dok. 286, str. 860-861 i prim. 2; AVII. reg. br. SIP Dubrovnik - 15/111 i 112.
- ²⁴¹ AR 1941, ZD, I. dok. 287, str. 861-862; AVII. F-17. reg. br. 32/1, k. 138.
- ²⁴² AR 1941. ZD, I. dok. 293, str. 872-874; Radoje Knežević. *Kako se to zbilo.* »Poruka, br. 4 i 5, London. 1951, str. 6-7
- ^{242a} AR 1941, ZD, I. dok. 289, str. 866-867; AVII. film reg. br. 7/138.
- ^{242b} Filis Oti, *Jugoslavija u britanskim strogo poverljivim dokumentima.* NIN br. 1120. 25. juni 1972, Beograd.
- ²⁴³ AR 1941, ZD, I. dok. 292. str. 871; AVIL reg. br. SIP Dubrovnik - 15/114.
- ²⁴⁴ AR 1941, ZD, I. dok. 291, str. 870; AVII, reg. br. SIP Dubrovnik - 15/113.
- ²⁴⁶ AR 1941. ZD, I, dok. 301, str. 896 i 897. prim. 3; Walter Hagen, *Die Geheime Front*, str. 214.
- ²⁴⁶ »Politika. 2. novembar 1940, Beograd: *Archiv der Gegenwart*, 1940, str. 4757
- ²⁴⁷ AR 1941, ZD, I, dok. 294, str. 875-879; AVII. F-17. reg. br. 4/2, k.138.
- ²⁴⁸ Hoptner, n. d., str. 257-258 (Vauhnik Hoptneru); DGFP. D. XI, dok. 110, 231, 320, 334 i 417; AR 1941, ZD, I. dok. 293, str. 873, prim. 6.
- ²⁴⁹ Hoptner. n. d., str. 256-258.
- ^{2M} D. Simović *Memoari. II. str. 47.*
- ^{250a} Martin L van Creveld, *Hitlerova strategija 1940-1941*, Cambridge University Press 1974. str...)
- Hoptner. n. d., str. 253-254; *Ciano's Diary 1939-1943.* str. 275 i *L'Europa*. str. 569
- ²⁵² Hoptner. n.d., str. 257; »Poruka« br. 4-5. oktobar 1951. London, str. 9; AR 1941, ZD, I. dok. 293, str. 873, prim. 6.
- ²⁵³ Hoptner, n. d., str. 261.
- ²⁵⁴ »Poruka« br. 4-5, oktobar 1951, London, str. 9; AVII, AR 1941, ZD, I. dok. 293. str. 873-874. prim. 6.
- ²⁵⁵ AR 1941, ZD, I, dok. 297, str. 885-889; AVII. F-17, reg. br. 60/4. k. 31.
- ²⁵⁶ AR 1941, ZD, I, dok. 298. str. 890-891; AVII, reg. br. SIP Dubrovnik - 15/124
- AR 1941, ZD, I. dok. 300, str. 894-895; AVIL reg. br. SIP Dubrovnik - 15/122.
- ²⁶⁷ AR 1941, ZD, I. dok. 301, str. 895 i 896; AVIL F-17. reg. br. 35/2-s. k.11.

- ²⁵⁸ AR 1941. ZD, I, dok. 300, str. 895, prim. 4; »Politika«, 9. novembar 1940. Beograd.
- ²⁵⁹ AR 1941, ZD, I, dok. 309, str. 916; AVII, reg. SIP Dubrovnik - 15/125.
- ²⁸⁰ AR 1941, ZD, I, dok. 303, str. 900-904; AVII, mikrofilm, reg. br. 7/244-249.
- ²⁸¹ *Dnevnik grofa Cana 1939-1943* str. 217; AR 1941. ZD, I, dok. 312. str. 924. prim. 3.
- ²⁸² Hoptner, n. d., str. 262-263; »Naša stvarnost«, Johannesburg, juni 1953. br. 3.
- ²⁸³ Hoptner, n. d., str. 263; Haider. *Diary*, 18. novembar 1940.
- ²⁸⁴ AR 1941. ZD, I, dok. 312. str. 921-925; DGFP, D XI, dok. 353; Cano. *LEuropa*«. str. 614-615; Hoptner, n. d., str. 364-365.
- ²⁸⁴» AR 1941, ZD, I, dok. 314, str. 933; DGFP, D. XI, dok. 366; *Dnevnik grofa Cana*. str. 308.
- ^{284b} Dr Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, »Kultura«, Beograd. 1965, str. 299.
- ²⁸⁶ Alfredo Breccia, *Jugoslavia 1939-1941. Diplomazia della neutralita*, Guiffre editore, Roma, 1978, str. 382-383.
- ^{28*a} AR 1941 ZD, I, dok. 311, str. 920-921 i dok. 317, str. 940-941; AVII, reg. broj SIP Dubrovnik - 15/129 i 15/130.
- ^{285b} AR 1941, ZD, I, dok. 319, str. 942; AVII, reg. br. SIP Dubrovnik - 15/130.
- ²⁸⁸ AR 1941, ZD, I, dok. 315, str. 934-938; *Tajna pisma Hitler-Musolini (1940-1943)* knjiga sabranih dokumenata koju je priredio i preveo dr Bogdan Krizman, izd. NIP Zagreb, 1953, str. 25-32.
- ²⁸⁷ A. Breccia, n. d., str. 383-384; DGFP, dok. 365, 431 i 478.
- ²⁸⁸ Filis Oti, isto, NIN, br. 1115, 30. juli 1972, Beograd, str. 58-59.
- ^{288a} AR 1941. ZD, I, dok. 324, str. 961, prim. 3 i DGFP, D. XI, dok. 365.
- ²⁸³ A. Breccia, n. d., str. 385-386.
- ²⁷⁰ Isto. str. 389-390.
- ^{270a} Hoptner, n. d., str. 274; Fotich Costantin. *War We Lost*, New York. 1948. str. 38-39.
- ^{270b} *United States Military Tribunal* (USMT - Vojni sud SAD), Vezemajerov odbrambeni dokument br. 110; *Nazi-Soviet Relation 1939- 1941*. (NSR - Nacističko-sovjetski odnosi 1939-1941), Washington, Government Printing Office, 1948; Hoptner, n. d., str. 275-276.
- ²⁷¹ Danilo Gregorić, *Samoubistvo Jugoslavije, Poslednji čin jugoslovenske tragedije*. Beograd. 1942, str. 118-119.
- ²⁷² *Cincar-Marković na saslušanju* od 20. 9. 1945.
- ²⁷³ AR 1941, ZD, I, dok. 318. str. 941, DGFP, D. XI, dok. 392.
- ²⁷⁴ A. Breccia, n. d., str. 392 i 395.
- ²⁷⁵ AR 1941, ZD, I, dok. 320. str. 943-944; AVII, reg. br. Bon-4/177-8.
- ²⁷⁸ AR 1941. ZD, I, dok. 323, str. 954-960; DGFP, D. IX, dok 417; A Breccia, n. d., str. 400-401.
- ²⁷⁷ A. Breccia, n. d., str 403 i 404.

- ²⁷⁸ *Cincar-Marković u saslušanju* od 20. septembra 1945. godine.
- ²⁷⁸ AR 1941. ZD, I, dok. 324, str. 961 i 962; DGFP, D. XI, dok. 431.
- ²⁸⁰ A. Breccia, n. d., str. 408.
- ^{280a} AR 1941 ZD. I. dok. 326. str. 967-968; -Politika- 2. decembar 1940. Beograd.
- ²⁸¹ AR 1941. ZD. I. dok. 326, str. 967 i 968; AVII. reg. br. SIP Dubrovnik - 15/118.
- ²⁸³ A. Breccia, n. d., str. 409.
- ²⁸³ AR 1941, ZD. I. dok. 327, str. 969, DGFP. D. XI. dok. 465.
- ²⁸⁴ AR 1941, ZD. I. dok. 328, str. 970-972, DGFP, D, XI. dok. 469 i 476.
- ²⁸⁵ *Baron Dorde Bakač-Bešenji (Bessenyei Bakács George)* bivši poslanik Mađarske u Beogradu - *izjava Hoptneru*; Hoptner. n. d. str. 270.
- ²⁸⁶ DBFP **ni**, 6, dok. 393; DGFP. D. IV. dok. 441 i D. V. dok. 272, 273, 277 i 292; Hoptner, n. d.. str. 270.
- ²⁸⁷ I'SMT. dok. NG 2712 i NG 2658.
- ²⁸⁸ *Bakač-Bešenji - izjava Hoptneru*: Hoptner. n. d.. str. 272; A. Breccia n. d.. str. 411-420.
- ²⁸⁹ *Beleške o razgovoru između kneza Pavla i grofa Čakija*; Hoptner. n. d., str. 273-274, A. Breccia, n. d., str. 411-415.
- Jugoslovensko-mađarski pakt o večnom prijateljstvu* sklopljen je na sugestiju i pod kontrolom Nemačke -u otporu protiv panslavizma i komunizma«, a u atmosferi sve oštrijeg nemačko-sovjetskog sukoba.
- Tekst sporazuma je lično odobrio Ribentrop 9. decembra Hitler je uveravao da je zaustavio rastući slovenski talas koji je grozio Balkanu
- Bugarska vlada je planski pogoršavala odnose sa Beogradom, i sve se više povezivala sa Berlinom. odbijajući pakt sa SSSR-om (V. Vinaver, n.d.. str 292-293.).

PREGOVORI ZA PRISTUPANJE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE TROJNOM PAKTU

Krajem 1940. godine vojno-politički položaj Jugoslavije bio je veoma nepovoljan. Nemačka je, posle pobeda na Zapadu i brze okupacije zapadne i srednje Evrope, sa ogromnom armijom stajala prema Istoku i Balkanu. Njene trupe u Rumuniji bile su spremne da preko Dunava predu u Bugarsku radi napada na Grčku, koja se uspešno borila protiv Italije u Albaniji. Osovinske snage bile su u povoljnim okolnostima da potpuno okruže Jugoslaviju, tim pre što se očekivalo da će i Bugarska stupiti u Trojni pakt. Italija je već držala Albaniju, Jadran i Otrantska vrata i ukazivala stalnu podršku ustaškom pokretu i planovima desnog krila vodstva HSS-a za unutrašnje razbijanje Jugoslavije. Ranijim Hitlerovim izjavama o nepovredivosti nemačko-jugoslovenske granice nije se moglo verovati, a Rumunija više nije imala nikakvih obaveza prema Jugoslaviji.

Držanje Turske je bilo neizvesno; nije se moglo znati da li će ispuniti obaveze prema Grčkoj, kao što ih nije ispunita ni prema V. Britaniji i Francuskoj prilikom napada Italije.

Nemoćna i vojnički slaba V. Britanija bila je zauzeta na drugim frontovima, tako da se nije mogla jače angažovati na Balkanu, tj. čvrsto održati tzv. »Britanski front«, koji je trebalo uspostaviti, a u Grčkoj se nalazio samo neznan broj britanskih aviona. Grčka vlada je bila rešila da ne dozvoli ulazak britanskih trupa u svoju zemlju sve dok Nemci ne uđu u Bugarsku.

Iako je imao velikog interesa za Balkan. Sovjetski Savez, u konkretnoj situaciji, nije mogao ukazati neku neposrednu pomoć Jugoslaviji. Prema tome, pošto se nije mogla nadati ni u kakvu efikasnu pomoć sa strane, Jugoslavija se našla i politički i strateški potpuno izolovana.¹

PREGOVORI POSLE NOTE JUGOSLOVENSKE VLADE OD 7. DECEMBRA 1940

Ribentrop je 22. decembra poslao svom poslaniku u Beogradu strogo poverljivi telegram sledeće sadržine: »Molim da posetite g. Cincar-Markovića i da mu u moje ime saopštite sledeće: Firer i ja smo pročitali sa interesovanjem pismenu izjavu jugoslovenske vlade koja nam je predata 7. decembra, a raz-

motrili smo i predlog koji ista sadrži, da se zaključi pakt o nenapadanju između Nemačke, Italije i Jugoslavije na bazi italijansko-jugoslovenskog ugovora od 1937. godine. Zaključenje takvog pakta o nenapadanju, naravno, ne bi zadovoljilo uslove za jačanje odnosa jugoslavije sa silama Osovine, koje smo predviđali u razgovorima sa Cincar-Markovićem u Berghofu (Berghoff) i u Fušlu kod Salzburga a i dalje bi ostalo otvoreno važno pitanje pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, po kome smo raspravljali u tim razgovorima, kao i druga pitanja o kojima smo u vezi s time diskutovali».²

Na ovo saopštenje Cincar-Marković je zamolio Herena da prenese Ribentropu dajući »donekle iznenađen saopštenjem ministra inostranih poslova Rajha« (Ribentropa - V. T.), jer je ideja o zaključenju trojnog pakta o nenapadanju potekla lično od Hitlera, stoje i Ribentrop to naročito naglasio posle konferencije u Berghofu i dodao da se može učiniti i više ako to Jugoslavija želi. Prema tome, Cincar-Marković je protumačio da će pitanje pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu ostati još uvek otvoreno. Ovu Cincar-Markovićevu izjavu Heren je depešom od 23. decembra saopštio Ribentropu.³

Nemačka Vrhovna komanda u svom strogo poverljivom aktu br. 33435 od 21. decembra o nemačkim vojnim pripremama na Balkanu uglavnom kaže da će se nemačke snage koje su do tada bile prebačene u Rumuniju (tzv. Vojna misija koja se sastojala od jedne ojačane oklopne divizije, nekoliko vazduhoplovnih jedinica i instruktora za Ratnu akademiju i školskih tečajeva - V. T.) biti pojačane još jednom oklopnom divizijom koja će se transportovati kroz Mađarsku do 25. decembra. Osim toga, Hitler je naredio da se u južnoj Rumuniji koncentriše jaka grupa oružanih snaga sa zadatkom »da u datom slučaju preko prijateljske Bugarske, i ne dodirujući jugoslovensku ili tursku teritoriju, prođe do Egejske obale - i već prema situaciji dalje u Grčku i time isključi Engleze iz ovog prostora«. Bugarskoj vojsci je pri ovoj akciji namenjeno da štiti bok prema Turskoj, čije se vojno angažovanje ne smatra verovatnim. *»Da li će se Jugoslavija priključiti nemačkom napadu mašajući se Soluna ne može se predvideti«*. Zatim se detaljno i u pojedinostima iznosi vremenski tok priprema počev od 21. decembra 1940. do kraja januara 1941. Na kraju se konstatuje da će nemačka koncentracija u Rumuniji izazvati nemir na Balkanu, a verovatno i u Sovjetskom Savezu i prouzrokovati popustljivo držanje Grčke. Sovjetskom Savezu se može odgovoriti »da Nemačka ne može da trpi učvršćenje Engleza na Balkanu i daje zbog prilaženja Rumunije Trojnom paktu (23. novembra 1940 - V. T.) obavezna da istu štiti ... da koncentracija snaga nipošto nije upravljena protiv Rusije ... Za Sovjetski Savez biće važno da Nemačka nema nikakvih namera protivu Jugoslavije i Grčke ...«⁴

Ribentrop je 23. decembra podsticao italijansku vladu da sređuje odnose sa Moskvom do »zadovoljavajuće normalnosti«, jer je to odgovaralo tekućoj politici Nemačke prema Rusiji, a ambasadoru Alfieriju (Alfieri Dino) izjavio je da u odnosu na Jugoslaviju »nema ništa novo«. Pretpostavljao je da treba sačekati još tri ili četiri sedmice za preduzimanje drugih koraka, verujući da će poboljšana situacija na frontovima, pre svega na Albanskom, imati najbolji efekat na tok političkih poduhvata koji će dovesti do pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. U stvari, Hitler je, ne samo odbijao Musolinijeve uporne molbe da požuri pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, nego ga je opominjao da o tome ne gaji nikakvu iluziju, jer vlada u Beogradu »neće pristupiti paktu ni u kom slučaju«. On je očekivao da će to postići čim napredovanje nemačkih armija na Balkanu bude poboljšalo »psihološku situaciju«, ali nije želeo da

njegov saveznik iskoristi prednosti ni na političkom ni na vojnom planu. Firer je nameravao da Duće plati ceh za svoj nesretni poduhvat protiv Grčke i da prizna hegemoniju Nemačke i na evropskom Jugoistoku. Tako se Musolini uverio više iz potrebe da »preduhitri Nemce u slamanju grčkog otpora«, bez većeg preokupiranja Jugoslavijom, jer je bio uveren »da će Jugoslavija slediti primer Bugarske u pogledu pristupanja pošto i nema drugog izbora«.

Knez Pavle i njegovi saradnici gajili su nade da će istrajati u tom teškom zadatku, sagledavajući svoju diplomatsku snagu i u slabosti Musolinija u tom periodu, u zaoštavanju rivalstva među silama Osovine na balkanskom sektoru, u ponovnom približavanju Mađarske Jugoslaviji u antiosovinskoj funkciji, u Hitlerovoj nameri da italijansko-grčki sukob reši bez uvlačenja Jugoslavije i, na kraju, u nemačkim vojnim pripremama za napad na Sovjetski Savez.⁵

ZABRINUTOST JUOSLOVENSKE VLADE ZB OG L'LASKA NEMACKJH TRUPA U RUMUNIJU

U razgovoru sa Herenom, Cincar-Marković je izrazio zabrinutost zbog ulaska nemačkih trupa u Rumuniju, komunističke ekspanzije na Balkan i unutrašnje situacije u Bugarskoj. Heren gaje uveravao da Nemci imaju nameru samo da učvrste mir i red na Balkanu i da će »učiniti isto sa Bugarskom što su učinili sa Rumunijom«. Zato Jugoslavija ne treba da se plaši Bugarske. On je imao instrukcije da izbegne svaku diskusiju sa Jugoslavijom o pokretu nemačkih trupa u slučaju rata na Balkanu, jer se Ribentrop bojao da Jugosloveni mogu izvestiti nemačke neprijatelje. Posle razgovora sa Cincar-Markovićem, Heren je izvestio Berlin da Jugosloveni ne misle na ofanzivu protiv Bugarske, čak ni da spreče zaokružavanje svoje zemlje.⁶

Jugoslavija nije verovala u nemačke namere, već je očekivala da će nemačke snage, koje kao bujica ulaze u Rumuniju, upasti u Bugarsku da bi oslobodile Italijane u Grčkoj.⁷ Tada bi se Jugoslavija, pogotovo ako bi Bugarska pristupila Osovini, našla u veoma teškom položaju, ali je Hitler zauzeo ljubazan stav prema Jugoslaviji, težeći da ostane neutralna da u protivnom ne bi ugrozila put iz Bugarske za Grčku koji ide kroz Strumičku kotlinu, paralelno sa jugoslovensko-bugarskom granicom. No, kad nemačke trupe uđu u Bugarsku, a zatim u Grčku i kad se spoje nemačke i italijanske trupe, onda bi Jugoslavija imala da bira ili da ide s Nemačkom ili protiv nje.⁸

U svom telegramu *Ministarstvu inostranih poslova* od 5. januara 1941. godine Heren je naveo da transporti nemačkih trupa u Rumuniji izazivaju zabrinutost u Jugoslaviji »koja se meša s osećanjem olakšanja, jer se ipak veruje da će jugoslovensko područje biti pošteđeno nemačke akcije. U toku razgovora sa mnim ministar inostranih poslova spomenuo je vojne transporte i nije pri tome ispoljio nikakvu uznemirenost, niti je protestovao kad sam mu rekao da je očigledno u interesu čitavog balkanskog područja ako Nemačka suzbije svaki pokušaj sabotaže spolja da bi time obezbedila mir, rad i nesmetan razvoj privrede. Cincar-Marković je primetio da se *prisustvo nemačkih trupa u Rumuniji samo može pozdraviti* zbog labilnog stanja u toj zemlji i da on ne veruje da će Englezi pokušati da obrazuju novi front na Jugoistoku; on smatra da je *mnogo opasnija ekspanzija komunizma* u tom prostoru ... On je dalje rekao da ga zabrinjava unutrašnja situacija u Bugarskoj. Odgovorio sam

ministru inostranih poslova da ako bi takva opasnost stvarno postojala, mi bismo intervenisali.

Razgovor sa ministrom inostranih poslova potvrdio je moje ubedenje da odgovorni krugovi neće preduzeti nikakvu ofanzivu protiv Bugarske radi sprečavanja vojnog zaokruživanja.⁹

Jugoslovenski poslanik u Bukureštu je sa pov. br. 78 od 6. januara 1941. godine izvestio Cincar-Markovića da mu je general Antonescu (Antonescu Yon, general), na pitanje »čemu služe tolike nemačke trupe u Rumuniji«, uglavnom odgovorio da je glavni neprijatelj Rumunije - Sovjetski Savez - pretio da produži okupaciju novih sovjetskih oblasti i da Rumunija nije bila u stanju da se sama odbrani od sovjetske opasnosti, a da ni Jugoslavija, ni Turska, ni Grčka nisu bile obavezne da brane Rumuniju od Sovjeta. Napomeno je da se nije obraćao Velikoj Britaniji, jer je daleko, pa se obratio silama Osovine. Na primedbu da je primećen veliki broj nemačkih jedinica na Dunavu i njihove pripreme za prelaz u Bugarsku i na pitanje da li vidi kakve komplikacije u slučaju prelaza nemačkih trupa u Bugarsku, kako to po svemu izgleda, odgovorio je da se nemačke trupe nalaze u savezničkoj Rumuniji, tako da na to niko nema šta da primeti. Poslanik dalje kaže da je iz celokupnog Antoneskuovog držanja i izlaganja stekao utisak da i on očekuje prelaz Nemaca u Bugarsku i da se tome neće protiviti.¹⁰

Jugoslovenski poslanik u Atini, u svom izveštaju Str. pov. br. 54 od 7. januara 1941. godine, o svom razgovoru sa predsednikom grčke vlade Metaksasom (Metaxas Joannes), istakao je da Grčka vlada pokazuje veliku zabrinutost usled eventualnosti do kojih bi moglo doći na Balkanu u vezi sa upućivanjem novih kontingenata nemačkih trupa u Rumuniju i da se u Grčkoj ozbiljno razmatra mogućnost proširenja rata na ceo Balkan.

Predsednik Grčke vlade izražava bojazan da bi nemačke trupe, koje se sada grupišu u Rumuniji, mogle biti upućene dalje na jug preko Bugarske, da Bugarska neće odbiti zahtev za prolaz nemačkih trupa, ako bi joj Nemačka uputila takav zahtev, ali daje apsolutno siguran da bi Turska odgovorila napadom na Bugarsku. Bugarska bi se, nesumnjivo, branila ali je verovatno da bi turska vojska jednom brzom akcijom uspela da u Bugarskoj zauzme takve pozicije koje bi udaljile direktnu opasnost za grčku teritoriju sa te strane. Predsednik misli da bi prelaz nemačkih trupa u Bugarsku izazvao reakciju Sovjetskog Saveza, ali da je u tome samo napola siguran. On ne isključuje mogućnost da bi Nemačka mogla zatražiti slobodan prolaz, svojih trupa i preko Jugoslavije. Zato bi Grčka želela da zna kakav će stav Jugoslavija zauzeti u slučaju da Nemačka zatraži slobodan prolaz svojih trupa bilo kroz Bugarsku bilo kroz Jugoslaviju, kao i da li je još uvek rešena da se oružano odupre eventualnom nemačkom napadu. Izgleda da Grčka vlada pomišlja da od Engleske zatraži blagovremenu pomoć u avijaciji i drugom ratnom materijalu, a eventualno i upućivanje u Grčku britanskih trupa radi osiguranja Grčke od silaska nemačkih trupa, iako to predsednik najmanje želi. On smatra da iz dosadašnje pasivnosti Mađarske može se zaključiti da se ona nalazi u vazalnom položaju prema Nemačkoj i da je Rumunija usredsredila »svu svoju nadu u nemačku krajnju pobedu i da bi jedva dočekala da se proširi, pa makar to bilo i na račun Jugoslavije«.

Očigledno je da je Grčka bila svesna opasnosti od ulaska nemačkih trupa u Rumuniju i eventualnoj povredi jugoslovenske teritorije, pa je general Metaksas (Metaxas Jean ili Joannes) predlagao knezu Pavlu da odbaci nemačke

zahteve da se Jugoslavija upotrebi kao baza za napad na Grčku i da se nada da će se Jugoslavija odupreti oružjem ako bude potrebno. Podsećajući ga na herojske tradicije, Metaksas dalje očekuje da će Jugoslavija braniti svoju ugroženu nezavisnost, doprineti lakom uništenju italijanske vojske u Albaniji i verovatno »čak uvući Rusiju u borbu«. Kad mu je knez Pavle odgovorio da Jugoslavija neće dopustiti nemačkim trupama da pređu preko Jugoslavije, Metaksas, duboko dirnut, izrazio mu je svoju zahvalnost.¹²

U razgovorima između Hitlera i Ribentropa, sjedne, i Musolinija i grofa Čana, s druge strane, u Berghofu 19. januara 1941. potvrđena je čvrsta politička i vojna pozicija koju je postigla Jugoslavija i apsolutna potreba da je drže »mirnom«, da izbegnu obziljne komplikacije u rešavajućoj fazi konflikta sa Grčkom. Ali britanska vlada nije prihvatila »hladnu mirnoću jugoslovenskih upravljača«, štaviše. Forin ofis je iskoristio priliku italo-nemačkog sastanka na vrhu da pokrene vlastitu diplomatsku ofanzivu sa ciljem da prinudi Jugoslaviju da se dogovori sa svojim susedima da pruže otpor napredovanju nemačkih trupa i da pospeše krizu u nemačko-sovjetskim odnosima. U Londonu se živelo u iluziji da se može privući Bugarska u kombinaciju sa Jugoslavijom. Grčkom i Turskom i teško je optuživana vlada u Beogradu za to što još nije preduzela inicijativu za tešnje kontakte ne samo sa Sofijom, nego ni sa Ankarom i Atinom. da bi na kraju stvorila zajednički front na Balkanu. Tako je V. Britanija promenila stav prema Jugoslaviji kojim je do kraja 1940. godine odobravala njenu spoljnu politiku u težnji da se održi mir na Balkanu.

U Beogradu se, međutim, iako se nastojalo da se poboljšaju odnosi sa Bugarskom, smatralo da se Bugarska priprema da pristupi Trojnom paktu i da ne bi pružila otpor prolasku nemačkih trupa. Sem toga, očekivao se *odgovor Ankare na notu od 4. januara 1941. godine da bi se doznao stav turske vlade u slučaju nemačkog napada na Grčku preko Bugarske, jer se smatralo da bi trebalo da postupi kao Grčka*, tim pre što bi se našla u povoljnijoj situaciji i u direktnom kontaktu sa Velikom Britanijom. Vlada u Londonu je podstakla Tursku da odgovori na *jugoslovensku notu od 4. januara 1941.* da bi ih navela da utvrde zajednički plan akcije, požurila se da ih upozna sa svojom odlukom da u Solun pošalje vazduhoplovne i mehanizovane snage.¹³

U *svom pismu dr Paulu Šmitu od 20. januara 1941. godine Danilo Gregorić* je, između ostalog, naveo: »Ovo što Vam danas pišem u skladu je sa mojim naporima da učinim što više mogu za budućnost svoje zemlje i da obezbedim dobre odnose i saradnju između Nemačke i Jugoslavije.

Kao što je sada jasno, razgovori u Fušlu nisu doneli potpuno rešenje. Ima mnogo razloga za to. Uzastopni porazi Italije dali su ovde naročito jak podstrek masonskoj protivstruji. Sto se tiče unutrašnje politike, ovde je, odmah posle Fušla, počela protivofanziva, koja se uglavnom oslanjala na situaciju u sredozemnoj oblasti, koja nije mnogo povoljna za Italiju, i na parole britanske propagande u vezi s tim .. .«

Zatim ga obaveštava. da bi se mogla shvatiti situacija u Jugoslaviji, treba imati u vidu da je u vladi Konstantinović najmoćniji čovek probritanskih i prosovjetskih shvatanja, isaknuti mason i bivši dobrovoljac u francuskoj vojsci, čovek od velikog uticaja ne samo u vladi nego i u namesništvu. On je neka vrsta vladinog pravnog savetnika i održava čvrste veze sa britanskim i sovjetskim krugovima u Beogradu. Za Cvetkovića je, između ostalog, Gregorić napisao da je momentalno »jedini jugoslovenski politički lider koji može da bude predsednik vlade i koji bi mogao sprovesti politiku vrlo bliskog kontak-

ta sa Berlinom, ako bi bio ubeđen u njenu pravilnost i ako bi za takvu politiku dobio potrebnu podršku u Berlinu.« Pošto je napomenuo da je posle sastanka u Fušlu došlo do velikih razmimoilaženja, tako da Cvetkoviću nije jasna situacija, jer je ubeđen da Cincar-Marković nije doslovno preneo smisao svojih razgovora. Zato je u nekoliko mahova rekao »da bi se veoma radovao razgovoru sa ministrom inostranih poslova Rajha, a ako je moguće i sa Firerom«, pa bi se sigurno odmah odazvao ako bi bio pozvan. Na kraju Gregorić je završio: »Verujem da biste Vi, dragi dr Smite, mogli uticati u tom pravcu ... Ja bih doputovao sa Cvetkovićem i tako bi moglo doći do dalje razmene gledišta na licu mesta ...«¹⁴

Funkcioner nemačkog Ministarstva inostranih poslova, Hevel (Hewel), u svojoj belešci od 29. januara 1941. godine, napisao je »U saglasnosti sa instrukcijama, predao sam Fireru pismo od 20. januara 1941. godine od Gregorića koje je poslao ministru Smitu. Pošto ga je pročitao, Firer se složio da se Cvetković pozove u posetu. Firer još nije utvrdio datum, ali on misli da bi bilo bolje da ga primi u Berghofu nego u Berlinu.

Ja lično smatram da će Firer biti ponovo u Berghofu posle 6. ili 7. februara. V svakom slučaju, Firer želi da lično primi Cvetkovića. «¹⁵

MISIJA AMERIČKOG PUKOVNIKA DONOVENA. SITUACIJA U JANUARU 1941.

Na britansku sugestiju turski poslanik u Beogradu je u svom predlogu od 19. januara 1941. godine, podnetom jugoslovenskom ministru inostranih poslova, sugerirao da Ankara i Beograd izrade plan za zajedničku akciju zato što bi se nemačka vojska iz Rumunije mogla okrenuti protiv Sovjetskog Saveza, protiv Grčke ili neke druge balkanske zemlje.¹⁶ Međutim, ova sugestija je odbijena ne samo zato što se verovalo da Turska nema neki konkretan plan niti vojnički spremnu vojsku, već i zato što je odbila da zajedno da Jugoslavijom uđe u rat na strani Grčke.¹⁷

Turska vlada je 21. januara odgovorila na jugoslovensku notu i pozvala Jugoslaviju »da stupi u još intimniji kontakt, da bi obostrano pratile razvikanje situacije i da bi se uspostavila zajednica za odluke i akcije.« Na to se Cincar-Marković ograničio da odgovori da je već dao uputstva svom poslaniku u Ankari. Tako su Jugoslavija i Turska, očekujući jedna drugu da zauzme stav, tražile razgovor da donesu bilo kakvu odluku kojom bi mogla da na sebe navuče i nespretnost. Međutim, knez Pavle je odmah žigosao odluku Londona kao »nespretnost« koji bi mogao izazvati nemačku invaziju čitavog Balkanskog poluostrva pre dolaska britanskih trupa. On je naglasio daje Jugoslavija nameravala da se odupre prolasku nemačkih trupa, ali je upozorio da bi se ta namera mogla izmeniti ako bi Velika Britanija otvorila front u Solunu. Tek što su saznali da su i Grci odbili britanski predlog, Jugosloveni su požurili da to saopšte Nemcima u ispraznoj nadi da će ih nagovoriti da ne ulaze u Bugarsku, ako žele da Velika Britanija ne uspostavi nov front u Solunu. Pored toga, Cincar-Marković je upozoravao i Berlin i Rim da se ne treba toliko brinuti o britanskim hipotetičkim nastojanjima koliko o opasnoj komunističkoj ekspanziji na Balkanu, a posebno u Bugarskoj, težeći da iskoristi nemačko-sovjetske suprotnosti na Balkanu i da izbegne da plaća danak novim pokušajima približavanja Rima i Moskve. Nemačka vlada je, nasuprot, upozorila da se prekine »akcija britanske propagande na jugoslovenskoj teritoriji i da

se ne brine o eventualnim nemirima u Bugarskoj, jer će ih Nemačka onemogućiti kao što je to učinila u Rumuniji. Cincar-Marković je zamolio svog predstavnika u Moskvi »da diskretno prati ponašanje odgovornih faktora i kakav će stav da zauzmu u slučaju ulaska nemačkih trupa u Bugarsku.¹⁸

Pošto je *britanska vlada* zamolila SAD da svojim uticajem i intervencijom podrži napore za stvaranje zajedničkog fronta na Balkanu, predsednik Ruzvelt (Roosevelt Franklin) je poslao svog ličnog emisara pukovnika Donovena (Donovan William) u Grčku, Tursku, Bugarsku i Jugoslaviju, koji je 22. januara stigao u Beograd. Tu se sreo sa knezom Pavlom, glavnim članovima vlade i sa vojnim vlastima. Dok su se vojni predstavnici, posebno general Simović, izjasnili da su spremni da silom odbiju pritisak Osovine, dotle su se knez Pavle i njegovi saradnici, jednako odlučni, posebno u slučaju agresije, pokazali više zabrinuti za jedinstvo zemlje ako je beskorisno žrtvuju, bacajući je u me-tež u momentu u kojem bi je sudar vodio u kompletan poraz. Knez Pavle se nije ustezao da istakne svoju nevericu u stav Bugarske, izražavajući uverenje da će dozvoliti prolaz nemačkih trupa, a Maček je potpuno otvoreno izjavio da će vlada tražiti, i po cenu nekog većeg ustupka Hitleru, da odgodi što je moguće više ulazak u rat. smatrajući da će verovatno uskoro doći do nemačko-sovjetskog sukoba koji bi Jugoslaviju izvukao iz klešta Osovine i vratio joj izvesnu slobodu akcije i mogućnost da efikasnije doprinese krajnjoj pobedi zapadnih demokratija.¹⁹

O toj poseti general Simović u svojim *Memoarima*, između ostalog, kaže:

»... Da bi ga se oslobodili, nadležni su pukovnika Donovena uputili k meni da obide aerodrom i vazduhoplovne jedinice. Primio sam ga ... u zgradi Komande vazduhoplovstva. Sa njim je bio američki vojni izaslanik, potpukovnik Fortije (Fortie)... Donovan me je pitao, kakvo je moje mišljenje o situaciji na granicama Jugoslavije i o eventualnim namerama Hitlera. prema podacima kojima smo raspolagali. U dosta dugom izlaganju ja sam mu izneo moja predviđanja o Hitlerovom grandioznom planu ... Iznoseći mu potom opasnosti našeg položaja i nedovoljnost naših snaga i materijalnih sredstava za odlučnu odbranu. insistirao sam da nam Amerika što pre pošalje pomoć u naoružanju i tehničkim sredstvima, naročito u avijaciji i orudima za protivoklopnu i protivavionsku odbranu. Klimanjem glave i izrazom lica ... je pokazivao da se slaže s mojim izlaganjima; ali nije činio nikakve predloge, niti je ma šta nastojavao. Potom je nekoliko aviona izvršilo letove s akrobacijama. Pukovnik Donovan bio je vrlo impresioniran držanjem našeg ljudstva, redom u hangarima i naročito le-tenjem aviona. Uhvatio sam i ovu priliku, da mu iznesem naše potrebe za hitnu pomoć u na-oružanju i insistirao sam da se on lično zauzme. Na to mi je on. pogledavši mi pravo u oči. uputio pitanje: -A na kojoj će se strani boriti Jugoslavija u slučaju rata? Ovo pitanje nisam očekivao ali sam bez razmišljanja odgovorio: »Ja ne znam, šta misle merodavni gore, ali vam mogu reci samo jedno: naš narod nikad neće izneveriti svoje prijatelje i saveznike iz prošlog rata.«

Opraštajući se od mene pri polasku, pukovnik Donovan mi je srdačno zahvalio na do-čeku. dodavši: »*C'est le plus intelligent, que i'at entendu a Belgrad*'. To je isto rekao i američkom vojnom izaslaniku u putu do Beograda. Potpukovnik Fortije saopštio je to Tadiji Son-dermajeru. Posle 27. marta 1941. primio sam iz Vašingtona depešu: »Sećam se našeg raz-govora od 24. januara. Pozdrav Donovan ...«²⁰

Heren je pomno pratio misiju pukovnika Donovena prilikom njegovog bo-ravka u Beogradu. O tome je u svom opširnom telegramu Ministarstvu inost-ranih poslova od 25. januara, uglavnom, naveo daje Donovan stigao 22. janua-ra uveče, daje stanovao u američkom poslanstvu i daje 23. januara priredio prijem za novinare, ali je izbegavao da govori o cilju svoga putovanja . Iz te-legrama se vidi koga je sve posećivao (vidi se da je bio tačno obavešten - V. T.), s tim da su »razgovori sa ministrom inostranih poslova bili veoma kratki, a poseta Mačeku trajala je 1,1/2 sat.« Na kraju je naveo: »Štampa je prvih dana

njegove posete mnogo pisala o njemu, međutim danas je prestala da to čini, verovatno po dobivenom naređenju.²⁰»

Istog dana Heren je u šifrovanom telegramu izvestio Ribentropa daje izvršena rekonstrukcija jugoslovenske vlade na taj način što je u vladu ušao dr Kulovec vođa klerikalnih Slovenaca kao ministar bez portfelja, a dr Krek, ministar bez portfelja, dobio je Ministarstvo prosvete. Time je Cvetković uspeo da nagovori Kuloveca da odustane od svoga zahteva da postane potpredsednik vlade i da odbije zahtev levo nastrojenih liberalnih krugova za rekonstrukciju vlade, naročito da portfelj ministra unutrašnjih poslova dobije masonski ministar Kostantinović. Po mišljenju Herena, Kulovec treba »da nastavi politiku pokojnog dr Korošeca, politiku koja je bila protivkomunistička, protivmasonska i protivjevrejska« i da od ministra Kreka očekuje »da će voditi politiku povoljnu za nemačku narodnosnu grupu.«^{20h}

Ohrabrene stavom Simovića i »srpskih vojnih komandanata«, vlade u Londonu i Vašingtonu pojačale su pritisak na Beograd da bi savladale oklevanje političara. Na te pritiske nadovezao se i *predlog jugoslovenskog poslanika u Moskvi Gavrilovića*, pobornika ne samo za jugoslovensko-grčko-tursku kolaboraciju sa Velikom Britanijom, nego i za politički i vojni pakt sa SSSR-om, jer je smatrao mogućom sovjetsku intervenciju u korist balkanskih država, ako bi one pružile otpor Nemačkoj. On se poverio i britanskom ambasadoru ser Stafordu Kripsu (Stafford Crips Sir) da bi što jače uticao na jugoslovenske upravljače, posebno na Hrvate. Britanski poslanik u Beogradu složio se sa Gavrilovićevim predlogom da minira ponude Nemaca jugoslovenskoj vladi, Sem toga, Forin ofis je dao uputstva Kampbelu da nastop da navede jugoslovensku vladu da se uključi u tursko-bugarske razgovore i da da »zadovoljavajuća uputstva« svom predstavniku u Turskoj da i on nastoji da se nastave tursko-jugoslovenski razgovori. Međutim, nepoverljivo ponašanje Bugarske i rezervisano držanje Turske i Sovjetskog Saveza nije ohrabrilo jugoslovensku vladu da prihvata britanski pritisak i potstičaje svog poslanika u Moskvi. Knez Pavle je »oštrim tonom« govorio američkom predstavniku o »podmuklosti Bugarske« i o »gluposti britanske diplomatije« koja nije uspjela da shvati prave namere kralja Borisa.²¹

Interesantno je kako je *nemačka Policija bezbednosii prilično objektivno prikazala stanje u Jugoslaviji krajem januara 1941. godine*. U svom veoma opširnom izveštaju od 28. januara Ministarstvu inostranih poslova, pored ostalog, konstatuje da je ministar finansija Sutej u svom govoru preko radija otvoreno okrivio Nemačku zbog opšteg poskupljenja u Jugoslaviji, što koristi neprijateljskoj propagandi, »jer ona već mesecima pokušava da sličnim argumentima izazove neraspoloženje prema Nemačkoj«. Prikazujući Suteja kao masona i jednog od najačih hrvatskih ličnosti, u izveštaju se naglašava daje glavni urednik »Hrvatskog dnevnika«, da bi ublažio nezadovoljstvo koje je izazvao Sutejev govor, rekao da bi bilo neopravdano previše napadati Šuteja, jer je njegov govor pripremila vlada, još pre nego što je održan, a taj govor su pregledali i ponovo redigovali Cvetković i Konstantinović.« U izveštaju se dodaje da se »u svakom slučaju može pretpostaviti da je Sutejev govor... bio redigovan od Konstantinovića«, a to znači da nije sigurno da gaje pripremila vlada.

Zazirući od neprijateljske propagande, ističe se da je novi ministar za ishranu, koji je studirao u Parizu, pa nije bio raspoložen prema Nemačkoj, u članku u časopisu »Danica« tvrdio »daje sadašnji sistem engleske funte naj-

sigurnije sredstvo za održavanje međunarodne saradnje«. Zatim se navodi da se u Zagrebu ispoljava politički rascjep zbog »trvenja između HSS i Pavelića. Maček je uspeo da ovo trvenje privremeno ograniči deportovanjem daljih šezdeset vodećih Pavelićevih pristalica u koncentracioni logor u Lepoglavi«, a u Sloveniji se sve više ispoljava i širi protivitalijansko raspoloženje, kao posledica događaja na frontu prema Grčkoj, »tako da se otvoreno govori o pohodu protiv Italije radi oslobođenja političke braće u Istri«. U listu »Jutro« spoljno-politički urednik je izjavio da bi »u slučaju jednog plebiscita najmanje 95% naroda glasalo za savez sa Engleskom, dok bi samo 5% glasalo u korist Osovine«.

Dalje se kaže da su četničke i komitske organizacije tokom poslednjih nedelja pojačale aktivnost. Četnička (Jurišna - V.T.) komanda u Beogradu, kao i tajni odbor četnika u Hrvatskoj, »izdali su uoči Božića proglas kojim stavljaju u dužnost svim svojim pristalicama da napadnu Nemce ili Italijane u leđa u slučaju njihovog ulaska u Jugoslaviju ... Izgleda da je ova propaganda službeno potpomognuta, jer već 14 dana Radio- Beograd daje emisiju za narod koja se uvek završava četničkom himnom: »Sprem'te se, sprem'te, četnici, silna će borba da bude«. Kao dokaz za to, u izveštaju se doslovno navodi: »Po rešenju Ministarskog saveta u 12 mesta ponovo se formiraju četničke trupe. Za tu svrhu odobren je kredit od 2,5 milijarde din. koji će ravnomerno snositi. Min. vojske i Min. unutrašnjih poslova. U Karlovcu i u N. Sadu vrši se obuka četnika u jurišnim bataljonima. Izvodi se takođe jurišna obuka u 10. pešadijskom puku u Sarajevu. U Višegradu se održavaju kursevi iz zaštite od otrovnih gasova, a u Karlovcu i u Nišu inženjerijski kursevi. Grupe četnika u Banatu, zajedno sa nacionalistima iz organizacije »Karadörde«, naoružane su u toku poslednjih dana puškama i ručnim bombama; obuka u gađanju se održava u streljačkim udruženjima, iz kojih su isključeni folksdojčeri«.

Pomoć Grčkoj od strane komitske organizacije izgleda daje znatna. Broj srpskih komita koji se bore u Albaniji i u Grčkoj iznosi najmanje oko 6000 ljudi. Pored toga, konstatuje se da se puškama i municijom naoružavaju članovi sokolskih organizacija.

U pogledu propagande i komunističkih aktivnosti u izveštaju se kaže:

»U poslednje vreme, pre svega u Sloveniji, ponovo se rasturaju leci Centralnog komiteta KP Jugoslavije koji huškaju protiv Nemačke. U jednom od ovih letaka napadnut je 'Pri-zad' da je u toku samo jednog meseca izveo žitarice u Nemačku i Italiju u vrednosti od preko 10 miliona dinara i da time nesavesni Spekulanti otimaju narodu poslednju koru hleba. Ujedinite se - (poziva proglas) - u borbi protiv vlade koja prodaje hranu i sam narod imperijalistima! U drugim lecima KP izjavljuje da jugoslovenska vlada ima samo dva puta: prvi, oslanjanje na SSSR. a drugi, prodaja Jugoslavije Hitleru i Musoliniju. Međutim, vlada je već izabrala ovaj drugi put: put izdajstva. Posle opširnih izlaganja o političkoj situaciji u proglasu se traži politička sloboda, narodna vlada i. pre svega, oslanjanje na SSSR U Varaždinu počele su akcije protiv tamošnjeg Društva prijatelja Nemačke. Prozori hotela »Novak« - sin vlasnika je osnivač Društva - polupani su ...«

Dalje se u izveštaju navodi da su »jugoslovenski generalštabni oficiri na svom sastanku konstatovali da je jugoslovenska vojska od kraja decembra u većoj meri mobilisana. Povod za to bila je preteča situacija na Balkanu, izazvana grčko-ilalijanskim ratom i pokretima nemačkih trupa. Naročito uznemiravajuće za Jugoslaviju bilo je povlačenje nemačkih trupa u jačini od 46.000 ljudi iz rumunskog Banata u jugoslovensko-mađarskoj pograničnoj oblasti i njihovi dalji pokreti ka jugoistoku Rumunije na bugarsko-jugoslovensku granicu. Zbog toga je Jugoslavija uputila ove novomobilisane trupe u oblast Niš - Skoplje. Četnici, koji su do sada bili stacionirani u Novom Sadu, prebačeni su takođe u južne oblasti. Pod vodstvom aktivnih oficira, ove trupe su dobile specijalnu obuku kao padobrancima, mašinovođe, šoferi itd. »Jugoslovenske vojne vlasti rešile su da se rezervni oficiri Jevreji ne dodeljuju aktivnim

jedinicama nego radnim četama. Prirodno je da su folksdojčeri, od kojih su formirane ove radne čete, strogo tretirani od strane pretpostavljenih Jevreja.«

Na kraju izveštaja govori se o sastanku britanskog vojnog izaslanika sa pomoćnikom francuskog vojnog izaslanika u Beogradu, o tome da američka vlada, u sporazumu sa britanskom vladom, namerava da pošalje 60 obaveštajaca u Jugoslaviju, Mađarsku i Rumuniju koji treba da rade za račun V. Britanije, da albanski emigranti u Jugoslaviji očekuju naređenje iz Grčke da budu spremni (da stupe u akciju - V. T.) kad dobiju parolu »Brahim« i da se doznaje

»iz srpskih izvora da se nernačke vesti na srpskom jeziku, koje se emituju preko radio-stanica Prag i Brno, prate sa velikom pažnjom. Međutim, pošto se uveče ove radio-stanice, zbog smetnji, vrlo slabo čuju, postoji želja da se uspostavi još jedna emisija posle podne.«²²

Kao što se vidi, nemačka obavешtajna služba je budno i sa uspehom pratila događaje u Jugoslaviji, zahvaljujući zavrbovanim obavешtajcima u redovima petokolonaša.

MISIJE NOVINARA GREGORICA I ADVOKATA STAKICA

Krajem januara 1941. jugoslovenska vlada se ponovo obratila novinaru Gregoriću i advokatu Stakiću da bi istovremeno obnovili kontakte sa Berlinom i Rimom. Tako je Gregorić, preko predstavnika novinske agencije DNB Smita, predao Cvetkovićevo pismo za Ribentropa, koje je Smit 29. januara uručio Hitleru. U ovome pismu je, pored predloga da Cvetković dođe u Nemačku na razgovore sa Hitlerom i Ribentropom, izneta ocena unutrašnje-političkog stanja u Jugoslaviji, kao odjek italijanskog poraza u Grčkoj i britanske propagande, zatim borbe između raznih političkih struja i žalba na akciju ministra pravde Konstantinovića, kao probritanskog i prosovjetskog čoveka itd.²³ No, Gregorić je od Herena saznao da su u Berlinu »jako iznenađeni« stavom Jugoslavije koji se, uprkos razgovora u Fušlu, nije promenio, a iznad svega u mnogim manifestacijama svakodnevnih političkih aktivnosti. Gregorić se požurio da ih uveri da postoji mogućnost da se čitav problem pokrene sa mrtve tačke, jer se Cvetković izjasnio spremnim da to uradi »vrlo brzo«, ako bi mu nemačke vlasti dale priliku da shvati koja su to nepodudarna tumačenja razgovora sa Cincar-Markovićem. U stvari, u Beogradu su perfektno shvatili želje nernačke vlade. Cvetković je samo tražio da se čitava stvar stavi na diskusiju, da dobije u vremenu i da što više odgodi definitivnu odluku, u očekivanju razvika vojno-političke situacije na Balkanu. Gregorić se uključio u tu stvar, sa ciljem da za Cvetkovića isposluje poziv nemačkih vlasti za susret na kojem bi došlo do jednostavnih objašnjenja.²⁴ Naime, *funkcionar nemačkog Ministarstva inostranih poslova, Hevel*, izvestio je 29. januara daje podneo Fireru pismo koje je Gregorić uputio Smitu i daje Firer, pošto gaje pročitao, pristao da se Cvetković pozove i da nije pomenuo datum, ali misli da bi bilo bolje da ga primi u Berghofu nego u Berlinu. Hevel je dodao: »Ja smatram da će Firer biti u Berghofu posle 6. ili 7. februara. U svakom slučaju, Firer želi da Cvetkovića primi lično«. Potom je Smit telefonirao Gregoriću da dođe u Berlin radi dogovora, pošto je predsednik vlade prihvatio poziv. Gregorića je 4. februara najpre primio Smit, a zatim i Ribentrop.²⁵ Dr Smit je istog dana u izveštaju izneo razgovor sa Danilom Gregorićem koji, zbog interesantnosti, donosimo u opširnijem izvodu. Gregorić je najpre izjavio da je stekao utisak

da razgovori Ribentropa i C. - Markovića 27. novembra 1940. u Fušlu nisu bili preneseni Cvetkoviću i knezu namesniku o svim pitanjima onako kako se moglo očekivati... da je reagovanje Nemačke na ponudu Jugoslavije, koja je usledila posle Markovićeve posete Fušlu, ostavio utisak na Cvetkovića da je Berlin očekivao nešto drugo.

• Sigurno je i van sumnje da je Marković shvatio razgovore jezički tačno, ali nije nemogućno da on nije tačno i korektno razumeo suštinu i. prema tome, to nije dalje preneo. Tako je Gregorić, iz razgovora, koji je imao sa ministrom inostranih poslova, dobio utisak da se sa nemačke strane smatralo daje najvažnije pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. S druge strane, kako je on zaključio iz razgovora koji je imao sa Cvetkovićem. Marković je bio jač o daje Nemačka očekivala da će Jugoslavija zauzeti stav po pitanju novog poretka. Međutim, očev idno je da je Marković smatrao da je Nemačka očekivala da jedan pakt o nenapadanju sa Nemačkom bude odgovor na to pitanje. Verovatno je da je Marković dobio potvrdu za svoje gledište u činjenici da su u razgovorima u Fušlu Nemci nagovestili da Nemačka, kao rezultat događaja na Balkanu, smatra da je došlo vreme kada Jugoslavija mora prihvatiti politiku pod nemačkim rukovodstvom (Marković je osetio, ili očitio tvrdi da je osetio u toku razgovora, nemačku nameru da se Jugoslavija pridobije za nemačku politiku bez Italije i čak da se iskoristi situacija Italije). Gregorić me je neposredno pitao da li je pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu bilo direktno spomenuto u toku razgovora i kratko i jasno rekao da mi je uputio pismo posle razgovora sa Cvetkovićem koji je izrazio želju da dođe ovamo. Pošto je dobio moj poziv da on, Gregorić, dođe u Berlin, ponovo je govorio sa Cvetkovićem koji mu je rekao da će se odmah odazvati nemačkom pozivu. Kad sam postavio pitanje, kada Cvetković ima nameru da dođe. Gregorić je odgovorio: 'Cvetković mi je rekao da ga sačekam u Nemačkoj u slučaju neposrednog poziva.' Kad sam obazrivo upitao da li je Cvetković izrazio neke sumnje u pogledu načina posete, da li želi da dođe inkognito ili želi da poseta bude objavljena. Gregorić je odgovorio: 'Cvetković piepušta Nemačkoj modalitete o poseli; on samo želi da i Cincar-Marković bude pozvan. On traži da budu napravljeni aranžmani koji će mu omogućiti da govori nasamo sa ministrom inostranih poslova ili, ako je moguće, sa Fiererom.' Ja sam od Gregorića tražio da mi izloži svoje lično mišljenje - kako bi se stvari mogle razvijati. Kad sam postavio ovo pitanje, on je postao veoma oprezan. Tvrdio je da nije direktno pitao Cvetkovića o prilaženju Jugoslavije Trojnom paktu. Nekoliko puta je podvukao, da bi sve akcije, koje bi značile podržavanje Italije ili ustupke Italiji, bile u sadašnjoj situaciji vrlo nepopularne u Jugoslaviji.

Zbog pristupanja Trojnom paktu, političkim izjavama koje bi iz toga proizlazile, jugoslovenska politika bi mogla lako poslati nepopularna. Ovo bi se moglo, međutim, popraviti ako bi se odmah, posle pristupanja, objavili uspesi koje bi zemlja postigla ovim pristupanjem. 'Ja mislim npr. na Solun', dodao je Gregorić. «Ovo gledište Gregorić je pravdao detaljnim objašnjenjem o jugoslovenskoj unutrašnjoj situaciji. Naime, u Jugoslaviji se politika ne oslanja na stranke ili na silu, nego isključivo na pravo i muc dinastije. To znači da kruna razmatra sve probleme, naročito svoju spoljnu politiku, isključivo sa gledišta postojanosti svoje moći kao i sa dinastičkih pozicija. Radeći tako, kruna se koristi predsednikom u vlade, koga je izabrala i koji zavisi od krune. Ako politika predsednika vlade dovede moc dinastije u opasnost, svojom sopstvenom greškom ili ne, namerno ili nenamerno, onda se prekida nit koja vezuje kiunu sa predsednikom vlade i, ako je potrebno, kao u slučaju Stojadinovića, izaziva se njegov pad, koji odjekuje do najudaljenijeg hrvatskog sela, da bi se time učvrstila moc dinastije. Na ovaj način, odluka o spoljnoj politici mora biti u skladu i u službi moći dinastije koja može da se osloni istovremeno samo na nekoliko ličnosti i zbog toga je prisiljena da vodi određenu oportunističku politiku. Na pitanje 'da li su po mišljenju dinastije definitivno uklonjene sumnje u pogledu konačne nemačke pobede?', Gregorić je dao izvrđavajući odgovor. Rekao je da misli da će uskoro nestati i poslednja sumnja. Stvarno, ove sumnje su potkrepljene čestim italijanskim neuspesima, naročito u slučaju Konstantinovića koji je iskoristio takvu situaciju. Međutim, situacija se mora razmatrati sa specijalnog gledišta smene namesnika. Šta to znači? Šestog septembra ističe mandat kneza namesnika regenta Pavla; on je ambiciozan. Iako nema nameru da i dalje bude namesnik, ipak bi želeo, zbog ličnog i patriotskog ubeđenja, da vrši odlučujući politički uticaj. Kako može on to da uradi? Samo ako postane nosilac jednog programa spoljne politike koji je odlučujući za razvoj i budućnost Jugoslavije. Takav program je i saradnja sa Nemačkom i položaj Jugoslavije u novoj organizaciji Evrope. Knez namesnik ne voli da sam donosi odluku; u takvom slučaju on bi želeo da dobije podršku i od predsednika vlade koji je voljan da takvu odluku donese. Iz toga proistiće da knez teži da pojača svoj položaj i da zavede politiku koja će mu obezbediti

stalan uticaj na jugoslovensku vladu. Predsednik vlade ima istu ambiciju - da obezbedi svoj položaj, sa namesnikom i kasnije sa kraljem.« Na kraju, Gregorič je zaključio: »Sledeći postupak mora se primeniti u vezi sa prilaženjem Jugoslavije Trojnom paktu: pošto je Markov: kao odgovorno lice za ovo pitanje, vodio razgovore sa ministrom inostranih poslova, politički predstavnik krune, tj. predsednik vlade, mora uzeti na sebe političku odgovornost za takvu odluku, ostavljajući formalnu odluku knezu namesniku.«²⁸

Krajem januara ministar dvora Antić pozvao je advokata Stakića i zamolio ga da pođe u Rim, jer nadolaze veoma teške prilike zato što su u Beograd stizali izveštaji da će Nemačka tražiti »objašnjenje«, a vlada se brinula kako u tom trenutku da uskladi politiku mira i neutralnosti sa nemačkim zahtevima. »Sada nailazi veoma značajan momenat - dodao je Antić - u kojem možemo eventualno iskoristi italijanski faktor,« pa je Stakiću dao odgovor kneza Pavla na Čanove predloge od novembra 1940. godine. U tom dugom odgovoru od sedam tačaka knez Pavle je, uglavnom, izjavio daje Čanova izjava, potvrđena od Musolinija, sa zadovoljstvom primljena, naime, da Italija smatra Beogradski pakt kao važnu bazu svoje politike prema Jugoslaviji, daje spremna da i dalje ostane u prijateljstvu sa Jugoslavijom, da je postojanje Jugoslavije u interesu Italije i daje Italija spremna da poštuje teritorijalni integritet i neutralnost Jugoslavije. Zatim knez navodi da do sada nije odgovoreno zato što se tada Italija nalazila u vrlo teškom položaju, a Jugoslavija je takođe imala ponešto da traži od Italije, što bi značilo kao da Jugoslavija primenjuje neku vrstu diplomatske učene. »Čanova prijateljska deklaracija umirila je Beograd u pogledu namera Italije i omogućila Jugoslaviji da ostane izvan rata ... Jugoslavija mora biti veoma mudra i pažljiva u svojoj politici prema Nemačkoj, jer nema razloga da se žali na njen stav koji je »uvek bio korektan«. Dok se *»ništa ne može prigovoriti ili prekorevati u politici Nemačke prema Jugoslaviji, dotle nije isto bilo sa Italijom. Odgovorni nemački faktori obavestili su nas da Italija, pre napada na Grčku, namerava napasti Jugoslaviju i da samo zahvaljujući Nemačkoj Jugoslavija je spašena od planiranog italijanskog napada. Jugoslavija žali što Italija nije uvek imala stalnu prijateljsku politiku prema njoj, dok je u susednim zemljama - Mađarskoj, Bugarskoj i u Albaniji pomagala revanšističke pokrete protiv jedinstva i sigurnosti Jugoslavije, finansirala i pomagala subverzivne pokrete, kao ustaški pokret Ante Pavelića (podvukao V.T.).* Jugoslavija još uvek želi da se njeni odnosi regulišu preko Rima, s tim da se ne dira u osetljivost Nemačke. Da bi se Jugoslavija mogla odlučiti za politiku sporazuma sa Italijom, Beograd bi želeo da dobije odgovor na pitanje »da li je Italija u stanju da dobije odobrenje Nemačke za takvu politiku i da li je Italija spremna da u tom smislu preduzme korake u Berlinu, da bi jedna takva ponuda bila zajednički učinjena od Nemačke i Italije?« Na kraju je istaknuto da je »za Jugoslaviju nemoguće da prihvati politiku sporazuma sa Osovinom na bazi pristupanja Trojnom paktu.«²⁷

Stakić je 1. februara poslao pismo Anfusu u Rim, obaveštavajući ga da će uskoro stići sa odgovorom kneza Pavla na Čanove predloge od novembra 1940. Napomenuo je da je Cincar-Marković u međuvremenu posetio Nemačku i naglasio da se radilo »samo o informativnoj poseti«, a ne o »konkurenciji«. Tako su Jugosloveni »brusili oružje svoje diplomatije da bi našli put spašenja pre no što ih Osovina definitivno priklješti«, dok se Cvetković brinuo da uspostavi direktan kontakt sa Berlinom, prikazujući se spremnim da pregovara na bazi nemačkih zahteva, dotle je knez Pavle težio da iskoristi slabu poziciju Musolinija da bi ga naveo da odvrati Hitlera da obavezuje Jugoslaviju da uđu u Trojni pakt.²⁸

Istoga dana, 4. februara, kad je Gregorića najpre primio Smit, a zatim i Ribentrop u Berlinu, u Bariju su primili Stakića - najpre grof Čano, a zatim i Musolini. U razgovoru sa grofom Čanom Stakić se striktno držao instrukcija koje mu je dao ministar dvora Antić, ali mu je Čano iznad svega izrazio Musolinijevo i svoje čuđenje zbog toga što je toliko zakasnio odgovor Beograda na ponudu italijanske vlade od novembra 1940. godine. Musolini je, pak, ocenio da motiv obnavljanja kontakata nije bio da se stekne utisak kako Beograd nešto traži od Italije zbog njenih vojnih neuspeha, nego zbog toga što je beogradska vlada uverena da je sudbina Grčke zapečaćena i da, prema tome, ne treba da izgubi priliku da učestvuje u njenoj podeli, zbog nade da će dobiti Solun pre Bugara, bez protivusluge demilitarizacije jadranske obale, i da je njena namera da se pregovarači »odmore« u Rimu pre no što stignu u Berlin. Međutim, Musolinijeva ocena nije bila tačna, jer je glavni cilj obnavljanja kontakata bio da se dobije podrška Italije da bi se odstranili ili bar ublažili nemački zahtevi. Pošto se uverio da nije zadovoljio ni Musolinija ni Čana svojim objašnjenjem zašto Beograd nije blagovremeno odgovorio na ponudu italijanske vlade, Stakić se trudio da odbije njihove prigovore i da ubedi Musolinija da ponašanje Jugoslavije ne posmatra na bazi nepoverenja i predrasuda, jer knez Pavle želi da očuva mir i da mu je neophodno ne samo da uveri javno mnjenje da jedinstvo Jugoslavije i sloboda njenog unutrašnjeg života neće biti dovedeni u pitanje od strane Osovine, nego i da održi prisutnim svoje »striktno« protivljenje pristupanju Trojnom paktu. On želi da dade prioritet prijateljstvu sa Italijom na bazi Beogradskog ugovora, ali ne može a da ne vodi računa o nemačkoj snazi, želeći da bude siguran da će Italija biti u stanju da obnovi i pojača odnose Jugoslavije s Osovinom na toj osnovi i da učini da to prihvati Nemačka. Stakić je, pored toga, upitao Musolinija da li može izmeniti svoje mišljenje o Jugoslaviji, napustiti svoje stalno sumnjičenje prema njoj i uvideti da ona nikad nije predstavljala opasnost za Italiju i da li se može saglasiti sa tim da Jugoslavija ostane izvan rata i čuva mir na Balkanu?

Nalazeći daje Stakićevo izlaganje »izvanredno interesantno«, Musolini je u svom dugom odgovoru, između ostalog, rekao »da bi bio veoma zadovoljan kad bi se sva razmimoilaženja između dve zemlje jednom zauvek eliminisala« i dodao: *»Ovom prilikom nudim Jugoslaviji prijateljstvo koje ću lično gajiti kao bazu italijanske politike na Balkanu. Želim da Jugoslavija ostane van rata*. Istakao je da će dati takve predloge koji neće predstavljati nikakvu prepreku za produbljivanje prijateljstva sve do savezništva«*... s tim da ta saradnja ne ispadne kao plan za formiranje bloka koji bi služio kao ravnoteža u odnosu na Nemačku. Na Stakićevu primedbu daje to prvenstveno interes Italije koja ne bi dobro prihvatila »situaciju u kojoj bi Nemačka bila svemogući gospodar«, Musolini je rekao da u ovom momentu »moramo raditi i postupati tako da se to ne kaže.« već da treba naći razloge »da uverimo ne toliko Hitlera, što neće biti tako teško, koliko Ribentropa koji je jedan perverzni pokvarenjak ... I radi toga naš dogovor treba da dobije saglasnost Berlina.« Pošto je istakao da je na poslednjem sastanku sa Hitlerom zaključeno da se Jugoslaviji dadu ustupci da bi ostala van rata i da bi konflikt na Balkanu bio što pre likvidiran, Musolini je, izlažući situaciju, uglavnom rekao: daje Bugarska pristala da nemačke trupe uđu u Bugarsku i da će pristupiti Trojnom paktu, da će nemačke trupe najkasnije prvih dana mana ući u Bugarsku i zauzeti položaje na granici, da će se sukob sa Grčkom likvidirati za nekoliko sedmica, da će Turska ostati mirna i neutralna, bez obzira na stav Jugoslavije, i da Sovjetski

Savez »neće ni prstom mrdnuti« radi tzv. odbrane Balkanskog poluostrva, a zatim istakao da knez Pavle treba do kraja februara regulisati svoje odnose sa Osovinom. Da bi mu olakšao takvu odluku, *Musolini je rekao da Italija želi da Solun pripadne Jugoslaviji, jer je uvek mislio da Jugoslavija ima pravo da dobije izlaz na Egejsko more, bilo da se to ostvari u okviru Trojnog pakta, bilo u okviru savezništva sa Italijom na bazi Beogradskog ugovora. Zatim je dodao da nudi Jugoslaviji da se zaključi italijansko-jugoslavenski savez, s tim što bi to savezništvo predstavljalo dovoljan korak za približavanje Osovini, tako da bi Jugoslavija ostala van rata i ne bi joj bio postavljen uslov da uđe u Trojni pakt. Predložio je da se pitanje jugoslovenske manjine u Istri reši novim ugovorom i ponudio da se ona razmeni sa albanskom manjinom u Jugoslaviji i da se italo-jugoslovenski odnosi regulišu na sastanku ministara inostranih poslova u Beogradu ili Veneciji.*

Na kraju Musolini je obećao da će se lično sastati sa Hitlerom ako ga knez Pavle obavesti preko M. Antića ili Stakića daje prihvatio njegovu ponudu, da će potvrditi da ta ponuda bude zajednička ponuda Osovine i da će krajem februara održati veliki govor u Rimu, u kojem će objasniti novo savezništvo Jugoslavije i Italije i njegovu novu politiku prema Jugoslaviji.

Na Stakićevu primedbu da predloženo rešenje Soluna, umesto da olakša pregovore, ono će ga otežati, jer bi učešće Jugoslavije u komadanju prijateljske zemlje bilo u suprotnosti sa koncepcijom Namesništva i opštim raspoloženjem javnog mnjenja, Musolini je rekao Stakiću da opomene kneza Pavla da »ako Beograd definitivno ne reši svoje odnose sa Osovinom i ne »prihvati ponudu Soluna onda bi Nemačka mogla definitivno ostati u Solunu.« Pored toga, Čano je izrazio nezadovoljstvo u odnosu na jugoslovensko-mađarski pakt o prijateljstvu, postavljajući pitanje da li je zaključen zato da »približi Jugoslaviju Osovini ili obrnuto da približi Mađarsku Velikoj Britaniji preko Jugoslavije?« Stakić je odgovorio da sporazum znači »pacifikaciju podunavskog regiona i da je, kao takav, vrlo dobar za Italiju.«

Tako se Stakićeva misija završila sa jednom notom kompletnog nepoverenja koje je umanjilo vrednost Musolinijevih i Čanovih predloga i garancija, jer se nisu ustezali da jugoslovensku inicijativu iskoriste da ponovo uravnoteže svoje pozicije u Berlinu.

Grof Cano je 5. februara 1941. saopštio Ribentropu i Hitleru da je Musolini primio izaslanika ministra dvora Antića koji je »ponudio nastavak pregovora između Jugoslavije i Italije radi produbljivanja Ugovora od 1937. godine i približavanja Jugoslavije, preko jednog ugovora sa Italijom, za pristupanje Trojnom paktu. Protivusluga Italiji za to mogla bi biti demilitarizacija dalmatinske obale, a za Jugoslaviju ustupanje teritorije Soluna, kojeg Duće smatra prirodnim i vitalnim interesom Jugoslavije u pravcu Mediterana. Musolini je podržao produbljivanje pakta, »naravno uz prethodnu konsultaciju o saglasnosti o tome sa vladom Rajha,« očekujući da dobije zvaničan odgovor Beograda u toku iduće sedmice.²⁹

U memorandumu nemačkog državnog sekretara Vajsceкера od 5. februara ministru inostranih poslova kaže se da je Musolini u komentaru naveo da bi zaključenje pomenutog pakta povoljno uticalo na razvijanje politike sila Osovine na Balkanu i dovelo do moralne i vojne propasti Grčke, da bi Velika Britanija doživela krah svojih poslednjih nada i intriga u Beogradu i u Sofiji, da bi se Turska našla potpuno sama licem u lice prema nemačkim vojnim snagama, a njena intervencija u Grčkoj postala bi izlišna i da bi ona usled toga

mogla da promeni svoje držanje koje je imala do sada. Time bi dalji nastavak razvijanja plana u centralnim i istočnim delovima Sredozemnog mora bio olakšan.³⁰

Čano je izbegao da referiše da je Musolinijeva ideja bila da se novom ugovoru sa Jugoslavijom dade »karakter lednog istinskog i pravog političkog saveza«, a Musolini je skrivao da je plan za takav ugovor potekao od njega, a ne sa strane Beograda, i, umesto da se zauzme da ga Hitler prihvati kao alternativu pristupanja Trojnom paktu, on ga je prikazivao kao potrebno sredstvo da ga olakša. U stvari, Musolinijeva preokupacija je bila »da zaustavi ili bar uspori nemačko nastupanje prema Grčkoj«, smatrajući daje za slom Grčke »suvišna intervencija nemačke armije i nadajući se da stigne u Solun pre Nemačke. Zato je podsticao Jugoslaviju da ne odustaje od značajnog izlaska na Egej, ističući Hitleru da Solun smatra »prirodnim i vitalnim izlazom« Jugoslavije prema Mediteranu, ali da u zamenu za njegovo prepuštanje ponovo traži demilitarizaciju jadranske obale. Međutim, Nemci odmah odbacuju ideju zaključenja novog italijansko-jugoslovenskog pakta, jer su smatrali da ne odgovara njihovim željama u pogledu sigurnosti na jugoslovenskom boku. Sto više, Ribentrop je upozorio na opasnosti koje mogu proisteći iz toga što Beograd pokušava da zabije klin između Rima i Berlina, pa je tražio da se ta igra odmah osujeti.³¹

Fon Heren je 5. februara obavestio Ministarstvo inostranih poslova da je iz pouzdanih izvora saznao da je knez Pavle u razgovorima sa američkim pukovnikom Donovenom »ljubazno, ali odlučno odbio« Donovenov predlog o formiranju balkanskog fronta protiv Nemačke, sa obrazloženjem da je raspoloženje naroda takvo da isključuje svaku ratnu avanturu, osim ako je državno područje direktno napadnuto, da se tome moraju dodati unutrašnje teškoće, oskudica u prevoznim sredstvima i u gorivu i da »sudbina nekih severnih i zapadnih zemalja deluje kao zastrašujući primer. Uostalom Jugoslavija je nekoliko puta dobila umirujuća uveravanja od strane vlade Rajha.« Heren je dodao da izlaganja kneza namesnika odgovaraju stvarnosti i izgledaju potpuno verodostojna.«³²

Sutradan. 6. februara, Heren je strogo poverljivim telegramom obavestio ministra inostranih poslova da ga je Cincar-Marković

»molio da ga posetim danas popodne i saopštio mi da je predsednik vlade Cvetković danas primio saopštenje od Gregorića iz Berlina da ministar inostranih poslova Rajha moli predsednika i njega, ministra inostranih poslova, da ga posete krajem nedelje u Nemačkoj... Ministar inostranih poslova zamolio me je da zatražim da se proveru u Berlinu Gregorićevo saopštenje i da u svakom slučaju odmah izvestim ministra inostranih poslova Rajha daje nunisiru predsedniku i njemu lično iz tehničkih razloga nemoguće da dođu pre utorka uveče.«³³

Ministar inostranih poslova Ribentrop je u 3,55 časova ujutro 6. februara poslao fon Herenu sledeći šifrovani telegram:

»Dr Gregorić je, posle uspostavljanja kontakta pismenim putem sa načelnikom Odeljenja za štampu u Ministarstvu inostranih poslova (Smilom V.T.), u sporazumu sa ovim, došao pre nekoliko dana u Berlin i izjavio u poverenju da je Cvetkovićeva želja da zajedno sa Cincar-Markovićem dođe u Nemačku da bi ponovo razgovarali sa mnom o tekućim političkim problemima i, ako je moguće sa Firerom; zbog loga sam danas lično primio dr Gregorića i on mi je potvrdio ovu izjavu.

Molim posetite odmah predsednika vlade i javite mu. u vezi sa pomenutim izjavama dr Gregorića. da ću se radovati da i dalje razmotrim s njim i g. Cincar-Markovićem kompleks pitanja koja su bila predmet prvih razgovora sa poslednjim, krajem novembra. Vero-

catnocc so ovoj guspodi pružili prilika da ih primi Firer • Zatim moli Herena da ga obavesti kada bi bilu zgodno da njih dvojica dođu u poselu, napominjući da te on od petka ove nedelje i nadalje bili u FuSlu, a Firer će verovatno provesti vikend u Berghofu: molim da ih pitate da li žele da ovo putovanje za sada ostane u tajnosti . i da nakon posete Cvetkoviea, poselite Cincar-Markovića i obavestite ga ci tome.³⁴*

Ribentrop je istog dana primio novinara Gregorica i obavestio ga da je sa Musolinijem i Čanom precizno diskutovao o svim pitanjima koja interesuju Jugoslaviju i da je rezultat tih razgovora bio najpovoljniji koji se u Beogradu mogao očekivati, s tim da između Nemačke i Italije, kao i uvek, postoji potpuno zajedništvo ideja u odnosu na ta pitanja. Ribentrop se ljutio što Jugoslavija još nije ništa uradila da objasni situaciju i da od savezničkih predloga pređe na konkretan plan. Zatim je izjavio da je spreman da primi Cvetkovića i Cincar-Markovića krajem sedmice i odmah im uputio zvaničan poziv, uz informaciju da postoji i mogućnost da se sastanu i sa Hitlerom. Međutim, sutradan ujutro Gregoriću je javljeno iz Beograda da nije moguće da dva ministra tako brzo krenu u Berlin, dok je sam Gregorič morao odmah da se vrati da podnese svoj izveštaj. »Nisam razumio koji se đavo ponovo dogodio. Najpre velika žurba, a sad ponovno odgađanje« - prokomentarisao je Gregorič. Kad je krenuo za Beograd Ribentrop ga je zadužio da upozori svoje sunarodnike da Jugoslavija sada ima priliku i veliku sreću koju ne treba ispuštati, jer se slične situacije više neće ponoviti.³⁵

Jugoslovenski ambasador u Bukureštu je 6. februara poslao opširan izveštaj (ekspedovan sledećeg dana) ministru inostranih poslova Cincar-Markoviću u kojem, između ostalog, navodi da je sa više strana saznao da se »broj nemačkih vojnika u Rumuniji kreće između najmanje 200 i 250 hiljada, i to veći deo duž Dunava, i u Dobrudži, a manji po ostalim krajevima Rumunije. Pored toga, pristižu novi štabovi: raznih divizija, vazduhoplovnih divizija (izgleda da ih ima tri) i ustanova. Užurbano se vrše pripreme tako da nemačke trupe mogu biti upotrebljene u svim pravcima iz Rumunije, ali sve činjenice ukazuju daje najverovatnija pretpostavka pripremanje prelaza nemačke vojske u Bugarsku.« No, Nemačka »prikuplja vojsku za svaku eventualnost, a prvenstveno kao opomenu Sovjetima da nema mesta njihovoj akciji na Balkanu.« On dalje smatra da je cilj prisustva ove vojske u Rumuniji da se pruži »podrška nemačkoj diplomatskoj akciji na Balkanu i vrši pritisak na sve balkanske države. Ako ne uspe diplomatska akcija, onda ima oružjem da se ostvare te namere Nemačke.«³⁶

Mit istar inostranih poslova Cincar-Marković je pre toga, tj. 3. februara, zamolio jugoslovenskog poslanika u Moskvi da u najstrožoj tajnosti ispita i sazna:

1) kakvo je gledište sovjetske vlade prema stalnom pridolasku nemačkih trupa u Rumuniju i pripremama koje se vrše za njihov prelaz u Bugarsku, što može da dovede do ratnog zapleta na Balkanu, s obzirom na to daje sovjetska vlada uvek iznosila balkanskim vladama, pa i jugoslovenskoj, daje zainteresovana za održanje mira na Balkanu i preporučivala sprovođenje politike mira i neutralnosti;

2) kakav će stav zauzeti sovjetska vlada prema eventualnoj određenoj vojnoj akciji nemačkih trupa na Balkanu, i

3) da li sovjetska vlada smatra da bi lom akcijom bili ugroženi interesi Sovjetskog Saveza i Jugoslavije.³⁷

Na ova pitanja jugoslovenski poslanik je u opširnom telegramu od 8. februara u 23,37 časova (primljen 9. februara u 13,45) izvestio Cincar-Markovića, uglavnom, sledeće: daje 8. februara imao dug razgovor sa Višinskim, kome je rekao da je on u više mahova govorio da je »Sovjetska Rusija« zainteresovana za Balkan, naročito da se tu održi mir i izložio opasnosti od ulaska nemačkih trupa u Bugarsku »i za naše i za vaše interese.« Zatim mu je rekao da će sve zainteresovane vlade, ako se to desi, »morati ponovo uzimati u razmatranje opštu situaciju, pa verujem i naša i sovjetska vlada« ... i »da mislim da će uzajamna savetovanja uticati jedni na druge, da će možda zavisiti jedni od drugih, naročito ako bi se gledišta o ovoj opasnosti poklapala.« On je odgovorio: »Naša politika ostaje ista. Vije dobro poznajete, ali kao diplomata znate daje sovjetskoj vladi nemoguće u ovom momentu otkriti svoju politiku. Ja sam s vama o našoj politici već govorio, a tu su i dela. Glavne linije te politike ostaju iste. I mi, kao i vi verovatno, dopunjujemo sad svoju orijentaciju. Ni vi sami ne možete reći određeno kakvo će biti držanje vaše vlade. Na orijentaciju našu i vašu utiču ratni događaji. Eto vidite, talijansko afričko carstvo skoro je srušeno. Iz ovog odgovora ambasador je uglavnom zaključio:

1) da će Sovjetski Savez zadržati dosadašnji stav i politiku u nešto novoj formi »nezaraćene strane,« pošto još nikako ne želi rat sa Nemačkom i zato što se direktno ne tiče njene teritorije, a to znači da će mirno pustiti nemačke trupe da uđu u Bugarsku;

2) da će možda u tom smislu dati javnu izjavu;

3) da će direktno zainteresovanim državama prepustiti da se brane ili ne, prema tome kako te države budu shvatile svoj interes;

4) daje Sovjetski Savez zainteresovan za Balkan, ali u prvom redu za Bugarsku i Moreuze, jer to ulazi u njegovu sferu interesa;

5) da Sovjetski Savez ima interesa da Nemačka što više oslabi da bi se, pored ostalog, izvukao iz klešta Nemačka - Japan. Zato će pomoći, ali »odozdo«, sve balkanske države koje se budu oduprle Nemačkoj sve do mere preko koje bi je to pomaganje odvelo u otvoreni rat sa Nemačkom i samo dotle dok se vojna situacija radikalno ne izmeni na štetu Nemačke; i

6) da će iz ovih novih događaja, koje očekuje i budno i spremno prati, izvući veliku korist, skoro bez rizika, naročito ako se Turska umeša, i da mu, u slučaju da Turska bude potisnuta, niko neće moći stati na put da uzme svoj deo.³⁸

Gregorić i Stakić su se 8. februara vratili u Beograd i podneli izveštaje o ishodu svoje misije.³⁹

Posle Gregorićevog povratka, na savetovanju u dvoru 8. februara, gde su, pored namesnika, učestvovali Cvetković, Maček, Cincar-Marković, Kulovec, general Pešić i general Petar Košić, doneta je odluka da Cvetković i Cincar-Marković pođu u Berlin, ako budu pozvani, s tim da tamo *iznesu argumente protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, i da se istakne neutralan stav Jugoslavije u postojećem evropskom sukobu* (Podvukao V.T.). Istoga dana vođeni su razgovori između Cvetkovića, Mačeka i Suteja i ministra pravde Mihaila Konstantinovica o nemačkim zahtevima. Tom prilikom je Maček istakao da pakt u troje (Trojni pakt) otpada i da je mogućan pakt o nenapadanju sa Nemačkom (bez Italije) ili neki poseban pakt. Konstantinović je izrazio sumnju u obećanja Nemačke i svoju nepoverljivost prema njenim ponudama. U donošenju ove odluke nije učestvovao ceo ministarski savet, niti je bio obavešten o predstojećem putu predsednika vlade i ministra spoljnih poslova.⁴⁰

Stakić je referisao knezu Pavlu o svojim razgovorima u Rimu. Knez je bio zadovoljan što Nemačka i Italija ne traže od Jugoslavije teritorijalne ustupke ni pravo prelaza njihovih trupa preko jugoslovenske teritorije, ali ne bi primio ponudu Soluna niti zaključiti bilo kakav savez sa Italijom dok ona ratuje sa Grčkom. Nije se slagao ni sa razmenom stanovništva, jer »Slovinci i Hrvati žive u Istri više od hiljadu godina. Jugoslavija ih neće preseljavati niti ostaviti Istru Italiji. On je prihvatio Stakićevu sugestiju da se što pre regulišu odnosi s Osovinom zato što su informacije koje su stizale u Beograd potvrđivale njegova »kategorička« predviđanja o spremnosti Bugarske da dozvoli prolaz nemačkim trupama i o inertnom ponašanju Turske i Sovjetskog Saveza. S druge strane, *očajnički apel koji je Cerčil 9. februara uputio balkanskim zemljama, podstičući ih da se ujedine i da s Velikom Britanijom stvore novi front protiv sila Osovine*, kao i paralelni podsticaji američke vlade da istraju u uverenju krajnje pobede Velike Britanije, nisu ohrabрили jugoslovenske državnike, nego ih još više uverile da zapadne demokratije još nisu bile u stanju da efikasno pruže otpor nadiranju nemačkih snaga na Balkanu. Sledećeg dana knez Pavle savetovao je Cvetkoviću i Cincar-Markoviću da prihvate Ribentropov poziv, s time da sačeka rezultate njihove posete pre nego što bi odobrio da se nastave kontakti s Italijom.

Ribentrop je odlučio da odmah upozna italijansku vladu o Gregorićevoj misiji i o skorom dolasku Cvetkovića u Nemačku, s tim da je dogovoreno »da se o toj poseti ne govori u štampi«, podvlačeći daje cilj razgovora »sada kao i ranije« da se provocira pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. On je podvukao da bi, po njegovom mišljenju, bilo potrebno da se potpuno usaglasi dalje istupanje, sa ciljem da se pregovori krunišu povoljnim zaključcima. Tako je Hitler obavezao Musolinija da odbaci ideju o nekom novom paktu sa Jugoslavijom, iz bojazni da bi se mogao ponoviti antinemački stav iz prošlosti i radi toga da onemogući beogradskim državicima bilo kakvu mogućnost manevrisanja.⁴¹

PRVI POKUŠAJ \ BRITANIJE I SAD
DA SPRECH PRISTUPANJE
JUGOSLAVIJE TROJNOM PAKTU

Forin ofis je posle sloma Francuske 1940. bio sklon da traži kompromis sa Hitlerom i sklopi mir sa Nemačkom. To se vidi iz depeše koju je u junu 1940. poslao švedski ambasador u Londonu svojoj vladi, a na osnovu njegovog razgovora sa lordom Halifaksom, ministrom spoljnih poslova i Ričardom Batlerom (Butler Richard), podsekrelarom u istom ministarstvu. Sada se uvidelo da sa Hitlerom nema nikakvog kompromisa i da se moraju tražiti druga sredstva za jačanje protiv-osovinskih snaga. U svom odgovoru, britanska vlada je predlagala da se Jugoslavija spora/ume sa Grčkom i Turskom radi zajedničke akcije protivu upada nemačkih trupa u Bugarsku, pri čemu bi V. Britanija pružila materijalnu pomoć.

Očigledno je da nijedna od velikih sila nije želela neutralnu Jugoslaviju: jugoslovenska neutralnost bila je isto tako mrska Cerčilu i Ruzveltu kao što je bila Hitleru i Musoliniju. Kako je Cerčil mislio, engleska pomoć Grčkoj, neposredna i posredna, privukla bi Jugoslaviju na stranu saveznika. On je neposredno želeo da pomogne Grke oružjem i ljudstvom. A istovremeno, želeo

jo da stvori jedan balkanski front, spajajući zajedno Jugoslaviju, Grčku i Tursku. Zato je Antom Iden (Eden Anthony), britanski ministar inostranih poslova, 12. februara otputovao iz Londona u Kairo, gde je grčke i turske predstavnike pitao da li Jugoslavija namerava da uđe u rat, na čijoj strani i pod kojim uslovima. Saglasili su se da skrenu pažnju knezu Pavlu na opasnost koja pretila Solunu i da ga pitaju da li će dopustiti da pristanište padne u italijanske ruke. Samo dan ili dva pre toga, knez Pavle je postavio slično pitanje britanskom poslaniku Rolandu Ajan Kampbelu, ali je dobio »obeshrabrujući odgovor«. Zato je i njegov odgovor na pitanja koja su bila postavljena u Kairu bio takođe neodređen, samo je rekao da će se Jugoslavija braniti od napada i da neće dopustiti nemačkim trupama da pređu preko jugoslovenske teritorije. Još je dodao da ne može reći kakva bi bila reakcija Jugoslavije ako Nemački krenu u Bugarsku.⁴²

Pored ostalog Forin ofis teško je optuživao Cvetkovića i Cincar-Markovića zato što nisu »ozbiljno« vodili pregovore sa Turskom. A Iden je pozvao kneza Pavla da utvrdi datum susreta u južnoj Srbiji (Makedoniji - V.T.) da »otvoreno razgovaraju.« da bi mu detaljno izneo britanske planove i da sazna da li Jugoslavija namerava da stupi u rat ili ne, na kojoj strani i pod kojim uslovima, preporučujući da Solun ne padne u ruke Italijana. Međutim, Namesnik je odbio poziv, uz napomenu da bi uplitanje Britanaca, ograničeno na par sedmica, ostavilo balkanske zemlje na milost neprijatelju sa čitavim njihovim ratnim potencijalom. To odbijanje trebalo je staviti u vezu sa predlozima koje će Cvetković i Cincar-Marković izneti u pregovorima sa Nemačkom, da bi se izvukli od pritiska njenih upravljača.⁴³

Jugoslavenski poslanik u SAD upozorio je Stejt department da bi susret Cvetkovića i Cincar-Markovića sa Hitlerom i Ribentropom mogao imati iste posledice kao i prethodni susreti Hitlera sa državicima drugih balkanskih zemalja i dodao da bi samo lična intervencija predsednika Ruzvelta mogla uticati na Namesnika da ne donese pogrešne odluke. I, upravo, 14. februara, dok su Cvetković i Cincar-Marković razgovarali sa Hitlerom i Ribentropom, američki državni sekretarje lično došao u jugoslovensko poslanstvo i predao Ruzveltovu poruku.⁴⁴ Ta poruka glasi:

•Predsednik želi da slavi do znanja daje on, u vreme kada su miroljubivi narodi zauzeli politikom čiji je cilj zaštita njihove nezavisnosti i integriteta, iskreno ubeden da nikakva nova politika agresivnih sila - čak ni na diplomatskom polju - neće prokčiti put novim zahtevima koji bi mogli biti plaćeni pretnjama o upotrebi sile protivu nezavisnosti ugrožene zemlje. *Zakon o zajmu i najmu*, koji je sad pred Kongresom, a već ga je prihvatio Predstavnički dom i Senatski komitet za spoljne poslove, pruža vladi SAD mogućnost da znatno pomogne one narode, koji mogu biti žrtve agresije, ili koji su agresijom ugroženi.⁴⁵

Na ovu poruku jugoslovenska vlada je odgovorila:

•Nacistički prvaci nisu postavili nikakav zahtev političke ili vojne prirode. Obostrano je prihvaćeno da su odnosi između Jugoslavije i Nemačke prijateljski i da ima još mogućnosti za njihovo dalje poboljšanje. Ministar inostranih poslova je u razgovorima isticao važnost položaja Jugoslavije i prednosti koje Nemačka ima iz očuvanja mira na Balkanu. Cincar-Marković i Cvetković pokušali su da ustanove cilj koncentracije nemačkih trupa u Rumuniji, ali im je rečeno da Nemačka nije mogla preći preko prisutva britanskih trupa u Grčkoj, koja je V. Britaniji pružila uporište na Balkanu. To Nemačka nije mogla trpeti i ona se morala suprotstaviti s najvećom žestinom. Hitler i njegov ministar spoljnih poslova dugo su razgovarali sa Cvetkovićem i Cincar-Markovićem o svojim planovima za buduću organizaciju Evrope. Ne postavljajući nikakav poseban zahtev, Hitler je izjavio da već vidi kako u novom evropskom poretku Jugoslavija zauzima položaj koji joj po njenoj važnosti i pripada.⁴⁶

TAJNO PITO' ANJK CVETKOVIĆA
I CINCAR-MAK KOVICA I NEMACKU

Pre odlaska Cvetkovića i Cincar-Markovića održano je u Belom dvoru u Beogradu tajno savetovanje, pod prjdsedništvom kneza Pavla. Na tom zasedanju »utvrdili smo daje potrebno održati neutralnost i izbeći svako mlaćenje u sukob oba bloka . . . Sastanku su prisustvovali: Knez namesnik, dr Maček, dr Kulovec, Cincar-Marković, đeneral Petar Pešić ministar vojske i morarice i ja . . .⁴⁷ Za tu sednicu Mihailo Konstantinovic uručio je 13. februara predsedniku vlade Dragiši Cvetkoviću sledeći *Memorandum IReferat*) kojeg je Cvetković paralizirao i prema kojemu se trebalo pridržavati u toku pregovora:

»Nemci ce nam izvesno predložiti nešto što treba najbolje da posluži njihovoj ratnoj politici i ciljevima koje imaju u ovom delu Evrope. Oni bez sumnje idu za tim da postanu gospodari celog evropskog kontinenta. Pred njima su dve mogućnosti, a jedna i druga ih goni da postanu što pre stvarni gospodari Evrope.

Prvo ili da udare svom silom na Englesku, u kom slučaju žele da budu obezbeđeni sa ove strane, da se i njima ne bi dogodila avantura koju sada doživljuju Italijani u Africi. Ako ne spremaju da izvrše taj napad uskoro, oni će pritisnuti odmah i velikom silom da što pre dobiju obezbeđenje sa ove strane.

Drugo, da se sprema za jedan dug rat, ako uvidaiu da Englesku ne mogu pokoriti. U tom slučaju oni moraju imati takode punu vlast u Evropi, naročito iz ekonomskih razloga, ali i iz vojničkih (da se onemogućí pojava Engleske u ovom delu Evrope).

U svakom slučaju njihovi predlozi biće teški za nas i našu budućnost. Oni će nemilosrdno zahtevati sve što im treba. Nikakvim manevrima mi se ne možemo izvuci iz klešta, koja nam spremaju, jer su i oni sami u jakim klještima, koja im stavljaju u pitanje njihovu sopstvenu budućnost. Njihov pritisak će biti jak i on se ne može izbeći. Može li se bar paralizovati ili ublažiti? - Da bi se to videlo potrebno je ispitati sve mogućnosti koje dolaze u obzir.

I

Prelaz nemačkih trupa preko naše teritorije

Pristati na to značilo bi izvršiti samoubistvo po nagovoru. Treba im odmah reći da nam je to nemoguće prihvatiti.

II

Trojni pakt

On povlači vojničku saradnju. Odmah bi posle njega došao zahtev za dozvolu prelaza nemačkih trupa preko naše teritorije. Pored toga pristup Trojnom paktu ne bi bio u skladu sa našim obavezama prema Grčkoj i Turskoj. Zbog toga se ovaj predlog mora otkloniti. Bilo je mišljenje da bi se pristup Trojnom paktu mogao nekako ograničiti, tako da se iz tog ograničenja vidi da nismo dužni propustiti nemačke trupe kroz našu zemlju. Ne znam da li bi Nemci huli takvu ograničenje prihvatiti. Ali, i ako bi ga prihvatili, koja je garancija da nam taj prelaz neće tražiti kad budu smatrali da im je potreban? Trojni pakt u osnovi znači vezivanje sudbine za sudbinu tri sile koje su ga zaključile. Pristupanje njemu dovelo bi nas neminovno u sukob sa Engleskom i Sjedinjenim Američkim Državama. Ako Nemci, na osnovu Trojnog pakta, ili nekog drugog instrumenta koji su zaključili sa Bugarskom, ili koji će sa njom zaključiti, budu otišli na jug (Solun), onda će neminovno doći zahtev da im propustimo materijal! pa i trupe kroz našu zemlju. Jer, ne sme se zaboraviti da veza Nemačke sa Jegejskim morem ne ide preko Bugarske već preko Jugoslavije. Najkraći i najbolji put je onaj kroz moravsku i vardarsku dolinu.

III

Pakt o nenapadanju u troje (Nemačka, Italija, Jugoslavija)

Ovaj predlog sadrži u sebi veliku opasnost što daje slobodne ruke Nemačkoj i Italiji prema ostalim balkanskim zemljama. Ali kako se on može odbiti? Mi se možemo izgovarati da sa Italijom već imamo dovoljno paktova i da nije potrebno da zaključujemo neki nov pakt sa njom. I pored postojećih paktova postoje mnogobrojni dokazi o italijanskoj agresivnosti prema nama. Gde su garancije da će taj pakt poštovati? - Sa ovim u vezi postavlja se pitanje da li bi se moglo dobiti da i Rusija učestvuje u takvom jednom paktu kao stranka ili kao garant? Sme li se to predložiti bez opasnosti da Nemci to odmah odbiju kao neprihvatljivo za njihovo dostojanstvo, pošto implicitno sadrži sumnju u njihovu reč? Bi li se onda mogao izneti argument da nam je to potrebno zbog Italije koja nam sta no preti? To su velika pitanja ali to izgleda - *jedini izlaz* iz opasnosti koju sadrži pakt o nenapadanju u troje. - Samo, onda dolazi drugo pitanje: hoće li Rusija ući u takvu kombinaciju? Po dosadašnjem njenom ponašanju ne bi se reklo da je ona na to sklona.

IV

Pakt sa Nemačkom o prijateljstvu i nenapadanju

Takav pakt krije iste opasnosti kao i onaj u troje: slobodne ruke Nemačke prema ostalim balkanskim državama i opasnost da Nemačka pogazi datu reč kad joj to bude trebalo. Takav pakt, ako ga moramo zaključiti trebalo bi da sadrži garanciju od strane Nemačke da će nama nezavisnost i celina biti poštovani. Ta garancija bi po sadržini trebalo da nas štiti od Italije. To bi mogli zahtevati pozivajući se na već izneti argument stalnih pretnji od strane Italije.

V

Naš predlog mogao bi biti da posređujemo da se likvidira grčko-italijanski sukob (ostaje da se odrede uslovi te likvidacije) i da se zatim stvori jedan diplomatski instrument kojim će se balkanske zemlje obavezati da neće dozvoliti nijednoj stranoj sili da upotrebi njihove teritorije za vojne operacije. To mi ne izgleda prihvatljivo za Nemce. Oni već imaju izvesne pozicije u Bugarskoj, koje neće napustiti. Ali bi ovaj predlog imao tu dobru stranu što bi se za njega mogao izneti argument da se na taj način garantuje mir na Balkanu - što Nemci stalno ističu kao svoj cilj.

Opasnost koju sadrži ovaj predlog je u tome, što će Nemci svakako tražiti garancije da će se pakt poštovati u svakom pogledu, i zbog toga zahtevati neko pravo kontrole i uvida. Time bi se ceo Balkan - uputio pravcem nekog poluprotektorata. Ali je njegova dobra strana u tome, što bi se izbegle iminentne opasnosti.

Zaključak iz svega ovoga teško je izvesti u potpunosti. Nama su misli i neposredne namere Nemaca nepoznati, pa je teško i doneti neki zaključak. Ali jedna stvar je van sumnje: silazak Nemaca na jug preko Bugarske znači za nas *smrtnu opasnost*, jer prirodna, najkraća i najbolja veza Nemačke i obala Jegejskog mora vodi preko naše zemlje. Stoga ne možemo pristati ni na kakav predlog koji će Nemcima dati Solun. Pošto budu imali Solun oni će nas postepeno zadaviti. Za nas je bolje da nas direktno napadnu nego da nas izolovane mrcvare. Jer čak i kad bi naš kraj u oba slučaja bio isti ne bi put bio isti. U slučaju napada i otpora naša bi čast bila čitava, a to će značiti nešto u trenutku likvidiranja ovoga rata.^{4,11}

Cvetković i Cincar-Marković su 13. februara 1941. tajno, zajedno sa fon Herenom, otputovali u zvaničnu posetu Ribentropu, koji ih je primio u svojoj vili u Fušlu (Fuschl, malo mesto kod Salcburga - Salzburg) 14. februara pre podne. Na njegovo pitanje, da li je vlada Jugoslavije voljna da pristupi Trojnom paktu. Cvetković gaje uveravao o politici blagonaklone neutralnosti ju-

goslovenske vlade prema Nemačkoj, o ekonomskim uslugama koje se čine Nemačkoj i o tome da Jugoslavija nikad neće postati instrument britanske politike. On je izrazio spremnost da se u tom pogledu dadu garancije Nemačkoj, izražavajući gotovost za zaključenje sporazuma sa Bugarskom i Turskom, kojim bi se onemogućilo V. Britaniji da stvori bilo kakav front na Balkanu protiv Nemačke. Najzad, Cvetković je izrazio želju jugoslovenske vlade da se što pre okonča italijansko-grčki rat. Ribentrop je sa ledenom suzdržljivošću saslušao Cvetkovićevo izlaganje, izražavajući time svoje nezadovoljstvo sa stavom jugoslovenskih predstavnika. U zaključku Ribentrop je rekao: daje u Jugoslaviji jaka britanska propaganda, daje ogromna nemačka vojna snaga i da svakim danom sve više jača, da Rusija neće intervenisati, da će u roku od 6 meseci početi pravi podmornički rat i da Nemačka realno gleda na razvoj događaja, unapred uverena da će pobediti i stvoriti novi poredak.⁴⁸

Prema službenom Zapisniku načelnika Odeljenja za štampu Ministarstva inostranih poslova Rajha dr Smita (Schmidt Paul Karl), razgovor u Fušlu između Dragiše Cvetkovića i Ribentropa, uglavnom je tekao na sledeći način:

»Posle nekoliko reči pozdrava ministar inostranih poslova Rajha je rekao da je čuo od dr Gregorita za želju predsednika jugoslovenske vlade i njegovog ministra inostranih poslova da dodu u Nemačku i sada pozdravlja to. Sto može da sa ovom jugoslovenskom gospodom diskutuje o svim pitanjima koja su od interesa za dve zemlje.

Cvetković je odgovorio da mu je Gregorić referisao o svom razgovoru sa ministrom Smitom i da je došao do zaključka da bi direktni kontakt između vodećih državnika mogao biti koristan za obe zemlje, jer će pružiti priliku da se razjasne neka pitanja o situaciji na Balkanu, a posebno položaj Jugoslavije. Zbog toga je bio spreman da u svako doba prihvati poziv da poseti Nemačku.

Što se tiče ostalog, on je podvukao daje sa svoje strane uvek činio sve što je u njegovoj moći da još više učvrsti postojeće prijateljske veze između dve zemlje. Sem toga, voljan je da učini svaki napor kako bi se očuvao mir na Balkanu, kao što to žele Nemačka i Jugoslavija. On je uvek sve činio da spreči narušavanje mira na Balkanu. Tako je, na primer, Jugoslavija odbila izvesne sugestije, bez obzira odakle su dolazile, zato što bi narušile mir na Balkanu. Ona će i dalje u budućnosti preduzimati sve u granicama svojih moći da bi se obezbedio mir neophodan i za nju samu i za celo područje Balkana.

Ministri inostranih poslova Rajha izrazio je razumevanje za ove napore Jugoslavije. On je podvukao da su od nacional-socijalističkog preuzimanja vlasti odnosi između Nemačke i Jugoslavije bili sasvim normalni, pa čak u izvesnom stepenu i prijateljski. Nemačka je sa zadovoljstvom vodila ovakvu politiku pošto nema nikakvih razmimoilaženja između nje i Jugoslavije. Firer je započeo ovu politiku u vreme kad je Nemačka bila još relativno slaba. Ta politika je naišla na plodno tlo u Jugoslaviji. Zbog toga je ona dosledno sprovedena do današnjeg dana, kad je Nemačka jedna od najjačih sila u svetu.

Ministar inostranih poslova Rajha naveo je razgovor na opštu situaciju, primetivši da se, iako je Cvetković govorio o miru, ne sme zaboraviti da rat, ipak, još uvek traje. On je podvukao čvrsto ubeđenje Nemačke da je Osovina već dobila rat ... Jedno je sigurno: Nemačka će potući Engleze gde god se bude srela s njima na bilo koji način. On je naglasio da je Nemačka takođe uvek bila mišljenja da je mir na Balkanu cilj koji, sam po sebi, zaslužuje da se njemu teži. Međutim, stvari su se izmenile. Izbio je grčko-italijanski sukob. Nemačka ne zna da li će Englezi stvoriti još neko uporište u Grčkoj, da li će okupirati druga ostrva sem Krna, ili gde će graditi nove aerodrome. Nemačke vlasti primaju mnogobrojne izveštaje o ovim stvarima. Nemačka nije proizvoljno koncentrisala izvesne kontingente trupa u jugoistočnoj Evropi. Bilo bi za nas možda prijatnije kad ove trupe ne bi morale da se bore; ali, mora biti apsolutno jasno da će Nemačka, ako Englezi stvore još neko uporište u Grčkoj, isterati Engleze otuda, upravo onako kako se to dogodilo na drugim mestima u Evropi. Čineći to, ona će pristupiti poslu sa nesumnjivo nadmoćnijim snagama koje su spremne da dočekaju svaku eventualnost koju su nagovestili Turci i drugi narodi.

Cvetković je odgovorio da nemačko-jugoslovenska saradnja obuhvata ekonomska i politička pitanja. Ekonomski, Jugoslavija je činila i činiće i dalje sve što je moguće da snabde Nemačku hranom i sirovinama koje ona želi. Ovo je takođe korisno za samu Jugoslaviju, jer jačajući svoj izvoz ona podiže životni standard zemlje. U svakom slučaju, jugoslovenski se-

ljaci mogu biti veoma zadovoljni ovim razvojem. I u posleratnom vremenu nemačko tržište bice od najvećeg značaja za Jugoslaviju

Politički Jugoslavija vec više godina svoju spoljnu politiku orijentiše prema Nemačkoj. Pošto je najpre bila strogo neutralna u 1934 godini, ona je svoju politiku dovodila u sve veći sklad sa nemačkom politikom u okviru Vlade Amante i Balkanskog sporazuma.

V unutrašnjoj politici Jugoslavije čini sve da spreči infiltraciju boljševizma. Njen stav je u ovom antikomunistički. Tako se i u tom pogledu ona slaže sa Nemačkom. Jugoslavija želi da anarhiju zameni disciplinom i nema demokratski sistem, već režim koji je dobro organizovan i koji nastojanjima naroda daje mesto koje ona zaslužuju.

Cvetković se zatim osvrnuo na opasnost koje potiču od Engleske i njene propagande. Engleski stav je neobično opasan za mir na Balkanu. On zbog toga veruje da Jugoslavija može odigrati korisnu ulogu kao posrednik u stvaranju balkanskog bloka, da bi se sprečila britanska penetracija na Balkan. Jugoslavija je pokušala svim sredstvima - i nastaviće ove pokušaje - da ubedi svoje grčke susede da neće biti u njihovom interesu ako Englezi stvore uporište na njihovoj teritoriji i na taj način dovedu u opasnost mir na Balkanu. Jer će, usled ovog - kako je to ministar inostranih poslova Rajha vrlo tačno rekao - druge zemlje biti primorane da preduzmu mere da bi se suprotstavile opasnosti koja otuda dolazi. U vezi sa ovim, postoje izvesne mogućnosti za rešavanje trenutnih teškoća, tako da bi se mir na Balkanu, koji žele i Rajh i balkanske zemlje, ponovo uspostavio.

Ministar inostranih poslova Rajha izrazio je potpunu saglasnost za tri gledišta koja je Cvetković na početku svoga izlaganja izneo o stavu Jugoslavije prema Nemačkoj. Po Firerovom mišljenju. Nemačka je zainteresovana za postojanje jugoslovenske države iz tri gore pomenuta razloga. To nije trenutna politika nego. kako je već rečeno, politička linija započeta 1933. godine i od tada dosledno sprovedena. Ovi razlozi leže u osnovi jugoslovensko-nemačkih odnosa, i zbog njih je Rajh zainteresovan za politički i ekonomski napredak Jugoslavije. Kad se jednom ovaj osnovni interes Nemačke pravilno shvati neće biti teško naći pogodna rešenja za sva ostala pitanja. Zatim je Ribentrop opširno govorio o prednostima Nemačke nad Velikom Britanijom i o opštoj situaciji u Evropi i dodao: ako Ruzvelt nastavi svoju sadašnju politiku, on će Japan uvući u okršaj, a ovaj može naneti Englezima strahovite udarce u istočnoj Aziji. Ako Japan odluči da tamo preduzme akciju protiv Engleza, neće naići ni na kakve prepreke. Američka flota se neće usuditi da otplovi van zone Havajskih ostrva (Hawaii. Sandwich islands), bez obzira na ono što je pukovnik Donovan, sa pravom američkom naivnošću, mogao izjaviti za vreme svojih poseta balkanskim prestonicama ...

... Čak i ako bi rat trajao dugo - mada će on po mišljenju ministra inostranih poslova Rajha biti kratak - Nemačka će sa svojim saveznicima sačuvati apsolutnu nadmoćnost u istočnoj hemisferi koja se sastoji iz Evrope. Engleska i Amerika nemaju nikakva posla na ovoj hemisferi; ovde hegemonija pripada Osovinu.

U daljem toku razgovora ministar inostranih poslova Rajha pokrenuo je pitanje Rusije, sa kojom je postignut sporazum na temelju trezvenog rasuđivanja. Međutim, Nemci nisu boljševici, niti će to ikada postali. Tako i u ovoj tački postoji saglasnost sa Jugoslavijom. Dok god je živ Staljin, koga je ministar inostranih poslova Rajha upoznao kao razumnog, razboritog čoveka, Rusija neće preduzeti ništa protiv Nemačke. jer Staljin zna da bi sukob sa Nemačkom doveo do propasti njegovog režima i njegove zemlje. I pored svog ugovora o prijateljstvu sa Rusijom. Nemačka je na oprezu, i na ovom polju ona se ne uzda samo u ugovore nego pre svega u snagu divizija kojima raspolaže

U pogledu pitanja novog poretka u Evropi, ministar inostranih poslova Rajha razjašnjava nesporazum koji je nastao za vreme poslednjeg razgovora sa Cincar-Markovićem. (On. ministar inostranih poslova Rajha. u svom razgovoru sa jugoslovenskim ministrom inostranih poslova predložio je ovome da njegova zemlja pristupi Trojnom paktu). Zato se Firer nije više vraćao na pojedinosti ovog predloga nego je samo govorio o jednom paktu o nenapadanju i o uključenju Jugoslavije u veliki, novi sistem koji će se protezati od Azije do Evrope. Odgovarajući na jedno pitanje Cincar-Markovića, ministar inostranih poslova Rajha je bio rekao da se može učiniti nešto više i. u vezi sa ovim. uzeo je u razmatranje garantiju jugoslovenske teritorije od strane Nemačke i Italije. Cincar-Markovic na to primećuje da je on lada verovao da je reč samo o trojnom paktu o nenapadanju, pošto Firer nije govorio o drugim pitanjima. On je tako protumačio njegove reči. uključenje u novi sistem i pozitivan stav prema novom poretku. On zna da u politici ponekad nije lako izvršiti izbor i naći jasan put, on ipak veruje da treba da ponovi jugoslovenskoj gospodi predlog koji je već podneo Cincar-Markoviću u novembru. Po njegovom mišljenju bilo bi dobro za Jugoslaviju a naročito s obzirom na njene prijateljske odnose sa Nemačkom - ako bi donela pozitivnu odluku o pitanju Trojog pakta. Kad je Cincar-Markovic rekao da će - ako Jugoslavija pristupi Trojnom paktu - pakt o nenapadanju postati izlišan, on. ministar inostranih poslova Rajha. nije mo-

gao potpuno da deli to mišljenje. U svakom slučaju, treba proučiti ovo pitanje. Trojni pakt ima cilj da spreči proširenje rata. Tako, on ne predstavlja nikakav ugovor o savezu protiv Engleske kome bi se Jugoslavija priključila. Njegova svrha je da spreči Ameriku da uđe u rat: u vezi sa ovim treba primetiti da će Japan učestvovati u ratu tek posle ulaska Amerike. Sem toga, Trojni pakt je namenjen »skorom uspostavljanju mira.« Ovdje treba istaći da je brzo okončanje rata u interesu svih zemalja, uključujući i sadašnje neprijatelje Osovine. Nemačka je već praktički postigla sporazum sa Italijom na bazi razmotrenej u ranijim diskusijama. U interesu novog poretka Evrope, ipak bi bilo dobro kad bi zemlje evropskog kontinenta bile složne i obrazovale jedinstven front.

Cvetković u svom odgovoru pominje razgovore koje je vodio sa Amerikancem pukovnikom Donovanom. Ovaj mu je rekao da će Amerika pomoći svim zemljama koje pruže otpor Osovini. On je odgovorio da Jugoslaviju odvaja od Amerike i njene pomoći ne samo Atlantski okean nego i prostrani deo evropskog kontinenta. Jugoslavija se ne oseća ni u kom pogledu ugroženom, nego održava srdačne odnose sa Nemačkom i zbog toga joj nije potrebna nikakva pomoć.

Cvetković je zatim zatražio mišljenje ministra inostranih poslova Rajha o planu koji je on predložio o diplomatskoj inicijativi da se postigne miroljubivo rešenje italijansko-grčkog sukoba, kao i da se spreči stvaranje engleskog fronta na Balkanu. Ova diplomatska akcija bi se takođe proširila i na Tursku. Ako ona ne uspe, Jugoslavija će imati slobodu akcije i tada će moći da razmotri pristupanje Trojnom paktu. Po njegovom mišljenju ima manje teškoća sa Engleskom nego sa antitalijanskim stavom javnog mnjenja u Jugoslaviji, koji se još više zaoštava, zbog novinskih članaka u kojima se postavljaju dalekosežni teritorijalni zahtevi Italije prema Jugoslaviji.

Sto se tiče pitanja diplomatske akcije Jugoslavije za rešenje grčko-italijanskog sukoba, ministar inostranih poslova Rajha je odgovorio da se ... Nemačke ne tiče grčko-italijanski sukob. Ona se tu drži po strani i zainteresovana je samo utoliko ukoliko je u ovome angažovan njen saveznik Italija. Ministar ne može da kaže kako će Italija primiti jugoslovenske planove o rešenju sukoba. U svakom slučaju, Musolinijevo mišljenje o ovom pitanju biće presudno.

Povodom ovoga, ministar inostranih poslova Rajha postavlja Cvetkoviću direktno pitanje: da li on stvarno misli daje moguće na miran način ukloniti Engleze sa grčke teritorije? S obzirom na delatnost Engleske u Grčkoj, koja se ispoljava u izgradnji i proširenju novih aerodroma i zauzimanju ostrva kao što je Krit, koji su očigledno zamišljeni kao polazne tačke za napad na rumunska naftonosna polja, njemu se ovo čini više nego sumnjivo. Čak ni grčki kralj neće više biti u stanju da se oslobodi Engleza.

Cincar-Marković je odgovorio da jugoslovenski predlog predviđa da će Jugoslavija i ostale pomenute balkanske zemlje same garantovati mir na Balkanu. S obzirom na koncentracije nemačkih trupa u Rumuniji, pritisak bi se, uz pomoć Bugarske i Mađarske, mogao takođe izvršiti na Tursku da bi se ona navela da učestvuje u ovim planovima. Uslov je, međutim, da Nemačka ne ulazi na Balkan.

U zaključku je ministar inostranih poslova ponovo izrazio jake sumnje u uspeh ovih planova.

Za vreme povratka u Salcburg, posle ručka, Cvetković je, u odsustvu Cincar-Markovića, ponovo dodirnuo pitanje diplomatske akcije koju treba da preduzme Jugoslavija. U vezi sa ovim on je izneo mišljenje da bi Jugoslavija, ukoliko ova akcija ne uspe, imala slobodu akcije da stane na stranu Osovine.⁴⁹

Toga dana posle podne jugoslovenske predstavnik je primio i Hitler u Beihte-gadenu (Berchtesgaden). Prema Zapisniku dr Šmita, razgovor između Hitlera i Dragiša Cvetkovića, u prisustvu Ribentropa i A. Cincar-Markovića 14. februara 1941, godine tekao je ovako (izvodno):

»Cvetković je najpre predao Fireru pozdrave kneza namesnika Pavla i izrazio zadovoljstvo što mu se sada pružila mogućnost da se lično upozna sa Firerom. On je dolazio u Nemačku četiri puta: »Prilikom poslednje posele, izvukao je mnoge pouke koje je mogao da iskoristi u svojim sopstvenim planovima za reforme u Jugoslaviji. On je uvek bio pobornik privredne i političke saradnje sa nemačkim narodom i zalagao se najenergičnije za ovu politiku naročito od NM godine. Sa istim raspoloženjem je došao sada u Nemačku da bi razvio i proširio saradnju između dve zemlje.

Čak i pre sadašnjeg rata zajednički privredni interesi dve zemlje bili su jasno uočljivi. Za vreme ovog rata, Jugoslavija je dala svoj udeo održavanju zajedničkih interesa, pa će posle rata ona to i dalje činiti i skladu sa prirodnim ekonomskim zakonima, jugoslovenska pri-

vreda počela je da se orijentiše u pravcu velikog nemačkog tržišta. Jugoslavija je, prema tome, u potpunosti ispunila svoju dužnost na ekonomskom polju i ona će tako nastaviti.

U ovom trenutku Jugoslavija i Nemačka imaju zajednički interes: očuvanje mira na Balkanu. Jugoslavija je spremna da se odupre svakom pokušaju koji bi taj mir poremetio. Ona u tom cilju namerava da apeluje na druge balkanske zemlje u kojima ima uticaja. U interesu Nemačke i u interesu balkanskih zemalja Jugoslavija namerava, zajedno sa drugim balkanskim državama, da garantuje mir na Balkanu. Prilikom konferisanja sa ministrom inostranih poslova Rajha, on (Cvetković) je već objasnio u pojedinostima namere svoje vlade.

Li svom odgovoru Firer je izrazio zadovoljstvo zbog činjenice što se sada, pošto je više godina poznao jugoslovenskog ministra inostranih poslova, takođe upoznao sa predsednikom jugoslovenske vlade. On izražava zahvalnost na lepim željama kneza namesnika Pavla koje mu je preneo predsednik vlade i izražava uverenje da će njegov razgovor sa predsednikom jugoslovenske vlade i jugoslovenskim ministrom inostranih poslova zaista doprineti razjašnjenju balkanskih problema, a naročito nemačkog stava prema njima. On žali što sastanak mora da se održi u postojećim uslovima. Međutim, Nemačka nije želela rat; ona ne snosi ni najmanju odgovornost ni za njegovo izbijanje, ni za njegovo proširenje na Balkan. Nemačka politika prema Jugoslaviji čak i pod njegovim prethodnicima uvek je bila ista, jer između dve zemlje ne postoje nikakve političke razlike. Nemačka gleda na Jugoslaviju kao na svog prirodnog trgovinskog partnera, koji pruža tržište za nemački izvoz. Nemačka izvozi svoje finalne produkte u Jugoslaviju; međutim, ona je istovremeno uvoznik jugoslovenskog izvoza (hrane i sirovina), i ubuduće će se sve više pojavljivati kao tržište za Jugoslaviju. Pošto je izneo superiornost Nemačke nad V. Britanijom u ekonomskom i vojnom pogledu, Hitler je nastavio:

„Svuda gde se Engleska pojavi, Nemačka se sprema da interveniše odmah ako situacija postane nepodnošljiva. Stav drugih država, koje su se poput Turske, na primer, iznajmile da vrše relejnu službu za Englesku, što su možda i Grci činili, neće biti nimalo važan. Jer vojna sredstva koja Nemačka može upotrebiti tako su ogromna da čitavo ovo pitanje ne predstavlja uopšte nikakav vojni problem. Sem toga, Nemačka se uopšte neće okrenuti protiv Grčke nego protiv Engleske, koja stiče uporište u Grčkoj.“

U pogledu inicijativa za mir u italijansko grčkom sukobu, koju je pomenuo predsednik jugoslovenske vlade u razgovoru između ministra inostranih poslova Rajha i Cvetkovića, Firer primećuje da ne može zauzeti stav prema ovome, pošto to nije pitanje koje se tiče Nemačke. Da li Italija želi ili ne da sklopi mir sa Grčkom i pod kakvim uslovima isključivo je stvar Italije.

Cvetković izjavljuje da se slaže sa planovima o ekonomskoj i političkoj organizaciji Evrope koje je Firer izložio u opštim potezima. Jugoslavija nije zemlja koja je organizovana na demokratskoj, to jest defetističkoj bazi. Demokratije, sa svojim slabostima, napravile su na njega žalostan utisak. Zbog toga je Jugoslavija prihvatila organizaciju discipline i poretka, a posebno, s obzirom na skladan razvoj odnosa između rada i kapitala, ona je - kao uzor za rezultate vredne pažnje u proizvodnji - uzela Nemačku. Parlament je, sa svojim razornim uticajima, eliminisan; sporazum između Srba i Hrvata je postignut. Sve je to urađeno sa jednim ciljem da se sve snage usmere ka ekonomskom blagostanju zemlje i njenoj političkoj konsolidaciji. Iz ovog razloga vlada takođe preduzima energičnu akciju protiv boljševičkih i komunističkih struja. Jugoslavija je jedina balkanska zemlja koja je jasno ukazala na boljševičku opasnost i koja se odupire komunističkoj penetraciji svim svojim raspoloživim sredstvima. Za održanje mira na Balkanu Cvetković smatra da je najvažnije:

1) Italijansko-grčki sukob koji je, kako je Firer veoma tačno primetio, čisto italijansko-grčka stvar. Međutim, sa nešto dobre volje moglo bi se mnogo doprineti rešavanju ovog sukoba.

2) Otpor svakom pokušaju Britanaca da steknu uporište na Balkanu. Jugoslavija je spremna da uzme inicijativu u ovome i da, zajedno sa Turskom i Bugarskom, obrazuje blok protiv svakog pokušaja iskrcavanja na Balkanu. Pošto sve balkanske zemlje žele mir, on misli da će Jugoslavija takvom jasnom i nedvosmislenom akcijom uspeti da navede svaku od ovih balkanskih zemalja da shvati odakle dolazi opasnost i iz kog pravca mir na Balkanu može biti narušen. Učešće Turske u ovom bloku nije samo u njenom sopstvenom interesu, nego i u interesu Nemačke. Ako ova politika ne dovede do rezultata, svaka država će imati potpunu slobodu akcije; državni će tada učiniti sve što je u njihovoj moći i znaće koga treba okriviti zbog neuspeha ovih napora.

Jugoslavija visoko ceni Firerove namere u pogledu očuvanja mira i dobru volju koju on manifestuje prema Balkanu.

U zaključku Cvetković još jednom podvlači veliki interes Jugoslavije za jačanje prijateljskih veza sa nemačkim narodom. Njena politika će se ovim uvek rukovoditi...

U svom odgovoru Firer ponovo upućuje Cvetkovića na Dućea u pogledu prvog dela problema mira na Balkanu, to jest ilalijansko-grčkog sukoba. Sto se tiče druge tačke, on ponovo izražava sumnju da će Englezi napustiti Balkan. Očigledno, tendencija Engleske je da vodi rat na periferiji. Zbog toga ona neće, dobrovoljno, napustiti ni grčku teritoriju ni arhipelag.

Na primedbu Cvetkovića da se - ukoliko se Nemačka plaši vazdušnih napada iz engleskih baza u Grčkoj na petrolejske oblasti u Rumuniji - ovi napadi mogu se možda osujetiti ako zemlje bloka, koji predviđa Jugoslavija, zvaničnom deklaracijom zabrane letove preko svojih teritorija. Firer je odgovorio da Nemačka rukovodi odbranom rumunskog petrolejskog područja aktivno a ne defanzivno. Sem toga, Engleska uopšte neće dozvoliti daje odvratiti ovakva deklaracija, upravo onako kao i u slučaju neutralne Svajcarske.

U daljem toku razgovora Firer govori o opasnosti od boljševizma koja pretili balkanskim državama. Samo Bečkom arbitražom i intervencijom Nemačke i Italije, Rumunija je bila spašena da je ne potopi talas boljševizma. Garantija Rumuniji ne postoji samo na papiru, kao engleske garantije, nego je poduprta jakom vojnom snagom koja je spremna da stupi u akciju u svako doba.

U pogledu Bugarske. Molotov mu je lično rekao da Sovjetski Savez želi da ponudi ovaj zemlji pakt o uzajamnoj pomoći, koji predviđa i prebacivanje ruskih trupa u Bugarsku. Sem toga, na račun Jugoslavije Rusi su obećali Bugarskoj opsežne revizije u Makedoniji, a u vezi sa prilazom Jegejskom moru. Međutim, kralj Boris i bugarska vlada su ovo odbili. Pa ipak, kad jednom ruske vojne jedinice stignu u Bugarsku, a naročito ako, zbog postojećih privrednih teškoća, lamo budu izbili neredi, boljševizacija zemlje će biti sigurna. Iz Bugarske Rusija bi tada počela da baca oko na ostale balkanske zemlje, jer je njen cilj da Balkan sve do Dardanela stavi pod rusku dominaciju...

U vezi sa sledećom primedbom predsednika jugoslovenske vlade da je Jugoslavija, pod izvesnim uslovima, spremna da, s obzirom na Solun, takođe uzme na sebe vojne obaveze ili da garantuje da ga Britanci neće dobiti uopšte, Firer odgovara da nije reč o Solunu, već o lome da li će uopšte Britanci dobiti uporište na Kontinentu. Prema tome, nema nikakve razlike da li se ovo događa u Solunu ili u ostaloj Grčkoj. Nemačka ni pod kojim okolnostima neće sedeti skrštenih ruku dok Engleska utvrđuje položaj u ovom delu Evrope da bi otuda u pogodnom trenutku povelu borbu protiv Nemačke i Italije. Staviše, u interesu je samih balkanskih zemalja da se ovo otkloni. Samo je važnost očuvanja Rumunije kao snabdevača sirovinama na kraju pobudila Firera da pristane na vojnu obavezu da očuva budući integritet rumunske države. Prirodno, zbog svoje obimne trgovine sa ostalim balkanskim državama, Nemačka je takođe zainteresovana za stabilnost prilika u ovim zemljama. Prema lome, ako on sada savetuje Jugoslaviji da stupi u tešnje odnose s Nemačkom i Italijom priključenjem Trojnom paktu, on to svakako ne čini zato što misli da je pomoć ili podrška iz Jugoslavije možda poželjna. Nemačkoj i Italiji nije potrebno da ovako postupaju. Ali, na ovaj način stvoriće se jasna situacija i ona, po njegovom mišljenju, može samo biti od koristi i za budućnost Jugoslavije.

Sadašnji rat završice se jednog dana, ali nacije i države će osiati, a novi poredak u Evropi mora računati sa njima kao sa stvarnošću. Sadašnja situacija je povoljna za priznavanje takve stvarnosti. *Jugoslaviji se pružila jedinstvena istorijska prilika da konačno za sva vremena učvrsti svoje mesto u Evropi. Ona sada mora zauzeti jasan stav prema novom poretku u Evropi, i to svakako, u svom sopstvenom interesu: to jest, zauzeti svoje mesto u poretku koji predviđaju Nemačka i Italija neposrednim pristupanjem Trojnom paktu. Nema vremena za gubljenje, pošto su teškoće Italije u Albaniji samo privremene. Grci više ne napadaju u Albaniji. Pored toga, novi metodi ratovanja Nemačke pretvoriće, u ne tako dalekoj budućnosti, Sredozemlje u pravi pakao za Englesku* (Podvukao V. T.) Nemačka i Italija će sem toga sklopiti sporazume razmotrene u razgovoru između Firera i Cincar-Markovića u novembru. U vezi sa ovim, pitanje demilitarizacije jadranske obale takođe je ukratko pomenuto. Jasno je da je ovo više imalo karakter gesta, na kome, međutim, Duće nije insistirao. Međutim, ma kako veliko bilo interesovanje Jugoslavije u ovom trenutku za izlazak na Jegejsko more, u budućnosti bi u svakom slučaju mogućnost proširenja prema Solunu povlačila za sobom znatne koristi. U svakom slučaju, ono što Jugoslavija treba da učini jeste da izgradi svoju pomorsku luku na Jadranu, koji je blokiran Otrantskim moreuzom, pre nego na Jegejskom moru. Umesto da traži demilitarizaciju ovde, primećuje Firer u interesu Italije bi, u stvari, bilo da nastoji na zadržavanju pomorskih luka na dalmatinskoj obali i da spreči njihovo prebacivanje na Jegejsko more. Cim Jugoslavina bude pristupila Trojnom paklu, Italija i Nemačka će biti spremne da

joj pruže garanciju. Sto rat bude duže irajao, utoliko će on neminovnije voditi konsolidaciji evropskih država. Stari svet nestaje a novi se rađa. Demokratije, koje tvrde da se bore za demokratske institucije, primorane su za sada da ih privremeno ukinu, i na taj način da dovedu sebe *ad absurdum*.

Pošto su izašli da popiju čaj, razgovor je nastavljen, i bilo je očigledno da su jugoslovenska gospoda pratila Firerova izlaganja sa mnogo razumevanja. Oni su saopštili da će o svemu referisati knezu-namesniku Pavlu u Beogradu. U toku daljeg razgovora uzeta je u obzir mogućnost sastanka između Firera i kneza namesnika Pavla. Jugoslovenska gospoda su izjavila da bi takvo konsultovanje smatrali korisnim.⁵⁰

O toku razgovora sa Cvetkovićem i Cincar-Markovićem Ribentrop je šifrovanim telegramom od 15. februara zamolio nemačkog otpravnika poslova u Rimu da odmah poseti Anfusa, s tim da odmah obavesti Dučea daje Cvetkovića i Cincar-Markovića, posle njihove posete ministru inostranih poslova Rajha u Fušlu, 14. februara primio Firer u Berghofu i da su odmah posle posete otputovali za Beograd. U razgovoru oni su naglasili daje želja jugoslovenske vlade, pre svega, da se uskoro ponovo uspostavi mir na Balkanu i zbog toga bi ona vrlo rado pozdravila okončanje sukoba između Grčke i Italije, daje Jugoslavija potpuno svesna da izgledi za mir postaju sve manji zbog dalje engleske intervencije u korist Grčke i daje Jugoslavija zbog toga spremna da učini sve, bilo diplomatskim putem, bilo vojnim pritiskom, da spreči Englesku da se dalje meša, a voljna je da je čak prinudi da napusti svoje položaje u Grčkoj, mada je pitanje da li bi se Engleska, formiranjem jednog bloka od Jugoslavije, Turske i Bugarske, mogla naterati na pregovore. »Ako bi ova nastojanja propala, Jugoslavija bi se osetila moralno slobodnom da odredi svoju politiku prema svom nahodanju i da se opredeli za Osovinu.«⁵¹

Na to je Firer odgovorio da po pitanju grčko-italijanskog sukoba Nemačka ne može da zauzme nikakav stav, jer je o tome isključivo merodavno gledište Italije. Ako Jugoslavija smatra da treba da preduzme nešto po ovom pitanju, jedini pravilan put je da direktno stupi u dodir sa Italijom, odnosno da se neposredno obrati Dučeu. Međutim, na praktične rezultate takvog pritiska na Grčku može se gledati sa skepsom, jer intervencijom Engleske na strani Grčke značaj ovog sukoba je prešao granice Balkana i stav prema ovom problemu se potpuno izmenio. Nemačka u svakom slučaju neće dozvoliti da se Engleska još jednom učvrsti ma gde na Kontinentu. Gde god se ona pojavi, biće napadnuta.

•Uostalom, kombinacija Jugoslavije sa drugim državama, kakva je, na primer Turska koja je u savezu sa Engleskom, radi vršenja pritiska na Englesku, jedva je realna. Čak i ako bi takvi zajednički interesi bili teorijski mogući, mi smo mišljenja da Englezi ne bi popustili pod jednim takvim diplomatskim pritiskom. U svakom slučaju, o takvom planu mora biti najpre obavještena Italija.«

Jugoslovenski ministri su ostavili utisak da imaju razumevanje za takvo gledište i nisu dali nikakav drugi predlog.

Firer je obavestio jugoslovenske ministre da je, u sopstvenom interesu Jugoslavije, vrlo važno da ona zauzme jasan stav prema situaciji na Balkanu i prema novom poretku u Evropi. Nemačka i Italija su spremne da sklope sporazum na bazi razgovora koji su bili vođeni u svoje vreme sa ministrom inostranih poslova Cincar-Markovićem. A »kad kasnije bude uspostavljen novi poredak, obe države su voljne da uzmu u razmatranje jugoslovenske težnje za izlaz na Jegejsko more (Solun). Jugoslaviji se pruža jedinstvena prilika da da neposrednu izjavu solidarnosti sa silama Osovine i da pristupi Trojnom paktu. Ovo pitanje je za Jugoslaviju vrlo hitno.«

Jugoslovenski ministri su sa velikim interesovanjem primili na znanje Firerovo izlaganje. »Oni žele da obaveste kneza namesnika o razgovorima i uskoro će nam saopštiti svoj stav po ovom pitanju. Verovatno je da će biti potreban još jedan razgovor između Firera i kneza namesnika. Molim javile Duću da će mu sutra ili prekosutra biti dostavljen detaljniji izveštaj.«⁵²

O razgovoru između Hitlera, Cvetkovića i Cincar-Markovića u Berhtesgadenu 14. februara postoji još nekoliko interpretacija. Pre svega, postoji izvesna razlika između Smitovog zapisnika za internu upotrebu i zapisnika koji je poslat na uvid Musoliniju, jer su u zapisniku za Musolinija dva pasusa iz internog zapisnika zamenjena sa tri nova pasusa.⁵³ Druge interpretacije se uglavnom slažu sa Šmitovim zapisnicima, uz izvesne nijanse od manjeg ili većeg značaja. Tako, na primer, prema jednom izvoru, Hitlerje bio daleko kategoričniji i odlučniji u svojim zahtevima. Naime, pošto je napomenuo da su sovjetski upravljači ponudili Bugarskoj da se izvrši široka revizija u Makedoniji koja će joj obezbediti izlaz na Egejsko more na račun Jugoslavije, naglasio je da Jugoslavija, u svom sopstvenom interesu, ne treba da gubi vreme da definitivno fiksira svoje mesto u novom poretku kojeg su predvidele sile Osovine, bez obzira na italijanske nesreće u Albaniji koje su privremenog karaktera. Nemačka i Italija su spremne da garantuju Jugoslaviji izlaz u Solun čim bi pristupila Trojnom paktu. Zatim je nastavio još kategoričnijim tonom: »Stav Jugoslavije za nas mora biti jasan. Jugoslavija ne može ostati potpuno po strani od onoga što se događa u našem susedstvu. Mi želimo jaku Jugoslaviju ... Nemačka je spremna da Vam garantuje nezavisnost i Vaše granice u odnosu prema Vašim susedima. Nova i zdrava Evropa od danas je u stanju stvaranja. U njoj se Velika Britanija neće pitati Jugoslavija treba da se priključi našem bloku. Ja Vas pozivam da uđete u Trojni pakt.« Na to su oba ministra bila »zaprepašćena«. Uvidela su da treba da dadu odgovor na ovaj Hitlerov kategoričan zahtev.⁵⁴

Prema Cvetkovićevoj verziji, Cvetković i Cincar-Marković su pružili Hitleru daleko veći otpor. Naime, na ove Hitlerove kategorične zahteve, Cvetković je najpre napao Musolinijevu politiku na Balkanu i dodao da nema ovlašćenja za vođenje razgovora na toj osnovi. Zatim, kad je Hitler promenio ton, da bi po svaku cenu postigao saglasnost da Jugoslavija, makar i formalno, pristupi Trojnom paktu, »zlobno tumačio pre svega Musolinijevu slabu poziciju i više puta uzviknuo: »nema potrebe da išta date Musoliniju, ništa upravo ništa!«, Cvetković je, između ostalog, rekao: »Mi znamo što znači Trojni pakt za one zemlje koje su ga prihvatile: mešanje u njihove unutrašnje stvari, vojna kontrola, uticaj tajne policije, prolaz, trupa i sve drugo što je u suprotnosti sa nacionalnim dostojanstvom i suverenitetom jedne nezavisne države...« Zbog ovih razloga, on i Cincar-Marković su rekli Hitleru: »Ne, mi ne možemo ući u Trojni pakt... Naš narod to ne bi prihvatio, jer bi iz njega proizišle neke posledice za zemlju koja bi ga prihvatila. Pored toga, nismo ovlašćeni da vodimo razgovore na toj osnovi«. Hitler ih je »strogo« gledao za vreme kad mu je tumač Smit prevodio njihove prigovore, a Cvetković je zaključio: »Jedna suverena država ne može dozvoliti prelaz stranih trupa preko svoje teritorije, niti mešanje u svoje unutrašnje poslove. Trojni pakt predviđa i vojnu saradnju sa državama koje su potpisale taj pakt, a to je u suprotnosti sa jugoslovenskom neutralnošću. Trojni pakt znači odlučiti se za zaraćenu stranu.« Hitler je tako utvrdio daje njegov ultimativan ton, umesto da uplaši dva gosta i da ih natera da popuste, samo ojačao njihovu volju da se odupru njegovom za-

htevu. Zato je promenio ton i nastojao da pod svaku cenu dobije njihovu saglasnost za pristupanje, makar i formalno, Trojnom paktu. Na dalja Hitlerova uveravanja i obećanja Cvetković i Cincar-Marković nisu popustili i odgovorili su da nisu ovlašćeni da vode razgovore na toj osnovi, ograničavajući se da će sigurno preneti Hitlerove predloge knezu Pavlu da bi on mogao doneti svoje odluke. Na to je Hitler zapitao: »Da li bi knez - namesnik došao da me poseti u Berhtesgadenu?« Dva ministra su odgovorila da bijedna takva konsultacija bila korisna, ali su, s obzirom na diplomatske uzanse, istakli da bi poziv Namesniku trebalo predati preko nemačkog predstavnika u Beogradu.⁵⁶

Kao što se vidi, ova Cvetkovićeva verzija (koja je izneta u njegovom članku »Razgovori u Berhtesgadenu« u *Dokumentima o Jugoslaviji*, Pariz, 1956, br. 8. str. 7-17), subjektivna je i pretenciozna, a najmerodavnija je ona koja je u izvodu data u Smitovim zapisnicima. Ipak izgleda daje Hitler bio spreman da pregovara o modalitetu pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, tj. da Nemačka primi neke obaveze i da pruži izvesne garantije, samo da Jugoslavija ne bi omela operacije protiv Grčke koje je trebalo izvesti što brže, kako bi operacije protiv Sovjetskog Saveza mogle otpočeti u maju, kako je to bilo predviđeno.

Prema trećoj verodostojnijoj verziji, Hitler je najpre izložio analizu balkanske situacije, napominjući da raspolaže izvorima da će se britanske trupe iskrcati u Grčku i da on to neće nikada dozvoliti. On mora pomoći svog saveznika koji ne može do izade na kraj sa Grčkom, a zatim zatražio od Jugoslovena da otvoreno iznesu svoje namere. Cvetković je odgovorio da Jugoslavija ne želi proširenje rata na Balkanu, kao ni Bugari ni Turci. Zato je Jugoslavija spremna da se sporazume sa Bugarskom i Italijom, da bi se zajedno muLli suprotstaviti svakoj agresiji i proširenju rata. U pogledu Trojnog pakta, Hitler je uveravao sagovornike da od Jugoslavije ne traži nikakvu vojnu saradnju, ni pravo prelaska trupa preko jugoslovenske teritorije, ni upotrebu jugoslovenskih železnica, ni baza, ni bilo čega što bi dovodilo u pitanje neutralnost Jugoslavije. Sile Osovine bi garantovale teritorijalni i politički integritet Jugoslavije i ne bi učinile ništa što bi ponizilo njen nacionalni ponos, a zatim upozorio da su susedi Jugoslavije prihvatili pakt bez ikakvih rezervi i da je sada red na Jugoslaviju da ga potpiše. Molio je Cvetkovića da izrazi njegove najlepše želje knezu Pavlu i upitao »da li bi knez-namesnik došao da ga vidi u Berhtesgadenu?« Cvetković je obećao da će saopštiti poruku, ali je zamolio da Hitler pozove kneza preko Herena, što je on prihvatio.⁵⁶

Posle završenih razgovora Cvetković i Cincar-Marković su se oprostili od Hitlera, a Ribentrop ih je otratio do stanice, nastojeći za vreme puta da ublaži atmosferu Hitlerovog ultimatum, težeći da shvate da je zahtev za pristupanje Trojnom paktu bio samo »podsticaj«, a nikako neki »ultimatum«. Zatim je sarkastičnim tonom rekao da Jugosloveni treba sami da odlučuju o budućnosti svoje zemlje, pa mu se čini da ne bi bilo ispravno da se na njih vrši pritisak sa bilo čije strane. Međutim, ovim rečima nisu odgovarale činjenice, jer su Nemci pokrenuli takvu kampanju kojom su i dalje vršili veliki pritisak na odluke Beograda, a nemačka štampa je hvalila prijateljske odnose između dve zemlje i podvlačila njihov pro-osovinski razvitak u pravcu definitivnog pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. U stvari, iz kratkog službenog saopštenja, izdatog pre odlaska Cvetkovića i Cincar-Markovića, »da su se razgovori koji se odnose na probleme od recipročnog interesa, odvijali u duhu tradicionalnih pri-

jateljskih odnosa koji postoje između dve nacije», može se zaključiti da se službeni nemačko-jugoslovenski susret završio bez rezultata.⁵⁷

Povodom posete Nemačkoj Cvetkovića i Cincar-Markovića 14. februara 1941. i Hitlerovih postavljenih uslova za prilaz Trojnom paktu, Winston Cerčil je zabeležio: »Ministri su se potišteni vratili u Beograd. Pristupanje Osovini moglo bi razbesniti Srbiju. Borba protiv Nemačke mogla bi dovesti do sukoba u pogledu lojalnosti u Hrvatskoj, dok Cvetković suprotno tvrdi da su se čvrsto držali i da su odbili pristupanje Paktu.«⁵⁸

Razgovori u Berhtesgadenu završili su se - kako svi znaci pokazuju - s odlaganjem konačnog odgovora na zahtev Berlina, ali is iščekivanjem vlade Rajha da ce daljnim pregovorima napose iz budućeg susreta Hitlera s knezom Pavlom, ipak doći do jugoslovenskog prihvatanja Trojnog pakta.

»Ovakvim rastankom - piše o svojim »razgovorima u Bi t htesgadenu« Dragiša Cvetković (str. 16) - »nisu ipak bili porušeni svi mostovi. Pod pritiskom događaja i u jednoj strahovito teškoj situaciji razgovori su morali biti nastavljeni ...« Cvetković je sporazumno s Hitlerom samo odgodio konačnu odluku, jer ni on ni Cincar-Marković nisu imali ovlašćenja da konačno odluče o jugoslovenskom pristupanju Trojnom paktu.

Nemačka propaganda širila je posle sastanka vesti o »prijateljskim odnosima« između Nemačke i Jugoslavije; štampa je javljala o povoljnoj, proosovinskoj perspektivi razvitka tih odnosa i sve je sa te strane izgledalo kao da se zaista kreće u pravcu konačnog prilaženja Jugoslavije Trojnom paktu. Pa ipak, bilo je sve više znakova iz kojih se moglo zaključiti i neraspoloženje vlade Rajha zbog jugoslovenskog odugovlačenja pristupanja Paktu. U Jugoslaviji su od tada učestale »kulturno-prosvetne manifestacije« nemačkog »Kulturbunda« i drugih nacističkih organizacija, a razotkrivalo se da se tu zapravo radi o demonstrativnim istupima čiji su režijski konci očigledno bili preko granice.⁵⁸

Gradački list »Tagespost« i novosadski »Deutsches Volksblatt« ispunjeni su prvih meseci 1941. vestima o kretanju akcija nemačkih »nacionalnih pripadnika«, o »Kulturbundu«, o osnivanju raznih grupa »Svapsko-nemačkog kulturnog saveza«, o mnogim nemačkim ostentativnim manifestacijama pune solidarnosti nemačke nacionalne manjine s vladom Rajha. U Osijeku »Kulturbund« razvija veoma živu delatnost. Altgajer (Altgaver) i drugi prvaci nemačke nacionalne manjine šire već dosta bezobzirno nacističku propagandu, pri čemu se ne pazi mnogo na interese Kraljevine Jugoslavije. Organizuju se čak i izložbe (nemačkih umetnika, nemačke knjige i si.) da bi se još jače naglasila ta očigledno pronacistička akcija ove manjine.

PRVA SEDMICA KRUNSKOG SAVETA

Cvetković i Cincar-Marković vratili su se u Beograd 15. februara pre podne. Zatim je Cvetković pred Krunskim savetom podneo »ružičast izveštaj« o susretu u Berhtesgadenu i hrabrio prisutne da budu »optimisti«. Nemačka je već otvorila put na jug preko Rumunije i Bugarske s odlučnošću da izbegne rivalitet Italije, čijaje prisutnost na istočnim obalama Jadrana u Albaniji i Grčkoj bio trn u srcu Hitlera. A Hitlerje jedino tražio garantiju da se Jugoslavija neće ujediniti sa njegovim neprijateljima u kritičnom odlučujućem razvoju rata i da

održi strogu neutralnost. On je postavio pitanje pristupanja Trojnom paktu, ali ne u definitivnom obliku, i izjavio želju da se sastane sa knezom Pavlom. Krunski savet je preporučio Namesniku da prihvati poziv, ali da odgoda posetu koliko god bude moguće više da bi se ocenile reperkusije susreta u Berhtesgadenu.⁵⁹

Pošto se prethodno sastao sa Mačekom, Cvetković je idućeg dana (16. februara) u Predsedništvu vlade u glavnim crtama obavestio članove vlade o toku razgovora koje je vodio prilikom posete Nemačkoj, dok je Ministarstvo inostranih poslova svim predstavnicima na strani uputilo cirkularan telegram u kome je odnose s Nemačkom pokazalo kao povoljne, ne obaveštavajući ih istinito o nemačkim zahtevima koji su imali ultimativni karakter. U vladi su smatrali da ne treba žuriti s posetom kneza Pavla Hitleru. To je i Krnjević savetovao Cvetkoviću preko Mačeka.

Po povratku iz Salzburga, Cvetković je obavestio Konstantinovića da Hitler nije postavio nikakav konkretan zahtev i da su razgovori imali opšti karakter. Konstantinović mu je predložio da podnesu izveštaj Ministarskom savetu o svojim razgovorima u Nemačkoj, ali je on to odbio pod izgovorom čuvanja tajne. Knez Pavle je tada nagovestio Konstantinoviću da će Nemci izvršiti jak pritisak na Jugoslaviju, a Konstantinović je kao i ranije predlagao da se obrazuje koncentraciona vlada, koja bi okupila sve političke snage u zemlji, o čemu su vođeni razgovori sa raznim predstavnicima opozicionih strana.⁶⁰

Posle povratka Cvetkovića i Cincar-Markovića iz Nemačke, knez Pavle je pozvao ministra vojske i mornarice generala Petra Pešića i postavio mu pitanje šta misli o Hitlerovom zahtevu za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Iako ga Cvetković još nije obavestio, Pešić je odgovorio knezu: »Jedini spas je pristupanje Trojnom paktu«.

Da bi mogao da odluči da li da odbaci pakt i time rizikuje da izazove rat sa Nemačkom ili da ga potpiše i omogući dalje pregovore sa Nemcima, knez Pavle je odmah upitao britanskog poslanika u Beogradu Kampbela koliku i kakvu pomoć bi V. Britanija pružila Jugoslaviji u slučaju nemačkog napada i da li bi britanske trupe, koje su na putu za Grčku, mogle ostati u Grčkoj koliko je potrebno, ali nije dobio odgovor. Kampbel je rekao da V. Britanija smatra da bi se udružene snage Jugoslavije, Grčke i Turske mogle uspešno odupreti i predložio da ove države stvore blok protiv nemačkog nadiranja na Balkanu, s tim što će ih V. Britanija pomoći do krajnjih granica mogućnosti i da je ona već do sada dala znatnu pomoć Grčkoj i Turskoj i da je spremna da je dopuni isporukama iz SAD.⁶¹

Međutim, umirujuće izjave Cvetkovića o susretu u Berhtesgadenu ipak su primljene sa dosta skepse u Londonu, Vašingtonu, Atini i u Ankari. Britanski poslanik Kampbel, čim je bio informisan o njegovim izjavama, sugerisao je Londonu da interveniše i da ponovo insistira »na opasnosti ako se Nemačka ostavi u sumnji. Posebno su se Turci pokazali uvređeni što su ostavljeni po strani u pogledu susreta, pa su to iskoristili da u pregovorima sa Bugarima izdaju jednu »deklaraciju o nenapadanju«, koja je i potpisana 17. februara u Ankari. Ova deklaracija podstakla je Beograd da smatra da postoji mogućnost za zaključenje sličnog sporazuma sa Sofijom. Cincar-Marković je izneo svom turskom kolegi da su naponi »naših vlada bilo u odnosima sa Velikom Britanijom i Grčkom, bilo sa Nemačkom i Bugarskom bili inspirisani zajedničkim interesima baziranim na principu: »Balkan braniocima mira na

Balkanu.« Rezervisano držanje jugoslovenske vlade u odnosu na predlog Turske da stupe u kontakt, radi utrdivanja plana za zajedničku akciju u slučaju nemačkog napredovanja preko Bugarske i ugrožavanja Soluna, nije bilo diktirano nepoverenjem nego »isključivo našom željom da nikog ne provociramo, jer je to uvek bilo naše gledište«. Zatim je jasno dao na znanje Sofiji da bi u Jugoslaviji bili rado viđeni... za pojačavanje i potvrđivanje postojećeg pakta između dve zemlje« eventualno izdavanjem jedne deklaracije«.

*Knez Pavle, odgovarajući na poruke kralja Đorđa <George VI> i Ruzvelta, koji su ga pozivali da zauzme čistu i jasnu poziciju protiv pritiska Osovine, tražio je »razumevanje« za svoje interne poteškoće i žalbenim tonom objašnjavao da su teški geografski položaj zemlje, njena stabilna politička neutralnost i nemogućnost da dobije bilo kakvu realnu pomoć od svojih potencijalnih saveznika nametali politiku sporazumevanja sa Nemačkom. On je molio da ne insistiraju i uveravao da bi se Jugoslavija branila ako bude napadnuta i da ne bi dozvolila prolaz stranim trupama preko svoje teritorije, niti bi zaključila bilo kakav politički sporazum sa Nemačkom koji bi bio u suprotnosti sa njenom nezavisnošću i nacionalnim suverenitetom.*⁶²

U to vreme Nemci su vršili pripreme za diplomatske i vojne operacije da bi paralisali sovjetsku diplomatsku ofanzivu na Balkanu. Od Bugarske su tražili da obnovi svoj pakt o nenapadanju sa Turskom, a zatim bi sigurno potpisala Trojni pakt. Znali su da je mnogo teže ubediti Jugoslaviju da ga potpiše, ali kad to bude onda će Sovjetski Savez biti isključen sa Balkana.⁶³

Ribentrop je u telegramu od 16. februara dao poslaniku Herenu uputstva u vezi sa pitanjem eventualnog sastanka Hitlera sa knezom Pavlom, kao i sa pitanjem pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, da ima na umu da do ovog pristupanja, »da bi se postigao efekat koji svi žele, treba da dođe odmah, a ne posle nekoliko nedelja i u našem interesu i u interesu Jugoslavije. U slučaju da knez namesnik Pavle sa svoje strane takode želi da razgovara sa Firerom, molim, upotrebite svoj uticaj da se ovaj sastanak, ako je moguće, održi u prvoj polovini ove nedelje, prvenstveno u Berghofu.« Heren je 18. februara odgovorio da je Cincar-Marković u diskusiji o poseti Nemačkoj rekao da su i on i Cvetković preporučili knezu Pavlu da prihvati Hitlerovu sugestiju o direktnim pregovorima i dodao:

'Po svemu sudeći, glavno pitanje pristupanja Trojnom paktu još interno nije rešeno. Zbog toga je datum posete Kneza namesnika za sad otvoren, iako verujem da načelno postoji spremnost da do ove posete dode.

U Beogradu su odmah opazili da je Berlin trebalo da da Rimu nešto malo više umirujuću verziju susreta u Berhtesgadenu. jer je italijanski vojni ataše sa zabrinutošću težio da utvrdi istinitost nekih upozorenja koja su se odnosila na »koncesiju jugoslovenske strane za prolaz nemačkih trupa ka Solunu«, i »prisustvo oficira nemačke Vrhovne komande na nekim glavnim jugoslovenskim stanicama«.

Cincar-Marković je 18. februara pozvao italijanskog poslanika Mamelija da ga isključivo obavesti o razgovorima u Berhtesgadenu. On gaje uveravao da sa nemačke strane »nije nam ništa traženo« i da su »senzacionalni glasovi o prolazu trupa našom teritorijom ili o korišćenju naših železnica« lišeni svakog osnova, ističući mu »sa izvesnim oduševljenjem« da se Hitler obavezao da će »poštovati granice, slobodu, integritet i nezavisnost Jugoslavije,« i da je bio »manje direktan« u pogledu pristupanja Trojnom paktu, naprotiv, tvrdio je da za to »nije bio predviđen neposredni nastavak razgovora«, iako je »sa ju-

goslovenske strane bila izražena želja za učešćem u ekonomskoj rekonstrukciji Evrope«. Mameli je bio zbunjen u odnosu na tvrdnju o Hitlerovom obavezivanju, a iznad svega začuđen zato što Cincar-Marković nije ništa rekao o odnosima sa Italijom i objasnio je da takvo ponašanje u palati Kiđi može biti interpretirano »na razne načine«, ali je najverovatnija pretpostavka daje »odlučivanje u Beogradu još uvek u toku, možda u očekivanju da se sa naše strane dadu indikativni znaci«. S druge strane, Musolini, nestrpljiv kakav je bio, težio je da pre Hitlera dobije objašnjenje jugoslovenskog stava. Najzad, Mameli je, na hitan zahtev Anfusa, 20. februara pozvao advokata Stakića koji se odazvao da će doći u Rim »čim bude mogao«. Sutradan je Mameli uputio hitan telegram Anfusu, obaveštavajući ga da će Stakić isto veće krenuti za Rim.⁶⁵

NOVI PRITISAK V BRITANIJE I SAD NA JUGOSLAVIJU

Dok su se Nemci spremali za prelaz u Bugarsku, britanska vlada je dala nalog svojoj komandi na Bliskom istoku da utiče na Jugoslaviju i Tursku da zaprete Bugarskoj da će je napasti ako im se ne pridruži u pružanju otpora Nemačkoj i da otpor Grčke treba tako ojačati da se stvori vreme za intervenciju Turske i Jugoslavije. Ako Grci ne bi pristali da prime britanske trupe, onda treba posesti Krit (grč. Krete, antički Creta) i svako drugo ostrvo koje može poslužiti kao vazduhoplovna baza. Ostrvo Rodos (Rhodos) treba zauzeti u svakom slučaju.⁶⁶

Apel kneza Pavla nije bio prihvaćen ni u Vašingtonu ni u Londonu. Anglo-američka propaganda povećavala je zategnutost u Jugoslaviji, koja se prostirala sve do najmanjih gradova, uz saradnju političkih krugova srpske opozicije i komunista i, često, sa odobravanjem lokalnih vlasti. Agenti Intelidžens servisa (Intelligence Service) su do u pojedinostima počeli da šire alarmantne vesti o nemačkim planovima i o spremnosti centralnih vlasti da dadu vojne i teritorijalne koncesije silama Osovine. Oni su nastojali da naelektrišu javno mnjenje da se suprotstavi pritiscima i »samovoljnoj i nedoslednoj« politici vlade, koristeći pri tome slabost Italije.⁶⁷

U isto vreme London je pojačavao svoju intervenciju u Beogradu. Naime, tih dana, početkom marta, britanska vlada uputila je ministra inostranih poslova Idna i načelnika Imperijalnog generalštaba generala Dila (Dill Sir John), sa glavnim zadatkom da obezbede što bržu pomoć Grčkoj. Međutim, Idn je ubrzo uvideo da britanska intervencija na Balkanu predstavlja veliki rizik, mada je smatrao da je opravdano angažovanje V. Britanije, da bi se uticalo na odluku Jugoslavije i Turske.⁶⁸ Pored toga, Kampbel je imao zadatak da skrene pažnju jugoslovenskim upravljačima da bi jedan tursko-jugoslovenski sporazum bio samo preduslov bilo kakvom korisnom ponovnom bugarsko-jugoslovenskom približavanju, i da ih više ne podstiče da trguju ugovorom sa Bugarskom na jednostavnoj osnovi o nenapadanju, nego da skrene njihovu pažnju na »opasnosti i dvosmislenosti« koje bi jedan takav ugovor između Sofije i Beograda izazvao u sadašnjim okolnostima. Staviše, Idn je pozvao Kampbela u Atinu da bi usaglasili do kraja kakve korake treba preduzeti da se podstakne Jugoslavija da se suprotstavi pretnji nemačkog napada na Solun.⁶⁹

Kao što je ranije napomenuto, Turska se opredelila za neutralnost, pošto su turska i bugarska vlada 17. februara zaključile Ugovor o prijateljstvu i

neutralnosti, na kojemu će bazirati svoju spoljnu politiku, uzdržavajući se od svakog napada.⁷⁰ To je teško palo knezu Pavlu, a izazvalo nove bojazni u Sovjetskom Savezu a, prema izveštaju jugi »slovenskog poslanika u Moskvi Gavrilovica. Rusi doduše poriču da bi hteli rat na Balkanu, ali privatno priznaju da ne bi ni prstom mrdnuli da ga spreće. Rat na Balkanu znači slom kapitalističkog sistema, propast za druge i pogodnost za Ruse. U haosu tog rata SSSR bi mogao preuzeti kontrolu, slabeći Nemačku u isto vreme. No, to je bilo privatno, a ne zvanično mišljenje. Gavrilovic je verovao da bi SSSR, ako bi uopšte intervenisao, to učinio tek kad bi Turci napali Nemce u Trakiji i Bugarskoj. Nemci bi tada lako tukli i Turke i Jugoslovane, a Rusi bi ušli u Moreuze. Pošto SSSR nije želeo da Jugoslavija ostane neutralna, Gavrilovic je savetovao svoju vladu da tesno sarađuje sa Turskom i V. Britanijom, da bi »sprečili sovjetsko širenje«. Bio je ubeđen da će poslednju bitku dobiti V. Britanija i Amerika.⁷¹

Kad ga je 18. februara posetio Cincar-Marković, *Heren je saznao da knez Pavle još nije doneo odluku o Hitlerovom predlogu, ali je javio Berlinu da je knez Pavle u principu spreman da putuje u Berhtesgaden samo ne zna datum posete.*⁷²

U to vreme su i SAD vršile pritisak na Jugoslaviju, iako su bar po izgledu bile neutralne. Njihov poslanik u Beogradu Lejn je izrazio svoje ubeđenje da zemlje koje se ne odupiru napadu ne zaslužuju da budu nezavisne i da ne mogu računati na pomoć SAD kad se posle rata budu vršila geografska preuređivanja. Posle nekoliko dana, uspeo je 18. februara da ga primi knez Pavle. On je savetovao kneza »kako treba voditi jugoslovensku politiku«, a knez Pavle ga je uveravao da će se Jugoslavija boriti ako je Nemci napadnu. Na Lejnovu pitanje kakvu bi akciju preduzeo ako bi nemačke trupe ušle u Bugarsku, knez je odgovorio da neće ništa učiniti, jer bi - u protivnom - Jugoslavija bila okrivljena pred svetom. Sem toga, strateški položaj Jugoslavije postao bi nemoguć zato što bi nemačke trupe mogle napasti Jugoslaviju iz Bugarske, otseći »severne jugoslovenske armije od Srbije i satrti zemlju za dve nedelje ... Ako bi krenuo trupe sa hrvatske i slovenačke granice. Hrvati i Slovenci bi rekli da su žrtvovani za Beograd i Srbe«. Zatim je upitao Lejna šta on očekuje da učini kad V. Britanija ne može pružiti nikakvu pomoć i kad je izvesno da bi Jugoslavija bila uništena mnogo pre nego bi iz SAD stigla pomoć. Napomenuo je da uveravanje Nemaca da Jugoslavija nije u opasnosti ne znači ništa drugo sem neprijateljske lukave obmane. Iako je bio pesimistički raspoložen rekao je Lejnu: »Mi smo uvek držali svoju zastavu visoko«, a Lejn je izvestio Kordela Hala (Huli Cordell) da knez Pavle veruje u krainju pobjedu Engleske.⁷³

Jugoslovenski poslanik u Vašingtonu Fotić je 15. februara poslao svojoj vladi sledeću ličnu Ruzveltovu poruku knezu Pavlu, kralju i predsedniku jugoslovenske vlade:

• U ovom momentu, kada se miroljubive nacije bore za obezbeđenje sopstvenog integriteta, Predsednik je ubeđen da bi pobjedu despotskih sila makar i na diplomatskom polju, samo utrli put novim zahtevima pracenim pretnjom sile protiv same nezavisnosti tako zastrašenih nacija

Predsednik želi, takođe da upozori da takozvani Zakon o zajmu i naimu koji se sada nalazi pred Kongresom a već je usvojen u Predstavničkom domu i Spoljnogovinskom komitetu Senata, u sadašnjoj formi dozvoljava Predsedniku da snabdeva ratnim materijalom one nacije koje su postale žrtve agresije ili kojima zapreti opasnost od agresije.⁷⁴

O razgovoru sa zamenikom britanskog ministra inostranih poslova Kado-ganom (Cadan Sir Alexander) jugoslovenski poslanik u Londonu Subotić je

17. februara izvestio da mu je Kadogan rekao da, iako još nema obaveštenja o rezultatu sastanka u Berhtesgadenu, ipak »smatra da je situacija Jugoslavije vrlo ozbiljna«, da shvata što se pregovaralo, ali da zamera što prethodno nisu do kraja dovedeni pregovori sa Turskom (koji je predložila V. Britanija 19. januara V.T.) i daje to pogrešna taktika, da smatra da je jedini način da Jugoslavija »sačuva stvarnu nezavisnost ako zajedno sa Turskom zauzme nepopustljiv stav.« Međutim, na Subotičevo pitanje: »u čemu bi se sastojao efikasn i neposredni prilog V. Britanije u zaustavljanju eventualne agresije Nemačke na Balkan«, nije odgovorio.⁷⁵

Cincar-Marković je u šifrovanom telegramu od 18. februara, isključivo radi lične informacije jugoslovenskog poslanika u Londonu, naveo da se razgovori sa Hitlerom i fon Ribentropom 14. februara >astoje u sledećem:

»konstatovano je da su odnosi između Nemačke i Jugoslavije dobri i prijateljski i da ima uslova da se i dalje razvijaju u istom pravcu, sa strane Nemačke nisu nam postavljeni nikakvi zahtevi niti uslovi ni u vojničkom ni u političkom pogledu (podvukao V. T.); u izlaganju našeg stava nastojali smo da objasnimo kuristi koje je Nemačka imala, kao i one koje može imati od održanja mira na Balkanu nastojali smo da doznamo namere Nemačke, s obzirom na koncentraciju nemačkih trupa u Rumuniji. Sa strane Nemačke se isticalo da su Englezi već došli na Balkan preko Grčke i da Nemačka o tome mora voditi računa. Ni sa tim u vezi nisu nam upućivana nikakva traženja, kancelar Rajha i fon Ribentrop izlagali su njihov plan o budućem uređenju Evrope. Izražavah očekivanja da bi Jugoslavija u tome učestvovala i sebi obezbedila mesto koje joj po njenoj važnosti pripada. Nikakvi konkretni zahtevi nisu nam izrično formulisani izlavljenama nam je rečenost Nemačke da poštuje suverenost, integritet i nezavisnost naše zemlje».⁷⁶ (Podvukao V.T.).

U Memorandumu britanske vlade, kojeg je britanski poslanik u Beogradu Kampbel 20. februara predao knezu Pavlu najpre se konstatuje da je knez Pavle za vreme Kampbelove audijencije 14. februara, govorio o mogućnostima da balkanske zemlje budu naterane da brane svoju slobodu i svoje životne interese protiv nemačke agresije, i pitao da li bi se britanske trupe, u slučaju vojnih operacija u Grčkoj, mogle boriti neodređeno vreme ili samo nekoliko nedelja i izneo mišljenje da bi u ovom drugom slučaju balkanske zemlje nesumnjivo nanele Nemcima izvestan broj žrtava i štetu, ali bi one bile uništene zajedno sa njihovim vojnim potencijalom. Međutim, britanska vlada »smatra da bi se mogao pružiti uspešan otpor, ako bi se Jugoslavija, Grčka i Turska oružjem zajednički borile protiv Nemačke ... i još uvek zastupa mišljenje da Jugoslavija treba da se sporazume sa Turskom radi preduzimanja istovremene i koordinirane akcije protiv Nemaca u slučaju da oni umarširaju u Bugarsku. Ona bi sa svoje strane učinila sve u svojim mogućnostima radi pružanja pomoći ... pa ne veruje da bi balkanske zemlje bile uništene i da bi njihov vojni potencijal nestao. »Britanska vlada isporučuje znatne količine ratnog materijala Grčkoj i Turskoj i nada se da će, povećanjem pomoći od SAD, količine za isporuku biti još veće».⁷⁷

U dogovoru sa zamenikom britanskog ministra inostranih poslova Butlerom (Butler Richard Austin) 21. februara Subotić je saznao da je Cerčil poslao Idna u Egipat »kao člana Ratnog kabineta i čoveka koji ima strategijska i politička iskustva da sa načelnikom Imperijalnog štaba na licu mesta razmotri: situaciju stvorenu pobedom u Libiji, zatim položaj u Etiopiji i Eritreji, dalji način vođenja rata i napada protiv Italije, pomoć Grčkoj, nemačke armije u Rumuniji, kolaboraciju sa Turskom (o kojoj je najlepše govorio kao o britanskoj »snažnoj saveznicu«) i stav prema ostalim pojedinim državama Srednjeg istoka. Subotić je naveo da je Butler razgovarao u prijateljskoj formi, ali daje i on prigovarao što poslednji razgovori sa Turskom nisu dali oček

kivani rezultat i što put u Ankaru nije prethodio putu u Berhtesgaden, a turko-bugarski sporazum ocenio je kao beznačajan.⁷⁸

Početak 1941. godine bilo je jasno da je malo verovatno da će se vlada kneza Pavla mnogo duže odupirati nemačkom pritisku da pristupi Tripartitnom paktu. U poruci britanskog poslanstva u Beogradu (od 22. februara) registrovani su »znaci naglašenog opredeljivanja nekih vodećih članova jugoslovenske vlade u prilog potpuno pasivnog stava prema nemačkoj akciji na Balkanu«. Poslanstvo je sugeriralo da engleski kralj eventualno uputi poruku knezu Pavlu, kako bi se na taj način pomoglo u zadobijanju njegove podrške. Očigledno je iz britanskih dokumenata da je Velika Britanija u tom trenutku istovremeno sprovodila politiku u dva smjera - jednim, zvaničnim, preko poslanika u Beogradu, podržavan je tesan kontakt sa vladom i knezom Pavlom; drugim, tajnim i nezvaničnim, preko osoblja tajne službe, a možda su i preko Makdonalda i drugih ljudi, pridodatih poslanstvu specijalno u tu svrhu, vršeni detaljni aranžmani za udar kojim je trebalo da se zbaci knez Pavle.⁷⁹

Kada je Idris sa saradnicima i grupom oficira 22. februara stigao u Atinu, predsednik grčke vlade mu je saopštio da je Grčka rešena da se bori protiv Nemačke, bez obzira na stav Jugoslavije i Turske, pa i na eventualnu pomoć od V. Britanije, tako da je sutradan (23. februara) došlo do potpunog grčko-britanskog sporazuma. Grci su pristali da na svojoj teritoriji prime britanske snage (Britanski ekspedicioni korpus) i pre no što Nemci uđu u Bugarsku, s tim da se udruženim grčko-britanskim snagama odsudno brani linija: Kajmakčalan - Vermion (Kara kamen) - Olimp.⁸⁰

Pošto se situacija na Balkanu i dalje komplikovala Ruzvelt je 22. februara, preko Lejna, američkog poslanika u Beogradu, uputio knezu Pavlu i drugu poruku, koju mu je Lejn uručio prilikom drugog prijema 23. februara. Ta poruka glasi:

»Obraćajući se vašem Kraljevskom Visočanstvu u nameri da izrazim interes koji vlada SAD ima za okončanje rata, ja želim da izrazim svoje uverenje da će se otporom naroda koji trpe agresiju najsigurnije pomoći naš tip civilizacije i okončanje rata, u čemu smo bitno zainteresovani. Ja osećam da svet, uglavnom gleda sa stvarnim simpatijama na svaki narod koji se suprotstavlja bilo diplomatskom, bilo vojničkom napadu agresivnih sila. Na primer, Etiopija je zadobila simpatije sveta svojim kratkim i neustrašivim otporom. Etiopija će biti ponovo uspostavljena, koja nije bila smatrana sposobnom da se odupre u savremenom smislu reči, ali i posle četiri godine još uvek odoleva, uživa simpatije sveta i ima vanredne izgleda da njena nezavisnost bude jednom ponovo uspostavljena na neki način. Nezavisnost Grčke na kraju će trijumfovati, uprkos silne nadmoći italijanskog vazduhoplovstva i vojske, što je imalo za posledicu da njena situacija bude smatrana potpuno beznadežnom. Norveška je nekoliko meseci sprovodila pozadinsku odbrambenu akciju i ponovo uspostavljanje njene nezavisnosti je stvar za koju ćemo se svi mi založiti. Ja želim najozbiljnije da naglasim da SAD gledaju na budućnost, a ne na sadašnjost, ali u isto vreme potpuno priznaju bitne i teške probleme pred kojima stoje jugoslovenska vlada i Vaše Kraljevsko Visočanstvo.«.

PREGOVORI ADVOKATA STAKIĆA SA MUSOLINIJEVIM

Italijanski poslanik u Beogradu Mameli je 20. februara, na hitan zahtev Anfusa, pozvao Stakića, koji se odmah odazvao pozivu da dođe u Rim. a Mameli je sutradan poslao hitan telegram Anfusu da će Stakić isto veče krenuti za Rim. Stakićev povratak u Italiju pao je u nezgodnom trenutku, jer je usledio posle dugog čekanja odgovora kneza Pavla na Musolinijevu ponudu pa je Musolini, ogorčen zbog tako dugog čekanja, preduzeo korake u Berlinu i Sofiji da bi

osujetio moguenost bugarsko-jugoslovenskog spora/uma i tako izolovao Jugoslaviju On se 22. februara - u odgovoru na Hitlerovo pismu od 15. februara - zahvalio Hitleru što mu je dostavio Zapisnik razgovora u Berhtesgadenu sa jugoslovenskim ministrima. No. ovaj zapisnik se. kao što je već napomenuto, razlikovao od stvarnog Smitovog zapisnika (u tome sto su dva pasusa zamenjena sa tri nova - V.T.). Zatim je rekao: »Dok ste Vi, kao uvek. govorili iskreno i lojalno, Srbi su, kao i obično, neiskreni i puzavci (bizantini). . Radi se o narodu koji je potajno neprijateljski... Kada Grčka bude poražena, a Velika Britanija izbačena sa evropskog Juzozapada Beograd će se morali odlučiti i tada će tražiti svoj deo plena - Solun. Ali, jasno je da Solun može ući u vitalni prostor Jugoslavije prijatelja, a ne neprijatelja Osovine«. ^{81a} Sa takvim raspoloženjem Musolini se spremao da primi Stakica. a da za momenat o tome nije ništa pomenuo Hitleru.

Primajući Stakića 24. februara u palati »Venecija«, ironično gaje upitao: »Zar je tako mnogo vremena potrebno Beogradu da odgovori na moju ponudu, umesto saveza sa Italijom, vaša vlada sada vodi pregovore sa Nemačkom na bazi pakta«. Stakić je, uglavnom, odgovorio da Nemačka čini velike napore da uvuče Jugoslaviju u pakt, a knez ga ne želi. i istakao da je njegova misija da ispita da li još postoji neka mogućnost da se izbegne pristupanje paktu i da se čitavo pitanje vrati na bazu Beogradskog pakta, umesto nekog novog saveza, kao i to da zamoli Musolinija da učini »neki prijateljski gest prema Jugoslaviji«, da svojom izjavom ili govorom umiri njeno mnjenje koje je uznemireno zbog napada na Grčku Musolini je odgovorio da ponovo ponavlja želju da Jugoslavija ostane van rala, da ne dozvoli Ribentropu da je uvuče u neprijateljske iz kojih se ne bi mogla izvuci i dodao:

• Bilo je neophodno da najpre razgovarale sa nama. a zatim s Nemcima, jer bi to odgovaralo i duhu Beogradskog pakta

Kakva je danas situacija?, kakva je danas moja ponuda?« Isla kao i ranija, ali sa jednom važnom i/menom Pošto je Vama Nemačka postavila zahtev da uđete u pakt. to ga ne smemo sasvim isključiti iz pregovora, ali sa mojom pomoći može postaviti pitanje kada pristupiti Trojnom paktu. Prema Vašim rečima, izgleda kao da pakt predstavlja za Vašu zemlju, naročito za Kneza Pavla, Sekspirovsku (Shakespeare William) tragediju. Svaka Sekspirova tragedija ima prolog i 5 činova pre no što se spusti zavesa. Pakt je laj zastor. Učinite sad prvi korak koji će biti prolog. Prvi korak je savez sa Italijom Ja moram insistirati na savezu. Sam Beogradski pakt nije dovoljan Potrebno je produbljenje ovog pakta. Treba da Jugoslavija dokaže svoju spremnost da koordinira svoju politiku sa italijanskom. Samo tako ja mogu staviti jugoslovensko pitanje kod Hitlera i Osovine. Samo lako možete *in exremis* izbegavati pakt. borbu za izvesno vreme, ali već od sad morale obećati da bi umirili Nemačku i Ribentropa da cele to učiniti kad bude mirno slanje u vašoj zemlji i kad vaš narod i vaša zemlja uvide da nema nikakve opasnosti za vašu zemlju, tad ćete, u toj mirnoj atmosferi, učinili laj korak priključenje paktu Ali požurite sa odlukom Ukoliko je odlažete bićete izloženi nemačkom pritisku da pristupile Trojnom paklu Kad budete pojačali odnose prema nama. na bazi saveza, tada ćete moći oslabiti nemački pritisak. Tada će to biti i moja stvar, a ne samo moja Da znate, mogu vam reći da je pristupanje Bugarske Trojnom paklu pitanje sati. a ne dana Posle toga vi ćete biti na redu. Zato. ako još želite da se približite Osovini preko Italije, imale na raspolaganju još nekoliko dana, a ne nedelja. U protivnom ostaje Vam samo 10 da pregovarale sa Nemačkom, sto znači Trojni pakl . Sto se tiče zatražene izjave, da ja nju dam, bilo kojoj od vaših novina za javno mnjenje (javnost), tu izjav i će preneti sva italijanska štampa Neka me iz Beograda obaveste koji je najbolji način i ja cu to učiniti .

Dakle eto moje druge ponude. Sad ne morate ići u Trojni pakt. Moja ponuda i dalje važi. Savez sa Italijom biće dovoljan. Neka Beograd samo da svoju saglasnost. a ja cu sve svršiti sa Nemačkom. Ali morate mi obećati da ćete kasnije pristupiti Trojnom paktu Na laj način ćemo elitinisisati s dnevnog reda raspravu o njemu. Jedno vam samo savetujem. Donesite što pre odluku i to odmah po vašem povratku u Beograd« Zatim je izrazio veru u konačnu pobeđu Osovine i dodao da ni Turska ni Rusiia neće ni prstom mrdnuti ukoliko bi Jugoslavija ušla u ral protiv nas« ⁶²

Izgleda da je Musolini težio da preduhitri Nemce u pregovorima sa Jugoslavijom tj. da sa njom zaključi bilateralni savez pre njenog pristupanja Trojnom paktu, da bi se resio grčko-italijanski sukob bez nemačke intervencije i da bi poboljšao položaj Italije u sklopu Osovine

Musolini je u Berlin hitno poslao prilično blag izveštaj o razgovoru sa Stakicem, ali je prečutao da je ponovo ponudio savez sa Jugoslavijom, sporazum koji ovoga puta nije više bio alternativa za Trojni pakt, vec potez za odlaganje pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. On je tvrdio da je knez Pavle izrazio spremnost da se produbi jugoslovensko-italijanski pakt iz 1937. godine i da je od njega tražio da, pre no što zaključi novi sporazum, učini »prijateljski gest«, koji mu je, po Musolinijevom mišljenju, potreban da stvori povoljnu atmosferu kako taj sporazum ne bi iznenadio jugoslovensko javno mnjenje na koje deluje neprijateljska propaganda, nego i sredinu u kojoj on živi, koja, kako se zna, ima jake veze sa britanskom kraljevskom kućom. Zatim je, iznoseći svoj stav, Stakiću rekao: da smatra da bi pakt veoma mnogo pomogao da se razjasni politika balkanskih država prema Osovini i da ima u vidu prednosti koje ce se time postići, da je svestan prirodnih aspiracija Jugoslavije prema Egeju, ali da smatra da je bolje da se ne žuri sa njihovim objavljivanjem, a korisnije da se ubrzava približavanje Jugoslavije Osovini; da je jugoslovensko-italijanski pakt, preduslov da Beograd stigne u Berlin i definitivno ude u sistem Osovine, formalno pristupajući Trojnom savezu; da je spreman da učini gest kojim bi pripremio jugoslovensku javnost za sklapanje pakta sa Italijom, ali da insistira na tome da zaključenje italo-jugoslovenskog pakta takođe treba da služi za pripremu jugoslovenske javnosti kada Jugoslavija kasnije bude morala da pristupi Trojnom savezu; i da »put u Berlin vodi preko Rima«. Na kraju je Berlinu predočio da je Stakić rekao da smatra da je moguće da će se brzo vratiti u Rim u društvu zvaničnih predstavnika.⁸²»

Iz ovakvog izveštaja, kojeg je Anfuso 24. februara telegramom preneo u Berlin, a sutradan »verbalno« izvestio nemačkog ambasadora, *jasno se vidi da Musolini nije bio oduševljen pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu, da je, kao i jugoslovenska vlada, težio da se to pristupanje što više odgodi i da odnosi između Nemačke i Italije nisu bili iskreni.*

Cim je saslušao Stakićev izveštaj o razgovoru sa Musolinijem, knez Pavle je odmah odlučio da odbaci Musolinijevu ponudu i da prihvati Hitlerovu, jer mu je Musolini nudio savez koji bi upleo Jugoslaviju u sukob sa Grčkom, a Hitler mu je, po njegovom mišljenju garantovao da će poštovati slobodu, jedinstvo i nezavisnost Jugoslavije i tako dopuštao da zemlja ostane van rata. On je u tom momentu smatrao daje manje rizična alternativa koju mu nudi Nemačka, ma da nije zanemarivao ni »italijansku kartu«, žureći se da prihvati putovanje u Berlin, ali i da obavesti Musolinija daje Bugarska spremna da ude u Trojni pakt i daje odmah posle toga Jugoslavija na redu. Zatim je knez Pavle, sa najvažnijim članovima vlade, 25. februara prisustvovao otvaranju tečajeve nemačkog instituta u Beogradu i tim ispoljio izraze »nove velike manifestacije« jugoslovensko-nemačke saradnje.⁸³ Nekoliko časova kasnije Heren je poslao telegram Ribentropu:

Knez prihvata Firerove predloge u pogledu susreta u Berghofu i predlaže da razgovor počne sledeće sedmice. Namerava da automobilom pređe granicu kod Vurcen-Vilaha (Pottkorenal a odatle vozom. Ako je moguće u Berghof bi došao u 12 časova ugovorenog dana. Knez zahteva da sa mnom razgovara o svim detaljima da bi se osigurala potpuna tajnost.*⁴

Sekretar nemačkog Ministarstva inostranih poslova Rajha Vajcseker je 25. februara obavestio Ribentropa da je od italijanskog otpravnika poslova saznao o razgovorima između Italije i Jugoslavije i da se ti razgovori nastavljaju, jer je »poznata poverljiva ličnost« (Stakić - V. T.) juče ponovo posetila Dučea. U daljem obaveštenju Vajcseker, uglavnom, navodi kako su tekli razgovori između Dučea i »poverljive ličnosti« i na kraju podvlači da italijanski otpravnik poslova (Kosmeli - V. T.)

• nije bio u stanju da da tačnija obaveštenja i da mi objasni kako će izgledati budući italijansko-jugoslovenski sporazum. S jedne strane, iz njegovog izlaganja proizilazi da je u pitanju samo jedan javni sporazum, pošto Knez-namesnik želi da pripremi na to jugoslovensko javno mnjenje. Reč je takođe o međunarodnom odjeku sporazuma. S druge pak strane, Duče izjavljuje daje javno iznošenje jugoslovenskih želja preuranjeno. Kosmeli (Cosmelli Giuseppe) nije znao da mi objasni kako ovaj gest, namenjen javnom mnjenju, treba da izgleda. Ja sam za svaki slučaj tražio i dobio obećanje otpravnika poslova, da on neće ništa preduzimati dok odavde ne stigne odgovor za Rim.⁸⁶

Musolinijeva obaveštenja o razgovoru sa Stakićem »nisu bila baš sasvim jasna« Ministarstvu inostranih poslova, pa je sekretar Vajcseker, posle konsultacije sa Ribentropom, telefonom zatražio od italijanskog otpravnika poslova Kosmelija da mu iznese »da pretpostavlja da razgovor neće biti nastavljen pre no što stigne nemački odgovor. Kosmeli je odgovorio da smatra, da se to razume, daje u duhu stvari i da će »prirodno« tu indicaciju odmah preneti Rimu.«.

Ribentrop je odlagao da odgovori na Musolinijev izveštaj, jer je Heren iz Beograda upravo javio da ima jednu novost od »najveće važnosti« i »apsolutno tajnu«, koja će doći od jugoslovenske vlade (radilo se o odluci o poseti kneza Pavla). Zato je odmah otputovao u Berlin, nastojeći da svom italijanskom kolegi ne objasni razloge svog »nepredviđenog putovanja«. Naravno, Hitler je izbegao da upozna Musolinija sa odlukom kneza Pavla. U odgovornim nemačkim krugovima pokazivalo se »nezadovoljstvo, skoro i ljutnja«, i naglašavalo da novi razgovori sa jugoslovenskim ministrima nisu imali nikakav odjek i da delatnost interbalkanske saradnje, koju je Jugoslavija uporno vodila u odnosu na Mađarsku i Tursku, nije mogla a da ne bude praćena izvesnom »sumnjom«. Jugoslavija je ostala jedina »po malo nejasna tačka« balkanske situacije.⁸⁶

Jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova, u svom izveštaju Ministarstvu vojske i mornarice od 25. februara, saopštilo je da je 23. februara dobilo iz Bukurešta proverene informacije da je već u Sofiju stiglo nekoliko generalštabnih oficira sa generalom Horstenauom (Gleise Edmund von); da su u nekoliko okruga u zatvorenim školama namešteni kreveti; da u Bugarskoj ima 20.000 Nemaca u civilu, od kojih 5000 u Sofiji, među kojima 1000 nemačkih vojnika; da u Bugarskoj sve mostove pregledaju i kontrolišu nemački tehničari; da su Nemci duž čitave severne strane Balkana postavili protivavionske baterije i prislušne stanice; da Nemci žurno grade aerodrom u Petriću i Svetom Vraču, a na aerodromu kod Plevne vežbaju Bugare u noćnom letenju; da se najveći aerodrom, sa nemačkim bombarderima i kamufliranim magacinima, nalazi u Plovdivu; da nemački vojnici rade na aerodromima u radničkom odelu, ali da svi imaju i vojničke uniforme koje drže u svojim sanducima; da su Bugari, po naređenju Nemaca, obustavili mobilizaciju svoje 4. armije prema severu i da sedište Vrhovne komande bude u Camkoriji, s tim što je cela oblast oko ovog mesta proglašena opasnom vojnom zonom iz koje je otpočeta evakuacija stanovništva.⁸⁷ Prema ovom izveštaju, moglo se zaključiti

da uskoro predstoji prebacivanje nemačkih snaga u Bugarsku. Kao što je ranije napomenuto, prikupljanje nemačkih snaga u Rumuniji za napad na Grčku otpočelo je u decembru 1940. godine (prebacivanjem 16. oklopne divizije i pionirskih jedinica za podizanje mostova na Dunavu). U januaru i februaru 1941. godine prebacivanje je bilo sve intenzivnije, tako daje do 28. februara bilo prikupljeno 18 divizija kojima se kasnije priključilo još šest.⁸⁸

RATIFIKACIJA PAKTA O VECNOM
PRIJATELJSTVU SA MAĐARSKOM

Cincar-Marković je 26. februara stigao u Budimpeštu radi razmene ratifikacionih instrumenata Pakla o večnom prijateljstvu. U štampi je dat veliki publicitet o svečanoj ceremoniji razmene. Tom prilikom obe strane su podvukle razumevanje između dva naroda i ocenile Pakt kao konstruktivan faktor u jugoistočnoj Evropi, a Cincar-Marković izrazio želju da »naše miroljubive snage, u saradnji sa našim velikim susedima - Nemačkom i Italijom, donose svoje plodove u korist Mađarske i Jugoslavije, kao i celom ovom sektoru Evrope«. On se u toku razgovora 27. februara popodne sa predsednikom mađarske vlade Telekijem (Teleki Pal) i ministrom spoljnih poslova Bardošijem (Bardossy László) saglasio da Jugoslavija treba da udovolji nekim zahtevima mađarske manjine.⁸⁹

NEMAČKA ODVRAĆA ITALIJU
DA PREGOVARA SA JUGOSLAVIJOM

Ministar inostranih poslova Rajha Ribentrop je 27. februara dao direktivu državnom sekretaru baronu Vajcsekeru da obavesti italijanskog otpravnika poslova Kosmelija da nemačka vlada želi da bude upoznata sa tokom razgovora između italijanske vlade i jugoslovenske poverljive ličnosti (Stakića - V. T.) i da mu saopšti da razgovori između N'emaca i Jugoslovena, koji su počeli u Berghofu, još nisu završeni i da se odgovor očekuje u toku sledećih dana. Zato bi bilo dobro ako bi po ovom pitanju nemačka i italijanska vlada zauzele jedinstven stav. Sem toga, nemačka vlada predlaže da se italijanska vlada, ako se Jugosloveni ponovo pojave na razgovorima, ne upušta dublje u razgovore, niti da im stavlja bilo što u izgled ili obećava dok se ne sazna rezultat razgovora koji su sada u toku. Isto tako će i nemačka vlada odmah izvestiti italijansku vladu o toku naših razgovora sa Jugoslovenima. Ako bi se u međuvremenu jugoslovenski posrednik ponovo pojavio, trebalo bi postupiti kako je navedeno, s tim da italijanska vlada odmah obavesti o sadržini njegovog saopštenja.⁹⁰ Kao što se vidi, ova direktiva, u stvari, predstavlja novi Hitlerov »veto« kojeg je postavio Musoliniju o jugoslovenskom problemu. On je u leto 1940. blokirao realizaciju Musolinijevih vojnih planova, a sad mu je blokirao diplomatsku akciju i tako još jedanput pokazao da samo verbalno priznaje Jugoslaviju kao sferu italijanskog uticaja i da je u praksi donosio odluke prema nemačkim interesima. Vojna slabost Italije i odbijanje kneza Pavla da prihvati Musolinijevu ponudu sav eza omogućilo je Hitleru da sam reguliše odnose Jugoslavije sa Osovinom. Anfuso je, prema Musolinijevom nalogu, poslao telegram Kosmeliju: »Potvrdite tamo da se Duće slaže«.⁹¹

NOVI POKUŠAJ DA JUGOSLAVIJA, GRČKA I TURSKA
STVORE JEDINSTVEN FRONT

Dok je britanska štampa, povodom ratifikacije jugoslovensko-mađarskog Pakta o prijateljstvu, isticala nezavisan položaj Jugoslavije i podvlačila da taj ugovor nije delo Nemačke, već želja Jugoslavije da reguliše prijateljske odnose sa Mađarskom, dotle je britanski ministar inostranih poslova Idn, u susretu sa jugoslovenskim ambasadorom Sumenkovićem u Ankari, pokušavao da i tom prilikom prinudi Jugoslaviju da uđe u jedinstven front sa Grčkom i Turskom. On je poslao *Memorandum* beogradskoj vladi sa izjavom koju je Saradžoglu (Saradzoglu Sükrü) dao britanskom predstavniku još 22. februara, prema kojoj je Turska smatrala nemačko prelaženje u Bugarsku prema Solunu ne samo kao pretnju njenim životnim interesima, već kao i »casus belli«. On je obećavao da će joj Velika Britanija pružiti pomoć kao i Sovjetski Savez, koji ne odobrava prodor Nemaca na Balkan. Jugoslovenski ambasador je sumnjao u realnu mogućnost te pomoći i ponavljao da bi saradnja preživljelih članova Balkanskog saveza mogla lako izazvati nemačku reakciju. Ovaj sastanak Idna i Sumenkovića, u dva maha 27. i 28. februara, izazvao je veću senzaciju nego Idnov boravak u Ankari. Drugom sastanku prisustvovao je i britanski ambasador u Moskvi Krips (Cripps Sir Stafford), koji se pohvalio dobrim odnosima sa Višinskim i kategorički tvrdio da su Sovjeti spremni da pruže svaku pomoć Jugoslaviji ako je zatraži.⁹²

Britanski ministar inostranih poslova Idn, u pratnji generala Dila, načelnika britanskog Imperijalnog štaba, stigao je 26. februara u Ankaru, sa zadatkom da sa zainteresovanim zemljama pregovara o pomoći Turskoj. Oni su u Ankari razgovarali sa predsednikom turske vlade, ministrom inostranih poslova i načelnikom turskog Generalštaba. Razgovori sa predsednikom vlade imali su svrhu da se predsednik vlade ubedi u efikasnost američke pomoći i da će na kraju Velika Britanija izvojevati pobjedu. Idn nije vršio pritisak da Turska odmah stupi u rat, već je bio zadovoljan da Turska ponovi izjavu da će ostati verna savezu sa Velikom Britanijom i da se tursko-bugarska deklaracija od 17. februara 1941. godine (prema kojoj su vlade Turske i Bugarske istakle da uzdržavanje od svakog napada smatraju kao nepromenjivu osnovu svoje spoljne politike - V.T.) ne sme tumačiti kao znak slabljenja toga saveza. Sem toga, turska vlada je dobro primila vest da će Velika Britanija pomoći odbranu Grčke i izjavila da će se odupreti nemačkom napadu, ali da Grčkoj ne može pružiti pomoć, jer njena vojska nema ofanzivne moći. U Ankari je Idnu rečeno daje Turska rešena da uskladi svoju akciju s Jugoslavijom, ako ona na to pristane. Zato Cerčil skreće pažnju Idnu da ubedi Jugoslaviju u potrebu da se aktivno odupre Nemcima.⁹³

O tim razgovorima *nemački ambasador u Ankari fon Papen* (Papen Franz von) izvestio je Ribentropa da su iscrpni razgovori Idna i turskog ministra inostranih poslova sa jugoslovenskim poslanikom Sumenkovićem vođeni sa ciljem da se po svaku cenu odvraća Jugoslavija od pristupanja Trojnom paktu, daje Sumenković stalno pokušavao da u lom pravcu utiče na kneza Pavla, da se grčki poslanik u Ankari, kako izgleda najviše interesovao za ishod ovih razgovora i da se očekuju dalji britanski koraci u Siriji, Iraku, i Dodekanezu. Na kraju fon Papen je molio Ribentropa da ga obaveštava kako se u Berlinu gleda na držanje Jugoslavije.⁹⁴

PRISTUPANJE BUGARSKE TROJNOM PAKTU'
I ULAZAK NEMAČKIH TRUPA U BUGARSKU

Krajem februara Hitler je rekao japanskom ambasadoru da mirno očekuje razvoj događaja, jer je ubeđen da Jugoslavija želi da živi u miru sa Osovinom i da će pre ili kasnije ući u osovinski tabor, bilo potpisivanjem Trojnog pakta, bilo nekim drugim aranžmanom. Iako je izgledalo da knez Pavle oteže, Hitler je napomenuo da će knez svakako voditi računa o nacionalnim interesima.⁹⁵

Pošto su predstavnici Bugarske u zamku Belvedere u Beču u prisustvu Hitlera, Ribentropa, Čana i predstavnika Japana, Mađarske, Rumunije i Slovačke, 1. marta 1941. potpisali pristupanje Bugarske Trojnom paktu,⁹⁶ nemačka Vrhovna komanda je sutradan objavila da su nemačke trupe ušle u Bugarsku radi osiguranja protiv britanskih akcija na Jugoistoku. Tim povodom je predsednik bugarske vlade Filov (OHAOB **BorAan**) izjavio u Sobraanju da se ovim ne menjaju odnosi Bugarske prema njenim susedima i da im s te strane ne pretili opasnost.⁹⁷ Već 2. marta ujutro nemačka 2. armija nadirala je ka Sofiji, ali Jugoslavija nije reagovala, što je smirilo Nemce, jer im ne bi bilo prijatno da je zauzela negativan stav i izazvala komplikacije na Balkanu. Oni će zato krenuti ka grčkoj granici tek kad budu sigurni da neće biti nikakvog protivljenja Jugoslavije.⁹⁸

Prihvatajući nemačku poruku, Anfuso je 2. marta nagovarao Musolinija da se pošalje telegram Mameliju da na neki način malo zadrži Stakića, ali ne do te mere da odustane od pregovora. Pošto je Hitler prihvatio ovu sugestiju, Anfuso je sutradan u telegramu javio Mameliju da je u Rimu primljeno na znatne Stakiceve saopštenje i dao mu instrukcije da dalje kontakte sa njim ne treba poživati, jer novi događaji na Balkanu zahtevaju da se pregovori za moment odlože, ali i da se ne prekinu, a kao razlog za odlaganje treba navesti da Duće nije u Rimu. Zatim je požurio da Berlinu prenese Stakićeva saopštenja i instrukcije koje je dao Mameliju, upravo uoči odlaska kneza Pavla u posetu Nemačkoj.

Nemački poslanik fon Heren se 2. marta vratio iz Berlina u Beograd sa programom te tajne kneževе posete, ali o njoj nije ništa rekao Mameliju. Rekao mu je da je u Berlin išao na konsultaciju zbog posebne situacije Jugoslavije, da je tom prilikom obavestio Hitlera i Ribentropa da je opasna unutrašnja situacija Jugoslavije, da bi ih uverio da za njeno »bezbolno« pristupanje Trojnom paktu treba izbegavati da joj se postavljaju neprihvatljivi zahtevi, posebno »za srpske vojne rukovodioce« i da njegova vlada smatra da nije moment da se pokrene neka druga akcija, jer je pogodnija politika nagovaranja, ukoliko prilike ne bi nametnule nešto drugačije. U stvari, Hitler se spremao da izvrši jak pritisak na kneza Pavla i da ga »nagovori« da prihvati Trojni pakt, uveravajući ga da neće podnositi zahteve koji su u suprotnosti sa nezavisnošću i teritorijalnim integritetom i suverenitetom Jugoslavije.

Međutim, *pristupanje Bugarske Trojnom paktu, koje je jugoslovenska vlada sigurno očekivala, izazvalo je veliko uzbuđenje u jugoslovenskoj javnosti, tim pre što je Ribentrop, prilikom izražavanja dobrodošlice novom članu, izrazio nadu da će i »druge zemlje ubrzo poći istim primerom«.* Ta aluzija na Jugoslaviju potvrđivala je glasove o predstojećem putovanju kneza Pavla u Nemačku, uz »raširenu senzaciju da Jugoslavija ima sve manje i manje vremena« (za odlučivanje o pristupanju Trojnom paktu - V. T.), a italijanski poslanik Ma-

meli je izvestio Palatu Kidi da u nemačkom poslanstvu ne isključuju da može doći do kneževog putovanja, ali ga »više pokazuju kao moguće«.⁹⁹

Na sastanku sa Hitlerom i Ribentropom 1. marta u Beču, grof Čano je tvrdio da neće preduzimati nove korake u pregovorima sa Beogradom dok ne bude jasan stav Beograda u pogledu pristupanja Trojnom paktu. On je rekao: »U Italiji se još tačno ne zna sadržina novog italijansko-jugoslovenskog pakta; to pitanje za Dučea postalo je manje interesantno posle pristupanja Bugarske Trojnom paktu«, mada je Cano bio uveren da Musolini gleda na pakt sa Jugoslavijom kao na sredstvo koje bi omogućilo da se preduhitri nemačko napredovanje u Bugarsku i Grčku. Naprotiv, Hitler je prečutao da ista kaže o svom predstojećem sastanku sa knezom Pavlom. On se ograničio samo na to da potvrdi da Jugoslavija »svakako neće ništa preduzeti« već, da »može zauzeti pozitivniji stav«, dodajući da bi jugoslovensko-italijanski pakt bio potpuno beskoristan, ako se Jugoslavija ne bi pridružila Trojnom paktu.¹⁰⁰

Stakić je 1. marta, tj. istog dana kad je Bugarska pristupila Trojnom paktu, upoznao italijanskog poslanika u Beogradu da se sastao sa knezom Pavlom. da se razgovor odvijao u »opšte povoljnoj atmosferi«, da je knez sa velikim interesovanjem saslušao izveštaj i izjavio da se nalazi pred donošenjem važnih odluka. Stakić je dodao »da je dobio utisak da je njegova intimna odluka sazrela, ali da se zbog trenutnih okolnosti mora još čekati da se izjasni i precizirao da bi knez Pavle, što se tiče umirujuće Musolinijeve izjave, želeo razgovor za intervju ili izjavu za štampu«. Ovakvo Stakićevo saopštenje imalo je jasan cilj da se stvari odlože, jer je knez Pavle želeo da prođe vreme da bi mogao iskoristiti italijansku kartu posle susreta sa Hitlerom. U tome nije imao teškoća, jer su i Italijani bili spremni na odlaganje da se ne bi zapleli u nemačko-jugoslovenske pregovore.¹⁰¹

Dok su se Velika Britanija i Italija zalagale da pridobiju Jugoslaviju svaka na svoju stranu i sve više se ljutile zbog njene »neutralnosti«, dotle je Nemačka bila spremna da se zadovolji njenom formalnom neopredeljenošću i da joj ne traži vojnu pomoć. Velika Britanija je svim silama nastojala da Jugoslavija interveniše u ralu, smatrajući da bi njen iznenadni udar prema jugu izazvao ogromne teškoće Italiji, a možda bi bio i odlučujući »za internu balkansku situaciju«.

Povratak Herena u Beograd koindicerio je sa odlaskom britanskog poslanika Kampbela u Atinu, gde gaje 2. marta primio Idn. koji je tek stigao iz Ankare. Kampbel mu je tumačio daje Jugoslavija »uzdrmana unutrašnje-političkim teškoćama, jer su Srbi za Saveznike, a Hrvati, koji žive u blizini granice sa Rajhom, za Nemce, dok se vlada nalazi pod pritiskom Berlina da potpiše Trojni pakt i da strahuje od Nemačke.« On ne isključuje da Jugoslavija može biti nepogodna za saradnju ako shvati britanske planove za pomoć Grčkoj, ali se začudio što se »naš prijatelj (knez Pavle) možda intimno već odlučio da se okrene prema Nemačkoj, samo se još plaši da bi se time kompromitovao u javnosti.« Idn je, između ostalog, izjavio da od kneza Pavla ne može zahtevati da se obavezuje (o vojnoj pomoći Grčkoj - V. T.) »na slepo«, ali, pošto »vreme ističe« bilo bi dobro za razmatranje planova sa Jugoslavijom, ako bi Beograd poslao jednog od svojih vojnih rukovodilaca. Idn je nameravao da u vezi sa tim ponudi knezu Pavlu »mamac za Hrvate i Slovence« koji bi mogao ujediniti sve snage u zemlji protiv sila Osovine. U poruci knezu Pavlu, koju je predao Kampbelu, Idn je uglavnom naglasio:

» Razmislile o strašnoj sudbini koja očekuje Jugoslaviju ako ostane pasivna, zato iza-berite put na našoj strani, jer, ma koliko može biti bolan taj izbor u ovom trenutku, vi i vaš narod bar ćete znati da ste učinili sve što je u vašoj moći da bi izbegli sudbinu goru od one koja je zadesila Bugarsku i Rumuniju«.

U ovoj poruci je dalje istaknut i pomenuti »mamac za Hrvate i Slovence« - ponudom da Istra i ostrva duž jadranske obale, koja su pripadala Italiji, u slučaju pobeđe pripadnu Jugoslaviji, a ako »beogradska vlada ne prihvati želje Velike Britanije ona će je prepustiti njenoj sudbini.« A Cerčil je u diskreciji rekao Idnu da informiše Jugoslovane daje britanska vlada »sa razumevanjem proučila« problem italijansko-jugoslovenske granice u Istri i »smatra da će je zastupati i na mirovnoj konferenciji.¹⁰²

Očigledno, spoljnopolićka situacija Jugoslavije bila je veoma teška, jer je Bugarska postala baza nemaćke vojske na veoma osetljivom mestu u strategijskom i geopolitićkom pogledu, zato je trebalo naći najpovoljnije rešenje da se prebrodi opasnost od ostvarenja nemaćkih vojnih i politićkih ciljeva u jugoistoćnoj Evropi. Cvetkoviću je bilo jasno da nemaćko nadiranje kroz Bugarsku predstavlja smrtnu opasnost za Jugoslaviju. On je rekao:

»Najkraći i najbolji put između Nemaćke i jegejske obale vodi kroz našu zemlju. Mi zato ne možemo pristati ni na kakav predlog koji bi mogao dati Solun Nemcima. jer. pošto bi ga oni dobili, mi bismo bili polako zadavljeni. Bolje je za nas da budemo direktno napadnuti nego da budemo lagano mrevareni. Ma da bi naš cilj bio isti u oba slućaja, sredstva za postignuće ovoga cilja ne bi bila ista. Ako bismo bili napadnuti i ako bismo se oduprli, naša bi ćast bila spasena. a to bi nešto znaćilo kad se ovaj rat završi«.

Sa ovakvim rezonovanjem Cvetković i Konstantinović složio se i knez Pavle i ono je poslužio kao baza za rad jugoslovenske vlade u buduće. U meću vremenu Cvetković i Cincar-Marković su predložili knezu Pavlu da se sa- stane sa Hitlerom.¹⁰³

Da je Cvetković i ranije govorio slično ovome što je izneto u zaključku potvrdio je i Ribentrop u razgovoru sa japanskim ministrom inostranih poslova.¹⁰⁴

TAJNI SASTANAK KNEZA PAVLA I CINCAR MARKOVICA SA HITLEROM U BERGHOFU

Knez Pavle je zajedno sa Cincar-Markovićem bez pratnje odgovornih lićnosti, ćak i bez znanja ostalih namesnika, 4. marta doputovao u Berghof na sastanak sa Hitlerom.¹⁰⁵ A uveće 3. marta u centru Beograda demonstriralo je oko 200 ljudi, pretežno studenata, protiv Nemaćke i Bugarske.¹⁰⁵ O razgovoru Hitle- ra i kneza Pavla u Berghofu Ribentrop je u telegramu str. pov. br. 151 od 6. marta, iskljućivo, radi lićne informacije svog poslanika u Beogradu fon Herena, doslov- no naveo sledeće:

»U razgovoru sa knezom-namesnikom Pavlom u Berghofu 4. marta Firer je najpre ski- cirao sliku opšte situacije koju karakteriše ćinjenica daje Engleska, u stvari, već izgubila rat i da je došlo vreme da se sve evropske zemlje prilagode budućem novom poretku u Evropi. Danas se Jugoslaviji pruća jedinstvena prilika, koja se neće ponoviti, da zasnuje i obezbedi svoj poloćaj u budućoj reorganizovanoj Evropi. Stajući na stranu sila Osovine pristupanjem Trojnom paktu. Jugoslavija danas može za sebe obezbediti trajnu garantiju Nemaćke za svoj teritorijalni integritet i. pošto je skori slom Grće samo pitanje vremena, za svoj izlaz na Je- gejsko more. Grća svakako neće biti u stanju da zadrži svoje pozicije u Solunu, a nemaćke irupe na Balkanu povući će se jednog dana. U slućaju da Jugoslavija ne osigura blagovre- meno svoj zahtev, ona će se izloćiti opasnosti da joj put ka Jegejskom moru na kraju spreći neka treća sila (misli na Italiju - V. T.).

Knez namesnik je očigledno bio impresioniran ovim pismima, ali je otvoreno izneo koliko mu je teško da donese odluku koju mu Firer savetuje: on je iskreno rekao da se takvoj odluci protive što se njega lično tiče, i grčko poreklo njegove supruge, njegove lične simpatije prema Engleskoj i njegov stav prema Italiji. Ipak je knez, namesnik označio dalji sporazum sa Italijom, kao eventualan prvi korak na putu koji mu savetujemo.

U vezi sa ovim. *Firer je podvukao interes Jugoslavije da pristupi Trojnom paktu dobije i Nemačku kao partnera, a u isto vreme i kao jemca svoje sadašnje i buduće teritorije. Sem toga, mi od Jugoslavije ne očekujemo više od pristupanja Trojnom paktu: naročito ne učešće u ratu. Mi ćemo se postarati da po završetku rata Solun pripadne Jugoslaviji* (Podvukao V. T.)

Knez namesnik je izrazio svoju bojazan zbog unutrašnje političke situacije, rekavši da se plaši da kroz šest meseci više neće biti ovde ako bude poslušao naš savet. Odgovorio sam da se plašim da bi se moglo dogoditi obrnuto, to jest da kroz šest meseci neće biti ovde ako ne bude poslušao naš savet i na taj način dopustio da mu promakne jedinstvena prilika.

Kad se pozdravio, knez namesnik je zadržao pravo da docnije donese odluku. *Mi ćemo sada čekati da vidimo kako će se jugoslovenska politika dalje razvijati; međutim, u vezi sa ovim može se smatrati da je u interesu Jugoslavije da ovu odluku donese u toku sledeće dve nedelje.* (Podvukao V.T.).

Molim na svaki mogući način učinite sve što možete da ubrzate pristupanje Jugoslavije.

RIBENTROP¹⁰⁸

U sledećem telegramu od 7. marta Ribentrop je obavestio fon Herena da je opšti utisak koji je ostavio knez Pavle nakon razgovora sa Firerom i sa poslanikom fon Dernbergom pri povratku u Jugoslaviju da je knez počeo da popušta u svom negativnom stavu i da bi još jedan razgovor s njim verovatno doprineo da se izjasni za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, i dodao:

•S obzirom da poznajem kneza namesnika već duže vremena, mislim da bi bilo korisno ako bih mu predložio da još jednom razgovaramo u toku iduće nedelje na Bledu. Molim brzo javite šta mislite o tome i ujedno Vas molim da o tome ništa ne govorite jugoslovenskim ličnostima i da mi pošaljete tačan izveštaj o razvoju situacije.¹⁰⁷

Prema Hoptnerovoj verziji, Hitler nije bio zainteresovan za pakt o večnom prijateljstvu; njemu »iz sebičnih i ekonomskih razloga« treba jaka Jugoslavija, ali daje ne bi mogao zaštititi od Italije ako ne potpiše Trojni pakt. Knez Pavle je odgovorio da ne bi ostao namesnik ni nedelju ako bi njegova vlada postala saveznik Nemačke i Italije, jer njegovi sunarodnici ne bi nikad odobrili vojni savez sa zemljom čiji je vođa odgovoran za smrt njihovog kralja, a zatim upitao: »Da li je Nemačkoj potrebno da napadne Grčku?« Hitler je odgovorio isto što i Cvetkoviću u februaru - da neće dopustiti Britancima da se iskrcaju na evropski kontinent. Zatim se opet vratio na temu o Jugoslaviji i paktu. Knez Pavle je napomenuo da Jugosloveni neće prihvatiti klauzule kojima se Osovini dopušta korišćenje njihove teritorije u vojne svrhe. Hitler je odbacio tu primedbu kao nevažno pitanje. On će izbaciti vojne klauzule, a Nemačka neće tražiti prolaz svojih trupa preko jugoslovenske teritorije. Na to je knez Pavle odgovorio da se mora dogovoriti sa svojim savetnicima i vladom, jer je pakt i suviše ozbiljna stvar da bi mogao doneti odluku na licu mesta.¹⁰⁷

Prema Breščijevom verziji, Hitler je, da bi savladao otpor kneza Pavla, poverio mu da je već doneo važnu odluku da početkom leta napadne Sovjetski Savez. U tom slučaju Jugoslavija treba da pristupi Trojnom paktu samo u svom sopstvenom interesu. Ova izjava je, navodno, duboko impresionirala kneza Pavla da je počeo da se koleba, u pogledu pristupanja Trojnom paktu, do te mere da je na Ribentropa ostavio utisak da bi se u slučaju još jednog razgovora približio pozitivnoj odluci (Podvukao V. T.).¹⁰⁸

Kne: Pavle va Hitlerom u Berghofu 4 marta 1941, godine

Ribentrop je 5. marta telegramom zamolio svog ambasadora u Rimu da kaže Anfusu da »obavesti Dučea da je juče, u utorak, Firer u mom prisustvu primio jugoslavenskog kneza namesnika Pavla u Berghofu, »da će Firer u toku sledećih dana obavestiti Dučea o sadržini ovih razgovora u najavljenom pismu i da moli da italijanska vlada ništa ne objavljuje u vezi sa ovim sastankom jer smo obećali Jugoslovenima da ćemo držati u strogoj tajnosti ovu poverljivu posetu kneza namesnika«.¹⁰⁹

Vraćajući se kroz Zagreb u Beograd (gde je stigao 5. marta) knez je rekao banu Subašiću daje sa Hitlerom razgovarao pet i po sati i da iz tih razgovora nosi neodređene utiske o namerama Nemačke u pogledu Jugoslavije, jer ne zna da li Nemačka želi prijateljstvo s Jugoslavijom ili njenu kapitulaciju i raspad.¹¹⁰

»Deprimirani i pun neizvesnosti, knez Pavle se pitao: „Da li će Hitler tražiti da Jugoslavija kapitulira? Da li će objaviti rat? Ili će nastaviti normalne diplomatske odnose?“ Ovo poslednje mu je izgledalo malo verovatno. U najmanju ruku, vlada bi trebalo da se pripremi za mogućnost ako bi Nemačka insistirala da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu.«¹¹¹

Pored Hitlerovog pritiska na kneza Pavla, i fon Heren je vršio pritisak na hrvatske vođe, da bi ih iskoristio, kao oružje presije, da nagovore srpske vođe na razumno ponašanje. Upravo radi toga, on je otišao u Zagreb, ali je Maček odbio svaki pritisak, sa motivacijom da bi jasno zauzimanje stava Hrvata u korist Osovine prouzrokovalo reakciju Srba, naročito vojnih rukovodilaca i pravoslavne jerarhije, koji samo čekaju priliku da liše Hrvatsku njene prve izborne autonomije. On se nije kolebao da skrene pažnju nemačkom poslaniku na glasove prema kojima je srpski Generalštab apsolutno protiv pristupanja Trojnom paktu i da se priprema državni udar za uspostavljanje vojne diktature u zemlji.¹¹²

Pritisaci Nemačke na Jugoslaviju poklapali su se sa serijom alarmantnih akata koji su znatno povećavali zategnutost u Jugoslaviji: iredentističke demonstracije u Bugarskoj, koje su izbile odmah posle ulaska nemačkih trupa, izazivale su žive reakcije naročito u Srbiji; znatno povećano pozivanje rezervista smatrano je kao uvod u opštu mobilizaciju, sve naglašeniji glasovi o poseti kneza Pavla Nemačkoj nagoveštavali su skoro pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, a odluka britanskih konzulata da savetuju svojim građanima da što pre napuste Jugoslaviju stvarala je utisak da se situacija može strmoglaviti svakog trenutka.¹¹³

ODNOSI JUGOSLAVIJE SA V. BRITANIJOM I SOVJETSKIM SAVEZOM

U takvoj situaciji Cincar-Marković je, da bi smanjio unutrašnju napetost i suzbio bugarske provokacije u Makedoniji, 5. marta dao umirujuću izjavu štampi, koja je »zvučala kao neposredan oštar odgovor na pritiske Berlina, tako da su u Londonu i Atini došli do zaključka daje odluka Jugoslavije da se suprotstavi svakoj agresiji postala jasnija«. Međutim, on je izjavio predstavniku u Atini da poslednji razvoj situacije na Balkanu ne zavisi toliko od odluke jugoslovenske koliko od odluke grčke vlade, jer je neprihvatljiv stav nepopustljive Grčke i odluka njene vlade da nastavi rat bez nade. Zato je nastojao da

se Grčka vlada odlučila za pregovore sa Nemačkom pre no što bude kasno, u nadi da bi mir i kompromis sa Osovinom omogućio Jugoslaviji da izbegne opredeljenje za jednu ili drugu ratujuću stranu.^{1,4}

Za vreme boravka u Atini, Idn je primio britanskog poslanika u Beogradu Kampbela koji gaje obavestio da se jugoslovenska vlada plaši Nemačke, da ima unutrašnje teškoće i da bi se možda pridružila antinemačkom taboru kad bi saznala da će V. Britanija pružiti pomoć Grčkoj. Po povratku u Beograd, britanski poslanik je 5. marta predao knezu Pavlu poverljivo pismo (poruku) u kome je Idn istakao da bi Jugoslavija - ako ostane pod nemačkim uticajem - mogla doživeti istu sudbinu kao i one zemlje koje su verovala nemačkim obećanjima. Zatim ga je obavestio o tome da će se Grčka i Turska boriti protiv Nemaca ako budu napadnute i da bi bilo najbolje da im se i Jugoslavija pridruži jer je jednako ugrožena. Iako su načelnici generalštabova u Londonu došli do zaključka da je britanska intervencija u Grčkoj suviše riskantna, ipak je britanska vlada 7. marta odlučila da se ne odustane od Idnovog aranžmana s grčkom vladom, ocenjujući da će pojava britanske vojske na Balkanu imati veliki uticaj na držanje Jugoslavije. Tako je prevoženje britanskih trupa za Grčku otpočelo već 5. marta."⁵

Na zahtev kneza Pavla kakav će stav zauzeti Moskva u slučaju nemačkog prodora na Balkan, jugoslovenski poslanik u Moskvi Gavrilović je izvestio vladu da je cilj sovjetske politike ne samo da se što više dobije u vremenu nego i to da Nemačka što više oslabi, i da će podržati svaki otpor nemačkoj agresiji. On je u jednom drugom telegramu od 8. februara naglasio daje bolje da Jugoslavija - ako se nasrtaj neprijatelja ne može izbeći - primi borbu za svoju nezavisnost i slobodu no da nečasno izgubi i jedno i drugo. Jugoslavija bi inače, po njegovom mišljenju, mogla da izgubi podršku anglo-saksonskog sveta, što bi joj mnogo štetilo, čak i u slučaju kad bi Anglo-Saksonci prihvatili kompromisan mir s Hitlerom ili mu ga diktirali."⁶

Interesantno je da je Gavrilović početkom marta izveštavao jugoslovensku vladu da će Rusi verovatno »ući u rat protiv Nemačke samo kad Hitlerov poraz bude očigledan«, da su sovjetski vojni rukovodioci posredno nagovarali jugoslovenskog vojnog izaslanika u Moskvi pukovnika Popovića na sklapanje vojnog pakta između SSSR i Jugoslavije, jer je Nemačka neprijatelj i jedne i druge zemlje. Isticali su da Jugoslavija u tom smislu preuzme inicijativu diplomatskim putem. Gavrilović je insistirao da Cincar-Marković ima u vidu ove s< vjetske pretpostavke pri donošenju odluka o spoljnoj politici, jer bi se rat mogao produžiti za izvesno vreme, pošto je izgledalo daje Nemačka odustala od invazije na Britanska ostrva i okrenula se prema Istoku, a i zato što će »Sovjetski Savez, pre ili posle, morati da uđe u rat da zaštiti svoje sopstvene interese na konferenciji mira«."⁷

Očigledno je da je Gavrilovićevo gledište bilo potpuno u skladu s tadašnjim stavom i naporima britanske politike, jer je Gavrilović bio u tesnoj vezi sa Kripsom, britanskim ambasadorom u Moskvi. On je još krajem februara obavestio jugoslovensku vladu daje Krips upozorio Višinskog da će Nemačka oko 15. maja, a najkasnije do 1. juna 1941. izvršiti napad na Rusiju. Bilo je i drugih obaveštenja iz kojih se moglo zaključiti da Nemačka priprema napad na SSSR."⁸

Zbog toga je jugoslovenska vlada težila da što više oteže pristupanje Trojnom paktu i zato što je očekivala napad Nemačke na Sovjetski Savez. Pored

Hitlerovog nagoveštaja knezu Pavlu da Nemačka namerava da se sukobi sa Sovjetskim Savezom, taj nagoveštaj imao je potvrdu i u drugim izvorima.

Naime, i jugoslovenski vojni ataše pukovnik Vauhnik doznao je krajem 1940. godine od Geringa da će Nemačka na proleće 1941. godine imati više od 200 vazduhoplovnih divizija. Vauhnik se pitao gde će biti upotrebljene te divizije? Ocenio je da će mu biti dovoljno 50 protiv Velike Britanije, a u Africi ne više od 6 divizija, ali gde će biti upotrebljene ostale? Tada se setio kako je čuo da je Molotov (Молотов БМ) rekao Mxaii. «ВБНН CKpaomi) razbesneo naciste za vreme svoje posete Berlinu u novembru 1940. godine. »Možda Hitler namerava da napadne Rusiju?» Nekoliko nedelja kasnije, početkom 1941. godine, doznao je od slovačkog vojnog atašea Tatarka (Tatarko S.) da je Nemačka, pripremajući se za napad na Sovjetski Savez, zatražila od Slovačke dve pešadijske divizije, a od svojih zemljaka Slovenaca koji su radili na nemačkim železnicama, putevima i fabrikama lakode je dobio obaveštenja o nemačkim pripremama za marš na Istok. Sem toga, grof Bernštuf (Sigismund Bernstorff) i njegov bratić Albert često su mu govorili o mogućnosti izbijanja rata između Nemačke i Sovjetskog Saveza, a jednog dana grof Albert, nekako poverljivo raspoložen, toliko se zabravio da je Vauhniku rekao kako nemački napad na Sovjetski Savez više nije puka mogućnost nego činjenica. Odluka je već pala. I Vauhnikov prijatelj Vili Pabst (Willy Pabst), bivši major u nemačkom Generalštabu, kao poslovan čovek, imao je česte susrete sa svojim bivšim kolegama - tada oficirima na visokim položajima, a Vili je često dolazio na večeru kod Vauhnika. Jednoga dana druge nedelje marta 1941. godine Pabst je izričito rekao Vauhniku da su pripreme za napad na Rusiju u punom jeku, daje materijal na putu i da su aerodromi spremni. «Prijatelju moj», rekao je pognute glave oborene na grudi, sav utonuo u naslonjaču, »prijatelju moj, to znači kraj Nemačke«. Sledećeg dana od jednog Nemca (poverenika) doznao je da će operacije Nemaca protiv Rusa otpočeti polovinom maja sa 200 divizija. Smatrajući da su navedena objašnjenja lažna. Vauhnik je obavestio Glavni generalštab i prvog adutanta kneza Pavla. U svojoj šifrovanoj poruci dao je podatke ne samo o pokretima nemačkih trupa, nego i pozive i matične brojeve divizija, ali Glavni generalštab nikad nije potvrdio da je tu poruku primio. Zato je zatražio od jugoslovenskog poslanika u Berlinu Iva Andrica da sadržaj poruke prenese Cincar-Markoviću. u nadi da bi ona mogla koristiti u pregovorima sa Nemcima. jer je rezonovao da bi se umanjila mogućnost napada na Jugoslaviju ako bi vlada, možda, ubedila Nemce da se u tom slučaju ne moraju bojati od intervencije Jugoslavije.

Interesantno je da je Vauhnik o nemačkim pripremama obavestio Britance preko švedskog vojnog atašea u Berlinu, a Britanci su obavestili Ruse koji su primili informaciju bez ikakve primedbe. Vauhnik je posebno obavestio sovjetskog vojnog atašea generala Tupakova koji je već raspolagao takvom informacijom, ali nije hteo da veruje daje istinita. Jugoslovenski poslanik u Moskvi Gavrilović smatrao je da su Sovjeti, ne verujući Britancima, u tome gledali pokušaj da se Sovjetski Savez uvuče u rat sa Nemačkom koji nisu željeli. O tome je Gavrilović 23. marta 1941. godine izvestio Cincar-Markovića. Vauhnik je posle državnog udara u Beogradu o svemu obavestio i vojnog atašea Sjedinjenih Američkih Država pukovnika Bernarda Pejtona (Bernard Peyton) i njegovog pomoćnika kapetana Džona Lovela (John Lovell).^{1,8a}

DRUGA SEDNICA KRUNSKOG SAVETA
ODLUKA VEĆINE DA SE PRISTUPI
TROJNOM PAKTU IZ GARANCIJE

U tako teškoj vojno-političkoj situaciji Jugoslavije, koja je bila izložena pritiscima sa svih strana, knez. Pavle je, posle povratka iz Berghofa, za 6. mart sazvao sednicu Krunskog saveta, kojoj su prisustvovali namesnici Ivan Perović i Radenko Stanković i članovi vlade: Cvetković, Maček, Kulovec, Cincar-Marković, Pešić i ministar dvora Antić. *Otvarajući sednicu, knez Pavle je saopštio da se 4. marta sastao sa Hitlerom i doslovno rekao:*

»Sa Hillerom sam imao razgovor od 4 časa. On je tražio od mene da pridemo Trojnom paktu i rekao da neće ni po koju cenu dozvoliti da se stvori Solunski front. On će Grčku smrviti i neće više, postojati kao država. Ja sam dokazivao da je za nas najbolje da ostanemo neutralni, i da ja ne mogu nikako da pružim ruku Musoliniju koji je ubio mog brata Aleksandra, a koji i sada šalje terorističke bande u Hrvatsku ...« Zatim je nastavio da ga nije mogao pridobiti za bilateralni ugovor o prijateljstvu, ali da ni on nije prihvatio Hitlerov zahtev da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu. Zato je za njega ostalo neizvesno da li će Nemačka napasti Jugoslaviju ako ne pristupi ovom paktu. On je lom prilikom saopštio Hitleru da Jugoslavija, zbog napada Italije na Grčku, gaji simpatije prema napadnutoj Grčkoj i veliko ne poverenje prema Italiji. Zatim je obavestio prisutne kakve je zahteve Hitler postavio i kakva je obećanja dao ako Jugoslavija pride Trojnom paktu, kao i to da je zapretio da neće dozvoliti stvaranje novog Solunskog fronta. Na kraju, knez je izneo i svoje protivpredloge Hitleru i zaključio da je Hitlerov zahtev imao karakter ultimatum. Pošto se treba izjasniti »da li ga prihvatamo ili ne, moramo voditi računa o tome da možemo imati oružani sukob s Nemačkom ako ga ne prihvatimo.«⁹

Posle kneza Pavla ministar Cincar-Marković dopunio je knežev izveštaj. Završavajući prikaz poznatih već činjenica, Cincar-Marković je prvi izjavio da bi s obzirom na teško stanje Kraljevine Jugoslavije, trebalo prihvatiti nemački predlog u/ već obećane garancije. Za uzvrat tome Nemačka je voljna da štiti nepovredivost Jugoslavije od svačije invazije, uključujući i samu Italiju. Vlada Rajha će dati garanciju i za to da Jugoslavija ne bude uvučena u rat, i da se od nje neće tražiti tranzit trupa i materijala. Hitler je nadalje izjavio da će podupreti »aranžman s Grčkom da Jugoslavija dobije grad i luku Solun«.

Cincar-Marković je (prema Mačekovu opisu ove sednice Krunskog saveza, Maček, n. d., str. 210) završio svoj izveštaj napomenom da ova obećanja od strane Nemačke znače, u stvari, prihvatanje jugoslovenske neutralnosti. Jugoslavija, prema svemu, ne može više izbeći da potpiše Trojni pakt, a njime će istovremeno biti obavezna i Italija da poštuje jugoslovensku neutralnost. Međutim, vlada Rajha ne namerava da u tekst samog ugovora o prihvatanju Trojnog pakta uvrsti i klauzule o garanciji da nemačka vojska neće tražiti tranzit preko jugoslovenskog područja i da Jugoslavija neće biti uvučena u rat koji traje. Vlada Rajha namerava da da ove garancije posebnim dodatkom osnovnom ugovoru (slično je izneo i Hoptner u navedenom originalnom delu, na str. 219).

Predsednik vlade Dragiša Cvetković nije se u početku svog izlaganja izjasnio niti za, niti protiv nemačkog predloga o prihvatanju Trojnog pakta. Ali je izložio pored pozitivnih i negativne strane koje odatle mogu proizaći. Prema Mačekovu prikazu ove sednice, Cvetković je izrazio sumnju u Hitlerovu dobru veru, jer mnogi slučajevi Hitlerova kršenja preuzetih ugovora opominju na opreznost prema vladi Rajha, pa zato smatra značajnim i okolnost što Nemci odbijaju da u osnovni ugovor uđu i klauzule o garantijama koje će biti date Jugoslaviji. (Maček, n. d., str. 210). Nemci nastoje da dođu u stratezijsku poziciju prema Jugoslaviji tako da mogu zahtevati sve više i više, i vojnički i politički od Jugoslavije. Ako Jugoslavija potpiše ugovor o prihvatanju Trojnog pakta, onda će ona postati deo nemačkog političkog sistema, ali bez mogućnosti da spreči nemačku okupaciju Soluna. Cvetković je zato naglasio da bi trebalo ostati pri jugoslovenskom predlogu o zaključenju jednog bilateralnog pakta s Rajhom. A. Pavelić-Smit, n. d., str. 97).

Ministar građevina Fran Kulovec, kao predstavnik Slovenaca u vladi, izjasnio se za popuštanje Nemačkoj. Ponuda vlade Rajha zaslužuje ozbiljno razmišljanje. Kulovec je za to da se prihvati Cincar-Markovićev predlog, dakle da se pristupi Trojnom paktu. Uz garantne klauzule, koje daje vlada Rajha, Jugoslavija

dobija sigurnost da neće biti uvučena u rat ili u krajnjem slučaju, ona time dobija na vremenu, a *qui habet temptis, habet vitam.*»²⁰

Potpredsednik vlade Vlatko Maček upitao je Cincar-Markovića. kakve bi posledice imalo jugoslovensko odbijanje nemačkog zahteva da se pride Trojnom paktu. Cincar-Marković mu je odgovorio da odbijanje tog zahteva u sadašnjim prilikama možda i ne bi odmah dovelo do napada, ali »niko ne može biti toliko slep« pa ne videti da su Nemci kadri ponoviti ovaj zahtev u daleko nepovoljnijim prilikama, i to s otvorenom prinudom, kada bi Jugoslaviji ostao samo izbor: prihvatanje ili rat. Na ponovno Mačekovo pitanje znači li dakle to da u ovim prilikama već stojimo pred izborom »rat ili Pakt«, Cincar-Marković je potvrdno odgovorio. Osim toga na Mačekovo pitanje odgovorio je da se Nemcima - »može verovati« (Maček. n. d., str. 210).

Na to se *Maček obratio generalu Pešiću kao ministru vojske* i zamolio da ga izvesti o spremnosti vojske za slučaj rata. General Pešić je odgovorio da bi nemačka vojska (po njegovom mišljenju) vrlo brzo zauzela sev erni deo Jugoslavije i tri njena grada: Beograd, Ljubljanu, i Zagreb. Jugoslovenska vojska mogla bi se možda povuci u bosansko-hercegovačke brdske predele, ali i tamo bi se mogla odupirati najviše oko šest nedelja. Vojna situacija Jugoslavije veoma je kritična. Zemlja je odasvud okružena protivnicima, bolje naoružanim i spremnijim i jačim od Jugoslavije. Snabdevanje jugoslovenske vojske je veoma slabo i nedovoljno za rat. Nemci su, zauzevši Čehoslovačku, presekli Jugoslaviji izvor za dotur teškog oružja iz »Skodinih« fabrika. Brojno stanje jugoslovenske vojske je nedovoljno za rat protiv Osovine. Avijacija ima oko 150 bombardera, a isto toliko lovačkih aviona i 26 izviđačkih aviona, što je sasvim nedovoljno prema Rajhu. Jugoslovenskih 25 divizija ne bi mogle dugo pružati otpor nemačkoj vojsci. Pomoć sa strane ne bi mogla stići, jer su savezničke snage u Grčkoj preslabe. Turska se drži neodređeno, a Rusija izbegava da primi na sebe ma kakvu garanciju nezavisnosti Kraljevine Jugoslavije, da ne bi time izazvala nemački Rajh. Pešić se u svom izlaganju pozvao na više istaknutih generala vojske Kraljevine Jugoslavije koji se s njime slažu u oceni kritičnog stanja jugoslovenske vojske i o njenoj nespremnosti za rat ovakvog opsega i prema ovakvom protivniku kakav je Rajh sa svojim saveznicima. Zato je general Pešić mišljenja da u sadašnjoj situaciji treba popuštati nemačkim zahtevima i taktizirati koliko je god to moguće. Od jugoslovenskih generala s kojima je Pešić razgovarao izdvojio se svojedobno napose general Dušan T. Simović, koji je istakao da bi prihvatanje Trojnog pakta bilo za Jugoslaviju nečastan akt. Ipak, general Pešić ukazuje na neophodnu nuždu, s obzirom na stanje u kome se nalazi odbrambena snaga Jugoslavije (Maček, n. d., str. 211, Hoptner, n. d., str. 220, A. Pavelić-Smit, n. d., str. 98).

*Kraljevski namesnik Radenko Stanković se odmah izjasnio protiv nemačkog predloga. Pristupanje Trojnom paktu - kazao je Stanković - znači za Jugoslaviju veoma tešku opasnost, jer dovodi potčinjavanju države diktatu Nemačke, pa bi zemlja ipak, u krajnjoj liniji, bila uvučena u rat, ali na strani Osovine. Za to namesnik Stanković smatra da treba odbiti nemački zahtev. Ako nemačke trupe napadnu Jugoslaviju, onda treba pružiti otpor i zbog nepovoljnog odnosa snaga trebalo bi se povlačiti prema jugu. Stanković misli da bi Jugoslavija mogla u krajnjem slučaju otpočeti jedan »simbolički rat«.*²¹

General Pešić ga je na to prekinuo u izlaganju i zamolio da objasni što on podrazumeva pod »simboličkim ratom«. Stanković je na to odgovorio kako je to »vrlo jednostavno«: kralj, vlada i oko 200.000 vojnika povukli bi se prema

grčkoj granici i tamo bi se priključili savezničkim snagama. »Ukratko« - kazao je Stanković - »mi bi se povukli s Pritancima. ali bi s Britancima i došli na-trag«.¹²²

Cvetković je, uglavnom, rekao o a sile Osovine ne smeju okupirati Solun i da se protivi potpisivanju pakta i pr >čitao zapisnik (to je bio već citirani Referat - Memorandum - V. T.) kojeg mu je Konstantinović dao prilikom njegovog odlaska u Nemačku 13. lebruara. On je, navodno, pre ove sednice. u svom kabinetu, izjavio Mačeku, Suteju i Konstantinoviću da Jugoslavija ne sme dozvoliti da Nemci pokore Grčku i izneo neke svoje poglede na mogućnost tesnog vojnog sadejstva, pri čemu bi se uspešno mogla iskoristiti i britanska vojna pomoć. Maček nije prihvatio da Jugoslavija ulazi u rat zbog nemačkog napada na Grčku, jer bi ona, i pored toga, mogla sačuvati svoju nezavisnost. Sutej se složio s Cvetkovićem, a Konstantinović je rekao da bi takav nemački napad potpuno izolovao Jugoslaviju i krajnje je ugrozio. Maček se saglasio s Cvetkovićem, Sutejom i Konstantinovićem da Jugoslavija ne treba da pristupi Trojom paktu ako joj to bude predloženo i da se brani ako bude napadnuta, ali se nije složio da Jugoslavija ulazi u rat u slučaju nemačkog napada na Grčku.

Posle Cvetkovića namesnik Stanković se opet usprotivio pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, ali je »ostao usamljen sa svojim gledištem«.¹²³

Prema Brešćiji, Pešić se oštro suprotstavio namesniku Stankoviću o njegovom predlogu o pružanju simboličkog otpora, ističući da sumnja ne samo u britansku pomoć Jugoslaviji nego i Grčkoj, da je nejasan stav Turske i da SSSR izbegava da se izjasni u bilo kom smislu da ne bi izazvao Nemačku. Zato on (Pešić) predlaže da se vodi pomirljiva politika da bi se izbegao rat i da ovo mišljenje prihvate svi visoki vojni rukovodioci, posebno general Simović koji je tvrdio da bi, prema njegovom mišljenju, »pakt sa Hitlerom bio nečasna akcija za Jugoslaviju, posebno za Srbe«. Međutim, mišljenje Simovića, koje je izneo Pešić, nije izazvalo zabrinutost. Maček je smatrao daje Cincar-Marković precizno potvrdio Hitlerovu obavezu o poštovanju integriteta i suvereniteta Jugoslavije i snažno zastupao politiku spasavanja mira. takođe i unutar pakta. Sa tim se složio i namesnik Perović.¹²⁴ Maček nije ništa rekao o Solunu, verovatno zato što je Cincar-Marković predočio da bi Nemci, ako bi Jugoslavija odbila ponudu Soluna, posumnjali u iskrenost Jugoslavije.¹²⁵

Maček je dosta opširno pisao o izjavama učesnika tog dvorskog savetovanja. Ali o sebi bio je suzdržljiv. Međutim, iz njegovih navoda (u knjizi *«In the Struggle for Freedom»*) može se izvesti i njegov stav prema nemačkom zahtevu. Na pitanje koje je postavio ministru Cincar-Markoviću (da li odbijanje nemačkog predloga znači neposrednu opasnost rata po Jugoslaviju), Maček je, očekujući potvrđan odgovor, dobio podršku za tezu o neophodnosti da se prihvati nemački zahtev za pristupanje Osovini ako se ne želi da se zemlja uvuče u rat s Rajhom. Na pitanje Cincar-Markoviću »da li se nemačkim garancijama može verovati?, Maček je dobio potvrdu gornje teze da treba prihvatiti nemački zahtev, kada vlada Rajha, daje garancije u koje se »može pouzdati«. Svojim pitanjem generalu Pešiću o spremnosti jugoslovenske vojske za rat, Maček je i time očigledno išao za tim, da negativnim odgovorom ministra vojske potkrepi gornju tezu o neophodnosti prihvatanja nemačkog zahteva, jer je jugoslovenska vojska nesposobna da se bori s Nemačkom.¹²⁶

Tako su se za obavezno prilaženje paktu naročito isticali Cincar-Marković. Pešić, Maček (Maček je, kao što se vidi bio i za i protiv - V.T.) i Kulovec,

jer su u tome gledali jedini spas Jugoslavije. Pošto su, izgleda, uočili da i knez naginje Trojnom paktu, želeli su da ga maksimalno podrže. Namesnik Radenko Stanković i Cincar-Marković predložili su da se o situaciji obaveste i pravci opozicionih partija i srpski patrijarh. Mada Maček to nije smatrao opravdanim, ipak se nije protivio, tako da je odlučeno da Cincar-Marković u razgovorima s Nemačkom obavesti šefove opozicije, a knez - patrijarha Gavri-la.¹²⁷

Prema tome, na sednici se većina izjasnila za to da se iz teške situacije potraži izlaz na taj način što će se pristupiti Trojnom paktu, uz izvesne garantije koje bi se dobile. Međutim, prilikom pojedinačnog glasanja, svi prisutni su, osim kneza (koji nije glasao), dali načelan pristanak da se priđe Trojnom paktu.¹²⁸

Pošto u suštini na sednici niko nije bio protiv pristupanja Trojnom paktu, odlučeno je da se Krunski savet opredeli za Trojni pakt, s tim da ministar inostranih poslova podnese nemačkoj vladi protivpredloge jugoslovenske vlade. A kako su Cincar-Marković i Pešić još ranije, kao uporne pristalice Trojnog pakta izradili te predloge, oni su na ovoj sednici i prihvaćeni.

Većanje na Dedinju održano je u velikoj tajnosti. Iako su se učesnici obavezali da o tome neće nikom ništa govoriti, ipak su Cvetković i Maček, posle sednice, rekli Konstantinoviću da se knez vratio iz Berghofa s nemačkim predlogom da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu.¹²⁹

Na pitanje Konstantinovića šta su odlučili na savetovanju?, Cvetković i Maček su izjavili da, navodno, ništa nije konačno odlučeno, ali da se iz vođene diskusije i iznetih mišljenja pojedinih članova Krunskog saveta može zaključiti da treba prići Trojnom paktu. Iznenađen ovakvim odgovorom, Konstantinović im je oštro zamenu, tim pre što su obojica uoči sednice (6. marta) imali sasvim drugi stav, tj. da se ne prilazi Trojnom paktu. Zbog toga je 7. marta uveče uputio Cvetkoviću novi *Memorandum*, u kome je izneo svoje ranije argumente protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu.¹³⁰

Većanja, koja su trajala nekoliko časova, pokazala su daje pitanje pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu vrlo ozbiljno i, s obzirom na javno mnjenje, vrlo teško. Uz to su ovde poslednjih dana izazvali veliku uznemirenost revizionističke manifestacije u Bugarskoj i antijugoslovenski ton bugarske štampe.

Rezultat ovog većanja bio je da pre donošenja odluke ministar inostranih poslova treba da precizno razjasni i sledeća pitanja:

*»V slučaju pristupanja Trojnom paktu da li će Jugoslavija moći da dobije sledeću pismenu izjavu od Nemačke i Italije: 1) Suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije biće poštovani; 2) Od Jugoslavije se neće tražiti za vreme rata nikakva vojna pomoć niti transport trupa kroz ovu zemlju i 3) Prilikom novog uređenja Evrope, vodiće se računa o interesima Jugoslavije za slobodan izlaz na Jadransko more preko Soluna«.*¹³¹

U podne sledećeg dana, 7. marta, Cincar-Marković je pozvao Herena i rekao mu da Krunski savet gleda na potpisivanje pakta kao na ozbiljan problem, da je jugoslovensko javno mnjenje protivoslovenski raspoloženo i da su članovi Krunskog saveta svesni da se nalaze pred sudbonosnom odlukom i da su zabrinuti zbog bugarskih revizionističkih zahteva i neprijateljskog tona bugarske štampe. Zato je, posle višečasovne rasprave, zaključeno da se, pre konačne odluke, mora dobiti odgovor Nemačke na tri gore postavljena pitanja.

Na to je nemački poslanik ton Heren istakao da su Cvetković i Cincar Marković, još u toku pregovora, zaključili da postoji spremnost za davanje takvih uveravanja, da je knez Pavle takođe izjavio da mu je ministar inostranih poslova Rajha ponudio da da takva uveravanja u pismenoj formi, ali, da bi situacija bila potpuno jasna, on ipak traži precizan odgovor na ovo pitanje, tako da će se - ako odgovor bude potvrđan - znatno olakšati sprovođenje politike koju želi vlada.¹³²

Heren je bio čvrsto uveren da će Jugosloveni potpisati Trojni pakt ako Nemačka i Italija dadu jemstva u pogledu spornih pitanja i da će u protivnom biti potrebni novi razgovori. Po njegovom mišljenju, beogradski vojni i politički lideri očekuju nekakav sporazum s Nemačkom, samo mu se protivi javno mnjenje. On veruje da jugoslovenska vlada može udovoljiti javnom mnjenju ako »postepeno proglasi« sporazum s Nemačkom i tako izbegne pristupanje paktu.¹³³

Ribentrop je bio mišljenja da će knez Pavle promeniti mišljenje o pristupanju paktu, paje - u nastojanju da Jugoslavija što pre pristupi tom Paktu istog dana, tj. 7. marta pisao Herenu da bi bilo dobro da se predloži knezu Pavlu da se sa njim sastane na Bledu, da bi ga naveo na potpisivanje pakta, ali je napomenuo Herenu »da za sada ne pokreće to pitanje«.¹³⁴

Tajnost zasedanja Krunskog saveta od 6. marta nije mogla biti potpuno sačuvana Jugoslovenska javnost je saznala nešto o tome savetovanju, dovodeći ga u vezu s posetom kneza Pavla Nemačkoj i njegovim pregovorima s Hitlerom. To je pojačavalo uznemirenje mnogih koji su se bojali da predstoji konačna odluka o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojom paktu. Beograd je bio sav prožet glasovima o proosovinskoj kapitulantskoj politici kamarile i vlade, a ogorčenje je zbog toga sve više raslo kod onih koji su to smatrali izdajom narodnih interesa. A tih u zemlji nije bilo malo. To se videlo na brojnim demonstrativnim istupima naitfcito po Beogradu, a pokazivali su to i izveštaji policijskih vlasti i vojno-obaveštajnih funkcionera koji su baš u tim prvim martovskim danima gotovo saglasno govorili o protivrežimskom pokretu, i to naročito s obzirom na opasnost da Kraljevina Jugoslavija prihvati Trojni pakt. I u tim izveštajima govorilo se prvenstveno o pojačanoj »akciji komunističke«, o »kretanju komunizma«, a pod time se mislilo na sve otvorenije istupe protivnika režimske spoljne politike.

Na drugoj strani porasla je i akcija petokolonaških elemenata. Početkom marta oni su sve življi i kao da rade po direktivi koja potiče iz jednog centra. Tom petokolonaškom akcijom naročito se išlo za tim da se u zemlji stvori uverenje o neophodnosti da Jugoslavija pristupi Osovini. Tom cilju služila je naročito i proosovinska štampa koja je uživala vladinu podršku.

Očigledno nije bila slučajnost daje fon Heren 4. marta posetio Mačeka, krenuo zatim s njim u Kupinec i tamo posle demonstrativnih šetnji (po Zagrebu i okolini u Kupincu) vodio razgovore koji verovatno nisu bili u vezi s turističkim interesima ovih gostiju. Sam nemački poslanik fon Heren potvrdio se da sa svoje strane potvrdi takvu pretpostavku kada je novinarima (4. marta u Zagrebu) izjavio daje. istina, došao da prisustvuje gostovanju nemačke opere u Zagrebu, ali »nakon što je buknuo rat... svršeno je s mojim privatnim putovanjima za zabavu«. Nije bilo slučajno što je tih dana naša štampa poklonila naročitu pažnju ovom fon Herenovom putu po Hrvatskom zagorju, banketu koji mu je priredio (4. marta) ban Subašić itd. Sve je to imalo svoj smisao i svoju svrhu. Javnost je pretpostavljala zašto »nemački ambasador«

kreće u Kupinec i zašto sâm Maček (umesto kočijaša) upravlja kolima u kojima sedi »nemački ambasador«.¹³⁴»

»Na pitanje jednog stranog novinara, da li Nemačka poduzima neku veću diplomatsku akciju u Beogradu, službeni predstavnik Vilhelmštrasea (Vilhelmstrasse) odgovorio je, da odličnim diplomatskim odnosima između Rajha i Beograda ne bi moglo što da se doda .. «.^{134b}

Ovom Herenovom izjavom trebalo je da se demantuju glasovi o nemačkoj presiji na Jugoslaviju da prihvati Trojni pakt. No, umesto da time umiri, ona je još više uzбудila u Jugoslaviji one koji su bili protiv pristupanja Osovinu, a naročito komuniste.

Iako je ugovoreno da se poseta kneza Pavla drži u najvećoj tajnosti, ipak je advokat Stakić u italijanskom poslanstvu izvestilo Mamelija da će »za nekoliko dana biti izdata važna saopštenja«. On mu je otkrio da se knez Pavle upravo nalazi u poseti Nemačkoj i sa dobro pripremljenim i subjektivnim argumentima tvrdio »da mu se čini da poznati pregovori nisu ometeni već olakšani poslednjim događajima«. Mamelije je to primio k znanju, a kad mu je, malo kasnije, jedan funkcioner nemačkog poslanstva zatražio tekst italijansko-jugoslovenskog pakta iz 1937. godine bio je iznenađen i posumnjao je u nemačke namere. Ipak mu ga je dao, ali samoinicijativno bez tajnih klauzula i dopuna, o čemu je odmah izvestio Palatu Kidi. Taj nemački zahtev izazao je nerazpoloženje u Rimu, tim pre što je usledio posle Hitlerove »zabranе« nastavljanja bilateralnih jugoslovenskih pregovora, upravo na bazi tog pakta, i što se saznalo da se fon Heren u to vreme - kad je postojalo ozbiljno razmimoilaženje između Srba i Hrvata oko eventualnog prilaženja Jugoslavije Trojnom paktu - u Zagrebu pregovarao sa Hrvatima. Izbegavajući da da precizan odgovor na Mamelijeva pitanja, Heren je time jasno pokazao da Nemačka nema poverenja jer je odlučila da ona zaključi bilateralni pakt sa Jugoslavijom, da bi ju što jače vezala za sebe i izdvojila iz italijanske sfere uticaja. U stvari, kad se iz Zagreba vratio u Beograd, Heren je tvrdio Mameliju da je namerno odustao od bilo kakvih pregovora političke prirode u Zagrebu i rekao da će - ako treba pregovarati o tim pitanjima sa hrvatskim ministrima - to učiniti u Beogradu. On nije ništa otkrio o tajnim kontaktima kneza Pavla i Hitlera, dok je Ribentrop zamolio otpravnika poslova svoje ambasade u Rimu da o njima upozna Musolinija, s tim da se drže u tajnosti i da ga obavesti da će dobiti Hitlerovo pismo.^{134c}

OGORČENJE JUGOSLOVENSKE JAVNOSTI I PROGLAS KOMUNISTIČKE PARTIJE

O protivosovinskom ogorčenju jugoslovenske javnosti iz tih prvih dana marta 1941. govori i jedan letak koji je (sudeći po njegovu naslovu) kolao po Beogradu, a koji se i tad pripisivao akciji Komunističke partije. U tom se proglasu istaklo i ovo:

»... Današnja vlada sprema izdaju. Za neki dan treba da se potpiše Trojni pakt koji znači sigurnu i sramnu smrt našoj državi, našoj slobodi i našem narodu. Prvi put u našoj istoriji treba pred tiraninom, da kleknemo. da na kolčnima potonemo u bečašće i ropstvo. I to danas. kad je ceo narod u svim krajevima države svih staleža i uzrasta uslao isto kao 1912, 1913. i 1914. i kada ima samo jednu dušuejednu volju i jednu misao - da na živu i smrt brani svoju najveću tekovinu i svetinju, nacionalnu slobodu i državnu nezavisnost.

Ceo narod - šesnaest miliona ljudi - hoće čast i slobodu otadžbine.
 Vlada šesnaest miliona ljudi - hoće izdaju otadžbine, ropstvo i sramotu.
 Narod je sa najvećim strpljenjem čekao vladu, davao joj vremena, ali ne da dočeka izdaju. nego da se spremi odbrana.
 Sada je čaša prepuna!
 Ovo su poslednji trenuci, kada se rešava naša sudbina. Ne damo da nas izdadu!
 Nećemo položiti oružje!
 Oni koji se igraju glavama šesnaest miliona ljudi, igraju se svojim glavama!
 Srbi! Beograde!
 Pokažimo se dostojni svojih predaka. Ne smemo biti gori ni od Kosovskih junaka, ni od Karadordevih ustanika, ni od slavnih heroja sa Kumanova, Bregalnice. Cera. Suvobora, Mojkovca, Kajmakčalana. Beograd 1941 ne sme da postidi Beograd 1915.
 Neka svako ispuni svoju dužnost, i zločin koji vlada priprema, biće sprečen u poslednjem trenutku.
 Nećemo ni Trojni pakt, ni instruktore, ni turiste, ni privredne stručnjake, ni čišćenje neprijatelja Osovine.
 Hoćemo vladu nacionalne sloge i odbrane!
 Sve za čast i slobodu! Slobodu nizašta!¹³⁵

PREGOVORI O USLOVIMA ZA PRISTUPANJE JUGOSLAVIJE TROJNOM PAKTU'

Kabinet nemačkog Ministarstva inostranih poslova je 8. marta upoznao nemačkog ambasadora u Rimu da je Cincar-Marković, u vezi sa razgovorima Firera i kneza Pavla, da li će Jugoslavija, u slučaju pristupanja Trojnom paktu, moći da dobije pismenu izjavu Nemačke i Italije, u kojoj će biti rečeno:

»1) Suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije biće garantovani: 2) Nikakva vojna pomoć neće se tražiti od Jugoslavije, a takode ni prolaz ili transport trupa kroz ovu zemlju za vreme rata; i 3) Interesi Jugoslavije za slobodan izlaz na Jegejsko more preko Soluna biće uzeti u obzir prilikom reorganizacije Evrope. »Ove uslove su ranije prihvatili Firer i Duće ako Jugoslavija pristupa Trojnom paktu. Firer smatra »da ove tri tačke treba zadržati i dati obećanje pod uslovom da se Jugoslavija priključi Trojnom paktu odmah, to jest, svakako iduće nedelje. Firer bi bio zahvalan ako se Duće izjasni u odgovoru kako bi jugoslovenska vlada mogla biti obaveštena još danas. Ribentrop će odmah telefonirati ambasadoru kako treba primeniti ovu instrukciju«.»³¹

Na uslove koje je jugoslovenska vlada postavila nemačkoj vladi za pristupanje Trojnom paktu, nemačko Ministarstvo inostranih poslova je 9. marta, preko Herena, dalo sledeći odgovor, koji se, zbog značaja i interesantnosti, uglavnom iznosi u celini:

»Za tačku 1) spremni smo da jugoslovenskoj vladi damo specijalnu izjavu da ćemo poštovati njen suverenitet i teritorijalni integritet. Jugoslovenska vlada može da objavi ovu izjavu ako želi:

Za tačku 2) dolazi u obzir jedno pitanje prolaz trupa kroz zemlju ili prolaz transporta trupa i drugo vojna pomoć.

a) Sto se tiče prolaska ili transporta trupa kroz zemlju, spremni smo da damo specijalnu izjavu saglasnosti, kojom potvrđujemo da za vreme rata nećemo tražiti trt Jugoslavije nikakvu dozvolu za prolaz trupa kroz zemlju ili za prolaz transporta trupa. Jugoslovenska vlada može objaviti i ovu izjavu saglasnosti, ako smatra da je iz unutrašnjih razloga to potrebno; o ovome i o vremenu moglo bi se na kraju pregovora dalje raspravljati.

b) Sto se tiče vojne pomoći, spremni smo da se držimo dosadašnjeg gledišta, tj. da nećemo tražiti pomoć od Jugoslavije u grčkom konfliktu.

Nikakva obaveza neće proizići iz Trojnog pakta za Jugoslaviju, pošto je Grčka već upletena u evropski rat. Ništa ne stoji na putu da se izda odgovarajuća potvrda i da se daju potrebna objašnjenja ovog stanja stvari jugoslovenskoj javnosti u vreme koje bude dogovoreno.

c) S druge strane, ne možemo formalno osloboditi Jugoslaviju od obaveza pružanja vojne pomoći u slučajevima koji proističu iz stupanja u dejstvo Trojnog pakta (napad jedne

sile koja nije dosada bila upletena u rat), jer to bi značilo ponovo ukinuti dejstvo pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu

Tačka 3) Trojnog pakta mora da ostane. Ako bi ova tačka stvorila teškoće, onda bi se moglo, sa naše strane, poverljivo saopštiti jugoslovenskoj vladi da je njena vojna pomoć koja proizilazi iz tačke 3. Trojnog pakta u praksi problematična i da je mi verovatno nećemo ni zatražiti: a ako bi ona uopšte došla u obzir, onda jugoslovenska vlada, u svakom slučaju, zadržava pravo da razmeru svoga sudelovanja odredi specijalnim sporazumom. Ja Vas pak molim da se takva izjava ne da unapred, nego da se nagovesti mogućnost njenog davanja samo ako bi Jugoslavija pristupila Paktu. Naravno da objavljivanje ovog pitanja ne dolazi u obzir.

U vezi sa tačkom 3. mi smo spremni da obavestimo Jugoslaviju jednim tajnim saopštenjem da ćemo kod ponovnog određivanja granica na Balkanu voditi računa o interesima Jugoslavije za slobodan izlaz na Jadransko more preko Soluna. Naravno, ovo saopštenje mora ostati strogo poverljivo.

Molim Vas da neodložno razmotrite ova pitanja sa ministrom inostranih poslova i o rezultatu da nas odmah obavestite telegramom. Ribentrop¹³⁷

Fon Heren je 10. marta obavestio nemačko Ministarstvo inostranih poslova o reakciji jugoslovenskog ministra inostranih poslova na odgovor nemačke vlade na uslove koji je jugoslovenska vlada postavila za pristupanje Trojnom paktu, a koji se, takođe zbog značaja i interesantnosti, iznosi u celini:

»Ministar inostranih poslova nije stavio nikakav prigovor na dopunska saopštenja u vezi sa tačkom 1. tačkom 2a i 2b, niti u vezi sa tačkom 3. ni u pogledu suštine ni po pitanju formalnog postupka i objavljivanja.

Ministar inostranih poslova bio je očevidno veoma iznenađen sadržinom tačke 2c. On je rekao da je jugoslovensko pitanje u vezi sa ovim bilo postavljeno na osnovu potpunog poznavanja člana 3. Trojnog pakta i da je baš imalo cilj da se utvrdi da Nemačka i Italija neće tražiti od Jugoslavije vojnu pomoć čak ni nakon njenog pristupanja Trojnom paktu. Moje saopštenje dovelo ga je sada u krajnje nezgodnu situaciju, jer je u pitanju najvažnija tačka c). a on je već obavestio Kneza namesnika i predsednika vlade da je postavljeno jugoslovensko pitanje i u ovom pogledu pozitivno rešeno. Za Jugoslaviju je baš vojna pomoć, koja je predviđena u Trojnom paktu, smetnja za njeno pristupanje. Ovde su potpuno spremni da iskreno sarađuju na uspostavljanju novog poretka u Evropi pod vodstvom Nemačke i da je, prema svojim mogućnostima, podrže politički i ekonomski. Međutim, izvršenje obaveze pružanja vojne pomoći moglo bi da uplete Jugoslaviju u rat - možda sa Amerikom ili čak sa Rusijom - što bi bilo u krajnjoj proživljenosti sa raspoloženjem naroda i osnovnom miroljubivom politikom Jugoslavije. On se zbog toga plaši da će iz našeg stava prema ovoj tački proizaći ozbiljne teškoće.

U dužem razgovoru nastojao sam da objasnim ministru inostranih poslova besmislenost pristupanja Trojnom paktu ako bi se istovremeno ukinula jedna od njegovih bitnih odredaba i da ga ubedim u daleko veći značaj obećanja sadržanih u tačkama 1, 2a i 3.

Ministar inostranih poslova pažljivo me je saslušao, ali je stalno ponavljao da se ne može zahtevati stupanje Jugoslavije u rat na bazi tačke 3. Trojnog pakta dokle god njeni životni interesi ne budu ugroženi.

Na kraju je ministar inostranih poslova rekao da će odmah obavestiti više vlasti i da će sa svoje strane nastojati da potraži neko rešenje. On veruje da će se Krunski savet sastati sutra¹³⁸

Advokat Stakić je 8. marta obavestio italijanskog poslanika Mamelija da ga je knez Pavle hitno pozvao da bi on (Stakić) mogao isto veče da otputuje u Rim da ispita kakav bi bio stav Italije prema jugoslovenskom predlogu da se Jugoslaviji ustupi zona Skadra. (Podvukao V. T.). Pridržavajući se Anfusovih instrukcija, Mamelij mu je preporučio da ne ide na put zato što se Musolini ne nalazi u Rimu i naglasio da ne vidi u kojoj bi meri jugoslovenski prelog mogao doprineti pregovorima koji su u toku. Stakić je kasnije rekao Mameliju da je dugo razgovarao sa Knezom i ubedio ga da ne formuliše takav predlog i da je u sadašnjoj situaciji jedini izlaz za pregovore neodložan put jugoslovenskih predstavnika u Rimu. Knez Pavle je želeo da prikaže Mameliju da uprkos pregovora sa Nemačkom, nije odbacio ideju pregovora sa Italijom i da namerava

da ih što pre obnovi razgovorom o mogućnosti promene granice u korist Jugoslavije u zoni Skadra - stare aspiracije Srba, da bi dobio njihovu podršku za razgovore sa silama Osovine, predstavljajući se kao nosilac njihovih aspiracija za dobijanje Soluna u Berlinu, a Skadra u Rimu. Mameli je izvestio Palatu Kidji i, između ostalog, naveo da su u Beogradu, posle posete Cvetkovića i Cincar-Markovića, po Nemačkoj počeli da kruže glasovi daje Hitler ponudio dvojici ministara ne samo izlaz u Solun, već i deo Albanije sa Skadrom sve do Drima i teritorijalna poboljšanja oko Ohridskog jezera.¹³⁹

TREĆA SEDNICA ICRUNSKOG SAVETA
PREGOVORI SA BRITANCIMA U ATINI
MISIJA GENERALSTABNOG MAJORA PERISICA

Na trećoj sednici u dvoru 10. marta, Cincar-Marković je saopštio odgovor nemačke vlade koji je dobijen preko poslanika fon Herena. Pošto je nemačka vlada prihvatila sve protivpredloge jugoslovenske vlade, sem klauzule koja se odnosila na ukazivanje vojne pomoći Jugoslavije Nemačkoj, razvila se diskusija da li treba prihvatiti i ovaj nemački uslov ili ne. Namesnik Stanković bio je energično protiv, a podržao ga je i Cvetković. Sem toga, Stanković je insistirao da se sastavi koncentraciona vlada i da se o razgovorima sa Nemačkom izveste šefovi opozicije. Maček nije želeo da se konsultuje opozicija, a Kulovec i Petar Pešić su se energično zauzimali za prihvatanje nemačkih zahteva. Zatim je na sednici odlučeno da Cincar-Marković obavesti fon Herena da vlada ostaje pri ranijim uslovima.¹⁴⁰

Odmah posle Prve sednice na Dedinju, knez Pavle je preko američkog poslanika u Beogradu dobio Ruzveltovu poruku, u kojoj je predsednik SAD izražavao nadu da će Jugoslavija braniti svoju slobodu i nezavisnost i da neće prihvatiti nečasne zahteve koje bi joj mogle postaviti Nemačka i Italija. Američki poslanik u Beogradu Lejn saopštio je sadržaj ove poruke Cvetkoviću i Mačeku.¹⁴⁰

U otvorenom razgovoru sa američkim poslanikom Lejnom 7. marta knez Pavle je izložio dve alternative: Jugoslavija bi se mogla odupreti, ali bi je to koštalo dve ili tri stotine hiljada ljudskih života, porobljavanje drugih stotina hiljada, kao u Poljskoj, uništenje zemlje i njenu podelu između Mađarske, Nemačke, Italije i Bugarske; ili bi mogla da ostane mirna i dopusti da bude okupirana, sa nekim uslovima ropstva, ali bez gubitaka života. Rekao je da zna sve argumente u prilog prvog puta, o čuvanju nacionalne časti, on lično je častan čovek. Ali u ovoj situaciji, on je imao da radi ne na bazi što je najbolje za jednu ličnost, već šta je najbolje za ceo narod. A narod Jugoslavije nije istog mišljenja o tome šta njegova vlada treba da radi. »Dok mnogi Srbi traže rat protiv Osovine, duboko ćutanje Hrvata i Slovenaca pokazuje njihovo opiranje da se učini ma i jedan korak koji bi doveo nemačke i italijanske armije u njihovu zemlju... »Mi nećemo kapitulirati«, »mi nećemo nikad pasti na kolena«, uveravao je knez Pavle Lejna.¹⁴¹

Razgovor između Lejna i kneza Pavla »ličio je unekoliko na ispitivanje jednog zločinca ili osumnjičenog za jeres od strane inkvizicije«. Lejn je, čak, više nego njegov britanski kolega (Kampbel - V.T.) »ispitivao, insistirao, molio«. Obojica su upotrebljavali sva sredstva da primoraju kneza Pavla i jugos-

lovensku vladu »da usklade svoju politiku sa strateškom dogmom utvrđenom u Londonu i Vašingtonu«. ¹⁴²

Pošto je već dobio Idnovo pismo (koje mu je Kapmbel 5. marta doneo iz Atine), knez Pavie je naredio ministru vojske da u Atinu uputi jednog generalštabnog oficira sa zadatkom da se obavesti: kakvim bi snagama V. Britanija intervenisala na Balkanu; da li bi britanske snage mogle formirati front između Orfanskog zaliva i Dojranskog jezera na koji bi se mogla osloniti jugoslovenska vojska prilikom eventualnog povlačenja i da li bi britanska flota mogla prihvatiti onaj deo jugoslovenskih snaga koji bi se u toku borbe povukao ka Jadranskom moru. ¹⁴³

Načelnik Generalštaba Petar Košić je 9. marta avionom uputio u najvećoj tajnosti generalštabnog majora Milisava Perišića, sa zadatkom da na Atinskoj konferenciji obavesti britanskog komandanta za Bliski istok generala Vilsona (Wilson Sir Henry M.) o tome da će se jugoslovenska vojska u slučaju nemačkog napada braniti i da će se - ako bude prinuđena - pod borbu povlačiti u pravcu Grčke, koristeći povoljne rečne tokove i planinsko zemljište i da od njega pri tome dobije odgovor na sledeća pitanja: da li bi britanske trupe mogle najpre obezbediti desni bok jugoslovenske vojske obrazovanjem fronta na liniji Orfanski zaliv - Dojransko jezero; zatim, da li bi britanske trupe mogle prihvatiti i jugoslovenske snage, ako bi bile primorane da se povuku u Tesaliju, držeći front u visini Olimpa, obezbediti im vreme da se reorganizuju i preoružaju; i najzad, da li bi britanska flota mogla prihvatiti one jugoslovenske snage koje bi odstupale ka jadranskoj obali.

Pošto je preko Soluna 9. marta stigao u britansko poslanstvo u Atini, generalštabni major Perišić je na sednici, koja je počela u 17,00 časova, izložio jugoslovenske zahteve generalu Vilsonu, u prisustvu generala Smita (Smith Artur), generala Vavela (Wavell Sir Archibald P.), nekoliko drugih generala i viših britanskih oficira, generala Papagosa, vrhovnog komandanta grčke vojske, i njegovog načelnika štaba. Posle završetka sednice istoga dana, jugoslovenski delegat generalštabni major Perišić je tek 12. marta pozvan na sednicu istog sastava, samo što je došao i jedan viši oficir britanskog Generalštaba, na kojoj je britanski general za vezu pročitao spremljene i opširne odgovore na postavljena pitanja, koji se uglavnom mogu svesti na sledeće:

- »da će Engleska Imperija učiniti sve što bude bilo moguće da nas pomogne u onako teškoj situaciji;
- da nam po pitanju snabdevanja stoje na raspoloženju svi britanski izviđači za vođenje rata do konačne pobede.

Jedino je kategorički odbijen uslov da britanska flota prihvati naše snage na jadranskoj obali, koje bi se tamo morale povući. Britanski admiral dugo je objašnjavao ovo kategoričko odbijanje svog Admiraštaba, završavajući da oni nemaju mogućnosti da još jedared ponove Denkerk.

Zapisnik je završen jednim odvojenim stavom, u kome se poziva jug. Generalštab da ubrza izvođenje mobilizacije i koncentracije trupa.

Po završenom čitanju odgovora uzeo je reč grčki generalisimus Papagos. On je dugo govorio o raznim strategiskim kombinacijama na Balkanu, koje su se sve svodile na to da se odmah pristupi stvaranju novog Solunskog fronta u severnom delu Grčke.

General Vilson, završavajući konferenciju i gledajući na rastvorenu kartu Balkana pred sobom, ponovo je izrazio želju da odmah mobilizujemo i koncentrišemo, a potom - da se povlačimo na jug, kroz Grčku, pri čemu je nekoliko

puta povukao po karti svoju široku ruku, zahvatajući prostor od Karavanki do Peloponeza»¹⁴⁴

Kompletne zapisnike (dve verzije) sa sednica u Atini 9. i 12. marta izneti su u *Prilogu 7*.

O tim pregovorima načelnik Glavnog generalštaba general Petar Košić kaže:

»General Vilson saopštio je našem delegatu najpre kako on uviđa opravdanost naših zahteva, da na slučaj koji se predviđa, naše trupe budu, na izloženi način, zaštićene i prihvaćene. Zatim, prelazeći na pojedina pitanja, general Vilson je odgovorio da bi se po onome što se traži pod 1) i 2) učinilo što bi bilo moguće, a što se tiče pitanja pod 3) naveo je kako je admiral . . . izjavio da engleska flota ne bi mogla ulaziti u Jadransko more, pa, prema tome, ne bi mogla prihvatiti i transportovati jugoslovenske trupe koje bi odstupile na tamošnju obalu«...

Dalje načelnik Glavnog generalštaba u izveštaju iznosi daje predao francuski tekst ministru vojske i mornarice, a knezu Pavlu engleski tekst zapisnika, i na kraju dodao:

»Iz odgovora generala Vilsona jasno se videlo da mi tada nismo mogli računati na onakvu pomoć od strane engleskih snaga, kakva bi nam bila potrebna.

Izdajući uputstva delegatu pred njegov odlazak u Atinu, pored ostalog, bio sam mu naredio i to da pri putovanju kroz Grčku razgleda da li gdje god ima engleskih trupa. Po povratku on me je izvestio da je video u Atini i Pireju oko dve do tri čete engleske pešadije i da više nigdje nije zapazio engleske trupe. Samo je, kako mi je tada saopštio, na pristaništu »Volos« primetio nešto jaču živost, po čemu bi se moglo zaključiti da se tu priprema neko iskrcavanje ili trupa ili materijala«.

Međutim, u izveštaju delegata o tome se ništa ne govori, ali se zato u njemu veli: »Očekujući da će na osnovu ovog Zapisnika imati odmah da se pristupi izradi projekta zajedničkog operacijskog plana za novi rat na Balkanu, počeka sam nekoliko dana, pa kad sam video da se ništa ne preduzima, otišao sam u kancelariju kod načelnika generalštaba i zapitao ga da li će se produžiti započeta stvar u Atini? On mi je odgovorio nekako neodređeno da će se narediti, da se za sada još počeka itd.»¹⁴⁵

Jedna verzija Zapisnika ovih sednica u izvodu daje se u *Prilogu 7*.

TEŽNJE U BRITANIJE, GRČKE, TURSKE I SOVJETSKOG SAVEZA DA JUGOSLAVIJA NE PRISTUPI TROJNOM PAKTU

Očigledno je da se do 27. marta 1941. godine nije pristupilo nikakvoj obradi zajedničkog operacijskog plana sa Grcima i Britancima i da Atinska konferencija nije donela nikakve konkretne rezultate sem golih obećanja. »Mi ćemo učiniti sve što je u našoj moći« - govorili su britanski predstavnici - izjavio je Dragiša Cvetković posle rata.¹⁴⁶ Međutim, Iđn je ubeđivao jugoslovenskog poslanika u Egiptu Radenovića da se ne sme popustiti Hitlerovim zahtevima. A kad mu je Radenović skrenuo pažnju daje Jugoslavija opkoljena sa svih strana i da je Grci i Britanci ne mogu pomoći, Iđn je odgovorio: »ako Jugoslavija padne mi ćemo je podići«. Očevidno, Čerčil je svim silama nastojao da spreči pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, da bi se pomoću nje uspostavio i održao front na Balkanu protiv sila Osovine. Zato je preko Iđna nastojao da dođe do koalicije balkanskih zemalja Grčke, Turske i Jugoslavije - i savetovao Papagosu da sa 3 - 4 div izije pojača svoje desno krilo, računajući na to da bi Jugosloveni, ako bi napali Italijane u Albaniji, pored lake pobede, mogli doći do ogromnih količina ratnog materijala, koji im je neophodno potreban.

Slažući se u svemu sa Cerčilovim gledištima i težnjama, Idn je ponovo, preko pisama i memoranduma, vršio pritisak na kneza Pavla. Pored toga, britanska vlada je preko Kampbela i predstavnika Forin ofisa T. Sona (Terence Shone) insistirala da se obnove britansko-jugoslovenski i jugoslovensko-turski pregovori, da bi se preduzela zajednička akcija protivu preteče nemačke agresije na Balkan. Međutim, i knez Pavle i predsednik vlade Cvetković su, podržavani od Cincar-Markovića, planski odugovlačili odgovore na sve Idnove predloge, kao i na predloge turske vlade, pošlo su, izgleda, već bili doneli odluku i dali svoj pristanak za pritudanje Trojnom paktu.

Ranije su Cerčil i drugi britanski lideri bili svesni svoje nemoći. »*Ako im ne možemo obećati nikakvu materijalnu pomoć, pisao je Cerčil, možemo im (Jugoslovenima) bar pružiti uveravanje da ćemo se, kao i prošlog puta (24. novembra 1940. godine), postarati da se nepravde koje su im nanesene isprave*«. (Podvukao V. T.). Time je mislio na ispravke granica na račun Italije po uspešnom završetku rata. Da bi ova ponuda bila dovoljno privlačna, potrebno je bilo verovati da će Velika Britanija i njeni saveznici pobediti u ratu. Jasno je bilo da u zimu 1940/41. godine knez Pavle i mnogi drugi Jugosloveni nisu gajili takvo uverenje.

Jugoslavija je »kao poslednji balkanski neutralac, za Cerčila »bila za žrtvovanje«. Smatrao je da bi udar Jugoslavije na italijansku pozadinu u Albaniji pomerila ravnotežu vojnih snaga. On je 10. marta pisao Ruzveltu: »Nijedna zemlja nije nikad imala takvu pogodnost... Ne može se sagledati šta se može desiti za nekoliko nedelja.« On je od Ruzvelta tražio da preko svojih diplomatskih predstavnika u Turskoj, Sovjetskom Savezu, a naročito u Jugoslaviji, složno utiče na ove države.^{146*}

Grčka i turska vlada takođe su tražile od jugoslovenske vlade da zauzme jasnu poziciju. Na to je Cincar - Marković predstavniku Grčke samo rekao da će to pitanje postaviti vladi, a Sumenković je obavestio turskog ministra inostranih poslova da mu jugoslovenska vlada nije dala nikakve instrukcije i istakao da se - suprotno oprečnim, tendencioznim i alarmantnim vestima koje se šire u inostranstvu - »naši kontakti sa nemačkom vladom nastavljaju u prijateljskom duhu da bi se zemlji osigurali nezavisnost, integritet i suverenitet i da izbegne bilo kakvu intervenciju u ratu. »Međutim, italijanski ambasador u Ankari izvestio je Palatu Kidji daje »Turska, koliko je mogla, učestvovala, ali bez mnogo vere u ishod anglo-američkih manevara radi zastrašivanja i privlačenja Jugoslavije.«

U isto vreme Sovjetski Savez, gnevan zbog odluke Bugarske da ponizno prihvati nemačku okupaciju, usredsredio je svoju pažnju na Jugoslaviju da bi onemogućio Hitlerove planove. Njegovo interesovanje »za jedinu preostalu slovensku poziciju« potvrđivali su iznenadan povratak iz Moskve sovjetskog poslanika u Beograd i dolazak u Moskvu u nezvaničnoj formi jedne jugoslovenske misije, na čelu sa pukovnikom Božinom Simićem, koji je izjavio daje stekao »povoljne i ohrabrujuće utiske sa sastanka sa vodećim sovjetskim ličnostima. A nisu bile bez osnova ni pretpostavke da se priprema neka vrsta saveza između Jugoslavije i SSSR-a, naročito u jugoslovenskim vojnim krugovima.¹⁴⁷

U tako složenim uslovima, pritisci sa svih strana povećavali su oklevanje jugoslovenske vlade u pregovorima sa Nemačkom, nastojeći da se izbegne uvlčenje zemlje u rat, pogotovo s obzirom na rezultate Atinske konferencije, u nadi da se situacija može promeniti pre pristupanja Trojnom paktu. Naime, oklevanje za donošenje definitivne odluke za pristupanje Trojnom paktu opet je pod-

staknuto kad su knez Pavle i Glavni generalštab tih dana dobili poruku od vojnog atašea u Berlinu pukovnika Vauhnik »da se Nemačka priprema da napadne Sovjetski Savez vrlo skoro,^{147*} jer je to bila potvrda izjave koju je Hitler ranije dao knezu Pavlu. Na osnovu te poruke moglo se zaključiti da Hitler neće trpeti nikakvo odlaganje, ali je ta vest imala potpuno obrnut efekat - ohrabrila je Jugoslovane da izmišljaju nove izgovore.

Međutim, zvanična štampa pripremala je javnost za nove pregovore sa Nemačkom, nastojeći da se prikaže kako koncept neutralnosti postaje sve više relativan, jer su neutralne zemlje već primorane da preduzimaju i takve akcije koje su ranije bile suprotne politici neutralnosti. Sirene su vesti o novom putovanju Cvetkovića i Cincar-Markovića u Nemačku, navodno ne zato da se pristupi Trojnom paktu nego da se zaključi pakt o prijateljstvu i nenapadanju onakav kakav je Jugoslavija već imala sa Italijom, Mađarskom i Bugarskom. To je očigledno bilo obmanjivanje javnosti. S druge strane, angloamerička propaganda, napuštajući uzdržanost i opreznost, otvoreno je preduzimala sva sredstva za pojačanje agitacije u zemlji protiv pristupanja paktu, usmerenu u prvom redu »prema srpskim vojnim krugovima koji su smatrali da bi se pristupanjem paktu osramotila čast srpskog vojnika«. U isto vreme u krugovima opozicije, koja je imala simpatije za Osovinu, želela se rehabilitacija i povratak na vlast Milana Stojadinovića.¹⁴⁸

*Jugoslovenski poslanik u Londonu je 11. marta izvestio Ministarstvo inostranih poslova da mu je Batler saopštio da je britanska vlada odlučila da pruži Grčkoj obimnu pomoć, onakvu kakvu ona želi, i da se već u Solunu iskrcavaju snage, da se očekuje da Jugoslavija neće popustiti pretnjama Nemačke i da će, ako se ne odupre neminovno doći u položaj Rumunije i Bugarske, daje sada poslednja prilika da Jugoslavija očuva svoju nezavisnost, izbaciti Italiju iz Albanije i nasloni se na Grčki front i britansku pomoć, da Velika Britanija gaji veliko prijateljstvo prema Jugoslaviji, »ali da su g. Cerčil i vlada odlučno rešeni da protiv nemačkog prodiranja zauzmu čvrst stav i da sa tog gledišta vode računa o držanju Jugoslavije«.*¹⁴⁹

*Istoga dana grčki poslanik u Beogradu predao je jugoslovenskoj vladi opisan Ed-memoar, u kojem se, između ostalog, navodi da grčka vlada želi da zna da li, pred opasnošću neizbežnog nemačkog napada, može i učinati na vojnu pomoć Jugoslavije, koja bi mogla biti odlučujuća i poremetiti Nemačke planove, ako bi Nemačke trupe na levom boku imale »masu turske vojske, spremnu za dejstvo;« da izjava jugoslovenskog predsednika vlade od 17. januara 1941. godine da okupacija Soluna (od strane Nemačke ili Italije - V. T.) predstavlja za Jugoslaviju životno pitanje, učvršćuje grčku vladu u uverenju da je Jugoslavija potpuno svesna opasnosti i daje pobedonosnim grčkim otporom protiv Italijana u Albaniji Grčka zaštitila jugoslovenske granice od italijanskog napada, koji bi sigurno usledio daje slomljen grčki otpor. Na kraju se apeluje da Jugoslavija pruži vojnu pomoć Grčkoj, jer obe zemlje imaju zajednički interes da ostanu verne slavnoj prošlosti rešene da žive slobodne.*¹⁵⁰

NOVI PREGOVORI SA NEMAČKOM VLADOM O USLOVIMA ZA PRISTUPANJE TROJNOM PAKTU

Telefonski razgovor između Ribengropa i Herena 11. marta u 12.00 časova tekao je ovako:

»Fon Ribentrop: »Da li ste rekli da je ona stvar oko pomoći (vojne - V. T.) problematična?«

Fon Heren: »On mi je rekao (verovatno Cincar-Marković - V. T.) da će učinili Sto može da sprovede naše argumente, ali sam imao utisak da je iskreno zabrinut da li će doći do pozitivne odluke. Sve sam mu argumente objasnio«.

Fon Ribentrop: »Da li ste mu rekli **da** mi pomoć uopšte ne trebamo?«

Fon Heren: »Rekao sam. Rekao sam još: prema svim predviđanjima ovo pitanje neće biti aktuelno«.

Fon Ribentrop: »Zato što nije realno«.

Fon Heren: »Već i iz geografskih razloga«.

Fon Ribentrop: »Mi smo već gospodi i onda rekli da to neće biti aktuelno«.

Fon Heren: »Da, mora da ostane kod toga da član treći ne bude ni menjan ni ukidan«.

Fon Ribentrop: »To, naravno, mora. To se ne može obostrano ukidati Vi ćete mi dati odgovor«.

Fon Heren: »Telegram je na putu«.

Fon Ribentrop: »Vi možete još da razmislite«.

Fon Heren: »Nisam izričito rekao da se njim (trećim članom - V. T.) nećemo koristiti, rekao sam da neće biti aktuelan. Rekao sam da ono što proizilazi iz njega ne može biti ni promenjeno ni ukinuto!«

Fon Ribentrop: »Zovite me telefonom. To formalno mora tako ostati i onda ćemo još razgovarati«.

Fon Heren: »To još može trajati neko vreme.«¹⁶¹

U telegramu od U. marta u 14,30 časova, fon Heren je javio nemačkom Ministarstvu inostranih poslova da je objasnio Cincar-Markoviću da ni Nemačka ni Italija ne žele da uvuku Jugoslaviju u rat i da shvataju »da bi obaveza Jugoslavije da pruži vojnu pomoć, prirodno, bila problematična po svom praktičnom dejstvu i da se najverovatnije - makar iz geografskih razloga - ovo pitanje uopšte neće pokretati. Međutim, nama je potpuno nemoguće da ukinemo ili ma na koji način izmenimo ovu odredbu Trojnog pakta koja je predmet diskusije. Trojni pakt je jedinstvena struktura sa u osnovi jednakim obavezama za sve članice. Zato je nemoguće dati poseban položaj jednoj od zemalja članica«. (Podvukao V. T.) Zatim se naglašava da je preuzimanje obaveza na osnovu člana 3. nerazdvojno povezano sa zaštitom budućnosti Jugoslavije koja proističe iz pristupanja Trojnom paktu.¹⁵²

U telefonskom razgovoru istog dana u 18,05 časova, prema izveštaju jugoslovenskog Centralnog presbiroa, Ribentrop je javio Herenu da je, posle razgovora sa Firerom, sporazumno doneta formulacija da Nemačka i Italija, s obzirom na vojnu situaciju jugoslovenske vlade, uveravaju da sa svoje strane neće nikako zahtevati vojne usluge. No, ako bi jugoslovenska vlada u ma kom vremenu, smatrajući da je to u njenom sopstvenom interesu, htela, shodno Trojnom paktu, da uzme učešća u vojnim operacijama, onda se ostavlja jugoslovenskoj vladi da za to sačini neophodan vojni sporazum sa silama Trojnog pakta. Zatim je Ribentrop zamolio Herena da preda ovakav tekst »kako ne bi bilo nikakvog nesporazuma i nejasnosti, jer je ona ranija formulacija bila nejasna« i da mu se, posle predaje i završenog posla, hitno javi telefonom.»¹⁵³

Heren je 11. marta u 23,30 časova poslao sledeći telegram Ministarstvu inostranih poslova:

»Mnogobrojne vesti o tobožnjem nemačkom ultimatumu u pitanju pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu izazvale su, zajedno sa obimnim merama mobilizacije, veliko uznemirenje među stanovništvom i pojačale pritisak šovinističkih krugova na vladu. Istovremeno od strane Engleza i Amerikanaca čini se sve da se poveća vladin otpor prema tobožnjem nemačkom pritisku. Tako je, kako sam saznao iz pouzdanog izvora, Ruzveit u ovom smislu uputio lične poruke predsedniku vlade, hrvatskom vođi Mačeku i slovenačkom vođi Kuiovecu. U vojsci takođe raste negodovanje protiv pristupanja Trojnom paktu i ukazuje se da bi ovo okaljalo čast srpskog vojnika . Zatim Heren zaključuje da jugoslovenska vlada može pružiti nezatan otpor ovom pritisku, da je sve veća mogućnost da će izbegavati jasnu odluku da bi izbegla mržnju zbog pristupanja Trojnom paktu ili dobila vreme da to pristupanje pripremi korak po ko-

rak i da je ministar spoljnih poslova izrazio čvrstu nadu »da, bez obzira na to kakva će se odluka doneti, između Nemačke i Jugoslavije neće nikad doći ni do kakvog sukoba«, padaše stiče utisak da je iskreno zabrinut Sto možda »neće biti kadar da progura pozitivnu odluku«.»¹⁵⁴

U telefonskom razgovoru 12. marta u 12,40 časova, Heren je obavestio Ribentropa da je jugoslovenska strana do sada izrazila još sledeće želje:

- da bi tačku I trebalo da istovremeno objave obe strane;
- da bi objavljivanje tačke 2a. zbog unutrašnje situacije, bilo apsolutno potrebno, vrlo hitno i u svakom slučaju takođe istovremeno da objave obe strane;
- da će tačku 2b. koja je danas obeležena kao moguća, jugoslovenska strana ispitati; da se za tačku 2c zbog unutrašnje situacije, izražavala hitna želja da i tu odobrimo objavljivanje«. (Na to je Heren preporučio Ribentropu da se, u interesu brzog svršavanja stvari, hitno izađe ovim željama u susret): i
- da jugoslovenska strana moli da se u tački 3 reči »na jedan slobodan prilaz ka ...« zamene rečima: »na jednu teritorijalnu vezu sa... « (tj. sa Solunom - V. T.), s tim da ostane u najvećoj tajnosti.

Na Ribentropovo pitanje: »Staje sa sednicom vlade?«, Heren je odgovorio da će sednica biti održana čim dobije odgovor na ove tačke.¹⁶⁵

U telegramu od 12. marta u 16,45 časova Heren je izvestio Ministarstvo inostranih poslova da je predao novu formulaciju u vezi sa tačkom 2c tačno onako kako mu je to saopštio Ribentrop u telefonskom razgovoru 11. marta u 18,05 časova, tj. posle konsultacije sa Firerom, s tim što je dodao: »Ovo uveravanje može biti dato u pismenoj formi, ali, razume se, ne bi moglo biti objavljeno«.

Zatim je Heren u ovom telegramu izneo potpuno iste zahteve Cincar-Markovića koje je izneo u telefonskom razgovoru sa Ribentropom istoga dana u 12,40 časova, samo je dodao: »Krunski savet treba da se sastane zbog konačne odluke odmah po prijemu našeg odgovora«.¹⁶⁶

S druge strane, Heren je svom italijanskom kolegi Mameliju izražavao zabrinutost zbog toga što jugoslovenska vlada odugovlači pregovore i poverio mu da se još ne zna da li će pregovori dovesti pre jednom privremenom paklu ili pristupanju Trojnom paktu, i.siu ući tla odugovlačenje pregovora stvara »opasno i nemirno stanje. «(Podvukao V. T.). Međutim, Cincar-Marković, iako je izgledao »veoma izgubljen«, nastojao je da Mameliju ispolji svoj uobičajeni optimizam, ponavljajući više puta svoje uverenje da će se neposredni razgovori sa Nemačkom moći okončati brzo i povoljno. On je smatrao da nemačka vlada stalno obaveštava italijansku vladu o toku pregovora i sa zadovoljstvom se osvrtao na posredne pregovore između Italije i Jugoslavije, tvrdeći da predviđa i da se lično nada da će što pre uslediti i direktni kontakti s italijanskom vladom. On je nastojao da sazna da li su Nemci i u kojoj meri obaveštavali Italijane o svojim pregovorima sa Jugoslavijom, da bi utvrdio kakve su još mogućnosti manevrisanja preostale između sila Osovine. Cutanje Mamelija nije moglo a da ne ostavi utisak na Cincar-Markovića da se u Rimu ništa ili veoma malo zna o toku jugoslovensko-nemačkih pregovora. A na Mamelijevo pitanje: »Zašto je jugoslovenska vlada u takvim uslovima vršila mobilizaciju?«, Cincar-Marković je odgovorio da je to posledica velikih teškoća unutrašnje situacije i potreba da se bude spremno u slučaju nekih iznenađenja«.

Li telegramu od 13. marta Heren je javio Ribentropu¹⁶⁷ daje dobio uveravanja indirektno od predsednika vlade Cvetkovića da on ulaže sve napore da savlada otpor protiv jugoslovenskog pristupanja Trojnom paktu: »On je stavio neke generale pod policijsku prismotru da bi se osigurao od iznenađenja. On je isto tako rešen, ako bude potrebno, da uhapsi vodeće ličnosti iz opozicije«.¹⁶⁸

ČETVRTA SEDMICA KRUNSKOG SAVETA.
ISPITIVANJE MOGUĆNOSTI ZA SKLAPANJE
VOJNOG PAKTA SA SOVJETSKIM SAVEZOM

Na ovoj sednici, koja je održana 13. marta, *ministar inostranih poslova Cincar-Marković* je referisao o odgovoru fon Herena na protivuslove jugoslovenske vlade. U tom odgovoru fon Heren je podvukao da Nemačka ne može objaviti odredbu da se jugoslovenska vojska oslobađa vojnih obaveza, pošto očekuje da će i druge države pristupiti Trojnom paktu i da će se od njih zahtevati vojna pomoć ako bi se rat proširio. Naime, ako bi se objavilo da je Jugoslavija oslobođena vojnih obaveza, te druge države bi s pravom tražile da se i one oslobode tih obaveza. Bilo je očigledno da je Ribentrop odlučno zahtevao da fon Heren ne popušta Beogradu.

Posle kraće diskusije prihvaćeno je rešenje da klauzula o vojnoj pomoći i o ustupanju Soluna ostane tajna, a Cincar-Marković je dobio nalog da sa fon Herenom izradi sve potrebne protokole i da ih podnese na predlog i konačno odobrenje. Cvetković je izjavio da je stekao utisak da Hitler nema ništa protiv toga da Jugoslavija odmah posedne Solun sa koridorom širokim 30 km.¹⁵⁹

U toku sednice, *namesnik Radenko Stanković* je postavio pitanje Cvetkoviću da li je cela vlada saglasna da se pristupi Trojnom paktu. Na to je Cvetković odgovorio da jedino nisu saglasni Mihailo Konstantinović, Srđan Budisavljević i Branko Cubrilović.¹⁶⁰

Prema zaključcima ove sednice, Cincar-Marković i Pešić su utanačili da bi od nemačke vlade trebalo zahtevati: poštovanje suvereniteta, teritorijalnog integriteta i nepovredivost granica jugoslovenske teritorije za vreme rata i uzdržavanje od zahtevanja vojne pomoći u korist Nemačke i Italije. Nemačka vlada je prihvatila ove uslove i saglasila se sa zahtevom u pogledu jugoslovenskih prava u Solunu. Ovom prilikom Krunski savet je, na čelu sa knezom Pavlom, uporno insistirao da se o ovome ne obaveštavaju ni ostali članovi vlade, ni opozicija i da se odluka o pristupanju Trojnom paktu ne iznosi van najužeg kruga. (Podvukao V. T.).

Kao što se vidi, knez Pavle, Cvetković i Maček su nastojali da sve razgovore, savetovanja i odluke o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu zadrže u najvećoj tajnosti ne samo od naroda i vođa opozicije, već i od nekih članova vlade koji su se tome uporno protivili.

Posle ove kratke sednice, *na kojoj je Krunski savet, u stvari konačno doneo odluku za pristupanje Trojnom paktu* (podvukao V. T.), Maček, Kulovec, Pešić i Cincar-Marković su se radovali, osećajući čak izvesno olakšanje i zadovoljstvo, naročito zbog prihvatanja zahteva u pogledu Soluna. S druge strane, pokušaji Gavrilovića i Tupanjanina da se potraži pomoć od Moskve nisu urodili plodom, pošto se Krunski savet potpuno orijentisao u pravcu Osovine. Time je stvar propala krivicom jugoslovenske vlade.

Cincar-Marković je 13. marta poslao jugoslovenskom poslaniku u Moskvi Gavriloviću sledeći telegram:

»Predsednik vlade preko Tupanjanina dobio Vašu poruku da Vam ie od Predsednika vlade potrebno ovlašćenje da možete sondirati teren za sklapanje sovjetsko-jugoslovenskog vojnog saveza Objasnite mi šta je u stvari, jer takvu sugestiju od Vas, kao Vaše mišljenje, nismo dobili. Isto lako molim odgovorite kojim ste putem ovu sugestiju dostavili Tupanjaninu«.

A Ministarstvo inostranih poslova mu je 15. marta uputilo telegram:

»Molim uputite hitno Božina Sirnici' (član jugoslovenske vojne misije u Moskvi - V.T.) za Beograd radi referisanja«. ¹⁶¹

Jugoslovenski poslanik u Londo u, u telegramu od 14. marta, obavestio je Ministarstvo inostranih poslova da u Forin ofisu smatraju da jugoslovenska vlada nije donela nikakvu odluku o promeni svog dosadašnjeg stava, ali da će biti teško da se taj stav i dalje dugo održi zbog pritiska Nemačke, da Velika Britanija ne želi da vrši nikakav pritisak na Jugoslaviju, ali da pridaje punu važnost pitanju otpora prema daljem nemačkom nadiranjju i da su štampi date instrukcije da se drži »rezervisano i ne otežava delikatan položaj Jugoslavije«. ¹⁶²

Istoga dana u 24,00 časova Cincar-Marković je telegramom obavestio jugoslovenskog poslanika u Londonu Subotića, isključivo radi njegove lične informacije, da se kontakt sa nemačkom vladom nastavlja uvek u prijateljskom duhu, da se nastoji da se zemlji obezbede nezavisnost, integritet i suverenitet i otkloni ma kakvo mešanje u rat i da se sa velikom pažnjom prati razvoj događaja na jugu Balkana. ¹⁶³

Interesantno je da je *šef nemačke Policije bezbednosti*, u svom aktu od 14. marta, obavestio nemačko Ministarstvo inostranih poslova da Cvetković nastoji da obrazuje koncentracionu vladu, da je ponudio profesoru Mirku Košiću, članu Glavnog odbora Radikalne stranke, najpre položaj ministra saobraćaja, a zatim ministra finansija i da je on odbio oba položaja, pod izgovorom da se mora konsultovati sa predsednikom stranke Acom Stanojevićem. Šef policije je dalje naveo da veruje da je Cvetković namerno tako govorio zato što je Košić anglofil i da su Cvetkovićeve argumenti u razgovoru sa Košićem navodno doslovno isti kao oni u izveštaju jugoslovenskog Glavnog generalštaba koji je poslat knezu Pavlu i Cvetkoviću, tj. da se došlo do zaključka da će anglo-saksonske sile ipak na kraju pobediti i da Jugoslavija mora biti pripravna da se pojavi kao odlučujući faktor u konačnom obračunu, kao i to daje Cvetković rekao Košiću da »Italijani moraju biti izbačeni iz Albanije, da bi tamo Englezi stvorili baze«. ¹⁶⁴

Međutim, Košić objašnjava takvo Cvetkovićevo držanje time što je pretpostavljao da je Glavni odbor Radikalne stranke orijentisan prema Velikoj Britaniji i da je to najbolji način da ga uvede u vladu i da je Cvetković grešio, jer je i sam Košić, posle sloma Francuske, išao kod fon Herena da mu objasni da Glavni odbor Radikalne stranke nije na liniji Velike Britanije.

ODGOVOR NEMAČKE VLADE NA JUGOSLOVENSKE ZAHTEVE

Nemačko Ministarstvo inostranih poslova je 14. marta, preko poslanika Herena, dalo sledeći odgovor jugoslovenskoj vladi na njene zahteve od 12. marta. Zbog značaja njegove autentične i interesantne sadržine iznosi se u celini. On glasi:

-Molim Vas da kažete jugoslovenskom ministru inostranih poslova sledeće:

Mi smo verovali da smo Jugoslaviji već toliko izašli u susret da bismo olakšali njeno ristupanje Trojnom paktu, da nismo očekivali da će jugoslovenska vlada j>odnositi nove zahteve. Međutim, pošto je Vama u toku razgovora od 12. III ministar inostranih poslova izneo još nekoliko zahteva, zatraživši da se na njih odgovori pre zasedanja Kruskog saveta, smatrate se ovlašćenim da izložite stav vlade Rajha o pojedinim tačkama saopštenja na sledeći način:

1) Slažemo se da nemačko-italijansko obećanje o poštovanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta Jugoslavije objavimo istovremeno i Jugoslaviji i mi. Bilo bi najbolje ako bi se ovo objavilo na dan pristupanja Jugoslavije Paklu, i to publikovanjem odgovarajućih nola dveju sila Osovine.

2) Sto se tiče objavljivanja obećanja da vlade sila Osovine neće tražiti od Jugoslavije da za vreme rata dopusti prolaz ili transport trupa kroz jugoslovensku teritoriju, postoji kod nas prigovor da ostalim partnerima Trojnog pakta nije dato takvo obećanje. Sem loga, ovo bi lako moglo izazvati nepoželjna pozivanja u slučaju kasnijih pristupanja. Pa ipak uzevši u obzir poseban značaj koji jugoslovenska vlada pridaje takvom objavljivanju i da bi joj položaj bio olakšan, voljni smo da izademo u susret njenim željama utoliko što ćemo joj prepuštiti da ovo obećanje, koje smo spremni da damo u noti koja ne treba da se objavljuje, iskoristi u obliku saopštenja za jugoslovensku štampu o čemu ćemo se dogovoriti.

3) Nemamo ništa protiv loga da jugoslovenska štampa objavi da pristupanje ne obavezuje Jugoslaviju da učestvuje u grčkom sukobu, pošto to automatski proizilazi iz opštepoznalog teksta Trojnog pakta.

4) Ni pod kakvim okolnostima ne možemo pristati na obijavljivanje garancije koju smo ponudili da nećemo postavljati nikakav zahtev za vojnu pomoć od Jugoslavije i da ćemo jugoslovenskoj vladi prepustiti da sklopi potrebne sporazume sa silama Trojnog pakta, ako ma kada bude smatrala da je učešće u vojnim operacijama sa Trojnom pakta u njenom sopstvenom interesu. Nadamo se da ste i Vi sa svoje strane, ovo izjavili. Mi možemo jedino da, istovremeno sa okončanjem protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, uputimo jugoslovenskoj vladi strogo poverljivu notu koja će sadržavati našu garanciju i obećanje o teritorijalnoj vezi Jugoslavije sa Jegejskim morem preko Soluna.

5) Da bi se jugoslovenski ministar inostranih poslova lišio svake mogućnosti da na ovo stavi prigovor, molim da mu izjavite sledeće:

Ako se razmotre razlozi za objavljivanje naše garancije, kako želi jugoslovenska vlada, i razlozi protiv objavljivanja, postaje jasno da uopšte ne postoji nikakav spoljopolitički interes za to, već isključivo razlozi unutrašnje politike jugoslovenske vlade. Međutim, čim se ovo pitanje razmotri sa gledišta međunarodne politike, ne može biti ni najmanje sumnje da ne samo ovo ili ono gledište, već prosio naprosto sve govori *protiv* takvog objavljivanja. Jer

a) Samo po sebi je sasvim neuobičajeno, i moglo bi se objasniti jedino našom krajnjom predusrelljivošću što smo istovremeno sa zaključenjem jednog važnog ugovora voljni da našem partneru Jugoslaviji damo garanciju da nećemo od nje zahtevati da ispuni jednu bitnu ugovornu obavezu. Ako bi, pored toga, ovo bilo i javno saopšteno, to bi izazvalo zlonamerne komentare o sadržani ugovora, u tom smislu da ugovor nije ništa drugo do obična podvala i da, u stvari, ne vredi ništa.

b) Ako pristupanje Trojnom paktu znači pristupanje kolektivnom ugovoru, onda bi se teško mogli dopustiti posebni izuzeci prema jednom jedinom partneru, jer bi ovo, razume se, navelo druge partnere da postavljaju pitanje zašto se ovi posebni izuzeci ne bi primenili na njih. Uz to, mi takođe moramo imati na umu da i druge zemlje žele da pristupe Trojnom paktu. Ako bi obećanje dalo Jugoslaviji bilo objavljeno, jasno je da bi se sve zemlje koje budu ubuduće pristupale Paktu pozivale na ovo i tako istupale sa zahtevima o izuzecima. Tako bi se čitava struktura Pakta mogla razvodniti.

c) Zaključenje Trojnog pakta i pristupanje drugih zemalja predstavljaju povezanu akciju sa visokim političkim ciljem. Pakt je izraz napora tri velike sile, usmerenih konačnom cilju - svetskom miru, a istovremeno mora da spreči druge države, koje bi mogle pasii u iskušenje da se stupanjem u rat suprotstave ovim naporima. Prirodno je da hi jedan politički instrument ove vrste postao tupo oružje, ako bi sile, na koje on treba da ima pomenuto dejstvo, mogle ukazati da prema objavljenim tekstovima svako mešanje u rat, koje bi one mogle preduzeti, ne bi naišlo na otpor zemalja koje su pristupile Paktu.

Ovi razlozi su lako jasni i ubedljivi da ni jugoslovenska vlada neće moći da zahtevon oči pred njima. Ako ona i dalje insistira na objavljivanju naše garancije, onda bismo mogli mi ovo objasniti samo time što su očigledno protivstruje unutrašnje-političke prirode u Jugoslaviji jače nego što smo mislili. U tom slučaju morali bismo čak da se pitamo da li pod takvim okolnostima postoje uslovi za pristupanje Jugoslavije kao partnera Trojnom paktu, međum, mi zasad ne želimo da se upuštamo u razmatranje takvih pitanja, već pretpostavljamo da su vaši argumenti uhedili ministra inostranih poslova u neodrživost njegovog zahteva o objavljivanju garancije.

6) U pogledu zahteva da se obećanje u vezi sa Solunom formuliše tako da prilikom određivanja novih granica na Balkanu treba voditi računa o interesu Jugoslavije za teritorijalnu vezu sa Jegejskim morem preko Soluna, mi smo voljni da usvojimo predlog jugoslovenskog ministra inostranih poslova.

Na vašu primedbu da se jugoslovenska vlada slaže da se ovo obećanje sačuva u najsirovijoj tajnosti, želeo bih da kažem da je sama jugoslovenska vlada najviše zainteresovana da se ono zadrži u tajnosti.

Molim vas saopštite gornja izlaganja ministru inostranih poslova na prijateljski, ali odlučan način i ne ostavite ga u sumnji da je sada na jugoslovenskoj vladi da donese odluku da li želi ili ne da pristupi Trojnom paktu na predloženoj bazi. Možete takođe reći ministru inostranih poslova u moje ime da smo mu izišli u susret koliko god smo mogli. Uostalom, pretpostavljam da Jugoslavija, s obzirom na budućnost, neće propustiti ovu jedinstvenu priliku da obezbedi svoj suverenitet i integritet i da ispuni svoju davnašnju želju za izlazak na Jegejsko more, a da pri tom ona sama ne mora da snosi nikakve žrtve. Na kraju molim da kažete ministru inostranih poslova da ćemo posle zauzimanja jugoslovenskog stava još morati da dodemo u dodir sa italijanskom i japanskom vladom da bismo dobili i njihovu saglasnost.

Javite telegrafski o izvršenju.

Ribentrop«¹⁸⁵

*Fon Heren je istog dana, 14. marta, u 22,30 časova telegramom obavestio Ribentropa da je, u vezi sa objašnjenjem nemačke vlade od istog dana na zahteve jugoslovenske vlade, izvršio zadatak, naime, da se trudio da sa primljenim argumentima uveri Cincar-Markovića na najubedljiviji i najpotpuniji način da je sasvim isključeno da se objavi obećanje u vezi sa vojnom pomoći, daje tom prilikom stekao utisak daje uspeo u tome, jer gaje Cincar-Marković zamolio da ministru inostranih poslova Rajha izrazi njegovu »ličnu zahvalnost za jasno iznošenje nužnih razloga nemačkog gledišta o ovom pitanju«, da potpuno shvata to gledište i da će se založiti za njega, da je primio k znanju sva »ostala moja izlaganja bez prigovora« i da se »veoma radovao što pristajemo da izvršimo tražene izmene u obećanju u vezi sa Solunom«.*¹⁶⁶

U opširnom odgovoru na telegram Cincar-Markovića od 13. marta Gavrilović je iz Moskve 14. marta naveo:

1) da sovjetska vlada može odbiti njegovo sondiranje ako mu jugoslovenska vlada za to da ovlašćenje, da bi »u tom slučaju naša vlada bila potpuno opravdana pred našim narodom čije su Vam simpatije za Rusiju poznate, bez obzira na režim u njoj«. On smatra da treba pokušati tako da u datom momentu »možemo javno reći da smo mi hteli, a da Sovjetska Rusija nije htela ili nije smela«;

2) da sovjetska vlada može primiti (sondiranje? - V. T.), »a posle postavljati razne uslove i razvlačiti«;

3) da može prihvatiti ozbiljno tako da »u tom slučaju mi nismo sami prema Nemačkoj u Evropi, a stvar je Sovjetske Rusije kako će ona to objasniti Nemačkoj... Nemačka ne bi javno ustala protiv toga, jer bi to značilo raskid sa Sovjetskom Rusijom, a ako sa njom raskine, bice slabija i prema nama ... Sve ovo važi ako smo sad tako pritisnuti od strane Nemačke da ne možemo više čekati, ni manevrisati, a ne želi se ulaziti u osovinu Rim-Berlin.« Zatim je Gavrilović nagovestio da »u sovjetskim vojnim krugovima, vojsci, pa i u partiji, raste nezadovoljstvo prema dosadašnjoj pronemačkoj politici« i da je jedan pukovnik u svom predavanju »rekao da se već sad može reći daje Nemačka izgubila rat i da se njihova (sovjetska-V. T.) politika mora ravnati prema tome. Već se može čuti i najotvorenija kritika sadašnje politike«. Gavrilović je završio ovako: »lako se sve ovo ne sme preuveličavati, pomenuto sondiranje služilo bi kao probni kamen«.

¹⁶⁷

Tek 12. marta izaslanik Glavnog generalštaba, major Perišić je pozvan u britansko poslanstvo, gde mu je saopšteno da će V. Britanija učiniti sve da po-

mogne Jugoslaviju; da Jugoslaviji stoje na raspolaganju svi britanski izvori snabdevanja, ali da britanska flota ne bi mogla prihvatiti jugoslovenske snage na jadranskoj obali, i da se jugoslovenski Generalštab poziva da ubrza izvođenje mobilizacije i koncentracije. Zatim je general Papagos govorio o raznim strategijskim kombinacijama na Balkanu, koje su se svodile na to da treba pristupiti obrazovanju novog solunskog fronta u severnom delu Grčke. General Vilson je naglasio potrebu da jugoslovenska vojska odmah izvrši mobilizaciju i koncentraciju. Savetovano je da jugoslovenske snage preduzmu ofanzivu u Albaniji i postignu brze odluke i na taj način dođu do ogromne količine ratnog materijala.¹⁸⁸

Zapisnik o ovim razgovorima Perišić je 15. marta izjutra predao ministru vojske generalu Petru Pešiću, u prisustvu načelnika Generalštaba generala Petra Košića. Međutim, ni u Generalštabu, ni u Ministarstvu vojske se u tom smislu nije ništa radilo. Stiče se utisak da su se knez Pavie, ministar vojske general Pešić i načelnik Generalštaba general Košić već bili odlučili da prihvate Trojni pakt. Pored toga, sumnja u britansku pomoć bila je velika, a vladalo je i mišljenje da ta pomoć neće i ne može stići na vreme.¹⁶⁹

Cerčil je obavešten o rezultatima Donovenove posete Beogradu, naime o tome kako je američki poslanik ustanovio da u Beogradu vlada strah od Nemačke, da ministri i vodeći političari ne smeju da kažu svoje gledište i da jedini izuzetak čini general Simović, kao predstavnik onog dela oficirskog sastava koji je protiv nemačkog prodiranja na Balkan i protiv neodlučnosti jugoslovenske vlade.¹⁷⁰ Prilikom ove posete, Donoven je obećao finansijsku i materijalnu pomoć Jugoslaviji.

Sredinom marta, kada je kod jugoslovenske vlade već bila sazrela odluka o pristupanju Trojnom paktu, odlučeno je da se jugoslovenska imovina u SAD prenese u neku drugu, neutralnu zemlju, gde neće biti izvršena blokada novca kad Jugoslavija pride silama Osovine. U vezi s tim, posle naloga jugoslovenske vlade od 14. marta 1941. da se jedan deo njenog depozita u vrednosti od 10 miliona dolara u zlatu prenese iz njujorške Federalne banke u braziljansku banku, predsednik Ruzvelt je, preko jugoslovenskog poslanika Fotića, uputio jugoslovenskoj vladi sledeće saopštenje:

»Jugoslovensko zlato ne može biti na sigurnijem mestu od Federalne banke. Predsednik pruža svoju ličnu garanciju da će ovo zlato biti upotrebljeno samo za potrebe Jugoslavije i njenih naroda«.¹⁷¹

Nemački poslanik fon Heren je 15. marta u 21,40 časova izvestio Berlin da je preporučio jugoslovenskoj vladi da se na konferenciji za štampu dadu odgovarajuće izjave, s obzirom na to što je beogradska javnost, zahvaljujući neprijateljskoj propagandi, stekla pogrešan sud o pravim uzrocima nerešenih nemačko-jugoslovenskih pregovora i zahvaćena izvesnom psihozom zbog toga što je ugrožavanja najviših interesa, kao i same države, i da se i idućih dana ponavljaju umirujuće izjave, jer se situacija neće konačno razbistriti, tako da bi opet mogla izazvati uznemirenje. On naglašava da bi pri tome trebalo isticati »ne samo nepromenjene prijateljske odnose, nego i lojalne namere Rajha prema Jugoslaviji, koji vodi računa o čuvanju jugoslovenskih interesa«.¹⁷² A pet minuta kasnije javio je da je od dve vodeće ličnosti bliske vladi doznao da su nadležni organi »danas dali uputstva jugoslovenskoj štampi da početkom sledeće nedelje otpočnu pripremanje javnog mnjenja za uključivanje Jugoslavije u novi evropski poredak«.¹⁷³

Italijanski poslanik u Beogradu Mameli javio je 15. marta Rimu kako se, tobože, u Jugoslaviji »vojne mere sprovode sa nesmanjenim ritmom«, a sekretar italijanske ambasade u Berlinu je istog dana dobio hitno telefonom iz Rima saopštenje: »Jugoslaveni se pripremaju da napadnu Italiju. Nemamo dovoljno snaga za otpor. Tražimo neposrednu nemačku akciju.«¹⁷⁴

Da bi nastavio taktiku odlaganja, knez Pavle je pokušao da iskoristi zabrinutost Italije, zbog navodne mobilizacije it Jugoslanji i njenog napada na Italiju za novu akciju kod Musolinija, tim pre što su prema nekim vestima Italijani tražili da se prekinu jugoslovensko-nemački odnosi (takvu informaciju dobio je podsekretar Ministarstva inostranih poslova Smiljanić od rumunskog poslanika u Beogradu), jer nisu željeli da prihvate privilegovani položaj Jugoslavije u odnosu na ostale balkanske zemlje. Zato je advokat Stakić 16. marta zamolio Mamelija da hitno upozna Anfusa da, po mišljenju ministra dvora Antića, nikakav pakt sa Nemačkom ne može dati nikakvu spokojnost Jugoslaviji ako njeni odnosi sa Italijom nisu jasni i učvršćeni. Stakić je dalje izneo daje pre tri dana razmatrana mogućnost da predsednik vlade i ministar spoljnih poslova krenu avionom za Rim, ali se od toga odustalo iz bojazni od Nemačke, jer bi mogla shvatiti da jugoslovenska vlada vodi zakulisnu igru. U svakom slučaju, zbog te dileme zakasnio je odlazak u Berlin, ali je »predviđen za iduću sredu«. Zatim je pitao Mamelija šta u takvoj situaciji može sugerisati jugoslovenskoj vladi, izražavajući spremnost da odmah otputuje u Rim. Mameli mu je samo odgovorio da će neposredno preneti Rimu »ovo saopštenje«, ali da neće govoriti o jugoslovensko-nemačkim pregovorima.^{174a}

Anfuso je 16. marta saopštio Berlinu Stakićevu izjavu i dodao da Duće ima nameru da pošalje telegram Mameliju da saopšti knezu Pavlu: 1) da je italijanska vlada spremna da da sve garancije koje želi u pogledu osiguranja »na koje aludira Stakić; 2) italijanska vlada je spremna da učvrsti italijansko-jugoslovenske odnose pojačanjem italijansko-jugoslovenskog pakta koji traje već četiri godine; 3) da bi povezivanje pakta iz 1937. godine sa Trojnim paktom značilo za Jugoslaviju najbolju političku garanciju u ovom trenutku«.

Anfuso je zamolio otpravnika poslova u Berlinu da ispita »da li ovakva poruka može biti od koristi akciji i prgovorima koje vlada Rajha vodi u Beogradu. O tome je obavestio i nemačkog otpravnika poslova u Rimu, ističući da »Musolini pridaje veliki značaj da bude informisan o sadašnjem stanju nemačko-jugoslovenskih pregovora«.¹⁷⁵

Is.oga dana agencija DNB je saopštila da su na zahtev jugoslovenskog ministri vojske i mornarice stavljeni na raspolaganje generali Jovan Naumović, Aleksandar Danković, Petar Aratović (Aračić - V. T.) i Svetozar Hadžić, radi likvidacije nepoželjnih elemenata koji gaje antipatije prema Osovini Rim-Berlin. Prema izjavi bugarskog ministra inostranih poslova italijanskom predstavniku, Naumović je poznat u Bugarskoj kao ličnost sa antibugarskim tendencijama, a stari načelnik Obaveštajne uprave Glavnog generalštaba Petar Aračić kao eksponent zapadnih demokratija.¹⁷⁶

Interesantno je daje Milan Stojadinović tog istog dana, 16. marta, iz svog prebivališta u Ilidži kod Sarajeva, prebačen i sproveden u Solun, gde je 19. marta predat britanskom vojnom atašeu u Grčkoj radi ukrcavanja na jedan brod i prebacivanje na ostrvo Mauricijus.¹⁷⁷

Jugoslovenski poslanik u Londonu Subotić javio je Ministarstvu inostranih poslova da gaje sovjetski ambasador Majski obavestio daje 15. marta u Forin

ofisu razgovarao o Jugoslaviji, da su mu rekli da, prema informacijama kojima raspolažu, Jugoslavija nije voljna da sklopi bilo kakav sporazum sa Nemačkom koji bi omogućio ulaz ili prolaz nemačke vojske kroz jugoslavensku teritoriju i da svi zvanični faktori i narod stoje na toj liniji.¹⁷⁸

Fon Heren je telegramom od 17. marta u 16,00 časova obavestio Ministarstvo inostranih poslova da ga je pozvao Cincar-Marković i da mu je saopštio da se »Krunski savet u principu odlučio za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu«, s tim da je dao uputstva da odgovori na pojedine tačke nemačkog odgovora od 14. marta, i to da Krunski savet:

- u pogledu tačke 1 (poštovanje suvereniteta i integriteta) smatra da je neophodno da se odgovarajuće note objave kao dodatak br. 1 protokolu o pristupanju;

- u pogledu tačke 2 (prolaz ili transport kroz zemlju) smatra da je izvanredno važno, s obzirom na ovdašnju unutrašnju situaciju, da se predloženo saopštenje objavi u jugoslovenskoj štampi istovremeno sa pristupanjem, i to u obliku kominikea. Zbog ovoga bi se morao unapred postići sporazum o sadržini i predlaže sledeći tekst:

»Jugoslovenska vlada je mogla da se ubedi u toku diskusija koje su prethodile pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu da, usled postojeće vojne situacije, vlade sila Osovine neće tražiti od Jugoslavije da dopusti prolaz ili transport trupa kroz jugoslovensku nacionalnu teritoriju«;

- u pogledu tačke 3 (grčki sukob) nema primedbi;

- u pogledu tačke 4 (vojna pomoć) usvaja formu jemstva koju mi želimo (strogo tajna nota), ali je mišljenja da jemstvo u pogledu vojne pomoći i jemstvo u pogledu Soluna treba dati u dve posebne note, pošto su posredi dva pitanja koja nemaju međusobne veze; i

- u pogledu tačke 5 (Solun) Krunski savet veruje da tekst obećanja koji je poslednji put predložio Cincar-Marković može ipak izazvati sumnje o tumačenju, i zbog toga pridaje značaj ispravci teksta obećanja u smislu da prilikom novog određivanja granica na Balkanu treba voditi računa o interesima Jugoslavije za teritorijalnu vezu sa Jegejskim morem proširenjem njenog suvereniteta na grad i luku Solun. (Sve podvukao V. T.).

Na kraju, Heren je saopštio da mu je Cincar-Marković u zaključku rekao »da očekuje dalje vesti od nas o vremenu i mestu potpisivanja protokola o pristupanju«.¹⁷⁹

Nemački državni sekretar Vajcseker je istog dana (17. marta) obavestio Ministarstvo inostranih poslova da je primio mađarskog poslanika Stojajia (Stovav) na njegov zahtev i daje, prema instrukcijama svoje vlade, tražio da se obrati pažnja na to da se mađarski revizionistički zahtevi u odnosu na Jugoslaviju ne odbace ako Jugoslavija pristupi Trojnom paktu. »On je pošao od toga da smo mi spremni da Jugoslovenima damo garantije za njihovu sadašnju teritoriju. Naravno, mi smo stvarno samo izjavili u Beogradu da želimo »da poštujemo suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije«. (Prema ovom komentaru državnog sekretara ispada da postoji samo želja za poštovanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta, ali ne i obaveza, što bi verovatno bilo tačno i da nije došlo do državnog udara 27. marta - V. T.). Vajcseker je na kraju rekao da ovu stvar predaje Ministarstvu inostranih poslova, jer se uzdržao da Stojajiu daje tačnije saopštenje o stanju pregovora.«¹⁸⁰

Nemački ambasador u Rimu Makenzen je takođe 17. marta obavestio Ministarstvo inostranih poslova da je iz razgovora sa Anfusom »stekao utisak da bi

Duće pridavao veliki značaj detaljnijim obaveštavanjima o stanju nemačko-jugoslovenskih pregovora, ali da ne želi da preduzima zvanične korake u Berlinu, ma da se stiče utisak da bi obaveštenja o tim pregovorima primio sa naročitom zahvalnošću.¹⁸¹ A *italijanski otpravnik poslova Kosmeli je preneo nemačkom državnom sekretaru Vajcsekeru* Dućeovu nameru da preko Mamelija saopšti knezu Pavlu svoje mišljenje u tri tačke, ali je Vajcseker. pre no što ju je preneo Ribentropu, hteo da razjasni da li tačke 2 i 3 (koje je Musolini formulisao i koje su već iznete - V. T.) treba tumačiti u smislu pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu ili u smislu produbljivanja i učvršćenja italijansko-jugoslovenskog pakta iz 1937. godine, koji bi se eventualno uskladio s Trojnim paktom. Kosmeli je smatrao da je takvo tumačenje u skladu sa opštim smislom obostranog obaveštavanja, pa je tražio da dobije hitan odgovor o pregovorima između Rima i Beograda.

Međutim, nemački zvanični krugovi postali su još rezervisaniji nego što su bili u odnosu na korake za koje se Musolini spremao da čini kod kneza Pavla. Oni su se isto tako pokazivali prema Mađarima i Bugarima, iako sa najvećom pažnjom prate jugoslovensko-nemačke pregovore zbog bojazni da će ti pregovori dovesti do obaveza sila Osovine da garantuju jugoslovenske granice, čiju reviziju oni priželjkuju. S druge strane, nemački zvanični krugovi izražavaju izvesnu ljutnju i negodovanje zbog preteranog odugovlačenja, kolebanja i pravnih teškoća koje Jugoslavija iznosi prilikom određivanja svojih odnosa sa Osovinom, mada ne gube svoj preovlađujući optimizam u pogledu pozitivnog okončanja pregovora.¹⁸²

PETA SEDNICA KRUNSKOG SAVETA.
NEMAČKI PREDLOG TEKSTOVA I NOTA UZ
PROTOKOL O PRISTUPANJU JUGOSLAVIJE TRAJNOM PAKTU.
PRVI ULTIMATUM JUGOSLOVENSKOJ VLADI

Ova sednica održana je 17. marta. Zbog nedostatka jugoslovenskih izvora, to se može konstatovati na osnovu već citiranog Herenovog telegrama, upućenog nemačkom Ministarstvu inostranih poslova 17. marta u 16.00 časova, kao i iz telegrama kojeg je Ribentrop uputio 18. marta u 02. časa i 35 minuta svom ambasadoru u Italiji. (To tvrdi i Breccija u n. d. na str. 535).

U Ribentropovom telegramu se u tački I. između ostalog, kaže da je dosadašnja diskusija sa jugoslovenskom vladom dovela do rezultata tako da je Krunski savet 17. marta doneo odluku da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu i da nemačka vlada namerava da se predloži jugoslovenskoj vladi 23. mart kao dan pristupanja, a Beč kao mesto potpisivanja. (Podvukao V. T.).

Cim se dobije pristanak jugoslovenske vlade, nemačka vlada će se obratiti sa odgovarajućim pozivom italijanskom ministru inostranih poslova. Zbog značaja daljeg teksta iznosi se delom doslovno.

«. II - Predlažemo sledeće tekstove za note koje će se uručiti jugoslovenskoj vladi na dan pristupanja, pod pretpostavkom da na njih da saglasnost italijanska vlada:

I/ Sota o teritorijalnom integritetu

»I¹ ime i po instrukcijama nemačke vlade čast mi je saopštiti sledeće vašoj ekselenciji: Prilikom današnjeg pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu nemačka vlada potvrđuje svoju odluku da za sva vremena poštuje suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije. Pri-
mite, itd«.

Ova nota treba da se objavi istovremeno sa pristupanjem.

2) *Nota o prolazu ili transportu trupa kroz zemlju.*

»U vezi sa diskusijama koje su vođene prilikom današnjeg pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, čast mi je ovim potvrditi Vašoj Ekselenciji u ime vlade Rajha sporazum između vlada sila Osovine i kraljevske jugoslovenske vlade da se za vreme rata vlade sila Osovine neće obraćati Jugoslaviji sa zahlevom da ona dopusti prolaz ili transport trupa kroz jugoslovensku teritoriju.

Primite, itd«.

Ova nota se neće objavljivati, ali mi smo dali pristanak da istovremeno sa pristupanjem jugoslovenska vlada objavi u svojoj štampi kominike sa sledećim tekstom:

»Jugoslovenska vlada je mogla da se uveri u toku diskusija koje su prethodile pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu da se usled postojeće vojne situacije vlade sila Osovine neće obraćati Jugoslaviji sa zahtevom da ona dopusti prolaz ili transport trupa kroz jugoslovensku teritoriju- (Formulacija »da se usled postojeće vojne situacije vlade sila Osovine neće obraćati«... jasno pokazuje da postoji mogućnost da će se obraćati kad se promeni vojna situacija - V I.)

3) *Tajna nota o vojnoj pomoći.*

»U vezi sa diskusijama koje su vođene povodom današnjeg pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu čast mi je ovim potvrditi Vašoj Ekselenciji u ime vlade Rajha sporazum između vlada sila Osovine i kraljevske jugoslovenske vlade o sledećem:

Nemačka i Italija, imajući u vidu vojnu situaciju, uveravaju jugoslovensku vladu da neće same od sebe upućivati nikakav zahtev za vojnu pomoć. Ako jugoslovenska vlada u ma koje vreme bude smatrala daje u njenom interesu da uzme učešće u vojnim operacijama sila Trojnog pakta, biće ostavljeno jugoslovenskoj vladi da o ovome zaključi potrebne vojne sporazume sa silama Trojnog pakta. (I ova formulacija pruža mogućnost traženja vojne pomoći - V.T.).

Sa molbom da gornja saopštenja tretirate kao strogo poverljiva i da ih objavljujete samo po sporazumu sa vladama sila Osovine, koristim se ovom prilikom da, itd«.

4) *Tajna nota o Solumu.* (Prvi i poslednji pasus identični su sa pasusima pod 3). Srednji pasus glasi:

»Prilikom novog određivanja granica na Balkanu biće uzeti u obzir interesi Jugoslavije za teritorijalnu vezu sa Jegejskim morem proširenjem njenog suvereniteta na grad i luku Solun«.

Kraj tekstova nota.

I pogledu poslednje dve note sa jugoslovenskom vladom je postignut sporazum o najstrožoj tajnosti. U notama potvrde jugoslovenska vlada će izjaviti da će ova saopštenja tretirati kao strogo tajna i da će ih objaviti samo u sporazumu sa vladama sila Osovine. Odgovarajuće tajno rukovanje ovim notama mora se takođe obezbediti i u Rimu«.

III - U ovom odeljku iznete su one tri tačke o kojima je italijanski otpravnik poslova u Berlinu 16. marta obavestio nemačkog državnog sekretara Vajcsekera, a koje sadrže odgovor italijanske vlade na zahteve jugoslovenske vlade prenete preko poverljivog predstavnika (advokata Stakiča - V.T.), koje smo već naveli i na koje je traženo mišljenje nemačke vlade.

IV - Molim obavestite odmah Anfusa strogo poverljivo o sadržini tačaka I i II. sa molbom da sa njima odmah upozna Dučea.

Molim recite Anfusu sledeće u vezi sa italijanskim pitanjem koje je gore dato pod III:

Nemamo nikakve primedbe ako italijanska vlada želi da se posluži pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu kao prilikom za posebne italijansko-jugoslovenske sporazume u smislu učvršćenja pakta od 1937. godine u duhu razgovora između državnog sekretara Vajcsekera i gospodina Kosmelija. Međutim, pošto su izlaganja g. Kosmelija bila ipak data bez poznavanja tačnog stanja nemačko-jugoslovenskih razgovora, mi pretpostavljamo da će italijanska vlada još proučiti da li će, s obzirom na gornje saopštenje, biti uzeti u razmatranje dopunski italijansko-jugoslovenski sporazumi van okvira pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Pretpostavljamo da se italijanska vlada slaže sa nacrtima nota.

Molim javite o izvršenju ove instrukcije.

Ribenrop¹,⁸²

Ribentrop je 19. marta u 18,43 časa javio fon Herenu da je Musolini dao saglasnost, a zatim u oštrm tonu nastavio da bi se termin potpisivanja pakta mogao održati »ako Krunski savet zaseda sutra. Ako se termin ne održi onda se za

dugo neće moći ništa učiniti jer 25. marta dolaze Japanci (ministar inostranih poslova - V.T.), *to će trajati do aprila, a to bi značilo odlagati sve do ad kalendas grekas* (unedogled, do kukovog leta - V.T.). *Recite gospodi da je to jedinstvena prilika koju ne treba da propuste . . . Recite im, ako su za ovaj termin da odmah dadu nalog poslaniku Andriću u Berlinu*«. (Podvukao V.T.). Zatim je nekoliko puta ponavljao sve što je već rekao i dodao da ima još jednu stvar i da se više ne može odlagati. *»To možete reći gospodi potpuno ozbiljno i sa akcentom. Zovite me još večeras i dajte mi odgovor. Ja moram sutra putovati zbog jedne druge stvari. Jedino što pristajem to je odlaganje za 24 sata. To je krajnje. Dakle 23. može biti 24. Javite mi, jer moram disponirati.. . Večeras sam kod kuće, nazovite me tamo. ..« Fon Heren je za sve vreme razgovora govorio samo »da« i »razumem».¹⁸¹ *To je očigledno bio stvarni prvi ultimatum jugoslovenskoj vladi.* /Podvukao V.T.).*

Nemački ambasador u Rimu Makenzen je kasno po podne istog dana, 19. marta, izvestio Ministarstvo inostranih poslova da je »Duće apsolutno pristao na sve« u pogledu nacrtu tekstova nota, ali daje u pogledu razgovora između Vajsekera i Kosmelija 16. marta (o tri tačke koje je Musolini nameravao da da kao odgovor na sondiranje advokata Stakića u Rimu o stavu Italije prema Jugoslaviji, o kojima je već bilo reči - V.T.), »odlučio da za sada, u svakom slučaju, ne preduzima ništa nego da tu stvar odugovlači...« Makenzen je dalje izvestio da izgleda da će se o ovom pitanju pružiti prilika za razgovore između grofa Čana i fon Ribentropa i da će grof Cano izvršiti pripreme za put, u vezi sa potpisivanjem pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, »koje odgovaraju merama preduzetim za potpisivanje o pristupanju Bugarske».¹⁸⁵

NOVI POKUŠAJI SAD I V. BRITANIJE DA ODVRATE JUGOSLAVIJU OD PRISTUPANJA TROJNOM PAKTU'

Kad se **18. marta pukovnik Donoven vratio u Vašington i referisao Ruzveltu**, Ruzvelt je bio zadovoljan Donovenovom misijom, a zatim u Beograd poslao poruku u kojoj je, pored ostalog, stajalo:

»Mislim daje potrebno da na neki način stavimo do znanja knezu Pavlu i drugima da Sjedinjene Američke Države ne gledaju samo na sadašnjicu nego i na budućnost, i da će svaka zemlja koja se pokorno preda bez otpora, uživati manje naklonosti u svetu nego zemlja koja pruži otpor, makar taj otpor trajao svega nekoliko nedelja

. Civilizaciji u kojoj živimo i ratu za čiji smo ishod vrlo zainteresovani. može u velikoj meri da doprinese otpor Jugoslavije i Turske - štaviše i u tom slučaju da Jugoslavija i Turska ne uspeju u vojničkom pogledu».¹⁸⁸

Pošto je jugoslovenska vlada naknadno zahtevala da se daljih 15 miliona dolara u zlatu prebace u Argentinu, to je bio znak da je knez Pavle sa svojom vladom doneo odluku o pristupanju Trojnom paktu, nasuprot uveravanjima koja su davana američkom poslaniku u Beogradu. S obzirom na ozbiljnost situacije, predsednik Ruzvelt je 18. marta preko Fotića uputio novu poruku jugoslovenskoj vladi sledeće sadržine:

• Količina zlata obuhvaćena transakcijom - sama po sebi nije od velike važnosti, već razočarava stav jugoslovenske vlade koja izgleda pridaje malu važnost predsednikovom uveravanju o sigurnosti jugoslovenskog zlata. Predsednik gaji iskrene simpatije prema Jugoslaviji i željan je da njenu nezavisnost vidi osiguranu. Ali izgleda da je jugoslovenska vlada

već krenula putem koji je konačno dovodi do kapitulacije. Ovo gledište potvrđuje činjenica da je Federalna rezervna banka primila novi nalog za prenos zlata u Argentinu...»

Posle ove poruke, jugoslovenska vlada je povukla svoj drugi nalog za prebacivanje zlata u Argentinu, dok je prvi nalog za Braziliju ostao i dalje na snazi.¹⁸⁷

Britanski poslanik u Beogradu Kampbel predao je 18. marta predsedniku vlade Cvetkoviću veoma opširan Memorandum britanskog ministra inostranih poslova Idna, s molbom da se saopšti knezu Pavlu. U Memorandumu se, uglavnom, kaže da je od prvorazredne važnosti da Jugoslavija ne dopusti Nemcima da ju odseku od Jegejskog mora, da odbijanje da se zaključi pakt sa Nemačkom »ne znači da Jugoslavija mora sada objaviti rat Nemačkoj, da Nemačka već sada zna da će, napadajući Grčku i Solun, naneti udarac interesima Jugoslavije, koji su, prema izjavi jugoslovenske vlade, označeni kao životni, i da će se Nemačka u takvim okolnostima ispoljiti kao agresor. Ako tada Jugoslavija bude branila svoje životne interese, ona će voditi odbrambeni rat, a s obzirom na veoma ograničena ovlašćenja oficira koji je stupio u vezu sa grčkim i britanskim vojnim vlastima (majoru Perišiću 9. i 12. marta - V.T.), ove vlasti su bile u mogućnosti da mu iznesu svoje planove samo u opštim crtama, tako da su zaključci jugoslovenskih vojnih vlasti zasnovani na nepotpunim podacima. Kampbel je, posle detaljnih objašnjenja, završio sledećim rečima:

• Usudujem se zamoliti Vašu Ekselenciju da blagonaklono prosledi sugestiju gospodina Idna da se razgovori sa grčkim i britanskim vojnim licima najhitnije ponovo preduzmu. **A** ja cu biti beskrajno zahvalan ako budete hteli da mi po ovom pitanju što pre date odgovor«.¹⁸⁸

Britanski poslanik Kampbel obratio se i sutradan, 19. marta, predsedniku Cvetkoviću. potsećajući ga da mu je prilikom sinoćnjeg razgovora (Cvetković) rekao da treba »obrađivati Turke«, i daje to mišljenje odmah preneo Idnu. Međutim, pre toga, Kampbel je dobio depešu od Idna, prema kojoj je dogovoreno između njega i turskog ministra inostranih poslova Saradžoglua, da turski ambasador u Beogradu podnese jugoslovenskoj vladi sledeće saopštenje. »Turska vlada odlučila je sa svoje strane da se odupre svim svojim snagama napadu upućenom protiv Turske. Turska vlada je ubeđena da će Jugoslavija učiniti isto ako bude napadnuta. Mogućno je, međutim, da iskrсну i druge eventualnosti u kojima bi Jugoslavija bila ugrožena sa Turskom. Od tih eventualnosti najverovatnija je ona u kojoj bi bio napadnut Solun preko bugarske teritorije. Turska vlada je mišljenja da bi takav napad predstavljao za obe zemlje katastrofalnu opasnost, opasnost koja bi zahtevala da se odluke donesu i da akcija bude preduzeta zajednički. Ako je i jugoslovenska vlada ovog gledišta. Turska vlada sugeriše jugoslovenskoj vladi daje preporučljivo da obe vlade odmah otpočnu razmenu mišljenja o izloženoj situaciji«. Među tim, pošto Idn veruje da depeša iz Ankare ne može stići u Beograd pre 20. marta po podne, on je ovlastio Kampbela da, pod uslovom stroge poverljivosti, može saopštiti da je takva depeša na putu i da »ova poruka može biti od koristi u vezi sa diskusijama tako važnim za sudbinu Jugoslavije koje ćete imati sutra sa vašim kolegama«.¹⁸⁹

Na večeri koju je 20. marta priredio u čast kneza Pavla i kneginje Olge, američki poslanik Lejn podsetio je Kneza da bi Jugoslavija, potpisujući Pakt, zadala udarac svome savezniku Grčkoj. Knez se složio da Pakt ne bi bio nikakva garantija protiv nemačkog napada, jer su prošli događaji dokazali da

su nemačke garantije bezvredne i da bi Pakt vezao ruke Jugoslaviji za buduću diplomatsku i vojnu akciju. Ali, ako bi odbio nemačke garantije i ako dođe do rata, on je bio ubeđen »da se Hrvati i Slovenci neće boriti«, da su »od njega Hrvati i Slovenci tražili da potpiše Pakt, kao i dva druga namesnika i Jugoslovenska nacionalna stranka koja je u opoziciji«. No, ako bi Nemci, i posle datih garantija, napali Jugoslaviju, ona bi se, po mišljenju kneza Pavla, ujedinila protiv napadača. Lejn je dokazivao da je javno mišljenje protiv potpisivanja pakta, misleći na anti-nemačke i anti-fašističke razgovore koji su se često mogli čuti na beogradskim ulicama, u restoranima i kafanama, kada su mnogi Srbi pokazivali otvoren prezir prema »Švabama«. Knez je odgovorio da ono »što je istina u Beogradu, ne mora biti istina u Zagrebu«, da »ne postoji jedno javno mišljenje«, »postoji, u stvari, jedna zemlja duboko i tragično razjedinjena«. Knez je dodao: »Ako Nemačka napadne Jugoslaviju, Mađarska, Italija i Bugarska bi joj se pridružile u deljenju zemlje«. Kneza je privatnim kanalom obavestila V. Britanija da Jugoslavija ne treba da računa na njenu vojnu pomoć u slučaju rata, jer flota ne može proći kroz Otrantski kanal. Zbog toga je mogao očekivati najgore.¹⁹⁰

ŠESTA SEDNICA KRUNSKOG SAVETA
JEDNOGLASNO PRIHVATANJE DOKUMENATA O PRISTUPANJU
TROJNOM PAKTU

Na dokumentima o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu radilo se, uglavnom, u kabinetu ministra dvora Antića, u sporazumu sa fon Herenom, koji je bio u stalnom kontaktu s nemačkom vladom¹⁹¹. Dokumenti su jednoglasno prihvaćeni na ovoj sednici u dvoru, koja je održana 20. marta.¹⁹² Na pitanje kneza Pavla da li bi o novom pravcu spoljne politike trebalo obavestiti i šefove opozicije, Maček je odgovorio da ih ne treba obavешtavati, pošto u Hrvatskoj nema opozicije, jer on predstavlja 95% hrvatskog naroda i da Kulovec otprilike to isto predstavlja u Sloveniji, a da Cvetković predstavlja većinu srpskog naroda. I Cvetković je bio istog mišljenja.¹⁹³ Zatim je ministar vojske *Petar Pešić izvestio da je iz razgovora sa svima komandantima vojnih oblasti, osim zagrebačke, saznao da se svi slažu da se ne može ići u rat i da je pakt jedini izlaz iz situacije i zatim dodao da je uveren da su i drugi visoki komandanti istog mišljenja*. Pošto na sednici nije prihvaćen predlog Radenka Stankovica da se konsultuje opozicija, već je rešeno da se vođe opozicije ukratko informišu posle sednice vlade, Stanković je postavio pitanje šta će se raditi ako dođe do pobune u zemlji? Na to su Maček, Cvetković i Pešić odgovorili da su policija i vojska dovoljno jaki da održe red.¹⁹⁴

Pre zaključenja sednice, knez Pavle je podvukao da je doneta odluka suprotna njegovim osećanjima i dodao: »Ja imam i svoju savest i ne smem da vodim svoj narod u rat kad u samom početku znam da bi nas vodio u siguran poraz«. Zatim se oprostio od ostalih da bi primio nemačkog ambasadora fon Hasela (Hassell Ulrich von) koji u toku svoje specijalne misije po balkanskim zemljama stigao u Beograd. Na sastanku mu je rekao da će se Jugoslavija, posle sednice Krunskog saveta, možda još više približiti Nemačkoj, ali da je na tom putu nailazio na psihološke teškoće, pre svega zbog Bugara i Italijana. Izlažući opštu situaciju, knez Pavle mu je istakao da je grčevito nastojao da nađe izlaz iz ćorsokaka u kojem se našla Jugoslavija. Zatim mu je izneo da je na-

stojao da izvidi da li postoji mogućnost rešenja anglo-nemačkog spora i naslutio da bi možda sukob između Nemačke i Sovjetskog Saveza mogao postati most za sporazum sa Zapadom, dodajući da postoji bojazan da »tajni dogovor između Rusa i Turaka može onemogućiti i tu poslednju šansu«.⁹⁵

Iz ovakvog stava kneza Pavla moglo bi se zaključiti daje, u nastojanju da se oslobodi pritiska Osovine, težio da Nemačka što pre ostvari svoje planove protiv Sovjetskog Saveza, tj. pre no što ovaj eventualno zaključi neki ugovor sa Turskom. Fon Hasel mu nije dao nikakvu umirujuću izjavu, samo je zabeležio kneževu zabrinutost i jasan utisak da se Krunski savet pozitivno izrazio u pogledu pristupanja Trojnom paktu, »mada će se Jugoslavija možda još kolebati«.⁹⁶

Prema jednom drugom podatku, knez Pavle je završio sednicu Krunskog saveta otprilike ovim rečima: »Hvala Vam gospodo ... Shvatam koliko Vam je teško bilo da to učinite, pošto ni meni nije bilo ništa lakše. Vi vrlo dobro znate da sam ja nekad bio engleski đak i da su mnogi današnji britanski državnici moji školski drugovi. Moja svastika je udata za člana britanske kraljevske porodice, a moja supruga je grčka princeza. Ovo nekoliko jednostavnih činjenica same po sebi govore gde pripada moje srce. Ali ja imam savest i ne mogu da vodim svoj narod u rat kada unapred znam da bi nama to donelo siguran poraz«.⁹⁷

Ovoga dana, tj. 20. marta u 18,55 časova, sekretar nemačkog Ministarstva inostranih poslova Rintelen (Rintelen Enno von) pitao je telefonom fon Herena da li ima nešto novo: (tj. da li je doneta odluka o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu - V.T.), a Heren je odgovorio:

»Javili su mi maločas, da stvar stoji dobro. I oko 10 časova večeras biće sednica vlade, posle koje će mi se oko 11 časova saopštiti, pa ću Vas odmah pozvati telefonom«. Na Ribentropov poziv, Heren je dopunio: »Još su ostale male formalnosti, kako sam obavešten. Ali će se na večerašnjoj sednici vlade o svemu raspravljati. Ribentrop mu je na to zahvalio i zamolio ga »da se javi još večeras telefonom kad posle sednice vlade bude dobio obaveštenje.« Heren mu je obećao da će se verovatno javiti odmah posle 11 časova po nemačkom vremenu (tj. posle ponoći - V.T.)⁹⁸

Ovoga dana je britanski poslanik u Beogradu Kampbel izvestio Cvetkovića da Idn želi da se sa njim na britanskoj teritoriji održi tajni sastanak predstavnika Jugoslavije, Grčke i Turske da bi se zajednički razmotrili problemi Balkana i zajednička politika sa ciljem da se izbegne proširenje rata na Balkanu, »jer bi potpuna saglasnost gledišta između Jugoslavije, Grčke i Turske mogla imati kao rezultat držanje u šahu nemačkih planova za Balkan«. Dalje se navodi da Idn želi da u tim razgovorima lično učestvuje predsednik vlade Cvetković i da »savršeno razume želju jugoslovenske vlade da Turska da izjavu u kojoj će definisati svoj stav, jer bi takva izjava umirila jugoslovensko javno mnjenje«.⁹⁹

Istoga dana (20. marta) Kampbel se obratio predsedniku vlade Cvetkoviću:

•Sinoć sam čuo od Vaše Ekselencije da je Nemačka upravo prihvatila jugoslovenske predloge za sporazum. Nisu mi poznate pojedinosti tog sporazuma ali, u slučaju da Jugoslovenska vlada stvarno odluči da zaključi sporazum sa Nemačkom, moja vlada stavila mi je u dužnost da zamolim Jugoslovensku vladu da insistira kod Nemačke da u sporazum uđu bar uveravanja od strane Nemačke da ona neće napasti Solun. Imam razloga da verujem da je grčka vlada podnela sličan zahtev jugoslovenskoj vladi.

Solun, kao što mi je Vaša Ekselencija često govorila, predstavlja životni interes za Jugoslaviju. Sasvim je prirodno da pod takvim uslovima Jugoslavija insistira na tome da Nemačka pruži uveravanje u pomenutom smislu. Takvo uveravanje može lako biti bez vrednosti, ali ako ga Nemačka da, pa kasnije ugrozi Solun, Jugoslavija će imati puno opravdanje da prede svoje granice. Ako, najzad, Nemačka napadne Solun, ona će očigledno biti agresor. I na taj način unutrašnja situacija u Jugoslaviji biće mnogo ojačana. Ako, naprotiv, Nemačka odbije da da takva uveravanja, Jugoslovenska vlada biće u stanju da i ona odbije svaki sporazum sa Nemačkom koji ne štiti njene životne interese, pa će unutrašnja situacija u Jugoslaviji biti takode mnogo jača.²⁰⁰

NAČELNA ODLUKA JUGOSLOVENSKE VLADE
ZA PRISTUPANJE TROJNOM PAKTU.
OSTAVKA TROJICE MINISTARA - KRIZA VLADE

Na sednici vlade, koja je održana 20. marta uveče, bili su prisutni svi ministri. U uvodnoj reči Cvetković je upoznao Ministarski savet o toku pregovora s Nemačkom u pogledu pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, ali nije izneo zaključke tajnih sednica Krunskog saveta u dvoru. Cvetković nije ništa saopštio ni o putu kneza Pavla u Berghof niti o tajnim klauzulama u paktu (o oslobođenju Jugoslavije od učešća u ratnim operacijama sila Osovine i o tome da će Jugoslavija u posleratnom uređenju dobiti Solun). Pošto je Jugoslaviji predloženo da pristupi Trojnom paktu, s tim da će potpisnice pakta garantovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije i da će Nemačka i Italija dati izjavu da neće tražiti dozvolu za prelaz njihovih trupa preko jugoslovenske teritorije, on je izneo svoje uverenje da će se na taj način sačuvati neutralnost i integritet zemlje i izbeći učešće u ratu. Na to je Mihailo Konstantinović u dužem govoru objasnio razloge protiv pristupanja paktu, naime: da je Trojni pakt instrument zavojevačke politike, da nas taj pakt dovodi u sukob sa SAD i SSSR-om, da su nesigurna obećanja nemačke vlade, jer je Hitler do sada pogazio sva svoja obećanja i da je stupanje u pakt protivno našim interesima, tradiciji i narodnim osećanjima. U istom smislu su govorili Branko Cubrilović i Srđan Budisavljević, koji su na kraju sednice podneli ostavku. Dok su se neki ministri odlučno izjasnili za pristupanje Trojnom paktu, drugi su ga pravdali kao nuždu ili potrebu, a neki su izjavili da nisu o svemu dovoljno obavešteni. Izjašnjavajući se u ime ministara svoje stranke za Pakt, Maček je rekao da u Paktu vidi veliki uspeh jugoslovenske politike. Kulovec je zauzeo isti stav. Nikola Bešlić se izjasnio za Pakt i izneo sve koristi koje će Jugoslavija od njega imati. Dušan Pantić je prihvatio Pakt kad je od Cincar-Markovića čuo da su jugoslovenski interesi u Solunu zaštićeni, a isto tako i Milan St. Protić, kad je dobio potvrđan odgovor na pitanje da li se Jugoslavija ovim sporazumom s Nemačkom obezbedila da ne dođe u sukob sa Sovjetskim Savezom. Po prethodnom dogovoru sa Cvetkovićem i knezom, nisu govorili Cincar-Marković i Petar Pešić. Na izričit zahtev Budisavljevića, svi ministri su pojedinačno glasali (i pored Cvetkovićevog pokušaja da spreči glasanje). Ministarski savet je prihvatio pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, dok su tri glasa bila protiv. Sednica je prekinuta u 1,00 čas 21. marta i zakazana istog dana u 10,00 časova.²⁰¹

Maček u svojini Memoarima, između ostalog, o toj sednici piše:

»Posle sastanka, stajao sam sa Cvetkovićem kad je došao namesnik Stanković i primečio: -Hvala bogu, iskušenje smo prešli bolje nego što smo očekivali«...

• Iste večeri pitanje pristupanja Jugoslavije Trojnom paklu bilo je predloženo kabinetu. Vlada je predlog prihvatila sa 16 protiv 3 glasa. Protivnici su bili Budisavljević, Cubrilović i Konstantinović. Prva dvojica odmah su podnela ostavke, a Konstantinović je čekao sa svojom ostavkom do narednog jutra, ali ga je knez Pavie u međuvremenu ubedio da je povuče. Dan kasnije, pokušao sam da ubedim Cubrilovića, koji se složio da je kurs kojim smo pošli dobro zasnovan, ali je insistirao da on u tim okolnostima nije mogao da napusti svoj sopstveni stav, jer bi to moglo da mu čak ugrozi život. Nisam smatrao da je celishodno truditi se oko Budisavljevića, koji je u celom tom periodu bio gotovo histeričan.²⁰²

Cvetković je sutradan pre podne primio ostavku Srđana Budisavljevića, Branka Cubrilovića i Mihaila Konstantinovića, tako daje time bila otvorena kriza vlade. Pošto mu je propao pokušaj da odloži njihove ostavke do potpisivanja pakta, Cvetković je bio mišljenja da bi zbog ostavke ove trojice ministara morao podneti ostavku cele vlade. Zato je Cincar-Marković, po Cvetkovićevom nalogu, odmah obavestio fon Herena o krizi vlade i napomenuo mu da će biti izvesnog odlaganja u pogledu definitivnog jugoslovenskog odgovora.²⁰³

Prema Mačkovim Memoarima, Cincar-Marković je 20. mart iskoristio za pregovore sa nemačkim ambasadorom fon Herenom, koji je zbog toga nekoliko puta zvao Berlin. Kada je fon Heren telefonirao u Berlin, tog dana u 6,55 časova uveče, bio je siguran da će vlada odobriti Cvetkovićev predlog. Kada je ponovo pozvao Berlin, u 1,20 ujutru 21. marta, mogao je samo da javi da je nastala kriza i da će se Ministarski savet ponovo sastati tog istog dana, verovatno da donese povoljnu odluku.

Naredni sastanak Krunskog saveta (? - V.T.) održanje 21. marta. Cincar-Marković je odmah uzeo reč. On je izvestio da su se Nemci i on dogovorili da tajne klauzule neće biti unesene u sam pakt, ali da nemačka vlada nema primedbi ako ih objavimo u našim listov ima. Nemačka vlada nije nameravala da ih se odrekne.

Cvetković se saglasio sa tim dogovorom i pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu bilo je prihvaćeno jednoglasno (?! - V.T.).²⁰⁴

Mada je Cincar-Marković, prema odluci Krunskog saveta, trebalo da obavesti šefove opozicije o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu čim to Ministarski savet bude prihvatio, ipak se knez Pavie tih dana, između sednice u dvoru i za vreme pregovora s Nemcima, savetovao sa šefovima opozicije i nekim drugim ličnostima. On je pojedinačno primio Slobodana Jovanovića, Milana Grola, Mišu Trifunovića, Bogoljuba Jeftića, Zivka Topalovića i patrijarha Gavrila, ali o toku i sadržaju tih razgovora nema podataka. Patrijarh Gavrilo, poznati antifašista (za vreme okupacije i rata izdržao je užasne patnje, stradanja i poniženja od nacista i domaćih izdajnika), izjavio je tom prilikom: »Bolje je poginuti nego taj pakt potpisati«. Da bi onemogućio potpisivanje Pakta, za 27. mart sazvao je Arhijerejski sabor i zapretio vladi okupljanjem naroda i javnim protestima. Odbio je da primi predsednika vlade Cvetkovića i ministra spoljnih poslova Cincar-Markovića.²⁰⁵

Evo kako patrijarh srpske pravoslavne crkve Gavrilo Dožić opisuje susret i razgovor sa knezom Pavlom:

Kada je 20. marta 1941. godine na sednici vlade izneto pitanje pristupanja Jugoslavije Trojnom paklu, neki ministri iz opozicije dali su ostavke. Tada je vlada na brzu ruku popunjena. Da bi se sa većim autoritetom potpisao akt pristupanja Trojnom paktu, namesništvo je htelo da u tu igru uvuče i Srpsku pravoslavnu crkvu, ne sluteći da će ona do kraja ostati na braniku narodne časti i pune nezavisnosti Jugoslavije. U vezi sa tim bio je pozivan patrijarh Gavrilo u Beli

dvor na razgovore sa namesnikom knezom Pavlom. O tim razgovorima saznaje se iz Zapisnika Sv. arh. sinoda. On glasi: »Njegova svetost patrijarh gospodin Galilileo saopštava sledeće:

»Posle sednice Sv. arhijerejskog sinoda, održanog 20 marta 1941. godine, saopšteno mi je od Maršalata Dvora, nj. veličanstva kralja usmeno preko Kabineta, a malo docnije od g. Antića, ministra Dvora pismeno, da me toga dana posle podne u pet sati čeka u Belom dvoru, radi razgovora. nj. kraljevsko visočanstvo knez namesnik.

Shvativši razlog ovoga poziva pošao sam u određeno vreme u Beli dvor, i odmah sam bio uveden kod nj. kraljevskog visočanstva i njegov kabinet.

Posle uobičajenog pozdrava, nj. visočanstvo reče da je želeo da se vidi sa mnom i da mi izloži vrlo tešku i sudbonosnu situaciju u kojoj se nalazimo.

Izlažući postojeće stanje i okolnosti u kojima se nalazi, knez je uglavnom to stanje predstavio. »Jugoslavija je danas u vrlo mučnom položaju, jer je okružena sa državama, koje su pristupile Trojnom paktu. Starali smo se do sada, sa uspehom, da se držimo po strani u strogoj neutralnosti. Takvo dalje držanje je nemoguće. Od Rusije ne možemo se nadati nikakvoj pomoći. Rusiji je glavno da brani svoj režim. Čak i sa Turskom, kojoj obećavamo da je neće napasti ako ova stupi u rat, postupiće u danom slučaju kao što su postupili sa Poljskom i drugima. Od Turske smo tražili da se izjasni, ali ona se ne izjašnjava. Englezi su izjavili da bi mogli pomoć dati u sadašnjim prilikama samo četiri divizije. Na naše pitanje, da li bi u slučaju potrebe mogli osigurati odstupnicu na Jadranskom moru, odgovorili su negativno pod izgovorom, da ne bi mogli kroz Otrantski tjesnac dovesti svoje lađe u dovoljnoj meri.

Bugari su od Soboljeva već ranije imali obećanje, da će Rusija raditi da im se ustupi srpska Makedonija. Upozoravao je Engleze na nesigurnost držanja kralja Borisa, ali Englezi su Borisu verovali i mene prekorivali da Borisa lično mrzim, pa ga iz mržnje predstavljam kao nesigurnu. Bugari se boje da mi ne dođemo do nekog sporazuma sa Rajhom, u kome bi slučaju teško imali podršku za svoje revindikacije kod sila Osovine. Pri ovom stanju sve smo uložili, da bi se sa Nemcima sforazumeli nekim posebnim paklom ili deklaracijom, da bi izbegli Tripartitnom paktu Berlin-Rim. Međutim, Nemci takvo naše pristupanje neopozivo traže, i samo po ispunjenju loga uslova voljni su da nam dadu izvesne garancije. To je njihov poslednji zahtev.

Iz jedne hartije, koju je izvadio iz džepa. Knez namesnik je gore pomenuti zahtev Rajha izneo, koji je, kako reče, dostavljen juče od nemačke vlade.

Sad su, produži Knez namesnik, pred nama tri puta.

Prvo, da čekamo u ovom stanju, susedi će postaviti svoje revindikacije, i to Bugari i Talijani, a možda i Mađari, u čemu bi ih Nemci pomogli.

Drugo, da se priključimo englesko-grčkom savezu, mi bi morali biti napadnuti, čim bi Nemačka pošla protiv Grčke. U tom slučaju, bili bi izloženi silama sa svih strana i presečeni, tako da bi eventualno samo južni delovi naši mogli odstupiti. U tom slučaju osovinske sile dovele bi Pavelića u Zagreb i obrazovale vladu protiv nas. Mi municije nemamo ni za dva meseca, a nabavljati je ne bi mogli, jer je naše naoružanje iz škodine i dr. fabrika, koje su pod vlašću Osovine.

Ovaj put značio bi ći u očiglednu propast. Moglo bi se verovati da će ishod rata biti u korist Engleske, ali kad će to biti? Američka pomoć tek će se upotpuniti posle 1942. godine, a dotle može potpuno propasti i naša država i naš narod. Ja na to pomišljam, pa gledam, da se kojim bilo načinom spase i država i nacija. Ja vodim samo jugoslovensku politiku i nikakvu drugu.

Ostaje nam samo onaj treći put, tj. da usvojimo nemačke zahteve, da se priključimo Tripartitnom paklu, uz obezbeđenje što više garancija za našu egzistenciju, suverenitet i integritet naše teritorije, u čemu nam Nemci izlaze u susret u najvećoj meri, pa čak i izvesnim tajnim odredbama.

Konsultirao sam mišljenje vojnih i političkih faktora i vidimo da moramo poci trećim putem radi spasavanja države i nacije, jer odupiranjem se u ovakvim okolnostima Nemačkoj, koja ima 220 divizija sposobne vojske, značilo bi ći u očiglednu i potpunu katastrofu.

Posle izvesnog ćutanja, rekao sam nj. kraljevskom visočanstvu ovo: »Mene iznenaduje i poražava stanje u koje je dovedena naša otadžbina i vrlo mi je teško dati ma kakvo mišljenje u ovome momentu, utoliko pre što nisam ranije obavešten. niti sam mogao pomisliti da je tako očajan naš položaj.

Naše tradicije, naš ponos, i naš glas koji imamo u svetu, zatim naše obaveze prema svima onim herojima i mučenicima, koji su za ovu državu svoje živote položili, kao i naše obaveze prema svim prošlim i budućim generacijama našega naroda, imperativno nalažu, da se

ne priključujemo Tripartitnom paktu, a ne treba zaboraviti da bi takvo priključenje u budućnosti po naše interese narodne i državne moglo doneti i najfatalnije posledice.

S druge strane, prema raspoloženju koje sada u narodu vlada za energični otpor, što dokazuje i oduševljenje sa kojim naši vojnici idu pod zastavu u svoje jedinice, jedan iaka\ prelom državne politike, koliko mučan toliko i iznenađan, imao bi na javno mišljenje poražavajući utisak, ili bolje reći on bi bio jedna bomba, koja bi mogla izazvati eksploziju unutra u zemlji. Meni je dužnost da vam otvoreno rečem, da bi pristupanje naše države Trojnom paktu, i opredeljenje njezino uz Osovinu, uništilo životnu silu i moral naroda, pogodilo bi njegove rodoljubive osećaje i duboko uvredilo njegov ponos i njegove tradicije i ideale. Mogu vas uveriti, da ovo nije samo moje mišljenje i pojedinaca, već celog naroda.

Najzad, ja moram ovde istaći moje veliko čuđenje: Zašto kraljevska vlada, koja je mogla i morala videti i poznati raspoloženje naroda, kad je dobro znala daje položaj naše države doveden u tako nesretan škripac, zašto ona nije preduzela potrebne mere da se narod i njegovo javno mnjenje pripremi za jedan takav preokret naše državne politike, i naše buduće orijentacije? Naprotiv, ona je tako postupala da se oduševljenje za otpor sve jače snažilo i širilo. Takva politika mi je veoma čudnovata i prosto neshvatljiva!

Knez namesnik je na sve ovo reagirao i pravdao držanje vlade kao da je morala popustiti. kao što je popustila, jer su to prilike nalagale. Pri polasku rekao sam njegovom kraljevskom visočanstvu: Ja vas molim i kumim odložite koliko god možete konačnu odluku, jer se bojim teških posledica, ako se sa takvim predlogom iznenadno izađe pred narod.

Razgovor je trajao jedan sat i 26 minuta²⁰⁵⁴

Neposredno posle prekida sednice jugoslovenske vlade u 1,00 čas 21. marta, *fon Heren je istog dana u 1,20 časova ovako obavestio Kabinet nemačkog Ministarstva inostranih poslova:*

»Sednica Ministarskog saveta prekinuta je u 1 sat u noći posle trajanja od četiri sata. Biće nastavljena u 10 sati pre podne po ovdašnjem vremenu. Ministar inostranih poslova mi je saopštio, da prema dosadašnjem toku sednice ima utisak da će sve ići dobro. Već i zato, kao što mi je još pre rekao, što se je Krunski savet izjasnio u pozitivnom smislu . . . Nova sednica Ministarskog saveta sastaje se u 10 sati i može se predvideti da će trajati do 13 sati, ali se to ne može tačno reći.. «^{206b} (Podvukao V.T.) Zatim je ujutro 21. marta posetio Cvetkovića i Cincar-Markovića i na pitanje kad će se održati ceremonija potpisivanja Trojnog pakta, oni su mu odgovorili da još ne znaju, jer nisu u tom momentu mogli predvideti ostavke trojice ministara i da im je potrebno još vremena da bi mogli ostvariti pregovore sa nekim srpskim grupama. Na to je Heren tražio da se donese hitna odluka.²⁰⁶ Zatim je odmah telefonom izvestio Berlin o ostavci trojice jugoslovenskih ministara.²⁰⁷ Posle toga je, kao dopunu telefonskog izveštaja, poslao sledeći telegram:

»Cincar-Marković je izjavio daje zbog nastalog odugovlačenja razočaran, jer je još juče smatrao da će stvar glatko teći. S druge strane, treba pozdraviti povlačenje ova tri ministra (ministra pravde Konstantinovića, poljoprivrede Cubrilovića, socijalne politike Budisavljevića), koji su uvek stvarali teškoće vladinoj politici. Naravno, njima nije lako naći zamenu, jer su poslednja dvojica predstavnici prilično važnih srpskih stranaka (Zemljoradničke strane i srpske stranke u Hrvatskoj). Doduše, pošto Cvetkovićeve vlada ima za sobom većinu Hrvata. Slovenaca i Muslimana, ali baš u Srbiji nema mnogo pristalica. mora se sve pokušati da se ovo slabljenje srpske baze, zbog ostavke trojice ministara, u najmanju ruku izravna. Zbog toga će predsednik vlade odmah sve preduzeti u tom pravcu, ali se ipak, zbog teškoća u pregovorima, mora računati sa odugovlačenjem od nekoliko dana. On nas moli da imamo razumevanja za ovu situaciju. . . «^{20e}

Heren je istog dana, 21. marta, u 18,45 časova telefonom javio u Berlin da ga je i Cincar-Marković obavestio da će zbog demisije trojice ministara za popu-

nu vlade biti potrebno »nekoliko dana, jer se mora pregovarati sa više srbijanskih grupa«, da je »do poslednjeg časa pokušavao sprečiti ostavke, ali na žalost bez uspeha« i da se nada da će se posle popune vlade »najhitnije sprovesti zaključci za koje se većina kabineta izjasnila«. (Podvukao V.T.)²⁰⁹

NOVI PRITISAK VELIKE BRITANIJE I SAD NA JUGOSLAVIJU
DA ODUSTANE OD POTPISIVANJA
TROJNOG PAKTA STAV SOVJETSKOG SAVEZA

U to vreme pritisak na kneza Pavla povećavao se ne samo od strane V. Britanije nego i SAD. Prema britanskim tajnim dokumentima, javnim od početka 1942. godine, Filis Oti, između ostalog, kaže da je marta 1941. britanski ministar inostranih poslova Iden Učinić tajnu posetu Grčkoj, u nadi da će moći inkognito da poseti kneza Pavla u Beogradu i da lično s njim razgovara. Međutim, knez Pavle je odlučno odbijao da ga primi. U svom telegramu od 20. marta 1941. britansko poslanstvo u Beogradu izvestilo je da su knez Pavle i njegova supruga predložili da umesto toga dođe do privatne i tajne posete šefa Imperijalnog generalštaba.

Knez Pavle se izvinio britanskom poslaniku, napominjući da pretpostavlja da će Iden sigurno biti ljut na njega. On je govorio o svom »starateljstvu« i »potrebi da deluje u skladu sa narodnim željama«, rekao da je njegov Generalštab pesimistički raspoložen, daje naoružanje vojske neadekvatno, isticao da Jugoslavija ne bi mogla da bude agresor i podsećao na užase prvog svetskog rata.

Već sledećeg dana, 21. marta, britanski posmatrači u Beogradu bili su uvereni da je knez Pavle doneo odluku da potpiše Tripartitni pakt, ali da je bio rešen da traži nepovredivost granica Jugoslavije. Knez Pavle je saopštio specijalnom predstavniku Forin ofisa u Beogradu T. Sonu da su Nemci prihvatili sve ove uslove. »On (knez Pavle) ostavio je na mene utisak kao da je skoro potpuno savladan svojim brigama i odgovornostima«, izneo je Son. U toj fazi, kralj Đorđe je uputio treći i očajnički apel knezu Pavlu. »Stižu mi izveštaji«, stajalo je u poruci, »da vlada Vaše kraljevske visosti razmatra mogućnost potpisivanja sporazuma koji će, ma kakve bile ograde, koje ona bude uspeh da dobije, svrstati Vašu zemlju u očima sveta uz bok neprijatelja slobode a protiv nacija koje se brane. S obzirom na duboko prijateljstvo između naših naroda i zajedničke ideale kojima su obe naše zemlje težile u povoljnim i nepovoljnim vremenima, ja mogu da verujem da su ovi izveštaji tačni. Dobro shvatam tešku situaciju u kojoj se Vaša zemlja nalazi, ali ako se Vaša vlada zaista nosi mišlju da preduzme tako ozbiljan korak, smatram svojom obavezom da stavim do znanja Vašoj kraljevskoj visosti da će to skoro neizbežno dovesti u pitanje srdačnost naših odnosa. Najozbiljnije molim Vašu kraljevsku visost da odmeri ne samo neposredne posledice takvog čina na situaciju u jugoistočnoj Evropi, već i dalekosežne posledice po budućnost Jugoslavije ... Naši saveznici i prijatelji su svakog dana sve uvereniji u našu pobjedu. Međutim, kada to vreme bude došlo setićemo se koje bio s nama a ko protiv nas ... Veoma bi nas žalostilo kad Vi ne biste bili među onima prvim.«²¹⁰

Britanska diplomatija činila je ogromne napore da poveže Jugoslaviju sa Turskom i sa Grčkom, koja je nanosila udarce italijanskim trupama u Alba-

niji. Za to se, pored Cerčila, neprekidno zalagao britanski ministar inostranih poslova Antoni Eden koji je, kao što je već napomenuto, u tom cilju nedeljama boravio na Malti. Grčkoj i Turskoj. Britanci su jasno videli da se Jugoslavija u toku 1941. godine nalazila u sve težoj situaciji zbog sve jačeg Hitlerovog pritiska i zahteva da pristupi Trojnom paktu, naročito od 1. marta kada mu je pristupila Bugarska. Jugoslavija, iako usamljena i okružena silnim neprijateljima odolevala je tim pritiscima, odugovlačila pregovore, lavirala između Nemačke i Italije, popuštala Nemačkoj kao daleko najopasnijem susedu i težila da što duže očuva neutralnost. Sredinom marta 1941. godine vlada Cvetković-Maček nalazila se u najtežoj situaciji, jer su nastupili kritični trenuci, kada je morala doneti sudbonosnu odluku.

Karakteristično je da su knez Pavle i vlada već duže vremena držali u zatočeništvu dr Milana Stojadinovića osvedočenog prijatelja Berlina i Rima, i da su, iz bojazni da ga Nemci silom vrata na vlast, kao što su uradili s Pjerom Lavalom u Francuskoj, 15. marta obavestili britansku vladu o svojoj nameri da ga uklone iz zemlje. Na to je u Donjem domu, prema rečima Ričarda Batlera, podsekretara za spoljne poslove, britanska vlada izrazila spremnost da izađe u susret toj želji, tako da je dr Stojadinović predat na čuvanje britanskim vlastima.²¹⁰»

Svojom ogromnom vojnom moći, razbijanjem Balkanskog fronta - kojeg su Britanci uporno pokušavali da organizuju, ali bez realnih izgleda na uspeh, jer je Nemačka svojom agresivnom i bezobzirnom diplomatijom svakim danom, u tom neutralističnom prostoru, sticala veliko preimućstvo nad V. Britanijom i neodlučnim Sovjetskim Savezom. Iako je bila veoma uznemirena penetracijom Nemačke i V. Britanije na Balkan, jer su se južne evropske granice SSSR-a najopasnije mogle ugroziti iz Rumunije, Bugarske i Turske kroz Bosfor i Dardanele, sovjetska vlada - vezana ugovorom sa Nemačkom od 23. avgusta 1939. godine - klonila se gotovo svakog, pa i najmanjeg zaošttravanja sa Nemačkom, jer nije želela da pogoršava odnose sa njom koji su, prema Hitlerovoj oceni, bili vrlo dobri, jer ove zemlje razdvajaju jedino Finska i Carigrad.²¹⁰ Karakteristično je da se *sovjetska vlada na sve nemačke balkanske izazove, na sve za SSSR nesumnjivo provokativne poteze i neprijatne pokrete trupa, zadovoljavala da uputi neku protestnu ali »blagu« notu.* Kad su nacistički avioni sve češće preletali sovjetsku granicu, kad su Mađarska, Rumunija i Bugarska pristupile Trojnom paktu, kad su nemačke divizije ušle u ove zemlje i direktno ugrožavale bezbednost granica Sovjetskog Saveza, *sovjetska vlada je samo upućivala memorandum i note, ili preko TASS-a objavljivala saopštenja u vidu »blagih« upozorenja.*²¹¹ Tako je agresivnost nemačke diplomatije rasla do bezočnosti, samo joj se u to vreme suprotstavljala V. Britanija. Vezujući se za Nemačku i novi poredak, Rumunija je prva podlegla. Mađarska je propuštala nemačke trupe u Rumuniju i dalje u Bugarsku za napad na Grčku i za ratni pohod »Barbarossa«, tj. za napad na Sovjetski Savez, planiran za nedelju 15. maja. Dosta oštar protest sovjetske vlade bugarskoj vladi bio je samo indirektan prekor Nemačkoj, ali se na to nisu osvrtni ni predsednik bugarske vlade Filov (Крн\OB БорАаН). a još manje nemački ministar inostranih poslova Ribentrop, tako da se sve svršilo na notama i prekorima.^{210d}

Očigledno je daje sovjetska vlada teška srca popuštala Nemačkoj, u težnji da joj se ne zameri suviše, da ne bi došlo do sukoba, za koji Sovjetski Savez još nije bio spreman - trebalo mu je još dosta vremena za pripreme. Drugim rečima, Sovjetski Savez je zbog toga bio primoran da isključivo gleda svoje

interest-, pa i u pogledu Jugoslavije, iako je blagonaklono gledao na otpor jugoslovenske vlade na nemačke priti- ke. Česti, takoreći neprestani zahtevi Komunističke partije Jugoslavije i napiednih snaga da Jugoslavija sklopi savez sa Sovjetskim Savezom bili su nereaini, jer Sovjetski Savez, iz navedenih razloga, nije bio spreman da učini ništa više od sklapanja pakta o prijateljstvu i davanja moralne podrške. Prema tome, jugoslovenska vlada se u najkritičnijem periodu, u toku 1941. godine, nije mogla nadati nikakvoj efikasnoj podršci i vojnoj pomoći ni sa koj strane, čak ni od V. Britanije i SAD, pa je i to jedan od razloga što je kapitulirala.

Britanski ministar inostranih poslova je 21. marta zamolio svog ambasadora u Moskvi Kripsa da izvidi da li su Sovjeti spremni da »počnu neku akciju« radi odvrćanja Jugoslavije od Trojnog pakta. Krips je odmah zatražio sastanak sa pomoćnikom komesara za inostrane poslove Višinskim (БНУМНЧКНН **AiiApen** Hii vapeBim), ali on, u tom trenutku, nije bio voljan da o tome razgovara. Tek pošto se konsultovao sa nadležnim, Višinski je odgovorio da »ne postoje uslovi za diskusiju između dve vlade o opštim političkim pitanjima, kao što je pitanje Jugoslavije i da britanska vlada treba da promeni svoju opštu politiku prema Sovjetskom Savezu, počevši od mera ekonomske blokade, pa do priznanja »baltičke situacije«, ako je voljna da se vode takvi razgovori. Tako je britanska inicijativa da se Sovjetski Savez uključi u jugoslovensko pitanje propala.

Međutim, jugoslovenski poslanik u Moskvi Gavrilović samoinicijativno je posetio Višinskog i pitao ga »kakav bi stav zauzela sovjetska vlada u slučaju da su tačni glasovi o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu?« Višinski je odgovorio da bi SSSR u odnosu na Jugoslaviju imao isti stav kao i prema Bugarskoj. Gavrilović je ipak upitao »da li sovjetska vlada ima nameru da nešto učini pre nego što Jugoslavija »pristupi Osovinu, a ne onako kao što je to bilo u slučaju sa Bugarskom?« Višinski je opet konsultovao nadležne i kasnije pozvao Gavrilovića da mu saopšti da »sovjetska vlada, pošto je stekla utisak da je Jugoslavija rešila da pristupi Osovinu, smatra izlišnom svaku inicijativu«. A na Gavrilovićevo pitanje: »Sta bi sovjetska vlada učinila ako bi njen utisak demantovale činjenice?« Višinski je doslovno odgovorio: »Ako bi jugoslovenska vlada za dva dana nedvosmisleno dokazala da neće pristupiti Osovinu, tada bi SSSR bio spreman da sa Beogradom otvori političke razgovore.«²¹¹ Ovakav odgovor mogao bi se protumačiti kao želja sovjetske vlade da se Jugoslavija angažuje protiv Nemačke radi odstranjivanja njenog napada na Sovjetski Savez. Britanska vlada je to podržavala u nadi da će stvoriti uslove za saradnju sa SSSR-om, osećajući da bi eventualna intervencija Moskve imala isključivo diplomatski karakter.²¹²

Britansku vladu ohrabrila je Titova inicijativa početkom marta da se uspostave neposredni kontakti sa krugovima srpske prozapadne opozicije, posebno sa članovima Srpskog »kulturnog kluba«, da bi se zajedničkom »politikom nacionalne odbrane- pružio otpor pristupanju Trojnom paktu. Tada je Komunistička partija još smatrala da neće doći do rata između Nemačke i SSSR-a, ne isključujući zaključenje nekog ugovora Jugoslavije sa Berlinom, ali nikako Trojnog pakta, i pod uslovom da Jugoslavija zaključi pakt sa Sovjetskim Savezom. Tito je stekao dosta jasan utisak o preovlađujućoj atmosferi među srpskim buržoaskim strankama da se suprotstavljaju potčinjenosti jugoslovenske vlade i posebno kneza Pavla Nemačkoj. Zato je ovlastio svoga predstavnika da se zajednički organizuju demonstracije protiv pristupanja Jugoslavije Troj-

nom paktu. Komunisti su našli u Beogradu »izvor veoma važnih informacija« u novinaru akreditovanom u Centralnom presbirou (Dimitrijeviću - V. T.) koji je pripremao konferencije za štampu ministra inostranih poslova Cincar-Markovića, od koga su saznali da će »vlada kapitulirati pod nemačkom presijom«.²¹³

S druge strane, beogradske vlasti su nastojale da objasne javnosti da je vlada primorana da pristupi Trojnom paktu, jer Jugoslavija nije vojnički pripremljena, a Velika Britanija nije u stanju da za nekoliko meseci bilo čim snabde Jugoslaviju i da Turska zavarava Britance koje će napustiti kad se nađu u nevolji. Britanski poslanik Kampbel je zatražio od svoje vlade da odgovori na ove argumente preko srpskohrvatskih emisija BBC-a, u kojima će se isticati daje Velika Britanija davala i da daje pomoć Grčkoj, da će i Jugoslavija dobijati pomoć i od Velike Britanije, i od SAD, i da bi joj dobro došao plen u Albaniji. Agenti Intelidžens servisa su efikasno podržavali ovu propagandu, obasipajući zemlju protivnemačkim prospektima i lecima, da bi izazvali saszevanje revolucionarne klime. Oni su davali i finansijsku pomoć nekim krugovima srpske opozicije i usredsredili svoje napore na ljude koji su imali ostvariti državni udar.

Kolebanja britanskog ministra inostranih poslova Idena, u pogledu revolucionarne akcije u Jugoslaviji, odjednom su nestala kad gaje Kampbel izvestio iz Beograda da je »situacija postala još neodređenija zbog ostavki trojice ministara«. Smatrajući da mu više nisu potrebna objašnjenja o mogućnosti državnog udara, on je ovlastio Kampbela da radi onako kako mu se čini najbolje ako ne bi imao vremena da se sa njim konsultuje. Iden je preporučio Kampbelu da bi trebalo da ima u vidu jednu stvar, da »pre no što dozvolimo da Jugoslavija bude malo po malo uvučena u orbitu Nemačke, spremni smo na rizik da ubrzamo nemački napad«.²¹⁴

Uprkos jugoslovenskim sumnjama u sposobnost ili želju Sovjetskog Saveza da pruži pomoć Jugoslaviji u eventualnom sukobu sa Nemačkom, neposredno pre potpisivanja Trojnog pakta bilo je tajnih izveštaja da je Sovjetski Savez spreman da pruži materijalnu pomoć Jugoslaviji ako bude pružila otpor Nemačkoj. Na dan 22. marta kada je britanskim liderima bilo jasno da se jugoslovenska vlada nalazi pred potpisivanjem Pakta i da oni ne mogu u tome ničim da je srpeče, ser Staford Krips se sastao sa sovjetskim ministrom inostranih poslova Višinskim, u pokušaju da privoli SSSR da preduzme neodložnu akciju ne bi li se sprečilo da jugoslovenska vlada potpiše Pakt. Višinski je odgovorio da će konsultovati svoju vladu i videti da li je ona spremna da išta preduzme, ali se vratio sa odgovorom (po svoj prilici od Staljina) daje stvar već rešena u nepovoljnom smislu i da nema ničeg što bi Sovjetski Savez mogao u vezi s tim da učini«.²¹⁴

Da bi pomogle Veliku Britaniju, SAD su preko zamenika državnog sekretara Samnera Velsa (Sumner Welles) 21. marta opomenule jugoslovensku vladu da će vlada SAD odmah zamrznuti sve jugoslovenske fondove, da će odbiti svaki zahtev za pomoć po Zakonu o zajmu i zajmu koji bi Jugoslavija tražila, ako Jugoslavija zaključi ma kakav sporazum sa Nemačkom kojim bi se umanjili suverenitet ili samostalnost Jugoslavije, ako Nemačkoj olakša da napadne Grčku ili britanske snage u Sredozemlju i ako u bilo kom pogledu pomogne osovinske sile u vojnom ili pomorskom smislu. Vlada SAD bi mogla odobriti samo ugovor o nenapadanju između Jugoslavije i Nemačke i ništa više. U protivnom. Jugoslavija bi izgubila simpatije vlade SAD.²¹⁵

Knez Pavle se nije mnogo osvrtao na pritiske, uveravanja i obećanja Velike Britanije i SAD. već je podržao napore predsednika Cvetkovića za rešavanje krize vlade i saglasio se sa Cincar Markovićem da se poslanicima u Londonu, Moskvi i Vašingtonu dadu instrukcije kako da objasne razloge zbog kojih je Jugoslavija prinuđena da se sporazume sa Nemačkom. Postoje istakao napore Jugoslavije da se izbegne rat na Balkanu, zatim revizionističke zahteve Bugarske i Mađarske, neodlučan i kolebljiv stav Turske i zagonetan stav Sovjetskog Saveza, Cincar-Marković je upozorio na to da Jugoslavija, s obzirom na postojeću situaciju, ne može voditi drugu politiku sem onu koja obezbeđuje njenu sopstvenu odbranu, da ona može voditi rat samo ako bi bila napadnuta. Zbog toga se u aktuelnoj situaciji nameće potreba da se u pregovorima sa Nemačkom pronađe diplomatsko rešenje koje će Jugoslaviji omogućiti da nastavi i sledi politiku mira i da odbrani glavne državne i nacionalne interese, a to su sigurnost, nezavisnost zemlje, njen integritet i teritorijalni suverenitet, odbijanje svakog uplitanja u rat i, pre svega, da niko od zaraćenih strana ne iskoristi jugoslovensku teritoriju kao bazu za napad na drugu zaraćenu stranu. Svoje instrukcije pomenutim poslanicima Cincar-Marković je završio pozivajući ih da u navedenom smislu »objasne zvaničnim krugovima i našim prijateljima našu situaciju«...²¹⁶

Italijanski ambasador u Sofiji obavestio je Palatu Kidji da je u Beograd stigao britanski vojni ataše u Sofiji pukovnik Ros (Ross A.), jedan od najaktivnijih i najopasnijih agenata, koje London ima u Bugarskoj. On dobro poznaje slovenske jezike i ima veliko iskustvo u kontaktima sa ljudima u zemljama istočne Evrope. A pošto je otputovao iz Sofije u Jugoslaviju umesto u Tursku, on će svakako tražiti kontakte sa srpskim vojnim krugovima koji su protiv Osovine i razviti propagandnu aktivnost, kako bi ovim krugovima predočio, mogućnost i prednost napada na italijansko krilo u Albaniji.²¹⁷

Zbog toga su neki italijanski politički krugovi i nagovarali Musolinija da se da otpor koncesijama i privilegovanom položaju Jugoslavije u okviru Trojnog pakta. Tako je, na primer, senator Dudan 21. marta uputio pismo Musoliniju, u kojem je konstatovao daje »Beograd pomagao i da će na sve moguće načine pomagati Velikoj Britaniji i Grčkoj na našu štetu i svim sredstvima koliko mu to dozvoljava geografska i vojna situacija. Bilo bi pogrešno i štetno ako se to ne bi popravilo. Ako se govori o jugoslovenskom zahtevu za garantovanjem teritorijalnog integriteta, onda treba naći neku diplomatsku formu, elastičnu i za nas zadovoljavajuću«...²¹⁸

DRI GL ULTIMATI M JUGOSLOVENSKOJ VLADI

Ribentrop se još 21. marta sastao sa mađarskim ministrom inostranih poslova Bardošijem u Minhenu (gde se i Hitler nalazio u svom specijalnom vozu - V. T.) i iskoristio tu priliku da poruči mađarskoj vladi u Budimpešti da ne stvara dalje smetnje ulasku Jugoslavije u Trojni pakt, naime, da prihvati garancije koje se daju Jugoslaviji, uveravajući Bardošija da su mađarski zahtevi u svakom slučaju »u dobrim rukama kad su Mađari zajedno sa Nemačkom«. *Iako je Nemačka vlada 22. marta donela odluku da okonča odlaganje pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu i insistirala da Heren u ultimativnom tonu preduzima potrebne mere da prinudi Jugoslaviju da pristupi paktu najdalje da 24.*

marta, Hitler nije sa sigurnošću mogao da obavesti Vrhovnu komandu da li se može ili ne može očekivati neki potez jugoslovenskih snaga u skorim operacijama protiv Grčke. S druge strane, čim je dobio vest o krizi vlade u Beogradu i Ribentropovom ultimativnom koraku. Musolini se pobrinuo da tajno privuče pojačanja na istočnu granicu radi stabilizacije odbrambenog poretka svojih trupa.²¹⁹

Zbog nastale situacije - usled ostavke trojice ministara i krize jugoslovenske vlade - Ribentrop je o tome hitno referisao Hitleru, koji se nalazio u specijalnom vozu u Minhenu i odatle, posle konsultacije 22. marta u 01,25 časova, poslao telegram br. 320 Ministarstvu inostranih poslova u Berlin, gde je primljen u 02,25 časova, a odatle istog dana u 04,50 časova upućen fon Herenu u Beograd. To je, u stvari, bio drugi ultimatum, pa taj telegram iznosim u celini. On glasi:

»Molim obavestite vladu pri kojoj ste akreditovani sledeće: ostavljam vama da li ćete radi toga doći u dodir sa ministrom spoljnih poslova, predsednikom vlade ili Knezom-namesnikom.

Vlada Rajha smatra nezgodnom situaciju u koju je dovedena Cvetkovićeva vlada zbog ostavke trojice ministara. Međutim, ona smatra da je hitno potrebno, u interesu Jugoslavije, da se ova unutrašnja politička teškoća koja je iskrsla reši odmah na ovaj ili onaj način. Inače, Jugoslavija će u krajnje kritičnom trenutku za zemlju lišiti sebe mogućnosti da preduzima akcije u pitanjima spoljne politike i pokazati se nesposobnom da drži kormilo. *Situacija je sada takva da smo mi još uvek spremni, do 24. marta, najdalje do 25. marta, da zaključimo pripremljene sporazume. Japanski ministar spoljnih poslova stile u Berlin 26. marta, a i druga spoljnopolitička pitanja zahtevaće našu punu pažnju, tako da se datum za sastanak sa Jugoslovenima može uzeti u razmatranje tek kad zaključenje predviđenih sporazuma ne bude više imalo mnogo spornih tačaka. Mi smo sloga uvereni da će Cvetkovićeva vlada brzo povratiti svoju sposobnost za akciju tako da ugovoreno vreme za Jugoslaviju neće isteći neiskorišćeno.* (Podvukao V. T.).

Vaša izlaganja u gornjem smislu pružiće Cvetkovićevoj vladi efikasan argument da osujeti sve tendencije za produženje krize koje bi se mogle tamo pojaviti. Sem izvršenja ovog demarša, molim da sa vaše strane takođe učinite sve, pod svim okolnostima, da se pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu ostvari u utvrđeno vreme.

Molim javite telegrafski u opštim potezima i brzo o daljem razvoju takvojnje situacije.

Ribentrop«⁰

*Istoga dana u 18 časova nemački konzul u Zagrebu Frojnd poslao je telegram u Berlin i fon Herenu u Beograd u kojem izveštava da su policijski ataše za štampu u Beogradu Kraus (kasnije šef Gestapoa u Srbiji - V. T.) i referent za štampu u Zagrebu Miterhamer (Mitterhammer Otto) 21. marta imali sastanak sa Maćekom i Košutićem. Tom prilikom Maćek im je u poverenju saopštio da mu je ovdašnji konzul SAD rekao da njegova vlada zna da se hrvatski i slovenački političan zauzimaju za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu i da će posledice takvih intervencija pogoditi Hrvate i Slovence, a Srbi će Maćeka, Košutića i Kulovca smatrati izdajnicima i svaliti krivicu na njih za eventualne pobune.*²²¹

Fon Heren je 22. marta u 22,40 časova poslao Ministarstvu inostranih poslova telegram u kojem je, između ostalog, izvestio:

- daje posetio Cincar-Markovića, Cvetkovića i kneza Pavla, Maćeka i Kuloveca i da im je, u skladu sa primljenim telegramom (od 04.50 časova - V. T.), *veoma energično* izložio situaciju;
- da je stekao utisak »da uprkos svim teškoćama, stvarno postoji čvrsta odluka za pristupanje Trojnom paktu, i da se sa poverenjem gleda na mogućnost da se čin pristupanja obavi do krajnjeg roka koji smo odredili«;
- da mu je Cvetković rekao da svakako očekuje da će najdalje do 23. marta završiti popunjavanje vlade, iako nailazi na mnoge teškoće, jer mu je posebno stalo da u vreme pristupanja ne bude praznih mesta u vladi, naročito u njenom srpskom delu;
- da su ga Maček i Kulovec »uveravali da će konačno rešenje nemačko-jugoslovenskih odnosa biti iskreno pozdravljeno od strane hrvatskog i slovenačkog stanovništva, izuzev malobrojnih šovinističkih krugova, i da su se oni zbog toga u toku većanja od samog početka energično zalagali za ovo rešenje. Ni jedan ni drugi, izgleda, ne sumnja da će se, uprkos nastalim teškoćama, ostati pri datumu pristupanja koji mi želimo«;
- da je razgovor sa Knezom-namesnikom vođen u neosporno prijateljskoj atmosferi i da mu je izjavio da će se pridržavali svoje odluke, pošto je čvrsto uveren da ona odgovara stvarnim interesima Jugoslavije: i
- da očekuje da će se popuna vlade uspešno završiti najkasnije u toku 23. marta.²²²

POSLEDNJI (TRECL) ULTIMATUM JUGOSLOVENSKOJ VLADI

Cvetković je nastojao da što pre reši krizu vlade, i pored toga što je dobio ličnu poruku od Cerčila, koji ga je još jedanput pozvao da se ujedini sa Turskom, iako ona upravo tada nije pokazivala nikakvu nameru da se angažuje u slučaju napada Nemačke na Grčku. Međutim, ni Cerčilov apel, ni pritisak američkog poslanika Lejna, nisu pokolebali Cvetkovića da traži hitno rešenje krize vlade, koju su i Cerčil i Lejn želeli da produže. On je ipak obećao Lejnu da će nastojati da odugovlači pregovore sa Nemačkom i uveravao ga da pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu ne treba smatrati kao potez protiv SAD ili Velike Britanije, jer je »pakt čisto političke, a ne vojne prirode«. Ali Cvetković nije mogao ispuniti obećanje o produžavanju pregovora sa Nemačkom, jer je nemački ministar inostranih poslova - podstaknut činjenicom da jugoslovenski rukovodioci izbegavaju obavezu u pogledu datuma potpisivanja Trojnog pakta - preko fon Herena 23. marta ujutro saopštio treći - istinski ultimatum: »Još do ponoći mora se znati odluka zbog neophodnih priprema za ceremoniju u Palati Belvedere«.²²³

Unutrašnja politička situacija u Jugoslaviji vrlo brzo je postala eksplozivna. jer se i delimična kriza vlade odmah odrazila i na već i onako nestabilnu saradnju Srba i Hrvata. Naime, zbog ostavke ministra Budisavljevića, predstavnika glavnih sledbenika Srba u Hrvatskoj u Samostalnoj demokratskoj stranci (SDS), moglo je doći do raskida saradnje između ove stranke i HSS, a time, po mišljenju Maćeka, i do gubljenja tekovina ostvarenih Sporazumom Cvetković-Maček. Zato je Maček, prema saopštenju Krnjevtca, izgleda pokušao da

upotrebi sav svoj uticaj da izbegne rascep koalicije, dajući do znanja rukovodiocima SDS daje njihov najveći interes - pošto oni predstavljaju i deo hrvatskog stanovništva - da produže sa saradnjom, da bi se sprečile eventualne posledice koje bi štetile sadašnjem hrvatskom položaju, a koristile Pavelićevoj struji u budućnosti.

S druge strane, u Beogradu je političko vrenje raslo iz časa u čas, jer su srpski politički, vojni i vjerski krugovi (a nesumnjivo i KPJ - V. T.), uz anglo-američku podršku - povelu pravu propagandnu ofanzivu protiv pristupanja Trojnom paktu. Knez Pavle nastojao je da vrši neposredne pritiske na srpske najuticajnije ličnosti, naročito na patrijarha Gavrilu i na predsednika srpskog kulturnog kluba Slobodana Jovanovića. tvrdeći da će se pristupanje Trojnom paktu izvršiti uz niz garancija za zaštitu teritorijalnog integriteta i suvereniteta, da bi ih naveo da smiruju stanovništvo. Međutim, ne samo da su njegovi pritisci bili uzaludni, nego je na njih dobijao nove preteče opomene da ne donosi odluke koje su u suprotnosti sa tradicijama i nacionalnim osećanjima Srba.²²⁴ Tako su se Mihailo Konstantinović, Cubrilović i Budisavljević dogovorili da Konstantinović i Slobodan Jovanović zatraže prijem kod kneza i da mu predoče neprihvatljivost Pakla za Jugoslaviju. Slobodan Jovanović je to odbio, posto je već jednom bio kod kneza, ali je Konstantinović uspeo da ga odvede kod ministra vojske generala Pešica. Pošto je 22. marta u 18 časova primljen kod kneza. Konstantinović mu je izneo razloge ostavke i izjavio da narod gleda na pristupanje Trojnom paktu kao na kapitulaciju. Zatim mu je predao Odluku Konferencije Udruženja rezervnih oficira protiv Pakta i predložio mu da sasluša mišljenje mladih generala među kojima je pomenuo generala Simovića i Petrovića. Pošto mu je knez obećao da će još razmisliti o svemu i da ništa nije definitivno rešeno, Konstantinović je na kneževu želju pristao da se ne povuče s položaja ministra, ali samo do 23. marta u podne. Knez je očigledno želeo da se kriza vlade završi bez mnogo potresa, jer se više nije moglo ništa menjati. Uostalom, u donošenju najvažnije odluke učestvovao je i sam knez.²²⁵

OTPOR GENERALA SIMOVIĆ A I PATRIJARHA GAVRILA

Prilikom audijencije kod kneza Pavla 23. marta pre podne, general Simović (za koga se znalo da je odlučan protivnik pristupanja Trojnom paktu) izneo je sve teške posledice pristupanja paktu i savetovao knezu da se prihvati otpor, upozoravajući ga da će se u protivnom vojska pobuniti i da će avijatičari bombardovati dvor i zgrade vlade.²²⁶ O tome je general Simović (tada komandant vazduhoplovstva - V. T.) u svojim *Memoarima* napisao:

'Smatrajući da u ovom teškom vremenu treba da ostanemo složni i ujedinjeni oko vlade radi izraza Sto snažnijeg otpora Hitlerovom pritisku i težnjama i predviđajući moguće komplikacije u našim odnosima s Hrvatima, ja sam nastojavao do poslednjeg trenutka da ubedim u prvom redu Kneza Pavla, u neophodnost odbacivanja Hitlerovog diktata i odbrane naše narodne slobode i državne nezavisnosti. Naročito sam nastojavao da ubedim ministra vojske i mornarice, generala Petra Pešića, kome sam referisao svakog četvrtka i preko njega ohačavao članove vlade. O tome je general Pešić referisao i na sednici Ministarskog saveta. Također sam nastojavao da u to ubedim i načelnika Glavnog generalštaba armije, generala Petra Kosica, mogla školskog druga i ličnog prijatelja.

Polovinom marta 1941. bio sam u dva maha primljen u audijenciju kod Kneza Namesnika po njegovom pozivu. Na oba sastanka ja sam izlagao Knezu verovatne namere Hitlera i mogući razvoj događaja. Tom prilikom skrenuo sam mu pažnju na nepopularnost liji gove unutrašnje i spoljne politike. Prilikom druge posete naročito sam mu govorio u/mirenosti koja vlada među oficirima zbog neizvesnosti o držanju vlade i njegovot K / . vog - neodlučnog slava ... da bi ga štojače impresionirao o njegovoj ličnoj situai iu u slučaju ako bi izdao nacionalne interese, rekao sam mu: *-Ja jedva driim u rukama moje ufu u, se desni, na sluča] nepovoljnog obrta stvari i pogrešnih odluka, bombarduju prvo mene i K., mandu vazduhoplovstva. polom Generalštab i ministarstva, pa i Vas u Belom dvoru-*. Na ovo se Knez Pavle ozbiljno zamislio i nije ništa odgovorio. Posle kraćeg cutanja zapitao me: da li postoji mogućnost odbrane od Hitlerovog napada. Odgovorio sam mu: »Jedini način borbe protiv nemačkog munjevitog rata je gerilsko ratovanje, ostavljajući deo snaga po planinama u pozadini neprijatelja, s tim da se mora ponoviti Solunski front«. ²²⁷

Međutim, general Simović, kao načelnik Štaba Vrhovne komande nije tako postupio.

Pusto se izveštaji načelnika Glavnog generalštaba nisu slagali sa mišljenjem generala Simovića. knez je naredio da se i on pozove u dvor i da od generala Simovića čuje suprotno mišljenje o stanju u vojsci. I zaista, Simović je u prisustvu kneza, Antića i Kosica ponovio sve ono što je malo pre luga rekao Knezu. Pošto je Simović izmenjao nekoliko oštarih reči sa Košićem i Anticem, i čvrsto ostao pri svome gledištu, tj. da treba odbaciti Trojni pakt. njegov energičan slav uneo je uznemirenost i nespokojstvo i kod kneza i kod Cvetkovićeve vlade.

Kada je oko podne ovog dana (23. marta) došao u predsedništvo vlade. Konstantinović je najpre upozorio Mačeka, Kuloveca i Suteja. a zatim i Cvetkovića, da u narodu vlada veliko ogorčenje zbog pristupanja Trojnom paktu, da je čuo da postoji vrenje i u vojsci i da je pravoslavna crkva zbog toga kazala zasedanje Sinoda. On je tom prilikom izneo svoje mišljenje daje u zajednici s Turskom i Grčkom moguće pružiti otpor i da treba organizovati koncentracionu vladu. Maček gaje posebno uveravao daje cilj ove odluke da se dobije u vremenu, pošto će Nemci svakako napasti Sovjetski Savez, a tada će nastali sasvim drukčija situacija. Zato vlada treba da produži izvođenje poslova oko preuređenja države na osnovu sporazuma između njega i Cvetkovića. ²²⁸

Novi pokušaj kneza Pavla da pridobije podršku Srpske pravoslavne crkve i sveštenstva za Trojni pakt propali su. Evo kako patrijarh Gavriilo opisuje drugi susret sa knezom Pavlom:

»Dana 23 marta 1941. godine, kud sam uveden u dvorski salon, zatekao sam m kraljevsko visočanstvo kneza namesnika Pavla i nj. kr. visočanstvo kneginju Olgu. Malo /a tim stigao je g Miroslav Spalajkovic. a zatim su ušli ni visočanstvo kralj Petar II, u urntoimi kapetana II klase, i oba sina kneza namesnika. Pošli smo na poziv kneginje u trpezariju, i pošto sam blagoslovio trpezu, seli smo za ručak. Na ručku smo razgovarali o raznim stvarima, ali o politici ništa. Po ručku, ja sam prvo sa ni v kraljem, pa onda sa oba kneževica. stojeći izmenio nekoliko reči. Polom smo svi prešli u salon, gde smo popili katu. a zatim su rij v kralj i oba kneževića otišli. G. Spalajkovic i ja ostali smo sa visokim domaćinima do 3 časa u razgovoru. Razgovor je većinom bio o postojećem političkom stanju. Ja sam učestvovao ukoliko sam morao, inače g Spalajkovic je u širokom obimu davao svoja rezonovanja da se mora ici putem kojim je vlada pošla. G. Spalajkovic je tvrdio da narod neće strmoglavu u propast, vec lo traže izvesni pojedinci koji hoće da iskoriste teške prilike i u svoje posebne interese.

Kad sam ja pmetio da je vlada inaugunsala rdavu taktiku, i nije za zauzelo držanje pripremila javno tnenje u narodu, g Spalajkovic i knez namesnik branili su vladu, a kneginja je dodala da bi trebalo angažovati sveštenstvo. da se narodu objasni situacija. Na moju primedbu da ie to dužnost bila vlade ali je ona u razrogosti. i o njenoj neslozi već se u narodu zna. Knez namesnik je to priznao, i imenično naveo tri ministra, koji su protivni stanovištu

vlade. Konstatovali smo, da lo nije dobro, da se u ovim prilikama nesloga pojavljuje, kad bi trebalo da je u celoj državi jednodušnost. jer će takva razmimoilaženja od neprijatelja biti iskorišćena. Primetio sam da je gospodin Spalajković bio vatreni branilac pravca, kojim je kraljevska vlada posla

Kako je vreme bilo odmaklo, ja sam potražio dozvolu da odem, i g. Spalajković je ostao i dalje sa visokim domaćinima. Ja sam napustio Beli dvor u 3 časa po podne i došao u Palatiju^{228*}

POSLEDNJI POKUŠAJI SAD I V. BRITANIJE DA JUGOSLAVIJA NE PRISTUPI TROJNOM PAKTU

U svakom slučaju, tada je već bilo poznato da se beogradska vlada priprema da pristupi Trojnom paktu bez vojnih klauzula, koje se. /bog tajnosti nisu smele objaviti. Jugoslovenski poslanici u Vašingtonu i Moskvi, Fotić i Gavrilović, interpretirali su instrukcije Cincar-Markovića u smislu potrebe pristupanja Trojnom paktu, ali ih se nisu dizali, već su otvoreno izražavali svoje neslaganje i čak pretili ostavkama. Nasuprot njima poslanik u Londonu Subotić se pridržavao tih instrukcija, ali nije pokušavao da brani politiku svoje vlade, kada mu je pomoćnik podsekretara u Forin ofisu Sardžent (Sargent Sir Orme) u crnim bojama opisao sudbinu koja čeka Jugoslaviju kad stupi uz bok sila Osovine. Subotić je na to samo izrazio nadu da Velika Britanija neće smatrati da Jugoslavija ima nameru da promeni svoju politiku ili napusti svoje prijatelje ako potpiše neki ugovor sa Nemačkom. Sardžent je naglasio da se u Londonu ima u vidu »užasno težak položaj« kneza Pavla i potvrdio da Britanci, ako Jugoslavija zaključi neki politički ugovor sa Nemačkom, neće vršiti uzaludna prekoravanja i prebacivanja, već će biti veoma zadovoljni ako se ne ostvare njihova mračna predviđanja i ako Jugoslavija - suprotno iskustvu svih ostalih neutralnih zemalja - bude mogla zadržati potpunu nezavisnost, integritet i suverenitet, ali da ne vidi ni najmanju mogućnost da se tako nešto desi.²²⁹

Američki poslanik Lejn je 23. marta, kasno po podne, poselio kneza Pavla. da bi mu ponovo izložio stav SAD, i zatražio od njega da ne potpiše Trojni pakt ili da bar odloži svaku odluku za nedelju dana, kako bi se za to vreme omogućilo Turcima da razjasne svoj stav. Međutim, knez Pavle je odmah izrazio svoje ubeđenje da Turska ne želi da sarađuje sa Jugoslavijom, a zatim je »izbezumljen« i »duboko potišten« - napao »bugarsku zlobu«, »britansku tupoglavost« i »hrvatsku opoziciju« odbijajući da razmotre mogućnost nepotpisivanja pakta i zbog nesigurnosti svog ličnog položaja. On treba da ostane na svom mestu još samo pet meseci i da mu je dužnost da kralju Petru preda celovito kraljevstvo koje mu je povereno posle smrti kralja Aleksandra. Zatim je uz potpunu uzdržljivost poverio Lejnu da će pakt koji će Jugoslavija potpisati, pored dve objavljene obaveze Nemačke i Italije, imati još jednu po kojoj se nikakva njihova ratna oprema neće smeti prevoziti preko jugoslovenske teritorije. Pored toga, knez Pavle je istakao da mu nije bilo moguće odlaganje potpisivanja pakta, jer ima vremena samo do pola noći da odgovori Berlinu. Opraštajući se od Lejna, knez ga je uveravao da ova neizbežna odluka neće umanjiti njegove simpatije za Saveznike i da mu je želja da Ruzvelt shvati ovaj položaj Jugoslavije. Tako je Lejnu preostalo samo da lakonski izvesti Su it Department: »Pakt će se potpisati u Beču«.²³⁰

[poruci predsednika. hrvatske vlade Cerčila. koju je 23. marta uputio predsedniku jugoslovenske vlade Cvetkoviću, između ostalog, se kaže da će Hitler i Musolini sasvim sigurno pretrpeti konačan totalan poraz i da nijedan razborit

čovjek ne može u to sumnjati, da ima »samo 65 miliona zlobnih Huna« (od kojih većina sada guši, tlači i pljačka Austrijance, Cehe, Poljake i mnoge druge stare narode), a narodi Britanske Imperije i Sjedinjenih Država blizu 200 miliona samo u njihovim domovinama i u Britanskim Dominionima, da je Velika Britanija neprikosnoveni gospodar okeana, tako da će se američkom pomoći uskoro postići i nadmoćnost i u vazduhu, da su Velika Britanija i SAD najbogatije i tehnički najspremnije i da proizvode najviše čelika na svetu.

U svojoj poruci Čerčil dalje kaže:

• . Mi znamo da srca svih vernih Srba, Hrvata i Slovenaca kucaju za slobodu, integritet i nezavisnost njihove domovine i da oni imaju isti pogled u budućnost kao i svet koji govori engleski. Ako bi Jugoslaviju sada zadesila sudbina Rumunije, ili ako bi ona počinila zločin kao Bugarska i postala saučesnik u pokušaju uništenja Grčke, njena propast bi bila sigurna i nepopravljiva. Ona neće izbeći nego samo odložiti teška iskušenja rata i njene hrabre armije će se onda boriti same pošto budu opkoljene i odsečene bez nade i pomoći. S druge strane, ratna istorija je retko kada pružila lepšu priliku od ove koja se ukazuje jugoslovenskim armijama ako je one iskoriste dok još ima vremena. Ako se Jugoslavija i Turska udruže sa Grčkom i uz pomoć koju može da pruži Britanska Imperija, nemačka aždaja će biti zaustavljena i konačna победа će biti izvojevana lako sigurno i odlučno, kao što je bilo prošli put.

Ja verujem da će Vaša ekscelencija biti na visini svetskih događaja»¹³¹

Istog dana Cvetković je odgovorio na ovu poruku:

• Zahvalan sam Vašoj Ekscelenciji na specijalnoj poruci koju ste mi izvoleli uputiti. Ja Vas mogu uveriti da Jugoslavija nikad ni u svojoj prošlosti a ni danas nije prestala da vodi računa o najhitnijim interesima svoga naroda, čuvajući ljubomorno uvek svoju nezavisnost, slobodu i integritet. Samo lim momentima Jugoslavija se rukovodila i rukovodice se u svim svojim međunarodnim aktima»²³³

Pošto je odluka već bila doneta, britanska intervencija nije više mogla ništa izmeniti, iako je jugoslovenska vlada težila da se ne zameri V. Britaniji, SSSR-u i SAD, verujući daje ipak dosta postigla time što je dobila nemačku obavezu da se od Jugoslavije neće zahtevati vojna i ostala pomoć koju je inače predviđao član 3. Trojnog pakta.²³³ Na sve pokušaje V. Britanije da jugoslovenska vlada promeni odluku i da pruži otpor Nemačkoj odgovoreno je da je rat s Nemačkom neprihvatljiv zbog unutrašnjih prilika i vojne nespremnosti.²³⁴ Iako se britanska akcija nije ograničavala samo na diplomatske korake (Britanski klub u Beogradu bio je glavni centar za propagandu, dopisnici britanskih listova dospevali su svuda, među oficirima su Britanci imali podršku, a najjače uporište imali su u privrednim krugovima), ipak su propali i ovi poslednji pokušaji Čerčila i Idna, pa čak i britanskog kralja da odvrte kneznamesnika i jugoslovensku vladu od pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu.²³⁵

Toga dana došlo je do pojačanih javnih manifestacija, velikih zborova i javnih pretnji oružanim ustankom koje su zahvatile celu zemlju. Duhovi su se raspalili naročito u Beogradu, a napetost je vrtoglavo rasla zbog širenja senzacionalnih vesti (među kojima i one o brzom kretanju britanskih trupa preko južne Grčke i ulasku preko jugoslovenske granice u Vardarsku dolinu, da bi obrazovale front u slučaju eventualne invazije sa severa, i o tome daje knezu Pavlu stiglo deset hiljada protestnih telegrama od pojedinih građana i patriotskih organizacija sa zborova u gradovima i selima), kao i zbog odluke Udruženja rezervnih oficira i bivših ratnika da rapuste godišnji kongres u znak protesta protiv zaključenja sporazuma sa Nemačkom koji je nespojiv sa čašću i nezavisnošću nacije. A pošto je inicijativa za raspuštanje kongresa potekla od hrvatskih delegata, u Beogradu se stekao utisak da je nacija, kao nikad pre

u jugoslovenskoj istoriji, čvrsto ujedinjena pred zajedničkom opasnošću. Istovremeno se saznalo daje sovjetski otpravnik poslova Lebedjev predao Ministarstvu inostranih poslova notu u kojoj je njegova vlada izrazila spremnost da sklopi pakt o prijateljstvu sa Jugoslavijom ako bi ona odbila pakt sa Nemačkom. Maček je bio iznenađen ovim sovjetskim korakom. On je rekao:

Rusija je zagonetka i na nju se ne može računati. Stabilizovali smo odnose sa njom, obesili smo i tu pušku o rame iako je prazna. Nemačka je lav, nepobediv na kopnu. Velika Britanija je krokodil, nepobediv na moru. Mi se nalazimo blizu ždrele lava i zato se moramo pravilno postaviti prema njemu.⁶

U međuvremenu, Cvetković je 23. marta uveče uspeo da zameni dvojicu ministara koji su podneli ostavku (dr Dragomir Ikooić postavljen je za ministra socijalne politike i narodnog zdravlja, a dr Caslav Nikitović za ministra poljoprivrede) i, pošto je rešio krizu vlade, otišao je u Beli dvor da odnese ukaz na potpis Knezu. Dok su Maček i Sutej čekali Cvetkovića da se vrati iz Dvora u kabinet je upao ministar pravde Konstantinović i histerično viknuo: »Sve ide naopako. Desiće se nešto strašno«. U to je Cvetković telefonom pozvao svu trojicu da dođu u Dvor, gde su ih čekali knez Pavie, Cvetković i Antić, ministar Dvora. Kad su stigli, Knez im je saopštio da gaje to posle podne posetio komandant vazduhoplovstva general Simović, koji je v iše puta pre toga opominjao da on ne može garantovati da se njegovi oficiri neće pobuniti i oboriti namesništvo. Knez je tražio mišljenje o novom razvoju događaja, ali niko nije hteo da da mišljenje dok ne čuje šta će reći ministar vojske general Pešić. Kad je posle jedan sta posle poziva stigao, i kad su mu rekli zašto su ga zvali. Pešić je odgovorio da vrlo dobro poznaje Simovića da bi ozbiljno uzeo njegove pretnje i da će ga za to prekoreti i tako rešiti celu stvar. Ni Maček. kako je sam pisao, nije prihvatio Simovićevu opomenu, jer »nikad nije čuo o državnom udaru objavljenom unapred, a potom zaista izvršenom«.²³⁷

Cvetković je, uz pomoć kneza Pavla i Mačeka, uspeo da ubedi ministra Konstantinovića, što je - prema rečima fon Herena- bila samo privremena mera, jer se oko njega bila »polarizovala najjača opozicija«, dok je italijanski poslanik Mameli okarakterisao Dragomira Ikonica i Ča^lava Nikitovića kao »figure drugog reda«.²³⁸

POSLEDNJA SEDNICA KRUNSKOG SAVETA. SAGLASNOST DA SE POTPISE TROJNI PAKT

Pošto je rok Ribentrop «v om ultimativu isticao 23. marta u 24 časa, a pod pritiskom krize izazvatu ostavkom tri ministra i odlučnim otporom generala Simovića, knez je odlučio da još jednom sazove Krunski savet. iako je odluka o pristupanju Trojnom paktu već bila doneta 20. marta na Sestoj sednici u dvoru. Ove večeri su se u dvoru na Dedinju kod kneza namesnika, pored Konstantinovića, najpre našli: Cvetković, Maček, Sutej, Kulovec, Antić, Cincar-Marković i general Košić, a kasnije je pozvan i general Simović. Pošto je Simović ponovio isti stav prema Paktu kao i pre podne pred knezom, knez mu je naredio da pođe do Pešica i da mu saopšti da je protivu Pakta. Nezadovoljan što je knez primio Simovića bez njegovog znanja i što je od Simovica, a ne od njega tražio izveštaj o stanju u vojsci, Pešić je preko Simovića poručio knezu da će podneti ostavku. Pošto je posle toga telefonom pozvan u dvor kod kneza. Pešić je, u prisustvu članova Krunskog saveta napao odsutnog Si-

movića, ponovo istakao svoju privrženost pristupanju Trojnom paktu i izjavio:

»Ja sam protivu Nemaca i Pakta, ali mi nemamo drugog izlaza nego ovaj. Niko nema pravo da daje ostavku zbog Pakta i onaj ko to čini je izdajnik«.

Na to se Konstantinović obratio Cvetkoviću recima: »Na mene više ne možete računati«, a 24. marta podneo je pismenu ostavku.

Cvetković je 23. marta oko 21 čas pozvao Konstantinovića da odmah dode u dvor. Pri dolasku slučajno se u čekaonici susreo sa generalom Simovićem koji mu je čestitao na upornoj borbi protivu Pakta. Posle izvesnog vremena Konstantinović je na zasedanju u dvoru izneo iste podatke i svoje mišljenje kao i pre podne u Predsedništvu u vlade kod Cvetkovića i Maćeka, tj. o vrenju u narodu i vojsci i verovatnom otporu ako se pristupi Trojnom paktu. Knez je na to rekao da ne želi sukob organa vlasti i naroda, niti to da prihvatanje Pakta bude signal za napad na Grčku. Na ozbiljnost situacije u zemlji, koju je predočio Konstantinović. Cvetković je, na upadnicu Cincar-Markovića o stvarnom stanju, samo slegao ramenima.

Svi prisutni, na čelu sa knezom, sem Konstantinovića. Ikoga je Pešić zbog padnete ostavke nazvao izdajnikom), bili su saglasni da se potpiše pakt sa Osovinom. Zatim je Cincar-Marković podsetio prisutne da se približava rok ultimatumu i da hitno treba dati odgovor Nemcima.²³⁹

O tim događajima general Simović u svojim *Memoarima*, piše, između ostalog:

• Oku 20,15 časova 23. marta pozvao me telefonom dežurni adjutant u Belom dvoru i saopštio: da me knez očekuje i da odmah dođem k njemu . . . Kod kneza Pavla primljen sam tačno u 20,30 časova . . . Knez me je upitao: »Da li los ostajete pri gledištu da će pobediti Engleska? Odgovorio sam: »Ostajem i smatram da Engleska gubi s\ e bitke osim poslednje« . . . Zatim sam mu saopštio moju nameru da sutra pre podne održim konferenciju svih starešina u garnizonu kod komandama Beograda, da prodiskutujemo o stanju u vojsci i da to iznesem ministru vojske. Dodao sam: Donosi se odluka o sudbini zemlje i naroda, a niko ne pita narod i vojsku koji će imati sutra da prolivaju krv za odbranu otadžbine i skupo plaćene slobode- . . . Potom sam u razgovoru od pola časa izneo knezu svoje mišljenje . . . da je vezivanje za sile Osovine isto što i padanje u ropstvo, iz koga se više nikada nećemo izvuci: da bi sloga zaključenje Trojnog pakla značilo svesno i svojevoljno odricanje slobode našeg naroda i samostalnosti naše države . . . na šta ni on-knez namesnik m Cvetkovićeve vlada, neovlašćena od naroda, nemaju pravo i da bi time učinili zločin prema narodu i našot zavetnoj misli . . . -Pa tako ne misle vaši drugovi i. m ministar vojni, ni načelnik Glavnog generalštaba« . . . primetio je knez . . . Odgovorio sam: »Oni misle da će ostati mirni na svojim položajima, a ne shvataju jasno tešku situaciju u koju će zapasti narod . . . Ako su oni bili dobri za mir, nisu dobri za ral. Uzmite na njihova mesta mlade ljude«.

Knez je upitao: -Pa ko bi mogao doći za ministra vojske?« - Odgovorio sam »Uzmite generala Bogoljuba Ilica ili generala Vliirkovica-

Posle toga rekao sam Knezu: »U slučaju ako potpišete Trojni pakt, izbice revolucija u narodu i pobuna u beogradskom garnizonu. Narod neće dozvoliti da bude predat na milost i nemilost neprijatelju. A vojska će deliti osećanje Naroda« . . . posle kratke pauze Knez me zapitao: -Da li sle to saopštili ministru Voiske?« »Idite odmah kod generala Pešica i saopštite mu to što ste meni rekli« i Simov u mu je na to pitanje odgovorio da ce ici kod ministra vojske posle konferencije kod komandanta Beograda da bi mu tek tada »saopštio rezultat diskusije«. - V. T.) Na moju primedbu da je već dockan. Knez je rekao: »Ne mari ništa, javile mu da dolazile po mom naređenju«. Bilo je tačno 21 čas.

U to je ušao predsednik vlade Dragiša Cvetković i Knez mu je rekao: »Evo vidite i general Simović je istog mišljenja kao i vi i ja da Pakt ne treba potpisati.

General Pešić primio me očito nezadovoljan, što je Knez mene zvao i pitao za mišljenje i naredio mi je da odem nazad u Dvor i Knezu saopšlim njegovu usmenu ostavku na položaj ministra vojske . . . Dodao je da on smatra da ce pobediti Nemačka i da mi moramo ići sa njom. Na moju primedbu . . . da će pobediti Engleska . . . on je odgovorio: »Znam da ti tako misliš . . . ali ti si jedini koji tako misli . . . Pa eto neita tebe Knez uzme odmah za ministra voj-

ske« - Ovo sam odlučno odbio... Knezu sam saopštio usmenu ostavku generala Pešica i rekao, da je ... bio nezadovoljan. Sto je knez mene primio. Na to je knez rekao: •Valjda ja rnoгу zvati moje generale i pitati za mišljenje«. LI to su ušli načelnik Glavnog generalštaba arm. general Petar Kosic i ministar Dvora Milan Antić...«

Zatim Simović iznosi polemiku između njega i ove dvojice o posledicama potpisivanja Pakta, pošto su imali oprečna mišljenja, i nastavlja:

»Knez Pavle i predsednik vlade pažljivo su saslušali diskusiju, ne ulazeći u istu ... Na moje pitanje. šio da saopštim generalu Pešicu koji očekuje odgovor, - knez mi je kazao: .Recite mu da njegovu ostavku ne mogu primiti i da ću sutra govoriti s njime'. Kad sam generalu Pešicu saopštio odgovor kneza i da su u Dvoru na večeri dr Maček. Sutej i Konstantinović. on mi je rekao: .Knez sigurno menja politiku'. U to je dežurni adjutant telefonom pozvao Pešića da dođe u Dvor... Da ne bi gubio u vremenu zamolio me da ga odvezem i u putu mi rekao ... da on neće ostati ministar, već neka knez uzme mene, da će on samo ići da preda ostavku, a ja da čekam kod dežurnog adutanta i da odmah dodem na njegovo mesto ... što se tiče moga ulaska u vladu rekao sam mu: .S vašim Dragišom (oni su braća od tetaka - prvi kuzeni) ja ne bih hteoda sednem ni u ista kob. a kamo li u istoj vladi'. Pešic mi se obratio: .Kao tvoj ministar naređujem ti da me ovde sačekaš. Ja cu samo uci da predam ostavku, a onda ti dodi na moje mesto' Odgovorio sam: Razumem da vas sačekam, a po drugom vi znale moje mišljenje'. Posle 15 do 20 minuta saopšteno je dežurnom adjutantu .Gospodin Simović može da ide, nije potrebno da sačeka generala Pešića'.

Prilikom predaje dužnosti 29. marta pre podne. Dragiša Cvetković nije saopštio, da sam noću 23/24. mana trebao bili uhapšen, ali daje naređenje povučeno na insistiranje generala Pešica i njegovo .. „2*0

ODLI KA 7A ODLAZAK U BEC I POTPISIVANJE PROTOKOLA O PRISTUPANJU JUGOSLAVIJE TROJNOM PAKTU

Pošlo je odluka na ovoj poslednjoj sednici konačno pala, Cvetković, je o njoj telefonom obavestio fon Herena, a zatim su ga Cvetković, Cincar-Marković i Maček u 24 časa primili u Predsedništvu vlade i saopštili mu da su Cvetković i Cincar-Marković spremni da sutradan <24. marta) uveče otputuju u Beč radi potpisivanja Trojnog pakta.

*Cincar-Marković je 24. marta saopštio jugoslovenskim predstavnicima u inostranstvu vladinu odluku o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, sa obrazloženjem daje, pored napora koji su ulagani da se sačuva mir i osigura nezavisnost i teritorijalni integritet, postignuto i to da se izbegne prolaz oružanih snaga preko jugoslovenske teritorije. On je u saopštenju poslanicima u Londonu i Ankari naglasio da »ova odluka ne može pričiniti teškoće Grčkoj, jer će jugoslovenska vlada i ubuduće, kao u prošlosti, sačuvati prijateljske odnose sa svim ostalim zemljama«.*²⁴¹

Cim je prispeo odgovor iz Beograda o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, nemačka Vrhovna komanda je već idućeg dana, 24. mana, pod potpisom Jodla, obavestila nadležne komande da Hitler dopušta da odmah mogu otpočeti izviđanja i napadi na britanske i grčke pomorske snage u oblasti Krita.²⁴² To je, u stvari, bilo prvo izvršno naređenje za operaciju »Marita«. Verovatno je da bi to naređenje bilo izdato još 21. marta da nije bilo krize jugoslovenske vlade od 20. marta uveče, jer se odnosi na dejstvo vazduhoplovstva čije je grupisanje na bugarskim i rumunskim aerodromima već bilo dovršeno. Istoga dana, tj. 24. mana, nemačka Služba bezbednosti je hitno teleprinterom obavestila Ministarstvo inostranih poslova:

»Danas je u Beogradu naređena vojna pripravnost. Pretpostavlja se da su ove mere u vezi sa potpisivanjem i pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu. Nadležni krugovi očekuju

da te povodom toga doci do većih demonstracija. Po naređenju ministra vojske, moraju se počev od 23. III preduzeti sve mere za opštu mobilizaciju. Prema veslima koje su kasnije stigle, u popodnevnm časovima rastureni su leci, kojima se otvoreno poziva na ustanak. Prebacuje se vladi izdajstvo i narod se poziva na otpor».²⁰

Pripravnost o kojoj se govori nije naređena da bi se odbio eventualni napad Nemačke, već zbog gušenja eventualnih demonstracija.

U toku 24. marta general Simović je učinio »poslednji pokušaj« da spreči »donošenje sudbonosne odluke« na Konferenciji generala u Komandi Beograda, kojoj su, pored generala Simovića i komandanta Beograda, prisustvovali: komandant vazdušne odbrane, upravnik Vojne akademije, komandanti Konjice, Inžinjerije, Dunavske divizijske oblasti i Protivavionske odbrane, iako nije znao daje odluka već bila doneta prošle noći. Na sastanku pojedini komandanti su izneli situaciju u svojim jedinicama, naročito neraspoloženje mladih oficira i građanstva. General Jovan Antić, komandant konjice, govorio je o neraspoloženju školske omladine i dodao: »Moj sin mi je rekao: Ja se stidim da sam sin jednog generala. Svi moji drugovi su protiv mene i preziru me«.

U toku konferencije ministar vojske pozvao je generala Simovića i rekao mu: »Zvao sam te, da ti kažem da sam povukao ostavku. Doneta je odluka za potpis pakta. Druge mogućnosti za sad nemamo. Dragiša i Cincar-Marković večeras odlaze za Beč. Danas će izaći naređenje za strogu pripravnost trupa. Ti gledaj i drži te tvoje vazduhoplovce«. General Simović je obavestio Pešića o sastanku i diskusiji u Komandi Beograda i zamolio ga da ih lično primi. On mu je odgovorio: »Sad je sve svršeno, nema zaštita da ih primim«, ali ih je primio na Simovićevo insistiranje. Na kraju im je rekao da je situacija teška, da je vlada donela odluku da potpiše pakt i preporučio im da održe red i disciplinu kod svojih trupa.²⁴⁴

Toga dana, 24. marta, britanski ministar inostranih poslova Iden uputio je telegram svom poslaniku u Beogradu: »Sada ste ovlašćeni da postupite kako nalazite za shodno ne biste li svim sredstvima koja Vam stoje na raspolaganju naveli lidere i javno mnjenje da shvate realnost i preduzmu akciju koja odgovara situaciji. Imate moje puno ovlašćenje za sve mere koje smatrate da su na svom mestu da bi se pospešila promena vlade ili režima, čak i državnim udarom (Podvukao V. T.). Bilo koja nova vlada koja bi bila obrazovana kao rezultat ovih događaja i bila spremna da se odupre nemačkim zahtevima uživala bi našu punu podršku. O tome možete tajno da izvestite sve one koji dolaze u obzir za rukovodeće položaje a u koje imate poverenja«.

Drugom porukom saopšteno je da su izdata uputstva Ministarstvu informacija i BBC - Brittish Broacasting Corporation Bi-Bi-Si-ju) »da se posluže svim mogućim pritiskom u emisijama na srpskohrvatskom jeziku, a danas su, kako sam obavestio, upućene i specijalne poruke namenjene Pravoslavnoj i Katoličkoj crkvi«. U narednoj depeši je stajalo:

»Eventualna vlada povoljno raspoložena prema nama jedva da bi mogla da bude ikakva drugačija nego srpska vlada i stoga bi trebalo preduzeti napore da se učvrsti otpor među Srbima . . . trebalo bi da izdamo uputstva štampi i Bi-Bi-Si-ju da počnu da izričito pominju Srbiju i da se koncentrišu na srpski otpor. . . trebalo bi da izbegavamo pokušaje podvajanja Srba i Hrvata«.

Kampbelovo poslanstvo je 24. marta uputilo telegram iz Beograda, u kome je stajalo:

»Aktivno se razmatraju izgledi za sprovođenje uspešnog državnog udara ... Nijedna (jugoslovenska) vlada ne bi mogla da se održi na vlasti bez podrške vojske. Prema tome, nikakav državni udar ne bi imao izgleda na uspeh, ukoliko ne bi bila obrazovana vojna vlada ili pak takva civilna vlada koja bi od satnog početka uživala ili bi bez odlaganja mogla da obezbedi podršku vojske. Sledstveno tome smatramo da daleko najbolja šansa leži u vojnom pokretu«.

Izvršnoj službi britanske jedinice za specijalne operacije (SOE) je istog dana (24. mart) naređeno da punom parom pruži potrebnu pomoć. Tog istog dana Kimpbel je, sa svoje strane, uputio poruku iz Beograda:

»Inicijatori sa kojima smo u kontaktu nastoje da dode do organizovanja alternativne civilne vlade povoljno raspoložene prema našoj stvari, u čemu je vojna podrška od bitnog značaja«. ²⁴⁶

U duhu donete odluke. Cvetković i Cincar-Marković su krenuli u Beč 24. marta u 22 časa. Na peronu Topčiderske železničke stanice ispratila ih je cela vlada i nekoliko drugih ličnosti. Verovatno je da je knez o tome putu obavestio britanskog poslanika, koji je tih dana često odlazio u dvor. za razliku od Ministarstva inostranih poslova koje nije obavestilo nijedno strano poslanstvo. ²⁴⁶ Da je London bio dobro obavešten, vidi se iz izjave britanske vlade u noti koju je 24. marta uputila jugoslovenskoj vladi. Naime, u toj noti britanska vlada izražava čuđenje kako je Jugoslavija odjednom spremna da potpiše sporazum, po kome se neće odreći samo svoje neutralnosti, već će pristupiti i bloku britanskih neprijatelja, iako to jugoslovenski narod ne odobrava. ²⁴⁷

CEREMONIJA POTPISIVANJA PROTOKOLA RAZMENA NOTA I TELEGRAMA

Jugoslovensku delegaciju, koja je 25. marta pre podne stigla u Beč posebnim vozom, dočekao je Ribentrop s višim činovnicima Ministarstva inostranih poslova. Dva sata kasnije otpočela je svečanost u Žutoj dvorani dvorca Belvedere. a u 14 časova su Cvetković i Cincar-Marković potpisali *Protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu*, koji glasi:

•Vlade Italije. Japana i Nemačke s jedne strane i Vlada Jugoslavije sa druge strane utvrđuju preko svojih dole potpisanih punomoćnika sledeće:

Cl. I

Jugoslavija pristupa Paktu triju sila potpisanom u Berlinu 27. septembra 1940. godine, između Nemačke, Italije i Japana.

CL 2.

Kad zajedničke tehničke komisije, predviđene u čl. 4. budu raspravljale pitanja koja dotiču interese Jugoslavije, biće isto tako i predstavnici Jugoslavije pozvani da učestvuju u savetovanjima komisija.

Cl. 3.

Tekst trojnog pakta priložen je ovom protokolu.

Prednji protokol sastavljen je na italijanskom, japanskom, nemačkom i srpsko-hrvatskom jeziku, pri čemu se svaki tekst smatra kao original. Protokol stupa na snagu na dan potpisivanja.

Pot\ rđujući gornje, potpisnici nadležno opunomoćeni od svojih vlada potpisali su ovaj protokol i overili ga svojim pečatima.

Sastavljeno u četiri originalna primerka u gradu Beču, 25. marta 1941. godine, u IX godini tašističke ere i datuma koji odgovara 25 danu trećeg meseca XVI ere Sove«. ²⁴⁸

Predsednik jugoslovenske vlade Dragiša Cvetković drži govor posle potpisivanja Protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 25. marta 1941. godine u Beču

S desne strane potpisali su se jugoslovenski predstavnici, a s leve strane Ribentrop, Cano i general Osima, japanski ambasador u Berlinu. Potpisan je samo nemački tekst, a sprskohrvatski tekst je jedino sravnjen s nemačkim tekstom. Potpisu su prisustvovali mađarski poslanik Stojaji, rumunski poslanik fon Bosi, slovački poslanik Cernak, bugarski poslanik Draganov i jugoslovenski poslanik u Berlinu Ivo Andrić.

Tekst Trojnog pakta glasi:

»Vlade Nemačke, Italije i Japana smatraju da jedna od pretpostavki za trajni mir jeste u tome da svaka nacija na svetu dobije prostor na koji ima pravo.

Stoga su resile da u duhu svojih težnji u oblasti istočne Azije u širem smislu reći (Grossasiatischer Raum) i u oblasti Evrope budu vazda rame uz rame i uzajamno sarađuju, pri čemu smatraju svojim najuzvišenijim ciljem da stvore i održe nov poredak koji će biti takav da će doprineti napretku i blagostanju naroda koji žive u tim oblastima.

Tri vlade, osim toga žele da prošire ovu saradnju i na nacije i u drugim defovima sveta koje su sklone da upute svoje težnje u sličnom pravcu, a kako bi se mogle ostvariti težnje i (ih naroda kojima je svetski mir krajnji cilj

Na osnovu toga vlade Nemačke, Italije i Japana ugovorile su sledeće:

Cl. 1.

Japan priznaje i postovace vodstvo Italije i Nemačke pri stvaranju novog poretka u Evropi.

Cl. 2.

Nemačka i Italija priznaju i poštovaće vodstvo Japana pri stvaranju novog porekta u istočnoj Aziji u širem smislu reći.

Cl. 3.

Nemačka, Italija i Japan saglasili su se da sarađuju pri svojim težnjama koje počivaju na gore obeleženoj osnovici.

Oni osim toga, primaju obaveze da se uzajamno pomažu svim političkim, privrednim i vojničkim sredstvima, ako bi jedna od sila potpisnica bila napadnuta od koje sile koja sad ne učestvuje u evropskom ratu, ili u kinesko japanskom sukobu

Cl. 4.

Radi privođenja u delo ovoga Pakta, smesta će se sastati zajednički stručni odbori čije će članove postaviti vlade Nemačke, Italije i Japana

Cl. 5.

Nemačka, Italija i Japan izjavljuju da ono što je ugovoreno prethodnim članovima ni u kom pogledu ne tangira politički odnos koji sada postoji između svake pojedine od tri sile potpisnice i Sovjetske Rusije.

Cl. 6.

Ovaj ugovor stupa na snagu odmah po potpisivanju i ostaje u važnost deset godina, računajući od dana stupanja na snagu.

Ako bi jedna od njih to zatražila, sile potpisnice će blagovremeno stupiti u pregovore o njegovom produžavanju.

Tekst ovog ugovora sastavljen je na nemačkom, italijanskom i japanskom jeziku. Pakt nosi datum 27. septembar 1940. godine.

Potpisali su ga ministar za spoljne poslove Rajha g. fon Ribentrop, ministar spoljnih poslova grof Čano i ambasador g. Kurusu²⁴⁸.

TEKSTOVI NOTA UZ PROTOKOL O PRISTUPANJU
TROJNOM PAKTU

»Ministar inostranih poslova Rajha

Beč, 25. mart 1941.

Gospodine ministre predsedniče!

Po nalogu i u ime Nemačke vlade imam čast da Vašoj Ekselenciji saopštim sledeće: Povodom današnjeg pristupanja Jugoslavije Paktu triju sila Nemačka vlada potvrđuje svoju odluku da u svako doba poštuje suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije.

Primate, gospodine predsedniče, uverenje o mome odličnom poštovanju.

Joachim fon Ribentrop

Njegovoj Ekselenciji
Ministru predsedniku Kraljevine Jugoslavije
Gospodinu Cvetkoviću.*

Potvrdna nota predsednika Jugoslovenske vlade:

»Beč, 25. marta 1941 g.

Njegovoj ekselenciji Gospodinu Joahimu fon Ribentropu ministru inostranih poslova Rajha

Vaša Ekselencijo,

Prilikom današnjeg pristupanja Jugoslavije Paktu triju sila. Vi ste izvoleli uputiti mi notu ove sadržine:

U ime i po nalogu nemačke vlade imam čast saopštiti Vašoj Ekselenciji sledeće: Povodom pristupanja Jugoslavije Paktu triju sila koje je danas učinjeno nemačka vlada potvrđuje svoju odluku da će uvek poštovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije.

U ime i po nalogu jugoslovenske kraljevske vlade čast mi je potvrditi prijem ove izjave koju je kraljevska vlada uzela na znanje.

Izvolite primiti. Gospodine ministre, uverenje o mome dubokom poštovanju.

Dragiša J. Cvetković, s. r.

* Original na nemačkom jeziku u Državnom sekretariatu za inostrane poslove (DSIP). Vidi kopiju originala.

DER REICHSMINISTER DER AUSWÄRTIGEN

Berlin, den 2. März 1941

Herr Ministerpräsident !

Uaiens und im Auftrag der Deutschen Regierung habe ich die Ehre, Eurer Exzellenz folgendes mitzuteilen:

' Aus Anlass des an heutigen Tage erfolgten Beitritts Jugoslawiens zu« Dreinächtepakt bestätigt die Deutsche Regierung Ihren Entschluss, die Souveränität und die territoriale Integrität Jugoslawiens jederzeit zu respektieren.

Genehmen Sie, Herr Ministerpräsident, die Versicherung meiner ausgezeichnetsten Hochachtung.

An Seine Exzellenz

den Königlich Jugoslawischen Ministerpräsidenten

Herrn Z v e t k o v i ć

• Ministar inostranih poslova

Rim. 25 mart 1941-XIX

Ekselencijo,
U ime i po nalogu Kr. vlade čast mi je da Vam saopštim sledeće:
Povodom pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, koja je danas obavljeno. Kr. vlada potvrđuje svoju odluku da će u svako doba poštovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije.

Ekselencijo, primite izraz mog najvećeg poštovanja

Cano

Ekselenciji
Predsedniku Jugoslovenske vlade
Gosp. Cvetkoviću*

Potvrдна nota predsednika jugoslovenske vlade:

»Beč. 25. marta 1941. g.

Njegovoj Ekselenciji, gospodinu grofu Galeacu Čanu, ministru inostranih poslova Kraljevine Italije

Vaša Ekselencijo,
Prilikom današnjeg pristupanja Jugoslavije Paktu triju sila Vi ste izvoleli uputili mi notu ove sadržine:

deće: povodom pristupanja Jugoslavije Paktu triju sila koje je danas učinjeno, kraljevska italijanska vlada potvrđuje svoju odluku da će uvek poštovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije.

U ime i po nalogu kraljevske jugoslovenske vlade čast mi je potvrditi prijem ove izjave koju je kraljevska vlada uzela na znanie

Izvolite primiti. Gospodine ministre uverenje o mom dubokom poštovanju.

Diagiša J. Cvetkov ić. s r

27.12.1941. 12.12.1941.
BEOGRAD.

Case: 12.12.1941. 12.12.1941.

A nome e per incarico del R. Governo ho l'onore di comunicarVi quanto segue :

In occasione dell'adesione della Jugoslavia al Patto Tripartito oggi avvenuta, il R. Governo conferma la sua decisione di rispettare in qualsiasi tempo la sovranità e l'integrità territoriale della Jugoslavia.

Vogliate gradire, Eccellenza, gli atti della mia più alta considerazione

All'Eccellenza
il Presidente del Consiglio Jugoslavo
Signor ZVETKOVIC

* Original na italijanskom jeziku i DSP-u. Vidi kopiju originala

»Ministar inostranih poslova Rajha

Beč, 25. mart 1941.

Gospodine ministre predsedniče!

U vezi sa razgovorima održanim povodom današnjeg pristupanja Jugoslavije Paktu triju sila, imam čast da Vašoj Ekselenciji u ime Vlade Rajha ovim potvrdim sporazum između vlada sila Osovine i Vlade Kraljevine Jugoslavije o sledećem:

Uzimajući u obzir vojnu situaciju Nemačka i Italija garantuju Jugoslovenskoj vladi da sa svoje strane neće postavljati nikakav zahtev za vojnu pomoć. Ako Jugoslovenska vlada ma u koje vreme bude smatrala daje u njenom interesu da uzme učešća u vojnim operacijama sila Osovine, onda će Jugoslovenskoj vladi biti prepušteno da sa silama Osovine zaključi potrebne vojne sporazume

Moleći Vas da prednje saopštenje čuvate u strogoj tajnosti i da ga objavite samo u dogovoru sa vladama sila Osovine, koristim ovu priliku, gospodine ministre predsedniče, da Vam izrazim svoje odlično poštovanje.

Joachim fon Ribentrop

Njegovoj Ekselenciji
Ministru predsedniku Kraljevine Jugoslavije
Gospodinu Cvetkoviću».*

»Ministar inostranih poslova

Beč, 25. mart 1941 - XIX

Poverljivo

Ekselencijo,

U vezi sa razgovorima koji su danas održani povodom pristupanja Jugoslavije Trojnom paklu, koje je danas obavljeno, čast mi je, Ekselencijo, da Vam, u ime Kr. vlade, ovim putem potvrdim sporazum između vlada osovinskih sila i Jugoslovenske vlade u pogledu sledećeg

Italija i Nemačka garantuju Jugoslovenskoj vladi, s obzirom na vojnu situaciju, da sa svoje strane neće upućivati nikakav zahtev za vojnu pomoć.

Ukoliko bi Jugoslovenska vlada u bilo kom momentu smatrala da je u njenom sopstvenom interesu da uzme učešće u vojnim operacijama sila Trojnog pakta, Jugoslovenskoj vladi biće ostavljeno da u tu svrhu sklopi vojne sporazume sa tim silama.

S molbom da držite u strogoj tajnosti napred navedena saopštenja i da ih objavite samo s dopuštanjem vlada Osovine, koristim priliku Ekselencijo, da Vam izrazim svoje najveće poštovanje.

Cano

Ekselenciji
Predsedniku Jugoslovenske vlade
Gospodinu Cvetkoviću».**

»Ministar inostranih poslova Rajha

Beč, 25. mart 1941

Gospodine ministre predsednice!

U vezi sa razgovorima održanim povodom današnjeg pristupanja Jugoslavije Paklu triju sila, imam čast da Vašoj Ekselenciji u ime Vlade Rajha ovim potvrdim sporazum između vlada sila Osovine i Vlade Kraljevine Jugoslavije o tome, da vlada sila Osovine za vreme rata neće Jugoslaviji podnositi zahtev za odobrenje prolaza trupa ili transporata preko jugoslovenske teritorije.

Dozvolite mi, gospodine ministre predsedniče, da Vam izrazim svoje odlično poštovanje.

Joachim fon Ribentrop

Njegovoj Ekselenciji
Ministru predsedniku Kraljevine Jugoslavije
Gospodinu Cvetkoviću»***

* Original na nemačkom jeziku u OSIP u Vidi kopiju originala

** Original na Hailanskom jeziku u DSIP u Vidi kopiju originala

*** Original na nemačkom jeziku u DSIP-u Vidi kopiju originala

DER REICHSMINISTER DES AUSWÄRTIGEN

Wien, den 29. März 1941.

Herr Ministerpräsident !

Mit Beziehung auf die Besprechungen, die anlässlich des heute erfolgten Beitritts Jugoslawiens zum Dreimächtepakt stattgefunden haben, beehre ich mich, Euerer Exzellenz namens der Reichsregierung hiermit das Einverständnis zwischen den Regierungen der Achsenmächte und der Königlich Jugoslawischen Regierung über folgendes zu bestätigen:

Deutschland und Italien sichern unter Berücksichtigung der militärischen Situation der Jugoslawischen Regierung zu, von sich aus keinen Anspruch auf militärische Hilfeleistung erheben zu wollen. Sollte es von der Jugoslawischen Regierung zu irgendeinem Zeitpunkt als in ihrem eigenen Interesse liegend angesehen werden, sich an militärischen Operationen der Mächte des Dreierpaktes zu beteiligen, so bleibt es der Jugoslawischen Regierung überlassen, die dazu erforderlichen militärischen Abmachungen mit den Mächten des Dreierpaktes zu treffen.

Indem ich Sie bitte, die vorstehenden Mitteilungen streng geheim zu behandeln und sie nur im Einvernehmen mit den Regierungen der Achsenmächte bekanntzugeben, benutze ich diesen Anlass, Herr Ministerpräsident, Ihnen den Ausdruck meiner ausgezeichnetsten Hochachtung zu erneuern.

Joachim D. Ribbentrop

An Seine Exzellenz
den Königlich Jugoslawischen Ministerpräsidenten
Herrn Z v e t k o v i č

Vienna, 25 marzo 1941-XIX.-

SEGRETA

Eccellenza,

Con riferimento alle conversazioni che hanno avuto luogo per l'adesione della Jugoslavia al Patto Tripartito oggi avvenuta, mi onoro, Eccellenza, di confermarVi con la presente, a nome del R. Governo, l'accordo tra i Governi delle Potenze dell'Asse e il Governo Jugoslavo su quanto segue:

L'Italia e la Germania assicurano il Governo Jugoslavo, in considerazione della situazione militare, di non voler avanzare da parte loro alcuna richiesta di aiuti militari.

Qualora il Governo Jugoslavo dovesse, in qualsiasi momento, considerare che è nel suo proprio interesse di prendere parte alle operazioni militari delle Potenze del Patto Tripartito, verrà lasciato al Governo Jugoslavo di prendere gli accordi militari a ciò necessari con le Potenze stesse.

Mentre Vi prego di voler tenere strettamente segrete le precedenti comunicazioni e di renderle note solamente col consenso dei Governi dell'Asse, mi valgo dell'occasione per porgerVi, Eccellenza, gli atti della mia più alta considerazione

all'Eccellenza
il Presidente del Consiglio Jugoslavo
Signor ZVETKOVIC

Mario

Potvrдна nota predsednika jugoslovenske vlade:

Beč, 25. marta 1941. g.

Njegovoj Ekscelenciji Gospodinu Joahimu fon Ribentropu ministru inostranih poslova Rajha

Vaša Ekscelencijo,

Prilikom današnjeg pristupanja Jugoslavije Paktu triju sila. Vi ste izvoleli uputiti mi notu ove sadržine:

S pozivom na razgovore koji su bili vođeni povodom današnjeg pristupanja Jugoslavije Paktu triju sila. imam čast da Vašoj Ekscelenciji u ime vlade Rajha sa ovim potvrdim sporazum između vlada sila Osovine i Kraljevske jugoslovenske vlade o tome da vlade sila Osovine za vreme rata neće upućivati Jugoslaviji zahtev da dozvoli prolaz ili prevoz trupa preko jugoslovenske državne teritorije.

U ime i po nalogu kraljevske jugoslovenske vlade, čast mi je potvrditi prijem ove izjave koju je kraljevska vlada uzela na znanje.

Izvolite primiti. Gospodine ministre, uverenje o mome dubokom poštovanju.

Dragiša J. Cvetković. s i

•Ministar inostranih poslova

Beč, 25. mart 1941. XIX

Ekscelencijo,

U vezi sa razgovorima koji su danas održani povodom pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, koje je danas obavljeno čast mi je. Ekscelencijo, da Vam, u ime Kr. vlade, ovim putem potvrdim sporazum između vlada osovinskih sila i Jugoslovenske vlade u pogledu činjenice da u toku rata sile Osovine neće upućivati Jugoslaviji zahtev da odobri prolaz i transport trupa preko jugoslovenske teritorije.

Ekscelencijo, primite izraz mog najvećeg poštovanja

Cano

Ekscelenciji
Predsedniku Jugoslovenske vlade
Gosp. Cvetkoviću.*

•Ministar inostranih poslova Rajha

Beč, 25. mart 1941.

Gospodine ministre predsedniče!

U vezi sa razgovorima održanim povodom današnjeg pristupanja Jugoslavije Paktu triju sila. imam čast da u ime Vlade Rajha ovim potvrdim sporazum između vlada sila Osovine i Vlade Kraljevine Jugoslavije o sledećem:

Pri novom određivanju granica na Balkanu treba voditi računa o interesu Jugoslavije za teritorijalnu vezu sa Jegejskim morem, proširivanjem njenog suvereniteta na grad i luku Solun.

Moleći Vas da ovo saopštenje čuvate u strogoj tajnosti i da ga objavite samo u dogovoru sa vladama sila Osovine, koristim ovu priliku, gospodine ministre predsedniče, da Vam ponovo izrazim svoje odlično poštovanje.

Joahim fon Ribentrop

Njegovoj Ekscelenciji
Ministru predsedniku Kraljevine Jugoslavije
Gospodinu Cvetkoviću."

" Original na ualijanskom jeziku u USIP-u Vidi kopiju originala

* Original i: a nemačkom -e-iku u DSIP u Vidi kopiju originala

DER REICHSMINISTER DES AUSWÄRTIGEN

Wien, den 25. März 1941

Herr Ministerpräsident !

Mit Beziehung auf die Besprechungen, die anlässlich des heute erfolgten Beitritts Jugoslawiens zum Dreimächtepakt stattgefunden haben, beehre ich mich, Euerer Exzellenz namens der Reichsregierung hiermit das Einverständnis zwischen den Regierungen der Achsenmächte und der Königlich Jugoslawischen Regierung darüber zu bestätigen, dass die Regierungen der Achsenmächte während des Krieges nicht die Forderung an Jugoslawien richten werden, den Durchmarsch oder Durchtransport von Truppen durch das jugoslawische Staatsgebiet zu gestatten.

Genehmigen Sie, Herr Ministerpräsident, die Versicherung meiner ausgezeichnetsten Hochachtung.

An Seine Exzellenz
den Königlich Jugoslawischen Ministerpräsidenten
Herrn Z v e t k o v i c

Trachum Ribbentrop

Vienna, 25 Marzo 1941-XIX.-

Vienna, 25 Marzo 1941-XIX.-

Eccellenza,

Con riferimento alle conversazioni che hanno avuto luogo in occasione dell'adesione della Jugoslavia al Patto Tripartito, oggi avvenuta, mi onoro, Eccellenza, di confermarVi con la presente, in nome del R. Governo, l'accordo fra i Governi delle Potenze dell'Asse e il Governo Jugoslavo, sul fatto che i Governi delle Potenze dell'Asse durante la guerra non rivolgeranno alla Jugoslavia la richiesta di consentire il transito o il trasporto di truppe attraverso il territorio jugoslavo.

Vogliate gradire, Eccellenza, gli atti della mia più alta considerazione

All'Eccellenza
il Presidente del Consiglio Jugoslavo
Signor ZVETKOVIC

DER REICHSMINISTER DES AUSWÄRTIGEN

Wien, 25. März 1941.

Herr Ministerpräsident !

Mit Beziehung auf die Besprechungen, die anlässlich des heute erfolgten Beitritts Jugoslawiens zum Dreimächtenakt stattgefunden haben, beehre ich mich, Euerer Exzellenz namens der Reichsregierung hiermit das Einverständnis zwischen den Regierungen der Achsenmächte und der Königlich Jugoslawischen Regierung über folgendes zu bestätigen :

Bei der Neuregelung der Grenzen auf dem Balkan soll dem Interesse Jugoslawiens an einer territorialen Verbindung mit dem Ägäischen Meer unter Ausdehnung seiner Souveränität auf Stadt und Hafen Saloniki Rechnung getragen werden.

Indem ich Sie bitte, die vorstehende Mitteilung streng geheim zu behandeln und sie nur im Einvernehmen mit den Regierungen der Achsenmächte bekanntzugeben, benutze ich diesen Anlass, Herr Ministerpräsident, Ihnen den Ausdruck meiner ausgezeichnetsten Hochachtung zu erneuern.

An Seine Exzellenz
der Königlich Jugoslawischen
Ministerpräsidenten Herrn Z v e t k o v i c

Joachim von Ribbentrop

•Ministar inostranih poslova

Poverljivo

Beč. 25. man 1941 - XIX

Ekselencijo.

paktu, kuje je danas obavljeno, čast mi je. Ekselencijo, da Vam, u ime Kr. Vlade, ovim putem potvrdim sporazum između vlada osovinjskih sila i Jugoslovenske vlade u pogledu sledećeg:

Novim regulisanjem granica na Balkanu vodiće se računa o interesu Jugoslavije za teritorijalno povezivanje sa Jadranskim morem, s proširenjem njenog suvereniteta na grad i luku Solun.

S molbom da držite u strogoj tajnosti prethodna saopštenja i da ih objavite samo s dopuštanjem vlada Osovine, koristim priliku. Ekselencijo, da Vam izrazim svoje najveće poštovanje

Ekselenciji
Predsedniku Jugoslovenske vlade
Gosp. Cvetkoviću.

fancj

un bo. 25. 11. 1941. V. R. 1. 11. 1941.

11. 11. 41

Eccellenza,

Con riferimento alle conversazioni che hanno avuto luogo per l'adesione della Jugoslavia al Patto Tripartito oggi avvenuta, mi onoro, Eccellenza, di confermarVi con la presente, a nome del R. Governo, l'accordo tra i Governi delle Potenze dell'Asse e il Governo Jugoslavo su quanto segue :

Per il nuovo regolamento dei confini nei Balcani si terrà conto dell'interesse della Jugoslavia ad un collegamento territoriale col Mare Egeo con estensione della sua sovranità sulla città e il porto di Salonicco.

Mentre Vi prego di voler tenere strettamente segrete le precedenti comunicazioni e di renderle note solamente col consenso dei Governi dell'Asse, mi valgo dell'occasione per porgerVi, Eccellenza, gli atti della mia piu' alta considerazione

All'Eccellenza
il Presidente del Consiglio Jugoslavo
Signor ZVETKOVIC

* Original na italijanskom jeziku u DSIP. Vidi kopiju originala.

Posle razmene poverljivih nota, predsednik vlade Cvetković predao je sledeću notu ministru inostranih poslova fon Ribentoru:

»Vaša ekscelencijo. čast mi je da Vas obavestim da će Kraljevska jugoslovenska vlada smatrati strogo poverljivim sve izjave koje je primila u pismenoj formi od vlada sila Osovine povodom pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, i da će ih objaviti samo po sporazumu sa vladama sila Osovine, sa izuzetkom izjave o suverenitetu i teritorijalnom integritetu Kraljevine Jugoslavije i izjave da joj (jugoslovenskoj vladi) neće biti upućen nikakav zahtev pro-lazu ili transportu trupa.

Vaš, itd.

Beč 25. marta 1941. godine

Dragiša Cvetković²⁴³

Posle potpisivanja Protokola, Cvetković je održao govor, koji je redigovao još u Beogradu Cincar-Marković sa svojim pomoćnicima Smiljanićem i Gavrilovićem. Međutim, Nemci su u Beču tražili da se ispravi u tom smislu da se u njega unese više topline i da se pomenu odnosi Jugoslavije prema svim trim silama Osovine, a ne samo prema Nemačkoj, kako je to bilo u jugoslovenskom projektu. Prema ispravljenom tekstu govora Cvetković je rekao:

•Glavni, gotovo jedini cilj spoljne politike Jugoslavije bio je i ostaje da se jugoslovenskom narodu obezbedi mir održavanjem najboljih odnosa sa svim zemljama koje gaje miroljubiva osećanja prema njoj.

U duhu ove politike naši naponi su u prvom redu stalno težili ka konsolidaciji miroljubivih i prijateljskih odnosa sa susedima radi obezbedenja mira na granicama, slobode, nezavisnosti i državnog jedinstva.

Još pre, a i posle povezivanja zajedničkim interesima, Jugoslavija je održavala najbolje odnose sa velikim nemačkim Rajhom, koji su bili prožeti prijateljstvom i punim poverenjem. Korisni rezultati jedne takve politike su se naročito ispoljili u nizu važnih događaja koji su se odigrali u odnosima između dve zemlje od god. 1934. do današnjeg svečanog akta.

Jugoslavija je već od svoga postanka osećala da je njeno nacionalno ujedinjenje, koje nije plod raznih ugovornih kombinacija, nego prirodan završetak dugih i teških borbi Srba, Hrvata i Slovenaca, bilo uvek pravilno ocenjivano od strane Nemačke.

U takvom duhu Jugoslavija je u god. 1937. zaključila sa Italijom značajan sporazum. Slične prijateljske paktove Jugoslavija je zaključila sa Bugarskom i Mađarskom.

Pošto Jugoslavija ne postavlja nikakve ekspanzivne zahteve, vitalni interesi njenog opstanka i njenog napretka zahtevaju da Jugoistok bude sačuvan od ponovnog širenja rata i da pnu redna saradnja, koja je jako poremećena zbog postojeće situacije, bude ojačana, da bi utrla put evropskom smirenju, jedinom spasu našeg evropskog kontinenta i njegove hiljadugodišnje kulture. Samo pod znakom iskrene i pozitivne saradnje može Evropa da pronađe osnovu za svoj novi poredak koji će biti u mogućnosti da ukloni stare predrasude i da savlada materijalne teškoće zbog kojih mi svi trpimo u Evropi.

Miroljubiva politika Jugoslavije u punom je skladu sa vitalnim interesima i dubokim težnjama našeg naroda.

Svi politički i privredni sporazumi koje je naša zemlja potpisala u poslednjim godinama nadahnuti su voljom za ostvarenje sve bolje organizovanog mira u ovom delu Evrope.

Na današnji dan kad Jugoslavija pristupa Trojnom paktu, ona to čini sa namerom da obezbedi mirnu budućnost i saradnju sa silama Trojnog pakta.

Pošto time daje svoj doprinos organizaciji nove Evrope, ona ispunjava najveću dužnost prema sebi i evropskoj zajednici.²⁵⁰

Prema Šmitovom opširnom Zapisniku o razgovoru između Hitlera i predsednika jugoslovenske vlade Cvetkovića, u prisustvu ministra spoljnih poslova Rajha i jugoslovenskog ministra spoljnih poslova Cincar-Markovića u Beču u hotelu »Imperijal« na dan 25. marta 1941. godine, Hitler je najpre izrazio zadovoljstvo zbog pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu i istakao da će nezavisno od svih okolnosti osetljivosti, sentimentalnosti i neprijateljstva, u krajnjoj liniji pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu biti od velike koristi

za jugoslovenski narod; da shvata osećanja koja su možda stajala na putu ovoj odluci, utoliko pre što ni on sam nije potpuno bez takvih osećanja; da pozdravlja što je Jugoslavija pristupanjem Trojnom paktu stala na stranu onih koji će doneti novi poredak, jer je apsolutno ubeđen da će kontinentalna Evropa na kraju pobediti sve protivnike; da lično uvek vodi politiku prijateljstva prema Jugoslaviji, a njegov sadašnji stav prema tome nije uslovljen uspesima ni sećanjem na prošlost, već samo odraz realističnog razmišljanja; da je naročito srećan što se Jugoslavija sada priključila savezu nove Evrope, pošto ovo pristupanje omogućuje Nemačkoj da svoj glas i svoj uticaj stavi na vagu u korist razvoja Jugoslavije u budućnosti i da upravo stoga što Nemačka kao saveznik Italije nema nikakve političke ili teritorijalne interese u jugoistočnoj Evropi, najsrdačnije pozdravlja stoji Nemačka dobila moralno pravo da kaže svoju reč o budućem organizovanju jugoistočnog evropskog područja, ali ne zbog sebičnih političkih ili teritorijalnih interesa, nego na bazi ovog novog ugovora o savezu. Dalje je istakao da je uvek bio iskren i častan prijatelj Jugoslavije, uveravajući Cvetkovića »daće Jugoslavija, ako ikad dospe u opasnu situaciju, ili ako ikad bude poverovala da ima razloga da se žali, uvek naći u Fireru časnog, lojalnog posrednika, zastupnika i prijatelja«, s tim da ovo uveravanje prenese knezu-namesniku Pavlu. Zatim je dodao da *vrlo dobro razume stav mnogih Jugoslavena, kao i kneza namesnika Pavla prema izvesnim pitanjima, utoliko pre što i on sam nije bez ovakvih osećanja, ali da »državni razlozi i interesi naroda imaju prevagu, upravo kao što i ja, posle hladnog razmišljanja, često moram da preduzimam korake vojne prirode koji mi nisu prijatni sa ljudskog gledišta i da su i meni neke odluke poslednjih nekoliko dana bile teške**. (Podvukao V.T.). Posle isticanja koristi koje će Jugoslavija imati izlaskom na Jegejsko more, Hitlerje prešao na privrednu politiku, ističući, obostranu korist od saradnje na tom polju. Na kraju je izričito uveravao Cvetkovića da Nemačka nema nikakve političke ili teritorijalne interese na Balkanu i da će »onog dana kad se rat završi, ili kad spoljna opasnost za Balkan prestane, poslednji nemački vojnik biti povučen sa ovog područja i da iz toga proistiće mogućnost za prisno prijateljstvo«. . . (Podvukao V.T.).

Zahvaljujući Fireru na njegovim rečima, Cvetković je rekao da jugoslovenski narod zna da je Firer uvek bio prijateljski raspoložen prema njemu i da iz njegovih reči uočava da on tačno ocenjuje Jugoslovane kao poštnu i hrabru naciju koja će biti spremna da sarađuje sa Nemačkom u svakom pogledu, naročito na ekonomskom polju. Cvetković je naročito izrazio želju da sudeluje u ekonomskom iskustvu Nemačke »da bi se mogli postići ciljevi koji su danas postavljeni. Jugoslavija je spremna da sarađuje sa novom Evropom. To mora postati Evropa koja će svim nacijama doneti veću pravdu nego što je to činila stara. Ako bude naišla na teškoće, Jugoslavija će uvek apelovati na prijateljska osećanja Nemačke o kojima je Firer upravo govorio«. Pošto je prešao na privredna pitanja i istakao potrebu da se trgovina između dve zemlje stavi na čvrstu osnovicu. Cvetković je rekao da »Jugoslavija vrlo dobro zna da Nemačka, naročito Firerova Nemačka, nije nikad vodila politiku revizionizma prema Jugoslaviji«, i u vezi sa tim ukazao na nemačku manjinu. Potom je govorio o teškoćama koje su se morale savladati u samoj zemlji pre pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu i koje su otklonjene nedvosmislenim izjavama u razmenjenim notama, a zatim obećao da će, napuštajući Nemačku sa naj snažnijim utiscima, sa novom hrabrošću i novom odlučnošću raditi na ostvarenju ciljeva na koje je ukazao Firer.

Na kraju je Cvetković još jednom zahvalio Fireru »u ime celog jugoslovenskog naroda na iskrenim i nedvosmislenim rečima koje je izrekao o njegovoj zemlji. Jugoslavija će nastojati da za ovaj stav uzvрати osećanjima lojalnosti i odanosti prema Nemačkoj«.

Najzad, Firer je zamolio Cvetkovića da prenese knezu namesniku Pavlu njegova lična čestitanja i da ga uveri kako je veliko Firerovo razumevanje za njegova intimna osećanja i koliko je on srećan što su na kraju državni razlozi prevagnuli nad svim ovim činiocima.²⁵¹

Agencija DNB je javila da se razgovaralo o pitanjima od zajedničkog interesa u duhu tradicionalnih prijateljskih odnosa između Nemačke i Jugoslavije. Tada je Hitler rekao:

»Gospodo, primio sam vas da vam kažem i koliko osećam prijatnost i zahvalnost što smo danas potpisali Pakt sporazuma između Jugoslavije i moje zemlje. Pozdaravite njegovo Kraljevsko Visočanstvo kneza-namesnika i recite mu da ja vrlo dobro znam i da ja to visoko cenim, jer je on došavši do ovoga potpisa, imao vrlo veliku borbu sa samom svojom sentimentalnom prirodom u vezi sa njegovim rodbinskim vezama sa Engleskom i Grčkom, s jedne strane, - i s druge strane, u vezi sa otporom koji je imao u sopstvenoj zemlji, protiv ove politike«.²⁵¹»

Posle potpisivanja Protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu fon Ribentrop je, između ostalog rekao:

»... Ovaj pristup je međutim za nas od osobite važnosti još i stoga što se time sada praktično čitav dosadnji neutralni Balkan nalazi u redovima Reda i drugo, što se k nama pridružila država, o kojoj je Engleska još uvijek mislila, da može svojim mešanjem u unutrašnje njene poslove, razvijajući svoje intrige, da izvesne snage ove države mobiiše protiv novog poretka u Evropi . . . Mi ovaj pristup pozdravljamo stoga utoliko više što se Jugoslavija nije izdvojila od sudelovanja u stvaranju novog poretka u Evropi, nego se pridružila k mladim narodima, koji su pozvani da ovaj novi poredak ostvare uprkos svakog mešanja spolja«...^{251b}

Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, ironičnom igrom slučaja, podudaralo se sa proslavom četvrte godišnjice italijansko-jugoslovenskog Pakta o prijateljstvu koji je bio predstavljen kao srećno krunisanje mira na Jadranu. Cvetković i Cincar-Marković su sada istakli da je Jugoslavija imala slične ugovore sa Bugarskom i Mađarskom i da je pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu sarro kruna njihovih napora za održavanje mira i prijateljsko sređivanje odnosa sa susednim državama, radi osiguranja mira na granici, slobode, nezavisnosti i jedinstva države«.²⁵² Međutim, Ribentrop je kasnije zapisao daje držanje Cvetkovića i Cincar-Markovića, bez obzira na prigodnost prilike, bilo takvo daje ceremonija potpisivanja Protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu ličila na pogreb. Takav utisak stekao je i Hitler, izražavajući »svoje razumevanje za osećanja mnogih Jugoslovena i samog kneza Pavla, ali da državni razlozi i interesi naroda moraju uvek imati prednost«.²⁵³

U razgovoru između Hitlera i grofa Cana, u prisustvu ambasadora fon Makenzena i Alfijerija, 25. marta 1941. u hotelu »Imperijal« u Beču, Hitler je najpre izrazio zadovoljstvo što je Jugoslavija pristupila Trojnom paktu i time precizirala svoj stav. To je naročito važno s obzirom na predstojeću vojnu akciju protiv Grčke, koja bi nesumnjivo bila lakomislen poduhvat pri nesigurnom držanju Jugoslavije, kada se ima u vidu da je glav na saobraćajnica preko Bugarske, dužine od oko 350 do 400 km, udaljena samo 20 km od jugosloven-

ske granice. Grof Cano je napomenuo da mu je Duče na sastanku u Bariju naložio da postavi Fireru nekoliko pitanja, a zatim (delimično čitajući iz jedne beleške koju je Duče svojeručno napisao) o vojnoj situaciji u Albaniji rekao daje dobro poznat tok tamošnjih događaja, ali da o vojnim pojedinostima ne bi mogao ništa više da kaže, jer to prelazi okvire njegove nadležnosti, samo želi da objasni da na frontu vlada mir i da se situacija stabilizovala. Duče smatra da je, s obzirom na protekle događaje na Balkanu, italijansko-grčki rat logičan, željeni događaj, jer se celokupna situacija na Balkanu raščistila u korist Osovine. Što su se Jugoslavija i Bugarska nedvosmisleno priključile Osovini može se pripisati samo njihovoj nadi da će učestvovati u podeli Grčke, dok bi inače zadržale kolebljivo držanje i predstavljale opasnost za Osovinu. Duče je, kao i u jednom od svojih prvih pisama Fireru, izrazio mišljenje da bi ceo Dunavski bazen trebalo osloboditi francusko-britanskog uticaja, a da bez italijansko-grčkog rata do toga ne bi nikad došlo, ili bi došlo mnogo kasnije. A što se ofanzive u Albaniji tiče, tu se nije radilo o velikoj ofanzivi, nego više o nekoj vrsti nasilnog izviđanja, jer je od 60 pukova koji su angažovani u Albaniji samo 6 upotrebljeno za ofanzivu, pa se za kraj meseca priprema nova ofanziva, koja će se izvesti na srednjem delu Albanskog fronta (Kalkira), jer zbog snežnog pokrivača, visokog 2 m, nije moguće izvesti takve operacije na levom krilu, tj. na Ohridskom jezeru i kod Podgradeca, tj. na području 9. armije.

Na kraju grof Cano je izjavio da mu je Duče naložio da pita Firera za mišljenje o Španiji, Francuskoj, Rusiji i Turskoj, kao i da pokrene pitanje novog susreta Firera i Dučea, kao što je to bilo predviđeno u Berhtesgadenu.

Firer je u svom odgovoru ponovo naglasio daje on posle današnjeg dana znatno mirniji što se tiče daljeg razvoja na Balkanu. *»Nesigurno držanje Jugoslavije stvorilo bi opasnu situaciju za nemačke oružane snage, s obzirom na veliku udaljenost njihovih baza.* Sada je to raščišćeno. koliko je to u ljudskoj moći, ali bi se, i pored svega, mogli komplikovati unutrašnji odnosi u Jugoslaviji«. Nemačka bi krajem marta završila koncentraciju svojih snaga na grčkom frontu, a zatim bi, zbog kišovitog vremena i planinskog zemljišta sačekala lepo vreme da bi otpočela napad.

U vezi sa Španijom, Firer je ukazao na to daje Franko praktično otkazao sporazum u Hendaju jednim pismom koje mu je nedavno uputio. Franko je nizom uveravanja i lepih fraza objasnio da ne namerava da vodi rat protiv Engleske, ali bi bez obzira na to trebalo održavati bar na izgled dobre odnose. On (Firer) je, kao i ranije, vrlo nepoverljiv prema vladi u Višiju, ali da ne vidi nikakvu mogućnost da se nešto preduzme i da se, dokle god se može, izbegava sve što bi moglo dovesti do otepljenja severne Afrike od Francuske, bar tako dugo dok u Tripolisu ne budu jake oružane snage. Zatim je naglasio da treba veoma oprezno pokušati da se zbliže Nemačka i Turska, jer izgledi na uspeh nisu veliki, ali bi se strpljenjem, možda, uspelo da Turska nešto popusti. Zato je ministar spoljnih poslova Rajha pokazao poslednjih dana veliko strpljenje kad se radilo o političkim pitanjima. U tim odnosima postignut je izvestan uspeh, a pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu još će se povećati, jer Turska neće više gledati nemački napad na Grčku kao pretnju Turskoj. Ipak je prema Turskoj postavljeno nekoliko oklopnih divizija kao obezbeđenje i one će lamo ostati.

»Rusija je u poslednje vreme postala jako neljubazna. Takav stav Sovjetskog Saveza Firer pripisuje činjenici što Nemačka nije bila spremna da žrtvu-

je Finsku, kao što je trebalo da žrtvuje i Bugarsku, koju takođe nije mogla žrtvovati zbog operacija protiv Grčke. Ruskim željama se nije izašlo u susret ni po pitanju Dardanela, a Sovjetski Savez je konačno zamerio i garantijama datim Rumuniji. Staljin je sada obećao Turskoj daje Sovjetski Savez ne bi napao ako bi ona zaratila sa nekom drugom zemljom. Firer je to obećanje okarakterisao kao čistu laž, jer bi Sovjetski Savez svakako odmah iskoristio svaku teškoću Turske, da bi se dočepao dela turske teritorije. Tu je opet došla do izražaja stara ruska taktika koja se sastoji u tome da hrabri sve zemlje da upadaju u konflikt za čiji kraj Rusija nije zainteresovana, nego naprotiv želi da se taj sukob produži što više. *Firer je naglasio da se on, s obzirom na veoma neljubazno držanje Sovjetskog Saveza, više oslanja na svoje divizije nego na sporazume sa Rusijom.* On ipak ne veruje da bi Sovjetski Savez išao dalje od tih neljubaznosti. Pa i pored toga, Nemačka mora, svakako, prilikom svih akcija na Zapadu da obezbedi pozadinu prema Istoku, a operacija u Grčkoj takođe mora osigurati od svakog i/m nađenja sa severa, naročito u Rumuniji

»Nemačka je od oktobra do marta (1940 - V.T.) bila, takoreći, bespomoćno izložena ruskom pritisku. To je Staljin znao. Zato je leto bila sezona ruske učtivosti, dok je u toku zime rusko držanje postalo neljubazno«.

Zatim je u toku iscrpnog razmatranja predstojećih operacija u Grčkoj Hitler naglasio da će »koncentracija snaga stvarati velike probleme tehničke i organizacione prirode, jer treba snabdevati preko 1,5 miliona vojnika, a svaka nova divizija koja se doprema u Bugarsku pomeraće za nekoliko dana snabdevanje ostalih, jer ima malo železničkih pruga«. On je predviđao da će »oko 20 do 40 hiljada Britanaca pokušati da se drže na uskom prostoru između planina i Jegejskog mora zapadno od Soluna. Pošto je tu zemljište delimično močvarno, protiv njih se ne bi moglo ništa učiniti po rđavom vremenu. Naprotiv, po lepom vremenu australijsko-južnoafričke i novozelandske jedinice ne bi mogle da izdrže ni jedan dan napada 'štuka', artiljerije i tenkova, jer tako nešto još nisu doživele«...

Na kraju Hitler je izjavio da bi se mogao sastati sa Musolinijem posle posete Macuoke (ministar inostranih poslova Japana - V.T.), grof Cano je odgovorio da bi to, po njegovom mišljenju došlo u obzir posle Macuokove posete Rimu, tj. posle 4. aprila, »ali Duće ni u kom slučaju ne želi da vrši pritisak na Firera«. Hitler je odgovorio da i on sa svoje strane »oseća potrebu da još jednom porazgovara sa Dućem i da se uvek rado s njime sastaje«.²⁵⁴

Povodom pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, knez Pavle je 26. marta uputio sledeći telegram Hitleru:

»Molim Vašu Ekselenciju da na dan kada Kraljevina Jugoslavija pristupa Paktu triju sila primi moje naročito srdačne želje za lično dobro Vaše ekselencije, kao i moje iskrene želje za dalji procvat i napredak velikog nemačkog naroda«.

Hitler je odgovorio Knezu sledećim telegramom:

"Najsrdahnije zahvaljujem Vašem kraljevskom visočanstvu za čestitke upućene meni povodom pristupanja Jugoslavije Paklu triju sila. izražavajući moje iskrene želje za budućnost jugoslovenskog naroda i njegovog kraljevskog doma«."⁵

Cvetkov ić i Cincar-Marković su napustili Beč 25. marta uveče, tako da su idućeg dana u 9 časova stigli na Topčidersku stanicu, gde su ih dočekali članovi vlade, s Mačekom na čelu. Na Cvetkovićevo pitanje o situaciji u zemlji, Maček je odgovorio da je sve u redu. Pošto su odmah po dolasku pozvani u dvor, Cvetković i Cincar-Marković su tamo zatekli ministra vojske i mornarice Petra Pešića i obavestili kneza Pavla o obavljenom poslu u Beču. Knez

im je saopštio da pravoslavna crkva pravi teškoće, da Sinod zaseda i da patrijarh moli da ministar spoljnih poslova poseti Sinod i upozna ga o stvarnom stanju. Iako je primetio da nigde nije običaj da vlada obaveštava crkveno poglavlarstvo o spoljnoj politici, Cincar-Marković je ipak pristao, imajući u vidu ulogu koju je srpska pravoslavna crkva odigrala u prošlosti. Rešeno je da Cincar-Marković 27. marta pre podne poseti Sinod.²⁵⁶ Međutim, kada se videlo da će Jugoslavija biti uvučena u društvo sila Osovine, patrijarh Gavriilo, sa Sv. Arh. sinodom, rešio je da se sazove Sveti Arhijerejski sabor, i da njemu iznese stanje stvari, pa da se na tom Saboru zauzme zvanični stav prema vlastodršcima koji su vodili državu putem ka Trojnom paktu. O sazivanju sabora saznalo se tek 24. marta posle podne, kada je beogradska štampa o tome donela vest. Predsednik vlade Cvetković bio je na Železničkoj stanici kada je pročitao u »Pravdi« vest o sazivu Sabora. Ovo ga je jako zabrinulo, ali nije se zadržao, nego je ipak otputovao za Beč, da bi tamo potpisao sporazum sa Nemcima.^{256j} O odlukama Sabora 27. marta biće reći u odeljku *Državni udar generala Dušana Simovića*.

Već sutradan posle pristupanja Trojnom paktu, u Ministarstvu vojske i mornarice je pripremljeno i potpisano naređenje o deaktiviranju jedinica, da bi se vojska svela na mirnodopsko stanje, ali to naređenje, zbog nekog sporodnog razloga, nije poslato potčinjenim komandama.²⁵⁷

REAKCIJA I ZEMLJI I INOSTRANSTVU POSLE POTPISIVANJA PROTOKOLA TROJNOG PAKTA

U izveštaju šefa nemačke službe bezbednosti od 25. marta, koji je nemačko Ministarstvo inostranih poslova primilo 26. marta, kaže se između ostalog:

»Unutrašnja politička napetost zbog predstojećeg pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu dostigla je iuče vrhunac. U toku prepodneva ministar vojske naredio je vojnu pripravnost u Beogradu. U nadležnim krugovima očekuju se demonstracije koje organizuje opozicija. Kasno posle podne rasturani su leci u Beogradu, kojima se poziva narod na otvorenu pobunu. Vladi se prebacuje izdajstvo i poziva se narod na otpor. Zahvaljujući preduzetim merama bezbednosti do sada nije došlo ni do kakvih nereda ... U vojnim krugovima ove mere bezbednosti označene su kao otvorena priprema za borbu protiv Nemačke. Prema dobivenim vestima Englezi pokušavaju da pridobiju jugoslovenske vazduhoplovne oficire, da u slučaju pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu odlete s avionima ili bez njih u Grčku da bi se tamo borili protiv sila Osovine ...

Iako je kriza vlade izbegnuta, opozicija je pojačala svoju aktivnost. Bivši ministar poljoprivrede Cubrilović poslao je pismo Cvetkoviću i ponovo se izjasnio protiv pristupanja Trojnom paktu i preti da će njegova stranka u tom slučaju preduzeti protivmere. Isto tako je Tupanjanin, zamenik predsednika Zemljoradničke stranke, zapretio Cvetkoviću da će u slučaju pristupanja Trojnom paktu, svi državni službenici članovi njegove stranke dati ostavku...

A savetnik nemačkog poslanstva u Beogradu Fajne, u svom telegramu od 26. marta, naveo je da je narod iznenađen i duboko impresioniran zbog pristupanja Trojnom paktu, jer ga vlada nije dovoljno pripremala, već se »još pre kratkog vremena izjašnjavala za politiku neutralnosti, tako da je širokoj masi, naročito u Srbiji, sada potrebno vreme da se prilagodi novoj situaciji ... Vlada je, navodno, potpun gospodar situacije i preduzela je sve potrebne mere predostrožnosti; pokušaji demonstracija, naročito na Cetinju i u Sumadiji, brzo su osujećeni«... Dalje je naveo da je radio javio da su jugoslovenski po-

slanici u Vašingtonu i Moskvi podneli ostavke, ali u Ministarstvu inostranih poslova još nije ništa stiglo.²⁵⁹

Kad su Cvetković i Cincar-Marković otputovali u Beč, Maček je u Beogradu zastupao predsednika vlade. KaJ mu je ujutro 26. marta upravnik grada Beograda Drinčić javio da su opozicione stranke prijavile zbor pod vedrim nebom da protestuju protiv potpisivanja Trojnog pakta i tražio da pošalje više žandarma da rasturi oko 4000 do 5000 ljudi koji su se okupili u blizini Kragujevca, Maček je to odbio i »rekao Drinčiću da natovari dva kamiona 'Službenih novina' u kojima je objavljen tekst Pakta i tzv. tajne note, da ih pošalje na zbornom mesto i naredi policijskim agentima da ih rasture u narod«. On je rekao Cvetkoviću da se narod umirio i rasturio »kad je video da Jugoslavija neće da uđe u rat na strani Osovine«, a da je ostalo 300 do 400 ljudi, uključujući tu i nekoliko pravoslav nih sveštenika. Posle ovog objašnjenja kako je sprečio »revoluciju«, Maček se vratio u Zagreb, a Cvetković je posle podne referisao knezu Pavlu, koji je - umoran i iscrpljen - bio spreman da pođe na Brdo da se odmori. Cvetković gaje ispratio do Stare Pazove, a zatim se vratio u Beograd.²⁶⁰

Ujutro 26. marta Cvetković i Cincar-Marković su se vratili u Beograd zajedno sa nemačkim poslanikom fon Herenom. Na stanici su ih sačekali Maček i drugi članovi vlade. Prilikom pozdrava Cvetković ih je uveravao rečima: »Sad je sve u redu«. Maček je referisao daje unutrašnja situacija bila pod kontrolom, pa je po podne otputovao u Zagreb. I knez Pavle je krenuo prema svojoj rezidenciji Brdo u Sloveniji da bi odmorio svoje živce koji su bili stavljeni na tešku probu događajima poslednjih dana. Međutim, fon Heren se žurio da u Berlin pošalje sledeće alarmantne vesti:

»Unutrašnja politička siluacija zategnuta. U gradu kruže glasovi o planovima državnog udara od strane grupe mladih oficira koji su, kako se čini, našli oslonac kod komandanta va/duhoplovstva generala Simovića. Vlada smatra daje gospodar situacije. Kako sam danas po podne saznao iz apsolutno sigurnih izvora britanski vazduhoplovni aleše je imao dug tajni razgovor sa generalom Simovićem u toku kojeg bi bile utančane pojedinosti koje se odnose na englesku pomoć u slučaju rata sa snagama Osovine, Sto Simović smatra neizbežnim u slučaju ishoda državnog udara«²⁶¹

Jedan od pripravnika za generalštabnu struku, tada kapetan I klase, a posle rata pukovnik JNA Milutin Sušović, zapisao je sledeće:

... Na dan 26. marta ujutro, prilikom dolaska načelnika Glavnog generalštaba generala Košića, kao dežurni oficir raportirao sam o stanju u Generalštabu i obavestio ga da sam u toku noći na njegovu adresu primio veliku gomilu depeša i pisama. Kad sam mu sve to predao, naredio mi je da se u 10 časova prikupe svi oficiri iz Generalštaba u velikoj Ratnoj sali. Pošto smo se prikupili, obratio nam se sledećim rečima: 'Gospodo oficiri, vi ste već i preko štampe i radija obavesteni da je naša vlada juče pristupila Trojnom paktu. Bio nam je slavljen nož pod grlo - ili da pristupimo Paktu, ili da nas pregaze. Vi znate kakva je vojna i politička siluacija kod nas i u svetu - okruženi smo sa svih strana, sem jedinog uzanog otvora prema Grčkoj koji se može brzo i iako zatvoriti, a saveznika nemamo ili su veoma daleko. Morali smo da biramo između dve alternative - ili da damo novo Kosovo, izginemo i operemo obraz, ili da spasimo što se spasti može. Opredelili smo se za ovu drugu alternativu a ne za carstvo nebesko. To je sve što sam imao da vam kažem. Na svoja mesta'. Razišli smo se pognute glave, bez glasa i duboko potišteni - bar većina oficira, koja nije znala da je već bila sprovedena organizacija za izvršenje državnog udara >²⁶²

Dok se u Beču odvijala svečanost oko pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, u Beogradu su radio i štampa pokušavali da ubede javno mnjenje da je takav korak vlade imao čisto formalan karakter i da nije podređen »uslovima koji bi praktično i teorijski bili u suprotnosti sa našim teritorijalnim in-

tegritetom, našom nezavisnošću i našom nacionalnom čašću«. Međutim, anglo-američka propaganda okarakterisala je odlazak Cvetkovića i Cincar-Markovića u Beč kao »početak procesa unutrašnje dezintegracije jugoslovenske nacije« i bodrila naročito Srbe da odbace izdaju vlade, upozoravajući da Pakt sadrži tajne klauzule koje ponižavaju Jugoslaviju pred Nemačkom, a još gore pred Italijom. U Beogradu i u raznim mestima Srbije i u drugim gradovima Jugoslavije izbile su nove, spontane i organizovane demonstracije, naročito studenata, protiv sila Osovine i potpisivanja Trojnog pakta.

U Proglasu CK KPJ od sredine marta - usmerenom »protiv kapitulacije« - a za pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om, istaknuto je, pored ostalog, da vlada »prodaje nezavisnost Jugoslavije«. »Objašnjava te narodu prljavu izdaju vlastodržaca Cvetković-Maček-Kulovec. Neka se slije narodna volja u jedan silni narodni pokret u borbi za ostvarenje tih zahteva i naša će sloboda i nezavisnost biti osigurane«. Dalje se u proglasu ističe potreba otpora paktu sa silama Osovine.²⁶³

O komešanju i demonstracijama u Jugoslaviji i članice Trojnog pakta ćutale su da ne bi pomračile diplomatski uspeh sila Osovine, već su hvalile pristupanje Jugoslavije kao »diplomatski Denkerk« Velike Britanije, jer je ono, navodno, značilo »kraj mahinacija Londona na Balkanu i savršenstvo sistema Trojnog pakta u jugoistočnoj Evropi. »Tako su Bugari i Mađari sa dubokim zadovoljstvom pozdravljali ulazak Jugoslavije u Trojni pakt, naglašavajući da su tome srećno doprineli njihovi paktovi »večnog prijateljstva« sa Beogradom.

U Berlinu se nastojalo da se ne zaoštri negodovanje Moskve i isticalo da je Jugoslavija osećala potrebu da pristupi Trojnom paktu, da bi učestvovala u obnovi novog poretka u Evropi, a da to ne ide na uštrb njenih interesa za održavanje dobrog susedstva sa drugim zemljama, zadržavajući naročito poverenje u tradicionalno prijateljstvo sa Rusijom. Sovjetski rukovodioci, koji su baš tih dana vodili razgovore sa japanskim ministrom inostranih poslova, da bi uspešno okončali te razgovore, pokazivali su striktnu uzdržljivost u pogledu pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Međutim, britanski novinari su javljali da je sovjetski predstavnik u Beogradu dao na znanje jugoslovenskoj vladi »da interesi SSSR-a na Balkanu nisu prestali da postoje«. Pošto ova vest nije demantovana u Moskvi, ona se ticala ne samo Jugoslavije nego i sila Osovine. London i Vašington su obilno isticali potrebe u Jugoslaviji, pretili prekidom odnosa sa Beogradom, da bi izazvali promenu vlade. Ruzvelt je naredio da se zalede jugoslovenski fondovi i krediti u SAD, a u Forin ofisu su razmatrali tri varijante u pogledu svog stava prema Jugoslaviji:

1) da li da se i dalje održavaju kontakti sa jugoslovenskom vladom, s tim da se izbegavaju pretnje i uzajamna optuživanja,

2) da li da se u Jugoslaviji izazove otpor nemačkom prodiranju i kontroli, naročito u vojsci i među srpskim stanovništvom da bi se Cvetkovićeva vlada zamenila drugom vladom koja bi odbacila Trojni pakt, i

3) da se radi na odcepljenju jugoslovenske vojske u južnoj Srbiji (Makedoniji - V.T.). s tim da se pod njenom zaštitom obrazuje posebna vlada sa sedištem u Bitolju, kao što je to Venizelos (Venizelos Eleutherios) uradio 1916. godine u Solunu. O ovim varijantama postojala su različita gledišta među rukovodiocima u Forin ofisu za vreme debate u Donjem domu.^{281*}

U prvim časovima 26. marta, dok su se Cvetković i Cincar-Marković vraćali u Beograd, B.B.C. je objavio Apel državnog sekretara za Indiju Leopolda

Emerija »ne toliko ostalim Jugoslovenima koliko Srbima«, kao njihov »stari ratni drug« iz prvog svetskog rata, uveravajući ih »da će Saveznici dobiti rat, a da Hitler ne može savladati Englesku i Ameriku zajedno«. Apelovao je na sveštenstvo i studente i tvrdio »da jugoslovenska vlada ne može imati pravo da otpiše čast i nezavisnost 16 miliona Jugoslovena ... Ne, još nije dočkan za to (da vlada konsultuje narod pre ratifikacije pakta). Cela Jugoslavija je na oštrici brijacha.²⁶⁵

Taj apel je rasplamsavao i onako već zategnutu atmosferu u jugoslovenskoj prestonici. Istovremeno su izbile nove demonstracije u svim srednjim školama uz poklič: »Dole izdajnici«, »Bolje rat nego pakt«, »Radije smrt nego ropstvo!« Novinama, koje su toga jutra izlazile sa fotografijama Cvetkovića i Hitlera, studenti su palili vatru oko koje su se okupljali i pevali nacionalnu himnu. Zatim su grupe mladića odlazile u grčki konzulat sa zahtevom da ih uvrste kao dobrovoljce grčke vojske. U isto vreme pronošeni su glasovi da neki političari napuštaju zemlju da bi formirali vladu, da patrijarh Gavriilo Dožić organizuje »pohod na Beograd« i da su mladi oficiri našli podršku i oslonac kod komandanta vazduhoplovstva generala Simovića da bi izvršili državni udar.²⁶⁶ Toga dana je Cerčif pisao Kampbelu da mnogo ceni sve što je do tada učinio, s tim da ne dozvoli da se stvori bilo kakva barijera između njega i kneza Pavla ili njegovih ministara.

»Nastavite da uznemiravate, da gnjavite, da protestujete. Tražite audijencije. Ne prihvatajte NE kao odgovor... Ovo nije momenat za prekore i za dostojanstvene sastanke. U isto vreme ne zapostavljajte makar kakvu mogućnost kojoj bi eventualno trebalo pribeći ako budemo konstatovali da je sadašnja vlada otišla toliko daleko da više ne može na-
trag-²⁶⁷

U svojim posleratnim člancima Dragiša Cvetković isticao je daje do potpisivanja Protokola o pristupanju Trojnom paktu došlo sticajem prilika i da je to bio izraz neotklonive nužde. On je tvrdio daje njegova vlada takvim aktom osigurala Jugoslaviji nemačko-italijansku garantiju nezavisnosti i teritorijalnog integriteta i da to potpisivanje nije ništa drugo nego potvrda neutralnosti Jugoslavije. Opisujući opštu situaciju u svetu krajem marta 1941. godine, on kaže:

»Od kraja 1940. a naročito početkom 1941. prilike na Balkanu su se sve više komplikovale. Položaj Jugoslavije, na sudbonosnoj raskrsnici puteva između Zapada i Jugoistoka, postojao je svakoga dna sve teži i delikatniji. Na severnim jugoslovenskim granicama stajale su teško naoružane nemačke divizije. One su se već nalazile ne samo u Austriji, već i u Mađarskoj i Rumuniji. Najzad je i Bugarska pristupila Trojnom paktu i propustila nemačke trupe na svoju teritoriju. Jugoslavija je bila sa svih strana zaokružena i obuhvaćena u jedan čelični obruč, koji je svakog trenutka mogao da je zadavi. A kakva je bila opšta međunarodna situacija? Na kontinentu evropskom nije >iše bilo neprijatelja Nemačke Francuska je bila izbačena iz rata i zaključila primirje. Engleske trupe su evakuisale Evropu. Sovjetska Rusija je bila saveznik Hitlerov (netačno bila je potencijalni neprijatelj Nemačke V. T) i snabdevala ga ne samo namirnicama, već i stratejskim materijalom, a naročito petrolejom. tako neophodnim za njegovo vazduhoplovstvo i motorizovane divizije. Sjedinjene Države bile su neutralne (bile su van rata, ali su podržavale antihitlerovske snage i pružale im materijalnu i moralnu pomoć, pa i Jugoslaviji - V.T). Zar je u takvim prilikama - nastavlja Cvetković - baš Jugoslaviji bila dodeljena uloga jurišne trupe, koja se žrtvuje, preko kojih glavne trupe treba da pređu? Zar su dotle ratom pošteđene zemlje, kao Turska, Švedska - i ako usred okupirane Norveške i ratujuće Finske - i Svajcarska - ostrvo usred od Nemaca okupirane Evrope - imale pravo da pretpostavljaju opstanak svoga naroda svim drugim spoljnim obzirima. a Jugoslavija ostavljena sama sebi. nije imala pra^o. da se stara da sačuva svoj narod od nepotrebnog krvoprolića i istrebljenja? Zar narod Ju^bslavije nije isto toliko kulturn i dostojan da nastavi svoj život, kao što su bili narodi ovih drugih država, koje su kroz diplomatska akta i sporazume, kroz izvesne ustupke, ali kroz čuvanje nacionalne nezavisnosti.

uspele da sačuvaju sebe od uništenja? Zar je mogla biti veća dužnost i namesništva i kraljevske vlade od te da svome narodu uštedi nepotrebne i otklonive nesreće? Politiku jedne države i u manje kritičnim trenucima, imaju da vode odgovorni faktori, a ne ulica i pojedine neodgovorne, avanturističke ličnosti, još uz to po želji i nalogu iz inostranstva«. (Ovde Cvetković aludira na Dvadeset sedmi mart i njegove protagoniste - V.T.) Cvetković dalje nastavlja: »Kada smo posle svih naših nastojanja bili primorani - jer je to bio jedini izlaz - da potpišemo pakt sa Nemačkom i Italijom 25. marta 1941. godine u Beču, naša namera je bila da ovim samo odgodimo našu intervenciju na strani saveznika do boljih dana. U proleće 1941. godine Nemačka nije imala ni jednu savezničku diviziju protiv sebe u celoj Evropi. Izazivanje nemačke intervencije i napada nemačkih trupa na Jugoslaviju u lome momentu ... značilo je samo propast Jugoslavije kao nezavisne države...«²¹⁸

I ministar inostranih poslova A. Cincar-Marković označio je pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu kao neminovnu nuždu i kao veliku prednost za Jugoslaviju u njenom tadašnjem položaju. U izveštaju okupatorskoj Komisiji za ispitivanje odgovornosti u vezi sa državnim udarom 27. marta zapisano je:

»... Na pitanje - šta bi bilo da smo odbili da pristanemo na pakt, rekao je da su nam Nemci ostavili na biranje i tu alternativu, ali da se ona sa naše strane nije mogla ozbiljno uzeti u obzir. Da smo odbili da prihvatimo Pakt... Italijani bi sigurno pokrenuli pitanje naših zapadnih granica, a tome bi se nesumnjivo pridružili i Bugari, koji su već bili otpočeli diskusiju u Saboru o makedonskom pitanju, pa bi na kraju bili pozvani na arbitražu, te ako bi je prihvatili, prošli bi kao Rumunija. a ako bi je odbili, došlo bi do rata i propasti naše domovine...«²⁴⁹

Bivši jugoslovenski ambasador u Parizu Miroslav Spalajković (koji je bio veoma blizak dvoru - V. T.) takođe je izjavio okupatorskoj Komisiji da je:

»Pakt bio jedino mudro rešenje krize u našim odnosima sa silama Osovine«. ... da je, prema njegovom mišljenju, Cincar-Marković prilikom pregovora o Paktu pokazao »velike diplomatske sposobnosti i postigao sjajan uspeh. Taj uspeh je našem narodu bio obezbedio tri najdragocenija dobra; nezavisnost, državnu celokupnost i mir...«²⁷⁰

Braneći kneza Pavla i kraljevsku vladu, Jakob B. Hoptner je u svom delu napisao:

»Jugoslovenska vlada je bila realistična u svojoj analizi nemačkih i italijanskih težnji na Balkanu. Bila je realistična u spoznaji vojne nemoći, i svoje, i savezničke. Bila je bolno svesna slabosti i neodlučnosti Zapada. Nakon pada Francuske, nakon bekstva Britanaca, privremeno vlada nije videla drugog puta da spasi zemlju nego da usvoji politiku nagodbe s osovinskim silama. Ali, čak i pod takvim okolnostima Namesništvo, spolja neutralno, ostalo je dosledno naklonjeno Saveznicima (misli na V. Britaniju i Francusku - V.T.). Pomoglo je Grčku kad je napadnuta (a pristala je da joj uzme prilaz ka Solunu i luku Solun - V.T.). Poticalo je saradnju jugoslovenske i francuske vojske. I gotovo je tri godine odbijalo nasrtaje Osovine na Jugoslaviju. Međutim, državni Saveznici pokazali su veoma malo razumevanja za teški položaj Jugoslavije tokom tih godina. Oni Jugoslaviju nisu podarili onom strpljivošću i diplomatskom suzdržljivošću koje su pokazale prema Švedskoj - i pored toga što je Švedska, pod sličnim okolnostima u kojima se našla Jugoslavija - potpisala s Nemačkom sporazum kojim je dopustila stalno strujanje nemačkog vojnog saobraćaja preko svoje teritorije ... Objektivni posmatrač složiti će se da su Jugosloveni imali pravo da pregovaraju sa Hitlerom 1941. godine jednako toliko koliko Britanci i Francuzi 1938. ili Rusi 1939. godine. **Staviše**, oni su bili u boljem moralnom položaju za takav čin jer su preizovarali u svojoj budućnosti, a ne o koristima na račun tuđih porucija. Pristali -u na diplomatske neprilike da bi dobili VTC mena, upravo kao što su Britanci i Francuzi učinili pre njih ... u širem smislu. **Jugoslavija** predstavlja očigledan primer male države koja neprestano mora da prilagođava svoja jedra prema protivuslovnim vetrovima koje pokreću velike sile. U trenucima krize, malu državu nagovaraju, ili prisiljavaju, ili pomažu, ponekad se čak i posavetuju sa njom o politici rata. mira ili opstanka, ali joj nikad ne dopuštaju da ostane po strani; velike sile u ratu ne dopuštaju malim državama luksuz neutralnosti ili samostalnog mišljenja...«²⁷¹

Slično mišljenje, kao i protagonisti pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, ima i Danilo Gregorič u svom radu *Samoubijstvo Jugoslavije*, što je prirodno, jer je bio stalni eksponent i poverenik kraljevske vlade.

Međutim, sasvim drukčije su mislili svi oni koji su na Osovinu gledali kao na neprijatelja Jugoslavije. Za sve protivosovinske krugove potpis Protokola 0 pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu značio je nesreću za zemlju i instrument novog tlačenja od strane Osovine. Naime, potpisujući Bečki protokol, vlada Kraljevine Jugoslavije preuzela je prema Osovini u prvom redu glavnu obavezu iz Pakta, tj. da sudeluje u spoljnoj politici sila Osovine i to onako kako je to predviđeno Trojnim paktom. To je u prvom redu značilo da se Kraljevina Jugoslavija saglašava s činjenicom da bude satelit glavnih triju sila Osovine i da svoju spoljnu (a i unutrašnju) politiku uskladi sa svojim obavezama iz Trojnog pakta. Bečkim protokolom se dakle Kraljevina Jugoslavija obavezala na to da će pomagati imperijalizam sila Osovine, tj. da će se podrediti političkim ciljevima osovinskih velesila. S potpisivanjem Bečkog ugovora vlada Cvetković-Maček je svoju vlastitu državu svrstala u položaj drugorazrednog satelitskog partnera.

Cvetković i Maček sa knezom Pavlom morali su pretpostavljati da će nakon potpisivanja Bečkog ugovora morati postupati u skladu s Trojnim paktom. A te su obaveze bile sve samo ne neutralnost o kojoj je govorio i pisao Dragiša Cvetković ...

Prilično neuverljivo zvuči Cvetkovićev navod daje Kraljevina Jugoslavija posle prihvatanja Trojnog pakta trebala sačuvati svoje snage s kojima bi »u boljim prilikama« udarila »u pogodnom času« na Nemačku i Italiju. Koje u onim danima još verovao Hitlerovim uveravanjima o njegovoj miroljubivosti i o poštovanju preuzetih obaveza? Zar nije bilo i suviše dokaza već dotle da i Hitler i Musolini krše dane reči, kada im to treba, i da uprkos obećanju o poštovanju tuđeg suvereniteta napadaju države koje su tek malo prije toga uveravali u svoje »duboko prijateljstvo«? Sa ovakvim Culinovićevim rezonovanjem slaže se i general Simović u svojim *Memoarima*, II, na str. 4.

Culinović daje sledeći objektivan zaključak:

»Potpisivanje Bečkog protokola bilo je izraz kapitulacije državnih vrhova Kraljevine Jugoslavije, koji su interese zemlje podredili svojim interesima i koji su, čuvajući svoje pozicije u državi, zanemarili interese vlastite zemlje. Vrlo je verovatno da bi Hitler u slučaju neprihvatanja Trojnog pakta napao Jugoslaviju, jer je ona bila na njegovu imperijalističkom putu. Potpisivanje Bečkog protokola je to zaustavilo. Ali je očigledno i to da je Bečkim ugovorom Kraljevina Jugoslavija bila prepuštena Osovini kao objekt njene dominacije. Ono čega su se bojali dvor i vlada Cvetković-Maček, naime, da bi Jugoslavija mogla biti inače uvučena u rat, to bi najverovatnije i usledilo (kao i u drugim osovinskim satelitskim zemljama) da nije došlo do Dvadeset sedmog marta«.

Iz ovog izlaganja i dokumenta koji su izneti u ovom odeljku očigledno se vidi da su knez Pavle i kraljevska vlada, pod strahovitim pritiskom Nemačke i u izrazito teškoj spoljnopoličkoj i unutrašnjoj situaciji - što potvrđuju i državni V. Britanije i SAD - na kraju kapitulirali i potpisali Protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Ne bi se moglo tvrditi da je to učinjeno sa željom i voljom, jer su do poslednjeg trenutka odugovlačili i pokušavali da izbegnu pristupanje. Postavlja se pitanje šta je trebalo učiniti u toj situaciji - pristupiti Paktu ili odbiti ultimatum i na koga se osloniti, pa rizikovati da Jugoslavija bude napadnuta i privremeno uništena, ili se privoleti »carstvu nebeskom« i odlučno reći »Ne«? Po mome mišljenju, trebalo je izabrati ovu drugu alternativu i osloniti se na sopstvene i na antifašističke snage u svetu, iako su bile daleko, ali u perspektivi dostižne, a nikako kapitulirati. Sa odlučnim otporom pristupanju Jugos-

la vije Trojnom paktu saglašavala se ogromna većina naših naroda, jer je - kao što je general Simović u svojim Memoarima zapisao:

»... Na vest o potpisivanju pakta ceo narod je bio konsterniran i duboko razočaran. Svi su osećali težak teret ovog čina i smatrali isti kao nacionalnu sramotu i poniženje naroda ... Pokoravanje Hitlerovom diktatu i pristupanje silama Osovine imalo je, prema mom osećanju, da kompromituje budućnost našeg naroda i da ga odvede u ropstvo, strašnije od onog petvekovnog ropstva pod Turcima«. ²⁷²

Do demonstracija 25. marta nije došlo samo u Kragujevcu, nego i po drugim gradovima u zemlji. Još iste večeri izbile su demonstracije na Cetinju, u Čačku, Jagodini, Kolašinu, Kraljevu, Ljubljani, Nikšiću, Podgorici, Skoplju, Splitu i drugim nekim mestima. U nekim krajevima, kao npr. na području Banovine Hrvatske, demonstracije tada još nisu izbile, ali to nije značilo daje i tu sav narod saglasan s vladinom politikom, napose s Bečkim ugovorom. I na tom području bilo je vrlo mnogo onih koji se nisu slagali s proosovinskim stavom vlade, iako do demonstracija nije došlo. Pri tom treba podsetiti na činjenicu daje uprava Banovine Hrvatske nekoliko dana pre odlaska delegata u Beč jednim javnim proglasom zabranila svako demonstrativno sakupljanje građana i daje npr. zagrebačka policija tih dana bila revnosna u rasturanju njoj sumnjivih skupina po zagrebačkim ulicama.

Na **Drugom kongresu KP Hrvatske 21-25. XI 1948.** konstatovano je:

»Ipak treba istaknuti da partija u Hrvatskoj nije uspela organizirati onakve proteste protiv sramne izdaje režima Cvetković-Maček pristupanjem Trojnom paktu, kakvi su bili npr. u Beogradu Čak i 27. marta ona u tom pogledu zaostaje. Ističu se Dalmacija, od gradova Karlovac i neki manji, gde demonstracije daju odlučno podršku nastupalim promenama...«. ²⁷³

O stanju u Jugoslaviji jedan nemački novinar 26. marta 1941. godine dostavio je iz Beograda svojoj redakciji u Berlinu sledeći telefonski razgovor nemačkog novinara Kestera s berlinskom novinskom agencijom »Transocean«:

»Pozvali ste me blitztelefonom« - kazao je Kester tom prigodom - »šta želite?«. Iz Berlina mu odgovaraju »Molimo vas da nam brzo i tačno javite šta je u stvari u pogledu inostranih vesti o nemirima u Jugoslaviji. Treba nam hitan odgovor«!

Kester je na to odgovorio:

»Samo o nemirima vam i mogu javiti. Obilazio sam danas pre podne Beograd čitav sat i po. Spoljašnja slika Beograda je ova: nemiri i demonstracije. Demonstranti viču i prolaznicima se priključuju, naročito na glavnoj ulici 'Kralja Miloša'. Tek posle izvesnog vremena policija je intervenisala i odvela desetak ličnosti na saslušanje u kvart. U nekim školama daći iz viših razreda prekinuli su predavanja, bojkotuju profesore i izvesili su plakate s natpisima Radije umreti, nego robovati! »Dole Hitler«, 'Živela sloboda', 'Dole Pakt sa Nemačkom...«. ²⁷⁴

Telefonska prislušna služba je istoga dana (u 13 časova) sa beogradske poštanske stanice uhvatila novi Kesterov izveštaj Berlinu koji je glasio:

»Po gradu se šire plakati koji predstavljaju nemačkog vojnika kako ga sahranjuju. Plakati predstavljaju Hitlera sa pogrđnim rečima. Da li želite takve informacije? Trebate li takve vesti? Iz Berlina su mu odgovorili: »Da«! ²⁷⁵

Isto tako u telefonskom izveštaju novinara (R.S. Johna, autora »From the Land of Silent People«) »Associated Press« u Bernu kaže se:

•Beogradska policija naoružana do zuba rasterala je studente i srednjoškolce koji su učestvovali u proiivnacističkim demonstracijama na jednoj od najglavnijih ulica Beograda. Među studentima bilo je i nekoliko stotina srednjoškolske omladine. Pored celokupne beogradske žandarmerije nalazi se oko 10.000 vojnika u stalnoj pripravnosti radi ugušnja eventualnih demonstracija i pobuna. Lično sam posmatrao organe beogradske policije kako kundacima i pendrecima rasleruju studente-demonstrante, ali napominjem da ne želim da suviše daleko odem u ovoj stvari.

Kroz Beograd se pronose glasovi da su mnoge merodavne ličnosti jako zabrinute zbog ozbiljnosti situacije. Mogu vam reći da se sada može ovde svašta dogoditi. Očekuje se da će se noćas nešto ozbiljno dogoditi. Oficirima nije dozvoljeno da se udaljavaju iz kasarne, jer su u pripravnosti. Policija i vojska u stalnoj su pripravnosti do daljeg naređenja ... »²⁷⁸

Agencija »Havas« dobila je 26. marta u 19,37 časova telefonom sledeću vest:

«... Poverljivo: Do manifestacija je došlo u mnogim mestima provincije. Na Cetinju policija se pridružila demonstrantima. U Skoplju studenti su manifestovali puna četiri sata. U Beogradu su škole zatvorene. Patrole žandarma sa šljemovima i bajonetima na puškama kreću se ulicama. Đaci su se ipak sakupili pred svojim školama i nekoliko puta manifestovali na raznim tačkama grada. Ove manifestacije nastavljaju se uveće. Veliki broj letaka cirkuliše po celoj zemlji...

Po svom povratku iz Beča, predsednik vlade je naredio oštre mere protiv širenja letaka i protiv vođa manifestacija. Ove mere stupaju na snagu od štura. U svrhu smirivanja duhova objavljuje se s druge strane, da će knez-namesnik i ministar vojske g. Pešić u toku sedmice održati govore na radiju ... »³⁷⁷

Nemački novinar Kester ponovno je javio svojoj redakciji u Berlin (telefonom iz Beograda 26. marta u 20,44 časova):

»Ovde su svi nezadovoljni Paktom. Demonstracije su u celoj zemlji. Pristup je delovao kao šok i sada se ispoljava reakcija.

Iz raznih krajeva Jugoslavije javljaju se demonstracije protivu jugoslavske vlade i pristupanja Trojnom paklu. Iz Kragujevca se javlja da su 2000 ljudi prolazili kroz grad, pevali patriotske pesme i vikali protiv vlade. Policija je bila nemoćna da ih rasturi za duže vremena.

U utorak demonstriralo je 3000 ljudi na Cetinju. U ponedeljak i utorak učinjen je pokušaj demonstracija protivu vlade u Skoplju, ali je policija sprečila demonstraciju. U utorak uveće sakupile se u Kraljevu preko 8000 stanovnika. Posle toga demonstranti su krenuli kroz grad i vikali protivu vlade. Kasno uveće mir je uspostavljen«²⁷⁸

Sovjetska agencija TASS objavila je sledeće saopštenje pod naslovom »Događaji u Jugoslaviji«:

•U toku poslednjih dana po celoj Jugoslaviji bile su demonstracije protesta protivu spoljnopoličke orijentacije vlade Cvetkovića. Dvadeset petog dana u svim školama u Beogradu bili su skupovi na kojima su usvojene rezolucije protesta. Na skupu u Kragujevcu bilo je deset hiljada ljudi, na Cetinju pet hiljada. Vlada Cvetkovića, uplašena zbog ovih skupova, počela je da preduzima brze mere. Vojski i policiji bile su date naredbe da primenjuju oružje ... »⁷⁹

O nemirima i demonstracijama u Jugoslaviji javljali su i mnogi drugi doписnici.

Takvo raspoloženje naroda ubrzo je dovelo do državnog udara 27. marta 1941.

O raspoloženju u vojsci evo samo jednog primera: Andrija Nikolić, učitelj iz Niša, zapisao je:

»Dvadesetog marta 1941. dobio sam poziv na vojnu dužnost, a to mi je bio treći poziv za vezbu u roku od godine dana. Odmah sutradan krenuo sam u selo Cvetojevac, kod Kragujevca: tu mi je bio ratni raspored, u 5. vozarskom bataljONU bojne komore. Odmah po dolasku na zbornO mesto osetio sam nervoznu atmosferu zbog glasila o skorom potpisivanju pakta s Nemačkom. Nalazio sam se u seoskoj gostionici, u društvu desetine oficira, kada smo čuli emisiju Radio-Londona: »Dragiša Cvetković i Cincar-Marković se već nalaze u Beču gde treba da potpišu Pakt o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći sa Hitlerovom Nemačkom«.

Svi mi počesmo ogorčeno da protestujemo. potpisivanje pakta jedino je odobravao rezervni konjički potpukovnik Taušanović, inače komandant našeg bataljona. On je pokušavao da nas ubedi. kako su »male države nemoćne da se odupru velikim i da je besmisleno da mi ratujemo«. Cak je naveo i narodnu izreku: »Gde se bivoli valjaju, tu se žabe dave«. I dosledno tome svome stavu, izgovarajući se da je star za ratne napore, on je napustio naš bataljon, predavši dužnost kapetanu i klase Milanu Risticu, borcu sa Solunskog fronta.

Dvadeset šestog marta krenuo sam sa blagajnikom našeg bataljona, poručnikom Miroslavom Singerom, da u makedonskim selima Drenovu i Vozarcima priprelim smeštaj za

naš bataljon. Na putu smo se zadržali na železničkoj stanici Gradsko. I dok sam ja dremao u Čekaonici, moj blagajnik je izašao da se prošetati, ali se ubrzo vratio i još sa vrata uzbuđeno uzviknuo: 'Ućo, u Beogradu je noćas izvršen prevrat: namesnici i vlada Cvetković-Maćek oboreni! Kralj stupio na presto, a general Simović obrazovao vladu'. Odmah sam se rasanio i pojurio napolje, gde su se na sve strane čuli poklici odobravanja i oduševljenja. To je bilo u svitanje 27. marta 1941. godine.

Pravo veselje je nastalo kad je stiglo osam vodova naših komordžija. Na njima nije bilo ni traga umora, iz grla grmela im je pesma kao da dolaze na svadbeno veselje, a ne da se nalaze u predvečerju novog rata. Oni su doneli dnevne listove iz kojih smo mogli, pored ostalog, pročitati daje obrazovana vlada sastavljena iz svih, po tadašnjim zakonima, postojećih stranaka - što je trebalo da bude znak da smo jedinstveni u odbrani svoje slobode i nezavisnosti. Gledajući gotovost naših boraca da poginu za odbranu svoje zemlje, osećao sam se ponosnim što sam sin Jugoslavije i nadao sam se da u budućem ratu nećemo izneveriti herojske tradicije naših predaka. Na žalost, nije trebalo mnogo vremena pa da se ova moja nada raspadne kao mehur od sapuna.²¹⁰

NAPOMENE

¹ Alfredo Breccia, *Jugoslavija 1939-1941. Diplomazia della neutralità*, Roma. Giuffrè editore. 1978, str. 417-418.

² AR 1941, ZD. 1. dok 331, str. 975-976; A. Breccia, n.d., str. 418-419.

³ AR 1941. ZD. 1. dok 333, str. 980; DGFP, D, XI, dok. 551.

* AR 1941, ZD. I. 332, str. 976-979: *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*, I. Frankfurft am Mein, 1965, str. 994-996. Rumunija je pristupila Trojnom paktu 23. novembra 1940. Pošto su tih dana ovom paktu pristupile Mađarska i Slovačka. Nemačka je ostvarila potpunu dominaciju u ovim državama i pogodno baze za predstojeću agresiju na SSSR a Hitler je doneo odluku za napad još u toku bitke za Veliku Britaniju i u julu iste godine naredio da otpočne pripreme. Direktivu za ovaj novi osvajajući poduhvat (tzv. plan »Barbarossu«) potpisao je 18. decembra 1940 (*Drugi svetski rat*, 2, st. 11-12). Međutim, Hitler je, ipak, nastojao da na evropskom jugoistoku sačuva mir i spreči svako zaoštavanje među državama u tom prostoru i da u Podunavlju i na Balkanu obezbedi ekspanziju i dominaciju bez rata. Zbog toga se od jeseni 1940. pa do kraja marta 1941. vešto služio svim sredstvima diplomatske borbe, uz svestrano angažovanje nemačkih narodnih skupina, raznih profašističkih organizacija u pojedinim zemljama, primenjujući učene i zastrašivanja i razne metode vojnog i političkog pritiska i privredne ekspanzije. Odluku o učešću u operacijama na Balkanu doneo je 4. novembra, tj. sedam dana posle napada Italije na Grčku, a 4 dana posle britanske okupacije Krita i Lemnosa. U tom cilju izdao je direktivu br 18 od 13. decembra za jednovremenu akciju protiv Gibraltara i Grčke, s tim da se izvede jednovremeno u januaru 1941. a nemačka ofanziva u severnoj Africi u jesen iste godine. Za operacije protiv Grčke bile su predviđene 24 kompletne divizije, a Musolini je bio ukratko obavešten da će nemačke snage intervenisati krajem marta 1941. godine. Ali zbog poraza Italije u Africi i Grčkoj u novembru i decembru 1940. godine. Hitler je uvideo da brzo i potpuno osvajanje Jugoistoka neće ići bez vojnog angažovanja na Balkanu. Zato su nemački planovi u decembru 1940. pretrpeli velike izmene

⁵ Hillebrand Bughart Mueller, *Improvizacija jedne operacije*, Königstein, 1949; *Nemačke kampanje na Balkanu*, izdanje Ministarstva kopnene vojske SAD - prevod u AVII, mikrofilm, SAD. N-1, 190-217. Beograd; A. Breccia, n. d., str. 420-423. Original: *Die Improvisierung einer Operation*. E. S. Miter und Sohn, G. m. b. H. Berlin. 1949.

• USMT, dok. NG-2978 i 3245; Hoptner, n. d., str. 282. Nemci su obavestili Jugoslaviju da je pokret nemačkih trupa u Rumuniji političke, a ne vojne prirode i da to nije upravljeno protiv Jugoslavije (USMT, dok. NG-3376).

⁷ USMT, dok. NG-3155. Tada je jačina nemačkih snaga u Rumuniji iznosila oko 500.000 ljudi (USMT, dok. NG-3765; Hoptner, n. d., str. 283).

⁸ USMT, dok. NG-3097 i 3167. Nemci su težili da Sto duže odlože objavljivanje svojih vojnih namera u Bugarskoj.

» AVII. Bon-1/919-920.

¹⁰ Original u AVII, reg. br. 18/3-1, k. 59a.

" Original u AVII, reg. br. 3/4-1, k. 54.

¹² Metaksas knezu Pavlu 6. i 17. januara 1941.

¹³ A. Breccia, n. d., str. 426-428.

'« DGFP, D. XI, dok. 708.

'» DGFP, D. XI, dok. 730.

¹⁸ Hoptner, n. d. str. 285-286.

¹⁷ Dragiša Cvetković Hoptneru: King Peter II. *King's Heritage*, London, 1955, str. 59; Knatchbull-Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, London, 1943, str. 160-166 - Turci tvrde da nikad nisu dobili odgovor na svoj predlog, koji je, kako kažu, primljen sa ironičnim osmejkom; Papagos, *Battle of Greece 1940-41*, Tübingen, 1949, str. 310-311; prema generalu Vavelu, Turci ne bi učinili nijedan pokret da izazovu Nemce: Sir John Kennedy, *Business of War*, London 1957, str. 41-44; Hoptner, n. d., str. 286.

'« A. Breccia, n. d., str. 428-431.

» Isto str. 431-432.

²⁰ D. Simović, *Memoari, II.* rukopis u AVII, str. 39-40.

²⁰ⁿ AVII. mikrofilm Bon-2, reg. br. 77.

^{2(*} AVII. reg. br. Bon-1/939.

²¹ A. Breccia, n. d., str. 432-434.

²² AVn, Bon-1. reg. br. 816-824.

" AVn. reg. br. Bon-1 /938.

²⁴ AVII. reg. br. Bon-1/939.

²⁹ Original u mikroteci VII, F-SUP-25.

²⁸ DGFP, D. XII, dok. 10: A. Breccia, n. d., str. 43^440.

²⁷ A. Breccia, n. d., str. 435-438.

²⁸ Isto, str. 438-439.

²⁸ Isto. str. 440-446.

Isto, str. 446-447; DGFP, D, XII, dok. 15.

" A Breccia, n. d., str. 447-448.

⁵² AVII. reg. br. Bon-2/77.

" AVII, reg. br. Bon-2/78-79.

³⁴ DGFP, D. XII, dok. 20.

³⁶ A. Breccia, n. d., str. 448-449.

³« AVII, reg. br. 27/3-1. k. 59a.

³¹ AVII, reg. br. 5/4-2, k. 54.

³⁹ AVII, reg. br. 6/4-1, k. 54.

³⁹ A. Breccia, n. d., str. 449.

⁴⁰ D. Gregorić, u saslušanju od 24. juna 1948; AVII, p. 17. F-I, reg. br. 1. k. 2a.

⁴¹ A. Breccia, n. d., str. 449-454.

⁴² Churchill, *Grand Alliance*. London. 1950, str. 10 i 25 Hoptner, n. d., str. 296. i 297. Ronald Ajan Kampbel (*Ronaldlan Campbell! je* 13. decembra 1939 zamenio dotadašnjeg britanskog poslanika u Beogradu ser Roland Kampbela (Sir Roland Campbell). U našoj publicistici se ova imena različito prevode - Kampbel, Kembel i Kempbel. Prihvatio sam prvu varijantu - Kampbel - V.T.

⁴³ A. Breccia, n. d., str. 456-457.

⁴⁴ Isto, str. 456.

⁴⁵ FRUS, II, str. 450-480; AVII, mikrofilm Bon-1, reg. br. 955-956,

⁴⁹ DGFP, D. XII, dok. 160.

⁴⁷ Dragiša Cvetković, *Razgovori u Berhtesgadenu*, sveska 8, zbirke Dokumenti o Jugoslaviji. Pariz. 1956, str. 10. Heren je 13. februara 1941. izvestio Berlin o predstojećoj poseti Cvetkovića Berlinu, i predočio svojoj vladi da su neprijateljski raspoloženi prema nemačkoj vladi Cvetkovićevi ministri: Konstantinović, Cubrilović i Budisavljević (AVII, mikrofilm. Bon-1, reg. br. 858-874).

^{4,4} AVII, P. 17, k2. f. 2, dok. 30; F. Culinović, 27. mart. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1965, str. 107-110.

⁴⁹ Cincar-Marković u saslušanju od 20. IX 1945; AVII, p. 17, F-4. k. 59; V. B. Popović, *Trojni pakt i martovski događati 1941.* »Politika«, 27. II. 1961

⁴⁹ *Službeni zapisnik o razgovoru Dragiše Cvetkovića i Ribentropa* u Fušlu 14. februara 1941. godine: DGFP, D, XII, dok. 47.

⁵⁰ *Službeni zapisnik o razgovorima Dragiše Cvetkovića i Hitlera* 14. februara 1941; DGFP, D, XII, dok. 4691. str. 92, dok. 4691/E, 226203-13. No 48 od 14. II 1941; AVII, p. 17. F-4. k. 59.

⁵¹ *Snimak nemačkog originala* u AVII reg. br. Bon-2/96-98.

" DGFP, D. XII, dok. 48.

⁵³ DGFD, XII, dok. 47.

⁵⁴ A. Breccia, n. d., str. 459-460.

⁵⁵ Dragiša Cvetković, *Razgovori u Berhtesgadenu. Dokumenti o Jugoslaviji*. Pariz 1956, br. 8, str. 7-17; A. Breccia, n. d., str. 460-461

" USMT, dok. NG-3244; Hoptner, n.d., str. 291-293.

⁵⁷ Cerčil, *Drugi svetski rat. tom 11*, »Prosveta«, Beograd, 1964, str. 145; AVII, k. z. br. 4. F-40. ispravka u listu »Figaro« od 4. IV 1950.

⁵⁸ A. Breccia, n. d., str. 462-463.

⁶⁸³ F. Culinović, 27. *mari*____str. 116.

⁵⁹ A. Breccia, n. d., str. 467; AVII. mikrofilm Bon-2, reg. br. 111.

⁶⁰ M Konstantinović, *Memorandum referat* od 13. februara 1941, AVII, reg. br. 9/4-2, k. 3.

⁸¹ Hoptner, n. d., str. 293-294; »Štajerski Gospodar«. Ljubljana. 27. septembra 1942. Ekspedicione britanske snage u Grčkoj sastojale su se samo od jedne britanske oklopne brigade, jedne novozelandske divizije, jedne australijanske divizije i sedan eskadra *RAF*. kao i raznih specijalističkih jedinica. (Cerčil. *Grande Alliance*. London, str. 94-98).

⁸² A. Breccia, n. d., str. 469-472.

⁸³ USMT. dok. NG-3097; Hoptner. n. d., str. 289.

⁸⁴ DGFP. D. XII, dok. 60.

⁸⁵ A. Breccia, n. d., str. 476-478.

⁸⁸ W. Churchill, *The Second World War*. III, London, 1950. str. 56-59.

⁸⁷ A. Breccia, n. d., str. 472.

⁸⁸ *Archiv der Gegenwart*. 1941. str. 4895.

⁸⁹ A. Breccia, n. d., 474-476.

⁷⁰ *Archiv der Gegenwart*. 1941. str. 4895.

⁷¹ Gavrilović Cincar-Markoviću 24. februara 1941; Hoptner, n. d., str. 295.

⁷² USMT, dok. NG-3372; Hoptner. n. d., str. 295.

⁷³ FRUS, II (1941), str. 943-948 i 957; Hoptner. n. d., str. 299-300

⁷⁴ *Snimak nemačkog originala* u AVII, reg. br. Bon-1/955-6. Kad je upoznat sa deSifrovom porukom, koja je skoro potpuno identična sa navedenom. Musolini je jako negodovao zbog ovog američkog koraka.

⁷⁶ Dokument u mikroteci VII. reg. br. SIP-EV-8. dok. 269-270.

⁷⁸ Dokument u mikroteci VII, reg. br. SIP-EV-8. dok. 278-280.

⁷⁷ Prevod sa engleskog, AVII, mikrofilm Bon-1. reg. br. 912.

" *Original u Diplomatskom arhivu DSIP*. snimak u AVII, reg. br. SIP-EV-8/283-286.

⁷⁹ Fils Oti. NIN br. 1120 od 25. juna 1972. str. 40; E Barker. *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svetskom ratu*, »Globus«, Zagreb, 1978, str. 9-28.

⁸⁰ Cerčil, n. d., str. 66-67.

⁸¹ AVII. popisnik 16. F-1. reg. br. 2/1, -125. k. 8.

•'» A. Breccia, n. d., str. 478-480.

⁸² A. Breccia, n. d., str. 479-483.

«*» Isto, str. 483-484.

⁸³ A. Breccia, n. d., str. 486

DGFP, D, XII. dok. 84.

⁸⁶ AVII. mikrofilm Bon-1, reg. br. 963-965.

⁸⁸ A. Breccia, n. d., str. 485-486.

⁸⁷ AVII. reg. br. 19/4, k. 1.

⁸⁸ Greiner Helmuth, *Die oberste Wermachtführung 1939-1943*. Limes Verlag, Wiesbaden, 1951, str. 245-246.

⁸⁹ A. Breccia, n. d., str. 487-488 prim. 33.

⁹⁰ DGFP. D. XII. dok. 27; AVII, mikrofilm Bon-1, reg. br. 1/968-

⁹¹ A. Breccia, n. d., str. 489.

⁹² Uto str. 488.

⁹³ *International Military Tribunal (IMT)*. dok. 85. str. 158; A. Breccia, n. d., str. 488.

⁹⁴ AVII. Bon-1, reg. br. 972; *Archiv der Gegenwart*. 1941. str. 4913 i 4895.

⁹⁸ DGFP, D, XI. dok. 85.

⁹⁸ *Archiv der Gegenwart*, 1941. str. 4912-13.

⁹⁷ Isto. str. 4913-14.

⁹⁸ Hoptner, n. d., str. 301-302; Halder Franz, *Diary*, zapisi od 28. februara do 3. marta.

⁹⁹ A. Breccia, n. d., str. 491-492.

¹⁰⁰ DGFP. D, XII, dok. 117.

">" A. Breccia, n. d., 490-91.

¹⁰² Isto, str. 492-497.

¹⁰³ AVII, reg. br. 9/4-2. k. 3; Hoptner, n. d., str. 301-304; A. Breccia, n. d., str. 498-500.

¹⁰⁴ DGFP, D, XII, dok. 78.

¹⁰⁸ Fon Heren je 1. mana poslao strogo poverljiv telegram poslaniku Denbergu da »specijalni kurir« (to je knez Pavle - V. T.) sa pratiocem stiže na granični prelaz kod Jezerskog određenog dana u 10.30 časova po nemačkom vremenu, i to automobilom za koji na toj staniici treba pripremiti garažu. Automobil je marke »Mercedes-Kabriolet Y br. 128. (AVII. mikrofilm Bon-1. reg. br. 975).

¹⁰⁵» A. Breccia, n. d. str. 501.

DGFP, D, XII, dok. 130. Smitov zapisnik o razgovorima DGFP, D, XII, dok. 124, na žalost, do sada nije pronađen; AVII, mikrofilm Bon-1, dok. 978; A. Breccia, n. d., str. 502-503. Cerčil u svom delu *Drugi svetski rat*, III, Beograd, 1964, na str. 146 kaže »da se knez Pavle, pod strahovitim pritiskom obavezao da će Jugoslavija poći za primerom Bugarske«, ali se to ne vidi iz nemačkih dokumenata.

¹⁰⁷ AVII, mikrofilm Bon-I. reg. br. 984.

- ^{107*} Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, »Otokar Keršovani« Rijeka, 1973, str. 221.
- ¹⁰⁸ A. Breccia, n. d., str. 503
AVII, Bon 1/198. (Vidi prim. 102).
- ^{no} I. Jukic. *Zapis K pov. br. 6687 od 27. septembra 1941*, London, str. 83.
- ^{1.1} Hoptner, n. d., ćirilčno izdanje, str. 305.
- ^{1.2} A. Breccia, n. d., str. 540-505; »Hrvatski dnevnik« od 4. i 6. marta 1941,
- ^{1.3} Mamelijevi telegrami - A. Breccia, n. d., str. 505-506.
- ^u A. Breccia, n. d., str. 506.
- ^{u5} Čerčil, n. d., str. 88-97; dr D. Lukać. *Kraj diplomatske borbe Nemačke i V. Britanije za Balkan (novembar 1940-mart 1941). Naučni skup »Treći Rajh i Jugoslavija 1933-1945-*, Beograd, 1973.
- ^{1,8} Hoptner, n. d., ćirilčno izdanje, str. 305.
Isto. str. 290; *Kako izbeći rat?*. NIN br. 1078. 5. septembar 1971. str. 62-63.
- ^{1,8} Cincar-Marković u saslušanju 29. novembra 1945 - AVII. p. 17, F-4. k. 59.
Hoptner, n. d., latinično izdanje, str. 231-232.
- ^{us} AVIL reg. br. 53/3, k. 2; *Arhiva Driavne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača (ADKRZ)*, inv. br 215.
- ¹²⁰ Hoptner, n. d., ćirilčno izdanje, str. 306; A. Breccia, n. d., str. 512.
- ¹²¹ Hoptner, n. d., str. 306. Ministar dvora Antić, u svom saslušanju pred Komisijom za istraživanje odgovornosti za stupanje odnosno uvlačenje Jugoslavije u rat (tj. komisijom kvislinške Aćimovićeve vlade - prim. V. T.) od 30. maja 1941. godine, netačno tvrdi da je namesnik Stanković bio za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu - AVIL reg. br. 8/I-1. k. 8. Međutim, Patrijarh Gavriilo kaže da ga je namesnik Radenko Stanković. uoči 27. mana molio da se sastane sa njim. Na sastanku, zbog patrijarhovog stava protiv Trojnog pakta, »namesnik je protestovao i uputio mu pretnju. podvlaćeći da se državna vlast neće ustručavati da upotrebi silu, ako to bude potrebno, pa makar bio u pitanju i poglavar crkve«. »Glasnik«, službeni list Srpske pravoslavne crkve, godina LXI. br. 6, Beograd, juni 1980. str. 133.
- ¹²¹ Hoptner. n. d., str. 307; Maćek Vlatko. *In struggle for Freedom*. New York. 1957. str. 211.
- ¹²³ Isto. str. 308.
- ¹²⁴ A. Breccia, n. d., str. 511-512.
- ¹²⁶ Hoptner, n. d., str. 308; *Maćek-Hoptneru*.
- ¹²⁸ F. Culinović. 27. mart.... str. 129-130.
- ¹²⁷ I. Jukić. navedeni Zapis. str. 88-89; Ivo Perović u saslušanju 30. januara 1948-AVII. p. 17. F-1, reg. br. 4, k.2a.
- ¹²⁸ M. Antić u saslušanju od 8. oktobra 1945. - AVII, p. 17. F-6, k. 55; Hoptner, n. d., str. 308.
- ¹²⁹ I. Jukić. isto, str 92
- ¹³⁰ V. B. Popović. *Trojni pakt i martovski događaji*, »Politika«, 12. man 1961.

¹³¹ USMT. dok. NG-3542; A. Breccia, n. d., str. 513-514

¹³² AVII, mikrofيلم Bon-1, reg. br. 985/6: DGFP. D. XII, dok. 131, prim. 5; A. Breccia, n. d., str. 514, prim. 64.

¹³³ Hoptner, n. d., str. 308-309; USMT dok. NG-3542.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ »Obzor« br. 53 od 3. marta 1941, str. 3. Zagreb.

¹³⁶ »Politika, i »Obzor« od 7. marta 1941.

¹³⁷ A. Breccia, n. d., str. 507-508.

¹³⁸ Arhiva CK SKI - »Borba« od 9. marta 1961

¹³⁹ DGFP. D. XII. dok. 138.

¹⁴⁰ AVII. reg. br. Bon-2/113-114.

¹⁴¹ AVII, reg. br. Bon-2/117-118.

¹⁴² A. Breccia, n. d., str. 514-515.

¹⁴³ Izjava R. Stankovića u saslušanju 18. septembra 1945. AVII. p. 17, F-1, k. 2a; *Archiv der Gegenwart*, 1941, str. 4938.

¹⁴⁴ L. Jukić, n. d., str. 97-98.

¹⁴⁵ Hoptner. n. d., str. 310-311; FRUS, II, 1941. str. 949-950.

¹⁴⁶ Hoptner. n. d., str. 310; USMT. dok. NG-3542.

¹⁴⁷ Izjava M. Perišića 30. avgusta 1946; F. Culinović, *Slom stare Jugoslavije* . . . str. 123; AVII. reg. br. 9/1-1. k.5.

¹⁴⁸ Hoptner, n. d. str. 312; Izjava načelnika Glavnog generalštaba Petra Košića

¹⁴⁹ AVII, F-40. k. z. 4; Ispravka u listu »Figaro« od 4. aprila 1950.

¹⁵⁰ Hoptner. n. d., str. 326, NIN broj 1120 od 25. juna 1972, str. 40.

¹⁵¹ A. Breccia, n. d., str. 521-522.

¹⁵² Jožo Tomasevich. *Četnici u drugom svjetskom ratu* (prevod). »Liber«, Zagreb. 1979, str. 48. U napomenama za Pristupanje Trojnom paktu

¹⁵³ A. Breccia, str. 523; DGFP, D. XII, dok. 151.

¹⁵⁴ AVII. mikroteka reg. br. SIP-EV-8, dok. 297.

¹⁵⁵ AVII, reg. br. 9/4-1. k. 54

¹⁵⁶ AVII. reg. br. 10/4-1. k. 54.

¹⁵⁷ DGFP. D. XII. dok. 149.

AVII. reg. br. 11/4-1. k. 54. DGFP. D. XII, dok. 156; A. Breccia, n. d., str. 523-524

¹⁵⁸ DGFP, D. XII, dok. 151.

¹⁵⁷ A Breccia, n. d., str. 525-526

¹⁵⁸ DGFP. D. XII, dok. 156, prim 3; A Bieccia. n. d., str 526.

¹⁶⁹ *Izjava / Peroviča 30 januara 1948* AVII, p. 17, F-1, k. 2a.

¹⁸⁰ *Izjava R. Slankoviča 18. septembra 1945 - AMI. p. 17. F-l. k. 2a*

¹⁶⁴ AVIL reg. br. Bon-1/882-884.

AVII. Bon-2,T24-128.

¹⁶⁶ AVII. mikroteka reg. br. Bon-2/130-131

AVII. reg. br. 19/4-1, k 54.

¹⁵⁸ *Izjava M Perišića 30. avgusta 1946*-AVII, reg. br. 9/1-1. k 5. F. Culinovic, *Slom stare Jugoslavije*. . . str. 129-130

¹⁸⁹ AVII, p. 17. F-2. reg. br. 37. k. 2

¹⁷⁰ CerCil, n. d., str 140.

A. Breccia, n. d., str. 528: «Večernje novosti» od 2. i 3. juna 1960, godine.

AVII, Bon-2/133.

AVII. Bon-2/134

¹⁷⁴ A Breccia. n. d., str 530

Isto, sir. 531.

¹⁷⁵ Isto, str. 529-532.

¹⁷⁸ Isto. str. 526

¹⁷⁷ Isto. str. 524

¹⁷⁸ AVII. mikroteka. reg. br SIP. EV-9/630-631.

¹⁷³ DGFP. D. XII dok. 173

¹⁸⁰ DGFP, D, XII dok. 172.

¹⁸¹ AVII. Bon-2/140.

A Breccia, n. d., str. 532-533, DGFP, D. XII. dok 175 i prim. 3. DGFP. D. XII, dok. 172.

¹⁸³ DGFP. D. XII. dok 178.

¹⁸⁴ Original u AVII, reg. br. 22/4-1, k 54.

DGFP. D. XII. dok. 182.

¹⁸⁰ Montgomeri Hajd, *Tihi Kanađanin*. Rad«, Beograd, 1963. str. 59-60.

¹⁸⁷ »Večernje novosti« od 3. juna 1960.

¹⁸⁸ AVII, reg. br. 50/4, k. 54.

¹⁸⁸ AVII, reg. br. 51/5, k. 54.

¹⁹⁰ Hoptner. n. d. 328-329.

¹⁹¹ AVII. mikrofilm Bon-2/130-131.

¹⁹² Prema Maćekovim *Memoarima* (*In the Struggle for Freedom*. New York. 1957). sednica Krunskog saveta počela je 19. marta u 11 časova. On kaže: »Bio sam u Zagrebu, kad me je 18. marta 1941. ban Šubašić informisao da je knez Pavle proputovao kroz grad na svom povratku sa sastanka sa Hitlerom« ...

«... Knez je izgledao veoma utučen. Stalno je ponavljao Subašiću: »Moj dragi Subašiću, ne znam šta da radim«. Pošlo se raspitao gde sam, rekao je Subašiću da mi kaže da narednog dana sigurno dođem u Beograd. Otputovao sam noćnim vozom« *u Burni martovski dani*, NIN, br. 1079, 12. septembra 1971, Beograd, str. 60). Međutim, iz nemačkih dokumenata vidi se da je sednica zaista bila 20. marta. To potvrđuju Hoptner u n. d. na str. 324 i A. Breccia u n. d. na str. 339. Isto iako, nigde nema traga o tome da je knez Pavle bio na sastanku sa Hitlerom posle 4. marta.

¹⁹³ V. B. Popović, *Trojni pakt i martovski događaji 1941*. »Politika« 20. mart 1961.

¹⁹¹ R. Stanković u saslušanju od 30. januara 1948.

¹⁹⁵ A. Breccia, n. d. str. 538-539. FRUS, 1941, I. str. 611-612.

¹⁹⁶ A. Breccia, n. d. str. 540; Ulrich von Hasseil. *Vom Andern Deutschland Aus Nachgelassenen Tagebüchern 1938-1944*. Vienna, Humbolt, 1948, str. 126-128.

¹⁹⁷ *Burni martovski dani*. NIN. br. 1079, 12. septembra 1971. Beograd.

¹⁹⁸ AVII, reg. br. 26/4-1, k. 54.

¹⁹⁹ AVII. reg. br. 54/4, k. 54.

²⁰⁰ AVII, reg. br. 52/4, k. 54.

²⁰¹ M. Konstantinović. n. d. str. 14.

²⁰² *Burni martovski dani*, NIN. br. 1079, 12. septembar 1971. Beograd.

²⁰³ AVII. p. 17. F-4. k. 59 - Cincar-Marković u saslušanju od 24. septembra 1945.

²⁰⁴ *Burni martovski dani*, NIN. br. 1079, 12. septembar 1971, Beograd. U drugim dokumentima nema podataka da je Krunski savet održao sednicu 21. marta - verovatno je bio nastavak sednice vlade od 20. marta.

²⁰⁵ AVII, reg. br. 27/4-1, k. 54.

josa Učesće patrijarha Gavrila i Srpske pravoslavne crkve u događajima ispred i za vreme 27. marta i njihovo stradanje u toku rata. »Glasnik«, službeni list Srpske pravoslavne crkve, godina LXI. br. 6, 1980. str. 131-132.

^{206b} AVII. reg. br. 27/4-1, k. 54.

²⁰⁸ AVII. reg. br. 22/4-1, k. 54; DGFP. D. XII. dok. 187. prim. I; A. Breccia, n. d., str. 549-550, prim. 129.

- ²⁰⁷ AVII, reg. br. Bon-2/146.
- ²⁰⁸ AVII, reg. br. Bon-2/147.
- ²⁰⁹ AVII, reg. br. 28/4-1, k. 54; reg. br. Bon-2/146.
- ²¹⁰ Fils Oti, isto, NIN, br. 1112 od 9. jula 1972, Beograd, str. 59.
- ^{210a} Archiv BBC, *Written Archives Centre*, Caversham – Reading, emisija od 2. aprila 1941. godine u 15,15–15,30 časova.
- ^{210b} Hitler e Mussoline, *Lettere e documenti*, Milano, 1946, str. 83.
- ^{210c} Внешняя политика СССР (1935–июни 1941), сборник документов, Том IV, Москва, стр. 438–440, 444.
- ^{210d} Isto; Вопросы истории, Академия наук СССР, отделение исторических наук, Москва, Н, июн 1957, чланак В.Т. Фомина.
- ²¹¹ A. Breccia, n. d., str. 543–545; FRUS, 1941, I, str. 298–299.
- ²¹² FRUS, I, 1941, str. 298–299; A. Breccia, n.d., str. 546.
- ²¹³ Hasel, n. d., str. 126 i 128; A. Breccia, n. d, str. 546, prim. 124.
- ²¹⁴ Kampbelov telegram od 21. marta br. 482; A. Breccia, n. d., str. 547 i 548. Prema izjavi britanskog publiciste i istoričara Seton Watsona (Seton–Watson, Robert William) Britanci su utrošili pola miliona funti za finansiranje »srpske pobune«. (A. Breccia, n. d., str. 548, prim 127).
- ^{214a} Fils Oti, NIN br. 1124, 23. juli 1973, str. 59–60.
- ²¹⁵ FRUS, II, 1941, str. 959–966, *Telegram Velsa od 21. marta 1941*. Hoptner, n.d., str. 327.
- ²¹⁶ A. Breccia, n. d., str. 550–551 i prim. 131.
- ²¹⁷ A. Breccia, n. d., str. 548, prim 127.
- ²¹⁸ Isto, str. 530–531, prim. 96.
- ²¹⁹ Isto, str. 553–554; DGFP, D, XII, dok. 191, 192 i 195.
- ²²⁰ DGFP, D, XII, dok. 192.
- ²²¹ AVII, reg. br. Bon-1/1001.
- ²²² DGFP, D, XII, dok. 194; A. Breccia, n. d., str. 555.
- ²²³ A. Breccia, n. d., str. 555–556; FRUS, II, 1941, str. 964–965; Churchill, n. d., II, str. 189; Telefonski razgovor između Herena i Ribentropa koji je uhvatio jugoslovenski Centralni presburo 22. marta 1941 (UK); Hoptner, n. d., str. 332.
- ²²⁴ A. Breccia, n. d., str. 548–550 i prim. 128.
- ²²⁵ M. Konstantinović, isto, str. 14–15.
- ²²⁶ M. Antić, u *saslušanju od 8. oktobra 1945*; AVII, p. 17, F-4, k. 55.
- ²²⁷ D. Simović, *Memoari, II*, str. 66–67.
- ²²⁸ M. Konstantinović, isto, str. 17; Izjava M. Antića-AVII, p. 17, F-4, k. 55.

^{228a} »Glasnik«, Službeni list Srpske pravoslavne crkve br. 6, 1980, str. 132–133; Sin. br. pov. 42/paz. 403 od 23/10. III 1941.

²²⁹ A. Breccia, n. d., str. 551–553.

²³⁰ A. Breccia, n. d., str. 558–559; FRUS, II, 1941, str. 965–967.

²³¹ A. Breccia, n. d., str. 556–557.

²³¹ *Auswärtiges Amt* 1939/41, N° 7, str. 122; AVII reg. br. 56/4, k. 4.

²³² AVII, reg. br. 14/4–1, k. 54.

²³³ AVII, p. 17, F–6, k. 55 – *Izjava M. Antića od 12. oktobra 1945.*

²³⁴ AVII, p. 17, F–4, k. 59. – *Izjava Cincar-Markovića.*

²³⁵ AVII, reg. br. 54/4, k. 54.

²³⁶ Hoptner, n. d., str. 333–334.

²³⁷ A. Breccia, n. d., 556–557.

²³⁸ A. Breccia, n. d., str. 559, prim. 146.

²³⁹ V. B. Popović, n. č., »Politika« 30. mart i 1, 2, 3. i 5. april 1961.

²⁴⁰ D. Simović, *Memoari, II*, str. 67–72; A. Breccia, n. d., str. 559–560; F. Čulinović, 27. mart, *Jugoslovenska akademija znanosti i umetnosti*, Zagreb, 1965, str. 196.

²⁴¹ A. Breccia, n. d., str. 561; AVII, mikroteka reg. br. SIP-EV–8, dok. br. 308–309.

²⁴² OKW, WEST AB. L' I op (Nr.0050/14 g. K. 24. III 1941. (NP XXXIV, str. 265).

²⁴³ AVII, reg. br. Bon–1/887.

²⁴⁴ D. Simović, *Memoari, II*, str. 73 i 74.

²⁴⁵ Filis Oti, isto, NIN, br. 1122 od 9. jula 1972, Beograd, str. 59.

²⁴⁶ AVII, p. 17, F–4, k. 59.

²⁴⁷ *Archiv der Gegenwart*, 1941. str. 4947; *Auswärtiges Amt* 1939/41 N° 7, str. 122.

²⁴⁸ *Der Feldzug auf dem Balkan*, Armeeoberkommande, Berlin 1941 str. 16 i 17.

^{248a} Velimir Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, 1963, str. 120–121.

²⁴⁹ DGFP, D, XII, dok. 206.

²⁵⁰ Prevod sa nemačkog-mikrofilm u mikroteci VII, reg. br. Bon–4/212–13–14–15; *Archiv der Gegenwart*, 1941, str. 4945–4946, 5005; AVII, p. 17, F–4, k. 59.

O atmosferi koja je vladala u Beču neposredno pre potpisivanja Protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu prisutni Predrag Milojević zapisao je:

»... Ali, ovo navodim zbog jedne naknadne okolnosti u vezi sa mojim prisustvom u »Belvederu« a koja pokazuje atmosferu koja je tamo vladala. Kad je posle 27. marta nemačka propaganda počela besomučno da napada Jugoslaviju, Veljko Krivosić, ataše za štampu pri berlinskom poslanstvu, išao je da se Pavlu Šmitu, šefu odeljenja za štampu nemačkog Ministarstva spoljnih poslova, žali na neprijateljsko pisanje nemačkih listova i emisije radija. Smit mu je tada rekao:

•Sta hoćete! Eto, vaš šef Presbira Milojević u »Belvederu«. Ios prilikom potpisivanja Trojnog pakta, grdio je pakl pred stranim novinai ima- . To naravno, nie bilo taćno. Ali, po izrazu Andrićevog lica (radi se o poslaniku Ivu Andricu - \ T.), pa možda i mom. Pavlu Smitu nije bilo teško da zakljući šta mislimo. Čekanje na potpisivanje pakta mnogo se odućilo.

Počelo je već da se zucka: da se nije nešto desilo? Jeste, desilo se. Saša Zvekic, lićni sekretar Cincar-Markovica, uzbućeno mi je isprićao šta je bilo. Tako reci u poslednjem trenutku Ribentrop je traćio da se nešto doda govoru koji je Cvetković imao da održi prilikom potpisivanja.

Ribentropu se izgleda nije dopalo što se u govoru malo govori o p- i v iženosti Jugoslavije principima Trojnog pakta. Posle dućeg natezanja, dodal je pasus u kom«. Jugoslavija istiće svoju spremnost da u miru aktivno sudeluje u izgradnji -novog poretka- . (NIN br 1580 od 12. aprila 1981, str. 61).

DGFP. D, XII. dok. 207; *Tajni arhivi grofa Cana 1936-1943*. Zagreb, 1952. str. 454.

Archiv der Gegenwart. 1941, str 4946; AVII, reg br 38/1-1. k. 26).

25ib *Der Feldzug auf dem Balkan* Armeeoberkommando. Berlin. 1941, str. 18-21

²⁵² A. Breccia, n. d., str. 567: Cvetkoviccv telegram od 26. marta »Politika«, 25. marta 1941

²⁵³ Joachim von Ribentrop. *Zwischen London und Moskau. Erinnerungen und letzte Aufrechnungen aus dem Nachlass*, Leoni, Druffel, 1953 (prevod na italijanski 1954), str. 272; Leonardo Simoni. *Berlino: Ambasciata d' Italia 1939-1943*. Migliaresi. Roma. 1946. str. 215. A. Breccia, n. d., str. 567-568 i prim. 161-162.

²⁵⁴ AVII (nemaćki arhiv), reg. br. 2/14-1-3. k. 1.

²⁵⁵ AVII. p. 17. F-4, k. 59.

²⁵⁴ Isto

²⁸⁷ AVII. p. 17. F-1, reg. br. 23, k. 4.

²⁸⁸ AVII. mikroteka reg. br. 891-893.

²⁵⁹ AVII. mikrofilm Bon-1, reg. br. 1003.

²⁶⁰ Maćek-Hoptneru Hoptner. n. d., str 341-342.

²⁸¹ A. Breccia, n. d., str. 581.

^{2,2} Milutin Šušović. *Živo! u ićama*. »Pobjeda« - Vrijeme 29. avgust 1971, Titograd. str. 4.

²⁹ »Vreme i »Politika« od 25. marta: dr Milan Bulajic. *Aprihka kriza* 1941, »Borba«, septemba 1963, Beograd; A. Breccia, n. d., str. 572.

²⁶⁴ A. Breccia, n. d., str 573-576; Memorandum Foreign Office. 25. mart 1941. 371/30243/04900.

²⁸⁶ Mikroteka u VII reg br. SIP-EV-8. dok. 310-313 Hoptner. n. d. str. 336.

²⁸⁹ A. Breccia, n. d., str. 577.

²⁹⁷ Isto. str. 577-578; Churchill, *Grande Aliance*. London. 1950.

²⁹⁹ Dragiša Cvetković, *Istina o 25. i 27. martu* (brošura). Pariz. 1951. sti 18.

²⁸⁹ *Dokumenti o Jugoslaviji*, sveska 10, Pariz. 1958. str 8

²⁷⁰ Isto.

²⁷¹ Hoptner. n. d.. latinično izdanje, str. 285-286 i 283.

²⁷² D. Simović. *Memoari*, // str. 14

²⁷³ *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske* 21-25 XI 1948. Zagreb, str. 58-59; F. Čulinović. 27. mart, str. 233.

²⁷⁴ *Zabeleška telefonske prislušne službe* u Beogradu nalazi se u Zavodu za informacije Izvršnog vijeća Hrvatske I PROJ-1-1945-62. 1-25-27. man.

²⁷⁵ Isto.

²⁷⁹ Isto.

²⁷⁷ Isto i »Politika« od 27. marta 1941.

²⁷⁸ Ovaj dokument datiranje 25. marta 1941. ali izgleda daje razgovor obavljen 26. marta.

²⁷⁹ Isto.

²⁸⁰ »Politika« 18. novembra 1970. Beograd

DRŽAVNI UDAR 27. MARTA 1941. GODINE

PRIPREME ZA IZVRŠENJE UDARA

Pošto je posle Minhenskog sporazuma uticaj sila Osovine u Jugoslaviji sve više rastao, zapadne sile su vršile pritisak na jugoslovensku vladu i u isto vreme težile da je nasilno obore pomoću opozicionih snaga (ukoliko ona i zvanično pride Trojnom paktu). One su se u tom cilju služile starim vezama i prijateljstvom još iz vremena prvog svetskog rata i novim obećanjima. U tome su se vrlo aktivno angažovale britanska i američka vlada preko svojih diplomatskih predstavnika u Beogradu i njihove veoma razgranate obaveštajne mreže. Ta aktivnost zapadnih sila dostigla je vrhunac u dane koji su prethodili obaranju vlade Cvetković-Maček, tj. u vreme izvršenja državnog udara od 27. marta 1941. godine. Istina, one su i pre toga budno pratile i podsticale neraspoloženje jugoslovenskih naroda protiv režima, naročito posle sloma Francuske u leto 1940. i kasnije početkom 1941, kada je fašistička agresija bila na pragu Jugoslavije i kada je njena vlada sve više popuštala silama Osovine.

Zapadne sile su pojačale svoj uticaj u vojsci naročito u početku 1941. godine. Prema podacima i izjavama nekih zapadnih državnika (Čerčila i drugih), koje su dali posle drugog svetskog rata, »Intelidžens servis« (britanska tajna obaveštajna služba) imao je zadatak da uz sadejstvo i pomoć američke tajne službe, preko visokih vojnih rukovodilaca i istaknutih političara opozicione grupe (pretežno srpske), organizuje državni udar i silom ukloni vladajuću grupu na čelu sa knezom Pavlom.

U odeljku *Pregovori o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu* bilo je govora o diplomatskim naporima V. Britanije i SAD da odvrate jugoslovensku vladu od izvršenja toga čina, kao i o delatnosti njihovih obaveštajnih službi. Naročito je u tom pogledu bila aktivna tajna britanska obaveštajna služba SOE, na čelu sa Hju Doltonom (Dalton Hugh), jednim od vođa Laburističke partije i ministrom za privredno ratovanje, koga je još 1940. godine na taj položaj postavio britanski premijer Čerčil. Ova organizacija imala je dva specijalna zadatka: subverziju i sabotažu. Bila je slična američkoj organizaciji za Strategijsku službu (Office of Strategic Service). Vojni personal i građani radili su zajedno prema Doltonovim instrukcijama:

• ... Oni su hrabрили i vežbali gerilske borce i pokrete otpora, upotrebljavali tajnu propagandu, podmićivanje itd... Dolton, socijalni informator, odgovorio je sa dečakim oduševljenjem na Cerčilov signal da »zapali Evropu«.

Britanski poslanik u Beogradu Kampbel bio je povezan sa Mastersonom (Masterson Tom S.) šefom SOE koja je radila pod rukovodstvom ministra za privredno planiranje Hju Doltona, čiji su ljudi još u leto 1940. godine počeli da operišu u Jugoslaviji, naročito Masterson koji je vrlo dobro poznao balkanske prilike.² Jedna od dužnosti bila mu je da pridobije anti-namesničke elemente i da ih organizuje za docniju upotrebu, a sad je to vreme došlo. Kad je saznao da će Jugoslavija potpisati Trojni pakt, Dolton je dao signal svojim agentima u Beogradu »da upotrebe sva sredstva da dignu revoluciju«. Kao što je objavio u svojoj knjizi, bio je uveren u uspeh, jer je »sve unapred bilo dobro pripremljeno«³ Masterson i njegovi pomoćnici tajno su bili povezani sa jugoslovenskim opozicionim političarima, tako daje i organizator državnog udara general Bora Mirković tek kasnije saznao daje britanska tajna služba dobila novac sa ciljem da pomogne narodni ustanak.⁴ Oni su radili sa »nekoliko ličnosti koje bi davale oblik politici nove vlade proizašle iz revolucije ... Njihova uveravanja u uspeh i obećanja vlasti više su vredele u političkoj borbi nego prosto podmićivanje.« Ali njihovi napori nisu bili potrebni, jer je »stara mržnja između Slovena i Tevtona bila u dejstvu ... «⁵

Izgleda da je glavni politički inspirator bila britanska vlada, posebno njen poslanik u Beogradu Ronald Kampbel, koji je prema instrukcijama svog ministra inostranih poslova Idna i uz pomoć izvrsnih obaveštajaca: Mastersona (Masterson Tom S.) Mapelbeka, Hadson Bejlja i drugih agenata iz američke obaveštajne mreže u Beogradu - radio po jedinstvenom planu i pružao punu podršku generalu Simoviću u pripremi i obaranju vlade Cvetković - Maček.

Naročito je osovinska propaganda isticala daje državni udar u Jugoslaviji bio delo inostrane tajne službe, naročito britanskog Intelidžens Servisa. To su posebno naglašavali Hitler i Ribentrop u svojim izjavama 6. aprila prilikom napada na Jugoslaviju, a to je ponovio i Musolini. Nemačka obaveštajna služba budno je pratila sve posete diplomatskih predstavnika Jugoslaviji, naročito u toku 1941. godine do 27. marta, a posebno je pratila kretanje američkog pukovnika Donovena delegata američkog predsednika Ruzvelta u januaru iste godine, tvrdeći da je bio šef američke obaveštajne službe. Nemačka obaveštajna služba pratila je generala Dušana Simovića i obaveštavala Berlin o njegovim sastancima sa stranim licima. I Valter Hägen u svojoj knjizi *Die heime Front* (na str. 213 i dalje) piše kako se general Simović prilikom svug izleta na Planicu (u Sloveniji) sastao s advokatom Đorđom Radinom koji je više godina živeo u SAD. za koga je nemačka tajna služba verovala da ima posebnu, tajnu misiju u Jugoslaviji, kao poverenik Hari Hopkina, Ruzveltovog savetnika. Nemačka tajna služba prikupljala je podatke o delovanju britanskih, američkih i drugih inostranih posetilaca, dovodeći te posete u vezu s dvadeset sedmim martom.

Slično mišljenje o 27. martu, pored Dragiše Cvetkovića, pronosili su i mnogi bivši jugoslovenski političari, koji su o tome posle rata pisali većinom pristrasno i neobjektivno. Slično je pisao i Lidl Han (Liddel Hart) u svom delu *Defense of the West*. Istina, general Simović ukazao je u svojim memoarskim zapisima na neke svoje razgovore sa stranim izaslanicima, ali je i u svojim usmenim izjavama (koje je dao Ferdu Culinovicu) *Odlučno poricao da je*

Dvadeset sedmi mart bio rezultat direktive Intelidžens Servisa. Međutim, on je naglašavao da su kontakti sa savezničkim delegatima i kod njega i kod njegovih saradnika imali veliki odjek i da su u znatnoj meri delovali i na učvršćivanju njihove odluke, naročito njegov susret sa pukovnikom Donovenom.⁶

Doktor F. Culinović kaže:

»Neki učesnici u izvršenju udara izjavili su posle rata da su zaista održavani izvesni kontakti sa stranim predstavnicima u vezi s pripremanim udarom. Tako npr. dr Staniša Kostić ističe u svojim zapisima o Dvadeset sedmom martu kako je on u samo predvečerje, pred izvođenje državnog udara, kao mlad poručnik bio od zavlereničkih krugova određen da prati člana konspiracije Mladena Žujovica, do Britanskog poslanstva, što je on i izvršio. Slično su postupili i neki njegovi drugovi zaverenici oficiri, koji su pratili veze sa nekim građanskim političarima - starim saveznicima - Rusiji, Francuskoj, Engleskoj i Americi. Nakon povratka i/ Britanskog poslanstva izjavio mu je Mladen Žujović kako je zaverenicima opetovano obećana podrška i da će se Jugoslaviji svakako isporučiti pomoć u prvo vreme s vazduhoplovstvom a kasnije i trupama preko Grčke. Malo je čudno da građanska lica, povezana sa zavereničkom grupom oficira, odlaze u samo predvečerje prevrata do nekih savezničkih ambasada i tamo navodno dobijaju poslednja uveravanja o podršci. Najobičnija obazrivost nalogala je međutim, punu konspiraciju oko priprema za prevrat, a ovakve posete ambasadama mogle su postati pogubne za neobazrive političare. Verovatno će biti da su poneki od tih građanskih političara, ušavši u krug zaverenika, spontano izvršili te posete, po svoj prilici iz vlastitih pobuda i interesa da se kod savezničkih vlada (u slučaju uspeha udara) za njih zna i o njima vodi računa. Sam general Simović izgleda da o tim posetama građanskih političara nije bio obavešten, a niti im je on dao za to ma kakva ovlašćenja. I ova okolnost, u suštini inače beznačajna, ipak razotkriva kako je bila slaba povezanost između osoba upletenih u zaveru, te da je čvrstu jezgru zavereničke organizacije sačinjavala samo skupina oficira okupljenih oko generala Simovića i Mirkovića. Prvotno rukovodstvo naložilo se u štabu Komande vazduhoplovstva u Zemunu, a kasnije (od početka same akcije) u Ministarstvu vojske i mornarice. Što se tiče građanskih političkih ljudi koji su prišli zaveri, može se reći da je (uz retke iznimke) većina njih uglavnom računala na mogućnost da se pobedom zaveru domogne pozicija vlasti, le je znatan broj tih političara na ovaj udar više gledalo kroz prizmu vlastitih interesa, a manje s obzirom na ono što je zemlja imala postići od takve akcije. Zato su ti građanski političari za ovu zaveru predstavljali više nepoželjno opterećenje nego istinsku pomoć.«⁸³

Britanski poslanik u Beogradu, u svom šifrovanom telegramu od 25 jula 1940. izneo je:

»Saznanjem da ima elemenata u Jugoslaviji, posebno u Srbiji, koji razmišljaju o tome da iskoriste nezadovoljstvo izazvano proosovinskom politikom sadašnje vlade da bi pokušali državni udar i istovremeno pristupili zajedničkoj stvari sa V. Britanijom ...«

Dalje se navodi da ti elementi računaju na saradnju Narodne odbrane, pravoslavne crkve i značajnih delova armije, posebno seljaka i Zemljoradničke stranke u Bugarskoj, sa kojom su u kontaktu, i predviđaju: da se u Jugoslaviji održi dinastija sa mladim kraljem i ukloni namesnik po potrebi i nasilnim putem, da se u Bugarskoj svrgne kralj i zaključi savez između Bugarske i Jugoslavije, da se Hrvatima ponude mesta u vladi, da Jugoslavija napadom na Albaniju izazove revoluciju, da Jugoslavija pristupi zajedničkoj stvari sa V. Britanijom, nastojeći da se obezbedi oružana podrška SSSR-a i da u slučaju nemačke invazije pruži maksimalni vojni otpor i izvrši sabotaže u najširim razmerama. Planom je predviđeno da V. Britanija odmah prizna novu vladu, ponudi savez i pruži vojnu podršku koliko je moguće. Poslanik Kampbel je savetovao maksimalnu obazrivost u pogledu sprovođenja ovog plana, ali je telegram pobudio veliko interesovanje britanske vlade. Filip Nikols je rekao:

»Ovo je zanimljiv telegram iz koga se mogu izvući dva zaključka: 1) Jugoslavija je zdrava i sa njom se može eventualno računati da nam pomogne.

Ali 2) Ona se oslanja suviše na Rusiju i zbog toga će skoro sigurno biti razočarana«. Ipak je ser Sardžent, stalni podsekretar u Forin Ofisu 1. avgusta 1940. uputio Kampbelu zvaničan odgovor:

»Izgleda da je plan preuranjen, ali bi kasnije mogao biti od prvorazrednog značaja za vladu Njegovog veličanstva . . . koja ne bi mogla da pruži podršku nijednom planu koji bi povlačio za sobom preduzimanje bilo kakvih nasilnih mera prema Namesniku«. Kontakti sa zaverenicima su posle toga nastavljani na zvaničnom nivou, jer se u Jugoslaviji nalazio priličan broj pripadnika britanske tajne obaveštajne službe, vojnih i civilnih, koji su nezvanično obavestavali Kampbela šta se planiralo narednih meseci.⁷

Moguće je da su i SAD bile upoznate sa planom (za državni udar - prim. V. T.), jer je pukovnik Donovan, jedan od rukovodilaca američke tajne službe, čija je uža specijalnost bila praćenje zbivanja u istočnoj Evropi, boravio u Beogradu u to vreme. Već je navedeno da je tada imao sastanak sa generalom Simovićem i drugim ličnostima, kao i to da su iz Herenovog izveštaja čak i u Berlinu saznali 26. marta »da je u pripremi puč sa Simovićem na čelu. Heren je javio da su se Simović i engleski vojni izaslanik konsultovali o detaljima engleske vojne pomoći Jugoslaviji u slučaju rata protiv Osovine koji bi, prema Simovićevom mišljenju, bio neizbežan ako se sa uspehom izvrši puč. Ali Heren je napomenuo da on veruje da Cvetkovićeva vlada zna šta se događa i da će biti u stanju da uguši puč«.

Da li su i Rusi bar znali za postojanje zavere, ne može se zaključiti na osnovu britanskih tajnih dokumenata. U poruci Londonu od 25. februara 1941. godine kaže se: »Mi (britanski poslanik u Beogradu) diskretno pokušavamo da obezbedimo izražavanje opozicione podrške akciji. Pokušao sam jutros da ohrabrim načelnika generalštaba (jugoslovenskog)«. A pismeni komentar, koji je ser Orme Sardžent (podsekretar u britanskom Ministarstvu inostranih poslova - prim. V. T) pribeležio uz to u Forin ofisu u Londonu, glasio je: »Sada je nesumnjivo pravi trenutak da pokušamo da mobilišemo opozicione partije koje subvencioniramo. Govoriću o tome sa S02 (Odeljak britanske tajne službe)«.⁷

. . . Ima podataka da je tajna obaveštajna služba jugoslovenskog Generalštaba u nekim slučajevima vrlo uspešno sarađivala sa sovjetskom obaveštajnom službom protiv Nemaca.

U raspoloživim izvorima o vezama sovjetskih predstavnika sa srpskim građanskim krugovima najčešće se pominje ime advokata i književnika Dragiša Vasića, . . . koji je bio jedan od potpredsednika Srpskog kulturnog kluba i član najužeg vodstva tzv. »Konspiracije«, te samim tim i jedan od važnih inspiratora prevrata. Vasić je, po svemu sudeći, održavao veze i sa sovjetskim predstavnicima. Pred nemačkom anketnom komisijom profesor Mirko Košić je, između ostalog, rekao:

»Dragiša Vasić je održavao čvrste veze sa sovjetskim poslanikom Plotnikovim. i ja sam čvrsto ubeđen da je Vasićevo neprijateljsko držanje prema knezu bilo inspirisano od strane Rusa. Sam Vasić rekao mi je jednom prilikom u razgovoru da sovjetska vlada drži kneza za svog veoma opasnog protivnika i da pažljivo prati svaki njegov korak. Moskva se plaši, rekao mi je Vasić, da knez, koji je u jednako dobrim odnosima i sa Englezima i sa Nemcima, pokušava da se provuče između ove dve zavađene zemlje na račun Sovjetskog Saveza, utoliko pre što je sovjetskim rukovodiocima dobro poznato kneževu antikomunističko držanje, kao i njegov odnos prema ruskoj emigraciji. Ukla-

njanje kneza sa važnih političkih položaja bilo je za Sovjete izvanredno značajno i svakako da su u tom smislu i davali Vasiću savete.«^{7b}

... Pisac i istoričar Vladimir Dedijer u svojoj sintezi *Istorija Jugoslavije u XX veku* piše: »Neke činjenice govore da su sovjetski obaveštajci (Mustafa Golubić) bili u toku pripremanja zavere, pa čak da su davali podršku zavere-nicima (Božin Simić)«.

Mustafa Golubić nekada je četovao u odredu Voje Tankosića, bio mlado-bosanac, poznao dobro Apisa. Odbio je 1917. da bude lažni svedok protiv Apisa, te je zato zatvaran. Između dva rata radio je u sovjetskoj obaveštajnoj službi. U leto 1940. došao je u Jugoslaviju i u Beogradu bio organizator obaveštajnog centra IV odeljenja Crvene armije.^{7c}

V. Dedijer piše daje Dragiša Vasić »godinama održavao kontakte sa sovjetskim centrom za obaveštajnu službu u Pragu. To je bila takozvana četvrta linija sovjetske vojnoobaveštajne službe za sve tri države članice Antante: Cehoslovačku, Jugoslaviju i Rumuniju. To je radio iz ubeđenja, a ne za novac. On se specijalizovao za rad među belogardejskom emigracijom u Beogradu ... Kada je 1940. Mustafa Golubić došao u Jugoslaviju, gde je preuzeo dužnost šefa sovjetske vojnoobaveštajne službe, bio je u uskom kontaktu sa Dragišom Vasićem. Ovaj mu je krio radio-stanicu u Beogradu.«

Pošto su pomenute ličnosti nekad bile veoma bliske crnorukcima ili neposredni članovi udruženja, a kao što smo videli takvih je bilo i među zavere-nicima, nije teško pretpostaviti da su proradila stara poznanstva i prijateljstva, te su Rusi bili ne samo dobro obavješteni o pripremama za prevrat već su na te pripreme donekle mogli i da utiču. U tom svetlu ne iznenađuje daje kao pomoćnik Jovana Đonovića u redakciji »Trgovinskog glasnika« radio Fjodor Mahin^{7d} (kasniji prvoborac u NOR-u i general-major JNA - V.T.).

U svojim *Memoarima*, pod naslovom »Veze s inostranim krugovima« u poglavlju *Državni udar*, general Simović je napisao:

»Ja lično nisam imao nikakve veze sa zvaničnim predstavnicima stranih država, ni sa organima njihovih tajnih službi u pogledu pripreme i izvođenja čina od 27. marta. Vojni i vazduhoplovni izaslanici stranih država, akreditovani kod nas, učinili su mi zvanične posete. Specijalno s britanskim vazduhoplovnim izaslanikom u nekoliko mahova vodio sam razgovore u pogledu nabavke i isporuke lovačkih aviona i u cilju dobijanja i drugog vazduhoplovnog materijala. S vojnim izaslanikom Sovjetske Rusije imao sam u toliko vezu, što mi je on posle zvanične posete u dva maha slao jednu njihovu poverljivu ličnost, nudeći isporuku izvesnog materijala za naoružanje i opremu vazduhoplovstva. Posle 27. marta dotična poverljiva ličnost dovela je k meni otpavnikovu sovjetskog poslanstva u Beogradu, Viktora Lebedjeva. ...«^{7e}

Simović tvrdi daje njegov pomoćnik general Borivoje Mirković »stajao u vezi s britanskim vazd. izaslanikom pukovnikom Macdonaldom i sa zastupnikom engleske fabrike motora i aviona »Bristol«. Maplbekom i njegovim kompanjonom Krstićem«. Njemu, međutim, nije bilo poznato da li je general Mirković preko ovih osoba imao kontakta i s drugim uticajnim stranim krugovima. General Bora Mirković sam ne govori o tome u svojim posleratnim zapisima, koje je objavio u inostranstvu, ali neke okolnosti upućuju na to da je on svakako imao veze s engleskim faktorima, što potvrđuje pukovnik Macdonald u svom izveštaju od 31. marta 1941. (NIN br 1121/1972.).

Kada su stvarno počele pripreme za državni udar, ko je bio inicijator i tvorac udara i ko je sve bio umešan u to teško je utvrditi, jer postoje razne interpretacije. Naime, postoji verzija da je tvorac puča bio vazduhoplovni brigadni general Bora Mirković (pomoćnik Komandanta vazduhoplovstva gene-

rala Simovića) koji je navodno počinjao da daje oblik svojim planovima za puč u vreme potpisivanja jugoslovensko-italijanskog pakta 1937. On je 1938.

Armijski general Dušan Simović predsednik jugoslovenske vlade i nacelnik Štaba Vrhovne komande od 27. marta 1941. godine

godine odlučio da mora naci čoveka koji bi preuzeo vojno i političko vodstvo potrebno da vrati zemlju na put veličine i ispravnosti. Obraćao se generalu Milanu Nediću, generalu Aleksandru Stankoviću (komandantu Kraljeve garde) i generalu Bogoljubu Iliću, ali bez uspeha. Najzad je, posle 4 godine, našao generala Dušana Simovića koji je prihvatio njegov predlog i o kome je »svoje visoko mišljenje« »podigao još više«. Simović je tada za njega »bio najveći čovek u zemlji«. Za njega je general Simović bio »ambiciozan i sposoban u vojničkoj politici«, čovek čije su ambicije bile razlog za česta smenjivanja sa većeg na manji položaj, ali koji je »uvek uspevao da ponovo dode na vrh«. Ipak, Mirković je »rezervisao za sebe donošenje odluke kad i kako da se izvrši puč«. Da ne bi bio »izdan i otkriven od Cvetkovićevih agenata, on ništa nije stavljao na hartiju«. »Niko na svetu nije ništa znao o njegovim planovima«.⁸

O namerama za izvršenje državnog udara još od 1938. godine dao je izjavu i oficir bivše jugoslovenske vojske Staniša N. Kostić, sada prof. doktor u Zagrebu. On kaže da mu je njegov raniji poznanik advokat Mladen Zujović u julu 1938. godine govorio »da postoji izvesna grupa ljudi koja nešto radi da spase čast naše zemlje«, i privukao ga na tajne sastanke ove grupe. On dalje kaže da je ubrzo na prvom sastanku u Zujovićevoj kući u Beogradu obrzovana neka vrsta tajne organizacije sa glavnim ciljem da se obori režim kneza Pavla i Stojadinovića i uspostavi demokratski i antifašistički poredak. Sastanku su prisustvovali: Slobodan Jovanović profesor univerziteta i predsednik Srpskog kulturnog kluba, Danilo Dakić potpredsednik Kasacionog suda, Antonije Butić i Velimir Vemić oficiri u penziji, Milan Nikolić advokat, Dragoslav Stranjaković profesor univerziteta, Slobodan Drašković docent, Zivojin Balugdžić ministar na strani, Dragiša Vasić advokat i književnik. Antić i Vemić dali su uputstva organizacione prirode, a u Izvršni odbor ušli su Dragiša Vasić, Mladen Zujović i Milan Nikolić. Prema uputstvima trebalo je u vojsci stvarati tajne grupe od po pet ljudi. U prvu petorku koja se osnovala u 1. protivavionskom puku u Beogradu ušli su kapetani Mihailo S. Košić, Staniša N. Kostić, Đorđe A. Srb, Sreten S. Saulić i poručnik Vladimir M. Nikolić. Petorka se tajno sastajala s Izvršnim odborom jedanput nedeljno ili više puta prema potrebi. Samo vođe konspirativnih grupa, koje je trebalo organizovati u svakoj vojnoj jedinici Beogradskog garnizona, mogli su da se uzajamno upoznaju i održavaju vezu tako da ostale članove tih grupa niko nije smeo poznavati.

Kostić je u svojoj izjavi naveo i druge konspirativne grupe koje su vodili: major Srba Popov, kapetan Novica M. Milošević, potporučnik Siniša Nikola-jević, major Živan Knežević, potpukovnik Miloš B. Banković, major Svetislav Vohaska, major Danilo Zobenica, kapetan Veljko T. Gostiljac i potporučnik Nikola Z. Stanisavljević.⁹

Jovan Marjanović napisao je:

»Izgleda da su se razna opoziciona strujanja protiv režima i politike kneza Pavla, i u vojsci i u građanskim političkim krugovima, počela sjedinjavati sredinom 1940. godine. Mirkovićeva akcija i krug oko generala D. Simovića tada se sjedinjuju sa pomenutom akcijom i tajnom organizacijom koju je vodio Srpski kulturni klub. I to vreme se i počela jasnije kristalizovati ideja puča. Ta ni oficirski, kao i ceo zaverenički pokret, bio je pre svega domaći autohtoni pokret, proizvod domaćih uslova i prilika . . .»*

Moj klasni drug, sada pukovnik JNA u penziji Vukosav Sundić, izjavio mi je: »Još u jesen 1940, naročito posle dolaska generala Petra Pešića za ministra vojske i mornarice (koga su gotovo svi mlađi oficiri nazivali »Peten«, očekujući njegovu kapitulantsku politiku, kao Petena u Francuskoj), pronosrli su se

glasovi da jedna grupa majora u beogradskom garnizonu priprema da izvrši neke nasilne promene u državnom rukovodstvu, na koje su mlađi oficiri sa simpatijama reagovali.

Kad sam se početkom novembra 1940. na »Slaviji« (u Beogradu) sreo sa majorom Boškom Todorovićem, upitao sam ga: »Kakve to pripreme vrši neka majorska grupa u beogradskom garnizonu«? Koliko se sećam, odgovorio mi je: »Mi koji nismo na komandnim položajima u trupi, ne možemo ništa učiniti, to bi jedino mogle one starešine koje komanduju jedinicama«.

Posle bombardovanja Bitolja (5. novembra 1940.), gde sam premešten na novu dužnost, izgubio sam svaku vezu sa drugovima u beogradskom garnizonu.

U novom garnizonu, uoči državnog udara 26/27. marta 1941, čuo sam da je poručnik Sava Konvalinka (sada pukovnik JNA u penziji), sa još 1-2 druga prešao preko granice na grčku teritoriju, u nameri da se sa grčkim jedinicama bori protiv italijanskih fašista.«

Interesantno je da je i *nemački poslanik fon Heren* još 25. oktobra 1940. godine izvestio Ministarstvo inostranih poslova Rajha da ponovo kruže glasovi o planovima srpskih generala da izvrše puč, zavedu vojnu diktaturu i da eventualno dovedu na presto mladog kralja ...⁰

Hoptner je napisao:

•Glavni zaverenici su izgradili svoju mrežu ličnih veza u golovo svim garnizonima u zemlji. Svuda su glavne ličnosti bile srpski oficiri; zaverenici nisu uzeli u obzir niti su imali poverenja ni u jednog oficira koji je ikada pripadao vojsci Dvojne monarhije, a imali su poverenje u vrlo malo njih iz Hrvatske i Slovenije ...^{0a}

Tako, na primer, *nemačka agencija DNB* prenela je izjavu italijanskog konzula u Splitu da su glasovi o pripremi državnog udara bili potkrepljeni »zahtevom« viših oficira »da sudeluju« u skoro otkrivenim britanskim terorističkim planovima koje je 2. marta 1941. nosio uhapšeni službenik Komande mornarice u Šibeniku. Za te glasove saznao je i SIM, jer je uhvatio telegram švajcarskog predstavništva u Beogradu od 11. marta u kojem se, između ostalog, kaže da se »među oficirima sve više mogu čuti glasovi o energičnoj akciji u slučaju da se prihvate preterani zahtevi Nemačke, a takođe se pretilo i državnim udarom.«^{0b}

Posle povratka Cvetkovića iz Beča, kao što je već navedeno, fon Heren je poslao Berlinu 26. marta sledeći telegram:

»Unutrašnja politička situacija zategnuta. U gradu kruže vesti o planovima državnog udara od strane grupe mladih oficira koji su, kako se čini, našli oslonac kod komandanta avijacije generala Simovića. Vlada smatra da je gospodar situacije. Stvarnost je u svakom slučaju drukčija kako sam dočarao iz apsolutno sigurnih izvora; danas po podne britanski vazduhoplovni ataše imao je dugi i tajni razgovor sa generalom Simovićem, u toku kojeg su bile utanačene tačne pojedinosti koje se tiču engleske pomoći u slučaju rata sa snagama Osovine, što Simović smatra neizbežnim u slučaju ishoda državnog udara.«.*

O pripremama za izvršenje državnog udara znao je i šef Servisa tajne službe Glavnog generalštaba. On je, između ostalog, napisao:

»Početkom januara 1941. godine, dva plaćena izvršna organa servisa tajne službe samoinicijativno su podneli obaveštenje sledećeg sadržaja; »U Srpskom kulturnom klubu i Englesko-američko-jugoslovenskom klubu veoma se živo diskutuje o ukidanju namesništva i promeni vlade Dragiše Cvetkovića? Izvor potpuno pouzdan«

Predstavnik jedne prijateljske tajne službe prilikom božićnih praznika, pored čestitke i prigodnog poklona šefu servisa tajne službe, saopštio mu je i sledeće obaveštenje; »Vojska je zauzela pravilan stav prema zajedničkom neprijatelju. Pouzdano smo utvrdili da se u komandi vazduhoplovstva u Zemunu užurbano radi na iznalaženju načina kako bi se prome-

nilo sadašnje stanje raspoloženja kod merodavnih prema Nemcima. Pored toga predviđaju se promene i na unutrašnjem planu. Verujem da ste i vi upoznati sa više detalja, ali sam smatrao za nužno i potrebno da vas obavestim Kao osvedočenog prijatelja'

Preduzete su odgovarajuće mere da se identifikuju rukovodeće ličnosti u toj nagoveštenoj aktivnosti vojnih rukovodilaca, kao i tvorci osnovne ideje za ovu aktivnost. Planirani posao je obavljen mnogo brže i sa manje napora nego što se moglo procenom raznih elemenata doći do zaključka u pogledu vremena trajanja.

Krajem meseca februara 1941. godine oko 9 časova zazvonio je telefon u radnoj prostoriji šefa servisa tajne službe. Poziv je uputio general Borivoje Mirković, koji je inače dobar poznanik i prijatelj šefa servisa tajne službe i pitan šta želi odgovorio je: 'Trebalo da se hitno sastanem sa tobom, ali van prostorija Glavnog generalštaba u Beogradu ili Zemunu'?! Odgovorio sam: 'izrazite samo želju, kada i u koje vreme: ja ću vam dati tačnu adresu gde treba da dodete'.

U zakazano vreme na sastanak su došli general Borivoje Mirković, Vlade Bogdanović, predsednik udruženja rezervnih oficira i jedan od šefova savezničke tajne službe ... Prilikom pozdrava general Mirković saopštio je šefu servisa da ga je pozdravio general Dušan Simović i poručio mu da se drži dobro.

Pošto je u četiri oka upoznao generala Mirkovića sa situacijom i prikupljenim podacima poseta je završena. Zatim šef Servisa nastavlja:

•General Mirković upozorio me je da o njegovoj poseti nikome ne govorim. Posle nekoliko izmenjenih ljubaznih reči sa svakim pojedincem od prisutnih, gosti su napustili dočim.

Posle posete generala Mirkovića, šefu servisa tajne službe situacija je jistala potpuno jasna. Sa malom proverom kod jedne savezničke tajne službe, koji je bio uveren da je servis detaljno upućen u spremnu akciju, kompletiran je materijal i izveden je sledeći zaključak: 'Državni udar u pripremi je. Inicijativu za njega posrednim putem dala je jedna prijateljska tajna služba. Takvu inicijativu prihvatio je general Dušan Simović. Na čelu grupe oficira izvršioca državnog udara stoji general Borivoje Mirković. Ostali članovi identifikovani su ranije. Svi mladi oficiri mogu da posluže kao primer rodoljublja i neograničene hrabrosti, dok je kod nekih viših oficira zapažena bolesna ambicija'. Celokupan ovaj elaborat registrovan je kao operacija 'Plavi đavoli'.

Početkom meseca marta 1941. godine ponovo me je posetio general Mirković u radnim prostorijama u Glavnom generalštabu. 'Zdravo', pašo, rekao je. nisam namerno došao, već sasvim slučajno. pošto sam posetio ovu kucu. Pozdravio te general Simović i zajedno smo odlučili da ti postavimo otvoreno pitanje, da li si ti pristalica realizacije našeg programa? Nemoj da vrdaš nego brzo odgovori? Na to sam ja rekao: 'General Simović doveo me je na ovaj položaj zbog poverenja, a naravno i stručnosti. Vas odlično poznajem i osobito cenim. Prema tome nemam razloga ni objektivnih ni subjektivnih da ne budem pristalica... Inače budite bez brige gospodine generale; samo skrenite pažnju vašim saradnicima da se uzdrže od svake govornosti o ovome poduhvatu, kako kod kuće u krugu porodice, tako i u društvu prijatelja i poznanika. Predsednik vlade Cvetković već me je pitao šta se to sprema u komandi vazduhoplovstva? Odgovorio sam: «Ništa naročito, priprema za rat.»

K; o što se vidi, Mirkovićeve konstatacije da »Niko na svetu nije ništa znao njegovim planovima« potpuno je neubedljiva, pa i besmislena. Iz izloženog se jasno vidi da su planovi o obaranju režima kneza Pavla postojali već od 1938. godine, i to kako u građanskim tako i u vojnim krugovima Kraljevine Jugoslavije. Sem toga, na tome su radile i neke inostrane tajne obaveštajne službe koje su dolazile do podataka u kontaktu sa zaverenicima.

Još od početka 1941. godine komandant vazduhoplovstva general Simović počeo je da vrši pripreme i organizaciju državnog udara, a naročito posle tajne posete kneza Pavla Hitleru 4. marta kad se saznalo da će Jugoslavija pristupiti Paktu. On je u tom cilju, pored grupe oficira iz Komande vazduhoplovstva: generala Mirkovića, pukovnika Savića i potpukovnika Lozića i V. Pavlovića, za svoje saradnike izabrao iz Kraljeve garde i ostalih beogradskih jedinica nekoliko oficira, među kojima: majore Zivana Kneževića, Zobenicu, Rožđalovskog, Košića, Topalovića i druge.

Hoptner je napisao:

• Kad se Culo da je potpisan Trojni pakt naglo se proširio krug tih zaverenika, a uporedo sa tim izbijalo je i ogorčenje u masama. Tu su bili niži vazduhoplovni oficiri, neki od njih aktivni, dok je znatan procenat bio rezervnih oficira pozvanih na vežbu. Svi su bili svesni stalnih priča da se nešto mora učiniti da se spreči i spase čast nacije ... zatim neki članovi Udruženja rezervnih većinom vazduhoplovnih oficira u Beogradu. Engleski vojni izaslanik, potpukovnik Klark (Clarke C.S.) i vazduhoplovni izaslanik A.H. MacDonald (MacDonald A.H.H.) nalazili su u njima pažljive slušaocce. Tu je bilo oficira od karijere, koji su uglavnom pripadali vojnoj eliti generalštabne škole (mladi generalštabni oficiri i pripravnici za generalštabnu struku - V.T.) koji su se okupljali oko majora Živana Kneževića, tada komandanta pešadijskog bataljona Kraljeve garde. Oni su bili veoma osetljivi na pitanja nacionalne časti i Trojnog pakta, naročito mladi gardijski oficiri. Njihova osećanja u vezi sa tim ilustrovana su bekstvom u Grčku potporučnika Vučkovića i Smiljanića u znak protesta protiv Pakla. Njihovo optuženičko pismo, ostavljeno na mestu gde su prešli granicu upućeno knezu Pavlu, bilo je umnoženo i rasturano u Beogradu. Najzad, tu su bili i oni koji su služili kao veza između Generalštaba i opozicije, kao i Srpskog kulturnog kluba i Slobodana Jovanovića, oko koga se okupljala intelektualna elita Beogradskog univerziteta ...

Sa izuzetkom malog broja ličnosti. Srbi naročito 'stari generali', inteligencija i levičarski studenti, opozicija, vojska, vazduhoplovstvo i pravoslavna crkva i neki Hrvati i Slovenci su verovali da su potpisivanjem pakta osuđeni na sramotu i kaznu posle neizbežne savezničke pobeđe nad Nemačkom. Staviše, oni su bili ubeđeni da bi to ohrabrilo hrvatski separatizam i italijanske teritorijalne zahteve i tako dovelo jugoslovensku državu do propasti-."»

Na pitanje koje bio glavni organizator državnog udara može se reći da su u centru pažnje samo general Simović i general Mirković. Iako to pitanje nije toliko bitno-jer je glavno daje udar uspešno izvršen zahvaljujući opštem raspoloženju i podršci naroda i neustrašivom radu stvarnih izvršilaca - ipak će se ovde izneti neke verzije, više radi radoznalosti, nego zbog istorijske istine, jer je do nje teško doći.

Hoptner u navedenom delu govori da su 26. marta »zaverenici bili gotovi za pokret. Samo su imali da čekaju na Mirkovićev znak«. Pred veče, Mirković je saznao da su se Cvetković i Cincar-Marković vratili iz Beča. To je bio trenutak za odluku; odlučio je da puč treba da bude izvršen u roku od 24 sata. Otišao je u Simovićevu kancelariju i tu smestio svoj štab ... Simović je došao oko 5 časova uveče Ja sam odlučio, rekao je Mirković, da večeras uklonim izdajnike. Simović se zapanjio od straha. Postao je uzbuđen i nerovozan. Njegov odgovor na Mirkovićev predlog, dat jednom, tako slučajno, sad gaje učinio saučesnikom u izdaji. On je molio Mirkovića da odloži operaciju bar za kratko vreme .. . *Mirković je bio nepopustljiv. .. Rekao je da je njegova odluka konačna; i nije hteo da čeka ni jedan trenutak više, niti je imao razloga da čeka. Posle ovog prekora komandantu vazduhoplovstva, Mirković ga je otpustio.* ..^{11b}

Međutim, ko dobro poznaje karakter, odlučnost, odvažnost i ambicije generala Simovića teško može poverovati prednjim navodima. Oni su toliko uvredljivi i neshvatljivi da ih ne bi mogao pretrpeti ni bilo koji oficir kome je stalo do svog dostojanstva. Sam ton odaje veliku mržnju i subjektivnost. Zar bi general Simović, koji je imao toliko smelosti i samopouzdanja da najvišim državnim rukovodiocima, ministru vojske, pa čak i knezu Pavlu (u dva maha neposredno pre potpisivanja Pakta) iznosi svoje suprotno mišljenje i negodovanje, pa i pretnje, mogao da toleriše tako uvredljiv i nekorektan odnos svog potčinjenog generala Mirkovića!

U izbeglištvu Slobodan Jovanović je izjavio daje Simović morao učiniti ono što je učinio - inače bi u zemlji došlo do pobune; da su glavni organizatori državnog udara 27. marta general Mirković i major Zivan Knežević uz nepos-

rednu saradnju majora Vlastimira Rodždalovskog i Svetislava Vohoske; da je od članova Cvetkovićeve vlade u tu stvar bio upućen samo Srdan Budisavljević; daje Simović prišao u poslednjem trenutku kad su s\le pripreme za puč bile izvedene; da su Ilić i Simović bili samouvereni: prvi da smo dovoljno jaki, a drugi da nas Nemci neće napasti i da je bila sasvim pogrešna procena novonastale situacije od strane generala Simovića i Ilica.¹²

U Makdonaldovom izveštaju napisanom 31. marta kaže se:

»Glavni organizator državnog udara bio je general Mirković, načelnik štaba komande vazduhoplovstva, sa kojim sam bio u tesnom kontaktu pre i za vreme događaja. On je moj lični prijatelj već više od dve godine. General Libau (? V.T.) trebalo je da obavi posao uglavnom uz pomoć odabranih članova svoga štaba i nekih oficira Kraljeve garde. General Simović je pristao da preuzme svoju novu ulogu, ali nije bio upoznat sa pojedinostima aktivnosti koja je prethodila državnom udaru. *Vrlo je malo civilnih lica bilo povezano sa državnim udarom, a velika većina pripadnika armije i vazduhoplovstva nije o tome ništa znala.* . . .¹³

A. Breccia u navedenom delu kaže daje general Mirković rano po podne 26. marta, kad je doznao da su se Cvetković i Cincar-Marković vratili iz Beča i da je vlada već imala gotove ukaze o njegovom penzionisanju, kao i Simovića i nekih viših oficira osumnjičenih za zaveru, otišao kod Simovića da ga ubedi da ne okleva nego da odmah pređe u akciju. On je primio naređenje da operacija otpočne u 01. čas 27. marta.¹⁴ (Nije jasno koje izdao, a ko primio naređenje. Ako je general Mirković, kao što se prikazuje, bio glavni organizator i naredbodavac onda se postavlja pitanje zašto nije pozvao Simovića da dođe kod njega nego je on sam došao Simoviću-V.T).

Sam Simović u svojim *Memoarima* kaže: »Pošto su Cvetković i Cincar-Marković stigli u Beograd i pošto sam dobio izveštaj da će pripravnost trajati do ponoći 26/27. marta doneo sam 26. marta po podne odluku da se akcija preduzme još te noći 26. 27. o.g, ako su završene potrebne pripreme.«¹⁵ U dogovoru s generalom B. Mirkovićem i nekim drugim vazduhoplovnim oficirima general Simović je odlučio da se akcija izvrši u I sat posle ponoći 26/27. marta.¹⁶ Sa Simovićem se slažu pukovnik Dragutin Savic koga nazivaju »trećim čovekom državnog udara«, kapetan korvete Josip Saksida. Živan Knežević i potpukovnik Andrija Pavlović.¹⁷

Prema tome, bez obzira na napred navedene izjave, pa čak i na mišljenje V. Cerčila u njegovim *Memoarima* da je glavnu ulogu u državnom udaru imao general Mirković, ipak je glavni inspirator udara, po svemu izgleda, bio general Dušan Simović, dok je general Mirković svakako imao veoma važnu ulogu u tehničkim pripremama i stvaranju plana za njegovo realizovanje. To dokazuju i mnogi učesnici u državnom udaru u svojim posleratnim izjavama, među kojima, pored već navedenih, i Simovićev adutant kapetan Dragiša Ristić u svojoj knjizi *Jugoslovenska revolucija 1941*. I svaki slučaj, za tako ozbiljan poduhvat morala je postojati kolaboracija, jer su bili bliski saradnici.

Postavlja se pitanje zbog čega postoje tolika neslaganja? Po našem mišljenju to je posledica neobjektivnosti aktera čije su izjave služile kao materijal za donošenje sudova. No, jedan od glavnih razloga bio je taj što su odnosi između generala Simovića i generala Mirkovića u emigraciji bili toliko zatvoreni da su nastavljeni i posle rata, što se naročito može videti iz *Odgovora generala Bonvoja Mirkovića na Objašnjenje generala Dušana Simovića*. Dok je *Objašnjenje generala Dušana Simovića* koje dajemo u *Prilogu 8* pisano u veoma korektnom tonu, to se ne bi moglo reći za *Odgovor generala Borivoja Mirkovića*, koji se odlikuje uvredama. Naime, Simović je, prema izjavama ljudi

iz njegove neposredne okoline, priznavao do smrti mnoge vojničke zasluge i ljudske vrline svome suparniku. A Mirković je, međutim, odmah posle puča, a naročito u emigraciji, odricao u svojoj plahovitosti ponekad svaku vrednost Simoviću (zaboravljajući da je o njemu ranije govorio u pozitivnom smislu). Činio je to i pismeno i usmeno, ne ustručavajući se da upotrebi i najpogrdnije reči...¹⁸

General Mirković je u svom *Dnevniku* pripisao sebi sve zasluge za stvaranje plana, pripremu, organizaciju i izvršenje udara, kao i za donošenje odluke, prikazujući generala Simovića maltene kao posmatrača i poslušnog izvršioca. On kaže da je oko 2,30 časova 27. marta, kada je dobio izveštaj da su zauzeti zgrada Glavnog generalštaba i Ministarstva vojske i mornarice i blok ministarstava, uputio pratnju za generala Simovića, a zatim - pošto je u Štabu vazduhoplovstva ostavio pukovnika Savića da ga zastupa - krenuo u Beograd i usput obišao trupe na terenu i Upravu grada Beograda, dajući potrebne instrukcije. Kad je stigao u Ministarstvo vojske, tamo je zatekao generala Simovića «... koji je već preduzeo akciju za preuzimanje vlasti i formiranje nove vlade». U to isto vreme stigao je u Ministarstvo vojske i general Bogoljub Ilić, koji je odmah primio portfelj ministra vojske i mornarice.

»Pošto sam se prethodno uverio da je moj poduhvat u potpunosti uspeo, da je srušena jednom za uvek anacionalna vlada kneza-namesnika i Dragiše Cvetkovića, daje vlast potpuno u rukama vojske i, najzad, da je izvršen udar narodnog oslobođenja predao sam vlast generalima Dušanu Simoviću i Bogoljubu Uiću, verujući da je predajem u sigurne i najsigurnije ruke...«

Mirković dalje navodi da mu je oko 10 časova na ulazu u Kabinet Ministarstva vojske »čestitao srećan ishod« britanski vazduhoplovni izaslanik pukovnik Makdonald. S druge strane, general Simović je na marginama Mirkovićevog *Dnevnika* stavljao mnoge znakove pitanja i čuđenja i, pored ostalih primedbi, stavio i ovu: »Djen. Mirković je očekivao da će on biti ministar vojske i mornarice i bio je razočaran da to nije postao«.¹⁹

Poznato je iz ratne prakse i vojne teorije da komandant daje ideje i donosi odluke, koje sprovodi načelnik štaba sa svojim saradnicima, jer se komandant ne bavi detaljima. To znači, da načelnik štaba, u stvari predstavlja komandantovu desnu ruku, tako da se obično kaže da komandant i načelnik štaba treba da budu kao »dva tela, a jedna duša«. U konkretnom slučaju, Mirković, kao Simovićev pomoćnik, imao je ulogu načelnika štaba.

O ulozi generala Simovića u izvršenju Državnog udara 27. marta F. Culinović kaže:

»Ne može se poreći da je general Simović bio jedan od najistaknutijih ljudi Dvadeset sedmog marta. On je stupao u vezu s mnogim ličnostima koje su učestvovalе u ovom udaru bilo na strani vojske, bilo među građanskim opozicionim političarima. On je svakako imao vidnog udela u pripremanju čitavog plana zavereničke akcije makar da i nije razradio sve pojedinosti udara od 27. marta. Simović je nadalje bio onaj koji je (verojatno u sporazumu s generalom Borivojem Mirkovićem) utvrdio vreme kada ima početi zaverenički udar. Isto tako činjenice pokazuju da je **on nakon** gornjeg poziva zavereničkih oficira (od 230 časa 27. marta) istupio kao glavni rukovodilac koji daje direktive, izdaje naredbe i od sviju je neosporno priznat kao glavni u udaru od 27. marta. Takvim su ga u taj čas priznavali svi učesnici ovog udara pa i sam general Mirković, takvim ga je smatrao i knez Pavle. Dragiša Cvetković, kao i osovinski diplomatski predstavnici u Jugoslaviji, te diplomate Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država u Beogradu. Zašto je, međutim (od 17 časova 26. marta do 230 časova 27. marta) ostao kod kuće, na to nije lako dati kategoričan odgovor. Verojatno ima istine i na strani jednih, koji ga pri tom brane, kao i na strani drugih, koji ga zbog toga napadaju da se želeo povući, prikriti, kamuflirati i sačekati pobedu zavere da se stavi na čelo gotovom činu«.²⁰

Pridružujem se onima koji ga hrane iz prostog razloga što ne vidim nikakvu potrebu da sedi zajedno s geieralom Mirkovićem u Komandi vazduhoplovstva, jer je svome pomoćniku prepustio tehničku organizaciju izvršenja udara, a kod svoje kuće bio bliži »gradi Glavnog generalštaba i Ministarstva vojske, gde su se posle udara re'avale glavne stvari. On u ove zgrade nije mogao doći pre no što su bile u sigurnim rukama. Prebacivanje daje želeo da se povuče, prikrije, »kamufliira« i sačeka gotov čin neobjektivno je, jer je sugurno znao šta ga čeka ako državni udar ne bi uspeo. Zar da se plaši neuspeha udara kad je sve bilo pripremljeno, kad se nije plašio da se otvoreno suprotstavlja knezu Pavlu i ministru vojske, i ne samo njima. Lično poznajem generala Simovića kao ambicioznog čoveka koji nije imao »dlaku na jeziku«, zbog čega je često premeštan. Jedan moj drug rekao mi je daje 1940. godine, prilikom odlaska sa položaja načelnika Glavnog generalštaba na položaj komandanta Druge armijske oblasti, opraštajući se od oficira Generalštaba u Velikoj ratnoj sali, upadljivo uzviknuo: »Do skorog viđenja, gospodo oficiri!«. To nesumnjivo znači da je i tada stvarao planove da se vrati u Beograd i tu neposredno prati političke događaje.

Kad se posle tajne posete kneza Pavla Hitleru 4. marta 1941. saznalo da će Jugoslavija pristupiti Trojnom paktu, organizatori udara su u Komandi vazduhoplovstva i 6. vazduhoplovnog puka u Zemun u žurbano počeli da pripremaju plan za obaranje režima. Oni su za tu akciju lako pridobili mnoge mlade antifašistički raspoložene oficire beogradskog garnizona i u isto vreme su pojačavali svoju političku aktivnost i u građanskim redovima. Konačna odluka doneta je 26. marta posle povratka predsednika vlade Cvetkovića i ministra inostranih poslova Cincar-Markovića iz Beča sa potpisivanja ugovora o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.

ORGANIZACIJA I IZVRŠENJE UDARA

Pred sam početak udara, noću 26/27. marta, general Mirković je svakom rukovodiocu grupe objasnio cilj akcije i dao konkretne zadatke. Početak udara bio je predviđen za 27. mart u 1 čas posle pola noći, s tim da se glavne akcije u gradu izvrše najkasnije do ranog jutra.²⁰

Početak udara počeo je po predviđenom planu. Sve jedinice-učesnice u udaru odmah su posle pola noći 26/27. marta krenule pod komandom svojih starešina prema postavljenim ciljevima i ubrzo zauzele zgrade Generalštaba, Komande Beograda, Predsedništva vlade, zgradu Uprave grada, Radio-stanicu Beograd, Glavnu poštu, Električnu centralu, Vodovod i druge glavne objekte i ustanove. U isto vreme, po naređenju generala Simovića, otpočelo je hapšenje članova vlade. Tom prilikom je propao pokušaj predsednika vlade Cvetkovića da pobjegne, kao i pokušaj generala: Košića, Stajića, Barjakterevica i Leka da organizuju otpor pomoću 2. i 18. pešadijskog puka i Kraljeve garde na Dedinju.²¹

Načelnik Glavnog generalštaba general Petar Košić tražio je pismeno ovlašćenje od dva namesnika (Perovica i Stankovića - V.T.) da preuzme komandu nad svim jedinicama u beogradskom garnizonu da bi ugušio »udar«. Namesnici su oklev ali i konsultovali se. ali na kraju nisu dali takvo ovlašćenje.²² Radoje Knežević priznao je Jukiću da bi »državni udar bio ugušen daje Košić

imao takvo ovlašćenje. Da se knez Pašić u tom najkritičnijem momentu našao u Beogradu sigurno bi to dozvolio u slučaju potrebe».²³

Izvršenjem zadataka u zauzimanju objekata u Beogradu neposredno je rukovodio potpukovnik Stojan Ždravković, a objekata u Zemunu i mostova na Savi general Bora Mirković i pukovnik Dragutin Savić. dok se general Simović u toku noći 26/27. marta nalazio u svom stanu, da bi izbegao podizanje policije, budno prateći izvršenje postavljenog plana. Kasnije se, radi lakšeg rukovođenja, prebacio u zgradu Generalštaba, u koju su do 6 časova bili dovedeni skoro svi članovi vlade sa Cvetkovićem i kraljevski namesnici Stan-ković i Perović. Posle jednog časa Beograd je bio potpuno pod kontrolom »re-volucionarnih trupa«, udar je uspeo u vrlo kratkom vremenu i bez proliivanja krvi, samo je bila jedna žrtva, i to nesrećnim slučajem Simoviću su klicali kao »nacionalnom heroju Srbije«, jer je spasio zemlju od sramote da klekne pred Nemačkom. U četiri časa 27. marta (prema A. Breccia, n.d., str. 584) objavljena je **kraljeva proklamacija** koja glasi:

»Srbi Hrvani i Slovenci!
U ovom teškom irenutku za naš narod odlučio sam da uzmem u svoje ruke kraljevsku
vlast
Namesnici koji su razumeli opširnost mojih pobuda, odmah su sami podneli ostav-
ku
Moja verna vojska i mornarica slavili su mi se odmah na raspoloženje i već izvršavaju
moja naređenja
Pozivam sve Srbe Hrvane i Slovence da se okupe oko prestola. To je najsigurniji način,
da se u »u ovom teškim prilikama održati led unutra i mir spolja
Mandal za sastav vlade poverio sam armijskom generalu Dušanu T. Simoviću.
S verom u boga i u budućnost Jugoslavije, pozivam sve građane i sve vlasti u zemlji na
vršenje svojih dužnosti prema Kralju i Otadžbini
11. III 1941 u Beogradu

Petar s.r.»¹⁴

Zatim je Simović pozvao predstavnike nekih političkih stranaka (bez ko-munista), kao i generala Petra Živkovića. Tada im je rekao da je vojska, od-govarajući jednodušnom osećanju naroda, da sačuva svoju slobodu i nezavis-nost zbacila vladu Cvetkovića, koja je potpisala Trojni pakt, i Kraljevsko na-mesništvo i da je mladog kralja proglasila punoletnim». Tada su sa prisutnim predstavnicima političkih stranaka vođeni pregovori o sastavu nove vlade i zaključeno da se u vladi zadrže »svi ministri Hrvati s dosadašnjim resorom«. Tako je obrazovana nova vlada, na čelu sa generalom Simovićem. Maček je stigao iz Zagreba tek 4. marta (o čemu će kasnije biti reči), a jedan član vođ-stva HSS tada je izjavio u svoje i u ime svojih drugova bivših ministara iz vlade Cvetković-Maček, da će ući u vladu jedino - »tražeći samo mogućnost da oba-vesti šefa stranke dr Mačeka».²⁵

I međuvremenu Simović je o svemu izvestio kralja Petra, koji je potpisao proklamaciju ranije objavljenu preko radija, kao i ukaz o imenovanju Simo-V K. I. ZA predsednika vlade. Na kraljevo pitanje kakva će biti priroda unutraš-nje spoljne politike nove vlade, Simović je odgovorio da pokušava da ubedi M. u i ka da uđe u vladu. U pogledu spoljne politike rekao je da je razgovarao s, Hrenom i uverio ga da će se nastaviti Cvetkovićeva politika prema Nem-ima. Revolucija je bila stvar unutrašnje politike, jer je glavni nedostatak Cvetkovićeve vlade bio -to je držala narod neobavešten o svojoj politici».²⁶

Pošto je knez Pavle, na putu za Bled, tada već stigao u Zagreb, nare-đeno je komandantu armije u Zagrebu generalu Nedeljkoviću da javi knezu Pav-lu da se odmah vrati u Beograd. Kad mu je general Nedeljković saopštio <• ' z. i hte v, knez Pavle je zatražio da se sastane sa Mačekom do čega je i do-

šio u stanu bana Subašića (odnosno u Banskim dvorima - prim. V.T.). Pošto je saznao za promene u Beogradu, Maček mu je na tom sastanku predložio da ostane u Zagrebu i sačeka dalji razvoj događaja i da se Simoviću postavi ultimatum, s tim da se svom snagom udari na Beograd, ako ga Simović ne prihvati u najkraćem roku. Pošto je ovaj predlog prećutno odbio i odlučio da se vrati u Beograd, knez Pavle je pri rastanku savetovao Mačeku da se drži određene politike, tj. politike koju su, preko svojih zastupnika Cvetkovića i Cincar-Markovića, tako jasno postavili u Beču pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu.²⁷ General Simović u svojim *Memoarima*, o tome, između ostalog, kaže: »Još dok su čekali u salon-vagonu na izlazak Kneza, dr Maček zabrinut i ljut, rekao je pred generalom Nedeljkovićem i dr Subašićem: »Nije dobro što su učinili!«, a potom: »Ja sam stajao s knezom, ja s knezom i padam! Mi nismo sposobni da se borimo s Nemačkom. *Ja ne idem u Beograd. Ja sam slobodan!* (podvučeno u originalu). Hrvatska je slobodna!«²⁸

Kad je dobio ovo obaveštenje, general Simović je naredio generalu Nedeljkoviću da kneza Pavla »po svaku cenu vrati u Beograd«. Maček se predomišljao; nije bio odlučan što da čini, ali kad je od svojih stranačkih drugova iz Beograda saznao o svemu što se dogodilo, izjavio je generalu Simoviću da »njegovim ministri mogu ući u vladu, ali da on neće, već da za sebe zadržava pravo odluke, i istakao da njegovo mesto prvog potpredsednika ostane upražnjeno«. Istog dana (27. marta) uputio je u Beograd kao svog pouzdanika bana dr Ivana Subašića koji je otputovao s knezom Pavlom. Nešto kasnije poslao je u Beograd i dr Krnjevića, ali sam nije mislio na put.²⁹

Knez Pavle se pred veče 27. marta vratio u Beograd. Pošto je dočekan na železničkoj stanici u Zemunu, automobilom je dovezen u Beograd, a zatim je uveden u veliku salu Ministarstva vojske i mornarice u Nemanjinoj ulici, gde su se već nalazila ostala dva namesnika - Stanković i Perović. Zatim je pred prisutnim članovima Simovićeve vlade pročitao ukaz o razrešenju dužnosti namesnika. Knezu Pavlu je odobreno nekoliko časova da se spremi za put, a zatim je u toku noći 27. marta otputovao u Grčku. Interesantno je da se u to vreme u zgradi Glavnog generalštaba u jednoj sobi u prizemlju još nalazio načelnik Glavnog generalštaba armijski general Petar Košić istovremeno i vaspilac prestolonaslednika Petra. Evo šta o susretu između njega i generala Simovića piše pripravnik za generalštabnu struku Milutin Sušović (tada kaptan I klase, a posle rata pukovnik JNA):

»Pred veče 27. marta na mene i mog druga Miluna Zečevića došao je red da uđemo u sobu načelnika Glavnog generalštaba Petra Kosica i da ga do sledeće smene čuvamo. Uhapšeni general Kosić sedeo je u jednoj fotelji ispred velikog pisaćeg stola, a nas dvojica na nekoliko koraka za jednim malim stolom okrenuti prema njemu. Niko nije ni reći progovarao. Posmatrao sam generala i, nehotice, dolazio do zaključka kako značajne ličnosti za jedan tren mogu doći u iako bespomoćan položaj. Neosporna je da je njemu u tim trenucima bilo najteže, ne samo zato što je od načelnika Glavnog generalštaba postao običan zarobljenik, nego i zato što ga sada čuvaju njegovi počinjeni oficiri. Zato sam ga posmatrao sa nekim čudnim raspoloženjem i pratio svaki njegov pokret. Kad bi prebacio levu nogu preko desne i onako zavaljen u fotelji naslonio glavu na desnu ruku, video bih kako mu se kotrlja suza niz levi obraz, a kad bi uskoro zatim zauzeo suprotan stav, primetio bih da mu suza opet klizi, ali tada niz desni obraz. To je za nas dvojicu bio neobičan prizor. Pošto se za to vreme završila ceremonija proterivanja kneza Pavla, nešto kasnije u našu sobu iznenada upade novi predsednik vlade i načelnik štaba Vrhovne komande armijski general Dušan Simović u vazduhoplovnoj uniformi sa šapkom na glavi i uputi se prema generalu Kosiću. Nas dvojica mu se samo naklonismo u znak pozdrava. Dok se približavao Kosiću, ovaj brzo ustade iz svoje fotelje, snažno podiže obe ruke uz sebe do visine pazuha, zatim ih naglo spusti i odlučnim glasom reče: »Dušane, šta uradi sa mnom?!«. General Simović mu odmah odgo-

oficir)«.³⁰

ODJEK, OCENE I ZNAČAJ DRŽAVNOG UDARA OD 27. MARTA

- početak novog doba istorije jugoslovenskih naroda

vez«, »Beograd-Moskva«, »Savez s Rusijom« i »Branit ćemo zemlju«^{30*}

izjavio je:

deniskim demonstracijama, imao sam rutine i to su studenti znali. Ujutru, 27. marta, našao sam na 'iale grupe sa nacionalnim zastavama ... Tada sam doznao da je pala vlada, da je puč. da je obrazovana nova vlada. Vidio sam odmah koje su građanske partije, imao sam ranije kontakte sa njima, sa Grolom, sa Tupanianinom, Gavrilovićem, Dragoljubom Jovanovićem i Mišom Trifunovićem; ocjenjivao sam da su to starci koji ništa neće promijeniti.

To sam rekao na Slaviji i kritikovan sam poslije zbog toga.

gostilnice tog dana vidjelo se koliko je raspoloženje maso. Naše dotadashi saznanje, to je prevazišlo sve što smo mi mislili o našem uticaju. To je bio 27. mart, a onda je došao rat. ..«

inostrani historičari Alfredo Breccia i Jakob Hoptner ističu da su »Srbi« zbog mržnje prema Nemcima i uverenja da su knez Pavle i njegova vladavina ključili vojni savez sa Nemačkom, zatim zbog ljubavi prema potučenoj Francuskoj, poštovanja prema V. Britaniji, ostavljenoj samoj sebi, i poverenja u pomoć od strane SAD, »eksplozirali u manifestaciji klicanja« za »državni udar« koji je bio pozdravljen sa dubokim osećanjem moralnog i nacionalnog ponosa. Njihova osećanja su se manifestovala kratkim parolama, ali ispunjenim suštinom »srpske istorije i srpske psihologije«. Pošto je naveo poznate

Manifestacije naroda u Beogradu posle državnog udara 27. marta 1941.

Manifestacije narodu u Beogradu 27 marta 1941. godine

parole »Bulje rat nego pakt«, »Bolje grob nego rob« sa dodatkom parole »Nema rata bez Srba«, nastavio je kako je navodno uzbuđenje uzimalo maha iz časa u čas. »Demonstranti su zlostavljali (pljuvali-V.T.) pomoćnika nemačkog vojnog atašea, pretili su i okružili poslanstva Nemačke i Italije, najuriš zauzeli i zapalili (razbili) njihove turističke agencije i opustošili bioskopske sale u kojima su se davali nemački i italijanski filmovi. »Komunistički rukovodioci, iznenada trgnuti državnim udarom i narodnim ustankom, požurili su da se uvrste u demonstracije da bi preuzeli vodstvo gde god je moguće. Aktivisti su imali naređenje da uzvikuju parole koje zahtevaju demokratizaciju zemlje i zaključenje pakta o uzajamnoj pomoći sa Sovjetskim Savezom da bi se sprečio nemački napad«.³¹

Međutim, *Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju* organizovao je mnogobrojne povorke koje su ubrzo preplavile grad. Organizovane mase naroda kretale su se čitav dan raznim pravcima sa povcima i parolama »Bolje rat nego pakt«,

Bolje grob nego rob«. »Beograd-Moskva«, »Hoćemo narodnu vladu«, »Dole Hitler«, »Dole fašizam«, »Raspustite koncentracione logore«, itd. To su bile parole Partije, to su bile plamene reči do juče okovanih ali nikada pokoreni narodnih masa, neobuzdani izlivi njegove volje, oslobođene energije i snage.

Te do juče gnevne i ogorčene, a sada razdragane mase, manifestovale su svoje želje i čežnje za slobodom, uprkos otpora nekih članova vlade i već preduzetim policijskim merama.

Oduševljenje naroda i manifestacije povodom obaranja vlade Cvetković-Maček ubrzo su se raširile naročito u Srbiji i Crnoj Gori. Ljubljani, Splitu, Karlovcu, Sarajevu i drugim gradovima naše zemlje. Sasvim je razumljivo što su odjeci 27. marta bili slabiji u Hrvatskoj, kod frankovaca i pristalica desnog krila HSS, tako daje državni udar primljen hladno i rezervisano. Nije bilo istaknutih zastava u očekivanju odluka HSS-a.³² Neki su kritikovali puč »kao čisto srpsku stvar, koji je doveo u opasnost ne samo Srbiju već i celu zemlju. Mnogo više ih je pozdravilo puč baš zbog toga razloga, što je on zaista doveo zemlju u opasnost; on je doveo Nemce u Jugoslaviju i omogućio im da ostvare svoj stari separatistički san ustanovljenja nezavisne države Hrvatske«.³³

Na *Drugom kongresu KP Hrvatske 1948. godine* konstatovano je ». .. Ipak, treba istaknuti da Partija u Hrvatskoj nije uspjela organizirati onakve proteste protiv sramne izdaje režima Cvetković-Maček pristupanjem Trojnom paktu, kakvi su bili na primjer u Beogradu. Čak i 27. marta ona u tom pogledu zaostaje...«³⁴ Štaviše, Mačekove pristalice su 27. marta otvoreno istupile protiv svakih demonstracija. Zato je utoliko veći doprinos onih antifašističkih snaga koje su u Zagrebu (naročito 28. marta) i u drugim mestima Hrvatske odlučno rekli svoju reč i iskreno se pridružili ovoj velikoj opšte-jugoslovenskoj narodnoj buni. Dakle, u političkoj pripremi događaja 27. marta i događaja koji su iza toga sledili odlučujuću ulogu imale su revolucionarne mase, u prvom redu progresivne snage i ubeđeni antifašisti svih jugoslovenskih naroda.

O pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu i o 27. martu drug Bakarić je, između ostalog rekao:

»Mart je mjesec kad jugoslovenska vlada pristupa Trojnom paktu. KPJ se tome žestoko odupirala i organizirala otpor i velike demonstracije. Nije još imala dovoljno snage da silom tako pokrenutih masa i javnog mnijenja niti spriječi pristupanje Paktu... I novu (Simovićevu) vladu nije Partija mogla prisiliti da učini ozbiljnije pripreme za obranu zemlje, pa čak ni to da ukloni defetističke i pronjemačke (zavrbovane) generale s najvažnijih pozicija u vojsci. Sve je te pripreme morala KPJ (i KPH u njenom sastavu) činiti sama. Ipak se s 27. martom i događajima oko njega »centar revolucije« u Jugoslaviji smješta u Beograd i Srbiju. Tu se u tom času nagomilavalo najviše društvenih i političkih suprotnosti, te se i CK KPJ ubrzo preselio onamo. Taj je »centar' onde ostao sve do pada »Užičke republike«.³⁵

Državni udar od 27. marta brzo je odjeknuo širom čitavog sveta, naročito u V. Britaniji i SAD. Izveštaji o ovim događajima objavljeni su preko londonskog radija na 9 jezika i u vanrednim izdanjima skoro svih listova u V. Britaniji. Britanska štampa je pisala:

-Znali smo da karakter jugoslovenskog naroda ne bi mogao dozvoliti da bez otpora puca na zemlju da je neprijatelj piega/i, ma koliko on bio veliki i moćan. Engleska javnost bila je oduševljena kada je 27. marta stigla vest da je zbačeno Namesništvo i da je promijenjena dotadnja politika popustanja Hitleru. Najzad je progovorio jedan narod koji nije dozvolio da ga namesnici i predstavnici vlade vode pogrešnim putem i da bude osramoćen i izdan. Progovorio je narod koji je bio spreman da ne dozvoli sramotu i heščašće. čak i po cenu uništenja i smrti. Našao se ipak jedan narod, iako malen i nenaoružan, dovoljno smeo da pogleda u oči najvećoj sili našeg vremena-

Predsednik britanske vlade Winston Cerčil je, s neskrivenom radošću i s ponosom, saopštio ovu vest parlamentu, izjavljujući:

»Jutros rano Jugoslavija je našla svoju dušu. . . L' Beogradu je izbila revolucija, i javlja se da su uhapšeni ministri koji su, koliko juče, pogazili čast i slobodu svoje zemlje. Taj patriotski pokret rezultat je gneva odvažnog i ratničkog naroda zbog izdaic zemlje, do koje je došlo usled slabosti onih koji vladaju njim i niskih intriga sila Osovine. - Stoga možemo gajiti nadu - ja, naravno govorim samo na osnovu informacija koje su do mene stigle - da će biti obrazovana jugoslovenska vlada, dostojna da brani slobodu i integritet svoje zemlje. Takva vlada će u svojim hrabrim nastojanjima dobiti svu moguću pomoć od Britanske Imperije i, uz to ne sumnjam, posebno od Sjedinjenih Država. Britanska Imperija i njeni saveznici boriće se sa jugoslovenskim narodima za zajedničku stvar i mi ćemo nastaviti da zajedno koračamo i da se borimo dok ne bude izvojevana potpuna pobjeda«.³⁸

Između mnogih pohvala preko britanskog radija i britanske štampe izdajamo sledeću:

. . . 27. mart će zauvek ostati zapisan u istoriji slobode. . . Jugoslovenska nacija pokazala je svetu jednu od istina koju Hitler poriče, »vlade koje ne uživaju poverenje onih kojima vladaju ostaju na cedilu«.³⁷

Prve vesti o državnom udaru u Beogradu senzacionalno su odjeknule u Sjedinjenim Američkim Državama. Predsednik Ruzvelt, u poslanici kralju Petru II, pored ostalog, kaže:

»U trenutku kada Vaše veličanstvo preuzima potpuno vršenje svojih kraljevskih prava i moći i vodstvo jednog hrabrog nezavisnog naroda ja želim da sa narodom Sjedinjenih Država uzmem učešća u izražavanju naših iskrenih želja za zdravlje, dobrobit Vašeg veličanstva i za miran napredak Jugoslavije«.³¹

Samner Vels (Welles Sumner), vršilac dužnosti ministra inostranih poslova, na konferenciji za štampu, održanoj 27. marta, izjavio je:

»Obaveštenja iz Beograda primljena su u Sjedinjenim Državama sa širokom dobrodošlošću. kao predmet za samočestitanje svakom slobodoljubivom čoveku i ženi . . . S velikim zadovoljstvom - kaže se dalje u poruci Samner Velsa - primio sam vest o obrazovanju nove vlade u Beogradu. Ona, izgleda, predstavlja koncentraciju svih demokratskih i nacionalnih elemenata u Jugoslaviji. Ubeden sam da će politika nove vlade biti upravljena na odbranu nezavisnosti i suvereniteta zemlje. U ovim bi naporima nova jugoslovenska vlada mogla biti sigurna u iskrenu naklonost i materijalnu pomoć Sjedinjenih Država. Politika Sjedinjenih država nikad nije bila usmerena na to da primora Jugoslaviju da stupi u rat. Sjedinjene Države jedino su želele da vide Jugoslaviju kako brani svoju nezavisnost, ne pokoravajući se Hitleru. Ako bi Nemačka sada napala Jugoslaviju, ova se može pouzdati u pomoć Sjedinjenih Država u hrani, kao i u drugoj materijalnoj i moralnoj potpori«.³⁸

U vezi sa događajima od 27. marta, američka štampa je pisala :

»Vest o događaju u Beogradu primljena je u SAD kao munjeviti blesak koji obasjava mračan kraj . . . Ovo je svakako najveći dan za slobodne ljude celog sveta. Dok se nemačke oklopne divizije nalaze na njihovim granicama. Jugosloveni su se usudili da bace novi poredak na smetlišće gde mu je mesto. . . Događaj u Beogradu je od istorijskog značenja, kao akt hrabrosti jednog malog naroda da se digne, bori i svoju zemlju izloži ratu. . . radije nego da prihvati izdaju. . .

Manifestacije olakšanja i radosti koje su prekrilile Jugoslaviju u stvari su slavljе po bede koja se može svuda ponoviti ako se narodi pod igom usude da odbace okove. . .»

•Veličanstven dan za slobodne ljude i slobodne žene širom sveta - citirao je londonski spiker jednu misao drugog njujorškog lista. - Uprkos panceru - divizija koje se upravo nalaze na njihovim granicama. Jugosloveni su se usudili da novi poredak bace na gomilu pepela gde mu je i mesto . . .«*

Događaj od 27. marta izazvao je veliko oduševljenje francuskog naroda. Može se reći da posle francuskog sloma 1940. godine nijedan događaj nije izazvao takvo uzbuđenje kao 27. mart, koji je kod Francuza ponovo oživeo nekadašnju veliku popularnost našeg naroda. U Marseju, prema izveštaju itali-

janskog delegata pri Komisiji za primirje, vatrene demonstracije pretvorile su se u tučnjavu, a ogromna gomila zadržala se preko čitavog dana pred spomenikom kralja Aleksandra, polažući gomile cveča i venaca, uz poklič »Živeo de Gol«, »Živeo Petar« i pevanje Marseljeze. No, ministar inostranih poslova Ninčić nije oklevao da se okomi na takve manifestacije i na »nepromišljene« emisije BBC koja može prouzrokovati pogoršanje odnosa sa Nemačkom.⁴² Vatrene demonstracije izbile su i u Turskoj.⁴³

27. mart je imao velikog odjeka i u okupiranoj Evropi, koja je već teško osećala fašističke okove. Verovanje u nepobedivost Hitlera pokolebano je i nove nade počele su prožimati srce hiljada porobljenih naroda.

I u Grčkoj su vesti iz Jugoslavije, sasvim prirodno, pozdravljene sa ogromnim oduševljenjem i rodoljubivim manifestacijama pred jugoslovenskim poslanstvom.

• Posle pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu glasnogovornici su duž tele linije grčko-italijanskog fronta irubili Grcima da su se Rumunija, Bugarska i Nemačka udružile radi napada. To je trajalo sve do juče u podne, kada su grčki glasnogovornici razglasili suprotnu vest, vest o jugoslovenskom državnom udaru. Posle ovoga italijanski glasnogovornici su zamukli...«

Sveti arhijerejski sinod je uoči potpisivanja Trojnog pakta, kad se videlo da će Jugoslavija biti uvučena u društvo sila Osovine, doneo odluku da se 27. marta sastane Sveti arhijerejski sabor. Njegove odluke i ocene vide se u izvodu ovog Zapisnika:

Zapisnik

I sednice vanrednog zasedanja Svetog arhijerejskog sabora, održanog 14/27 marta 1941. godine u Beogradu u PMrijaršijskom dvoru pod predsedništvom njegove svetosti patrijarha srpskog Gavrila (...)

U smislu čl. 54. Ustava Srpske pravoslavne crkve, pre otvaranja, konstatovano je, da je prisutna većina svih eparhijskih arhijereja - potrebna za donošenje punovažnih odluka.

Br. I.

Njegova svetost patrijarh srpski gospodin Gavriilo, pozdravljajući prisutne članove dobrodošlicom, rekao je između ostalog sledeće:

„Sudbonosni su događaji koje preživljujemo. sudbonosniji su možda nego ikada, ne samo za pojedince nego i za države i narode. Poslednji dani bili su teški i teško je bilo snaći se u njima i šta treba raditi i govoriti. Nismo mogli znati da je položaj države teži nego ikad. O tome se Sveti arhijerejski sabor može uveriti iz zapisnika Svetog arhijerejskog sinoda.“

Kada nam je saopšteno da je sklapanje pakta neminovno, mi smo poslali svesni da ovde nije u pitanju samo država, niti su u pitanju ne samo čast i tradicija predašnjih generacija, već i generacija koja će posle doći. I ja lično i Sveti arhijerejski sinod izjavili smo da ne možemo ostati indiferentni. U nedelju smo se morali sastati, došli smo do zaključka da se nalazimo u doba da moramo obeležiti svoj stav prema vlastima i prema narodu, pa smo zbog toga sazvali Sveti arhijerejski sabor, jer smo smatrali da smo slabi da bez Sabora opredelimo politiku i liniju kojom ćemo ići. Smatrali smo da je ono bilo pogrešno što je vlada učinila i da vređa čast, slavu i tradiciju našeg naroda, i to onda kada je narod gotov bio da ide do kraja.

Neka je slava Bogu, zahvaljujući tome da je prošle noći (izvršen puć) i situacija je mnogo jasnija. Naš položaj je mnogo lakši. Sinoć mi je jedan od kraljevskih namesnika rekao da ćemo mi biti krivi, ako narod bude ustao i nastali nemiri, i da će posledica toga biti ulazak Nemaca u našu zemlju. Noćasnji akt spasao je čast našeg naroda i države, pa zbog toga i mi možemo samo blagosloviti ovo delo.

Predlažemo da se učini sve u cilju umirivanja naroda i da mu se obratimo (...)

Da li se u današnjim istorijskim vremenima došlo što pre u vezu sa sveštenstvom i narodom. Sveti arhijerejski sabor rešava:

Umoliti njegovu svetost patrijarha gospodina Gavrila, da preko radija izvoli u ime Svetog arhijerejskog sabora objaviti sveštenstvu i narodu poruku koja glasi ovako:

U ime svih vladika srpskih, sakupljenih na Svetom arhijerejskom saboru, ovde u prestonici, a u ime svoje, hitam da vam se javim, da vas pozdravim i blagoslovim

Pred našu naciju u ove dane sudba je ponovo bila stavila pitanje kome će se privoleti carstvu. Jutros u zoru na to pitanje dat je odgovor privoleli smo se carstvu nebeskom, tj carstvu Božijem istine i pravde, narodne sloge i slobode. Taj večni ideal, nošen u srcima svih Srba i Srпкиnja, čuvan i razgorevan u svetilištima naših pravoslavnih hramova, i ispisan na našim narodnim krstašima barjacima, jutros je osvanuo čist i svetao kao sunce, očišćen i opran od prašine navejane na nj i od svake mrlje...

Pobožni i složni, svi kao jedan čovek. vršimo svoju dužnost (...), *ispunjeni poštovanjem prema vlastima i vojnim i građanskim, ispunjeni ljubavlju jedan prema drugom i prema našoj braći druge vere (. . .) zagrljeni i zbratimljeni, potrudimo se da brod našeg narodnog i državnog Života srećno prebrodi bure sadašnjeg vremena i prebrodimo ih s Božijom pomoću* (Podvukao V.T.) (...)*»"(Politika 28. marta 1941).*

Ova sednica je prekinuta u 12 časova i naredna zakazana za 16/29. marta. Na novoj sednici. posle diskusije. Sveti arhijerejski sabor rešava:

1. Preporučiti preosvećenom g.g. eparhijskim arhijerejima da izvole preduzeti mere da se narod obaveštava, jedinstvo i sloga u narodu održava, da se red i poredak čuva i da se jerarhija i sveštenstvo stavi u službu (...) otadžbine.

2. Preporučiti preosvećenom g.g. eparhijskim arhijerejima, da u slučaju rata do krajnih granica mogućnosti ostanu u svojim eparhijama i vrše svoju dužnost, i da se u slučaju nevolje upravljaaju po savesti.

3. Njegovoj svetosti patrijarhu i Svetom arhijerejskom sinodu preporučiti da prema datim prilikama ostanu u zemlji, i da održavaju vezu. koliko je to moguće, sa eparhijskim arhijerejima.

U vezi razmatranja političke situacije čita se Zapisnik Svetog arhijerejskog sinoda od 23/10. marta o.g. br. 403/pov.br. 42.

Po saslušanju pomenutog Zapisnika, i u vezi sa saopštenjem nj. svetosti patrijarha Gavrila. Sveti arhijerejski sabor rešava:

Sveti arhijerejski sabor sa zadovoljstvom prima i odobrava stanovište Svetog arhijerejskog sinoda izraženo u predstavi nj. njegovom visočanstvu namesniku Pavlu iz razloga, što je naš celokupni narod i mišljenjem i raspoloženjem protivan jednoj takvoj orijentaciji naše državne politike, jer stoji u protivnosti sa narodima religioznim i etičkim shvatanjima. tradicijama, idealima, nacionalnim ponosom i slavom kao i očiglednoj opreci sa svima zavetenim mislima, vekovnim amanetima. odnosima, stremljenjima našeg naroda i njegove slavne prošlosti, pa bi nemonovno bili u opreci sa svima odnosima i stremljenjima njegovim i u budućnosti, što se najbolje dokazuje iskustvom i istorijom našeg naroda. "b"

O značaju državnog udara od 27. marta 1941. godine na unutrašnjem planu, tj. na događaje koji su opredeljivali buduću sudbinu naših naroda, izneće se samo nekoliko mišljenja, pre svega druga Edvarda Kardelja. Evo nekoliko njegovih ocena:

*»S pravom možemo reći da velike demonstracije 27. marta predstavljaju prvog glasnika i pn'i korak u revolucionarnom procesu koji je promenio karakter Jugoslavije«.***

»Te su demonstracije faktički početak velikog narodno-oslobodilačkog pokreta sa Komunističkom partijom na čelu«. 27. mart se može smatrati danom početka narodnooslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda«.»⁶

». . 27. mart pokazao je i poslednjem političkom slepcu da je u Jugoslaviji prošla era buržoazije i da je rukovodeća uloga prešla na radničku klasu i njen najsvesniji deo - Komunističku partiju. . .«

»Ako bismo događaje od 27. marta gledali samo po njihovom spoljnom obliku, izgledalo bi da se ovde radi samo o puču u vrhovima stare Jugoslavije.

Ali, ako celu stvar pogledamo malo dublje, v idećemo da je do puća došlo pod uslovima ogromne unutrašnje revolucionarne napetosti kakva je u to vreme v ladala u Jugoslaviji. I u toj revolucionarnoj napetosti došle su do izražaja razne snage: direktni uticaji međunarodnih faktora, špekulacije domaćih političkih i vojnih grupa i dinastičkih klika, pritisak odozdo, a isto tako iskreni patriotski otpor pojedinaca iz političkih vrhova.⁴⁷

». . . Kao šio je 25. mart personifikacija stare Jugoslavije, tako je 27. mart vesnik nove Jugoslavije. . .⁴⁸

Boris Zihlerl kaže:

v. . . Istorijski značaj 27. marta 1941. jeste u tome što je on jedna od najvećih prekretnica na putu jugoslovenskih naroda ka 29. novembru 1943. kada su na Drugom zasjedanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, udareni temelji nove Jugoslavije. Što nije uspelo velikoj smotri borbenih snaga jugoslovenskih naroda 27. marta 1941. uspelo je 29. novembra 1943.⁴⁹

Luj Adamić je u knjizi *Moja rodna gruda*, Trends and Tides, okt.-dec. 1946, napisao: »da jugoslovenski ustanak od 27. marta 1941. protiv pronacističkog režima kneza Pavla, koji istom bijaše potpisao pakt sa Osovinom, ima svetske posledice, i možda će historija gledati na taj datum kao na početak Hitlerovog kraja..⁵⁰

Organizator državnog udara general Simović kaže: »27. mart 1941. je, po opštem priznanju, jedna od najsvetlijih tačaka u istoriji našeg naroda. To je najveći moralni kapital Jugoslavije i celog jugoslovenskog naroda.. . pred našim saveznicima, pred sopstvenim pokoljenjima i pred istorijom..⁵¹

Na prvoj proslavi 27. marta, u oslobođenoj zemlji, 1945. godine, drug Tito je rekao:

»27. marta 1941. godine izvršen je taj preokret zato jer je to narod htio. Nije to stvar pojedinaca, stvar male grupe ljudi, to je stvar čitavog naroda. Bez toga ne bi se moglo izvršiti ono što se izvršilo. Pojedinci su učinili ono što je htjela masa, što je htio narod.«

To je bio odlučan revolucionaran korak, sa organizovanom političkom snagom - Komunističkom partijom Jugoslavije. Događaji od 27. marta bili su i prvi revolucionarni proboj preživelog kapitalističkog sistema. Događaji koji su se tih martovskih dana zbili u našoj zemlji snažno su odjeknuli i izvan granica Jugoslavije, a oni koji su potom usledili potvrdili su objektivnu ocenu istorije da to nije bio samo puć. već masovni narodni patriotski i revolucionarni pokret i naš prvi veliki doprinos antifašističkoj koaliciji.⁵¹

Na partijskom savetovanju u Beogradu 29. marta 1941. godine Tito je, prema Zabelešci u Specijalnoj policiji zapisanoj 7. oktobra 1943. godine na osnovi izjave Vasilija Buhe, rekao:

»Dvadeset sedmi mart je jedan krupan politički događaj, koji prevazilazi okvire naše zemlje i ko/i ce imati znaćaje posledice. X/ime je nanet tak udar neprijatelju - silama Osovine. Sova vlada generala Simovića jeste korak napred. ali je ne treba precenjivati, jer njen sustav nije jedinstven. L' njo/ je vedna anglojila i reakcionara. Prema toj vladi treba se odnositi po rezultatima njenog rada, ali na n/u treba vršiti stalilo pritisak da radi po želji naroda - Komunističke partije. Pakt je pao. Rat /e neizbežan. zemlja će biti napadnuta, pa je potrebno napadaću pružiti što jaći otpor, koji se mora iz dana u dan jaćan i pripreman još pre nego što napad bude izvršen, kako bi zemlja vojnićki i politićki bila uedinjena.

Iz toga za komuniste proistiće jasan stav i dužnosti: /oš više pojaćati antifašistićki front aktivne odbrane zeml/e pred napadaćem. Komunisti se moraju listom odazvati mobilizaciji. L' \xrjsci mora/u najdoslednije da se zalažu za podizanje borbenog duha otpora, da se bore protiv pete kolone, protiv naginjan/a kapitulaciji koja bi vodila izda/i zeml/e.

Da se odmah stvore nova rukovodstva u pozadini, mala ali ekspeditivna, uglavnom od tena i onih muškaraca članova Partije, koje ne obuhvata mobilizacija.

Osnovna linija rada je: ral je odbranben i pravedan za nas, jer se borimo protiv napadača za slobodu i nezavisnost naše zemlje. Zato svim snagama nasto/ati da se neprijatelju pruži što veći otpor. Zahtevati savez i naslon na SSSR. koji jedino može pomoći i olakšati našo/ zemlji.^{5,b}

Posle državnog udara 27. marta Georgi Dimitrov je 29. marta 1941. godine uputio sledeću poruku Valteru - Josipu Brozu Titu:

• Izričito savjetujemo da se na ovoj etapi ograničite na intenzivno i umjesno objašnjavanje masama stava koji ste zauzeli, ali odustajući od uličnih demonstracija i na svaki način izbjegavajući oružane sukobe masa s vlastima. Ne prepuštajte se trenutnim raspoloženjima. Ne zanosite se bučnim i na izgled efektnim istupanjima, već svu svoju pažnju usredsredite na objašnjavanje naših principa i parola, naše komunističke politike; na učvršćenje Partije, na zbijanje i organizovanje snaga radničke klase, seljačkih masa i radnog naroda grada i na svestrano pripremanje tih snaga; na jačanje i širenje našeg uticaja među vojskom i omladinom. Ne istrčavajte se. Ne nasjedajte provokacijama neprijatelja. Ne stavljajte pod udar i ne bacajte prevremeno u vatru avangardu naroda. Još ni izdaleka nije nastupio trenutak odlučnog okršaja s neprijateljem. Osnovni zadatak Partije sada se sastoji u tome da neumorno objašnjava svoja gledišta i da svestrano priprema sebe i mase. Primite to na znanje i izvršenje. Potvrdite prijem ovog pisma. Informišite redovno.^{5,c}

Državni udar od 27. marta imao je veliki značaj i s obzirom na vojnopolitičku situaciju u svetu. Pre svega, reakcija Nemačke bila je odluka da se Jugoslavija napadne i uništi. Ali njegova najsudbonosnija posledica ogleda se u tome što je Nemačka bila prinuđena da za pet nedelja odloži napad na SSSR. (Podvukao V.T.). Naime, Hitler je 30. marta definitivno odlučio da se taj napad izvede 22. juna, umesto 15. maja, kako je to bilo ranije predviđeno. Ovo odlaganje se kobno odrazilo na nemačke operacije na Istočnom frontu u toku 1941-1942. godine i doprinelo velikom nemačkom porazu pred Moskvom, gde su - po rečima samoga Hitlera - sagorele najbolje armije koje je Nemačka ikada imala. To dokazuju mnogi istaknuti političari i istoričari.⁵²

»Događajima 27. marta u Jugoslaviji bili su poremećeni Hitlerovi planovi prema Istoku. Očividno je bilo nemoguće da se održi 15. maj kao početak napada na SSSR - predviđen još u decembru 1940. Zato je Hitler, zbog rata na Balkanu, bio prinuđen da odloži napad na SSSR za pet nedelja.⁵³

Vojničke posledice 27. marta bile su mnogo značajnije nego što se u početku pretpostavljalo. »Nemci, s kojima smo razgovarali, naglašavali su da su događaji u Jugoslaviji odlučno doprineli nemačkom porazu«, jer su odložili početak nemačkog napada na Istok do 22. juna. . . .⁵⁴

Lidl Hart (Liddell) u svojoj knjizi *The Other Side of the Hill*, London, Cassel, 1949, osporava tvrđenje daje grčka kampanja prouzrokovala Hitlerovo odlaganje napada na SSSR. On kaže: »...odlučujući faktor u izmeni vremena za početak napada bio je iznenadni državni udar u Jugoslaviji izvršen 27. marta. ...« Izlažući se prva udaru siline Hitlerove ratne mašine i žrtvujući sebe u neravnoj borbi, Jugoslavija je spasla Bliski i Srednji istok, onemogućila veliki obuhvat i napad protiv Rusije sa juga i naterala Nemce na gubitak dragocenog vremena od oko 6 nedelja, što je bio glavni uzrok da Nemci nisu mogli završiti rat u Rusiji pre zime. ...«

Događaji od 27. marta 1941. i napad sila Osovine i njihovih satelita Bugarske i Mađarske na Jugoslaviju bez objave rata - po lordu Ejvonu (*Avon*) - »povlačili su za sobom jednu drugu odluku, mnogo ozbiljniju: početak operacije »Barbarossa« bio je odložen za tri ili četiri nedelje. Međutim, odlaganje je premašilo i pet nedelja: od 15. maja datum se pomerio do 22. juna. U to vre-

me mi ovo nismo mogli znati, ali ta obična kalendarska promena datuma napada, na kraju krajeva, opravdala je patnje koje su imali da podnesu Grci, Jugosloveni, trupe Velike Britanije i dominiona. Posledice prinudnog odlaganja plana »Barbarossa« rezimirao je u nekoliko reči Karl Riter (*Karl Ritter*), oficir za vezu nemačkog ministarstva spoljnih poslova pri Vrhovnoj komandi: »Ovo odlaganje prisililo je Nemce na zimsku bitku pred Moskvom, i tu je izgubljen rat.«⁶⁵

Kao podlogu za svoj zaključak, lord Ejvon je koristio saslušanje firerovih saradnika, ratnih zločinaca, koje je pred Nirnberški proces obavio Amerikanac Pol De Vit (*Poole De Witt*). U članku koji je objavio 1946. godine P. De Vit iznosi daje Karl Riter navedenu izjavu dao pred njim. Na osnovu nje i, verovatno, ostalih saslušanja Hitlerovih vojnih i političkih saradnika, i ovaj američki islednik tvrdi da su »događaji u Jugoslaviji odlučno doprineli nemačkom porazu.«⁵⁶

To mišljenje deli i sovjetski istoričar V.T.Fomin. On je 1957. godine u jednom članku prihvatio stavove Idna i Dejvita o dalekosežnim vojnim implikacijama »prevrata« od 27. marta na ishod drugog svetskog rata. Lord Ejvon je to čak posebno naglasio u svojim *Memoarima*. Jer i V.T.Fomin konstatuje da je »... svrgavanje Cvetkovićeve vlade poremetilo planove hitlerovaca...« Prema Protokolu savetovanja koje je Adolf Hitler održao u svom Glavnom stanu odmah pošto je 27. marta 1941. čuo za događaje u Beogradu, Firer je »izjavio da .. Srbi i Slovenci nikad nisu bili progermanski nastrojeni...« On je pri tome konstatovao daje »državni udar kojim slučajem izvršen u doba priprema za ostvarenje »Barbarossa« posledice bi po nas bile još ozbiljnije ..,«⁵⁷

Nemački admiral Asman (Assmann Kurt) koji je posebno proučavao bitku za Moskvu, zaključio je da je ova bitka, više od Štaljingradske, značila prekretnicu drugog svetskog rata i utvrdio da su vojne operacije protiv Jugoslavije pro-uzrokovale odgađanje napada na Sovjetski Savez i gubitak dragocenog vremena, »stoje, uz krajnje ostru zimu 1941 /42, onemogućila Nemcima da osvoje Moskvu. Ta se činjenica pokazala kobnom za nemački rat protiv Rusije.«⁵⁷³

Međutim, postoji i suprotno mišljenje britanskog istoričara Martina L Van Krevelda da državni udar od 27. marta nije imao uticaja na odlaganje nemačkog napada na Sovjetski Savez. Naime, on, između ostalog kaže:

»Mi smo sada u stanju da damo odgovor koji nije obično nagađanje. Savršeno je jasno da raspored Nemačke XII armije koja je predstavljala više od polovine snaga spremljenih za napad na Grčku i Jugoslaviju, ne bi mogao imati nikakvog efekta na operaciju »Barbarosa« (napad na Rusiju), pošto je ova armija praktično imala zadatak da, posle invazije, održava red u Grčkoj, što znači da ona nije uopšte bila spremna za Rusiju. Tri oklopne, dve na brzinu iz Francuske i jedna iz Češke. Od 29 divizija, koje su na jedan ili drugi način, uvučene u balkansku kampanju samo jedna (14. motorizovana) bila je već transportovana za istok«. (tj. prema SSSR-u, primedba V.T.). »Prema ovome, puč je imao malo ili ni malo uticaja na početak rata protiv Rusije.«⁶⁸

Ali, Kreveld ne uzima u obzir činjenicu da su snage, koje su izvršile agresiju na Jugoslaviju, a delom i na Grčku, morale biti vraćene prema Sovjetskom Savezu, a konstatacija daje 12. armija, imala zadatak da održava red u Grčkoj neodržiiva je. Sem toga, da Kreveldovo mišljenje nije opravdano potvrđuju nemačka dokumenta (OKW i OKH) i mnogi drugi istoričari čija su mišljenja već navedena.

Očigledno je da je državni udar od 27. marta uticao i na predstojeće događaje u Grčkoj i daje izazvao veliku zabrinutost u Italiji, a i šire. Naime, po-

što se japanski ministar inostranih poslova u to vreme nalazio u Nemačkoj, uoči posete Italiji, razumljivo je što je državni udar u Jugoslaviji veoma nepovoljno delovao. Tako je veliki tokijski dnevnik »Asahi Simbun« pisao: »Nadamo se daje Macuoka pažljivo razmotrio nemačke težnje i stanje spremnosti Nemačke da premosti situaciju u kojoj su se našli partneri Osovine«. ⁵⁹ A poznato je da je Hitler navaljivao, upravo insistirao da se Trojni Pakt potpiše 25. marta, upravo u vreme kad se japanski ministar inostranih poslova nalazio u poseti Nemačkoj. U stvari, Hitler je težio, pored ostalog, da svom gostu pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu prikaže kao svoj veliki vojni i politički uspeh.

Najsažetije rečeno, događaji od 27. marta predstavljaju istorijsku pobedu naroda Jugoslavije nad reakcionarnim snagama i njihovim kapitulantskim uporištima u samoj Jugoslaviji. To je, ujedno, i prvi značajniji politički poraz Nemačke, koji je znatno doprineo da se u pokorenoj Evropi ponovo digne zastava otpora i pokoleba vera u Hitlerovu nepobedivost. S druge strane, u konkretnom odnosu klasnih snaga, antifašistički revolucionarni pokret, na čelu sa KPJ, u tim danima nije imao nikakvih mogućnosti da učini više od onoga što je učinio, jer 27. mart nije mogao doneti neke suštinske promene u državi zato što je jugoslovenska buržoazija, kao vladajuća klasa, sa celokupnom svojom državnom organizacijom i državnim aparatom, ostala i dalje na vlasti, i što su se posledice njene takve dugogodišnje politike tako tragično završile u kratkotrajnom ratu.

Međutim, daleko je važnije to što se KPJ uključila u progresivni antifašistički pokret za obaranje nenarodne vlade Cvetković-Maček, dajući punu podršku izvršiocima državnog udara. S druge strane, znajući raspoloženje većine, ona je od nove vlade energično tražila da izmeni reakcionarnu unutrašnju politiku svrgnute vlade i da se u cilju pojačanja odbrambene sposobnosti Jugoslavija poveže sa SSSR-om paktom o uzajamnoj pomoći, s tim da se iz državne uprave i vojske uklone svi petokolonaški elementi. Međutim, najsudbonosnije je bilo to što je KPJ, kao opštejugoslovenska politička partija, posle sloma u aprilu, imala osnovna snaga koja je mogla povesti i povela je narode Jugoslavije u oslobodilački rat i dovela ih do odlučujuće pobeде.

NAPOMENE

¹ Hugh Dalton, *Fateful Years. Memoirs 1931-1945*, London, 1957, str. 366-367; Hoptner, n. d., str. 337. U periodu 1939-1941. britanska vlada je preduzimala niz akcija sabotaža, subverzija u neutralnim balkanskim zemljama, smatrajući da će »privrednim ratom«, kao smrtonosnim oružjem vidno oslabiti nemački ratni napor.

U tim danima, zaplašene Nemačkom, sve balkanske države vapile su za oružjem i sve su tražile oružje od V. Britanije.

A. istovremeno. Nemci da bi parirali uticaj Britanije, nude naoružanje Balkancima za hranu i strategijske sirovine.

Ijedni i drugi (i Britanci i Nemci) su obilnim obećanjima uglavnom odmanjivali balkanske narode. (Barker Elisabeth, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi*, Globus, Zagreb, 1978, str. 43-59).

² Fitzrov Maclean, *Tito. A Study, Foreign Affairs*, 28. januara 1950. str. 235; Hoptner, n. d., str. 337.

³ Hugh Dalton. isto. str. 373-375: Randolph Churchill u »Daily Telegraph and Morning Post«, London, 9. februara 1953, Hoptner. n.d., str. 338.

* »Daily Telegraph« and »Morning Post«, London. 3. man 1953; Hoptner. n.d., str. 338. U odeljku *Pristupanje Jugoslavije Trajnom paktu* napomenutu je daje početkom 1941. godine, kako izgleda, planirano da se zbaci knez Pavle, a u odeljku *Spoljnopolitička situacija* govorilo se o pripremi državnog udara i za vreme dok je ministar vojske bio general Milan Nedić

⁶ Hoptner. n.d., str. 338

• Čulinović Ferdo. 27. mart. Historijski institut Jugoslovenske znanosti i umjetnosti. Zagreb. 1965. str. 258-259.

⁸» Isto, str. 260.

⁷ *Auswärtiges Amt 1941*, doK 75, Hoptner. n.d., str. 353, prim. 7.

^a Phillis Auti. *Jugoslavija u britanskim strogo poverljivim dokumentima*. NIN br 1120 od 25. juna 1972. str. 40

Po svemu izgleda da su sirane obaveštajne službe: britanska, američka, a možda i sovjetska. posredno, ili neposredno uticale na pripremu i izvršenje udara 27. maja. O tome ima niz podataka u inostranoj literaturi, objavljenim posle drugog svetskog rata. Tako se, na primer, ističu veza i kontakti Simovića ne samo sa Donovanom nego i sa adv. Đorđem Radinom, ličnim poznanikom Hari Hopkinsa. Ruzveltovim savetnikom. Isto tako se spominju i veze Simovića sa šefom »Intelidžens servisa« u Beogradu, koji se smatrao posrednikom između zaverenika i britanske vlade. (Walter Hagen. *Die geheime Front*. Line i Beč. 1950, str. 213-215).

^{7b} Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*. Globus, Zagreb. 1979, str. 41-42; (str. 341, prim. 23.) Wueschl Johan, *Jugoslawien und das Dritte Reich*, Stuttgart. 1969.

^{7c} Čolaković Rodoljub. *Kazivanje o jednom pokoljenju. II* Sarajevo 1968. str. lili III, Sarajevo 1972, str. 729; Jovan Marjanović, n.d., str. 42

^{7d} Jovan Marjanović, n.d., str. 42; V. Dedijer, n.d., str. 473.

^{7e} D. Simović, *Memoari*, II, str. 16.

⁸ Hoptner, n.d., na osnovi podataka u delu Stanoja Stanojevića *Die Ermordung des Erzherzogs Franz Ferdinand*, u knjizi Luidi Albertini, *Origins of the War of 1914, II*, London, 1953, str. 28-29 i 34. govora generala Bore Mirkovića 27. marta 1951. objavljenom u listu »Seljačka Jugoslavija« br. 110 u Londonu od 8. aprila 1951. i verovatno na osnovu Mirkovićevih *Memoara*.

^{8a} Jovan Marjanović. *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*. Globus. Zagreb. 1979. str. 30-31; dr. F. Čulinović, *Dvadeset sedmi mart*. Zagreb. 1965. str. 248-249

⁹ Isto. str. 31 i 43.

¹⁰ AR 1941. ZD. I. dok. 284, str. 856; DGFP. D. XI. dok. 231.

^{10*} Hoptner, n.d., str. 355. delimično *Sporazum Cvetković-Maček u memoarima aktera*, NIN br. 1082 od 3. oktobra 1972. str. 62 i 63.

^{10b} A. Breccia, n.d., str. 505. prim. 52; Izveštaj Mamelija od 4. marta 1941. br. 175.

^{10c} A. Breccia, n.d., str. 581 u *Dokumente zum Konflikt mu Jugoslawien und Griechenland 1939-1941*, br. 7. D 75.

¹¹ Uglješa Popović, *Deseti po redu. Tajna obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941 godine*. Beograd, 1976, str. 140-149

^{11a} Hoptner. n.d., str 351-355; A. Breccia, n.d., str. 583.

^{nb} Hoptner, n.d., str. 356-357; *Sporazum Cvetković-Maček u memoarima* aktera, NIN br. 1082, 3. oktobar 1971, str. 62.

Jugoslovenski vojni ataše u Berlinu pukovnik Vauhnik je rekao da generalu Mirkoviću nikad nije moglo ići u glavu da Nemci mogu upotrebiti odmazdu ako puč uspe. Gering je bio iz iste profesije avijatičar, kao i sam Mirković; maršalova (Geringova - prim. V.T.) fotografija sa potpisom zauzimala je počasno mesto u njegovoj (Mirkovićevoj - prim. V.T.) kancelariji. (Hoptner, n.d., str. 352). No, to je, svakako bila neka vrsta kamuflaže njegovog stvarnog opredeljenja.

¹² Košta Pavlović, *Razgovori sa Slobodanom Jovanovićem 1941-1945*. Vindzor, Kanada. 1969, str. 52-53.

¹⁵ Phillis Auti. *Jugoslavija u britanskim strogo poverljivim dokumentima* NIN.br. 1121,2. jul 1972, Beograd.

⁴ A. Breccia, n.d., str. 584.

" D. Simović, *Memoari* II. str. 16.

" Ferdo Culinović, *Jugoslavija između dva rata*. II. Zagreb, 1965, str. 196.

" S. Paunović. *Još jednom istina o 27. martu*. NIN br. 1110. 1107, 1103. 1104. 1108, 1105 i 1118 od 1972. godine. Tu su detaljno opisani događaji i akteri u njima.

Isto. NIN br. 1102 od 20. februara 1972. str. 60.

Isto. NIN br. 1107 od 26. marta 1972, str. 62-63.

F. Culinović, *27. mart*. ... str. 266-267.

²⁰ Prema pisanju kapetana Dragiše Ristica. u svojoj knjizi *Jugoslovenska revolucija 1941*. University Park. London, 1966, general Mirković je nekoliko minuta posle 19 časova 26. marta podneo definitivni izveštaj o akciji koja je trebalo da počne sutradan (27. marta) u 2,15 časova ujutro (vidi Siniša Paunović. *Još jedna istina o 27. martu 1941*. NIN. br. 1107 od 26. marta 1972. str. 60); prema *Memoarima* generala Mirkovića »Izvršenje svih zadataka fiksirano je za 2,20 čas. 27 marta«. (Vidi Siniša Paunović, isto. NIN br. 1107 od 26. marta 1972. str. 62), a prema Simovicevim *Memoarima* i A. Breccia n.d., str. 584 u I čas posle ponoći Kome verovati?

²¹ F. Culinović, n.d., str. 196; D. Simović, *Memoari*. II. str. 21. Detaljne podatke o ovom otporu i akcijama izvršilaca državnog udara videti Siniša Paunović. *Još jedna istina o 27. martu 1941*. NIN.br. 1113,7. maj 1972, str. 60-63. U tim opširnim opisima, na osnovu izjava nekih učesnika, svakako ima dosta subjektivnih ocena, pa ih treba primiti sa rezervom, zbog čega se ovde i ne iznose.

²² A. Breccia, n.d., str. 584. Detaljne podatke o ovom otporu, naročito u kasarni Kraljeve garde u Topčideru. i akcijama izvršilaca državnog udara videti Siniša Paunović, *Još jedna istina o 27. martu 1941*. NIN br 1113, 7. maj 1972. str. 60-63.

²³ Ilija Jukić, *Pogled na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*, H P K., London, 1965 i d. str. 140; A. Breccia, n.d., str. 584.

²⁴ F. Culinović. n.d., str. 196; AVII, reg. br. 40/4-2. K. 54 i AVII, mikrofilm Bon-2/150. (Prema ovom dokumentu Radio-stanica Beograd objavila je ovu Proklamaciju 27. aprila 1941. u 5.00 časova); Breccia, n.d., str. 584. Ova proklamacija prenošena je u intervalima od po 10 minuta, uz pratnju nacionalne himne i vojnih marševa. Čitao ju je neki mladi oficir koji je navodno oponašao kraljev glas. Jedan od zaverenika Radoje Knežević navodi daje proklamaciju dao svom bratu majoru Zivanu Kneževiću da je odnese kralju na potpis, ali je to sprečio general Košić, tako da je ostala nepotpisana, pa je odlučeno da se sa njom postupi kao da je potpisana. Čitao ju je poručnik bojnog broda Jakov Jovović, ali. nije tačno da je oponašao kraljev glas. (Emigrantski časopis »Poruka« br. 53-54 za januar-mart 1959, str. 38. F. Culinović, n. d., str. 197). Na pitanje generala Petra Zivkovića da li je kralj potpisao proklamaciju, Simović je potvrdno odgovorio. iako nije bila potpisana (D. Gregorić. *Samoubistvo Jugoslavije*. Beograd. 1942, str. 21f)), a bivši kralj Petar II piše u svojim memoarima *The King's Heritage*, New York. 1954, str. 77. da je tu proklamaciju prvi put čuo 27. marta oko 9 časova pre podne i to sa beogradske radio-stanice

(F. Cuiinović, n.d., str. 197). Ukaz o imenovanju nove vlade kralj je potpisao nešto kasnije tokom prepodneva 27. marta (F. Cuiinović, n.d., str. 197).

²⁶ F. Cuiinović, n.d., str. 196.

²⁸ Hoptner, n.d., str. 369 (prema King Peter II, *King's Heritage*, str. 71).

²⁷ Maček se 26. marta uveče vratio iz Beograda u Zagreb. Od dr J. Suteja 27. marta u 6 časova ujutro saznao je preko telefona za državni udar i da su uhapšena 4 hrvatska ministra, od kojih general Simović traži da uđu u njegovu vladu, ali da su odbili da uđu bez njegovog odobrenja. Maček mu je odgovorio da ga nazove posle dva sata da bi se za to vreme konsultovao sa potpredsednikom HSS A. Košutićem i glavnim sekretarom stranke J. Krnjevićem, koje je pozvao da dođu. Ubrzo posle toga obavestio ga je šef zagrebačke policije Vikert (Vikert Rikard) da se knez Pavić nalazi u dvorskom vozu na železničkoj stanici u Zagrebu i da želi da se sa njim sastane u Brežici-(Maček-Hopineru, Hoptner, n.d., str. 360). Međutim, Maček je otišao na stanicu, gde je zatekao komandanta 4. armijske oblasti generala Nedeljkovića, ušao u voz i na pitanje kneza Pavla: »Recite mi šta se desilo?« saopštio mu ono što je čuo od Suteja. Knez je upitao »Sta da se radi?«, a Maček je, videći Subašića, Košutića i Krnjevića na stanici, predložio da idu u banske dvore i tamo odluče šta treba učiniti. Napuštajući stanicu, Maček je nasamo upitao šefa policije Vikerta: »Koliko ljudi imate?« Da li imate kuraži da uhapsite Nedeljkovića?« (armijski general, komandant IV armijske oblasti - V.T.). Izdajte naredbu, i ja ću je izvršiti«, odgovorio je Vikert. »Dobro. Pratite nas u dvore i budite spremni«, dodao je Maček.

U Banskim dvorima Maček je predložio knezu da se uhapsi general Nedeljković, a umesto njega postavi Hrvat general Maric, Nedeljkovićevo zamenik, i da se sa lojalnim trupama uguši pobuna. Knez se nije složio, već je pozvao generala Nedeljkovića koji je, u ime kralja i nove vlade, formalno tražio da se knez vrati u Beograd. Pošto je pristao, knez je, pre napuštanja Zagreba, preko engleskog konzula, molio englesku vladu da mu odobri da se skloni u neku englesku koloniju (Cvetković-Hoptneru, Hoptner, n.d., str. 360-362); A Breccia, n.d., str. 589).

I prema verziji dr Danila Gregorića Maček je predlagao knezu Pavlu da se na mesto generala Nedeljkovića za komandanta Zagrebačke vojne oblasti postavi general Maric a da se Simoviću postavi ultimatum sa krajnjim rokom, i ako ga ne izvrši da se sa lojalnim pukovima krene na Beograd. (Dr Danilo Gregorić, *Samoubistvo Jugoslavije*, Beograd, 1942, str. 220-225) Knez je odgovorio: »Vi dobro mislite, dragi moj gospodine Maček. Ali to ne ide tako kao što vi stvari zamišljate. Pre svega, to bi značilo građanski rat - i to građanski rat između Srba i Hrvata. A to je baš ono što ja neću. Zbog loga sam ja još pre dve godine pokušao da celu svoju politiku postavim na temelje sporazuma između ova dva naroda. Ako vi sad krenete sa vojskom iz Zagreba na Beograd, napravili biste otvoreni srpsko-hrvatski sukob. A to je van svake sumnje raspad države«. (Isto, str. 223) Ovo potvrđuje i *Walter Hagen* u svom delu *Die Geheime Front*, Wien, 1950, na str. 222; AVII, mikrofilm Bon-2, reg br. 159-160.

²⁸ D. Simović, *memoart*, 11, str. 22.

²⁹ F. Culinović, n.d., str. 198; D. Simović, *Memoari*, II, str. 22.

³⁰ M. Sušović, *Život u uicama*, -Pobjeda- - Vrijeme, Titograd 29. avgust 1971, str. 4.

³¹ A. Breccia, n.d., str. 585. To isto navodi i Hoptner na str. 359 svoje knjige, ali dodaje: »Sem jedne kratke pojave na trgu »Slavija«. jugoslovenski komunisti nisu igrali nikakvu ulogu u puću«, što nije tačno, jer su sve do državnog udara bili glavni kritičari protivnarodne i prosovinke politike kraljevske jugoslavenske vlade.

³² AVII mikrofilm Bon-1/1042.

³³ Hoptner, n.d., ćirilčno izdanje, str. 397

³⁴ *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske 21-25. novembra 1948.* Zagreb 1949, str. 58-59.

³⁵ Vladimir Bakarić, *Nisam tako mislio*, pismo NIN-u kao odgovor na članak *Na šta je mislio Bakarić*. NIN br. 1121. 2. jul 1972. str. 25.

³⁶ V. Cerili. *Drugi svetski rat. III.* Beograd 1964. str. 153-154; dr M. Bulajkr. *Aprilska kriza 1941 -Borba* septembar 1963: AVII. mikrofilm Bon-1, reg br 1015.

Interesantno je da je Ceril u isto vreme dao instrukcije svom poslaniku u Beogradu Kampbelu da uvek kad smatra potrebnim poduzima korake kod nove vlade i daje zvanično obavesti da ce tu vladu i njegovo Veličanstvo priznati ukoliko odbaci Pakt sa Nemačkom i pridruži se Grčkoj, da ce V. Britanija odmah ispitati kakvu najveću moguću pomoć može da pruži, uputiti apel predsedniku Ruzveltu da to isto učini i pritiskivali Tursku da interveniše i potpuno uloži svoj udeo. Zatim mu doslovno kaže: -Nadam se da Jugosloveni neće gubiti vreme da pomognu Grčku napadajući i uništavajući italijanske snage što bi imalo efekta od prvorazredne važnosti .. Tražili smo od sekretara inostranih poslova i od načelnika Imperijalnog štaba da se v rale u Kairo. Stavite to njima do znanja i da li mogu doći u Beograd«. (A. Breccia, n.d., str. 591-592, telegram Forin ofisa 27 marta 1941. br. 402).

³⁷ »News Cronicle«, London. 28. marta 1941.

³⁸ AVII. mikrofilm Bon-2/448. dok 995.

³⁹ Arhiv BBC. Written Archives Centre. Caversham-Reading. 27. man 1941; Dr M. Bulajic. *Aprilska kriza 1941. -Borba*«, septembar 1963 Tada je Simović izneo Lejnu jugoslovenske potrebe u pogledu pomoći koja mu je ranije obećana od strane SAD. Ovu Velsovu poruku Lejn je predao Simoviću 27. marta oko podne i s njim se zadržao u dužem razgovoru. Lejn je govorio o mogućnostima Predsednika Sjedinjenih Država da na osnovu Zakona o zajmu i najmu, »u interesu nacionalne odbrane Sjedinjenih Država«, pruži pomoć Jugoslaviji i svim drugim nacijama koje nastoje da sačuva svoju nezavisnost i integritet. Simović je izneo jugoslovenske potrebe u vezi pomoći, što mu je ranije obećano od strane SAD. Prema veslima BBC u Londona S. Vels je dodao »da ce jugoslovenski depoziti bili deblokirani«.

⁴⁰ »New York Times«. Njujork, 27 mart 1941.

⁴¹ »The New York Herald Tribune«, Njujork, 27 man 1941; iz. »European News Bulletin« od 28. marta 1941, za emisije počev od 6,00 časova.

⁴² A. Breccia, n.d.. str. 590. prim 24.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Emisija ENB od 28. marta 1941. na više jezika, a na srpsko-hrvatskom od 15,15 do 15,30 časova.

^{44a} »Politika« 28. mart 1941 - Glasnik Srpske pravoslavne crkve br. 6. Beograd, juni 1980, str 135-137.

^{44b} »Glasnik«, službeni list Srpske pravoslavne crkve br. 6, Beograd, juni 1980, str. 137.

⁴⁵ E. Kardelj. *Deset ljet ljudske revolucije.* »Novi svet«. Ljubljana 1951. str 403.

⁴⁸ E. Kardelj, *Put nove Jugoslavije.* Beograd-Zagreb. -Kultura.. 1946, str. 7 i 255.

⁴¹ Dr Metod Mikuž navodi Kardeljevu ocenu u svom delu *Pregled razvoja SOB u Sloveniji.* VIZ. Beograd. 1956. str. 30.

⁴⁸ Edvard Kardelj. *Deset godina narodne revolucije* -Komunist« br 2-3. 1951 str. 61. 59. i 65.

⁴⁹ Boris Zihlerl. *Članci i rasprave,* »Kultura«. Beograd 1948. str. 50. i 57.

⁵⁰ Luj Adamič. *Moja rodna gruda,* Trends and Tides, okt-dec. 1946.

⁵¹ D. Simović, *Memoari.* II, str. 141.

Nasuprot mišljenju generala Simovića, dotadašnji načelnik Glavnog generalštaba general Petar Košić je. ocenjujući 27 mart. 29. maja 1941 pred Istražnom komisijom za utvrđivanje od

govornosti u vezi sa uvlačenjem Jugoslavije u rat. izjavio, pored ostalog: »Vi vidite koliko je to greh i koliki je to gubitak i kako smo mi ludovali. Koliko bi naša zemlja bila proširena, šta smo sve izgubili. Zločin je kad čovek ubija čoveka... ali kad neko ubije državu od 15 miliona, kad joj ubije glas i čast, onda to nije zločin, vet nešto zašto ne postoji termin u nauci...« (AR 1941, ZD. I. dok. 220. str. 649. prim. 2: AVII, F-17).

⁵¹» .Politika«, 27. mart 1980. Beograd, str. 9

⁵² Arhiv CK SKJ, Fond CK KPJ, 1943/218

⁵³ Arhiv CK SKJ. Fond CK KPJ, 1941/185.

" Dr Ferdo Cuiinović u svom delu *Slom stare Jugoslavije*. Zagreb. 1958, str. 148. kaže da je Hitler izjavio da se zbog državnog udara početak »Barbarossa - poduhvata mora odložiti za četiri tjedna«.

⁸³ *Ninberski proces. XXXIV* (francusko izdanje), 1946. str. 702, Dok. C-170.

⁵⁴ De Witt C. Pole, *Light on Nazi Foreign Policy*. »Foreign Affairs«. XV, No I, okt. 1946, str. 130.

⁸⁵ Anthony Eden. *Memoirs /' Esperence de Force Fevrier 1938-Août 1945*. Plön a Meaux. 1965, Str. 234-235; Slobodan Nešović. *Dvadeset sedmi mart i britansko javno mnjenje*. Referat u Srpskoj akademiji nauka na međunarodnom skupu u Beogradu 1971. o temi *Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa*, str. 40

⁵⁸ Foreign Affairs. »American quaterlv Review«. New Jork. vol. 25 No I, okt. 1946. str. 150. Slobodan Nešović. isto. str. 40.

" »Борьба с Топиш». аКад.МНН навК СССР, оТ.в.еленне НТОПНМССКН.Х навК. МОСКВВ. No 6, jun 1957; Slobodan Nešović. isto, str. 41.

Assmann Kun. *Deutsche Schicksjahre*, Wiesbaden. 1950, str. 255 - 286.

⁵⁸ Martin L Van Kreveld, *Hitler's Strategy 1940 1941. The Balkan Clue*, Cambridge University Press, England. 1974, str. 144-147

' »European News Bulletin« od 28. III 1941 - vesti na srpskohrvvaiskom jeziku emitovane od 1: 45-16.00 časova.

OBRAZOVANJE I RAD VLADE GENERALA SIMOVIĆA OD 27. MARTA DO 6. APRILA 1941. GODINE

OBRAZOVANJE VLADE

Posle dužih pogađanja u zgradi Glavnog generalštaba, najzad je 27. marta u 9 časova sastavljena nova jugoslovenska vlada, na čelu sa glavnim organizatorom udara generalom Simovićem. U želji da sastavi koncentracionu vladu, od predstavnika svih građanskih partija, general Simović je, izgleda, bio prinuđen da uzme i neke kompromitovane političare. On nije ni pomišljao da u vladu uvede bilo kog predstavnika KPJ, bez obzira što je ona bila najsolidniji oslonac za odbranu zemlje. O naporima za sastav vlade Simović piše:

»Predstavnici političkih partija prikupljeni su u kabinetu ministra vojske i mornarice. i to:

- od radikala - Miša Trifunović, Košta Miletić i Mirko Košić (Mirka Košića je pogrešno doveo oficir upućen po dr Dorda Đurića);

- od demokrata - Milan Grol, Boža Marković i Božidar-Boka Vlajić.

- od Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS) - Jovan Banjanin.

- od samostalnih demokrata - Srđan Budisavljević,

- od zemljoradnika - Branko Cubrilović i Miloš Tupanjanin (M. Tupanjanin nije ni bio pozvan na savetovanje već je samozvan, u svojstvu zastupnika šefa Zemljoradničke stranke, upao u kabinet ministra vojske, gde su vođeni pregovori za obrazovanje vlade):

- predsednik »Srpskog kluba« - Slobodan Jovanović i predsednik »Narodne odbrane« Ilija Trifunović-Birčanin.

Na insistiranje M. Grola, naknadno je pozvan Momčilo Ninčić, a na predstavku J. Banjanina da ne može uzeti učešće na sastanku bez vodstva svoje stranke i na zauzimanje M Grola - pozvani su, naknadno, Petar Živković i Boško Jevtić.

Otvarajući ovaj sastanak, ja sam saopštio prisutnima da je vojska, odgovarajući jedno-dušnom osećanju naroda da sačuva svoju slobodu i nezavisnost, zbacila vladu Dragiše Cvetkovića koja je potpisala Trojni pakt i kraljevsko namesništvo i daje mladog kralja proglasila punoletnim. Pošto sam pročitao kraljevu proklamaciju, upitao sam prisutne: »Koga predlažete za predstavnika vlade?« Svi su jednodušno odgovorili: »Vas« Predložio sam da u vladu uđu po dva predstavnika iz svake stranke i da ministarstvo vojske i mornarice primi armijski general Bogoljub S. Ilić. Potom se razvila kratka diskusija oko podele pojedinih resora.¹

Slično piše i kapetan Dragiša Ristić u svojoj knjizi *Jugoslovenska revolucija 1941.* o pojedinostima oko izbora ličnosti za položaj ministra inostranih poslova, dodajući samo da je kandidat za taj resor bio, pored Momčila Ninčića i Milana Gavrilovića, i dr Đorđe Đurić, ali da je odmah otpao iz prostog razloga što »zabunom, nije bio pozvan«.²

U svojim sećanjima potpukovnik Živojin Radojičić o sastavu vlade, između ostalog, kaže:

»... Sto se tiče samog čina sastava vlade, srpski deo političara odmah je prihvatio ponudene portfelje. Hrvatski političari su dali načelni pristanak, ali su pre konačne odluke želeli da se konsultuju sa svojim šefom stranke doktorom Vlatkom Mačekom, koji je i sam te noći bio svrgnut sa vlasti kao potpredsednik Cvetkovićeve vlade.

L'z.gred budi rečeno, general Simović je pokušao da Mačkovu saglasnost dobije preko telefona. Pozvao ga je da u novoj vladi zauzme stari položaj potpredsednika. Iako su dugo razgovarali, doktor Maček nije tom prilikom dao svoj pristanak. Ali, nije ni kategorički odbio taj predlog. Čak je nedvosmisleno izjavio da nema ništa protiv da njegovi predstavnici prihvate ponudene resore u Simovićevoj vladi. Izgleda da je on hteo da na neki način ispita nemačko mišljenje o nastaloj situaciji i da vidi kakav će stav zauzeti Simovićeva vlada prema Paktu. Hrvatski ministri bivše vlade, koji su inače bili kandidati i za novu vladu, imali su svoje apartmane u hotelu »Bristol« u Karađorđevoj ulici. Po njih su, radi svake sigurnosti, otišli oficiri s oružanom vojničkom pratnjom. Iako im je odmah rečeno kuda ih vode i zbog čega, oni su se celim putem držali vrlo rezervisano i gotovo ljutito. A kada su se našli pred generalom Simovićem, ministar Sutej je glasno protestovao što ih odvode »kao neke zločince«, pod oružanom pratnjom. Na to je general Simović mirno, ali odlučno rekao: »- Budite, gospodo, pametni! Zar ne vidite da je ovo revolucija?! To smo učinili radi vaše bezbednosti, ...«³

General Mirković u svom *Dnevniku* kaže:

•Ja lično nisam imao nikakvog uticaja na sastav vlade. Ona je sastavljena voljom i sporazumom generala Simovića. Jedino sam na molbu i preklinjanje majora Živana Kneževića da njegov brat, profesor Radoje Knežević, bude postavljen za ministra pri Predsedništvu vlade, predložio generalu Simoviću da ga postavi na još nepopunjeni položaj ministra dvora, što je general Simović i prihvatio«

Neslaganje između generala Simovića i Mirkovića postojalo je u pogledu ulaska u vladu crnogorskog političara Marka Dakovića.

Mirković je o tome zapisao u svom *Dnevniku*:

•Marko Daković je bio oduševljen i gotovo zbunjen državnim udarom, za koji je rekao: »Dvadeset sedmi mart je posle Kosova najveći događaj u istoriji srpskog naroda!« Ali kada je general Simović sa jednim malo širim uvodom i sa mnogo lakta rekao Marku Dakoviću ko su članovi vlade, Marko je bio zapanjen ... Rekao je gotovo izbezumljeno: »Ja boga mi, ne mogu. Zar ja celog života da se borim protiv liih ljudi i da sada saradujem s njima. Ja, boga mi, neću!« Tek posle dužeg ubeđivanja od strane generala Simovića i Ilića, Marko Daković je na kraju popustio i pristao na saradnju s ovim ljudima i docnije sasvim skrušen izašao iz kancelarije ministra vojske«

Međutim, general Simović je u Mirkovićevom *Dnevniku* duž celog teksta stavio dva znaka pitanja, povukao debelu crtu i napisao: »To je apsolutno netačno«.⁴

Hoptner u svojoj knjizi *Jugoslavija u krizi 1934-1941* piše daje »u ranim jutarnjim časovima 27. marta u Ministarstvu vojske i mornarice došlo do oštarih rasprila... Zamišljajući jedan autoritativni režim, po ugledu na ono što je organizovao njegov rumunski kolega general Antonesku, general Mirković je tražio vladu generala, sa jednim generalom, verovatno njim samim, kao predsednikom, ali je Radoje Knežević energično ustao protiv ovog predloga i istakao da vlade od 1929. godine nisu predstavljale zemlju, pa je predlagao da nova vlada traži legitimnost od samog naroda ...« (*Un témoin, Le Coup d'Etat de Simovic, »La France interieure«*, sept, i okt. 1945).

Pošto su hrvatski i slovenački predstavnici u zbačenoj Cvetković-Mačkovoj vladi (za razliku od srpskih predstavnika) mogli stvarno da govore u ime svoga naroda, Knežević je smatrao da oni treba da ostanu članovi i 27-martovske vlade. No, u Kneževićevom rezonovanju ima jedna nedoslednost. On je hteo vladu, predstavnicu svih nacionalnih grupa koje sačinjavaju Jugosla-

viju - Srba, Hrvata, Slovenaca i svih drugih. A u isto vreme hteo je da ukine Ustav od 1931. godine - koji su Hrvati primili pragmatički i hteli da ga trpe do izmena u njihovu korist - pa da se vrati Ustavu od 1921. godine, s kojim su Hrvati bili sasvim nezadovoljni i pod kojim su, s vremena na vreme, bojkotovali i vladu i parlament. Izgleda daje on hteo da ignoriše njihovo držanje i taktiku slanja predstavnika u parlament samo da bi vršili sistematsku opstrukciju, da bi podsticali pasivnu rezistenciju, ili da bi zaustavili akciju namenjenu učvršćenju centralizma.⁵

Posle dugih diskusija, pristalice Mirkovićeve teze primile su, preko volje, Kneževićevu političku analizu.

I drugi su imali svoje ideje o prirodi vlade i sastavu kabineta. Simović je hteo vladu »narodnog spasa« sa sobom kao predsednikom, Slobodanom Jovanovićem i Vlatkom Mačekom kao potpredsednicima i srpskim episkopom Nikolajem i katoličkim biskupom Akšamovićem kao ministrima bez portfelja. Prema njegovom planu, Slovenci bi imali dva ministra, Hrvati tri pored Mačeka, svaka od tri srpske političke stranke imenovala bi po jednog, a Vojvodina i Crna Gora dale bi po jednog.⁶

»Za vreme rasprave oko sastava kabineta, Simović je odustao od ideje da uzme dva episkopa... Rasprava je bila vrlo oštra oko ministra inostranih poslova. Miloš Tupanjanin, predstavnik Srpske zemljoradničke stranke, insistirao je na postavljenju dr Milana Gavrilovića, dok je Košić, Simovićev blizak prijatelj, zastupao stav da izbor ministra zavisi od politike koju novi ministar ima da vodi, pa je predlagao da se ostavi pitanje postavljenja novog ministra dok se ne odluče dali žele mir ili rat. Milan Grol i Miša Trirunović odmah su se izjasnili za mir. Pera Zivković je rekao da je nemoguće misliti o ratu. *Simović je bio za mir ako je mir mogućan.* (Podvukao V.T.). Dok su oni nastavljali u tom pravcu, Tupanjanin se nije više mogao uzdržati. Sa razbarušenom kosom, on je lupio o sto rukom i uzviknuo: 'Kakav mir? Ovo je nacionalna revolucija i kada se ona završi, onda će biti nacionalni rat. To je bilo prvi put daje neko pomenuo reč revolucija'. Uprkos njegovog ispada, većina je bila za mir. Tada je Košić uzeo reč, znajući da će ono što će reći srušiti njegove šanse da uđe u novu vladu i rekao: 'Ako hoćete da vam Nemci veruju da ste za mir zadržite Cincar-Markovića kao ministra inostranih poslova, bar dok prođe prvo uzbudjenje«.⁷

Na sednici »nije prihvaćeno da se zadrži Cincar-Marković, a sprečeno je i postavljanje Milana Gavrilovića na položaj ministra inostranih poslova, pošto bi to sigurno značilo rat. Ostala je samo jedna ličnost da se uzme u obzir - Momčilo Ninčić, koji je bio ministar inostranih poslova šesnaest godina ranije. Pozvali su ga od kuće, gde se oporavljao od jedne operacije... Ninčić, koji je stigao da preuzme najodgovorniji položaj u vladi, bio je ministar inostranih poslova poslednji put 1926. godine... Otvoreni frankofil, on je, takođe, bio predsednik Italijansko-jugoslovenskog, Nemačko-jugoslovenskog i Mađarsko-jugoslovenskog društva. Očigledno, Ninčić je bio svačiji prijatelj i odličan izbor za mesto na koje je sada pozvan i pod uslovima koji su sada postojali. Profesionalni diplomata, on je verovao da mu je prvi zadatak bio da puč učini prihvatljivim nacistima«.⁸

Prilikom formiranja nove vlade, koja još nije bila legitimna, jer ju kralj još nije bio potvrdio ukazom, razočarali su se oni učesnici u debati koji su kao prvi rezultat državnog udara očekivali neposrednu osudu Trojnog pakta i hitne pripreme za rat, jer se general Simović izjasnio u prilog veoma oprezne po-

litike smirenja, u nadi da će uspeti da dobije u vremenu ne samo da stvori uslove da se zemlja suprotstavi ratnom sukobu, nego da i taj sukob odloži dokle god mu situacija dozvoli da sa uspehom stane uz bok saveznika. On se, u stvari, zavaravao da će to postići običnom odugovlačećom taktikom, kao što je to radio knez Pavle, a zavaravao je i svoje najnepomirljivije pristalice koji su »strpljivo« očekivali da će biti poništena »izdaja« koju su pripremili knez i njegova vlada.⁹

U međuvremenu Simović je o svemu izvestio kralja Petra, koji je potpisao proklamaciju ranije objavljenu preko radija, kao i ukaz o imenovanju Simovića za predsednika vlade. Na kraljevo pitanje kakva će biti priroda unutrašnje i spoljne politike nove vlade, Simović je odgovorio da pokušava da ubedi Mačeka da uđe u vladu. U pogledu spoljne politike rekao je daje razgovarao sa Herenom i uverio ga da će se nastaviti Cvetkovićeve politika prema Nemcima... . Revolucija je bila stvar unutrašnje politike, jer je glavni nedostatak Cvetkovićeve vlade bio što je držala narod »neobavešten o svojoj politici«.¹⁰

Radio Beograd je u 9,30 časova objavio formiranje nove vlade pod predsedništvom generala Simovića, a u tom času su se odjeci jugoslovenskih događaja proširili u čitavom svetu."

Nova vlada održala je svoju prvu sednicu 27. marta u 22 časa u zgradi Predsedništva vlade u Beogradu. Ovoj sednici prisustvovali su: predsednik vlade general Simović, drugi potpredsednik vlade Slobodan Jovanović, i ministri: Ninčić, Sutej, Andres, Torbar, Smoljan, Ilić, Kulovec, Groi, Banjanin, Daković, Cubrilović i Kosanović, kao i ban Banovine Hrvatske Ivan Subašić. Tom prilikom je predsednik vlade general Simović podneo Ministarskom savetu ukaz o obrazovanju nove vlade, ostavku namesnika i sledeći kraljev proglas o stupanju na presto:

•Srbi, Hrvati i Slovenci!

U ovom teškom trenutku za naš narod odlučio sam da uzmem u svoje ruke kraljevsku vlast.

Namesnici, koji su razumeli opravdanost mojih pobuda, odmah su sami podneli ostavku.

Moja verna vojska i mornarica stavili su mi se odmah na raspoloženje i već izvršavaju moja naređenja.

Pozivam sve Srbe, Hrvate i Slovence da se okupe oko prestola. To je najsigurniji način, da se u ovim teškim prilikama održi red unutra i mir spolja.

Mandat za sastav vlade poverio sam armijskom đeneralu Dušanu T. Simoviću.

S verom u boga i u budućnost Jugoslavije, pozivam sve građane i sve vlasti u zemlji na vršenje svojih dužnosti prema Kralju i Otadžbini

27. III 1941. g. u Beogradu

Petar s.r.«

Već u 5 časova Radio-stanica Beograd objavila je ovaj proglas narodu. U stvari, to je bio proglas koji su na brzinu sastavili organizatori udara, jer kralj o tome nije ništa znao.¹²

Pored toga saopšteno je daje knezu Pavlu, po njegovoj želji, odobreno da sa porodicom otputuje u Grčku i da će nova vlada biti predstavljena kralju pre blagodarenja u crkvama. Ministar inostranih poslova Ninčić obavestio je članove vlade o svom razgovoru sa fon Herenom, nemačkim poslanikom u Beogradu. Zatim je Ministarski savet konstatovao da se pložaj Banovine Hrvatske nije niukoliko promenio aktom od 27. marta.

Ban Banovine Hrvatske dr Subišić izneo je razloge svoga dolaska u Beograd i stav dr Mačeka u vezi novostvorene situacije u zemlji.

Posle duge diskusije, Ministarski savet je odlučio: da kralj položi zakletvu pred Ministarskim savetom: da ministar pravde izradi predlog o amnestiji za

političke krivce i da ministar vojske i mornarice raspusti koncentracione logore (radne čete i bataljone). Tom prilikom su neki članovi vlade, naročito Franc Kulovec, bili ne samo protivni ovoj politici, već su zahtevali da se zabrane narodne manifestacije i da unutrašnja politička linija ostane nepromenjena.

Najzad. Ministarski savet je usvojio tekst izjave koju će za javnost dati predsednik vlade general Simović.

Posle ove sednice jugoslovenske vlade, u vreme kada je Hitler već bio izdao svoju *Direktivu br. 25 za napad na Jugoslaviju*, novi predsednik vlade general Simović je negde pred ponoć 27. marta u svom kabinetu dao sledeću izjavu predstavnicima domaće štampe:

Apel građanstvu:

»U ozbiljnim danima narod Jugoslavije oselio se onespokojen na činom na koji su vođeni javni poslovi. Nepoverenje prema lakvom stanju stvari poslednjih dana manifestovalo se s tolikom silinom da je pretilo javnom poretku.

Pod pritiskom tog nespokojnog javnog mišljenja došlo je do današnjih promena. Za tu uznemirenost nema više razloga od trenutka kad je Nj. V. Kralj Petar Drugi uzeo vlast i obrazovao vladu kao izraz raspoloženja naroda srpskog, hrvatskog i slovenačkog.

U ime vlade kojoj sam na čelu ja danas kao svoju prvu reč upravljam apel građanima isto lako kao i vlastima da pomognu Kraljevsku vladu u ovom trenutku, čiji je prvi zadatak da očuva red u zemlji i mir spolja.

Apelujem na rodoljublje građana Jugoslavije da se klone manifestacija koje bi otežale naše odnose sa susedima sa kojima želimo da i dalje ostanemo u miru i prijateljstvu, apelujem da ne podležu nikojim nepromišljenim aktima ni uticajima sa kojih bilo strana.

Ostanimo u brizi o sebi - svoji, nezavisni, dostojanstveni. Strog red i korektno držanje pni su uslov uspešnog sprovođenja zadataka koji su pred nama«.¹³

Vec iz ove prve izjave predsednika vlade generala Simovića moglo bi se zaključiti da cilj puča nije bio da se dade otpor i da se ako treba zagazi u rat sa silama Osovine. Narod se poziva samo: »da ne podleže nikakvim nepromišljenim aktima ili uticajima sa kojih bilo strana«, da se ne bi otežali naši odnosi sa susedima »sa kojima želimo da i dalje ostanemo u miru i prijateljstvu«. Zar se mogao uputiti ovakav poziv građanstvu 27. marta, koji je već doneo svoju odluku: »bolje rat nego pakt?« Zar nije ovakva izjava kapitulantskog karaktera? Sigurno jeste.

Nova vlada se odmah susrela sa izvanrednim, upravo sudbonosnim problemima - kakav stav zauzeti prema ratu, da li narodu dati i kakve demokratske slobode i kakav stav zauzeti prema onima koji su se nalazili u zatvorima ili koncentracionim logorima zbog njihovog političkog rada i dugogodišnje uporne borbe protiv nenaslovnih režima i njihove politike, a naročito u periodu od šestojanuarske diktature do pred sam početak rata.

Prirodno je da ova nova nehomogena vlada nije mogla imati jedinstvenog plana. Zato se u njoj prvih dana pojavljuju uglavnom dve grupacije sa različitim gledištima, kako o unutrašnjim tako i o spoljnopoličkim pitanjima.¹⁴ U prvoj grupi - koja se energično protivila stupanju u rat i uprno se zalagala za produžetak one iste politike koju je na unutrašnjem i spoljnopoličkom planu vodila oborena vlada Cvetković-Maček, bili su glavni protagonisti Maček. Kulovec i Ninčić, a u drugoj - Simović, Kosanović, Čubrilović i Daković. U grupi kolebljivaca (uvek spremnih da prebegnu iz jednog u drugi tabor), koja je bila sasvim bez ikakvih koncepcija i jasnih stavova, bili su ostali članovi vlade. To je pokazao prvi sastanak partijskih predstavnika radi konsultovanja o sastavu vlade 27. marta, kada je izbio spor oko izbora ministra spoljnih poslova.

Na prvoj sednici vlade, general Simović je pokrenuo pitanje opšte mobilizacije, ali se protivnička grupa (koja je bila za Trojni pakt), na čelu sa Kulovecom i Ninčićem (Maček još nije stigao u Beograd), energično izjasnila protiv tog predloga, pod izgovorom da za to još nije vreme »da se ne bi izazvali Nemci«. Međutim, ni general Simović toga dana, kao i docnije, nije bio odlučan, iako je mogao imati punu podršku naroda za donošenje jedne tako sudbonosne odluke. Staviše. on je 27. marta u 9 časova, kad mu je pomoćnik načelnika Glavnog generalštaba, u prisustvu ministra vojske i mornarice generala Ilića, predložio da se odmah naredi opšta mobilizacija, odgovorio: »Nemci nas ne smeju napasti«. Tada su jedva pristali da se izda naređenje za aktiviranje trupa za zaštitu granice i unutrašnjosti. Ovo je imalo kobnih posledica za vojnu silu i narod u toku vođenja nametnutog rata.

Iako je bilo očigledno da će Nemačka napasti Jugoslaviju, vlada generala Simovića je gajila iluziju da će taktiziranjem i pregovorima moći da otkloni napad.^{14*}

UPOREDNI PREGOVORI DR MACEKA
SA SIMOVIĆEM I SA NEMAČKIM AGENTIMA
I POVERENICIMA - PREDSTAVNICIMA NEMAČKE VLADE

Odmah posle državnog udara generalu Simoviću je bilo najvažnije da uvuče Mačeka u novu jugoslovensku koncentracionu vladu, jer je znao da je Maček ranije uživao veliki ugled u Udruženoj opoziciji i da u Hrvatskoj ima veliku podršku za svoju politiku. On je zbog toga bio prinuđen da pregovara sa njim o ulasku u vladu, iako je dobro znao njegovu političku prošlost, a ponekad i neprijateljsku aktivnost, kao i to da je bio veliki pobornik za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Nemajući drugog izlaza, Simović je rano ujutro 27. marta telefonom ponudio Mačeku položaj potpredsednika u novoj vladi.

Iako je tom prilikom dao načelnu saglasnost da pripadnici HSS: Sutej, Torbar, Smoljan i Andres uđu u novu vladu, Maček je lično ostao krajnje rezervisan. Pošto je i dalje održavao kontakt sa tajnim agentima Rima i Berlina, on je izvestio Simovića da će po banu Subašiću poslati uslove pod kojima bi prihvatio ponuđeni položaj potpredsednika vlade. I zaista, Subašić je noću 27/28. marta, posle dolaska sa knezom Pavlom u Beograd, preneo Simoviću sledeće Mačekove uslove: da nova vlada prihvati Sporazum Maček-Cvetković od 26. avgusta 1939. g. i da prizna Trojni pakt koji je prethodna vlada potpisala 25. marta u Beču. Subašić se vratio u Zagreb 29. marta i saopštio Mačeku da će Simoviceva vlada priznati sve međunarodne ugovore ranije vlade, računajući i Trojni pakt, ali Maček nije bio zadovoljan Subašićevim prekomerno optimističkim predviđanjima da bi Jugoslavija mogla izbeći rat sa Osovinom, pa je u Beograd poslao svoga zamenika Košutića da tamo izvrši novu procenu situacije.¹⁵

Pošto je znao da je Simoviću neophodan u novostvorenoj situaciji, Maček je namerno odugovlačio pregovore postavljanjem novih uslova za ulazak u vladu i time. u stvari, išao na ruku planiranoj nacističkoj agresiji. S druge strane, Simović je žurio da Maček što pre dođe u Beograd radi umirenja javnog mnjenja iz spoljnopolitičkih razloga. Zbog toga su se punih 7 dana redale posete njihovih delegata između Beograda i Zagreba. Simović je slao Kosano-

vica sa porukama, a Maček njemu Košutića, koji je odmah otputovao u Beograd, a zatim se 31. marta vratio u Zagreb mnogo manje pouzdan nego Subašić. Pre odlaska rekao je Suteju da će učiniti sve što može da se izbegne rat, ali da su izgledi minimalni.⁶ On je 30. marta doneo sledeće Mačekove uslove za ulazak u vladu:

1) Da se odmah formira Krunski savet u kome bi se nalazili po jedan predstavnik Srba, Hrvata i Slovenaca, zatim srpski patrijarh i zagrebački nadbiskup. Krunski savet trebalo bi da bude uz kralja, s tim da kralj ne može preduzeti nikakav važniji korak niti doneti ma kakav važniji zaključak bez saglasnosti Krunskog saveta. Funkcija Saveta trajala bi toliko koliko to budu iziskivali mladost kralja i bezbednosti zemlje. Predstavnik Srba mogao bi da bude Slobodan Jovanović, drugi poipredsednik pučističke vlade, predstavnik Hrvata Maček ili ban Subašić (s tim što bi Maček u tom slučaju preuzeo funkciju bana Banovine Hrvatske), a Kulovec predstavnik Slovenaca.

2) Pravoslavna crkva mora se depolitizirati i ne može se dozvoliti da se pojedini njeni predstavnici aktivno mešaju u politiku. Isto tako mora se odgovarajućim merama onemogućiti vojsci da se ubuduće meša u politiku. Zato, pored ministra vojske, treba obrazovati Savet narodne odbrane od političara, ukoliko se resor Ministarstva vojske ne bi mogao poveriti nekoj građanskoj političkoj ličnosti. Simović mora svečanom izjavom potvrditi i u punoj meri priznati Sporazum od 26. avgusta 1939. godine, s tim da i kralj tu potvrdu izričito odobri i sa njom se saglasi.

3) Vlada mora odmah dati svečanu izjavu da u potpunosti priznaje pristupanje Jugoslavije Trojnom paklu i da će politiku toga pakta voditi u svakom pogledu.

Tom prilikom Košutić je predočio Simoviću da bi se Maček, ako se ne ispune prednji uslovi, odmah zvanično obratio Nemačkoj za zaštitu i u tome bi se slučaju postarao za red i mir u Hrvatskoj."

Maček je još 27. mana preko svojih ljudi stupio u vezu sa nemačkim konzulom Frojndom u Zagrebu (Freundt Alfred), a sa Kvaternikom se saglasio da se u spoljnoj politici treba osloniti na Nemački Rajh. (Podvukao V.T.). Ali, on ni tada, kao ni ranije, nije bio spreman da otvoreno istupi i da proglasi samostalnu državu Hrvatsku, jer nije bio siguran daje rat između Nemačke i Jugoslavije neizbežan. a za takav krupan poduhvat trebala mu je i Hitlerova garancija, jer mu garancija Frojnda, nemačkog konzula u Zagrebu, nije bila sigurna.⁸ Zato je odlučio da zauzme rezervisan stav dok se situacija ne razbistri i dok se ne vide jasni znaci jugoslovensko-nemačkih odnosa. Takva koncepcija ga je neminovno terala da u toku kritičnih martovskih i aprilskih dana pregovara i sa Nemcima, i sa Simovićem, i sa frankovcima, odnosno ustašama. Ovih dana je na njega vršen pritisak naročito sa nemačke strane, frankovaca i ustaša da odustane od pregovora sa Beogradom, da odmah proglasi NDH i traži nemačku zaštitu. Frojnd kaže da se iz Mačkovih izjava vidi da je neodlučan i da mu se čini da se on (Maček) »podjednako trudi da održi mir s Nemačkom i da sačuva Jugoslaviju«.⁹ Zato je očito razočarao i desno krilo HSS, jer je ono nastojalo da iznudi prekid s Beogradom, a bilo je spremno da to po potrebi učini i iza leđa svog predsednika.

Uveče 1. aprila »služba Abvera u Beogradu poručila je u Berlin daje Seljačka zaštita u Mačekovo ime, ali bez njegovog ovlašćenja, naredila svojim pripadnicima, da se oni koji su pozvani u jugoslovensku vojsku »sutra dan i prekosutra ne javljaju ... Sve dobre Hrvate najviše zabrinjava mogućnost da Nemačka možda želi saradivati samo s Mačekom. dok stvarni položaj zahteva da se pomišlja i na rešenje bez Mačeka«.²⁰

Posle 27. marta nemačka vlada je u svom planu za političko razbijanje Jugoslavije u prvom redu računala na dr Mačeka, za razliku od italijanske vlade koja je poklanjala najviše pažnje dr Paveliću i frankovcima. Tom prilikom je Hitler napomenuo mađarskom poslaniku Stojajiu kako bi Hrvatska mogla doci »... u izvjesnu vezu s mađarskom državom" i da bi se Hrvatskoj mogla

dati »neka autonomija«.²¹ Pošto ovaj nejasni plan nije ostvaren, vlada Trećeg Rajha se odlučila

»da pokuša za svoj plan pridobiti Vlatka Mačeka, predsjednika 'Hrvatske seljačke stranke', kao najpodesnijeg čovjeka da proglasi odcjepljenje Banovine Hrvatske od Beograda. ... U međunarodnom pogledu eventualni Mačekov pristanak na spomenuti njemački plan odcjepljenja Banovine Hrvatske mogao bi se možda tumačiti čak i kao međunarodnopravno dozvoljena pomoć Trećeg Rajha 'podjarmljenim Hrvatima' za pravilno rješavanje hrvatskog pitanja... S obzirom na »Hrvatsku seljačku stranku« vlada Trećeg Rajha računala je da bi s Mačekom dobila podršku i sigurnost na čitavom području Banovine Hrvatske i od članstva HSS, koja je bila u Kraljevini Jugoslaviji ne samo brojna, nego i politički veoma značajna. ... No, osim toga, za vladu Rajha bila je od posebnog značenja i činjenica, da bi pristanak Mačeka omogućio da za svoje vojno-političke ciljeve iskoristi i odrede Mačekove naoružane »Hrvatske seljačke zaštite«.²²

O inicijativi za pregovore od strane Mačeka ili od strane Nemačke različito se govorilo. »Maček je nerado govorio, a još manje pisao o svojim kontaktima s eksponentima njemačkog Rajha u danima pred sam oružani napad na Jugoslaviju.²³

»Tako bi izgledalo kao da je inicijativa za pregovore s Mačekom potekla zaista od njemačke strane. Međutim, drugi dokumentarni podaci razotkrivaju drukčije stanje i pokazuju da je ove pregovore započeo - sam Maček. To se vidi iz jedne zabilješke šefa njemačkog ureda za inostranstvo, odnosno Abvera prema zabilješci admirala Kanarisa (Canaris Wilhelm O.L.) daje Maček 27. marta 1941. zamolio vladu Rajha za obavještenje o njemačkom stavu prema beogradskoj vladi, te da će Maček »shodno tome odrediti svoje držanje prema Beogradu«.²⁴

Prema jednom drugom dokumentu iz istog izvora (Inostrano odjeljenje Abvera) od 29. marta 1941. proizilazi, kako »Maček još uvijek čeka njemački odgovor na njegovo pitanje o stavu Njemačke prema novoj jugoslavenskoj vladi«, jer - prema tom aktu - on se »želi osigurati na svima stranama«.²⁵

»Istoga dana je i Ernest Verman (Woermann), državni podsekretar u njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova, obavijestio kapetana Leopolda Birknera iz Abverovog odjela za inostranstvo, kako na Mačekovo traženje... još nije donesena odluka, ali će ona uslijediti možda u toku današnjeg dana. ...«²⁶*

Nemačka vlada je sa više strana dobijala Mačekove ponude za posredovanje. Ona je saznala da se Maček saglasio da Sutej ostane u vladi samo pod uslovima ako Simovićeva vlada produži spoljnu politiku prethodne vlade. A Maček ipak nije htio da potpuno raskine sa Simovićevom vladom i da se veže za Nemce ili ustaše, jer se - kako je i sam izjavio nekoliko dana kasnije slovačkom poslaniku - plašio da bi time »prouzrokovao represalijske Srba i napad na Hrvatsku«. On je 1. aprila rekao Maletkeu (Malletke Walther) opunomoćeniku njemačkog Ministarstva inostranih poslova, da će morati da ide u Beograd i uđe u vladu, jer je to jedini način da spase Hrvate. Srpske trupe idu u Hrvatsku, onemogućujući njegovoj Seljačkoj zaštiti da se pobuni protiv Beograda i njemu da organizuje nezavisnu državu... On mora ići u vladu da bi sprečio krvoproliće između Srba i Hrvata. Zato je izbegao diskusiju o samostalnoj Hrvatskoj, izjavljujući da će ostati sa Srbima ako Trojni pakt ostane na snazi i ako Jugoslavija bude dala potpuno zadovoljenje Nemačkom Rajhu.²⁷

Do 27. marta Hitler još nije bio formirao jasnu političku liniju u odnosu na Hrvatsku. Tek kasnije došao je na ideju da se stvori formalno samostalna, a u stvari vazalna država sa granicama što dalje prema istoku. Ranije obezbjeđeni kontakti sa Mačekom i vodstvom HSS, a i s frankovcima istovremeno, davali su puno nade Trećem Rajhu u ostvarenju ove zamisli, računajući da

će u svim ovim političkim kombinacijama imati osiguran oslonac na Maćeka i HSS.

Hitler je bio izrazito protiv uticaja Italije; cilj mu je bio da pomoću Nezavisne Države Hrvatske (NDH) stvori branu koja bi zadržala italijansko prodiranje na Balkan. Zato je težio da na čelo te nove hrvatske države dođe Maček i Kvaternik, a ne Pavelić, koga je smatrao »italijanskim čovekom«.

Vet od prvog dogovora Hitlera i Musolinija o poduzimanju napada na Jugoslaviju. 27. ožujka, bila je namijenjena u tom planu i određena uloga Paveliću i ustašama... Musolinijeva izjava u pismu Hitleru. 28. ožujka, da treba računati s Pavelićem kao predstavnikom separatističkih tendencija kod Hrvata. nedvojbeno je ukazivala... da je Musolini, u težnji da Italija zauzme što čvršće pozicije na području Jugoslavije, ozbiljno računao s Pavelićem kao svojim eksponentom, preko kojega bi se mogao maksimalno realizirati ekspanzionistički plan u odnosu na Hrvatsku, i da se Musolini bojao i sumnjao da italijanski interesi mogu biti potisnuti od Nijemaca u ovom prostoru, koji je prema načelnom sporazumu ulazio u italijansku interesnu sferu... Paveliću je odmah dano do znanja da će mu Talijani omogućiti da s ustašama iz Italije dođe u Zagreb i preuzme vlast... Osnovno je bilo pitanje pripojenja Dalmacije... Sam Pavelić je više naglašavao pitanje uspostave talijansko-hrvatske personalne unije...

Po svemu sudeći Nijemci nisu već u samom početku imali jasan i konkretan plan u pogledu Hrvatske, za razliku od Talijana. Zbog loga su zastupali samo načelo da treba dati podršku separatističkim tendencijama u Hrvatskoj. To je bilo istaknuto i u poznatom Hitlerovu 'Planu 25', o napadu na Jugoslaviju, a također i u Smjernicama za njemačku propagandu protiv Jugoslavije. U njima se ležište postavlja na polrebu propagande u Jugoslaviji o stvaranju 'Samostalne Hrvatske', koja je bila usko povezana... s računanjem na Maćeka

Veze Maćeka sa nemačkim pregovaračima potvrđuju se raznim dokumentima. On je uskoro posle državnog udara stupio u kontakt sa nemačkim novinarom Otom Mitelhamerom i u razgovorima sa njim se interesovao da li se mimo službenih kanala može upitati Berlin kakvo će držanje zauzeti vlada Rajha u pogledu priznanja Simovićeve vlade. On je tom prilikom ovom novinaru izjavio da još nije siguran da li će prihvatiti ponuđeni mu položaj potpredsednika u toj vladi, jer njegovi ministri (Sutej, Torbar, Smoljan i Andres) učestvuju u njoj samo pod uslovom ako nova vlada prihvata pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu.²⁹ Međutim, Maček je na ovo pitanje preko nemačkog konzulata dobio neodređen odgovor vlade Rajha, tako da ni posle toga nije bio načisto da li će Nemci napasti Jugoslaviju ili ne. Nemački konzul u Zagrebu Frojnd je 27. marta javio Berlinu o Košutićevoj izjavi »da će stanoviše HSS prema novoj vladi biti u zavisnosti od stava Nemačke«.³⁰

Kad je specijalni izaslanik nemačke vlade inž. Derfler (Derffler Michael koji je pre 27. marta poseo kneza Pavla) 28. marta posetio i svog starog poznanika dr Maćeka. Maček ga je molio da se nemačko nastupanje - ako dođe do rata - ne vrši preko Hrvatske da ne bi lrpela, -vet u pravtu Drine«, i izjavio da će nova vlada kroz nekoliko dana morati otići, a kad on uđe u kabinet, nastojaće da ga razbije. *Sem toga zamolio je inž. Derflera da mu nemačka vlada dade instrukcije radi zauzimanja definitivnog stava prema događajima u Beogradu. O toj molbi je isiooga dana načelnik IV odeljenja obavestio Ministarstvo inostranih poslova Rajha.*³¹ Pored navedenog, Maček je rekao Derfleru -Za Hrvate bi bilo osobito mučno kada bi u Jugoslaviju umarširale italijanske čete-³² Međutim, Britanski generalni konzul Rap (Rapp Thomas C.) je 28. marta pisao iz Zagreba o *spremnosti Maćeka da se Hrvati bore zajedno su Srbima.*

» Verujem da je stvarno Mačekovo gledište da će se, ukoliko Srbi žele da se bore radi odbrane Jugoslavije, i Hrvati boriti s mirna« Rap napominje da je Maček odbio da ode u Beč na potpisivanje pakta s Nemeima, zato što se plašio nesprenosti Jugoslavije i nenaklonosti mnogih Hrvata prema ralu. Rap piše -Hrvati nisu odgovorni za bankrotstvo srpskog političkog života, prouzrokovano dveina decenijama neobuzdane korupcije, terora i krajnje ravnodušnosti. pa je olud očito nepravilno, kao god i nepolitički, bacali na njih krivicu za sadašnju krizu. «³³

Kad je načelnik IV odseka Političkog odeljenja Ministarstva inostranih poslova Rajha 29. marta poslao izveštaj da mu je Maček podneo molbu da mu nemačka vlada pruži potrebna ovlašćenja radi zauzimanja definitivnog stava prema Beogradu³⁴, toga istoga dana je Komanda splitskog garnizona poslala izveštaj načelniku Glavnog generalštaba o nameri prvaka Mačekove stranke da odluče da narod ne učestvuje u eventualnom ratu.³⁵

Ali kad je fon Heren 30. marta napustio Beograd sa nemačkim državljanima, Mačeku je izgledalo da će se jugoslovensko-nemački odnosi teško urediti mirnim putem. Pored toga, Subašić je toga dana, po povratku u Zagreb, izjavio da se »država više ne može održati«³⁶ i naredio da se zatvori zagrebački Univerzitet da bi se sprečile nove demonstracije (koje su organizovali komunisti, od kojih je znatan broj bio uhapšen). On takođe nije hteo da sprovede odluku viade o raspuštanju koncentracionih logora na teritoriji Banovine Hrvatske, niti da pusti političke osuđenike iz zatvora. Nasuprot tome, izjavio je da se »Nemci iz Rajha imaju osjećati sigurnim u Hrvatskoj kao kod svoje kuće« i da će Nemci i Hrvati »ostati uvek kao dobri susjedi i biti međusobno čvrsto povezani«.³⁷

Derfler je 30. marta u Berlinu dobio instrukcije da kaže Mačeku da još nema nikakvog obaveštenja i da na Mačeka ostavi utisak da će imati nešto da mu kaže docnije.³⁸ Prema Derflerovim rečima, Maček je bio potpuno psihički slomljen kad je iz ovog odgovora video da mu se neće pružiti nikakva pomoć.³⁹

Ribentrop je 31. marta saopštio generalnom konzulu Frojndu daje »Derfler 29. marta bio u Ministarstvu inostranih poslova i da je nameravao da se sutradan vrati u Zagreb. Rečeno mu je samo to da može obavestiti Mačeka »da ćemo mu se javiti«.⁴⁰

Ribentrop je 31. marta, verovatno posle razgovora s Hitlerom, takođe preko konzulata u Zagrebu, radio-telegramom dostavio ovu poruku:

• Molimo da saopštite dr Mačeku na način koji vam bude izgledao podesan, ali koji ipak mora biti strogo poverljivog karaktera, u odgovor na njegove zahteve, koji su nam stigli različitim putevima. a kojima je tražio naše mišljenje, sledeće: Neodložno odvrćamo njega i sve ostale hrvatske vode da u ma kom obliku sarađuju sa današnjom beogradskom vladom. Naravno da davanje ovakvog saveta sa naše strane valja da ostane u najstrožijoj diskreciji. Ako bi postupio po našem savetu. želeli bismo da ostanemo s njim u vezi koju i on sa svoje strane mora obezbediti određivanjem podesnih posrednika«.⁴¹

I drugom telegramu se kaže da se Mačeku i drugim hrvatskim vođama saopšti

»da u okviru novog poretka predviđamo samostalnu Hrvatsku ako Jugoslavija propadne zbog svojih grešaka. Hrvatske vode će najviše pridoneti ostvarenju tog cilja, ako se uzdrže od bilo kakve saradnje s Beogradom«.⁴²

Interesantno je daje nemačko Ministarstvo inostranih poslova tražilo da bude odmah obavješćavano o svim političkim odlukama hrvatskih vođa, kao i o mestu gde se nalaze u svakom trenutku.⁴³

Navedena preporuka dostavljena je i nemačkom poslanstvu u Beogradu, da bi se Maček blagovremeno obavestio ukoliko je već tamo. Da ne bi otkrili svoje namere, Nemci su Mačeku jedino predložili autonomnu Hrvatsku u okviru Jugoslavije i izrazili želju da saznaju kakvo bi držanje on zauzeo u takvoj situaciji. Na ovu ponudu Maček je izjavio daje on za autonomiju Hrvatske u okviru Jugoslavije sa većim ovlašćenjima, s tim što bi trebalo izvršiti izvesne korekture, odnosno teritorijalne ispravke u Bosni, i formirati jedno posebno

hrvatsko ministarstvo u centralnoj vladi. Međutim, na inicijativu dr Maćeka, vodstvo HSS, sporazumno sa ustašama, održalo je 31. marta 1941. konferenciju preko 60 narodnih poslanika HSS u prostorijama Gospodarske sloge u Zagrebu. Na ovoj konferenciji, kojoj su prisustvovali ustaški prvaci u zemlji i predstavnici vlasti Banovine Hrvatske, doneta je odluka da se od sila Osovine traži da priznaju samostalnu hrvatsku državu. *Proklamacija* koja je doneta na ovoj konferenciji (u prevodu s nemačkog) glasi:

• Za ministra inostranih poslova Rajha. Dostavlja se tekst proklamacije, čiji prevod zahteva naročitu pažnju.

Na sastanku velikog dela poslanika i zastupnika vlasti Banovine Hrvatske, zastupnika hrvatskih kulturnih i ekonomskih institucija iz svih istorijskih krajeva Hrvatske bez razlike na političku pripadnost, održanog u Zagrebu 31. marta 1941. godine, izložena je politička situacija i položaj hrvatskog naroda u okviru Jugoslavije posle državnog puča u Beogradu 27. marta i jednodušno doneta sledeća rezolucija:

• Da hrvatski narod posle ovih događaja ne može više verovati da mu je u Jugoslaviji moguć miran život i nacionalni razvitak, da kod srpskog naroda postoji čvrsta volja da Jugoslavija uđe u rat protiv Nemačke, dok hrvatski narod želi mir i saradnju sa nemačkim narodom i smatra da je srpski narod protiv novog poretka u Evropi, - dok hrvatski narod ima razumevanja i želi jedan novi i pravičniji poredak u Evropi; da se predstavnici srpskog naroda nalaze u službi engleske politike koja i iz sopstvenih interesa svim silama radi na tome da na Balkanu izazove nemir, nered i rat, dok hrvatski narod ne želi da služi interesima Engleske, koja je uvek podržavala hegemoniju Srba nad Hrvatima.⁴⁴

Dalje se konstatuje da hrvatski narod već vekovima ima političke, kulturne i ekonomske veze sa nemačkim narodom; da je hrvatski narod vekovima vodio svoj politički vlastiti život i da nije nikada priznao srpsku vlast u hrvatskim krajevima koja je bila nametnuta od strane zapadnih demokratija; da čitav hrvatski narod jednodušno želi da ponovo uspostavi svoju državu; da u hrvatskom narodu postoji čvrsta vera i nada da, pri ostvarenju slobodne i nezavisne države hrvatske, može da računa na punu podršku Nemačke, koja je kao ratni cilj proklamovala - da svakom narodu u Evropi omogućí slobodan nacionalni razvoj i prosperitet. Na kraju doneta je sledeća rezolucija:

»I Jugoslavija je prestala da postoji.

Stvara se slobodna Hrvatska država u svojim istorijskim i etnografskim granicama, uključujući tu Prekomurje, Međumurje, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i hrvatski deo Vojvodine.

II Do donošenja ustava (odnosno zakona državne vlasti) izvršnu i zakonodavnu vlast vršće nova hrvatska nacionalna vlada sa sedištem u Zagrebu.

III Dostavljajući ovu odluku vladi Rajha, hrvatski predstavnici mole vladu Rajha da izdejstvuje priznanje hrvatske države od strane sila Osovine.

IV Radi obezbeđenja samostalnosti i nezavisnosti novostvorene hrvatske države predstavnici hrvatskog naroda, u ime čitavog hrvatskog naroda, mole vladu Rajha za neposrednu zaštitu i pomoć.

U glavnom gradu Zagrebu, 31. marta 1941. godine.

Slede imena opunomoćenih poslanika Skupštine, koja su u prošlom telegramu naznačena.

152933

Vezenmajer
Frojd«.⁴⁵

Prema nemačkoj dokumentaciji ova proklamacija i rezolucija hrvatskih predstavnika dostavljena je Berlinu tek 5. aprila.⁴⁶ Međutim, iz jedne depeše iz Berlina od 1. aprila vidi se da su ovi dokumenti dostavljeni istog dana tj. 31. marta, jer ta depeša glasi: *»Odbrambena služba Zagreba javlja 31. III 1941. u 18,30 časova »Nemačka vlada je sa zadovoljstvom primila k znanju sadržaj molbe i preporučuje tesnu saradnju sa Kvaternikom.«**⁴⁷

Rajhslajter Rozenberg (Rosenberg Alfred) je po Hitlerovom naređenju 1. aprila uputio Maletkea u Zagreb da pregovara sa Mačekom. Prema Rozenbergovom planu, Maletke je trebalo u pregovorima sa Mačekom da ispita mogućnost dva rešenja: prvo, da Maček, u svojstvu potpredsednika jugoslovenske vlade, pozove Nemce da intervenišu vojnom silom u Jugoslaviji - radi uspostavljanja stanja pre obaranja vlade Cvetković-Maček. Ako bi Maček uputio ovako formulisani i obrazloženi zahtev Berlinu, onda bi Treći Rajh imao opravdanje za okupaciju Jugoslavije. Time bi se sprečio uticaj Italije, a Vermaht bi okupirao Jugoslaviju i pretvorio je u vazala. Drugo, ako Maček ne bi pristao na ovo prvo rešenje - da se sprovede proglašenje nezavisne Hrvatske na čelu sa Mačekom (a ne sa Pavelićem), s tim da u ovako proglašenu »Nezavisnu Hrvatsku« udu nernačke trupe kao »oslobodioci« i da se oštrica vojne akcije usmeri protiv srpskog dela države (Slovenija bi se okupirala i pripojila Trećem Rajhu), a Mačekova »Nezavisna Hrvatska« veže za Berlin. Time bi se onemogućilo da se u njoj učvrsti italijanski uticaj.⁴⁸

Pošto Maletke nije imao ovlašćenja za konačne pregovore, Ribentrop je 1. aprila 1941. izvestio konzulat u Zagrebu da će se Maletke i Vezenhajmer (Veesenheimer) uputiti u Zagreb kao predstavnici Rajha, a Vezemajer (Veesenmayer Edmund), kao poverljiva ličnost gospodina ministra inostranih poslova Rajha«. Konzulat je o ovome obavestio Mačeka, a tih dana su i posrednici konzulata atašei za štampu Oto Mitelhamer (Mittelhammer Oto) i Kop (ili Kob) bili u stalnom kontaktu sa Mačekom.⁴⁹ No, sam Maček je nerado govorio, a još manje pisao o svojim kontaktima s eksponentima njemačkog Rajha u danima pred sam oružani napad na Jugoslaviju. Ipak je u svom memoarskom djelu »*In the Struggle for Freedom*« dao jednu, dosta škrtu sliku o tome događaju. On piše da ga je oko 28. marta 1941. posjetio Oto Mitelhamer, dopisnik njemačke novinske agencije«, izručivši mu poruku njemačkog ministra vanjskih poslova J. Ribentropa neka se - »drži dalje od Beograda«.⁵⁰

Dakle, u Berlinu je dogovoreno da Maletke i Ribentropov opunomoćenik Vezemajer otputuju u Zagreb da tamo sondiraju situaciju i da najpre pokušaju da pridobiju Mačeka za neograničenu saradnju sa Nemačkom. Vezemajer je opisan kao »Vođa udarne jedinice u Fiererovim diplomatskim ratovima« i »čovjek koji stvara i ruši vlade«. Zato je i sada dobio tako delikatni zadatak. (Na procesu u *Wilhelmstrasse* u spisima američke optužbe Vezemajer je izjavio: »Slali su me uvek tamo gdje je bilo vruće«.⁵¹

Direktor Političkog odeljenja njemačkog Ministarstva inostranih poslova Emil Rintelen je 1. aprila depešom obavestio Frojnda da su »... radi povezivanja s merodavnim hrvatskim osobama iz Berlina u Zagreb upućeni Valter Maletke, šef odeljenja za evropski Jugoistok u Spoljnospolitičkom uredu Nacionalsocijalističke partije i Edmund Vezemajer SS standarterführer kao posebni izaslanik njemačkog ministra inostranih poslova«.⁵² A šef Političkog odeljenja njemačkog Ministarstva inostranih poslova je 1. aprila tražio od konzula u Zagrebu da stalno šalje informacije o akcijama hrvatskih vođa i obavestio ga da su Maletke i Vezemajer poslati u Zagreb da stupe u vezu sa vodećim Hrvatima.⁵³

Maletke, opunomoćenik njemačkog Ministarstva inostranih poslova, zvanično je 1. aprila 1941. godine obavestio Mačeka da Nemačka želi nezavisnu Hrvatsku. Iako je ova vest pogoršala Mačkov položaj, on je rekao da će morati da ide u Beograd i uđe u vladu. U međuvremenu jugoslovenska vlada mu je ponudila da će i »još dve ličnosti«, čija imena nisu pomenuta »obrazovati

autoritativnu vladu sa kraljem na čelu kao figurom«. Maletke je, laskajući Mačeku i uveravajući ga kako je Nemačka za slobodnu i nezavisnu Hrvatsku, tvrdio da »Simovićeva vlada nije po volji Nemačkoj i da se nikome i njoj ne može verovati«. Apelovao je na Mačeka da se vrati u svoje »skrovište«, da čeka na akciju Nemačke i ne putuje u Beograd. Maček je ponovio da »mora ići u Simovićevu vladu da bi sprečio krvoproliće između Hrvata i Srba«. On je bio uveren da će postepeno dobiti autonomiju za Hrvatsku i ustanoviti redovne odnose sa Nemačkom i Italijom, da će naterati jugoslovensku vladu da se izjasni u prilog Trojnog pakta i dati satisfakciju kojom će Nemačka biti zadovoljna. Međutim, kad se uverio daje Maček definitivno odlučio da ide u Beograd, Maletke ga je »molio da ne preduzima nikakve korake dok ne dobije odobrenje iz Berlina. Maček je to obećao.⁵⁴

O svojoj ulozi sam Maletke kaže (izvodno):

»Prvog aprila dala su mi dva naloga;

1) Ministar Rajha mi je naredio da na Mačeka utičem da uspostavi slobodnu i nezavisnu Hrvatsku, s tim da se negde po\ uče (u neko skrovište) i sačeka događale koji te nastupiti, i saopštio mi da još tri ili četiri ličnosti delaju u Zagrebu u vezi raznih upulstava.

2) Rajhslajter Rozenberg mi je rekao da na Mačeka utičem da pokrene akciju na uspostavljanju nezavisne i slobodne Hrvatske i da odmah samnom pošalje za Berlin jednog zastupnika (posrednika)

Istog dana, 1. aprila, kada sam primio poruku ponovo sam u 15 časova molio Mačeka da nikako ne putuje u Beograd. Maček se kolebao, a bio je i opterećen raznim posetama velikog broja lica koja su se predstavljala kao posrednici i poverljiva lica glavnih posrednika i prenosila mu razna obećanja od Nemačke, ali u vrlo neizvesnoj formi. Uveče 2. aprila posetio ga je jedan gospodin iz Ministarstva spoljnih poslova koji mu je zvanično saopštio da je nezavisna Hrvatska vrlo poželjna. Pošlo mi je Derfler saopštio ovo opšte stanje stvari i da Maček više ne može da odugovlači donošenje odluke za odlazak u Beograd, odlučio sam da odmah pregovaram sa njim. . . . Moj predhodni plan da se najpre dogovorim sa najbližim ličnostima koje imaju veliki uticaj na Mačeka, morao sam da odbacim, pošlo je bio zadnji čas, a dve od njih bile su van Zagreba. . . . Smatrao sam da Maček neće da se uključi u vladu a da prethodno još jednom ne dođe u kontakt samnom. Maček me je zamolio da eventualno podelim s njim u Beograd. To sam odbio pod izgovorom da će Maček po svom dolasku u Beograd biti lišem slobode i da radi na svoju ruku.

Uveče sam razgovarao još i sa ministrom Košulicem i. . . . zamolio ga da podseti Mačeka da u Beogradu ne preduzima nikakve korake, a da prethodno ne dobije saglasnost Berlina. Košutić je ovo uradio, o čemu me je nakon dva dana i obavestio.

Da sam bio ovlašćen da mu prenesem odluku da nemačke trupe sloje spremne na granici da mu pomognu. Maček bi svakako odustao od puta. Moja ovlašćenja nisu išla tako daleko. Iako da on na moja ubeđivanja nije gledao kao na čvrsto jemstvo da će Nemci stupiti u akciju».⁵⁵

Iz Frojndove depeše nemačkom Ministarstvu inostranih poslova (od 1. aprila 1941.) proizilazi da mu je Maček javio kako je u Beograd poslao predstavnika HSS A. Košutića da obavesti Simovića o uslovima za njegovo (Mačekovo- prim. V.T.) lično sudelovanje u vladi. >Frojnd podvlači pri tome, da mu je Maček obećao najstrožu tajnost za podjeljeni mu savjet, te da je za posrednika odredio Košutića«. U Frojndovoj depeši tačno su navedeni uslovi koje je Maček preko Košutića postavio Simoviću 30. marta.⁵⁶

Vodstvo pokrajine Štajerske je 1. aprila dostavilo nemačkom ministarstvu inostranih poslova sledeću Mačkovu poruku:

»Ako Simovićeva vlada ne prihvati moje uvjete nego se -u Beogradu probiju protivne tendencije«, riječ će imati Njemačka. On ce (Maček > u tom slučaju »odmah službeno od Njemačke zatražili pomoć».⁵⁷

Generalni konzul Frojnd je 2. aprila pre podne uputio u kratkom razmaku dva telegrama u Berlin:

• Maček mi je po poverljivoj osobi, koju lično poznajem, poručio da je posle jučerašnjih savetovanja u toku noći odlučio da prekine s Beogradom. Maček se boji da će u Zagrebu uskoro doći do vojnog puča, s ciljem da vojska preuzme vlast. Uveren je da će, pošto sagledaju njegove namere, nastojati da ga uhvate. Rekao je da je hrvatska Zaštita, nažalost, samo deimično naoružana, da su pouzdani pulit ija i delovi žandarmerije... da su izdala uputstva. Ja hrvatski vojnici u slučaju rata svoje \ v tnje podese prema prilikama-.*

Iz Frojndove depeše od 3. aprila nemačkom Ministarstvu inostranih poslova vidi se da se Košutic »rano danas« vratio iz Beograda i da će izgleda Beograd prihvatiti Mačেকে uvjete.⁵⁹ Istoga dana je generalni konzul u Zagrebu izvestio Ribentropa da je Maček poslao Košutića u Beograd da bi Simović prihvatio postavljene uslove i da Maček nastoji da se održi mir sa Nemačkom.⁶⁰ Istina, on je kao jedan od uslova za ulazak u Simovićevu vladu zahtevao da se pruži satisfakcija Nemačkoj. Kada uslovi budu prihvaćeni otputovaće u Beograd, jer će odande bolje služiti interesima Rajha.⁶¹

U isto vreme Nemci su u Zagrebu aktivirali svoje veze s radikalnim hrvatskim nacionalistima. Vezennajer je 3. aprila ujutro stigao u glavni grad Hrvatske. Istog dana »razgovarao je s radikalno-nacionalnim krugovima«. Tada još nije bila objavljena Maččkova izjava za štampu o njegovom ulasku u vladu, ali se Maletkeova misija kod Maččka već bila izjalovila. Radikalni nacionalisti isticali su da su nazvali vodu Seljačke stranke »izdajnikom«, ali su »ponovno isticali« da su njihove vlastite snage »decimirane hapšenjima, bekstvom i pozivima u vojsku«. Pošto »gotovo uopšte nemaju oružja«, izjavili su da ne mogu reskirati »da se aktivno angažuju«. Zato smatraju da je »jedino rešenje da Nemci umarširaju« u zemlju.⁶²

Generalni konzul u Zagrebu je 3. aprila tražio od Ribentropa da se u Zagreb hitno pošalje propagandni materijal da bi se što više produbio jaz između Hrvata i Srba.⁶³ A da bi pojačao protivsrpsko raspoloženje, naročito da bi naveo hrvatske vojnike da dezertiraju, nemački Generalni konzulat je pripremao i »akciju letcima«. Predviđena su dva različita teksta. Deo letaka bio je namenjen civilnom stanovništvu, a drugi vojnicima. Nemci su nameravali da bace letke pre ulaska svojih četa, da bi izazvali utisak da su ih rasturili hrvatski nacionalisti.⁶⁴ Frojnd je telegramom br. 31 od 3. aprila javio u Berlin daje pravovremena akcija s letcima »nužno potrebna«. Smatrao je da je isto tako potrebna i vešta propaganda putem radija iz Rajha, kako bi se pospešio razvoj koji, zbog Maččkove suzdržljivosti, nije dosegao željeni intenzitet.⁶⁵

Generalni konzul Frojnd je o tome 4. aprila napisao Ministarstvu inostranih poslova:

»Pri sastavljanju teksta osobito smo pazili na to da psihološki deluje na mentalitet Hrvata. Hrvatski originalni tekst mora biti napisan jezikom kojim se govori na hrvatskom jezičnom području, i ne sme nigde odavati karakter prevoda.«⁶⁶

U ovom traženju izlaza iz situacije dolazi konačno do raspleta, koji je vrlo karakterističan za kolebljivoga Maččka. On se napokon 3. aprila 1941. godine odlučio za ulazak u vladu generala Simovića, u kojoj će navodno raditi na spašavanju mira i - davanju zadovoljštine njemačkom Rajhu. O tome opširno govori Frojndova depeša od 4. aprila 1941. njemačkom Ministarstvu vanjskih poslova.⁶⁷

O toj kolebljivosti Hoptner kaže da je moguće da je *Maček igrao dvostuku igru pogađanja sa obadve strane. Berlinom i Beogradom* (Podvukao V. T.). Radeći tako, on bi bio spreman za svaku mogućnost, ral ili mir. Pro-nemački pravac koji je zastupao kod Maletkea, obezbeđivao mu je situaciju kod Nema-

ca i spas Hrvatske, ako oni napadnu Jugoslaviju. U isto vreme, njegovo pronemačko ukopčavanje moglo bi značiti i njegov napor da spreči nemačku invaziju na svoju zemlju. Samo jedan dan pre njegovog razgovora sa nemačkim agentom, Sutej mu je rekao da su izgledi za mir vrlo slabi. Ovo mišljenje ga je, pisao je Maček docnije, opredelilo da se odluči da ide u Beograd i uđe u Simovićevu vladu. »Da je odbio da uđe u vladu izgledalo bi kao daje odobravao Hitlerovu politiku i planove, a on nije hteo da se hrvatski narod nađe na strani Osovine ako bude rata«. ⁶⁸ Sam Maček kaže

»Trećeg aprila posle podne, upravo pre nego što sam napustio Zagreb, specijalni izaslanik fon Ribentropa Maletke doneo mi je poruku da je došlo vreme da se Hrvatska otcepi od Srbije. Nudili su mi nemačku pomoć da se ovaj projekt ostvari i odgovorio sam da bi takvo razdvajanje bilo moguće jedino ratnim sredstvima i da sloga neću da preduzimam takvu stvar. Inače, bio sam čvrsto rešen da upotrebim sve svoje snage da izbegnem rat. Rekao sam mu da to prenese fon Ribentropu i da mu istovremeno objasni da nema potrebe da Nemačka obljavi rat Jugoslaviji, jer se i pored proglašenja kraljevog punoletstva i formiranja nove vlade, ništa nije izmenilo. ...

... Nastojao sam da ga ubedim da niko, izuzev nekoliko mladih vrućih glava u Beogradu, ne želi rat. To je bila istina ako se moglo verovati Košutićevim i Sutejevim izveštajima o situaciji u Beogradu. Maletke je izrazio žaljenje što nije uspeo da probudi moje interesovanje za njihov plan, ali je pnsiao da će nadležnim vlastima preneti moje mišljenje, da bi obavljanje rata Jugoslaviji bilo apsurdna stvar«. ⁶⁹

Maček je, naime, toga dana po podne imao sastanak s nemačkim eksponentom, Valterom Maletkeom, čiji je poslednji pokušaj da nagovori Mačeka na odcjepljenje Hrvatske od Jugoslavije, konačno propao. Maček je Maletkeu, naime, odgovorio:

1. On kategorički otklanja svaku diskusiju o samostalnoj Velikoj Hrvatskoj; 2. Pojačat će srpsku dobru volju da se ponovno izjavi o prihvatu Trojnog pakta; 3. Maček je svjestan toga, da Jugoslavija mora dati Njemačkom Rajhu zadovoljštinu; 4. Maček će ukoliko je Berlin s tim sporazuman, predložiti vladi Srbije, da preuzme osobno pregovore s njemačkim Rajhom u cilju obnovljenog priznanja Trojnoj; pakta i izvršenje jedne široke satisfakcije; 5. Pored kralja imaju dvije osobe dobiti tsulucivu viast.o. Ideja o odvajanju Slovenije ne dolazi u obzir za diskusiju, a isto tako i o njezinoj diobi...

». Maček je potpuno odbio sve Maletkeove prigovore i pokušaje da na nj utiče. On vjeruje u svoju misiju za održavanje mira i u svoj uspjeh, te moli m obavještenje da li je Berlin skrajazuman s njegovom spremnošću, kako je navedeno, da on vodi pregovore... ⁷⁰

ULAZAK DR. MAČEKA U SIMOVIĆEVU VLADU

Kad su Vezenmaier i Maletke uveče 3. aprila došli u Mačkov stan, gde ih je dočekaio Batušić, jedan od Mačkovih najpoverljivijih ljudi, Maček im je saopštio daje doneo odluku da otputuje u Beograd i daje prihvatio položaj podpredsednika u Simovićevoj vladi. Takvu odluku doneo je posle prepodnevno konterisanja u Banskim dvorima u Zagrebu sa banom Subašićem, glavnim sekretarom HSS-a Krnjevićem i potpredsednikom stranke Košutićem. kada je Košutić podneo izveštaj o pregovorima koje je vodio u Beogradu. Pre no što je iste večeri otputovao za Beograd, on je svojim ljudima dao uputstva za pasivnu rezistenciju, iako je »Hrvatski dnevnik« pisao da će se, ulazeći u Simovićevu vladu, aktivno založiti da se poremećeni odnosi sa Nemačkom ponovo poboljšaju. ⁷¹

Mačkov izjava glasi:

»Hrišćanin sam i sjećam se riječi Hristovih »Blaženi oni koji grade mir, jer će se sinovima Božijim nazvati« Osjećam dužnost prema narodu, koji mi već deset godina daje poverenje, da pokušam sve da mu spasem mir - to najveće dobro čovječanstva.

Iz izvještaja koje su mi donijeli ban g. dr. h. an. Subašić i hrvatski ministri, kao i iz poruka predsjednika vlade generala g. Dušana Simovića, ministra spoljnih poslova g. dr. Momčila Ninčića, kao i iz pisama koje sam primio od uglednih srbijanskih i slovenačkih prvaka, ste kao samo duboko uvjerenje da su današnji prvaci Srbije i srpskog naroda isto tako iskreno za mir kao i ja.

Svjestan sam da i pored svih teškoća koje se u posljednje vrijeme nagomilavaju zajedničkom saradnjom i zajedničkim naporima možemo da sačuvamo mir i da olakšamo teškoće koje nam današnja teška vremena donose. Osigurano je osim toga da će lom saradnjom stečena prava Hrvata biti ne samo poštovana i učvršćena, nego i produbljena.

Uvjeren sam da ću taj posao obavljati utoliko lakše što ću se na njemu naći sa muževima sa kojima sam saradivao u najtežim vremenima i bio nosilac zajedničke liste na izborima».⁷²

Maček je 3. aprila dao ovu izjavu, jer je bio čvrsto ubeden da su i Simović i njegova vlada nedvosmisleno spremni da prihvate Trojni pakt i politiku prijateljske saradnje sa Osovinom. Na to su ga navele Simovićeva i Ninčićeva izjava nemačkom poslaniku i Ninčićev pokušaj da ode u Rim radi neposrednih razgovora sa italijanskom vladom. Ukoliko Simović bude izneverio njegova očekivanja, Maček je još uvek bio u mogućnosti da se okrene na drugu stranu.

»Tako je .. završeno ovo konspirativno pregovaranje s eksponentima Rajha, koje je Maček sam započeo, ali se u toku pregovora predomislio i odbio njemački prijedlog da odcjepi Banovinu Hrvatsku od Jugoslavije«.⁷³ (Podvukao V.T.). Ipak Mačekov dolazak u Beograd i ulazak u Simovićevu vladu imao je, bar u početku, izvesno pozitivno dejstvo, jer je Simović skinuo s vrata jedno teško breme koje ga je do tada pritiskivalo, jer ukoliko su odnosi Simovićeve vlade sa vladom Rajha postajali zategnutiji, Maček je postavljao sve teže uslove Simoviću za ulazak u vladu. **Staviše**, on je sa tim uslovima upoznao i člana nemačkog Instituta za Jugoistok dr Karstanjena i preko njega zamolio nemačku vladu da mu odgovori da li i ona želi mirno rešenje spora s Jugoslavijom, kao što to i on sam želi, naglašavajući da veliki broj jugoslovenskih vojnih rukovodilaca vidi da je puč nerazuman. Na pitanje jednog nemačkog obaveštajca kakav će biti njegov stav ako beogradski krugovi istupe protiv Osovine, odgovorio je da bi u tom slučaju odmah zvanično zatražio zaštitu od Nemačke i sam primio odgovornost da se na teritoriji Hrvatske i Slovenije održi red i mir.⁷⁴

Nasuprot sve težim uslovima koje je Maček postavljao. Simović je zbog teške unutrašnje situacije morao po svaku cenu da se nagodi sa Hrvatima. Mačeka je u prvom momentu osnivanja nove vlade imenovao za zamenika predsednika vlade, mada ga nije prethodno ni pitao za saglasnost. Maček uopšte nije mislio da uđe u sastav nove vlade. Da ne bi prekinuo sve veze sa Beogradom, on je, kao što je već rečeno, poslao vođu desničarskog krila Hrvatske seljačke stranke ing. Avgusta Košutica, s tim da Simoviću prenese bitne Mačekove zahteve. Kako je Simović po svaku cenu hteo da ima Hrvate u svojoj vladi i da bi izbegao njihov otpor, on je izjavio da usvaja sve te zahteve. Naravno, on uopšte nije ni mislio da održi sva ta obećanja, ali je trenutno hteo da dovede **Mačeka** u Beograd i da ga bar za izvesno vreme ima u vladi. Maček, koji je mislio da su njegov i zahtevi neprihvatljivi za Simovića, našao se u škripcu. Nije više imao osnove za odbijanje Simovićevog vrbovanja. utoliko više što su ga i Nemci držali u neizvesnosti u pogledu onoga što su on i njegova stranka očekivali iz Berlina... Kad je Rozenberg predložio Hitleru da se prema Jugoslaviji mora upotrebiti vojna sila, da bi Maček bio najpogodnija ličnost u vezi rešenja hrvatskog pitanja, i da bi se možda sa malo napora uspelo da Maček potraži pomoć od Nemačke protiv Srba i za uspos-

tavljanje slobodne hrvatske države, Hitlerje oduševljeno prihvatio ovu ideju, ali izaslanika za pregovore nije ovlastio da daje obećanja Mačeku.

Samo mali broj Mačkovih saradnika, pre svega dr Subašić i generalni sekretar Mačkov dr Juraj Krnjević, bili su za kompromis sa Beogradom. Maček nije bio Radićevog formata. On je odugovlačio sa donošenjem rešenja, nadajući se da će dobiti podršku od Nemaca. Tu se vidi koliko je bilo kobno što Rozenberg nije imao ovlašćenja za obećanja, tako da upućeni izaslanici nisu mogli ništa da zaključe. Zbog toga je Maček 4. aprila, uprkos svojih prijatelja i saradnika, otišao za Beograd.⁷⁵

»Hrvatski dnevnik« je 4. aprila pisao:

»Danas je, nakon dugotrajnog konferiranja, predsjednik dr Vladko Maček odlučio primiti ponudeno mu mjesto prvog potpredsjednika vlade. Kako je rekao u izjavi, koju je danas dao novinarima, stekao je uvjerenje, da su sadašnji prvaci Srbije i srpskoga naroda isto tako iskreno za mir kao i on. Razlozi zašto je dr Vladku Maček i nakon toga još ostajao u Zagrebu i vijećao sa svojim najužim suradnicima, sasvim su drugi. Dr Vladko Maček je raspravljao i razmišljao o tome što bi mogao učiniti da spasi mir u ovome dijelu Evrope, da tako poštedi svoj hrvatski narod, a time i srpski i slovenski od ratnih strahota i nesreće. Pošto je saslušao razne izvještaje i primio razne poruke, on se odlučio na to, da pođe u Beograd i prihvatio se jednog Velikog zadatka«.

Maček je stigao u Beograd 4. aprila ujutro i odmah se sastao sa Simovićem. Prvo pitanje razgovora bilo je kako da se izbegne rat sa Nemačkom. Simović je izložio Mačeku mere koje su preduzete da se rat izbegne, kao i nova uveravanja da će se, u duhu sporazuma od avgusta 1939, još više pojačati autonomnost Banovine Hrvatske (što se videlo iz deset novih uredbi kojima vlada proširuje ovlašćenja Banovini Hrvatskoj). Međutim, Maček se odmah pokajao što je uopšte dolazio u Beograd i ušao u Simovićev kabinet, jer se uverio da u novoj vladi nema jedinstvenog stava o budućoj politici, naročito ne u onom pravcu kakav je on želeo, kao i u to da se rat više ne može izbeći. On je, takođe, pri polasku za Beograd, izjavio da ulazi u Simovićevu vladu da se ne bi zamerio Englezima. O ovome je nemački otpravnik poslova u Beogradu Fajne depešom obavestio vladu Rajha i naglasio da su slomljeni i Maček i njegova politika.⁷⁶

O povratku u Beograd Maček u svojim *Memoarima* piše:

»Četvrtog aprila, odmah posle dolaska u Beograd, posetio sam premijera Simovića. Željao da raspravim sa njim pitanje koje mi je bilo pri srcu, a to je da li ima još mogućnosti da se spreči rat. Simović je potvrdio da postoji takva mogućnost. Italijani u tom trenutku nisu skloni vojnom konfliktu Osovine sa Jugoslavijom, pošto se plaše da bi ih jugoslovenska vojska izbacila iz Albanije pre nego što bi Nemci mogli da šalju pojačanja. Stoga su se dobrovoljno ponudili za posrednike između Nas i Nemaca. U svakom slučaju, sutradan će se održati specijalni sastanak kabineta, na kome će ministar inostranih poslova Ninčić podneti izveštaj pre nego što se odlučimo o našem kursu. Ja sam takođe pitao Simovića koliko vremena po njegovom mišljenju treba Nemcima da pripreme napad na nas. On je rekao: »Ako hoće da napadnu dobro pripremljeni, potrebne su najmanje dve nedelje za koncentraciju potrebnih trupa u Mađarskoj. Međutim, ako su spremni na rizik, oni mogu odmah ratovati, pošto oni već imaju izvestan broj jedinica stacioniranih u Bugarskoj za upad u Grčku, koje lako mogu da okrenu protiv Jugoslavije«⁷⁷

Vladimir Bakarić je tome dao sledeću ocenu 1972. godine:

» Za HSS 27. marta ima posebno značenje. Tu počinje i njen formalni raspad. Ne treba posebno govoriti o reakcionarnim tendencijama rukovodstva. Ono je razbilo i razbijalo svaki demokratski pokret ne samo u Banovini, nego i u Jugoslaviji. Podleglo je ovo njemačkom pritisku da privede Jugoslaviju Trojnom paktu. Kad je ovaj oboren, dio rukovodstva ulazi u Simovićevu vladu (koja je stvarno oborila Trojni pakt, usprkos kolebanja) da bi ondje vrđalo, pa zatim dio odlazi s tom vladom u inozemstvo (Krnjević kao potpredsjednik. Sutej kao ministar, Subašić kao ban Banovine Hrvatske), dio se priklanja ustašama, Maček daje

verbalnu podršku «novoj vlasti», a sam ne prima njemački prijedlog da preuzme odgovornost za njemačku vladavinu u NDH. Postala je to partija koja (u ime svoje klase - krupne hrvatske buržoazije) nema ni svome članstvu, ni svome narodu ništa reći u najtežim njegovim časovima. Jedina je stvar, u kojoj je nepokolebiva, da neće suradnje s nama. . .«⁷⁹

Fajne, otpravnik nemačkog poslanstva u Beogradu je 5. aprila izvestio Berlin o razgovoru koji je Maček toga dana imao sa slovačkim otpravnikom poslova. Tom prilikom Maček je izjavio da ne veruje da je rat moguće izbeći, da je sve izgubljeno i da želi da se što pre vrati u Zagreb. I slovački poslanik je 5. aprila javio da je Maček veoma potišten i da se kaje što je došao u Beograd. »Vi ste me prevarili« rekao je ovom poslaniku kad je ušao (Maček) kod njega u sobu.⁷⁹

Poznati Mačkov saradnik Andrija Pavlič rekao je u istrazi (posle rata) da je na sednici vlade od 5. aprila, kada je Simović izložio poslednje događaje i tražio da se obnovi pakt sa Nemačkom kako bi se uklonila ratna opasnost, Maček naglasio da Simović ne može povesti hrvatski narod u rat. On se pred polazak za Beograd sastao sa Vezemajerom sa kojim se dogovorio o stvaranju NDH i preuzimanju vlasti sa Pavelićem načelu. Tom prilikom ugovoreno je kakvu ulogu u razbijanju jugoslovenske vojske dobija »Zaštita«. U ovim pregovorima Maček je imao teškoća da kod Nemaca »progura« Pavelića koji je smatran »italijanskim čovekom«, ali uz Kvaternika, vernog nemačkog slugu. Tek kad je vlada Rajha prihvatila Mačkov plan, on je, da ne bi porušio sve mostove sa Zapadom, krenuo za Beograd.⁸⁰ Međutim, Maček je po dolasku u Beograd 4. aprila preporučio da se obveznici i davaoci stoke u Hrvatskoj odazivaju pozivu mobilizacijskih organa.⁸¹

O delatnostima Mačeka, vodstva HSS i drugih političkih grupa u Hrvatskoj posle izbijanja rata 6. aprila biće govora kasnije.

Već prvih aprilskih dana iz vrhova Slovenske ljudske stranke javljaju se petokolonaši koji su odmah, posle 27. marta, otpočeli akciju za razbijanje jugoslovenske države i pokušali da stvore zasebnu slovensku državu pod okriljem Trećeg Rajha. Naime, to su prvaci Slovenske ljudske stranke Miha Krek i Frano Kulovec 5. aprila predložili vladi Trećeg Rajha preko otpravnika slovačkog poslanstva u Beogradu Ivana Mileča. O tome svedoči sledeća depeša koju je istoga dana - 5. aprila - otpravnik nemačkog poslanstva u Beogradu Fajne - uputio svome Ministarstvu inostranih poslova:

»Slovenski vode smatraju da je rat neizbežan, a s njime dolazi i propast Jugoslavije. Ako se za Sloveniju ne nade nikakav poseban izlaz, morali bi Slovenci isto kao i Hrvati da poginu zajedno sa Srbima. No, pošto je njima njihova zemlja bliža nego li jugoslovenska država potražili su drugi izlaz. Taj bi se svakako morao iznaći uz pomoć Nemačke. (Podvučeno u originalu). Postojale bi dve mogućnosti:

1. Samostalna Slovenija
2. Država sastavljena iz Slovenije i Hrvatske.

U Sloveniji se, međutim, plaše da Nemačka ima druge planove koji upućuju na raspodelu Slovenije. Bilo bi vrlo korisno kad bi se jasno saznalo, kakav stav prema tome zauzima vlada Rajha. Nažalost, slovenske vode nemaju ovde, zbog srpskog nadzora, nikakve mogućnosti da dođu u neposredni dodir s vlastima Rajha. Kad bi njihovo nastojanje ovde bilo poznato, njih bi sigurno ubili.⁸²

Iako je nemački otpravnik poslova u Beogradu upoznao vladu Nemačkog Rajha o ovim Kulovčevim pitanjima, nemačka vlada nije ništa odgovorila.

Dakle, uoči napada osovinskih snaga na Jugoslaviju, i prvaci Slovenske ljudske stranke ponudili su vladi Trećeg Rajha, odcepljenje Slovenije od jugoslovenske države.

NAPOMENE

- ¹ D. Simović, *Memoari*, // str. 82; A. Breccia, n.d., str. 586.
- ² S. Paunović, *Još jedna istina o 27. martu*. NIN br. Uli, 23. april 1972. str. 60
- ³ Isto. str. 60 i 61
- ⁴ Isto, str. 62.
- ⁵ Hoptner, n.d., str. 365-366: Vladko Maček. *In the Struggle for Freedom*. New York, 1957, str. 109.
- ⁶ Mirko Košić, *Je li 27. mart plaćen?*, privatno izdanje 1950. str. 15 i 17; Hoptner. n.d., str. 366.
- ⁷ A. Breccia, n.d., str. 586, 587, prim. 19: Hoptner. n.d., str. 367; M. Kosić. n.d., str. 17.
- ⁸ *Zapisnik sednice Ministarskog saveta 27. marta 1941. godine*. A. Breccia, n.d., str. 586.
- ⁹ A. Breccia, n.d., str. 588.
- ¹⁰ King Peter II, *King's Heritage*. London. 1955. str. 71.
- ¹¹ A. Breccia, n.d., str. 590. Ukaz kralja Petra II od 27. marta 1941 o razrešenju stare i obrazovanju nove jugoslovenske vlade, glasi:
 »Mi. Petar II. po milosti Božjoj i volji narodnoj Kralj Jugoslavije, uvažavajući ostavku koju su podneli:
 Predsednik Ministarskog saveta i Ministar unutrašnjih poslova Cvetković J. Dragiša.
 Potpredsednik Ministarskog saveta Maček dr. Vlatko. Ministar vojske i mornarice. Naš Počasni adutant. armijski general Pešić Petar.
 Ministar prosvete Krek dr. Miho.
 Ministar šuma i rudnika Kulenović dr. Džafer.
 Ministar saobraćaja Bešlić inž. Nikola.
 Ministar inostranih poslova Cincar-Marković dr. Aleksandar.
 Ministar bez portfelja Smoljan dr. Bariša.
 Ministar finansija Sutej dr. Juraj.
 Ministar trgovine i industrije Andres dr. Ivan.
 Ministar pošta, telegrafa i telefona Torbar dr. Josip.
 Ministar pravde Konstantinović dr. Mihailo.
 Ministar građevina Vulović inž. Danilo.
 Ministar snabdevanja i ishrane Protić Milan.
 Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja Ikonić dr. Dragomir.
 Ministar poljoprivrede Nikitović dr. Časlav. razrešavamo ih od dužnosti i stavljamo na raspoloženje, a postavljamo za:
 Predsednika Ministarskog saveta Simović T. Dušana, armijskog generala,
 Potpredsednika Ministarskog saveta Mačeka dr. Vlatka, potpredsednika Ministarskog saveta na raspoloženju.
 Potpredsednika Ministarskog saveta Jovanović Slobodana. profesora univerziteta.
 Ministra saobraćaja Jeftić Bogoljuba. Predsednika Ministarskog saveta u penziji.
 Ministra građevina Kulenovića dr. Frana, ministra na raspoloženju.
 Ministra inostranih poslova Ninčić dr. Momčilo. ministra u penziji.
 Ministra prosvete Trifunovića Miloša, ministra u penziji,
 Ministra socijalne politike i narodnog zdravlja Grola Milana, ministra u penziji,
 Ministra bez portfelja Kreka dr. Miha. ministra na raspoloženju
 Ministra šuma i rudnika Kulenovića dr. Džatera, ministra na raspoloženju.
 Ministra bez portfelja Smoljana dr. Barišu. ministra na raspoloženju.
 Ministra trgovine i industrije Andresa dr. Ivana, ministra na raspoloženju.
 Ministra pošta, telegrafa i telefona Torbara dr. Josipa, ministra na raspoloženju.
 Ministra unutrašnjih poslova Budisavljevića dr. Srdana, ministra na raspoloženju.
 Ministra poljoprivrede Čubriločić dr. Branka, ministra na raspoloženju.

Ministra bez portfelja Gavrilovića dr. Milana, opunomoćenog ministra u Moskvi,
Ministra vojske i mornarice i zastupnika Ministra fizičkog vaspitanja naroda Ilića Bo-
goljuba, armijskog generala.

Ministra bez portfelja Banjanina dr. Jovana, advokata.

Ministra bez portfelja Dakovica Marka, odvokata,

Ministra snabdevanja i ishrane Kosanovića dr. Savu, senatora.

Ministra pravde Markovića dr. Božidara, profesora univerziteta.

Naš Pretsednik Ministarskog saveta neka izvrši ovaj ukaz.

Petar II s r..

(Prema podacima iz NLN-a br. 1112. 9. juli 1972. str. 60 i 61).

AVII. reg. br. 40/4-2. K.54 i AVII. mikrofilm Bon-2/150.

³ »Politika«. 28. mart 1941. Beograd, AVII, mikrofilm Bon-1/1013.

¹⁴ Archiv der Gegenwart 1941. str. 4950.

^{4a} Vclimir Terzic, *Jugoslavija u aprilskom ram 1941.* »Grafički zavod«. Titograd. 1963, str. 136

¹⁵ Hoptner, n.d. str. 375-376; Bogdan Krizman. *Pavelić i ustaše.* CGP DELO, Ljubljana, 1978, str. 356.

Maček je tražio garantne od Beograda za ulazak u vladu Simovića i zahtevao da se pruži satisfakcija Nemačkoj. »Kad uslovi budu prihvaćeni otputovaće lično za Beograd, jer smatra da odande može bolje da služi interesima Rajha«. (AVII, mikrofilm. Bon-2. reg. br. 68 od 2 aprila 1941.).

Interesantno je da je toga istog dana Frojnd javio Berlinu da je Maček rešio da prekine pregovore sa Beogradom (AVIL mikrofilm Bon-2. reg. br. 256). Frojndova depeša od 2. aprila 1941, *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 11918-1945. Serie D. 1937/1941. Die Kriegsjahre. V, Güttingen.* (AD.AP), 1969. dok. br. 246. str. 354-355; F. Culinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd. 1970, str. 176).

¹⁶ Maček-Hoptneru. Hoptner. n.d., str. 376; AVIL Mikrofilm Bon-2/64 od 1. IV 1941.

" AVIL mikrofilm. Bon-1. reg. br. 1059, 1067-68 i Bon-2, reg. br. 64 i 68.

¹⁸ Walter Hagen. *Die Geheime Front.* Line i Beć. 1950, str. 232.

Kvaternik je ovog dana u ime hrvatskog nacionalnog pokreta podneo pismenu molbu via-
di Rajha da uputi nemačke trupe radi zaštite hrvatskog naroda (AVII, mikrofilm Bon-2. reg. br. 159). Ovog dana, tj 27. marta nemački konzul u Zagrebu Frojnd je lavio Berlinu da je Kvaternik hitno intervenisao kod vodstva HSS-ada se pozovu nemačke trupe (AVIL mikrofilm Bon-2/157. 158).

¹⁹ Ladislaus Horv und Martin Broszal, *Der Kroatische Vsiacha Staat 1941-1945.* Deutsche Verlags-Anstalt. Stuttgart. 1964. str. 47; DGFP. XII, dok. 246.

³⁰ Isto, str. 47.

Maček je znao za ovakva nastojanja unutar vlastite stranke, a pribojavao se da bi u Hrvatskoj, zbog opšte mobilizacije, moglo biti proglašeno vanredno stanje, pa bi možda zavladao neki vojni jugoslovenski režim. To bi bio kraj autonomne hrvatske banske vlade i njene egzekutive. Sve je to i opet pokolebalo Mačeka. (Isto. str. 47)

³¹ ADAP, str. 524-544. dr Ferdo Culinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije.* Vojnoizdavački zavod (VIZI, Beograd. 1970. str. 171

" F. Culinović, n.d., str. 172.

Javnost u Hrvatskoj govorila je da Maček održava konspirativne veze s nemačkim eksponentima, već više meseci unatrag, da ga posećuju i izvesne nemačke političke ličnosti, pa i nemački poslanik fon Heren koji ga je (ranije - V.T.) posetio u Kupincu. Povodom 27. mana te Ma-

čekove veze s eksponentima Trećeg Rajha postale su življe i od naročitog političkog domašaja. (Isto, str. 172).

²³ F. Cuiinović, n.d.; str. 173.

²⁴ ADAP. D. XXII I, str. 349; depeša admirala Kanarisa br. 510/235 486 od 27. marta 1941; F. Cuiinović, n.d., str. 174; B. Krizman, n.d., str. 356.

²⁵ OKW. Amt Ausland (Abwehr. ABT. Ausland, br. 0664; *Dokumenten zur deutschen ausw. Politik (DDAP)*. str. 349 uz dokument br. 238; F. Cuiinović, n.d., str. 174.

²⁶ Vermanova beleška na aktu nemačkog Ministarstva inostranih poslova br. 510/235.849 od 29. marta 1941; ADAP, XXII-1. 1969. str. 349 prim. 1; F. Cuiinović, n.d., str. 174 175; B. Krizman, n.d., str. 336.

²⁷ Hoptner, n.d., str. 377-378.

²⁸ Fikreta Jelic-Butić, *Vloga •Nezavisne Driave Hrvatske• u razbijanju Kraljevine Jugoslavije*. Referat na Međunarodnom naučnom skupu u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti na temu *Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa*. Beograd. 1973, str. 1-4

Maček je tih dana stavio na raspolaganje Pavelicu izvestan broj svojih ljudi, na čelu sa Jan-
kom Tortićem. O tome se u delu *Put izdaje dr Mačeka i družine* (rukopis u AVII) navodi sledeće:
»A kod preparatornih čina kod nacista u pravcu ostvarivanja svog plana stvorenog nakon
27. marta 1941. dr Maček nije vodio samo direktne pregovore s Vezemajerom, nego je dio ak-
cije poverio i Janku Tortiću, koji je već unatrag duljeg vremena u ime vodstva HSS podi/avao
tajne kontakte s njemačkim agentima«. O tome je dr Vladimir Zidovec prilikom istrage dao in-
formacije koje je dobio od Janka Tortića:

»Tortić navodi... da je on, sa znanjem i odobrenjem dr Mačeka, još u god. 1940, a pogo-
tovo ona prva tri meseca g. 1941, vodio pregovore s Njemcima, a ovi su baš tim pregovorima
pridavali najveće značenje... Tortić im je rekao da Hrvatska hoće svoju samostalnu državu.
Njemci su pristali, pa je na temelju toga Tortić u času kad je već došlo do krize nakon Simo-
vićeva puča, sazvao u Zagrebu na zasijedanje narodne zastupnike koji su se slagali s takvom po-
litikom. Tortić je kazao da je od nekih 90 zastupnika tada uz njega bilo oko 60. Tako je održano
to tajno zasijedanje u Zagrebu dana 31. III 1941, na kojem su odobreni koraci koje je pr*Juzeo
Tortić, te zaključeno da se ima osnovati samostalna hrvatska država. Prema Tortiću ova činje-
nica, koja je malo ili nikako poznata, odigrala je odlučujuću ulogu kod osnivanja NDH. O tom
Tortićevom radu bio je informiran dr Maček, koji se je slagao sa ovom stvari, ali nije htio javno is-
tupiti niti stvar otvoreno preuzeti u svoje ruke (u originalu podvučeno), zbog čega je Tortić od-
lučio da sam ostvari plan...« (AVII, Fond, NDH, reg. br. 1/3. k. l. 0.9 i 10. str. 105-106).

²⁹ L. Hory and M. Broszat, n.d., str. 46. Frojndov telegram od 1. aprila 1941; DGFP, XII, dok. 241.

³⁰ AVII. mikrofilm. Bon 1/157-158; Izveštaj od 27. III 1941. Primljen u 21,30 časova.

³¹ AVII. mikrofilm. Bon-1/1032 1034 - Hajnburgov izveštaj.

³² L. Hory and M. Broszat, n.d., str. 45; DGFP, XII, dok. 238, prim. 2.

³³ Filis Oli, *Jugoslavija u britanskim strogo poverljivim dokumentima*. NIN br. 1127, 13. av-
gust 1972, Beograd, str. 58.

³⁴ AVII. mikrofilm Bon-1/1032-34.

³⁵ AVII. reg. br. 33/2-1. k. 26a.

³⁶ AVII. mikrofilm Bon-2/190-192 i Bon-1/1058.

³⁷ AVII, reg. br. 1/3. str. 105-106. k.l. 0.9 i 10 i mikrofilm Bon-2/188 dok. 21

³⁸ Bogdan Krizman, *Pavelić i ustaše*. ČGP delo. Ljubljana 1978, str. 356; USMT. dok. NG-
2449; Hoptner, n.d., str. 376-377.

- ³⁹ Hoptner, n.d., str. 377
- ⁴⁰ L. Hory und M. Broszat, n.d., str. 45; DGFP, D. XII. dok. 238
- ⁴¹ AVII. mikrofilm Bon-1. reg. bi. 1086 Berlin. I. IV 1941: USMT dok. NG-3260.
- ⁴² DGFP, D. XII. dok. 238 i 239; L. Hory und Broszat, n.d., str. 45
- ⁴³ L. Hory und Broszat, n.d., str. 46; Hoptner, n.d., str. 377. DGFP, D. XII. dok. 243 i 238.
- ⁴⁴ AVII. mikrofilm Bon-2. reg. br. 301-302. Ovu rezoluciju Vezemajer i Froind dostavili su Ribentropu tek 5. aprila.
- ⁴⁵ AVII. mikrofilm Bon-2. reg. br. 301-302, F. Culinović, n.d., str. 198-199; ADAP, D. 1937-1941, XII I, str. 381; AVII. reg. br. 157-158, 298, k.l.0.9; mikrofilm Bon-2. 190
- ⁴⁶ AVII. mikrofilm Bon-2. reg. br. 301-302.
- ⁴⁷ AVII. mikrofilm Bon-1/1058 od 1. aprila 1941
- ⁴⁸ Diplomatski arhiv Sekretarijata inostranih poslova (SIP) - (DASIP) »Popisnik Vasington«, T. 120, serija 3903 H. snimci br. E 049706-049711; DGFP, D. XII, dok. 24V str. 627.
- ⁴⁹ B. Krizman, n.d., str. 357. Maletke u svom izveštaju kaže da je dobio instrukcije i od rajhslajtera Rozenberga. (Diplomatski arhiv SIP-a »Popisnik Vašington-. T-120, serija 390, H, snimci br. E 049706-049711); Ribentropov telegram od 1. aprila nemačkom konzulu u Zagrebu - AVII, Bon-1, reg. br. 1082.
- ⁵⁰ V. Maček, n.d., str. 220; B. Krizman, n.d., str. 357
- ⁵¹ L. Hory und Broszat, n.d., str. 46
- ⁵² F. Culinović, n.d., str. 175; ADAP XII I. dok. 238. str. 349-350; DGFP, D. XII, dok. 243. str. 627.
- ⁵³ DGFP, D. XII. dok. 243. str. 627.
- ⁵⁴ USMT. dok. NG-2449. Hoptner, n.d., str. 377-378.
- ⁵⁵ Diplomatski arhiv SIP-a (DASIP). Popisnik Vašington. T-120, serija 3903 H. snimci br. E 049706-049711; Hoptner, n.d., str. 377-379
- ⁵⁶ F. Culinović, n.d., str. 175; Frojndova depeša br. 23 od 1. IV 1941 s pozivom na depesu br. 72 od 31. III; ADAP. Dok. 241, str. 351, AVII, Bon-2. reg. br. 64.
- ⁵⁷ L. Hory und M. Broszat, n.d., str. 47, prim. 100; USMT, NG-5734.
- ⁵⁸ L. Hory und M. Broszat, n.d., str. 47; Telegram, br. 28 i 29; DGFP, D. XII. dok. 246, prim. 4. USMT, NG-5734. U drugom telegramu Frojnd je javio da Maček traži od Beograda da pruži satisfakciju Nemačkoj i bezuslovno ispunjenje uslova, posle čega će otputovati za Beograd, a potom da namerava da po nalogu vlade otputuje u Berlin. Dalje se kaže da vlada oštro postupa protiv komunista i da se Idu ne nalazi u Beogradu i da mu je otkazano gostoprimstvo. (AVII. Bon-2. reg. br. 231).
- ⁵⁹ F. Culinović, n.d., str. 176, ADAP. dok. 251, str. 359
- ⁶⁰ DGFP, D. XII. dok. 246. str. 430.
- ⁶¹ AVII. mikrofilm Bon-2. reg. br. 68.
- ⁶² L. Hory und M. Broszat, n.d., str. 49. prim. 108.

- ⁸³ DGFP. D, XII, 12, dok. 251. str. 436.
- ⁸⁴ L Hory und M. Broszat. n.d., str. 49 i prim 108.
- ⁸⁵ AVII, Bon-2/28, dok. 31 od 3. IV 1941; DGFP. D. XII. dok. 251. str. 436; L Hory und M. Broszat, n.d., str. 49.
- ⁸⁸ L Hory und M. Broszat, n.d., str. 49, prim. 108.
- ⁸⁷ F. **Cuiinović, n.d.** str. 176; ADAP, **dok.** 262, str. 370-371
- ⁸⁸ Hoptner. n.d., str. 378-379.
- ⁸⁹ *Sporazum Cvetković-Maček u memoarima aktera.* NIN br. 1081. 26. septembar 1971, Beograd, str. 61.
- ⁷⁰ ADAP. dok. 262. str. 370-371; F. Cuiinović. n.d., str. 176-177. DGFP. D. XII, 12. Dok. 265. str. 448; AVII mikrofilm Bon-2/259-260 br. snimka 33 od 4. IV 1941. Krizman, n.d., str. 360.
- ⁷¹ AVII. reg. br. 1/13, k.l.
- ⁷² AVn, reg. br. 12/2-1, k.2; -Politika« 4. april 1941.
- ⁷³ F. **Cuiinović, n.d.** str. 177.
- ⁷⁴ AVII, mikrofilm Bon-1/1032-34.
- ⁷⁸ Walter Hagen. *Die Geheime Front.* Line i Beč. 1950, str. 231-232; vidi DGFP. D. 12. dok. 239 i AVII, mikrofilm Bon-1, reg. br. 1059, 1067-1068 i Bon-2. reg. br. 64 i 68.
- ⁷⁸ AVII, mikrofilm. Bon-2/356-357.
- ⁷⁷ *Sporazum Cvetković-Maček u memoarima aktera.* NIN br. 1082, 3. oktobar 1971. Beograd, str. 61.
- ⁷⁸ Vladimir Bakarić, *Nisam tako mislio*, NIN br. 1121. 2. juli 1972. Beograd, str. 25.
- ⁷⁹ AVII, mikrofilm Bon-2/356-357.
- ⁸⁰ AVII, reg. br. 1/3-1. 580. str- 99. k.l.O. 10.
- ⁸¹ AVII. mikrofilm Bon-2/275.
- ⁸² Dr Ferdo **Cuiinović.** *Okupatorska podjela Jugoslavije.* Beograd. 1970, str. 137-138.

POKUŠAJI SIMOVIĆEVE VLADE DA IZBEGNE RAT

PREGOVORI SA NEMAČKOM I ITALIJANSKOM VLADOM

Nemački poslanik u Beogradu fon Heren je još 27. marta oko 5 časova poslao detaljne podatke Ribentropu o državnom udaru u Beogradu.¹ Ribentrop je o tome obavestio Hitlera, koji je odmah doneo odluku da napadne Jugoslaviju i za posle podne istoga dana zakazao sastanak, najviših državnih i vojnih funkcionera radi organizovanja napada. Hitler je sada želeo da ratom ostvari one ciljeve koje nije postigao političkim pritiskom. Heren je istog dana zvanično posetio ministra inostranih poslova Ninčića i uložio najoštrij protest povodom ispada demonstranata prema nemačkom Saobraćajnom birou u Beogradu. Tom prilikom skrenuo je pažnju na to da bi, ukoliko bi se slični ispadi ponovili, mogli da imaju ozbiljne posledice po nemačko-jugoslovenske odnose. Zahtevao je da se što pre sastane sa predsednikom vlade Simovićem, koga do tada nije mogao da pronađe, da bi i njemu izneo da je Nemačka nezadovoljna razvojem događaja u Beogradu.²

Ministar inostranih poslova Ninčić je, po odobrenju svoje vlade, izjavio fon Herenu najdublje žaljenje zbog događaja koji su se desili u nemačkom Saobraćajnom birou, uveravajući ga da je odgovorni policijski general (komandant žandarmerije - V.T.) zbog toga smenjen. Zatim je odmah pozvao ministra unutrašnjih poslova koji je, u prisustvu Herena, obećavao da će sprovesti najhitniju istragu i izjavio da mu na osnovu već preduzetih mera može dati potpunu garanciju da se Nemcima neće više pričiniti nikakva šteta, ni u Beogradu, ni u ostalim krajevima zemlje. Ninčić je, sa svoje strane, obećao Herenu da će mu omogućiti da se još istog dana sastane sa predsednikom vlade Simovićem. Zatim je izjavio da će deklaracija vlade, koja se priprema, biti objavljena 28. marta, da su se svi ministri izjasnili za najtešnju saradnju sa Nemačkom i da na sednici vlade nije bilo ni pomena o otkazivanju Trojnog pakta.

Ninčić je 27. marta požurio da uveri nemačkog poslanika da će položaj Jugoslavije u odnosu na Nemačku ostati nepromenjen i izjavio da je nova jugoslovenska vlada spremna da primi Trojni pakt, ali je želela da se upozna sa njegovim tajnim klauzulama. Međutim, Heren je tom prilikom stavio do zna-

nja Ninčiću da u Berlinu neće ći tako lako zbog antinemačkih demonstracija i razaranja »Saobraćajnog biroa u Beogradu«.⁵

Heren je ovoga dana poslao u Berlin nekoliko izveštaja. U jednom izveštaju obavestio je da je na ulici napadnut i lakše ranjen pomoćnik nemačkog vojnog atašea, da su razbijeni izlozi na nemačkom Saobraćajnom birou u Beogradu i da se sekretar jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova odmah izvinio zbog ovog incidenta. U drugom kompletnom izveštaju dao je ovakvu ocenu nove vlade.

»Sastav novog kabineta u pogledu ličnosti predstavlja garanciju da će uživati snažnu podršku i u srpskim krugovima. On će imati snage da sprovodi spoljopolitičku liniju, čak ako bi ona bila i nepopularna. Sporazum sa ovim kabinetom bi, prema tome, stvorio jasnu situaciju. Ličnost ministra inostranih poslova i saradnja hrvatskog krila (potpredsednik Maček) predstavlja garanciju za osnovne smernice sprečavanja sukoba sa Osovinom. Pošto su, na drugoj strani, članovi srpskog krila kabineta u osnovi protiv pristupanja Trojnom paklu, treba očekivati makar orijentaciju ka slabljenju veza.«

U 14 časova 27. marta stigao je u Berlin sledeći Herenov izveštaj:

»Umesto predsednika vlade generala Simovića primio me novi ministar inostranih poslova Momčilo Ninčić. i rekao da je ovo svrgavanje došlo zbog slabe podrške koju su u srpskom narodu uživali knez-namesnik Pavle i Cvetkovićeve vlade. N'inićeva ličnost, rekao je on, garantuje kontinuitet saradnje sa silama Osovine, posebno s Nemačkom. Ovo će sadržati i izjava koja se očekuje u podne, posle polaganja zakletve Simovićeve vlade.

Sve srpske stranke su zastupljene u novoj vladi, iako da će za sobom imati celu naciju.

Kada sam upitao kakav će stav nova vlada zauzeti prema Trojnom paktu, ministar inostranih poslova je saopštio da ne može još ništa reći. On će se, međutim, lično založiti da preuzete obaveze budu poštovane.

Ukazao sam ministru inostranih poslova, sa kojim sam bio u prijateljstvu godinama, na svu ozbiljnost situacije i stavio jasno do znanja kakve će posledice nužno proizići iz promene u jugoslovenskoj sjašnjoj politici ili čak iz ozbiljnijih incidenata protiv nemačkih državljana ili folksdojčera.

Ninčić je, sa svoje strane, istakao da je, kao i ostali članovi vlade, svestan ozbiljnosti situacije, da su poslale instrukcije policijskim vlastima da svim mogućim sredstvima sprečavaju demonstracije ili akcije u vezi sa spoljnom politikom, uključujući i one koje bi bile usmerene protiv Trojnog pakta. Do pobune je, bez sumnje, došlo zbog nepopularnosti kneza-namesnika i Cvetkovićeve vlade u vojsci - ali je izazvana žestokom reakcijom srpskih šovinističkih krugova protiv pristupanja Trojnom paktu«.

Fon Heren javlja da mu je Ninčić još rekao:

»Nova vlada će verovatno nastojati da održi prijateljske odnose sa Osovinom, ali će se u isto vreme vratiti, koliko je god to moguće, politici neutralnosti«.⁵

I predsednik vlade general Simović je 27. marta u 21 čas takođe izrazio žaljenje fon Herenu zbog događaja koji su se desili u toku prepodneva i obećavao mu da se ubuduće ništa više neće ponoviti. Sem toga, objasnio mu je da je državni udar čisto unutrašnja stvar Jugoslavije, jer knez Pavle nije razumeo narodne mase. niti je bio sposoban da se okruži uglednim ličnostima iz naroda. Na kraju je dodao da će voditi brigu da se stanje u zemlji u najkraćem vremenu sredi i smiri.⁶

Očigledno je da general Simović nije ni pretpostavljao da je Hitler toga dana već bio doneo odluku za napad na Jugoslaviju. Zbog toga je od samog početka nastojao da se odnosi Jugoslavije sa Nemačkom ne pomute. Međutim, Hitler je već bio preduzeo mere da u napadu na Jugoslaviju angažuje ne samo svog italijanskog saveznika, već i Mađarsku i Bugarsku, kao i Kvaternikove pristalice i Pavelićeve ustaše, ne zanemarujući ni vodstvo HSS na čelu sa Maćekom.

U svom sledećem telegramu Heren je izvestio da ga je primio predsednik vlade general Simović u 21 čas u toku sednice vlade, i izrazio žaljenje zbog incidenta koji se ni u kom slučaju neće ponoviti. Simović je istakao »da knez-namesnik nije umeo da se okruži ljudima koje narod poštuje, da će se lično postarati da se situacija u zemlji u kratkom roku potpuno smiri. On je, zatim, rekao da je uvek bio prijatelj Nemačke, da je ponosan svojim poznanstvom s maršalom Rajha Geringom i maršalom Milhom (Milch Erhard), i molio da im prenese njegove pozdrave.⁷

Odmah posle državnog udara nemačka vlada je dala uputstva svom poslaniku u Beogradu, fon Herenu, da se svi nemački obaveštajni organi u Jugoslaviji pripreme za akciju i otpočinu sabotaže, a nemačka Vrhovna komanda oružanih snaga (OKW) mu je istoga dana saopštila Hitlerovu odluku da se folksdojčeri u Jugoslaviji negativno odnose prema mobilizaciji i da se ne odayavaju pozivu, već da se sakrivaju na sve moguće načine.⁸

Sutradan (28. marta) mu je ministar inostranih poslova Rajha, fon Ribentrop, telegramom javio da ne vrši nikakve zvanične posete jugoslovenskim državicima, niti da šalje bilo kakve predstavnike, već da se izgovara bolešću.⁹ Istovremeno su u Berlin pristizali novi izveštaji o demonstracijama 27. marta, a Heren je, kao što je već rečeno, dostavio kompletan izveštj o događajima 27. marta.¹⁰ Nojbaher (Neubacher Hermann) je javio da su u Beogradu bile veće demonstracije i da su se među demonstrantima, pored grupa mladih Srba, »mogle primetiti i veće grupe komunista, koje su otvoreno aplaudirale za Moskvu«. Nojbaher je takođe obavestio Berlin da su sovjetski i grčki predstavnik u Budimpešti posetili jugoslovenskog poslanika i čestitali mu na držanju Jugoslavije u pogledu Trojnog pakta. On je dalje javio da jugoslovenska vlada namerava da iznese na javnost tajne klauzule Bečkog ugovora, među kojima se, na osnovu za sada neproverenih vesti, nalaze: revizija jugoslovensko-britanskih odnosa, kontrola prebacivanja vojnih transporta, demobilizacija jugoslovenske armije, prikupljanje jugoslovenskog ratnog materijala pod nemačkom kontrolom i si."

Ovoga dana su se jugoslovensko-nemački diplomatski odnosi znatno pogoršali zbog neprijateljskih manifestacija stanovništva Beograda prilikom prisustvovanja fon Herena bogosluženju u Sabornoj crkvi u čast kralja Petra II i zbog novih »vandalskih« ispada protiv ustanova i nemačkog vlasništva. Stav Berlina se toliko zaoštrio da se jasno uočavala predviđena vojna akcija za kratko vreme.¹²

Hiller je 28. marta lično saopštio svoju odluku o napadu na Jugoslaviju predstavnicima Mađarske i Bugarske, pozivajući ih da odmah upozore svoje vlade da budu spremne da imervernišu u Jugoslaviji. On je jamčio da će Sovjetski Savez ostati »miran« i da će Nemačka likvidirati Jugoslaviju za nekoliko dana, dopuštajući Hrvatskoj da dobije nezavisnost. Mađarskoj i Bugarskoj se tako pruža »jedinstvena prilika« da ostvare svoje revandikacije. Nemačka je zainteresovana samo za Korušku i južnu Štajersku, a podržavala bi ambicije Mađarske da dobije izlaz na Jadransko more. mada bi to bio delikatan problem u odnosu na Italiju.¹³

Kasno noću istog dana Hitler je sa velikom žurbom napisao pismo Musoliniju i naredio da se odmah telegrafski prenese u Rim. On je javio Musoliniju da se pripremi da se suprotstavi krizi »sa potrebnim vojnim sredstvima« i »toplo« ga zamolio da ne preduzima dalje operacije u Albaniji, već da u najvećoj tajnosti i brzini najpre upotrebi sva potrebna sredstva za pojačanje granice pre-

ma Jugoslaviji, jamčeći suradnju Bugarske i Mađarske, bez kojih se ne može sigurno operisati sa brzinom koju će eventualno nametnuti događaji. Javio je da će se vojni ataše Rintelen odmah vratiti u Rim da direktno saopšti koje će se naredne mere preduzeti »noćas sa naše strane za pripremu«.⁴

Musolini je bio čitavog dana nespokojan zbog neočekivane opasnosti od udara jugoslovenskih snaga u pozadinu italijanskih trupa na Grčkom frontu. »Besno je telefonirao ambasadi u Berlinu da bi saznao kako Nemačka gleda na situaciju prouzrokovanu državnim udarom i da ubrza slanje vojne pomoći«. A kad je sa olakšanjem primio Hitlerovo pismo, odmah je odgovorio daje »mirno« primio događaje u Beogradu, jer ga »ni najmanje nisu uznemirili« i dodao da je već izdao naređenja da se sve pripreme izvrše »što je najbrže moguće« i u »apsolutnoj tajnosti«. Napomenuo je da, pored saradnje Mađarske i Bugarske, treba voditi računa i o separatističkim hrvatskim tendencijama koje predstavlja dr Pavelić koji se nalazi nedaleko od Rima.⁵

Musolini se požurio da pozove Pavelića 29. marta da sa njim preispita sporazume od januara 1940. godine i da ga nagovori da prizna prava Italije u Dalmaciji pre no što mu otvori »slobodan put« za preuzimanje vlasti u Hrvatskoj. Pošto ga je primio u vili Torloniji (Torlonia), Musolini mu je rekao: »Sada je vaš trenutak«, a Pavelić je bio spreman da potvrdi prethodne sporazume, s tim da pre toga uveri dalmatinske Hrvate u korisnost federacije sa Italijom, pa pošto ih u to uveri prilagodice ih da prihvate italijanska potraživanja. Zatim je dodao: »Kada Hrvati budu ubeđeni da više između njih i Italijana ne postoje političke i administrativne razlike, dalmatinsko pitanje više neće imati značaja«. Musolini je pristao u principu, ali bi gradovi, u očekivanju ujedinjenja, morali preći pod suverenitet Italije, uveravajući Pavelića da bi Italija priznala njegovu vladu čim bude ušao u Zagreb. Na rastanku Pavelić je tražio da mu se pridruže internirane ustaše, što mu je i obećano.⁶

Jugoslovenski poslanik u Berlinu Ivo Andrić je 29. marta otišao u nemačko Ministarstvo inostranih poslova da obavesti državnog sekretara Vajcsekerja da je pozvan u domovinu na konsultaciju, ali još ništa ne može da saopšti o položaju nove vlade, da se radi o unutrašnjoj pobuni i da će se postarati da saopšti jasnu politiku koju će formulisati jugoslovenska vlada prema nemačkoj kad se vrati u Berlin najdalje do 2. aprila. On može garantovati daje nova vlada zavela red do te mere da će od sada sprečiti bilo kakvu nasilnu antinemačku manifestaciju. Vajcseker je čuteći primio Andrićeva objašnjenja, izražavajući žaljenje zbog incidenata koji su se dogodili Herenu u Beogradu, ali nije bio u stanju da da mišljenje o situaciji koja je nastala između Nemačke i Jugoslavije. Potpuno ćutanje nemačkih rukovodilaca u Berlinu i njihovo obilno isticanje značaja koji su davali disidentskom stavu Mačeka i hrvatskih vođa uopšte, kao i užurbane pripreme nemačkih i italijanskih građana da napuste Jugoslaviju pokazivalo je da je situacija takva da se neumoljivo srlja u rat. Međutim, u Beogradu se situacija cenila sa izvesnom dozom optimizma.⁷

Fon Herenu je 29. apr. a poslala instrukcija iz Berlina da, pod izgovorom daje bolestan, izbegava da vrši svoje funkcije u Beogradu i da čak ne šalje ni svog zamenika i Ministarstvo inostranih poslova, već da šalje zvaničnog predstavnika da bi time dokazao daje bolestan,⁸ a u Berlinu je državni sekretar Vajcseker naredio činovnicima Ministarstva inostranih poslova da nalaze izgovor o odsutnosti ako bi jugoslovenski poslanik ili neko u njegovo ime zatražio sastanak. Istog dana je naredio da svi nemački državljani bez razlike odmah napuste Jugoslaviju, sem najnužnijeg broja činovnika poslanstva i

konzulata. A nemačko Ministarstvo propagande je istoga dana dalo nalog celokupnoj štampi da iz Jugoslavije ne objavljuje ništa drugo sem ono što objavi novinska agencija DNB u Berlinu posle prethodne cenzure. Pošto se lično interesovao za povlačenje nemačkih državljana, i Hitler je 30. marta naredio da »nemačka kolonija iz Beograda mora ići odmah i to svi«. ¹⁹ Tako je iste večeri krenulo brodom za Nemačku oko 1200 nemačkih državljana. ²⁰

Jednom ranijom depešom od istog dana fon Heren je obavestio Berlin da je doznao da se većina Simovićevog kabineta odlučila za prihvatanje Trojnog pakta i za lojalno ispunjavanje svih preuzetih obaveza, kao i to da je jedan član vlade iz njenog srpskog dela izjavio da bi rado prihvatio odlazak ministra inostranih poslova Ninčića u Berlin radi razjašnjenja situacije i da ga je ministar inostranih poslova Ninčić pozvao da ga poseti u 11 časova.

Ban Subašić i ministar Sutej (kao prvaci HSS) su 29. marta posetili nemačkog poslanika u Beogradu fon Herena i tom prilikom mu izjavili da su hrvatski ministri bili pohapšeni i dovedeni u Ministarstvo vojske i mornarice, gde im je traženo da uđu u novu vladu da bi se izbeglo veće zlo, s tim da će Maček kasnije dati konačnu saglasnost. U svom izveštaju Berlinu Heren navodi da su Hrvati mnogo zabrinuti zbog ozbiljnosti situacije, da žarko žele da se izbegne rat sa Nemačkom i da se oni ovde osećaju kao zarobljenici. Sutej ga je izvestio da je vlada priznala Trojni pakt, ali da se - zbog raspoloženja naroda u Srbiji - usteže da se to javno prizna. ²¹

Pošto je uvideo da ne može da uspostavi direktan kontakt sa Nemcima, general Simović se obratio Italijanima da ih nagovori da oni posreduju, pa je uveče 29. marta pozvao advokata Stakica i izrazio mu želju da traži preko Musolinija da se izbegne rat i da odvрати Nemačku od napada na Solun, jer bi napad na Solun »za nas postao ratni slučaj«. Ako bi se to desilo »odmah ćemo napasti Italijane u Albaniji«. Zato treba da ode kod italijanskog poslanika Mamelija i da ga zamoli da dođe u »sedište štaba«. Mamelij se odazvao pozivu tako da ga je general Simović primio u 21.30 časova i tom prilikom mu rekao: »Jugoslavija ni u kom slučaju ne sme do/voliti da bude okružena i na taj način prisiljena na kapitulaciju. Ako nemačke trupe okupiraju Solunsku zonu onda će Jugoslavija biti prisiljena da sebi obezbedi izlaz u pravcu Albanije«. Na primedbu italijanskog poslanika da ovakvo njegovo shvatanje neminovno vodi ratu, jer se znalo da predstoji neposredan napad nemačkih trupa na Grčku, Simović je ostao pri svom gledištu. ²²

O susretu Simovića sa italijanskim poslanikom postoje razne verzije. Prema izjav i generala Simovića, 29. marta su oko 16 časova kod Simovića došli advokati Stakić i Laković koji su stajali u veoma bliskim vezama sa italijanskim poslanikom i saopštili mu želju poslanika Mamelija da ga poseti, da bi mu saopštio Musolinijevu poruku za posredovanje i poziv da ide u Rim. Kada je Mamelij došao kod Simovića, on mu je rekao: »Vi ste želeli da me vidite«. Na to se on trgao i odgovorio: »Ja? Ne! Vi ste želeli da dođem!« Simović je prešao preko daljeg objašnjenja i rekao: »Ne mari, možda je mali nesporazum« i dodao: »I za Italiju je korisnije da ne dođe do zapleta sa Jugoslavijom zbog delikatnog položaja vaših trupa u Albaniji«. Mamelij je bio malo zbunjen i posle kraćeg razmišljanja odgovorio: »Mi smo preduzeli potrebne mere i Nemci su nam obećali pomoć«. Zatim je obećao da će obavestiti Dučea o ovom razgovoru i o potrebi njegove intervencije za održavanje mira. Na njegovo pitanje: »Kakvo će držanje zauzeti Jugoslavija u slučaju da nemačke trupe zauзму Solun« - Simović ga je uputio za odgovor na ministra spoljnih poslova. ²³ Na

pitanje Mamelija da li je vodio računa o težini svojih predloga koji znače oružani konflikt i da li je imao u vidu teške posledice koje bi zbog takve odluke nastale za Jugoslaviju, Simović je odgovorio da ga je pozvao da upozori svoju vladu i vladu u Berlinu da ne bi mogao suzbiti gnev jugoslovenskog naroda ako bi nemačke trupe ušle u Solun, jer je jugoslovenski narod »spreman da se žrtvuje i da krene na Albaniju«. Na Mamelijevo pitanje zašto »tako ozbiljne indikacije« nisu direktno prenete nemačkom poslaniku, Simović je mirno rekao: »Mi želimo posredovanje Musolinija« i zamolio Mamelija da njegov zahtev hitno prenese Musoliniju i da ga obavesti da bi on (Simović), pošto ne može da napusti Beograd, poslao u Rim potpredsednika Jovanovića i ministra inostranih poslova Ninčića. Zapanjeni Mamelij je rekao da mu je dužnost da prenese Simovićev zahtev za Rim.

Cim se vratio u poslanstvo Mamelij je telefonom stupio u vezu sa grofom Čanom u Palati Kidi. Pošto gaje pažljivo saslušao, Čano je rekao Mameliju da može reći predsedniku vlade da potpredsednik vlade Jovanović može krenuti za Rim. gde će ga »sutra sigurno primit Duće«, ali da se čas prijema ne može precizirati zato što je »Duće veoma zauzet, ali će potpredsednik u toku sutrašnjeg dana biti sigurno primljen, samo te molim da mi potvrdiš čas polaska«. To je bio dokaz zabrinutosti u Rimu zbog pretnje iznenadnog jugoslovenskog napada u leđa italijanskih trupa na Grčkom frontu. Iako je bio iznenađen ovakvom spremnošću grofa Čana, Mamelij je odmah saopštio odgovor podsekretaru Ministarstva inostranih poslova Smiljaniću. Međutim, kasnije je iz Rima primio telefonsko naređenje grofa Čana: »Još ne objavljuj odgovor. Imaš vremena«. - »Žao mi je, već sam ga objavio«, rekao je Mamelij. Čano je savetovao Mameliju da saopšti Beogradu da se poseta odlaže zbog »sutrašnje posete« japanskog ministra inostranih poslova. Smiljanić je hladno primio novo Mamelijevo saopštenje, dajući utisak da je već bio upoznat.

Jugoslovenska obaveštajna služba uhvatila je telefonski razgovor između Čana i Mamelija, tako da se saznalo da Musolini nije nameravao da ponudi svoje dobre usluge da spasi Jugoslaviju od »Hitlerove osvete«. U stvari, Musolini je ozbiljno shvatio pretnju jugoslovenskog napada na Albaniju, ali se odazvao Hitlerovom pozivu da svojim komandantima naredi da »daju otpor do krajnjih granica« dok nemačka intervencija reši situaciju. Zato je odbio da primi »jugoslovenske ministre« i naredio Čanu da o njihovom zahtevu posredovanja pregovara na odugovlačeći način, »da bi dobio u vremenu i maskirao svoje vojne pripreme koje su bile u toku«, u očekivanju nernačke ofanzive.²⁴

Posle prijema Hitlerovog pisma. Musolini je ubrzo stupio u akciju. On je 29. marta dao nalog italijanskom poslaniku u Beogradu Mameliju da bude u stalnoj vezi sa nemačkim poslanikom Herenom i da sve naloge koje Heren prima od vlade Rajha i sam u potpunosti izvršava.²⁵ Istoga dana dao je nalog Anfusu, šefu kabineta Ministarstva inostranih poslova, da primi Pavelića. Pošto je Anfuso u toku dana u dva maha razgovarao sa Pavelićem, nemački ambasador u Rimu je sutradan izvestio Ribentropa da Italija u ličnosti Pavelića ima jak adut u rukama, jer Pavelić u Italiji raspolaže sa 500 njemu odanih ustaša.²⁶

Izgleda da je kod Musolinija došlo do izvesnog kolebanja posle Simovićeve pretnje i daje italijanska vlada nameravala da objavi poluzvaničnu izjavu koju je u ime jugoslovenske vlade dao Ninčić kao ministar inostranih poslova. Međutim, Berlin se odlučno usprotivio i 30. marta saopštio italijanskoj vladi da se poluzvanična izjava jugoslovenske vlade u pogledu jugoslovensko-

nemačkih i jugoslovensko-italijanskih odnosa može objaviti samo ako bude Simović zvanično potvrdio. Zato treba sve da ostane onako kako su Hitler i Musolini već utvrdili, s tim što će Musolini, ukoliko bi došlo do nekih novih momenata, biti odmah obavešten.²⁷ Musolini se bojao da će novi jugoslovenski režim napasti Italiju i što je još gore-njene trupe u Grčkoj. Zato je stalno zvao Alfijerija, svog ambasadora u Berlinu, da moli pomoć koju Nemci moraju odmah poslati - vikao je preko telefona. Međutim, »Ribentrop je mislio da su Italijani ubrzali krizu u Jugoslaviji i hteo je da ih pusti za trenutak da se peku na žaru koji su sami raspalili«. Teškoće u Jugoslaviji su neposredna posledica italijanske nespremnosti u Grčkoj.²⁸

General Simović je ipak nastavio da vrši pritisak za održavanje kontakta bar sa italijanskom vladom i stavio do znanja britanskom predstavniku daje spreman da prihvati Musolinijevu ponudu posredovanja, jer je to »interes Jugoslavije, a i V. Britanije, ako bi se uspeo da se ubedi Hitler da ne preduzima nikakvu dalju akciju na Balkanu. Ninčić je 30. marta najpre pozvao nemačkog poslanika fon Herena, a zatim i italijanskog Mamelija i dao im sledeću izjavu:

»Jugoslovenska vlada ostaje verna principu poštovanja međunarodnih ugovora, među koje spada i ugovor sa Protokolom koji je zaključen 25. marta u Beču. Vlada će odlučno nastojati na tome da ne bude uvučena u sadašnji konflikt. Njena glavna briga biće da održi prijateljske odnose sa susednim Nemačkim Rajhom, kao i sa Kraljevinom Italijom. Kraljevska vlada se naročito interesuje u pogledu primene navedenog Protokola, imajući u vidu zaštitu svih vitalnih interesa jugoslovenske nacije da isti ni u kom slučaju ne budu povređeni.«²⁹

Ninčić je dalje izjavio fon Herenu da se on lično raduje što je svoj prvi cilj - priznanje pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu od strane nove vlade - u potpunosti postigao. »Biće potrebno da se dobije samo još malo vremena pa će nova vlada biti u stanju da garantuje stalnost i pouzdanost istinske prijateljske politike Jugoslavije sa Nemačkim Rajhom, koja će biti još stabilnija, nego što je bila za vreme vlade Cvetkovića« - rekao je na kraju Ninčić.

Fon Heren je izjavio Ninčiću da je njegovu izjavu primio k znanju, ali ga je zatim zamolio da mu objasni kako se ova njegova izjava može dovesti u saglasnost sa izjavom koju je predsednik jugoslovenske vlade nedavno dao italijanskom poslaniku. Ninčić koji, po svoj prilici, nije bio upoznat sa Simovićevom izjavom, bio je vidno iznenađen i uplašen. On je uveravao nemačkog poslanika da predsednik Simović ni u kom slučaju tu izjavu nije dao u ime jugoslovenske vlade.³⁰

Nemački poslanik Heren je istog dana (30. marta) poslao telegram br. 317 (koji je u Berlinu primljen u 16,48 časova) o ovoj Ninčićevoj izjavi i dodao: »Odgovorio sam ministru inostranih poslova da ja mogu primiti njegovu izjavu samo k znanju i zamolio sam ga da mi objasni kako može da se izjava vlade poklapa sa sinoćnom izjavom ministra-predsednika italijanskom poslaniku«. Heren je precizirao da ne veruje da bi izjava jugoslovenske vlade mogla preinačiti situaciju i da ne zna da li njegova vlada namerava ili ne daju objavi, dodajući da je tek primio instrukcije da izbegava svaki direktan kontakt sa jugoslovenskim vlastima i da se odmah vrati u Berlin na referisanje.

Ministar inostranih poslova Ninčić, koji očigledno nije ništa znao o tome, bio je jako uzbuđen i uveravao meje da ministar-predsednik ni u kom slučaju nije govorio u ime nove vlade.³¹

Italijansko poslanstvo u Beogradu je 30. marta u 13,15 časova saopštilo svom Ministarstvu inostranih poslova u Rimu daje Simovićeva vlada izjavila italijanskom poslaniku Mameliju da vlada ostaje verna principu poštovanja

zaključenih ugovora. Ali će njena glavna briga biti očuvanje mira i striktna neutralnosti, kako bi odstranila svaki dalji rat na Balkanu. Izjava vlade neće se objavljivati danas, već kroz tri dana.³²

Svega pola sata kasnije, italijansko poslanstvo je dostavilo Rimu drugi telegram u kome ga obaveštava da je jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova dalo izjavu kraljevske jugoslovenske vlade o održavanju principa poštovanja zaključenih ugovora, podrazumevajući tu i poslednji sporazum u Beču i naglašavajući pri tom da vlada ne želi da bude uvučena u bilo kakav sukob, već da će njena glavna briga biti posvećena održavanju mira i prijateljskih odnosa sa susedima, na prvom mestu sa Nemačkim Rajhom i Kraljevinom Italijom.³³

Neposredno posle ovih saopštenja, Italijansko poslanstvo u Beogradu je, prema podacima prislušne službe u Beogradu, telefonom poslalo sledeći izveštaj Ministarstvu inostranih poslova u Rimu:

»Italijanski poslanik Mameli kaže da mu je u Ministarstvu inostranih poslova u Beogradu saopšteno daje Jugoslavija spremna da prihvati Trojni pakt pod uslovom da države potpisnice prihvate sledeću rezervu: poštovanje životnih interesa Jugoslavije. Prema izjavi ministra inostranih poslova u Beogradu, predstavnik Nemačke već je prihvatio ovakvo rešenje. Italijanski poslanik, međutim, kaže da mu je njegov prijatelj (tu očevito misli na nemačkog poslanika) izjavio daje tvrđenje jugoslovenskog ministra inostranih poslova neistinito. Prema tome, veli poslanik, jugoslovenska vlada traži diverziju.³⁴

Mameli je sa mnogo skepticizma primio Ninčičeva poverljiva objašnjenja jer ona vode »vrćenju u krug«, naročito u odnosu na poslednji deo izjave, zatim je rekao Ninčiću da je von Heren tek primio instrukcije od vlade da izbegava svaki direktni kontakt sa jugoslovenskim vlastima i da se odmah vrati u Berlin na referisanje. Takođe je rekao da njegova vlada ne namerava da objavi izjavu jugoslovenske vlade. Zato je Mameli požurio da traži instrukcije da li i on treba da se ponaša kao fon Heren i naglasio da je »sa naše i nemačke strane repatrijacija građana sa čitave jugoslovenske teritorije u punom jeku« i da na svom mestu ostaje samo muško osoblje poslanstva i konzulata. Mamelijev zahtev stigao je u Rim tek pošto je Ribentrop telefonom saopštio Čanu daje nemačka vlada odbila da primi jugoslovensku izjavu i daje opozvala svog poslanika u Beogradu. Musoliniju nije godilo da se ponaša kao Hitler, pa je bio »iz časa u čas sve nepomirijiviji«, jer je bio zabrinut kako bi mogao da odugovlačenjem diplomatskim sredstvima otkloni pretnju neočekivanog jugoslovenskog napada na Albaniju. Tako je Mameli i dalje ostao na svom mestu. On je došao do zaključka da se jugoslovenski rukovodioci nadaju u podvajanju sila Osovine. »To je poslednja nada koliko očevitna toliko očajna.«

Novi dokaz za to je činjenica da je Simović na sednici užeg kabineta, kojoj su prisustvovali potpredsednik Jovanović i ministri Ninčić, Grol i Ilić, 31. marta odlučio da se *ponovo* obrati Musoliniju da ga moli da na osnovi Pakta o prijateljstvu od 1937. godine posreduje svojim dobrim uslugama da spreči rat između Osovine i Jugoslavije. Međutim, na sednici je odlučeno da predsednik vlade u tako kritičnom momentu ne može da napusti zemlju nego da u Rim idu potpredsednik Jovanović i ministar Ninčić. Zato je Simović kasno uveče pozvao italijanskog predstavnika da mu saopšti da je jedna delegacija, pod vodstvom potpredsednika Jovanovića, spremna da odmah krene tako da u Rimu bude već sledećeg jutra. Naglasio je da Nemačka još nije spremna za

napad protiv njegove zemlje i podsetio da bi Musolinijeva intervencija bila korisna i za Jugoslaviju i za Italiju.

Italijanski poslanik Mameli je, na osnovi instrukcija iz Palate Kidi, upozorio na »neobičnu važnost« Simovićevog podatka da Nemačka još nije spremna za napad na Jugoslaviju, što je potvrđivala odluka jugoslovenske vlade da dobije u vremenu da bi pripremila novo pregrupisavanje snaga sa severa i koncentrisala ih na odbrambenoj liniji Drina - Sava - Dunav, sa postepenim povlačenjem prema jugu. Mameli je upozorio da je jugoslovenski napad na Albaniju, u slučaju nemačkog napada na Jugoslaviju, »više slučajan nego verovatan« i daje opšta namera jugoslovenskog Generalštaba poglavito da se spoje jugoslovenske, grčke i britanske snage i obrazuju Solunski front. Mameli je telefonom javio Palati Kidi o novom koraku generala Simovića. U svom telegramu od 1. aprila on je dao i lične podatke o potpredsedniku Jovanoviću opisujući ga kao »veoma inteligentnog i lukavog sedamdesetogodišnjaka demokratskih tendencija, ali ne vezan ni za jednu stranku, kao poznatog u čitavoj zemlji i najeminentnijoj ličnosti u Simovićevoj vladi...«

Međutim, Musolini je, upućujući 30. marta svoju Direktivu za operacije protiv Jugoslavije, imao u vidu pretnju jugoslovenske ofanzive protiv Albanije, ne precizirajući dan kada će otpočeti neprijateljstva, već je preporučio svojim komandantima da »ne preduzimaju skupe vatrene akcije (u Grčkoj - V.T.) nego da do maksimuma štede municiju«, a snagama u Albaniji da se drže defanzive na svim frontovima i da nije moguće menjati taj stav sve dok se ne razviju nemačke akcije.³⁵

Pošto nije uspeo da uspostavi neposredan kontakt svoje vlade sa Musolinijem, Simović je 1. aprila vodio razgovore sa vodama folksdojčera Brikerom i Mozerom. On je tom prilikom izjavio da će učiniti sve da spreči rat sa Nemačkom i suzbije uticaj Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država i izrazio želju da stupi u razgovore sa vladom Rajha. On se sastao sa vođom nemačke manjine u Jugoslaviji, dr Jankom, i sa poslanikom Hamom, kako bi ovi saopštili njegovu izjavu ministru inostranih poslova Rajha Ribentropu i drugim nemačkim funkcionerima. Na kraju je Simović rekao da je spreman da i sam otputuje u Berlin, da bi izneo ovo svoje gledište.³⁶

Jugoslovenski rukovodioci su težili da Sovjetski Savez direktno interveniše u sukobu, da bi oslobodio Jugoslaviju od okruženja od strane sila Osovine. pa su odlučili da odmah pošalju vojnu misiju u Moskvu, ali, iz bojazni da n kompromituju svoje napore za ublažavanje zategnutosti sa Berlinom i Rimom, nisu oklevali a da ne jave Nemcima o sovjetskim ponudama i da prema Sovjetskom Savezu »okrenu Hitlerovu osvetu«. Tako je jugoslovenski vojni ataše u Moskvi obavestio nemačkog pomorskog atašea da su ga sovjetske vlasti pozvale radi ponude prodaje ratnog naoružanja Jugoslaviji, ali daje on to odlučno odbio. U isto vreme jugoslovenska vlada je pustila vest u unutrašnjosti i u inostranstvu da potpredsednik vlade Jovanović namerava da otputuje u Rim, jer gaje pozvao lično Musolini radi posredovanja u jugoslovensko-nemačkom sporu.

Ministar inostranih poslova Ninčić pozvao je Gavrilovića i. upoznavajući ga da postoji povoljno raspoloženje Sovjeta za zaključenje političkog i vojnog pakta sa Jugoslavijom, dao mu nalog da odmah stupi u vezu sa Molotovom, u očekivanju dolaska Vojne misije, i zamolio ga da se približi italijanskom i nemačkom predstavniku i da im objasni daje cilj misije potpredsednika Jo-

vanovića u Rimu da spreči rat između Jugoslavije, sjedne, i Nemačke i Italije, s druge strane.³⁷

Simovićeva vlada je pokušavala da utiče na događaje i preko jugoslovenskih poslanstava, naročito preko onih u istočno-evropskim zemljama i u Sovjetskom Savezu. Tako je poslanik Avakumović u Bukureštu potvrdno odgovorio Antoneskuiu (Antonescu Victor) da će Jugoslavija ostati u Trojnom paktu i naglasio da tu izjavu daje po nalogu svog ministra inostranih poslova Ninčića, ali je zamolio da se Simovićevnoj vladi ostavi vreme da se prilagodi novoj situaciji. Po nalogu Ninčića, ministar u Simovićevnoj vladi Gavrilović, koji je i dalje ostao na dužnosti jugoslovenskog poslanika u Moskvi, posetio je 1. aprila najpre italijanskog, a zatim i nemačkog ambasadora u Moskvi. On je sa uzbuđenjem i zabrinutošću, u dužem izlaganju, izjavio da bi nemačko-jugoslovenski i italijansko-jugoslovenski rat bio velika nesreća za sve one koji bi u njemu učestvovali, da će potpredsednik vlade Jovanović otići u Rim, da bi tamo našao neko rešenje i da se Beogradski kabinet, prema depeši koju je toga dana primio iz Beograda, rešio da prizna pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Pod takvim okolnostima - dodao je Gavrilović - ipak je moguće da se ovaj nesretni rat spreči. Na to je italijanski ambasador samo pribeležio Gavrilovićevu izjavu, jer nije bio u stanju da proceni značaj koji bi mogla imati. Međutim, nemački ambasador Sulenberg (Schulenberg Friedrich Werner, grof von der) je stavio primedbu Gavriloviću da Nemačka nije nikad nameravala da vodi rat protiv Jugoslavije, a za sadašnju ozbiljnu situaciju sva odgovornost pada na nove rukovodioce Beograda. Zatim je skrenuo pažnju na niz pojedinosti o kojima mu Gavrilović nije ni reči rekao, naime, u pogledu neke intervencije sovjetske vlade u pogledu državnog udara o zvaničnom demantiju »Pravde«: o telegrafskoj čestitci Jugoslaviji, o stavu sovjetske vlade prema Rumuniji i Bugarskoj i, najzad, o potpunoj neverovatnosti neke ponude oružja Jugoslaviji, i da je sve to - tvrdio je Sulenberg - potvrđivalo da je jugoslovenski vojni ataše rekao »čistu laž« da bi pokrenuo »pakosnu intrigu«. Igra koju su Beograd i Moskva započeli da bi skrenuli pretnju nemačke agresije sa sebe »završila se na svu štetu Jugoslovena. Sulenberg je demaskirao njihovu igru i odmah skrenuo pažnju Berlinu na opreznost protiv njihovih intriga« u sovjetskoj prestonici.³⁸

Predsednik vlade Simović se 1. aprila apelom obratio naciji daju uveri da vlada vodi prijateljsku politiku sa svim susedima i da je vojska, u svakom slučaju spremna da izvrši svoju dužnost. Ali dan kasnije, kada je primio šifrovan telegram od vojnog atašea u Berlinu pukovnika Vauhnika da će nemački napad uslediti 6. aprila odmah je sazvao sednicu vlade da se zajedno s hrvatskim predstavnicima razmotre problemi unutrašnje i spoljne politike. Razmatajući spoljnopolitičku situaciju odlučio je da se ubrza Musolinijevo posredovanje, pa je poslanik Mameli odmah pozvan u Predsedništvo vlade. Primili su ga Jovanović i Ninčić, a Simović je došao nekoliko minuta kasnije »kao vihar vetra« i odmah prešao na stvar.

Pošto je izneo ozbiljnost situacije, Simović je pozvao italijanskog predstavnika da ponovo prenese Musoliniju zahtev o prijemu dva jugoslovenska ministra. Mameli je rekao da mu je dužnost da prenese taj zahtev, ali je odricao da je Musolini ikad dozvolio njihov dolazak u Rim, jer bi to bilo uzaludno ako se ne bi ustanovila razumna osnova za iznalaženje rešenja koja se tražila tako kasno. Na to je Ninčić još jedanput ponovio običnu formulu da je jugoslovenska vlada bila spremna da poštuje Troji pakt, ali ga je Simović oštro

prekinuo i, obraćajući se Mameliju, rekao; »Gospodine ministre, moram jasno da Vam izjavim da ćemo Vas napasti u Albaniji, ako Nemci napadnu Grčku«. Zatim je dodao da je vlada bila spremna da prihvati obaveze iz Trojnog pakta, ali ni u kom slučaju nije mogla dopustiti da zona Soluna, koja je bila obećana Jugoslaviji, bude dotaknuta ili predana od strane nemačkih trupa, jer bi to značilo potpuno okruženje i kapitulaciju. Bilo je u interesu Italije da ostane prijateljica Jugoslavije, jer bi bili obezbeđeni bok i pozadina italijanskih snaga u Albaniji. Na ove pretnje, izgovorene zvanično pred dva svekoda, Mameli je mirno odgovorio: »Gospodine predsedniče, ako je pretnja, pustite neka vreme pokaže, ako je predviđanje onda Vas, gospodine, moram podsetiti da i Italija i Nemačka imaju svoje štabove, tako da se ne treba zanositi da takav slučaj nije predviđen«. Prekidajući Mamelija, Ninčić je zabrinuto ponavljao: »To je prognoza, to je prognoza, gospodine ministre!« Posle nekoliko trenutaka ćutanja Simović, na čuđenje svojih kolega, digao se i pozvao Mamelija da nastavi razgovor sa Jovanovićem i Ninčićem, izjavljujući daje sednica vlade u toku. Mameli je odgovorio da nema razloga da ostane, ali je iz korektnosti ipak ostao još nekoliko minuta. Ninčić se požalio na neoprezne Simovićeve reči, ali Mameli je istakao protivrečnost stava jugoslovenske vlade koja, »dok apeluje na Dućea da otkloni konflikt, još čvrsto stoji na pozicijama koje vode direktno i prosto u rat.« Ninčić je uveravao Mamelija da se predviđa nova sednica vlade, da bi se ponovo prodiskutovalo o osnovnim elementima da bi se, eventualno, moglo poći kod Dućea. Sednica vlade koja je bila u toku, zaključena je posle oštre polemike, u kojoj je Simović srdito prekoren od njegovih kolega iz vlade, koji su ga pitali da li je vodio računa o tome da je dao izjavu koja znači rat.³⁹

Italijanski poslanik Mameli telefonom je obavestio Palatu Kidi o novom koraku generala Simovića, a Grof Čano je, po Musolinijevoj odluci, odmah upoznao ambasadora u Berlinu Alfijerija i dao mu sledeću instrukciju: »Dućea interesuje Simovićev korak ako je od interesa za Osovinu. Zbog toga odmah stavite do znanja Ribentropu da će Duće primiti jugoslovenske ministre ako smatra da je korisno i ako nema neke prepreke. Ako, pak, smatra oportunistim da se dobije u vremenu, moglo bi se prethodno tražiti od Beograda koje argumente pomenuti ministri žele izneti Dućeu«. Tako je Musolini ostao indiferentan na Simovićeve pretnje, pa se čak požurio da iskoristi svoj zahtev posredovanja da dopusti Nemcima da izvuku eventualne koristi na vojnom planu.

Hitlerje prihvatio savet da Musolini pregovara na način koji će odugovlačiti jugoslovenski zahtev, da izvrši poslednje pripreme za napad i da obezbedi vreme osoblju diplomatskih i konzularnih ustanova da uništi poverljivu arhivu i da neometano napusti jugoslovensku teritoriju.⁴⁰

Ribentrop je 2. aprila naredio da se u poslanstvu u Beogradu u roku od 24 časa smanji broj osoblja na 4 ili 5 lica, koja će - kad dobiju šifrovane reči »Trojni pakt« - uništiti sav tajni materijal i šifre, a radio-uređaje zakopati pod ugalj u podrumu ili na neko skrovito mesto. Zatim će što pre napustiti Beograd i skloniti se van grada na pogodno mesto. Sem toga, svi konzulati će se zatvoriti 3. aprila sem onaj u Zagrebu. Istog dana, jedan pouzdan član poslanstva će reći italijanskom, japanskom, mađarskom, rumunskom, bugarskom, španskom i slovačkom poslaniku (ili njihovim zamenicima), da je - s obzirom na sve zategnutiju situaciju - smanjen broj osoblja u Nemačkom poslanstvu,

da to ne bi ličilo na zvanično saopštenje, već na obično obaveštenje kolege kolegi, preporučujući im da i oni smanje svoje osoblje.

U zgradi bivšeg Čehoslovačkog poslanstva ostali su: savetnik Gerd Fajne (Feine Gerd), vojni izaslanik pukovnik Rudolf Tusen (Toussaint Rudolf), i glavni opunomoćenik RSHA Hitlerove obaveštajne službe za Jugoslaviju Karl Kraus. Glavni šef špijuna diverzanata za Jugoslaviju bio je pukovnik Tusen.⁴¹

Ujutro 3. aprila Ninčić je obavestio svoje diplomatske predstavnike u inostranstvu da se vlada nije protivila »diskretnoj« italijanskoj inicijativi za putovanje potpredsednika Jovanovića u Rim da posreduje između Jugoslavije i Nemačke, ali pod uslovom da se može postići sporazum, a da se ne dovedu u pitanje nezavisnost, sigurnost i vitalni interesi zemlje. Italijanska vlada je posle prvog kontakta odustala da razmatra ovo pitanje za čije rešenje Beograd očekuje njenu dalju inicijativu.

Grof Cano je poslao Mameliju instrukciju u kojoj ga najpre obaveštava daje od molbe predsednika vlade kod Ministra inostranih poslova oformljen predmet koji će rešavati vlada Osovine. Zatim ga je uputio da može reći jugoslovenskoj vladi da pre eventualnog putovanja dva njena ministra treba da se iznesu argumenti sa kojima nameravaju da nastupe u Rimu. »Bez prethodnog poznavanja njihovih ideja takav put mogao bi da bude uzaludan, a za vas opasan u sadašnjim okolnostima.« Iz ovog odgovora Jugosloveni su mogli da shvate da više nema nikakvog izlaza iz njihove kritične situacije, jer nikakvi pregovori nisu bili mogući sa silama Osovine, niti su to ikad bili posle neopozive Hitlerove odluke od 27. marta 1. Beogradu se saznalo o Musolinijevom odgovoru pre no što je dobijeno zvanično saopštenje od italijanskog predstavnika. Mamelije primio Čanov telegram 3. aprila u 8 i 45, a Ninčić je primio Mamelija u 12 i 45 časova.⁴²

Ninčić je pokušao da odmah dođe u kontakt sa nemačkim otpravnikom poslova, ali se morao zadovoljiti da primi samo dopisnika DNB u Beogradu Valtera Gribera (Grüber Walther) koji je javio Berlinu da mu sa raznih zvaničnih i političkih ličnosti upućuju molbe da ukaže da merodavne ličnosti ni na koji način ne žele rat sa Nemačkom. I one se plaše engleskih i italijanskih intriga. One će, naprotiv, učiniti sve i pružiti dokaze da žele dobre odnose ... U merodavnim krugovima Beograda jako žale zbog incidenata i istupa i postoji nada da će se sve moći zagladiti... U Beogradu su svesni ozbiljnih časova. Sve u svemu, mogu reći da se ovdašnji ljudi čvrsto nadaju da će se situacija još dati spasti.⁴³

Ovoga dana je otpravnik poslova nemačkog poslanstva u Beogradu poslao izveštaj Ministarstvu inostranih poslova Rajha daje dr Ninčić spreman da otputuje u Berlin radi pregovora sa nemačkom vladom.⁴³ U to vreme, 3. aprila, Ninčić je obavestio Gribera daje bio pozvan od italijanske vlade da ide u Rim da razgovara o situaciji, ali, smatrajući daje korektnije da direktno pregovara sa Berlinom, spreman je da tamo ide u ma kom trenutku i najbrže mogućim sredstvima, da bi razgovarao sa Hitlerom i Ribentropom. Međutim, Globereurter (Globereurter) je u svom telegramu od 9 i 45 časova 3. aprila istakao da »izgleda da je propao i poslednji Musolinijev napor da se izbegne rat između Jugoslavije i Nemačke« i da se »iz izvora bliskih jugoslovenskoj vladi vidi da su razgovori između Italije i Jugoslavije i Nemačke i Jugoslavije dospeli do mrtve tačke«.

Očevidno je da su jugoslovenski rukovodioci, izgubivši svaku nadu u posredničku Musolinijevu intervenciju, očajnički tražili poslednji direktan kon-

takt sa Berlinom, naterani činjenicom daje Musolinijev odgovor bio rezultat konsultovanja vlada Osovine. Zbog toga su morali voditi računa da ne daju utisak da vode dvostruku igru. Ali Ninčičeva neistina da je pozvan u Rim i da više voli da ide u Berlin, bila je dokaz takve igre. Predajući tekst Musolinijevog odgovora Ninčiću, Mamelij gaje upozorio daje to »jasan i tačan odgovor vlada Osovine« i da bi, najzad, »morao navesti jugoslovensku vladu da razmisli, jer odgovor skoro sigurno sadrži poslednju mogućnost koja joj je ponuđena za razumnu odluku, ako je u stanju daju prihvatiti«. Ninčić nije odgovorio; Mameliju je izgledao »umoran, obeshrabren fizički iscrpen i nesiguran«. Čitao je Musolinijev odgovor i ponovo ga čitao, dajući utisak da ga odmah nije shvatio. a zatim bez komentara, rekao Mameliju da bi insistirao u vladi da se otklone »razni sporni elementi o idejama koje treba izneti u Rimu«. ⁴⁴

Jugoslovenski poslanik u Berlinu Ivo Andrić vratio se 3. aprila u Berlin sa instrukcijama jugoslovenske vlade da hitno stupi u kontakt sa rukovodiocima nemačkog Ministarstva inostranih poslova, da im izrazi raspoloženje i želju jugoslovenske vlade »da može razgovarati i ponuditi bilo kakav ustupak koji se ne kosi sa nacionalnom čašću«. On je trebalo da preda Hitleru sledeću notu:

»1. Jugoslavija se, čak i u ovom času, nada da će i po svaku cenu žrtava očuvati svoju nezavisnost i integritet; 2. Jugoslavija je voljna da saraduje sa Trećim Rajhom, stavljajući svoje železnice na raspolaganje Nemačkoj za transport hrane i sirovina, ali ne i za prelaz trupa i ratnog materijala; 3. Jugoslavija je, kao i uvek, voljna da saraduje sa Nemačkom; 4. Jugoslavija neće nikad objaviti rat Nemačkoj ako ne bude napadnuta, ali će se odupreti svakoj neprovokativnoj agresiji; 5. najzad, Jugoslavija će »javno i otvoreno« poštovati sve osnovne obaveze prema svim svojim susedima i biti spremna da sa njima razgovara u svako doba«.

Cim se vratio u Berlin, Andrić je više puta pokušavao da se sretne sa državnim sekretarom nemačkog Ministarstva inostranih poslova Vajeseckerom, ali uzalud. Na kraju se 4. aprila obratio italijanskom ambasadoru i izjavio mu »duboko ogorčenje« zbog toga što »izjava dobre volje jugoslovenske vlade da mirno reguliše nastalu situaciju ne nailazi na povoljan prijem od strane nemačke vlade«. Andrić je potom rekao da mu nije poznato kako se razvija inicijativa jugoslovenske vlade u pogledu traženja Musolinijevih dobrih usluga i uveravao Alfijerija da je za vreme svog boravka u Beogradu lično mogao konstatovati veoma veliku disproporciju između stvarnih činjenica i verzija koju je iznela nemačka štampa, naročito u pogledu incindenata prema nemačkim građanima. Italijanski ambasador držao se »veoma rezervisano« i požurio je da prenese i Ribentropu ovu izjavu »svog jugoslovenskog kolege«. ⁴⁵

U međuvremenu Ninčić se 4. aprila sreo s italijanskim poslanikom Mamelijem koji se završio »bez rezultata«, pa gaje ponovo pozvao u 19,30 časova da mu preda sledeću izjavu:

»1. Jugoslavija nije nikada imala i nema nikakve obaveze prema Velikoj Britaniji i ne želi da se bilo kako obavezuje i meša u sadašnji konflikt u korist britanskih interesa; 2. Kao što je već zvanično izjavljeno predstavnicima Italije i Nemačke, sve preuzete obaveze iz Protokola potpisanog u Beču 25. marta ostaju na snazi; 3. Kao posledica svog pristupanja Paktu, Jugoslavija se obavezuje da održi naklonjenu neutralnost i da na taj način zaštiti levi bok italijanske i desni bok nemačke vojske u slučaju komplikacija na Balkanu i

4. Jugoslavija bi, uz pristanak Grčke, do završetka rata morala zauzeti zonu Soluna koja bi služila kao neka vrsta »teritorijalnog odbojnika« između strana koje ne bi dozvoljavale svojim vojnim snagama da prelaze tu zonu«.

Ninčić je pročitao ove predloge i precizirao da bi formula u trećoj tački »naklonjena neutralnost« mogla biti dobro zamenjena »naklonjen stav« ili nekom drugom sličnom formulom. Mamelija je saslušao bez upadica, a zatim, u glavnom, rekao da je Italija nekoliko dana ispoljavala »plemenitu popustljivost«, za razliku od »tvrdoglavog« stava generala Simovića. Zbog toga zahtev da se ide u Rim sa takvim idejama značio bi da se ni sad ne bi mogla ukloniti veoma ozbiljna situacija koja neizbežno vodi u konflikt. Zatim je upitao Ninčića da li je Maček, koji je javno izjavio da će ući u novu vladu radi održavanja mira, bio obavešten o sadržini tačke četiri. Ninčić je zaobilazeći odgovorio daje ova tačka formulisana u sporazumu samo sa predsednikom vlade i zamolio Mameliju da sledećeg dana dođe u Predsedništvo vlade radi ponovne diskusije ako smatra da navedena formula nije dobra i da tu formulu ne smatra definitivnom. Istog dana Čano je preneo Berlinu Ninčićevu izjavu.⁴⁶ Tako je Ninčić još jednom pokazao ne samo da sprovodi taktiku odugovlačenja jugoslovenske vlade nego i njenu dvostruku igru.

Predsednik vlade general Simović nije verovao u upozorenja Cerčila i Britanaca koja su mu upućivali ujutro i posle podne 5. aprila da će nemački napad otpočeti sledećeg dana. On je računao da mu treba još vremena za izvršenje mobilizacije, primanje pomoći od SAD i zaključivanje ugovora sa Sovjetskim Savezom. Zato je opet pribegao taktici odugovlačenja, a ministar Ninčić mu je išao na ruku, obuzet idejom nemačkog prijateljstva, tako da ni on nije verovao britanskim upozorenjima. Tražio je pod svaku cenu da stupi u direktan kontakt sa nemačkim otpravnikom poslova Fajneom, uzdajući se u svog brata Velizara, inače narodnog poslanika. U 13 časova poslao ga je u Nemačko poslanstvo da u svoje ime da sledeću izjavu:

»Jugoslavenska vlada je želela da direktno pregovara sa nemačkom vladom. Pregovori sa italijanskim poslanikom Mamelijom do sada su odgađani, jer se očekivao povratak Gribera, dopisnika DNB, kome je bila izražena želja za pregovore. Ministar inostranih poslova je spreman da odmah pođe u Berlin. On želi da zna da li postoji mogućnost da se dr Griber sa odgovorom do večeras vrati u Beograd ili postoji neka druga mogućnost da večeras otpočne direktan razgovor između nemačke i jugoslovenske vlade«.

Očigledno je da je Ninčić još jednom tražio da izvede dvostruku igru između Rima i Berlina, prikazujući se da više voli direktne pregovore sa Nemačkom. Iako je primio instrukciju da ne održava direktne kontakte sa jugoslovenskom vladom, Fajne je odlučio da zahtev preda Berlinu i takođe obavestio Mameliju da odgovor, ukoliko bi bio dat, ne bi stigao pre večeri ili sutra ujutro i da bi verovatno bio ograničen da se ponovo traži šta Ninčić hoće da izloži.

Pošto nije očekivao neki odgovor, Ninčić je 14,30 časova ponovo poslao svog brata Velizara u Nemačko poslanstvo da objasni da sa njegovim znanjem nije bila preduzeta inicijativa za pregovore jugoslovenske sa sovjetskom vladom, da se to dogodilo u klimi izazvanog državnim udarom kada se drukčije mislilo, da nije želeo neki sporazum sa sovjetskom vladom nego samo sa Nemačkom i da su se svi članovi vlade složili o njegovom putu u Berlin, tako da njegovo gledište predstavlja gledište vlade. Glasovi o nekom sporazumu između Beograda, Moskve i Ankare »zastareli« su, a Jugoslavija bi prihvatila

samo one predloge koji bi se mogli primiti u Berlinu jer je on prosto i isključivo pobornik Protokola potpisanog u Beču.⁴⁷

Međutim, navedene Ninčićeve izjave nisu odgovarale činjenicama, jer se znalo da se vode pregovori između jugoslovenske i sovjetske vlade o zaključenju pakta, a sem toga nemački otpravnik poslova je doznao da su »srpski rukovodioci« pretili smrću slovenačkim ministrima Kulovecu i Kreku ako stupe u direktan kontakt s oficirskim krugovima Rajha da bi dobili garancije za sudbinu njihove teritorije. Naime, Fajne je saznao od slovačkog kolege da su slovenački ministri smatrali daje rat neizbežan i da su tražili put spasenja u saradnji sa Nemačkom, bilo da Slovenija postane samostalna ili da se osnuje jedna država koja bi obuhvatila Sloveniju i Hrvatsku, iz bojazni da postoji nemački plan o podeli Slovenije. Prirodno je da su Nemci tražili da olakšaju ostvarenje svojih invazionih planova. Ribentropov emisar Vezemajer je uspeo da ujedini hrvatske nacionalističke grupe, uključujući i desno krilo HSS, da njihovi vođe potpišu Apel za traženje pomoći i zaštitu od nemačke vlade. On je 5. aprila tražio od ministra inostranih poslova da ga u pogodnom trenutku, a najkasnije šest časova unapred, obavesti kad ga treba objaviti, da bi se potpisnici mogli skloniti na sigurno mesto.⁴⁸

Ninčić je uzalud očekivao ma i najmanji znak odgovora iz Berlina, a jugoslovenski poslanik u Berlinu Andrić, kad se slučajno sreo sa šefom protokola Ministarstva inostranih poslova, ovaj se požurio da mu vrati pasoš.

Ribentrop je objašnjavao japanskom ministru inostranih poslova (koji se još nalazio u Berlinu) da je Nemačka činila sve moguće ustupke da uskladi stav Jugoslavije sa stavom sila Osovine, ali se ona, bez ikakve potrebe, pobunila protiv njih. On je dodao da će odluke, koje su se sada morale preduzeti, »možda biti teške sa ljudske tačke gledišta, ali su Firer i njegovi savetnici, u trenutku kada se odlučivalo o sudbini nemačkog naroda... morali gledati u budućnost i raditi ono što zakoni rata propisuju«. Odmah posle odlaska japanskog ministra, Ribentrop se u dugom razgovoru zadržao sa italijanskim ambasadorom, obraćajući mu pažnju na njegov izveštaj i poslednja Mamelijeva objašnjenja iz Beograda, i tom prilikom mu dao neke pojedinosti o načinu nemačkog napada koji će uslediti »veoma skoro«. »A kad bude došao pogodan trenutak, dodao je Ribentrop, pozvaće svog poslanika iz Grčke i predati mu notu sa razlozima zbog kojih Nemačka objavljuje rat Grčkoj, dok Jugoslaviji - zbog njenog ponašanja - neće biti predata nikakva nota, već će se u čitavoj nemačkoj štampi pojaviti jedna oštra i odlučna nota koja će pokazati da je Nemačka na strani razuma«.⁴⁹

Nemačko ministarstvo inostranih poslova 5. aprila po podne telefonom je saopštilo otpravniku poslova u Beogradu Fajneu sledeće:

»Odnosi između Nemačke i Jugoslavije više se ne održavaju. Svaki diplomatski kontakt je ukinut. Situacija je nepromenjena. može se reći da je vrlo kritična i neizbežna. Jugoslovenska vlada u toku 8 dana nije dala nikakav odgovor nemačkoj vladi. Odgovor beogradske vlade je opšta mobilizacija Nemačko poslanstvo u Beogradu čuva vojska i svi prilazi k njemu su zatvoreni. Jugoslovenski poslanik g. Andrić se nalazi još uvek u Berlinu, ali nikako ne posećuje Vilhelmstrase«⁶⁰

Pošto je uvideo da više nema drugog izlaza, Ninčić je zamolio generala Simovića da sazove sednicu vlade radi procene situacije. Tako je sednica počela 5. aprila u 16 časova, kojoj su prisustvovali: Simović, Maček, Jovanović, Ninčić, Trifunović, Grol, Jevtić, Ilić i Kulovec. Ministar spoljnih poslova Ninčić je u svom izlaganju podvukao da, ako se želi izbeći nemačka agresija, nije

ništa drugo preostalo nego da se pod svaku cenu stupi u kontakt sa Berlinom i daje lično spreman da ide kod Hitlera, ali da mora prethodno da zna na kojoj bi bazi morao voditi razgovore. Zatim je izneo prve tri tačke svoje izjave koju je 4. aprila dao italijanskom poslaniku⁵¹ i obavestio vladu da je Italija spremna da posreduje u ime Jugoslavije, pod uslovom da jugoslovenske trupe odmah okupiraju grčko-jugoslovensku granicu i stvore zaštitni pojas protiv prolaza britanskih i grčkih trupa u Jugoslaviju. Međutim, to nije bilo tačno, jer je Ninčić, u stvari obmanjivao svoju vladu. Naime, Mamelij kaže da mu je Ninčić »lagajući svoju vladu, pripisivao neke izjave koje nikad nije dao u pogledu toga što bi jugoslovenska vojska morala da učini.⁵² Simović se saglasio s tim, ali je tražio da jugoslovenske snage okupiraju Solun, što je Ninčić smatrao besmislenim zato što bi to značilo neizbežan rat, jer Solun i okolina predstavljaju jedini prolaz za nemačke trupe na putu za Grčku, ukoliko bi se odlučilo da mimoidu Jugoslaviju; sem toga, Solun nije jugoslovenska teritorija, pa bi Jugoslavija njegovim zauzimanjem prekršila deklaraciju o neutralnosti.

Posle zapaljive diskusije, većina se izjasnila u korist mira i bila je spremna da glasa za tzv. italijanski predlog kao bazu za pregovore. Na to je Simović naglo ustao i oštrim tonom podsećao na istoriju Srbije, kosovsku bitku, borbu protiv Turaka i na srpske junake. Tada je reagovao Maček, prigovarajući da se razvijanjem nacionalnih osećanja u ovom momentu ne mogu rešavati tako ozbiljna pitanja kao što su ona koja se sada postavljaju pred vladu, a ako Simović nastavi u tom pravcu, on će biti prinuđen da podnese ostavku. Simović je nastojao da umiri Mačeka uveravajući ga da neće biti podnet nikakav definitivni predlog pre 12 časova sledećeg dana. On je, očevidno, očekivao rezultat pregovora u Moskvi, ali je već sada bilo jasno da, protivno uveravanjima i obećanjima koje je davao Mačeku da ga navede da ostane u vladi, nije video drugi izlaz osim rata, u nadi da bi se mogli ponoviti događaji od 1914. do 1918. godine.

Posle tri časa uzbudljive i konfuzne diskusije, na sednici su se setili da u 19 časova ističe rok za odgovor italijanskom predstavniku. Zato je Ninčiću dat zadatak da zahteva od Mamelija produženje roka bar do 12 časova sledećeg dana, kada će se vlada ponovo sastati da bi donela odluku o, u stvari, nepostojećem italijanskom predlogu. Ninčić se dobro čuvao da podnese takav zahtev, ali je dao nalog dvojici svojih podsekretara - Srbinu Smiljaniću i Hrvatu Jukiću da na bazi tog tzv. italijanskog predloga sastave nacrt sporazuma sa Nemačkom, u nameri da ga sledećeg dana preda poslaniku Mameliju. Zatim je otišao u Dvor da izvesti kralja. Na kraju audijencije kraljev adutant pukovnik Rakić upitao je Ninčića da li njegov izveštaj znači rat, a Ninčić mu je odgovorio: »Ne, ujutro mi je prva stvar da idem u Berlin«.⁵³ Kakva je to bila konfuzija i obmanjivanje!

PREGOVORI SA BRITANSKOM, GRČKOM, AMERIČKOM I TURSKOM VLADOM

Ishodi beogradskog državnog udara od 27. marta ubrzo su unekoliko razočarali Britance, pošto se njime, u suštini, nije izmenio položaj Jugoslavije prema silama Osovine. Simovićeva vlada, iako teorijski više naklonjena Saveznicima

od vlade kneza Pavla, ipak je imala da se suoči sa istim mučnim problemom - kako da ispolji naklonost prema Saveznicima a da ne primi obećanje delotvorne pomoći u slučaju nemačkog napada. Zato pučistička vlada nije ni otkazala Pakt koji je prethodna vlada bila potpisala, a zbog kog je, barem nominalno, puč i sproveden bez obzira što su Britanci, pre državnog udara, gajili velike nade u generala Simovića kao odlučnog pobornika Saveznika.⁵⁴

Neposredno posle državnog udara 27. marta, britanski, grčki i turski ambasador u Moskvi izvestili su svoje vlade daje njihov »kolega Gavrilović« dobio naređenje da se vrati u Beograd, ističući daje Gavrilović, u sporazumu sa njima činio »nadljudski napor« da bi sprečio svoju vladu da se uklopi u politiku Osovine i da je uporno poručivao da se zaključi vojni sporazum sa Grčkom i Turskom. Zbog toga oni žele da se on što pre vrati u Beograd da bi svojom odlučnošću onemogućio kapitulaciju prema Osovini.⁵⁵

Međutim, *Simović je u isto vreme pozvao na konsultaciju britanskog i američkog poslanika, s težnjom da prihvate njegovu taktiku odugovlačenja, garantujući im da njegova vlada nije obavezna da se pridržava klauzula Trojnog pakta, jer nisu ratifikovane, niti se to htelo uraditi. Ali, u isto vreme, odbio je svaku ideju o ofanzivnim operacijama u Albaniji i izjasnio se da će Jugoslavija biti spremna da stupi u rat samo radi odbrane suvereniteta i da spreči da Solun padne u ruke Osovine.* Zato je britanski poslanik Kampbel upozorio svog ministra inostranih poslova da jugoslovenski rukovodioci žele da dobiju u vremenu, ali da nisu hteli da se izjasne da su spremne da se svrstaju sa demokratijama. Radi toga bilo bi »opasno kad bismo tražili da ih teramo na naše bojište«. U Forin ofisu su došli na ideju da se sugeriše ministru Idnu da u Beograd akredituje »nekog generala visokog ranga« koji bi direktno pregovarao sa generalom Simovićem.

U međuvremenu Idn je uspeo da savlada otezanje turske vlade da u Beogradu iznese predlog za zajedničku akciju protiv nemačke pretnje. Međutim, turski ministar inostranih poslova Saradžoglu bio je oprezan. Pošto je izrazio ubeđenje »daje nova jugoslovenska vlada politički orjentisana kao i njegova vlada, on je pozvao predstavnika jugoslovenskog Generalštaba da dođe u Ankaru radi nastavljanja izrade vojnog plana, pod uslovom da Jugoslavija unapred razjasni da li namerava da mobiliše i stupi u akciju u slučaju nemačke agresije protiv Grčke preko Bugarske. Jugoslovenski poslanik u Ankari Sumenković mu je istakao da Turska, ako predlaže zajedničku akciju, onda bi ona takode morala unapred biti spremna da učini to isto što je zahtevao od Jugoslavije. Saradžoglu nije dao ohrabrujući odgovor, samo je razmatrao snagu agresora i sposobnost turske i jugoslovenske vojske za suprotstavljanje toj agresiji i izjavio da njegova zemlja ne bi prihvatila nikakvu britansku pomoć dok ne bude napadnuta.⁵⁶

Pre no što je uputio načelnika Imperijalnog generalštaba Dila u Beograd, Idn je 28. marta 1941. godine, počev od 12,30 časova, u Predsedništvu ministarskog saveta u Atini održao sastanak sa grčkim predstavnicima: predsednikom Ministarskog saveta, generalom Papagosom i pukovnikom Titrilakisom, i gospodinom Mavroudisom. Sa britanske strane, pored Idna, prisustvovali su načelnik Imperijalnog generalštaba Dil, general Vilson (Wilson Sir Henry M), general Hejvud i g. Dikson. Prema *strogo poverljivoj zapisniku* na sastanku su, između ostalog, razmatrani odnosi sa Jugoslavijom i Turskom. Tom prilikom general Papagos je rekao da će, ukoliko Jugoslavija bude držala jugoslovensko-bugarsku granicu, za Nemce biti opasnije da nadiru dolinom

Strume. Da bi uspešno održavali ovaj položaj, Jugosloveni bi morali da prodru toliko duboko na bugarsku teritoriju da im Struma bude u domašaju vatre, ali da nije imao nikakvih dodira sa jugoslovenskim komandantima, i dodao:

»Njihova (jugoslovenska - V. T.) 3. armija treba da osvoji planinski greben koji se pruža zapadno od doline Strume, sa ciljem da se obezbedi Struma, jer bi tako ona bila manje ugrožena, a mi bismo možda, zahvaljujući lome, mogli da pomerimo svoju glavnu koncentraciju trupa dalje na istok ...«

Ministar inostranih poslova Idn je smatrao da se najpre treba sporazumeti sa Jugoslovenima, a zatim pridobiti Turke. Izložio je razne predloge koje je već dao za uspostavljanje kontakta sa novom jugoslovenskom vladom, ali da još nema odgovora na te predloge i da, sudeći po izveštajima britanskog poslanika u Beogradu, izgleda da je situacija i dalje nejasna ... Međutim, Turci, čijim trupama nedostaje udarna snaga, ne žele da se bore za Solun, ni u savezu sa Jugoslovenima.

General Papagos smatra da bi Turci možda bili spremni da uzmu učešća, ukoliko im jugoslovenska strana uputi poziv, sa čime se složio i predsednik Ministarskog saveta. *General Papagos je zatim prešao na izlaganje svog gledišta u svetlosti novog jugoslovenskog stava:*

»U prvoj fazi naš cilj treba da bude *obrazovanje jednog čvrstog i trajnog odbrambenog fronta od Jadranskog do Crnog mora*. U tu svrhu neophodno je doneti brze odluke, kako na političkom tako i na vojnom polju, kako bi se Nemcima ostavilo najkraće moguće vreme da sačine nove planove. U cilju uspostavljanja takvog fronta, koji valja podjednako da štiti tračke luke i železničku prugu pravcem istok-zapad, na prvom mestu bilo bi neophodno raščistiti sa Albanijom. U vreme razgovora sa Jugoslovenima u okviru Balkanskog saveza bilo je predviđeno da Jugoslavija izvrši sledeće tri operacije:

1. sa jednom divizijom iz Podgorice u pravcu Skadar - Drač - Tirana;
2. sa jednom divizijom iz Prizrena u pravcu Kukesa i Drača;
3. sa jednom divizijom iz Debarsko-struške oblasti u pravcu Elbasana.

Zahvaljujući raspoloživim divizijama jugoslovenska vojska treba da je u slanju da sa uspehom izvede ove operacije, razume se u sadejstvu sa grčkim snagama koje bi operisale sa Zapadnom makedonskom armijom u pravcu Elbasana i sa Epirskom armijom u pravcu Berata i Valone. Eliminisanjem Albanije oslobodile bi se grčke snage za angažovanje na istočno-makedonskom sektoru«.

Što se tiče Istočno-makedonskog fronta, general Papagos smatra da ga sada treba pojačati svim raspoloživim anglo-grčkim snagama, »jer smo praktično obavezni da branimo Solun, ukoliko bi Jugosloveni pokušali da uđu u njega«.

Načelnik Imperijalnog generalštaba je ukazao na teškoće za obrazovanje nekakvog trajnog fronta kakav predlaže general Papagos, jer bi taj front imao veoma plitko zaleđe, dok su makedonske i tračke luke vrlo ranjive na napade iz vazduha, a teren povoljan za tenkove ...

Ministar spoljnih poslova je predložio da se održe četvorni razgovori između britanskih, grčkih, jugoslovenskih i turskih predstavnika, na kojima bi se raspravljalo o *balkanskoj situaciji i obrazovao zajednički front protiv agresije*. On, ipak, smatra da je najbolje početi usredsređivanjem pažnje na planove sa Jugoslavijom, a potom privoleti Turke na saradnju. Predsednik Ministarskog saveta i general Papagos u potpunosti su se saglasili sa takvim postupkom.

General Papagos je rekao da su general Simović i general Nedić dvojica lidera sa kojima će se moći brzo doći do odluke. Pre svega, on smatra poželjnijim da kontakt sa jugoslovenskim vođama uspostave Britanci, a ne Grci...

Načelnik Imperijalnog generalštaba je rekao da bi nemački napad na Solun bio najnezgodniji i da se zbog loga mora računati sa njim kao najverovatnijim, sa čim se složio i general Papagos i naglasio da bez odlaganja treba obrazovati front za odbranu Soluna. Na to je Idn podvukao da se postavlja pitanje »da li ima vremena da se obrazuje takv front pre no što Nemci napadnu i napomenuo da bi bilo korisno kada bi, kao prvi korak, Jugosloveni dali zvaničnu izjavu, jasno stavljajući na znanje da je Solun za njih od vitalnog interesa ...« Na to je general Papagos rekao da bi se moglo razmišljati o upućivanju trupa za odbranu Soluna ako jugoslovenska vlada da takvu izjavu i predložio da general Vilson preuzme komandu nad anglo-grčkim snagama u istočnoj Makedoniji čim se trupe sa položaja Aliakmon prebace na položaj na granici. Međutim, načelnik Imperijalnog generalštaba i general Vilson nisu se složili da se pomeraju trupe sa Aliakmona sve dok stav Jugoslovena ne bude jasan.⁵⁷

Pošto je novi predsednik jugoslovenske vlade, i ujedno načelnik Glavnog generalštaba, general Dušan Simović odlučio da se obnove pregovori sa Britancima, u Beograd su 31. marta u najvećoj tajnosti stigli general Džon Dil (John Dill) načelnik britanskog Imperijalnog generalštaba i predstavnik Forin ofisa Pirson Dikson (Pierson Dixon). Oni su istog dana od 19,00 do 21,45 časova u Ministarstvu vojske i mornarice održali sastanak sa generalom Simovićem, ministrom vojske i mornarice generalom Bogoljubom Ilićem i prvim pomoćnikom načelnika Glavnog generalštaba generalom Milutinom Nikolićem.

Prema *Zpispniku br. 1, Aneks 20*, (videti faksimil), u početku pregovora, na želju generala Dila da čuje jugoslovensko mišljenje o nemačkim namerama, *generali Simović i Ilić* su izjavili da će po njihovom mišljenju Nemačka napasti Jugoslaviju, a ne Grčku, jer se nemačka vlada nalazi u prijateljskim odnosima sa grčkom vladom, a Jugoslavija, zbog toga što je Nemce izvrгла ruglu, mora biti kažnjena. Izveštaji govore da je Hitlera spopao bes zbog državnog udara. Pored toga, napad na Jugoslaviju iz Bugarske strategijski je daleko privlačniji za Nemce od napada na Grčku. Imajući jugoslovenske armije na svom boku, Nemci bi se izložili opasnosti da napadnu Solun dolinom Strume. Zato će Nemci, verovatno, izvršiti napad na jugoistični deo Jugoslavije iz jugozapadne Bugarske. Sedam nemačkih i dve bugarske divizije koncentrisane su u 'igozapadnom delu Bugarske, kojima se za sada mogu suprotstaviti same iri jugoslovenske divizije. Jugoslovenske snage još uvek nisu mobilisane, mada se mobilizacija tajno sprovodi, divizije se hitno upućuju na jugoistok Jugoslavije, ali treba da prođe izvesno vreme dok zauzmu svoje poiožaje, pa će narednih sedam do osam dana biti kritični.

Na pitanja *general Ilića*: 1) da li bi Jugoslavija, u slučaju britanske podrške. ako bi Nemačka napala Jugoslaviju, mogla koristiti svoju avijaciju protiv Nemaca iz grčkih baza. a da Grčka ne bude u ratu sa Nemačkom? i 2) Koliko i kakvih britanskih snaga trenutno ima u Grčkoj?

General Dil je rekao da je prvo pitanje političko i da se tiče grčke vlade, ali nikako ne sumnja da će, imajući na umu takve okolnosti, moći koristiti grčke baze. Na drugo pitanje odgovorio je da Britanci u severoistočnoj Grčkoj koncentrišu značajne snage na liniji Haliakmon, da su to oklopne jedinice i mehanizovana protivtenkovska i protivavionska artiljerija, da će njihova ukupna jačina iznositi 150.000 ljudi, da se trenutno nalazi blizu polovine tog broja i da konvoji pristižu svakog drugog ili trećeg dana.

(Mösl Secret.)

ANNEX 20. 2f

A nglo-Yugoslitt Discussions, March 31-April 1, 1941.

(RECORD NO. 1.)

*Meeting at Ministry of War and Morine, Belgrade, on March 31.,
from 7 to 9-45 P.M.*

Present:

General Sir John Dill. Chief of the	General Dushan T. Simovitch, Presi-
Imperial General Staff.	dent of the Council.
Mr. L. J. Dixon. Foreign Office.	General Bogoljub Hitech. Minister of
	War and Marine.
	General Milutin P. Nikolitch, Acting
	Chief of the General Staff.

Sir John Dill enquired the Yugoslav opinion of German intentions.

The Minister of War and President of the Council stated that in their opinion Germany would attack Yugoslavia and not Greece. The German Government were in friendly relations with the Greek Government, whereas Yugoslavia had flouted them and had to be punished. Hitler was reported to be furious at the *coup d'Etat*. Moreover, strategically an attack on Yugoslavia from Bulgaria was much more attractive for the Germans than an attack on Greece. With the Yugoslav armies on their flank the Germans would not risk an attack on Salonica down the Struma Valley. In the Yugoslav view the Germans were likely to deliver an attack on the south-east corner of Yugoslavia from the south-west corner of Bulgaria. There were seven German and two Bulgarian divisions concentrated in the south-west corner of Bulgaria, with only three Yugoslav divisions at present to meet them. The Yugoslav forces were not yet mobilised, although mobilisation was proceeding secretly; divisions were being hurried to the south-east corner of Yugoslavia, but it would be some time before they were in position, and the next seven or eight days would be critical.

The Minister of War asked for answers to the following two questions regarding British support in the event of a German attack on Yugoslavia only:—

- (a) In that event should we be able to operate our air force against the Germans from Greek bases, considering that Greece was not at war with Germany?

Sir John Dill said that this was a political question involving the Greek Government. He had no doubt, however, that in the circumstances contemplated we should be able to use Greek bases.

- (b) What was the size and composition of the British forces at present in North-Eastern Greece?

Sir John Dill stated that we were concentrating important forces on the Haliacmon line: these forces contained armoured units, anti-tank and anti-aircraft artillery and were on a mechanised organisation. They would ultimately total 150,000 men. We were at present somewhere near the half-way mark, and convoys were arriving even two or three days.

The President of the Council and the Minister for War said that in order to prevent the Germans breaking through to Salonica down the Vardar Valley it was essential to form a strong group at the Doiran Lake. They asked whether British forces could advance to this position and, if necessary, over the Yugoslav frontier in order to meet the Germans.

Sir John Dill was not willing to give any categorical opinion on this point, which must be the subject of detailed discussions. He stated that we had contemplated holding with the Greeks the fortified line following the Bulgarian frontier and the Nestos River to the coast, provided we could be certain of Yugoslav co-operation. Meanwhile, we were well established on the Haliacmon

Generali Simović i Ilić naglasili su daje za sprečavanje nemačkog prodora dolinom Vardara do Soluna bitno da se obrazuje jedna snažna formacija u rejonu Dojranskog jezera. Na njihovo pitanje da li bi britanske snage mogle prodreti do tog položaja i, ukoliko se ukaže potreba, preći jugoslovensku granicu u susret Nemcima?

General Dil nije izneo svoje mišljenje, jer se o tom pitanju, kako je objasnio, mora podrobno raspravljati u Generalštabu. Izjavio je da se već razmišljalo o tome da Britanci zajedno sa Grcima, drže fortifikacijski utvrđenu liniju koja bi se pružala duž bugarske granice i reke Nestos sve do morske obale, pod uslovom ako bi bili sigurni u jugoslovensku saradnju. A dotle, Britanci su se dobro utvrdili na liniji Haliakmon i ne mogu razmišljati o daljem kretanju dok ne budu imali čvrstu garanciju o saradnji Jugoslavije. No, u slučaju da se obrazuje takva isturena linija komandant britanskih snaga u Grčkoj, general Vilson, komandovao bi anglo-grčkim snagama.

General Simović i Ilić ponovo su istakli daje Dojran važna tačka koju treba držati zato što se napad neće izvršiti dolinom Strume, nego na jugoistočnu Jugoslaviju. Ako se tako ne postupi Nemci će se probiti, stići će do Soluna, udariti u pozadinu grčke snage koje posedaju bugarski front i otseći jugoslovenske od britanskih snaga. Istočna Makedonija i Trakija, sve do turske granice, bile bi izgubljene »ako ne koncentrišemo svoje trupe kod Dojrana, ali je to od manjeg značaja«, jer general Simović ne pridaje nikakvu važnost održavanju pripremljenih grčkih položaja u istočnoj Makedoniji. Ako britanske snage nisu u mogućnosti da napreduju, bolje je da ostanu na liniji Haliakmon, gde bi štatile bok jugoslovenskih trupa u povlačenju iz jugoistočne Jugoslavije. Zatim su general Simović i Ilić insistirali na potrebi da se dobije u vremenu. Imajući to na umu, Grci treba da nastave demonstracije u južnoj Albaniji radi zadržavanja italijanskih snaga, a bilo bi potrebno da Turci zauzmu preteći stav na tursko-bugarskoj granici, pa se nadaju da će Turska bar objaviti rat ako bi Nemačka napala Jugoslaviju.

Generali Simović i Ilić tražili su od V. Britanije maksimalnu vazduhoplovnu podršku i upitali da li bi se jugoslovenska vojska mogla snabdevati preko Soluna, jer ona nema dovoljno protivavionskih i protivtenkovskih topova, a i pitanje ishrane vojske zadavaće teškoće nakon mesec, dva dana.

General Dil je odgovorio da će se dati svaka moguća pomoć i istakao da bi se luka Solun teško koristila, jer je izložena nemačkim napadima iz vazduha, a i lako se može minirati, i dodao: »Možda bismo mogli da pošaljemo izvesnu količinu materijala noću«.

Zatim su *generali Simović i Ilić* izložili sledeći jugoslovenski plan za slučaj nemačkog napada na Jugoslaviju iz Bugarske: povlačenje na zapad pred nemačkim napadom; napad na Bugarsku u pravcu Sofije i napad na Italijane u Albaniji, s tim da Grci u isto vreme preduzmu ofanzivu na kopnu, a Britanci u vazduhu.

Mada se složio sa mogućnošću da će Nemci napasti Jugoslaviju pre nego Grčku, *general Dil* je rekao daje važno znati da li bi Britanci i Grci, u slučaju napada na Grčku, bili sigurni da će Jugoslavija tada priskočiti u pomoć Grčkoj, izražavajući nadu da će Jugosloveni napasti Italijane u Albaniji i prodreti u Bugarsku čim Grčka bude napadnuta.

General Simović je izjavio da će Jugoslavija stupiti u rat ako Nemačka napadne Grčku sa ciljem da zauzme Solun. Tada bi se odmah preduzela akcija

u Albaniji, ali Jugosloveni ne bi bili u stanju da preduzmu ofanzivu prema Bugarskoj, zbog nesrazmere između jugoslovenskih i nemačkih snaga.

Pošto je general Simović bio napomenuo da ni Jugoslavija ni Nemačka još nisu spremne i da je, s obzirom na to, bitno da Jugoslavija dobije u vremenu, *general Dil* je izneo mišljenje da je u interesu Jugoslavije da ona preuzme inicijativu pre nego što Nemačka bude spremna. Zbog toga se zalagao da Jugosloveni izvrše napad u Albaniji, gde bi izvojevali laku pobjedu i pribavili velike količine preko potrebne opreme. Likvidacija Albanije omogućila bi da se nekoliko grčkih divizija otuda povuče i angažuje u Makedoniji.

Na Dilovo pitanje da li bi, prema jugoslovenskom shvatanju, napad na Albaniju izazao neposrednu reakciju Nemačke? *Generali Simović i Ilić* su nedvosmisleno tvrdili da bi u tom slučaju odmah usledio nemački napad na Jugoslaviju iz jugozapadne Bugarske. Jugosloveni još uvek nisu spremni da dočekaju takav napad, podjednako kao ni grčke i britanske snage. Jugoslaviji je potrebno da za sada, ukoliko je to moguće, izbegne rat, kako bi dobila u vremenu za mobilizaciju i koncentraciju svojih snaga i za konsolidovanje svoje vlade.

General Dil je rekao da je, po njegovom mišljenju, bitno da se odmah povedu vojni razgovori između britanskog, jugoslovenskog i grčkog generalštaba. »Kako Nemci mogu napasti svakog časa, presudno je da usaglasimo svoje planove, ako će se uopšte pokušati sa odbranom Soluna,« paje predložio da se sastanak održi 2. aprila u nekom pogodnom mestu, recimo u Florini, gde se može obezbediti tajnost.

General Simović i Ilić su se u početku opirali održavanju takvih razgovora, iz bojazni da se neće moći sačuvati tajnost i da će ishod toga biti izazivanje Nemačke. Oni su najpre predložili da se razgovori generalštabova održe kroz mesec dana, ali su na kraju ipak pristali da se organizuju 2. aprila u Florini. General Simović je rekao da će jugoslovenski predstavnik biti general Nikolić.

General Dil je jasno podvukao da će za sada biti teško obezbediti velike količine materijala, »iako ćemo pružiti svaku moguću vazдушnu podršku i učiniti sve što možemo da bi se nadoknadili jugoslovenski manjkovi u opremi i zalihama«. Na njegovo ponovno insistiranje da Jugosloveni smesta uđu u Albaniju, jer ih tamo čeka spremna oprema koja im je potrebna da je uzmu, *generali Simović i Ilić* su kategorično izjavili da bi takav korak izazvao nemački napad.

General Dil je predložio generalu Simoviću da bi bilo poželjno da se potpiše kratak dokument koji bi u sažetom obliku sadržao sporazum koji je postignut, tako da glasi: ako Nemačka napadne Jugoslaviju, vlada Njegovog Veličanstva pružiće joj svaku pomoć kojom raspolaže i ako Nemačka napadne Grčku, a ne i Jugoslaviju, jugoslovenska vlada pridružiće se vladi Njegovog Veličanstva u pružanju Grčkoj svake raspoložive pomoći. Da bi se za te situacije mogli usaglasiti vojni planovi predstavnici britanAog, jugoslovenskog i grčkog generalštaba tajno će raspravljati o tome 2. aprila u Florini. *Generali Simović i Ilić* pristali su da potpišu dokument u naznačenom duhu, s tim što je Simović predložio da taj dokument potpišu on sam i general Dil u 11.00 časova sledećeg dana, a da se pomoćnik načelnika Glavnog generalštaba general Nikolić i g. Dikson sastanu u 9.30 časova radi usklađivanja i preciziranja sporazuma.

Imajući na umu izveštaje da nemačka vlada vrši pritisak na jugoslovensku vladu da potpiše još neki dokument kojim se razjašnjava položaj Jugoslavije u okviru Trojnog pakta, general Dil je pitao generala Simovića kako stoji ta stvar. Na to je general Simović izjavio da Nemačka smatra verodostojnom privrženost Jugoslavije ovom Paktu. Jugoslovenska vlada predlaže da to pitanje ostane pod suspenzijom, jer jugoslovenska strana prećutno smatra da je pristupanje propala stvar. Jugoslovenska vlada neće ni proširivati ni sužavati ovaj Pakt.

Pretpostavljajući da Nemci vrše pritisak u tom smislu, general Dil je upitao da li je od Jugoslavije zatraženo da potpiše neki dokument koji sadrži objašnjenja, general Simović je dao kategorična uveravanja da nemačka vlada nije uputila nikakav takav zahtev.

Pošto je general Dil nekoliko puta u toku pregovora predlagao da g. Idu poseti Beograd, general Simović je izrazio žaljenje što ne može da ga primi, jer bi se za njegovo prisustvo u Beogradu neminovno doznalo, a što bi Nemci sigurno smatrali provokativnim činom, pa je jugoslovenska vlada rešena da ne da Nemcima nikakvog osnova za provokaciju, dodajući da bi takva poseta možda dobrodošla kroz dva do tri meseca, kada jugoslovenske ratne pripreme budu poodmakle. On je u toku diskusije insistirao na apsolutnoj potrebi da Jugoslavija ne preduzima nikakav korak koji bi provocirao Nemačku. Zbog toga se, kao što je to maločas objašnjeno, isključuje poseta g. Idu. Zbog toga se isto tako isključuje i jugoslovenska vojna akcija u Albaniji pre nego što Nemci napadnu Jugoslaviju.

General Simović je izneo dva razloga za takav stav: 1) Jugoslavija je nespremna i mora igrati za vreme; 2) Hrvati i Slovenci, zbog svog izloženog položaja, stvaraju teškoće, i kada bi jugoslovenska vlada preduzela bilo kakvu izazovnu akciju ili kada bi se doznalo da planira takav korak, to bi imalo za posledicu otepljenje Hrvata, rasep u zemlji i unutrašnju krizu. Zatim je dodao: »još uvek nisam siguran u saradnju dr Maćeka, te je stoga potrebna najveća opreznost. Razjedinjena Jugoslavija ne bi nam bila ni od kakve koristi«.

Odgovarajući na jedno pitanje, general Simović je rekao da je uveren da bi se Hrvati i Slovenci borili u slučaju nemačkog napada i da bi nemački napad dočekala ujedinjena zemlja, ali isključivo ukoliko je vlada u stanju da dokaže da ona nije izazvala takav napad. Na kraju je i on upitao: »da li smo sigurni da bi se Grčka i Turska borile, ako bilo koju od njih napadne Nemačka?«, general Dil je to sa naglašavanjem potvrdio.⁵⁸

U poruci generalu Dilu od 1. aprila Čerčil kaže da različite pojedinosti pokazuju da se brzo vrši pregrupisanje snaga protiv Jugoslavije, da dobiti u vremenu protiv Nemačke znači izgubiti ga u odnosu na Italiju i da ništa ne treba da sprečava Jugoslovane da protiv ovih drugih što pre usmere svoje snage, jer samo na taj način mogu postići značajan početni uspeh širokog dometa i veliku količinu ratnog materijala za kratko vreme. Zbog toga smatra da Jugosloveni ne mogu za nekoliko časova popraviti godinama počinjene greške, daje njihova situacija »očajna« i da se veoma malo može postići »proklinjanjem sudbine«.⁵⁹ Međutim, ni ova Čerčilova poruka nije pomogla da se postigne sporazum.

Na sastanku u Glavnom generalštabu u Beogradu 1. aprila 1941. godine u 09,30 časova prisustvovali su sa jugoslovenske strane general Milutin Nikolić pomoćnik načelnika Glavnog generalštaba, general Radivoje Janković načelnik Operativne direkcije Glavnog generalštaba i generalštabni major Mi-

lisav Perišić, a sa britanske general A. W. S. Malaboj (Mallaby) predstavnik Ministarstva rata i Pirson Dikson predstavnik Ministarstva inostranih poslova. Sastanak je organizovan sa ciljem da se usaglase odredbe sporazuma koji treba da potpišu predsednik jugoslovenske vlade i načelnik britanskog Imperijalnog generalštaba, kao što je to odlučeno prilikom njihovog susreta 31. marta. (Videti faksimil).

(Record No. 2.)

Meeting at Yugoslav General Staff. 09.30 hours, April 1, 1941.

Present:

General Miloutin Nikolitch. Acting Brigadier A. W. S. Mallaby, War
Chief of Yugoslav General Staff. Office.
General Iladivoye Jankovitch, Director Mr. Pierson Dixon, Foreign Office.
of Operations.
Commandant M. Perichitch.

1. This meeting had been arranged for the purpose of agreeing the terms of a note to be signed by the Yugoslav President of the Council and the Chief of the Imperial General Staff, as decided at their meeting on the 31st March (Record No. 1).

Mr. Dixon took the draft prepared by the Chief of the Imperial General Staff (Appendix A) to the Yugoslav General Staff at 09.30 hours. On his arrival he found that a *propos-ccrbul* had been prepared by the Yugoslav General Staff, and they hoped that this document would be signed. The *proces-verbal* had not yet been completely translated into French, but from the first part of it, which had

Prema **Zapisniku br. 2.** (na engleskom jeziku) sastanak je održan na sledeći način: general Dikson je u 09,30 časova u Glavni generalštab doneo **nacrt koji je sastavio načelnik britanskog Imperijalnog generalštaba (Dodatak A)** i po dolasku ustanovio da je i jugoslovenski Generalštab pripremio **nekakav tekst sporazuma (proces verbal)** i da se Jugosloveni nadaju da će taj dokument biti potpisan. Sam tekst još nije bio potpuno preveden na francuski jezik, ali je iz njegovog prvog dela koji je bio preveden Dikson shvatio da sadrži vojno-tehnička pitanja, pa se na njegov zahtev i brigadni general Malaboj pridružio sastanku. Potom je major Perišić pročitao tekst na francuskom jeziku, prevodeći srpsku verziju tokom čitanja, ali su pri tome iskrsla ova dva glavna sporna pitanja:

a) Jugosloveni žele da se jasno definiše stav Grčke u slučaju da Nemačka napadne Jugoslaviju, a ne i Grčku.

b) Jugosloveni će stupiti u rat, ukoliko Nemačka napadne samo Grčku, isključivo ako se taj napad izvrši zapadno od doline Strume.

Na ova dva pitanja izneto je sledeće britansko gledište:

a) Načelnik Imperijalnog štaba nije ovlašćen da govori u ime grčke vlade, niti na obaveze grčke vojne snage na bilo koji vid dejstva. Jedini način da Jugosloveni dobiju konačan odgovor jeste da ga zatraže od samih Grka na voj-

nim razgovorima za koje je dogovoreno da će se održati 2. aprila u Florini. (Održani su 3. aprila u Kenali - V. T.).

b) Ova ograda omogućila bi britanskim trupama da se pomere unapred do linije Nestos, u protivnom izložile bi se opasnosti da ih neprijatelj pretekne iz Rupelskog tesnaca. Staviše, britanski predstavnici morali bi da konsultuju načelnika Imperijalnog štaba pre nego što pristanu da se ova ograda unese u tekst sporazuma.

Tokom rasprave postalo je jasno da je nemoguće izraditi prihvatljiv tekst na osnovu *jugoslovenskog procšs verbal-a* do 14.00 časova kada će britanski predstavnici napustiti Beograd. Stoga je Dikson ponudio *Dodatak A*, upitavši da li bi Jugosloveni bili spremni da zamole predsednika vlade da ga potpiše.

Diskusija se dalje nastavila i završila tako što je unesen jedan *amandman u Dodatak A, koji je potom prekucan pod nazivom Dodatak B*. Britanski predstavnici su izjavili da ovaj dokument moraju dostaviti načelniku Imperijalnog štaba i da će blagovremeno obavestiti Jugoslovene da li on prihvata ili odbacuje ovaj amandman. Izrazili su sumnju da će amandman biti prihvaćen, jer se njime jugoslovenskoj vladi prepušta da odluči pod kojim će uslovima i u kojem trenutku Solun biti ugrožen.

Što se tiče prethodno ugovorenih vojnih pregovora prema Zapisniku broj 1), isrsila su tri nova pitanja:

a) umesto pomoćnika načelnika Glavnog generalštaba generala Milutina Nikolića, kao što je ranije izjavio predsednik vlade general Simović, Jugoslovene bi na pregovorima zastupao divizijski general Radivoje Janković, načelnik Operativne direkcije;

b) Jugosloveni žele da se pregovori, umesto u Florini, vode u Skoplju i

c) Pošto je nemoguće obaviti pripreme pre 3. aprila, pregovori će se odložiti za jedan dan ...

Pošto je načelnik Imperijalnog štaba saslušao izveštaj sa sastanka koji su mu podneli brigadni general Malaboj i Dikson i pošto je pročitao dopunjenu verziju dokumenta za potpisivanje, zaključio je da ga ne može potpisati u tom obliku, već da mora zatražiti nov sastanak sa predsednikom vlade.

Nakon diskusije postignuta je saglasnost da bi se dopunjeni dokument mogao potpisati pod uslovom da se istodobno potpiše i jedan *separatan dokument pod nazivom Dodatak C*. Potom je ugovoren naredni sastanak sa predsednikom jugoslovenske vlade (Zapisnik br. 3).⁶⁰

Pašto nije pronađen taj zapisnik, kao ni dodaci A, B, i C, to je zasad ostala nepoznata njihova sadržina. Zbog toga se o toku razgovora 2. aprila moramo poslužiti pismenim izveštajima jugoslovenskih predstavnika. Tako *general Radivoje Janković* kaže da je 2. aprila, u njegovom prisustvu održana konferencija na kojoj su, pored generala Dila, prisustvovali i engleski vojni izaslanik u Beogradu, a s jugoslovenske strane, pored načelnika Glavnog generalštaba, koji je bio ujedno i predsednik vlade, još i ministar vojske i mornarice i pni pomoćnik načelnika Glavnog generalštaba.

Razgovori su vođeni o jačini britanskih snaga u Grčkoj i o načinu našeg dejstva protivu Nemaca u slučaju da napadnu Grčku. Sto se tiče britanskih snaga u Grčkoj, general Dil je izjavio da u Grčkoj nema »pet engleskih divizija, ali nije rekao koliko ih ima«.

O našem budućem radu u slučaju da Nemci napadnu Grčku načelnik jugoslovenskog Glavnog generalštaba je rekao: »Mi ćemo napasti Nemce u bok, ako oni napadnu Grke t svoje operacije upute desnom obalom r. Strume ka So-

lunu, a ako svoje operacije upute levom obalom r. Strume i ne budu išli ka Solunu nećemo ih napadati».

Na ovo je general Dil primetio: »Smatram nemogućim da bi Nemci mogli operisati bilo levom, bilo desnom obalom r. Strume, a da svoje operacije ne upute ka Solunu«.

Najzad je rešeno da se stupi u vezu s grčkom Vrhovnom komandom i komandantom britanskih trupa u Grčkoj i da se tom prilikom utanače gledišta za zajednički rad u slučaju nemačkog napada.⁶¹

U pismenom izveštaju I pomoćnika jugoslovenskog Glavnog generalštaba generala Nikolića, koji je takođe prisustvovao konferenciji, stvari se drukčije predstavljaju. On kaže: »U pregovorima u Ministarstvu vojske i mornarice 1. i 2. aprila upoznat je general Dil sa našom vojno-političkom situacijom i našim potrebama. Od njega dobismo ova obaveštenja:

1) daje Grčka u kritičnoj situaciji i da treba daje pomognemo hitnim napadom na Nemce u Bugarskoj;

2) da Englezi imaju u Grčkoj izvesne svoje snage u visini Olimpa na r. Abkante (a ne u Solunu, kako smo mi bili obavešteni); jačinu ovih snaga nije hteo tačno da nam kaže; docinije je utvrđeno daje to bila samo jedna mešovita divizija i jedna oklopna brigada;

3) da se ove engleske trupe ne mogu upotrebiti u visini Dojranskog Jezera za vezu između naših i grčkih trupa, kako smo to mi predlagali;

4) da jugoslovenske oružane snage Engleska ne može pomoći nikakvim ratnim materijalom, pa ni hranom, u roku 4-5 meseci, a nešto benzina stavljali su nam na raspolaganje u Solunu; i

5) da engleska flota ne sme ući u Solunski zaliv, a još manje u Jadransko more, zbog opasnosti od osovinskih aviona i podmornica.

Na našu napomenu da ćemo biti bačeni na planinski teren i kršnu Albaniju i da ćemo ostati bez sredstava za život i bez teškog naoružanja, a naročito bez municije, odgovorio je da pomoć od Engleza ne možemo očekivati, već šta nam bude trebalo da otmemo od Italijana.

General Dil nudio nam je savez sa garancijom za budućnost, samo da odmah napadnemo Nemce u Bugarskoj. Tada savez nije potpisan«.⁶²

Ugovoreni sastanak sa Grcima i Britancima održanje na Železničkoj stanici Kenali 3. aprila 1941. i tajno od 21.00 čas do duboko u noć. Sastanku su sa jugoslovenske strane prisustvovali general Radivoje Janković i generalštabni major Milisav Perišić, sa grčke strane generalisimus Papagos sa delom svoga štaba i sa britanske strane komandant britanskih snaga u Grčkoj general Vilson sa svojim saradnicima.

General Janković je, prema njegovoj pismenoj izjavi, na sastanku najpre izložio tekst citiranog operacijskog plana od 2. aprila. Međutim, Vilson i Papagos su neprestano predlagali da se jugoslovenske snage povlače najugodnije obrazovanja zajedničkog jugoslovensko-grčko-britanskog fronta, ali je general Janković odbacio taj predlog i objasnio da bi Jugoslaviji bilo potrebno još dvadesetak dana da izvrši mobilizaciju i koncentraciju. Zatim je general Vilson, na pitanje koliko ima britanskih snaga u Grčkoj, odgovorio da ima »samo dve divizije i jedna oklopna brigada« i da bi kroz 3 nedelje mogla stići jedna, a u toku dalje 3 nedelje još jedna divizija

Na *molbu jugoslovenske delegacije* da se sadašnje britanske snage u Grčkoj prebace u dolinu r. Strumice *general Vilson* je izjavio da njegov korpus mora ostati u rejonu Olimpa radi obezbeđenja komunikacija, a da u rejon

Strumice ne može da uputi svoje trupe zbog veoma slabih komunikacija, što je general Janković osporio. General Vilson je dodao da se ni načelnik grčkog Generalštaba Papagos »nije slagao da se britanske snage upute u dolinu r. Strumice, ali je tom prilikom napomenuo daje potrebno da mi na ovom pravcu imamo jake snage«.

Na kraju *general Papagos* je predložio da se razgovori nastave u Atini, a general Janković je samo obećao da će taj zahtev preneti Beogradu.⁶³

Pismeni izveštaj generalštabnog majora Perišića, drugog jugoslovenskog delegata, u suštini se slaže sa prednjim navodima generala Jankovića, s tom razlikom što je general Vilson, na pitanje kolikim snagama raspolaže u Grčkoj, odgovorio da ima samo jednu i po diviziju i da će se svake dve sledeće nedelje moći da prebacuje po jedna motorizovana brigada. Perišić je dodao i to da je po izrazu crta na licu generala Vilsona zaključio da general Vilson smatra da će biti dockan ako bi za koncentraciju jugoslovenske vojske trebalo oko 20 dana kako mu je to general Janković sopštio.⁶⁴

Iznenadeni general Vilson upitao je »A šta ćete raditi ako vas Nemci napadnu za 2-3 dana?« (verovatno je bio obavešten da će Nemci napasti 6. aprila, samo to nije hteo otvoreno da kaže). Odgovoreno mu je da će se braniti sa onim što se bude imalo na licu mesta. Na traženje jugoslovenske delegacije da se ukaže pomoć u vazduhoplovstvu, odgovoreno je da se pomoć ne može ukazati zbog angažovanja na drugim frontovima, a general Vilson je istakao i to da se na pristanište u Solunu ne može računati zbog nemačkog vazduhoplovstva.⁶⁴

Britanci su smatrali da su pregovori o posredovanju Italije između Jugoslavije i Nemačke suprotni interesima V. Britanije. Oni su došli do zaključka da nova jugoslovenska vlada, »mada uglavnom zdrava«, nije onoliko privržen prosavezničkoj politici koliko bi oni želeli i da se na nju mora vršiti stalan pritisak da bi donosila poželjne odluke. Pored zvaničnih britanskih predstavnika takvo gledište imali su i tajni članovi britanske obaveštajne službe (S02) koji su radili u Jugoslaviji. Oni su nastojali da se izvrše bar neke pripreme pre nemačkog napada na Jugoslaviju koji su već smatrali neizbežnim. Na primer, trebalo je da pripreme rušenje mostova preko Dunava i nekih puteva i železničkih pruga, posebno u rejonu Niša, Caribroda, Velesa i u dolini Vardara. Oni su pokušavali da uspostave mrežu radio-stanica, koja bi radila i posle nemačke invazije, sa centrima na Sušaku, u Ljubljani, Mariboru, Beogradu, Sarajevu, Nišu i Skoplju, od kojih je samo pet bilo uspostavljeno, ali nijedan od njih nije radio posle nemačke okupacije. Takođe su pripremali sabotaže na nemačkim instalacijama i opremali sabotažne grupe za rad u Bugarskoj i Albaniji.⁶⁴¹

Prema izjavi generala Radivoja Jankovića u Glavnom generalštabu je u toku 2. aprila, pre odlaska u Grčku, izrađena jedna vrsta *operacijskog plana*, kojim je bilo predviđeno:

a) *Cilj naših operacija* - ovde je navedeno da ćemo zajedno napasti Nemce, ako oni prethodno napadnu Grke i svoje dalje operacije upute desnom obalom r. Strume ka Solunu.

Cilj naših operacija bio bi da ne dozvolimo da Nemci zauzmu Solun.

b) *Koncentracijska prostorija naših snaga prema Bugarskoj* - ovde su pokazane naše snage koje se imaju grupisati prema Bugarskom frontu. Naznačen je samo broj divizija i, uglavnom gde će se nalaziti.

c) *Vreme završetka koncentracije naših snaga prema Bugarskoj* - navedeno je da snage, određene prema Bugarskoj, završavaju svoje grupisanje oko 12. aprila i da pre toga ne bi bile u mogućnosti da preduzmu operacije.

d) *Zajedničko dejstvo jugoslovensko-grčkih snaga* - ovde je naročito istaknuto daje Strumički pravac vrlo važan, kako za nas, tako i za Grke, i zbog toga se predlaže: da engleske oklopne divizije (mislilo se da Englezi u Grčkoj imaju oklopnih divizija) što pre dođu u dolinu r. Strumice radi obezbeđenja ovog pravca, a potom da posluže kao jaka udarna grupa protivu nemačkih snaga u dolini r. Strumice».

U svom izveštaju od 4. aprila o svojoj misiji u Beogradu *britanski general Dil* je, između ostalog, naveo daje Simović imao težak zadatak da održi vladu na okupu i da ne može zaključiti nikakav sporazum bez pristanka vlade, ali izgleda da su i on i general Ilić odlučili da se bore. Pošto jugoslovenske snage nisu spremne za rat, Simović želi da dobije u vremenu kako bi završio mobilizaciju i koncentraciju snaga. On ne može iz unutrašnje političkih razloga da učini prvi korak u objavljivanju neprijateljstva, nego mora da čeka nemačku inicijativu. On očekuje da će Nemačka napasti Jugoslaviju iz Bugarske i za sada ostaviti Grčku po strani. Jugosloveni će pomoći Grke u Albaniji, ali neće čak ni tu napadati dok Nemačka ne napadne njih ili ne ugrozi njihove životne interese. U takvim uslovima jugoslovenska vlada nije htela da primi ministra inostranih poslova Idna.⁶⁵

Pošto je uvideo da prethodni razgovori nisu doveli do nekog opipljivog rezultata, britanski predsednik vlade V. Cerčil je 4. aprila uputio sledeću poruku predsedniku vlade generalu Simoviću:

• Moje informacije sa svih strana pokazuju da se vrši brza i velika koncentracija nemačkih suvozemnih i vazduhoplovnih snaga, kao i njihovo napredovanje prema Vašoj zemlji. Naši agenti iz Francuske nam javljaju o velikim pokretima vazduhoplovnih snaga iz Francuske. Prema obaveštenjima, kojima raspolaže obaveštajna služba naše Afričke armije, bombarderi su povučeni čak iz Tripolisa. Meni je neshvatljiv taj vaš argumenat da Vi dobijete u vremenu. Jedini potez koji bi osigurao pobeđu i bezbednost jeste da se izvojuje brza i odlučna pobeđa u Albaniji, i da se zapleni velika količina materijala koji bi pao u Vaše ruke. Kada u Albaniju stignu četiri nemačke alpinske divizije, za koje Vaš Generalštab tvrdi da dolaze iz Tirola, Vi ćete se naći prema sasvim drukčijim otporom nego što je otpor koji bi mogli da Vam pruži demoralisana pozadina italijanske vojske».⁸⁴

I američka vlada je pokušala da odvrati novu jugoslavensku vladu od priznavanja Trojnog pakta. U tom cilju je *američki poslanik u Beogradu Blis Lejn* posetio Simovića 27. marta oko podne i predao mu sledeću poruku američkog v. d. ministra inostranih poslova *Samnera Velsa* (Welles Sumner);

»Primio sam vest o obrazovanju nove vlade u Beogradu. Ona predstavlja koncentraciju svih demokratskih nacionalnih elemenata u Jugoslaviji. Ja sam ubeden da će politika nove vlade biti upravljena na odbranu nezavisnosti i suvereniteta zemlje. U ovim bi naporima nova jugoslovenska vlada mogla računati na sigurnu i iskrenu naklonost i materijalnu pomoć SAD. Politika SAD nije nikada primoravala Jugoslaviju da stupi u rat. SAD su jedino želele da vide Jugoslaviju kako brani svoju nezavisnost, ne pokoravajući se Hitleru. Ako bi Nemačka sada napala Jugoslaviju, Jugoslavija se može pouzdati u pomoć Sjedinjenih Država u hrani i drugoj materijalnoj i moralnoj potpori».⁸⁷

Na Lejnovu pitanje šta nova vlada namerava da učini sa Trojnim paktom, Simović je odgovorio da nova vlada želi da izbegne diskusiju o Trojnom paklu, ako je to ikako moguće, da ne želi odbaciti Pakt, ali ga nece ni ratifikovati, pa vlada neće da izaziva osovinске sile, ali će nova vlada odbiti silom svaki pokušaj Nemačke i Italije da zauzmu Solun. »Solun je od vitalnog značaja za

naše nacionalne interese. Jugoslavija ne bi trpela nikakav potez koji bi smanjio njen suverenitet«, rekao je Simović.

Međutim, *Ninčić je*, polazeći sa pravničke strane, rekao da Pakt ne bi mogao biti odbačen, jer njegove odredbe propisuju da Pakt stupa na snagu odmah posle potpisivanja, pa se zbog toga ne traži nikakva ratifikacija. On je dodao da vlada nije pristupila Paktu, »ne bi bilo samo teškoća sa Nemačkom već bi se mogao desiti i raspad zemlje, jer Maček ne bi ušao u vladu« i da je on (Ninčić - prim. V. T.) za mir sve dotle dok nema povrede jugoslovenskog suvereniteta. Ninčić je dalje predložavao Lejnu da Jugoslavija ne može računati ni na podršku Moskve dokle god Sovjetski Savez ne bude izložen nemačkom napadu. Molio je Lejnu da se zauzme kod Ruzvelta da se ponište mere zaleđivanja jugoslovenskih fondova u SAD, jer su one bacile Jugoslaviju u nepovoljnu političku situaciju sličnu situaciji Mađarske i drugih zemalja pod nemačkom dominacijom.⁶⁸

Dva dana kasnije, tj. 29. marta, Samner Vels je pozvao jugoslovenskog poslanika u SAD Fotića i saopštio mu *Ruzvehovu poruku da su Sjedinjene Američke Države odlučile da na Jugoslaviju primene odredbe Zakona o zajmu i namjmu*⁶⁹ i da odmah izdaju nalog za neposredno odašiljanje ratnog materijala, sanitetske i druge opreme potrebne jugoslovenskim oružanim snagama.⁷⁰

U cilju dobijanja pomoći od SAD vođeni su čitavih pet dana paralelni razgovori i u Beogradu i u Vašingtonu. Većje bila postignuta puna saglasnost po svim pitanjima materijalne pomoći. Predsednik Ruzvelt se lično angažovao za organizaciju i odašiljanje brze pomoći Jugoslaviji. No, iznenadni nemački napad 6. aprila prekinuo je sve to i onemogućio da SAD ukazu Jugoslaviji blagovremenu pomoć.⁷¹

PREGOVORI SA SOVJETSKOM VLADOM

Dok se britanski general Dil još nalazio u Beogradu, *sovjetski otpravnik inostranih poslova i vojni ataše* zahtevali su u I čas 1. aprila da ih prime predsednik vlade general Simović i ministar inostranih poslova Ninčić, da bi uručili hitnu poruku Molotova koji je prihvatio predlog o zaključenju »Pakta o uzajamnoj pomoći i savezništvu« i pozivao da dođe u Moskvu ovlašćeni delegat za zaključenje tog pakta, kojeg je tog istog dana Vrhovna komanda nemačkog Vermah-ta nazvala terminom: »Pakt prijateljstva Rusija-Jugoslavija«, jer su Nemci odmah doznali o namerama Sovjeta da zakluče pakt sa Jugoslovenima, ali sa većim ograničenjima i sadržajem od onih koja su iznošena u Beogradu. Naime, taktika moskovskih rukovodilaca je bila da Jugoslavija zauzme krut stav prema Osovinu i da prihvati predlog savezništva, ali sa izvesnim ograničenjima, da bi se izbeglo direktno uplitanje Sovjetskog Saveza u nemačku vojnu kampanju na Balkanu.

Pošto se nisu uzdali u beogradske upravljače zbog njihovih izjava privrženosti Trojnom paktu, Sovjeti su se postarali da Nemcima stignu informacije o ograničenjima prilikom pregovaranja sa Jugoslovenima, izražavajući istovremeno Hitleru svoj stalni interes za balkanski sektor, da bi ga eventualno privukli da pregovara s Moskvom.

Jugoslovenski rukovodioci primili su sa iznenađenjem i nevericom ponuđenu pomoć od strane Sovjetskog Saveza. Njihov predlog Pakta o uzajamnoj

pomoći i savezu nije bio usmeren toliko da se traži pružanje vojne pomoći koliko da Sovjetski Savez interveniše u konfliktu i oslobodi Jugoslaviju od okruženja od strane sila Osovine. Odlučili su da odmah pošalju Vojnu misiju u Moskvu, ali, zbog zabrinutosti da će kompromitovati svoje napore za ublažavanje zategnutosti sa Berlinom i Rimom, nisu oklevali a da ne jave Nemcima o sovjetskim ponudama i da na taj način okrenu Hitlerovu osvetu prema Sovjetskom Savezu. Kao što je već ranije napomenuto, jugoslovenski vojni ataše u Moskvi obavestio je nemačkog pomorskog atašea da su ga sovjetske vojne vlasti pozvale i ponudile prodaju raznog materijala Jugoslaviji, ali daje on to odlučno odbio. Tako je izgledalo kao da se Moskva i Beograd utrkuju u pokušaju da **okrenu** jedan protiv drugog ratne Hitlerove planove. Ali ta trka se okrenula protiv Jugoslovena, jer je nemački ambasador u Moskvi Sulenberg (Schulenberg Friedrich von) demaskirao njihovu igru i odmah »upozorio Berlin na njihove intrige.⁷²

Međutim, *general Simović* je izneo drukčiji redosled pregovora, tj. daje inicijativa za zaključenje pakta potekla od njega, a ne od Sovjeta. Naime, on kaže da je odmah posle državnog udara 27. marta, preko sovjetskog oficira poslova u Beogradu Viktora Lebedeva (АеоёАеВ БУКТОР 3), uputio predlog vladi SSSR za zaključenje ugovora o uzajamnoj pomoći. On je prvog aprila u 1 čas posle ponoći primio u svom stanu Lebedjeva i sovjetskog vojnog izaslanika, generala Aleksandra Suhonjina (СVXOHHH), koji su ga obavestili o poruci ministra inostranih poslova Molotova da je sovjetska vlada prihvatila predlog i da u tom cilju jugoslovenska vlada uputi u Moskvu opunomoćene predstavnike radi pregovora.⁷³

Zatim je ministar inostranih poslova Ninčić odmah uputio instrukcije jugoslovenskom poslaniku u Moskvi Milanu Gavriloviću da kao šef delegacije odmah stupi u vezu s Molotovom, ne čekajući ostale delegate. Za članove delegacije određeni su Božin Simić i generalštabni pukovnik Dragutin Savić, koji će istog dana otputovati avionom preko Istanbula.

Gavrilović, međutim, nije odmah stupio u pregovore, nego je sačekao ostale članove delegacije koji su, greškom Turaka, upućeni za Ankaru, a odatle za Odesu i Moskvu. Istog dana je nemački ambasador u Moskvi Sulenberg izvestio Berlin da je jugoslovenski poslanik u Moskvi dobio instrukcije da odloži put za Beograd. Gavrilović se toga dana sastao sa nemačkim i italijanskim ambasadorima i u dugom izlaganju, prožetom uznemirenošću, istakao da bi »nemačko-jugoslovenski rat predstavljao nesreću za sve zainteresovane«, da je potpredsednik vlade Jovanović sada već na putu za Rim, radi iznalaženja rešenja. da je vlada odlučila da prizna Trojni pakt i da je u takvim uslovima. po njegovom mišljenju, apsolutno moguće sprečiti rat. paje zamolio da nemački ambasador interveniše u Berlinu.⁷⁴

Jugoslovenski delegati pukovnici *Simić i Savić* (Vojna misija) stigli su 2. aprila uveče u Moskvu s nacrtom predloga ugovora između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Sledećeg dana imali su prvi sastanak sa *Andrejom Višinskim* pomoćnikom sovjetskog ministra inostranih poslova. Kad se upoznao s nacrtom, Višinski im je odmah rekao da mu je ideja o vojnom paktku sasvim nova. da predlog mora dati Molotovu na odobrenje i da će im odgovoriti sutradan.

Na sastanku 4. aprila Višinski je rekao Gavriloviću da Sovjetski Savez smatra da u tom trenutku *nije podesno da potpiše vojni pakt s Jugoslavijom*. jer bi se time raskinuli prijateljski odnosi Rusije i Nemačke i dodao da bi pre

zaključivanja takvog pakta trebalo poznavati vojnu snagu obeju zemalja, pa zato nudi nacrt jednog ugovora o prijateljstvu i nenapadanju. Iako to nije bio vojni pakt koji su očekivali, Gavrilović i njegove kolege odlučili su da ga prihvate zbog vrednosti njegovog člana II koji je predviđao »da ako jednu ugovornu stranu napadne neka treća država, druga ugovorna strana neće pomoći napadača dokle god traje ugovor«. *Gavrilović je smatrao da bi takav ugovor mogao biti uvod u vojni savez.* Uz to je Višinski izričito naglasio daje Sovjetski Savez voljan da snabde Jugoslaviju ratnim materijalom, pa je tražio od Gavrilovića listu nabavki da bi se materijal mogao isporučiti odmah. Višinski je takođe rekao da Rusi misle da dadu instrukcije svojem ambasadoru u Berlinu da kaže Nemačima da oni ne žele da nezavisnost, suverenitet i integritet Jugoslavije budu ugroženi ili izmenjeni.⁷⁴»

U međuvremenu *sovjetski komesar za inostrane poslove Molotov* je 4. aprila pozvao nemačkog ambasadora Sulenberga i, pozivajući se na postojeći sporazum o konsultacijama između Nemačke i Sovjetskog Saveza, saopštio mu da je jugoslovenska vlada predložila sovjetskoj vladi da pregovaraju o *ugovoru o prijateljstvu i nenapadanju* i da je sovjetska vlada prihvatila taj predlog, tako da će ugovor biti potpisan »danas ili sutra«. Sovjetska vlada se odlučila da prihvati predlog jugoslovenske vlade jedino sa željom da se očuva mir, što je u skladu i sa željom vlade Rajha koja se takođe protiví proširenju rata. S toga se sovjetska vlada nadala da će i nemačka vlada u svojim sadašnjim odnosima sa Jugoslavijom učiniti sve da se održi mir. *Sporazum između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije biće analogan sovjetsko-turskom sporazumu iz 1925. godine*, a sporazum Sovjetskog Saveza sa Jugoslavijom neće obuhvatati odnose sa drugim zemljama. *Prema tome sovjetsko-jugoslovenski sporazum nije uperen bilo protiv koga i niti bilo protiv koje druge države.* Na taj način Molotov je tražio da iskoristi sklapanje sporazuma sa Jugoslavijom da podseti Berlin na recipročnu obavezu konsultacija Nemačke i Sovjetskog Saveza koja, u stvari, nije bila skoro nikad poštovana. On se sada, više nego ikad, nadao da će i Nemačka ubuduće to poštovati i da će je privoleti da se ponovo otpočne pregovori koji bi doveli do jednog novog nemačko-sovjetskog sporazuma. U svakom slučaju, Molotov je takođe težio da se shvati da je Sovjetski Savez protiv nemačkog napredovanja na Balkanu i proširenja rata na tom sektoru, ali je u isto vreme bio zabrinut da sporazum sa Jugoslavijom ne pogorša odnose Sovjetskog Saveza sa Nemačkom.⁷⁵

Nemački ambasador Sulenberg odgovorio je Molotovu da je, po njegovom mišljenju, izabran veoma »nesretan trenutak« za sklapanje sporazuma sa Jugoslavijom i da bi njegovo zaključivanje izazvalo nepoželjan utisak u svetu. Naglasio je da politika jugoslovenske vlade nije jasna i da su njen stav, kao i ponašanje jugoslovenskog javnog mnjenja izazivački. Sulenberg je nastojao da dobije obećanje da će Sovjetski Savez ponovo razmotriti čitavu stvar, ali je Molotov naglasio daje njegova vlada donela odluku da zaključi sporazum sa Jugoslavijom posle zrelog razmišljanja i posle ubectenja da su beogradski rukovodioci raspoloženi da priznaju pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu.⁷⁶

Pošto je Molotovljeva izjava primljena sa gorčinom i neugodnošću, nije se dugo čekalo na reakciju Nemačke. Naime, nemački ministar inostranih poslova Ribentrop, ubrzo posle primljenog izveštaja, pozvao je sovjetskog ambasadora i upozorio ga da bi ugovor Sovjetskog Saveza sa Jugoslavijom značio kraj nemačko-sovjetskog prijateljstva, jer bi »Firer bio sposoban da po-

ništi taj ugovor, a tada bi budućnost odnosa sa Sovjetskim Savezom bila crna».

Posle toga je sovjetski ambasador Dekanozov (Александр Б. Деканозов) iz Berlina poslao u Moskvu veoma »alarmantan izveštaj«, pa je verovatno on doprineo da *rukovodioci Kremlja »razvodne« pakt sa Jugoslavijom umetanjem klauzule neutralnosti*. A nepomirljivo odbijanje Gavrilovića da prihvati takvu klauzulu primoralo je Staljina da odloži potpisivanje pakta i da sazove Politbiro da diskutuje po tom pitanju.⁷⁷

Gavrilovićev optimizam nije dugo trajao. Posle manje od dva sata od razgovora sa Višinskim, ovaj ga je pozvao u Kremlj, pošto su Sovjeti promenili svoje mišljenje o stilizaciji člana II, tako da za Jugoslovene više nije imao onaj diplomatski i politički značaj koji je imao ranije. On je sad glasio: »U slučaju da jedna strana ugovornica bude napadnuta od neke treće države, druga ugovarajuća strana će zadržati svoju politiku neutralnosti i prijateljstva«. Kad je Gavrilović rekao da bi izmena mnogo oslabila pakt, Višinski je naglasio da je to bilo nužno; inače, Nemci bi mogli misliti da Sovjetski Savez namerava da im obustavi isporuku materijala, a to bi uvuklo Sovjetski Savez u rat sa Nemačkom u vreme kad Rusi nisu spremni za rat, rekao je Višinski. Jugoslovenski predstavnici nisu mogli prihvatiti izmenu. *Za njih bi sovjetska neutralnost samo ohrabrila Nemce i zaplašila njihov sopstveni narod.*

Gavrilović se ponovo sastao sa Višinskim, da bi mu saopštio ovo gledište i zatražio od njega da odloži potpisivanje pakta dok ne čuje mišljenja iz Beograda. Od Višinskog je dobio malo ohrabrenja. Opomenuo ga je da »ono što je moguće danas, može biti nemoguće sutra«. Međutim, dodao je da Jugosloveni mogu računati, u svakom slučaju, na rusku materijalnu pomoć. Gavrilović je ponovo izrazio svoje iznenađenje što su Rusi promenili svoje mišljenje specijalno o vojnom paktu, *jer je sovjetski otpravnik poslova u Beogradu bio kazao jugoslovenskoj vladi da je Rusija voljna da zaključi vojni i politički savez s Jugoslavijom. Višinski je demantovao da su Rusi tako nešto rekli. Ono što su rekli bilo je da su voljni da pregovaraju samo o pitanjima koja se odnose na davanje vojnog materijala i, eventualno, o nekoj vrsti ograničenog sporazuma. Gavrilović je odgovorio da je njegova vlada bila sigurna da je Moskva pristala da potpiše vojni pakt. Inače, ne bi bilo nikakve potrebe da šalje delegaciju sa punomoćstvima samo zato da potpiše jedan prost sporazum o prijateljstvu i nena- padanju.* (Podvukao V. T.).

Kako je Gavrilović znao da njegova vlada očekuje akciju, on je rekao Višinskom da bi potpisao sporazum pod dva uslova: da Rusija zameni klauzulu o neutralnosti izjavom da će u slučaju da Jugoslavija bude napadnuta od neke treće strane, prijateljski odnosi i dalje postojati, a da Simić i Savić potpišu ugovor čak i ako nije bilo u njihovoj nadležnosti da to učine. Gavrilović je mislio da bi takvim manevrom naveo Nemce na zaključak da se ne radi o običnom ugovoru o prijateljstvu, jer se razlikuje od uobičajenog obrasca i zato što ima potpise dva oficira. Višinski mu je rekao da takav predlog ne dolazi u obzir. Posle duge prepirke, Višinski je rekao, da o ovome mora izvestiti svoju vladu, a Gavrilović je bio nepopustljiv.

Sutradan, tj, 5. aprila u 8 časova Višinski je telefonirao Gavriloviću da su dokumenti gotovi za potpis, no. Gavrilović je u toku čitavog tog dana odbijao da potpiše ugovor i izjavio da neće doći u Kremlj ako »ona klauzula« nije promenjena. Mada je Višinski insistirao da je promena nemoguća, Gavrilović je nepopustljivo zadržao svoj stav, tako da ga je Višinski ponovno pozvao i upi-

tao da li bi hteo da razgovara sa generalom Simovićem u Beogradu. Gavrilović je pristao i kroz deset minuta, tj. 6. aprila u 1,15 stupio u vezu s generalom Simovićem koji mu je, posle dugog natezanja, naredio da mora potpisati Pakt, ali je Gavrilović bio nepopustljiv. Višinski je vikao od ljutine »Vi morate potpisati«, ali je molio Gavrilovića da dođe.

Kada su Gavrilović i njegova pratnja stigli u Kremlj, svi su čekali na njih -Staljin. Molotov, Višinski i mnogi drugi. Molotov je pročitao onakvu stilizaciju člana II kakvu je tražio Gavrilović. »Ja mislim« zaključio je Molotov, »Da će dr Gavrilović primiti ovu promenu«. »Primam i hvala, gospodine Molotov«. »Ne, ne meni, brzo je reagirao Molotov. »Ne meni, zahvalite našem drugu Staljinu. Mi ništa ne radimo bez našeg druga Staljina«.

Gavrilović je zahvalio Staljinu, koji je odgovorio: »Vi ste bili u pravu, gospodine Gavriloviću. Ako bi ostala klauzula o neutralnosti, to bi značilo da bi, ako budete napadnuti, Sovjetski Savez prao ruke nad vašom sudbinom«. - »Ja sam pokušavao da to objasnim gospodinu Višinskom«, odgovorio je Gavrilović, »Ali on nije hteo ni da čuje«. - »Moja vina! Moja vina!« (Moja krivica! moja krivica!) izvinjavao se Višinski i klanjao se duboko pred Staljinom sa rukama prekrštenim na grudima.

Tako je, i pored negativnog stava Nemačke, *zaključen Pakt o prijateljstvu i nenapadanju između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza* koji su 6. aprila u 2,30 časova ujutro, tj. neposredno pre nemačkog napada, potpisali Gavrilović, Simić i Savić u ime jugoslovenske vlade, a Molotov u ime Sovjetskog Saveza. Zatim je Staljin naredio da se tekst ugovora prenese preko radija na srpsko-hrvatskom i nemačkom jeziku.⁷⁸ Tekst Pakta glasi:

»Ugovor <> prijateljstvu i nenapadanju između SSSR i Kraljevine Jugoslavije:

Predsedništvo Vrhovnog sovjeta Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika i Njegovo Veličanstvo Kralj Jugoslavije, pobuđeni prijateljstvom koje postoji između obe države i ubeđeni daje očuvanje mira u njihovom zajedničkom interesu, rešili su da zaključe Ugovor o prijateljstvu i nenapadanju i u tom cilju su odredili punomoćnike:

Od strane Predsedništva Vrhovnog sovjeta SSSR Vjačeslava Mihajlovića Mololova. predsednika Sovjeta narodnih komesara i narodnog komesara za spoljne poslove SSSR;

Od strane Njegovog Veličanstva Kralja Jugoslavije dr Milana Gavrilovića. izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra Jugoslavije, Božina Simića i Dragutina Savića pukovnika, čija su punomoćja nađena u odgovarajućoj formi i propisanom redu, složili su se u sledećem:

Član pr'i- Obe ugovorne strane uzajamno se obavezuju daće se uzdržati od svakog napada u odnosu jedne prema drugoj i da će uvažavati nezavisnost, suverena prava i teritorijalnu celinu SSSR i Jugoslavije.

Član drugi - U slučaju ako jedna od ugovornih strana bude napadnuta od strane treće države, druga ugovorna strana obavezuje se da će sačuvati politiku prijateljskih odnosa pramanjoj.

Član treći - Ovaj ugovor zaključuje se za rok od pet godina. Ako jedna od ugovornih strana ne smatra neophodnim da otkaze ovaj ugovor na jednu godinu pre ustanovljenog roka, onda ovaj ugovor automatski ostaje na snazi za narednih pet godina.

Član četvrti - Ovaj ugovor stupa na snagu u momentu njegovog potpisivanja. Ugovor podleže ratifikaciji u Sto je moguće kraćem roku. Razmena ratifikacionih isprava treba da se izvrši u Beogradu.

Član peti - Ugovor je sastavljen u dva originala, pri čemu oba teksta imaju ravnopravnu snagu.

Moskva, 5. aprila 1941. god.
Po opunomoćstvu Predsedništva
Vrhovnog sovjeta SSSR
V. Molotov

Po opunomoćstvu
Njegovog Veličanstva Kralja
Jugoslavije
dr Milan Gavrilović
Božin Simić
Dragutin Savić⁷⁸

Posle potpisivanja Ugovora razgovor se nastavio u Kremlju o opštoj, naročito nemačkoj situaciji. Gavrilović, začuđen zbog iznenadnog i brzog zaključivanja sporazuma, privukao je Staljinovu pažnju na opasnost nemačkog napada i izvestio ga o novostima koje je o tome prikupio. Staljin ga je slušao sa očevitim interesovanjem i, posle kratkog oklevanja, odgovorio: »Mi smo spremni, neka dođu ako hoće«. Zatim je obilato davao obećanja o pomoći svake vrste i pozvao Gavrilovića da se dogovori sa Turcima radi prevoza kroz Dardanele sovjetskog ratnog materijala namenjenog Jugoslaviji. I zaista, Gavrilović je odmah izvestio turskog kolegu o razgovoru sa Staljinom. Turski kolega je bio zadovoljan i spreman na saradnju, izjavljujući mu daje poznato da je kralj Aleksandar uvek govorio da put iz Beograda u Moskvu ide preko Ankare. Napomenuo je da jugoslovenski političari u zadnje vreme nisu uvažavali ovu istinu, a sada očevitno žele da vode drugu politiku, pokazujući se toliko popustljivi prema Ankari kao što su to bili prema Moskvi i Londonu.⁷⁹

Dok je Staljin davao obilata obećanja Gavriloviću, Ribentrop je 6. aprila u 4,00 svom predstavniku u Beogradu poslao šifrovanu parolu »Trojni pakt«, tj. ugovoreni znak za upozorenje osoblja poslanstva da uništi tajni materijal i da se skloni na sigurno mesto. U isto vreme poslao je telegrame u Rim, Budimpeštu, Bukurešt i Sofiju izveštavajući ih da će operacije otpočeti ujutro. Pola časa kasnije dao je instrukcije svom ambasadoru u Moskvi da rano ujutro pođe kod Molotova da mu objasni motive zbog kojih je Nemačka prisiljena da preduzme vojne operacije protiv Grčke i Jugoslavije i da ga uveri da će nemačka aktivnost na ovom pravcu biti usmerena jedino na to da spreči Britance da uspostave drugi oslonac na kontinentu i da će se nernačke trupe povući kad izvrše ovaj zadatak, jer Nemačka apsolutno nema nikakvog političkog ili teritorijalnog interesa na pomenutom području. Ribentrop je poslao sličnu instrukciju i svom ambasadoru u Ankari nešto pre napada na Jugoslaviju, s tim da turskoj vladi pruži uverenje da su nernačke trupe dobile naređenje da apsolutno poštuju tursku granicu.⁸⁰

Samo dva do tri sata posle potpisivanja jugoslovensko-sovjetskog Ugovora o prijateljstvu i nenapadanju, sa mađarskih i rumunskih aerodroma poleteli su nemački bombarderi da izruče svoj prvi smrtonosni i rušilački tovar na Beograd.

MERE ZA UNUTRAŠNJE SMIRIVANJE STANOVNIŠTVA I VERZIJA GENERALA SIMOVIĆA O POLITICI NJEGOVE VLADE

Da bi sačuvali mir i red, zato što je u zemlji postojalo veliko uznemirenje zbog bojazni od izbijanja rata čiji se dah već osećao, jer su se tih dana na beogradskoj železničkoj stanici mogle videti neopisive gužve - kao da je svako težio da što pre beži iz Beograda - vlada generala Simovića je 31. marta 1941. godine izdala *Naredbu br. 1.* koja glasi:

»Povodom alarmanantnih vesti, koje po našoj zemlji šire strani agenti, radi unošenja nepokojstva u naš narod, naređujem da se saopšti i objavi svima da se narod ne povodi za ovim netačnim, vešto ubačenim i prenošenim vestima i da nema razloga uzbuni.

Kraljevska vlada vodi prijateljsku politiku sa svima našim susedima i nastoji da sa ovima ostane u odnosima najboljeg susedstva i prijateljstva, i u tome pravcu će i dalje nastojati preduzimajući sve što je u granicama njene mogućnosti

Svo naše stanovništvo treba da bude spokojno, da radi svoje tekuće poslove i da se ne da uznemirivati neosnovanim glasovima proturenim iz inostranstva ili zemlje. Stoga zabra-

njujem svako iseljavanje iz svojih mesta i napuštanje domova, jer je to bezrazložno, a može imati i štetnih posledica.

Interesi države i naroda nalažu da svako čuva svoj dom i da na njegovom pragu, ako to ustreba i ako to sudbina dodeli položi život za dobro Otadžbine. Kralja i naroda.

Vojaska, vazduhoplovstvo i mornarica naše Kraljevine dužni su da vrše svoju dužnost.

Sve državne vlasti, i u prvom redu opštinske vlasti i sveštenstvo, imaju ostati na svojim mestima u svakom slučaju. Nadležni g. g. ministri dozvoliće samo onu evakuaciju koja je predviđena planom, a za koju se inače izdaju pismena naređenja. Gospodin ministar unutrašnjih poslova izvoleće preduzeti sve potrebne mere da se svi skupovi, koji ne odgovaraju potrebama ove situacije, zabrane, kao i da se zabrani i okupljanje stanovništva na raznim mestima.

Po prednjoj naredbi izvoleće nadležni g. g. ministri odmah narediti potrebno radi tačnog postupka. Tom prilikom naročito skrenuti pažnju državnom činovništvu na savesno vršenje službe u ovim teškim momentima i na njegovu ulogu u pogledu suzbijanja netačnih vesti i održavanja duha na potrebnoj visini.⁸¹

Čudno je da za vladu generala Simovića ni 31. marta »nema razloga uzbuñi!«, tj. kada je već prethodnog dana bilo izdato naređenje za opšte aktiviranje. Zabrana iseljavanja predstavlja veoma krupnu grešku. Mnoge žrtve bile bi izbegnute da je na vreme naređena evakuacija. Mada je postojao plan za evakuaciju u slučaju kad predstoji rat, ipak naređenje za evakuaciju civilnih lica i ustanova iz ugroženih mesta nije izdato, već je iseljavanje zabranjeno, kao što se to vidi iz ove naredbe. Ipak, ova naredba nije u potpunosti poštovana u Beogradu, jer su vozovi u pravcu unutrašnjosti bili prepuni, tako da su mnogi stajali na papučama ili ležali na krovovima vagona.

Istoga dana je objavljeno i saopštenje Uprave grada Beograda:

»Prilikom narodnih manifestacija u Beogradu na dan 27. i 28. ovog meseca elementi strane propagande i strnci pokušali su da iskoriste ovo spontano narodno veselje za svoje ciljeve. Tom prilikom došlo je do manjih izgređa kao i uzvika kojima je manifestovano raspoloženje odnosno neraspoloženje prema pojedinim ratujućim državama.

Povodom ovih slučajeva vlasti su povele najenergičnije izvidaje i sa krivcima će se najstrožije po zakonu postupiti.

Skreće se pažnja građanstvu prestonice i ostalih naših gradova da se ne povodi za eksponentima strane propagande i da ubuduće izbegava ovakve i slične slučajeve koji samo štete i interesima naše zemlje.«⁸²

U međuvremenu su nemačke radio-stanice i štampa širile alarmantne vesti: da se stanovništvo nemačke narodnosti ubija, zatvara i proteruje iz Jugoslavije; da se u Jugoslaviji održavaju protivnemački zborovi, na kojima su nošene engleske i poljske zastave i pevane protivnemačke pesme; da su spaljena neka sela sa nemačkim stanovništvom, kao i neke šume gde se sklonila nemačka manjina: da je u Petrovgradu (Zrenjaninu) porušena jedna c da ulica u kojoj su stanovali Nemci, itd. Pošto su to bile lažne i tendenciozne vesti, to je jugoslovenska vlada bila prinuđena da preko agencije »Avala« izda tri demantija.

Prvi demanti od 31. marta glasi:

»Odlazak jednog dela nemačkih državljana iz Jugoslavije, koji je verovatno usledio zbog incidenata neodgovornih lica prilikom patriotskih manifestacija od 27. i 28. marta nije opravdan. Ovi incidenti, koji su osuđeni kako od vlade tako i celokupnog naroda, izazvali su kod pojedinih privatnih lica izvesnu zabunu. Poziva se stanovništvo da u svim prilikama sačuva hladnokrvnost i da ne posvećuje pažnju ovim alarmantnim vestima. Vlada sa svoje strane čini sve da bi sačuvala dobre odnose prema našim susedima i izbegla svaki nesporazum«. (»Politika«, 31. mart 1941).

Drugi demanti od 1. aprila glasi:

»Ovlašćeni smo da energično demanujemo izveštaje jednog dela inostrane štampe o navodnom rdavom postupanju sa Nemcima u Jugoslaviji i napadima na njihovu sigurnost,

liCnosl i imovinu. Isto tako su netačne i vrđnje inostrane Štampe da se u Jugoslaviji organizuju protivnemačke demonstracije na kojima su nošene engleske i poljske zastave i na kojima su pevane izazivačke protivnemačke pesme. Dalje se demantuju izveštaji inostrane Štampe, prema kojima su članovi nemačke manjine, usled pomenutih progona, delom prebegli u Rumuniju. Članovi nemačke manjine imaju sva građanska prava i uživaju apsolutnu sigurnost kao i svi ostali državljani Jugoslavije.

Skreće se pažnja građanstvu prestonice i ostalih naših gradova da se ne povodi za ek-sponentima strane propagande i da u buduće izbegava ovakve i slične slučajeve koji samo štete i interesima naše zemlje«.(»Politika«, 1. april 1941).

Treći demanti od 2. aprila glasi:

»Sa službene strane ovlašćeni smo da objavimo: Poslednjih dana jedan deo inostrane štampe, kao i radio-emisije iz istih zemalja, i pored već objavljenih demantija s naše strane, donose fantastične i skroz izmišljene vesti o tobožnjim demonstracijama i napadima na narodnosne manjine, o ugrožavanju njihove imovine i lične bezbednosti. kao i niz drugih proizvoljnih potpuno netačnih vesti. Tako je danas javljeno da su u Banatu zapaljena dva sela. Ziči i Kudrni. naseljena nemačkim manjinama, i da se taj požar vidio iz rumunskog pograničnog sela Stanore.

Dalje je javljeno da su u blizini jugoslovensko-rumunske granice zapaljene naše šume u kojima se. tobože, kriju pripadnici jedne manjinske grupe, zatim da su u opštini Borča pripadnici nemačke manjine teško zlostavljani, kojom je prilikom ubijeno deset Nemaca. da je porušena čitava jedna ulica u Petrovgradu u kojoj stanuju pripadnici nemačke manjine, da se vrše hapšenja predstavnika manjina i mnogo drugih iz osnova izmišljenih događaja

Najtipičniji pak primer ovih netačnih vesti predstavlja tvrđenje jednog zvaničnog predstavnika na danas održanoj konferenciji štampe u inostranstvu da se engleski ministar inostranih poslova g. Iden i engleski general g. Dil nalaze u Beogradu, iako to. kao što je dobro poznato, ne odgovara istini«.(»Politika«, 2.april 1941).

General Simović u svojoj posleratnoj izjavi, u cilju opravdavanja sastava i politike svoje vlade navodi sledeće:

»Glavne težnje nove vlade posle 27. marta bile su: 1) održavanje jedinstva države i naroda: 2) dobijanje pomoći iz inostranstva; 3) odlaganje nemačkog napada i 4) preduzimanje mera za odbranu zemlje.

U vladi sam zadržao dotadanje ministre Hrvate, Slovence, i bosanske muslimane, kako bih održao jedinstvo naroda i države i time uticao na raspoloženje ovih naroda i pojačao njihovu volju za odbranu Jugoslavije, kao i da bi paralisao fašističku propagandu spoljnih i unutrašnjih neprijatelja, koja je težila da razbije jedinstvo jugoslovenskih naroda i jugoslovensku državu kao celinu. Sem toga, u vladu sam uveo predstavnike političkih partija srpskog naroda, kako bi u vladi bio predstavljen ceo srpski narod.

Prema Nemačkoj i Italiji zauzet je stav neizazivanja, kako im se ne bi dao povod za napad, sa ciljem da dobijemo bar neophodno potrebno vreme za izvršenje mobilizacije i koncentracije naše vojske. Ovo naročito s obzirom na to, što su se prema našim granicama - naročito u Bugarskoj - nalazile neprijateljske jake snage, poglavito motorizovane i oklopne, potpuno spremne za operacije protiv Grčke i Turske, a koje su mogle biti lako upotrebljene protiv nas, kao i s obzirom na neprijateljsku veliku nadmoćnost u avijaciji.

Sovjetskoj Rusiji ponudio sam - u svojstvu predsednika vlade - odmah posle izvršenog čina od 27. marta, preko njenih predstavnika u Beogradu, zaključenje ugovora o savezu i uzajamnoj pomoći. Noću 31. marta - 1. aprila primio sam odgovor g. Molotova i poziv da uputim delegaciju na pregovore. 1. aprila pre podne, upućena su za Moskvu dva člana naše delegacije, pošto je treći član već bio u Moskvi.

Sa Velikom Britanijom stupio sam odmah u pregovore preko njenog poslanika u Beogradu, a s ciljem dobijanja pomoći u živoj snazi i materijalu. U

istum cilju doputovao je inkognito u Beograd načelnik Imperijalnog generalštaba đeneral (docnije feldmaršal) Džon Dil sa g. Diksonom, ličnim sekretarom Ministarstva spoljnih poslova t Idna. Pregovori su vođeni 31. marta i 1. aprila s predstavnicima našeg Glaviv >g đeneralštaba kojima smo prisustvovali ministar vojske i ja. Tom prilikom dobili smo obećanje pomoći. Idn, koji je za vreme ovih pregovora ostao u Atini, po želji jugoslovenske vlade, odustao je od dolaska u Beograd, kako njegov dolazak ne bi imao izgled izazivanja Nemaca.

Od Sjedinjenih Američkih Država zatražena je preko našeg poslanika u Vašingtonu pomoć u materijalu, naročito u avijaciji, i ta nam je pomoć obećana. Upućen je u Tursku delegat za pregovore o zajedničkoj akciji, koja nam je krajem 1940. i početkom januara 1941. bila ponuđena od Turske. Zbog promene situacije Turci nisu više hteli da uđu u akciju.

Diplomatski pregovori koje je vodio ministar spoljnih poslova Ninčić sa nemačkim i italijanskim poslanstvom u Beogradu, imali su za cilj: da se sile Osovine obaveste da Jugoslavija nema nikakve agresivne namere i da je akt od 27. marta izvršen iz razloga unutarne politike, kako bi se time ublažilo preteće držanje Hitlera i ukoliko je moguće odložio napad: da se dobije u vremenu u prvom redu za izvršenje mobilizacije, koncentracije i strategijskog razvoja vojske, a potom za pregrupisanje snaga u cilju ojačavanja delova na ugroženim pravcima i izvlačenja delova sa neugroženih ili manje ugroženih frontova. Kako je za ove pripremne ratne radnje bilo potrebno vreme oko mesec dana, to je vlada nastojala da ovim pregovorima i pomirljivim držanjem obmane neprijatelja i dobije u vremenu. To je razlog zbog čega vlada nije dala nikakvu izjavu o svojoj politici, što nije zauzela nikakvo izazivačko držanje i što je preduzela mere da se spreče provokacije. U vezi s tim, jugoslovenska vlada prihvatila je ponudu italijanskog poslanika u Beogradu od 1. aprila da Musolini posreduje kod Hitlera, a zatim je jugoslovenski poslanik u Berlinu pozvao zbog eventualnih razgovora sa nemačkom vladom, ali do toga nije došlo usled nemačkog napada.⁸³

ZABLUDE I NEOPROSTIVA INDIFERENTNOST
GENERALA SIMOVIĆA I NJEGOVE VLADE NA MNOGA UPOZORENJA
DA 6. APRILA PREDSTOJI IZNENADAN NAPAD

Ovako postavljene koncepcije Simovićeve vlade mogle su predstavljati samo nestvarne želje. General Simović je tek 6. aprila ujutro uvideo da je sve bilo uzaludno i bez ikakvih rezultata sa veoma teškim posledicama za odbranu zemlje zbog izgubljenog vremena. S druge strane, nemačka vlada nije dozvolila da se to ostvari, jer je Hitler već 27. marta doneo odluku za napad.

Posle izvršenog državnog udara i dolaska na vlast nove vlade 27. marta, progresivne snage Jugoslavije su očekivale brzi preokret u čitavoj unutrašnjoj i spoljnoj politici. Međutim, nova nehomogena vlada, pred fašističkom opasnošću, u stvari iz straha od Hitlera i od sopstvenog naroda, nije bila kadra da pristupi nekim korenitijim unutarpolitičkim promenama u zemlji, a kamoli da ostane na stanovištu beskompromisne borbe protiv Trojnog pakta. Naprotiv, ona se pokolebala tako da je već 27. marta posle podne počela da pregovarati sa budućim agresorom, izjavljujući da će ostati uz Trojni pakt i priznati

sve obaveze koje iz njega proističu, iako je baš na tome osnovnom pitanju - tj. hoće li se prihvatiti sramni mir, ili povesti časní odbrambeni rat - narod 27. marta srušio kapitulantsku vladu Cvetković-Maček. To znači da je nova vlada u tom pogledu ostala na pozicijama stare vlade.

Dalje se s punim pravom očekivalo čišćenje državnog i vojnog aparata od raznih kompromitovanih, profašističkih i petokolonaških elemenata, naročito u vrhovima državne uprave i vojske, ali u tom pogledu nije ništa preduzeto, tako da se to teško osvetilo u kratkotrajnom aprilskom ratu. Očekivao se bar *proglas opšte mobilizacije, ali je umesto nje 30. marta naredeno opšte aktiviranje, sa početkom tek 3. aprila*, dok je *opšta mobilizacija objavljena čak 7. aprila kad je već bilo isuviše kasno*. Iako je opšte aktiviranje neka vrsta tajne opšte mobilizacije, ono je znatno sporije, tako da se gubitak vremena morao skupo platiti - o čemu će kasnije biti još govora.

Komunistička partija Jugoslavije je tih dana nastojala da ispolji svoj uticaj na spoljnu i unutrašnju politiku Simovićeve vlade. Ona je samo u toku 27. marta izdala dva letka, u kojima se zahtevalo da nova vlada u spoljnoj politici traži oslonac na tada jedinu zemlju socijalizma - Sovjetski Savez, a u unutrašnjoj politici da raspusti koncentracione logore i pusti na slobodu političke osuđenike koji su se u svojoj političkoj borbi zalagali za odbranu Jugoslavije od fašističkih agresora itd.

Posle ovih progiasa koji su rastureni u vidu letaka po Beogradu i u unutrašnjosti zemlje, jedna delegacija Komunističke partije, sa Veselinom Maslešom na čelu, posetila je ministra unutrašnjih poslova u Simovićevoj vladi Srđana Budisavljevića i preko njega postavila vladi zahtev da se odmah raspuste koncentracioni logori koji su bili formirani u vidu radnih bataljona pod okriljem vojske, da se odmah preduzmu koraci za stvaranje saveza sa Sovjetskim Savezom itd. Ali Simović nije hteo da razgovara sa komunistima, sa kojima, kako i sam kaže, nije imao nikakve veze.

Ipak treba istaci da je ministar unutrašnjih poslova, dr Srđan Budisavljević, na intervenciju delegacije Komunističke partije, doneo odluku da se raspuste koncentracioni logori (radni bataljoni) i lično naredio da se uništi kartoteka i sva arhiva koja se odnosila na rad Komunističke partije Jugoslavije, izuzev onog dela koji je bio od značaja za istoriju - kako je to u odluci formulisano. Tako su spaljene kartoteke u Beogradu i ostalim krajevima Srbije, izuzev u N'išu i Kragujevcu, gde naređenje nisu hteli da izvrše neki policijski organi koji su se stavili u službu Nemaca, čim su ovi okupirali Srbiju.

Dok su na teritoriji Srbije raspušteni koncentracioni logori, dotle ni ban Banovine Hrvatske, dr Ivan Subašić, ni ban Dravske banovine, Natlačen, u tom pogledu nisu izvršili naređenje vlade. Štaviše, u Hrvatskoj su, naročito u Zagrebu, vršili čak i nova hapšenja komunista kad su ovi organizovali demonstracije 29. marta. Tako su smišljenom akcijom Subašića i Mačeka mnogi revolucionari i istaknuti borci protiv nenarodnih režima i fašizma bili izručeni Nemcima odnosno ustašama za vreme i posle aprilskog sloma. Teško je međutim, reći koliko je pritisak Komunističke partije i širokih narodnih masa Jugoslavije imao uticaja na Simovića da SSSR-u ponudi savez o uzajamnoj pomoći.

Jugoslovenska vlada je početkom aprila sa više strana dobila obaveštenje o predstojećem napadu na Jugoslaviju. O tome su vladu obavestili jugoslovenski vojni izaslanici iz Berlina, Rima, Lisabona i Bukurešta, kao i britanska vlada. U svim ovim obaveštenjima bilo je skoro potpuno tačno označeno v re-

me napada. Iaku je jugoslovenska vlada i 5. aprila ponovo dobila obaveštenje da će fašistički napad uslediti 6. aprila, ipak se u krugovima vlade još uvek verovalo da je to nemački »blef«.

Naročito pouzdane i blage remene podatke o nemačkim pripremama za napad na Jugoslaviju slao je iz Berlina jugoslovenski vojni ataše pukovnik Vauhnik Vladimir. On je već 28. marta saznao o Hitlerovoj odluci za napad na Jugoslaviju i odmah obavestio Beograd. On je skoro svakog dana do 5. aprila slao dragocena upozorenja i informacije Beogradu ne samo o danu napada, već i o snagama i sredstvima koja će biti angažovana u agresiji. Tako je Vauhnik dva dana pre nemačkog napada, preko svoje odlično razvijene obaveštajne mreže u Nemačkoj, saznao nemački operativni plan za ofanzivu protiv Jugoslavije i dostavio ga jugoslovenskom Generalštabu. Kasnije, Nemci ga otkrivaju, zaprepašćeni tačnošću njegovih podataka. Hitler i Kajtel bili su besni na svoje potčinjene zbog otkrivanja njihovih planova.⁸⁴

U svojim telegramima od 29. i 31. marta Vauhnik je obavestavao Generalštab da se vrše pokreti nemačkih trupa i oklopnih sredstava ka jugoslovenskim granicama. Njegov adutant je 1. aprila u 18 časova telefonom primio sledeće upozorenje: »Govori veliki prijatelj Jugoslavije. Obavestite gospodina pukovnika da će Jugoslavija biti napadnuta u nedelju 6. aprila u zoru. Agresija će biti izvršena teškim bombarderima, a Beograd će biti pretvoren u prah i pepeo. Neka bog spasi Jugoslaviju«.⁸⁶

O Vauhnikovoj ulozi detaljne podatke dao je Hoptner na osnovu: Vauhnikovog rukopisa *Auf der Lauer nach Hitlers Kriegsplanen*, King Peter II, *Kings Heritage* i generala Vase Petkovića, *Ko je kriv?* On kaže da su Vauhniku 28. marta posle podne doneli neka korisna obaveštenja njegovi izveštači. Jedan novinar, koji je bio u vezi sa »Deutsche Allgemeine Zeitung-om«, javio mu je daje 27. marta Hitler na sastanku Ratnog saveta izjavio da će Jugoslavija biti uništena kao vojnička sila, ako nova vlada trenutno i nedvosmisleno ne odluči da stane uz Nemce. Dr Sigismund Bernstorff (Bernstorff Sigismund) došao mu je gotovo isto, s tom razlikom da je to čuo od jednog grupnog vode SS u štabu Gestapoa. Vauhnik je 1. aprila u svojoj pošti našao dve poruke u kojima se predviđaju teškoće za Jugoslaviju u roku od nedelje do 10 dana, a uveče istog dana primio je preko telefona opomenu da će rano u nedelju 6. aprila uslediti teško bombardovanje koje će Beograd pretvoriti u prah i pepeo.

Sesti april već je imao značenje za Vauhnika kao datum utvrđen za početak nemačkog napada na Grčku iz Bugarske, da bi se olakšalo Italiji; sada je mislio da će Hitler istovremeno otpočeti ofanzivu protiv Grčke i osvetnički napad na Jugoslaviju. Mada je telegrafisao Beogradu pre nekoliko časova i obavestio da ga je Političko odeljenje Vermahta uveravalo da Nemačka nema »apsolutno nikakvih neprijateljskih namera prema Jugoslaviji«, Vauhnik je osetio potrebu da pokuša ubediti jugoslovenski Glavni generalštab i vladu u suprotno. Saglasno s tim, rano ujutru, 2. aprila, on je preko tri različite strane poslao Beogradu šifrovan telegram, koji je sadržavao »fatalnu vest da bi Jugoslavija 6. aprila, imala da računa sa nemačkim napadom«.⁸⁶

Noću, 1/2. aprila, primio je još jednu opomenu, ovoga puta iz jednog besprekornog izvora. U dva sata ujutru, dok je Berlin spavao dubokim snom, njegov je telefon zazvonio tri puta, što je bilo ranije utvrđeni znak za njega da uzme poruku, koja će biti u jednoj pukotini zida pored njegove garaže. Na pr-

stima je prošao pored dva agenta Gestapoa, koji su spavali i hrkali u svojim kolima ispred njegovih vrata, i našao belešku:

»Konferencija se baš sad završila. Napad na Jugoslaviju definitivno je određen za 6. april. Opkoljavajući napadi iz Bugarske sa istoka i Mađarske sa severa. Neka vas božiji blagoslov i moje najiskrenije želje prate u ovom strašnom iskušenju«

Izvor ove poruke bio je tako pouzdan, tako verodostojan da Vauhnik nije osećao potrebu da vest proverava.

Tačnost ove vesti bila je potvrđena više puta za vreme nekoliko sledećih dana. Iz glavne kancelarije Gestapoa Vauhnik je saznao daje veliki broj »gestapovaca« na putu za jugoslovensku granicu. Iz izvora u Hamburgu čuo je da se jedna divizija ukrcala u vozove za Arad, na rumunsko-jugoslovenskoj granici. Od prijatelja u Bavarskoj saznao je da je jedna divizija na putu za granicu. Druga je pošla za Mađarsku prema Jugoslaviji. Obaveštenja su stizala sa svih strana, tako daje »imao utisak da je celo nemačko stanovništvo stalo na stranu Jugoslavije«. Čuo je da je policija primila naređenje da stavi sve jugoslovenske građane pod nadzor i zatvori ih na dati znak.

Vauhnik je ponovo poslao telegrame u Beograd, odakle već pet dana nije čuo ništa. Uzalud je pokušavao da dobije Glavni generalštab telefonom. Trećeg aprila je poslao svog pomoćnika Pupića avionom za Beograd da odmah i usmeno saopšti i ponovi u Glavnom generalštabu sadržaj četiri najvažnija telegrama, jer je saznao da su svi njegovi telegrami stigli u Beograd. Ali uzalud zato što zvanični krugovi u Beogradu, uvereni daje njihov vojni izaslanik bio obmanut, nisu verovali telegramima. Poslednjim telegramom Beogradu Vauhnik je upozorio da će oko 32 nemačke divizije napasti Jugoslaviju i Grčku.⁸⁸ (Tačnost Vauhnikovih izveštaja potvrdio je sam Hitler, tri nedelje posle okupacije Jugoslavije, on je u jednom govoru izjavio da su 31 divizija i 2 brigade bile spremne za napad na Jugoslaviju)...

Izgleda da je »Vauhnikov izvor bio admiral Kanaris (Canaris Wilhelm O. L.), šef Kancelarije za spoljnu i kontraobaveštajnu službu nemačke komande preko generalmajora Hansa Ostera (Oster Hans), glavnog Kanarisovog pomoćnika.⁸⁹ Mada je više jugoslovenskih oficira videlo Vauhnikovu telegrafsku opomenu, ministar vojske general Bogoljub Ilić izjavljivao je da on nije nikad za nju čuo.

Pored mnogih Vauhnikovih upozorenja u Beograd su stizale i druge informacije o nemačkim pripremama za napad na Jugoslaviju iz Višija, Budimpešte i Bukurešta, a iz Lisabona telegram vojnog izaslanika Vladimira Gerbe od 2. aprila. Vesti o opasnostima od nemačkog napada uporno su upućivane 1 beogradskom dvoru, prema kojima bi operacije otpočele takođe 6. aprila. Takođe je i kralj Petar sa tim upoznao predsednika vlade generala Simovića i ministra vojske i mornarice generala Ilica, ali ih oni nisu ozbiljno shvatili, čak su pokazivali izvesnu mirnoću i ponavljali daje Nemačka zadovoljna zato što Jugoslavija nije otkazala Trojni pakt.⁹⁰

Postavlja se pitanje koji su razlozi naveli generala Simovića da dopusti da njegova vlada od samog početka postane tako neefikasna, a on kolebljiv i neodlučan, a ponekad i samouveren? Zašto nije uticao na vladu, Ministarstvo vojske i Glavni generalštab da se odmah ili što pre proglasi opšta mobilizacija ili bar opšte aktiviranje (tajna mobilizacija)? Da li je stvarno znao da će 6. aprila uslediti iznenadni napad i da li je tačno da je zaista rekao ili mislio da nas »Nemci ne smeju napasti«? Da li se i čime može objasniti bar prividna njegova

hladnokrvnost da uoči samog napada udaje svoju kćer i ne odustaje od te namere ni na sam dan napada (bar prema raspoloživim izvorima)?

Pre no što bi se doneo tačan ili približno tačan odgovor na ova pitanja, trebalo bi imati u vidu neke činjenice, a i pretpostavke. Pre svega, general Simović, kao predsednik vlade, nije mogao imati punu slobodu akcije, jer je karakter njegove vlade, u prvom redu heterogenost, nehomogenost i kolebljivost, morao ostaviti jak pečat na čitav njegov rad. Drugo, treba priznati da je ubrzo posle 27. marta posle izliva oduševljenja i radosti, došlo u narodnim masama i do izvesnog jenjavanja raspoloženja koje je u nekim redovima zamenjeno bojažljivošću, pa i strahom od izbijanja rata. Treće, činjenica je da je general Simović, kao predsednik vlade, za veoma kratko vreme do 6. aprila i u isto vreme imao da rešava nekoliko krupnih pa i skoro nerešivih problema. Tu su njegov i pregovori sa dr Maćekom, koga je pošto-poto hteo da ima u vladi, jer bez njega i podrške hrvatskih ministara vlada nije mogla biti stabilna - nije mogla biti stabilna ni sa njima, ali bi ipak bila stabilnija. Uporedo sa tim, u vladi su postojale i snage koje su težile da se prizna Trojni pakt i reakcionarne snage koje su se opirale progresivnim promenama. Neosporno je i to da je general Simović, i u tako teškim okolnostima, pokušavao da pregovorima, u prvom redu sa Nemačkom, a zatim sa V. Britanijom, SAD, Turskom i Sovjetskim Savezom, koliko koliko poboljša kritičnu situaciju Jugoslavije, da je u tom cilju izvršio čak i nesmotren pritisak na italijanskog poslanika Mamelija, a kasnije i molio za posredovanje Italije. Na kraju, general Simović je morao za sve to vreme da održava vezu i vrši uticaj na rad Ministarstva vojske i Glavnog generalštaba u pogledu rešavanja problema odbrane zemlje. Kao što se vidi, teško breme za jednu ličnost, bez obzira na njegovu sposobnost - teško breme čak i za jednog velikog državnika i vojnog talenta.

Ne može se tačno odgovoriti da li je general Simović zaista znao da će 6. aprila uslediti napad, ali se može pretpostaviti, pa čak i sa više razloga verovati, da je znao da će Nemačka napasti Jugoslaviju, samo se, izgleda, nadao da će to biti kasnije no što je bilo. Može se sa dosta sigurnosti reći da su i njemu i Glavnom generalštabu bili poznati Vauhnikovi telegrami, ali i to da im nisu poklanjali odgovarajuću pažnju, bez obzira na to što je 4. aprila došlo i Cerčilovo upozorenje, kao i izveštaji jugoslovenskih vojnih izaslanika iz Rima, Lisabona, Budimpešte i Bukurešta o predstojećem napadu. Da su se i on i Glavni generalštab zaista nadali napadu može poslužiti kao dokaz naređenje za izvišenje tajnog opšteg aktiviranja, koje za sobom povlači sve radnje koje bi trebalo što pre da dovedu zemlju u ratno stanje. Nesumnjivo je da general Simović nije bio toliko naivan da veruje da će to opšte aktiviranje ostati tajna bilo za koga, a kamoli za Nemačku. Velika je greška što je ono kasno naređeno i što nije odmah proglašena opšta mobilizacija. Po svemu izgleda da Simović to nije smeo učiniti u prvom redu zbog Maćeka koji je neprekidno insistirao da se prizna Trojni pakt i da se Nemačka ničim ne izazove, već da joj se čak i pruži zadovoljština zbog incidenata kod Saobraćajnog biroa u Beogradu. Istina, ministar vojske i mornarice je još 27. marta izdao strogo poverljivo naređenje da se odmah aktiviraju: sve trupe za zatvaranje granice, sve jedinice za osiguranje unutrašnjosti teritorije, sva pojačanja žandarmerijskih jedinica, sve posadne trupe i sve jedinice za rušenje i zaprećavanje.

Verovatno je general Simović i spoljnim efektima udaja ćerke i njegova prividna samouverenost i smirenost - pokušavao da ostavi utisak kao da nema neke neposredne opasnosti. Međutim, ne može se nikako oprostiti

tolika ležernost i nebudnost koje su dovele do toga da nemačka avijacija »zatekne na legalu« i vladu i Ministarstvo vojske i Glavni generalštab. Kad se već vršilo aktiviranje, moralo se misliti i na bezbednost najvažnijih državnih i vojnih organa i na njihove sigurne veze. Ovako je sve to od prvog trenutka bilo iznenađeno i obezglavljeno. Možda je poklanjao suviše vere u podršku Sovjetskog Saveza i ponudi sovjetskog otpravnika poslova Lebedeva za zaključenje pakta o uzajamnoj pomoći, jer je bilo poznato da se i Sovjetski Savez interesovao za sudbinu Balkana. A imati za saveznika jednu takvu silu kao što je Sovjetski Savez nije mala stvar, i to silu koja je, logično je pretpostaviti, morala imati uticaja i na Nemačku.

Jedno je sigurno da nijedna vlada u onim političkim i vojno-strategijskim okolnostima, ne bi mogla za tako kratko vreme učiniti neke ozbiljnije izmene u ratnom planu »R-41« niti u opštoj konstelaciji snaga. No jedino se moglo odustati od striktnog sprovođenja ratnog plana R-41 i pokušati vođenje teritorijalnog, odnosno partizanskog rata, a to je bilo i nužno i veoma značajno. Međutim, umesto da se bavi potpuno besplodnim i besciljnim pregovorima i drugim sporednim pitanjima, Simovićeva vlada - takva kakva je bila - ipak je mogla i morala da sve svoje napore usredsredi na pripreme za što uspešnije odbranu, ne vodeći računa da li će se kome zameriti - Nemačkoj, pa ni Mačeku - tim pre što je to sam događaj od 27. marta od nje imperativno zahtevao. No, to ne znači da bi Jugoslavija, u uslovima prihvatanja frontalnog rata, prošla mnogo bolje no što je prošla, ali je sigurno da bi časnije i dostojnije podlegla u neravnoj borbi, a vlada bi se oslobodila tolikih poniznih i besplodnih moljakanja, pa i ličnog i kolektivnog ponižavanja pred neobuzdanim agresorom.

NAPOMENE

¹ AVII. mikrofilm, Bon-1/1010; AVII. mikrofilm. Bon-1 reg. br 1007. On je istog dana izvestio Ribentropa i o izgedima »pučišta protiv Nemačkog Rajha« - AVII, mikrofilm Bon-1, reg. br. 1014.

² AVII. mikrofilm London - N* 2, 297811; mikrofilm. Bon-1 /1017 i Bon-2/166, dok. 299 od 28. III 1941

³ Walter Hagen, *Die Geheime Front*, Line i Beč. 1950, str. 223; AVII mikrofilm. Bon-2/148. 149, dok 282 od 27. III 1941.

⁴ AVII, mikrofilm Bon-1/1014; Bon-1 /1018-1020.

⁶ AVIL mikrofilm London. N" 2. 297811.

⁸ AVII, mikrofilm Bon-1/1020; Bon-2/156.

⁷ AVII. mikrofilm Bon-2/156.

⁸ AVII. mikrofilm Bon-2/164.

⁹ AVII. mikrofilm Bon-2/171.

¹⁰ AVIL mikrofilm. Bon-1. reg. br. 1018

¹¹ AVII. mikrofilm, Bon-2/169.

¹² Alfredo Breccia, *Jugoslavia 1939-1941*. Giuffre editore. Roma. 1978, str. 612.

¹³ A. Breccia, n. d., str. 600, DGFP, D. XII, dok. 215-216. Hitler nije isključivao mogućnost da Mađarska dobije Rijeku, jer je mađarski poslanik u Berlinu u ime Hitlera predao «poverljivu poruku» Hortiju.

¹⁴ A. Breccia, n. d., str. 601; DGFP, D. XII, dok. 224.

¹⁵ A. Breccia, n. d., str. 601-602; DGFP, D. XII, dok. 226.

¹⁶ A. Breccia, n. d., str. 617-618.

¹⁷ Isto, str. 622-623.

¹⁸ USMT, dok. NG-3242; Hoptner, n. d., str. 370.

¹⁹ USMT, dok. NG-3339; Hoptner, n. d., str. 370.

²⁰ USMT, dok. NG-3339, 3246, 3248. DGFP, D. dok. 248, str. 431; Hoptner, n. d., str. 370-371. Heren je 31. marta napustio Beograd i otputovao u Berlin (AVII. mikrofilm Bon-1/1058 od 31. III 1941).

²¹ AVII, mikrofilm Bon-2/168. dok. 301 od 29. III 1941; A. Breccia, n. d., str. 626-627.

²² AVII. mikrofilm Bon-1/1043.

²³ AVII. mikrofilm Bon-1/1043; DGFP, D. XII, dok. 235; A. Breccia, n. d., str. 626-629.

²⁴ AVII, mikrofilm Bon-2/62, Bon-1/1017, Bon-1/1044; A. Breccia, n. d., str. 629-633.

²⁵ DGFP, D. XI, dok. 226, str. 397.

²⁶ DGFP, D. XI, dok. 227, str. 402; AVII. mikrofilm Bon-1, reg. br. 1037/8.

²⁷ AVII, mikrofilm Bon-2/198-20; Hoptner, n. d., str. 371.

²⁸ Simoni Leonardo. *Berlin Ambassade d'Italia*. Paris, 1947, str. 255-256.

²⁹ A. Breccia, n. d., str. 633.

³⁰ AVII, mikrofilm Bon-1/1017.

³¹ AVII, mikrofilm Bon-2, reg. br. 62; A. Breccia n. d., str. 634.

³² DGFP, D. XI, dok. 230, str. 406; AVII. mikrofilm Bon-2/197.

³³ DGFP, D. XI, dok. 233, str. 412.

³⁴ DGFP, D. XI, dok. 235, str. 422.

³⁵ A. Breccia, n. d., str. 634-638.

³⁶ AVII. mikrofilm Bon-2/241. Bon-2/18 i 21. dok. 350 i 355.

³⁷ A. Breccia, n. d., str. 643-644; DGFP, D. XII, dok. 260.

³⁸ AVII, mikrofilm Bon-1, reg. br. 1088/9 od 1. IV 1941; DGFP, D. XI, dok. 242, str. 456; A. Breccia, n. d., str. 644-645.

³⁹ A. Breccia, n. d., str. 651-654.

⁴⁰ Isto, str. 655-656.

⁴¹ USMT, dok. NG-3339, 3246 i 3248; DGFP, D, XI, dok 248, str. 431; Hoptner, n.d., str. 370-371.

⁴² A. Breccia, n.d., str. 656-657.

⁴³ AVII. mikrofilm. Bon-1, reg. br. 1003.

⁴⁴ A. Breccia, n.d., str. 657-659; DGFP, D, XII, dok. 252 i 253.

⁴⁵ A. Breccia, n.d., str. 664 i 667-668; DGFP, D, XII, dok. 279. prim. 3; AVII. mikrofilm Bon-2/179.

⁴⁸ A. Breccia, n.d., str. 668-669.

⁴⁷ Isto, str. 676-678; DGFP, D, XII, dok 271 i 272; AVII. mikrofilm Bon-1, reg. br. 1082.

⁴⁸ Isto. str. 678-679; DGFP, D, XII, dok. 270 i 273.

⁴⁹ Isto. str. 679.

⁵⁰ AVII. mikrofilm Bon-1. reg. br. 1082.

⁵¹ A. Breccia, n.d., str. 679-680.

⁸² Isto. str. 681. prim. 154.

⁸³ Isto. str. 680-682; AVII, mikrofilm Bon-1. reg. br. 2/375 i 376 od 5. IV 1941; M. Bulajić. *Aprilska kriza 1941, »Borba«*, 3. do 25. septembar 1963.

⁵⁴ Filis Oti, *Jugoslavija u britanskim strogo poverljivim dokumentima*, NIN br. 1127, 13. avgust, Beograd. 1972, str. 57 i 58.

¹⁸ A. Breccia, n.d., str. 610, prim. 54.

⁵⁸ Isto. str. 613-615.

⁸⁷ *Public Record Office. Appendix XXIIa*, F. O 371, 29782. 6753. str. 87-90.

⁵⁸ *Public Record Office. Annex 20. Record N°-1 (Zapisnik br. 1)*. 23928. 31. mart - 1. april 1941, str. 97-100.

⁵⁹ A. Breccia, n.d., str. 641.

⁸⁰ *Public Record Office. Annex 20. Record AT -2 (Zapisnik br. 2)*. 23928. 1. april 1941. str. 100-101.

⁸¹ *Izveštaj generala Radivoja Jankovića ...* (po izjavi datoj posle rata, 29. 6. 1946. - signatura AVII, p. 17, k. 4, f. 1. dok. 23).

⁸² *Izveštaj generala Milutina Nikolića...* (po izjavi datoj posle rata 26.6. 1946, - signatura: AVII, p. 17, k. 5, f. 1. dok. 1).

⁸³ *Izveštaj generala Radivoja Jankovića.* po navedenoj izjavi. A. Breccia, n.d., str. 665; AVII, mikrofilm Bon-1, reg. br. 412.

⁸⁴ *Izjava potpukovnika Milisava Perišića* u AVII. mikrofilm Bon-1 reg. br. 410; fotokopija u fototeci Instituta za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu; F. Cuiinović, *Slom stare Jugoslavije..*, str. 130-131. Izvod iz ovog izveštaja iznet je u Prilogu 7 a.

⁸⁴⁴ AVII, mikrofilm Bon-1, reg. br. 411.

^{64b} Filis Oti, *Jugoslavija u britanskim strogo poverljivim dokumentima*. NIN br. 1127 Beograd. 1972, str. 57-58.

⁶⁶ Dr M. Bulajić. *Aprilska kriza 1941*, »Borba« od 3. do 25. septembra 1963, Beograd

⁸⁸ Filis Oti, *Jugoslavija u britanskim strogo poverljivim dokumentima* NIN br. 1127, Beograd. 1972. str. 58, Wehurchill, *The Second World War*, 111, Cassel and Co and London, 1950, str. 154; A. Breccia, n.d.. str. 675.

AVII, mikrofilm Bon-1. reg. br. 395-396.

« Hoptner. n.d.. str. 373-375; A. Breccia, n.d.. 723-724; FRUS II. 1941. str. 969-972.

⁶⁸ U američkom Kongresu je donel *Zakon o zajmu i najmu* sa važnošću od 11.3 1941, kojim se ovlašćuje američka vlada da može snabdevati artiklima i ratnim materijalom sve države čiju odbranu smatra životno važnom za odbranu SAD. (Hans Adolf Jakobsen. *Der Zweite Weltkrieg 11939-1945*) in *Chronik und Dokumenten*, I. Darmstadt, 1959), str. 136.

⁷⁰ AVIL mikrofilm Bon-1, reg. br. 404.

⁷¹ AVII. mikrofilm Bon-1, reg. br. 398.

⁷² A Breccia, n.d., str. 642-646; FRUS, 1941. I, str. 134-135; DGFP. D. XII. dok. 260

⁷³ AVII. reg. br. 2/1, str. 268, k. 8.

Nikola Milovanović, *Vojni puč i 27 mart*, »Prosveta«. Beograd. 1960, sir. 155-157; *Sporazum Cvetković-Maček*. NIN br. 1081. str. 61 i NIN br. 1083. str. 61.

^{7*} Gavrilović *jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova* 4. aprila 1941 (UK); *Sporazum Cvetković-Maček*. NIN br. 1083, sir. 61 i NIN br. 1081, str. 61. Beograd. 1971; A. Breccia, n.d., str. 669-670.

⁷⁸ AVII, mikrofilm Bon-1. reg. br. 414; A. Breccia, n.d., str. 671-672; DGFP. D. XII, dok. 265; AVII. Bon -2, reg. br. 278-279.

⁷⁸ AVIL mikrofilm Bon-1, reg. br. 416; A Breccia, n.d., str. 673-674.

⁷⁷ A Breccia, n.d.. str. 674; DGFP, D, XII, dok. 265.

⁷⁸ Hoptner, n.d. str. 383-388; A Breccia, n.d., str. 677. 685-686; FRUS 1941. L str. 301-302 i 312-315.

^{*,a} »HmecTia«, organ sovjetske vlade od 6. aprila 1941 - na naslovnoj strani doneo je tekst Ugovora o prijateljstvu i nenapadanju između SSSR-a i Jugoslavije; BON 2/395, 396 od 6. IV 1941.

⁷⁸ A Breccia, n.d., str. 687.

⁸⁰ Isto. str. 688; DGFP. D. XII, dok. 283, 284 i 285; AVII. mikrofilm Bon-1. reg. br. 417-418

⁸¹ *Archiv der Gegenwart 1941*, sir. 4960; *Zapisnik sednice Ministarskog saveta od 3. aprila 1941* (UK); »The Times«, London. 1. aprila 1941; Hoptner, n.d., str. 381-382

LAhn der Gegenwart. Wien. 1941. str. 4965-4966.

⁸³ Iz *Izjave generala Simovića Generalštabu JA*. eh. fotokopija u fototeci Instituta za istoriju drž. i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu.

^{8<} Dr Milan Bulajić. *Aprilska kriza 1941*. »Borba« od 3. do 25. septembra 1963. Beograd

⁸⁵ AVII reg. br. 38/2-1 i 43/2-1. k. 8a. A. Breccia, n.d., str. 652. prim. 110: Vladimir Vauhnik. *Nevidna fronta. Spomini jugoslovenskega vojaškega atašaja v Berlinu 1938—11.* CGP DF.LO. Ljubljana. 1972, str. 156; Hoptner, n.d., str. 389.

⁸⁶ V. Vauhnik, n.d., str. 157; Hoptner, n.d., str. 390.

⁸⁷ A. Breccia, n.d., str. 660; Hoptner, n.d., str. 390; *Sporazum Cvetković-Maček u memoarima aktera*. NIN br. 1082, Beograd. 1971. str. 61; V. Vauhnik, n.d., str. 157-158. Jugoslovanski vojni ataše general Vladimir Gerba javio je načelniku Glavnog generalštaba da će nemački napad na Jugoslaviju uslediti 1. ili 2. aprila - AVIL reg. br. 27/2-1. k. 26a.

⁸⁸ Hoptner, n.d., str. 390-391; V. Vauhnik, n.d., str. 158-159.

⁸⁹ A. Breccia, n.d., str. 660. prim. 124; Hoptner, n.d., str. 391. prim. 53.

⁹⁰ AVII, reg. br. 27/2-1, k. 26a; Mihailo Marić. *Kralj i Vlada u emigraciji.* »Epoha«. Zagreb. 1966. str. 40; A. Breccia, n.d., str. 652. prim. 110.

PRILOZI

Prilog 1

Stanje u Makedoniji i na Kosovu

(Izveštaj ministra vojske i mornarice predsedniku kraljevske vlade od 28. X 1940)

Pomoćnik inspektora Vrhovne vojne inspekcije, posle završenog službenog obilaska teritorije III armijske oblasti, koja uglavnom obuhvata južnu Srbiju (pod južnom Srbijom podrazumevani su Makedonija i Kosovo - V. T.), dostavio je, pored službenog izveštaja o čisto vojnim pitanjima, i sledeće svoje opaske i zapažanja o stanju i prilikama u južnoj Srbiji i kod tamošnjeg življa:

»Stanje na našem jugu vrlo je ozbiljno i zabrinjavajuće, ali i u poslednjem trenutku treba preduzeti što hitnije i energičnije mere da se to stanje popravi, naš tamošnji živalj nacionalno osvesti i povрати mu se vera u državu za koju on danas nema gotovo nikakvih osećaja, ili pak i ako ih ima oni su negativni.

Takvo teško, gotovo očajno stanje, nije rezultat današnjih prilika niti rezultata iz naših spoljno-političkih prilika, već je to izraz našeg pogrešnog sistematskog sprovođenja unutrašnje politike za ovih 20 godina od završetka svetskog rata do danas u tim krajevima, koje je u sadašnjim prilikama došlo do vrhunca i može imati kobnih posledica, ako mu se ne nade leka što pre. A još uvek nije dockan, i zlo treba tražiti, ali ne dole na terenu, već u našem dosadašnjem radu.

Na levoj obali gornjeg toka r. Vardara prema Arbanaškom (albanskom - prim. V.T.) frontu, gde je u većini arnautski (albanski - V. T.) živalj, stanovništvo je po izgledu mirno i poslušno i po njegovom prikrivenom držanju, ne bi se moglo doći do negativnog uverenja o njegovoj odanosti prema našoj državi.

Ali nezadovoljstvo ipak postoji i to veliko.

Nezadovoljstvo Arnauta (čitaj Albanaca, a tako i u daljem tekstu - V.T.) ima više uzroka, a jedan od glavnih leži u rešenju agrarnih pitanja i podele odnosno oduzimanja zemlje Arnautima - našim stanovnicima.

Nezadovoljstvo arnautsko mnogo potpiruje katoličko sveštenstvo, koje vodi jednu razornu akciju protivu naše države, a u korist Italije. Ovoje utvrđeno, ali su naše vlasti nemoćne da ovoj akciji stanu na put - što je za žaljenje.

Dodeljivanje potpore siromašnim obveznicima ovog kraja nije vršeno blagovremeno i u redu. Postojao je izvestan zastoj u rešenju ovih molbi krivicom odgovornog, a vrlo nesavesnog činovništva i opštinskih vlasti. Na ovo

se javno žale obveznici. I ova pojava prouzrokuje nezadovoljstvo, jer valja imati na umu, da je stanovništvo vrlo siromašno.

Dodeljivanje hrane, na ime pomoći, takođe se ne vrši pravilno, a naročito u odnosu na Arnautu, koji su zbog toga ozlojeđeni, jer i oni vrlo revnosno odgovaraju svojim vojnim obavezama kod nas. Po izveštaju jednog komandanta mesta, kukuruz se deli nesrazmerno manje Arnautima u odnosu na drugi živalj.

Od arnautskog živilja našoj stvari mnogo je više odan i veran muslimanski deo, dok su katolici zapojeni akcijom i kampanjom katoličkog sveštenstva u korist Italije.

Crnogorci, sa ovog područja, koji su do nedavno bili u zavadi sa Arnautima, sada su sa njima u relativno dobrim odnosima. Može biti, a postoje svi izgledi, da ovome uzrok leži u izvesnim separatističkim težnjama Crnogoraca, čiji se pokret ne može prenebregnuti. U ovim svojim težnjama, prirodno je, da se Crnogorci-pojedinci naslanjaju na arnautski živalj. Pri ovome, oseca se izvesno neraspoloženje pojedinih Crnogoraca prema Srbijancima.

Crnogorski deo stanovništva ovog kraja, a kome je dodeljena zemlja, nije još uspeo da se svojim trudom i radom priveže za zemlju. Oseća se kod njih nemar, nerad i slaba volja za obradom zemlje, što je donekle i razumljivo, obzirom na raniji način života.

Stanovništvo popunjeno Crnogorcima - svakako nije na visini svoga poziva u ovim krajevima u pogledu trudoljubivosti, revnosti i pravog shvatanja u obavljanju državnih poslova, a što treba očekivati od predstavnika državnih vlasti. Ovo je za žaljenje, u toliko pre, što kod izvesnog broja tih ljudi počinje materijalni momenat da igra vidnu ulogu.

Na ovom delu - području ne postoji uticaj političkih ljudi iz ovog kraja na samo stanovništvo, a naročito u pogledu postavljanja predsednika opština po selima.

Trebalo bi hitno popuniti sva prazna mesta vojnika žandarmerijskih oficira u ovim krajevima, jer je žandarmerijska služba još najveći predstavnik reda i pravičnosti u očima ovdašnjeg stanovništva.

Uopšte rečeno, stanovništvo je mirno na prvi pogled ali najvećim delom nezadovoljno i neraspoloženo prema državi, usled nesposobnog i delom korumpiranog našeg činovništva.

Na delu prema grčkoj granici i Arbanaškom frontu na desnoj obali Vardara, stanovništvo bez obzira na veru i poreklo, mirno je, obavlja svoje redovne poslove i sem izuzetno izraženih svojih unutrašnjih osećanja u pojedinim momentima (proslave, svečanosti) ne odaje svoje nezadovoljstvo i neraspoloženje.

Međutim, iz raznih pismenih izveštaja, usmenih izjava vojnih starešina, predstavnika državnih, upravnih i optinskih vlasti, pa i viđenijih ljudi, stanje je vrlo teško, a po rečima izvesnih ljudi i očajno. Ovo stanje kod duhova ovog područja jače je izraženo po varošima, ali slično je i na selu.

Postavlja se pitanje, od čega dolazi ovo stanje i gde su uzroci.

Na celom području desne obale Vardara postoji aktivna, smišljena i organizovana bugarska propaganda. Ona je velika sa dobro razbijenom i duboko usađenom mrežom svojih privrženika.

Jezgro bugarske propagande čine varoši: Prilep, Veles, Bitolj i Ohrid, i ona se iz varoši prenosi u sela, gde se ipak relativno slabije oseća.

Bugarska propaganda iskorišćuje sve naše slabosti državne uprave u svoje svrhe, a poglavito nesavesnost, nesposobnost i korupciju državnih činovnika.

Najveću podršku bugarskoj propagandi u ovim krajevima pružaju, pored učitelja-domorodaca, većim delom nesavesno i korumpativno činovništvo, koje svojom nesavesnom i nesposobnom službom krši ugled države, stvara nezadovoljstvo u narodu, a naročito po varošima, i time pomaže posredno bugarsku propagandu.

Opšte je i nepodeljeno mišljenje, koje vlada u ovom kraju, daje činovništvo nesavesno i nesposobno i da ne dolazi na svoja mesta po vrednosti, već po preporuci političkih ljudi i iz unutrašnjih političkih obzira.

U narodu ovog kraja oseća se veliki uticaj političkih ljudi, koji svoj uticaj naročito pokazuju u postavljanju opštinskih vlasti, učitelja i državnih činovnika. Kako su politički ljudi ovog kraja domorodci, to je logično i njihov uticaj sasređen u postavljanju domorodaca-privrženika. A najveće zlo dolazi otuda. Stvarno se oseća potreba, da se ovi domorodci činovnici uklone i zamene ljudima iz drugih krajeva, te na taj način odstrani uticaj vladinih političkih ljudi.

Komunizma u širem smislu nema, a u koliko već postoji, razvijaju ga učitelji ovog kraja, kao i studenti koji su na školovanju u Beogradu. Oni zaslužuju posebnu pažnju, jer posle završenih studija u Beogradu, zapojeni separatističkim nastrojenjima, kao komuniste i protivnici i nezadovoljnici sadašnjeg stanja i državnog poretka, ponašaju se kao najgori protivdržavni elementi i to vrlo opasni. Ovome zlu u Beogradu različiti su uzroci, ali je ova pojava vrlo karakteristična po narod ovog kraja i njegovo dalje duhovno raspoloženje i opredeljivanje.

Predsednici opština po selima, najvećim delom ostali su isti ljudi, kao i pod Turcima i Bugarima. Njihov je uticaj na selo koban. Potreba za njihovom smenom je neminovna i vrlo hitna.

U narodu se ne oseća autoritet vlasti, što je svakako posledica nesavesnog i nesposobnog činovništva.

U poslednje vreme oseća se delimična slabost i žandarmerijskih vlasti, usled nesposobnosti pojedinaca, a naročito onih starešina, koji nemaju osećaja za ove krajeve. U ovom smislu dobijaju se žalbe sa raznih strana (strah pojedinih komandira žandarmerijskih stanica da ne izgube penziju, da idu na pretes, itd.).

U većim varošima: Bitolju, Prilepu, Ohridu itd. - treba smeniti odmah mesm policisku stražu koju čine domorodci, pa postaviti državnu policiju. Na o' ij način onemogućiće se svi izgredi po varošima, kojima se sada nesavesno gleda kroz prste, a samoj mesnoj policiji biće ugled podignut, koji se sada nalazi na vrlo niskom nivou.

Uticaj arbanaške iridente u ovim krajevima gotovo i ne postoji i on je ugušen bugarskom propagandom. Uticajni Arnauti su u dosluhu sa istaknutim bugarašima.

Svi arbanaški emigranti pod uticajem Italije žele povratak u Arbaniju (Debar i okolina). Njihov prvak Aćif Koba prima subvenciju od Ministarstva spoljnih poslova, a održava veze sa Albanijom.

Opšte je mišljenje, da ove subvencije iz centrale ne treba davati pre dobivene sagiasnosti mesnih vojnih i državnih vlasti, koje najbolje poznaju prilike na terenu. A naš je nacionalni interes da i ovi emigranti idu u Arbaniju, kada već to žele.

Ukratko rečeno, naša nacionalna stvar u ovome kraju još nije propala, ali su došli poslednji momenti, da se današnje stanje izmeni, dovođenjem ispravnog činovništva, i smenom učitelja, profesora i sveštenika - domorodaca novim ljudima - *misionerima*.

Obzirom na do sada izneto stanje, opšte je mišljenje kod sviju predstavnika vlasti i videnijih ljudi, *da ni po koju cenu sada ne treba vršiti izbore*. Vršenje izbora još bi više pooštrilo u negativnom smislu stanje duhova u protivdržavnom pogledu, a ugled i uticaj vlasti još više oslabio.

Sad narod ovog kraja je tih, miran, pošten i pobožan, ali se sa njim nije postupalo kako treba od 1918. godine do danas.

Nezadovoljstvo i neraspoloženje naroda ovog kraja prema državnoj ideji ne treba tražiti u unutrašnjoj političkoj situaciji današnjice, već treba pogled produžiti na sve naše upravne i političke vlasti od 1918. godine do danas.

Jedinstvo gledišta u sprovođenju državne politike sa planom i sistemom nije bilo od 1918. godine do danas. Jer su se predstavnici državnih vlasti smenjivali sa pojedinim vladama i uvek dolazili novi ljudi sa novim gledištima i idejama, nadahnuti ličnom - stranačkom unutrašnjom politikom, zbog koje su i došli.

Državna ideja - bila je na poslednjem mestu.

Na levoj obali r. Vardara prema Bugarskom frontu, narod je vrlo miran, poslušan i radan. Javnog negodovanja i revolta nema. Pa ipak stanovništvo nije uopšte raspoloženo prema državnim vlastima i državnom uređenju.

Nameće se i ovde pitanje, koji su uzroci koji su izazvali ovo stanje?

Bugarska propaganda i ako postoji, kao i na desnoj obali r. Vardara gdje je aktivna, u ovim krajevima na levoj obali r. Vardara je prikrivena i potajna - ne dolazeći otvoreno do izražaja.

Razlog ovome verovatno leži u činjenici da je ovaj svet već poodavno dobro organizovan i za bugarske apsiracije pripremljen, naročito u graničnom pojasu i po varošima - pa se sada ne želi od bugarskih »vodećih makedonaca« da se ovo stanovništvo izlaže progonima i neprijatnostima od naših vlasti. Prema svima znacima sudeći, bugarska propaganda zastupa gledište, da leva obala r. Vardara treba za sada da bude prividno mirna i strpljiva, čekajući na povoljan momenat za otvorenu akciju na dati znak.

I u ovom području činovnici nemaju potrebnog autoriteta i time krnje ugled državnih vlasti. Po nahodanju sviju videnijih ljudi, sve činovnike domorodce treba što pre ukloniti iz ovih krajeva i zameniti savesnim i sposobnim činovništvom iz drugih krajeva.

Služenjem dobrovoljaca u svojim krajevima svi državni i najpoverljiviji predmeti poznati su široj javnosti na štetu državnih interesa. Ova pojava je gotovo po svim varošima jasno opažena i utvrđena.

Narod, u koliko je uvučen bugarskom propagandom u bugarske vode, a naročito deo u pograničnom pojasu i po većim varošicama, u toku ove godine jasno je pokazivao znake oduševljenja i radosti za uspeh sila Osovine, očekujući otuda rešenje svojih problema. Ovo je delo bugarske propagande, iako danas potajne i skrivene u ovom području.

Po izveštaju izvesnih vojnih starešina, u ovom području počinje da se razvija i hvata korena mreža simpatizera hrvatskih političara, koji nalaze zaposlenja u većim varošima i tu ostaju. Po izvesnim znacima sudeći, postoji neka

potajna prijateljska veza između ovih ljudi i istaknutih prijatelja bugarske propagande.

U kratko rečeno, narod iz ovog kraja, po prirodi vredan, vrlo štedljiv i pobožan, a pri tome i dosta primitivan, nije bio do danas ni dobro vođen ni prihvaćen od naših državnih vlasti. Ovako se može i protumačiti veliki uticaj današnje skrivene bugarske propagande, koja iz varoši obuhvata i sela.

Urođeni osjećaj ropstva nasleđen od Turaka, delimična korupcija i slab autoritet naših državnih vlasti od 1918 g. do danas - stvorio je kod ovog naroda osjećaj da tok događaja još nije završen i da treba očekivati nešto novo.

Sve ovo podgreva i održava bugarska propaganda, koja u punoj meri koristi naše slabosti.

Kao opšti zaključak, moglo bi se izvesti sledeće:

Arnautski živalj u južnoj Srbiji (Makedoniji i Kosovu - V.T.) predstavlja odličan ratni materijal u svakom pogledu. Naši vojno-državni interesi nalažu da po svaku cenu pridobijemo i u jačoj meri iskoristimo ovaj ratnički narod.

A neraspoloženje ovog stanovništva prema našoj državi dolazi poglavito: od nesavesnog, nesposobnog i delom korumpiranog činovništva, kao i velikih nepravilnosti u rešenju agrarnih pitanja.

Bugarska propaganda postoji i dalje, i to kao aktivna na desnoj obali r. Vardara sa svima svojim odlikama i znacima; i kao prikrivena i potajna na levoj obali r. Vardara, bez vidnih spoljnih manifestacija.

Pa ipak naša nacionalna stvar za sada još se može podići i ovaj narod privezati za našu državu, i to bez nekih naročitih drastičnih mera, jer još nije dočkan.

A kao jedna efikasna, moguća i spasonosna mera jeste sledeća:

1. - Poseban režim u južnoj Srbiji i ostaviti određene ruke banu; a od nje tražiti red, rad i zakonitost.

2. - Da se ne vrše nikakvi izbori. To je najveće zlo za ove krajeve, i to je nepodeljeno mišljenje sviju lica bez izuzetka.

3. - Da se opštinsko časništvo - a naročito predsednici i delovode ne biraju već postavljaju od najnacionalnijih i najpoštenijih ljudi, i to ne iz ovih krajeva. Domorodci ne mogu biti objektivni u radu i ne mogu se oteti svome lokalnom osećaju.

4. - U Beogradu po svima centralama, stati na gledište daje južna Srbija životni najjači centar Jugoslavije. Prema tome, i povesti finansijsku, ekonomsku u vojnu politiku u pravcu konsolidovanja prilika u južnoj Srbiji.

5. - Sve partijsko, nesavesno, nesposobno i korumpirano činovništvo što pre zameniti ispravnim i čestitim ljudima - misionarima, a ovo činovništvo za izvesno vreme depolitizirati, bolje nagradili i ne držati ga duže od 3-4 godine u južnoj Srbiji.

6. - Sve činovnike, učitelje, profesore, žandarme, finance itd. iz severozapadnih krajeva zameniti čistim srbijanskim elementom i to najboljim.

Dostavljajući Vam prednje, ja Vas molim. Gospodine Predsedniče, da izvolite pokloniti pažnju ovom pitanju, i sa svoje strane, preduzmite mere koje Vi za shodno nađete, kako bi se naša nacionalna stvar na jugu podigla i tamoshnji narod privezao za našu državu i državnu ideju.

Molim Vas, Gospodine Predsedniče, da izvolite i ovom prilikom primiti uverenje o mom osobitom poštovanju».

(AVII, Dok. 32/2, 1-25. k. 11; Uporedi sa AR 1941, ZD, Dok. 267, str. 776-783, kao i primedbe Redakcije Zbornika dokumenata 2, 3, 5 i 8).

Proklamacija kralja Aleksandra
od 6. januara 1929. godine

»Najviši narodni i državni interesi i njihova budućnost zapovedaju mi, da se i kao vladalac i kao sin ove zemlje obratim neposredno narodu i da mu otvoreno i iskreno kažem ono što mi u sadašnjem trenutku nalažu moja savest i moja ljubav prema otadžbini.

Nastupio je čas, kad između naroda i kralja ne može i ne sme biti više posrednika.

U toku minulih prošlih napora i tolikog strpljenja, koje sam pokazao u vršenju svojih visokih dužnosti, moju je dušu razdirao vapaj naših narodnih masa, radnih i rodoljubivih, ali i namučenih, koje su rukovođene svojim prirodnim i zdravim rasuđivanjem već odavno nazirale, da se više ne može ići putem, kojim se do sad išlo.

Moja očekivanja, kao i očekivanja naroda, da će evolucija našeg unutar-njeg političkog života doneti sređenje i konsolidovanje prilika u zemlji, nisu se ostvarila.

Parlamentarni red i sav naš politički život dobijaju sve više negativno obeležje, od čega narod i država imaju za sada samo štete. Sve korisne ustanove u našoj državi, njihov napredak i razvitak celokupnog našeg državnog života, dovedeni su time u opasnost.

Od takvog nezdravog političkog stanja u zemlji strada ne samo unutarnji život i napredak, nego i sređivanje i razvijanje spoljnih odnosa naše države, kao i jačanje našeg ugleda i kredita u inostranstvu.

Parlamentarizam, koji je kao političko sredstvo po tradicijama od moga nezaboravljenoga oca ostao i moj ideal, počele su zaslepljene političke strasti zloupotrebljavati u toj meri, daje postao smetnja za svaki plodni rad u državi.

Žalosni razdori i događaji u Narodnoj skupštini pokolebali su kod naroda veru u korisnost te ustanove. Sporazumi, pa i najobičniji odnosi između stranaka i ljudi, postali su apsolutno nemogući.

Umesto da parlamentarizam razvija i jača duh narodnog i državnog jedinstva, on ovakav kakav je, počinje da dovodi do duhovnog rasula i narodnog razjedinjavanja. Moja je sveta dužnost, da svim sredstvima čuvam državno i narodno jedinstvo. I ja sam rešen, da ovu dužnost bez kolebanja ispunimo do kraja.

Čuvati jedinstvo narodno i celinu državnu, to je najviši cilj moje vladavine, a to mora biti i najveći zakon za mene i svakoga. To mi nalaže moja odgovornost prema narodu i pred istorijom. To mi nalaže ljubav prema otadžbini i pijetet prema bezbrojnim dragocenim žrtvama, koje padoše za taj ideal.

Tražili leka tome zlu u dosadanjim parlamentarnim promenama vlade ili u novim zakonodavnim izborima, značilo bi gubiti dragoceno vreme u uzaludnim pokušajima, koji su nam odneli nekoliko poslednjih godina. Mi moramo tražiti nove metode rada i krčiti nove puteve.

Ja sam uveren, da će u ovom o/biljnom trenutku, svi Srbi, Hrvati i Slovenci razumeti ovu iskrenu reč svog; kralja i da će oni bili moji najverniji pomagači u toku mojih budućih napora kojima je jedini cilj: da se u što kraćem vremenu, postigne ostvarenje onih ustanova, one državne uprave, koja će najbolje odgovarati opštim narodnim po'rebama i državnim interesima.

Radi toga rešio sam i rešavam, da Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921. godine prestane važiti. Svi zemaljski zakoni ostaju u važnosti, dok se prema potrebi mojim ukazom ne ukinu. Na isti način donosiće se ubuduće novi zakoni.

Narodna skupština, izabrana 11. septembra 1927. godine raspušta se.

Saopštavajući ovu svoju odluku mome narodu, naređujem svima vlastima u državi, da po njoj postupaju, a svima i svakome zapovedam, daje poštiju i da joj se pokoravaju ...» («Službene novine» od 6. januara 1929. godine, »Zbornik zak. ur. i naredbi«, sv. III. za 1929. br. 4-35).

Ovom proklamacijom kralj Aleksandar stavio se iznad naroda. On je, istina, istakao da »i/među kralja i naroda ne može i ne sme biti više posrednika«. Postojala bi prema tome samo dva politička faktora u državi: kralj i narod. Ali ovoj figurativnoj postavci kralj Aleksandar oduzeo je sadržinu završnom formulacijom, prema kojoj on »zapoveda svima i svakome«, da ovu njegovu odluku »poštiju« i »da joj se pokoravaju«. Kralj je dakle najviši i svima nadređeni faktor, kojemu imaju biti podređeni svi stanovnici u državi. On ne treba »posrednika«, jer je on ona strana koja svima naređuje, a koja nikome nije odgovorna. Prema tome, to je proklamacija otvorenog, neprikrivenog vladarskog apsolutizma, jer je kraljeva volja sada otvoreno postala »najviši zakon u državi«.

Prilog lb

Proklamacija kralja Aleksandra povodom proglašenja
Ustava od 3. septembra 1931. godine

»Čuvanje jedinstva narodnog i državne celine moja je sveta dužnost i najviši cilj moje vladavine, to je bila pobuda i glavni zadatak režima, koji sam zaveo 6. januara 1929. godine.

U svojoj reči, koju mi je nalagala ljubav prema otadžbini, ja sam mome dragom narodu otvoreno izneo sve teškoće i opasnosti, u koje je bio doveden naš nacionalni život i državna celina. Te su teškoće bile toliko velike, opasnosti tako ozbiljne, da su duboko zabrinjavale sve rodoljube i razdirale dušu narodu.

Svi, ceo narod video je šta je uzrok zlu i bio svestan veličine zla, te je razumeo i sa punim poverenjem prihvatio moje odluke. Visoka nacionalna svest i zdravo rasuđivanje je odlika, koju je naš narod uvek pokazivao u odlučnim momentima svoje istorije. Moje pouzdanje i ljubav naroda i njegovu moralnu snagu pružilo mi je siguran oslonac za sve podhвате u sređivanju prilika u zemlji.

Srećan sam i ponosan što je sav moj dragi narod od prvog trenutka shvatio moje pobude i jednodušnim javnim odobravanjem snažno pripomogao izvođenju mojih odluka. Uz tu veliku i široku moralnu pomoć naroda, na kojoj odajem hvalu i priznanje, uspelo se za srazmerno kratko vreme, da se posvršavaju krupni nacionalni i državni zadaci, i postave trajne osnove zdravog državnog života. Kraljevini Jugoslaviji, prihvaćenoj svom toplinom nacionalne duše svega jugoslovenskog naroda, obezbeđeni su potrebni uslovi za snažan polet i veliku nacionalnu budućnost.

Pun uverenja da do sada postignuti rezultati rada, zdrava, politička i nacionalna svest i iskustvo naroda dopuštaju, da se pristupi ostvarenju i definitivnoj organizaciji onih ustanova i onog državnog uređenja, koje će najbolje odgovarati narodnim potrebama i državnim interesima, odlučio sam, da dosadašnji rad i izvođenje nacionalne i državne politike postavim na širu osnovu neposredne narodne saradnje.

S verom u boga i srećnu budućnost Kraljevine Jugoslavije dajem Ustav Kraljevine Jugoslavije.

3. septembar 1931.
u Beogradu

Aleksandar, s. r.«

(»Službene novine« od 3. septembra 1931.)

U ovom Ustavu istaknuto je daje kralj najviši organ državne vlasti kome je sve podređeno, daje on »zatočnik narodnog jedinstva i državne celine i čuvar njihovih svagdašnjih interesa« (član 29). U odeljku IV Ustava kaže se da je u kraljevim rukama sasređena i zakonodavna, i upravna i sudska funkcija vlasti. Prema čl. 35 Ustava »Kraljeva ličnost je neprikosnovenjena. Kralju se ne može ništa u odgovornost staviti, niti kralj može biti tužen ...« 1 dalje: »Za sve čine kraljevske vlasti odgovara ministar, odnosno ministarski savet, koji je premapotpisao«. To znači da za kraljeve akte politički odgovara vlada, ali ta vlada po lom Ustavu odgovara kralju, tj. onome za koga bi morala odgovarati. Prema tome. ovim Ustavom je sankcionisana puna kraljeva neodgovornost za njegove akte vlasti, a to znači da je taj Ustav *sankcionisao apsolutizam prikriven formalnom ustavnošću*.

Prilog 2

Strogo poverljiva okružnica Hrvatskog narodnog pokreta
upućena svim organizacijama HSS 1939. godine¹

Kako su se dr Maček i neki njegovi saradnici iz vodstva HSS odnosili prema Sporazumu Cvetković-Maček od avgusta 1939. godine vidi se iz Strogo poverljive okružnice koja će se navesti prema delu dr Ferda Culinovića *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958, str. 97-102. Dokumentat se nalazi u arhivi Vojno-istorijskog instituta JNA (arhiva bivšeg Obaveštajnog odeljenja Glavnog gene-

ralštaba Kraljevine Jugoslavije), a njegova fotokopija u Institutu za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu. U *Istoriji građanskih partija u Jugoslaviji*, II deo, Beograd, 1952, str. 67-71, navedena je Okružnica potpuno slične, ali nešto šire sadržine, a razlikuje se uglavnom u pogledu pravopisa. I u delu dr. Ljuba Bobana *Sporazum Cvetković-Maček*, Zagreb, 1964, na str. 421-424. daje se »Izvadak« iz jedne tajne i najstrože poverljive okružnice» koja se, takođe, stilski razlikuje od »napred navedene, ali ne i u suštini«. Okružnica glasi:

»Dužnost je svakog istaknutog i pojedinog člana Hrvatskog narodnog pokreta da u svakoj prigodi rastumači pristašama prave ciljeve »Sporazuma«.

Treba svaki član da drži pred očima, da su sredstva i način borbe upri- ličeni uvijek prema tome, da se što manjim žrtvama i potresima postignu što veći pozitivni rezultati.

Hrvatski seljački narodni pokret, za razliku od ostalih pokreta i izvan domovine, neće da ubaci hrvatski narod u borbe, koje bi mu mogle da naškode i da stavi u pogibelj postignuće hrvatskih konačnih ciljeva, koji jesu uvijek isti i nepromjenjeni, tj. puna sloboda i državna nezavisnost«! (Napomena: ovaj deo citiran je iz *Istorije građanskih partija u Jugoslaviji*, II deo, Beograd, 1952, str. 67. Culinović je ovaj deo ispustio, a Boban na str. 421 ovako citira početak Okružnice: »E da sklapanje »sporazuma« i ulazak predstavnika hrv. narodnog seljačkog pokreta u beogradsku vladu ne unese u redovima hrv. narodnog pokreta. upućujemo niže navedene upute, koje će svaki, da na najzgodniji i najumjersniji način saopći pristašama«. Zatim nastavlja kao gore »Dužnost je svakoga« ...) Dalji tekst Okružnice glasi:

»Hrvatski (seljački narodni - po Bobanu) pokret teži i nastoji da, iskorišćavajući svaku situaciju postigne što veći uspjeh i baš zato je i sklopio »Sporazum« kao zgodno sredstvo i oružje borbe hrvatskog narodnog (seljačkog-Boban) pokreta. Neka stoga bude svakomu jasno, da »Sporazumom« hrvatsko narodno vodstvo nije se odreklo postojećih krajnjih ciljeva hrvatskoga naroda. Prema pristašama treba to uvijek i posebno naglašavati. Pred tim postavkama ima se sad raditi i postupiti ovako:

I

»Sporazumom« su postignuta dva važna cilja pokreta:

a) Slomljena je državna cjelina. Država je razdijeljena na dva područja. Bit će to zadatak hrvatskog narodnog vodstva, da ovu razdiobu sve to više i još jače razvija. Zato u svima našim izjavama, govorima i člancima, kao i razgovorima, nećemo nikad upotrebiti ime Jugoslavija, nego državna zajednica. Ovim hoćemo kazati i naglasiti da je država sastavljena od više dijelova. Govorit ćemo i pisati o narodima državne zajednice, čime hoćemo naglasiti da ima više naroda, time naglašujemo posebnost hrvatskog naroda.

b) postignuto je da su beogradski faktori - mislimo na vladu i kneza Namjesnika - odstupili od pojma narodnog jedinstva, što je vrlo važno, jer je time izgubljeno opravdanje za postojanje države. Srušen je tim sam temelj Jugoslavije, a to je najvažnije. Pri tome su nas izvjesni beogradski krugovi pomagali, kao i dio srpske inteligencije, a i srpska crkva. (Podvučeni deo je citiran prema knjizi *Istorija građanskih partija*, II deo, Beograd, 1952, str. 68. i prema Bobanu str. 422). Oni su već počeli da ističu srpstvo posebno, čime su nama

olakšali borbu protiv jugoslovenstva, kao našeg najvećeg neprijatelja. Trebat će zbog toga čuvati se napadaja na srpstvo dok ćemo voditi nesmanjenu akciju protiv jugoslovenstva. u našoj štampi, i izjavama itd. Ističimo uvijek hrvatski, slovenski i srpski narod. Time laskamo najvećoj slovenskoj stranci dr Korošca, a škakljemo javno mišljenje u Srbiji.

II

»Sporazumom« smo postigli, da su naši pouzdanici kao hrvatski ministri ušli u centralnu vladu. Treba da se oni uvijek u štampi, u našim izjavama i u razgovorima nazivaju hrvatski ministri, jer se time ističe njihov državno-pravni položaj. Postigli smo time:

- a) Sudjelovanje u vladi, dakle utjecaj u vladanju.
- b) Kontrolu vladanja, tj. saznanje o odlukama vlasti
- c) Kontrolu dohodaka sa pravom da iskorišćujemo državne dohotke u ciljeve Hrvatskog narodnog pokreta.

Na taj način beogradska centralna vlada jako je oslabila, i bez obzira na umanjeno područje njezinog utjecaja, posebnim položajem Hrvatske. Sudjelovanjem hrvatskih ministara u toj vladi činimo ju ovisnom o daljnim ustupcima na štetu države. Kod svake zgodne prilike hrvatski ministri zaprijetit će ostavkom i time izvojštiti daljne ustupke hrvatskoj osebnosti, jer je od njih ovisna, bez njihovog sudjelovanja nema vlade. Taj položaj daje hrvatskim ministrima ključ koji otvara sve i omogućuje veliko iskorištavanje svih prihoda.

III

Kneza namjesnika držimo u našoj vlasti. Pred njim smo uvijek na oko vjerni, ali oprezni, dok u stvari on je igračka u našim rukama. Laskanjem njegovim visokim kulturnim sposobnostima odličnog državnika evropskog kova, umnog i dalekovidnog političara, koji je uvidio opravdanost hrvatskih zahtjeva, mi ćemo uvijek moći da ga upotrebimo za naše ciljeve. On zna da ga Srbi ne vole, za nas je to povoljno. Stoga naša štampa treba o njemu pisati najljepše, treba ga hvaliti i laskati mu, kralja ostaviti u pozadinu. Knez namjesnik je neiskren i podmukao, ali vrlo pristupačan laskanju i sugeriranju, da bi trebao da on ostane na vodstvu državne zajednice. Isticati, da ga Hrvati poštuju i cijene. Ona dva druga namjesnika nisu važna. Njihova uloga je potpuno podređena i mi se na njih ne smijemo osvrnati. Ako ih i spominjemo u našoj štampi, spomenut ćemo ih suho i kratko. Oni su zadovoljni, da u miru uživaju slasti i koristi visokog položaja. Ali i oni su pristupačni sugeriranju, da bi namjesništvo trebalo ostati na vodstvu državne zajednice i docnije.

IV

Neka se naše pristaše nikako ne smućuju izjavama, koje će hrvatski ministri ili sam predsjednik davati u Beogradu. To je sve samo formalno, bez značenja, to je zavaravanje. Ali zato će svaka takva izjava biti ovdje korigirana službenim izjavama ovlaštenih predstavnika hrvatskog narodnog pokreta, koja će točno iskazivati stanovište hrvatskog narodnog vodstva. Postojat će stoga opreka između izjava ministara i predsjednika i izjava vodstva, ali to samo vanjski i samo dok su oni u Beogradu.

V

U našoj štampi, u našim izjavama i razgovorima treba i sada poslije »Sporazuma« nastaviti udaranjem protiv hegemonije, treba naglašavati zlodjelo diktatorskih režima, treba napadati sve one koji ne shvaćaju da je svakoj akciji i ideji narodnog i državnog jedinstva za uvijek odzvonilo. Treba tražiti dalje izgrađivanje autonomije i naglašavati nezadovoljstvo sa postignutim »Sporazumom«, treba se uvijek tužiti da se »Sporazum« ne izvršuje i ne stavlja u djelo i t. d. Na taj način hrvatski ministri i predsjednik moći će se uvijek žaliti i pokazivati pred centralnom vladom i pred knezom namjesnikom, tražeći nove ustupke i nova prava za Hrvatsku, pozivajući se na potrebu, da se nezadovoljstvo narodno ukloni u interesu državne zajednice i zbog izgrađivanja boljih odnošaja između Hrvata i Srba.

VI

Treba izbjegavati upotrebu riječi Banovina Hrvatska, a na suprot treba se više služiti oznakom Hrvatska, hrvatska vlada i t. d. Treba uvijek pisati i govoriti o odnošajima Hrvata, hrvatskog naroda i Hrvatske prema drugim državama i narodima. Treba uvijek Hrvatsku, hrvatski narod i Hrvate isticati kao faktor međunarodne politike nezavisno od državne zajednice. Uopće, u vanjskim člancima i govorima ne će se spominjati državna zajednica, a pogotovo ne Jugoslavija.

VII

Treba dobiti svoju posebnost u sportu, treba dobiti ured za štampu, svoj radio, i u svakoj prigodi pred vanjskim svijetom istupiti kao predstavnik Hrvatske ili hrvatskog naroda. I naši hrvatski ministri nastojat će, da svoju posebnu pripadnost hrvatskom narodu uvijek prikladno uključe u njihove službene izjave. Tu će oni nastojati naglasiti i posebnost Hrvatske ili hrvatskog naroda.

VIII

Treba sve ustanove, društva, poduzeća, kulturne zavode i t. d. označiti uvijek kao hrvatske. Isticanje Hrvatske uvijek na svakom mjestu i u svakoj prigodi. Treba izlučiti strogo hrvatske književnike od srpskih, hrvatsku literaturu od srpske, hrvatsku povjest od srpske i t. d. Ukratko uvijek rastaviti i dijeliti. Dobro će nam doći i izvjesna nastojanja dijeljenja jezika. Neka se i to pokuša.

IX

Bit će zadatak naših mjerodavnih faktora, malo po malo uklanjati i ukloniti sve oznake državnog jedinstva. U »Sporazumu« nema spomena ni o hrvatskoj zastavi, ni o hrvatskom grbu, ali baš zato je i moguć put da se to via

facti uvede. Kod toga nam središnja vlada neće smetati, jer nas ne može ometi. Zaprijetit ćemo istupanjem iz vlade i gotovo je.

X

Treba sistematski ukloniti sve riječi, sve nazive i sve oznake, do sada upotrebljavane po srpskom načinu. Za to treba uspostaviti i opet uvesti hrvatske nazive činovnika. Uputiti treba štampu da se kloni srpskih naziva uopće. Naše novine trebaju donositi vijesti iz hrvatskih krajeva odjelito od vijesti iz ostalih dijelova državne zajednice. Sve te vijesti treba pak unositi skupa sa vijestima iz inozemstva.

XI

Tražit ćemo malo po malo, putem naših pouzdanika iz hrvatskog narodnog pokreta da uklonimo razna činovnička mjesta isto kao i mjesta privatnih poduzeća, društava i ustanova, na kojima su se Srbi utvrdili. Pri tome se poslužiti unižavanjem prečanskih osoba, napadajući ih kao izdajnike hrvatskog naroda i slično. Treba dobiti u svoje ruke redarstvo; doduše je »Sporazumom« političko redarstvo ostavljeno državnoj zajednici, ali to ne smeta da se via facti dobije nadzor redarstva. Diranje u oružništvo i vojsku je teško, jer su Srbi tu vrlo osjetljivi, pa bi izazvalo reakciju. To treba na drugi način podkopati. Neka se kod toga upotrebe prokušane metode iz austro-ugarskog vremena. Posebno treba pažnju posvetiti da naši pristaše kao vojni liječnici zauzmu važne položaje u vojnim ustanovama. Po njima ćemo slabiti vojsku i rušiti disciplinu u njoj. Svakako treba organizovati našu snagu. Nju treba dalje razvijati i jačati po selima i gradovima. Nju ćemo predstavljati kao pomoćnicu kod čuvanja reda i mira. Nastojat ćemo da vlasti dobiju povjerenje u Zaštitu. Ona će na taj način doći do saznavanja vojne organizacije. Ali nju treba budno čuvati od utjecaja srpske vojske. Njezino organizovanje treba se ravnati po metodama bivšeg hrvatskog domobranstva, da budu isti nazivi, iste oznake, iste zapovijedi i t. d. Posebno paziti pak na duh Zaštite, kao i isticati duh hrvatskog narodnog pokreta za posebne hrvatske ciljeve.

XII

Naši pristaše moraju od sada u vremenu svoje službe sudjelovati u raznim paradama državne zajednice. Neka to ne zavede naše pristaše ni najmanje. Oni će kod toga tako nastupiti, da bude širokim narodnim slojevima vidljivo, da oni to čine jer moraju, ali ne od svoje volje. Kod takvih svečanosti nastojat će se da se broj predstav nika svede na namjanje, a oni će se ograničiti samo na pasivnu prisutnost. Treba izbjegavati svako srpsko manifestovanje i kod toga ne će se izdavati ni proglassi ni pozivi na sudjelovanje. Treba malo po malo učiniti da nestane proslave Vidovdana, a proslavu kraljevog dana treba upriličiti kao čisto službenu, bez sudjelovanja naroda, a tako isto i još u jačoj mjeri treba sužavati proslavu prvog prosinca. Organizacijama kao na pr. Sokolu, kada priređuje svoje proslave, treba praviti smetnje, osobito ih treba zasprečavati da svoje proslave vrše javno.

XIII

Treba uvijek isticati daje stanje »Sporazuma« samo prvi stupanj, prvi za postignuće daljnjih i viših ciljeva. Zato uvijek treba govoriti i spominjati slobodnu i nezavisnu samostalnu Hrvatsku itd. Neka se uvijek govori o hrvatskim interesima, o hrvatskim narodnim pravima, hrvatskoj dužnosti itd. Hrvatske narodne mase neka su budne uvijek. Njima treba uvijek spominjati hrvatsko narodno zastupništvo, hrvatske narodne zastupnike, hrvatski Sabor (koji će donositi samostalne odluke - Boban, str. 424) i t. d.

XIV

Naše protivnike treba oštro (žestoko - Boban, str. 424) napadati, prikazivati ih kao korupcionaše (nosioce korupcije, oštećivanja hrvatskih interesa - Boban, str. 424), pljačkaše i krvoloke hrvatskog naroda itd. Treba omalovažavati njihova djela, njihovu štampu prešućivati i rugati se, izvrtati ih smijehu i poruzi. (Napomena: XIV tačka citirana je iz knjige *Istorija građanskih partija Jugoslavije*, II deo, Beograd, 1952, str. 71, a postoji i u citiranoj knjizi Lj. Bobana. U knjizi dr Ferda Čulinovića *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb, 1958, nema ove tačke, već je sledeća XV tačka obeležena kao XIV, a posebno je data XV tačka koja počinje sa: »Ovih se uputstava treba ... vidi drugi stav XV tačke - V. T.).

XV

Držeći se gornjih uputstava mi ćemo izabrati svaku konjunkturu za naše ciljeve. Međunarodna situacija ide nama u korist. Ruši se sistem Versalja, a Jugoslavija je umjetna tvorevina toga sistema. Naše će vodstvo balansirati između Osovine i demokratije. Imamo ljude za jedno i drugo. Glavno je da se ruši Jugoslavija. Kod toga nas u veliko pomaže katolička crkva s jedne strane i međunarodni komunizam s druge strane. *Treba svagdje uzdizati katoličanstvo kao glavni branik Hrvatske. Na pravoslavnu kao bizantinsku kulturu treba navaljivati i isticati da su specijalne odlike.*

Ovih se uputstava treba strogo pridržavati i neka ih pozvani tumače na zgođan način svojim pristašama. Treba ih držati kao strogo poverljive i tajne. Za to odgovaraju vođe mesnih organizacija. Upute pak dat će svi hrvatski zastupnici Naprijed svi za slobodnu i nezavisnu Hrvatsku državu!

Vjera u Boga i seljačka sloga«¹

Očigledno nezadovoljno rezultatima Sporazuma, vodstvo HSS-a je u proleće 1940. godine dalo za javnost sledeću izjavu: »Krivo misli onaj, koji drži da je Sporazum od 26. avgusta potpuno svršena stvar, to je tek jedna stepenica sa koje možemo dalje voditi borbu«.²

Ö navedenoj Okružnici dr. Ferdo Čulinović, između ostalog, kaže: » ... Nema neposrednog dokaza, da je ova Okružnica potekla iz redova vodstva Hrvatske seljačke stranke, a još manje o tome da bi je sastavio sam Vladimir Maček. Dokument je sačuvan među aktima iz arhive Obavještajnog odjeljenja Glavnog generalštaba Kraljevine Jugoslavije, ali kako je taj akt bez ikakve oznake, iz toga se ne bi sa sigurnošću moglo zaključiti da je ta Okružnica pro-

istekla od Mačeka. No, pri tome treba podsjetiti na neke neosporne činjenice: u prvom redu na to, da se po unutrašnjosti Banovine Hrvatske među pristaalicama Hrvatske seljačke stranke znalo za slične direktive »iz Zagreba«, u drugom redu važna je i činjenica da su se mnoge mesne organizacije HSS-a kao i mnogi istaknutiji pristalice ove stranke na terenu, po selima u Banovini Hrvatskoj (od jeseni 1939. i dalje), zaista i ponašali, kako je to gornja Okružnica preporučivala. Da li je slučajno bilo, što su se kroz spomenuto vrijeme po Banovini Hrvatskoj zaista zbili mnogi događaji, koji su po svom karakteru toliko ukazivali na ove direktive? Potrebno je pri tome sjetiti se i sve oštrijih katoličkih profašističkih »Križara«, koji su od osnutka Banovine Hrvatske stali sve to bezobzirnije razvijati svoju protivjugoslovensku i proosovinsku propagandu; iz njihovih redova širila se sasvim neprikriveno propaganda s ciljem, da se što više zatruju hrvatsko-srpski odnosi, da se kod Hrvata katolika razvije što veća mržnja protiv pravoslavnih Srba, koje se okrivljavalo kao glavnu zaprijetku za ostvarenje tzv. nezavisne države Hrvatske.

Kod analize karaktera i političkog odjeka ove druge Okružnice, koja se općenito pripisivala vodstvu Hrvatske seljačke stranke, nije od presudne važnosti to da li je sam Vlatko Maček sudjelovao kod njene redakcije ili ju je i odobrio (kako kaže Janko Tortić); važna je pri tome činjenica, da se ni Vlatko Maček, a niti cijelo vodstvo Hrvatske seljačke stranke nije izrazito otvoreno ogradilo od takve protujugoslovenske političke propagande, kakvu su tih dana po Banovini Hrvatskoj širili ustaše i profašistički »Križari«. Po unutrašnjosti se tako dobivao dojam, daje vodstvo Hrvatske seljačke stranke saglasno s akcijom ustaša i klerofašista. Oni su naime sve to vidnije postajali gospodari na raznim dijelovima Banovine Hrvatske.³ Na drugom mestu dr Cuić kaže: «... Ipak je poznata i činjenica, da su se potkraj 1940. te početkom 1941, baš iz vrhova tadašnje Banovine Hrvatske nerijetko i sve to glasnije čuli glasovi, kako je sporazum Cvetković-Maček samo jedna prelazna etapa u akciji oko okupljanja hrvatskih zemalja (podvučeno u originalu), da je ovo tek privremeni ugovor iza kojega treba da dođe do »potpune samostalnosti države Hrvatske« . . . Bilo je poznato da i u redovima vrhova Banovine Hrvatske ima ljudi, koji izjavljuju kako treba doći čak i do odcjepljenja Hrvatske od Jugoslavije. U ovakvom, malo skrivanom separatističkom duhu pisala je sva tadašnja velikohrvatski orijentisana zagrebačka štampa i to nije bilo bez izvesnih direktiva iz vodstva HSS-a.

Kada se utvrde ove činjenice, onda se nameće i odgovor na pitanje: *nije li taj separatističko-šovinistički dio vodstva HSS upravo namerno objavio ovu okružnicu bez spomenutih oznaka* (podvučeno u originalu), da bi se na taj način i u tadašnjim prilikama to vodstvo moglo osloboditi svakog prigovora, da ova okružnica zaista odatle potječe ... Potpis i pečat vodstva HSS na njoj značio bi otvoreni raskid Sporazuma od 26. avgusta 1939, a to očigledno tadašnjem vodstvu HSS ne bi konveniralo. Zar se ne bi mogla održati ovakva pretpostavka?

... Sudeći po svim znacima, ova okružnica zaista datira iz tih vremena i najvjerojatnije ona potiče od spomenutih krugova. Očigledno ona ima velikohrvatskoseparatistički i proustaški karakter. Važno je to, da ona pokazuje duh, koji je poslije Sporazuma vladao u veliko-hrvatski nastrojenim separatističkim redovima u Banovini Hrvatskoj, a kojim su putevima ustaški klerofašistički elementi sve to vidnije pripremali aprilski slom stare Jugoslavije.⁴

Dr Ljubo Boban u svojoj knjizi *Sporazum Cvetković-Maček*, Zagreb, 1964, na str. 290-303 dovodi u pitanje ispravnost upoređivanja politike vodstva HSS sa platformom iznetom u 15 tačaka Okružnice. On kaže »Okolnosti na kojima je ova Okružnica nastala u svakom slučaju su nedovoljno jasne i osnovno pitanje autentičnosti ostaje i dalje nerazjašnjeno« (str. 292, prim. 38). »Prema tome, kaže dr Boban, za nas su još uvek nerazjašćena pitanja:

1) da li je stvarno postojala sporna okružnica;

2) kakav je bio njen tačan sadržaj;

3) koje njen pravi autor; kome je bila upućena, kada i s kakvim ciljem. Sve dok se ova pitanja ne rasčiste, smatramo da pozivom na ovu okružnicu nije moguće donositi nikakve iole ozbiljnije zaključke« (str. 295).

On dalje navodi pisanje »Hrvatskog dnevnika« koji se zalagao za federativno uređenje države na bazi slobode i demokracije, daje »u jednom prigodnom govoru Maček izjavio daje rezultat Sporazuma bio daje priznat »barem provizorni teritorij Hrvatske« i date »stanovite kompetencije« i na kraju izjavljuje: »Živila federativna Hrvatska« (str. 297), ističući zasluge kneza Pavla za postizanje Sporazuma.

Isto tako navode se i »dvije izjave predstavnika vodstva HSS u to vrijeme, »Mačekovu i Krnjevićevu, koje je donio francuski list »Tribune des nations«, sredinom aprila 1940, u kojima se obojica pozitivno izjašnjavaju o Sporazumu i ističu zasluge Kneza Pavla. Maček je rekao: »... *Konačna pobjeda našeg naroda doći će onoga dana, kada se ostvari jednakost ne satno Hrvatske i Srbije nego i svih Hrvata i Srba*« ..., a Krnjević: »... *Hrvati su iskreni pristaše jugoslovenske države. Oni nikada neće pristati da se povedu raznim obećanjima izvan, koji se čine u cilju, da se pokrije srpsko-hrvatski sporazum, koji je stvoren poslije tolikih napora. To je osjećaj cjelokupnog hrvatskog naroda*« (str. 297-298). (Podvukao V.T.).

Dr Boban dalje kaže: »Poznato je da vodstvo HSS nikada nije jasno formulisalo svoj program u pogledu državnog uređenja. Ovoje opet bilo uslovljeno raznim razlozima. Pri tom su u stvari taktički razlozi bili najvažniji« ... (str. 301.).

Ipak, po svemu izgleda da je Okružnica stvarno postojala sa svojom konciznom, veoma jasno oblikovanom sadržinom u 15 tačaka, da je to bila platforma jednog dalekosežnog programa koji je trebalo ostvariti Nije toliko važno koje njen autor, već to da se po njoj radilo i da se vodstvo HSS nije od nje ogradilo. Verovatno je i to da je ona postala kao plod dugogodišnjih napora i da se postepeno dopunjavala, dok nije dobila oblik koji je ovde iznet.

Što se tiče izjava vodećih ličnosti HSS, poznato je da su one često bile protivurečne i u zavisnosti od situacije - unutrašnje i spoljne. Uostalom, čime se mogu opravdati tajni pregovori Mačeka sa Nemačkom i Italijom. Mačekovo napuštanje Simovićeve vlade i njegovo priznanje NDH dok je još bio potpredsednik jugoslovenske vlade? Najzad, treba napomenuti da je poglavar katoličke crkve u Hrvatskoj Alojzije Štepinac, u svojoj poruci vernicima u danima aprilskog rata, rekao: »*Treba zbog toga uzdizati katoličanstvo kao glavni branik Hrvatsva (Hrvatske). Na pravoslavnu kao vizantijsku kulturu treba navaljivati i treba isticati da su to specijalne odlike*«, tj. isto ono što se nalazi u XV tački Okružnice (podvučeno u ovom tekstu, samo je razlika u tome što u Okružnici stoji Hrvatske umesto Hrvatsva)«⁸ Otkuda ova podudarnost?! Ne vide se stvarni razlozi za odbranu vodstva HSS. kad su i neke kontrarevolucionarne snage u krilu Saveza komunista Jugoslavije, sve do 21. sednice Predsed-

ništva SKJ 1971. godine, radile u duhu ove Okružnice, pa je čak u nekim stavovima i nadmašile u negativnom smislu! Ranije se radilo o »hrvatskom seljačkom narodnom pokretu«, a 1971. godine o »hrvatskom masovnom pokretu«!

NAPOMENE:

¹ Dr Ferdo Cuiinović *Slom stare Jugoslavije*. Školska knjiga, Zagreb. 1958, str. 97-102; *Istorija građanskih partija u Jugoslaviji U deo. Beograd.* 1952, str. 67-71; Ljubo Boban. *Sporazum Cvetković-Maček*. Zagreb. 1946, str. 421-424.

¹ »Vreme« 14. aprila 1940. Beograd.

³ Ferdo Cuiinović. *Jugoslavija između dva rata, II*. Zagreb. 1961, 163-164 Postojala je i druga »Okružnica« koju je Maček 10. oktobra 1940. godine uputio svim narodnim zastupnicima i predsjednicima kotarskih organizacija«, u kojoj, između ostalog, kaže:

«... Glavna mi je briga sjedne strane prenos vlasti s beogradske vlade na vladu Banovine Hrvatske, a s druge strane izgradnja slobodne Hrvatske na načelima velikih učitelja Stjepana i Antuna Radića ... Ne samo da sam zadovoljan držanjem ministra predsjednika Dragiće Cvetkovića i ostalih članova vlade u pitanjima prenosa vlasti na Banovinu Hrvatsku, nego nailazim, kod njih na dobro razumijevanje i u obavljanju poslova koji su zajednički cijeloj državnoj zajednici (ni ovde ne pominje Jugoslaviju - V. T.) Tu je u prvom redu vanjska politika. (Dr Ferdo Cuiinović. *Slom stare Jugoslavije*. Zagreb 1958, str. 95).

⁴ Dr Ferdo Cuiinović, *Slom stare Jugoslavije*. ..., str. 102-103.

⁵ »Katolički list« br. 25 od 26. aprila 1941, Zagreb, str. 294

Prilog 3

Apel »Hrvatskog nacionalnog komiteta« od 10. juna 1940. Čanu za pomoć i podršku Italije pri stvaranju »nezavisne države Hrvatske«

Apel

Zagreb, 10. jun 1940.

Niže potpisani članovi Hrvatskog nacionalnog komiteta za oslobođenje i uspostavljanje Nezavisne Države Hrvatske, u svojstvu delegata hrvatske nacionalne organizacije, obraćaju se vašoj ekselenciji sledećim Apelom:

Godine 1918. hrvatski narod je nasilno uključen u tzv. državu Jugoslaviju, bez svog pristanka, čak i protiv više puta izražene želje da bude nezavisan i samostalan.

Hrvatska nacija je svesna svoje hiljadugodišnje državne i nacionalne individualnosti jer njena državna nezavisnost potiče još iz VII veka. Ovu svoju nacionalnu individualnost i državnu nezavisnost ona je vjekovima čuvala, u više ili manje istaknutoj formi, sve do svršetka svjetskog rata. Srbija je 1918. godine uz pomoć zapadnih demokratija, sasvim ugušila svaku nacionalnu i državnu individualnost prisvajanjem naše teritorije i stavljanjem hrvatske nacije pod hegemoniju Beograda.

Od 1918. godine, hrvatski narod se borio svim sredstvima da zbaci tuđinski jaram. Posle okrutnog nasilja i progona, poznatog cijelom svetu, koje je sprovodila beogradska vlada protiv hrvatske nacije, beogradski vlastodršci su bili prisiljeni da priznaju Hrvatima izvjesnu samostalnost, i to samo pod pritiskom međunarodnih događaja i opasnosti od rata.

Međutim, ova samostalnost je samo formalna jer, posle godinu dana svojga života, ona nije održala nijedno obećanje niti je oživotvorila statutarne sporazume. Ova samostalnost, pa ma i formalna, nema čak ni stalan karakter, jer su beogradski vlastodršci uvijek spremni da je ukinu čim se promijenila međunarodna situacija. Zatim, ova prividna samostalnost ne obuhvata čitavu hrvatsku naciju ni cijelu hrvatsku teritoriju već samo jedan dio. Na kraju, za takvom lažnom samostalnošću ne teži hrvatski narod, koji naprotiv zahtijeva najpotpunije uspostavljanje svoje nacionalne i državne nezavisnosti.

Hrvatski narod neće da podnosi ovakvo stanje stvari već je odlučio da uspostavi suverenitet nad cijelom svojom istorijskom i etničkom teritorijom.

Hrvatska nacija pripada zapadnoj civilizaciji i za taj napredak duguje vjekovnim kulturnim kontaktima, svojoj orijentaciji prema Apeninskom poluostrvu i italijanskoj naciji uz koju vezuje svoju sudbinu, fizički preko Jadranskog mora, a duhovno preko zajedničke kulture, civilizacije i vjere.

Prije nego što ova duhovna i materijalna bogatstva, kojima naša zemlja obiluje, budu potpuno uništena, hrvatska nacija je odlučila da raskine svaku vezu sa Srbijom i da se otcijepi od tzv. Jugoslavije, koja ne predstavlja ništa drugo nego jednu veliku Srbiju, stvorenu versajskim diktatom.

Odlučivši tako, hrvatska nacija se obraća svom velikom susjedu, fašističkoj Italiji, i moli za pomoć u borbi za svoje oslobođenje.

Stoga se mi potpisani delegati hrvatske nacionalne organizacije svih hrvatskih pokrajina, okupljeni u Nacionalnom komitetu za oslobođenje i uspostavljanje Nezavisne Države Hrvatske, obraćamo Vašoj ekscelenciji i molimo Vas da budete tumač kod Dućea velike i slavne fašističke Italije, na koju apelujemo da nam pomogne i uputi svoju hrabru i nepobjedivu vojsku za odbranu svete i pravedne stvari hrvatskog naroda protiv varvarskog tlačenja Srbije i njenih saveznika, kako bi se, pod okriljem Italije, mogla uspostaviti hiljadugodišnja nezavisna hrvatska država, koja je uvijek predstavljala i predstavljala zaštitni bedem zapadne kulture i civilizacije na ovoj teritoriji za vječitu borbu protiv varvarskog nadiranja sa istoka da bi se ponovo ovdje učvrstio pravedan mir i obezbedio civilizovani život ne samo hrvatskoj naciji već i ostalim susjednim narodima koji jednako trpe na ovom okrajk evropske zemlje od nametnute nepravedne i vještačke političke situacije.

Hrvatska nacija sa najvećim povjerenjem očekuje veliki spasilački gest. stvarno dostojan samo velikog Dućea slavne i moćne Nacije i fašizma koji je nacijama cijelog svijeta prvi ukazao na novi put ka pravdi i novom životu.

Privrženi našem vođi i spremni da izvršavamo njegova naređenja, dostavljamo Vašoj ekscelenciji ovaj Apel i izražavamo Dućeu, Vama i cijeloj fašističkoj Italiji naše divljenje i zahvalnost». Slede 66 potpisa članova Komiteta grada Zareba, gornje Hrvatske, Like, Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine. (DDI, IX, 4. dok. 848; AR 1941, ZD, I. dok. 237, str. 698-700).

Izvod iz izveštaja nemačkog vojno atašea u Beogradu od 21. jula
1939. god.

«... Na osnovu činjenica iznetih u ovom prikazu dolazim do zaključka da su jugoslovenske oružane snage vojnopolitički faktor dovoljnog značaja, da će to biti sve dotle dok budu zaštićene od razornog političkog uticaja. Dokle će pak to biti moguće, drugo je pitanje.

Za napad na Jugoslaviju potrebno je najmanje 30 savremeno naoružanih divizija...

Svetska situacija

Vojno-politička situacija jedne zemlje zavisi dalje od svetske situacije.

Jugoslavija je tvorevina Versaljskog ugovora. Kao takva služila je za okružavanje Nemačke kao vazal zapadnih sila članica Društva naroda.

Još od početka krenula je sopstvenim putem odbijanjem da uspostavi diplomatske odnose sa Rusijom. Drugi korak bilo je načelo: »Bolje anšlus nego Habsburg«. Taj korak doveo je do približavanja Nemačkoj, a time i Osovinu. On je uslovljen privrednim razlozima, jer su Nemačka i Italija najbolji kupci Jugoslavije.

Razvoj svetske situacije doveo je do prihvatanja načela stroge neutralnosti, dobrih odnosa sa svim državama, a time i do udaljavanja od Društva naroda. Tok događaja takvo držanje Jugoslavije iz dana u dan sve više otežava. Održanje pozicija zapadnih sila u Srednjoj Evropi svakog dana je sve teže. Osovina okružuje jugoistočnu Evropu, a tim na prvom mestu Jugoslaviju. Vojno-politička situacija vrši pritisak na ovu novoosnovanu državu da zauzme nedvosmislen stav. Van svake je sumnje da ona to do danas nije učinila. Naravno veze sa francuskim oružanim snagama ni u kojem pogledu nisu prekinute. Talijani tvrde daje pod rukovodstvom francuskih oficira jednim delom već u toku planirana izgradnja položaja u velikim razmerama na italijanskoj i nemačkoj granici.

Jugoslavija je suviše slaba da bi mogla sebi dozvoliti da se sa razloga osećanja osloni na bilo koju drugu stranu do na onu sa većim brojem bajoneta. U odnosu na duži period, ona nije načisto s tim koja će to strana biti. Da bi trajno obezbedila svoj opstanak, bar Srbija je odlučna da prihvati čak i drugi Krf. Pad Stojadinovića, koji je nedvosmisleno vodio proosovinsku politiku, baca svetlo na takav red misli. Nada je Rusija. Osećanje slovenske povezanosti dominira. Odatle i blagonaklono držanje prema Bugarskoj. Posle raspada Male antante, preči raspad Balkanskog saveza otkako je Turska napustila neutralnost. Budućnost je u slovenskom bloku; na osnovu toga Beograd se nada da bi mogao da urazumi i Hrvate. Za sve odluke veliki znak pitanja predstavlja kada će doći kraj boljševičke vladavine u Rusiji. Pri svemu tome, posle događaja u Češkoj i Albaniji Jugoslavija je ostala netaknuta.

Novi prijatelji nalaze se na granicama, stari su daleko ali ni na koji način ne nameravaju da najzapadniju balkansku državu dobrovoljno predaju autoritativnim državama. Mladi kralj je pred vratima. Niko nije u stanju da kaže

da li će zateći Jugoslaviju, niko ne zna kojim će putevima krenuti da bi je očuvao. Svetska situacija je prinudila Jugoslaviju da sa svojim susedima održava dobre odnose. To trenutno pojačava njen vojno-politički položaj.

Političko rukovodstvo zemlje

Političko rukovodstvo zemlje je naredni faktor od značaja za ocenu njene vojno-političke situacije.

Samo pod jakim rukovodstvom, svesnim svojih ciljeva, mogu se stvoriti jake oružane snage sposobne da izdrže svaki udar.

Parola rukovodstva ove zemlje glasi: »Očuvanje teritorijalnih granica u svakom slučaju, prijateljski odnosi sa svim državama, srpska suprematija u rukovođenju državom do krajnjih mogućih granica«. U osnovi je dakle autoritativan program, za čije sprovođenje, međutim, demokratski ustav stvara teškoće. Ovaj stav u toku dvadesetogodišnje istorije Jugoslavije stavljen je van snage, zamenjen je vojnom diktaturom i konačno je opet utvrđen, a da se pri tome nije mogao steci utisak da se na njegovoj osnovi može vladati, a najmanje u onosu na Hrvate.

Tako, sva odgovornost je na plećima Kneza namesnika, koji u osnovi odlučuje od slučaja do slučaja i koga u najboljem slučaju podržavaju druga dva namesnika.

Knez namesnik ima kraljevsko držanje, ali po svojoj prirodi nije vladar. On je vrlo inteligentan i zbog nesposobnosti svojih podanika živi za stvari koje su pri osnivanju ovakve države nužne, da se pronađe izvesna razumna linija i da se izađe iz haosa ... Za Kneza namesnika vojska je nešto strano, mada se ne može reći da on uopšte nije sposoban da se posluži tim instrumentom. Jednom reći, i ovde nedostaje kontakt koji nalaže povinovanje. Engleskog vaspitanja, Knez namesnik se oseća demokratom i sasvim se dobro snalazi u svojoj složenosti demokratije ... Komunizma se boji u principu; zna da se u njegovoj zemlji komunizma još ne treba bojati i zato se može mirno smatrati prijateljem demokratskih ideja za dugi period. U unutrašnjoj politici sada ga tišti samo jedno pitanje, kako da izađe na kraj sa Hrvatima. Posle svog putovanja u Rim i Berlin ubeđen je da se obe te zemlje neće latiti aktivnog napada. Na taj način oseca se sigurnijim i nada se da Srbima i dalje može prepuštiti uživanje koristi od jugoslovenske kraljevine na račun drugih plemena. L'opšte, možda njegove sposobnosti da reši hrvatsko pitanje nisu dovoljne i postoji mogućnost da se Kraljevina raspadne na delove koji su ranije ušli u njen sastav ...

Stojadinović je vodeća ličnost, jedini takvog formata u Jugoslaviji. Uprkos tome ili baš zbog toga, nije mu pošlo za rukom da postane popularan. On svakako nije pao na hrvatskom pitanju, mada je i ono donekle bilo uzrok njegovom padu, već zato što je pogrešno ocenio armiju. Udruženog sa armijom, ne bi ga mogao oboriti nikakav konkordat, nikakvo hrvatsko pitanje, niti ma koji rasrđeni slovenački ministar, kao stoje Korošec. U stvari, armija i predsednik vlade nisu međusobno imali poverenja i svaki od njih je nastojao da drugome ne dozvoli da uzme suviše maha; umesio da zajedno, oslonjeni na obostrana najšira ovlašćenja, odstrane sve što je jednoj jakoj autoritativnoj Jugoslaviji stajalo na putu. Sada je već suviše kasno, kocka je bačena. Names-

ništvo više voli da radi sa slabim numerama i odstranjuje sve one koji sebe smatraju da sa njima mogu na ravnoj nozi da razgovaraju, a njih je mnogo.

Velika je zasluga Stojadinovica što je prvi sagledao veliku budućnost Nemačke i što je spoljnopoličko kormilo Jugoslavije sa besprimernom hrabrošću i spretnošću zaokrenuo za 180°. Dužni smo da mu to nikada ne zaboravimo, pa i onda kada bi njegova uloga bila odigrana za dugi period. Stojadinović je želeo Jugoslaviju kojom bi se sa naslonom na Osovinu snažno i autoritativno vladalo, s tim što bi se eventualno i Bugarska uključila. Sudbina gaje preko noći napustila, jer nije znao da sebi u kući pribavi neospornu vlast. A takva bi bila samo armija.

Za protivnika sudbina mu je dodelila hrvatskog vođu Mačeka, mada on to za prvi mah nije želeo. Ovaj je tako uspeo bar to da Stojadinovića obori, time što je izbacio parolu da je spreman da pregovara sa svakim Srbinom, samo ne sa Stojadinovićem.

Niko ne zna šta u stvari Maček hoće. On je seljački vođa, antikapitalist i propagira autonomnu Hrvatsku po mogućnosti sa priključenjem Hercegovine, Srema i Bosne, priznavajući za prvi mah srpsku dinastiju, a uprkos tome i sve to pod parolom: kurtalisati se Beograda.

Sadašnji predsednik jugoslovenske vlade Cvetković određen je za to da s njim sklopi mir. Ma kakav bio ishod ovog sukoba, u sadašnjim uslovima rezultat može biti samo neko privremeno rešenje, a sada, kada su već uzdrmani temelji jugoslovenske države, oni se ne mogu više održati privremenim rešenjima, pa čak i onda kada bi kako Italija tako i Nemačka i Mađarska odustale od tesnog povezivanja sa Hrvatima.

Interesantnu ulogu u Jugoslaviji, nema sumnje, igra slovenački vođa pop Korošec, sadašnji predsednik Senata. On je ličnost kvalifikovana kao vođa i daleko prevazilazi svoje srpske ministarske kolege. Knez namesnik odlikovao gaje Karađorđevim ordenom I reda, koji, na primer, Stojadinović nema. Stojadinović se oslobodio njega kao ministra unutrašnjih poslova, jer je na izvestan način pitiskivao Nemce u Sloveniji, što je moglo da ozbiljno ugrozi dobre odnose između Nemačke i Jugoslavije. Njegova je politika i danas usmerena na to da se Slovenija spase za Beograd i da se u Jugoslaviji spreči podvajanje Slovena, koje je u Češkoj dovelo do propasti države. U tome pogledu slagao se sa Stojadinovićem i bio mu je veran saradnik sve dok nisu iskrsla neslaganja o izboru sredstava koja će se za to primeniti. Prema tome, ako se tim novim metodama pronađe neka vrsta rešenja hrvatskog pitanja, onda će duhovni otac tog rešenja biti Korošec, a ne Srbin Cvetković, koji je samo firma. Korošec je taj koji ovu skrhanu Kraljevinu iz mržnje prema Nemačkoj ponovo učvršćuje, s tim se mora biti načisto. Ako se Hrvati odvoje, onda je Korošec odigrao konačno svoju ulogu i pitanje će biti samo kako će se Slovenijaodeliti između Nemačke, Italije i Mađarske.

Druga vodeća ličnost je musliman Spaho. On ima odlučujuću ulogu u Bosni i Hercegovini i za sobom stvarno ima veliki deo tamošnjeg stanovništva, što će za jednog vođu u Jugoslaviji uvek biti od izvesnog značaja.

Spaho je lukav i osluškuje kako trava raste, ali je mek i zaigraće svako kolo koje se zasvira. Ne verujem da za njega Beograd kao istaknuti slovenski stražar nešto znači; on će ići sa Beogradom ili Zagrebom prema tome ko mu više obeća.

Srpske vodeće ličnosti su, - bez obzira na to da li su orijentisane udesno ili ulevo, - samo šahovske figure Kneza namesnika, koje on povlači čas tamo

čas mamu. Li tome pogledu nisu nikakav izuzetak ni sadašnji ministar spoljnih poslova Cincar-Marković ni ministar vojni Nedić. Pažnju privlači jedino sadašnji načelnik Generalštaba Sin -nič, evropejac. snažan, hladan i patriota.

Za donošenje suda o vojno-političkoj situaciji Jugoslavije preostaje da se procene još njeni odnosi sa neptM (Inim susedima).

Pri tome, na prvom mestu mora se razmotriti Nemačka, jer su dobri odnosi sa Nemačkom odlučujući ne samo za vojno-političku već i za privrednu situaciju Jugoslavije. Najpre se mora postaviti pitanje: šta razdvaja a šta spaja ove vlade i njihove zemlje.

Vlade odvajaju na prvom mestu prodiranje nacionalsocijalističkog duha preko zajedničke granice u ovu potpuno asocijalnu zemlju, zatim probuđeni veoma brojni Nemci na granicama, a isto tako i sve veće prodiranje predstavnika privatnih i javnih ustanova u bilo kojoj formi u ovu za strance negostoljubivu Kraljevinu.

Spajaju ih junački duh oba naroda i neophodnost razmene sirovina za gotovu robu. Parola je obeju zemalja da se uspostave najbolji uzajamni odnosi, a da se pri tome ne napuste stara prijateljstva, na primer, za Nemačku Mađarska i Bugarska, za Jugoslaviju Engleska i Francuska ili neke balkanske države ...

Ideološki momenat stavio sam na prvo mesto, jer verujem da u širokim srpskim i hrvatskim narodnim masama, ne u krugovima nedavno obogaćene buržoazije, postoji pogodno tle za jedino bitno povezivanje oba naroda. Taj pokret, samo se po sebi razume mora izrasti iz tog tla i ne može se spolja zasadi. Međutim, seme je tu, ono počinje da klija; time bi se Jugoslavija možda mogla još jednom spasti. Nacionalna i socijalna misao u vojsci ima mnogo pristalica. Na žalost, ne postoji nikakva mogućnost da se ta ideja organizuje i, zaista, mora se reći da u tome pogledu, ma sa kojeg mesta u Jugoslaviji, nije ništa učinjeno. Različitost zvanične duhovne sadržine kod oba naroda, kao što je već pomenuto, predstavlja prolom. On se mora premostiti ako uzajamni odnosi odista treba da budu časnici. Kako je to, međutim, unutrašnja jugoslovenska stvar, to mi moramo prvenstvo u rešavanju tog pitanja dati Jugoslaviji i možemo samo izraziti nadu da će makar i u poslednjem času opet naći put kojim je Stojadinović već bio krenuo.

Uopšte, što se tiče uspostavljanja ideološke veze sa njenim velikim susedom, Jugoslavija je za sada zatajila.

I u pogledu vojnih odnosa za držanje Jugoslavije prema Nemačkoj karakteristična je uzdržljivost ...

Na taj način do sada između dveju armija nije došlo do bližeg upoznavanja uprkos sve izrazitije namere jugoslovenskog Ministarstva vojnog da se naoružavanje izvrši nabavkama u Nemačkoj. Atmosferu stvarnog uzajamnog poverenja u toku 4 godine mogeg službovanja Jugosloveni nisu mogli ili nisu hteli da stvore.

U pogledu privrednih odnosa atmosfera se poboljšala ...

... Treba se nadati da će odobrenje kredita za naoružanje od 200 miliona maraka ubuduće obe armije tesnje povezati i da će se lični dodir, koji se tako dobro razvija između oba ratna vazduhoplovstva, uspostaviti između oficira dveju vojski, po svoj prilici prvo između oficira tehničkih trupa. Toliko o stavu jugoslovenske armije prema Nemačkoj.

U granicama ovog izveštaja otišlo bi se suviše daleko ako bi se nastojalo da se jugoslovenske privredne želje podrobnije prikažu. Trgovinski stručnjaci

obeju zemalja svesrdno rade na tome da ih realizuju. Kao i do sada, jugoslovenska potreba za nemačkim gotovim proizvodima ne odgovara u potpunosti našim željama i zbog nedostatka inicijative. Jugoslavija nam nudi samo u ograničenoj meri potrebne nam količine sredstava ishrane i preko potrebnih nam sirovina, naročito ulje i rudu ...

... Jugoslavija je za nas bila polazna osnovica za našu politiku prema Istoku i Jugoistoku, a to je i danas. Nama je bila potrebna njena apsolutna neutralnost radi razbijanja Male Antante i neprijateljskog okruženja koji nas je stezao sa istoka i radi sprečavanja povratka Habsburga. Nama je ona bila potrebna, dalje, za proširenje naše sirovinске baze i baze za snabdevanje životnim namirnicama, a bila nam je potrebna i kao etapa na našem putu za Malu Aziju. Zapadne sile to znaju i zbog toga nam to osporavaju svojim sredstvima koja im stoje na raspolaganju. Osovina je okupacijom Albanije povukla prvu debelu crtu preko njihovog računa i za nas je tu stvorila novu etapu, tako da se danas ključni položaj nalazi već u Bugarskoj.

Kao i dosada, nama je potrebna jaka Jugoslavija, koja će s nama biti u savezu. ako želimo da pozadinske komunikacije na pravcu ka Jugoistoku budu obezbeđene.

... Po mojem mišljenju, propaganda za poboljšanje položaja Nemaca iz Nemačke i pripadnika nemačke manjine u Jugoslaviji nije potrebna s obzirom na sadašnje spoljopolitičko stanovište. I ovako i onako stvari se razvijaju same po sebi pod pritiskom geografskog položaja. Ukoliko je manje mešanja sa nemačke strane u pitanje manjine, utoliko će se pouzdanije ispuniti želja da jedna jaka Jugoslavija bude naš saveznik i samo u takvoj Jugoslaviji pripadnik nemačke manjine doći će do svojih punih prava.

Drugojačije stvar stoji ako se u toj jakoj Jugoslaviji ne veruje i, naprotiv, smatra da ubrzo treba računati sa Slovenijom, Hrvatskom i Srbijom, shvatanje koje leži u granicama mogućnosti, jer svi delovi Jugoslavije koji su ranije pripadali dvojnoj monarhiji više ili manje pokazuju odlučnu želju da se odvoje od Beograda. Autonomija Hrvatske biće na taj način pokretačka snaga za kamen koji je počeo da se kotrlja. Pri tome, naročito je teško oceniti držanje koje će zauzeti antinemačka komunističko-katolička tvrđava Slovenije. Mogla bi nastati potpuno nova situacija koja bi nužno dovela do potpune promene kursa sa nemačke strane prema našem jugoistočnom susedu. Pri ovoj napetosti u unutrašnjoj politici Jugoslavije, najveća budnost je potpuno na svom mestu.,.

... Kao prvi postavljeni nemački vojni ataše, došao sam u Beograd u vreme kada je francuski uticaj u armiji dominirao u punoj meri. Nisam naišao ni na kakvu predusretljivost, niti pak na najmanju želju da se bilo kakav dodir uspostavi i samnom. Preostajalo mi je jedino to da u društvenom pogledu steknem dobre pozicije u Beogradu i da srpskim oficirima u Ministarstvu vojnom sa svoje strane sa osmehom pokazujem svoju ravnodušnost, a kada oni sami u nečemu prikažu interesovanje, da u odnosnim pitanjima uspostavim puni kontakt. Tako, nikada nisam molio da baš u Beogradu izvršim koji obilazak, jer za to nisam nikada dobio poziv ...

Svakako, pružena mi je vrlo mala mogućnost da upoznam armiju, ali to pouzdano ne iz zle volje, već zbog neke vrste ustezanja i osećanja manje vrednosti u odnosu na jednu veliku armiju. Čak i u odnosu na svoje balkanske saveznike u tome pogledu uzdržljivi su i boje se da bi moglo biti nešto što nije u redu a o čemu bi se moglo u inostranstvu govoriti. Posle 4 godine za odnose

nemačkog vojnog atašea sa jugoslovenskom armijom može se reći da su normalni, a delom i da su prijateljski.

Italija:

Borba koju su Italija i Francuska posle zaključenja mira vodile i oko Jugoslavije prvi put je na međunarodnom planu ukazala na značaj ove zemlje, a u isti mah znatno je doprinela i međusobnom udaljavanju ovih dveju velikih sila. Sve ono što se u toku protekle 4 godine zbilo u spoljno-političkom pogledu u Jugoslaviji mora se posmatrati sa tog stanovišta. Nemačka i Engleska igrale su samo ulogu posmatrača, a povremeno i savetnika.

U pokazivanju prijateljstva od strane Francuske i Italije mora se sagledati njegova agresivna priroda i ono se može okarakterisati rečima: »Voli me, ili ću te progutati«. Italiji je pošlo za rukom da Francuskoj onemogući to proždiranje, a sada je na putu da to i sama pokuša.

Italija više ne vidi konkurenta u Francuskoj, već u Nemačkoj. a Jugoslavija svoj spas u rivalitetu između Italije i Nemačke. Kako se pak apsolutno mora izbeći da zbog Jugoslavije dođe do diferenciranja između sila Osovine, to su obe ove sile izjavile da su zainteresovane za jaku Jugoslaviju. U Beogradu se nikome mnogo ne veruje. Nemačkoj zbog Južne Štajerske, Italiji zbog dalmatinske obale. Šta će biti, niko ne zna. ali ovde postoji uverenje da će Nemačka u odlučivanju, - što se tiče Jugoslavije - uvek prvenstvo ustupiti Italiji i zbog toga se više strahuje od Italije nego od Nemačke.

Okupacija Albanije od strane Italijana bitno je uticala na situaciju na Balkanu. U savez balkanskih država zabijen je klin. Jugoslavija je potpuno okružena.

Posete Kneza namesnika Rimu i Berlinu značile su podlačenje prijateljstva prema Osovini pred javnošću i učvršćenje položaja Kneza namesnika, koji se vratio sa garantijom granica a da se pri tome nije morao obavezati na apsolutnu neutralnost. Šta Italijani smeraju u Hrvatskoj, nije jasno, u najmanju ruku u pitanju je trajan pritisak na Beograd. Ijprkos prijateljskom aspektu, odnosi između ove dve zemlje postali su zategnutiji više nego ikada, pri čemu Italija ima punu prevagu, a Jugoslavija jedinu nadu polaže u držanje Nemačke. Tako, prilikom posete kneževskog para Berlinu moj lični utisak bio je da se sa jugoslovenske strane prvi put nastoji da se zadobije naklonost Nemačke i da se za budućnost više od nje očekuje nego od engleskih simpatija.

Drugi pakt o prijateljstvu koji je Stojadinović sklopio 1937. godine, pakt sa *Bugar skom*, naprotiv. stvorio je nesumnjivo bolju atmosferu. Razlozi su čisto realni. Obe države teže ka Egejskom moru, obe žele apsolutnu prevlast Slovena na Balkanu. Razlike u mišljenju postoje samo još u stavu prema Rumuniji.

Jugoslavija se oseća obaveznom /bog srodstva kraljevskih kuća i zbog sklopljenih ugovora, dok Bugarska teži zadovoljenju svojih revizionističkih zahteva u odnosu na rumunsku teritoriju. Uprkos tome. ne verujem da bi ta pitanja mogla presudno uticati na punu saradnju ove dve zemlje. Od većeg je značaja to da li će se dve kraljevske kuće sporazumeti i ko će biti na čelu posle tog sporazuma. Bugari već danas polažu na vodstvo navodeći kao razlog to da su brojno jači od Jugoslovena, pošto se u Hrvate nikakvo poverenje više ne polaže. Međutim i u tome pogledu držanje Hrvata biće odlučujuće. Po

mojem mišljenju, od dveju država imaće prevagu ona koja u odlučujućim časov ima bude imala jače rukovodstvo.

Dalje, od značaja su odnosi Jugoslavije sa *Mađarskom*. Vlada puna neizvesnost, i uprkos stalno ponavijanim uveravanjem u poboljšavanje obostranih odnosa, u toku poslednje 4 godine u tome pogledu ništa se nije promenilo. Mađarska zahteva od Jugoslavije bar slobodne ruke u pitanju teritorija ustupljenih Rumuniji. Međutim, to joj do sada nije uspelo. Na taj način, sva pitanja ostaju otvorena, jer je Mađarska suviše slaba da sama istupi protivu Jugoslavije i Rumunije. Van šireg međunarodnog sukoba, ne može se prepostaviti da Jugoslavija ima potrebu da se ma zbog čega boji Mađarske, sem ako sama digne ruke od sebe i ako se Hrvati konačno odvoje.

Prema Rumuniji držanje Jugoslavije je kao uvek prijateljsko, mada se pri tome ne bi moglo govoriti o dubokim uzajamnim osećanjima. Jugoslovenski Generalštab sa potcenjivanjem govori o rumunskoj armiji. Sasvim je moguće da se odnosi prema Rumuniji u narednim godinama ohlade u korist jugoslovensko-bugarskog prijateljstva zasnovanog na rasnoj pripadnosti. Pada u oči da plan o izgradnji mosta preko Dunav a kod Turn Severina, koji bi obe zemlje tešnje povezivao, dosada nije ostvaren.

Odnosi sa *Grčkom* su hladni, mada, kao sa Rumunijom, srodnički odnosi kraljevskih domova uvek nove mreže pletu. *Grčka je za Jugoslaviju most prema Engleskoj koji ona ne želi potpuno da poruši*. Pa i želje prema Solunu podređene su tom shvatanju. U dogledno vreme pri ovakvom držanju Grčke Engleska neće biti voljna da se Solun ustupi Jugoslaviji.

Na taj način, jugoslovenski stav i prema Grčkoj može se okarakterisati time da će se u Beogradu, dokle god je to moguće, nastojati da se održe dobri odnosi sa njom pod firmom »balkanskog prijatelja«, a da se, međutim, ne sme računati da će se Jugoslavija pod svim okolnostima suprotstaviti eventualnom nastupanju Italije iz Albanije ka Solunu.

I u pitanju Soluna za sve interesente momenat iznenađenja drugog bice odlučujući i snažno će uticati na držanje drugih.

Sve u svemu, može se reći: snaga vojno-političke situacije Jugoslavije leži u vojničkom duhu njene armije i u zadovoljavajuće dobrim odnosima prema njenim susedima, a slabost u nedostajanju jasnog spoljopolitičkog stava prema velikim silama, u unutrašnjepolitičkoj pocepanosti. u sadašnjem slabom rukovodstvu i u nedostajanju ratne industrije.

Kao i uvek Jugoslavija će imati odlučujući uticaj na Balkanu, mada do sada zbog rivaliteta velikih sila svoju hegemoniju nije mogla u potpunosti da sprovede. Prvi znak nevremena je iščezavanje Turske iz opsega jugoslovenskih zamisli i sa domena politike kojoj je težio Stojadinović.

... U spoljopolitičkom i unutrašnjepolitičkom pogledu Kraljevini u najneposrednijem vremenu predstoji da reši pitanja od kojih zavisi biti ili ne biti...

Von Faber du Faur s. r«.

Pored navedenih podataka o problemu Soluna, koji su i/.neti u odeljku »Spoljnopolitička situacija«, ovde će se izneti - u najkraćim crtama - vojne mere koje su preduzimane od strane jugoslovenske vlade za njegovo eventualno zauzimanje.

Pitanje Soluna postalo je za jugoslovensku vladu naročito aktuelno posle italijanskog napada na Grčku, jer je Jugoslavija raspolagala slobodnom zonom u solunskom pristaništu. Ovim napadom došlo je u pitanje korišćenje te zone u budućnosti, što je ozbiljno ugrožavalo izlaz Jugoslavije na Egejsko more. Vlade Italije i Nemačke, znajući koliki značaj Jugosloveni pridaju Solunu, počele su da vrše pritisak na jugoslovensku vladu, uslov ljavajuci ovo pitanje za političke i druge koncesije.

Ne raspolaže se pouzdanim podacima da je italijanska vlada nudila Solun Jugoslaviji, mada u sačuvanim dokumentima, izjavama jugoslovenskih funkcionera posle aprilskog rata i u literaturi ima sličnih indicija. Isto tako za sada još *nema dokumenta za direktno naređenje za zauzimanje Soluna*. Međutim, načelnik Glavnog generalštaba Petar Košić na salušanju 24. avgusta 1945. (AVII), između ostalog, izjavio je da mu je knez Pavle rekao da prostudira i predloži koliko bi teritorije trebalo uz Solun koju bi trebalo okupirati i daje, koliko se seća, odredio zonu prema istoku liniju Orfanski zaliv - Dorjansko jezero, a prema zapadu masiv Perister, selo Srbica sa izlazom na more severno od Olimpa. Načelnik Operativnog odseka Operativnog odeljenja glavnog generalštaba potpukovnik Branko Popović izjavio je posle rata da je dobio zadatak »da se izradi projekat za grupisanje jedne armije i to jačim snagama u dolini Vardara, a slabijim u Pelagonu«. Kad je upitao prvog pomoćnika načelnika Glavnog generalštaba generala Milutina Nikolica što to ima da znači, general Nikolić mu je odgovorio da ni sam nije načisto. Na to je potpukovnik Popović rekao: »Ovoje napad na Grčku da se uzme Solun, a to može da bude jedino u sporazumu sa Nemačkom i Italijom«. (AVII, reg. br. 8/1-1, k. 5).

Ministarstvo vojske i mornarice je sa Str. Pov. Đ. br. 10792 od 5. novembra 1940. podine načelno odobrilo projekt načelnika Glavnog generalštaba o aktiviranju i koncentraciji trupa, s tim: da se predvidi aktiviranje dela Štaba grupe armija radi objedinjavanja dejstva sa teritorije 3. i 5. armijske oblasti, da se Bregalnička divizija sa aktiviranim pešadijskim i artiljerijskim pukovima upotrebi isključivo za opservaciju prema Bugarskoj, a ne za eventualno dejstvo prema Solunu i da se za strategijsku rezervu Grupe dovede po jedan prekobrojni pešadijski puk sa teritorije Šumadijske i Moravske divizijske oblasti u predeo južno izlaza iz Demir-kapijske klisure, da se teritorijalne jedinice i ustanove pozadinske službe na teritoriji 3. armijske oblasti svedu na minimum; da se prethodno potpuno pripremi operativna i administrativna osnova; da odobrava predloženu podelu i organizaciju komandovanja, kao i upotrebu vazduhoplovstva, i da se hitno prebaci radna snaga radi utvrđivanja na prevojima ka Knjaževcu, Zaječaru i Negotinu (Videti AR 1941. ZD, I dok. 296. str. 88.3-88.4; AVII, F-17, reg. br. 34/2-1, k. 11).

Ministarstvo vojske i mornarice je sa Str. Pov. D. Br. 10814 od 6. novembra 1940. naredilo komandantu vojnog okruga Bjelovar za aktiviranje svih još

neaktiviranih jedinica, komandi i ustanova 3. armijske oblasti i nekih jedinica sa teritorije 5. armijske oblasti koje su navedene u 10 priloga, s tim da prvi dan aktiviranja bude 12. novembar, i detaljno propisalo postupak pri aktiviranju i mere koje treba preduzeti (videti AR 1941, ZD. I, dok 297, str. 885-889; AVII, F-17, reg. br. 60/4, k. 31).

Slab 5. armijske oblasti je 14. novembra sa str. Pov. D. br. 5981 od 16. novembra 1940. godine poslao izveštaj ministru vojske i mornarice o stanju aktiviranih jedinica na dan 14. novembra, u kojem se za svaku jedinicu daje nedostatak popunjenosti u procentima za oficire i vojne činovnike, podoficire, kaplare, i redove, stoku i stočna vozila, tako da postoji najveći procenat nedostatka stoke i stočnih vozila koji se kreće između 24 i 85% (vidi AR 1941, ZD, I, dok. 310, str. 917-921; AVII, F-17, reg. br. 38/2-3, k. 11).

Nemački poslanik fon Heren je u svom izveštaju Ministarstvu inostranih poslova od 14. novembra 1940. godine naveo da posle italijansko-grčkog sukoba postoji pojačano interesovanje za Solun u »Srpskim krugovima, naročito u vojsci«, tj. da se budi »stara želja Srbije za slobodnim izlazom na Egejsko more preko Soluna«. To se objašnjava sadašnjim uznemirenjem zbog razvoja koji bi se mogao završiti zauzimanjem Soluna od strane Italije. »Nema sumnje da bi ovde bili spremni da se bez daljeg odupru takvom razvoju stvari čak ako je potrebno i oružjem, i ako bi bilo moguće da se Nemačka ne upliće u tu stvar. Jasno je da će oni oklevati da izraze svoju želju za posedovanjem Soluna, a još manje da je srpovedu u delo, dok se Solun nalazi u grčkim rukama. Ali oni bi sigurno bili skloni da se potpuno dezinteresuju za sudbinu Grčke kad bi znali da će obe osovinske sile priznati Jugoslaviji pravo na Solun koji bi bio odvojen od Grčke.« (DGFP, D, XI dok. br. 334; AR 1941, ZD. I, dok 307, str. 911-912).

Prilog 5

Referat generala Milana Nedića knezu Pavlu i Ministarskom savetu 1. novembra 1940. godine

Menije čast, da u ovim sudbonosnim trenucima po opstanak naše države pokrenem izvesna pitanja i dam potrebne sugestije za dalje naše i političko i vojno političko držanje u današnjoj situaciji evropskoj.

Očigledno je da mi živimo u predvečerje najkrupnijih političkih događaja za koji je vezan dalji opstanak naše države. Smatram daje poslednja četvrt do dvanaestog časa. Mi treba da donesemo precizne i sudbonosne odluke o putu kojim treba da idemo dalje. Dosadašnja kolebljiva politika, koja je bila dosada i oportuna, ne može se i ne sme u budućnosti produžiti bez katastrofalnih posledica po naš narod. Jer od ovih odluka zavisi dalja i vojnička politika, koja ako ne dobije sada definitivno rešenje, može se pretvoriti u demoralizaciju. Jer je četrnaest meseci u stalnoj neizvesnosti vojna snaga i narod. Stanje komandnog elementa i vojnika (kadrovaca i rezervista) na kraju je moralne moći i neće moći dalje da izdrži bez rđavih posledica i to dalekosežnih. Stalno pozivanje i otpuštanje vojnika i držanje aktiviranih raznih jedinica počelo je da bude široko polje za propagandu komunističku i drugih subverzivnih elemenata (pa je moral počeo da popušta).

Više se ne može i ne sme govoriti o našoj neutralnosti. Sada moramo postaviti sebi ovo pitanje:

Hoćemo li sa Nemačkom i Italijom ili ćemo protivu njih.

Ako hoćemo sa njima, onda moramo napustiti definitivno, makakve odnose i koketiranja sa Engleskom. Ako hoćemo naprotiv, sa Engleskom, onda moramo druge mere preduzeti, koje će ni/e i/neti.

Mi ne možemo zatvarali oči i ne videti stvarnost. Protivu nas se vrši očigledno strategijsko opkoljavanje koje će se u najkraće vreme svršiti sa taktičkim stezanjem i našom sramnom kapitulacijom.

Dolaskom Nemaca u Rumuniju naš utvrđeni severni i zapadni front izmanevrisani su. On nama neće mnogo koristiti. Prebacivanje nemačkih motorizovanih i oklopnih divizija u Bugarsku, a to može da se desi svakog časa. dovedeće nas sa istoka u bezizlazan položaj.

Držanje Bugarske je perfidno i komandovano i/ Nemačke. Spuštanjem bugarskih divizija na grčko-bugarsku granicu na frontu reka Struma Deli Mesta, jasno odaje kooperaciju sa italijanskim snagama, koje će pokoriti Grčku u najkraćem vremenu. Grčka nema niti motorizovanih jedinica, niti vazduhoplovstva, a njena koheziona snaga relativno je mala. Pomoć Engleske ne može biti ni efikasna ni spasonosna za Grčku. Dogodiće se da će Italija uzeti severnu Grčku i i/.biti na Solun, gde će se spojiti sa Bugarima i dovršiti naše opkoljavanje strategijsko. Onda će nam se komandovati da položimo oružje.

Mi smo potpuno usamljeni. Niko nam ozbiljno niti može. niti hoće da pomogne.

Dakle, ako hoćemo da sledimo dosadašnju politiku, a da izbegnemo potpuno opkoljavanje mi bi trebali da mobilizujemo celu našu vojsku i da idemo u pomoć Grcima da sa njima sprečavamo to naše strategijsko opkoljavanje i izbijanje Italijana u Solun.

Sta će biti onda sa nama ako to učinimo? Odgovor je prost Napašće nas: Nemačka, Italija, Mađarska. Rumunija i Bugarska. Da li ćemo moći da izdržimo? Kategorički ne! Bićemo plen ovih silnih neprijatelja i raskomadani. Raskomadani pre svršetka ovog drugog svetskog rata.

Da li je naša vojska tako opremljena moralno i materijalno i brojno da može ovoj navali da odoli? Odgovor daću na ovo usmeno.

Ako nećemo da dođemo u ovu i ovakvu situaciju šta treba da radimo da je izbegnemo? Po mom mišljenju moramo ispitati, koje su još druge mogućnosti i putevi. Jedna od mogućnosti je zaključiti odbranbeni savez sa Rusijom. Rusijom ovakvom kakva je danas, sa njenom današnjom politikom, njenim planovima za budućnost. Njenim teškim strategijskim položajem. Rusija je u strategijskim klještima između Japana i Nemačke. Njen je još više pogoršan položaj dolaskom Nemaca u Rumuniju gde šire svoj obuhvatili strategijski manevar i obuhvataju Ruse čak od Bukovine za dejstvo u srce Ukrajine i Belorusije.

Danas Nemci imaju 100 divizija prvorazrednih prema Rusima od Baltičkog do Crnog Mora. Nemačka je vojska oprobana instrumenat ratni, uvećan pobedama, sa sjajnim vrhovnim vodstvom. Sve ovo nema Rusija. Njena vojska i njeno vodstvo inferiornije je. Pored toga i kad bi htela da nam pomogne vojnički daleko je i odvojena od Balkana.

Hoćemo li da tražimo pomoć? Na ovo pitanje treba da odgovori diplomacija naša i unutrašnja politika naša.

Ostaje nam treće razmatranje: da pridemo uz Osovinu. Mislim da još ima vremena, stvari kod Osovine ne idu glatko, za to je velim momenat, ako se hoće to rešenje.

Nemačka je zauzela evropski kontinent i neograničen je njegov gospodar. Sa svojih devedeset miliona Nemaca, ako ne nastupi građanski rat u njoj, ona će biti dugo i dugo njegov gospodar. Pored toga nemačka je bila i ostaje naš silan sused. Pa je prirodno da ispitamo i tu mogućnost. Ako se rešimo na ovo, onda šta dobijemo: Prvo, produžićemo sebi život, drugo, suzbijemo zahteve gramzljivih suseda; i najzad iako na kraju krajeva ipak izgubimo izvesne delove naše zemlje za kompenzacije susedima nećemo svakako izgubiti onoliko i onako, ako bi bili neprijatelji i silom pokoreni. U protivnom igleda mi da će srpski narod poraz Jugoslavije najviše platiti.

Prema ovakvom rešenju, ako bi ga uzeli moramo podesiti sve ostalo, a naročito spoljnu, unutrašnju i vojničku politiku.

Zaključak:

Bilo koju odluku da donesemo od ovih tri, moramo je doneti što pre. Za mene je važno kao Ministra vojske i mornarice, da znam i da mi se pismeno saopšti. Zima ide. Ljudi se ne mogu više držati pod oružjem bez vidljivog cilja. Nema moći da se aktivirana vojska smesti pod krov. Nezadovoljstvo raste i kod obveznika i kod njihovih porodica, a tako isto popušta koheziona moć kod podoficira i oficira. Iz bolesnog stanja i neodređenog, kakvo je danas kod nas, može nastupiti slom i katastrofa vojske, nacije i države. Sa ovog razloga ovo pišem i iznosim u ovim teškim istorijskim časovima našeg opstanka.

Mil. Đ. Nedić, s. r«.

(Iz privatne arhive akademika Viktora Novaka; nemački prevod teksta Referata - Memoranduma - mikrofilm T-501. rola 251, snimak 368-371).

Pošto knez-namesnik i vlada nisu usvojili ove predloge, Nedić je 7. novembra podneo ostavku, odnosno smenjen sa položaja ministra vojske i mornarice, a na njegovo mesto došao je general Petar Pešić koji je kasnije insistirao da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu.

Prilog 6

Hitlerovo pismo Musoliniju od 20. novembra 1940.

povodom napada Italije na Grčku

»Duče,

Beč, 20. studenog 1940.

Dopustite mi da započnem pismo s tvrnjom, da su u ova dva tjedna moje srce i misli, više nego ikada, bili s Vama. Hoću da Vas uvjerim u moju rješenost da poduzmem sve što Vam može pomoći u sadašnjim prilikama.

Kad sam Vas zamolio, da me primite u Firenci, dao sam se na put u nadi, da ću Vam izložiti svoje poglede prije nego što otpočne sukob s Grčkom, koji je prijetio da će izbiti, a o kojem sam bio obaviješten samo površno.

Htio sam Vas u prvom redu obavijestiti, da malo odgodite tu akciju, do možda pogodnijeg vremena, a u svakom slučaju do predsjedničkih izbora u USA. Htio sam Vas specijalno uvjeriti u potrebu, da ne poduzmete tu akciju prije nego što pode za rukom munjevito zauzimanje otoka Krete (Krit). U pogledu te operacije želio sam da Vam učinim konkretne prijedloge o upotrebi jedne divizije padobranaca i divizije pješadije.

Situacija, kakva je danas, povlači za sobom najteže psihološke i vojno-strateške posljedice, i zbog toga je neophodno daje potpuno osvijetlimo.

Situaciju ću rastaviti na pojedine sastavne dijelove, jer mislim da će se tako dedukcijom pojaviti protumjere, koje bi trebalo poduzeti.

Psihološke posljedice. - One su ozbiljne utoliko, što grčka situacija nepovoljno i teško pritište pripreme na diplomatskom polju, koje su u punom razvoju. Govoreći općenito, mi te posljedice osjećamo u obliku jačanja tendencija nekih država, da izbjegn timeranoj odluci o tome da se vežu uz nas, a vidimo je i u tome da žele sačekati daljnji razvoj događaja.

Bugarska, koja je već pokazivala malo sklonosti da pristupi Trojnom paktu, sad se uopće protivi da razmotri takav korak.

Čak i u odnosu na Rusiju postaje sve teže voditi pregovore s njom. kao i otkrivati sovjetske ambicije prema Istoku.

Naprotiv, g. Molotov stavio nam je do znanja, da je sve više zainteresiran na Balkanu.

Odavde, zasad, ne možemo odrediti, kako je grčka stvar odjeknula u Jugoslaviji. Ali čak u Francuskoj postoji nesumnjivo znatno pojačanje položaja onih, koji propovijedaju politiku čekanja, tvrdeći da, možda u ratu još nije rečena posljednja riječ.

Psihološke posljedice ne vrijede samo po sebi. Važno je da one ne stvore zapreke za naše buduće operacije i da zemlje poput Jugoslavije ne navedu da zauzmu previše neprijateljsko držanje prema nama, što bi moglo izazvati, ako ne katastrofu, a ono neželjeno proširenje sukoba.

Držanje Turske je od posebne važnosti, jer će ono biti od odlučnog utjecaja na Bugarsku.

Vojno-strateške posljedice. - One su, Duče, izvanredno o/hilne V. Britanija će raspolagati s izvjesnim brojem avionskih baza, koje je približuju ne samo petrolejskim izvorima Ploestija (Ploesti), nego je dovode u neposredno susjedstvo čitave južne Italije, a specijalno talijanskih i albanskih luka za ukrcavanje.

Dok su se dosad rumunjski petrolejski izvori nalazili očito izvan dohvata britanskih bombardera, sad se nalaze udaljeni manje od 500 kilometara zračne linije. Ne usudujem se ni pomisliti na posljedice.

Duče, jedno je sigurno: nije moguća nikakva efikasna zaštita petrolejskih polja. Za prostore te vrste vaša vlastita protuavionska zaštita zbog svoje vatre predstavlja jednaku opasnost kao i avijacija napadača. Ako bi uništili rafinerije, šteta bi bila nepopravljiva.

Južna Italija, njene luke i čitava južna Albanija nalaze se na dohvat britanskih bombardera. Očito je, daje V. Britanija potpuno ravnodušna prema represalijskim akcijama talijanske avijacije, koje uništavaju grčke gradove.

Napadaji iz zraka upravljani na talijanske gradove predstavljaju odlučujući faktor i svaku ofenzivnu akciju na zemlji, koju bi povelj polazeći s albanskog teritorija prema britanskim bazama u Grčkoj u cilju da odgovorimo na napadaje, smatram daje savršeno beskorisna, ukoliko bi do nje došlo prije mjeseca ožujka.

U svijetlu najnovijeg iskustva o ratu u zraku, moramo jednako tako isključiti svaki pokušaj, da našom avijacijom uništimo britanske avionske baze. Ništa nije teže od uništenja avionskih baza. Kao što sam se bojao, V. Britanija je zauzela Kretu. Ona se sprema da pređe na više drugih otoka i da izgradi avionske baze u više grčkih središta, i to dvije u blizini Soluna, a dvije druge bez sumnje u Trakiji. I sam je Rodos sada pristupačan teškim britanskim borbenim avionima i, ako Britanci, kao što je to vjerojatno, formiraju baze na zapadnom dijelu Grčke, čitava će južna obala Italije biti ugrožena.

Ovakva situacija, s vojno-strateškog stanovišta, predstavljala Ija opasnost, dok su ekonomske posljedice u odnosu na rumunjska polja zaista strahovite.

Da bi se suprotstavili takvoj situaciji, predlažem slijedeće mjere:

I. *Mjere političkog karaktera.* - a) *treba smjestiti uvjeriti Španjolsku u potrebu da odmah uđe u rat. Najraniji datum kop bi mogli odrediti za španjolsku efektivnu intervenciju, bio bi za šest tjedana. Intervencija Španjolske mora nam poslužiti da zauzmemo Gibraltar, zatvorimo tjesnac i prebacimo bar jednu ili dvije divizije u španjolski Maroko, da nas štite od eventualnosti da Francuzi zataje u Maroku ili u preostalom dijelu sjeverne Afrike.*

Takvo iznevjeravanje Francuza, Duče, pružilo hi britanskoj i francuskoj avijaciji baze za start, koje bi za čitavu Italiju predstavljale katastrofu. Valja ga stoga spriječiti pod svaku cijenu i mi ne smijemo ostaviti ni najmanje sjenke mogućnosti da do otpada dođe. Uspijemo li u tome da padne Gibraltar, zatvaramo ključaonicu na zapadnom kraju Sredozemlja. V. Britanija bi u tom slučaju bila prisiljena da svoje transporte šalje preko Rta Dobre Nade. To bi dovelo, prvo, do popuštanja napetosti i, konačno, do ukidanja operacionog područja na zapadnoj strani Sredozemnog mora. što bi definitivno osiguralo održanje režima maršala Pelena u sjevernoj Africi.

b) *Moramo poduzeti sve moguće, da pažnju Rusije odvratimo od Balkana i da je skrenemo prema Istoku.*

c) *Moramo nastojati, da dođemo do nekog sporazuma s Turskom, da tako otklonimo turski pritisak na Bugarsku.*

d) *Moramo nagovoriti Jugoslaviju, da promijeni svoju sadašnju politiku i zainteresirali je za stvarnu suradnju s nama, da hi riješili grčko pitanje. Bez garancija sa jugoslovenske strane uzaludno je pokušati operacije na Balkanu. One bi bile osuđene na neuspjeh (podvukao V. T.).*

e) *Mađarska mora odmah dopustiti tranzit znatnih njemačkih snaga u pravcu Rumunjske.*

0 *Rumunjska mora primiti to pojačanje njemačkih trupa, prikazujući ga kao pojačanje njene vlastite odbrane.*

Duče, spreman sam da premoćnim snagama odgovorim na eventualni pokušaj Britanaca da osnuju u Trakiji značajniju bazu i to ću učiniti »puklo kud puklo«.

Ipak sam prisiljen da sa žalošću priznam, da je svaka kampanja na Balkanu nemoguća prije ožujka. Svaki pritisak ili prijetnja protiv Jugoslavije bili hi sada potpuno uzaludni, jer srpski Generalštab zna jednako tako dobro kao mi, da je

svaku oružana akcija nemoguća prije ožujka. Moramo sloga nastojati, da Jugoslaviju pridobijemo za našu stvar drugim sredstvima. (Podvukao V.T.).

II. *Mjere vojno-strateškog karaktera.* Za mene ostaje najvažniji cilj: zatvaranje Sredozemnog mora. U lom cu cilju pokušati da Španjolsku - kao što sam rekao - privolim da brzo intervenira u sukobu, da tako u prvom redu zatvorim zapadni pristup tom moru.

Sada. Duće, držim da je potrebno, da Vi - kad Vam to dopuste Vaše pripreme - pokušate doseći Marsa-Matruh, da tamo formirate avionsku bazu. Ona će nam u prvom redu omogućiti, da teškim napadima »štuka« protjera-
mo iz Aleksandrije (Alexsandria - El Iskandariva) britansku flotu, a zatim da miniramo Suecki (Suez, arapski Es Suvveis) kanal bombarderima s velikim akcionim radiusom, da ga tako potpuno zatvorimo.

Smatram da je jednako tako potrebno, da sistematski organiziramo suradnju naših avijacija u cilju utvrđivanja ciljeva, koje treba bombardovati. Sadašnji je rat dokazao na neoboriv način, da su napadi na civilno stanovništvo bez ikakve vrijednosti. Naprotiv, teška bombardiranja važnih vojnih ili ekonomskih ciljeva obećavaju uspjeh. I nadalje cu davati prednost broj 1 u Sredozemnom moru protjerivanju britanske flote iz njenih uporišta.

Mislim da moramo svu snagu našeg zajedničkog napada upraviti protiv britanske flote, a da ipak ne smanjimo podršku, koju pružamo Vašim trupama u Albaniji. Moramo neprestano pratiti i bez prekida napadati sve trgovačke brodove, koji plove Sredozemnim morem pod neprijateljskom zastavom. To je moguće, Duće, kao što je to pokazao rat na moru i u zraku na području Sjevernog mora (nem Nordsee, engl. North Sea), gdje se britanski brodovi usuduju ploviti samo pod zaštitom razarača, koji operiraju u blizini obale.

Stoga Vam. Duće, predlažem, da u tu svrhu povučete talijanske snage, koje se zajedno s njemačkim snagama nalaze u zapadnoj Evropi, izuzevši podmornice, kojima efikasnost raste bez prestanka. Te snage možemo upotrebiti na prostoru, koji je sada znatno važniji. One se sad nalaze na sektoru Kanala (1r. La Manche, eng. English Channel), i to u vremenskom razdoblju, koje ne može biti gore, i stradaju od zime. koja je za njih jednako tako teško podnošljiva kao za nas ljeti klima na jugu.

U svakom sam slučaju mišljenja, da se pitanje Sredozemnog mora mora riješiti ove zime, jer je upravo u tom razdoblju naprikladnije da upotrebimo njemačke snage, dok je s druge strane upotreba talijanskih snaga u zapadnoj Evropi nezgodna zbog klime.

Htio bih da ponovno dobijem u ruke svoje njemačke snage u iduće proljeće, najkasnije prvog svibnja. I ova nužda utječe na utvrđivanje prikladnog časa za našu akciju.

Za suradnju naših avijacija na području Sredozemnog mora namjeravam Vam prvo poslati grupu »Junkersa 88« s potrebnom nadopunom u izviđačkim i borbenim avionima itd. Nisam još raspravio detalje tog pitanja s maršalom Rajha Geringom (Goering Hermann). Njemu cu isto tako prepustiti, da sam odredi konačne efektivne.

Duće, na području Sredozemnog mora imat cemo dvije prostrane zone operacija: italijansku zonu, koja se uglavnom proteže na prostore iznad Italije i Albanije sa zonom Egipta, i njemačku, koja bi se zbog naših teških bombardera s velikim akcionim radiusom u prvom redu protezala na istočni dio Sredozemnog mora. Pomoću pravilne upotrebe naših snaga u zraku. Sredozemno će more za tri do četiri mjeseca postati gobnica britanske flote, a lo će biti

odlučujući uvod u vojne operacije, koje se, osjećam, ne mogu poduzeti prije prvih dana mjeseca ožujka. Čak i u pogledu Grčke smatram da je potrebno čekanje do tog razdoblja i to iz jedinstvenog razloga, jer bi bilo nemoguće da ranije u Rumunjskoj koncentriramo potrebne snage, koje bi nam mogle osigurati uspjeh u svakom slučaju. Samo u to vrijeme možemo računati s uspjehom u najkraćem roku.

Zasad možemo ostaviti po strani problem Egipta. Uvjeren sam, nakon zrelog razmišljanja, daje napad na Nilsku deltu potpuno isključen do idućeg proljeća. Izgleda mi najvažnije da osvojimo položaje u blizini Marsa-Matruha, s kojih bi, zatim, mogli tući britansku flotu »štukama« u pratnji lovaca.

Ali, čak i u psihološkom pogledu, te mjere mogu poboljšati situaciju i iznova stvoriti atmosferu povoljnu za Osovinu.

Evo, Duče, mojih misli, koje Vam priopćujem s toplim i srdačnim osjećajima prijatelja, spremnog i fanatički željnog da Vam pomogne da prebrodite krizu u najkraćem roku i da prividni neuspjeh pretvorite u situaciju, iz koje će proizaći konačni poraz neprijatelja.

S najsrdčajnijim osjećajima uz izraz vjernog drugarstva.

A HITLER-

(Tajna pisma Hitler - Mussolini 1940 - 1943. prevod dr Bogdan Krizman, »NIP«, Zagreb, 1953, str 25 - 32).

Kao što se vidi, Hitler je bio u to vreme veoma pesimistički raspoložen za razliku od prepotentnog optimizma i samoupouzdanja prilikom pregovora sa knezom Pavlom i kraljevskom vladom kada je izjavljivao da će sve protivnike smrviti i izvojevati pobjedu.

Prilog 7

Zapisnici sa sednica u Britanskom poslanstvu u Atini 9. i 12. marta 1941.

a) Zapisnik prve sednice 9. marta

Prisutni: general Papagos, pukovnik Kitrilakis, general-major Arthur Smith, kontraadmiral O. Turler, Av-M. D'Albiez, brigadir Mallabv, pukovnik Salisbury Jones, generalštabni major Milisav Perišić u ime jugoslovenskog Glavnog generalštaba, koji tvrdi daje ovom sednicom rukovodio komandant britanskih snaga na Bliskom istoku general H. W. Wilson.

General Papagos i generalmajor Smith pozdravili su majora Perišića i pozvali ga da izloži cilj svoje posete.

Major Perišić je rekao daje došao u ime ministra vojske i mornarice armijskog generala Petra Pešica da izloži vojnu situaciju u kojoj se našla Jugoslavija. Ova postaje sve ozbiljnija i odluke najveće važnosti moraju se doneti u najkraćem vremenu. Da bi se te odluke mogle doneti, ministar rata želi da ima informacije o nekim tačkama koje bi želeo da izloži, jer mu je slavljenost u dužnost da na njih dobije konačan odgovor.

Na početku diskusije major Perišić izneo je sledećih sedam tačaka i želeo da dobije odgovor:

Tačka 1. »Ako bi Jugoslovenska vojska bila prisiljena da se delimično povlači prema Egejskom moru preko grčke teritorije, onda mora postojati front za osiguranje takvog povlačenja«. Pošto je major Perišić objasnio da mu nije moguće da pruži bilo kakve informacije o jugoslovenskoj koncentraciji ili operacijskom planu, britansko-grčki predstavnici su istakli da im je zbog nepostojanja ovog obaveštenja teško stvoriti jasnu sliku o prilikama koje bi mogle nastati. Oni su pretpostavljali da će originalni jugoslovenski plan biti ofanzivan i da bi svako povlačenje, koje bi bilo potrebno zbog pritiska nadmoćnih neprijateljskih snaga, bilo ograničeno samo na to da se zauzmu položaji za odbranu koji bi bili najpogodniji za zaustavljanje nemačkog napredovanja. U svakom slučaju, ovaj deo jugoslovenske vojske mogao bi se naći u položaju, gde bi bilo apsolutno potrebno da mu se osigura zaštita.

Tačka 2. »Desni bok jugoslovenske vojske mora biti zaštićen položajem koji bi se protezao barem od Orfanskog zaliva do Dojranskog jezera«, jer jugoslovenski Generalštab pridaje veliki značaj Solunu, kao bazi za snabdevanje i održavanje toga dela jugoslovenske vojske. Zbog toga je bitno da se položaj za zaštitu jugoslovenskog desnog boka proteže bar od Orfanskog zaliva do Dojranskog jezera.

Tačka 3. »Ova zaštita se mora obezbediti sve dotle dok se reorganizuju one jugoslovenske trupe koje bi bile prisiljene da se povuku na jug i sve dok budu spremne da ponovno preduzmu operacije«.

Tačka 4. »Mora biti osigurano snabdevanje i održavanje ove vojske materijalom svake vrste«, jer se jugoslovenski arsenali i skladišta nalaze u severnim delovima zemlje tako da ih vojska pri povlačenju u južnom pravcu ne bi mogla koristiti.

Tačka 5. »Drugi deo jugoslovenske vojske pružaće otpor na svim mogućim položajima na pravcu povlačenja prema zapadu, tj. prema jadranskoj obali, ali za sve to vreme mora dobijati sav potrebni ratni materijal i sredstva za izdržavanje«.

Tačka 6. »Ako bi ovaj deo vojske bio prisiljen da se pod borbom povlači sve do obale, onda se njegova evakuacija mora obezbediti u pogledu ukrcajanja i prevoženja«.

Britansko-grčki predstavnici upozorili su da bi najbolja akcija jugoslovenske vojske na zapadu bila ako bi jugoslovenske snage odmah napale pozadinu Italijana u Albaniji, obavezno u koordinaciji s operacijama grčke vojske u južnoj Albaniji. Italijanski otpor bio bi brzo slomljen tako da neprijatelj u Albaniji ne bi više razdvajao jugoslovenske armije na jugu i na zapadu. Osim toga uspostavila bi se neposredna veza između jugoslovenskih i grčkih snaga. Ako bi moralo doći do evakuacije, što nije verovatno, onda bi jugoslovenske snage mogle upotrebljavati albanske luke, koje je zbog njihovog položaja s pomorskog gledišta lakše štititi, a postojale bi i suvozemne veze u pravcu Grčke. Oni su istakli da nije poželjno misliti samo o defanzivnim operacijama i isticali koristi koje se mogu postići ofanzivnim dejstvom. Sem toga, pri razmatranju sopstvenih teškoća ne sme se zaboraviti daje i neprijatelj suočen s velikim teškoćama. Njegove teškoće se povećavaju zbog napredovanja u neprijateljskoj zemlji, s izduženim i oskudnim komunikacijama i po terenu koji saveznicima pruža izvanredne odbrambene položaje i pogodne mogućnosti za protivnapade. Priroda zemljišta takođe ograničava mogućnosti za protivnapade neprijateljevih oklopnih snaga. Na to je major Perišić rekao da mu je naređeno da upozori da jugoslovenska vojska nema dovoljno avijacije, tenkova

i protivtenkovskog oružja. Odgovoreno mu je da se planovima za odbranu od oklopnih jedinica mora poklanjati poseban značaj prirodnim preprekama kombinovanim sa rušenjem i poljskim utvrđivanjem, jer odbrana protiv tenkova ne zavisi samo od protivtenkovskog oružja. To posebno važi za Jugoslaviju i susedne zemlje.

Tačka 7. »Za koje se vreme približno može očekivati da će biti uspostavljen front, kako bi se osigurala zaštita prema zahtevu u tačkama 1 i 2.«

Major Perišić je naglasio da će odgovor na ova pitanja u velikoj meri uticati na odluke od velike važnosti, pa je zatražio precizna obaveštenja o tome kada bi snage za zaštitu povlačenja jugoslovenske vojske bile na položajima. Britanskogrčki predstavnici izjavili su da ne mogu dati tačan odgovor, jer su im poznati samo obrisi jugoslovenskih planova.

Generalmajor Smith je rekao da saveznici žarko žele i da su odlučni da zadovolje potrebe Jugoslavije ako bi ušla u rat protiv Nemačke na njihovoj strani. Od tada bi Jugoslavija mogla koristiti savezničke zalihe koje bi bile na raspolaganju u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. General Papagos se sa tim složio.

Na sednici su potom ponovo razmatrane tačke koje je izneo major Perišić da bi se utvrdilo da li su ih (saveznici) jasno razumeli. U toku sednice sporazumno je dogovorena formulacija svake pojedine tačke na način koji je utvrđen u ovom zapisniku.

Potom se major Perišić povukao da bi grčki i britanski predstavnici mogli da se sporazumeju o odgovoru.

b) Zapisnik druge sednice 12. marta

Nastavku sednice prisustvovao je Sir H. W. Wilson, pa su majoru Perišiću usmeno saopšteni sledeći odgovori:

1. Da bismo mogli dati preciznije odgovore na postavljena pitanja morali bismo u najmanju ruku znati o toku operacija ako Jugoslavija uđe u rat na strani saveznika. A pošto ne raspolažemo s tom informacijom, naši odgovori će se neizbežno dati samo u opštim potezima.

Odgovor na tačku 1: Britansko-grčke snage učiniti će sve što je moguće da jugoslovenskoj vojsci, koja bude prisiljena da se povlači u južnom pravcu osiguraju povlačenje i njene veze s Egejskim morem.

Odgovor na tačku 2: U pogledu zaštite boka jugoslovenske vojske koja bi se povlačila na jug nameravamo držati front koji se u najmanju ruku proteže linijom od Orfanskog zaliva do Dojranskog jezera.

Odgovor na tačku 3: Iako nemamo podataka koliko će vremena biti potrebno za reorganizaciju jugoslovenske vojske posle njenog povlačenja u pravcu juga, učinićemo sve što možemo da je štitimo za sve potrebno vreme.

Odgovor na tačku 4: Vojna proizvodnja u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama Amerike svakodnevno raste tako da je svakog dana sve lakše pružati pomoć našim saveznicima isporukama raznog materijala svake vrste. Prema tome, Jugoslavija može računati na našu pomoć u svim vrstama ratnog materijala. Dalje, osvajanjem Albanije zaplenice se velike zalihe materijala koje će se podeliti saveznicima.

Odgovor na tačke 5. i 6: Mora se priznati da je problem mornarice u vezi s ovim tačkama težak, ali shvatamo i uvažavamo brigu jugoslovenskog Gene-

ralštaba. Opasnost se može umanjiti ako jugoslovenski Generalštab izradi svoje početne planove imajući u vidu ovakav cilj. U te planove svakako bi trebalo predvideti dobre prirodne odbrambene položaje na severu Jugoslavije, ali bi pored toga bilo od najveće koristi da se što je pre moguće preduzmu operacije protiv Italijana u Albaniji, koordinirane s operacijama grčke vojske. Ove operacije završile bi se lakim i brzim zauzimanjem Albanije, a tada bi aerodromi i luke u Albaniji bili na raspolaganju saveznicima i olakšane pomorske veze. Iako bi čak i tada upućivanje konvoja duž Jadrana predstavljalo težak pomorski poduhvat, ipak mi bismo preduzeli sve što možemo ako bi neki od saveznika u tom moru bio odsečen. Koristi od osvajanja Albanije bile bi i u tome što bi se mogle upotrebljavati direktne suvozemne komunikacije između zapadne Jugoslavije i Grčke i što bi se oslobodile grčke armije i britanska i grčka avijacija za upotrebu protiv Nemaca.

Odgovor na tačku 7: Snage za držanje položaja za zaštitu biće spremne da ih na vreme posebnu da bi obezbedile potrebnu zaštitu.

8. Naglašavamo da su naši planovi zasnovani na potpunom britansko-grčkom sporazumu i da nameravamo da se odlučno i uspešno odupiremo nemačkom napredovanju primenom odbrambenih i ofanzivnih operacija. Nesumnjivo je da će pristupanje Jugoslavije na stranu saveznika znatno ubrzati uspešan završetak operacija na Balkanu i na taj način pridoneti konačnoj pobedi nad silama Osovine. Ako Jugoslavija želi da sudeluje u toj pobedi, biće potrebno uspostaviti najtešnju vezu sa jugoslovenskim Generalštabom čim nam bude saopštena njena odluka da bi se izradio zajednički plan akcije. Od najveće važnosti je najhitnije završiti mobilizaciju i koncentraciju. (Izvod iz Zapisnika prve i druge sednice, Ante Smit Pavelić, *Jugoslavija i Trojni pakt*, Buenos Aires, 1956, str. 88-91; F. Čulinović, *Slom stare Jugoslavije...* str. 123-127).

Pošto se ovaj Zapisnik donekle razlikuje od sadržaja izveštaja jugoslovenskog delegata generalštabnog majora Milisava Perišića. ovde će se izneti izvod iz njegovog izveštaja.

c) *Izvod iz izveštaja jugoslovenskog delegata potpukovnika Milisava Đ. Perišića koji je dao Generalštabu JNA 30. avgusta 1946. godine glasi:*

» . . . R. t me zatekao na dužnosti zastupnika šefa I. otseka I. obaveštajnog odeljenja i Glavnom generalštabu . . .

... 8. marta 1941. godine u 14.00 časova pozvao me telefonom dežurni oficir iz Generalštaba i saopćio mi da imam odmah lično da se javim načelniku Generalštaba, armiskom generalu Petru Košiću . . . Odmah sam odjurio u Generalštab i u kancelariji zatekao samog načelnika Generalštaba. On ustade i saopšti mi, da imam sutra ujutro inkognito da idem avionom za Atinu, gde da se lično javim engleskom komandantu za Bliski istok, generalu Vilsonu i da mu izložim sledeće zahteve našeg Generalštaba:

- U slučaju da nas Nemačka (a s njom razume se i Italija) napadne, mi bi se držali defanzivnog dejstva, koristeći se za odbranu povoljnim tokov naših velikih reka i planinskim zemljištem; a ako bi bili potiskivani i morali se povlačiti, onda bi se povlačili u južnom pravcu, u kojem bi pravcu jedino i očigledno bilo moguće;

- dode li do takvog povlačenja, da li bi engleske trupe mogle prvo. da nam obe/.bede istočni bok, držeći liniju Orfanski zaliv— Dorjansko jezero, otprilike; zatim drugo, kad bi odstupili, recimo, u Tesaliju, da li bi nas engleske trupe mogle tamo prihvatiti i obezbediti, držeći front u visini Olimpa; naš porredak i reorganizaciju i preoružanje trupa; i treće, da li bi potrebne snage engleske mornarice mogle prihvatiti na obalama Jadranskog mora naše trupe, koje bi bile prinuđene da tamo odstupe.

Dalje mi je gen.Košić stojeći pored karte Balkanskog poluostrva govorio o našoj hitnoj potrebi u protutenkovskim oruđima i benzinu, te naredio da i taj zahtev naglasim generalu Vilsonu.

Sve napreci navedeno gen. Kosic mi je izložio usmeno i naredio, da sve ostane u apsolutnoj tajnosti.

Sutradan, 9. marta 1941. g., bila je nedelja i ja sam rano krenuo sa zemunskog aerodroma »Lokidom« za Solun. U Solunu me je čekao engleski ratni avion - Blekhaim « sa kompletnom posadom, jer su baš tih dana Italijani bombardovali Atinu i Pirej. Na aerodrom u Atini stigao sam u 16 časova, gde me je čekao auto, koji me je odvezao u englesko poslanstvo.

Konferencija je otpočela u 17 časova. Bili su prisutni: gen. Vilson, komandant britanskih snaga na Bliskom istoku pomorski izaslanik u Atini, kontraadmiral (ne sećam se imena) koji je uvek govorio u ime britanskog Admiralskog štaba, jedan britanski general, predstavnik britanskog generalštaba, jedan britanski general, kao oficir za vezu, koji je tehnički rukovodio konferencijom, prevodeći povremeno pitanja i odgovore na francuski, odnosno engleski jezik; još nekoliko oficira iz štaba gen. Vilsona i gen. Papagos, generalisimus grčkih snaga sa svojim načelnikom štaba.

General Vilson čim je otvorio konferenciju, obratio se meni da ja izložim zahteve našeg Generalštaba. Moje izlaganje trajalo je preko pola časa. jer je gen. za vezu svaku reč beležio. Kada sam završio izlaganja, bio sam zamoljen da se povučem i njih ostavim da rešavaju pa će me oni pozvati, da mi dadu zvaničan odgovor. Na odgovor sam čekao dva dana. Saznao sam da su naši zahtevi bili poslani u London.

Pošto je dobiven odgovor iz Londona, sastanak je zakazan za 12. marta u 16 časova. Ovom sastanku prisustvovao je još jedan viši oficir iz britanskog Generalštaba.

General za vezu pročitao je sve zahteve našeg Generalštaba u upitao me da li su tačno zabeleženi, posle čega je pročitao spremljene odgovore, sređene u vidu malog elaborata. Ceo odgovor bio je dosta opširan i svodio se uglavnom na sledeće:

- da će engleska imperija učiniti sve što bude moguće da nas pomogne u onako teškoj situaciji;

- da nam po pitanju snabdevanja stoje na raspoloženju svi britanski izvori za vođenje rata do konačne pobede.

Jedino je kategorički odbijen uslov da britanska flota prihvati naše snage na jadranskoj obali, koje bi se tamo morale povući. Britanski admiral dugo je objašnjavao ovo kategoričko odbijanje svog Admiralštaba, završavajući da oni nemaju mogućnosti da još jedared ponove Denkerk.

Zapisnik je završen jednim odvojenim stavom, u kome se poziva naš Generalštab da ubrza izvođenje mobilizacije i koncentracije trupa . . . Ovako sastavljen zapisnik na engleskom jeziku umnožen je u pet primeraka, koje su potpisali: gen. Vilson, admiral i brit. general iz Generalštaba, zatim gen. Pa-

pagos i ja u ime našeg Generalštaba. Svaki od potpisnika dobio je po jedan primerak u originalu i u overenom prepisu na francuskom jeziku.

Iz Atine sam pošao opet ratnim avionom za Solun 13. marta u 7 časova, a iz Soluna za Beograd vozom, gde sam uspeo da stignem tek 15. marta ujutro.

Čim sam stigao u Generalštab, rečeno mi je, da se načelnik interesovao da li sam došao i naredio, da odmah dođem kod njega čim stignem. Kada sam otišao, načelnik Generalštaba bio je u kancelariji kod ministra vojske i morarice, armiskog generala Petra Pešića. Čim je ministar izvešten da sam došao, naredio je da uđem i ja sam njemu, Petru Pešiću i generalu Petru Košiću predao pismeni zapisnik sa sastanka u Atini, u originalu i prevodu na francuski jezik. Pri tome sam naročito naglasio da sam zapisnik potpisao u pet primeraka, ma da mi u ovom smislu nisu bile date nikakve instrukcije.

Očekujući da će na osnovu ovog zapisnika imati odmah da se pristupi izradi projekta zajedničkog operacijskog plana za novi rat na Balkanu, počeka sam nekoliko dana, pa kad sam video da se ništa ne preduzima, otišao sam u kancelariju kod načelnika Generalštaba, gen. Košića i zapitao ga da li će se produžiti započeta stvar u Atini. On mi je govorio nekako neodređeno, da će se narediti, da se za sada počeka itd.

Tako je završena moja prva misija u Grčkoj« . . . (AVII, Arhiva neprijateljskih jedinica. Fotokopija u fototeci Instituta za historiju države i prava u Zagrebu; Ferdo Culinović, *Slom stare Jugoslavije*. »Školska knjiga«, Zagreb, 1958, str. 128-130).

Prilog 7a

Izveštaj potpukovnika Milisava Perišića od 30. avgusta 1946.

... Moj drugi odlazak u Grčku

Na dan puča, 27. marta 1941, prva mi je misao bila, da se pronađe dokument - zapisnik sa međusavezničke konferencije, održane u Atini od 9. - 12. marta 1941. god., a koji sam lično predao generalima Košiću i Pešiću po povratku sa sastanka. Zato sam odmah otišao kod gen. Milutina Nikolice, dotadašnjeg prvog pomoćnika načelnika Glavnog generalštaba i zapitao ga da li on zna za moju misiju od pre desetak dana.

Na moje iznenađenje i još veće čuđenje, gen. Nikolić Milutin, iako je bio stalno na licu mesta kao prvi pomoćnik načelnika Glavnog generalštaba, nije imao ni pojma o tako važnim zahtevima, koje je naš Generalštab bio postavio savezničkoj komandi! Ovaj primer pokazuje koliko je gen. Košić bio preterano zakopčan u samog sebe, da se o ovako važnim stvarima i odlukama ne samo nije savetovao sa svojim pomoćnikom, već ga uopšte o ovome nije obavestavao. O ovome takođe nije ništa znao ni general Borivoje Joksimović, načelnik Obaveštajne sekcije Glavnog generalštaba u to vreme.

Zapisnik je pronađen u kasi generala Košića i sa celom stvari upoznat je general Nikolić Milutin i general Radivoje Janković, načelnik Operativnog odeljenja.

Pri tom je rad u Atini obnovljen i drugi sastanak zakazan na železničkoj stanici, južno od Kenalija, u vozu. Na ovaj sastanak došli su u glavnom isti

predstavnici britanskog i grčkog Generalštaba, koji su bili na prvom sastanku, a od strane našeg Generalštaba general Radivoje Janković i ja.

Konferencija je počela 3. aprila 1941. g. u 21 čas i trajala do duboko u noć.

Na ovoj konferenciji engleski general Vilson se naročito interesovao, kada ćemo biti gotovi sa našom koncentracijom. Kada mu je general Janković odgovorio, da će nama trebati mnogo vremena, obzirom na naše nedovoljne komunikacije - oko 20 dana - na licu generala Vilsona pročitao sam crte koje su očevidno govorile, da će to biti dockan.

Na zahtev generala Radivoja Jankovića, da nam se konkretno kaže, sa koliko se britanskim snagama tog momenta raspolaže u Grčkoj, general Vilson je odlučno odgovorio, da oni imaju svega oko jednu i po diviziju. Dalje je dodao, da će na svake dve iduće nedelje moći da doturaju po jednu motorizovanu brigadu. Na veće se snage ne može računati, jer je to tempo formiranja i prevoženja njihovih snaga za Grčku.

Ovde napominjem, da je tadašnji naš vojni izaslanik u Grčkoj, pukovnik Heler Vladimir bio tvrdio, u svojim izveštajima, da Englezi imaju u Grčkoj 6 divizija.

Kada je ovo rečeno generalu Vilsonu, on je odgovorio, da to nije tačno, što se ubrzo i potvrdilo.

U pogledu čisto operativnih zahteva, koje je general Janković postavljao u ime Generalštaba, general Vilson je obećavao sadejstvo ali je neprestano pokazivao pravac našeg povlačenja na jug, kroz Grčku ...»

Ovaj se dokument nalazi u arhivu Vojnoistorijskog instituta JNA u Beogradu »Arhiva neprijateljskih jedinica«, a fotokopija u fototeci Instituta za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Ferdo Cuiinović. *Slom stare Jugoslavije*, »Školska knjiga«. Zagreb. 1958, str. 130-131).

Prilog 8

Objašnjenje generala Simovića o ulozi vodećih ličnosti u državnom udaru od 27. marta 1941.

»Smatrajući daje sporedno pitanje ličnosti koje su učestvovala u martovskom puču od 27. marta 1941. godine i daje glavno postignuti uspeh u izvršenju dela kojim su spašeni čast i sloboda našeg naroda i naše Otadžbine, ja nisam hteo da ulazim u diskusiju o ličnom učešću pojedinaca u tome istoriskom činu, već sam ostavljao da to učini istorija i narod. Međutim, izvesni pojedinci vode po tome javne diskusije preko listova u inostranstvu i uspeli su da stvore pogrešna gledišta čak i kod savezničkih vodećih ličnosti što je našlo izraza i u Memoarima uvaženog ser Vinstona Čerčila. Stoga se nalazim pobuđen da iznesem svoj sud.

I Vodstvo

General Simović je stajao u centru celog poduhvata, vodio je pregovore i činio uticaj kod Kneza-Namesnika Pavla, kod Predsednika vlade Dragiše Cvetkovića, kod ministra voj. i mor. đenerala Petra Pešića, kod načelnika

Glav. D. - Štaba den. Petra Košića i od ministra dr. S. Budisavljevića, da spreče potpisivanje Tripartitnog pakta; vodio je pregovore s najvišim verskim predstavnicima Patrijarhom Gavrilem i vladikom Nikolajem, kao i s političkim ličnostima. Angažovao Božu Moksimovića i dr. Drag. Ikonića.

Nocu 23/24. marta đeneral Simović je trebao biti uhapšen. Za to je bilo izdato i naređenje.¹

Lično je angažovao svoga pomoćnika, brigad, đenerala Boru Mirkovića za akciju, izdao mu instrukcije za izvršenje priprema, doveo mu Živana Kneževića kao vezu s Kraljevom gardom, uputio mu Đorđa Stanojlovića, Ziku Radjčića i Vasu Matica.

26. marta po podne đeneral Simović *doneo je odluku* za izvršenje udara noću 26/27og, i u 17 časova izdao naređenje Bori Mirkoviću: da akcija otpočne u 1 čas posle ponoći 26/27-og.

Pratio je početak i izvršenje akcije i čim je isti bio obezbeđen došao je u zgradu Ministarstva vojske, gde je bio centar i glavni štab akcije, *uzeo u svoje ruke* stvar koja je tek bila počela i vodio je do kraja.

Vazd. brigad, đeneral *Borivoj Mirković* po direktivi đenerala Simovića izradio je plan akcije i u noći 26/27. marta, u svojstvu zastupnika Simovićevog i u njegovo ime, a po njegovom uputstvu izvršio je polovinu akcije trupama iz zemunskog garnizona: posadanje mosta na Savi, zauzimanje Uprave grada Beograda, zauzimanje zgrada žandamerije, pošte i telegrafa i telefonske centrale, radio-stanice u Makišu.

Đšt. pukovnik *Dragutin Savić*, načelnik štaba Komande vazduhoplovstva saradivao je u izradi plana akcije i priprema za izvršenje državnog udara; istoriske noći primio je komandu nad aviacijom na Zemunskom aerodromu i saradivao je s Borom Mirkovićem pod čijom je komandom stajao, upućujući mu učesnike za izvršenje određenih zadataka.

Vazd. kapetan *Dragiša Ristić*, ordonans oficir Komandanta vazduhoplovstva, bio je bliski i neposredni saradnik đenerala Simovića, održavao je vezu između učesnika i nastojao da se očuva potpuna tajnost pripremljenog čina. Istoriske noći po naređenju đenerala Simovića ostao je pored Bore Mirkovića i pomagao mu u dodeljivanju uloga učesnicima u izvršenju udara. Po tome su isti znali da se taj čin izvodi po instrukcijama i pod rukovodstvom đen. Simovića.

Pešad. potpukovnik *Stojan Zdravković*, s dva bataljona pešad. puka Kraljeve garde i bataljonom bornih kola, izvršio je glavnu akciju: opkoljavanje Kraljevog dvora na Dedinju. Stajao je pod komandom Đen. Simovića.

Pešad. major Živa« *Knežević*, 3-ćim bataljonom pešad. puka Kraljeve garde i s 2 borna kola, držao je raskrsnicu ulica Miloša Velikog i Nemanjine, zauzeo je zgradu Ministarstva vojske i služio za vezu između glavnog štaba akcije i trupa koje su opkoljavale Kraljev dvor na Dedinju.

II Moje mesto u početku akcije.

26-og marta u veće ja nisam ostao u Štabu Komande vazduhoplovstva i nisam lično izdavao detaljna naređenja pojedinim odeljenjima, već sam taj početni zadatak poverio mom pomoćniku Bori Mirkoviću, pošto moja prisutnost za to nije bila potrebna. Zbog toga se, pod uticajem zainteresovanih, uvuklo kod neobaveštenih pogrešno mišljenje da je glavni izvršilac državnog

udara bio Bora Mirković, iako je on vršio samo jednu polovinu akcije. Međutim, stvarne činjenice su sledeće:

Imajući pred očima cilj, smatrao sam 26-og uveče: daje bolje da budem na desnoj obali r. Save (u Beogradu) - blizu Kraljevom dvoru, gde je izvođena glavna akcija s kojom sam hteo da budem u neposrednoj vezi i gde su bile sve mlađe starešine, te bi im u slučaju potrebe mogao priskočiti u pomoć. Pored toga to sam učinio i iz predostrožnosti, jer je policija strogo motrila moje kretanje i moj nedolazak kuci mogao je izazvati sumnju da se nešto priprema, a pripravnost policije trajala je sve do ponoći 26/27-og.

26-og do ponoći ja nisam spavao, kao što to možda neki misle (a Bora Mirković je to i javno napisao), već sam budno pratio situaciju i očekivao vreme da stupim na scenu.

Zbog toga što sam ja skromno ćutao, a drugi uzdizali svoje uloge; uvuklo se mišljenje, da sam ja sedeo skrštenih ruku, da su akciju izvršili drugi (braća Kneževići?) i da je vođa-lider cele akcije bio Bora Mirković. Stoga sam, u interesu istorijske istine, prinuđen da izjavim:

1. Ja sam vršio samo svoju dužnost isto, kao i svi ostali učesnici u tome martovskom činu i ne tražim nikakvo prvenstvo ispred onih koji su zalagali svoje živote u izvršenju neposredne akcije.

2. Mišljenja daje Bora Mirković bio vođa-lider cele akcije, daje on doneo odluku za izvršenje akcije noću 26/27. marta i daje on izvršio državni udar 27. marta 1941. ne priznajem i smatram daje pogrešno isticati njegovu ulogu iznad uloge u radu neposrednih izvršilaca čina od 27. marta.

3. Isticanje uloge Zivana Kneževića i njegovog brata iznad ostalih, naročito iznad uloge pukovnika Stojana Zdravkovića, nije na mestu.

27. januara 1956.

Beograd, Puškinova 13.

D. T. Simović

N. B. Popravke prvobitnog teksta izvršio 5. decembra 1961. Ovaj dokument može se objaviti u celosti tek posle moje smrti. Isti se nalazi kod Ante Smit Pavelića, a prepis kod majora Dragiše Ristića, - u mojoj arhivi.

D. T. Simović².

Napomene:

¹ U svome pismu upućenom uredništvu »Klića Triglava«, 3. novembra 1962. Dragiša Cvetković, buši predsednik vlade, demantovao je Simovićevo tvrđenje da je ovaj trebao biti uhapšen noću između 23/24. marta 1941. Cvetković tu doslovno kaže: »Istine radi, moram da učinim izvesne ispravke u (eslamentalnom) pismu generala Simovića: »Nikada nije doneta odluka o hapšenju generala Simovića. Na pretstavku policijskih organa da Simović intrigira s izvesnim opozicionim političkim ličnostima protiv vlade, skrenuta je bila pažnja na ovo ministru vojnom, generalu Petru Pešiću. General Pešić, na sve ovo, u prisustvu Kneza-namesnika i mene, izjavio je: 'Ostavite Simovića meni. On je moj dak, ja ga dobro poznajem, natraljaću mu sutra uši, jer bi bilo vrlo nezgodno, u ovim prilikama hapšenje jednog generala'. Tako je i postupljeno, a fakal da je Simović, u noći između 26. i 27. marta spavao u svojoj kući, jasno dokazuje da se nije plašio hapšenja«. (Prevodilac)

² Obavljeno u Glasniku SIKD »Njegoš«, sveska 10. Decembar 1962: Hoptner, n. d., str. 420-424

SKRAĆENICE

ADAP	Dokumenti o nemačkoj spoljnoj politici (Akten zur deutschen auswärtigen Politik (1918-1945). Serie D 1937-1941 Die Kriegsjahre. V. XII. I und 2. Dokumente)
ADKRZ	Arhiv Državne komisije /a ispitivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača
AUT	Arhiv Istonjskog instituta Titograd
AIRPJ	Arhiv istorije radničkog pokreta Jugoslavije (sada Arhiv CK KPJ A-CK KPJ)
AIRPS	Arhiv istorije radničkog pokreta Srbije
AKRZ	Arhiv Komisije za ispitivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača
a/p	Avio-poletanje
AR 1941. ZD. 1	Aprilski ral 1941. Zbornik dokumenata, 1 knjiga
ARP	Arhiv za radnički pokret (sada Arhiv CK KPJ)
ASIP	Arhiv Sekretarijata inostranih poslova
ASFRJ	Arhiv Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije
AVII	Arhiv Vojnoistorijskog instituta
b/k	Borbeni komplet
BNS	Blok narodnog sporazuma
CK	Centralni komitet
CK KPJ	Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
CK KPH	Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske
DASIP	Diplomatski arhiv Sekretarijata inostranih poslova (MIPi Popisnik mikro-filmova nemačkih dokumenata otkupljenih od Nacionalnog arhiva SAD. Washington. Sveska I. dokumenata nemačkog Ministarstva inostranih poslova)
DBFP	Dokumenti o britanskoj spoljnoj politici 1919-1939, druga i treća serija, London. Državni knjižarski zavod. (Documents on British Foreign Policy 1919-1939. Second and Third Series, London. H M Stationen Office).
DAFR	Dokumenti za američke međunarodne odnose. III. 1940-1941. Boston (Documents on American Foreign Relations. III. 1940-1941. Boston)
DDAP	Dokumenten zur deutschen auswärtigen Politik
DDI	Italijanski diplomatski dokumenti (I Documenti Diplomatici Italiani)
DGFP	Dokumenti o nemačkoj spoljnoj politici 1918-1945. Documents on German Foreign Policy. 1918-1945. Series C and D. Washington. Government Printing office
DIA	Dokumenti o međunarodnim odnosima. Predratne serije. London, izdanje

	Okslorskog univerziteta (Documents on International Affairs. Prewar Series, London, Oxford University Press)
DKUZO	Državna komisija /a utvrđivanje /ločina okupatora i njegovih pomagača
DM	Nemačka momčad (Deutsche Mannschaft)
DS	Demokratska stranka
DUK	Dokumenti u arhivi Univerziteta Kolumbija u Njujorku - ili samo LK
EJ	Enciklopedija Jugoslavije
FN'S	Front narodne slobode
FRL'S	Spoljni odnosi Sjedinjenih Američkih Država 1934-1941. Vašington, Državni Štamparski zavod (Foreign Relations of the United States 1934-1941, Washington. Government Printing Office)
HGZ	Hrvatska građanska zaštita
HRSS	Hrvatska republikanska seljačka stranka
HSS	Hrvatska seljačka stranka
HSZ	Hrvatska seljačka zaštita
IK	Izvršni komitet
IMT	Međunarodni vojni sud u Nirnergu (Vidi USMT i PGKTI)
IRPS	Institut radničkog pokreta Srbije
JMO	Jugoslovenska muslimanska organizacija
JNS	Jugoslovenska nacionalna stranka
JRZ	Jugoslovenska radikalna zajednica
JRSD	Jugoslovenska radikalno-seljačka demokratija
KI	Komunistička internacionala
KP	Komunistička partija
KPJ	Komunistička partija Jugoslavije
KOV	Kopnena vojska
KTO	Komanda teritorijalne odbrane
MIP	Ministarstvo inostranih poslova
MK	Mesni komitet
MMTRO	Mladeska makedonska tajna teroristička organizacija
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
NAV-I	Nacionalni arhiv Vašington (dokumenti italijanskog porekla)
NAV-N	Nacionalni arhiv Vašington (dokumenti nemačkog porekla)
NDH	Nezavisna Država Hrvatska
NIN	Nedeljne informativne novine. Beograd
NRPJ	Nezavisna radnička partija Jugoslavije
NRS	Narodna radikalna stranka
NSR	Nacističko-sovjetski odnosi 1939-1941. Vašington, Državni štamparski zavod. 1948. (Nazi-Soviet Relations, I, 1939-1941. Washington, Government Printing Office, 1948).
NSR	Nazi-Soviet Relations 1935-1941, Washington. Government Printing Office, 1948.
OKH	Nemačka Vrhovna komanda kopnene vojske
OKW	Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga (Oberkommando der Wehrmacht)
PA/AA	Politički arhiv inostranih poslova (BON); Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes (Bonn)
PAO	Protivavionska odbrana
PAZ	Pasivna zaštita od napada iz vazduha
PGKTI	Suđenje glavnim ratnim zločincima pred Međunarodnim vojnim sudom u Nirnergu (Proces des grands criminels de guerre devant le tribunal militaire international. Nürnberg. XXXIV (vidi USMT i IMT)

PISKJ	Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije
PK	Pokrajinski komitet
PVO	Protivvazdušna odbrana
RM	Ratna mornarica
RV	Ratno vazduhoplovstvo
SA	Jurišni (nemački) odredi (Sturmabteilungen)
SAD	Sjedinjene Američke Države
SD	Služba bezbednosti (Sicherheitsdienst)
SDK	Seljačko-demokratska koalicija
SDS	Samostalna demokratska stranka
SHS	Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS)
SIP	Sekretarijat za inostrane poslove
SKJ	Savez komunista Jugoslavije
SKOJ	Savez komunističke omladine Jugoslavije
SLS	Slovenska ljudska stranka
SRN	Stranka radnog naroda
SS	Specijalne vojne formacije nacističke partije (Schutzstaffeln)
SSSR	Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SUP	Sekretarijat za unutrašnje poslove
TM	Teritorijalno mobilni
TVO	Teritorijalna vazdušna odbrana
UO	Udružena opozicija
UK	Dokumenti u arhivi Univerziteta Kolumbija u Njujorku, ili DUK
URSS	Ujedinjeni radnički sindikalni savez
USSt	Ustaška država (NDH)
USMT	Vojni sud SAD. Služba Sefa Saveta za ratne zločine. Dokumenti podnesem na raznim suđenjima za ratne zločine, a sada na čuvanju u Državnoj arhivi SAD, Vašington (United States Military Tribunal. Office of the Chief of Counsel for War Crimes. Documents presented at the various War crimes trials and now deposited in the National Archives of the United States. Waschington. D. C. Vidi:
IMT	Internationales Militärtribunal (Nürnberg): Der Prozes gegen Hauptkrieg Verbrecher (blaue Serie) Nürnberg. Međunarodni vojni sud protiv glavnih ratnih krivaca u Nirnbergu (Nirnberški proces)
VE	Vojna enciklopedija
VIG	Vojnoistorijski glasnik (VII)
VII JNA	Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije
VMRO	Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija
VOOV	Vazdušno osiguranje, osmatranje i veza
7.DNORJ	Zbornik dokumenata NOR - Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije
ZS	Zemljoradnička stranka
ZSKZ	Zemljoradnička centralna kreditna zadruga

S A D R Ź A J

UNUTRAŠNJA POLITIČKA SITUACIJA.....	7
<i>Stvaranje zajedničke države</i>	9
<i>Delatnost građanskih političkih stranaka - dominacija srpske buržoazije</i>	15
<i>Delatnost Hrvatske seljačke stranke</i>	26
<i>Hrvatsko pitanje kao međunarodni problem</i>	48
<i>Pregovori voštva Hrvatske seljačke stranke sa kraljevskom vladom</i>	
<i>Sporazum Cvetković-Maček</i>	73
<i>Ocene i rezultati Sporazuma Cvetković-Maček</i>	88
<i>Delatnost Komunističke partije Jugoslavije</i>	119
a) <i>Delatnost do aprilskog rata 1941. godine</i>	119
b) <i>Delatnost u toku i neposredno posle aprilskog rata</i>	145
c) <i>Mere vladajuće buržoazije i vojnog rukovodstva za suzbijanje i onemogućavanje</i>	
<i>delatnosti Komunističke partije i za gušenje revolucionarnog pokreta</i>	148
<i>Šovinističke, separatističke i neprijateljske organizacije u Jugoslaviji</i>	165
<i>Nacionalističke i šovinističke organizacije u Srbiji</i>	165
<i>»Jugoslovenska akcija«, »Borbaši«, »Zbor«, »Četničko udruženje«</i>	165
<i>Nacionalističke i šovinističko-separatističke organizacije i pnkicii u Hrvatskoj</i>	169
<i>Ustaše i frankovci</i>	169
<i>Hrvatska seljačka i Hrvatska građanska zaštita</i>	175
<i>Nacionalističke i klerofašistitke organizacije u Sloveniji</i>	180
<i>Federalističko-separatističke organizacije u Crnoj Gori</i>	182
<i>Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija (VMRO)</i>	183
<i>Mađarske fašističke i iredentističke organizacije</i>	186
<i>Albanske iredentističke organizacije</i>	187
<i>Nemačka manjina (folksdojčeri) i njihove organizacije</i>	189
<i>Neprijateljska delatnost Vatikana i dela katoličkog klera</i>	204
SPOLJNOPOLITICKA SITUACUA	219
<i>Do pristupanja Trojnom paktu</i>	221
a) <i>Do anilusa 1938. godine</i>	221

Potpisivanje pakta o prijatelju između Jugoslavije i Italije 25. maja 1937. u Beogradu	223
Stojadinovićeve posete Parizu, Londonu i Rimu 1937.....	224
Benešova misija u Beogradu.....	226
Sastanak Stojadinovića sa Hitlerom u Berlinu 17. januara 1938.....	227
b) <i>Posle anšlusa do Minhenskog sporazuma 1938. godine</i>	229
Stav jugoslovenske vlade prema anšlusu.....	231
Stav sovjetske vlade prema anšlusu.....	231
Stav KPJ prema anšlusu.....	232
Stav Italije prema anšlusu.....	234
Članice Male Antante prema Čehoslovačkom pitanju.....	235
c) <i>Posle Minhenskog sporazuma do izbijanja drugog svetskog rata</i>	237
Računanje Male Antante i Musolimjev plan o aneksiji Albanije.....	238
Stav generala Simovića i CK KPJ prema Minhenskom sporazumu.....	240
Pregovori Čana i Stojadinovića o podeli Albanije. Pad Stojadinovićeve vlade.....	241
Dragiša Cvetković nastavlja Stojadinovićevu politiku.....	243
Musolinijeva politika posle Minhena. Upad italijanskih trupa u Albaniju.....	243
Politika jugoslovenske vlade i stav jugoslovenske javnosti prema okupaciji Albanije.....	244
Reakcija na upad nemačkih trupa u Čehoslovačku.....	247
Britansko-turska deklaracija od 12. maja 1939.....	248
Sastanak Hitler - knez Pavle u Berlinu 5. juna 1939.....	249
Stav Jugoslavije prema Balkanskom sporazumu i Društvu naroda.....	250
Uoči napada Nemačke na Poljsku. Trojni pregovori. Pakt o nenapadanju SSSR - Nemačka.....	253
d) <i>Posle izbijanja drugog svetskog rata do sloma Francuske 20. juna 1940.</i>	256
Celićni pakt između Nemačke i Italije. Ustezanje Italije da stupi u rat.....	256
Stav jugoslovenske i italijanske vlade posle izbijanja drugog svetskog rata.....	257
Uticaj poraza Poljske na Jugoslaviju.....	258
Ideja o stvaranju novog Solunskog fronta i neutralnog Balkanskog bloka.....	261
Odluke Stalnog saveta Balkanskog sporazuma. Beogradska konferencija.....	263
Italijansko-jugoslovenski odnosi.....	265
Jugoslovensko-nemački i jugoslovensko-britanski odnosi.....	267
Jugoslovensko-sovjetski pregovori. Uspostavljanje diplomatskih odnosa.....	269
Zahlađenje odnosa Italije i Nemačke prema Jugoslaviji.....	272
e) <i>Od poraza Francuske juna 1940. do napada na Grčku 28. oktobra 1940.</i>	275
Cincar-Marković o odnosima sa susedima.....	276
Musolinijevi planovi za napad na Jugoslaviju.....	277
Uznemirenost jugoslovenske vlade i reakcija jugoslovenske javnosti.....	279
Ulazak nemačkih trupa u Mađarsku i Rumuniju.....	286
f) <i>Od napada Italije na Grčku do kraja 1940. godine</i>	287
Stav jugoslovenske vlade prema italijansko-grčkom sukobu.....	288
Misija Danila Gregorica i pukovnika Vauhnik u Berlinu.....	292
Bombardovanje Bitolja. Smena ministra vojske i mornarice generala Milana Nedica.....	292
Reakcija Ministarstva vojske i mornarice i jugoslovenske vlade na bombardovanje Bitolja.....	293
Stakićeva misija u Rimu.....	295

Sastanak Hitler - Čano u Obersalcburgu i Beču i Hitler - Teleki u Beču	295
Pregovori o zaključenju Pakta o većitom prijateljstvu između Jugoslavije i Mađarske.....	300
Uspješna misija Danila Gregorica u Berlinu.....	301
Tajni sastanak Cincar-Markovića sa Hillerom u Berghofu 29. novembra i kibentropom u Fušlu 28. novembra 1940... ..	302
Govor kneza Pavla 1. decembra i pismena izjava jugoslovenske vlade od 7. decembra 1940.....	304
Zaključenje Pakta o većitom prijateljstvu između Jugoslavije i Mađarske.....	305

Pregovori za pristupanje Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu.....322

Pregovori posle note jugoslovenske vlade od 7. decembra 1940. godine.....	322
Zabrinutost jugoslovenske vlade zbog ulaska nemačkih trupa u Rumuniju.....	324
Misija američkog pukovnika Donovena. Situacija u januaru 1941.....	327
Misija novinara Gregorića i advokata Stakića.....	331
Prvi pokušaj V. Britanije i SAD da spreče pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu	339
Tajno putovanje Cvetkovića i Cincar-Markovića u Nemačku.....	341
Prva sednica Krunskog saveta.....	351
Novi pritisak V. Britanije i SAD na Jugoslaviju.....	354
Pregovori advokata Stakića sa Musolinijem.....	357
Ratifikacija Pakta o večnom prijateljstvu sa Mađarskom.....	361
Nemačka odvraća Italiju da pregovara sa Jugoslavijom.....	361
Novi pokušaj da Jugoslavija, Grčka i Turska stvore jedinstven front.....	362
Pristupanje Bugarske Trojnom paktu i ulazak nemačkih trupa u Bugarsku.....	363
Tajni sastanak kneza Pavla i Cincar-Markovića sa Hitlerom u Berghofu.....	365
Odnosi Jugoslavije sa V. Britanijom i Sovjetskim Savezom.....	368
Druga sednica Krunskog saveta. Odluka većine da se pristupi Trojnom paktu uz garancije.....	370
Ogorčenje jugoslovenske javnosti i Proglas Komunističke partije.....	376
Pregovori o uslovima za pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu.....	377
Treća sednica Krunskog saveta; pregovori sa Britancima u Atini. Misija majora Perišića.....	379
Težnja V. Britanije, Grčke, Turske i Sovjetskog Saveza da Jugoslavija ne pristupi Trojnom paktu.....	381
Novi pregovori sa nemačkom vladom o uslovima za pristupanje Trojnom paktu.....	383
Četvrta sednica Krunskog saveća. Ispitivanje mogućnosti za sklapanje vojnog pakta sa Sovjetskim Savezom -.....	386
Odgovor nemačke vlade na jugoslovenske zahteve.....	387
Peta sednica Krunskog saveća. Nemački predlog tekstova nota uz Protokol o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Prvi ultimatum jugoslovenskoj vladi.....	393
Novi pokušaj SAD i V. Britanije da odvrte Jugoslaviju od pristupanja Trojnom paktu.....	395
Šesta sednica Krunskog saveta. Jednoglasno prihvatanje dokumenata o pristupanju Trojnom paktu.....	397
Načelna odluka jugoslovenske vlade za pristupanje Trojnom paktu. Ostavke trojice ministara - kriza vlade.....	399
Novi pritisak V. Britanije i SAD na Jugoslaviju da odustane od potpisivanja Trojnog pakta. Stav Sovjetskog Saveza.....	403
Drugi ultimatum jugoslovenskoj vladi.....	
Poslednji (treći) ultimatum jugoslovenskoj vladi.....	
Olpor generala Simovića i patrijarha Gavrila	410

Poslednji pokušaj SAD i \ Britanije da Jugoslavija ne pristupi Trojnom paktu.....	412
Poslednja sednica Krunskog saveta. Saglasnost da se potpiše Trojni pakt.....	414
Odluka za odlazak u Beč i potpisivanje Protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.....	416
Ceremonija potpisivanja Protokola. Razmena nota i telegrama.....	418
Tekstovi nota uz Protokol o pristupanju Trojnom paktu.....	420
Reakcija u zemlji i inostranstvu posle potpisivanja Protokola Trojnog pakla.....	436
<i>Državni udar 27. marta 1941. godine.....</i>	<i>457</i>
Pripreme za izvršenje udara.....	457
Organizacija i izvršenje udara.....	469
Odjek, ocene i značaj udara od 27. marta.....	472
<i>Obrazovanje i rad vlade generala Simovića od 27. marta do 6. aprila 1941. godine.....</i>	<i>488</i>
Obrazovanje vlade.....	488
L'poredni pregovori dr Mačeka sa Simovićem i sa nemačkim agentima i poverenicima predstavnicima nemačke vlade.....	493
Ulazak dr Mačeka u Simovićevu vladu.....	502
<i>Pokušaji Simovićeve vlade da izbegne rat.....-ili</i>	<i>511</i>
Pregovori sa nemačkom i italijanskom vladom.....	511
Pregovori sa britanskom, grčkom, američkom i turskom vladom.....	526
Pregovori sa sovjetskom vladom.....	539
Mere za unutrašnje smirivanje stanovništva i verzija generala Simovića o politici njegove vlade.....	544
Zablude i neoprostiva indiferentnost generala Simovića i njegove vlade na mnoga upozorenja da 6. aprila predstoji iznenađan napad.....	547
PRILOZI.....	557
Broj 1 - Stanje u Makedoniji i na Kosovu.....	559
Broj 1a - Proklamacija kralja Aleksandra od 6. januara 1929.....	564
Broj 1h - Proklamacija kralja Aleksandra povodom proglašenja Ustava od 3. septembra 1931.....	565
Broj 2 - Strogo poverljiva okruinica Hrvatskog narodnog pokreta upućena svim organizacijama HSS 1939. godine.....	566
Broj ? - Apel «Hri'atskog nacionalnog komiteta» od 10. juna 1940. Canu za pomoć i podršku Italije pri stvaranju 'nezavisne driave Hrvatske'.....	574
Broj 3a - Izvod iz izveštaja nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. godine.....	576
Broj 4 - Jugoslovenske mere i pripreme za zauzimanje Soluna.....	583
Broj 5 - Referat generala Milana Medica knezu Pavlu i Ministarskom saveru 1. novembra 1940. godine.....	584
Broj 6 - Hitlerovo pismo Musoliniju od 20. novembra 1940 povodom napada Italije na Grčku.....	586
Broj 7 - Zapisnici sa sednica u Britanskom poslanstvu u Atini 9. i 12. marta 1941. godine.....	590

<i>Broj 7a - Izveštaj potpukovnika Milisava Perišića od 30 avgusta 1946. godine</i>	595
<i>Broj 8 - Objašnjenje generala Simovića o ulozi vodećih ličnosti u državnom udaru 27. marta 1941.</i>	596
SKRAĆENICE	599

SLOM KRALJEVINE JUGOSLAVIJE 1941
UZROCI I POSLEDICE PORAZA

1982. prvo izdanje

IZDAVAČI

»NARODNA KNJIGA«. Beograd
Za izdavača, VIDAK PERIĆ

»POBJEDA«. Titograd
Za izdavača, MILETA RADOVANOVIĆ

»PARTIZANSKA KNJIGA«, Ljubljana - Beograd
Za izdavača, MIHAILO ĐELOVIĆ

Skice - karte DRAGOMIR NIKOLIĆ, geod. pukovnik u penziji

Tirat
7000

Štampa
SIRO »Srbija« - Beograd. 1982.